

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਗੋਪਾਲਕਾਂਧੀ ਅੰਦ

ਸੰਸਾਰ ਸਮਾਜ

એલ્યુમિનિયમ અને પિત્તળનાં વાસણ

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. બનાવટની ઉત્કૃષ્ટતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, લાવેલું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલદી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીંકાર્યત
હોય છે કસાઈ કરવાની જરૂર નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેસીયર, ધીરલી, થાળી
ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

લખો અથવા મળો :

અવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

* અવનલાલ અગિયાર-૩૩૨૩૩ ગાંધીજીની સ્ટ્રીટ મોરબી

ગ્રાહકોને

- ★ આ મુસિક દર અંગ્રેજ મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે.
- ★ વાર્ષિક, લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે. બ્રેકફેસ્ટ માટે રૂ. ૭) પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) છે. તે (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, કે બદ, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલ્યાણેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, સુઅર્ધ-૨ એ ટેકાણે ભરી સકાય છે.
- ★ વ્યવસ્થા અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય માધે કરેલો.
- ★ લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલતા મનીઓર્ડરની કુપન પર પૂરું ટેકાણું અને ‘અખંડ આનંદ’ માટે એમ રપટ લખવું.
- ★ મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલાવવું હોય, તો પોતાના પોસ્ટમાસ્ટરને લખવું સરનામું વખતસર નહિ બદલાવ નારનો એક જૂના સરનામે રવાના થતા, બીજો અંક મૂલ્ય હીધા સિવાય મોકલતો નથી.
- ★ પત્રવ્યવહારમાં આહુક નંબર અવસ્થ જણાવવો.
- ★ ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૯થી ત્રીજું વર્ષ ચર થઈ ગયું છે.
- ★ મુસિક સાથે પુસ્તકો વી.પી.થી મોકલતાં નથી.
- ★ નમૂનાના અંક માટે રૂ. ૧) મોકલો આપવો.

છેલ્લાં ૩૮ વર્ષથી ચાલતી શુભવાતની સૌથી જૂની, મસ્તી ને હોહમય

વિવિધ ગ્રંથ માળા

દેશમાં ૨૫] વાર્ષિક [પરદેશમાં
૧૫] લવાજમ [રૂ. ૧૦]

આને જ આહુક બનીને વરસે દિવસે ૧૬૦૦ પાનાનું વિવિધ વિષયોનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો દ્વારા થેરમેડા મેળવો.

‘અખંડ આનંદ’ જેવો લોકાદર પામેલી

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

સપાઠ : સોપાન

આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધીમાં મોટા મુત્તમ અક્ષરોમાં ઉપયોગી ૨૫ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે શુભદાતાનાં કરોમાં ને પુસ્તકાલયોમાં હજારો નકલો પહોંચી ગઈ છે.

૨૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત :

રૂ. ૧૬-૦-૦ : ટ. ખ. રૂ. ૧-૮-૦

આમ સાહિત્યશ્રેણી

ગાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક ઉપયોગી સાહિત્યની આ નાની પુસ્તકાલયો દ્વારા ગરીબ પણ સરકારી વર્ગ પોતાની શૃંગાર પ્રમાણે નાનીથી સ્વચ્છેરી વસાવી શકે છે. જુદાજુદા વિષયોનાં ૮૧ પુસ્તકો મળે છે. તે બધાની કિંમત :

રૂ. ૨૦-૪-૬ ટ. ખ ૨-૪ જુદું છે.
વધુ વિગતવાર સૂચીપત્ર માટે લખો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ ને હાથી બીલ્ડિંગ, કાલ્યાણેવી રોડ, સુઅર્ધ-૨

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી, ત્રીજી સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિજીવનદાસ ૬૦ ૬૭૧

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સરદાર સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ-અમદાવાદ

૧ સંકલ્પ	શ્રી	૧
૨ ત્રીજી વર્ષના પ્રશ્નોત્તર	ત્રીજી અને સંચાલક	૨
૩ મંગળ વારસો	પં. સુખલાલ	૩
૪ સામુદાયિક ધ્યેય	શ્રી કેદારનાથ	૮
૫ હું તે જ છું (કાવ્ય)	શ્રી બળવંતરાય કાં કાકોર	૧૮
૬ ઉંઘ	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૧૬
૭ લાઈન દોરી (વાર્તા)	શ્રી ખત્રાલાલ પટેલ	૨૪
૮ અમદાવાદ	શ્રી હમાયંકર ભોષી	૨૮
૯ અહિંસાનો મહિસા	શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૩૨
૧૦ એવું કોણ કરે ? (વાર્તા)	શ્રી ગુલાબદાસ ધોડર	૩૩
૧૧ ધર્મમંદ (સમસ્યોદ્ધારી)	અધ્યા. સુંદરજી બેટાઈ	૩૭
૧૨ મેં દીના રંબ (વાર્તા)	શ્રી સુનીલાલ મહિયા	૪૧
૧૩ નરસિંહરાવ (નાટક)	શ્રી મનસુખલાલ મહેતા	૪૯
૧૪ કુમારઆમ	શ્રી દિલીપ કોઠારી	૫૯
૧૫ ઈશ્વર (અધીજ સાથે વાર્તાલાપ)	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રાં શુક્લ	૬૩
૧૬ ટીકરો ખોલો ! (વાર્તા)	શ્રીમતી લાલુખહેન મહેતા	૬૫
૧૭ ઇવાનની સેવા	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૭૩
૧૮ ઉલ્કા (વિજ્ઞાન)	શ્રી જોટુભાઈ સુથાર	૭૪
૧૯ લમ-કપદ્રવ (કલાક્ષ લેખ)	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્રાં દેસાઈ એમ. એસ. સી.	૮૧
૨૦ મજગોવિંદમ્ (સમસ્યોદ્ધારી)	શ્રીમતી કુરંબી દેસાઈ એમ. એ.	૮૩
૨૧ કપરોટ અને હુંડું (વાર્તા)	શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિત	૮૬
૨૨ અખેગીતા	અધ્યા. ચતુરભાઈ શંખ પટેલ	૮૪
૨૩ નવો અવતાર (વાર્તા)	શ્રી પ્રસાંત	૯૯
૨૪ પક્ષીઓનો ઝંતુપ્રવાસ (પક્ષીપરિચય)	શ્રી વિનયશુભ મોઈ	૧૦૧
૨૫ અખીલ-ગુલાલ (ભાવના)	શ્રી મોહિનીચંદ્ર	૧૧૨
૨૬ હાંસપતટો (પ્રસંગચિત્ર)	શાસ્ત્રી ગોપીજન વલ્લભ શર્મા	૧૧૬
૨૭ પદાર્થનું બંધારણ (વિજ્ઞાન)	શ્રી શા. મ. સુથાર	૧૨૦
૨૮ માનવતાનો નય (વાર્તા)	શ્રી 'ભાલચંદ્ર'	૧૨૫
૨૯ અમેરિકાની સ્ત્રીઓ (પરિચય)	શ્રીમતી નીલાંજના મહેતા એમ. એ.	૧૩૨
૩૦ ભગવતમરમરણ	શ્રી નાનુકલાલ નં. ચાકરી	૧૩૬
૩૧ મહામુદ ગરુડની (ઇતિહાસ)	શ્રી દીનશા કાવસજી સીધવા	૧૪૪
૩૨ પાધડી વિના (વાર્તા)	શ્રી પુરુષોત્તમદાસ જી. સાહ	૧૪૯
૩૩ સર લેન્સનો સંસ્કૃતપ્રેમ (પરિચયકથા)	રવ. મણીવીરપ્રસાદ દિવેદી	૧૫૪
૩૪ ગંગાની પેલે પાર (નાટિકા)	શ્રી શંકુદયાળ સહસેના	૧૫૮
૩૫ વિષકન્યા (સંશોધન)	અધ્યા. મ. હં. મહેન્દ્રજી એમ. એ.	૧૬૨
૩૬ સામના	શ્રી બદ્ર	૧૭૦
૩૭ ઇતિહાસમાં ગાયનું સ્થાન	અનુ. શ્રી લલિત પરીખ	૧૭૪
૩૮ છવન અને મરણ	શ્રી 'ચંદ્રિક'	૧૭૮
૩૯ કાંચન-કપીર	શ્રી 'સફીનહાં'	૧૮૨
૪૦ ભડલી વાદ્યો	શ્રી ભગવાનદાસ દેવડા	૧૮૬
૪૧ યુગપ્રવાહ	શ્રી સોધાન	૧૯૭
૪૨ સંરથા-સમાચાર	કાર્યાલય	૨૦૧

નોંધ : આ ગ્રંથ માટે જ પસંદ કરવામાં આવેલા કેટલાય લેખો જન્યને અભાવે તથા વિવિધતા ભળવવાના હેતુથી આખી શ્રદ્ધા નથી, તે બદલ લેખકો ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. આ લેખોના ઉપયોગ આવતા અંદામાં થઈ જશે.

સાધના સંકલ્પ

વર્ષ ૩, અંક ૧]

તંત્રી : સો પાન

[નવેમ્બર ૧૯૪૮

સંકલ્પ

આત્માની અનુત શક્તિનો આપણને પરિચય નથી પરંતુ આપણા જીવનમાં એવું તો એક શકાય છે કે જ્યારે આપણે અમુક સંકલ્પ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણામાં વિશેષ જળ શબ્દ થતું હોય ને આપણું મન વળવાન બનતું હોય એવું લાગે છે માલુસને ચાર કરવાની ઇચ્છા થાય તેટલાથી એ ચાર કરી શકતો નથી એ ઇચ્છાને પાર પાડવા ને પુરવાયની જરૂર પડે છે તે પ્રગટાવવા દર સંકલ્પ કરવો પડે છે આ સંકલ્પ આત્માની અનુત શક્તિનું કિરણ છે એમ કહીએ તો ચાલે ઇચ્છા કરતાં નિશ્ચયન અને નિશ્ચય કરતાં પ્રતિજ્ઞાન—સંકલ્પન જળ વિશેષ માત્રમ પડે છે ઇચ્છા આપણા અતરસાગરની સપાટી ઉપર હોય છે, નિશ્ચય અદરના લી ઘણામાંથી આવે છે અને પ્રતિજ્ઞા, જ્યાં આત્માનું કેદ છે ત્યાંથી પ્રકટે છે

સાધકમાત્રને સંકલ્પની જરૂર પડે છે જ્યાં સુધી આપણું મન પ્રલોભનમાં તણાઈ બધ, શુદ્ધિ કે સંજ્ઞાથી દોભાઈ બધ, સંકલ્પોથી પાણું ભાગે ત્યાં સુધી માત્ર ભલી ભાવનાથી કશું મળી શકતું નથી, આપણી એવી ભાવના કણે સહન કરવાનું જળ આપી શકતી નથી. ઇચ્છાને વશ રાખવા કે કોઈ મહાન કાર્ય પાર પાડવા ને શક્તિની જરૂર પડે છે તે શક્તિ સંકલ્પ વિના પ્રગટતી જ નથી આપણા ધર્મશ્રેણીમાં વ્રતનિયમનું ને માહાત્મ્ય છે તેવું આ જ કારણ છે માલુસ વ્રત લે, પ્રતિજ્ઞા કરે, સંકલ્પ કરી લે ત્યારે એની અદરના ખુલ્લુંખુલ્લું માંથી શક્તિકણો જે ચાઈ આવીને મનના મઠને મજબૂત કરતા હોય એવો અનુભવ થાય છે સામાન્ય માલુસ પણ સંકલ્પથી વીર બની બધ છે

માલુસમાત્રને અમુક પવિત્ર દિવસે, નવે વર્ષે, વર્ષ દિવસે કે કોઈ મહાપુરુષની જન્મ જન્મતી પ્રસંગે શુભ સંકલ્પ કરવાની ઇચ્છા થાય છે આવી ઇચ્છા આપણામાં ભગતી હોય તો માનવ કે આત્મદેવ બને છે ને આપણને ટોરી રહ્યા છે પણ એવું લક્ષમાં રાખવું કે આપણી ચારી ઇચ્છાઓ એ ચેજની કમાઈ છે, તે આપણે ગૂમાવી દઈએ તો ચિંતા નથી, પણ સંકલ્પ-પ્રતિજ્ઞા તો આપણી સચિત કરેલી મૂર્તિ છે આપણો જીવનભવહાર એ મૂર્તિના ભેર ઉપર ચાલે છે એને આધારે જ આપણે રળી રતા છીએ આવી ઇચ્છાઓ દિશામાં ન જિતરે, પ્રતિજ્ઞાત ન થાય તેની ચિંતા નહિ, પણ એ સંકલ્પ કરીએ અને તે તૂટે તો આપણું દેવાણું જ નીકળે નવા વર્ષે શુભ સંકલ્પો કરીએ જ, પણ લક્ષમાં રાખીએ કે સંકલ્પ કરી નાખ્યા પછી તો જીવને ભેજસે પણ તે પાર પાડવાનો આપણો ધર્મ છે સંકલ્પ વૃત્તો, પ્રતિજ્ઞા વૃત્તી એવે બાકી કંઈ રહે જ નહિ

ત્રીજા વર્ષના પ્રભાતે

‘અખંડ આનંદ’ બીજું વર્ષ પૂરું કરી આ અંકથી ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપા, સદ્ગત સિદ્ધિ અખંડાનંદછતી તપશ્ચર્યા અને સૌના સહકારથી અમે એ વર્ષ નિર્વિઘ્ને પસાર કરી શક્યા છીએ. ત્રીજા વર્ષના પ્રારંભે અમે જે કંઈ હતું તે જ વિશેષ ભારપૂર્વક ત્રીજા વર્ષના પ્રભાતે કહેવાનું છે. ‘અખંડ આનંદ’ને જે કંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો સૌથી વિશેષ યશ લેખકોને ફાળે ભય છે. ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો, વિદ્વાનો અને લોકસેવકોએ ‘અખંડ આનંદ’ને પોતાનું માની ચિકસાવ્યું છે. આજે ‘અખંડ આનંદ’ ગુજરાતી પ્રજાને સંદેશો આપવાનું વાહન બની શકે તેટલી હદ સુધી ચિકસ્યું છે તે એમનો પ્રતાપ છે.

ગુજરાતી પ્રજા સાહિત્યમાં-વાંચનમાં નાણું ખરચતી નથી તે આલેખ ‘અખંડ આનંદ’ે તો ખોટો પાલ્લો છે. બે કે જે સરથાએ ‘અખંડ આનંદ’નું પ્રકાશન કર્યું છે તે સંસ્થાનો તો છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષનો એ અનુભવ છે ને દિવસેદિવસે એ અનુભવ દૃઢ થતો જાય છે, કે લોકોને ઉપયોગી, બીજે લઈ બનારું, સરળ રીતે રજૂ થયેલું વાંચન સસ્તામાં આપવામાં આવે તો લોકો તેનો સહકાર કરે જ છે. ‘અખંડ આનંદ’ ખૂબ આગળ વધ્યું છે, ૧૫,૦૦૦ નકલોને આંકડો ગુજરાત માટે ઘણા મોટો ગણાય. આ પહેલા અંકની તો ૧૬૦૦૦ નકલ છાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાના પ્રકાશનો ‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’, ‘આમ શ્રેણી’,

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ તથા બીજાં ધાર્મિક, જોતી વિષયક અને આરોગ્યનાં પુસ્તકો પણ ઘણી મોટી સંખ્યામાં ગુજરાતનાં ઘરોમાં વસી ગયાં છે. ને હજીયે તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ સંસ્થાના શુભ હેતુની જનતાએ કદર કરી છે એમ અમારે સ્વીકારવું જોઈએ.

‘અખંડ આનંદ’ માટે અમે, શરૂઆતમાં જે આશાઓ રાખી હતી તે સવાઈ થઈને નહિ, બમણી થઈને ફળી છે. ગુજરાતી જનતાને જે આશાઓ આપી હતી તે ઘણે અંશે પૂરી કરી શક્યા છીએ તે પ્રભુની કૃપાનું જ પરિણામ છે. વધતી જતી મોંઘવારી, સામાન્ય પ્રજાની ઘટતી જતી ખરીદશક્તિ, સીને દબાવી રહેલી આર્થિક લીંસ, ઉપાદાન ખર્ચની વૃદ્ધિ વગેરે બાબતો પ્રતિકૂળ જ ગણાય, પરંતુ સિદ્ધિ અખંડાનંદની સંસ્થા પ્રયત્ની પ્રીતિ અને ‘અખંડ આનંદ’ માસિકની વાંચનસામગ્રી આ સંજોગોને વચાવી શકી એ અમારે માટે આનંદનો વિષય છે. અમે આજે ફરીને એવી ખાતરી આપીએ છીએ, કે જે ઘોરણ ‘અખંડ આનંદ’માં આજ સુધી જળવાયું છે તેને અમે ટકાવી રાખીશું અને ગુજરાતના સૌથી માનીતા બની ગયેલા આ માસિકને વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ કરવા અમે જાગૃત તથા પ્રયત્નશીલ રહીશું.

વિજયાદશમી,

સુબંધ,

તા. ૧-૧૦-૪૯

મનુ સુબેદાર,

પ્રમુખ: સર્વ સાહિત્ય દ્રશ્ય

સોપાન,

તા. ૧-૧૦-૪૯

મંગળ વારસો

પંડિત સુખલાલજી

કેંકે પુત્રપ્રવર્તક મહાપુરુષ પોતાની પછીની
વેલી માટે વારસો મૂકી નહીં છે આનંદિતા કે
વડીલો તરફથી મળતા સરીર, રૂપ, રંગ, સંપત્તિ,
કે સરકારના વારસા કરતા પ્રાનસમરતને મળતો
આ મંગળ વારસો, જે જુદે આપ્તો, માધીજીએ
આપ્યો, તે આમૂય પરિવર્તન કરી નાખનારો નીવડે
છે. આત્મીયમય દષ્ટિ, જીવનદૃષ્ટિ, રહેલીકરણોનો

ફેરફાર ને તે માટેનો સવત પુરુષાર્થ, બચવાન મહાવીરનો આ વારસો પર્યુષણ આખ્યાનમાવામાં
મહાપુરુષતાના ધીરવરૂપ, ધર્મપ્રાણ પ્રસાદયુ પંડિતજીએ આ વાત અત્યંત વિચારવાથી ને રમણતાથી
સમજાવી અને તે પછી સેખરે લખાઈને બહી આપી છે

આજનો દિવસ સાંવત્સરિક પર્વનો છે તે
જેનેની દૃષ્ટિએ વધારેમાં વધારે પવિત્ર
છે આખા દિવસ કરતાં આજનું પ્રભાત
વધારે મંગળ છે અને તે કરતાં પણ જે જુદું
આપણે મળીએ છીએ તે પણ વધારે મંગ-
લદાયક છે, કારણકે અન્ય પ્રમ ગોએ સર્ગાસખધી,
મિત્રો વગેરે મળે છે પણ આજે તો આપણે
કોંવા લોકો મળ્યા છીએ, જેઓ ચોટે ભાગે
એક બીજાને પ્રિયતાતા પણ ન હોય આની
પાછળ ભાવના છે, કે આપણે બધા ભેદ
અને તક જૂની ઠાઠ માર્ગલિક વસ્તુ જીવન-
રમણી વસ્તુ સાંભળીએ અને તે ઉપર વિચાર
કરીએ

સામાન્ય રીતે આપણને જે વારસાઓ મળે
છે તે ત્રણ પ્રકારના છે માનપ અને વડીલોથી
સરીરને લગતા રૂપ, આકાર, આદિ ગુણ-
ધર્મનો વારસો તે પહેલો પ્રકાર અને માનપ
કે અન્ય તરફથી જન્મ પહેલાં અગર જન્મ બાદ
સંપત્તિ વારસામાં મળે છે તે બીજો પ્રકાર.
પહેલા અને બીજા પ્રકાર વચ્ચે મોટો ભેદ
છે, કેમકે શારીરિક વારસો સંતતિને અવર-
ભાવિ છે, જ્યારે સંપત્તિ વિશે એમ નથી
વહીવાર માતાપિતાએ સંતતિને કરી જ
સંપત્તિ વારસામાં ન આપી હોય છતાં સંતતિ
નવેસર એનું ઉપાજન કરે છે અને દૈનિકવાર
વડીલો તરફથી મળેલી સંપત્તિ સંતતિ સાથે

વેળી પણ નાજે છે, તે તેના હાથમાં રહેલી
નથી સરકાર એ માતાપિતા પાસેથી પણ મળે,
શિક્ષણ અને મિત્રો પાસેથી પણ મળે તેમ
જે સમાજમાં ઉછેર થાય તેમાંથી પણ મળે.
ત્રીએ સરકારનો વારસો કંઈ એક જ ભતને
નથી હોતો વાપાને લગતા અને બીજા અનેક-
વિધકથાને લગતા એમ ધણી ભતના સરકારે
પ્રાપ્ત થાય છે જીવન જીવા, એને વિકસિત
તેમ જ સમૃદ્ધ કરવા ઉપરના ત્રણેય વારસાઓ
ઉપયોગી છે એ ખરું, પણ એ ત્રણેય પ્રકારના
વારસાઓમાં જીવનપણુ પ્રેરનાર, એમાં
સજીવી દાખલ કરનાર વારસો એ કોઈ
જુદો જ છે, અને તેથી જ તે વારસો મંગલરૂપ
છે આ માર્ગલિક વારસો મળ્યો ન હોય તો
ઉપરના ત્રણેય વારસાઓ સાધારણ જીવન
જીવવામાં આધક થાય, ઉપયોગી બને,
પણ તેથી જીવન કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારનું-ધન્ય
ન બને એ જ આ ચોથા વારસાની વિશિષ્ટતા
છે જે માર્ગલિક વારસો મહાવીરે આપ્યો, કે
સોંપ્યો એમ હું કહું છું તેવો વારસો
આપણને માનપથી, કે અન્ય વડીલોથી, કે
સામાન્ય સમાજનાથી મળે જ એવો નિયમ
નથી અને છતાં જ તે કોઈ જુદા પ્રવાહમાંથી
મળે તો છે જ

શારીરિક, સાંપત્તિક અને સાંસ્કૃતિક એ
ત્રણેય વારસા રચૂળ દૈનિકથી ગમ્ય છે,

ન્યારે ચોથા પ્રકારના વારસા વિશે એમ નથી. જે માણસને પ્રજાધિય પ્રાપ્ત હોય, જેનું સંવેદન સક્ષમ અને સક્ષમતર હોય તે જ આ વારસાને સમજી કે ગ્રહણ કરી શકે છે. બીજા વારસાએ જીવન દરમિયાન કે મૃત્યુ સમયે નાશ પામે છે, ન્યારે આ માંગલિક વારસો કદી નાશ પામતો નથી. એકવાર તે ચેતનમાં પ્રવેશ્યો એટલે તે જન્મજન્માંતર ચાલવાનો, એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થવાનો અને તે અનેક જાણને સંપ્રદાવિત-તરબાજ પાળુ કરવાનો.

આપણે એવી કાંઈ આયર્ષપરંપરામાં જન્મ્યા છીએ, કે જન્મતાવિંત આવા માંગલિક વારસાનાં આંદોલનો આપણને જાણેજાણે સ્પર્શે છે. આપણે તેને ગ્રહણ કરી ન શકીએ, યથાર્થ રૂપમાં સમજી પણ ન શકીએ એમ બને, પણ આ માંગલિક વારસાનાં આંદોલનો આયર્ષભૂમિમાં બહુ સહજ છે.

શ્રીઅરવિંદ, સર રાધાકૃષ્ણનું વગેરે ભારત-ભૂમિને આધ્યાત્મભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે તે એ જ અર્થમાં.

ભગવાન મહાવીરે જે માંગલિક વારસો આપણને આપ્યો કે સોંપ્યો છે તે કયો છે એ આને આપણે વિચારવાનું છે. એક બાબત સ્પષ્ટ સમજી લઈએ, કે આ સ્થળે સિદ્ધાર્થનંદન, કે ત્રિશલાપુત્ર સ્થૂળ દેહધારી મહાવીર વિશે આપણે મુખ્યપણે વિચાર નથી કરતા. એમનું ઐતિહાસિક કે ગ્રંથબદ્ધ સ્થૂળ જીવન તો હરેશાં આપણે વાંચતા અને સાંભળતા આવ્યા છીએ. આને જે મહાવીરનો હું નિર્દેશ કરું છું તે શુદ્ધભુક્ત-વાસનામુક્ત ચેતનસ્વરૂપ મહાન વીરને ધ્યાનમાં રાખી નિર્દેશ કરું છું. આવા મહાવીરમાં સિદ્ધાર્થનંદનનો તો સમાવેશ સર્વજન્ય છે, પણ વધારામાં તેમના જેવા

ગદા જ શુદ્ધભુક્ત ચેતનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ મહાવીરમાં કાંઈ નાતબત કે દેશકાળનો ભેદ નથી. તે વીતરાગદ્વૈતરૂપે એક જ છે. આ મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખીને જ અનેક સ્તુતિકારોએ સ્તુતિ કરી છે. ન્યારે માનવુંગ આચાર્ય સ્તુત્ય તત્ત્વને ભુક્ત કહે છે, શંકર કહે છે, વિદ્યાતા કહે છે અને પુરુષોત્તમ કહે છે સારે તે સદૃશ્યદ્વૈતની ભૂમિકાને જ સ્પર્શે છે. આનંદજન ‘રામ રહિમાન કાન’ વગેરે સંપ્રદાય પ્રચલિત શબ્દો વાપરી એવા જ કાંઈ પરમતત્ત્વને સત્ત્વે છે. તે જ રીતે આને આપણે મહાન વીરને સમજીએ.

ભગવાન મહાવીરે જે મર્ગજ વારસો આપણને સોંપ્યો છે, ઉપદેશ્યો છે તે માત્ર તેમણે વિચારપ્રદેશમાં જ સંઘરી મૂક્યો ન હતો. એમણે એને જીવનમાં ઉતારી, પરિપક્વ કરી, પછી જ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. એટલે તે વારસો માત્ર ઉપદેશ પૂરતો નથી, પણ આચરણનો વિષય છે.

ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ્ય વારસાને સંજોષમાં કહેવો હોય તો તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી કહી શકાય. (૧) જીવનદષ્ટિ, (૨) જીવનચુક્તિ, (૩) રહેણીકરણીનું પરિવર્તન અને (૪) પુરુષાર્થ.

ભગવાનની જીવન વિશેની દષ્ટિ શી હતી તે પ્રથમ સમજીએ. જીવનની દષ્ટિ એટલે તેનું મૂલ્ય આંકવાની દષ્ટિ. આપણે સહુ પોતાપોતાના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. બહુ તો જે કુટુંબ, જે ગામ, જે સમાજ, કે જે રાષ્ટ્ર સાથે આપણો સંબંધ હોય તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. આથી આગળ વધીએ તો આખા માનવસમાજ અને તેથી આગળ વધીએ તો આપણી સાથે સંબંધ ધરાવતા પશુપક્ષીના જીવનનું પણ મૂલ્ય આંકીએ છીએ. પણ મહાવીરની સ્વસંવેદનદષ્ટિ તેથી પણ આગળ વધી હતી. ગયા એપ્રિલની ચોવીસમી

મારીએ અમલવાદમાં કાકાસાહેબે ભગવાન મહાવીરની જીવનદર્શિનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું કે, તેઓ એક એવા ધૈર્યસંપન્ન અને સૂક્ષ્મ પ્રજ્ઞ હતા કે તેમણે કીર્તિ-પૂતળે તેા શુ પંથુ પાણી અને વનસ્પતિ જેવી જીવનશાસ્ત્ર ગણાતી ભૌતિક વસ્તુઓમાં પણ જીવનતત્ત્વ ભેદ્યું હતું મહાવીરે પોતાની જીવનદર્શિ દોઢો સમય રજૂ કરી ત્યારે કાણુ તેને ગ્રહણ કરી શકશે એ ન વિચારતા એટલું જ વિશ્વાસુ, કે કાળ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે, ગમે ત્યારે કાંઈ તો એને સમજવાનું જ જોતે જોડામાં જાડી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ ધર્મ હોય તે અધીરે ધર્મ એમ નથી માની લેતો કે મારી અતીતિને તત્કાળ દોઢો કેમ નથી સમજતા ?

મહાવીરે આચાર્યશ્રી નામના પોતાના પ્રાણીનું ઉપદેશશ્રવણમાં બહુ સાદી રીતે એ વ્યૂત રજૂ કરી છે, અને કહ્યું છે, કે દરેકને જીવન પ્રિય છે, જેવું આપણને પોતાને ભગવાનની સૂચન સર્વશ્રાવ્ય દષ્ટિએ એકલી જ છે કે 'હું આનંદ અને સુખ ચાહું છું તેથી જ હું પોતે છું તો પછી એ જ ન્યાયે આનંદ અને સુખને ચાહનાર બીજા નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ હોય એવી રીતિમાં એમ કેમ કહી શકાય કે માણસમાં જ આત્મા છે, પશુપક્ષીમાં જ આત્મા છે અને બીજામાં નથી ? કીટો અને પતંગો તો સુખની શોધ પોતપોતાની હોયે કરતાં દેખાય જ છે, પણ સૂક્ષ્મતમ વાનસ્પતિક જીવસૃષ્ટિમાં પણ સતતિ, જનન અને પોષણની પ્રક્રિયા અગમ્ય રીતે ચાલ્યા જ કરે છે' ભાવાનની આ દષ્ટિએ હવે અને એ જ દષ્ટિએ આધારે તેમણે આખા વિશ્વમાં પોતાના જેવું જ ચેતનતત્ત્વ જોગરાઈ, ઉદ્ભવતું બેસુ એને ધારણ કરનાર નભાવનાર શરીરો અને ધૃતિયોના આકાર પ્રકારમાં ગમે તેટલું અતર હોય કાર્યશક્તિમાં પણ અતર હોય, છતાં તાત્ત્વિકરૂપે સર્વવ્યાપેલું ચેતનતત્ત્વ

એક જ પ્રકારનું વિદ્યસ્તી રહ્યું છે ભગવાનની આ જીવનદર્શિને આપણે આત્મોપમ્યની દર્શિ કહીએ જેવા આપણે તાત્ત્વિકરૂપે, તેવા જ નાનાંમોટાં સઘળાં પ્રાણીઓ જે અન્ય પ્રાણીરૂપે છે તે પણ ક્યારેક વિકાસક્રમમાં માનવશૂનિ સ્પર્શે છે અને માનવશૂનિ પ્રાપ્તજવ પદુ અવકાંતિ ક્રમમાં ક્યારેક અન્ય પ્રાણીનું સ્વરૂપ લે છે આવી ઉદાંતિ અને અવકાંતિનું ચક્ર ચાલ્યા કરે, પણ તેથી મૂળ ચેતનતત્ત્વના સ્વરૂપમાં કશો જ ફેર પડતો નથી જે ફેર પડે છે તે વ્યાવહારિક છે

ભગવાનની આત્મોપમ્યની દર્શિમાં જીવન-શુદ્ધિનો પ્રશ્ન આવી જ બધ છે અસ્યોત કાળથી ચેતનનો પ્રકાશ ગમે તેટલો આશ્વત્થ યથો હોય-ઠકાયેલો હોય તેનો આવિર્ભાવ ઓછો કે વતો હોય છતાં શક્તિ તો એની પૂર્ણ વિકાસની-પૂર્ણ શુદ્ધિની છે જ એ જીવતત્ત્વમાં પૂર્ણ શુદ્ધિની શક્યતા ન હોય તો આત્માત્મિક સાધનાનો કાંઈ અર્થ રહેતો જ નથી જે જે રીતમાં સાચા આધ્યાત્મિક અનુભવીઓ ધયા છે, તેમની પ્રતીતિ એક જ પ્રકારની છે કે, ચેતનતત્ત્વ મૂળે શુદ્ધ છે, વાસના અને લેપથી પૃથક્ છે શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ ઉપર જે વાસના કે કર્મોની છાયા પડે છે તે તેવું સૂચ સ્વરૂપ નથી મૂળસ્વરૂપ તો એથી જુદું જ છે આ જીવનશુદ્ધિનો સિદ્ધાંત ધયા જેને આપણે આત્મોપમ્યની દર્શિ કહો અને જેને જીવનશુદ્ધિની દર્શિ કહો તેમાં વેદાંતીઓનો બ્રહ્માદેવવાદ, કે જોદોનો વિજ્ઞાનાદેવવાદ, કે બીજા તેવા કેવળાદેવ અને શુદ્ધાદેવ જેવા વાકો સમાર્પ બધ છે, બધે તેનો સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં બુદ્ધેશ્વરે અર્થ હોય

જે તાત્ત્વિકરૂપે જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ જ છે તો પછી આપણે એ સ્વરૂપ કેળવવા અને મેળવવા શુ કરવું એ સાધના વિષયક પ્રશ્ન

સામુદાયિક ધ્યેય

શ્રી કેદારનાથજી

વહેવડાવવામાં આવે તો આગ્રહ બનેલા ભારતવર્ષને કેટલો બધો ફાયદો થાય ? શ્રીરમણીકલાલ મોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પૂ. નાથજીનો આ લેખ આપણા સર્વને તે દિશામાં પ્રેરી રહ્યો.

તુલન પ્રાથમિક જમાનામાં મનુષ્યની શ્રી સ્થિતિ હશે તે વિશે કલ્પના થે કરવાનું આપણે માટે કહ્યું છે; પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણી જ્યારથી સમુદાય કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યારથી સમુદાયનું રક્ષણ કરવા માટે અને ધારણ-પોષણ માટે તેને કંઈક નિયમો કરવા પડ્યા જ હશે; તે નિયમો તે જ કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની ખ્યા જેમજેમ વધતી ગઈ તેમતેમ માનવધર્મમાંની માનવતાની કલ્પના પક ઘટી ગઈ છે. વ્યાપકતા સિવાય સુદાયની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે વ્યાપકતા-ધારણ, પોષણ, રક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં અધિક અનુકૂળતા અને સમતા તથા તે જ પ્રમાણે સમાજમાં સત્વસંશુદ્ધિ એટલે સદૃશીઓની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ વગેરે બાબતો થતી ન રહે તો સમાજ ટકી શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં કાળ અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી પડે છે, જુદાંજુદાં આવશ્યક સાધનો

આને અને ભૂતકાળમાં માનવીએ મુખ્યત્વે પોતાનું જ ક્ષેત્ર શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સદૃશી, શાલ, ઐશ્વર્ય, સાધુતાથી કોઈ એક જ ધ્યેય સાધ્ય કરવાનો સામુદાયિક પ્રયત્ન થયો નથી. પરંતુ જાતની ભાવનામાં તણાઈ ઇહલોકનો આપણે દ્રીહી કર્યો છે. માનવીમાં રહેલી શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને, સ્વાર્થબુદ્ધિ લ્યાળી, આ માટે

નિર્માણ કરવાં પડે છે.

આપણા દેશમાં થણા પ્રાચીન કાળે ધર્મને નામે એક વખત જે ચાતુર્વર્ણ સમાજરચના થઈ ગઈ તેની પછી આપણો જગત સાથે સંબંધ વધતો ચાલેલો હોવા, છતાં થે કોઈ પણ પ્રકારની બંધસ્થિત સમાજ રચના કે ભગવતધર્મ ત્યારપછી સેકેડો વર્ષમાં હજી નિર્માણ થઈ શક્યો નથી. ભારતવર્ષની બહારની પ્રજાને આપણી સાથે સંબંધ બંધાયા પછી આપણી પડતીની જે શરૂઆત થયેલી છે તે હજી સંપૂર્ણ બંધ થઈ નથી. બહારની પ્રજા સાથે ટકી રહેવા માટે આપણી સમાજરચનામાં બેઠતી સુધારણા કરીને આપણે પોતાના સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં થે આપણને જૂની રચનાનો મોહ છૂટ્યો નથી. 'ઈશ્વરની ઇચ્છા' અને 'પ્રારબ્ધ કર્મ'ના નિરાશાજનક સિદ્ધાંતના

કહેવાયું છે કે एतं मंगलमुत्तमम् આ એક ઉત્તમ મંગળ છે. આને જ આદિ, મધ્ય અને અંતિમ મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન સૂત્રમાંના 'ચત્તારિમંગલમ્' પાઠમાં જે ચોથું મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે આ જ વસ્તુ છે.

આપણા જીવનકાળ દરમિયાન આપણે

બેયું છે કે, ગાંધીજીએ આ મંગલિક વારસામાંથી કેટકેટલું મેળવ્યું અને કઈ કઈ રીતે વિકસાવ્યું. આજની પવિત્ર ક્ષણે આપણે એવી જ કોઈ મંગલિક ભાવના સાથે જુદ પડીએ કે આપણે પણ આવા મંગલિક વારસાને પાત્ર ક્યારે બનીએ ?

આધાર પર કમળી મથેલી સમાજરચનામાં
આપણે જેમતેમ વખત ગાળતા રહી છીએ,
ધર્મશ્રદ્ધાને નામે આપણે જડતા અને
પણતા વધારી છે.

થોડા સમય થઈ ગયેલ, આપણા બધાનું
મળીને એક જ ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આપણી
દૃષ્ટિ સમક્ષ કાઢી જ રહ્યું નથી. બીજા
પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની અકિતગત ઇચ્છા
માટે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી
કરવાના અકિતગત પ્રયત્નમાં જીવનભર રહે
છે, લગભગ તે જ સ્થિતિ આપણે મનુષ્ય
જાતિએ આજે આપણે બાજે આવેલી છે.
આપણા બધાનું મળીને જુદાજુદા પ્રકારની
રક્ષિતશુદ્ધિ, નિષ્ઠા, કર્તવ્ય અને ઐક્યથી
બધાને કલ્યાણપ્રદ અને ધન્યતા લાગે એવું
સાધ્ય આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે, એટલા કાંઈ
પણ સામુદાયિક બાબ આપણામાં નથી.
આપણે બધા કાળ આ ધ્યેયધન્ય સ્થિતિમાં
ગયેલો છે આપણા સમાજના દરેક દરેક કુળમાં
વિદ્વાનો હતા, પંડિતો હતા, મહાન સતપુરુષો
હતા, ધનવાન-ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા,
એક કરતાં એક બળવાન, રણજીત અને
કુરુધર શોદાઓ હતા વિલક્ષણ શુદ્ધિના
મુક્તિઓએ જે હતા. પરંતુ બધાનું મળીને રક્ષિત
અને શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું કાંઈ પણ સામુદાયિક
ધ્યેય આપણામાં ન હતું જે ધ્યેયથી બધાને
ધન્યતા લાગે, બધાને સરખી જ કૃતાર્થતા
અથવા ગૌરવ લાગે અને જે બધાના પરિશ્રમ
અને ઐક્ય સિવાય એકબીજા માટે કરવા
બોધતા સતોષપૂર્વક અને મન પૂર્વક સ્વાર્થ
ત્યાગ વગર કેવળ મને તેટલા મોગ વૈયક્તિક
પરાક્રમ કે સામર્થ્યથી, ત્યાગ કે જ્ઞાનથી,
ભક્તિ કે સાધુતાથી ધન કે ઐશ્વર્યથી,
ઉદારતા કે વિદ્વતાથી, શીલ કે સદ્ગુણથી
પ્રાપ્ત થવું શક્ય નથી, એવું કાંઈ પણ જીવન
ધ્યેય આપણામાં રહ્યું ન હતું તેના અનિષ્ઠ

પરિણામે આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ,
અને આજે પણ ભોગવીએ છીએ દરેક
જીવની પોટ મનુષ્યમાં જે સ્વાર્થવૃત્તિ છે, પરંતુ
બધાના હિતમાં જ પોતાનું હિત, પોતાનો
સ્વાર્થ માનવો એમાં જ મનુષ્યની વિશેષતા છે.
હજી જે આપણા બધાના સદ્ગુણો ને સ્વાર્થ
ત્યાગથી પ્રાપ્ત થનાર ઉદાત્ત ધ્યેય આપણે
ધારણ કરેલું ન હોવાથી આપણા બધાની
રક્ષિતમાં, કાર્યમાં એકજીવપણું આવી શકતું
નથી આપણા બધામાં ઐક્ય નિર્માણ
થઈ બધામાં એક જ પ્રાણ સરસ લાગતો
નથી, આપણા સાધુચરિત અને કર્તવ્ય
પરાપણ જાગેવાનો આપણને સ્વાર્થત્યાગનો
અને ઐક્યનો ઉપદેશ કરી રહ્યા છે તેપણ
હજી જે તે આપણા ચિત્તમાં ઊડે ઊતરતો નથી.

‘તું તારું કુળ જો,’ ‘તું તારું સમાજ,’
‘જગતની બાંજણમાં પડવાનું તારું કારણ
નથી-એના પ્રકારના ઉપદેશ અને સરકાર
નાનપણથી આપણને મળતા હોવાથી અને
આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આ જ સ્થિતિમાં
મથેલી હોવાથી, આપણા લોકોમાં તે ઉપદેશ
અને સરકારભળી જવાથી પોતપોતા વિશેની
આપણી કલ્પના સાચ સંકુચિત થઈ ગયેલી
છે તેને લાંબને કાંઈ પણ ઉદાત્ત સામુદાયિક
ભાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતાં દુનિયામાં
આપણે કેવળ સ્વાર્થમાં જ રહીએ છીએ
કાંઈ કારણોથી સસારનો કડાગો આવતાં
ધર્મ ને અધ્યાત્મનો વિચાર કરવા લાગીએ
તો જે તે બાળુએ પણ આપણને સ્વાર્થ
સિવાય બીજો ઉપદેશ મળતો નથી ‘જગતમાં
તું એકલો જ આગ્યો છે, અને છેવટે એકલો જ
જવાનો છે,’ ‘જગતમાં કાંઈનું કાંઈ નથી,’
‘તારી અતને માયાભજનમાંથી ઊગાવી લે,’
‘ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી લે,’ ‘તું કોણ છે એ અણી
લે,’ ‘જન્મમરણમાંથી મુક્ત થા,’ ‘મોક્ષ
પ્રાપ્ત કરી લે’-આજ ઉપદેશ આપણને મળતો

જોડી સમજણ, નિવૃત્તિમાર્ગ વિશે ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા, કર્મમાર્ગ વિશેની આપણી દુર્બળતા, અને તે વિષેની અનાદરતા તેમજ તેની શુદ્ધિ વિશેની અશક્તિતાની કલ્પના અને એકંદરે બધી બાબતોમાં નિરાશા—એ જ આ બધાનાં કારણ છે એમ લાગે છે. પરંતુ આ કે આના જેવાં જ આપણી અવનતિનાં બીજાં કંઈ કારણો હોય તો એ તેનો નાશ કર્યા વગર હવે આપણે માટે આરો નથી. ગમે તેટલી દિવ્ય પણ કેવળ વ્યક્તિગત સુખની કલ્પના, શોભા યા મોહમાં આપણે ન પડવું જોઈએ. પરદોષના કાલ્પનિક સુખ કરતાં ઇહલોકના કર્તવ્યને અને તેમાંથી મળનારા સાત્ત્વિક આનંદને આપણે હવે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પેઢી દર પેઢી ચાલ્યો આવતો આજ આપણને મળેલો માનવશક્તિ શુદ્ધિનો વારસો, તેમ જ આપણી કર્મદ્રિષ્ટિ, જ્ઞાનેદ્રિષ્ટિ, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ-બધાયમાં સંચરનારી ચૈતન્યશક્તિ, એ સર્વનો ઉપયોગ કંઈ રીતે કરીને આપણે જીવન સફળ કરી લેવું એનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. માનવજીવન, માનવસંબંધો અને આપણી લાવિ પેઢી એ બધાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરવા લાગીએ તો આપણને ખરા ધર્મનું જ્ઞાન થયા વિના રહેશે નહીં. વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ ન આપતાં વ્યાપક રીતે જીવન વિશે વિચાર કરવાનું આપણે શીઘ્રીએ આપણે મનુષ્યનીએ, અને બધી રીતે મનુષ્ય તરીકે જીવવા માટે આપણો જન્મ છે, એ વાત આપણાં હૃદયમાં ઠસી જાય તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં ઠસી જાય. પોતાપણાની આપણી સંકુચિત ભાવના નાશ પામે અને સમુદાય વિશે પોતાપણું ધ્યાન નેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં પ્રગટ થાય તો આપણા વ્યક્તિગત ખેડોની

અને તેનાં સુખ, આનંદ અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસત્યતા આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે અને જીવન વિશેના બધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી અસ્ત પામે; તેમ જ પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તોળે રહેવામાં માનવતા નથી, પરંતુ વિકાર અને ભાવનાને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી માનવીની અનેકવિધ શક્તિઓને વિવેકશુદ્ધ કરીને તેમને યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં પરિણત કરવી એમાં જ માનવતા છે. એ વાત આપણને સમજાય. આ રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની જગૃતિ થાય તો આપણી નાશ પામતી માનવતા આપણને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે, તે શક્તિઓ દરેક વૃત્તિ અને કર્મ દ્વારા ફેલી ધ્રુવ કે અનિચ્છાએ મનુષ્ય મારફત બહાર પડતી હોય છે. યંત્રમાંથી પેદા થતી વરાળને જેમ યોગ્ય કાર્યમાં યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે માનવીમાં રહેલાં શક્તિ, વિકાર અને ભાવનાને અવ્યવસ્થિત પણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ જવા ન દેતાં તેને વધારીને તેમ જ શુદ્ધ તેટલાં શુદ્ધ કરીને આપણે તેને યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવી શકીએ તો તે દ્વારા કેટલાંય મહાન સત્કાર્યો સાધી શકાશે. તેવા મહાન કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનું શોધન કરવું પડશે. અયોગ્ય વૃત્તિઓનો વિરોધ કરીને તેને ભાવનામાં પરિણત કરવી પડશે. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં સંદેવ ઉપયોગ કરવો પડશે. કાંઈ પણ ભાવના તે ગમે તેટલી દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ કલ્પનારૂપે તે ઘોળાતી

ન રહેવી ભેદોએ તેમાં ડૂબી જઈને આપણે તેમાં જ રમ્યા ન કરવું ભેદોએ તેમ કરવું એટલે આપણી જ કલ્પનાસંજ્ઞામાં મમતાથી રહેવાનો આપણે જ જનમાવેશો તે એક મનોમય બેલ છે તેમાં આપણી દોષ પણ શક્તિનો વિકાસ ન હોઈ તે આપણો કેવળ મનોવિલાસ છે તેમાં આનંદ હશે પણ તેમાં માનવોચિત પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ એવી પ્રસન્નતા નથી આપણા ચિત્તમાં ઈશ્વર વિશેની ભાવના પણ કેવળ રમ્યા કરે તે તેમાં આનંદ, આવેશ કે મસ્તી થોડો કાળ લીગવાનો સભવ છે, પરંતુ તેમાં કર્તૃત્વ નથી વ્યક્તિગત કલ્યાણના હેતુથી આપણે ઈશ્વર સાથે તન્મય મવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેથી આપણને તન્મયતા થે લાગે તેાપણ તેથી આપણમાં જ્યાંસુધી ઈશ્વરીશક્તિનો સ્થાન પાતો નથી અને તેના પ્રકારનું કર્તૃત્વ પ્રગટ થતું નથી ત્યાંસુધી તે તન્મયતાનું મનની વિશ્વાસી કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ નથી મન કલ્પિત વધારેથી પ્રેમાનન્દ અવસ્થાનો ઈશ્વર વિષયક કાંઈક અસંજલ બોલતા રહેવા સિવાય બીજો કશો ઉપયોગ ન મતો હોય તેા તે અવસ્થા જીવનવિષયક કલ્યાણની દૃષ્ટિએ વૃથા છે જેને જીવનસિદ્ધિ સાધવાની હોય તેણે કેવળ કલ્પનાસંજ્ઞામાં કલ્પિત ન રહેવું ભેદોએ પોતાની બધી શક્તિઓ અને શક્તિઓને શુદ્ધ કરીને અને વધારીને તે જીવાને કામ્યમાં રાખવાની શક્તિ તેણે પ્રાપ્ત કરવી ભેદોએ શક્તિને ગમેતેમ સ્વેરપણે બહાર ન પડવા દેવા માટે આપણને સમય શક્તિની જરૂર છે અને તેને યોગ્ય કાર્યમાં લગાડવા માટે આપણમાં પ્રેરકશક્તિ હોવી જરૂરની છે તેમ જ પોતાનાં કર્તવ્યોને યોગ્યબીને તે માટે આ બે શક્તિઓને યથાક્રમે અને યથોચિત્ત ઉપયોગ કરવા માટે આપણને વિવેકશક્તિની જરૂર છે આ મુખ્ય

ત્રણ શક્તિઓના વિકાસમાં માનવતા છે, અને સામુદાયિક ધ્યેય ને કર્તવ્યને માગે આપણે તે જ સાધવાની છે

ભેદો કહેશે, ઈશ્વરી પ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં બીજી કોઈ નથી, માટે તે પ્રેમમાં મગ્ન થઈ જવા કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ કાર્ય જીવનમાં બીજું શું હોય ? ઈશ્વરીપ્રેમ જેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં નથી એ વાત તદ્દન ખરી માનીએ તેાપણ તે ભાવનામાં મનુષ્ય ચોવીસ કલાક કદી મગ્ન રહી શકતો નથી જલ્દી તેા થોડો વખત મગ્ન રહી શકશે તે યોગ્ય વખતની મસતોને મનુષ્યે ધન્યતા અને માનવતા માનવી કે તે પવિત્ર ભાવનાનો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક વ્યક્તિ સાથે આવનારા સબધમાં, કર્મમાં ને કર્તવ્યમાં ઉપયોગ કરતા રહીને તે દ્વારા તે દિવ્ય અને પવિત્ર ભાવના પ્રગટ કરતા રહેવામાં ધન્યતા અને માનવતા માનવી ? માનવી હૃદયની દોષપણ અને કેટલી થે દિવ્ય અને શ્રેષ્ઠ ભાવના ઉચિત કર્મોત્તરણ સિવાય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી, માટે જે ભાવના ઉચિત કર્મમાં ફેરવાઈ જતી નથી, તે ભાવના પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ હોય, તેાપણ તે નિષ્ફળ છે એમ સમજવામાં શી દરકત છે ? ઈશ્વર સાથે તન્મય થવાથી બે ઈશ્વરી સામર્થ્ય, પુરુષાર્થ અને કર્તૃત્વ આપણમાં સચરે નહિ, ઈશ્વર સાથે તદ્દપ થવાથી થે બે આપણમાં દયા, ન્યાય, ઉદારતા, સત્ય વગેરે ઈશ્વરી ગુણ પ્રગટ થાય નહિ તેા તે તન્મયતા અને તદ્દપતાનો શો અર્થ છે ? આપણે જ નિર્માણ કરેલી કલ્પના સાથે કેવળ તન્મય અને તદ્દપ થવાથી કર્મ ઈશ્વરી શક્તિનું આપણી મારફત પ્રગટીકરણ થશે ? આપણા પોતાનામાં જ બે શક્તિ ન હોય, પુરુષાર્થ ન હોય અને કાય શીવતા ન હોય, તેા પોતામાંથી નિર્માણ થયેલી કલ્પનામાં થે આ

ગુણોત્તું દર્શન ક્યાંથી થશે ? માટે માનવતાનું ધ્યેય આ નથી, પણ માનવતા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે. પુરુષાર્થ માટે કર્મમાર્ગની જરૂર છે. ભર તારુણ્યમાં બક્ષિત, ચિત્તનો લય, બ્રહ્મ કે આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરેને નિમિત્તે નિવૃત્તિ-પરાયણ થવામાં ધ્યેય વિષે અનેક જોડી સમજણ, અકર્તૃત્વ, જોડી મહત્ત્વાકાંક્ષા, કર્મમાર્ગનો અપયશ, નિરાશા કે તે ભ્રમમાં યોગ્ય કાર્ય ન મળતું વગેરે કારણો પૈકી એકાદ કે અનેક કારણો હોવાં જોઈએ. તે કાળે પોતાની ક્રિયાશક્તિને ઉપયોગમાં લાવવાનો મનુષ્યને યોગ્ય રસો મળે, યોગ્ય કાર્ય મળે, તે કાર્ય દ્વારા શુદ્ધ આનંદ ચળવા લાગે તો કાર્મ પણ કાલ્પનિક આનંદ તરફ તે જશે નહિ. જીવનનું યોગ્ય જ્ઞાન હોય તો મનુષ્ય બહુ જોઈને ભ્રમમાં પડશે નહિ. તેમ જ કર્તૃત્વ વધારવા માટે મનુષ્યને કાર્મ ઉપાય મળે તો સત્કર્મહીન જોડી મહત્ત્વાકાંક્ષાની પાછળ તે લાગશે નહિ અને માનવતાનું ધ્યેય તે બહુતો હોય તો કાર્મ પણ કાલ્પનિક ધ્યેયમાં તે કદી પડશે નહિ.

માનવજન્મ પ્રમાણે વર્તવાથી જ માનવતાની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય છે. કેવળ શારીરિક, કે બૌદ્ધિક શ્રેષ્ઠતાથી અને ઈશ્વર વિશે કાલ્પનિક ભાવનાતિહાયતાના કાલ્પનિક આનંદથી માનવતા સિદ્ધ થવી શક્ય નથી. સમુદાયની રક્ષા માટે, ઉન્નતિ માટે અને કલ્યાણ માટે સમુદાયે આચરવાના જે નિયમ, તે જ માનવધર્મ. તે નિયમો એકાંગી હોઈ શકતા નથી. કેવળ વ્યક્તિના સુખનો કે આનંદનો વિચાર કરીને તે ઠરાવી શકાતા નથી. સામુદાયિક સુખ, સામુદાયિક આનંદ, સામુદાયિક ઉન્નતિ ને કલ્યાણ-આ કલ્પનાઓ તેના યજ્ઞમાં હોવી જોઈએ. તે કલ્પનાઓને બાધ ન આવે એવી રીતે કાર્મ પણ વૈવક્તિક સાન્નિવક આનંદ જીવનમાં કદી જ બાધ નથી. એમ કંઈવાચી

કાર્મના યે યોગ્ય સુખને, આનંદને નાતર થતું નથી. જે વ્યક્તિના પોતાના શારીરિક, બૌદ્ધિક કે માનસિક કાર્મ પણ જાતની ઉન્નતિને બાધક થવાનો સંભવ નથી તે આનંદ સ્વાભાવિક છે, તે આનંદ સામુદાયિક કલ્યાણને બાધક ન હોઈ પોષક છે. માનવધર્મમાં સમુદાયના હિતને પોષક એવા વ્યક્તિગત આનંદને સ્થાન છે. કાલ્પનિક આનંદ કરતાં તેનું મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતા માનવધર્મની અને કર્મમાર્ગની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે. આપણે કર્મમાર્ગ અને ગૃહસ્થાશ્રમની શુદ્ધિનો વિચાર ન કર્યો હોવાથી આપણને સાન્નિવક આનંદ મળતો નથી. સમુદાયનો વિચાર કરીને કર્મમાર્ગને પ્રભાવશાળી કરવાને પ્રયત્ન આપણે ન કર્યો હોવાથી આપણા જીવનના બધા સાચા સાન્નિવક રસો ભીડી ગયા છે. સંસારને પ્રાપ્ત સમજતા હોવાથી આપણાં દૈર્ઘ્ય, અસંયમ અને સ્વાર્થને લઈને તેને વધારે ને વધારે દ્વેષપૂર્ણ કરવામાં આપણને કશું જ લાગતું નથી. આનંદ સિવાય શાણસ રહી શકતો નથી અને સાન્નિવક આનંદ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એવી સ્થિતિમાં આપણે રાજસ અને તમોગુણી આનંદના લોકતા જનીને સંસારને અધિક પાપમય કરતા આવ્યા છીએ અને સંસારથી દ્વેગ પામેલાઓએ કે તેમાં અપયશ આવવાથી નિરાશ થયેલાઓએ અથવા તેના ભય માનનારાઓએ ઈશ્વર વિષેના કાલ્પનિક આનંદમાં રમમાણ થવાના માર્ગો કાઢ્યા છે. તે આનંદને જ આપણે સાન્નિવક આનંદ સમજતા આવ્યા છીએ. પરંતુ તેથી કર્મમાર્ગ શુદ્ધ થયો નથી, સંસાર સુધાર્યો નથી.

ઈશ્વર ખરેખર કેવો છે તેનો હજી કાર્મને જ પતો લાગ્યો નથી, છતાં આપણી ભાવવૃત્તિ માટે આપણને ગ્રેમ લોઈએ ત્યારે તેને ગ્રેમસ્વરૂપ; આનંદ જોઈએ

દ્વારે તેને આનંદસ્વરૂપ; દશા બોધ એ દ્વારે દ્યાસિંધુ; વાતસલ્ય બોધ એ દ્વારે હિતેને જ ભક્તવત્સલ, દીનવત્સલ, માતાપિતા; પાપાવન યતુ એમ લાગે ત્યારે પતિતપાવન વગેરે વગેરે જેમ જે વખતે આપણને બોધ એ તેમ તેને આપણે કબીને, બનાવીને તે અમારકત આપણે પોતે આનંદ, ખીરજ, આધાર અને સમાધાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા આત્મા છીએ. આ પ્રમાણે સંસારમાં અને પરમાર્થમાં આપણે પોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ, ઇચ્છા, ભાવના અથવા વગેરેનું પોષણ, વર્ધન અને સંભન કરતા રહ્યા તેનું કર્મ માર્ગ પર ઇષ્ટ એવું કશું જ વિશેષ પરિણામ આવ્યું નહિ; તેને ક્ષીણ આપણાં દોષો અને પંશુતા ઓછાં થયાં નહિ. તેના કરતાં ઈશ્વરમાં જે જે શુભ આપણે કબીએ તે તે બધા શુભોથી મુક્ત થવાનો- તેમાં જ કલ્પેલા શુભો પ્રમાણે આપણે પોતે પ્રેમસ્વરૂપ, જ્ઞાનંદસ્વરૂપ, દ્યાપણું અને વાતસલ્યમય થવાનો- તે જ પ્રમાણે આપણાં પત્રાવલુ બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેનાં સુપરિણામ સમાજમાં અને આપણામાં પરસ્પર થતાં રહીને આપણું જીવન ખરેખર સુખી અને આનંદી, યતું હોત. આપણે સદ્ગુણો પર ભાર આપતા આવ્યા હોત, તો આપણામાં સદ્ગુણોની શક્તિ ધર્મ હોત. તેને લઈને આપણને બધાને પરસ્પર આધાર મળ્યો હોત અને એવી રિયતિમાં આપણામાં સહેજે ઐક્યબાવ નિર્માણ થઈને તે અખંડ રહ્યો હોત. આપણના સદ્ગુણથી આપણામાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયે આપણા બધાનો ઉત્કર્ષ થયો હોત. પરંતુ આ પ્રકારના પ્રત્યક્ષ કર્મમાર્ગમાં ઉપયોગી થનારા સદ્ગુણોનો આશ્રય આપણે રાખ્યો નહિ. કર્મમાર્ગની શુદ્ધિનો અને તે દ્વારા જ પ્રત્યક્ષ આનંદ મેળવવાનો આશ્રય મનુષ્ય

રાખે છે ત્યારે તેને સારી બાબતો પ્રત્યક્ષ આચરની પડે છે. શુદ્ધિ સમાવવી પડે છે, યોજના થાવી પડે છે અને ઉંચકે તે બધામાં પ્રયત્નપૂર્વક યશસ્વી થવું પડે છે. તે બધા પ્રયત્નમાં તેનો પોતાનો અનેક બાબુથી વિકાસ થાય છે સાત્ત્વિકતા સાથે તેનું કર્તૃત્વ પણ વધે છે. તેના સદ્ગુણોમાં ઉમેરો થાય છે. તેનું કર્મકૌશલ અને તદ્વિષયક તેની પાતતાની શક્તિ થાય છે. તેના પ્રયત્નથી ખીબઓને તે માર્ગ અને ઉપાય સુગમ થાય છે. યજ્ઞોઓને તેના અનેક રીતે લાભ થઈ શકે છે. બહુઓમાં સાત્ત્વિકતા ભક્ત થાય છે અને તેમના સદ્ગુણોને ગતિ મળે છે. કર્મમાર્ગનાં અજ્ઞાન, અશુદ્ધિ અને બડતાનો નાશ થઈને આપણો અને ખીબઓનો પુરુષાર્થ વધતો જાય છે. તેમાં કાલ્પનિકપણું ન હોવાથી કર્મમાર્ગમાં પ્રત્યક્ષ ઘણી સુધારણા અને સમાજમાં વધેલી પાતતા તે પ્રમાણે જ ચાલુ રહે છે. સાત્ત્વિક આનંદના જીવજીવ પ્રકારો સમાજમાં રહે થાય છે અને તેને લઈને કોઈકે આખા સમાજની શુદ્ધિનું અને નીતિનું પ્રમાણ બધું જાય છે. આ દૃષ્ટિએ કેવળ કાલ્પનિક, વ્યક્તિગત સુખનો અને આનંદનો વિચાર કરવાને પરિણામે પોતાની કે સમાજની ઠાઠ પલ શક્તિ વધતી નથી. મારે એવા સુખની કે આનંદની વ્યક્તિ અને સમાજની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વિશેષ કિંમત માની શકાતી નથી.

આ બધા વિચાર પરથી એ જ લાગે છે કે કર્મમાર્ગની શુદ્ધિ ત્યારે જ થઈ શકશે, જ્યારે આપણે વ્યક્તિગત અને કેવળ કલ્પના-જન્ય આનંદને જીવનમાં મહત્ત્વ નહીં આપીએ. સંયમ, કર્મવાદ, પુરુષાર્થ અને વિવેકની મદદથી આપણને પ્રત્યક્ષ આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં વ્યક્તિ અને સમાજની દૃષ્ટિએ કેટલો પ્રભાવ

તું તે જ હું

શ્રી. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

સામાન્ય રીતે માનવી માટે ગોવિંદશુભ ન આવના રહે છે, ત્યારે આવશે ને ને કંઈ કહેવુંકહેવું હોય તે મન મૂકી કહેવે. ત્યારે પરમાત્મા બધું કહે છે, કે હા ભાઈ હા, હું તો તે બધું બધું જ છું. એટલે જ તો તને અત્યારે એવવવા આવ્યો છું.

આત્મા જવાબ આપે છે: હું તારે આશ્ચર્ય બને, અત્યારે તો અહીં રજા પણ સમય ફાળવે નથી. આ મહામરત યુવાનીમાં તો મારા દૈવત ને દૌવતને બળે બેની હું સાધના કરું છું, તે તો આમ ચપટી વાગતાની સાથે જ મને મળશે. પરમાત્મા કહે છે. તો શું હું મને હજી પણ ઓળખતો નથી ? હું ને કહું છું તે શબ્દો શું સ્પષ્ટ નથી ?

હું માનવી, જનવર, પંખી, કીટ, પતંગ, પત્રગ, ભાવિ કે ભૂત છું તેની હજી પણ ખબર નથી પડી ? ને સચે જ કહેવે, હું ને આ બધાંને દે છે તે અચેસાચ છે કે પછી ટીખળ-મરકરી કરે છે ? સહુ વાતની એક વાત તો આટલી જ છે, હું તે જ છું છું-આત્મા તે જ પરમાત્મા છે-ને હું છે તેથી અલ્યા મને, હું બીજું કોઈ તત્ત્વ છું એથી સંકા સા માટે લાવે છે ? હવે કાવ્ય વાંચો, બેનો રસારવા મારી શકાશે :

શાદ્દલિંબ]

[સોનેટ

તું છો કોણ ? દબાવતો કળ ? અલ્યા ઠેકી રહ્યો ખારણી ?
 ફૂંચ્યો ધ્યાન વિશે છું અંતર જલે, ત્યાં આમ વિશ્લેષ કાં ?
 અત્યારે તું વદાય થા, વળી નિરાંતે સાંજરે આવશે,
 ફૂંચેને સર્વ, ઉરે ભલે ઠલવશે, સાચું મિહું અન્ય ને
 નકામું થ ભલે તદા ભરડશે, ટોલ્લા થ દેને ઇંતર,
 -હા ચે હા બાણું હું, થાપિ તુજ શું થાપી થ ઠોફું જખર !
 જા તું જા પણ હાલ તો વળત ના ફાજલ અંહી છે રજે,
 ને હું સાધિ રહ્યો સમગ્ર મથને, તે આમ પામ્યો અલ્યા બાણું !

શું ? ના ઓળખતો મહેને ? ન વચનો મહારાં વિશે સ્પષ્ટતા ?
 નીચો કંઠ પડે ? વળી વિવિધ ને. અકળાવતા મુજવતા,
 શૂરો ને પલટા અઠામ પડતા ? છું જન્મ ? છું જાનવર ?
 પંખી ? કીટ ? પતંગ ? પત્રગ ? ભલા છું ભાવિ ? છું ભૂતવર ?
 ના શું ઓળખિયો હજી ? તુજ ખરો બદકાર કે ટીખળ ?
 -રે તું તેજ હું ! છો તું તેયિ મુજને 'લ્યા કાં તું શકે અવર !

ઠાકોર : આલ્યો જ, એવો બધારો. 'લ્યા : અલ્યા.

શ્રી

શ્રી જ્યોતીર્દ્ર દવે

વ્યથા ને તાઠ નિદ્રા ન આવી હોય કે ઉત્તરો હોય તેવા ધંધાદારી કે નોકરિયાતની બીજા કિવસની પીડા આપણે સહ નહીંએ હીએ પણ જોય ઉપર જમણ માટે નિદ્રાદેવીએ લેખક ઉપર શી વિદ્યા છે એને અનુભવ તો આ લેખ વાચ્યા નિરા નહિ આવી સકે

આજકાની 'નિદ્રાપરી,' કવિઓની 'નિદ્રાદેવી' ને ભરિતે ની જોય આપણી જિંદગીના નવોમાથી લગભગ ત્રીજા ભાગની દિરસોદાર છે. તત્ત્વજ્ઞોએ લેખને 'દેહા મૃત્યુજ નેવી દયા' રૂપે ગણી છે. વૈદ્ય-દાક્તરો જીવને સારીરરવસ્થાનું પ્રયુજ કારણ માને છે; પણ આ નિદ્રા દરમિયાન માણસ કેને અસહાય બની નવ્ય છે. અનિદ્રાના રૌબથી ખીડાતાની

‘સહ અદ્યુતોમાં ઘ્રજ સ્વરૂપ અદ્યુત તીરપુ’ એમ કવિએ ઈશ્વરને માટે કહ્યું છે તે નિદ્રાને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. ખરી રીતે જોતાં ઈશ્વર કરતાં પછુ જીવને એ વહુન વધારે લાગુ પડે છે; કારણકે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવુ છે તે કોઈ ભણતું નથી. ઈશ્વરને મતે એનું કોઈ રૂપ જ નથી. કોં તો અમૂર્ત ને અરૂપ છે. એટલે એના રૂપ માટે અદ્યુત કે બીજા કોઈ વિશેષણને અવકાશ જ રહેતો નથી. વિશેષરો જ જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં એકાગ્રચિન્તાનાં મોડાં જોવાં વિશેષણોને શો અર્થ ?

અટકાઓ, બીજે વધારે સારી જગા છે એવી લાલચ ખતાવી, ને અંદર આવશે તો જોમા જેવી-ધશે એમ લમકી પાણુ આપી. છતાં એ કશાને ગણકાર્યાં વગર હું અંદર દાખલ થયો.

‘આટલી ગંધી જગા છે છતાં બધાને અંદર આવતાં કેમ અટકાવે છે ?’ એમ મેં એને સવાલ પૂછ્યો. જવાબમાં એ માત્ર ધૂરક્યો ને પછી એ એણું દશે એમ માની હાથમાંનો દડ બતાવશે મને એના પર ખૂબ ઘીડ ચઢી. પણ પછાણ જોડે લડવામાં આપણા જેવા સારા માણસની આજર નહિ એમ માની, હું કંઈ એનાથી બીતો નહોતો તોપણ ચર્ચા કરવાની માડી વાળી મૂંગે રહ્યો ટ્રેન ચાલુ થઈ એટલે એણે પ્રિસ્તરો પાથરી તે ઉપર લબાણુ યોડીચારમાં એ જીધી ગયો ને એનાં નસકોરાંને અવાજ ટ્રેનના અવાજને ઘણી દેતો, સમજાવા લાગ્યો. મારી નજર એ સુનેલા પહાણુ પર પડી. મને થયું :

‘શુ પ્રયત્ન આનુ શરીર છે ! પણ અત્યારે એ કેવો અસહાય, લાચાર ને દીન જેવો દેખાય છે ! યોડીચાર પહેલાં એણે મારું અપમાન કયું હતું ને તે વેળા હું કંઈ જોઈશો નહોતો; પણ અત્યારે એ મારા કરતાં ઘણેા જળવાન છે તેમ છતાં કોઈ રોશન આવે ને ટ્રેન ખીમી પડે ત્યારે હું એને ચાર થાપટ

નિત્યના પરિચયને લીધે જીવનની ચણી વિચિત્ર ને અદ્યુત વસ્તુઓ આપણને કેવળ સામાન્ય ને સાધારણ લાગે છે. નિદ્રાને વિષે પણ એવુ જ છે. નિદ્રાનું સ્વરૂપ, એનાં કાર્ય ને કારણ, એનું આવાગમન ને વિસર્જન-એ બધું જ અદ્યુત છે.

એકવાર હું ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હતો. લગાઈ પહેલાંના એ કિવસો હતા એટલે ટ્રેનમાં બીડ બહુ ઓછી હતી અમારા ડગમાં એક પહાણુ જોડો હતો. બીડ બહુ નહોતી તોપણ એ નવા આવનારને દમદાદી આપીને અંદર આવવા નહોતો દેતો. મેં પણ ત્યારે ડગમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે પહેલાં તો એણે મને બીજાની પેટે અંદર દાખલ થતાં

પણ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં આખરે થાકીને પડી રહે છે. 'અરે ભગવાન ! કાલે મારું શું થશે ? દિવસે કામ કેમ થશે ? જીંઘ નહિ આવે તો તબિયત ખલાસ થઈ જશે' વગેરે ચિંતા એ કરવા માંડે છે; ને જેમજેમ એ ચિંતા કરતો જાય છે તેમતેમ એની ઊંચેની વધતી જાય છે, અને નિદ્રા એનાથી વધારે ને વધારે દૂર જતી જાય છે. સવારે એ ઊઠે છે, ત્યારે સખત લાઠીચાળમાં સપડાઈ ગયેલા પુરુષ જેવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય છે.

જિંઘ ન આવે ત્યારે માણસ કેવો ભેચેન થઈ જાય છે એનો મને સારો અનુભવ છે. શરૂઆતમાં મને જિંઘ બહુ ઓછી આવતી-ઓછી જ નહિ, પણ મોડી પણ બહુ આવતી. ખરી રીતે જોતાં એમાં વાંક મારો જ છે. વાંચવાનું બંધન મને એવું સખત લાગુ પડ્યું છે કે તે છોડીને સૂવા જવું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે જિંઘ જ્યારે મગજના દરવાજા ઠોકે છે ત્યારે 'જરા થોભ' એમ હું એને કહું છું. થોડી-વાર એ થોભે છે ને વળી પાછા દરવાજા ઠોકે છે. 'જરાક થોભ' એમ કહીને હું ફરી વાંચવામાં પડું છું. જરાક થોભીને એ ફરી દરવાજા ખખડાવે છે. 'આ આવ્યો,' હું કહું છું ને એવું અરિતત્વ ભૂલી જઈ છું. બહુ વાર પાંચણે વાટ જોઈ જિભેલો અપ્યાગત દરવાજા ઊધડે નહિ તો પાછો ચાલ્યો જાય છે, તેમ મારી જિંઘ વાટ જોઈ જોઈને થાકીને પાછી ચાલી જાય છે. એ પછી લાંબે વખતે પુસ્તક બંધ કરી હું સૂવા જઈ છું, ત્યારે એ દેવી મારી સામે ફરકતાં પણ નથી. 'કલહાન્તરિતા નામિકા'ની પેટી એ પૂઠ ફરવીને ઊભી રહે છે. ધીરેલાસ નહિ પણ અધીર ને અવદાસ નાયકની પેટી હું એને મનાવવા ખૂબખૂબ મથું છું, પણ એક

વારની અવગણનાને કારણે કોષે ભરાયેલી એ ગર્વલેલકી સુંદરી છલુકા કરીને સંશે બધા છે. સંઘ તે વિઠ્ઠલિ સંગમોલ્લુકો વિશંકે મીઠ વતોડવધીરણામ્ । (મારી એ અવગણના કરશે એમ જોનાં વિષે તું શંકા રાખે છે તે તો તને મળવા માટે આતુર આ ઊભો છે.) એમ કાલિદાસના નાયકની પેટી એને હું કહું છું, પણ એ કંઈ કાલિદાસની નામિકા નથી કે સહેજે મનાઈ જાય. આમ હું એને મનાવવાના યત્નો છોડી દઉં છું ને પછી કોણ બહુ ક્યારે એ આવીને મને પોતાના પાશમાં લઈ લે છે. આમ હાથે કરીને મેં અનિદ્રાને આમંત્રણ આપ્યું છે. હવે નિદ્રાદેવીને વશ થવામાં હું હઠાપણ સંમત થઈ છું ને અનિદ્રાનો મારો પુરાણો રાગ બધો અંશે કમી પણ થઈ ગયો છે. પરંતુ પહેલાં જ્યારે મને જિંઘ નહોતી આવતી અથવા બહુ મોડી આવતી ત્યારે હું બહુ ભેચેન થઈ જતો ને બીજે દિવસે મારી તબિયત ખરાબ થઈ જતી. એ પછી અનુભવે કે શીખ્યો કે જિંઘ ન આવે તો પણ ભેચેની અનુભવવાની કંઈ જરૂર નથી. જિંઘ ન આવે ત્યારે એમ વિચાર ન કરવો કે જિંઘ કેમ આવતી નથી ? પણ મનને એમ મનાવવું, કે આ હું પચારીમાં પડ્યો છું, આરામ લેવા ખાતર. જિંઘને જો આવવું હોય તો ભલે આવે, મારી ના નથી. હું એનો આદરસત્કાર કરીશ; પણ એને જો ન જ આવવું હોય તો મારો આશ્રય પણ નથી. કલા ખાતર કેલા તેમ સૂવા ખાતર સૂતો છું. કલાકૃતિમાંથી અધાનક લાભ થાય તો એ સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું કહેવાય તેમ સૂતામાંથી જિંઘ પણ આવી જાય તો એવડો લાભ થાય. આવા વિચાર કરવા હું પ્રયત્ન કરતો, પણ ખીજાએ નિરાંતે જિંઘતા જોઈને, એમનાં નસકોરામાંથી આવતા વિવિધ

અવાજો સાંભળીને આ વિચારમાં મગ્ન રહેતું જલ્દી બારે પડી જતું ને થતું 'અરે! ભગવાન! બધા જીંદગી ગયા છે. કેવા નિરાંતિ નસઝોતો ભાલાવે છે નિ એક હું જ આમ આ પાછેથી પેલે પાછે તરફથી મારતો પડ્યો છું.' એટલે જિંદગી ન આવે ત્યારે જિંદગી વિશેના વિચાર કરવા એ સૌથી ખરાબ છે, પોતાની ભતના વિચાર કરવા એ સૌથી જરા સોજી ખરાબ છે. અન્ય મનુષ્યો ને તેમની સાથેના સંબંધના વિચાર કરવા એ પણ ઠીક નથી, પણ કોઈ સાક્ષી અમૂલ વિષય તરફ મનને વાળવું. સત્ય, અદિષ્ટા, ગુણકાર, બાળકાર ને તેમાં સમાયેલું રહસ્ય, કલા, સાદિત્ય, જેના સ્વરૂપ ને નિયમો, વીજળી ને તેના કાયદા તથા ગેરકાયદા, અજ્ઞાન, અસ્મિતે પાણીને સંબંધ, સોમવાર પછી મંગળવાર જ ત્યાં માટે દર્શન આવે છે, શુક્રવાર કેમ નહિ, સોમવાર ને સોમવાર કહેવાને બાદે મંગળવાર કે રવિવાર નું નામ આપ્યું હોય તો કેમ, અથવા અકાશગાની ને મહિનાની ચક્રવર્તી જુદી જ રીતે કરવામાં આવે તો પગાર વહેલો ને વધારે મળી શકે કે નહિ? આવાઆવા વિષયના વિચારો કરવાથી જિંદગી ન આવવાને કોઈ વધારે પાણી કોયેની ને વ્યવસ્થા અનુભવાય છે તે ટળી જશે, મન યાકીને વિચાર કરતું અટકી જશે ને પરિણામે મોડીમોડી પણ નિદ્રા આવી જશે; અને ઘણી સોજી જિંદગી આવવા છતાં બીજા દહાડે એની જલ્દી અસર નહિ વરતાય.

'રહે એ દુર માગે તો ન માગે દોડતું આવે' એમ કવિએ પ્રારબ્ધ માટે કહ્યું છે તે જિંદગી માટે પણ 'દોડતું' ને બદલે 'દોડતી' નેટલો નહોતો ફેરફાર કરી ને કહી શકાય.

કોઈ કામ ન હોય, તદ્દન યાકી ગયા કોઈ એ ન બીજા દહાડે વહેતા જીંદગીને ટ્રેન

પકડવાની હોય ત્યારે એ આવી સરી બધ છે વહેતા જીંદગી જવાની ખાસ જરૂર હોય ત્યારે ખાસ કરીને એ જલ્દી જ મોડી-લગભગ ભગવાને વખતે આવે છે, ત્યારે જિંદગી ન હોય, કોઈ કારણસર ભગતા રહેતું પડે એમ હોય-ટ્રેનમાં સવા માટે જગા ન મળી હોય અથવા મોડીની પધારી પાસે બેસી એની શુશ્રૂષા કરવાની હોય ત્યારે પરાણે આખું મિથાઈ બધ છે. કામ હોય ત્યારે સવા માટે જગા ન હોય, પધારી પાધરી ન હોય તો પણ જિંદગી અચાનક આવી બધ છે અને ત્યારે વહેતા જિંદગી જવાને નિશ્ચય કરીને સાફ ચાલવાની ખૂબ રીતી મરેલી પધારીમાં જઈને 'હાશા!' કરીને સર્પ જઈ એ છીએ, ત્યારે 'એવી ભજમાં સપાક એ બીજા-હું નહીં' એમ કરીને એ દુર-સુદુર ભાગી બધ છે.

આ લેખ લખતાં જ મને એવો અનુભવ મળ્યો. સામાન્ય રીતે હું રાત્રે બીજાની જીંદગી બધ ત્યારે લખવા બેસું છું નહીં કરી, રાતના વાળી પરવારી, જરાક વતમાનપનેા બોઈ લઈ-જિંદગી ઉપર લખવાનું નહીં કરી એ વિશે સ્વસ્થતાથી વિચાર કરવા હું પધારીમાં પડ્યો. થોડા વિચાર મને આવ્યા પણ ખરા. દવે આ બધા મુદ્દાસર ગોઠવી દમણી લખવાનું શરૂ કરું છું એમ મન સાથે બોલીને મેં પાણું ફેરવ્યું ને પાણી અદર ને બહાર લોર અંધારું! બીજા દહાડે આખું જિંદગી ત્યારે જ ખજર પડી કે જિંદગી વિશે લખવાને વિચાર કરતાં હું જ જિંદગી ગયા હતાં! 'એમ! હું' માટે વિશે લખવા માગે છે. ઠીક લખ, બેઠા! 'એમ કહેલી ન હોય તેમ જિંદગી અચાનક ખપે મારીને અને દોળી પાછો. આવી જિંદગી મને એ રાતના ઉભંગત પછી પણ ભાગ્યે જ આવે છે. કદાચ પોતાની શક્તિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા માટે એણે આમ કયું' હશે!

જનમના રોટલા તો નમે લઈ લો।' એનો અવાજ વળી ગળગળો થઈ બેઠો : 'તમારા મનથી આ ઝાડ હે, પણ અમારે તો એ દોરો હે, અમારા આખા ય વહેલાનો, સાંજ !' ને એણે એ યુવસસરી છતાં ય કરુણા પામતી અંખો વળી મારા ઉપર માંડી : 'આ તો અમારો આધે ય નાં ખૂટે એવો રોટલો હે ! નમે કાપી દેશો !' ને વળી પાછો એ ઘૂસકેઘૂસકે રહી પછ્યો, મારાં કોંઝેસી ચપલ આગળ લોટી રહ્યો....

ને મેં એને બાવડે ઝાલી બેઠો કરતાં લગભગ વચન આપ્યું : 'તારું હુઝમ હું સમજી શકું છું. જ બપોર પછી મને ભેજો થશે. અત્યારે જ હું એ જિનિયર સાહેબને મળું છું.' ને અધમાર્ધ પર આવેલા એ જિનિયર સાહેબના તંબૂ તરફ-અમારા પગ તરફ પગ ઉપાડતાં ઉમેયું : 'તારું ભાગ્ય હશે તો તારો આ કાળે ય ન ખૂટે એવો રોટલો જથી જશે, જ.'

સાચું પૂછે તો આ ઝાડ જથાવડું એ કંઈ મોટી વાત ન હતી. માર્ધન-અધમાર્ધ પછી તો સડક વળતી જ હતી....

'તો એને ખદલે અર્ધો જ ટન આપીશું?' સાહેબના તંબૂમાં પેસતાં હું સ્વગત બાજ્યો.

આ તો જો કે કંઈ જ વિસાત ન હતી પરંતુ કંઈ વિસાત જેવું હોય-જેપાંચ માર્ધિની ડાળા-જમણી કરી નાખવી હોય તો ય, એ જિનિયર સાહેબ આપણી વાત માને એમ હતું; કારણકે આપણે હતા દાયવણાટની ખાદી પહેરનારા ચોખ્ખા કોંઝેસવાદી, બ્યારે એ પોતે હતા, કાલ અલારસુધી રાજવાદી. એમને ખાતરી હતી-કોંઝેસના દાથને એ પામી ગયા હતા કે આના જેવો સેકન્ડ ક્લાસ કોંઝેસવાદી પણ ધારે તો ગલોત્રમાંથી કાંકરી ઉગાડે એમ મને આ હોદ્દા પરથી ઉગાડી શકે

એમ છે; ને એટલે આપણાથી મળતાબૂલતા બલકે અલારસુધી તો બિલકુલ અનુકૂળ હતા.

મેં વાત આડે વાત કરતાં સડકને આટલેથી જ વળાંકે આપવાની વાત કરી. એમણે કારણ પૂછ્યું તો એ એક ગળનાળાથી બચી જવાનો લાલ દેખાડ્યો. અને મને મરોસો હતો એવો જ જવાબ મળ્યો : 'બલે તો!'

પણ જ્યાં હું તંબૂ બહાર નીકળું છું ત્યાં જ એમની હાંક સાંભળાઈ : 'ઓ બાઈ, મિ. પટેલ, વાત કહું.'

ને કાણુ બંધે દેવી રીતે, હું સમજી મથો; ચરૂર કરતોકને મારે હેથો શીતે પછ્યો. પાછા ફરતાં મન સાથે 'બાજ્યો ય ખરો; 'જુવાન, તારો ખાધે ન ખૂટે એવો રોટલો કાં તો-'

અને એવું જ બન્યું. સાહેબે પહેલે જ સવાલ એ ખખડખ મહુડો કપાઈ ભય છે કે આ નવા વળાંકમાં બળી ભય છે એ વિષે પૂછ્યો. પછી તો મેં પણ પ્રાપણી વાત કરી. એ લીલની દયા ખાવા ઉપરાંત ઋતુકાળે દિવસનાં પાંચપાંચ ટોપલાં મહુડાં આપતા એ વિશાળ વૃક્ષનાં મુશુગાન કવિતાની દમે માર્ધ સંભળાવ્યાં. 'ઓજાનાં ઓજા પંદર દિવસ સુધી, પ્રભાતના મગળ પહોરે, પોતા નીચેની ધરતી ઉપર ફૂલો ગાલિયો નીતનવો નિજાવ્યા કરતા એ વૃક્ષને તો સાહેબ -'

સાહેબ, મારી ગલ કવિતાની અણ આવડત, ઉપર કે અંતે તેમ પણ હસીને વચ્ચે જ બોલ્યા : 'એ બધું ય હું સમજું છું. મિ. પટેલ, તમારા કરતાં ય વધુ સારી રીતે બધું છું કે આ લોકને જ માસ ધરતી જિવાડે છે તો જ માસ આ મહુડાનાં ઝાડ જિવાડે છે. ધરતી તો વરસાદ ન હોય ત્યારે દગો ય દે, બ્યારે આ ઝાડ તો એવે વરસે ય ફળે છે, પહું-'

'તો પછી સાહેબ આપ બધું બંધો છે

ત્યારે વિના કારણ-’ અને મેં જરાક ચીમકી
પણ હર્ષ દીધી-’ કોંગ્રેસનો મુદ્દાલેખ છે કે
લોકોને મદદગાર થવું ત્યારે અહીં તો-’

‘વળી સાહેબ દસ્યા ને વચ્ચે બોલ્યા-
‘કું, લોકોને પણ ને કોંગ્રેસને પહેલાં
મદદગાર થઈ રહ્યો છું-’

સાહેબના બોલવામાં કંઈક ભેદ લાગવા
છતાંય મેં મારી ધૂન પકડી રાખી. ‘જીનું
તો ફીક છે સાહેબ, પણ આવડું પ્રાતન ને-
આપે જરાબર ધ્યાનથી એવું નથી એ જાણ,
એની અકેક શાખા કેટલી લાંબી ને વિશાળ
છે! લોખંડના ગરર પણ સહેજ વાંકા હોય
ત્યારે આ તો સી...ધા-’

આ વખત તો સાહેબ ખડખડ દસી
પડ્યા: ‘તમે તો કોંગ્રેસવાદી થ છો ને પણ
કરિ પણ છો...તમે જ કહો ભેઉ’ એ ભેઉનો
મેળ કેવી રીતે ખાઈ થકે વાક?...મેં
એકંદાએ જ નહિ પણ આપણા...સાહેબે પણ
જરાબર ભેડ્યું છે. ફરીફરીને ભેડ્યું છે; ભોલો
હવે કંઈ કહેવું છે!’ ‘કું સમજ્યો નહિ.

સાહેબે આગળ ચલાવ્યું. આ વખત
એ કંઈક મંબરી દત્તા: ‘તમને આ પહેલાં
કોંગ્રેસને જ ભેઉ છું જે આટલા જલા
લાગણીપ્રધાન હોય! કું ભણું છું કે તમે
પેલા બીજાની દયા ખાઈને જ જાડના
સોન્દરના આટલાં જલાં વળાણ કરી રહ્યા
છો. આટલાટલામાં કીવું વિશાળ જણ કીક
પણ નથી એમ સાચી વાત છે, પણ-’ અને
એમણે એમની ઝીણી આંખે મારી સામે
માંડતાં કહ્યું: ‘તમને ખબર છે? એની
વિશાળતા ને એની શાખાઓનું સીધાપણ
એ જ એનાં પાતક નીવડ્યા છે.-’

હું તો ચૂપ જ થઈ ગયો.

સાહેબે પણ બેપાંચ પળના મીન પણ
વાતને વળો દીધી: ‘માટે એના બચાવની
વાત ક્યાં વગર-ગળનાળાનું’ અર્થ દબર

રૂપિયા વધે તો ય-એમ થાય છે એમ જ
થવા દો...તમારો વિચાર હશે તો એ
મદદગાર લીધા પણ તરત જ-’

‘પછી તો એનો અર્થ’ ય રો છે
સાહેબ! મેં કંઈક રક્ષતાથી કહ્યું. રિસામણાની
રીતે લીધા થતાં સ્વગત બોલતો હોઉં તેમ
ભેડ્યું: ‘આપના કમનવરથી એને કાપવાનું
કારણ મજબૂત લાગે છે, પણ મને તો હોય
પેલા બીજા ભુલાનનો ખાધે ન ખૂટે એવો
જનમજરનો રોટલો રોળાઈ જાય છે એ વાત
તો નિવિંવાદ છે!’

‘તો સંમળો,’ સાહેબ બોલ્યા, ‘એ
આ જાડ જલાનું તો નજીકમાં મળનાર
મેન્દાનથી ખાધે ન ખૂટે એવો મારો
રોટલો મ તરી પડે એમ છે તમે નહિ માનો,
અરે, ઠાઈ પણ માણસ નહિ માને કે આ
મદદગાર જાડ ન હોત તો સરકારી લાઈનદારી
જુદી જ રીતે નખાઈ હોત. પરંતુ એ વર્ણ
આ મદદગાર કપાતાં એના પાટ જ તમને
લાઈનદારી જતી દારી જશે. હો જાણે હવે
ને ભેળે પાછા કોંગ્રેસવાદી ભલે દબે, જાણી
મને પૂછો તો ગાંધીવાદી તો ન જ રહેતા
તેમાંય આ જાતનાં તો મારી ખાતર જ
નહિ’ સાહેબનાં આ છેલ્લાં વાક્યોમાં સમજે
એને માટે તો પછે જણે ભેદ દત્તા: ટકાર
હતી, મહેલું હતું, ઘણું વર્ણ હતું

ને કું મદદગાર તરફ ન જતાં મારા મુકામ
તરફ જલ્યા. ભૂલે તો બહોળા, પણ પેલા
ભુલાનને હું મારું કયું મોં રંગાડું? થડી મહેલાં
જ તો મેં એની આગળ કોંગ્રેસ સરકારનો
હુમ્મનચાલીસો રચી સમજાવ્યો હતો!
ને કું પમારીમાં પછોપછો સરકારી લાઈન-
દારીને ખલે કોંગ્રેસની-કોંગ્રેસ સરકારની
લાઈનદારી વિચારી રહ્યો. જાંખીજાંખી પણ
જાંખી રહ્યો...મેડેથી મામ ઉપર ગયા ત્યારેય
પેલા ભુલાનને સાચી વાત કહેવાની હિમત

છેલ્લા દસકામાં

અમદાવાદ

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

નાનકડી પતરાંની ખોલીઓમાં વસનાર મનુષ્યો ય મળે. એક તરફ દ્રવ્યની અહીં રેલ'છેલ નળે પડે તો એની જ પડખે ધનને તુચ્છ ગણનાર, ઐહિક સુખભોગને ઝોલ માનનાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ માલુમ પડે. જ્યાં ધમધોધાર મિલે ચાલતી હોય ત્યાં તેની વચમાં જ, બાપુએ હાલતી-ચાલતી મિલ-રેલિયાની પ્રવૃત્તિ વધારી. આવા પાટનગરના છેલ્લા દસકાનો અંખો સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લેખકે અહીં નિરૂપ્યો છે.

જીલ્લાની પેઠે નગરોને પણ અકિતવ હોય છે. જુદાજુદા મહાપુરુષોનાં નામ ઉચ્ચારતાંની સાથે જેમ એમના જોખાનોખા પ્રભાવનો ખ્યાલ મનમાં બજે, તેમ મુંબઈ, કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ એવાં હાનગરોના નામોન્ચારથી પણ ધાય છે. મહાવાદ ખોલતાં પણ એવી એક વાવનામૂર્તિ તપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અમદાવાદ મેટલે આપણે મન ગાંધીજીએ જેને પોતાની તપોભૂમિ બનાવી એ ભૂમિ-જ્યાંથી એમણે ઐતિહાસિક દાંડીયાત્રા શરૂ કરી તે ભૂમિ. અને સાથેસાથે જ અમદાવાદ એટલે કાબેલ, મીંઠા, કંજૂસ, ઉલમી વેપારીઓની ભૂમિ.

તો ન જ ચાલી. સૌ કોઈને અમે કહેતા હતા એમ જ એને ય કહ્યું: 'આ તો હલુ કાચું' કામ છે. 'રાજનાં ખાતાં છે, ગાંડ કાં તો આ લાઈનદોરી આમને આમ જ મરી જાય.'

લગભગ છ માસ પછી જ્યારે હું સડક બંધાવતો બંધાવતો એ જગ્યા ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે વળી પેલો જુવાન ને ખખડધજી ઝાડ-યાદ આવ્યાં, પરંતુ એહું છું તો જેમાંથી

અમદાવાદ એટલે પૂ. બાપુની તપોભૂમિ, કાપડ-હથોળ માટેનું સમસ્ત હિંદનું આગેવાન કેંદ્ર, સંગઠિત મનુષ્ય આહોલનનું પ્રલવસ્થાન. આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ તથા કવિવર નાનાલાલજી સરકાર-પ્રવૃત્તિ સોળે કળાએ અહીં વિકસી ને પ્રસરી. અહીં આલીશાન જંગલમાં વસતા પૂજ્યપતિઓ મળે ને ગંધાતી હવા-હબસ વિનાની લેજવાળી

એ છાપ પણ મનમાં ભીપસી આવે છે. અમદાવાદમાં એવું શું હશે કે 'લોકો એની નફરત કરતાં ધાકતા નથી અને ઝોનાથી આકર્ષિયા વગર પણ રહી શકતા નથી? એવા અમદાવાદની છેલ્લા એક દસકામાં શી રીધિતિ રહી તે જોઈએ.

એવું બન્યું છે, કે ૧૯૩૯માં અહીં આવીને આ આજો દસકો અમદાવાદમાં રહેવાનો લાભ મને મળ્યો છે. તેથી ય એક દસકા પહેલાં હું અહીં ભણતો હતો તે વખતના અમદાવાદમાં અને આજના દસકાના અમદાવાદમાં કેટલો બધો ફેર? ત્યારે અમને અમારા એક શિક્ષક કહેતા, કે શહેરમાંથી

એછેલ ત્યાં ન હતાં. ઝાડ છતાં પહોંચ્યું હતું એ તો હું જાણતો હતો, પરંતુ પેલા જુવાનની વાત નહોતો જાણતો. ને મેં આસપાસના લોકોને પૂછી જોયું તો-

શું સાંભળ્યું ખજર છે? 'એ તો પેલા પાંસ-હાત લેગો ગીથો મોટા મામાને ઘીરે-જેલ લેગો ચાઈ ગીથો સાંબ' ને એ કહેનાર માણસો પોતાને ય 'કોંગ્રેસનાળા' કહેવડાવવા-મનાવવા બળપૂર્વક ખડખડાટ હસી રહ્યા!

શુભતાત કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે ફિક્કર મેચ ગયા હોય અને પાછા વળતાં મોડું થાય તો એ ફર્લિંગ દૂર નહીં સુધી પહોંચતાં એમને લોકોનારે ધર્ષ જતી. વચ્ચેની ઝડીથી એમની છાતી ડગી જતી. ૧૯૩૯ સુધીમાં અને તે પછી તો નદીની પશ્ચિમમાં માધવિ એ માધવિ સુધી-જમે પાણીપને છ માધવિ સુધી-અમદાવાદનો વિસ્તાર વધ્યો છે. છેલ્લા દસકામાં દક્ષિણે મહિનગરથી આગળ વધીને ટેક વટવા સુધી અને ઉત્તરમાં પશુ દાંધે સુધી મકાનો માટે જમીનો ખરીદાઈ ગઈ છે. યુદ્ધસમયમાં ધનિકો પાસે હાથવરો પૈસો જલ્દી દેતા. ચૂપચાપ ક્યાંક નાખવા મળે છે જરૂરી હતું એટલે જમીનેની ખરીદી ખૂબ વધી. મિનસલામતીના સમયમાં જમીનમાં પૈસા ચેકવા એ ઉદાપણ પશુ લેખાંયું 'માન, બાંધકામની સામગ્રી ન મળી અને હજી પશુ સુલભ થઈ નથી. નદિ તો હબરો મકાનો ચલુતાં અમદાવાદનો વિસ્તાર કેટલો જધો થયો છે એ પ્રયશ્ન નજરે દેખી શકાત. રાહેરની પોલોની અંદરની બીચ વસ્તીને પશુ જરી મોકળાસ મળત.

વધાં રાહેરની પેટે અમદાવાદની વસ્તી પશુ આ દસકામાં જલ્દી વધી છે.' એ દસકા પહેલાં એ લાખ જેટલી વસ્તી હતી. આ દસકાના આરંભમાં માંડ ચાર લાખ હશે. અત્યારે આદસ લાખ હોવાની મહત્તરી છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ ૧૯૩૯માં થયો ત્યારે અમદાવાદના ઉદ્યોગોનારે મોટા અનુમતી રહ્યા હતા, કેટલીક મિલો જાંબે થવાની સ્થિતિમાં મુકાતી જતી હતી. ત્યાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને અહીંના કાપડઉદ્યોગને જાજરો વેગ મળ્યો, કહો કે મિલો મિલો મટી ગઈ, ટંકશાળો જ બની ગઈ આ આજો દસકો કાપડઉદ્યોગે કમાચા જ કયું' છે. જેમી લાખમાં નહો મહત્તા તે કયોડમાં મહત્તા

થઈ ગયા. યુદ્ધ સમયમાં બીજા જોણુ ધંધાઓ પશુ ખૂબ ફાજા. જાજરમાં એક ઓરિસ સાથે બીજા અનેક નવીન ઓરિસોનાં પારિયાં દેખાવા લાગ્યાં. આવકવેરામાંથી છૂટવાની તરકીબે પશુ એમાં ઠીકઠીક ભાગ મળ્યો હશે. આમ યુદ્ધસમયમાં અમદાવાદમાં ધનની છેલ્લો ઊઠવા લાગી. જે પૈસો ન જનારે એ ચૂક્યો એવી સ્થિતિ હતી. કામ-દારોને સારું એવું મોંઘવારી ભયું મળતુ હતું. વસ્તી સારી પેટે વધી. તેમાં છેલ્લાં એ વરસથી નિર્વાસિતોએ ઉમેરો કર્યો છે. કોઈ રવિવારની સાંજે રતનપોળ અને ગાંધીરોડના 'કોસિંગ આગળ જઈ પહોંચો તો તમને થાય કે આટલાટલાં માણસ ક્યાંથી આવ્યા રહ્યાં હશે! વસ, માણસોનો એક પ્રવાહ જ ચાલ્યો જતો હોય! તમે એમાં અનાયાસે એ ઘાતા જોશો.

વસ્તીવધારો જોતાં અમદાવાદનો વિકાસ થયો એમ કહી શકાય અમદાવાદ મહા-નગરની કોરિમાં મુકાતું બધ છે. દૂરમ કે સરામુલર રેલવે જેવાં અવરજવરનાં ઝાપી સાધનો તાકીદે મુકવામાં આવે તો એના વિકાસને હજી વધુ વેગ મળે. સંસ્તનતના સમયમાં એક પરદેશી મુસાફરે અમદાવાદની લાગોની વસ્તીની વાત કરી છે. અને એ કાળમાં ડુનિયાના સૌથી મોટા રાહેર તરીકે અમદાવાદની ગણના કરી છે. ફરી એક અગત્યના મહાનગર તરીકે અમદાવાદ વિકસી શકે એવી સંભાવના આ છેલ્લા દસકામાં એને માટે ઊભી થઈ છે.

પશુ અમદાવાદની મહત્તાને ઝાંખ લાગી હોય તો તે પશુ આ દસકામાં જ-એ પશુ કયુલ કરવું એઈએ યુદ્ધસમયમાં જાંબે જ કાળાજાજરની લીલા ચાલી, પશુ એમાં અમદાવાદે કલ્ચ આડો અંક વાળ્યો!

પણ આવે ત્યારે મને તોવા રસ્તે પશુ

એકવાર તે પૈસા કરી લેતા, સરકારને ફંદાવવી-નમાવવી, પોતાનું ધાયું કરવું, એરણી ચોરી ને સોયનું દાન એ કહેવત પ્રમાણે ક્યાંકક્યાંક દાન કરતા રહી ઊંજળા થઈ ફરવું-એ દુનિયાદારીને 'રાજમાર્ગ' અમદાવાદ આજે ઊડી રહ્યું લાગે છે. રથાનિક ક્ષેત્રમાં સત્તાનાં સૂરો હસ્તગત કરવામાં પણ ધનિકોને રસ સારો એવો છે. સરદાર જ્યાંસુધી અમદાવાદ સંભાળતા ત્યાંસુધી પૈસાદારોને એ એમને યોગ્ય રથાને રાખતા. એ સમય સરકારની બંધી વહોરવાનો-જેવમાં જવાનો હતો, તેથી પણ ધનિકો દૂર રહેતા. ધનિકોમાં કેટલાક જુવાનો બહોરસેવકો તરીકે ખીમઓ કરતાં પાછળ ન રહે એવા, શક્તિશાળી જરૂર છે. પણ તેઓ વિશાળ જનતાના દષ્ટિબિંદુથી કામ કરી જતાવે ત્યારે ખરું.

અમદાવાદમાં રૂપિયા-આના-પાઈ સિવાય ખીમ' કોઈ ઊંચા મૂલ્યો શોધતાં એ યુક્તેલ થઈ પડશે. યુદ્ધસમયે એમાં એ શ્રદ્ધા ઊભેરી છે, કે ગમે તે રીતે પણ પૈસા મેળવેલા હશે તે ખીમ' બધાં મૂલ્યો એની આગળ પાણી ભરશે. આની સાથે અકળાઈ ઊઠનાર અમદાવાદીઓ નથી એમ પણ નથી. એક મોટા વેપારીએ એકવાર ઊડી વેદના સાથે કહેલા શબ્દો હું કદી બૂલી શક્યો નથી. એ કહે, 'ખીજું' તે ઠીક, પણ અમારાં નાનાંનાનાં છોકરાં આજે એમ સમજી ગયાં છે, કે પૈસો આ રીતે મેળવાય ને આ રીતે ન મેળવાય, એવા વિચારો કરવાના હોય જ નહિ. અમારા બાપદાદાએ એ લેદ અમારા મનમાં ઠસાવ્યો હતો. અમે એ લેદ અમારાં બાળકોનાં મનમાંથી બૂંસી નાખ્યો. એમનું શું થશે ? એ પ્રશ્ન જ અમારે માટે મોટો છે.'

અમદાવાદમાં આ દસકામાં ધર્મની પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફૂટીફાલી છે, એમાં કંઈ

અકસ્માત નથી. અકસ્મિયાની પેઠે ખાધ પળી ઉપર ધર્મની ફાટી ભેઈંએ જ. ધર્મની સંસ્થાઓ નીકળ્યે બધાં છે ને ધર્મધોષાર ચાલે છે. નવીનવી તરેહનાં મંદિરો નીકળે છે અને સંભાવિત આગેવાનો એમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. પ્રથમ સર્વધર્મ-પરિષદ પણ અહીં ભરાઈ. દેશમાંથી ગમે તે સાધુસંન્યાસી માટે અમદાવાદ મોકળું ક્ષેત્ર છે. સામાન્ય જનતાની આંખે ધર્મના પાટા બંધાતા ન રહે તે બિચારી કાંક ન ન ભેવાનું દેખી બધ વળી !

પૈસાની રેલમહેલને લાભ આ દસકાનાં થોડાંક બહોર ફડોને મળ્યો. કર્નૂરખા ફંડ, મહાદેવભાઈ ફંડ, મહાત્મા ગાંધી ફંડ, ગુજરાત ત્રિશ્વવિદ્યાલય ફંડ, -એ બહોર પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં ફંડોને સહેલાઈથી નાણાં મળ્યાં એમ તે નહિ કહી શકાય, પણ મળ્યાં ખરાં.

* ૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અમદાવાદે મોટો ફાળો નેંધાવ્યો છે. મિલમજૂરોએ હડતાળ પાડી. ત્રણ મહિના હડતાળ ચાલી. મજૂરોએ દેશ માટે ખૂબ સફળ કયું; મધ્યમ વર્ગે સરકારને અનેકવિધ સામનો કર્યો. કોલેજના આંગણુમાં ગોરા પોલીસ અધિકારીની ગોળી સામી છાતીએ ઝીલનાર વીર યુવક વિનોદ કિનારીવાળા અને ૧૯૪૬ના હુલ્લમાં શાંતિદૂતો તરીકે કામ કરવા જતાં શહીદ બનેલા વસંતરાવ અને રજબજહી અમદાવાદના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે.

આ દસકામાં અમદાવાદે એ મહાજનોને ખાયા. ગાંધીજી અને સરદારશ્રી ઉપરાંત બે કોઈ એ મહાજનોને ગુજરાત સંભારશે તે તે આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ અને કવિવર નાનાલાલને. એ બંનેનું અવસાન થતાં એક વખતનું સરસ્વતી-ધામ અમદાવાદ અંધારે સૂતું-સૂતું લાગે છે.

એક વખત એકો હતો, જ્યારે કેશવ દર્શક દુધ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ નીલકંઠ, આનંદશંકર દુધ, કવિશ્રી નાનાલાલ અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્વદ્વરનો-એ સૌ એકી સાથે અમદાવાદમાં હોય અને તમે મુંગઓ કે આની પાસે ભઉ કે એની પાસે આજેમાત્ર એનામો જ રહ્યાં છે. અમદાવાદમાં વિશ્વવિદ્યાલય નીકળે છે, ત્યારે આ ચત્રવતા ખૂબ ખટકે છે.

ગાંધીજીનો આશ્રમ પણ મુનો પછો છે સ્વરાજ ન મળે ત્યાંમુધી પાઠ આશ્રમમાં ન આવવાનો ગાંધીજીનો નિર્ધાર હતો ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી પછી ડ્રે નરિમસાદે ગાંધીજીને વિનંતિ કરી કે હવે તો આપ પધારો. એમણે લાક્ષણિક પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો: 'મારે માટે સાબરમતી દૂર છે, નેઆખંભી નજીક' ફરી આશ્રમમાં આવીને વસવાવું ન જ-યું તે ન જ જ-યું. હવે તો ઇતિહાસ જ ડુબો. આશ્રમને નહીં ધોતી આવતી હતી, તેની સામે બાંધકામ કરી ગાંધીજીનું ખુલ્લું પ્રાચીનામંદિર અને નિવાસસ્થાન 'હામકુંજ' વગેરેને બચાવવામાં આવ્યાં છે. ગાંધી સ્મારકની દેશવરની યોજનાઓના ભાગ રૂપે એક રેડિયો આઝારનું ભવ્ય ગાંધી સંચકાલય આશ્રમની જગાએ બંધાવાની સલાવના છે.

અમદાવાદમાં આજે સૌથી પહેલાં મોટી જાહેરિયાત હોય તો તે સારું દૂધ પૂર પાડવાની છે. ચોખ્ખું સારું દૂધ પૂર પાડવાની યોજના રચાનિક મ્યુનિસિપાલિટીની વિચારણા હેઠળ છે જ. અમદાવાદની શરીરસંપત્તિ વખાણવા લાયક નથી. છેલ્લા દસકામાં પ્રસાધનની-ટોર્ષકેટની સામગ્રીની દુકાનો અમદાવાદમાં પુરકળ વધી છે શરીરમાં પ્રખલે એથી વધારે રસ લીધા હોય એમ

જણાવું નથી.

આવા મોટા અમદાવાદમાં જે એક બગીચો છે તે કાઠીને ત્યાં કચેરીઓનાં મકાનો કરવાની યોજના સંભળાય છે. ઠાંકરિયા ઉપર મુંદર ભાગની રચના થઈ છે, પણ તે રચનાની રચના સારી નથી નહીંને ડિનારે ભાગ થવાની યોજના છે તે ઉપરાંત પણ મોટા જહેર બગીચાઓ હોવા જોઈએ

અમદાવાદ આજે એક શહેર નથી રહ્યું. માલિકેચોકની આસપાસનું પોળોવાળું અમદાવાદ તે મૂળ અમદાવાદ પૂર્વમાં મજૂરોની આલીઓનું અમદાવાદ, પશ્ચિમે નવીપાર ભદ્ર લોકનું અમદાવાદ, શાહીબાગ તરફ મનિગ્રાનું અમદાવાદ, અને તેની પાસે કેમ્પનું ટપકું-આમ આજે પથરમી અમદાવાદ છે. પણ તે બધા જ ઉપર પોળો અને પોળોની જલ પોળો-વાળું જે અસલ અમદાવાદ છે તેનો પ્રભાવ છે. અમદાવાદના માનસ ઉપર મધ્યમ વર્ગનું વચસ છે મામડું ફૂદીફૂદીને મોડું થયું હોય એવું આ શહેર છે અમદાવાદમાં ગાંધીવાદ, સામ્યવાદ કે સમાજવાદ, ઠોર્ષવાદ બમી સકતો નથી જહી લોકો તમને કહેશે કે જામે તો અમદા-વાદમાં માનીએ છીએ

સસાર જેવી ઠોર્ષ શાળા નથી. એ વાત સાચી હોય તો સંસારનું પોત બરોબર ઉકટરશે બતાવનાર અમદાવાદ દરેક નિકાસ-વાંછુને માટે મોટી શાળા જેવું છે. હું પોતે અમદાવાદમાંથી બહુ પાગ્યો છું. જ્યારતા દસકામાં અમદાવાદ પૂર્વે વિભાગના મજૂરોનો ઉદય સાધીને દેશ-વિદેશમાં પ્રસારા મેળવે અને સાચું મહાનગર બને એવી આશા રાખીએ! *

* 'આવ ઈડના રેડિયો-અમદાવાદ'ના સોન-વધી.

લંબાયેલા જ લાગે. તેનો એક પગ બાજુ શરીરથી જુદા જ નિયમોએ કામ કરતો હોય તે રીતે ઘૂંટણથી લંગડાતો હતો. આંખો ઓઝળ અને ત્રાંસી હતી અને નાક તો એવું એસી ગયેલું હતું કે તે આખા ચહેરામાં ક્યાં થે અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ તેની જ સમજ ન પડે અને આટલું ઓછું હોય તેમ તેનો આંખો ચહેરા અને શરીરનો પણ અમુક ભાગ શીળીના ડાઘાઓથી છવાઈ ગયેલો હતો. એ બધાથી તેને જુઝુપ્સા થઈ, પણ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થયું કે આ સ્ત્રી એક ધાનજી બાળકને ધવડાવી રહી હતી. રાજ જીવિશાળી હતો અને જેમ જીવિશાળી માણસોના મગજમાં અનેક પક્ષો વારંવાર ઊઠે છે તેમ તે પણ કશુંક નવું બોતો, સમજતો કે સાંભળતો ત્યારે તેના મનમાં થે પ્રશ્નો ઊઠતા. આ બાઈની છાતીને વળગેલા પેલા બાળકને ભેઈને તરત જ તેના મનમાં પ્રશ્ન ઉપરિપત થયો. આવી કૂબડીને કાણુ પરપોથો હશે? તે કૂબડી હોવા ઉપરાંત અત્યંત ગરીબ પણ હતી એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું; કેમકે રાજ એની પાસે પહોંચતાં જ તેણે હાથ લંબાવીને પાઈ-પૈસાની ભીખ આપવા આજીજી કરી હતી. એ આજીજના જવાબરૂપે જ બાજુ હોય તેમ રાજએ તેને પૂછ્યું :

‘તું પરણી છો?’

પેલીએ શરમાયા વિના જ જવાબ આપ્યો : ‘ના રે બાપુ, મને આવીને કાણુ પરણે?’

રાજની નજર તરત જ બાળક ઉપર પડી, તે ભેઈ ગતાં પેલી જ યોલી :

‘અમને બિખારને વળી પરણવા ના પરણવા શાં?’

રાજનું કુતૂહલ વધ્યું. તેણે પૂછ્યું : ‘તો પછી આ બચ્ચાનો બાપ કાણુ છે?’

‘એને હું કંઈ જાણતું છું થોડી, બાપા! અહીં તો હજાર બતના માણસો આવે. પાઈપૈસો આપે ને ચાલતા થાય.’

‘પણ આ કાણુ હતું?’

‘એની થ કંઈ ખબર નથા, ભાઈ.’

‘તમારા જેવા જ કોંક ગરીબ માણસ હશે. તું એને નથી જાણતી?’

‘એમ તો કાંઈ થે ગરીબ નો’તા. મને ફટ દઈને રૂપિયો એક ધરી દીધો’તા. હતો તો કોંક ઊજળાં કપડાંવાળો.’

‘ઊજળાં કપડાંવાળો?’

‘તથે?’

રાજનું કુતૂહલ ઓર વધી ગયું. એવું તે કાણુ હશે? તેણે પૂછ્યું : ‘તું જાણજે છે એને, તારી સામે આવે તો?’

‘તો તો અબધડી જાણખી ભઈ. ન જાણખાય? પણ આમ મને ખબર નો પડે. અહીં તો બધાંય ઊજળાં માણસ, એમાં કેમ ખબર પડે?’

‘ભલે.’ કહી ચાર-આઠ આની એ બિખારણના હાથમાં મૂકી રાજ ચાલતા થયો.

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં જ તેણે પ્રધાનને પોતાની પાસે ભાલાવ્યો. પ્રધાન આવી નમન કરીને બિલો કે તરત જ રાજએ કહ્યું :

‘જુઓ પ્રધાનજી, કાલ રાતે મેં એક કોતુક બેયું.’

‘કેવુંક મદારાજ?’ પ્રધાનની મુખમુદ્રા ઉત્સુકતાભરી બની ગઈ.

‘નગરથોક આગળના મોટા રસ્તા ઉપર ધનાઢ્ય શેઠના પ્રાસાદની ગલીમાં એક બિખારણુ બેસે છે. ગજબ કદરૂપી છે અપંગ જેવી પણ છે. એને એક છોકરું છે-ધાવણું છે. એ કહે છે કે કોક ઉત્તરિયાત વર્ગનો માણસ એનો બાપ છે.’

‘છ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘મારા મનમાં એ માણસ કોણુ હશે એ બાણવાનું અનદદ કુતૂહલ થયું છે. તમે એ કેવી કદરવી છે એ બોલો એટલે તમને યે કુતૂહલ થશે.’

‘હા, એ ધાય એ તો સ્વાભાવિક છે.’

‘એ મિખારણુ કહે છે કે એ માણસને પોતે જીએ તો એને એજખી કહે.’

‘હા.’

‘તો તમે એ માણસને શોધી કાઢો. હ મહિનાની અંદર મને એની ખબર મળવી બેઈએ. ન મળી શકે તો એની સજ તો તમે ભણો જ છો.’

પ્રધાન નમસ્કાર કરી માયું નીચું કરી બાથે ગયો તેના ચહેરા ઉપર વિષાદ બાધી ગયો અને હૃદયમાં ભય. આવડા મોટા નમસ્કારથી એ એક માણસને શી રીતે શોધી કાઢે? ને એ યે આવી એક કદરવી મિખારણુના જેવા તેવા વણું ઉપરથી પણ રાખની આશુ એ તો રાખની આશુ હતી. તેવું ઉદ્વેગન કરી તો યું વિચારી પણ ન શકાય. અને એમાં નિષ્ફળતા મળી તો છઠ્ઠા મહિનાના છેલ્લા દિવસને અંતે પોતાનું સિર પોતાના ધડ ઉપર કાયમ ન રહે તેની પ્રધાનને ખાતરી હતી.

તેણે તત્કાળ સંપર્ક પગલાં લેવાનાં ચાલુ કર્યાં. તે મિખારણુને મળ્યો. તેની પાસેથી જાતી વિષતો એકઠી કરી. ગામના લોકો અને બંધિયારી મણુતા માણસોની માઠી એકઠી કરવા ગુમચરોને આદેશ કર્યો, અને પછી એવા એકેએક માણસને પોતાની પાસે બોલાવી મગાવ્યા. તેમને તેણે જમકાવ્યા, ખખડાવ્યા, દમદમી દીધી પણ તેમાંના એકેય એ વાત કબૂલ કરવાને તૈયાર ન થયા તેમાંના જે થોડામણુ ઉપર તેને વિશેષ વહેમ ગાળ્યો તે બધાને તો પ્રધાન પેલી મિખારણુ પાસે પહોંચી ગયા. પરંતુ પેલીએ પણ આ

બધામાંથી કોઈ પણ પોતાના બાળકનો પિતાં હોવાનો ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો.

‘મારે માથે ભગવાન બેઠો છે, મારા બાપા જોડું બોલું તો આ ભવ તો આવો આપ્યો છે, પણ આવતો ભવ તો કેવો ય આપે કોણુ બોલે?’ તે દર વખતે આમ જ કહેવી.

ને પેલા માણસોમાંથી પણ કોઈ કોઈ આખા બોલા તો—‘તમે તો વિચારો, પ્રધાનજી, અમે ગમે એવા અધમ હર્ષણું, પણ આ?’ કહી દસીને ચાલ્યા જતા.

પ્રધાન તો મહાન ચિંતામાં પડ્યો. દિવસ ઉપર દિવસ વધ્યા જતા હતા અને છ મહિનાની મુદત પૂરી થવાનો દિવસ તો નજીક ને નજીક આવતો જતો હતો. તે મણીવાર પેલી મિખારણુ પાસે જતો, તેને કંઈક વધારે વિગત, કંઈક વધારે એધાણુ આપવા વિનંતિ-વિનવણીઓ કરતો, પણ પેલી તો ‘એ ઉઝગિયાત વર્ગનો હતો’ અને ‘હું દેખું તો એને એજખી કાઢું’ એ સિવાય કશું વધારે કહી શકતી નહોતી. રાજ પણ વારંવાર પૂછપરછ કરતો, પણ એને તો ‘તપાસ ચાલુ છે’ ‘હવે એમાર દિવસમાં જ પતો મળી જશે’ કહીકહીને પ્રધાન ટાળતો—એ કે અંદરથી તો એ વખતે પણ એ મૂઝ લીધેલો; કેમકે પેલા માણસનું મોં નહિ પણ પોતાનું મોત જ એને એવે સમયે ચક્ષુ સમક્ષ દેખાતું.

એમ ને એમ છેલ્લા દિવસનો સંધ્યાકાળ નીલી ગયો અને રાત્રિ આવી પહોંચી—પ્રધાન ખૂજ ચિંતામાં પડી ગયો. આજનો દિવસ તેની જિંદગીનો છેલ્લો જ દિવસ હતો તેવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ. આજની આ ગઈ તે સંધ્યા અને તે પછીની આ રાત્રિ! ને પછી સદાકાળ માટે અંધારો! તેને આજો

દિવસ નાંતો કશું ખાવાનું લાવ્યું કે નાંતો કંઈ ચેન પડ્યું. પત્ની તથા પુત્રપુત્રીના દિવાસાના શબ્દો તેને સહન કરવા પણ કઠોર પડતા એટલે બેધ્યાન બેઠો તે છેક સાંજે ઘરની બહાર નીકળી પહોં અને નગરમાં આમતેમ હેતુવિહીન આંટા મારી રહ્યો હતો.

તે નગરના ઝવેરી બજારમાંથી આવી જ અત્યવ્યસ્ત હાલતમાં પસાર થતો હતો. બજારની 'લગભગ દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી, બાકીની થવામાં હતી. ત્યાં તેની નજર સામે ગઈ. નગરશેઠનો જુવાન, તંદુરસ્ત, સુંદર છોકરો દુકાન 'વધાવવાની તૈયારી કરતો હતો. અંદરનો બધો ભાગ તેણે બંધ કરી દીધો હતો, બહારનાં પાટિયાં બંધ કરે એટલી જ વાર હતી. પ્રધાન બેધ્યાનપણે અત્યમનરક રીતે ભેટો હોય પણ કશું સમજતો ન હોય એ રીતે, એ બધું ભેટા કરતો હતો. છેલ્લાં પાટિયાં બંધ કર્યા પહેલાં પેલો છોકરો તકિયે બેઠો અને પાનની પેટી કાઢી. પાન કાઢ્યું અને ચૂનાની ગબલી ઉઘાડી. ચૂનો સુકાઈ ગયો હશે એટલે એ ગબલીમાં આંગળી બોળી રાખી તેણે અંદરના ભાગમાં ભેંયું. ત્યાં તે બધું બંધ હતું એટલે આજુબાજુ ભેંયું. નીચે પાણી વહેવાની નીકમાં મંદું પાણી વહ્યું જતું હતું. રસ્તો લગભગ અવરજવરવિનાનો થઈ ગયો હતો. એ ભેંઈને તેણે એ વડી જતા ગરદના પાણીમાં ઘાથ બોળી જરા પાણી લઈ લીધું અને એ ચૂનાની ગબલીમાં નાખ્યું અને પાન તૈયાર કર્યું. અત્યાર સુધી બેધ્યાનપણે આ બધું ભેંઈ રહેલા પ્રધાનના મગજમાં એ ભેંઈ, એકિતો જ બહો વિદુષનો ચમકારો થયો. તે તરત જ ફેરી પેલા જુવાન પાસે પહોંચી ગયો.

‘કેમ ભેં, આને કંઈ મોઝા ? તેણે પૂછ્યું.

‘જોરો! પ્રધાનો વધારો, આજે જરા

હિસાબ મેળવવાનો તે મોકું થયું. માણસોને મોકલી દીધા ને મેં કામ પતાવ્યું. આમ કંઈ આ તરફ ? કંઈ આજ્ઞા છે ?’

‘જરા જરૂરનું કામ છે. દુકાન જલદી વધાવી લઈને મારી ભેંડે ચાલો ને.’ બહો જીવનના સંરક્ષણની આવી મળી ગઈ હોય એવો આનંદમય પ્રધાનનો ચહેરો અને અવાજ બની ગયા.

બન્ને સાથેના કે વાતવાતમાં પ્રધાને પેલા જુવાનનું કાંકું પકડી લીધું—બહો એને છટકી ન જવા દેવો હોય ને ! પેલી બિખારણ પાસે પહોંચ્યા કે તરત પ્રધાને કહ્યું :

‘ભે બાઈ, આ જ પેલો માણસ કે નહિ ?’

બિખારણે ધારીધારીને એની સામે ભેંયું. જુવાન નીચું ભેંઈ ગયો. બિખારણ બોલી : ‘હા, બાપા આ જ શેઠ હતા.’

‘સાથે મહારાજ પાસે, જરા અગત્યનું કામ છે.’ કહી, ‘પણ શું છે ? શી વાત છે ?’ એમ કહેતા એ જુવાનને પ્રધાન રાજ પાસે ભેંચી ગયો. ત્યાં જતાં જ કહ્યું :

‘મહારાજ, આ રહ્યો પેલી બિખારણના બાળકનો પિતા.’

ન માનતો હોય તેમ રાજ નગરશેઠના પુત્રની સામે ભેંઈ રહ્યો. પેલો નીચું ભેંઈ રહ્યો હતો. મૂઢ વિચારમાંથી બહારો હોય તેમ અતિ રાજ્યે ગરદન હલાવી કહ્યું :

‘હોય નહિ, હું માનું નહિ.’

‘પૂછો એને મહારાજ, મારી વાત જોતી હોય તો.’

હા—ના, કરતાં, શરમાતાં, રોતાં, રાજને પગે પડી શ્વમા માગતાં, પોતાના કામી અને લંપટ માત્ર નવિ પણ વિકૃત વૃત્તિવાળા સ્વભાવ માટે એક દર્શાવતાં અતિ જુવાન શેઠ એ વાત કબૂલ કરી. રાજ તો આશ્ચર્યમ્મદ ગની ગયો હોય તેમ તેની સામે ભેંઈ જ

ધમ્મપદ

અધ્યા. સુંદરણ બેઠાઈ

નિરપાધેડા સત્તો યુગેયુગે ને સર્વ ક્ષેત્રે મનુષ્યને ઊઠતા પ્રશ્નોના દેહક આપે છે આજના યુગસભ્ય પ્રથમ પક્ષિના કવિઓના જેમની ગણતરી થાય છે એવા પ્રથમ કવિ નિવેશક અને દેવવણીકાર શ્રી બેઠાઈનો 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ શ્રેષ્ઠ દ્વાર પ્રથમ પરિચય થાય છે દીર્ઘકાળ પર્વત એ રહી રહે એમ ઇચ્છાએ

હિંદુધર્મમાં ને રચાત ગીતાનું છે, તે જ રચાત બૌદ્ધધર્મમાં છે ધમ્મપદનું આનવજનને શુદ્ધ ને શુદ્ધ કરવાના હેતુવાળા છતાં વિચારપૂર્ણ અને જીવનના અનાદ્ય પ્રશ્નોને તાત્કાલીક સફળતાથી સર્વતા, બૌદ્ધધર્મનોના સારસોદનરૂપ 'ધમ્મપદ'ની રચના કે સંકલન કરે શકે એ જ ધર્મના યુસ્તક તરીકે થયું હોય પણ એમાં

પોતાના અને જગતના જીવનને ધન્ય કરીને લોકોના હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચિરંજીવ બની ગયેલી મહાવીર સ્વામી, શુદ્ધ ભગવાન મહાત્મા ઈશુ વગેરે અસાધારણ બ્યક્તિઓની નોંધ માનવ-કલિદાસે ગૌરવપૂર્વક દીધી છે આ જ પ્રમાણે માનવજીવનને ધન્ય રાંત કરાવીને ચિરંજીવ બની ગયેલા પ્રાણિજાલ ઉપનિષદ, ગીતા, ધમ્મપદ ઇત્યાદિ ગ્રંથોને જગતે મહા માનપૂર્વક ભજવી રાખ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં ધમ્મપદનું રચાત ગીતાના જેવું જ ગૌરવથી ધરેલું છે સખ્યાન ધ સિદ્ધાનવાસીઓ આજે પણ ભાવપૂર્વક ધમ્મપદનો નિત્યપાઠ કરે છે બાઈબલનું એકાદ વચન લઈ ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રંથો અને ગીતાનો એકાદ શ્લોક લઈ સાધુસંન્યાસીઓ

જેમ પ્રવચનો કરે છે, તેમ ધમ્મપદના શ્લોકો લઈને તેના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો પણ પોતાના પ્રવચનો રચે છે આમ બૌદ્ધ ધર્મનો આ એક પ્રમાણુક્રમ છે, પરંતુ એટલું જ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ નથી, તે આગળ જતાં આપણે જોઈશું

શુદ્ધ ભગવાને અપૂર્વ સંવેદનથી જગતમાં સર્વત્ર દુઃખ દુઃખ અને દુર્ગતિ દુર્ગતિનો અનુભવ કર્યો તબ્બા દુખમાત્રના મૂળમાં રહેલી છે એમ એમણે બેયું તબ્બાનો અંત આવે તે જ માનવહૃદય સુખ, શાન્તિ, નિર્વાણ-નો કહો તે-પામી શકે એમ પણ એમને દેખાયું, અને પોતાની સરળ, નબીર ને તત્કાળ પ્રતીતિ ઉપભવી દે એવી રીતે વિશાળ જનસમુદાયને જનસમુદાયની જ વાણીમાં એમણે દેખાડ્યું તે વખતની પ્રાકૃત

રહો અતે તેણે પ્રધાનને કહ્યું
'શાપાશ મત્રી, તમે તો હદ કરી
આવુ તો કોણુ ધારે? પણ આપે થી રીતે
આ વાતનો પતો મેળવ્યો.'

હવે એ વાત પ્રધાને કરી અને ઉમેયું
'જે માણસ ગટરનું આવુ મહુ પાણી
શોમાં મૂકતાં ન અવકાશ એ કયુ કામ
ન કરે?'

આ જુવાને માત્ર ઊંઘવાના કે ગારહુ
'ઊંઘાવાના આજસે ગટરમાંથી પાણી લઈ
ન્યૂતામાં ભેળવી કેવા શોખથી પાન ખાધુ

શરમાતા નગરશેઠના પુત્રની સામે રાજ
કુટુંબનાં માણસો ધ્યામિશ્રિત તિરસ્કારથી
એઈ રહ્યાં

ચક્ર પરથી કુધાનિવારણ માટે આવશ્યક અનિવાર્ય ગણાય એવા તાવડી અને હાંડલાં ઊતરતાં. પાણીનાં માટલાં, મટકાં, ભંભલી, ઘડા, ગોળા અને મોટીમોટી નાદ પણુ ઊતરતી. મોટી નાદ સાથે એ દીવો પેટાવવાનું કોડિયું પણુ સર્જાતો હતો. મકાનનાં ખોરાં પર મૂકવાનાં નળિયાં માટે પણુ લોકોએ કેથુ પર આધાર રાખવો પડતો. દેવમંદિરોમાં મૂકવાની માટીની દીવી પણુ આ માણસ બનાવતો. દિવાળી ટાણે બાળકોને ફટાફટ ફાડવા માટે ફૂલડી અને કોડિયાં કેથુ કુંભાર આપી જતો. લગન વખતે ચોરી ચિતરાવવા માટે લોકોએ કેથુને વરદી આપવી-પડતી. અને સમસ્ત જીવનના માંગજીવંતીક સમુદાયસીમારાનું દૂકું પણુ આ કુંભારને હાથે જ સર્જાતું.

કેથુ યુવાન કારીગર હતો. મોખડકામાં આવેલી મરઝી વેળા બાપ અચાનક ચુજરી જતાં, મૂળો દોરો ફૂટ્યા પહેલાં જ કેથુ ઉપર જીવનનિર્વાહની જવાબદારી આવી પડેલી. સફલાગ્યે એને બાપની હયાતિ દરમ્યાન ધંધાનો પ્રાયશ્ચિક પલોટ સારો મળ્યો હતો. મેધજી જીવતાં પોતે એની સાથે ધૂળખાણે જતો, ખોશકાં ભરી આવતો, માટીની સાફસૂફી કરતો, કચડતો, ખૂંદતો, કાંઈ વાર ચાકડો ફેરવવામાં હાથ દેતો, કાચાં કામને તડકે ગોઠવતો, નિમાડો પેટાવવામાં સહાય કરતો અને હેલ્દે, પેઢી-દર-પેઢી ચાલ્યા આવતાં 'કળ'ને ચેરેચેર કામકીડાં આપી આવતો, સાટામાં વસવાયાં પેઠે મળતાં અનાજ વગેરેનાં વળતર પણુ ઉઘરાવી લાવતો. આમ ઉપાદનથી માંડીને વહેંચણી સુધીની દરેક પ્રક્રિયામાં પોતે પાવરથો ચર્ધ ગથો હોવાથી બાપનો ધંધો ટકાવી રાખવામાં કેથુને તકલીફ ન મેળાના સમયના બધા જ વી લીધા, પણુ

પોતાના કસબ અને કુનેહને કારણે એમાં નવા આહો પણુ ઊમેરી શક્યો.

કેથુ કાઝેલ કારીગર હતો. તાવડી કે ગોરા ઉપર ટકોરો મારીને ઝારીદનારાઓ કહેતા કે કેથુની કારીગીરી રણકા ઉપરથી જ પરખાઈ બધ. સ્ત્રીઓ કહેતી કે કેથુના ઘરેલાં હાંડલાંમાં રાંધણાંની મીઠાશ લુદી જ આવે છે; અને ટકાઉ તો એનાં કે ઘરણુંને દિવસે-જીકરડે ચૂકી આવીએ ત્યાંસુધી એ રીઠાં રાચ, નંદવાય જ નહિ.

આ કારીગર કેથુ આજે આનંદમાં હતો.

આનંદનું કારણ એ નહોતું કે મુખીને ચેર લગન હોવાથી ચોરીનાં કામ ઘડવાની વરદી આવી હતી. ચોરી ઘડવાની વરદીઓ તો આટલાં વરસોમાં અનેક આવી ચૂકી હતી. આજના ગૂઢ આનંદાનુભવનું એથી ય વધારે ગૂઢ કારણ ખીલ્યું હતું. 'પોતાની બાળપણની ગોઠિયાણુ હેમી પરણતી હતી. હેમીના લગનની ચોરી બાંધવાની હતી; અને એ ચોરીના ચાર સ્તંભ' કેથુએ તૈયાર કરવાના હતા.

મુખીનો વેઢિશો ડેહીને જાંબરે જિલોજિલો ચાક ફેરવી રહેલા કેથુને આ વરદી આપી ગયો, ત્યારથી કેથુના દૈયામાં હરખ માતો નહોતો.

હેમી પરણે છે !

'અહોહો ! વરસને જતાં કાંઈ વાર લાગે છે !' પરજોશમાં ફરતા જતા ચાક ભણી તાકીને કેથુ વિચારતો હતો : 'હેમી પરણવા જેવડી-સાસરે ભવા જેવડી ચર્ધ ગઈ ! મને તો ખબરેય ન પડી !'

સમાચાર સાંભળીને ચમકી જોડેલી એ આજો વર્ષોનો વચગાળો વળોટીને છેક નાનપણનાં જીવનફલક પર ફરવા લાગી. હેમી અને કેથુ એક જ હેડીનાં. મુખીની ચોરી અને કુંભારવાડના નાકાના મિલનસ્થાને

સુમરાના ચોકમાં સહુ લપ્તાનાં છોકરાં રમવા આવતાં. ઉચ્ચ-નીચનાં લેદથી હંજી સુધી અબધુ એવા આ છોકરતા નાગરિકોએ વ્યા-વિહીન સમર્પન રચ્યો. હોવાથી યુગી જેવી ઉચ્ચ દરજ્જાના અધિકારીની પુત્રી એકે વસવાયાનો પુત્ર કેશુ દુટથી દળીમળી શકતો. સુખીને ઘેર જગ્યા મેરાઈ રોગે આવેલા ભારે હેમીએ પોતાનાં કપડાં સિવાઈ રહ્યા પછી કમિયો કરીને એક નાનકડી ઢીંગલી ધારાવી હતી. જગ્યા મેરાઈએ વખાણત્યા કાપવાના રૂચા ભરીને આગાદ ઢીંગલી બનાવેલી અને એને કપડાં પણ આગ્રહ્ય હેમીના જેવાં જ પહેરાવી આપ્યાં હતાં. હેમી આ ઢીંગલી જઈને સુમરાના ચોકમાં રમવા આવતી. કેશુને એના આપાએ માલીતું નાનકડું ગાડું બનાવી આપેલું. એ ડીનકુડાક ગાડા માટે એ ડીનકુડાક ગાડાના પછુ ઘોલા અને ગોઠાયા તેમજ ગાડા તળે નાનાં ચાર પૌંડાની પછુ કરામત કરેલી. નિભાડામાં પાકીને સોદા જેવા મળખૂત બનેલા આ ગાડાને ફેરી બાંધીને કેશુ રમવા લઈ જતો. માલીની આ બળદગારીની સુમરા-ચોકના સહુ બાળકો ધખ્યાં કરતા. હેમી એ ગાડામાં પોતાની ઢીંગલીને લેસાડતી અને કેશુ ફેરી વડે ગાડું જેવોતો આમળ આવતો. બીજા છોકરીઓ બન્ન જીલ્લતી વેળાનાં વળામણ ખીંતી ગાય અને એ રીતે આપું દાવરું ગામના જાંબા લગી જઈને પાણું વળવું.

સુમરા-ચોકનાં એ સહુ ટાળરિવાઓમાં કેશુ-હેમીની એકી એવી તો દળીમળી ગણેલી કે એમને એકંને કહેનારાં કહેતાં કે આ એ છોકરાં એક જ નાકે શ્વાસ લે છે.

એકવાર હેમી બન્ને હાથે મેંદી મેલીને આવેલી. હથેળી ને સાંમળાં તો ઠીક પણ નખ સુદાં હાથ રંગવાનું સાબીનું ભેલું એકંને એકે વેત લીધેલું. તેથી જન્ને હથેળી

અને નખ ઉપર એ વારેલી મેંદીનાં ધથેરા કરી આવેલી. પરંપરાથી ચાલી આવેલી તદ્દન તરંગી પણ અત્યંત કાવ્યમય માન્યતા આ છોકરાંઓને કોણે સુઝાડી એ તો કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ સહુએ હેમીને આગ્રહ કર્યો કે મને બકો ભર, તો મારા હાથ હાથ થઈ બધાં જાણુ કહે કે પહેલી મને બકી ભર ને રમજી કહે કે પહેલાં મને તારો રંગ આપ.

‘ના બાપુ, સંધાયને બકી ભર’ તો ક્યારેક મધિમ રંગ તમારામાં દાલ્યો ભથ્થે તો!’ હેમીએ કાય વ્યક્ત કર્યો. ‘માતા હાથમાં રંગ ન જીતરે તો મારી વધીય મેંદી નકામી ભથ્થે...ને મારી ભાણી વડે...’

પણ હેમી જેમજેમ આનાકાની કરતી હતી તેમતેમ વગરમેંદીએ પોતાના હાથ રમાવી લેવાની છોકરાઓની ઉત્સુકતા વધતી જતી હતી. સાથેસાથે, આ સહુ ગોઠિયાઓ મારો રંગ ચોરી જશે એવી માન્યતા પણ હેમીનાં મનમાં દડ થતી હતી. કોઈક નટખટ છોકરાએ એવું બૂત ભરાયું કે મેંદી ઉપર અમારી નજર લાગી મઈં જોટલે તો આમેય રંગ તો જીતરવાનો જ નથી મેંદી મેંદી પછી, પાકો રંગ ઉતારશે હોય તો વરતી બદાર ન નીકળાય ને કોઈનો જોખાયો પણ ન લેવાય. કોઈકે તો વળી ફર જનીને એવી પણ આગાહી કરી કે જોખાયો પડી ભથ્થે તો જોટલા સાગમાં મેંદી મેલી હોય જોટલા સાગમાં કોઈ નીકળે.

‘નાગાશાના તકિયાવાળા કકોર...જેવી તું થઈ જઈશ.’ ગામ બહાર પીરને તકિયે પછા રહેતા કાઠમરત કકોરની માદ આપીને છોકરાઓએ હેમીને મમરાવી.

‘ને પછી તને કોઈ પરલુશે પણ નહિ.’ બીજા પમકો આવી.

‘હાથ હાથ! હેમીને કોઈ પરલું નહિ તો તો જોલી ખૂબી સામઢી જેવા હાથ

આય.' એક બ્રાહ્મણકન્યા મૂળી હોવાને કારણે અવિવાહિત રહી ગયેલી એની પણ યાદ આપાઈ.

જ્ઞાનતંત્રીઓનું આટલું ઠંડું યુદ્ધ ચલાવીને છોકરાઓએ હેમીને એવી તો ઠંડીગાર કરી દીધી કે હવે શું કરવું એ એને સમજાયું નહિ. છેવટ કોઈ ઉપબલિ લેભાએ, ઠંડા યુદ્ધને રાખે તે સોદાગીરી કરતા ઉકેલ શોધ્યા કે મેંદી ઉપર ઓછાથો પડી ગયા છે ચોટલો હવે ગમે તે એક છોકરાને બકી ભર તો બધું મટી બશે તે રંગ પણ પાકા ઊતરશે. આ સોદાગીરી આખળ હેમીએ નમતું આપ્યું અને કોઈ પણ એક વ્યક્તિને પોતાના રંગમાં ભાગીદાર બનાવવા તૈયાર થઈ.

આ 'એક'ની પસંદગી કરવાનું કામ અમરું બન્યું. કોઈ રાજકુવરીના સ્વયંવર પ્રસંગે ભેગા થયેલા રાજકુમારોની જેમ સહુ ગોઠિયા પોતાની જાતને હેમીના સુખનના અધિકારી સમજતા હતા. પોતાના ગળામાં વરમાળા આરોપાય એ માટે મત્સ્યવેદ સયું પરાક્રમ કરતા કોઈ શક્તિમાન નહોતા, તેથી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ આટલી. આજ સુધી અસ્પૃશ્યતા કે આભાસેટથી આજણુ રહેલા આ શિશુઓએ આભાસેટના શસ્ત્રો આશરો લીધા.

'રમજીને બકી ભરીશ તો અભાગ્યશ.' એક વલ્લિકપુત્રે કહ્યું. 'રમજી સુસંલમાન છે.' 'ને બાહુના ગોરાતું પાણી પણ કલુબી નથી ન્ખીતા.'

'ને કેશુને પણ બકી ન ભરાય.' બ્રાહ્મણપુત્રે બહેર કયું. 'કેશુ કુંભાર છે. એને પનતેરશની લાપસી પણ અદરથી જ આપાય.'

હેમી ફરી મંજરણમાં પડી. સહુ ગોઠિયા પોતાપોતાની લાલકાત અને બાકીનાઓની ગેરલાલકાત સિદ્ધ કરવા મથી રહ્યા હતા.

નિસર્ગસૃષ્ટિમાં અનનવા રમણીય રંગોની પૂરવણી કરનાર વિશ્વકર્માની જેમ હેમી મારો મેંદીનો રંગ ક્યાં વેરું એના નિર્ણયની દિધામાં થોડીવાર તો મૂળી ઊભી રહી, પણ પછી તરત ઊભી ઊઠી :

• 'હું તો કેશુના હાથ રંગીશ.'

અને કેશુની પસંદગી સામે વિરોધ વ્યક્ત થાય, એના અનધિકારીપણા અંગે સમર્થનો રજૂ થાય એ પહેલાં તો હેમી કૃતનિશ્ચયી બનીને કેશુ પાસે પહોંચી ગઈ અને એના કૂટણ મોં ઉપર પોતાના કૂમળા હોઠ લગી દીધાં.

આ તુસખાની અજમાયશને પરિણામે કેશુના હાથ પર તો મેંદીનો રંગ ન ઊતર્યો પણ એતું ગૌર મોં છેક કાનની બૂટ લગી લાલલાલ થઈ આવ્યું ખરું.

*

આકાશ ઉપર બેઠાંબેઠાં કેશુને શૈશવનાં એ મીઠાં સંભારણીનો કેદ ચલ્યો. એના સ્મૃતિપટ ઉપર એક પછી એક પ્રસંગ ઝડપભેર પસાર થવા લાગ્યા.

શૈશવ વળોટીને એ યુવાવસ્થા ઉપર આવ્યો.

એક સાંઘ લીમ અગિયારશ વીતી ગયા પછી પણ વરસાદ જેવાથો ત્યારે આપું ગામ નદીની ઉપરવાસ આવેલ ભૂતેશ્વર મહાદેવની વિશાળ અને રંગિયામણી વાડીમાં ઉભણીએ ગયેલું. વાદળિયા તડકાવાળી બપોર અને આખી સાંજ લોકોએ વાડીમાં અને વાડીની આસપાસનાં સ્થળોમાં ગાળી. અહીંતહીં જળનમંડળીઓ ભરી હતી, અને 'મેઘરાજ મેંધો થા મા...અવસર ચૂકી બ મા...' વગેરે પ્રાર્થનાગીતોની ધૂન ભરી હતી. આપું ગામ અહીં વાડીમાં જ હલવાયું હતું. ઊંચાંછાકરાં તેમ જ ઘરઝા-બુઢા સહુ જેવાઈને પણ મેઘરાજને મનાવવા

અહીં એકઠા થયા હતા. ઉઝણી માટે સાથે લાવેલું ખાદ્ય-સાધુ ખાઈ મહાદેવનાં કુવાનું મીઠું સાંપર જેવું પાણી પીને સહુ આમતેમ મથેન્ન વિદરંતા હતા.

વાહીને એક છેડે ખલેલાના ઝાડ પર, ભેઈને મેંમાં પાણી આવે એવાં પાકાં ખલેલાં લૂખીજૂંળી રજાં હતાં. કેશુએ ઝાડ પર ચડીને ખલેલાં ખાવા માંડ્યાં હતાં અને ખર-પેટ ખાઈ રજા પછી મજવામાં બારી રજો હતો. એટલામાં ભિગમણા છીંડા તરફથી હેમી નીકળી અને ખલેલાના ઝાડ ઉપર કેશુને મકંટકમ કરી રહેલો ભેઈ પોતે ખલેલાની માંજણી કરી.

• ‘ભણે રેડાં પછ્યાં હશે ખલેલાં !’ કેશુએ ઉત્તરમાં કહ્યું : ‘અહીંથી પડીશ તો હાકાં મારાં લાગશે, હેમીનાં નહિ.’

‘મને થોડાંક તો ચખાણ્ય, કેશુ !’ હેમી કરી કરગરી.

• ‘જવ સવાદ લાગ્યો હોય તો પોતાને હાથે જ પાડીને ખાઈ લઈએ.’

‘પણ તારા હાથનાં પાડેલ હશે એમાં વધારે સવાદ આવશે.’ યૌવનને ઉમરે થય માંડી ચૂકેલી હેમીમાં આવી રહેલી ચંચળતા ભેલી ઊઠી.

‘મારા હાથનાં પાડેલાંમાં સવાદ નહિ આવી બય.’ હેમીના નેટલી જ ચંચળતાથી કેશુએ ઉત્તર આપ્યો : ‘મારે હાથે જ ભે ખા’તો ખરો સવાદ આવે.’

ઉઝણીના માડક વાતાવરણથી મત્ત બનેલી હેમીએ કહ્યું : ‘તારે હાથે જ ખવડાવ, લે હવે છે કાંઈ !’ બાકી ખલેલાં ખાધા વિના આંહીથી આવી નહિ ખસ્યું.

લાંબી ચડસાચડસીને અંતે પરસ્પર સ્વીકાય ચોળના એવી થઈ કે હેમીએ ઝાડ તરફ જઈને આજો મીઠીને ભિલાં રહેવાનું અને કેશુએ ઉપરથી અડેક ખલેલું તોડીતોડીને

હેમીના મેંમાં નાખતા જવાનું.

થોડીવાર તો આ ‘મૃદસ્વીકરાર’નું કેશુએ અધારણ : પાલન કયું. પણ પછી એકએક હેમી બૂમ પાડી ઊઠી : ‘લુચ્ચા કેશુ ! ખલેલાને બદલે ઠૂંઠિયા મને ખવડાવશ ?’

પોતે જ એક ખલેલું ખાઈને એને ઠૂંઠિયા હેમીના મેંમાં મૂકી, કેશુ ઝાડ પરથી ભિસ્તીપગલે ઊતરી મથો હતો અને ‘છેતરાયેલી હેમી આંખ ઉપાડીને કેશુ સમક્ષ કાંઈ રોષ ઠાસવી શકે એ પહેલાં તો કેશુએ પાછળ જઈને હેમીની આંખ પર પોતાના બંને હાથ ભેણભેર દાબી દીધા હતા.

હરના કુચા ઉપરથી છીંડા બહારી જતા પસામતાએ આ દસ્ય ધારીધારીને બેયું.

હેમીએ મોઝા રોપધી બૂમ પાડ્યાં કહ્યું : ‘કેશુ, હું તારાં હાકાં માંખી નાખીશ હો, બહુ વાયડો થયો છો તે !’

‘ખલેલાંને સવાદ લેવો હોય તો ઠૂંઠિયા પણ ખાવા પડે !’ ફિલસૂફી દલે સત્તોચ્ચાર કરીને ખાખાટ દસી પડતા કેશુએ હેમીની આંખ પરથી હાથ ઉઠાવી લીધા.

આખા મ દસ્યની માનસિક નોંધ લઈને પસાયતો પસાર થઈ ગયો.

વજતે જ દિવસે મુખીએ કેશુને ચોરામાં તેડાવ્યો. કાંઈ પણ પછગાછ કર્યા વિના, કદા કારણ કે પુલાસો રળુ કર્યા વિના જ મુખીએ કેશુને બે અડધોય લગાવી દીધી. આ અપરાધી કુવાનને આપવાની ચેતવણી પણ એમણે અડધોય લગાવી દીધા પછી જ છુટ્યારી :

‘ખવરદર, ભે મારી છોડીને પછામે મ ચલ્યો છો તો તારી વાત હું ભણજે.’ અને પછી પોતાના હોવાની રજો મમકી આપી : ‘ચીરીને મીઠું મરી દઈત...ગામમાં રે’વું ભોખાંરે પાશે...’

એક અક્ષર પણ સામે બોલ્યા વિના કેશુ મુખીના ભારે હાથની અડોલે એ ચમચમાવેલા ગાલ પર હાથ ફેરવતો ચોરામાંથી પાછો ફર્યો.

તે દિવસથી હેમી અને કેશુના જીવન-વ્યવહારો વચ્ચે પડદો પડી ગયો. બન્ને એક જ લત્તાનાં રહેવાસી હોવા છતાં બંને કે દૂરદૂરના દેશમાં વસતા હોય એવો આકરો વિચોર બંને કે આપમેળે જ ઊભો થઈ ગયો. અને.....

...અને આજે એ પડદો બંને કે આપમેળે જ હડી ગયો. મનઃચક્ષુ સામેના મંચ પર વર્ષો પહેલાંનું દૃશ્ય દેખાતું હતું. તખ્તાની સાબસમવટ એ જ હતી. નેપથ્યવિધાનમાં પણ કશો ફેર નહોતો પડ્યો. એ જ ભૂતેશ્વર મહાદેવની વાડી...એ જ રોડ ટાણાને વાદળિયો તડો...એ જ ખલેલાંનું ઝાડ અને એ જ...

...કેશુને લાગ્યું કે દૃશ્યવિધાન અને નેપથ્યરચના આખી એ જ છે પણ એ બધી 'લીલા' વચ્ચેનું પાત્ર બદલાયું છે ખરું. મંચ ઉપર વર્ષો પહેલાંની મુગધાને સ્થાને હવે એક યૌવના બેઠી છે. પાકાં ખલેલાં ખાવાની હાલેનાર નિખાલસ હૃદયની એ હેમી લાં નથી, પણ પાનેતરમાં સજ્જ થયેલી લક્ષ્મી-મુખયૌવના દેખાય છે. મુગધાવરચા વળોટીને યૌવનને ઉંબરેદજી તે પગમાંડુંમાંડું કરતી એ તોફાની છોકરીની ચંચળતા ત્યાં નથી દેખાતી. એ તોફાન અને એ ચાંચલ્યને સ્થાને હવે વિવાહિત જીવનની જવાબદારી સમજવું ગાંભીર્ય આવી ગયું છે.

વર્ષોના વિચોરે હેઠી નાખેલો સ્મૃતિ-તંત્ર ફરી સંધાર્યો ગયો. અને કેશુનાં મનઃચક્ષુ સામેથી આ મુગધા અને યૌવનાનાં સર્વ સ્વરૂપો દૂર થઈ ગયાં. એને યાદ રહ્યું માત્ર એક જ સ્વરૂપ-માળપણમાં લીંગલીપોતિયે

રમતી હેમીનું. ભૂતેશ્વરની વાડીના બધા પ્રસંગો ભુલાઈ જવાયા. યાદ રહ્યો માત્ર એક જ પ્રસંગ-હાથે મેંદી મૂકીને આવેલી અને કેશુના હાથ રંગવા મથતી હેમીનો.

એ એક જ પ્રસંગની યાદના કેકમાં કેશુ બમણા ઉત્સાહથી કામે લાગી ગયો. ક્યારે ધૂળખાણે જઈને માટી ખોદી લાવ્યો, ક્યારે એને ગાળિયો ગૂદી કાઢ્યો, ક્યારે એને ચાક પર ચણવ્યો, ક્યારે એમાંથી ચોરીનાં વાસણો ઊતરી ગયાં; એમાંની એક પણ પ્રક્રિયા કેશુને યાદ ન રહી. એ તો કામમાં જ મુગ્ધતાનું હતો.

નિલાડો પાકી રહ્યા પછી 'વાસણોને ધોળવાનો અને આળખવાનો' વારો આવ્યો. ધણના ઘાટ ઉતારવામાં કેશુએ જે ચીવટ અને પરિશ્રમ દાખવ્યા હતાં એથી થ વધારે ચીવટ અને પરિશ્રમ એણે ધોળવામાં અને આળખવામાં દાખવ્યાં. હૃદયના સર્વ રસ રેડીને નાળિયેરની કાચલીમાં એણે ગેરૂ ઘૂંટ્યો અને ધોળા બાસ્તા નેવા ચોરીના ધણ ઉપર ફૂલેલ ને મેના-પોપટનાં ચિત્રો આળખવા માંડ્યાં.

મુખીનો પસાયતો બજે વાર કેશુને ફળિયે આવીને કહી ગયો કે વરધઝટ તૈયાર કરજે, લગનને હવે ઝાઝા હી' આડ નથી રહ્યા....પણ કેશુ તે સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાનાં આલેખનોમાં જ રત રહ્યો. હૃદયનો રંગ ઘૂંટીઘૂંટીને આલેખનોમાં ઉતારતો હોય એમ રાત કે દિવસ બોધા વિના કેશુએ હેમીના લક્ષ્મી ચોરીમાં પોતાનો કસબ રેખ્યો.

*

મુખીના ફળિયામાં આઠ વળીએ માંડવો ઊભો હતો. ગામડાગામમાં મળી શકે એ સર્વ શલુગાર અર્ધો મોબદ હતો. હીરભરતના આકળા-ચંદ્રવા પૂરા પાડના ગામના ભલભલા પટેલોએ પોતાના પટારા ઉઘાડી નાખ્યા હતા.

‘જીતેભાતનાં ને ભાતેભાતનાં તોરણોને તો કાઈ સુમાર નહોતો રહ્યો. વળી એવળીએ આરસી ને તખ્તા દિગાતા હતા. તાગુત બનાવનાર એક મુસ્લિમ કમાનગરે અનેક અનેક રાતોના ઉભરરા કઠીને રંગબેરંગી કાગળ અને અજરખની કમાનો અને તાક તાવવા હતા. માંડવના શોભનની શિરટોચ સાંધવા ખુદ બાપુના ફરિયાદગદમાંથી હાંકી અને ઝુમ્મરો માગી આપ્યાં હતાં શહેરમાં ખાસ માણસ મોકલ્યોને મગાવેલી મિલુત્તીઓ પેટાવીને આ હાંકીઓમાં મુકવામાં આવી ત્યારે માંડવિયા તેમ જ બનૈયા સદુ આ ઝગહળાટ ભેંઈને મોંમાં આંખળા નાખી ગયા. • પછુ ખરો ઝગહળાટ એવાનો તો હજી બાકી હતો.

હથેલાનો પતી ગયા પછી માંડવની બાલુમાં ચોરીના ચાર સ્તંભ ઊભા થયા ત્યારે એના સાદા સૌંદર્યની આગળ માંડવનો સમગ્રો શહુગાર એકાગ્રાઈ ગયો. ધોળી ખડી ઉપર ઘથેલા લાલ ગેરુનાં ચિતરામણો પાસે રંગબેરંગી અજરખાંનો રંગ બહુ કે ઊંચડી મથેલાં હાથે ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે મગદેલી લગનવેડીની ધૂસમિશ્રિત શિખાએ સમજ માંડવાના હાંકી-ઝુમ્મરનો ઝગહળાટ જાગે પડ્યો.

બહારગામથી આવેલા બનૈયા ચોરી-સ્તંભનું સાદું સૌંદર્ય ભેંઈને જક થઈ ગયા. કુર્તદલથી પૂળવા લાગ્યા :

‘આ હાથ કેનો ?’

‘કાઈ નામી કસબી લાગે છે !’

‘બ-મારામાંય આવું ચિતરામણ નથી બહુ ક્યાંય !’

‘આક ઉપર દબોલી સારી ભેડી લાગે છે.’

‘કસબ કાઢના બાપનો છે ! ધૂળખાલુની ધૂળમાંથી હામડાં ઉતારવાં કાઈ રમત વાત છે !’

‘મુખી, તમને કાઈ હોશિયાર કારીગર જડી મથે લાગે છે. આવા ઘાટ ને આવાં ચિતરકામ તો રજવાડી લગનમાંય નથી ભાળતા—’

બરોબર આ જ વખતે મેલાવેલા વેશે કેશુ વરધનું અખિયાલુ લેવા આવી પહોંચ્યા હતાં દૂરદૂર વસવાયાના રોજામાં ઊભાઊભા એણે પોતાની પ્રશસ્તિના બોલ સાંભળ્યા... અને...

...અને પ્રશસ્તિ સાંભળવા સાથે એણે કોક દરમ પછુ બેસું. લગ્નના પાનેતરમાં વીરંગનાથેલી હેમીની હૃદયપ્રદ દેહમણિ ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે મગદેરા ફરી રહી હતી. કેશુની આંખ ચમકો ભડી એને થયું : આજ કો હેમી, જેણે બાળપણમાં મને મેંદીનો રંગ આપ્યો હતો !

રંગ ... !

બત્તારે પ્રશસ્તિ પછુ ચોરીના રંગ-આલેખનની જ મર્મ રહી હતી.

કેશુના હૃદયમાં એક ગૂઢ ભાવ ઘોળાઈ રહ્યો, જેમ તે દિવસે નાગિયેરની કાચલોમાં પોતે ગેરુ ઘોળતો હોય એમ.

હેમીને ભેંઈને કેશુની આંખ બહુ કે કાટી રહી. વરતી ન શકાય એવો ગૂઢ ચમકારો એમાંથી વરસી રહ્યો.

‘હવે મરકોગા થાવ વરબેમા.’

વસવાયાઓના લાખા ચૂકળ્યા પછી પસાયતો પોતાનો દડો ભઈ આવી પહોંચ્યા અને હોદાની રૂએ દળવી ગાળો સાથે હંળવે ભાઠીયાજી કરી સહુને હાંકવા લાગ્યા : ‘મારા લાળાવ વસવાયા કીધા એટલે હાંકિ માણસની ઘોણે ઊભા જ છે મેરાયાં થઈને.’

એકાંમાં ખારેક ભરીને કેશુ રૂજા ભણી વળ્યો

ફૂંને આવીને વ્યગ્રમિતે ફિખામાં ઓટા ઉપર આડો થયો. મોડે સુધી એનું અત

કાઈ માનવથી ન સમઝાય તેવી ભાષામાં મળે છે. તે આ પાન્યના હૃદયમાં છીડે-છીડે ઊતરી જાય છે :

‘દૂર દૂર અતિ દૂર જંખતા ફિગ’તમાં જો આમ !
ભવ્ય શુભાળી ઉપારવરૂપે પ્રગટયા પ્રભુએ કામ;
હામ પછી કયમ હું હારું ?’

સુશીલા : જોવલટીન લેશે ?

નરસિંહ : જોવલટીન ? હા, જે આપશે તે લઈશ. પણ, સુશીલા !

સુશીલા : કેમ ?

નરસિંહ : ના, ખીલું તો કંઈ નહિ, પણ માત્ર જે વર્ષ પહેલાં પ્રેમલ હતો. યુવાન હતો. ઈચ્છા-આશાથી ભર્યોભર્યો હતો. ચિત્રકલાનો રસિયો હતો. હેને અહીં શાની ન્યૂનતા લાગી હશે કે એ આસ્થા મચો ?

[કંઈક દૂર લાગતું ગીત ગવાય છે.]

ખમી ન સકિયો તું એ અનુપ દિવ્ય ને બન્ધનો,
ધરી વિરલ હોંસ તહે : ‘અધિક સૂક્ષ્મતા સાધનો;
મળે અમર ભૂમિમાં, તહિં વસી કલા કેળવું,
વિકાસ અદ્ભુત ધરે સુલ કલા, હું તે મેળવું.’

[ગીત બંધ થાય છે.]

સુશીલા : એ સઘળું સંભાર્યાથી હવે શું ? આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં હિયેને !

નરસિંહ : હા, આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં હિયે અને જ્ઞાની પણ હિયે, ખરું ને ? સાંભરે છે ?

સુશીલા : શું ?

નરસિંહ : પ્રેમલ મૃત્યુ પામ્યો તે પહેલાં માત્ર જે વર્ષ અગાઉ આપણી લવંગિકા ગઈ. તે વખતે ગાંધીજીને—

સુશીલા : એ કાંઈ જૂદી જવાબ ? ગાંધીજીએ આપણને લખ્યું હતું કે :

‘પણ એ પુત્રીના મૃત્યુનું દુઃખ તમને ન હોય. તમારી પાસે ખરખરો પણ શો કરવો ? તમે જાને દુઃખથી ટેવાયેલાં છો અને જ્ઞાની પણ છો.’

નરસિંહ : અને પછી તેના જવાબમાં મેં હેમને લખ્યું હતું :

‘આમ આવે પ્રસંગે, આપે હમારું રમરણ રાખ્યું એ વિચારથી હૃદય આદ્ર થયું. પ્રભુ દયાળું આમ અલ્પધાર્યાં આશ્વાસનોમાં અમૃત સીંચે છે એ જોઈ પાન્યતા છે ?’

સુશીલા : અને ‘આતું દુઃખ તમને ન હોય’ એ પાંચ શબ્દોમાં જે અમૂલ્ય સદ્બોધ હેમણે પૂર્યો તે ખીજે કહીંથી એ રૂપમાં આપણને મળ્યા નથી.

નરસિંહ : પણ સુશીલા ! એ શબ્દો વડે હેમણે આપણને બંનેને જે જાણી કલામાં જ્ઞાન, તપશ્ચર્યા વગેરે સંપત્તિને સંપાદિત મૂક્યાં તે યોગ્યતા માત્ર કરવાને પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપે.

સુશીલા : હારતો.

નરસિંહ : આપણે તો, સુશીલા, હજી રંકે માનવની ભૂમિકામાં ભમિયે છિયે. માત્ર આવીઆવી કસોટીને પ્રસંગે ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં ચઢવાને પ્રભુ દયાળુ, ગાંધીજી જેવા સન્નમનની દારા પાળો આપે છે.

સુશીલા : શાંતિવાતા શાંતિ આપે છે અને આપશે.

નરસિંહ : તે ઉપરાંત ગાંધીજીએ આપણને કેવો ઉચ્ચ ઉપદેશ એ પત્રમાં આપ્યો છો કે ‘આ જંગતમાં જેટલાં બાળક છે તે પણ ક્યાં તમારાં નથી ?’

સુશીલા : એ સાચું છે, હતાં કાઈકાઈ વાર હતાય. ચર્ષ જવાય છે.

નરસિંહ : અને એમ પણ ચર્ષ જાય છે કે આપણે તે એવડાં મોટાં કિયાં ભક્ત કે આપણી આવડી કારમી કસોટી પ્રભુ કરે છો. શું ખરેખર ?

‘મૃત્યુ લવનતત્ત્વને
છાપવા સુંજ ઉર વિશે

વિશ્વ દુષ્ટ તણી વ્યથા
અસમર્થ શું પ્રભુને દિશે ?
વિશ્વમાં વ્યાપક મતો
દુઃખથી જો છુલ્લને
તીવ્ર સંવેદન થયું,
ત્યમ મુજ ઉરે શું નવ બને ?

અને સુશીલા :

‘નિત્ય નિત્ય યમાલયે
ભય જગના છવ, જો !
એથી શાસન નહિ મળે ?
શું ત્રિમળનો જોવાં, ખભો ?’

પણ અરે !

સુશીલા : કાર્તિક હીધાને તમને પલ્લો
જપત ધર્મ ગયો હવે કેયુક દેશે ?

નરસિંહ : આપણા છત્રનયનટલુને પણ
કપાં, જોજો વજત ધરે છે ! લીધો, ધણે
સાંભા કાંઈ વીતી ગયા હોય એમ જણાય
છે પણ આજે આપણને જૂતકાળમાં ભળવું
‘શાથી ગમે છે ? મુસાફરીનો અત પાસે
આપ્યો દશે એથી એમ થઈ હશે ?’

સુશીલા : હા, એમ પણ હોય

નરસિંહ : પાછળ નજર કંઈ છુ તો
૧૯૨૮-૨૯નાં વર્ષ સમરભુમુકરમાં ભેઈ સક
છું એમ શાથી ? તે વેળા શો પ્રસંગ
બનેલો ? ડાયરીમાં જોશો ?

સુશીલા : હેમાં ડાયરીમાં તું ભેવું
હવું ! તમારે ફક્ત વસનજી માધવજીની
આખ્યાનમાળા તૈયાર કરવાની હતી, એ જ
કની ?

નરસિંહ : હમને જરાબર યાદ રહે છે
હું તો હવે જૂથતો જતો હોઈ એમ લાગે છે
એ આખ્યાનમાળા તૈયાર કરવામાં કેટલા
સ્નેહીઓએ મને મદદ કરેલી ! એ જાણને
‘હે કેટલો ત્રાસ આપેલો ! સુશીલા ! મને
અપીવાર વિચાર આવે છે કે મહારો હાલો

સ્વભાવ ! હેને લઈને મહે ધણાને અન્યાય
પણ કરી દીધો હશે, છતાં આખ્યાનમા
સ્નેહીઓએ મને પોતાનો સ્નેહ અર્પ્યો !
મહારામાં પણ થોડા સદૃશ્ય હશે ત્યારે કની ?

સુશીલા : હારતો વળી

નરસિંહ : હું પણ કેવો આત્મપ્રશ્નમાં
સરી પડ છું ! ખભો ! મને મારી તુરિઓનું
ભાન કરાવ્યા કરતે પણ સુશીલા ! મને
આ શું સમજાય છે ?

સુશીલા : શું સમજાય છે ?

નરસિંહ : હં હ, આ તો બીમરાવનું

‘આ શાં અણુગણુ તારાદં રે’

[ગીત કોરસમાં નવાહ સમજાય છે]

‘આ શાં અણુગણુ તારાદં રે,
દીપે શ્યામ નિશામાં,
સહુ લગીમળી ભતો માય રે,
મ્હાલે શ્યામ નિશામાં’

[ધોરધોરે ગીત વાદાવાદમાં વિલીન થઈ
નવ છે]

નરસિંહ : સુશીલા !

સુશીલા : કેમ ?

નરસિંહ : આ ગીત સુલતા તહમને
કશું ક સાંભરે છે ?

સુશીલા : શું ?

નરસિંહ : આ ગીત તો મનુભાઈનું
અતિપ્રિય ગીત ! બીમરાવે અસવમાં તો
જયે ઠેકાણે દીપે શ્યામ નિશામાં’ લખેલું
પણ મનુભાઈએ સચવેલું કે સવ’ ઠેકાણે
‘દીપે’ શબ્દ આવે તેને જાહે ‘જૂલે’
‘રૂલે’ ‘ભૂલે’ ‘મ્હાલે’ વગેરે લખાણું ! શબ્દો
આવે-વધુ ઉચિત શબ્દો આવે તો અર્થ
વિરાટતર થાન અને ગીતનું લાલિત્ય વધે !
સુશીલા : મને સાંભરે છે એવું હવે
કાર્તિક થાકુ જુઝાય છે ?

નરસિંહ : પણ વળી આ શું ?

‘વ્યોમગંડોથી અમો ઊતર્યાં’ રે લોલ,
વ્યોમમાં અમારું નિત્ય ધામ;
વ્યોમનાસિની રે લોલ!
આવો મધુર શાન ગરબે ગાઈએ રે લોલ.’
[ગીત ધીમેધીમે વિરમી નય છે.]

સુશીલા : મનુભાઈને તો ત્હમારું
‘દિવ્ય ગાયક ગણુ’ પણ બહુ ગમતું, ખરું
કની ?

નરસિંહ : હેમને બહુ ગમતું એ વાત
સાચી, પણ સુશીલા ! ત્હમે એક વાત ભૂલી
જતાં હાગો છો.

સુશીલા : કેઈ વાત ?

નરસિંહ : હેમણે એક વેળા કહેલું કે
‘દિવ્ય ગાયક ગણુ’ એન્ડ છે પણ ‘દિવ્ય
સુંદરીઓનો ગરબો’માં જે લાગિલ અને
રસિકતા છે તે તો અદ્ભુત જ છે અને એ
એ વાત કમૂલ પણ રાખેલી.

સુશીલા : હા, યાદ આવે છે ખરું.

નરસિંહ : મ્હેં હેમને ‘હૃદયથીણા’
અપેણ કરતાં કાલ્ય લખ્યું હતું તે વાંચીને
એ કેટલા પુરા થયેલા !

સુશીલા : થાય જ ને ? કાલ્ય કેટલું
સરસ છે !

[જરા દૂર સંભળાતું ગીત શું જાણે છે.]

‘ખંડુ હો ! સ્મરણ ત્હને કાંઈ થાય ?

એકલા મુશીમાંલની માંહ,

‘દિવ્ય સુંદરીનો ગરબો’ ગાઈ

દિવ્ય સ્વરચના રચી ત્હેં જ્યાંહિં,

કવિત-સરિતા સુજ સળગી બની

‘લિછખી તુજ ગાનસરિતની લાણી;

ખંડુ હો ! સ્મરણ ત્હને કાંઈ થાય ?

[ગીત ધીમેધીમે વિરમી નય છે.]

નરસિંહ : અહોહો ! મનુભાઈનો કંઈ
કેટલો સુંદર ! હેમાંથી જરતાં ગીતો કહેવાં
દિવ્ય લાગતાં ! દૂર કાળે હેમને પણ ના
છાણ્યા ! હેમને ગદ્યાને કેટલોક સગય થયો
હશે ?

સુશીલા : પંદરેક વર્ષ થયાં-૧૯૨૧માં
મનુભાઈ ગુજ્યાં.

નરસિંહ : હા, પણ વર્ષો થયાં, પણ
‘કલ્પ હેમના એ અતિ મધુર’ અને સુંદર
કંઠમાંથી જરતાં ગીતો સાંભળવા માટે જ
પ્રભુ દયાળુએ એમને બોલા ના બોલાવી
લીધા હોય !

સુશીલા : પ્રભુની લીલા અગમ્ય છે.

નરસિંહ : ખરું કહ્યું, સુશીલા ! બહુ
છું છતાં કેટલીક વાર સમજતું નથી, સહેવાતું
નથી. શું એ કંઠમાંથી જરેલ ગીત આખરતું
વિરમી ગયું ? ના ના :-

‘ગીત એ નર્મો વિરમિયું,

વ્યથાં નથી સ્વરચોગ એ,

અધિક ઉત્ક્રમ પામતું

સંગીતનાયક તે ‘સુણે.’

સુશીલા : હવે ત્હમે જરા આરોમ કરશો ?
આજે ત્હમે બહુ બોલો છો, શ્રમ પડશે.

નરસિંહ : હું ત્હમને બહુ શ્રમ આપું
છું નહિ, સુશીલા ! પણ આટલાં વર્ષ ના
કંઠામાં અને ના આંખમાં તો હવે શોડ
સમય માટે તમે કંઠાળશો ? આકશો ?

સુશીલા : ત્હમે હેવું હેવું ના બોલો.

નરસિંહ : ખરું કહો છો, સુશીલા ! હું
દિમ્બત નહિ હારું.

સુશીલા : તો બસ.

નરસિંહ : પણ આટલાટલો ગરબાટ
શાનો ?

[જરા દૂર કોલાહલ-હેમાં સંગીત અને હાંકતો
અવાજ પણ સંભળાય છે અને વિરમી નય છે.]

સુશીલા : શાનો ગરબાટ ?

નરસિંહ : સમજ્યો. એ તો મ્હને
એલફિન્ટન કોલેજનાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ
અને વિદ્યાર્થીનીઓ સાદ કરતાં જણાય છે.
એ પણ ૧૯૨૧ની જ સાલ હતી ને ?

સુશીલા : હાર્તો.

નરસિંહ : ત્યાંના અનેક મિત્ર સિંચેનાં અને સિંચાએનાં દર્શન હું કરી શકું છું.
સુશીલા : એ બધાનો તમારા પ્રત્યે ખૂબ સ્નેહ હતો, નહિ ?

નરસિંહ : બેચક, દુર્ભાસા કહેવાતો પણ એ દુર્ભાસાને પણ એ લોકો ચાહતા અને સાકારતા પણ વળી આ કોલાહલો એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો નથી જણાતો.

સુશીલા : તમે આજ બૂતકાળને સલામો છો એટલું જ નહિ, પણ સાંભળો છો પણ ખરા !

નરસિંહ : એમ લાગે છે હાં. આ કોલાહલ તો સુરતમાં સારિત્ય પરિવર્તની પાંચમી બેઠકનો હું સાંભળું છું.

સુશીલા : તમે તો એ બેઠકના પ્રમુખ છતાં કૃની ! ૧૯૧૫ની વાત.

નરસિંહ : હા, અને એ જ વર્ષમાં મહે વિદ્યાર્થી ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનો પણ વ્યાપેલાં ખરૂં ને, સુશીલા ?

સુશીલા : હા અને એ જ વર્ષમાં—

નરસિંહ : યુ સુશીલા ! એ જ વર્ષમાં ! હાઆજ—હા, સુશીલા, હા, એ જ વર્ષમાં આપણે નહિ પણ ગયો.

સુશીલા : ઓહોહો ! કેટલો બધો પીડાયેલો !

નરસિંહ : એટલી પીડામાં પણ હેના મહેમાં તો એક જ વાત હતી ‘જિમિ’લા, આવું છું, ત્હારી કને સત્વર આવું છું’ નહિન. એટલે નહિન !

‘માત, ભગિની, મિત્રને

ઉર પડ્યા આઘાત તે

તું ન શું જાણે કદી ?

ને શૂન્ય મૂક્યો તાત તહે.

અશુ કાંઈ કાંઈ, કહે,

આ ક્ષણે હું સ્થિર મન કરી ?’

સુશીલા : આજ જામ કેમ નાદિમત

થઈ બસો છો ? તમે જ આગળ નથી લખ્યું કે —

‘તોય અશુ બેઠકની,

સર્વ મળી ઉર ખોલતાં;

રેમરણુ છુજ અવસાનનાં

કઈ મધુર મધુરોં ઘોળતાં’

નરસિંહ : મને માન છે મારાં સંસ્કૃતી લોકો શબ્દો મને યાદ ના હોય ? પણ નહિનના એ શબ્દો ‘જિમિ’લા, બહેન ! હું આવું છું !’ નથી જણાતા એ શબ્દો અને હેના માત્ર દોઢે વર્ષ પહેલાં જ મરેલ જિમિ’લાની જમિ મારી આખી આગળ તરવરી રહી છે.

સુશીલા : અણે સઘળાં દુખથી મુક્ત થઈને ચિરસાંતિમાં પોદી હોય દેવી એ સુતી હતી ! હેના મુખ ઉપર કેવડી ગાદ પગમ સાંતિ હતી !

નરસિંહ : મેં હેને એ વખત બેથેલી, સુશીલા ! બેથેલી અને અત્યારે પણ બેઈ સકું છું પણ માત્ર બે વર્ષમાં બે સત્તાનો— જિમિ’લી અને નહિન !

‘શુગલ સન્ધ્યાવર્તીની પરીક્ષા

લેવા અપોરી બની માગી કિશ્કા

મચ્છડે કેવે મુતમેધ દેરી;

તો એ ન હાકતિ ડઝીંએ જળની અનેરી;

માથુ શુગલે વર એક પોતે,—

‘ન હાવી કેવો કમળી જ કોને;’

મસો ! તથાપિ, મુજને ઠરવો કાં

બે આજને હરી હાઈ ઉવરલ મોંધાં’

સુશીલા : મણુ આપણા ઉપર કાપ્યો હતો !

નરસિંહ : એમ તે કેમ હોય ! સુશીલા ! છતાં પણ હું ન્યાયસિંધા ! જેમ ત્હારો ન્યાયમના અશથી રાજ્ય છે, તેમ ત્હારો કાપ પણ દયાના અશથી મિશ્રિત હોવાથી મુદ્દ છે મારે જ હે ન્યાયાગર ! ત્હારા દયામય અને

તેથી જ સુંદર સ્વરૂપનું સંબોધન કરી તહારી
કને રક્ષણ માગિયે છિયે.

સુશીલા : એ રક્ષણ નહિ આપે તો
બીજો કોણ આપી સકે હવેના છે ?

નરસિંહ : એ જ પ્રભુ આપણને રક્ષણ
આપશે, એ જ પ્રભુ આપણને હિંમત આપશે;
પણ-આ અરસામાં જ કાંતા પણ ગઈ હતી!
ખરું ને ?

સુશીલા : હા, બિચારા બોમ-બોમને
નમાયા કરીને.

નરસિંહ : અને બિચારો કુમાર પણ!
કેવો હતાશ થઈ મર્યો હતો!

સુશીલા : થઈ બચ જ ને ? આશંકત પણ
એવો જ હતો ને !

નરસિંહ : પણ આ શું હું સાંભળું છું?

[દ્વર સંભળાય છે.]

‘મૂઠું કરોતિ વાકાલં પંજૂં લલ્લવતે મિરિમ્ ।

ચક્ષુષા તનુદં વન્દે પરમાનન્દમાશ્રયમ્ ॥’

‘હુખનો અચૂક એક કીમિયો ખતાવું ભાઈ!

કીમિયો ખતાવું કાંઈ

બન્ધુઓથી છાનું નાહિ;

શિદ્ધને હું છાનું એક બન્ધુઓથી સાખું કાંઈ ?
હુખનો ૦’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ તો મ્હારું કીર્તન-
૧૯૧૪નું કીર્તન.

[પાછાં ઠોરસ સંભળાય છે.]

‘તિન્વન્તુ નીતિનિવૃણાઃ વદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિષતુ મચ્છતુ વા વયેષ્ટમ્ ॥’

‘ધીરજ ધાર્યું માણું! સહુરી! ઓ ધીરજ ધારે,
અવિચલ પ્રેમ છે મેથાન સતત આશ્વાસનું તહારે.

ધીરજ ધાર્યું ૦’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ મ્હારું ૧૯૦૪ની સાલનું
કીર્તન.

[ગુનઃ સંભળાય છે.]

‘હું બસતો મા સદ્ગમ્ય । તમસો મા ય્યોતિર્ગમ્ય ।

મૃત્યોર્મમૃતં ગમ્ય ॥ હું શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥’

‘તને ધણ્યાં અમ અમ, ને

‘અસોલાં તને ધણ્યાં છે;

કરિયે ન તિમિરનો સંગ,

તિમિર અમ વેરી કર્યાં છે;

દિવ્ય લોકમાં ધૂમતાં કરિયે સહુ રસભેર,

ને પ્રેમે ક’ઈ રેડિયે સત્ય લોકે અમીની-સેર,

અસોલી સેર અમીની,

તને ધણ્યાં અમ ૦’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ મ્હારું ૧૮૯૧માં આપેલું
પહેલું કીર્તન હું સાંભળું છું. હેમાં તો મુખ્યે
ગાયક હતા મનુભાઈ, તે દિવસે હેમણે પેલું
દિવ્ય ગાયેલું!

સુશીલા : તમારા કીર્તનોની એ પરંપરા.
એમાંના એકાદ બેમાં તો બિમિલા, નૃવિન
અને લવંગિકાઓ પણ ભાગ લીધેલા.

નરસિંહ : પણ એ બધાં જ ગયાં.

સુશીલા : એ બધાંનાં સ્મરણો છે ને.

નરસિંહ : ખરું. સ્મરણો જ સાચાં
સંગાથી છે. એ બધાં તો તો જીવમ થાય.

‘સ્મરણસોપક કાળબળ,

નવ રુએ મુજને કદી;

ત્રિયજનો નિત્યે રમે,

મુજ સ્મરણમાં—એ શુભ સ્થિતિ.

કાળ ઓ! તું તૂસ થા,

સ્નેહીઓ મોંઘાં હરી!

‘મા પ્રહાર નવો તું દે,

તુજ મન વિસ્મૃતિનો ધરી!’

સુશીલા : તમે હવે મ્હારું માનશો ?
બસ આરામ ર્યો. વળી કાલ્ય વાતો કર્યાં.

નરસિંહ : કાલ્ય ? હજી આપણને કાલ્ય
બેવું કશુંક છે ખરું ? નીકાને લાંગરવાની
તમામ તૈયારીઓ થઈ ચુકી છે. હવે કાલ્ય
ઉપર ભરસો શો રાખવો ? પણ સુશીલા ! હું

/ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત છવારે થયો ?

મુશીલા : એટલુંય બૂલી ગયા ?

• ૧૯૧૨માં

• નરસિંહ : હા, બરાબર, તે જ વર્ષમાં મને બહુ અન્યાય કર્યો હતો, હો ! અને તે પછી શા માટે ? ફળુ પછી સ્થગિત નથી

મુશીલા : એ તો અન્યાય જ હતો ને બાકી તમને તો કેવી કેવળ સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિકતાથી નોકરી કરેલી !

નરસિંહ : જેવી પ્રશુત્તિમાં બિચારા વરગતાર્થને પણ નોકરીમાં હોય જ અન્યાય થયેલો કદી ? હેમને મૃત્યુ પામ્યાને કાંઈ કેટલાં વર્ષ દીધાં ગયાં !

• મુશીલા : હા, અને આપણને ખોટી હતી તે જ પ્રમાણે, ઘર બાંધવાની લાઇમાં તાકાની અસરથી 'સનરટ્ટોક' અને 'ગ્રેડન કન્વેન્શન'ના લોગ બન્યા

• નરસિંહ : હા, અને મહે મ્હારા સાચામાં સાચો, જૂનામાં જૂનો અને અમૂલ્ય એકનો એક મિત્ર અણધાર્યો બોયો ! તે વખતે તો આપણે કુબંધી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં, ખરું ને, મુશીલા ?

મુશીલા : હાસતો

• નરસિંહ : પ્રભુ ! ત્યારી ઇચ્છાને વશ થયો છું અને થઈશ. પણ તે સમયે તો, મુશીલા ! મને એક યતો હતો કે ત્હમના મૃત્યુથી મને એકંદરે તેટલું કુખ થતું નથી કે શું ? પણ એ તો મ્હારો ભ્રમ હતો. હું કુબંધી અવાક થઈ ગયો હતો

• મુશીલા : ત્હમને તો નાહકના ભ્રમ ઊભા કરવાની આત્મ પદી છે વરજ્ઞપાઈનું ત્હમને ના લાગે એમ તે બને ?

• નરસિંહ : અને મુશીલા ! નારાયણ હેમચંદ્ર પણ ગયો. મ્હારામાં અનિશિષ્ટ જમા પૂતિની ખામી હોવાથી અને નારાયણ પોતાની મૂલ્ય દર્શાવવા ઇશારો સરખો પણ ના કર્યો

તેમાં મને શો લાભ થયો ? એક સમયનો સાચો મિત્ર-લાભા સમયનો મિત્ર-મહે બોયો પણ મ્હારો હેમાં દોષ નહોતો, આરભમાં તો નહોતો જ-એટલે જ મ્હારા મનને સંતોષ છે

મુશીલા : જીવનમાં ધણીય વાર હાતુ બને છે જરા સરખી ગેરસમજૂતીથી ગાંઠ ફેરીયો તૂટી બધ છે

નરસિંહ : બરાબર છે પણ ક્ષમિતેમ્હા ! હાના અનુભવોમાંથી પણ આપણે કશુંક શીખી સકીએ તો ધણુ છે પણ આજે તો મુશીલા ! ચિંતા એક પ્રસંગ ઉપર એક સમય ઉપર રિયર થઈ સકતું નથી જૂત કાળમાં, દૂર, દૂરના જૂતકાળમાં ચાલુ જઇ બધ છે

મુશીલા : હવે ત્હમારાં સ્મરણમુકુરમાં શું જણાય છે ?

• નરસિંહ : જણાય છે મ્હારા પિતા-જેદને આપણે સૌ મ્હોટાભાઈ કહેતાં તે કલ્પસંતુ ચિદ્ધ અને રિવ્ય મુદિના પ્રતિબિંબ જેવી એમની સફેદ પાથડી અને સાદાં તથા ઠાંચી બત્તનાં શ્વેત વસ્ત્રો ખારણુ કરેલ એ પ્રતિભાસાળી આકૃતિ ! જીવનના આરભના સમયમાં જે ક્રોધરિપુને વશ હતા તે હિતર કાળમાં બ્રહ્મોપેન મિને નોંધે-એ ભુદ મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરણ અનુસરનાર આ સમયે બ્યક્તિની શાંત પ્રુખાકૃતિ કેવી હીવી ઊઠે છે ! નિરાકાર પ્રભુનાં ચિત્તજાણુ ભક્તિબળે પ્ખાનદશાંતમાં રહી, માથાંનામાળાનાં પોતાનાં શબ્દોનાં ગભીર પણ સંઘીતજલ સ્વરે એમને ગાતા સાંભળુ છું !

મુશીલા : વર્ષો પહેલાંની એ તો વાત

• નરસિંહ : હા, પણ એ સમય કરતાં પણ પહેલાંનું દમ્ય એકંદરે જુ મ્હારી પહેલી પત્નીની નાલુક દેહહતાની આછી છબિ મ્હારી આંખે ચઢે છે અને પલકવારમાં

અદૃશ્ય થાય છે અને હેતી જગ્યાએ—

સુશીલા : હેતી જગ્યાએ કેણુ દેખાય છે ?

નરસિંહ : હમારા ઘરના ચોકમાં હમે બાળકો રમીએ છિયે સંખ્યાકાળનો અર્ધાન્ધકાર પ્રબળ થવા માંછ્યો છે. તે વળતે મા ત્હાં ઊભી છે. હમારી રમત નિહાળતી હોય છે. કામળ શરીરવાળી, લિચાર્મમાં વચલા વડની, માધુર્ય, સૌંદર્ય અને સસંયમ ઉત્સાસથી આકર્ષક સુખવાળી, ઘેરા કાચિયા રંગનું કસબી કારતું લૂગડું ધારણ કરીને ઊભેલી એ મા-એ-મમ્મા'ને હું બેઠું છું. પછુ...પછુ સહસા મ્હારી મા મટી જઈને-જનની મટી જઈ અદ્ભુત, દિવ્ય પરિવર્તનને બળે સહસા જગજગનની પ્રગટ થઈને મને ટેલી દે છે; અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંડાણમાં અનુભવું છું. પછુ સુશીલા ! સુશીલા ! ક્યમ ઉત્તર દેતી નથી ? કંઠા-ગર્ભ ? નેત્રોતું તેજ તો ગૂમાવ્યું હતું જ છતાં સુશીલા ! ત્હારે લીધે હું આછોઆછો પછુ પ્રકાશ બેઈ સકું છું-અરે બેઈ સકતા હતો ! પછુ હવે કેમ ગાઢ અંધકાર અનુભવું છું ! સુશીલા ! સુશીલા !

[ગેળી અવાજ, પછી પબવાર સ્વાંતિ.]

સુશીલા ! મને ખૂબ ભય લાગે છે ! હું આ અંધકારભરી દુનિયામાં એકલો, અટ્ટેલો થઈ ગયો છું એમ લાગે છે ! સુશીલા, જવાબ દેને ! સુશીલા ! સુશીલા !

[અલ્પ સમય મૃદુ ડાંગળું સંગીત-બહુ જ અલ્પ સમય.]

કુમાર : નન્તુભાઈ !

નરસિંહ : કેણુ ? સુશીલા જવાબ ક્યમ દેતી નથી ?

કુમાર : નન્તુભાઈ ! નન્તુભાઈ !

નરસિંહ : કેણુ કુમાર ? કુમાર !

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : હા...અં, ત્હમજ્યો, કુમાર !

કુમાર : જી.

નરસિંહ : સુશીલા ગઈ મ્હને સાચું જણાવી દે, હું હિંમત નહિ હારું. મને સાચું કહે-સુશીલા ગઈ ?

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : અરે પ્રભો ! તને કસોટી માટે બીએ કોઈ ભક્ત ના મળ્યો ? આજ વર્ષે થયાં તું મ્હારી કેવી કારમી કસોટી કર્યો બધ છે ! ત્હારે મ્હને નમાવવો છે ? હેમાં ત્હને શું મળશે ? પિતા આગળ બાળક નમી પડે હેમાં બાળકને શરમાવવાનું શાનું ? પ્રભો ! ધ્યાસિધો !

કુમાર : નન્તુભાઈ ! ત્હમે પછુ ?

નરસિંહ : હા કુમાર, હું પછુ આખરે તો માનવી છું ને અને અહોહો ! તું કંઠા નથી જણતો ? અનેક વર્ષોમાં કેટલાંને મ્હને ત્યજી જતાં બેયાં ! મંમો, મ્હોટાભાઈ, બહેનો, ભાઈઓ, સિંધુ, વરજભાઈ-

કુમાર : નન્તુભાઈ, સ્વસ્થ થાઓ, મ્હારે ત્હમને ઉપદેશ આપવાનો હોય !

નરસિંહ : નહિ, કુમાર, નહિ, મ્હને દૂર કાળે લીધેલા પ્રભોની યાદી પૂરી કરવા દે. વરજભાઈથી અટક્યો હતો ને ? પછી ભિમિલા ! મ્હારી-આપણી લાડકી દુગ્ધી ભિમિલી ! આટલી ન્હાની વયમાં પછુ હેણે કેટકેટલી મનોવ્યથા સહન કરી હતી ! અને પછી નહિન ! કુમાર ! કેટલા આઘાત થાય ત્હાંમુઠી એક નિર્બળ માનવી જીવંત રહી સકે ?

કુમાર : નન્તુભાઈ, ત્હમે તો વડીલ છો. ત્હમને લાવું ના ઘરે.

નરસિંહ : બોલવા દે, કુમાર, બોલવા દે. વધુ સમય કંઠાં બોલી સકાવાનું હતું !, નહિન ! હેતી છેલ્લી માંદગીમાં. હેતા હૃદયમાં સંતોષેલી કન્યાનાં ત્હને દર્શન થયાં. કાચિક ચિકારને છેલ્લો આઘાત પડ્યો, આ

બીનારાતાને લઈને જ; અને ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાધાતથી પુઠ્ઠીકતું અવસાન થયું હોવું જ આ કાંઈક પ્રકાર હતો.

કુમાર : નન્તુમાર્ધ, ત્હમને ઇમ પડે છે. થોડીવાર વિશ્રાંતિ લ્યોને.

નરસિંહ : લઈશ, લઈશ, કુમાર ! હોય ના કર, થોડીવાર નહિ, અલ્પ સમયમાં ચિરકાલ વિશ્રાંતિ લઈશ, હં...અં નલિન વિશે હું કહેતો હતો, ખરું ને ! પછી કાન્તા ! પછી મનુમાર્ધ ! લવંગિકા ! દ્યારામભાઈ ! અને પ્રેમલ ! અને હવે છેલ્લી સુશીલા ! પછુ હું આ શું કરું છું ! હું નાદિમત માઈ છું ! મ્હારામાંથી અદા એણી થતી નય છે ? હું તેમ નહિ થવા દઉં કુમાર !

કુમાર : હા.

નરસિંહ : મ્હારી એક વિનવી સ્વીકારશે ?

કુમાર : વિનંતી ? નન્તુમાર્ધ ! બાપ દીકરાને આજ્ઞા કરે, વિનંતી નહિ.

નરસિંહ : ત્હારી વાત ખરી છે, કુમાર ! પછુ...પછુ આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર હવુ મ્હને છે !

કુમાર : એ અધિકાર હમેશ ત્હમારો હતો અને છે, નન્તુમાર્ધ ! ને આજ્ઞા કરવી હોય તે કરો.

નરસિંહ : સુશીલાના અગ્નિસંસ્કાર તું કરશે ?

કુમાર : આજ્ઞા હોય તો જરૂર કરીશ. હજી તો મ્હારો જ છે ને !

નરસિંહ : બેઠા કુમાર ! ચિરજીવ રહો. મ્હને હવુ શાંતિ મળી ન, દીકરા, એ કાર્ય કરી આવ.

કુમાર : હા, નન્તુમાર્ધ
[અલ્પ સમય દુઃખદ સંબોધ. પછી વિરમી નબંધ.]

નરસિંહ : કુમાર ! આજે તો સુશીલાના પત્યુને બારમેા કિવસ, ખરું ને ?

કુમાર : હા, નન્તુમાર્ધ.

નરસિંહ : ત્હારે તો આજે પ્રાથના દશે સમય થવા આવ્યો ?

કુમાર : હા નન્તુમાર્ધ

નરસિંહ : બરાબર, બરાબર.

કુમાર : ત્હમે સ્વસ્થ તો છો ને ?

નરસિંહ : હા, મ્હારી ચિન્તા ના કરીશ.

[જ્યા ફરીથી નાચેના પ્રાર્થના સંભાવ છે.]

‘હે દેવ ! હે પ્રભુ ! હે જગન્નિર્મતા !

ત્હારી પ્રાર્થના કરવા અત્યારે હમે બેગાં મળ્યાં છીએ.’

‘સર્વંભવિ પરિણમ્ય મામેકં શરણં પ્રજા ।

અદં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો મોહયિષ્યમિ મા ક્રુષઃ ॥’

“પ્રભુ શિરતે પછુ આવાદન કયું” છે

૧ : ‘તમે જે માટેલાં હો અને દુઃખથી દુઃખા-

યેલાં હો, તેએ સર્વ મ્હારી પાસે આવો,

અને હું ત્હમને આશ્વાસન અપીશ.”

‘હં શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ’

નરસિંહ : પ્રાથના પૂરી થઈ ! જાહા-

સુધી એ ચાલતી હતી ત્હાંસુધી કહેવી

પરમ શાંતિ, કહેવો સુખદ આનંદ હું અતુભવી

શો હતો ! પછુ એ પૂરી થતાં હું પાછો

મારા ઉપર પડેલા આધાતોની પરંપરાની

અમલ વેદનાથી પીડાઈ છું. કુમાર ! હેવું

કાંઈક ના કરે કે અંત સુધી હું હિમતથી

ટકી શકું, અદાથી એ આધાતો સદન કરી

લઈ ? પછુ તું શું કરે, બેઠા !

કુમાર : નન્તુમાર્ધ, શાંત થાઓ. થોડી-

વાર નિદ્રા લઈ લેશો એટલે કાંઈક સ્વસ્થ

થવાશે.

નરસિંહ : કુમાર ! તું તો પ્રેમથી કહે

છે પછુ હવે નિદ્રા, સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ બધું

શોષવા માટે મ્હારે શા માટે મત્તો કરવા

બેઈએ ?

કુમાર : ના ના, નહિ, ઝોમ નહિ,

નન્તુમાર્ધ ! ત્હમે તો જ્ઞાની છો, મહાજ્ઞાની છો.

નરસિંહ : હું જ્ઞાની-મહાજ્ઞાની કોઈશ,

કુમાર, ત્હારી નજરમાં અને સ્નેહીઓની નજરમાં કદાચ હોઈશ? પણ એ મહાજ્ઞાન પણ અત્થદારે ત્હારી મદદે આવતું નથી.

કુમાર: હવે આમ બોલો! 'યુગરાત્રી સાહિત્યના બીજમપિતામહ આમ બોલો!

નરસિંહ: હા. એટલે જ તો હું જાણુ-શય્યા પર સૂતાસૂતા ઉત્તરાયણની રાત બેઈ રહ્યો છું, કુમાર! ઉત્તરાયણ હવે દૂર નથી. પણ હા, કુમાર, હા, એક વસ્તુ કરશે?

કુમાર: શું, નન્તુભાઈ?

નરસિંહ: હવે યુધાદરી પૂરી થવા ગાવી છે. થોડે જ અંતરે અદૃશ્ય ઊભેલાં ત્રણણાં મૃત સ્નેહીઓ અને સાદ આરીને લાવી રહ્યાં છે. હું હેમની કને જાઉં તે હેલાં થોડા ગરબા સંભળાવીશ?

કુમાર: હા, નન્તુભાઈ, આપણે ત્યાંના તનાર તો છે જ. ખીખાં થોડાં બોલાવી લઈએ.

નરસિંહ: પ્રભુ દયાળુ હરદમેશ હવે સાહાય કરો.

[જ્યા દૂર નરસિંહરાવના ગરબાની લીધી ગવાય છે.]

‘સંધ્યા રગિત મરિતા,

ઉર સ્વચ્છંદમાં

નાચી રમતી લહરી છું’ હું.

વિલાસિની રે લોલ.

સ્વચ્છંદ વિહારતા કંઠી એ કેમ હું

પારધિના પાશ વિવે પકું

સુદ હદે ધરી રે લોલ.

[પછીથી અલ્પ સંગીત. પછીથી તે પણ વિરમી જાય છે. પછી અલ્પ સમય શૂદ્ર યાંત્રિ. પછીથી ધીમે ધીમે પીડાતો, ધીમે ધીમે જતો નવો નરસિંહરાવનો અવાજ.]

નરસિંહ: કુમાર! ગીતો પણ વિરમી ગયાં! પણ હેનાચી સન્તાપ થો કરવો? આખરે તો ગદ્યાં જ ગીતો અને ગદ્યાં જ

ગીત ગાનારાં એ મહા ગીતવિધાયકન જ્યોતિષુંજમાં લળી જવાને જ નિર્માય છે ના! હે પરમ દયાળુ પ્રભો! અંત સુધ ત્હારી પ્રેરણાથી દિંમત રાખી, ત્હારામાં શ્રદ્ધ રાખી સંજ્યો છું. પણ હે દયાસિન્ધો! હં એ દિંમત તૂટુંતૂટું થઈ રહી છે.

જગજગનનિ! મા!

इदानीमुत्तंगे जननि कणालोकशिखिरे

चिरादुर्दिर्दं मां सदयहृदये प्रापय चिरम् ॥

રમ્યો પીને ત્હાકું પથ જનનિ, ચિત્રો શું રજાની વિસામો ના પામ્યો, નયન પણ નિદ્રા નવ મળી અહું સુવા ત્હારે મૃદુપવનશીખે ઉર હવે ઉછંગે મા ગંગે સદયહૃદયે તું શરણ છે.

કુમાર: નન્તુભાઈ! નન્તુભાઈ! અરે પ્રભુ! એ પણ ગયા!

શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!

[ધીમેથી ગીત સંભળાય છે.]

મંગલ મંદિર બોલો,

દયામય! મંગલ મંદિર બોલો!

જીવનવન અતિ વેગે વદાબ્યું,

દાર જીલો શિશુ લોળો;

તિમિર ગદ્યું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને ઉરમાં દ્યો, દ્યો;

દયામય! મંગલ મંદિર બોલો!

નામ મધુરતસ રદ્યો નિરન્તર.

શિશુ સહ પ્રેમે બોલો;

હિંચ તપાતુર આબ્યો બાલક,

પ્રેમ—અમીરસ હોળો,

દયામય! મંગલ મંદિર બોલો! ૦

• કુમાર, ભર્મિલા, નલિન, સિંધુ, લવંગિકા તે નરસિંહરાવનાં સંતાનો. કાંતા તે કુમારની પત્ની. લીમરાવ અને મણુભાઈ એમનાં ભાઈઓ. પ્રેમલ તે એમનો દૌહિત્ર-ભર્મિલાનો પુત્ર. ગીત ગદ્યાં એક સિવાય એમનાં જ છે. એક લીમરાવનું છે. બાપા અને ભણણી પણ એમની જ રાજવાની કાળજી રાખવાનાં આવી છે. હૃદ્યારો પણ ઘણાજરા એમના જ છે. લોળક

૧ દંડલીમાં અભિનવ પ્રયોગ

કુમારગ્રામ

શ્રી દિલીપ કોઠારી

બનેલા આ અનાથ બાળકોનું શું? દંડલીના એક સેવાભાવી સંસ્થાને આ પ્રશ્ન ઊઠે છે ને એમાંથી રચાય છે 'કુમારગ્રામ', નર્મદા બેંક, દેવળ, દુધમે, ખેતડા, રેસ્ટોરાંઓ, શાળાઓ ને હોમોસ્ટેજો, ન્યાય આપવાનું કામ, ચામડાનું કામ, દુધાલય, માછીના વાસણો બનાવવાનું કામ વીસ વર્ષની અંદરના કુમારો જ કરે છે વડી ગણેલા ને વણસી ગયેલા યુનેસ્કોમાંથી ફરજો નીચે દબાઈ ગયેલી માનવતા મહોત્સવવાનો આ એક વિરલ પ્રયોગ છે યુરોપ ઉપરાંત આપણા પૂર્વની જ વાત કરીએ તો વિલાસિત હિંદમાં, યુદ્ધથી જોખમ બનેલ ચીનમાં, બ્રહ્મદેશમાં ને ઉઝબેકિસ્તાનમાં જ સર્વ સ્થળે આવા કુમારમાંથી જન્મી છે, એમ આ વાચક ખાતરી કરે

વિશાળ હોમોગે અને વિરાટ નગરોની રચના કરતાં થે માનવીના હિલસિલ મધ્યેલા, અસ્તવ્યસ્ત અને ખેતલ બનેલા વ્યક્તિત્વની પુનરંચના કરવાનું કામ કરવું મહત્વનું છે અનેક કારણોને લીધે આજે દેશોદેશ અને ખંડખંડમાં માનવીનું વ્યક્તિત્વ ખંડિત થયું છે એને આખંડ બનાવવાના, ભાંગેલાં એ સુવર્ણપાત્રોને સાંધવાના સાચા અને સ્થિર પ્રયત્નો ચોટા પ્રમાણમાં ન્યાય સુધી નહિ માય ત્યાંસુધી આજના વાતાવરણમાં જો કટુતાભરી વ્યાકુળતા દેખાય છે તે દૂર થવાનો સંભવ નથી.

ભાંગેલાં સુવર્ણપાત્રોને સાંધવાનો એવો એક પ્રયત્ન આજે દંડલીમાં થઈ રહ્યો છે મુસહીઓની પરિપદો, રાજપુરોમાંની વાટાયાદો અને ધારાસભાઓની ચર્ચાઓની નેમ એ પ્રયત્નનાં વર્ણનોએ અખબારોનાં આગળ-પાછાં સમાન સર કર્યાં નથી, છતાં માનવીનાં સુખ, શાંતિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ એ પ્રયત્ન, રાજપુરોમાંની પરિપદો, વાટાયાદો અને ચર્ચાઓ કરતાં અનેકગણો મૂલ્યવાન છે એમાં શંકા નથી.

વિશ્વયુદ્ધ માત્ર ભૌતિક સાધનોનો જ નાશ નથી કરતું, માનવીની માનવતાયે ત્યારે મરી પરવારે છે. શહેરો, કારખાનાઓ ને હોમોસ્ટેજો સાથે હુનિયાનાં લાખો કુટુંબો હિલસિલ થાય છે ને નિરાધાર બાળકો માર્ગ પર રહજવા માટે છે. લશ્કરી સિપાઈઓ પાસે જુદા, ચોરી ને ખુશામદ દાસ પેટગુજાર કરવામાં અનેકનેક દુર્લ્લોના લોભ

ળીભ વિશ્વયુદ્ધે યુરોપના દેશોદેશમાં એક ભયંકર કોપડો જન્માવ્યો. લાગભે કારણે અનેક શહેરો અને કારખાનાંઓ સાથે લાખો કુટુંબો પણ હિલસિલ થઈ ગયાં અને એ કુટુંબોનાં બાળકો રસ્તે રહજવા લાગ્યાં. અનાથ અને અકિંચન બનેલાં એ બાળકોએ પેટ ભરવા માટે ગમે તિવા ધંધા કરવા માંડ્યાં. લશ્કરી સિપાઈઓના સંપર્કમાં આવી એમની પાસેથી જલદી પૈસા કમાવા માટે જુદા, ચોરી, ખુશામદ અને ળીભ અનેક દુર્ગંધો એ બાળકોએ અપનાવ્યા; અને અનિયંત્રિત યુનેસ્કોની આદત અને શીખ કેળવ્યાં.

આ રીતે દેશભરમાં રહજતાં અને બગડતાં નષ્ટિયાતાં બાળકોની દુર્દશાએ ગ્રેમ એન્ટોનીઓ રીવોલ્ટા નામના એક જિલ્લાનવાસી પાંદરીના ચિત્રમાં ઉઠી અનુકંપા જન્માવી અને એણે એમને યુનેસ્કોની અવળા પથેથી વાળી લઈ ઉપશોભી, સ્વસ્થ અને સક્રિય નાગરિકો બનાવવાનું કઠિન કામ આરંભ્યું. ળીભ વિશ્વયુદ્ધને અતે ગ્રેમ રીવોલ્ટા અને એના

દીકરો ખોયો!

શ્રીમતી લાલુખહેન મહેતા

કુટુંબજનનો આ હજુ પ્રસન્ન છે રંગે
પરા લાગે, પણ વારંવાર છે સાસુ-વહુના સંબંધો
અગ્રે અહીં એક નવું દશિલિંગુ રત્ન થયું છે મા
દીકરાને બળવવા મહે છે ને તે માટે માનવતાનો
પણ ભાગ આપે છે. માનવતા મરી પરવાશો પછી
હઈ જવડું રહે ખરું?

‘ખી’ તારાથી તો તારા ભાઈસાજ, ભાઈ
આવ્યો નથી કે તારા દુકાન છૂટ્યા
નથી. ‘સવિતા પાછી ભગ,’
‘સવિતા પાટલો નાખ,’ ‘સવિતા થાળી
પીસ,’ ભણે મોટા મદાગજ પધાર્યા! એક
કામ દાયમાં લીધું પૂરું કરવા નહિ કે
બહુસત્તાજનતાં સવિતાએ દાયમાંનું ભગત
કામ ખાટલા પર ફેંકી દીધું ને તોજતે
ચડાવીને ભાઈ માટે થાળીપાટલો તેવાર
ક્યાં ને પોતે એક બાલુ ઊભી રહી

ગંગાજહેન દસતાદસતાં ચૂનીની સામે
ઘોડા ને પૂજ્યા લાગ્યા. ‘કેમ હાજ તો
જરાજરા થઈ છે ને? થાકમાં આજ જરા મરડું
ઓછું લાગશે, આ...કાલથી મારા મોંમાં
ચાંદુ’ પડ્યું છે તે ગાતરે ના પાડી છે
એટલે ઓછું નાખ્યું છે, ને આજ હહીં પણ
ઓછું હતું એટલે રાવડું નથી કરાવ્યું, એકલી
ચાંદુ જ છે, હાથશે ને!’

સવિતામાં આ સદન ન થયું એટલે
નળી જલુકી પડી : ‘સર્જને તો કાંઈ નથી
લાગતું, તારે છે બધું. ભઈ આમ ને ભઈ
તેમ, ભઈ ભઈ ને ભઈ! ભઈની પાછળ ગાડી
નો મર્જ જતી ઠોક. તું ભઈ ભઈ કરજો મહુ
જોજો ને મદિનામાં ઓલી આવે પછી ભઈ
કેવોક તારો રીથે છે! પછી તો કોણ મા
ને કોણ જોના!’

‘મારો ચૂની કાંઈ એવો વહુથેલો નથી.
ઈ તો નિંદગી સુધી માને ઉપકાર નો જૂલો.
એક યું એકલીસ વહુઓ આવે તો ચ મારો

ચૂની કાંઈ ઈનો થવાનો છે? કાં ચૂની, કેમ
જોજતો નથી?’

‘એ તો સવણીને ટેવ પડી. મારા
ઓખા કાઢ્યા વિના એને ચેન નથી પડતું,’
હલીને ચૂનીએ સવિતા સામે આંખ કાઢી.
ગંગાજહેન સતોપથી અને દરખથી ચૂનીને
એક ઝઘાં ને સવિતા ખિમતી પોતાનું કાન
લઈ ઓરડા બહાર ચાલો ગઈ.

ચૂની ગંગાજહેનનો એકનો એક દીકરો
હતો. ગંગાજહેનના પતિ દયાજીએ સવિતાના
જન્મ બાદ દુરત જ ચૂનરી ગયેલા. ગંગાજહેને
જને ભાંડુએને નાનેથી મોટાં ક્યાં. દયાજી-
રોને કવિયાણી મોટી દુકાન હતી. કમાણી
ધીકતી હતી, પણ એમના અચાનક
અવસાનથી જધા ભાર ગંગાજહેન પર આવી
પડ્યો. દયાજીરોને કુટુંબમાં ભાઈભત્રીજા
વગેરે હતા, પણ ધોકતી કમાણી કાંઈના
દાયમાં સોંપવાનું ગંગાજહેનને ઠીક ન લાગ્યું
એટલે પોતે જ દુકાનનો જધા વહીવટ
સંભાળી લીધો. દુકાનનો મુનીમ જૂનો ને
વહાદાર હતો એટલે રોજ એ ઘેર આવીને
ચોપડા જતાવી જતો વચ્ચેવચ્ચે ગંગાજહેન
પણ દુકાને જઈ આવતા ને એ રીતે જલુ
કુરાળતાપૂર્વક દુકાન અને ઘરનો વહીવટ
ગંગાજહેન ચલાવતાં અને ચૂનીને દુકાનનું
શિક્ષણ પણ આપતાં.

જોતજોતામાં ચૂની મોટો થઈ ગયો. ગંગા-
જહેનની મહેનત હતી. ચૂની પણ પદમાં
બાપ જેવો જ કાળેલ નીવડ્યો અને વીસ

વરસની ઉંમરે તો એણે દુકાનનો બોજો ઉપાડી લીધો.

દુકાનમાં એટલે એટલે ન્યાતીલાઓની નજર એના પર પડી. ઘણી કન્યાઓનાં માખાપ ગંગાબહેન પાસે આવવા લાગ્યાં—એ કે હજી ચૂની તો ઊગતો બુદ્ધાન હતો, અને ગંગાબહેનને મન બાળક જ હતો છતાં કન્યાઓનાં માખાપની વિનંતિ અને સાસુ ચવાના કાડથી ગંગાબહેન પલળી ગયાં; અને એક સારું કુટુંબ એઈ ચૂનીનું સગપણ કરી નાખ્યું.

સગપણ ગંગાબહેને બહુ હોંશથી કયું. સગપણ કરીને કન્યાને જમવા બોલાવી તો એની સાથે એના પિયરપણના પચ્ચીસ માણસો અને વીસપચ્ચીસ પોતાના કુટુંબીઓ—બધાંને દૂધપાકતું જમણુ આપ્યું. બેતણુ બ્રાહ્મણો રોકી પોતે પાસે ઊભાં રહી ભૂત-ભૂતની રસોઈઓ બતાવવાની ને એમની ન્યાતમાં વાહવાહ બોલાવી દીધી. જમના જમીને પાછી ગઈ તો એ બેઠા ભારે કપડાં ને પાંચ તોલાનો હાર પહેરાવીને મોકલી. સૌએ જમનાને ખૂબ ભાગ્યશાળી ગણી, જમના પણ મનમાં એવું જ સમજી રાજી થઈ.

સગપણ થયાને ત્રણચાર મહિના થયા ત્યાં જમનાના પિતા તરફથી લગ્નની માગણી આવી. ગંગાબહેનને એમાં કાંઈ અનુચિત ન લાગ્યું એટલે મહિના પછીનો લગ્ન-દિવસ નક્કી કરી નાખ્યો. દિવસ નક્કી થયા પછી બંને પક્ષે લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી.

આ બાજુ ચૂનીની રીતમાતમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો. ધંધામાં હોશિયાર પણ બીજી રીતે બેપરવા લાગતો ચૂની જમનાની પાછળ બેસે યઈ ગયો હતો તે દેખાઈ આવતું હતું. જમનાને એઈ તે દિવસથી સવિતા સાથેની વાતચીતમાં એના અંતરનો આનાંદ દેખાઈ આવતો. સવિતા ગમે તે

હેતુથી મજાક કરતી હોય પણ ચૂની તો એથી આનાંદમાં આવી જતો. લગ્ન નક્કી થયા પછી એના આનાંદમાં ભરતી આવી. ગંગાબહેન પણ એઈ શકે એવી એ ભરતી હતી. સવિતાએ ગંગાબહેનને ખબર આપ્યા હતા કે દુકાનમાંથી સારી રકમ ઉપાડી લઈ બાઈએ બાબી માટે મોતીની માળા ને હીરાની વીંટી લીધાં છે. સેન્ટ, અપ્પર, સુગંધી સાબુ વગેરે તો સવિતાએ નજરે જ એવાં હતાં.

આ બધું બહુતાં, ગંગાબહેનના મનમાં બીતી લાગવા લાગી : ‘લગ્ન પછી ચૂની એની ઘેરીનો થઈ જશે તો ? મારું, કહ્યું માનશે નહિ, મારા કાબૂમાં રહેશે નહિ, એની ઘેરીનો પણ એ ચશે, મારાથી ને સવિતાથી ખાનખી ખાનખી કેટલીય વાતો ને કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ કરશે, અગે માદીકરી એને પારકાં લાગ્યું ને ઘેરી જ એને સર્વસ્વ થઈ પડશે તો ?’ આવા વિચારોએ દિવસેદિવસે વધુ ભેર પકડવા માંડ્યું અને લગ્ન ચતાં સુધીમાં તો એ વિચારે ગંગાબહેનના મનનો કાબૂ લઈ લીધો.

એટલે જ્યારે જમના પરણીને સાસરે આવી ત્યારે પ્રથમ પામી હતી એવો આવકાર ગંગાબહેન પાસેથી ન મેળવી શકી અને સવિતા તો ચૂની પર જ ખારે બળતી હતી તે જમનાને ક્યાંથી સાંખી શકે ?

છતાંય શરૂઆતનો મહિનો—પંદર દિવસ ગંગાબહેન કશું ન બોલ્યાં એમની હોંશ-હિસાહ ખાસ રહ્યાં નહોતાં એટલે ચૂની પણ ‘બાને ન ગમે’ ‘બાની મર્યાદા રાખવી એઈએ’ એવું એવું સમજી જમના સાથે બંદુ ઓછો પરિચય રાખતો. એ ખરેખર એમ જ માનતો કે બાની હાજરીમાં પત્નીએ પૂરી મર્યાદા રાખવી એઈએ. એને બાના અંતરમનમાં ચાલતા મનોહોની કલ્પના બિલકુલ નહોતી. ચૂનીનો પ્રેમ જમના એકલી હોય ત્યારે

હવાતા. જાની હાજરીમાં રાંખેલી મર્ખાદાઓ ત્યારે હઠી જતી ને જમના ધરાઈ બધ ઓટલી લાગણી એને મળી જતી. જમનાને ટિવસમાં ને કઈ ઓછું લાગ્યું હોય તેજો બલે આ ચૂની પાસેથી મળી રહેતો હતો.

સવિતાનું માનસ પહેલેથી જ કંઈક અથે દરીદ્ર જેવું બની ગયું હતું. ગંગાજહેન પહેલેથી સ્વાભાવિક રીતે ચૂની તરફ પશ્ચાત રાખતાં સવિતાને લાગ્યું કે એ જમના પછુ એનું પ્રેમલયુગ્મ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે તે પોતાની કશી કિમત જ નહિ રહે સવિતા હંમરચાલક યુવા આવી હતી પણ હજુ એનું માયું આવડું નહોતું તેનું દુઃખ પણ અંતરમાં પડેલું હતું અને તેથી કંઈ બળવાન બની હતી. એણે લાઈલાલીની ચોટી કરતા મૂંઝી હતી. એણે એયુબપયુ ને એ ડ્યાર્મ ગઈ. જાની હાજરીમાં ભાળીથી નિર્દેષ રહેતો લાઈ એકાંત મળતાં તે અર્ધાઅર્ધા થઈ જતો હતો. સવિતાએ મીઠુ મરચું બકરાવી આ વાત ગંગાજહેનને કાને નાખવા માંડી.

એ પછી ગંગાજહેનની નજર વધુ તીક્ષ્ણ બની અને એમની ચતુર અભિએ ચોખ્ખા સમયમાં જ બહુ લીધું કે ચૂનીને એ લખવામાં નહિ આવે તે બહુ ચોખ્ખા જ સમયમાં એ જાને મઠીને બેરીને બની જશે. એમાં હમેશ સવિતા મીઠુ મરચું ભરેલાં બેરી કરતી. 'આજ ભઈ ભાળીને ઉપર બાલાવી ગયેલા. આજે મારાં કેમતાં ભઈએ સાળીને પાણી ઝાંટ્યું આજ ભઈએ ભાળીની લાજ ઉધારી નાખી,' એવીએવી નાની બાજતો ગંગાજહેનના ભાવીને બગાડી નાખશે એવી એમને ખાતરી થઈ ને એમણે બહું ઠીક કરવાના નિષ્ક્રિય થઈ સવિતાને પણ ભાળીના વાંધા કાઢવામાં ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું.

એક દિવસ લાગ ભઈ સાંજે ચૂની આગ્યો ત્યારે ગંગાજહેન પાછલી પરસાળમાં ચટાઈ પાથરી ખાંધાપીંધા રિના સુઈ રહ્યાં જમનાએ બેચાડ વખત જઈ જમી લેવા ચીનચાં પણ એને છલકો કરી કાઢી મૂકી. ચૂની આગ્યો ત્યારે જમનાએ બધી વાત કરી ને ચૂની બીતાબીતો ગંગાજહેન પાસે ગયો. હજુ તે ચૂની કાઈ પૂછે કરે એ પહેલાં જ ગંગાજહેને હુકો મૂકી રાખા માંડ્યું, 'દલાજોઠને ચાઢ કરીકરીને પ્રસન્ન મૂકવા માંડ્યા. ચૂની કશું સમજી શક્યો નહિ એટલે આજી કરવા લાગ્યા. મહામહેનતે ગંગાજહેનનું રાગ અટક્યું અને એમને વાણી મનાહ મચડ પાંદળી જેમ ફાટી નીકળ્યો : 'કાલ સવારે જાણી આવેલી બે બહામની વડુ મારી સામે બોલે' ટીપુંટીપું હોલી નીચેલીને તને મારો કંઈ તે તારી વડુના આવા મોંસલા ખાવા નહિ. અટાણે ને અટાણે મને રામપાંતરી ટિકિટ કપાવી દે ત્યાં જઈને માદીકરી રે'શું ને બીજા મામી પેટ ભરશું.'

એટલું બોલીને ફરી ગંગાજહેન હુકો મૂક્યો. ચૂની તે મુઠાઈ ગયો યુ કરેલું તે સ્પષ્ટ નહિ. માને રાતી મૂકી જમનાને પૂછવા મ કેમ જવામ ? ત્યાં જારણ પાછળ સવિતાને બેલેલી ભઈ એટલે એને બાલાવીને પૂછ્યું ને એણે રાતારાતાં જાણી વાત મીઠુ, મરચું, સંભાર વગેરે બકરાવાય એટલે બકરાવીને કરી. "માસે બપોરે ભાણીને સાંધો સાંધવા આપ્યો તે ભાળીએ મોં બગાડીને કીધું : 'આવા ફાટલા સાંધામાં હવે યુ પહેરવું' !' પણ બાકે ફરીને કીધું એટલે મોં ચગાવીને જેમતેમ સાંધી દીધા બાકે પૂછ્યું કે : 'આજ સાંધાતો હશે ?' તે કહે : 'એ' તે મારા જાપને ઘેરે ફાટલા કપડાં સાંધ્યાં નથી. અમારે ઘેર તે મોઈ આવા ફાટલાવડા

પહેરે નહિ.' એવુંએવું કહીને બાને લાલ્લીએ ખૂબ સંભળાવી ને પછી મોડીએ ચડી ગયાં; તે બાને ચોવિહાર બતે તો તોય રાંધવા નીચે ન બિતર્યાં ને બા બિચારી બપોરની બૂખી-તરસી અહીં પડી છે. નથી ખાવાનું પૂછયું, નથી ચાપાણીનું પૂછયું. બા તો બહે એની દુશ્મન હોય એમ જ હમણાંથી તો કરે છે." કહીને સવિતા ખમણા બેરથી રડવા લાગી.

વાત સાંભળીને ચૂનીનો મિબજ ગયો. ધૂંઆધૂંઆ થતો એ રસોડા ભણી દોડ્યો. આવ્યો હતો ગુસ્સામાં પણ જમનાનો ચહેરો ભેંઈ એ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. સવિતા પાછળ આવી પહોંચી હતી એટલે જમના એક અક્ષર બોલી નહિ. એણે ભેંઈ લીધું કે ચૂનીનું મગજ ભરી ગયું છે. ચૂની પળવાર શોક્યો, આંખો લાલ થઈ, શ્વાસ વધ્યો પણ કંઈ બોલ્યા વિના એ જ બેશબ્દ મોડી ઉપર ચડી ગયો અને બારણાં બંધ કરી પથારીમાં પડ્યો. ગંગાબહેને આ બધું ભેંઈને હા...શ કરી. હજુ બાજ પોતાના હાથમાં છે એવી એને ખાતરી થઈ એટલે પોતે ઉપર ગયાં. સવિતાને યાજી લઈને ઉપર આવવા કહ્યું. ગંગાબહેનને અવાજ સાંભળી ચૂનીએ બારણું ઓપ્યું. ગંગાબહેને પોતાની પાસે હતી એટલી કચ્છા અવાજમાં લાવીને કહ્યું : 'ભઈ, આમ બૂજેબૂખ્યું સૂઈ જવાય ? પારકી જણીને તો કંઈ ન થાય પણ મને-તારી સગી માને કેમ ઊંઘ આવે ? ખાઈ લે બેટા !' ચૂનીની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતે હવે જમનાને જાનું માન રાખવાની પૂરેપૂરી તારીફ આપશે એવો એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ગંગાબહેને બહુ જ આગ્રહ કર્યો એટલે ચૂનીએ જમી લીધું. પોતાનું કાચું પૂણુંપણું પાર પડ્યું છે એની ખાતરી થતાં ગંગાબહેન પણ નીચે જઈ સૂઈ ગયાં. જમનાની કેઈએ સારસંભાળ

લીધી નહિ. એ તો આ હળાહળ બૂધી સ્તબ્ધ જ બની ગઈ હતી અને જેમ પાટલા. ઉપર બેઠી હતી તેમ જ કલાકો સુધી સનમન બેસી રહી. તે રાત્રે દશ વાગે નોકરે આવી વાસણ ઉતરવા માગ્યાં ત્યારે જ એ પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી બગી અને રાંધેલું અનાજ ભરેલાં બધાં જ વાસણ નોકરને આપી દીધાં. કામ પાથે પોતે ત્યાં રસોડામાં જ જમીન પર સૂઈ ગઈ. ન ચૂનીએ ઉપર બોલાવી. કે ન પોતે ગંગાબહેન અને ચૂનીના ડરથી ઉપર ગઈ.

સવારથી પાછી જમના મૂર્ચ્છા પોતાને કામે લાગી ગઈ. આ એક જ બનાવથી એ ગંગાબહેનથી એટલી બધી ડરી ગઈ હતી કે ચૂં કે ચાં કરી શકવાની ઓનામાં હિંમત રહી નહોતી. ચૂનીએ પણ હવે જમના સાથે મળક કરવાનું છોડી દીધું હતું. બાને સહેજ પણ દુઃખ થાય એવું વર્તન પોતે ન કરે એની એ ખાસ તકેદારી રાખતો.

તે દિવસના બનાવ પછી ચૂનીનો સ્વભાવ બહે બદલાઈ ગયો હોય એવું જમનાને લાગતું હતું. એ ઘણીવાર ખુશાસી કરવા ઇચ્છતી હતી પણ એ કંઈ બોલે તે પહેલાં દરરોજના ગંગાબહેને કહેલા નવા બનાવો વિષે ચૂની એને હપકો અને ઉપદેશ આપવા લાગી જતો. બાએ એના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે, ઘર ને મિલકત કેમ સાચવ્યાં છે, કેમ એને મોટો કર્યો છે વગેરે લગભગ ગંગાબહેનના શબ્દોમાં જ એ મકિતસાચ સાથે કહી દેતો. આવી સ્થિતિનો પણ પછી અંત આવ્યો, ને ચૂની જમનાથી દિવસેદિવસે દૂર જ જવા લાગ્યો. રોજ સાંજે ઘેર આવે ત્યારે સૌથી પહેલું જમનાએ આને આ ફોણું, આ ઢોળું, આ ઘગાડું, ફલાણા સાથે દસીદસીને વાત કરી, ફલાણાના મોંએ મારી નિંદ્ર

કરી, એના ચિયરિયાં પાસે ઢોંગ કરી આંસુ પાછ્યાં, સાવ વેતાવિનાની છે, આવડત-વિનાની છે, બૂધધ છે વગેરે સાંભળવાનું હોય. સાંભળ્ય પછી જમના સાથે હસી-બોલી વાત કરવાનું એનું મન રહે નહિ. ગા અને બહેન પાસે બેસી રહે. હસે, બોલે અને આભુઆભુમાં થોડીવાર ગપ્પાં મારી આવી સ્ક્રમ્ બચ રોજરોજની માની તથા બહેનની જમના વિષેની ફરિયાદો સાંભળી ચૂનીના મનમાં પણ એમ જ વસી ગયું કે જમના તદ્દન અકલ્પવિનાની ને પોતાને માટે નાલાયક છે.

• સંસાર તો ચાલતો હતો. પાંચેક વરસ વીતી ગયાં હતાં. ચૂની ત્રણ બાળકો-નો પિતા બની ગયો હતો. જમનાને કારણે પોતાનાં બાળકો પણ એવાં અકલ્પહીન બનશે એવી એને ચિંતા થાય તે પહેલાં ગંગાબહેનને સવિતા મંદેરે આવી પહોંચ્યાં હતાં. ત્રણ બાળકોનો કબજો સવિતાએ લઈ લીધો. સવિતા કહે તેમ જ બાળકોએ કરવાનું ને સવિતા બોલે એમ બોલવાનું. ધીમેધીમે સવિતાએ બાળકોના કાનમાં પણ એવું એર રેડી દીધું કે એની ભાભી કશી જ અકલ્પ નથી. એ તદ્દન નાલાયક છે અને ધરમાં એક બોભાઈ છે. બાળકો પણ પછી તો જમનાને એ રીતે બોલવા લાગ્યાં. વાતવાતમાં જમનાની ટીકા કરવા લાગ્યાં. પોતે મોટી હોય અને જમના નોકર હોય તેમ એને હુકમ દેવા લાગ્યાં. જમના તદ્દન અકલ્પહીન હોય એ રીતે એની સાથે વર્તવા લાગ્યાં અને માન્ય હુકમપણા વિષે રોજ ચૂની પાસે ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં.

એવે જમનાનું સ્થાન ધરમાં નાનાં મોટાં સોના ચંદામ જેવું બની ગયું. મોઈ સાથે દસવાબોલવાનો એને અધિકાર નહિ, મોઈ સાથે વાતચીત કરવાનો એને દક્ષ નહિ. મોઈનાં મેલુડોલુ સાથે ચૂં કે ચાં કરવાની

તેને છટ નહિ. એક નોકરકી તરીકે ઘરનું કામ કર્યાં કરતું એ જ એની બિંદણી મઈ પડી. ગંગાબહેને ચૂનીને જમનાની નાલાયકી સમજાવી ને ઘરના નોકરને પણ રબ આપી દીધી. જમનાને નથી આવડતું રાંધતાં, નથી આવડતું છોકરાંનું કામકાજ એટલે એ બધું તો સવિતા ને ગંગાબહેન જ કરે, ત્યારે જમનાને શું બોલિયો ખાવા આપવું ? એ કરતાં નોકરને રબ આપી દીધી હોય તો બેઠીબેઠી એટલું તો કરે એ દલીલ ચૂનીને વાળખી લાગી ને એણે એ બાબત સંમતિ આપી દીધી. બાકી એ તો કર્યાં બેર રહેતો હતો કે તે બુકો કે રસોઈ કાણ કરે છે ને છોકરાંનું કામકાજ કાણ કરે છે ? નોકરના જવાબી જમના પર બમણો ભોજો આવી પડ્યો. ગંગાબહેન, સવિતા અને ચૂની તરફથી એના મનને જે માસ પડતો હતો તે એ ચૂંચીચૂંચી સદન કરતી હતી, પણ હવે તો તે વધુપાતા સખત કામને લીધે ટીરીર પર પણ ત્રાસ પાવા લાગ્યો અને એનાથી ગંગાબહેનની નજરે વધુ ને વધુ ગુનેગાર બનવાનું થવા લાગ્યું. 'જમના આવી હુકમક હશે એવી ખતર હોત તો પોતે એનું નાનિથેર હેત જ નહિ,' એમ કહી ગંગાબહેને કેટલીય વાર ચૂની પાસે પોતાનું કષણ કૂટણ. જમના જેવી બોધા ધત્તી પોતાના વડાલા અને હોશિયાર ભાઈને પતારે ભાંધી પડી, એમ કહીકહીને સવિતાએ કેટલીય વાર ચૂની પાસે રાવાન ઢોંગ કર્યા અને જમનાની સ્થિતિ એવટ એક ત્વક્તા જેવી બનાવી દીધી ત્યારે જ એ બોલો જાયા.

અને જમના પણ આ બધાંથી અસિદ્ધ ન રહી રાકી. સાથે જ એનું મગજ જડ થતું ગયું અને લાગણીનો ઝો મુકાતો ગયો. પોતે કંઈ નથી એવી કેમ બલે એને પોતાને પણ ખાતરી થઈગઈ હોય એવું બની ગયું. ચૂનીએ હવે પત્નીને છોડી જ દીધી

હતી. એની જિંદગી, એનું સુખ પોતાની મા, બહેન અને બાળકોમાં જ સમાઈ ગયું હતું. દુકાન સંભાળવી, વધુ કમાવાનો પ્રયત્ન કરવો, બહાર મિત્રોમાં ફરવુંફરવું, નાટકસિનેમા જોવાં અને મોજ કરવી એ જ એનું જીવન બની ગયું.

મંગાબહેન અને સવિતાને તો આ ગમતું હતું: સવિતાને વિશેષ; કારણકે એનું સ્થાન હવે ઉપર આવી ગયું હતું. ભાર્ગના મોજ-શોખમાં એને પણ ભાગ મળતો હતો. સારાં કપડાં ને ફરવાફરવાનું, બાળકોને નામે પૈસા ખરચવાનું અને હકૂમત ચલાવવાનું એને સરળ બની ગયું હતું.

આમ ચાલતું હતું તેમાં અચાનક ચૂનીના જીવનનું વહેજુ બદલાયું. સરળ લાગતી જિંદગીમાં પલટો આવ્યો. મેના નામની એક ફરજની વિધવાનો એને પરિચય થયો. આ મેનાના જીવનનો પણ એક ઇતિહાસ હતો :

એ બાળપણમાં વિધવા થઈ હતી. માળાપ મરી ગયાં હતાં. ભાર્ગભાણીએ એને પાળી નહિ. ઘરમાં નોકરડી જેમ રહે, છતાં આખો દિવસ ભાણીનો ટકટકારો ચાલતો હોય. એમાં ય એ શેરીના કોઈ એકરા સાથે મેનાએ વાત કરી તો થઈ રહ્યું. આખો દિવસ એ રામાયણ ચાલે અને સાંજે ભાઈ ઘેર આવે ત્યારે તો આવી જ બને. આ બધાથી મેના બહુ ત્રાસી ગઈ હતી. એટલે એક વખત એમની નાતનો તબલો ફરજ અમદાવાદથી આવેલો તે એની સાથે લાગ જોઈ નાચી ગયેલી. તબલાનું કામકાજ સારું ચાલતું. મેના પણ એની પાસે કામ શીખવા લાગી. તબલો બહારગામ હોવાને કારણે અને કુટુંબમાં એકલો હોવાથી હજુ સુધી કુંવારો જ હતો. બનેતું ભેડું ઠીક મળી ગયું ને મેના સુખથી રહેવા લાગી. પણ મેનાનું

એ સુખ ઝાઝું ટક્યું નહિ ને એક દિવસ અમદાવાદમાં હુદ્દાસ દાદી નીકળ્યું એમાં તબલો ખપી ગયો. આમ એ વરસના વર્ચાસ પછી ફરી મેના એકલો પડી ગઈ. તબલાના મૃત્યુ પછી કેટલાય દિવસ મેના સતમૃત પડી જ રહી. આડોશીપાડોશી આવીને આશ્વાસન આપે, પણ મેનાનું મન કશામાં થે ચોટે નહિ. છેવટે 'દુઃખનું ઓસા દહાડ' એ પ્રમાણે એણે ધીરેધીરે કામ કરવા માંડ્યું. તબલા પાસે એ સીવતાકર્તા શીખી ગઈ હતી. એટલે એ કામ જ એણે શરૂ કરી લીધું અને ધીરેધીરે તબલાના ઘરાકોને પોતાના ઘરાક બનાવી દીધા. આ ઘરાકોમાં ચૂનીલાલનું જરૂર પણ આવી જતું હતું. ચૂનીલાલ જરા લહેરી, ફૂલદાકીઓ, ઈંકી જવાન બની ગયો હતો. જુવાન મેનાનું જીવન, એની હોશિયારી, હુદ્દિઆતુર્જી બધું ચૂનીને બહુ ગમ્યું. બધારેબધારે મેના ઘેર કામ લેવા કે દેવા આવવાની હોય ત્યારે પોતે ઘેર જ રહે ને કોઈ ને કોઈ બહાના નીચે એની સાથે વાતો કરે. મેના પણ એના પર બહુ કરતી હોય તેમ એને પોતાની વાતોમાં લીન બનાવી દે. ક્યારેક પોતે ઘરમાં એકલો છે, ચીજ-વસ્તુ ખરીદવાની છે એવું કહી ચૂનીની મદદ કરવાની વૃત્તિને જગાડે અને એની મારફત કોઈ કામ પણ કલાવી લે. ધીરેધીરે એને ચૂનીનું આકર્ષણ થયું અને ચૂનીને તો પ્રથમથી જ મેના પ્રત્યે મોહ થઈ ગયો હતો એટલે બંનેનો સ્વતંત્ર સંબંધ વધવા લાગ્યો. ચૂની મેનાને ઘેર જવા લાગ્યો. દુકાન કરતાં મેનાને ઘેર વધુ સમય કાઢવા લાગ્યો.

ચૂનીને મેનાને ત્યાં નવો જ અનુભવ થતો હતો. પોતે કદી ન જોઈ હોય એવી જિંદગી એ જીવતો હતો. સિનેમામાં જોયેલી અને ચોપડીઓમાં વાંચેલી પ્રેમની વાતો

જાણે પોતે જ બોમ્બતો હોય એવું એને લાગતું હતું. પોતે સ્વતંત્ર હતો, કાંઈ પૂછનાર નહોતું, કાંઈ ઈશ્વર દેનાર નહોતું, કાંઈ આંગળી ચીંધનાર નહોતું, કાંઈ યોગ યોગ કરનાર કે માયું ખાનાર નહોતું.

ગંગાજહેનને આ વાતની ખબર પડતાં વાર નહોતી લાગી; પણ શરૂઆતમાં જમના તરફના દેખને કારણે જ એમણે બેઠકારી રાખી, પણ વાત તો વધતી ચાલી. ચૂની થર તરફ ઊપરવા બન્ને ને સવિતાનાં માન જીતરી ગયાં એટલે એણે પણ ગંગાજહેનને ભ્રમત કર્યાં ગંગાજહેન શરૂઆતમાં મુઝાઈ ગયાં. રોષ જમના તરફ વળ્યો. 'પોતાના ધણીને સાચવતાં નહોતું આવડતું તો પંડી શું કામ?' કહી જમનાનાં શા ઉપર મીઠું ભરસાવ્યું, પણ પરિસ્થિતિ તો જગડતી જ ગઈ. ધીમેધીમે સગાવહાલાંમાં વાત પ્રસરવા લાગી. જોગખીતાએ કાંઈ ને કાંઈ બહાને ઘેર આવી ચૂનીની ખબર પૂછતા, જમનાને મળતા ને ગંગાજહેનના હાથ ઉપર અંગારા ચંપાતા. સવિતાના સ્વભાવે હવે પક્ષો લેવા માંડ્યો. એ ખુફડી રીતે ચૂનીને નિંદવા લાગી ને એની આ સ્થિતિ માટે ગંગાજહેનને જવાબદાર ગણવા લાગી.

ગંગાજહેનના હુ ખનેા હવે પાર નહોતો. ચૂનીને પાછા વાળવાના એણે ઉપાયો ચોધવા માંડ્યા. એમને ખીજું શું સૂઝે? એટલે રડવા-હુવાના ટોંગધત્તરા કર્યાં, પણ ચૂની પર મેનાની પકડ એવી લાગી ગઈ હતી કે ગંગાજહેન પોતાના દીકરાને પાછો ન જોઈ શક્યાં. છેવટ પોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. મોટા જીવાનએષ દીકરાને એક દિવસ તમાચો માટી થરમાં પૂરી રાખવાની પ્રશિસ્ટ કરી. મેનાને ખનેાત ખનેાત ચવાના સાપ દીધા, પણ કશામાં શે ગંગાજહેન દાખ્યાં નહિ. થરમાં રોજ એ કારણે ગ્રધા વધી પડ્યા

પણ તેને પરિણામે તો ચૂનીએ જેમ જને તેમ ઘેર આવવાનું કોણું કરી નાખ્યું. રોજ મોડા આવવા માટે, મેનાને ઘેર જવા માટે ગંગાજહેન ચૂનીને દરરોજ ધમકાવવા માંડ્યો; પરિણામ એ આવ્યું કે ચૂનીએ ઘર છોડી બેશરમ જતી મેના સાથે જ રહેવા માંડ્યું! આખી નાતમાં હોહા મર્ધ મર્ધ. દુકાનના મુનીમે મેનાને ઘેર આવી ચૂનીને બહુ સમજાવ્યો. માએ આવી પાલવ પાથરી આંસ સાધ્યાં, પણ ચૂની ન માન્થો તે ન જ માન્થો!

ચૂની અને મેના મોજ તો કરતાં હતાં, પણ ગામમાં ખૂબ નિંદા થવા લાગી ત્યારે તેમનાથી સહન ન થયું; અને એક દિવસ જનેએ બાળી જવાનો વિચાર કર્યો. મૂજ વિચાર ચૂનીને આવેલો મેનાએ એને ટોકા આપ્યો પણ પૂછ્યું. 'પેસા કેટલા છે તમારી પાસે?'

ચૂનીએ કહ્યું: 'જે છે તે દુકાનમાં છે.'

'રોકડ વગર ક્યાં ગઈને રહેવું?' થરમાં ધરેલું નથી?

'છે, પણ જાના કજલમાં છે.'

'તેમાં શું? કોણ આવે તો જ જવાય.'

ચૂનીને પણ એ વાત વાગળી લાગી. પેસા વગર ક્યાં જવાય? કેમ રહેવાય... અને જરૂરનાં સરકુરોજણ માટે દુકાન તો આવે જ છે... જા બ્યાન રાખી રાકે એમ છે. ચૂની વિચાર કરીને ઘેર ઊપલ્થો તૂણેક મહિના પછી ચૂની આને ઘેર આવ્યો હતો.

બચેરનો વખત હતો. ઘેર આવીને એણે તો બહેન કાંઈ પડોશીને ત્યાં ગઈ છે, જા કોરગ્રામી જાણી ગઈ છે જને મોટી છોકરીના શાળાએ ગઈ છે ને બચુડો શેરીમાં મેસ્ટાચે સાથે રમે છે. ચૂની થરમાં પેસવા ગયા ત્યાં બચુમણ બ્યાન ગયું, એટલે બાપુબાપુ કરતો

શ્રી હાટુભાઈ સુથાર

તેની ઘણાને ખબર નથી હોતી. પૃથ્વી પર ક્યારેક્યારે આવી ઉલ્કાઓ પડી છે, તેનું વળન કેટલું હોય છે, તે શેની ખબરથી હોય છે, તેના પતનથી પૃથ્વીની સપાટી પર શી શી અસર થાય છે, તેની રસિક માહિતી આ લેખ આપે છે.

તમે કહી તારાને તૂટી પડતાં જોયો છે? અંધારી રાતના આકાશમાં એકાએક તેજલીસોરો. પાંચરી અદૃશ્ય બની જતો ખરતો તારો જોયો છે? આ વર્ષે, માચ મહિનામાં એક ખૂબ ચળકતો ખરતો તારો દેખાયો હતો. એણે જ એક પ્રકાશિત તારો ગયા વર્ષે (ઈ. સ. ૧૯૪૮)ના જૂન માસમાં ખર્યો હતો. અનેક દોરોએ એને જોયો હતો. તમે પણ ન જોયો હોય એ કેમ બને?

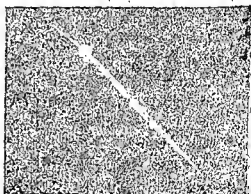
આકાશમાં સળગતી હવાઈની પેઠે સરકી અને કઠીક ફાટી વિલુપ્ત થઈ જતા આ ખરતા તારા સાચોસાચ તારા નથી. સાચા તારા સ્થિર તારાઓ છે. વળી તે આપણાથી અબજો માઈલ દૂર છે. તે બધા આપણા સૂર્ય જેવા નાનાસોટા સૂર્યો છે. ખરતા તારા આપણી ઘણી જ નજીક છે. સ્થિર તારાઓના હિસાબે એ સરકતા દેખાય છે માટે એમને સરકતા યા ખરતા તારા કહેવામાં આવે છે. એમનું સાચું નામ ઉલ્કા છે.

ખરતા તારાઓને આપણે નજીકના આકાશી પદાર્થ કહ્યા પણ એ કંઈ આપણી પૃથ્વીનાં સંતાન નથી. એ બધા બહારથી આવે છે. સૂર્યની આલુખાલુ પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો વગેરે દૂર છે તેમ અબજો અને પરાઈની સંખ્યામાં ખરતા તારા સૂર્યની

ખરતો તારો જોઈ પહેલાં લોકો એમ માનતા કે સ્વર્ગમાંના કોઈ એક આત્માનું 'પુણ્ય પરવાયું' ! ખરતો તારો જોઈ આજે કેટલાક માણસો ભગવાનનું નામ લે છે. અસુક બનાવથી 'ઉલ્કાપાત' થઈ ગયો એમ આપણે ઘણી વખત યાદીએ છીએ, વાંચીએ છીએ પણ એ ઉલ્કા તે શું, ઉલ્કાપાત તે શાથી, ને એની પાછળ ક્યું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છુપાયું છે

આલુખાલુ ફરતા હોય છે. સૂર્યની પરકંમા ફરતાફરતાં પૃથ્વી ઘણીવાર આવા ખરતા તારાઓની પાસે થઈ પસાર લાગે છે. અને ભારે અતિ નાના એ ખરતા તારાં પૃથ્વીનાં આકર્ષણથી પૃથ્વી તરફ ખેંચાઈ આવે છે. ક્રમાંનમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે એ ખૂબ વેગથી પૃથ્વી તરફ ધસે છે અને પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે રગપર્ક, લાલચોળ બની સળગી ઊઠે છે. કેટલાક ખરતા તારા ખૂબ ગરમ બની જતાં ફાટી યા તૂટી બંધ છે.

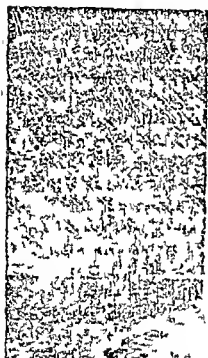
ફાટી જતી ઉલ્કા

આ થઈ એકલોકલ ઉલ્કાની વાત. કોઈ કોઈ વાર આકાશમાં એક જ ડેકાણેથી અનેક ઉલ્કા ખરતી જોવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાન આવા પ્રસંગો સાતઆઠ વાર બને છે, પણ ખાસ જોવા લાયક પ્રસંગો

છે એક નવેમ્બર ૧૬ની આસપાસનો અને બીજો ઑગસ્ટ ૧૨ની આલુઆલુનો આ દિવસોએ મધ્યરાત્રિ પછી થયું ખરતા જાય એવા મળે છે નવેમ્બર માસના ખરતા તારા સિદ્ધ રાશિમાંથી અને ઑગસ્ટ માસના વચાતિ મંડળમાંથી કૂટી નીકળતા જણાય છે આવા પ્રસંગોને ઉલ્કાચરી કહેવામાં આવે છે

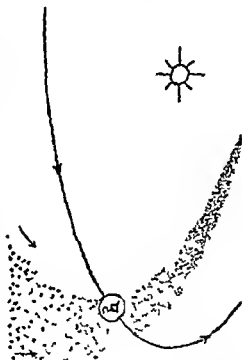
ઉલ્કાવૃષ્ટિનું દૃશ્ય

• આપણે જોયું કે આકાશમાં સર્વંની આલુઆલુ કરતી અનેક ઉલ્કા હોય છે કેટલીક ઉલ્કાઓ એકદોકલ રણતરી હોય છે તેા થણી જૂથમાં જૂથમાં સ્વયંચરક્રમ કરતી ઉલ્કાઓના પોતાના ભ્રમણપથ હોય છે એમ જ કહેને કે એમના સર્વંની આસપાસ વિવિધ પદ પરી ગચેલા હોય છે પૃથ્વી ત્યારે આ ઉલ્કાપટ પાસેથી વા એમાં મર્ડ પસાર માય છે, ત્યારે એના આકર્ષણથી

ઉલ્કાપથના ચથ્થરો પૃથ્વી તરફ ખેંચાય છે અને ત્યારે થણી મોટી સખ્યામાં ઉલ્કાવૃષ્ટિ એવા મળે છે કેવાક નેટલા સમયમાં ૫૦થી ૮૦ નેટલી ઉલ્કા એવા મળે છે કેટલાક કિસ્સાઓમાં આ સખ્યા પથી ૬ હજાર નેટલી પણ એવા મળી છે

ઉલ્કાપથ

થણા મોંગ વેગથી ધસી આવતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે ધસતાં મરમ થઈ સળગી જીકે છે, એજુ જ નરિ પણ જુનીને ખાખ થઈ જાય છે ઉલ્કાની અતિ આપને કારણે જ આપણે તેજલીસોરો ભેઈએ છીએ

પણ ત્યારે આ ઉલ્કા છે શુ ? એ કેવડી મોટી હોય છે ?

ઉલ્કા લોખંડ અને ચથ્થરનો બનેલો આકાશી રિડ છે એ નાના મઠના દાણાથી

માંડીને સેંકડો રતલ વજનની હોય છે. આપણે આકાશમાં જે પ્રકાશિત જરતા તારા બોઈ એ છીએ તે વટાણાના દાણા જેવડા હોય છે. આવી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી, પૃથ્વીથી ૮૦ માઈલ દૂર હોય ત્યારે દેખાવા માંડે છે અને ૫૦ માઈલ દૂર રહે તેટલામાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે. કેટલીક ખૂબ તેજસ્વી ઉલ્કા પૃથ્વીથી ૨૦ માઈલ જેટલે છેડે પણ આવી પહોંચે છે. આમ જતાં ય અપવાદરૂપ ઉલ્કાઓને બાક કરતાં ઘણીખરી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ બળી યા તૂટીફાટી નાશ પામે છે. દરરોજ અનેક કરોડ ઉલ્કાઓ તૂટી પડે છે. આમ જતાં ય પૃથ્વી પર દરરોજ તૂટી પાટી ઉલ્કાઓનું કુલ વજન પરાણે ૪૦ મહુ જેટલું થાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર એમની રાખ પાથરીએ તો એની બઝાર એક ઈંચના કરોડમા ભાગની થાય !

એક ઉલ્કા પથ્થર

આનો અર્થ એવો નથી કે ઘણી મોટી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી નહિ પહોંચતી હોય.

કેટલીક વાર ખૂબ મોટી અને વજનદાર ઉલ્કા પૃથ્વી પર આવી પહોંચાય છે; પણ આવા પ્રસંગો ખુબ ઓછા બને છે. પૃથ્વી પર આવી પહોંચતી ઉલ્કાને 'ઉલ્કાપથ્થર' કહેવામાં આવે છે. દુનિયાના વિવિધ ભાગોમાં પડેલા ઉલ્કાપથ્થર ભેગા કરીને તપાસતાં માલુમ પડ્યું છે કે એમાંના મોટા ભાગના પથ્થર લોખંડ યા લોખંડ અને પથ્થરના મિશ્રણના બનેલા છે.

ખુબ મોટી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણા જીવનમાં, આપણા ગામમાં ય આપણી નજર સમક્ષ જ ઉલ્કાપાતનો કોઈ બનાવ ન નોંધાય. પૃથ્વી પર ઉલ્કા-પથ્થર પડ્યાનાં અનેક છૂટાછવાયા પ્રસંગો નોંધાયા છે. ખૂબીની વાત એ છે કે એ બધા પ્રસંગોમાં આજ સુધી કોઈ માણસને 'હાનિ થયાતું' સાંભળવા મળ્યું નથી. એક કિસ્સામાં તો સળગતો ઉલ્કા-પથ્થર છેક પગ આગળ આવી પહોંચી લાંસુધી ઓનાથી બચવા નાસી જવાતું સંજુ' ન હતું. વાત આમ બની હતી : એક ખેડૂત અને એના બે સાથીદારો એતર ખેડી રહ્યા હતા. એડ પછી જરા થાક ખાવા તે લોકો એતરને છેડે બિભા રહ્યા ત્યાં જ આકાશમાં ગડગડાટ સંભળાયો. અવાજ કંઈ દિશામાંથી આવે છે એ બેવા બીચે બેયું તો ૧૫ ફૂટ લાંબી ધુમાડાની પૂછડીવાળો એક આગગોળો આકાશમાંથી ધરતી પર એતરતો જણાયો. ગોળો છતાં જઈ પડશે એતો પૂરે ખ્યાલ આવે તે પહેલાં ભારે અવાજ કરી નીચે ધસી આવતો એ આકાશી ખંડ ચેલા ખેડૂતોના પગ આગળ જ ખેડેલા એતરમાં આવી પહોંચી !

આવો પણ જરા મજેદાર એક બીજો પ્રસંગ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮માં બન્યો હતો. એક

ખેડૂતપત્ની એની પડોશી સહિયર સાથે ઘરના આંગણમાં બેસીને કામ કરતી હતી, ત્યાં એરોપ્લેન ટૂટવા બેવેબારે અવાજ સંભળાયો. પડોશીએ કહ્યું : 'નહીં મારા ઘર પાછળ કાંઈનું વિમાન તૂટી પડ્યું છે.' તપાસ કરતાં ક્યાંય વિમાન જેવું કંઈ ન દેખાયું; પણ થોડા દિવસ પછી માલુમ પડ્યું કે બે અવાજ મચ્યા હતા તે ખેડૂતપત્નીના મોટર ગેરેજને તોડી, અંદર ઘૂસેલા અને મોટરને તોડી-ફોડી પામેા ધક્કો ખાઈ બહાર ઊછળી પડેલા એક ૪ રતલિયા ખરતા તારાનેા અવાજ હતો.

આ બંને પ્રસંગો કરતા પણ વધુ નાણુક પ્રસંગો સ ૧૮૪૭માં બન્યા હતા. ત્રણ બાળકો મૃત હતા, ત્યાં ૪૦ રતલ વજનનો એક ખરતો તારો પડ્યો. ઉત્કા-પથ્થર બાળકોની પચારીની જરાજર ધાર પાસે જ પછાડીયા હતા અને એનાથી ઊંચમાં પોટેલા બાળકોને રાખથી ઢાંકી હીંમત સિવાય ખીજી કશી ઈર્ષ્ય મર્ષ ન હતી.

ઉત્કા-પથ્થર હમિયા નાના હોય છે એવું હોતું નથી કોઈ કોઈ વાર મોટામોટા ઉત્કા-પથ્થર પણ પડે છે. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭માં રશિયાના (સાઈબિરિયાના) નવાડિવારોડ નગરથી ૩૦૦ માઈલ દૂરના ખારકોવા ગામ પાસે એક મોટી ઉત્કાશિલા પડી હતી આ ઉત્કાશિલાએ આજુબાજુનું આખું જંગલ બાળીને બરમ કરી દીધું હતું.

આના કરતાં પણ મોટી એક ઉત્કાશિલા જૂન ૩૦, ૧૯૦૮માં સાઈબિરિયામાં પડી હતી એને કારણે ૧૦ માઈલની ત્રિજ્યાના વર્તુળમાં બે કોઈ ઝાડપાન વગેરે હતાં તેમને રજુએનમાં હણી નાખેલા સૈનિકોની જે સત્તાપાટ સૂઈ જતું પડ્યું હતું. વગલગ ૪૦ માઈલની (ઉત્કા પડી તે સ્થળનું) લંબાઈ-પહોળાઈવાળું આજુબાજુનું જંગલ બળીને

સાફ મર્ષ થયું હતું.

રશિયાના વિરોધી કેટલાક રજુ-સિમાઓ હશે છે કે આ ઉત્કા ૪ કલાક ૪૭ મિનિટ જેટલી મોડી પડી હોત, તો રશિયાના પાટનગર લેનિનગ્રાડના બૂધા ઊડી બત ! પણ ત્યારે ઉત્કા-પથ્થરથી માણસ મર્યું નથી. એવું પાપ ઉત્કાને ચોટત ને ?

આપણે ત્યાં હોતોનું ઉત્કા વિષેનું જ્ઞાન સાવ યત્ન છે અમેરિકામાં સામાન્ય માણસો ઉત્કા વિષે થોડોવધૂ વાતો બહુતાં હોય છે. એટલું જ નહિ પણ સરસ ઉત્કાનાં ઘરેણું પહેરવાનો યોગ પણ રાખતાં હોય છે, મતલબ કે ત્યાંના લોકોનું, ઉત્કા વિષેનું જ્ઞાન, આપણા અહીંના દિમાગે સારા જેવું ગણાય કોઈ કોઈ વાર આ જ્ઞાનને કારણે રમૂજ ઉપભવે એવા પ્રસંગ પણ બને છે. એવો એક કિસ્સો નીચે આપ્યો છે.

ઉત્કા પડીને કોઈ માણસને કાગવાથી તુકસાન થયું છે કે કેમ એ વિષેની માહિતી શિકાગો મ્યુનિસિપલ સંસ્કરમાનવાજા એકઠી કરવા ફરતા હતા અનેક સમયે રૂધા બાદ એક ડોરડીમા સાથે એમનો બેટક થયો. ડોરડીમાએ ખાસ દલીલપૂર્વક કહ્યું, કે થોડા સમય પહેલાં એમને મામામાં એક નાની ઉત્કા વાગી હતી ડોરડીમાની વાત સાંભળી સંસ્કરમાનવાજા વિચારમાં પડી ગયા એમની ચતુરલુ એ હતી કે ઉત્કા-પથ્થર મામામાં વાગે તો કોઈ માણસ જીવતું રહે ખરું ? અને કદાચ જીવે તો એનો યા એવો હંબવો હોઈ શકે ખરો કે એનો માર ખાનાર વાતો કરી શકે ? આખરે ઉત્કા-પથ્થર બતાવવાની વાત નીકળતાં એનો ભેદ જલ્દી. ડોરડીમાને આજુબાજુનાં બાળકો ખૂબ ખિજારતા હતાં. ફગરવરૂપ એક દિવસ એમણે ડોરડીમાના

* ઓ. 'શિકાગો નેશનલ ટિરડી સોસાયટી મ્યુઝિયમ.'

માથા પર પથ્થરનો ઘા કરેલો. આ પથ્થરનો ટુકડો ખરતો તારો બની ડોશીમાના માથા અને મગજને સ્પર્શ કરી ગયો હતો !

આ ઘર્ષ ઉલ્કા-પ્રસંગોની થોડી વારતા.

હવે કેટલીક મોટી ઉલ્કાશિલાઓની વાત વિચારીએ.

ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૩૦માં અમેરિકાના આરકન્સાસ નિસ્વામાં એક ઉલ્કાશિલા પડી. ઉલ્કાપાત વેળા અંદર આકાશમાં પ્રકાશિતો હતો. ઉલ્કાનો પ્રકાશ એટલો બધો પ્રખર હતો કે આસપાસના વિસ્તારમાં ખૂબ અજવાળું થઈ ગયું. આ વખતે એ માણસ તાડમાં ભેરીને ઘર તરફ વળી રહ્યા હતા. ગાડાને એ મજબૂત થોડા ભેંચી રહ્યા હતા. એકદમ અજવાળું ભેંચને ગાડામાં એડેલા બંને જુવાન અને થોડાઓનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું, પણ મોટરોના ભારે પ્રકાશથી ટવાયા હોવાના કારણે ન તેા થોડા ખમચ્યા કે ન જુવાનોને બીક લાગી. ખરતો તારો ઉંબાડિયાના રૂપમાં એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં વહી ગયો. ગાડું પરાણે ફર્લિંગ નેટલું દૂર ગયું હશે ત્યાં એક ભારે મોટો અવાજ થયો. ઉલ્કા ભેંચને ન બીનેલા જુવાનો ઉલ્કાના આ અવાજથી એકદમ છળી ઊઠ્યા. આસપાસની વસાહતમાં જે સ્ત્રીપુરુષો હતા તે સૌ ભરનિદ્રામાંથી એચિંતાં ભળી જવાથી ખૂબ બી ગયાં. એટલું જ નહિ પણ એ વિસ્તારનાં માથે, થોડા તેમજ બીજાં પાળેલાં પ્રાણીઓએ આમથી તેમ નાસભાગ કરી ચૂકી.

આ ઉલ્કા જમીન પર પડતાં એના ત્રણ ટુકડા બની ગયા. બીજા ટુકડા બન્ના હશે પણ દાખ લાગ્યર નથી. ઉલ્કાનો નાનો ટુકડો ૮ અંધોળનો હતો, જ્યારે મોટો ૮૦૦ રતલનો, ત્રીજો ટુકડો ૮૦ રતલનો હતો.

૮૦ રતલ વજનવાળો ટુકડો જમીનમાં અઢી ફૂટ ઊંડો ઊતરી ગયો હતો. જ્યારે મોટો ટુકડો ૮ ફૂટ ધરતાં પણ વધારે ઊંડો ખૂંચ્યો હતો. આ ઉલ્કા-પથ્થરોનું નામ પેરેગુલ ઉલ્કા-પથ્થર છે. પડતાં નજરે એવેલી ઉલ્કાઓ પૈકી આ સૌથી મોટી ઉલ્કા-પથ્થરવાળી ઉલ્કા ગણાય છે.

પેરેગુલના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં મોટો ઉલ્કા-પથ્થર કેપચોર્ક ઉલ્કા-પથ્થર છે. એ ઉલ્કા-પથ્થર ક્યારે પહોંચ્યો હતો એની કશી જ માહિતી મળી નથી. ઉત્તરકુલની શોધ કરનાર કપ્તાન પીઅરીને એ ગ્રીનલેન્ડમાં જણ્યો હતો. અને ત્યાંથી એને ભારે જહેમત ઉઠાવી ન્યૂયોર્ક શહેરમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. એ મોટા ઉલ્કા-પથ્થરનું વજન સાડી છત્રીસ ટન છે ! અત્યારે એ ન્યૂયોર્ક શહેરના પ્રકૃતિ મંડળ-અમેરિકન સંગ્રહસ્થાનમાં છે.

કેપચોર્કના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં પણ વધુ મોટો ઉલ્કા-પથ્થર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળી આવ્યો છે. એનું નામ ઝૂટ્ઝેન્ટીન ઉલ્કા-પથ્થર છે. એનું વજન પંચી ૭૦ ટન નેટલું અંદાજવામાં આવે છે.

તમને થશે, જ્યારે નાના ઉલ્કા-પથ્થર પડે-૮૦૦ રતલ વજનનો ઉલ્કા-પથ્થર જમીનમાં ૮ ફૂટ નેટલો ખૂંતી જાય, તો આવા મોટા ઉલ્કા-પથ્થરોથી કેવું ભારે ટુકડાન થતું હશે ?

સામગિરિયામાં પડેલા એક ઉલ્કા-પથ્થરની વાત આપણે ભેંચ ગયા. પણ એથી થે ઘણો મોટો એક ઉલ્કા-પથ્થર આજથી કદાચ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના એરિઝોના પરગણામાં પડેલો ગણવામાં આવે છે. એ પથ્થર એવડો મોટો અને ભારે હતો કે એના વડે પડેલો ખાડો, જે આજે પણ ચોખ્ખું છે, તે ૬૦૦ ફૂટ ઊંડો, ૪૦૦૦થી ૫૦૦૦ ફૂટ લાંબાપહોળો અને ૧૫૦ ફૂટની

એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત (વિમાનપ્રાંથી એર્ટ)

જાણી કિનારીવાળો છે આ ઉલ્કાખાગને એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત' યા એરિઝોનનો ઉલ્કાગર્ત કહે છે આ ઉલ્કાગર્ત અને એની આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી અનેક દન ઉલ્કા-પથ્થરો મળ્યા છે એ પૈકીનો સૌથી મોટો પથ્થર ૧૦૦૦ રતનનો છે કદપના કરવામાં આવે છે કે મૂળ ઉલ્કા-પથ્થર નહિનહિ તેા થે ૭૫ ફૂ' લાંબોપહોળો અને લાંબો દન વજનનો હશે. નૈઋતિએનું માનવું છે કે એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત' બનાવનાર ને ખરતો તારો તૂટી પડ્યો હતો તેવું વજન ઓળખમાં સોણુ એક કુટુંબ દન જેટલું હશે એટલું જ નહિ પણ તે કલાકે લગભગ હોઠ લાખ માઈલના વેગથી ખસી આવી ધરતીમાતાને કોટપો હશે એમના મિલન સમયે કેવી ધર્મલુટી બોલી હશે !

એરિઝોના ઉલ્કા-પથ્થર ન્યાં પડ્યો હતો ત્યાં ખામ ઉપર પાળી થઈ ગયેલી છે આ પાળી ૧૫૦ ફૂટ જાણી છે અને ૨૦ માઈલ દૂરથી ભેઈ શકાય છે ખરેલી ઉલ્કાના પથ્થરો લગભગ એક લાખ એકરના વિસ્તારમાં ફેલાઈ પડેલા છે આ હિસાબે આવી ઉલ્કા કોઈ મોટા શહેર પર પડી હોય તો કેવું ભારે નુકસાન થાય તેનો ખ્યાલ આવશે

જૂન ૩૦ ૧૯૦૮માં સાર્થ બિરિયામાં થયેલા ઉલ્કાપાતની વાત આપણે વાંચી ગયા એક દેખે એની વિનાશક શક્તિનું નીચે પ્રમાણે સમ્પ્રદિત આપ્યું છે

જૂનની ૩૦ મી તારીખે સવા રના આઠ વાગે સાર્થબિરિયાની એક નહીના કિનારાથી આજોસ માઈલ દૂર એક કાયદર પડકા થયા આકાશમાંથી ઊતરી આવેલો યમ દેવ મોટાભાગ પગલાં ખરતો હોય અને એની ખીક લાગવી હોય તેમ

ધરતી મૂળ જોડી બધે ધરતીકપ જેવા આચકા લાગ્યા

એક બીજો દેખક આ પ્રસંગ આમ વર્ણવે છે 'સોયિયુ આકાશ ચચળ બની ગયું પછી જમીનમાં આચકા આવવા લાગ્યા બહુ જ નેવી રિમતિ બની મૂર્ક થોડીવારમાં આપુ આકાશ લાલલાલ થઈ ગયું અને કોઈ જાણામુખી ફાટી નીકળેલા હોય એવું દસ્ય બની ગયું '

કહે છે કે એક પામર માનવી આ આક્રમણ સપાઈ ગયો હતો એનાં ૧૫૦૦ ગેન્ડિયરમાંથી એક પણ જીવતું ન રહ્યું માન એ પોતે જ આ દહીકત કહેવા જતો રહી ગયો હતો

સાર્થબિરિયાની આ ઉલ્કાને અનાજ ૬૦૦ માઈલના વિસ્તારમાં સમજાડેલાં હતાં અને એને પ્રકાશ ૫૦૦ માઈલ દૂરથી ભેઈ શકાયો હતો ઉલ્કાપાતને કારણે ને પૃથ્વીકપ પેલ થયા તે અને દવામાં આવેલો કપ પણ નેધી શકાયો હતો

આવી ભારે ઉલ્કા પડ્યા પછી એ ઉલ્કા પડેલાં સ્થાને થુ થયું છે તે ભેવા બખાનો કિંમત કોઈ કરી શકતું ન હવું એની માક એવી સજ્જત બેઠી હતી કે ઉલ્કાપાત પછી

૨૦ વર્ષે, અને તે પણ ખીતાખીતાં, થોડા વૈજ્ઞાનિકો ત્યાં જઈ જહાદુર ગણાયા હતા !

ધૂમકેતુની પેઠે ઉલ્કા વિષે પણ લોકોની કેટલીક ભ્રામક માન્યતાઓ હોય છે. કેટલાક માને છે કે ઉલ્કા-પથ્થર જમીન પર પડે છે ત્યારે તે બળબળતો, ન અડી શકાય એવો પદાર્થ હોય છે. વાત એવી નથી. અપવાદ ૬૫ ઉલ્કાશિલાઓને બાદ કરતાં, પૃથ્વી પર પડતા ઉલ્કા-પથ્થર ઠંડા હોય છે. એક કિસ્સામાં તો પડેલો ઉલ્કા પથ્થર પડ્યા પછી જો મિનિટ બાદ બેતાં, બરફથી ઢાંચેલો માલૂમ પડ્યો હતો !

એક બીજો ખોટો ખ્યાલ ઉલ્કામાં સોનું, ચાંદી અને એવી કિંમતી ધાતુઓ ભરેલી હોવાનો છે. કેટલાક તો જળી ઉલ્કામાં જવાહિર પણ શોધે છે. વાત સાવ ભુલ છે. ઉલ્કા-પથ્થર સામાન્યતઃ લોખંડ, નીકલ, ક્રોમીયમ, રેતી, કાળું અને એવી જ વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે. કાર્બ કાર્બ ઉલ્કામાંથી

પ્લેટિનમ અને હીરાકણીની જાંટ મળી છે પણ તે નામમાત્રની અને અપવાદ ૩૫માં. એવી પ્લેટિનમ કે હીરાકણીની કશી જ કિંમત હોતી નથી.

આમ ઉલ્કા સંધરવા યા મેળવવાનો લોભ થાય એવી કાર્બ હાયદ્રાકારક વસ્તુ નથી, છતાં ય એ ખગોળશાસ્ત્રીઓ અને વાયુ-શાસ્ત્રીઓને ખૂબ ઉપયોગની છે. સામાન્ય માણસોને બેશર પૈસા પણ ન કમાવી આપતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ અને આકાશી પદાર્થોનાં સ્વરૂપ તેમ જ જંધારણ સમજવામાં વૈજ્ઞાનિકોને બારે મદદરૂપ થાય છે. સહુ કાર્બને વિનિતિ છે કે કૌમને ક્યારેય કાર્બ ઉલ્કા બેવાનો પ્રસંગ મળે તો કૃપા કરી એ ઉલ્કા આકાશમાં ક્યાંથી નીકળી, ક્યાંસુધી પહોંચી, કેટલી બિંચાર્બ પર હતી, કોના અનાજ અને પ્રકાશની વિગતો વગેરે વિષે જોધ કરી રાખે. અવિધ્યમાં એ નોંધો કદાચ થણી બિપથોથી થઈ પડે !

એક લેખકે તંત્રી પર લેખ ચોટકો તોની સાથેના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચોખવટ કરી હતી :
‘આ વાર્તાનાં પાત્રો તદ્દન કલ્પિત છે અને કોઈ પણ દૃગ્વત્તા કે મૂલોલા માનવી સાથે જરા પણ મળતાં આવતાં નથી.’

થોડાક દિવસ પછી વાર્તા પાછી આવી. તંત્રીએ ચેન્નિસલથી ઉપરની ટીકાની બાબતમાં લખ્યું હતું :
‘એ જ તમારી વાર્તાની ચોટમાં ચોટી આવી છે !’

એક દિવસ એક કાગળીએ પોતાના બચ્ચાને સિખામણ આપી :

‘કાર્બ કાર્બો લેવા નીચું વળે એટલે જી બીજી જવું.’

બચ્ચું જાલું :

‘પણ મા, કેડમાં કાર્બો પહેલેથી જ રાખી લીધો હોય, તો માણસને નીચું વળવું પડે નહીં,

માટે માણસના અંગની અપળતા બેઈને જ ચેલી જવું બેઈએ.’

કાગળીએ વિચાર્યું :

‘હવે આને કશા પાઠ ભણાવવા પડે તેમ નથી.’

લક્ષ્મ-ઉપદ્રવ

∴

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

એમ. એસ. સી. (લંડન), બાર-એટ-લો.

ધૈર્યે સ્ત્રી ને પુરુષ વચ્ચે તે પછી વંશવર્ધન માટે, સમાજસેવા માટે, દુઃખને પી નહીં દળવું કરવામાં સહાયતા મળે તે માટે ને સંસારસાગરને સફળતાથી પાર કરી જવાય તેટલા ખાતર સમાજમાં લક્ષ્મ-પ્રધા કાબલ થઈ દરો. લક્ષ્મપદ્ધતિમાં સ્વમેલ્યને ફેર દઈને, કોઈને એ ખર્ચ લાગતો દરો, તે કોઈને 'કશા' ને કોઈને મુક્ત સદ્ચાર; એમાંથી નીપજતી

અન્ય સમસ્યાઓ હલ કરવામાં કદાચ એક દરો, પણ એવું એક પરિણામ તો નિશ્ચિત જ આવ્યું છે પચાસ ટકા સ્ત્રીપુરુષો લક્ષ્મ બાદ પડતાય છે, અપરિણીત પણ પડતાય છે, તે પછી લક્ષ્મને ઉપદ્રવ કહી શકાય કે નહીં? આ પ્રશ્નના ચરમા મારણ કરવાથી લક્ષ્મને પ્રમ કઈ રીતે નિહાળી શકાય, તેણે 'વક્રદંતિ જ્વાળા અહીં' હળવી રીતે આપણું છે 'વક્ત્રા કેમ મવાય' નામક પુસ્તક ઉપરાંત ગુજરાતી તેમ જ હિંદીમાં પણ સંસ્કૃતતા અભ્યાસી આ લેખકે ઠીકઠીક લખ્યું છે

છેલ્લા વર્ષો પહેલાં ઇંગ્લેન્ડમાં ગાંડપણ એક રોગ તરીકે નહોતું ગણાતું પણ ગાંડ માણસમાં જૂત ભરાય છે એવી માન્યતા હતી. પરંતુ હવે ગાંડપણ માનસિક રોગ તરીકે દેખાય છે ને તે માટે ખાસ દસ્તિયાત પણે હોય છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ગામડાંના કેટલાક અજ્ઞાન લોકો એમ માને છે કે હિસ્ટિરિયા જેમને આવે તેમને જૂત વળગેલાં હોય છે; પણ દાકતરો નિસ્ટિરિયાને રોગનું સ્વરૂપ ગણે છે એ આપણે ભણીએ છીએ.

આટલા પરથી ચલ્યાં લક્ષ્મ-પીડિત સ્ત્રીપુરુષોને કુદરતી ગણાવી આ પ્રધાનું ખરું સ્વરૂપ સમજશે લક્ષ્મ કેટલો સર્વવ્યાપી રોગ છે? જ્યારે રોગ વધારે પ્રમાણમાં ફાટી નીકળે છે ત્યારે તે રોગચાળો અમના ઉપદ્રવને નામે ઓળખાય છે આ લક્ષ્મ-ઉપદ્રવ વિષે ચોક્કસ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

વૈદક પ્રથોમાં આમાન્ય રીતે દરેક રોગને અભ્યાસ નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડીને કરવામાં આવે છે: રોગનું પ્રમાણ, રોગનાં કારણો, રોગનું વલ્કન, રોગની ચિકિત્સા ને રોગ અટકાવવાના ઉપાય હવે લક્ષ્મ-રોગને આ વિભાગો પ્રમાણે તપાસીએ.

રોગનું પ્રમાણ: આ રોગ એટલો બધો વ્યાપક છે કે તેમાં સપ્તધીલા કરતાં બધેલાં સ્ત્રી-પુરુષોની સંખ્યા ગણવી સહેલી પડે છે વળી પુરુષોમાં જેટલું પ્રમાણ છે તેટલું જ બરોબર સ્ત્રીઓમાં પણ છે ૧૯૧૪-૧૯૧૫ મુક પછી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે યુરોપે લીમ્ ઇંગ્લેન્ડમાં લીમ લાખ કુમારિકાઓ આ રોગથી બચી ગઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં આ રોગનું પ્રમાણ એટલું બધું લાગે છે કે ત્રીસ વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીઓ અને પાંત્રીસ વર્ષ ઉપરના પુરુષોમાંથી એકેકે દેપ ઉપરાંત ટકા આ રોગથી પીડિત દરો અઘવા પીડિત મર્ધ મથેલાં દરો. માત્ર કોઈ ભયકર શારીરિક વ્યાધિ કે ઉત્કટ દેશગ્રેમ અથવા કોઈ શરીરની ઘોટી ખોડ, ગાંધીવાદ કે તીવ્ર આધ્યાત્મિકતા જ મનુષ્યને આ રોગમાંથી બચાવી શકે છે.

આ રોગ ખાસ ચોપીરોગને નામે ભણીતો નથી થયો, પણ કેટલીક વાર એક જ ઘરમાંથી એ કે ત્રણ જણ તેમાં એકસાથે સપ્તધર્તા ભેઈંએ છીએ

રોગનાં કારણો: આ રોગ કોઈ અદૃશ્ય જાંતુથી થાય છે; પણ જેમ બે પરસ્પર વિરોધી પ્રકારની બિદ્યુત મળે તો જ વિદ્યુત-પ્રવાહ

જટિલો મુળ્લી લુહિતકેશઃ કાપાવાન્વરવહુકૃતવેષઃ ।

પદ્યન્નપિ ચ ન પદ્યતિ લોકો હુદરનિમિત્તં વહુકૃતશોકઃ ॥ મજન

જટા વધારે, માથું ઝુંડાવે, ભગવાં ધારી વેષ સભાવે;
દેખે પથ ના સાચું પેખે, ઉદરનિમિત્તે બહુ દુઃખ વેઠે. ગોવિંદ

મગ્ધવદ્ધીતા કિન્નિદ્રાચીતા મદ્ધાજલલવક્ત્રણિકા પીતા ।

સદ્ગદપિ યસ્ય મુરારિસમર્ચા તસ્ય ચમઃ કિં કુરુતે ચર્ચામ્ ॥ મજન

ગીતા થોડી બંધી લીધી, ગંગાજલની અંબલિ પીધી;
એકવાર જે હરિ સંભારે, તેનું નામ કદી ક્યમ થમ દે? ગોવિંદ

અક્લં ગલિતં પલિતં મુળ્લં દશનવિહીનં જાતં તુળમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ મૃદીત્વા દ્વળં તદપિ ન મુચ્ચત્યાદ્યાપિળમ્ ॥ મજન

અંગો ગળિયાં, આંખાં થળિયાં, હાંત સહુ મુખમાંથી પડિયા;
ખુદો ઠંડો લઈને આદે, તોય ન છોડો, શકે આશાને. ગોવિંદ

બાલસ્તાવત્ક્રીડાસકસ્તદળસ્તાવત્તલ્લીરક્તઃ ।

વૃદ્ધસ્તાવચ્ચિન્તામગ્રઃ પારે બ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥ મજન

બાળપણે સહુ મસ્તી ભરિયા, તરુણ થતાં તરુણી થું રમિયા;
વૃદ્ધ થતાં ચિંતામાં પડિયા, કોઈ ન હીએ હરિના રસિયા. ગોવિંદ

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જલનોઝડરે શયનમ્ ।

ઇદં સંસારે લલુ દુસ્તારે ક્યથાઽપારે પાહિ મુરારે ॥ મજન

ફરીફરી જન્મી ફરી ફરી મરવું, ફરીફરી જલની ઉદરે સૂવું;
એવો દુસ્તાર આ સન-ચિંધુ, પાર ઉતારે કરુણાચિંધુ. ગોવિંદ

પુનરપિ રજની પુનરપિ દિવસઃ પુનરપિ પક્ષઃ પુનરપિ માસઃ ।

પુનરપ્યયતં પુનરપિ વર્ષં તદપિ ન મુચ્ચત્યાદ્યાનર્ષમ્ ॥ મજન

રજની દિન આવે ને વીતે, પક્ષ વીતે, મહિના થે વીતે;
અપ્યયન-વર્ષ પથુ ખૂટી જાયે, આશા ઈધ્યા ખૂટે ન તો થે. ગોવિંદ

વયસિ ગતે કઃ કામચ્ચિકારઃ શુષ્કે તૌરે કઃ કાલારઃ ।

નષ્ટે દ્રવ્યે કઃ પરિવારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સંસારઃ ॥ મજન

કામવાસના શી વય વધતાં? સરવર દેવાં જળ સુકાતાં?
દ્રવ્ય જતાં પરિવાર રહે ક્યાં? તત્ત્વ સમજતાં વિશ્વ ટકે ક્યાં? ગોવિંદ

નારીસ્તનમરનામિનિવેશ મિથ્યામાયામોહવેશમ્ ।

• , ઇતન્માંસવસાદિવિકાર મનસિ વિચારય ચારમ્વારમ્ ॥ મજ્જ
શ્રીનાં. અજો સુંદર દીમે, તે 'તો મિથ્યા મોહ અતિશે,
એ યે માંસ તણું જ બન્યાં છે; વાગ્વાર વિચારો સમજાવે. જોવિદં

કસ્ત્વં કોઽહ કુત આયાતઃ કા મે જનની કો મે તાતઃ ।

• , હિત પરિમાયય સર્વમસાર વિશ્વં ત્યક્ત્વા સ્યમવિચારમ્ ॥ મજ્જ
કોણુ હુ ? કોણુ તું ? ક્યાથી આવ્યા ? માતપિતા વળી કોણુ કહાવ્યાં ?
સધણું આમ અસાગ જ લાણી, છોડો હુનિયા સ્વપ્ન સમાણી. જોવિદં

મેયં ગીતાનામસહસ્ર ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજ્જમ્ ।

• , મેયં સજ્જનસક્ષે વિત્તં દેય વીતજનાય ચ વિત્તમ્ ॥ મજ્જ
સહસ્રનામ ને ગીતા ગાઓ, શ્રીપતિ ધ્યાન સદાયે ધારો,
સર્જન-મંગતિમા મન રાખો, દીનજનોને લદમી આપો. જોવિદં

યાવજીવો નિવસતિ શ્વેદે કુશલ તાવત્પૃચ્છતિ ગેદે ।

• , ગતયતિ ઘાયૌ દેહાપાયે માર્યા વિશ્યતિ તસ્મિન્કાયે ॥ મજ્જ
જ્યાંસુધી દેહે પ્રાણુ વસે છે, ત્યાંસુધી દોડો કુશળ પૂછે છે,
પ્રાણુ ગયા પછી દેહ પડતાં, પાની પણ વીશે નીરખતાં. જોવિદં

સુક્ષ્મ ક્રિયતે રામાભોગ પદ્માદ્યન્ત શરીરે રોગઃ ।

• , યદ્યપિ લોકે મરણં શરણં તદપિ ન મુચ્ચતિ પાપાચરણમ્ ॥ મજ્જ
શ્રીનો મંગ સુખે સેવાતો, શરે દેહ પછી પીડાતો;
મગ્ધ શગ્ધ છે આખર લલે, તોપણ પાપાચરણ ન છાડે. જોવિદં

રથ્યાત્તપંટવિરચિત્તકન્થઃ પુણ્યાપુણ્યવિધર્જિતપન્થઃ ।

• , નાહં ન ત્વં નાયં લોકમ્નદપિઃ કિમયં કુરુતે શોકઃ ॥ મજ્જ
કંથા ઔથગંમાથી બનાવી, પુણ્ય-પાપનો માર્ગ વટાવી;
'હું, તું, વિશ્વ-કશું નથી' જાણી, શોક કરે શો તુંયે, સારી ? જોવિદં

કુરુતે ગદ્ગાસાગરગમનં ઘટપરિપાલનમથવા દાનમ્ ।

• , જ્ઞાનવિહીનઃ સર્વમનેન મુક્તિં ન મજ્જતિ જન્મશતેન ॥ મજ્જ
છોને ગંગાજળમાં નહાયે, ને વતદાન કરે છો બહુયે,
સો સો જન્મે મુક્તિ ન પામે, જ્ઞાનવિહોણો સદુ આ લલે. જોવિદં

કચરોટ ને કુંડું

શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિત

સાક્ષરો એક અતિ ગહન પ્રશ્ન આ વાર્તામાં સાંગોપાંગ વણુચેલો નજરે પડશે.

ચીંચપોકલી રોશન પર ઉતાર્યો બન્ને તરફની ગાડીની રાહ ભેટા હતા. રવિવાર હતો, એટલે રોજિંદી ગીરદી જણાતી નહોતી. સવારનો તડકો ખુશનુમા લાગતો હતો. રોશનના 'પ્લેટફોર્મ' પરના એક છેડે એક તેર વરસનો છોકરો ઇસ્તરીબંધ કપડાંમાં સજ્જ થઈને લટાર મારતો હતો. તેના હાથમાં સિગારેટ જલતી હતી. લટાર મારતાંમારતાં તેણે પોતાના રેશમી અમ્બાના ખીસામાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી. નોટ પર તેણે જેવું ધ્યાનું હતું. છોકરાએ નોટને સૂંધી. તેણે જેવું જે ધ્યાનું હતું તે તે અતરતું હતું. સૂંધીને તેણે નોટને પાછી ગળવામાં મૂકી દીધી ને પાછળ હાથના અંગ્રેજી વાળીને સફેદ કેન્વાસના ફેરીવાળા ઘૂટ તરફ મગફળીથી ભેતોભેતો તે એટલામાં જ ટહેલવા લાગ્યો. ગાડી આવવાને હજી વાર હતી. વળી તેણે નોટ કાઢી ને તડકા સામે ધરી, અંદરની બાત ભેવા લાગ્યો. અંદરનું લખાણ વાંચ્યું. 'રૂપિયા દસ' વાંચીને તે ફરીથી પુલકિત બની ગયો. પણ એનો પુલકાટ ટડ્યો નહિ. ઓચિત્તી એક ફાસ્ટ ગાડી 'પ્લેટફોર્મ' પરથી વાળેવાળ પસાદ થઈ ગઈ અને પવનના ઝપાટામાં છોકરાના હાથમાંની નોટને પોતાની સાથે જ લઈ ગઈ.

નોટ હાથમાંથી ઊડી ગઈ. છોકરો પહેલાં ચમક્યો, પછી ગભરાયો અને પછી

પરોપદેશે પાંડિત્ય આજ નેટલું ક્યારેય નહીં બતાવાયું હોય. મધ્યમ વર્ગના કુટુંબનો વડીલ પોતાના સંતાનને ચોરી, ફાંસી ને એવા જ બીજા અનિષ્ટ નાનામોટા શુના માટે સંતાપે, પારજૂડ કરે, પોતાના સાળાના કુશ્વરિત્ર માટે પત્નીના આખા ચ કુટુંબને સંભારી આપે; પ...ણ કચરોટ ને કુંડું -એકોળપણ માટે કોણ કેને હસે? બાળ માનસ-

ઉદસીન બની ગયો. ગાડી-તો પસાર થઈ ગઈ. નોટ છાંક એટલામાં જ ઊડી ગઈ હશે એમ ધારી તે થોડોક સ્વસ્થ થયો અને બાણે કંઈ બન્યું જ નથી, એમ પાટા તરફ બારીકાઈથી બેયું; પણ ત્યાં નોટનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલીવારમાં મુંઝઈ જનારી બીજી એક લોકલ આવી. છોકરો ઊભો જ રહ્યો. ગાડી ઊપડી ગઈ, ગાડી ઊપડી ગયા પછી તે નીચે ઊતર્યો અને થોડોક સુધી પાટા વચ્ચે, આભુખાભું બંધે દસની નોટની ખોજ કરી, પણ નિરથક!

આવીને તે પાછો બાંકડા પર બેસી ગયો. થોડીવાર તે સૂતસૂત બની ગયો અને પછી અમારા ભારતી વીજળીની રોશનીમાં દીટકું ખલા પર બેસે તેને કેરમની કાંકરીની માફક આંચળીથી હસેલોઈ ઢઈએ તેમ આ આકસ્મિક મુસીબતને મનમાંથી ખંખેરીને તે ઊભો થયો. તેણે સૌથી પ્રથમ ભેઈ લીધું કે દરવાજે ટિકિટચેકરે તો નથી ને! ત્યાં કાઈ નહોતું. એટલે એપડક તે રોશનની બહાર નીકળી ગયો અને ઘેર આવ્યો.

બાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી તે ગાળાનાં પગથિયાં ચડીને ચાલીમાં આવ્યો. ઘરના ઈંજરા આગળ ઊભી ઘૂટની ફેરી છોડના લાગ્યો અને તેણે બેયું તો બાપના દેસતો હજીબેસ હતા અને ગપ્પાં મારતા હતા.

તેને આવેલો ભેઈને બાપાએ પૂછ્યું: 'કેમ અલ્યા સુંદર! સવારના પહોરમાં ઝાં

જિપજો તો ? આજે તારો જન્મદિવસ છે તેની ખબર નહોતી ?'

‘ખબર હતી અને એટલે તો હું મંદા, વક્ષીનાં ફોન કરવા નીકળ્યો હતો પણ—’

એમ બોલીને સુદર દસી પડ્યો ‘પણ બેરથી પૈસા લેતાં જ બૂલી ગયો’તો એટલે શહે આંચો.’

બધા દસ્યા સુંદરના પિતા ચંદુલાલના બે દોસ્તોએ ઉમળખાથી સુંદરને હાથના ધરાધારથી ઘોલાવ્યો. સુદર ડાહ્યો થઈને તેમની વચ્ચે બેઠો ને પાનદાનીમાંથી એક એકચી લઈ ખોટામાં મૂકી તેનું આ પગલું હેતુપૂર્વક હતું. હજી પોણા કંઠાક પહેલાં જ રેલવે પર તેણે સિગારેટ ઉપરાઉપર બે સિગારેટ પીધી હતી. બાલુમાં બેસીને વાતો કરતાં સહેજ પણ મજા આવે તો જન્મદિવસ પણ બપોરનો માર ખાઈ વિના ખાલી બપ નહિ એમ તે વરાળે સમજતો હતો.

સુંદરનો આજે જન્મદિવસ હતો અને વળી રવિવાર હતો. રાત્રિવારની સાંજથી જ ચંદુલાલના દોસ્તો રવિવાર માણવા આવ્યા હતા. બધા વચ્ચે બેઠેલા સુંદર ત્યાંથી ખસવા માગતો હતો ત્યાં તેને અદતના ભાગમાં ચાની ખુશબો આવી, ‘હો કોનો મર્ડરને ભાંચો’

‘હું તમારે માટે ચના કપ લઈ આવું’

હોકરાના આ વિવેકથી ચંદુલાલ તો

ખુશ થયા પણ તેના દોસ્તો પણ ખરેખર અદતરીન થઈ ગયા એક જગે વાસો માળડીને કંઈ ‘હા દોસ્ત ઉપર આ ત્રીજો ડોઝ છે

બીજો બોલ્યો ‘અને છેલ્લો

મોટોરાએને અદરઅદર દસવા લઈને સુંદર છટકી ગયો. સ્લોડામાંથી એક ચાળીમાં ત્રણ કપ ના લાવીને બધાને આપી અને પોતે અદર ગયો. બા આગળ આડીઅવળી વાતો કરી ને સા પીધી એટલામાં બહારથી ચંદુલાલના દોસ્તનો અવાજ આવ્યો. અરે

સુંદર ! અહીં આવ તો તારા કામ પડ્યું છે ને ભાઈ !’

દસતોદસતો સુંદર હાલત થયા સુંદરના બે ભાઈલાલકાકા બિલા મર્ડરને બીંતે ટોંગેલા ઘાટના ચોરબીસામાંથી કંઈક પૈસા કાઢતા હતા તે બોલ્યા ‘દોસ્ત આ તો પીધી, પણ મારે સિગારેટ બોઈએ ને તારા બાપા તો રેશી બીડી પીએ છે ને મને એ ફાવતી નથી’

એમ બોલતોબોલતો તેમનો દસમુખ અહેરો એકદમ ચિતામાં ફેરાઈ ગયા તે બોલ્યા ‘અરે ! આમાંથી દસની નોટ ખાઈ મર્ડર !’

બધાએ પૂછ્યું ‘શું !’

‘અરે, કાલે સાંજેજ મેં આ ચોરબીસામાં દસની નોટ મૂકી હતી ને પણ ડોણ ભૂલે એ દસની નોટ જ નથી ને ઘોબીનું બિલ પડ્યું છે ! બનવાએમ છે ? નોટને બદલે ઘોબીનું બિલ જ મેં મૂક્યું હોય’

એટલીવારમાં તો ચંદુલાલના બીજા દોસ્તે કચ્છરેથી દસેક આનાનું પરચૂરુ કાઢ્યું ને સુંદરના હાથમાં મૂક્યું ‘ભા, એક સિગારેટનું પાકિટ ને જે આનાની બિચળ થ બીડી લઈ આવ દોઝ બોઈએ’

સિગારેટ આપી પિવાઈ પણ ખરી પછી નાવલુપિાવલુ થયાં જમ્યા બપોરે ચોડીવાર મજાપે રમ્યા સતા અને મહેમાનો વિદાય થયા ત્યાંસુધી સુંદર ઘરમાં જ હતો મહેમાનો મયા પછી તરત જ ચંદુલાલે સુંદરને ઘોલાવ્યો. સુંદરિયા અહીં આવ.’

સુદર આંચો

‘દસની નોટ ક્યાં ? લાવ બોઈ’

‘તમે ક્યારે આપી છે ? મને નહિ, જાને આપી દશે’

‘હોશિયારી રહવા દે ભાઈલાલકાકાના મજવામાંથી રાતોરાત દસની નોટ બે યુમ થાય તો તારા સિવાય બીજો ભય જ નહિ,’

જરા મોટે સાદે બોલ્યાં : 'લાવ, નહિ તો આજ જનમદિવસે પણ તું કારો નહિ રહે.'

'પણ બા ! ભેને ! બાપુજી ખાલીખાલી સારા પર.....'

અને સુંદર રડી પડ્યો.

કાકા દર્ધને ચંદુલાલનો તમાચો પક્યો. સુંદર વધુ મોટે સાદે રડવા લાગ્યો. ચંદુલાલે એક વધુ ભેરદાર ધુબો માર્યો અને સુંદરના વાંસામાં બાજુ કે ગાંઠ વળી ગઈ. તે ચીસ પાડીને રડી શક્યો નહિ. બે હાથ ઝાલીને ચંદુલાલે તેને નજીક બેઠો અને ઉપરાખપરી ચાર-પાંચ તમાચા ચોડી કાઢ્યા ને બોલ્યો :

'બોલ, બોલ...હસની મોટ ક્યાં નાખી ? સવારના પહોરમાં સવારી ક્યાં ગઈતી ? કબૂલ કરી દે...એ...'

આખરે સુંદર મારથી ત્રાસ્યો ને બોલ્યો : 'કહું છું, મને મારો મા. હું કહું છું...!'

'તો બોલ, ક્યારે લીધી ?'

રડતારડતી સુંદરે જવાબ લીધો : 'કાલે રાતે તમે જધા રસોડામાં જમતા'તા ત્યારે.'

'ક્યાં નાખી ?'

'ઊંડી ગઈ !'

સુંદરે આ સાચું કહ્યું હતું છતાં બાપને આ જવાબ અપમાનજનક, તોછોડો ને ઉગ્ર લાગ્યો. જડબાં ઘણીને એક એવા તો ભેરથી ચોચિતો લાડો માર્યો કે સુંદર ઊંઘલીને દૂર જઈ પડ્યો.

'ક્યાં ઊંડી ગઈ ? ક્યાં ખરચી નાખી ? માંડીને વાત કર, બદમાશ !'

'સવારે સ્ટેશને ગયો, ત્યાં ફાસ્ટ ગાડીના અપાટામાં મોટ ક્યાંક ઊંડી ગઈ એટલે હું પાછો આવતો રહ્યો.'

બાપે તે માન્યું નહિ અને તેને કાઢી સૂક્યો : 'જા હુઆ. મારા ઘરમાં પણ ચૂકતો નહિ.'

રાતના સાડબાર વાગ્યા સુધી સુંદર

ચાલીમાં રડમસ મોઢે બેસી રહ્યો. બાપ તો નિરાંતે ઊંઘી ગયો, પણ માએ તેને હાથ ઝાલીને અંદર લાવી સુવાડી દીધો.

પંદરેક દિવસ પછી, 'જ્યારે સુંદર નિશાળેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે સગડી પાસે ઘેડીઘેડી મા રડતી હતી. માને ભેઈને તેની નાની બહેન બચલી પણ મૂળીમૂળી રડતી હતી. બાપ જમતો હતો.

'એ જેલમાં બંધ એવું સારું છે. હું બમીનબામીનના લકરમાં નહિ પડું. તારો બાઈ છે તે હું શું કરું ? એ ઊંઘાપાનિયાનો ભરોસો કેવો ? હું બમીન આપું, કાલ સવારે એ તો પાછો જુગારખાતું જમાવી દે. પછી મારે તો વેપારધંધો ઊંડીને દુકાને તાળું ન દેવું કે બીજું કંઈ ?'

આ વચનામૃતો પરથી જ સુંદર સુમળ ગયો કે મામા જુગાર રમતાં પકડાઈ ગયા છે ને બાપા તે માટે પોતાનો ગુસ્સો ઠાંલવી રહ્યા છે. જાનોમાનો ચોપડી લઈને તે બહાર ચાલીમાં જઈને બેઠો. જમીને ચંદુલાલ બો...હો...ઈ...યાં કરતો બહાર આવ્યો. બીડી સળગાવીને કંઈક વિચારમાં ને વિચારમાં રસ્તાપર પડતી ચાલીના કડોડામાં આવી બેઠો. તેની નજર સુંદર પર પડી : 'તું કેમ જાહી' બેઠો છે ? દીકરા ભણેસરી બટુ બાણે છે તેની મને ખબર છે ! જા, અંદર જઈને જમી દે.'

હડપ લઈને સુંદર અંદર ચાલ્યો ગયો. હાથગાય થોથા વગર સીધો બેસી ગયો. માએ પીરચું તે બાપા મંજ્યો. એટલી વારમાં સુંદરનું દફતર લઈને ચંદુલાલ રસોડામાં આવ્યો. તેના હાથમાં બે મરઝાઈ ગયેલી સિંગારેટ હતી. એક દેશી દમાલ હતો અને એક પ્રિન્ડિયન હતી. તે બધું સુંદર સામે ધરીને બોલ્યો : 'આ ક્યાંથી લાવ્યો ?'

સુંદર હેતુભાઈ ગયો. મોઢા તરફ જતો કોથિયો દાખમાં જ થઈ ગયો. ચંદુલાલે પોતાની પત્ની સામે બેસી ને બોલ્યો : ‘આપણા ઘંટેરા સારા ધરની છોકરી ધરમાં લઈ આવતા તે આટલા સારા. આ જો તારા કરમી કુંવરનાં લક્ષણ... જરાજર એના મામા જેવો જ લગત પાડ્યો છે, સાલો ચોર. તું શું મોટે રૂં છે ? તારો ભાઈ જુગારી, તારો દીકરો ચોર...’

‘ચોર’ એમ દાઝમાં બોલતાંબોલતાં જ સુંદરના વાસામાં એક ભોરદાર પંખે માર્યો સુંદરને અતરસ આવ્યું ને તે ઉધરસ ખાતોખાતો રડવા લાગ્યો.

ચંદુલાલે ઊઠીને ચાલવા માડ્યું. બદારના ખંડમાં જઈ, કપા પહેરી તે પાછો અદર આવ્યો ને બોલ્યો : ‘હું ફિલમ જોવા જવાનો છું. મોડું થશે. તમે તમારે...’

‘અને જવાબની વાટ જોવા વગર પૂઠ ફેરવીને ચંદુલાલ ઘરની બહાર નીકળી ગયો.

સુંદરની મા અકું જમતાજમતાં જ ઊઠી મઈ, એ ભેઈને સુંદરે પણ દાખ ધીર્ધ નાખ્યા. સુંદરની મા કાવેરીએ બદારના ખંડમાં આવીને પલંગ પર બેસી તે પેલી ઇન્ડિયન અને રમાલ પછાં દતાં. તેણે ધાયું કે સિગારેટ તો ફેંકી દીધી હશે. તેને બ આ છોકરાનાં ચોરીનાં લક્ષણ પર ખૂબ ગ્રસ્તો આવતો હતો. પણ ચંદુલાલ પોતે જ એટલો જોષા ભોરમાર છોકરાને માસતા હતા કે વધુ કંઈ મન કરવાનું માનું મન ચાલતું નહોતું.

સુંદરે ભારે મોઢે મા સામે બેસી જવા વાર આમતેમ આંટા મામાં અને પછી ‘આહું છું’ એટલું બોલી તે દાઝનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો.

કાવેરીને લાગ્યું કે છોકરો ક્યાંક બાળી જશે તો ? એટલે ઉપાટમાં તે તેની પાછળ ઊતરી, પણ સુંદરની ઝડપ ક્યાં ને ક્યાં

કાવેરીની ઝડપ ! તો ય સુંદરની પાછળપાછળ કાવેરી રસતા પર બનતી ઉતાવળે ચાલવા લાગી ડ્રામ, વિહોરિયા, મોટર, બસ અને માણસોની અવરજવરથી ચીંચેંકલીને એ રસ્તો ગાળતો હતો. સાંજ પછીની આરંભાતી ચતવું અંધારું ફુકાને, મોટરો અને સુધ-સર્કની રોશનીમાં ભાતીગળ લાગતું હતું.

ઝડપથી જતો સુંદર એક પાનબીડી-વાળાની દુકાન આગળ આવીને અટકી ગયો કાવેરીએ બેસી ને તે પછુ થોડે દૂર ઊભી રહી સુંદરે એક સિગારેટ લીધી, સળગાવી અને પછી પાછો વળ્યો. ધીમે-ધીમે, આજુબાજુ ભેંતાભેંતા તે એક બધ દુકાનના ઓટલા પર બેસીને ચિન્મતમાં પડી ગયો.

અચાનક તેનો કાન ડાકીએ પકળ્યો ને સુંદર ચમકી ગયો. ઓહોહો-આ તો બા ! એ સિગારેટ ફેંકી ઈર્ષને ગભરાયલે ચહેરે ચૂપચાપ સુંદર ચાલવા માંડ્યો. ન મા કંઈ બોલી, ન દીકરો કંઈ બોલ્યો. ઘેર આવીને સુંદર ધરતી પર જ મઈ ગયો.

આ પછી દોઢેક મહિનો ડાકી પણ મોટા બનાવ વગરનો પસાર થઈ ગયો. સુંદરનો માનો જેલમાં ગયો. તે જુગારી હતો, ચોર હતો અને તે અંગેની બધી જ બઢીઓ તેનામાં હતી તેનું વલ્કન દરતાકરતાં આને બધેરે ચંદુલાલ જમી પરવાર્યો હતો અને બીડી ફૂકતોફૂકતો પલંગમાં ચત્તો પલ્લો હતો, આં લોહીલોહાણુ હાલતમાં લગભગ બેશાન જેવા સુંદરને લઈને નિશાળના છોકરા અને બે માસતરો ઉંબરે આવી પહોંચ્યા. ચંદુલાલ સફળો બેઠો મઈ ગયો ને બોલ્યો : ‘મયું શું ? પડી ગયો ક્યાંયથી ?’

તેનો જવાબ આપવા એક માસતર આગળ આવ્યો ને બીજા માસતરે સુંદરને પલંગ પર સુવગવી પાટાપિડી કરવા માંડી.

લડવામાં ચોતે હોશિયાર છે એમ માનનારો સુંદર આજે તો થથરી ગયો હતો. વિહ્વળતામાં જ તે આંટા મારતો હતો ત્યાં તેની નાની બહેન બચલી હસતીહસતી તેની પાસે આવી ને કાલી ભાષામાં બોલી : ‘ભાઈ, બે મેં ઘાઘડી નેં ઓઢણી પહેરીઈ...! બા ફરાબનું કરી દે પછી અને દર્શન કરવા બાથું... બહુ મજા પડશે.’

સુંદરને એ છોકરીના ઉમંગમાં કંઈ રસ ન પડ્યો પણ તેની બાળનજરે બચલીની આંગળી પર શોભતી વીંટી ખ્યાનમાં લઈ લીધી. કૃત્રિમ ઉત્સાહની આડીઅવળી વાત કરીને તે વીંટી પડાવી સુંદર ઉત્સાહભેર માળાનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો ને પૈલી હોટલમાં પહોંચ્યો.

ત્યાંથી તે તંત્ર પાછો પણ આવ્યો. કાવેરીએ બન્ને છોકરાંને ફરાબ કરાવ્યું ને પછી બચલીનું માથું ઓળવા બેઠી. માથું ઓળતાંઓળતાં તેણે બેથું તો બચલીની આંગળીમાં વીંટી નહોતી. તેણે ગભરાટમાં છોકરીને પૂછ્યું : ‘વીંટી ક્યાં?’

આ પ્રશ્ન પુછાય છે તે જ વખતે ચંદુલાલ ઘરમાં આવ્યો ને તેણે જ વીંટીનો પ્રશ્ન પોતાના હસ્તક લઈ લીધો. છોકરીએ કહ્યું કે મોટાભાઈએ લઈ લીધી છે. સુંદર તો ફરાબ કરીને ઊઠી ગયો હતો. બાપાએ લાત મારીને તેને જગાડ્યો અને રોજ જે વિધિ થાય તેનાથી આજે વિશેષ વિધિ થઈ અને વીંટીની રીતે દર્શા થઈ તેની કબૂલાત સુંદરે આપી લીધી. ચંદુલાલે સપુતને સૌંચલિયાથી બાંધીને પલંગના પાયા સાથે જકડી લીધો.

ફરાબ કરીને બહાર આવી. સોપારી ખાતાંખાતાં ચંદુલાલે કાવેરીને કહ્યું : ‘હવેકા ઘરની દીકરીને ઘરમાં લાવીને મેં દ્રાવણ શો કાઢ્યો? આ વેતર મને કાગવાસ થું નાખવાનાં કંતાં! આવાં વેતર તારે નહિ, પણ કુખાડે!

બરાબર એના મામા જેવો પાક્યો છે—ચંડાળ! તેમાં તને રડવું આવે છે? તું શું મોઢે રડે, જ? તારો બાપ દીકરીના પૈસા લેનારો, તારો ભાઈ ભુગારી, તારો દીકરો ચોર...’

‘અને દીકરાના બાપમાં એ બધા જ સુણે! સમાઈ બચ છે.’

ઓચિતે એક પોલીસ અમલદાર આંગણમાં આવીને ઊભો ને એણે વાક્ય પૂરું કયું.

‘ચંદુલાલે ચમકીને બેથું ને પૂછ્યું : ‘શું છે ભાઈ, ઘર બૂંદ્યા લાગે છે!’

‘તમારું નામ ચંદુલાલ કે?’

‘હા. પણ મારું નામ ચંદુલાલ હરજીવન કટપીસવાલા છે. તમે કાઈ ખીમ ચંદુલાલની શોધમાં નીકળ્યા હશે.’

‘હા ના, હું આપ. જન્મામને જ, દેવા આવ્યો છું, ચાલો.’

‘વાત શી છે?’

‘વોન્ટ છે!’

‘શા ગુનાસર?’

‘ગુના તો ઘણા છે’

ચંદુલાલને ત્યાં પોલીસ બેઈ આગેશ પાડેશના બધા માણસો લેગા થઈ ગયા.

તેમાં એક બોલ્યો : ‘અરે સાહેબ, આ તો વેપારી લાઈનનો માણસ છે. તમે—’

‘એમ? તો ફમણાં તમને બધાને જ બજાર પડશે. બોલો જનાબ, તમે શો પ્રશ્ન કરો છો?’

‘કટપીસનો વેપારી છું.’

‘ખીલું?’

‘કંઈ નહિ.’

‘ફકાતમાં મેજ પર દરજી નથી મેસતા!’

‘એસે છે.’

‘એ દરજી એસે છે, તેની પાછળ ક્રિમિનમાં શુ કામકાજ ચાલે છે?’

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ચંદુલાલે

‘જમ થોડાકાં ગઈ તોય તેણે કહ્યું: ‘કઈ નહિ. માલ પડ્યો રહે છે, છીલુ શું’

‘એ...મ! માલ પડ્યો રહે છે? ગજાતા તાકા ત્યાં પડ્યા રહેતા હશે!’

ચંદુલાલે કઈ જવાબ ન દીધો. પાટોશીઓ, કાવેરી અને મુન્દર અચપ્રાપ્તક થાંતપણે સાંભળી રતાં

પોલીસ અમલદારે ભરખર સૂચાણે એક સિપાઈને કહ્યું ‘જ લક્ષ્મણ, પોલીસ વાનમાં બેઠેલાં પેલાં સપ્તીસાધ્વીને અહીં તેડી લાવ. આ જખા પાટોશીઓ પછુ ભલે જુજો. વધીલાત કરવા આવ્યા છે તે...’

એક બાર્થ ઉપર આવી. તેની તરફ હુમતાવાળી સોટી ધરીને અમલદાર બોલ્યા: ‘આને તમે તો જન્મસામાં જ નહિ જોળખતાં દે. તમે તો વેપારી માણસ, આ બાર્થ તો

ભતની જ હવડત, તમારી દુકાનનું પાટિયું વાંચીને જ તેણે તમને સડોવ્યા લાગે છે! ચાલો, કોટમાં ને કહેવું હોય તે કહેજો.’

બખાના આશ્ચર્ય વચ્ચે ચંદુલાલ કાન પહેરીને પોલીસ સાથે દારૂ ઊતરી ગયો. પાટોશીઓ ભતભતની વાત કરતાં કલગલ કરીને જુલીજુલી મંડળી જમાવી ચર્ચાએ ચક્ષ્યા થોડીવાર કાવેરી વિક્રમરાજના સિંદાસનની પુતળી જેવી બનીને નિશ્ચ જેવી ઊભી રહી. પછી તરત રસોડામાં ચાલી ગઈને રાજગરાની પૂરી, શિખડ વગેરે ફાળી વાળીઓ જમવામાં ગૂથાઈ મૂકી. ફાળ કરતાંકરતાં તેને મુન્દર માદ આવ્યો. તે ઊભી થઈને પકડાને પાથે બખાચેલા મુન્દરને ઊમ્તાઊમ્તાં બોલી: ‘આશ્ચર્ય, કચ્છને કુંડને હસે એમ નથી.’

✱

આર મિત્રો દલા. એક વેદચાસી, બીજા સંખીતચાસી, ત્રીજા ન્યોતિષી ને ચોથા દલા તકંચાસી. એક ગ્રામ નર્મ બધાએ બોળન જમવાનો વિચાર કર્યો, ને ચક્રમે મામ વહેંચી લીધું. સંખીતચાસી રસોઈ કરવા ભેગ. વેદચાસી સાકમાલ લેવા ગયા. ન્યોતિષી પતરાવળી અને કચિયા લેવા ગયા તથા તકંચાસી ધી, દૂધ, દહીં, તેલ વગેરે લેવા ગયા.

બરખામાંથી નવા દાડલા-દાડણી લઈ આવી. ચૂંચી ચેલાવી ચોખા નાખ્યા, તે સંખીતચાસીને ચૂલામાંથી-ખંખંડ ખંખંડ બોરો અવાજ સંભળાયો. સારંગમના ચૂર એ તો બોલવા માંડ્યા. તાલચૂર ખરાબ ન જળવાય ત્યારે સંખીતચાસી ચિડાઈ ગયા. પાચ-ચાત વખત હાથાને હકમ કર્યો પછુ વાલસાર ક્યાથી બરાબર મળે? એ તો ચિડાયા ને પાસે લાકડું હતું તેવાથી નેરથી પ્રહાર કર્યો કે દાડલાં ફૂટી ગયા ને ચૂંચી એલવાઈ ગયા.

વેદચાસી સાકમાલ લેવી વખતે વિચારતા દલા: ‘કોણું પાપુ કરે ને સીંગણા બરમ પટે. સીંદારાં બુદ્ધિનાયક છે ને સાચ રેચક છે’ ને આમ જખાવ સાકમાં કોપારોપણ કરી, વિના ચાકે એ જાણ આવ્યા.

ન્યોતિષી બાળટિયા માટે વડના જાડ નીચે ગયા ને જાડ ઉપર ચડવાની લેવાંરી કરતા હતાં ત્યાં જ બરોળીએ ટકરક એમ બે-ત્રણ વખત અવાજ કર્યો. અપશુનનાં વક્ષ પર ચડવાથી જરેર અનર્થ પનાર છે. માની એ કોરા લાકડ જેવા પાછા ફર્યા.

ધી, દૂધ, તેલ, દહીં વગેરે ભરીને માટીનાં પાત્રમાં લાવવી વખતે તકંચાસીને વિચાર થયો કે આ બધું પાત્રાધારે છે કે એમને આધારે પાત્ર છે? ચોક્કસ નિર્ણય માટે પાત્રને કુંડું વાળ્યું ને એ પછુ ખાસી દાયે પાછા આવ્યા.

આરેય વિદ્વાન, મૂર્ખાં આમ તે દિવસે બોળન વિચાજ રહ્યા.

ક્રમાંક	ક્રમાંક	નામ	વિષય
૧-૪	૧	મંગલકાવ્ય	મંગલાચરણ, પ્રવસ્તુતિ.
૫-૮	૨	માયાકાવ્ય	માયાના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન.
૯-૧૨	૩	મુમુક્ષુકાવ્ય	૯. નિવેદ, ૧૦. સદસદ્વસ્તુવિવેક, ૧૧. વૈષ્ણવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ૧૨. પ્રલસાસાહાર.
૧૩-૧૬	૪	જીવન્મુક્તકાવ્ય	જીવન્મુક્તા દશાનું વર્ણન
૧૭-૨૦	૫	પ્રલોકકાવ્ય	પ્રલોકસ્વરૂપ નિરૂપણ.
૨૧-૨૪	૬	" "	પ્રલોકવિશેષ વર્ણન
૨૫-૨૮	૭	શૂન્યકાવ્ય	વેદાંતનો શૂન્યવાદ, જૈનધર્મ તથા જૈનધર્મ આદિ સાથે તુલના.
૨૯-૩૨	૮	દર્શનકાવ્ય	પ્રથમ નાસ્તિક દર્શનોનું દર્શન કરાવી આસ્તિક પાર્શ્વેન નિરૂપણ.
૩૩-૩૬	૯	સત્સંગકાવ્ય	સત્સંગ મહિમા.
૩૭-૪૦	૧૦	પૂર્ણાહુતિકાવ્ય	સમાપ્તિ.

આ વિભાગો અત્યુદ્ગતાની દૃષ્ટિએ માત્ર સૂચનરૂપે પાઠ્યા છે. સૌએ જો સ્વીકારનાર જોઈએ એવું કહેવાનો આશય નથી. કાંઈની ઇચ્છા થાય તો દરેક કડવાના વિષયને નિરાળું નામ આપી શકે છે અને જોઈતા કડવાં તેટલા ખાંડ પાટી શકે છે. એ જ રીતે અન્ય કોઈ દસને બદલે સ્વેચ્છાનુસાર એકાં ખાંડ પણ ચોટી શકે છે. ખુદ કવિએ પોતે અજેગીતાની વસ્તુને મુખ્ય છ વિભાગમાં વહેંચી છે અને અજેગીતાના સંપાદક ડી. બ. ન. કે. મહેતાએ વર્ગીકરણને અનુસર્યા છે. અજેગીતામાં વર્ણવેલા વિષયોનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે :

‘એમાં જ્ઞાનભક્તિ વૈરાગ્ય છે,
માટે માત્રા નિરીક્ષણ દૃષ્ટિ;

જીવન્મુક્તને મહાનુદાતાં,
જેત ને વળી પુટિ.’ (૪૦-૧)

જતાં ઉપર્યુક્ત દસ કાવ્યમાં અજેગીતાનું વિભાગીકરણ કરવું એ વધુ સારસ્ય અને સામંજસ્ય બધું છે એવું મારું માનવું છે.

‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન બણીશ’ કહેનારે જ્ઞાની અગો પોતાને કવિ માનતો નથી, પણ વસ્તુતઃ જો કવિ છે. અને પ્રથમ પંક્તિનો સમર્થ કવિ છે. હા, જો વાત સાચી છે કે જો કવિતાની કલા તરફ જોઈતું લક્ષ નથી આપતો કે પોતાની વાણીને રસમંદર કરવા નથી ચોભતો; પણ એની વાણીનો ધોષ એવા વેગથી વહે છે અને એનો વિરલ અને વિયુલ શબ્દભંડોર એના વક્તવ્યને એવી સુરેખતા અને સચોટતાથી વ્યક્ત કરે છે કે પેલી કલામર્યાદા કાંઈના લક્ષમાં પણ આવતી નથી. તળપદા ને ઘરગથું શબ્દો અને દણીતોથી ગચિત એનો કાવ્યપ્રવાદ એવા વેધક અને ઉત્કટને અસંસ્કારક નીવડે છે કે કવિતાકલાની અપેક્ષા જ કાંઈને નથી રહેતી. રસશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્ર, હંદસાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રનો એને અભ્યાસ નથી તેમ જ એની એને પરવા પણ નથી. અજેગીતામાં એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે :

‘તેણે અંથ પહેલું જોત બાણવું,

અગો મજાણ બગણું નથી બાણવું;

કુક એક ને વડકમક,
અમો લહા વિના નથી આણુતા;
એમ ગણિતપણે ગરુઆ થયા,
કરુણા ઉપગવી કવિજને;
હું તો એટલું કહીને સ્તવું,
રજો કવિ ભણો મુજને.'

અખાને પરવા છે માત્ર પોતાનું કથન
સીધો અને સચોટ રીતે રજૂ કરવાની અને
એમ કરી વાચકના મનને શાન્દ્યાણે નીકળવાની
ભાવા અને ચિંતનની એની અજબ સમૃદ્ધિને
સર્જ એમ કરતું એને મન રમત પાત છે

• કવિશ્રી ખજરદાર કહે છે તેમ કવિતા
અને તત્ત્વચિંતનનો શોગ મહાવિરલ છે
હજુવી રૂલ જેવી કવિતા તત્ત્વચિંતનનો ભાર
સહી શકતી નથી. એટલે એ ઉભયને મૂલ્યવા
જાતાં કવિતા તત્ત્વજ્ઞાન અરપટ બની જમડી
બધ છે કે કવિતા ભારે બની કથળી બધ
છે. 'કાઈ અપૂર્વ' શક્તિશાળી કવિએ જ એ
એનો સુભગ સમન્વય સાધી શકે છે આપણો
કવિ અખો એવો મહાસમર્થ કવિ છે અને
એની અખેગીતા કવિતા અને તત્ત્વચિંતનના
મહાવિરલ શોગનું જબલત દર્શાવે છે
અખેગીતાનું મહન ચિંતન કવિતાના મનોરમ
રંગોમા દેવો રીતે મૂત કરાવું છે એના
શોગ ઉદાહરણ આપણે એકએ

જેમ સર્વજિવનાં કિરણો પથરગી
કાચના મરિર પર પડે એથી વિમિત રૂપો
દેખાતે તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યના અનેક જીવરૂપો
આવાસો માયાના મંદિર વડે દેખાય છે.
બ્રહ્માના માથા મારફત પ્રગટતા અનંત રંગ
અત્યંત મનોરમ ઉપમા દ્વારા કવિ કેવી
રમીત રીતે સ્ફુટ કરે છે।

'જેમ કાચનું મંદિર રસુ,
નીલ પીત શુભ.શ્યામનું,
તે ઉપર તથા સૂર બચાડે,
ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.'

દેવાચ સૂરજ તપે નહા,
માયા તે મંદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહનું,
પણ જીવ યર્ષ માન્યુ સાચ.' (૧૬-૮-૯)

કિરણ અને કાચનું આ સિદ્ધરૂપ દર્શાવે
કવિને પણ પૈરમપ્રિય યર્ષ પડ્યું લાગે છે.
અનુભવબિદુ નામક અનુપમ કાવ્યમા એ
એનો મધુર વિનિશોગ કરે છે

'મોટા મંદિર મહાં તહાં છે કાચજી હાન્યા,
નીલ પીત બહુ જમરંગના લેહો ભાન્યા;
ભ્રમ્યો ભ્રમ્યો સૂર દુરથી અંતર જલકે,
દેખાડે બહુ રૂપ ધૂપ વિવિધ પેર ચલકે;
અખા! ઉપર અવગ્રેહતાં તહાં તેમનું તેમ છે,
એમ વિશેષી ભણુને, વસ્તુ વડે એ એમ છે.'

(૨૭)

જ્ઞાનીભક્ત અખો મૂળે તો ભક્ત છે,
એટલે એ વેદાંતી અનવા જતાં ભક્ત મટતો
નથી માત્ર એની ભક્તિનું સ્વરૂપ બદલાય
છે દરિ સજા માટે 'વિરલ વેરાએ જેહનું
મન તપે' છે એવો મુગ્ધુ 'રૂ મહિં દરિને
જપે' છે અને સદ્ગુરુનું વચન માની ભક્તિ
આધરે છે એ જ્ઞાનમૂલક ભક્તિ વણવતાં
અખો કહે છે

'બાઈ ભક્તિ એવી પંખણી,
જેને જ્ઞાનવેરાચ એ પાંખ છે;
ચિદાકાશમાં તે જ છેડે,
જેને સદ્ગુરુથી આંખ છે
તે નેત્ર દેખે પરિવ્રજતાં'
પરિવ્રજના કણું માત્ર
પાદપાણિ પરિવ્રજતાં,
પરવશ દાતાને પાત્ર.
પરિવ્રજા વિના નહિ ઠામ કાઢો,
એમ દેખે તે ભરપૂર
જિહ્વાં તિહાં દેખે હરિ તે,
જેનાં પગલ થયાં હોય દૂર.' ૧૦૭, ૮-૧૦

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિપરનો અખાનો અનુરાગ
જ્ઞાની થવાથી યોગ્યો પ્રેમી નથી બિલ્લી

એની ભાવના વધુ વિશુદ્ધ અને વિસ્તૃત બની છે અને સર્વાત્મભાવ તે જ પ્રેમભક્તિ એમ એ માને છે. આવા ભક્તિવિશેષથી ભરેલા ભક્ત માટે એ સાચું કહે છે :

‘નિત્ય રાસ નારાયણુ કેસે,
દેખે તે અનંત આંખાર;

નિહાં નેચો તિહાં તેવો,
નારાયણુ નર ને નાર.

ગદ્ગદ કંઠે ગાતે થકે,
શેમાંચિત હોયે ગાત્ર;

હર્ષ આંસુ હેત હરે,
પણુ પ્રેમ કેરું યાત્ર.

નવનીત સરખું રહે કોમલ,
કહું ન માયે હેત;

આંખ્ય માંહે અમૃત ભયું,
હરિભક્ત કેરું ખેત.’ (૧૧-૧૮)

આતમની સૂઝાળો અખો જેમ ભક્તિ-માર્ગને વળગી રહેતો નથી તેમ જ્ઞાનને પણ અંધપણે સ્વીકારી લેતો નથી; એથી તો એ સાચા જિજ્ઞાસુને ગુરતી શોષમાં આટઆટલું રખડવું પડ્યું. મોટામોટા જ્ઞાનીઓ પણ ખડનમડન માટે જે તકબાજી કરે છે તેનો અખાને સખત અણુગમેા છે. પદ્મશંકરાના બૂજવા મતો તરફ તીવ્ર કટાક્ષ કરતાં અખો કહે છે :

‘છ દરશન તે મૂળમાં, લાઈ શાસ્ત્રે કેસં નામ;
તેહનાં થયાં પાખંડ છનુ’, તે આલ્યાં આશેખમ.
પાખંડનાં બહુ ફરસુઆં, ગણતાં ન આવે છેક;
તે મત ભાખે બૂજવા, પણુ ચાલ્ય ન મળે એક.
એકએકને નિદે માંહોમાંહે, અને પોતાને કહે સાર;
એમ ખટ દરશન ખટપટે, પણુ ન કરે મૂળ વિચાર.
લાણીલાણીને લેઈ પાટે, અક્ષર તણી લે જોડ.
સિદ્ધાંત નામે સમજ માંહે, બાંધી રહ્યા ખટકોટ.
છએ કરે વાદ માંહોમાંહે, ત્યારે સૌને પોણે માય;
સમાસ માયા આયે સરખો, હાણી કોએ ન ભાય.
કહે અખો સહુકો મુખો, મત નોહે મહંતને;
નિરહાવે નારાયણુ મળશે, એ સેવો હરિચુરસંતને.

(૨૬-૬-૧૧)

એ જ રીતે પાખંડી જ્ઞાનીઓ જે માયામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે અને શાસ્ત્રનો સાચો સર્મ નહિ સમજતાં માત્ર મોઢેથી શુકરાખે બોલે છે તેમના પ્રતિ પણુ અંખો રમૂજ કટાક્ષ કરે છે. એવા સાંખ્યવાદીઓ અને માયાવાદીઓ માટે કવિ કહે છે :

‘સાંખ્યને આંખ્ય પા વસાની,

એ ચાલે તો આલી શકે;

વેદાંતને વાટ મુળે મુધી,

એ માયા મુખથી નવ બકે. (૩૧-૯)

ચિંતન અને કવનના આવા મુખ સમ-વ્યવનાં અનેક ઉદાહરણો અખેગીતામાં વેરાયેલા પહ્યાં છે. અખાની વાણીનું ખરું સામર્થ્ય એના અર્થભારભર્યા તળપદા શબ્દોમાં અને ઔચિત્યભર્યા ઘરગથ્થુ ઉપમાનોમાં રહેલું છે. એ તો એક લુહો જ અવ્યાસનિષય બની રહે એમ છે. શબ્દના તીવ્ર બાહ્ય જોડતા એનાં છપા એવી સામગ્રીનો વિપુલ ભંડાર છે. અખેગીતામાં પણુ એવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો મળી રહે છે. વિરહવૈરાગ્યથી આતુર જીવને અખો ‘મીન વિચયુ’ તીરથી કહે છે, હરિપરાયણુ ભક્તને ‘બર વહુવી જીવતી’ સાથે સરખાવે છે, અને માયાની અનંત ઉપાધિ માટે સુરર્થ ઉપમા યોગ્ય છે :

‘તે અનંતમય ઉપાધ્ય બહોળી,

તે બાણો અહંકૃત્ય;

સાંમસામા મુકુરમાં અનંત દીસે,

જેમ રૂપની સંસૃત્ય.’ (૨૨-૧૦)

જ્ઞાની કંવિ અખાના અને એની અલેખ અખેગીતાના આટલા દર્શન પછી આપણે બેઈ શકીએ છીએ કે તે કેવા પ્રથમ કથાનો કવિ છે, છતાં એનામાં અહંકારનો છાંયો સરખો નથી. એણે વેદાંતને માન મનનવિષય માન્યું નથી. પણુ જીવનવિષય અને એથી જ કવનવિષય મળ્યું છે. વેદાંતને એ પથારી ગણે છે માટે તો એ અખેગીતા જેવા ઉત્તમ

નવો અવતાર.

શ્રી પ્રજ્ઞાત

આ વારી છે ગુજરાતની જ ભૂમિમા ભગેલી
વાતાવરણ તમને ઘેર-વધુ ઘેર લાગે, પણ માત્ર
નજીક ફેરફારે વિના સત્ય હકીકતોના પાયા પર
આનું મંદિર છે આ કિસ્સો સ્વચ્છ દિલે કુલ મળે
છે, પરંતુ એના મૂલ્ય તો ગુજરાતને ઘેરઘેર જાળવાતા
સાચુ-વજીર સળધોમા છે આ સનાતન પ્રથમ વિશે
એક નવો દરિયાણું ચઢી રહ્યું કરવામા આતો છે

‘પણ બા, એમાં મારો શો વાક ?’
‘તુલુતલુ વરસ ધરમાં રહી તો થે ખબર
ન પડે કે કઈ વસ્તુ માં મૂકવી ?’
‘સસરાજીએ રાત્રે પોતાને પીવાને દૂધની
તપેલી એમની પાસે જ મુકાવેલી પણ એ
પીવાનું મૂકી ગયા હશે !’
‘એ ખૂસી ગયા તો તારે ધ્યાન રાખવું તું !
ઘેર કાનું નામ !’
‘જેરે પણ બા, હું સૂતા ગઈ ત્યારે તો
એ જાણુ વાચતા બેઠાંતા-અને રહી ખબર
સસરાજી મ્યારે ચતા તે !’
‘હો હો હો રહી ચકાક ને ભાગ જીજ
હીપડે છે ! મોઢા મૂનું દૂધ મિઠાડીને મોઢે
ગૂધું ને કીડીએ થર્મ આનું તુકસાન ધરમાં
કેમ કરી વેસાય ?’

‘પણ બા એમાં મારો શો વાક હતો ?’
‘મારો શો વાક હતો !’ જલ્લકા કરતી
ને ઘૂરકતી સાસુએ અસાધી ખાર જેવા વીક્લુ
ને લટકાળા ચળો ફેર્યા ‘જેરે વહુરાણી, તને
આજની નથી જાણતી, બાવી છે. આજની
એજણુ છુ ‘વહુનાં લખખલુ આગણુમાંથી
મે તો આજનાં થે વતી લીધાં છે જે કઈ
તુકસાન થાય તે બીજને જ વાકે થાય છે ! બીજું
તે કાણુ ધરમાં છે, એવું ! આ તો જેમાં તેમાં
બસ-મારો શો વાક ! નિવેળા આપતી !’

‘જેરે શું કરતી તી રેલ ?’
‘સાક્ષી બજલતી તી બા !’
‘તે તાના સસરા અદર આત્યા તેની થે
તને ખબર ન રહી !’

અથને અ તે વીતરાગથી કહે છે
‘નાથ નિરજન સથ જતા, અઓ તે નિમિત્ત માત્ર
જેમ વાળું હોસે વાળવું, પણ જાહેરે જુલુ પાત્ર
જે પૂરણ પ્રજા પૂરી રહ્યો છે, યદ્યદ્ય બોલણુકાર,
તેણે આપે આપવું વચનું કીધું સ્વસ્વરૂપ
નિરધાર’ (૪૦-૮-૧૦)
આવા મદાજાનીને પરમ વેદાંતીને,
ઉત્તમ અધિકારીને પ્રથમ સાક્ષાત્કાર થાય અને
એનો અવલું નીચ ‘અભિનવ ને આનંદ’ મળે
એમાં નવાઈ શી ? ‘નીરખને ગગનમાં કોણ
ધૂમી રહ્યો’ એ નરસિંહ મહેતાના પ્રજ્ઞાનના

અદ્ભુત સુદર પેઠ સમીપકુ અમાન પ્રજા
સાક્ષાત્કારનું એ ઉત્કટ કવિ વચન કાનના જોઈ
આપણે વિરમીએ
‘અભિનવો આનંદ આનંદ,
અઓ અવ મોચર ધનું એ;
પરંપ અપાર મહાપ્રા,
તે પૂરણ પ્રજા સ્તવુ હુ એ
કહે અઓ આનંદ,
અનુભવીને લહેવાનબો એ;
પૂરણ પરમાત્મ નિત્ય
સગડે અતિ ધણો એ (૧૦-૧૧)

‘પણ બા, અંદર તો એ આત્મા આવવાની ખબર તે હું રાખું કે એ ?’

‘પાછી વાત લંબાવી નિર્લજ્જ ! બસ કહીએ તે સીધું સાંભળવું જ નહિ ! મૂઠી દીધાં લાજ ને શરમ નેવે ! એ-શ-ર-મ !’

‘મુંઝઈ આત્મા કે ભૂલી ગયાં ગામહું ! જાસવારે નાટક-સિનેમા કેવાં ?’

પતિ સાથે ત્રણ મહિને આજે સિનેમા બેવા ગયેલ રેણુ પાછી ફરી કે તરત જ સાસુએ ધમકાવી કાઢી.

‘પ...ણ...બા...’

‘અમે યે આખી જિંદગી કાઢી, પણ ધણી સાથે આટલી છૂટથી તો કહી યે નથી ર્યાં.’

‘મુંઝઈમાં રહ્યાં તો પણ...તમે...’

‘અરે, તે આઢીં રહી છઠી જવાતું’ એમ ? પિયેરમાં તો કેવુંકે તે આખું મલક જાય છે !’

બૂલ હોય કે ન હોય, બૂના જમાનાની ખંધી સાસુ ભણી નેઈને શબ્દોના ઊનાઊના લારા વહુને ચાંપતી જ ગઈ. પિયેરથી ભરી-ભરી ઉમેદો લાવેલ રેણુની આ દશાથી પડોશીઓ પણ ત્રાસી ગયા હતા.

મુંઝઈના પરામાં-વિલેપાલેમાં વસતા આ કુટુંબમાં મા, બાપ, એ દીકરા, એક નણંદને એક વહુ છે ખરાં; પરંતુ આ સર્વે ઉપર વર્ચસ્વ, નેહકમી કે ચલણ ને ગણી તે-સાસુનું ચાલતું હતું. લગભગ ઘોડિયામાંથી જ ઝાપાંચેલો મોટો દીકરો જમુ ધણુંધણું લાડ્યો. એમ. એ. થયો. એવાને કંઠે, એક વખત દીકરા કોલના વજન પર, રેણુને ટાંગવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ હતી એમ ભૂરી ચક્કમ-પણે માનતી હતી. સાસરિયા પક્ષે પાડેલું રેણુ નામ કેવું મજાતું હતું ? પણ નામ પ્રમાણે એજા જ કોઈનામાં ચુલ્લુ હોય છે ! સોંદરમાં, સરીરમાં, ભણતરમાં, સુદિમાં, વ્યવહારમાં કે

કુશળતામાં વહુ જમુના હમરમા ભાગ જેટલી યે ન હતી એમ વરની માતા ભૂરીનો દબ નિર્ણય હતો. પરંતુ પ્રતિજ્ઞાને ભેરે લગ્ન કરી નાખવાં પડ્યાં હતાં. છૂટાછેડા તો દેવાય એમ નહોતા.

દીકરાના ગળાપર વીંટળાયેલું આ ઘંટીનું પડ કેમ કરી છોડાવવું એને માટે રાતરિવસ વિચાર કર્યા પછી ભૂરીએ એક માગ કાઢ્યો હતો—વહુને સતાવવાનો, રિખાવવાનો, ત્રાસ દેવાનો, સાચી કે ખોટી રીતે વહુને બળત્રગતા અંગારાની શબ્દભટ્ટી પર ચોવીએ કલાક શેકમા કરવાનો. ભૂરીનું ચોક્કસ ધારવું હતું, કે આમ કરવાથી ભલે લોકોમાં પોતે થોડા મહિના વગોવાય પણ એથી દીકરાનું સ્વિચ્છ-તો સુખરવાનું જ હતું. અતિશય રિખામણને પરિણામે કાં તો વહુ સાસરે આવતી અટકી જશે, અગર તો વિલેપાલેમાં કોઈ દૂબો કે દરિયા પૂરો-કોઈ પણ રીતે એ આપઘાત કરશે; અને માની લો કે કદાચ આમ નહિ કરે તો સતત જળતી રહેવાથી વહુ વહેલી-થોડી ક્ષયનો ભોગ બનશે અને વધુમાં વધુ ત્રણચાર વરસમાં તો એ ખતમ થઈ જ જશે ! ને પછી.....

જમુ માટે પોતે મનગમતી નવી વહુ લાવશે ને...પછી...

તમે કહેશો આવી દૂર સાસુ તે હોય, પણ ભૂરીએ આ વાત કોઈને યે-પતિને યે સૂઝાં કરી નહોતી એટલે તમને આમ થતું હશે, બાકી વાત સાવ સાચી હતી.

શરૂઆતમાં તો માબાપે વળગારેલા આ ‘ઝોડ’ તરફ જમુને ઘણો જ અણગમો થતો; પરંતુ એના પ્રયત્નો માતાનો દૂર વર્તાવ એ જેમજેમ ભોતો ગયો, તેમતેમ પોતાની જનની પ્રાયે એ મનમાં ને મનમાં ગુસ્સે થવા લાગ્યો. એની આંખ ઊધવી ગઈ. જમુથી આ આ આંખી શકાતું નહોતું, પરંતુ આજ્ઞાકિત યથુના કાણુ જાયું કેવા યે માતા સંસ્કારો

એનામાં નાનપણથી ભરાઈ બેઠા હતા કે માતા સામે એ ખાંખ પલુ ઊંચી કરી શકતો નહિ. એ સપથો ઊભરો એનાથી રેલુ સંમશ ધ્રુવનાઈ જતો, પલુ રેલુ કેમ કશું થે કહેતી નહોતી? કવચિત્ તે બહુદીપ્તીને જમુ માતાની ખોડો કાઢતો કંઈ કરતાં રેલુ મા વિષે બૂરં બોલે છે! પલુ ના, રેલુ તો સાચી આયમંદિસા જની દિવસભરની એકે વાત એ પતિને કહેતી નહિ, એના કાન બંધેરતી નહિ, માતાના વર્તાવ સામે એકે સખ્ત બાલતી નહિ. ધીમેધીમે જમુએ બેયું કે પત્નીને આ ભતનો વર્તાવ બળજબરી કે ધરાણપૂરકને નહોતો, પરંતુ રેલુનો એ તો એક ઉમદા ચુલું હતો. પત્ની વિશેની એની માન્યતામાં ત્યારથી જળજર પલરો આવી ગયા પહેલાં કરતાં મનને સારું જનવું થયું.

એક બીજી વાત પલુ આ પ્રમંથમાં ઊડે ઊતરવાથી જમુ બહુ રાક્યો. નાનો વાઈ દાંડ હતો. માનો વધુપડતો હાથો હતો. પત્નીને ત્રાસ દેવામાં જાનો થે દિસી હતો. માતા તરફથી જોડેજોડ થતા મેરવર્તવમાં નાનાજાઈની મૂળી સંમતિ હતી. પરંતુ એ તો રહો સ્વયં મનનાથે તેમ એ પોતાની સાથે વર્તી બય તો અપમાન થઈ બય એ દહેશતથી સમજુ જમુ જરા ગભરાતો હતો.

‘આ તે કુંડું છે કે કંકાસથર?’ એક રાત્રે એણે પત્ની આગળ ઊભરો ધ્રુવ્યો. રેલુ મૂળી રહી.

‘આ કંકાસમાંથી પ્રવરનો એક માગ’ એ શોધી કાઢ્યો છે,’ એણે કહ્યું. પત્નીની પૃચ્છક દષ્ટિએ બહુ પ્રશ્નો માગ્યા. ‘પાસે પૈસા નથી, પલુ ગમે તેમ કરીને થે જુદાં રહીએ.’

‘ના, ના, એવું આપણે નથી કરવું,’ રેલુ બોલી. ‘હોય એ તો જાની થે હમે ઉમર મવા આવી. ધરોડપણ આપણે એમને દુઃખ

નથી આપવું.’

‘તું જ છે મુદ્દ જેવી!’ માતા પ્રત્યે બતાવતી વધારેપાતી સ્નેહથી હાગણીથી જમુ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયા. ‘સાપ કરડે નહિ પલુ ફોડો મારતાં થે શીખવું બોઈએ!’

‘પલુ હું કોમ્પી આગળ ફોડો મારું! હજી તો નાનાં છીએ. આમ ધમતોધમતો જ શીખીશું.’

‘ભારે તો, જાના રાખો તને લીની નાજ જેવા હાગતા હશે નહિ?’

‘અરે રે, શું તમે ય તો... બીજું કાઈ હોય તો સાચુની સામે બોલતી વહુને કબાવે, તમે તો બોલે જ મને જાની સામે ધવા ઉતરો છો!’

‘પલુ તો થે તારા પેટનું પાણી ક્યાં કાઢે છે, બે ને?’

રેલુકા માત્ર હસી-બહુ જગતનાં તમામ દુઃખો પ્રત્યે એ હાસ્યમાં સકાતબુતિ હતી. ‘હસે છે શું, તું તારી મેળે રહેજે સાચુ પાસે, હું તો જુદો રહીશ.’

ભાઈની જુદા રહેવાની આ વાત બહેન સમજી ગઈ જાને એણે બંધેયું કે ભાળીના કહેવાથી જ ભાઈ જુદા રહેવાની ખટપટ કરતો લાગે છે.

‘જૂરીને થયું હવે તો વહુનું કાસળ કાઢ્યા નિમ્ન પ્રકો જ નથી.’

‘કુંડુંજરના ગોમનો ભાર જાને વાહો-સાસુ ને વહુ જુદીજુદી દિશામાં ચેંચવા મંથતો હતો.’

‘આ તો હજી મઈ કાલની જવાત સાસુએ જાને વહુઓથી બનેલા દિવસમાજનું એ મહાન કહેંક હતું. પવિત્ર માનવસંસ્કૃતિ પર અકિત થયેલું બહુ એ ઘોર પાપ હતું. સજનજના સાસુવહુના અપાત્ર એ અંતિમ નિવ્રત હતું.’ ઝસાના આવેશમાં આવેલી

રેણુકાના સહસ્રશત આત્માઓએ ત્યારે સાંસો શાપ પોકાર્યા હશે. એ મૂળી વેદનાઓની ચીસોના બહુકારા-તો હજી અત્યારે પણ સંભળાય છે.

બુઓ...બુઓ...ઠરિપતાલના ખાટલા પર અચેત સૂતેલી રેણુ પણ બહુ ઊંડી ચર્ચાઈ જાયે હાથે 'વિનાશનો સંદેશ' પાઠવી રહી છે. એના કેશ વિખરાયેલાં છે. રડીરડીને એની આંખો અંગારા જેવી થઈ ગઈ છે... આવેશ, પાસે ઊભેલા સજ્જનો, સમાજના ધૂરીણો બહુ એનો શાપ સાંભળે છે. માથે થ મૂકી સૌ વિચારે છે. પરંતુ રેણુના કોનો જવાબ દેતાં એમની જાણે મૌનનાં બાં વાગી ગયાં છે. સૌ કોઈ 'ઉપરવાળા' રક્ષ આગળી ચીંચે છે.

આખરે શું સાસુ જ છતી ત્યારે? રેણુએ આપઘાત કર્યો હતો? એ ને કંઈ હોય તે. કારણુ તે સાવ નજીક જ હતું એમ કહી શકાય.

*

આમ તો સાવ ફીકી પડી ગયેલી રેણુના પેટમાં સખત દુઃખનું હતું. બેએક દિવસ સુધી એ બેચેન રહી. માથામાં એને ભયંકર થળ ઊપડ્યું હતું. સાધારણ દિવસોમાં આવતો ઘાટી પણ હમણાંને દેશમાં ગયો હોવાથી આવતો નહોતો. ત્રણ દિવસ સુધી રેણુથી પથારીમાંથી ઉઠાડું નહિ. ચોથે દિવસે પણ કામકાજ કરવાની પોતાની અશક્તિ વિશે ત્યારે નમ્રતાથી એણે સાસુને ના કહી ત્યારે તે પહેલેથી કરેલી ગણતરી મુજબ એના પર સખત ચિદાયાં. ગાળો દીધી, વહુના બાપની સાતેસાત પેઢીને એણે શણગારી કાઢી!

સૂતેલી વહુની પાસેથી દૂર ખસતાંખસતાં સાસુએ ઊંચે કહી પણ દીધું:

'બીજાંને બારણ થવા કરતાં તો બાઈ,

ન હોઈએ તે સારાં!'

-રેણુ અત્યંત દુઃખથી પિડાતી હતી. આવી સ્વરે એ બોલી:

'મોત ઓહું કાઢવું માગ્યું મળે છે, બા?' હમણાંહમણાંથી એનાથી ગમે તેવું બોલાઈ જતું હતું. શારીરિક પીડા લોભવનાર વ્યક્તિનું માનસિક સમતોલપણું રહી શકતું નથી. આડે દિવસે અત્યંત નમ્ર રહેતી રેણુ આવે પ્રસંગે કનચિત શરસે પણ થઈ બય તો એનો દોષ કેમ કાઢી શકાય?

'તમારે અહીં અમારા જીવ પર તાગડધિના કરવા હોય. પછી શા માટે તારે મોતને બોલાવવું ભેઈએ? કે કાઢેની એ કશી જરૂર તને પડે?'

'શું કામ આ બળેલીને બાળો છો...'

'તને કોણ કહે બળેલી? શરીર તો ખારસું વધે બંધ છે।' સાસુએ વહુની કરેલી આ કેટલી દૂર નિંબના હતી? અહીં આત્મા બાદ સુમાનેલી તમામ શક્તિમાં, હોમાઈ ગયેલા તમામ ચેતનમાં, ગામડાની નારીના હવે બાકી રહેલા હાડપિંજરમાં સાસુને શક્તિ, ચેતન ને સૌંદર્યનો ભાસ થતો હતો!

બૂરીએ આખાદ રીતે સાસુપણું ચરિતાર્થ કયું. વાતમાં ને વાતમાં એણે વહુને મરવાનું એ સૂચન કરી દીધું!

પથરને ધા થતાં જે દશા પાકા ફળની થાય તે જ દશા આ શબ્દોનો ધા થતાં ધૂંધવાઈ રહેલા રેણુના હૈયાની થઈ. ને પાકા ફળની માંદક જ એ તૂટી પડ્યું. એ સંતિ આહતું હતું ત્યાં અગ્નિનો વરસાદ વરસ્યો, આનંદને બદલે એને દ્વેશ મળ્યો; જીવનની વસંત અંખતી કાચલને પાનખર મળી. તૂટેલા એ હૈયાને, નીચે પડ્યા પછી બહુ કંઈ એ બાન ન રહ્યું, આપોઆપ રેણુના મુખમાંથી શબ્દો સર્વાં:

‘જો જો, જળી મરીશ હં...’

‘બાસ હાકનાર તે વળી કે’ણે શબ્દ
પાળે છે...’

‘બા...!’

‘કે’લી હોય તો પાસલેટ આપુ...’

આમ શોહી બૂરીએ વફાને આસતેલનો
શીશો જતાવ્યો યે બરો. પોતાના પામણપણું
રેલુને કુખમાં ભાન ન રહ્યું ચાંદણ કોષે
એનો કબજો શીધો હતો આસતેલના શીશા
તરફ જો વળી એટલે બૂરીએ વળી ઘણ
અજબાબો:

• ‘રહેવા દે રેલુ...હં તો અમરતી કે’લી તી
આવું તે...હો...ય...’

• અને બૂરીનું, માનસસાસ સાચુ પડ્યું.
દાર્થો ભુગારી ને કોષાનિત મનુષ્ય જલે
સરખા જેમજેમ ના કહીએ તેમતેમ એ
વધારે આગળ વધવાના યુગમાં આવેલી
રેલુએ શીશો લીધા. ‘રહેવા દે રહેવા દે’ની
બિન તી દ્વારા શીશો મૂટવી લેવાનો ડાળ
કરતી સામુએ બૂરીના લગ્ન ઉપજ જ એ
ઢોળી લીધું.

સ્ત્રિધાન હોહા વધી પડી લોકોએ
બારણાં ખખડાવ્યાં.

‘રહેવા દે આંધાં વફા, રહેવા દે’ શું કરે
છે તેનું લાન છે કે નહિ.’

‘ના, ના, છોડી દો, મને છોડી દો.’

પણ આ રકમકમાં રસોડાના ઘોડાની
નીચેની ઢીવાસળીની પેટી બૂરીએ રેસ મારી
બહાર કાઢી હતી!

‘આ...રહી પે...તી!’ બારણે સખત
ટોસા પડ્યા...લોકોએ બારણાં ખખડાવ્યાં
રેલુએ ઢીવાસળી ચેતાવી...લગ્નની દાર
પર આ...તી! મોટો ભડકો મચે

એક જ સેકંડમાં બધું બની ગયું. બૂરીએ
પ્રાથમિક, ધીન ને ચા કરવાનો સામાન
નીચે ઉતારી મૂકી લીધા બહારના લોકોને

કોલાહલ વધતો જ જતો હતો હવે બારણાં
એકતમ ઉપાડી બૂરીએ મોટેથી શબ્દ પાડી:

‘માએ રે કાઈ બચાવો રે...રેલુ દામી...
રેલુ દામી!’

‘પણ તમારે શા સારું મો લખમાં પાડું
એકંદ્રે? આપણે હજાર કામ છે ટાંટિયાતોડી
કરવાની ને પોલીસના લોકોમાં પડવાની હું
તમને સાફ ના જણાવી દઉં છું.’

‘હા, એક રોક વહુની જિંદગી બચાવવા
હું મને તે ઠરીશ.’

‘ગાંડા ન કારો આગળપાછળનો પૂરતો
ચિચાર કરો સાચી વાત મગત કરી દેશો
તો એ કુટુંબ સાથે જિંદગીબરનો અણુજનાવ
નહિ થાય?’ પડોશની પત્નીએ પોતાના
પતિને કહ્યું.

‘શાંખીટ્ટી હું કાઈ ન સમજું. આ
એક રેલુનો નહિ અસખ્ય રેલુકાઓનો સવાલ
છે, સાસુને ખબર પાડી જ દેવી ભેઈએ:
વફાને હરિપતાલમાં લઈ ગયા છે તે કોણ
જણે ત્યાં-શી ચે સ્થિતિ હશે? મારા જેવો
ભણેલો માણસ આ અનિષ્ટ ન અટકાવે તો
બીજુ કોણ અટકાવવાનું હતું!’

‘રે, પણ એના પેલા નાના દાંડાએકરોનો
રાજનો ત્રાસ પછી મારાથી તો નહિ વેચાય.
તમે તો જશો ઓરિસે ને ઘેર હું અહીં એકલી!
નહિ, નહિ, આપણે આ વાતમાં નથી પાડું’
ના કહું છું હું...’

‘હું તો આ ચાલેથી પોલીસવાળું.’

‘અરે...આપણા બચુડાના સમ છે તમે
જાઓ તો.’

‘બચુડા કરતાં અત્યારે તો રેલુની સ્થિતિ
અપભવની છે’ કહીને પડોશી પોલીસવાળી
પર અપાટાનેર ચાલેથી ગયો.

પોલીસથોડી પર પડોશીએ પોતાની ક્રિયત નોંધાવી. પોતાના માળામાં બનેલા એક કિસ્સામાં વહુને સાસુએ બળાટકારે બાળી નાખી છે એવું જણાવ્યું.

‘કાણુ છે સાક્ષી ?’

‘ક્યારે બન્યું આ ?’

‘તમને ક્યાંથી ખબર ?’

‘તમે કેમ વધુ રસ લઈ રહ્યા છો ?’

‘તમારાં કંઈ સગાં ખરાં કે ?’

‘આવા તો રોજના કિસ્સાઓ બને છે !’

‘ખોટું હશે તો ખૂરા હાલ થશે !’

આવી તો કેટકેટલાય પ્રશ્નોની ઝડી વરસી ગઈ. વજસ્તક સસુ ચોરેલું પોલીસ ખાતાનું અંગ ઘણીવાર માંડમાંડ હાલ્યું.

સર્વે ઇરિપતાલમાં આવ્યા.

એક ખાટલા પર રેણુને સુવાડવામાં આવી હતી. એના શરીર પરની ચામડી ચામડી નહોતી રહી. પગના ભાગ આગળ તો મોટામોટા ઝળેળા ઊઠ્યા હતા. સાસુ એને કદરૂપ કહેતી હતી ને? અત્યારે બહુ એણે પોતાનું સાસુ રૂપ દેખાણું હતું. કાગળની કટકી અડકે, દોરાની અણી અડકે, અરે પંવન અડકે તો થે વેદના થાય એવી સુલાયમ ચામડી બની ગઈ હતી. માંસના લોહા દેખાતા હતા. રૂપ કદરૂપ બન્યું હતું કે કદરૂપે રૂપ પારણુ કહ્યું હતું તે કળવું મુસ્કેલ હતું. વેસેલીનનો તો કોઈ હિસાબ નહોતો. બીજા અનેક પ્રકારની ઠંડી દવાઓની વાસ આવતી હતી. એના શરીર પર ગરમ શાળ ઓઢાડવામાં આવી હતી. પાછલા બેત્રણ કલાકમાં જ બહુ રેણુ સાવ ફિક્કડી પડી ગઈ હતી. એની આંખો બહુ દૂવા જેટલી ફીડી જતી રહી હતી. એમાં તેજ નહોતું. આગલા દિવસની પહેરેલી પેલી સાડી ને કબજે કાળાકાળા બળેલા ચામડાં સાથે,

એના પહેરનારની દશા પર કલ્પાત કરતાં ખુણામાં પહ્યાં હતાં.

કાળાં નહિ પણ એવા જ લાલ ચામડાં રેણુના શરીરે હતાં.

નિરાશવક્ત્રે જમુ ઊભો હતો. ભૂરીની છાતી ધડકધડક થતી હતી. નવી વહુ લાવવાના ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં આ ગભરુ બાળા પર ગુબરેલા સ્ત્રીતમો-અત્યાચારની સીમા એ ભૂલી હતી. આજે એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ બેયું. પોતે ધારેલું કાલ આનું ભયંકર પરિણામ લાવશે તેની એને મુદ્દલે કલ્પના નહોતી.

પોલીસ આવી હતી. પોલીસકેસ તરીકે પોલીસ આ કેસ હાથમાં લેવા માગતી હતી. એવી વખતે આ વહુ બે સાક્ષી જુભાની આપે...તો આ પોલીસ...અમંગળ બનાવોની આ આગાહી હતી? વહુ બે એમ કહે કે સાસુએ મને બાળી છે તો તો...આ પોલીસ...નેહ...મારઝૂડ...સજા...દંડ...કુટુંબ...થર...આખી થે ઇરિપતાલ બહુ ચકર ચકર ફરતી હોય એમ સાસુને લાગ્યું.

રેણુ જરા સ્વસ્થ થઈ હતી. વેદના થોડીક ઓછી થઈ હતી. દાકતરે નાડ તપાસી. જુભાની લેવાની રાજઆત થઈ. પોલીસોએ ને દાકતરે રેણુને દાઢવાનું કારણ પૂછ્યું. રેણુ શું બોલે?

એના મનના મહેરામણમાં એકસાથે વિચારોની બારતી ને ઓટ રાડ થયાં હતાં. સાચી વાત કહી દેવાનું, એ બહાને હિંદુ સંસારની બીજા અનેક સાસુઓ પર ધરો બેસાડવાનું એને મન થઈ આવ્યું, છેક ગળા સુધી સત્ય હકીકત આવી પણ તરત જ ભાં એ અટકી ગઈ.

રેણુએ સાસુ સામે બેયું.

સાસુની લાચાર દૃષ્ટિ બેદીને રેણુનાં નયનો એમના અંતરતમ ભાગ સુધી પહોંચી

કેટલાં પ્રવાસી પક્ષીઓ જતાવે છે.

પક્ષીઓ થાકી ન જવાય તે માટે ઉતાવળે નથી ઊડતાં. આસાનીથી ઊડતાં બંધ છે. કેટલાંક પક્ષીઓ રોજના જીંદી આઠ કલાકે ઊડીને રોજના બસો માર્ગ કાપે છે એવો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે.

પક્ષીઓનો પ્રવાસ કંઈ ઉત્તરાખંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જ થાય છે એવું નથી અને શિયાળામાં જ પ્રવાસ કરે છે એવું પણ નથી. વર્ષના કાંઈ પણ સમયે હિંદુસ્તાનના કાંઈ ને કાંઈ ભાગમાં તેમનો પ્રવાસ ચાલુ જ હોય છે. એ પ્રવાસ પૂર્વથી પશ્ચિમ કે પશ્ચિમથી પૂર્વ હોય, ઉત્તરથી દક્ષિણ કે દક્ષિણથી ઉત્તર હોય કે પછી એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા તરફ હોય.

પક્ષીઓ એક 'ફેકા'માં વધુમાં વધુ કેટલું ઊડી શકે છે તેનો આધાર પક્ષીની બતપર છે. તેતર અને લાવરી એક કલાકની અંદર થાકી બંધ. વાખગલી આખો દિવસ ઊઠ્યા કરે તોપણ ન થાકે. યુરોપી દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી જનારાં બગલાં અને અળાળીલ ૬,૦૦૦ માર્કલનું અંતર કાપતાં રોજ થાકે ખાતાં હોય છે, પરંતુ સોનેરી ઝિરિયા નામનું પાણીટાંટાનું નાનકડું પંખી ઉત્તર અમેરિકાના એલાસ્કા અને પ્રશાંત મહાસાગરના હવાઈ ટાપુઓ વચ્ચે ૨,૦૦૦ માર્કલનો પ્રવાસ વચમાં ક્યાંય થાકે ખાધા વિના એક જ મગજમાં કાપી નાખે છે !

ઉનાળામાં બહુધા નર ઘર તરફ પ્રથમ પ્રયાણ કરે છે. ઉત્તરાખંડમાં તે પોતાના અસલ સ્થાને જ પહોંચે છે, તેના કબજે કરી લે છે, ગાય છે અને કસોલ કરે છે અને માલ આવે ત્યારે પોતાનાં અનેક નજારાંથી તેને આકર્ષે છે. જો જીવનભરની લગ્નચરિયા માનનારાં પંખી હોય તો સંવનન ઔપચારિક જ હોય છે. પરંતુ જેઓ એવી લગ્નચરિયા

નથી માનતાં એવાં પક્ષીઓને માલને આકર્ષી તેની ઉપર પોતાનો અધિકાર બાંજવી રાખવા સંવનનની પરાકાષ્ટાનું પ્રદર્શન કરવું પડે છે. તેમને હરીફ નરો સામે લડવું પડે છે. પોતાના પ્રાદેશિક સામ્રાજ્યનો કબજો ટકાવી રાખવા પણ લડવું પડે છે અને તે માટે શીખના પ્રવાસમાં નરને આગળ જવું જરૂરી છે.

શિયાળુ પ્રવાસમાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં પ્રથમ પ્રવાસે ઊપડે અને માબાપ પાછળથી આવે એ નિયમ પણ બધાં જ પક્ષીઓ માટે નથી. દાખલા તરીકે યુરોપી કાચબની જે દરેક જાત પોતાનાં ઈંદા પારકાં પક્ષીઓના માળામાં મૂકી આવીને એ પારકાં પક્ષીઓ પાસેથી પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરાવે છે તેમાં પ્રથમ પોતે શિયાળુ પ્રવાસે ઊપડી બંધ છે. જુદી જ જાતનાં પાલક માતા-પિતાથી ઉછેરાયેલાં કાચબનાં બચ્ચાં પોતાં માંથ ત્યારે પાછળથી એકલાં શિયાળુ પ્રવાસે ઊપડે છે.

આવી મહાન અભયબીઓથી હેરાત પમાતાં પક્ષીઓના સ્થળાંતરનું કારણ શું ? શા માટે અનેક વિટંબનાઓ, ચાતનાઓ, આકેતો અને ચતુરો! પહોં સામનો કરીને આટલો પરિશ્રમ એડીને પક્ષીઓ વર્ષમાં એ વખત હમણે માર્ગલની મુસાફરી કરે છે ? પક્ષીઓને પોતાને બાવ હોય કે ન હોય, પણ તેમને આ પ્રવાસથી એ લાભ તો છે જ. હિમપ્રદેશ અને શીત પ્રદેશમાંથી સમશીતોષ્ણપ્રદેશ અને ઉષ્ણપ્રદેશમાં કેટલાંક પંખીઓ દર શિયાળે જતાં ન રહે તો જરૂર અને સખત ઈંદીમાં તેમને ભૂખે મરવું પડે અને થીજીને મરી જવું પડે. હિમપ્રદેશના તોફાની શિયાળાની બચકરતા તેઓએ કદી નજરે તો જોઈ નથી; કારણકે પાનખરમાં જ તેઓ એ પ્રદેશ છોડી બંધ છે. એટલે શિયાળાની બચકરતાના બાનથી પ્રેરાઈ તેઓ સ્થળાંતર કરે છે એવા જ્ઞાનનું આરોપક ન મર્ફ શકે. તેઓ યુગયુગના જે સંસ્કારો

વાગસામાં મળ્યા છે તેથી પ્રેગઈને જ સ્થળાંતર ફેર છે જ્યારે તેઓ ઉષ્ણપ્રદેશમાં આવે છે ત્યારે ત્યાં અભોદવા ખુશનુમા હોય છે અને ખોરાકની વિપુલતા હોય છે

વસતમાં ઘર તરફ પાછા ફરવા પક્ષીઓને કેમ પ્રેરણા થાય છે ? સવનન અને પ્રજનન કાળની વિહ્વળતા તેમના મનમાં એ પ્રેરણા પ્રગટાવતી હશે જેમને પ્રજનન ન કરવું હોય એવાં કેટલાંક પક્ષીઓ અહીં જ રહી ભવ છે પ્રજનન માટે ઊંડી જનારાં પછી જ્યારે પોતાના વતનમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં વસત સૌજન્ય કળાએ ખીલી હોય છે, ચોરાક વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે અને અહીં કરતાં ત્યાં દિવસ લાંબો હોય છે એટલે ખાઉધરાં બચ્ચાંનું ઘેટ ભરવામાં તેમને સગવડ પડે છે આ સગવડોનું તેમને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી જ તેઓ ઉત્તરાખંડના પ્રવાસે ઊંધડી ભય છે એવું નથી, એવા જ્ઞાનનું આરોપણ ધર્ષ શકે તેમ નથી દાખલા તરીકે જે બચ્ચાં પહેલી જ વાર પ્રજનન માટે ઉત્તરાખંડમાં જવા ઊંધડી ભય છે તેમને ઉત્તરાખંડની એ સગવડો જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

દરેક વસ્તુને શુદ્ધિની કસોટી પર કસવાને ટેવાએલાં પશ્ચિમના જનાદી વિજ્ઞાનવેતાઓ એ પણ કબૂલ કર્યું છે, કે પક્ષીઓનાં પ્રવાસની આ અભયળીઓને ઉડેલ શુદ્ધિ વડે મળે તેમ નથી, જારણકે તેનો ઉડેલ છે જ નહિ કેમકે જે પ્રેરણા પક્ષીઓને આ મહાન અભયળીઓ

સરખા પ્રેરે છે તે ઈશ્વરતા છે

શુદ્ધિ જેના ઉડેલ કરી શકતી નથી કલ્પના જેને પહોંચી શકતી નથી, તકેશક્તિ જે સમર્થવી શકતી નથી એવી ઈશ્વરતા પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા આ સમકાર કાણ ભણે કેટલા યુગથી બન્યા કરે છે, હજી બનતા આવે છે અને બન્યા કરશે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ તેની પાસે ઝાંખી લાગે છે નાનકડાં ને નાનુક પછી પાસે અણધારી પર સ્વામિત્વ મેળવવા મથતો વિરાટ માનવી પણ જ્ઞાન લાગે છે, કારણકે જ્ઞાન લાગતાં નાનકડાં પછી વિરાટ કાર્ય કરી શકે છે

વિરાટમાં જ્ઞાતા અને જ્ઞુદમાં વિરાટશક્તિ આપનારની અકળ કળાને કાણ કળી શકે ? આ કામડો નિરીશ્વરવાદીઓને પકડાર ફેંકે છે

કુદતત્ત્વની એ અકળ કળાનું ભાન કરાવતી આ અભયળીઓ પચાંજની નિયમિતતાથી દર વર્ષે આપણે ત્યાં બને છે પણ જીવનની રાશ્નિદી જ ભલભાથી મુકા બનીને એનો આનંદ માણવાની કુરસદ ઓને છે

તા કે આ લેખ પૂરો કરીને ધર્મવાણ હુ ત્યાં આશા બનીયામાંથી અવાજ આવે છે “ચિ રમીટ, ચિ રમીટ” રિવાજ પ પીઓમાં દિવાળીરાડો આવી પહોંચ્યાં હોડીને બારીમાંથી જોઈ જુ તો દર વર્ષે અમરા બનીયામાં આવીને રહેતો દિવાળીયાડો (ખજન) પ્રકુલ્લવાથી ચળવળતો ફેરે છે એ આને જ ચારી પહોંચે અને બરાબર પ્રસન્ન થયેર ! આ પણ એક અભયળી જ છે ને ! હુ તેની વપાસ રોજ કરતો હતો

★

ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ને તેમના શિષ્ય ગોરખનાથની આ વાત છે એક વખત ગુરુએ તેમના શિષ્ય ગોરખનાથને કેટલીક સોનાની ઈટા આપી ગોરખનાથે તે સોનાની ઈટા લઈ કુવામાં નાખી ફીધી ત્યારબાદ ગુરુશિષ્ય આલ્લસાદશ એક સપ્તે વૃક્ષમાં નીચે શાવ વિભાવવા રોકાયા ગુરુને ખબર નહિ કે ઈટાની રી વ્યવસ્થા થઈ છે એટલે એમણે પછપુ “આ સ્થાને કઈ ભય નેવુ તો છે નહિ ને ?” “ભયને તો ક્યારનો ? કુવામાં નાખી દીધો છે” કહ્યું બનતા શિષ્યે બહુાવ્યુ દ્વયથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત શિષ્ય ભાખત નહુતો હતો આ ભવાળથી ગુરુને સંતોષ થયો

×

અખીલ-ગુલાલ

શ્રી મોહિનીચંદ્ર

પાસે રાખેલકિ વિના ખીલું કયું સાધન હોઈ શકે ? સખ્તતા અખીલ-ગુલાલનાં અહીં છાંટણાં છાંટ્યાં છે. સચરાચરના વિશાળ મંદિરને દ્વારે દીપોત્સવના દિવસોમાં એની મોહકતા મુગ્ધ કરે એવી બની રહો !

હું ગમે તેટલો પતિત અને નીચ હોઈ
તો ય હું તારો છું, તેથી મારા હૃદયમાં
અધિમાન બને છે.

હાલે તારા મુખારક હાથે આદિષ્ટૃત
થયેલી વાડીમાં હું ગુલાળનું ફૂલ ન હોઈ,
તેની પાંખડી થે ન હોઈ, અરે, એ પાંખડીના
અણુ જેટલો થે ન હોઈ, તોપણ વાડીમાં
ઊડતી ધૂળની રજકણુ જેટલો તો છું જ અને
એક દિવસ વાયુરૂપી તારા સુદ્ધ હૃતના શીતળ
એકે ઊડીને એ જ ગુલાળના મધ્યપ્રદેશમાં
નિવસીશ, એ બાણી મારું અંતર પુલકિત
બને છે.

હાલે તારા રચેલા આ વિશાળ રાજ-
મહાલયનો મોટો અમલદાર ન હોઈ, નાનામાં
નાનો સિપાઈ પણ ન હોઈ; પણ તારી
પ્રજાથી અનાદર પામેલા અને હડધૂત થયેલા
વર્ગનો, તારું નામરમરણુ કરતો, અહનિંશ
તારા દર્શનની અંખના અંખતો, દાસાનુદાસ
તો હું છું જ; અને દૂરદૂરથી તારી સવારી
નીકળેલી જોતાં, વિનાહકનો, તારી પૂંકે
પાછળ ડોકિયું કરી આનંદમત મેળવીશ
એ બાણી હું મને ધન્યધન્ય ગણું છું.

*

મારાં પાપનો આ નાનો વડો એક
વખત પૂરેપૂરો ભરાશે અને તારા આ અનંત,
તેજસ્વી ઘટમાં ફૂટી દલનાશે, ત્યારે એ

હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા વિરાટના સ્વામી
સચરાચર દેવને કોઈ નૈવેદ્ય ધરાવે, કોઈ એનું પૂજન-
અર્ચન કરે, કોઈ આરતી ઉતારે, કોઈ અંગારા
વડે પાદપ્રક્ષાલન કરે, ધનિક એને કાગે ખીલું
મંદિર પણ બનાવી આપે, ચિત્રકાર એની છબી
ચીતરે, શિલ્પી મૂર્તિ ઘડે, ત્યારે કવિ શું કરે ?
આનન્દ અદિત્યન રહેવા સંભવેલ એ અંતિ

તારા કરની સોનેરી અંગુલિઓનો અગમ્ય
સ્પર્શ પામીને ધન્યધન્ય બનશે એ આશાએ
હું છું છું.

મારો આ ક્ષણભંજુર વડો પાપથી
ભરાતો હોય અને ખરેખર હું પાપી હોઈ.
તો ય તારા પોતાના મુખારક હાથે મારા
આ વડાને નિર્મળ કરવા તું મને પ્રેરણા
કરશે, એમાં મને બરા ય શંકા નથી.

મારે તો મારા દેહનો અને આત્માનો
ઉત્કર્ષ કરવો છે : એટલે આ પાપનાં
રજનીઘોર અધારાં વટાવનાં પડે છે, પણ
એ રજનીઘોર અધારાંમાં તારી પ્રતીતિની
અટલ શ્રદ્ધાનો મારો માણુમટીપ વણુખૂંચો
બળતો રહે છે, ત્યાંસુધી મને લેશમાત્ર
ચિંતા નથી; કારણ મને ખબર છે કે આ
ગાદ અધારાંની ઘોર રાત્રિ શમી જશે ને
ઊંઘા રક્તવણી એાહુણી એાહી મલકાતે મુખે
ફલજળ ભરી આવશે અને બાલસૂરજ બહુ
તેનાં નયનોમાં નયનો મિલાવી અટહાંસ
કરતો ક્ષિતિબમાં ઊગશે, ત્યારે હું જે અત્યારે
પારાવાર પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓમાં ડૂબી
રહ્યો છું, તે આંસુઓની ફૂલગાળ તું તારે
પોતાને હાથે તારા કંઠમાં આરોપી મને
નવપ્રમુક્તિ કરી તારા બોળામાં બેસાડી
હસાવશે; એ આશાએ હું છું છું.

*

આજ મારી હૃદયતંત્રીના તાર તારં જ
સંગીત છેડવા પ્રયત્ન કરે છે

આજ મારા હાથની અંગુલિઓ તારો જ,
જીવંત સ્પર્શ મેળવવા ચાહે છે.

આજ મારી નાડીમાં પ્રતિપળે તારા જ
અનામી નામના નવલ્લભ ધ્રુવકારા ધરા કરે છે.

આજ મારો અંતરવતુંબના મધ્યભાગ-
માંથી તારો જ સોડહમ્ સોડહમ્નો રસધ્વનિ
નીકળે છે.

આજ મારા નયનદ્વંદ્વનાં કિરણો તારા જ
આજમનના પંથ પર પથરાયેલાં છે.

મારા અંગનો પ્રત્યેક અવગત તારો જ
સાક્ષાત્કાર કરવા તપર બની રહેલ છે.

આજ મન તને જ વાંછે છે, વિચાર
તને જ પેદારે છે અને કુર્તવ્ય તારો જ દિવ્ય
સંદેશ પ્રતિપાદિત કરવા મથે છે.

સંસારમાં ખડગદવાને બદલે હું તારા
પાદપદ ઉપર ભ્રમર ઘર્ષ યુગોના યુગો પથંત
સર્વજ્ઞ ગુન્ધા કરું તો કેવું સારું !

હંસવૃત્તિ ધરીને તારા સંસારમાંથી
નીરક્ષીરન્યાયે હીર ચારખીને તેનું અહોનિરા
પાન કરતો રહું તો કેવું સારું !

કેવલ બનીને તારા સદાવસંતભાવો
આમૃતજો કુન્ધા કરું તો કેવું સારું !

અકેળનું રૂપ લઈને તારા દિવ્ય દેસના
આકાશમાં હમેશાં તારાં બીતો ગાતેગાતો
લિખિતકુમળ કરતો રહું તો કેવું સારું !

આ આંજો મુય-અંદરૂપ બની બચ અને
ઘાવાપ્રચિવીનું રૂપ લઈ અહોનિરા શતદિવસ
હું પ્રકાશી રહું તો કેવી મજા પડે !

મારા વિરાટ પ્રાણના ભવ્ય મંદિરમાં
તારા આદેશનો ધંદ નિરંતર વાગતો રહો !

મારી પાસે તો શું બધું છે ? હું બાલી
દારો એક ફલ લઈ આવીશ અને વિનમ્રતા-

પૂર્વક તારે ચરણે ઝૂકીશ.

મને કંઈ તારી પૂજ કરતાં આવડે ના.

હું મારા આ નાના મુખે તારા ગ્રણ પણ
સાં ગાઉં ?

હું તો તારા ચરણ આગળ મારું દેહરૂઢ
લંબાવી પકીશ અને તારા પુવ્વપાદારવિન્માં
મારું જીવનફૂલ સમર્પણ કરીશ.

પૃથ્વીનો પદ દોડીને તારા વિપુલ પ્રકાશનો
કુચારો દૂરે છે. તેની પ્રત્યેક ધારા મારા
શરીરના અંતરભાગને સ્પર્શ કરે છે અને
મારું હૈયું ધનગળી જોડે છે !

તારી આંખોમાં પ્રભાતની તાજબી ભરી
છે. સોનેરી અને રૂપેરી કળશથી તું અમી
વરસાવે છે, આ પૃથ્વી તે તારી આનંદન્યાયિત્રી
એક મિથાલ સરખી છે, આ હઝીકત
સાંભળીને મારું અંતર પાવન બને છે.

કોમળ ગીતની મંજલ ધારાઓ તારા
વિરાટ શરીરના પ્રત્યેક હિદમાંથી શુભપણે
વહી રહી છે. તારા આત્માનું અમિતનવ સ્વરૂપ
પ્રત્યેક પદાર્થના બીતરમાં વસી રહ્યું છે.

ઓ મારા પ્રાણધારા મિત્ર ! સોનેરી
કિરણોએ ઘડેલી તારી આ વિરાટ કૃતિ એક
સદૃશ વિરાટ કાવ્ય છે અને એ કાવ્યના
રસનિમજ્જન-પાનમાં મારું હૃદય ખીલી
જોડે છે !

હું ન્યારે ન્યારે તારું ચિંતન કરું છું,
ત્યારે ત્યારે તું મારી સમીપ હોય તેમ મને
ભાગે છે. તારી હાજરીની મુગધ મારી
આસપાસ ધૂમી વળે છે, હું જાણું એ મુગધ
વચ્ચે સિંધર દોહ તેમ મને ભાગે છે

એક જાણતું મને થતું ફાજ મામ છે
કે આ હાજરી મારા હૃદયને સ્પર્શ કરી
ચકવી નથી; મારું હૃદય કેટલું વધું કદિન
છે ! કેવળ તારી હાજરીની મુગધ મારી

દશે દિશાએ ફરી વળે એટલું જ હું નથી ઇચ્છતો, તે મારા હૃદયના ભીતરમાં પ્રવેશ કરે અને મારા ભીતરને સુવાસિત કરે તેા કેવું સારું !

મેં તે માટે બહુી રાતના ઉઝમરા વેઠ્યા છે, ખૂમ આંસુ સાર્યાં છે. આ આંસુ તારા ચરણ પખાળવા કે તારા દિલને નમાવવા સમર્થ થયાં નથી !

હા, એક બાબત મને યાદ આવે છે.

કેટલીક વખત અચાનક આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવે અને સુસળધાર વરસાદ પડે તેમ મારા નયનાકાશમાં કાળો મેઘ ચઢી આવતાં, એાથિતી અશ્રુધારાઓ વરસવા માંડે છે, આથી મારું મન મને કહા કરે છે કે 'તારી હાજરીનેા કંઈક સ્પર્શ' હું અનુભવું છું.'

ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે સોનામુખી કમળ. તારું ચિંતન એ કમળ જેવું છે ! અને તારી હાજરી પાણી જેવી છે.

*

માલિક, શી આજ્ઞા છે ?

સેવક દરવાજે આપના ક્રમાનની રાહ જુએ છે. મધ્યરાત્રિ સુસવાટા કરતી ચાલી જાય છે. મળ અનુપમ શાંતિની નિદ્રા લે છે.

નિઃશબ્દ આકાશમાં તારાઓ ચોટી કરતા, જગતના યોગજોગની કમંચમીક્ષા કરે છે.

આપના ખીજ પહેરેગીરે તેા અભારે એકાં ખાય છે. તેમની ઉપર દેખરેખ રાખનાર કેવળ સમયચંત્ર 'ટકટક' અવાજથી અવિરત ગતિ કરી રહેલ છે.

તે તેા પોતાના બને હાથથી નિરંતર ગતિશીલ રહી અખિલ જગતને કમંનો અગ્રોલ પાક શીખવી રહેલ છે.

હું કેવળ અનિમિષ નજરે આપની આજ્ઞાની રાહ ભેઠું રહ્યો છું. નિર્દિષ્ટ કરેલું કામ સમાપ્ત થયું છે.

નવા કામની જ આજ્ઞા માગતો આપને બારણે આવી બિભો છું.

*

દૂરદૂરથી અવાજ આવે છે. અંધારાની ગહન શાંતિમાંથી કોઈ અવાજ આવે છે.

જગતના ટોકો તે સાંભળતા નથી-સાંભળી શકતા નથી. તેમના મોઢ અને માથાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં એ અવાજ ક્યાં ચે છુપાઈ જાય છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

સો ફૂટ ઊંચી પથ્થરની તળેટી પરના પથ્થરો ફોડતો મજૂર તે સાંભળી શકે છે.

ધામધંપ્યા મધ્યાહ્નના પ્રચંડ આતપમાં જેતરમાં જેતી કરતો જેડૂત તે સાંભળી શકે છે.

પ્રત્યેક ચરાચર વસ્તુમાં અલૌકિક સ્વરૂપ નિહાળતો કવિ તે સાંભળી શકે છે.

નિર્જીવમાંની નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ પ્રાણવંદ્ય આરોપણ કરનાર કલાકાર તે સાંભળી શકે છે.

સચરાચર વિશ્વ સાથે એકાત્મતા અનુભવતો કોઈ મહાનુભાવ યોગી તે સાંભળી શકે છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

*

ઓ મારા પ્રાણુધારા પ્રણુ ! હીરાની કણી પ્રકાશે તેમ તારા નામનો અક્ષરઅક્ષર પ્રકાશે છે. તારો એકેક અક્ષર મને નવો ઉત્સાહ અને નવું બળ આપે છે. તારો એકેક અક્ષર જડમાં ચેતન પૂરે છે. તારા એક અક્ષરમાત્રના રટણથી પતિત પાવન બની જાય છે. તારો એક જ અક્ષર માથા અને મોઢનાં બંધન તોડવા બસ છે.

ઓ મારા પ્રાણુધારા મિત્ર !

એ તારો એક જ અક્ષર માંડી નિહવાશે

હરેશ રમી રહે અને મારા અંતરમંદિરમાં તારા પ્રત્યેની શ્રદ્ધાનો પ્રદીપ સદૈવ સચેત રાખતો રહે, તો કેવું સારું !

* *

મને તારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મને શ્રદ્ધા છે કે તું મને દગો નહિ દે; હું જે જે કંઈ કરું છું તે તે તારે સન્મુખ રાખીને જ કરું છું.

આરસીમાં મારું મુખ એવાય તેમ મારા અંતરંગપંક્તિ દ્વારા હું તને જ એઈ રહ્યો છું.

‘ અને તું તે હું અને હું તે તું એવું જ્યારે અનુભવું છું, ત્યારે હું મારું જર્ણુ જ કાચું બને જ સમપૂર્ણ છું.’

*

‘ જન્મતામાં ‘જન્મ અને મરણ,’ હું કંઈ જાણું ના

હોહો કહે છે: ‘જન્મ્યો તેને મરવાતું છે,’ હું તો કંઈ જાણું ના.

હું તો મારે તારા અનંત હુમ્મટમાં બેઠો બેઠો, દૂરકબગીચો પાડતા તારા પાદપદ પખાળી, તારા ચરણાચૂતનું અનંત પાન કયાં કરું અને તેથી તો મને અંતરમાં અલોકિક આનંદમયો ઊમંગો આવે છે.

સુષાંશુના દૂધમલ કિરણોરૂપી તારા હાથ

*

‘ એ બહેનો હતી, એકનું નામ ‘અસત્ય’ ને બીજીનું નામ ‘સત્ય’. એક વખત બંને નદીએ જતાવ માટે ગઈ કપડાં કિનારે મૂકી નદીમાં બંનેએ કપવાની દીધું.

સત્યનું ધ્યાન બીજી તરફ ગયું એટલે અસત્ય ડૂબે નદીમાંથી નીકળી ને સત્યનાં કપડાં પહેરી પલાવન થઈ ગઈ સત્ય તો બાહરી ન રહી: ‘મારાં કપડાં ન પહેરીશ, ન પહેરીશ.’ પણ માને જ હોણું અસત્યની રાહ જોઈજોઈ રહેલીયે વાર સુધી સત્ય નદીમાં બેસી રહી, પણ અસત્ય તો પાણી ન ફરી તે ન જ ફરી. અતે યાજીને સત્ય બહાર નીકળી અને તેને અસત્યના વાઘા સંભવા પચ્યા.

ત્યારથી જન્મતા અસત્ય સત્યના લેખાસમાં રહેઈ હોવાથી પ્રિય લાગે છે, અને ત્યારથી જ જન્મતા સત્ય અસત્યના લેખાસમાં રહેઈ હોવાથી અપ્રિય લાગે છે ! x

x

મારા હાથમાં લઈ તેને ચૂમ્યા કરું અને તેથી તો અનંત જીવનના રસસાગર ઉપર હરેશતી શીતળ સમીર-લહરીનું સુખ માણતો હોઈ એમ મને લાગે છે.

તારા એ આકાશના હુમ્મટમાંથી તું એકી-ટથે જન્મતને નિહાળી રહે તેમ હું તારા ભણી અનિમિષ મીટ માંડી રહું.

તારા નયનોમાં મારા નયનો રોપું, તારા માણોમાં મારા માણુ પોતું, તારા જીવનમાં મારું જીવન વણી લઉં.

હોહો કહે છે: ‘જન્મ્યો તેને મરવાતું છે,’ હું તો કંઈ જાણું ના.

*

તારી મંદરી વાગતાં હું જમીશ; મને ઢાંક જમાડ્યો ના.

મને નિરાંતે ઊપવા દેજો. હું ધસધસાટ જીવીશ.

અને મધ્ધરાત્રિની અનુપમ શાંતિ અનુભવીશ.

તારી મંદરી વાગતાં મલાતનું એક કિરણુ ફટકે અને મારી આંખોનાં પોપચાં ઉપર રમત રમતાં કિરણો મને સ્પર્શ કરશે.

એટલે હું જીહીશ અને મારા નયન-પ્રદેશમાં તારા અનુપમ તેજને ભરી હું ધન્યધન્ય બનીશ.

હૃદય પલટો

શાસ્ત્રી ગોપીજન વલ્લભ શર્મા

સોલગરને-વેપારીને હમેશાં પોતાના વેપારમાં જ રસ હશે કે એને હૃદય જેવી કોઈ ચીજ હશે કે નહીં? લેખકે એક ચકલીવાળાના જીવનમાં આ દૃષ્ટિએ આપણને અહીં ડોકિયું કરાવ્યું છે.

સ્વપ્નજીવનમાં, માટીની પૃથ્વી પર, મીઠાનાં રમકડાં બનાવવાનો અને વેચવાનો વેપાર અચોચ તો ન જ ગણાય. પણ પૂંજે આ જ કરતો હતો. એ મીઠાની ચકલી બનાવતો. એમાં લાલ, પીળો, લીલો, આસમાની ને સિંદૂરિયો રંગ પૂરતો. દોરા વડે ચકલીઓને બાંધી, લાકડી ઉપર લટકાવતો - 'મણે રંગબેરંગી ચકલીઓનું' ઝાડ ન બિઝ્યું હોય! મણે પૃથ્વીની ચકલીઓ ને દેવચકલીઓ કોણે મળીને પૂંબની લાકડી પર રમવા માટે ન આવી હોય! રોજ વહેલી સવારે આસપાસનાં માર્ગોમાં ફેરી ફરવા નીકળી પડવું ને સાંજ પડે થોડું ઘણું જિવાઈ પેટે કમાઈ લાવવું-આ હતો તેનો નિત્યનો કાર્યક્રમ. બપોરે કાંઈ હોટલમાં અથવા વધારે પૈસા મળ્યા હોય તો લોજ-વીટીમાં ગરમાગરમ જમવામાં તેને ઓર લહેજત પડતી. ભાતભાતની એની ચકલીઓની હારમાં બાળકોનાં મન લટકી રહેતાં. એવા મોટા સારે, એવા લહેકાથી, એવી મોહકતાથી ને મધુરતાથી એ લલચાવનારી ખૂસ પાડતો કે ન દેવાની મુશ્કેલીવાળા બાળકો પણ ઘડીભર ચકલીઓનો એ શુભ મેળો એવા તો ખ્યાલ રહી જ નતો. એ કહેતો:

‘આવી, આવી ચકલીઓ :
 બિડતી બિડતી ચકલીઓ :
 બેખીબેનાં કેરી ચકલીઓ :
 લઈ...લો...લ...ઈ લો,
 રંગીલી અવનવી ચકલીઓ!’

દરરોજ શેરીમાં ફેરિયાઓ આંટા મારે છે: લાળાફૂંચીવાળો, ચેમરવાળો, ખાલી ડબ્બાવાળો, ચણુવાળો, રમકડાંવાળો, ધંટી ટાંકવાવાળો, ચણુ ઘસવાવાળો, મોચી ને ખીમ ભંતભંતનાં અનેક આવેલ્ય છે પણ એમના જીવનમાં બિડતીને આપણે કદી શે તપાસ કરી નથી. એ લોકો કેમ જીવે છે તે બાજુવાની ફરકાર લીધી નથી, લેતા નથી. નાનકડાં એ ને વળી જરાક આગળ જઈ એ ફેરી વેણુ કાઢતો:

‘આ બિડતી આવી બિડતી આવી. નાની નાની ચકલીઓ...લેવી છે કે?’

આને પણ એની ખૂસે નાનાંનાનાં બાળકોનાં હૃદયને હચમચાવી મૂક્યાં. ખડકી બાંધી આખા ય ગામમાં બળભળાટ મચી ગયો. કેટલાક ઘરોમાં ‘અં મા...બિબિં.’ અને ‘રાહું-અહાણું પણ રાહ અઈ ગયું.’

પણ પૂંબનાં આ વચનોએ તો કૈંક માતાઓને ફફડાવી મૂકી. નિર્દોષ ભાવે એ બોલ્યો:

‘હશે જેને ઘેર બેલનાર બૂલકાંઓ, તે લેશે મારી ચકલીઓ; અહા, કેવી મજાની ચકલીઓ! રંગ-બેરંગી ચકલીઓ! બખે પૈસામાં ચકલીઓ!’

થોણું હતો. બાળબચ્ચાં વગરનાં માત્ર પિતાઓએ એક લાંબો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો, ત્યારે આંગણમાં જેને ઘેર બાળકોપાળ જોલતા હતાં તેમના હૃદયમાંથી એક અજ્ઞાત પણ અનિર્વચનીય મુખદીપ્તિ મુખ પર અંકિત થઈ આવી. ને આમ લહેરમાં પૂંજે ચાલ્યો જતો હતો. ખરીદનારાઓ એને બોલવતા. કેટલાક ભાવ કરતા, કેટલાક ખરીદતા તો કાકે વળી પાછો વાળતા. બાળકો પણ બોલાવતા ને ભાવતાય કરતા.

બપોરનો સમય હતો. મકાનની લાંબી હાર બને વાલુએ ખડી હતી. સાધારણ બોલીના ઓટલા ઉપર એક વૃદ્ધા બેઠી હતી, તેની પાસે આરપાચ વર્ષની એક છોકરી હતી. બાલિકા મરડી માના બેળામાં માથું મૂકી સૂતી હતી, તે આ ચકલીવાળાની બૂમ સાંભળી એકદમ બેઠી યર્ષાગર્ષ. ચકલીઓનું આવડું મોટું ટોળું પોતાને આંગણે આવેલું બેઠું એ ખીલી બિહી, એને થયું 'મા એક ચકલી તો જરૂર અપાવશે.' મોટેથી હક પડી બોલી :

'મા, ચા જ લાલ-લાલ-'

'આપણે શું કરવી છે, મરમાં પલ્લી છે બેણા!'

'ના, મા, નવી લઈ આવ...એ...એ... હી-લાલ!'

'હી...ક!' મા બોલો. એણે પૂબને બોલાવી પૂછ્યું :

'અત્યા શું છે ચકલીનું?'

'બબ્બે પૈસા માગી' પૂબે બોલ્યો.

'બબ્બે પૈસા તે હોય? જરાજર કહે તો તો વળી એકાદી લઈ લઉં.'

છોકરીનું હૃદય ખલકખલક યર્ષા રહ્યું હતું. મનમાં તે કહી રહી હતી :

'હે રામ, આ ચકલીવાળો માની બબ!'

આજીવન સંદેહ, દુર્વ અને નિરાશાની એક-સામટી લાગતીએ તેના નાનકડા હૈયામાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો. આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં તરફડિયાં મારી રહી હતી. ચકોરની માફક ધ્રુવ એકમારી રાદ ભેટી બેઠી હતી. ચકલીનો આ સોદાગર શો જવાબ દેશે? તે સેને માટેલાગ્યને પ્રશ્ન હતો. જવાબ સાંભળવા તેના કાનની તીવ્રતા વધી રહી હતી.

પૂબએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું :

'ના માગ, ઓહુંવણું નહીં ધાય, બબ્બે

પૈસે જ બખાને દોધી છે. એક ગામમાં બે બાવ ન હોય ને એથી ઓહું મને પોપાવું પણ બેઈએ ને?'

'હી...ક તો ભાઈ, તારી મરજી. આવડી ચકલીના બે પૈસા તો પણ કહેવાય. તારો માલ છે, તું બણે.'

ચકલીના સોદાગરે પૂઠ ફેરવી ને પાછી ટહેલ નાખી :

'આવી, આવી ચકલીઓ!

હિતીહિતી ચકલીઓ

નાનીનાની ચકલીઓ

રંગભેરંગી ચકલીઓ

ફેવી મજાની ચકલીઓ

બબ્બે પૈસામાં ચકલીઓ

...લેવી છે કે?'

ચકલીવાળો પાછો ફરતા જ છોકરીનું મોં હિતરી ગયું-તેનું હૈયું ખિન્ન યર્ષા ગયું. શી હતી તેની આશા? ચકલી સાથે રમવું હતું, તેને હાવતાં હાવતાં ટોળું હતું. દરે શું? એની બીજી બહેનપણીઓ ચકલીઓ સાથે રમશે, ખેલશે, ફરશે ત્યારે શું પોતાની પાસે કશું નહીં હોય? ખાલી હાથે એમની સાથે રમવું પડશે?

'મા, બે પૈસા શું વધારે છે? મારી બા આને છાવરી નથી તારે ને? નહીં તો શું મને તે આવડા માટે ટળાવતા? તેનો આત્મા ચીસ પાડી બિહ્યો.

'ભાઈ ચકલીવાળા, એક પૈસો ઓછો મરવામાં તારું શું વગડે જણુંદું?'

તેની આકાંક્ષા વિદાયી રહી હતી.

છોકરીની મોટીમોટી અભિ સોદાગરને ટગરટગર બેઈ રહી. લાકડો પર બેસેલી ચકલીઓને પકડવા વ્યર્થ! ફોંડાં મારી રહી. મૂળ માનવીની માફક તેની આચાનિકાસા બણે મોટું વિકાસી કહેવી હતી : 'નના બિહ્યો

રહે ભાઈ, ક્યાં જાય છે?' પણ વૃદ્ધાએ પૌત્રીના માથા પર હાથ ફેરવી, અચકારતાં કહ્યું :

‘જવા દે બેન, બીજો કોઈ આવશે તેની પાસેથી આનાથી થે સરસ તને ચકલી લંઈ આપીશ હં...!’

પણ અત્યાર અગાઉ, રમકડાં ચેવામાં આવી તો કેટલી થે આશા માંએ આપી હતી તે એ જાણતી હતી. આ એક વધુ હેતરામણ હતી, તેની એને ખાતરી હતી. પૈસા નથી, આપણે ગરીબ છીએ, આવુંતેવું ખરીદવાની આપણી શક્તિ નથી, એવું-એવું બહુવાર કહીને માંએ એને સમજાવી પડાવી હતી, તે એને અત્યારે યાદ આવ્યું. પરિણામે તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં રાઈ આવ્યાં. માના બોળામાંથી જીડીને તે ધીધી થરમાં ચાલી ગઈ. એને આ રીતે ત્યાં પૂંજએ બેઠાં.

તે પૂંજના હૃદયમાં આ નિર્દોષ છોકરીની નિરાશાભરી આંખોએ કારી ઘા કર્યો. બોળામાં આપવાની ના કહી તે પાછો ફર્યો તો ખરો. પણ તેને લાગ્યું કે જાણે ગંગાના પવિત્ર કિનારા પરથી નાહ્યા વિના તે પાછો ફર્યો. આ ભાવ જાણવા માટે જેમજેમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તે પોતે જ તેમાં જાણે ભુલાઈ ગયો. કોણ જાણે ક્યાંથી તેના પર આગના દાગડા તણુખા વરસવા માંલ્યા :

‘ના, ના, હું ખરાબ નથી કરી રહ્યો. મારી ‘ના’થી તે બિચારી છોકરીની આશાએ પર નેં દેવું ખંજર ફેંક્યું ! એ કુમળા દિલને નેં કેટલું દુઃખ આપ્યું ? તેનું સુખ કેવું ઊતરી ગયું ? અને તેની આંખો...આહ ! કેની દેખાતી હતી ? ના...ના...મારું પગલું થોડું નથી. ધંધારોજગારનો અર્થ એવો જોઈએ જ છે કે માનવીએ લાગણીશૂન્ય ને હૃદયવિહોળા બની જવું ? પૈસા જોડ ખાઈને એ છોકરીને-એની માને ચકલી વેચી હોત તો હું શું લસાઈ જવાનો હતો ? મારા ઉપર દુઃખના

કયા હુંગર ઢળી પડવાના હતા ? ખડખડ તો. એમ કરવાથી હું થોડી બીડી ન પી શકતું, જમતી વખતે હું શાક ન લઈ શકતું, ચાનો એકાદ કપ જોઈએ પીવડ મળત-ખસ આથી વધુ મારે કયો ભોગ આપવો પડત ? પ...ણ સામે પક્ષે એ બાલિકાનું આવું મોહું તો ન જ બેવું પડત ને ? બાળકનું મન તોડવું એ ભગવાનની મૂર્તિ તોડવા બરાબર છે...તો શું કરું ? બહુ ? પાછો જઈ આપી આવું ? પ...ણ હવે શું ? કેટલો દૂર નીકળી ગયો છું. અને હવે પાછો બહુ ? પૂંજ ! તું ખરેખર ખૂબ છે. ધંધા કરવા નીકળ્યો છે કે પારકાનાં છોકરાનાં મોઢાં ને એ મોઢા પરના ભાવ જોવા ? આવા જ વિચારો ક્યાં કરશે તો પછી ધંધા કેમ થઈ શકશે ? અને કોઈ ન ખરીદી શકે તેમાં મારો શો વાક...જેવા જેનાં નસીબ !’

જાણે બિંધમાંથી બગ્યો હોય એમ ‘પૂંજ’એ પોતાનું મસ્તક ઊંચું કધ્યું.

જોડ શ્વાસને બદાને હૃદયમાં દિંમત ભરી.. આટલા તકવિતકે પછી પણ તેણે એવું કે હૃદયમાં જોરજોરે કંઈ બેવું રહ્યું છે. ચૂપ રહેવાથી તો અંદરના વિચારો વધારે જોરથી ઊભરાય છે. જે વસ્તુ તે દાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમાં વધારે ને વધારે ખંધાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. જોરથી ખૂમ પાડવાને બદાને અંદરના અવાજનો ઊભરો બહાર ઘાલવી દીધા હોય તો ? તેણે માયું ‘જીયું કધ્યું’ ને ખૂમ પાડી :

‘જેથી બાળકોની ચ...’ પણ આ શું ? તેનો ઘાંચો જોરી ગયો હતો. શબ્દો તેના ગળામાં જ અટકી ગયા. કંઈમાં બળ નથી. તેનું મન જ જાણે બોલવાની ના કહી રહ્યું હતું ! ક્યાં ચાલી ગઈ બોલવાની શક્તિ ? એને થયું કે વગર ખૂમ પાડે જ ચકલીઓ ખપી જાય તો બહુ સારું ને એમ કરી એક પગલું ભર્યું કે તરત જ કોઈએ ગંભીર અવાજે પ્રશ્ન કર્યો :

‘ભય છે ક્યા ?’

પૂએ તરત પાછો ફરી ગયો. સહે થવાનું હોય તે થાય તે આમ આગળ નહીં જ વધી શકે બાલિકાના રુધિરથી સી ચીસી ચીં પોતાનો જગીયો જનાવવા તે માગતો નહોતો. તે છોકરીના મનના તૂટેલા કકડાઓથી પોતાનો મહેલ જનાવવો અસમ્ભવ હતો. તે પાછો આવ્યો જતાવળે પગલે પાછો ચાલ્યો. રસ્તામાં ચકલી લેવા બીબાઓએ બૂમો પાડી તો પછુ ન રોકાયો. આવ્યો સીધો પેલી વૃદ્ધાની ખડકીમાં એની ઓરડી આગળ બારણેથી જ બૂમ પાડી.

‘હો મ્મુ છ ચકલી લઈ લો.’

અવાજના મોભ ધરતી પરસાળમાં અંધારામાં ડોસીએ પકાર કર્યો. ‘કાલુ છે રે ?’

પછુ આ અવાજની અસર બાલિકા ઉપર જુદી જ પડી હતી, એની આંખો ચમકી ગઈ હતી ચકલીઓનું વઃ તેના પર આંખે પુન ભેલવા-ફેલાવા આવેલું ભેઈ તે વિદુવળ જની ગઈ ડોડતી જહાર આવી પાછી અદર ગઈ ને અત્માન હથી બોલી બીડી.

‘તે જ ચકલીવાળો મા તે જ ! ને પછી માનો પાલવ પકડી કહ્યું ‘ચાલોને જસદી જલદી મારાં માને’ જી હા’

આંખની પકડી વૃદ્ધાને તે જહાર જે ચી લાવી.

‘લઈ લો માછ પૈસા-પૈસામાં’ વૃદ્ધાને ભેઈ પૂબએ આંખોથી બાલિકા પર હબરો આશીર્વાદ વરસાવતાં કહ્યું.

વૃદ્ધા બોલી.

‘લાવ આમ, આટલો જધા ફેરાન થયો તે કરતાં પહેલેથી જ આવી હોત તો ?’ પછુ

આ હપકો સાંભળવાને પૂબને કાન નહોતા તેની આંખો તો છોકરી તરફ જ મઝાયેલી હતી જહુ જ સરસ એક ચકલી તેણે જીચકી ને છોકરી સામે ધરી તે તો ખુશખુશ થઈ ગઈ તેની આંખોમાં ઝાઈ ઓર ચમક નાચી બીડી ક્યારેક તે હાલતી ચકલીને બેતી, ક્યારેક પોતાની દાદીમાને ફેળતી તો ક્યારેક પૂબને તેનું શિશુહૃદય આન હથી જિભરાઈ ગયું હતું.

ને પૂબએ ચકલી એકેક પૈસે આપ્યાની વાત તો વિદુતવેગે પ્રસરી ગઈ આંખના પલકારામાં બધું એના આંખમાંથી પાળેલી-પોષેલી ચકલીઓ બીડી ગઈ.

પૂએ ધર તરફ પાછો ફર્યો રસ્તામાં દિસાવ કરતાં જણાયું કે મૂળ મૂકી પછુ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી જે આનાની ઘટ આવી હતી મહેનત તો વળી ગણાય જ ક્યાંથી ? એ તો નફાની તેમ છતાં એનો એને રજ નહોતો, એનો આત્મા આન હથી પુલકિત જની ગયો હતો. પૂબ, તારા જેવા પોતે વેચાઈ જનારથી વેપાર નહીં થાય, વેપાર માટે તો પાપાલુ હૃદય ભેઈએ.

એટલામાં જ તેનો નાનો છોકરો જેમો જહારથી ડોડતો આવી તેને વળગી પડ્યો.

‘બાપુ જી ચ કી લો ?’ તરત જ પૂબએ તેને હાથમાં લીધો ને હૃદય સરસો ચાંપી બોલ્યો.

‘આજ તું બધું જ સારો લાગે છે, મારા જેમા !’

જેમાને રમાડતી વળતે તેને જેટલી શાંતિ આજે મળી હતી તેટલી ક્યારેય મળી નહોતી ! [નાયાનુવાદ]

★

મુખ મુનથી જળ ‘છે’ મોઈના ઉપર છાંદરો એટલે તમે પણ તેની મુમ્મય પામશો

x

પદાર્થનું બંધારણ

શ્રી શા. મ. સુથાર

આપણને પરિચય કરાવ્યા છે. આવા લેખો એમની તરફથી વધુ ને વધુ મળતા રહે તો કેવું સારું ?

પ્રશ્ન આસપાસ આપણે જુદાજુદા પદાર્થો જોઈએ છીએ, આ પદાર્થોનું બંધારણ કેવું હશે ? જેવી રીતે આપણું મકાન ઈંટ, ચૂનો વગેરેનું બનેલું હોય છે તેવી રીતે દરેક પદાર્થની બનાવટ તરેની પણ કોઈ ઈંટો હશે ખરી ?

ઘણા વખતથી વિદ્વાનો આ બાબતનો વેચાર કરતા આવ્યા છે. ચૂનો ચર્ચાઓ થયા-અચોગોને અતિ પદાર્થના બંધારણ જેની હાલની માન્યતા બંધાઈ છે. એ હાલની માન્યતા કઈ છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. આપણે બધા એટલું તો જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ પદાર્થના નાના-નાના ભાગ પાડી શકાય. દા. ત. એક ચાકનો ટુકડો હોય તો એક સાકરનો માંગડો હોય તો તેના આપણે નાનાનાના અનેક ભાગ પાડી શકીએ. પરંતુ પદાર્થના આપણે છતાં સુધી ભાગ પાડી શકીએ ? પદાર્થના ભાગ પાડવાની કોઈ હદ હશે ખરી ? કોઈ પણ પદાર્થનો નાનામાં નાનો ભાગ કેવો સંભવી શકે ?

પહેલાંના વખતમાં વિદ્વાનોમાં આ બાબતની ચર્ચાઓ થતી. કોઈ કહે કે કોઈ પણ પદાર્થના જેવડા અને જેટલા નાના ભાગ પાડવા હોય તેવડા અને તેટલા પાડી શકાય. એને કોઈ હદ હોઈ શકે જ નહીં. કોઈ કહે કે ના તેમ નથી. પદાર્થના અમુક હદ સુધી જ ભાગ પાડી શકાય; તેથી નાના

અણુઓએ દિશોશિમા પર કારમે અત્યાચાર ગુન્થો તે પછી જમતની આંખ એકદમ ભિન્ન થઈ, અણુ ને પરમાણુ શબ્દો નિત્યના થઈ પડ્યા. એ બધું સાંભળવા છતાં અણુ-પરમાણુ વિશેનું આપણામાં નાં ઘણાંનું જ્ઞાન તદ્દન મર્યાદિત છે. વિજ્ઞાનના અણુ વિશેના અત્યંત ગંભીર ને અતિ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો લેખકે સાહજિકતાથી બહુ જ સરળ ને સૈચર્ય લાખામાં

ભાગ સંભવી શકે જ નહીં અને નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો પદાર્થનો નાશ જ થાય.

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં આ બાબતમાં ડેમોક્રિટસ (Democritus)નામના વિદ્વાને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. તેની માન્યતા હતી કે પદાર્થના નાનાનાના ભાગ પાડી શકાય; પરંતુ અમુક હદથી વધારે નાના ભાગ પાડી શકાય નહીં. સ્વાસ્થ્યથી લગભગ ૨,૨૦૦ વર્ષ સુધી કોઈએ આ બાબત પર ખાસ વિચાર કર્યો નહીં. એ વાત લગભગ વિસારે પડી. પદાર્થનું બંધારણ કેવું છે, તે જાણવાની અને વિચારવાની દરકાર જહુ ઓછાં કરી. પરંતુ એ દરમિયાન દુનિયામાં ઘણાઘણા ફેરફાર થઈ ગયા. નવી દુનિયાની શોધ થઈ દુરોપના લોકો હિંદ સાથે વેપારની હરીફાઈમાં પડ્યા. યુરોપમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયું. જાપાનનાની શોધ થઈ ચૂકી હતી. લોકો હોંશિરોંશે નવી શોધો કરવા તરફ લક્ષ દેવા લાગ્યા હતા.

આ પરિવર્તનના જમાનામાં ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ડાલ્ટન (Dalton) નામનો વૈજ્ઞાનિક થઈ ગયો. એણે પદાર્થના બંધારણ વિશેના પોતાના વિચારો લોકો તેમજ વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા. લોકોનો પણ નવી વસ્તુ અહણુ કરવાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો; તેથી નવી વસ્તુમાં-વિચારોમાં સાર લાગે તો તેને અહણુ કરવાનું અને ન

સાર લાગે તો તેને ઊંડી દેવાનું શીખી જાય હતા. ડાહ્યને પદાર્થના બંધારણ વિશેના પોતાના વિચારો સારપૂર્વક લોકો સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા. તેણે કહેવા માંડ્યું કે (૧) દરેક પદાર્થ ઘણા જ નાના કણોમાં બનેલો છે. (૨) આ કણોનું વિભાજન થઈ શકે નહીં. (૩) આ કણોનો આકાર ગોળ હોય જોવા હોય છે. (૪) આ કણો વચ્ચે ઘોડી બળ્યા હોય છે. પદાર્થ વાયુસ્વરૂપમાં હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે જળા સૌથી વધારે અને ગ્લ્યારે ઘનસ્વરૂપમાં હોય ત્યારે જળા સૌથી ઓછી હોય છે. (૫) આ કણો નિરતર હાલ્યા કરે છે. આ કણોને ડાહ્યને અણુ (જે. મોલેક્યુલ) નામ આપ્યું.

ત્યારે હવે એ બધા જ પદાર્થો અણુઓના બનેલા હોય તો આ બધા જ પદાર્થોના અણુઓ સરખા જ હશે? હા. ત. ચાક, સોખંડ, ખાંડ એવા બુદ્ધિભર્યા પદાર્થો હોઈએ. તેમના અણુઓ એકસરખા જ હશે કે તેમનામાં-તેમના આકાર, કદ, વજન વગેરેમાં-કોઈ ફેરફાર હશે? અહીં આપણે બુદ્ધિનું એકંદરે નહીં કે કોઈ પણ પદાર્થનો અણુ એટલે તે પદાર્થનો નાનામાં નાનો કણ-જેમાં તે પદાર્થના બધા જ ગુણધર્મો સમાયેલા હોય પરંતુ સોખંડ, ચાક, ખાંડ વગેરે દેખાય છે તો બુદ્ધિભર્યા. તેમના ગુણધર્મો પણ બુદ્ધિ-ભર્યા છે. ત્યારે તેમના અણુઓ કેવી રીતે એકસરખા હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે એ સહજ કહી શકાય પરંતુ આપણી આસપાસ દુનિયામાં તો ચાક, સોખંડ, ખાંડ જેવા લાખો બુદ્ધિભર્યા પદાર્થો છે. આપણી વિચાર-સરણી મુજબ તે લાખો પદાર્થોના અણુઓ પણ બુદ્ધિભર્યા પ્રકારના હોવા એકંદરે એમ હોય તો આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટમાં લાખો પ્રકારની ઈટા(અણુઓ)ની જરૂર પડે તેમ હશે ખરું? ના તેમ નથી. હોયું

ન એકંદરે. કુશળ કારીગર તો શેડામાંથી જ મણું નવું પેદા કરે. આપણી દુનિયાના યજમાન કારીગરને આપણે ઓછો કુશળ કેવી રીતે કહી શકીએ? ત્યારે આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટ બાબતમાં ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ શું છે તે તપાસીએ.

જેવી રીતે એક કુશળ કડિયા સેકડો, છુદીભુદી રચનાઓ કરવામાં ઈટ, ચૂનો, સીમેન્ટ વગેરે શેડાક જ પદાર્થો વાપરે છે, તેવી રીતે આ દુનિયાના રચનાર કડિયાએ દુનિયાની રચનામાં-દુનિયાના લાખો પદાર્થો બનાવવામાં ફક્ત બાણું મૂળ પદાર્થો વાપર્યા છે આ બાણું પદાર્થોને મૂળ તત્ત્વો કહે છે. કોઈ કહેશે બાણું જ શા માટે, યોગ્યતા કેમ નહીં? વાત ખરી છે, પરંતુ આ તો વિજ્ઞાનને માનવાનો જમાનો છે. વિજ્ઞાને એમ નહીં કરી આપ્યું છે કે મૂળતત્ત્વો બાણું જ હોવાં એકંદરે. એથી વધારે કે ઓછાં હોઈ શકે નહીં. એટલે આપણે પણ એમ માનવાનું રહ્યું કે મૂળતત્ત્વો બાણું જ છે. એ બાબતો નિયમ મેન્ડેલીફ નામના રસિયાના એક વૈજ્ઞાનિકે ૧૮૬૯માં શોધી કાઢ્યો. બીજા દેશના વૈજ્ઞાનિકોએ પૂરતી ચર્ચા-વિચારણાને અંતે, તે નિયમ માન્ય કર્યો. એ નિયમની સામિતી માટેનાં બીજાં કારણો મળ્યાં, એટલે એ માન્યતા વધુ દૃઢ થઈ શકેલી માન્યતા પણ એ જ છે કે મૂળતત્ત્વો બાણું છે અને તે મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી જ દુનિયાના બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે.

ત્યારે આ બાણું તત્ત્વો તે કયાં કયાં? આપણે એમનામાંના કેટલાકને તો સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. સોનું, ચાંદો, તાંબું, મંધક, એથ્યુમિનિયમ-એ બધાં તત્ત્વો છે; અને એમનો સમાવેશ આ બાણું તત્ત્વોમાં જ થાય છે. હવે એ બાણું તત્ત્વોની રચના તપાસીએ. તેમની રચનામાં કેવી બાબતો

રચનાર કડિયાએ એ રહસ્ય આપણાથી ખૂબ જ દૂરું રાખ્યું છે. બુદ્ધબુદ્ધ મૂળ-તત્ત્વોમાંથી બુદ્ધબુદ્ધ પદાર્થો મેળવવાની કળા હજી આપણા હાથમાં આવી નથી. મહામાંડ એકાદ ભાગ્યશાળી વૈજ્ઞાનિક વર્ણોના અધ્યાગ પરિશ્રમ પછી એકાદ ઉપયોગી પદાર્થ પોતાની પ્રયોગશાળામાં પેદા કરવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. જે દિવસે મૂળતત્ત્વોની વિશિષ્ટ પ્રકારની મિલાવટથી ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું રહસ્ય વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે દિવસે ભારે ક્ષાન્તિ થશે. ખાંડ મેળવવા માટે આપણે શેરડીનું વાવેતર કરી, તેને ઊગારી, પીલી ખાંડ બનાવવાની કડાકૂટમાં પડવું નહીં પડે. કાલસો, હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજનમાંથી આપણે લેખતા પ્રમાણમાં માંડ ઉત્પન્ન કરી શકીશું. એ જ પ્રમાણે ખીબ પદાર્થોની બાબતમાં સમજવાનું. પરંતુ હાલને તબક્કે તો આ રીતે-કૃત્રિમ રીતે પદાર્થો પેદા કરવાના દિવસો ખૂબ જ દૂર લાગે છે.

આમ આપણે બોલું, કે બુદ્ધબુદ્ધ મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી ખીબ ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું શક્ય છે. પરંતુ હાલને તબક્કે તો તે લગભગ અશક્ય લાગે છે. આવાં મૂળતત્ત્વોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના નાનામાં નાના, સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા, કણને આપણે અણુ નામ આપ્યું. હવે એ અણુ સંબંધી હાલની માન્યતાઓ આપણે જોઈએ.

(૧) અણુ એ દાર્ધ પણુ પદાર્થોના સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા નાનામાં

નાનો ભાગ છે; પદાર્થોના એથી નાના ભાગ ચર્ધ શકે નહીં; એ નાના ભાગ કરવા જઈએ તો પદાર્થોનો જ નાશ થાય-તેનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ જાય. દા. ત. ચાકના આણુના એથી નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો આપણને ચાક ન મળતાં કાળું, ઓકસીજન અને કેલ્શિયમના પરમાણુ મળે.

(૨) ઘન પદાર્થોના અણુઓ પાસે પાસે, પ્રવાહીઓના અણુઓ એથી દૂર અને વાયુઓના અણુઓ એકબીજાથી સૌથી વધારે દૂર હોય છે.

(૩) પદાર્થોના અણુઓ વચ્ચે જગ્યા હોય છે, જેમાં ખીબ પદાર્થોના અણુઓ ઘણીવાર સમાઈ શકે છે. દા. ત. પાણીમાં ખાંડ ઓગાળીએ તો ખાંડના અણુઓ પાણીના અણુઓ વચ્ચેની જગ્યામાં ભેસી જાય છે અને તેથી પાણીમાં ખાંડ નાખવા છતાં પાણીનું કદ વધતું નથી. આ આપણા અનુભવની વાત છે.

(૪) પદાર્થોના અણુઓ હંમેશાં હાથપા કરે છે. તેઓ નિરંતર ગતિમાં હોય છે. જ્યારે તેમને ગરમી આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમની ગતિમાં વધારો થાય છે, અને ગતિમાં હોવાથી તેઓ એકબીજા સાથે અથડાય છે અને આમ અથડાવાથી તેમની ગતિની દિશા બદલાય છે.

(૫) ઘન પદાર્થોમાં અણુઓની આ ગતિ સીધી ઓછી, પ્રવાહીઓમાં તેથી વધારે અને વાયુઓમાં આ ગતિ સીધી વધારે હોય છે. (બાકીનો ભાગ આવતે આંકે)

★

એક શેઠનો નોકર એટલા બધો મૂર્ખ હતો કે શેઠ તેને મૂર્ખોનાં રાત્રી કહીને જ બોલાવે. આથી એક દિવસ અત્યંત કંટાળી નોકર બોલી બોલ્યો :

‘તમે મને તેજ કહ્યા જ કહે છો તેમ મને મૂર્ખોના રાત્રી બનાવો તો ઘણું જ સારું; કારણકે તે પછી દુનિયાના બધા લોકો અને તમે પણ મારી પ્રત્ન થાઓ !’

માનવતાનો જય

શ્રી. 'ભાલચંદ્ર'

નથી, માનવતાનો જય છે.' જોવાના નુવાન વાતાકારે એક અતિ ઉમદા રહસ્ય આ વાર્તામાં જથી લીધું છે

જેમ સત્યદ્રુ' પારણ' સુખમાં નથી વર્ષ યદ્યે તેમ માનવીમાં રહેલી માનવતાનું માપ પણ તારા સંજોગમાં નથી નીકળી શક્ય. દુઃખનો હાર એક પછી એક વરસે જતી હોય, જીવવાનો કાઈ આરો ન હોય, ત્યારે અંધકારપેશી વાતાવરણમાં પણ કાઈ એક હજીવજ આદર્શ માટે માનવી ફના થઈ નવ્ય ત્યારે સહેજે જોડી કહાય: 'આમાં માનવીનો જય

એ જેતર દર ચાલે અને સાંઠ્ઠી સવાર સાથે સમાઈ જાય એવા રેતીના ટમ રણમાં જમતા ગયા. સાંઠ્ઠી પગ ઉપાડે કે તુરંત જ એમાં રેતી પુરાઈ જમીન કપાટ ધર્મ જાય એટલા બેરમી રેતી ફોળાવા લાગી. રેતીના કણ નાનકડા અંગારાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ઊડવા લાગ્યા. વેસાખ મહિનાના દાઝતા દિવસો હતા, ત્યારે કચ્છના રણમાં આંધી ચાલવાની શરૂઆત થઈ

સરજ ઊભાને એક પહોર પણ નહોતો થયો, તો પણ તાપ સખત હતો. ઊની ભૂ ઝરઝર કરતી રણની કિનારીએ નર્મ આકાશ અને જમીન મળતાં હતાં ત્યાં કંઈકે જોવાનું આશાભિદ્ધ બની બહી રહી હતી.

એ-પાંચ પળમાં જ વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. ભૂ ઝરઝર અદસ્ય ધર્મ ગર્મ, સરજના તપતા તાપે, એ તારે તપેલી રણની રેતીએ ત્યારે બાજુ હાહાકાર મચાવી દીધા. રણના સ્ત્રીમાતા ગામડાંઓ સુધી તોફાનની અસર પહોંચી ગઈ.

આકાશમાં ક્યાંય એકેય વાદળી નહોતી. તોફાનનું એક પણ ચિહ્ન નહોતું. જરૂર જ વાતાવરણ સંપૂર્ણ શાંત અને સ્વસ્થ હતું ત્યારે કચ્છના નાનકડા ગામમાંથી એક સાંઠ્ઠી રણની પેલી પાર જવા પરોડિયે રવાના થઈ. એની પીઠ ઉપર બે માણસો હતાં. એક સાંઠ્ઠી સવાર રાજીવ અને

બીજો સુસાદર-માસ્ટર પરમાનંદ

નહેલી સવારના હંડા પહોરે, કંઈકે ધારણા બાંધી પરમાનંદે સાંઠ્ઠી ઉપર બીજે ગામ જવા પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે એનું અંતર થોડી ચિંતા અનુભવતું હતું. એ પરીશ્વક હતા એક ગામથી બીજે ગામ પરીશ્વકે તેવા જવાનું એમને ઘણી વખત બનતું. આમ તો એ એક ગામડાની સામાના મુખ્ય શિક્ષક હતા, પણ લાંબા સમયની એમની નોકરી ખ્યાનમાં લઈ કેળવણી ખાતાએ એમને આજુબાજુનાં પંદર-વીસ ગામના પરીશ્વક તરીકે નીમ્યા હતા.

પરમાનંદે બહુ ગરીબીમાં ઊછર્યા હતા. નાનપણથી જ પ્રશ્નરમજનનો એમને શોખ. બહુ નાના હતા ત્યારે એ ગામના પાંચ-સાત ગોંડિયાઓને ભેગા કરતા અને એક નાની ભજનમંડળી રમી મદિરે ધૂન ગાવાતા પ્રશ્નરની પૂજા કરવી, ફૂલ ચાણવવાં, વંદના કરવી એ બધું કામ યંત્રવત ધર્મ પાડ્યું હતું.

પણ પરમાનંદે મોટા થયા ત્યારે એ રિયતિમાં ફેર પડ્યો. નાના ગામડામાં પરમાનંદે કંઈકે વધુ ભણેલા ગણાતા એટલે વારસદેવારે, લગ્નપ્રસંગે કે ધાર્મિક દિવસોમાં પરમાનંદેને કયા-વાર્તા કરવા જવાનું આમ-તણ મળતું. પરમાનંદે જતા, અને શ્રદ્ધાથી કમા કહેતા, એમાંથી એમને થોડું મળી રહેતું. વખત ગયો અને ગામડામાં શાળા શરૂ

થઈ. પરમાનંદ વધુ લાભેલા એટલે એમને તક મળી અને શિક્ષક તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. બાળકોને લાણીવાની પ્રવૃત્તિ અંગે કથા-નાર્તા કે ભજન કીર્તનમાં જવાનું બહુ ઓછું બનતું.

વળી મંદિરે દર્શનાર્થે આવતા લોકો, કહેવા પૂરતાં દર્શન કરી મંદિરના જ ચોરે પારકાની કુચલી, નિંદા કરવા માંડી જતાં એ પરમાનંદને પસંદ નહોતું. પરમાનંદે એની સામે થયેલી એ વખત અલ્પગમે વ્યક્ત કર્યો હતો, પણ લોકો અટક્યા નહિ, ત્યારે પરમાનંદે મંદિરે જવાનું બંધ કર્યું અને મંદિરે કરવાની ક્રિયા બેર પતાવવા માંડી.

એમના ઘરમાં કોઈ મૂર્તિ નહોતી કે કોઈ મઠ પણ નહોતો, મંદિર જેવી કોઈ નાનકડી જગ્યા પણ નહોતી. ભૂત ઉપર એક છબી ટિંગાડેલી હતી. મનમાં એનું ખ્યાન ધરી પોતાની ભતને હરદયેશ સેવક બતાવવાનું ઈશ્વરને કહેતા.

બહુ વિચારને અંતે પરમાનંદને સમજાયું હતું, કે ઈશ્વરને પામવા માટે, એને ઓળખવા માટે મંદિરે જવું જ જોઈએ એવું કશું નથી. બેરબેશ પણ એ કામ થઈ શકે છે. મૂર્તિ કે છબી એ તો ખ્યાન ધરતી વખતે હીન થઈ જવા, સામાન્ય કોટિના માણસો માટેનું સાધન છે. જે સમજે છે તે ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામવા મંદિરે ગયા સિવાય પણ મથે છે.

ઈશ્વરમાં અચળ શ્રદ્ધા અને ભરોસો રાખનાર પરમાનંદ, રણુના આ અંગવાતથી દિગ્બૂદ થઈ ગયા.

સાંલણી સવાર રાણુલ એસક વરસની ઉમરનો લૈક આદમી હતો. એને આજે પૂરું સજડું નહોતું. રૂઢાવસ્થાને કારણે એને શ્રમ પડતો હતો. તેા પણ રાણુલ સાંલણી-સવાર તરીકે પચાસ ગાઉના બેરાવાના પહેલ ગામડાંમાં કાબેલ ગણાતો.

રાણુના આમ ઓકાઓક બદલાતા રજે રાણુલને વિચારમાં નાખી દીધો. પરમાનંદ તો ગમરાયેલ હતો. તોફાન આગળ ને આગળ વધી રહ્યું. વંદોળિયો પૂર વેગે ધસ્યો આવતો હતો. એની ઝડપ એટલી બધી હતી કે આંખ મીચીને ઉઘાડો ત્યાં માઈલો સુધી એ આગળ વધી બય.

છૂટા રાણુલે આંખ ઉપર હાથ મૂકી, હાથની પેટલી કરી દૂરદૂર નજર કરી, એણે સાંલણીની ગતિ ધીમી કરી. પરમાનંદે પૂછ્યું: 'શું છે રાણુલ? તોફાન છે?'

રાણુલે દૂરદૂર નજર કરતાં કહ્યું: 'લાગતું નથી. વંદોળિયો લાગે છે. એ તો આડો ફંટાઈ જશે.'

પરમાનંદનો શ્વાસ નીચે ભેડો. સાંલણી એની ઝડપે આગળ વધતી હતી. થોડાવારે અપાટળબંધ પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ફરી પરમાનંદે બેબાકા થઈ બોલી કાઢ્યા: 'રાણુલ તોફાન છે, સાંલણીને શોભાવ!'

રાણુલે સાંલણીને શોભાવી. થોડે જાંચે થઈ એણે ફરી ચારે બાલુ નજર કરી. ફર આંધી ચડતી દેખાઈ. રેતીના લોહ બિજળતાં બેળાં. રાણુલ થિતામાં પડ્યો. એનું મોઢું લેવાઈ ગયું.

'તોફાન છે ને?'

'હા બાપ!' રાણુલે લોઠપ અનુભવી.

'હવે શું થશે? પરીક્ષા નહિ.....'

'સાંલણી ઝુકાવીએ' કહી સાંલણી ઝુકાવવામાં આવી. રાણુલ નીચે બેસ્યો. પરમાનંદ ને હબવેથી એણે નીચે ઉતાર્યો.

રાણુલ પચાસેક ગલ્લાં દૂર ગયો. ફરીને એણે બધી બાલુ નજર કરી. જોઈ. થોડાવારે એ પાછો ફર્યો: 'રસ્તો બૂલ્યા છીએ, સાખ!'

પરમાનંદનો જીવ જાડો બેસતો ગયો.

તોફાન તો ત્યારે પૂર ઝડપે ઝળી બાલુ આગળ ને આગળ ધપી રહ્યું હતું, સાંલણીની

આડમાં પરમાનંદ અને રાજુલ ભેટી ગયા. સૂરજ તપતો ચાલ્યો. રેતીમાંથી બહો વરાળો વઘૂતવા લાગી કુદરતે ભય કર સ્વરૂપ પકળું હતું અને એમાં ચ આજે તો કુદરતે માઝા મૂકવા માંડી હતી રેતીના ગરમ કણો છીડીછીડીને પરમાનંદ અને રાજુલના દેહને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. રાજુલ તો આવા પ્રસંગોમાં ટેવાઈ ગયો હતો, જ્યારે પરમાનંદને આવો અનુભવ આ મિત્રોમાં પહેલી જ વખત હતો.

સાથે બાંધેલી મસકમાંથી બને જહુ પાણી પી, તોફાન સમવાની સદ બેતા ઘેસ હતા. પરમાનંદને તો કંઈ સૂઝતું નહોતું, રાજુલ ઊંચ વિચારમાં પડી ગયો હતો. સૂરજનો પ્રચંડ તાપ વધુ ને વધુ તપવા લાગ્યો બને, જહુ પાણી પીતા ઘેસ રહ્યા.

એક ઠલાક ચાલ્યો ગયો તોફાન સમવાનાં કોઈ ચિહ્નો જણાતાં નહોતાં મસક માંહેનું પાણી પીટી જવા આગ્યુ હતું. રાજુલ ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઊભો થયો એણે જમણી બાજુ રસ્તો શોધવા વાટ પકડી.

કુદરત રૂંદે છે ત્યારે માનવી ઉપર એટલા ભેરથી ત્રાટકી પડે છે કે માનવીને સારા-નરસાનું બાન રહેતું નથી. એના જ્ઞાનતાંત્ર ઉત્તરાર્ધને નખળાં પડી જાય છે, એની શુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે.

તોફાનની કલ્પના, એવું સ્વરૂપ અને પરિણામનો વિચાર કરતાં પરમાનંદ વિચારે ચક્રા:

‘પંદર વરસમાં એકેય દિવસ એવો નથી ગયો, જ્યારે હું સમયસર પહોંચ્યો ન હોઉં, અને આજે જ એ મોડા થવાશે ? આજે તો મુખ્ય અધિકારી પરીક્ષાની તપાસ માટે આવવાના છે. સમયસર નહિ પહોંચાય તો ? પંદર વરસથી જમાવેલી કીર્તિ ઉપર એક દિવસમાં પાણી ફરી વળશે ?’

એને પહેલી ક્ષણે પોતાની જાત ઉપર યુરસો આબો બીજી ક્ષણે એ રાજુલ ઉપર યુરસે થયા. રાજુલે જ રસ્તો મૂકાવ્યો. એની એક નાનકડી બૂલ એક માનવોની પંદર વરસની કીર્તિ ઉપર પાણી ફેરવી દેશે એની મમાર રાજુલને કલ્પના હશે ?

જેમ જેમ પરમાનંદ વિચારતા ગયા તેમ તેમ ઉમ બળતા ગયા. તરસ વધતી ચાલી. અંતરમાં રહેલું દયાનું ઝરણું ધીરેધીરે મુકાતું ચાલ્યુ. અને થોડું વધુ જીવી જવાની લાલચે મસકમાં રહેલું બધું પાણી પરમાનંદ પી ગયા, તોપણ એમના જીવને શાંતિ ન થઈ.

રાજુલ અંધીપોણી ઠલાક રખડી પાછો આબો ત્યારે પરમાનંદ યુરસામાં હતા. એમની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. પરમાનંદને યુરસામાં ભેઈ રાજુલનું માથું નીચે નમી ગયુ.

‘આ બધા તારા કામ છે, તારી બૂઝને કારણે મારે કેટલું સહન કરવું પડશે તેની તને ખબર છે ?’

રાજુલ ચૂપ ઊભો હતો.

‘બાલને ! કેમ કંઈ બોલતો નથી ?’

‘હું બોલું સાંભ ? તોફાન ધીમું પડતું નથી છે. થોડી વધુ વાર ધીરજ રાખશો તો અડધા ઠલાકમાં રસ્તો મળી આવશે.’

‘અડધા ઠલાક !’

‘હા ! પણ એટલો સમય તો આમ ચપટીમાં વીતી જશે. રખડી આબો એટલે તરસ ખૂબ લાગી છે, લાવો જરા પાણી ઈર્ષ...’

‘પાણી તો ક્યારનું મ ખૂટી ગયું !’

પરમાનંદ એકી સાસે બોલી ગયા રાજુલ ગમ ખાઈ ગયો. એને પરમાનંદ ઉપર યુરસો થયું ન આબો કે ન રોષ પેદા મયો. ધાકીને એ નીચે બેઠો ને જાડા વિચારમાં પડી ગયો.

ખરો બપોર થઈ ગયો હતો. તોફાન

લગભગ શાંત પડવા આવ્યું હતું. રણુમાં ફરીને મુગજળ-ઝરવું કોઈ કોઈ ટેકાણે શરૂ થયું હતું. દૂરદૂર મુગજળને ઝરવું બોઈ પરમાનંદે પૂછ્યું :

‘રાનૂલ ! ત્યાં પાણી છે ?’

ઝડપાનવું એક તણખલું ય શોધ્યું ન જડે એવા રણુમાં પાણીની નદી વહેતી હોવાની વાત કરવી એ ગાંડપણુ જ કહેવાય. રાનૂલ એ બહુતો હતો.

પરમાનંદેના કંઈ સુકાવા લાગ્યો. સૂરજને તાપ એટલો ભયંકર હતો કે બંને જણા પરસેવે તરભોળ બની ગયા હતા. પરમાનંદે બેઠાકળા થઈ ધૂમ પાડી :

‘રાનૂલ પાણી ! પાણી રાનૂલ !’

‘ખૂટી ગયું સા’ળ !’ રાનૂલની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. ભૂતકાળના છ પ્રસંગોનાં દરથો એની આંખ સામે ઝડપથી પસાર થઈ ગયાં. પાણીનાં એકએક ટીપાં માટે આમ જ તરફડતાં છ છવો એને ડેખાયાં. અને...અને...એ વધુ કંઈ ન બોઈ શક્યો. એ વધુ કંઈ જ વિચારી ન શક્યો. એણે આંખો બંધ કરી દીધી.

‘આટલામાં ક્યાંયથી નહિ મળે ?’

પરમાનંદે તૃષાતૂર બન્યા હતા.

‘ના બાપુ, આ વીસ ગાઉના ઘેરાવામાં ઘાસનું એક તણખલું ય ન મળે, ત્યાં પાણીની તો વાત જ ક્યાં રહી ?’

‘ત્યારે...હવે...શું...?’

“જેવી રામની મરજી બાપજી, દુખિયાનો બેલી જે કરે તે સાચું.” કહી રાનૂલ ચૂપ રહ્યો.

‘પણ તરસ ખૂબ લાગી છે, ગળે શોષ પડે છે, જીવ મુગાય છે. પાણી...પાણી...પાણી...બાઈ...ઈ!’ એટલું કહેતાં પરમાનંદે બેઠાન થઈ ગયા. પાણી માટેની એની જૂસે વાતાવરણમાં વિલીન થઈ ગઈ.

શુદ્ધો રાનૂલ બોઈ રહ્યો. એનું અંતર

દ્રવી બિહયું. એની આંખો પરમાનંદના ફેફસાં ઉપર મંડાઈ. ગદ્ગદત એની હતી, વાટ એ ચૂંચ્યો હતો, એની ભૂલને કારણે જ પરમાનંદની જિંદગીનો અંત આવી રહ્યો હતો. ‘શું કરવું?’ નો પ્રશ્ન એના મગજ ઉપર હથોડાના ધા કરતો હતો. એ બહુ જાંઝા વિચારમાં રૂળી ગયો.

ઘોડીવારે પરમાનંદ જાનમાં આવ્યા. એમને મુખે એક જ પ્રશ્ન હતો : ‘રાનૂલ, પાણી મળ્યું ?’

રાનૂલ વિચારમાંથી એકદમ ઝળકી ગયો.

‘હા બાપજી, બિલા રહ્યો પાણી આવ્યું હું.’

પાણી મળવાની આશાએ પરમાનંદના ચહેરા ઉપર આનંદની રેખા ઝળકી ગઈ. પણ બીજી જ પળે એને થયું, કે આ રણુમાં પાણી મળવું શક્ય નથી ત્યારે એ અદસ્ય થઈ ગઈ.

રાનૂલ એક પળ જાંઝા વિચારમાં ભિંતરી ગયો. પરમાનંદે રાનૂલ સામે બોઈ રહ્યા હતા. બીજી જ પળે રાનૂલના ચહેરા ઉપર ઘોડી ધસી આવ્યું, રેખાઓ તળ થઈ ગઈ અને ત્રીજી પળે ‘લોક માહેવું’ નાનું ધારિયું સૂરજના તાપમાં ચમકી બિહયું !

‘રાનૂલ ?’ પરમાનંદે ભયભીત ચૂંચ્યું પાડી. ‘આ શું કરે છે ?’

‘પાણી બોઈ એ છે ને ?’ શુદ્ધોનો ચહેરા કરડો બન્યો.

‘હા રાનૂલ.’ પરમાનંદે હાથરાતી છોડે બવાળ દીધો.

‘તો બસ, આ સાંઘણીને ધારિયાત એક જ ઝાટકે લગવાનના ઘરલેગી કરું છું. એના ગળામાંહેની પાણીની કાથળી કાઢી લઈશ અને તમને જિવાડીશ.’

પરમાનંદની કુંડિત શુદ્ધિના તાર ઘાલી બિહ્યા. સૂતેલી માનવતા બગવા લાગી. રાનૂલને એકલો રાખી છવી જીવવાની આશાએ

જકું પાણી પી જનાર પરમાનંદ રાજુલની પાસે સોઠો પડ્યો. રાજુલની ખેલકલ્લીએ એના માથાને નીચું નમાવી દીધું.

‘રાજુલ એવા અનર્મ ન માય, બીએ કાર્મ રસો કાદ.’

‘બીએ કાર્મ રસો નથી માસ્તર સા’જ ! પાણી મળશે તો બે-ચાર કલાક છવી જન્માશે, અને ત્યાંસુધીમાં ઈશ્વર કરશે ને આપણે માર જીતરી ભઈયું, અવતા હઈયું તો સાંઘણી બીજ મળી રહેશે. પણ ત...ચે...’ એ વધુ શેલી ન શક્યો.

‘એમ ન થાય રાજુલ ! એક અવની દન્યાને સોગે અવનું એમાં માનવતા નથી.’

‘ત્યારે ?’ માર્ગસચક ઉત્તુભાષી રાજુલ એઈ રહ્યો.

‘ભતને જપાવી બીએને જિવાડવામાં જ સાર્થી મમિવતા છે. આ તો અખર્મ કહેવાય, અનર્મ કહેવાય. એ કરવા કરતાં તો ઈશ્વરનું નામ હઈને મરવું બહેતર છે.’ કહી પરમાનંદ ચૂપ રહ્યા.

‘ઈશ્વર તો કેટલેય છેડે રહ્યો ! પાણી વિના અવ બશે તો એ બચાવવા નહિ આવે !’ રાજુલના મુખની રેખાઓ જરા તંગ બની. એનું મન ઈશ્વરચર્ચાની યૂંચમાં પડવા ના પાડતું હતું. એણે વાત લંબાવી : ‘સા’જ તો વરસનો હતો ત્યારથી આ ધંધો કરું છું. તલુ વીક્રમમાં આઠ વરસ ઓખાં આ ધંધો કરતાં થયાં. મારા સમા હાથે મેં મારી ૭ સાંઘણીને સુનાડીને તરસ્યા મુસાફરોના બન બચાવ્યા છે. એ ખરેખર ઈશ્વર હોત તો આવીને મારી આ સાતમો સાંઘણી અને મુસાફર બહેને ન બચાવી હોત ?’

‘બહે છે રાજુલ, એમાં પણ ઈશ્વરનો કંઈક સંકેત હશે.’

‘એ હું કંઈ ન સમજું. અમારી તો

ગિઠગી જ એવી બાપુ, ખતે ખુવાર મઈને બીએને જિવાડવાની !’

‘પણ આ સાંઘણીનો શો ગુનો ?’

‘ગુનો કંઈ નહિ. એની અત જ આ માટે સર્મઈ છે એટલે જ સાંઘણીને વગેવ-વામાં જગત પાણું નથી પડતું.’

‘ના રાજુલ, તું ગમે તે કહે પણ એમ તો ન મઈ શકે.’

‘તો છવ બશે !’ રાજુલની આંખ હાલ મઈ.

‘મહે બમ,’ પરમાનંદ મુક્તમ બન્યા.

ફરી પાછો રાજુલ નિચરમાં પડ્યો. જાતકાળના પ્રસંગે ફરી ફરીને એની આંખ સામે આવી ગયા. એને એની ફરજ માદ આવી, હેડવાયકા માદ આવી : ‘સાંઘણી ! તો કહે રાજુલની’ અને આળે !

રાજુલની યાદાસ્ત આગળ વધી. ૭૭ સાંઘણીને બનથી ઠાર કંવાના પ્રસંગે એને માદ આવ્યા એ વિચારતો રહ્યો. ૭૭ સાંઘણીને સુનાડ્યા પછી પણ લોક મને મોઝારો કહેશે. કહેશે કે ‘સાંઘણી જેવા મુદ્ર માણીના બલ્યામાં રાજુલે એક કિંમતી માનવગિંદગીનો સોમ લીધો’ એ વિચાર આવતાં જ એ વધુ મુક્તમ બન્યો.

‘સા’જ ?’

‘બીએ રાજુલ.’

‘સા’જ તમારો માટે નહિ તો મારા માટે પણ હું સાંઘણીને જરૂર ઠાર ઠરીશ.’

નહિ રાજુલ, હું એમ નહિ થવા હિંમત.

રાજુલની આંખમાં લાલ લીંટીઓ તણાઈ. એના અંગેઅંગમાં ગુસ્સાની આગ આપી ગઈ. ‘પરમાનંદ, તમારે મરવું હોય તો સુષેથી મરો પણ મને નથી અવવા દેવે ?’

પરમાનંદ પાછા પછા એમના હામ હેણ પછા. ‘રાજુલ, એક વાત માનીશ ?’ પરમાનંદે આશી કરી.

જમવા, સિનેમામાં કે નૃત્ય કરવા એકલાં સાથે બધાં એને 'ટેટિંગ' કહે છે. આવી રીતે છોકરાઓ સાથે મળવા-કરવાનો ને ધનિષ્ઠ પરિચયમાં આવવાનો ત્યાંની છોકરીઓનો મોટો હેતુ તો એ જ છે, કે કોઈ સારો છોકરો ગમી જાય તો એની સાથે વહેલું મોઢું પરણવાનું થાય. ત્યાંની કોલેજની છોકરીઓ કોઈવાર હસવામાં અમને કહેતી, કે 'તમારા દેશમાં સારું કે વર શોધી આપવાનો ભાર માળાપ પર હોય છે. અહીં તો અમારે બંને જ વર પસંદ કરવાનો તેથી માથા પર મોટો ભાર રહે છે।' પણ ખરેખર તો એ લોકોને પોતાનો જીવનસાથી કોઈ બીજું શોધી આપે તે વસ્તુ જ બહુ હાસ્યજનક લાગે છે. ત્યાંની કરીઓ, વર મેળવવાની કળામાં અત્યંત લીધું હોય છે. એ લોકોના દેશમાં સ્ત્રીઓની અપમાન પુરુષો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે તેથી તેમને આ બાબતમાં બહુ જ હોશિયારી ને ચેતવણીથી કામ લેવું પડે છે.

અમેરિકાની બહેનો લગભગ આખી જિંદગી પોતાની આકૃતિને-શરીરના જાતને, કપને શણગારવા પાછળ બહુ જ મહેનત લે છે અને વખત ગાળે છે. એને માટે ખાસ કસરત, યોગાસ ને શણગાર પાછળ ખૂબ કાળજી રાખે છે ને પુષ્કળ પૈસા પણ ખર્ચે છે. આ બધું કદાચ આખર સુધી પુરુષનું ધ્યાન જોતવા ને એના પ્રેમ પોતા પર કાયમ રાખવા માટે હશે. જો કે હું એમ ન જ કહી શકું કે તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં દેખાવમાં વધારે સુંદર હોય છે; પણ પોષાક, વાળ, દેહધાટ ને તદુરસ્તી તરફ આટલું બધું ધ્યાન રાખવાથી તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે આકર્ષક, તેજસ્વી, ટયાર ને દસમુખી લાગે છે. એ લોકોની સરખામણીમાં આપણી ખાસ કરીને શહેરોની બહેનો તો એટલી નીચી, નિર્માલ્ય ને નિસ્તેજ લાગે છે કે આપણે

શરમાઈ મરીએ.

નાનપણથી બહુ કસરત ને પુષ્ટિકારક યોગાસ ને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓના શરીર બહુ તંદુરસ્ત ને ખડતલ હોય છે. દેખાવમાં સુલકડી ને પાતળી લાગતી અમેરિકન છોકરી આપણ કરતાં ઘણું વધારે કામ કરી શકે છે. એ લોકોમાં કામ કરવાની ને ચાકી ન જવાની કઈક અજબ શક્તિ હોય છે. બધી ભતની રમતગમતમાં લાંબી છોકરીઓ છોકરાઓ જેટલી જૂટથી ભાગ લે છે. ત્યાંની કોલેજની છોકરીઓ આખો દિવસ ભણે ને દોડદોડ કરે. સાંજે કોલેજની ભતભતની પ્રવૃત્તિઓમાં અને રમતગમતમાં ભાગ લે, રાત્રે ૧૨-૧ વાગ્યા સુધી બજે તોપણ જરા થે થાકતી નથી. બીજે દિવસે સવારે વહેલી ઊઠીને એટલા જ ઉમંગથી મોટી ફક્કો ભરી શાળામાં ભણવા જાય. નવરાં બેસીને ગપ્પાં મારતાં તો ત્યાંની છોકરીઓને આવડતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આખો દિવસ દોડદોડ અને કંઈ ને કંઈ કામ કરતી જ હોય. આપણને ઘણીવાર થાય કે આટલી બધી ધમાધમ ને દોડદોડ શું કામ કરતાં હશે? અમારા છાનાસૂચની છોકરીઓને માત્ર રાત્રે, બ્યારે સૂતાં પહેલાં પોતાનાં કપડાં ધોતી હોય કે ઈસી કરતી હોય કે સીવતી હોય ત્યારે, જ એકબીજા સાથે વાતો કરવાની ફરસદ મળતી!

અહીં રહે આપણને એવો ખ્યાલ હોય છે, કે અમેરિકાની બધી સ્ત્રીઓ તો હોલીવુડની નટીઓ-આપણે સિનેમામાં જોઈએ છીએ એવી હશે. બસ. પાઉન્ડ-ફીમ લગાડે, સાંઠે કપડાં પહેરે ને આખો વખત મોજમજક કરે અને વારંવાર જૂટાછેડા લે, પણ આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓને અટસ-સાર માંડી સુખી જીવન ગાળવું ગમે છે. તેઓ ખાસ સંગેઓમાં જૂટાછેડા લે છે. આને અમેરિકાની વિચારશીલ સ્ત્રીઓ વારંવાર

જૂઠાં છે. પતિની વિરુદ્ધ થોડું છે ને ત્યાંની કોલેજોમાં જૂઠાં છે. પતિની વિરુદ્ધ આગકાચ થયેા પ્રચાર કરવામાં આવે છે.

અમેરિકાનાં લોકોને આપણા કરતાં મિત્રશીખનો અને આનંદ માણવાનો શોખ વધારે હોય છે; પરંતુ ત્યાંની સ્ત્રીઓ ઘરકામમાં પણ એટલી જ પાવરથી હોય છે. મુળકની ઘણીથી મત સ્ત્રીઓને રસોઈ કરવાનો કે ઘરકામનો શોખ નથી હોતો ને તેઓ આજો વખત બનીતીને કસોઈ સિનેમા ને પાર્ટીઓમાં ફાડી કરે છે; પણ અમેરિકાની સ્ત્રીઓમાં જાતી તેલકોઈ જ હોય છે ત્યાંની અત્યંત મોંઘવારી ને લીધે લોકો વધારે ભાગે તે એક પણ નોકર રાખી શક્તા જ નથી. ત્યાં માટર, રેડિયો કે ફિઝીકલ કરતાં નોકર વધારે મોંઘી પડે છે; તેથી ઘરની સ્ત્રી જ રસોઈ, કપડાં ધોવાં, વાસણ મંજૂવાં, ઘર સાફસફ કરવું, પધારીઓ કરવી, છેકરાંને સંભાળવા વગેરે બધું કામ પોતાને હાથે જ કરે છે. એ કે ત્યાંની આધુનિક સાધનોની સગવડથી આ બધું કામ બહુ ઝાપટી પતાવી શકાય છે. આપણી રસોઈ જોઈતી એ લોકોની રસોઈમાં કંઈકૂટ નથી હોતી ને અડધુંપડધું ખાવાનું તેા, પતરાના ડબ્બામાં, બજારમાંથી જ તૈયાર મળે છે. વળી ત્યાંના પુરુષો પણ પોતાની સ્ત્રીઓને ઘરકામમાં-કુસડે, ઘણી જ મદદ કરે છે. વાસણ ધોવામાં ને લૂછવામાં, ઘર ચોખ્ખુ રાખવામાં, છેકરાંને સંભાળવામાં, બાજરમાંથી શાકભાજી, ફળ વગેરે ખરીદવામાં પુરુષો દરેક બતની મદદ કરે છે. ઘરનું સમારકામ અથવા તેા બગીચો સાચવવાનું કે ફૂલબાજી ઉછાડવાનું કામ તેા પુરુષો જ થયે ભાગે કરે છે. પત્નીને કંઈક કારણસર બહાર જવું હોય તેા પતિ પોતાની ખુશીથી ઘેર રહી છેકરાં સંભાળે છે. પતિની આવી રીતે પોતાની પત્નીઓને ઘરકામમાં મદદ કરે તે કોઈ દેશ જો એમ અમેરિકન સ્ત્રીઓ માને છે. એ કે બહુથી

પત્નીઓ પોતાના પતિઓને ઓફિસના કામમાં ટાઈપ કરી આપી અથવા તેા આર્થિક મુશ્કેલી હોય તેા કમાઈને વગેરે ઘણી રીતે મદદ કરે છે. એ લોકો એમ માને જ છે કે પરિણીત જીવનમાં પરસ્પરના દરેક કામમાં રસ લેવાની ને મદદ કરવાની પતિ અને પત્નીની ફરજ છે.

ત્યાંની સ્ત્રીઓ આટલું કામ કરવા છતાં પોતાનાં ઘર, બિઝાનો, સ્નાનગૃહ ને પોતાનાં બાળકોને હંમેશાં પૂર્ણ જ સ્વચ્છ ને મુખ્ય રાખે છે. નિશાળો ને કોલેજોમાં-માસ છેકરીઓ માટે-રાંધણકળા, ઘર સ્વચ્છ ને મુર રાખવાની કળા, બાળકો, બાળ-માનસ, લગ્ન અને કૌટુંબિક જીવન, વગેરે વિષયો શિખવાય છે. પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ આ વિષયો પર વખતોવખત આપણે તથા અલ્બીઓ માય છે અને એવી બાબતમાં સલાહ આપવા માટે દરેક ગ્રામ કે શહેરમાં સોને માટે પુરુષાક્તર ને નિષ્ણતા હોય છે ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવામાં ને જાણવવામાં ખૂબ રસ લે છે ને તેઓને દરેક બતની મદદ કરે છે. છેકરાં મોટાં થઈ બધ ત્યારે પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓ આગમુની નેમ બેસી રહેતી નથી પોતાના ગામ અથવા શહેરની અનેક પ્રજ્ઞતિઓમાં અને સમાજસેવાનાં કામમાં ભાગ લે છે અથવા તેા ઝાઈ બતની નોકરી પણ કરે છે

અમેરિકાનાં યુવકયુવતીઓ હંમેશા ચેતન ને યનગનાટથી ભરેલાં, તોફાની, મસ્તીઓને ને ચંચળ હોય છે. તેમને સ્મતગમત ને મોજમબહો ખૂબ શોખ હોય છે. મને એવું લાગેલું કે ત્યાંની ઘણી-ખરી કોલેજની છેકરીઓને ઝાઈ પણ ગંભીર વિષય પર ચર્ચા કરવા કરતાં પોતાની કોલેજની નાનકડી દુનિયા, પોતાના મિત્રો ને પોતાનાં કપડાં વગેરે વિષયો પર જ વાતો

આઓ હતો. એક શેઠ ગાંભીરીની ખૂરી લતથી હેરાનપરેશાન બની ગયા હતા. એક-વાર એ શેઠના ગામમાં કોઈ એક મોટા સંન્યાસી ચાતુર્માસ ગાળવા આવ્યા પહોંચ્યા. શેઠએ સંન્યાસીને પ્રાર્થના કરી, કે 'મહારાજ, કોઈ એવી તદખીર બતાવો કે જેથી હું ભગવાનને માર્ગે ચડી બહુ.' વાત-વાતમાં સ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ, કે શેઠ તો ભારે ગાંભીર છે. રોજ સવા રૂપિયાનો ગાંભીર ફૂંકી નામે છે. સ્વામીજીએ એ જ દિવસે શેઠ સાથે વિશેષ કાર્ષ્ણ વાત ન કરતાં તેને વિદાય કરી દીધો. બીજે દિવસે પાછા શેઠ સ્વામીજીના દર્શને આવ્યાને સ્વામીજીના ચરણોમાં પડી કાકડી કરવા લાગ્યા, કે 'મહારાજ, મેં બહુમહું કોશિષ કરી ભેઈ છે; છતાં આ અસનમાંથી છૂટી શકાતું નથી. છૂટવાની ઇચ્છા તો છે પણ શું કરું? લાચાર છું.' શેઠની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. શેઠની એવી લાચાર અવસ્થા ભેઈ તે સ્વામીજીએ એને ઉપદેશ આપ્યો, કે 'કીક છે, રાત્રે સૂતા પહેલાં રોજ રામનામનો દસહજાર જપ કરવાનો નીમ લેજો.' સ્વામીને એ ઉપદેશ શેઠએ મારે ચડાવ્યો ને પૂરી આસ્થાથી પાળ્યો. તેને પરિણામે મહિના-બરમાં તો તેની ગાંભીરીની ખૂરી લત સમૂળગી છૂટી ગઈ. સ્વામીજીને ચેતાને મોટે જ આ વાત મેં બહુ છે. સ્વામીજી અમને એ વાત કહી સંભળાવતા હતા ભારે શેઠ પોતે પણ હાજર હતા.

(૬) બીજે એવાય એક પ્રસંગ મને યાદ છે. એક રૂઢ કારકુન હતા તેઓ સરકારી હોદ્દેદાર હતા. તેમને પીવાની લત હતી. પાકા દારૂડિયા હતા. એક વાર રવ. શ્રી. સ્વામાચરણ લાદિરી સાથે એમની મુલાકાત થઈ. અસનમાંથી છૂટવા બાબતની વાત-ચીતમાં લાદિરીજીએ ટોચ કરી, કે 'ભાઈ,

રામનામનું શરણુ લેજો. બીજે કોઈ જ માર્ગ નથી.' એ ભાષના દિલમાં વાત વસી ગઈ, રામનામને પ્રભાવે તેમની આંટલી કામ માટે છૂટી ગઈ.

આવાં તો બીજા કેટલાય દાખલાઓ છે, પણ એ બધાને ટાંકી બતાવીને લેખક કદ વધારતું ઉચિત નથી ગણતો. આજ કાલના ભણેલ શુદ્ધિવાળાઓ આવા પ્રસંગોને નવીન 'લકિતપ્રકાર' શા ગણી કાઢશે. પરંતુ હું તો શરૂઆતમાં જ કહી ચૂક્યો છું કે મારો અભિપ્રાય એથી બુદ્ધિ જ છે. ભગવાનમસ્તરણ બાબતમાં ભૂલતી બધી શંકાઓનું નિવારણ કરવાની મારી શુંબંધ નથી, એ તો હું કહી દઉં છું. રામસ્તરણ એ તો અધ્યાત્મ ક્ષેત્રની સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. એ ચમત્કારી ચીજના પ્રભાવે મનુષ્યના અંતરમાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવો ભગત થઈ દિવ્ય ચેતનવંતા બને છે. દુઃખી-આત્મ હૃદયોને એનાથી પૂરી શાંતિ મળતી રહી છે.

જગતના મોટા ભાગના લોકો કાર્ષ્ણ કે કાર્ષ્ણ દેવી સત્તામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. એ સત્તાને તેઓ પક્ષી ચાહે તે નામથી સંભોષતા હોય, ચાહે તે નામથી ઓળખાવતા હોય પણ એવી કાર્ષ્ણ દેવી સત્તાના અસ્તિત્વમાં તેઓ માને તો છે જ. મોટામોટા શુદ્ધિમાનો પણ 'એ'નો ઇન્કાર નથી કરી શક્યા. એ બધા જ શુદ્ધિમાનો ઘેર મૂળ હતા, ગંડમરત હતા એવું માની લેવું એ તો નાદાની જ ગણાય. આ દિવ્ય માર્ગ પર ચાલવાવાળાઓ માટે એ મહાપુરુષો કેરેકેર દીપસ્તંભો રોપતા ગયા છે. એ મહાપુરુષોનાં માર્ગ-દર્શન તથા નિશ્ચિત ધોરણને કારણે જ ચાકેલા ને માર્ગભ્રમેલા સુસાધકોને જરૂરી બળ અને પ્રેરણાદન મળે છે અને એવા વિશ્વાસ બંધાવા પામે છે કે જે લક્ષ્યને પહોંચવા તેઓ મથી રહ્યા છે તે સત્ય

છે. પ્રાપ્ત કરવાનું એ હૃદય એક જ છે, એનાં નામ તથા એને પામવાના માર્ગ નિરનિરાળા છે. એટલે એના વિષેની એટલું જાતિએ પશું નિરનિરાળી હોય જ. છતાં એ હૃદય પોતે તો સદાય સત્ય, સનાતન, અદ્વિતીય અને નિત્ય પ્રકાશમાન હોય છે.

એ સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક એક પ્રજુની સત્તાનો સ્વીકાર કરવાની સાથે જ એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી કે એ સત્તાના ચિંતન-સ્મરણથી માનવી હીતર તેમ જ જહારથી પવિત્ર બની શકે પરંતુ શબ્દોના આધાર લીધી વગર એનું ચિંતન થી રીતે શુદ્ધ બને? એટલે એ નામહીનનાં નામો પડ્યાં. પ્રજુ પોતે સર્વરૂપે વિદ્યસતા હોવા છતાં નામ તેમ જ રૂપમાત્રથી પર છે. અને કેવો છે મહિમા એ નામનો? શબ્દોજ આપણે કાને પડે છે 'વાત્રં ત્વમ્ નામ તે।' એનો અર્થ એક જ છે. 'ભગવન્।' કેવું પવિત્ર છે તારું નામ।' સમજી અને શાણા બનોને આ મહાન સંશીતમાં કોઈ અતનો વિશ્વાદી સૂર કદી જ નથી સંભળાયા. પ્રજુનામનો પ્રભાવ પાસપશ્ચિ સરખો છે. પાસપશ્ચિના સ્પર્શમાત્રથી શોડું જેમ કંચન બની ભય છે તેમ પ્રજુના સ્મરણના પ્રભાવે માનવકુળના હીન અને નરજા વિચારોમાં એકાએક પથરો આવી જ નર્મ ક્રિય ચેતના અને અદ્ભુત શક્તિ સ્ફુગવા લાગે છે. હૃદયની પ્રયોગશાળામાં ભાવની વિદ્યુતજ્યોત જલાવીને શબ્દકદરીઓની મદદથી એક એવી શક્તિ પ્રગટાવી રહે છે કે જેની આગળ વિજ્ઞાન મિચાકું મૂકું જતી ભય છે. અહીં આગળ તો એ પરત્વર શક્તિ ખુદ આવિર્ભૂત થાય છે કે જેના વિશે માનવીઓનું તમામ જ્ઞાન સાવ અધૂરું છે, એટલે એનું વલ્લુન તો કોઈ પણ માનવી

કેમ જ કરી શકે? ભગવાનના અસંખ્ય નામોમાંથી દરકોઈ એકનું ભાવપૂર્વક વારંવાર યજ્ઞ કરવાથી અવાજનાં મોભં ઉત્પન્ન થાય છે. નામસ્મરણના પ્રભાવ સંવંધમાં નામરસના અનુભવી સંજ્ઞોના દિલમાં કોઈ ભાતની આશંકા કદાપિ જન્મી નથી- એક પથક માટે પણ નહિ જ. સદેહ કે આશંકાને એવાના હૃદયમાં અવકાશ જ ક્યાંથી મળે? અંતરમાં જોતજોત રહેલી નામ-સ્મરણની વૃત્તિ દ્વારા 'નામ'ની સાથે એમનો સંબંધ એટલો તો ગાઢ બની ગયો હોય છે કે તેને પરિણામે નામ વિષેની એમની આશ્ચર્ય અવિચળ-દૃઢ બની ગઈ હોય છે. એટલે જ નામસાધનામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અને નામરસે રંગાયેલા પુરવના શાંત ગભીર હૃદયમાં સદેહના પરપોટા કદાપિ ઊભા નથી; એટલું જ નહિ પણ વિપરિત ભાવ પણ કદાપિ પ્રગટવા પામતા નથી શંકા-કુશંકાઓ તો અનાદીઓના માર્ગમાં ઉપરિચિત થાય છે. કે એમને સદેહનાં મોભં અને પરપોટા-ઓને ચીરીને, તરેહવાર સંશયોની અંધારી ગલીઓને વટાવીને એ મધુમય પરમધામમાં પહોંચવું પડ્યું છે. એ પરમધામમાં નિરંતર વસંતઋતુ વિલસે છે, સર્વ લીલાલહેર છે.

ભગવાનનું નામ કેવું બદ્ધ અસર નિપાવે છે તે વાસ્તવિક જ્ઞાનના અભાવ-વાળા અને આ વિવચના કેવળ બીનઅનુ-ભવી રાષ્ટ્રને બતાવવાની કે સમભવવાની ચેષ્ટા કરવી એ બિલકુલ મિથ્યા છે ભગવદ્ગામ જ્ઞાતમાની અતશ્વેતના તથા મુક્ત ચેતનાને કેવી બચૂત કરી આપે છે, એ તો કોઈ મનોવિજ્ઞાનનો નિષ્ણાત જ બતાવી શકે. ઉઠ્ઠાં કેટલાક વર્ષોમાં મનોવિજ્ઞાને ચારી પ્રગતિ સાધી છે, તોપણ અતશ્વેતનાના ક્ષેત્રથી આગળ તો તે વધી શક્યું નથી. મનોવિજ્ઞાનના પડિતો પણ આ-

વાત સ્વીકારે છે. એટલે મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જે જે કંઈ શોધો હાથ લાગી છે, તેના આધારે ચેતનના ક્ષેત્રની બહારના પ્રદેશમાં આપણી ગતિ જ નથી થઈ શકતી. અત્યાર સુધીની મનોવિજ્ઞાનની માનવશોધો ભૌતિક ક્ષેત્રથી આગળ વધી શકી નથી. તેમાં વળી મુસીબત તો એ છે કે બાહ્ય વિષયોનો આપણને જેટલો સંપર્ક છે-બાહ્ય વિષયોનું આપણને જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું અંતર્યનું જ્ઞાન છે? આ બાહ્ય જગત પણ સદૃશ જગતનું જ સ્થૂળ સ્વરૂપ છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આવી હોવાથી જે બાબતોનો નિર્ણય તકેષ્ણુદિથી નથી થઈ શકતો તેવી બાબતમાં સદૃશ વિશ્વાસ બંધાવાને બદલે શંકાશીલ વૃત્તિ ઉદ્ભવે એ ગિલકુલ સ્વાભાવિક છે; એટલું જ નહિ પણ સમ્પ્રદાયની નિશાની છે.

ત્રાક, તો હવે આપણે એના બાહ્ય રૂપનો જ વિચાર કરવો રહ્યો. પરંતુ એ પ્રયત્ન માનવજીવનના એકાંગી ને અધૂરા અભ્યાસમાં જ પરિણમવાનો. દશા એવી થઈ છે, આપણી મનોવૃત્તિ પણ એવી બની ગઈ છે કે અંતર્યજ્ઞમાં પ્રવેશવાને બદલે બાહ્ય-દૃષ્ટિ જ આપણને વધારે સ્વાભાવિક થઈ પડી છે. એટલા માટે તો મેં શરીર સાથે સંબંધ ધરાવતી જ શૌકીક ઘટનાઓ વર્ણવી છે. આ અસોલ ઔપધનો પ્રયોગ સ્વયં કરી જોવાથી મારા ઇચ્છનની સમ્પ્રદાયની કસોટી કરી જોવા જેવી છે.

અંગ્રેજ પંડિત એક. ટી. જુક્સે ટેનિસન કવિ વિષે એક મનોરંજક વાત લખી છે: ટેનિસન કવિ પોતે પોતાના જ નામનો-આલ્ફ્રેડનો-ઉચ્ચાર કરતો કરતો સમાધિસ્થ થઈ જતો હતો. આમ છે તો પછી આપણે સુપરિચિત ને ટ્રવાઈ ગયેલાં નામોનું ઉચ્ચારણ કરી એ પ્રકારની સમાધિનો અનુભવ શા માટે ન કરી શકીએ? વારંવાર

કાને પડતા કે મુઠે ઉચ્ચારાતા કાઈ પણ ક્ષનનિનો પ્રભાવ માનવીના સમગ્ર સ્નાયુ-મંડળ પર પડ્યા વગર રહેતો નથી, એ વાર્તા બિલકુલ સાચી છે. ઉપર જેજે ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ મેં કર્યો છે, તેમાં દર્શાવાતા મેટા ભાગના વ્યાપ્તિઓનો સંબંધ સ્નાયુઓ સાથે જ હતો, અને સ્નાયુમંડળને અસર પહોંચાડનારો એક ખાસ પ્રક્રિયાને કારણે જ એ રોગો મટવા પામ્યા હતા. આપણી પરિસ્થિતિ આજકાલ એવી થઈ પડી છે કે કાઈ પણ બનાવનો પ્રભાવ ઝટરેતોકને આપણા મગજ પર તથા આપણી સંવેદન શક્તિ પર પડે છે; અરે તેની ગાઢ અસર આપણા સ્નાયુઓ પર પડે છે. સ્નાયુચિકારના દરેકો આજકાલ સાધારણ થઈ પડ્યા છે. ભગવંતોમસ્મરણથી પ્રભુ નામનું એકાદું રંટણું કરવાથી કાઈ પણ બતનું સ્નાયુવગરનું દરદ મટી જવું જ બોધે એવો દૃઢ વિશ્વાસ મને છે. આપણા પૂર્વજો આ અદ્ભુત જડીયુટી ક્યાંથી ને કેમ કરતાં સાંપડી એ તો રામને ખબર. પરંતુ એ જડીયુટી દરેક દેશની દરેકાઈ ભાષામાં મળી આવે છે એ નયું સત્ય છે. ભગવંતોમનો જેટલો પ્રભાવ મનુષ્યની અંતઃચેતના તથા સ્નાયુ-મંડળ પર પડે છે એટલો બીજા કાઈ પણ સમ્બંધો નથી પડતો એ સાંબ સાચું છે. સર્તા પહેલાં ધીરેધીરે, શાંતિપૂર્વક ભગવાનનું નામ સ્મરણ શૌકીવાર-શૌકીક લાણો માટે કરવાની આદત પાડવાથી તેની બહુઈ અસર જણાવા વગર રહેશે નહિ. દિવસભરનો થાક્યોપાક્યો મનુષ્ય ઝટ દેતોકને નિંદ્રાદેવીની મીઠી ગાંઠમાં આલ્સો જશે અને સ્નાયુઓમાં એવી સ્વસ્થતા આવેલી હાગશે કે બીજો દિવસ સવારે ઉઠતાં જ એને પોતાનામાં શક્તિઓનો અખ્યૂટ ભંડાર ભરેલો હોવાનો અનુભવ થયા વગર નહિ રહે. આજની એક્ટરી વિદ્યાને આ વાતની પ્રતીતિ મેળવવાની

રુછ બાકી છે પરંતુ આપણા પૂર્વજો, આપણા
નાયિકાઓ આ રહસ્યના અચ્છા જાણકાર
હતા. કનવતરી એ આપણા ભારતવર્ષનો
અવંત્રિય સિદ્ધિસક ગણાય છે. સમવાનનો
એ અવતાર મનાય છે એ કનવતરીસમવાનના
નીચેનાં વેલુ આપણે હોંશેહોંશે વાદ રાખીએ :
અચ્યુતાન્તગોવિદનામૌષાળભેષજાત ।

નત્યન્તિ સન્કારોગાઃ સત્ય સત્યં વદામ્યહમ્ ॥

અર્થાત્ કે 'હું સાચું જ કહું છું કે અચ્યુત,

અનંત, ગોવિંદ-એ નામોના કવ્યારણુમાનથી
સર્વ જાતના રોગો મટી જાય છે,'

તો પછી મારા સુર વાચક યાસે હું એવી
આશા રાખુ કે તેઓ આ અદ્ભુત પ્રયોગને
માત્ર થોડા જ દહાડા ઈમાનદારીપૂર્વક
અજમાવી બેવાનું કરાવે તો તે આશા વધારે-
પાવી નહિ જ શકાય. પ્રયોગ બિલકુલ નિર્દોષ
છે એનાથી મોઢું જાતની હાનિ તો થવાની
જ નથી આપણે સહુ એ ન અજમાવીએ ?

★

એક વખત એક બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષનો છોકરો એક સ્વામી પાસે ગયો. છોકરાએ પૂછ્યું :

‘મહારાજ, આ જગતમાં જ્યાં ભેદ ત્યાં શાંટી રાખે છે ?’

સ્વામીએ વળ્યું : ‘તમે ભેદ નથી રાખતા ?’

‘જી ના, હું નથી રાખતો.’

‘તમે પરણેલા છો ?’

‘હા જી’

‘તમારા માનુષી દ્વારા છે ?’

‘હા જી’

‘તમે માનુષીને પગે લાગો છો ?’

‘વારતહેવારે પગે લાગું છું’

‘તમે તમારી પત્નીને પગે લાગો છો ?’

છોકરો ચૂપ રહ્યો એટલે સ્વામી બોલ્યા : ‘એમાં કેમ ? માનુષીને પગે લાગવું તો પત્નીને પણ
પગે લાગવું જ નહિએ તમે તો ભેદ મૂકી દીધો છો ?’

છોકરો શરમાઈ ગયો

મહમૂદ ગઝનવી

શ્રી દીનશા કાવસજી સીંધવા

કે ઇતિહાસકારને માટે આ કેટલી મોટી ખોટ છે? કંઈક આવું જ બન્યું છે આપણા ઇસવી સન પછીના ઇતિહાસ માટે. મૂળ પુસ્તકો કે બનાવોની આસપાસ આવે ન માની શકાય એવી કેટલીક દૃતકથાઓ પણ વણાઈ ચૂકી છે. એવી અનેક વ્યક્તિઓમાંની એક તે કદાચ ગઝનીનો શાહ મહમૂદ હશે. શોહાદ ઇતિહાસકારોએ શરૂશરૂમાં વહેતી મૂંઝેલી ખચર'ઓ વાતોએ મહમૂદ ગઝનવીને કેવા ચોર અન્યાય કર્યો છે તે લેખકે સપ્રમાણ રજૂ કર્યું છે.

શ્રી દિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે, ખાસ કરીને દિંદુસ્તાનના યુદ્ધને લગતા ઇતિહાસ સાથે, સોમનાથ પર સત્તર-સત્તર સવારીઓ કરનાર, ગઝની શહેરને સુલતાન મહમૂદ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. એ સુલતાન ખ્રિ. સ. ૯૯૮થી ૧૦૩૦ સુધી ગઝનીમાં રાજ્ય ભોગવી ગયો છે.

દિંદુસ્તાન પર બધી મળી એણે સત્તર સવારી કરેલી ઇતિહાસે નોંધી છે; પરંતુ કોઈ કોઈ ઇતિહાસમાં થોડી પણ લખાઈ છે. રતનજી ફરામજી શેહના કૃત 'જ્ઞાનચક્ર' પુસ્તક ૮ માં ખાર સવારીઓનું જ વર્ણન છે. એ બધું ગમે તેમ હોવા છતાં સવારી યથેલી છે તો ખરી જ; પરંતુ સવારીનું જે વ્યવસ્થા વર્ણન મળે છે, તે તદ્દન સંપૂર્ણ રીતે માની શકાય એવું નથી; અને એવા મત અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ને વિખ્યાત વિદ્વાન ઇતિહાસકારોના પણ છે.

આ વિષયમાં અત્યાર અગાઉ ખૂબ સંશોધન થયું છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મુંદરલાલજીનો એવા અભિપ્રાય છે, કે આ સવારીઓ અને તેને લગતા ઇતિહાસ કંઈક અતિશયોક્તિથી ભરેલા છે.

સ્વતંત્ર ભારત વ્યાપારે આ સવારીઓના ભોગ બનેલા સોમનાથનો છણોદ્ધાર કરવા

અર્જન-ઈલાકાના કલામંડપોના સર્વકામે કાઈ પણ સ્થળે પોતાના નામનો કે રેખાંશનો વર્ષ'માં હસ્તેખ સરખોયે આવવા દીધો નથી, પ્રાચીનકાળના અધિભૂતિઓએ ક્યાંય પોતાની મતને મહત્ત્વ આપ્યું નથી; આપણને થાય છે કે નામ-કીર્તિ માટેનું તેનું ભવ્ય બલિદાન! પણ બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ થાય છે, કે સંશોધક

ધારે છે, ત્યારે આ વાત સ્મૃતિપિથ પર ફરી સજીવન થાય છે અને એ સાથે સાથે જ શંકા પણ ઉદ્ભવે છે, કે મહમૂદે સત્તર-સત્તર સવારીઓ શા માટે કરી હશે? અકેક વર્ષ'માં બન્ને સવારીઓનું વર્ણન મળે છે, 'તો' થું એ બધી સવારી ગઝની શહેરથી જ શરૂ થઈ હશે? અને બધીમાં એ વિજય પામ્યો હશે? છતાં માની લઈએ કે તેમ થયું પણ હોય, તો દિંદુ ઇતિહાસકારો મહમૂદે કરેલી આ સત્તર-વારની બચ'કર પાંચમાલી કેમ કરશે વર્ણવી નથી ગયા? હા, એક બીના મહમૂદની ગમે તેની સવારીઓ માટે થાણું જ લખી જનાર ઓની વિરુદ્ધ પણ છે, કે મહમૂદે સત્તર સવારી કરી તેનું વર્ણન ત્યાર પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે પ્રથમ વાર આપણને મળે છે, એનું પ્રથમ વર્ણન 'ઈબ્નઅસીર' ખ્રિ. સ. ૧૨૩૦ માં 'કામિલુ તવારિખ' નામે લખેલા પુસ્તકમાં કર્યું છે. સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે શું મહમૂદની સવારીઓનું વર્ણન કરનાર એક બસો વર્ષે પાડ્યો?

ઇતિહાસકાર મુંદરલાલજી આ સવારીઓ વિશે લખતાં કહે છે: "ઇતિહાસમાં એવાં કેટલાંયે આશ્ચર્યો ભરેલાં છે, કેલકલાની 'કાંબી કાટડી' (લં. બ્લેક હોલ) ના કિસ્સાનો

વાંત સાવ જૂઠી છે, એવું કહેવાની આજ્ઞા પ્રમાણ વધે' પર ફોની હિંમત હતી' અને આજે યેટલાક લોકો બહો છે, કે અદારસો, સત્તાવનની કાનપૂર્માં મથેલી બીબીગદવાળી કતલ અને ત્યાંના 'કુવા'ની વાર્તા બનાવવી નથી ! દુનિયાના પ્રચલિત ઇતિહાસમાં તો કોને ખબર એવી કેટલીય વાતો આત્મા કરતી હશે !'

ખરેજ, આ સમ્પ્રદાય સાચા જ છે અને આપણું પરત્વું લક્ષ માગી લે છે. આજના શોધખોળના યુગમાં ઘણા ઇતિહાસ પર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી, એટલે ઇતિહાસને ગમે તેમ ઉપલાવવાનો કાર્જ ને કળો મેલક કે અધિકાર નથી. ઇતિહાસ તો અમુક યુગનો સાક્ષી છે.

સોમનાથ પરની તથા પ્રભાસપાટણ પરની સવારી વિશે મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન ઇતિહાસકાર શ્રી. ચિતામણિ વિનાયક વેલે વિદ્વાતાપૂર્વે એક અંગ્રેજી ગ્રંથ 'હિસ્ટરી ઓફ મિડિલવેસ્ટ ઇન્ડિયા' લખ્યો છે તેમાં એઓ લખે છે: "આ સોમનાથ પરનો દલ્દો મહમૂદની સૌથી મોટી કામગીરી મનાય છે તેપણુ 'ઉત્તમી'ના લખેલા ઇતિહાસમાં એનું વર્ણન ભેવા મળતું નથી. આ ઉત્તમી ઈ.સ. ૧૨૨૯ સુધી, એટલે કે એ ઘટના બની કહેવાય છે ત્યારપછી, ચાર વર્ષે જીવ્યો હોતો. 'રશીદુદ્દીને' પોતાનું પુસ્તક ત્યારપછીથી બસો વર્ષે રહીને લખ્યું છે. તેમાં પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કશો જ ઉલ્લેખ નથી. 'હમીદ્યાચરણી'નું પુસ્તક પણ વીસ વર્ષે લખાયું, તેમાં પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કાર્જ જ ઉલ્લેખ નથી એ હુમલાનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ ઈબ્ન અસીરના ગ્રંથ- (ઈ.સ. ૧૨૭૦)માં મળે છે અને ત્યારપછીના ઇતિહાસ લખનારાઓએ અસીરના વર્ણનમાં જ વધારે રંગ પૂર્યા છે."

ઈ.સ. ૯૬૧માં સોલહી વંશનો પ્રથમ રાજા મૂજરાજ અલ્હીલવાડ પાટણની ગાદીએ આબેસા ત્યારથી ગુજરાતનાં અનેક રાહોયોનો અને રાજાઓનો ઇતિહાસ ઘણે ઠેકાણે કડીખ મળે છે કેક ઠેકાણે વળી તૂટકતૂટક પણ ઇતિહાસ તો મળે જ છે જ ન્યારે આ સહીના અતથી રાજ મથેલી મહમૂદની હિંદ પરની સવારીઓનો ઇતિહાસ કેમ ન નોંધાયો ? આ માટે હિંદુ ઇતિહાસકારોએ મહમૂદના આવાં કૃત્યોને ઉઘાડાં પાડી કડક ટીકા ન કરી ? આ માટે આવી સવારીઓને ધર્માંધ ન ગણાવી ? તે ઉપરાંત આ સમયના અનેક શીલાલેખો, તામ્રપત્રો, તાંબરો યા કાંઈક એવી હસ્તાક્ષિપિત શાહકોતો આ માટે ન રહેવા પામી ? આ અને આવા પ્રશ્નો સહેળે આપણા મનમાં ઉદ્ભવે છે.

પ્રસિદ્ધ લેખક અને ઇતિહાસકાર કનૈયાલાલ મુનશીએ સોમનાથ પરની મહમૂદની સવારીઓનું વર્ણન 'નવ્ય સોમનાથ' નામની એમની નવલકથામાં કર્યું છે. એના 'આમુખ' માં તેઓ લખે છે 'આ આક્રમણનાં મૂળ સાધનો સુસ્થિત તવારિખોમાં મળે છે, પણ અનેક સામગ્રીઓ ભેથા પછી એમાં તથ્ય ઓછું છે, એમ મને લાગે છે' તે માટેનાં કારણો આપતાં તેઓ લખે છે :

"૧. હિંદી તવારીખોમાં આ આક્રમણ માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી.

"૨. સુસ્થિત ઇતિહાસકાર ફરીસ્તા કહે છે, કે 'નહરવાલ' (અલ્હીલવાડ) નો રાજા બિરહમદેવ (બીમદેવ), અજમેરના નરેશ તથા અન્ય રાજાઓના સૈન્યને અકર્ષિત કરી તેનો રસ્તો રોકવાની પ્રયત્ન તૈયારી કરી રહ્યો હોતો, એથી સુલતાને સિંધને માર્ગે સુલતાન જવાનો વિચાર કર્યો. માર્ગમાં અસહ્ય તાપને લીધે સૈન્યનો ઘણો ભાગ પાગલ થઈ મરણ પામ્યો. તે બીમદેવનો આવા મોટા

વિનયનો ઉલ્લેખ કેમ કાંઈ પ્રશસ્તિમાં, દયાશ્રવમાં, કીર્તિકૌમુદીમાં કે કાંઈ બીજા ઇતિહાસમાં નથી?

“૩. મુસ્લિમ તવારીખો એમ કહે છે, કે મહમૂદે પાટણની ગાદીએ કાંઈ ડાબિશિલીમને ખડિયા તરીકે બેસાડ્યો. પણ આ વાતને કાંઈ હિંદી સાધનનો આધાર નથી.

“૪. આપણા ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનો બીમહેવનો રાજ્યકાળ હમેશાં વશુતથ્યો ગણે છે. વિક્રમ સંવત ૧૦૮૬ના તામ્રપત્ર પરથી બીમહેવ કચ્છ પર રાજ્ય કરતા લાગે છે ને વિક્રમ સંવત ૧૦૮૮માં એનો મંત્રી વિમલ આણુ પર મોટું મંદિર બંધાવે છે. આક્રમણ ૧૦૮૨-૮૩માં થયું હોય તો આ સત્તા ને સમૃદ્ધિ જરા અબળ જેવાં લાગે છે.

“૫. સોમનાથના આક્રમણનો પહેલો વિગતવાર ઉલ્લેખ મહમૂદના સમય પછી ખસે વષે આસરે ઈ. સ. ૧૨૩૦માં ઇબ્ન અસીરની ‘કામિલુ તવારિખ’માં મળે છે.

“૬. કેટલાક મુસ્લિમ તવારિખકારો જે સોમનાથની મૂર્તિનું વણૂંન આપે છે એ હિંદુની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે, એટલું જ નહિ પણ અલજરની-જેણે એ મૂર્તિ બતે ભેઈ હતી તે, સાક્ષી પૂરે છે કે સોમનાથનું લિંગ હતું અને તે શિવમંદિરમાં હોય છે તેવું નક્કર હતું. મહમૂદની કીર્તિ ગાનારા કહે છે તેમ એ મૂર્તિ પોલી નહોતી.”

મુનશીનાં આ કારણોમાં મુસ્લિમ તવારિખ લખનારાઓ સત્યથી કેટલા વેગળા હતા તે આપણે ભેઈ શકીએ છીએ.

વળી ચિંતામણિ વૈદ્ય કહે છે, કે ખુદ સોમનાથ જેવાં મોટાં મંદિર અને તેના રાજ્ય પર આવડી મોટી આક્રમ વરસી તો શા માટે હિંદુ લેખકોએ તેવું કાંઈ ન લખ્યું? આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે, કે આ પ્રસંગ શક્યાતથી જ વધારીને તથા એના

ઉપર વધુ પડતો ઓપ ચડાવીને વણૂંવાશે છે. મહમૂદે મૂર્તિઓ તોડી અને તે કાપે એણે ‘કુરાનેશરીફ’ના નિયમે. કયું, એવી પણ વાતો વહેતી મુકાઈ છે. સોમનાથનાં મંદિરમાં સોમનાથની મૂર્તિ અખંડ ન હતી, પણ અંદરથી પોલી હતી; એટલે તેમાં પુષ્કળ ધન, અવિરાત વગેરે ભરવામાં આવતું. મહમૂદે એ મૂર્તિને તોડવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે હિંદુ બ્રાહ્મણોએ એ મૂર્તિ ન તોડે તો કરોડો રૂપિયા આપવાનું કહ્યું. તેના સેનાપતિઓએ મહમૂદને એ માગણી સ્વીકારી લેવા કહ્યું, ત્યારે મહમૂદે કહ્યું: ‘ખુદની હજુરમાં હું છુતકરોશ (મૂર્તિઓનું સાફ કરનાર) કરતાં છુતશિકન (મૂર્તિઓ ભાંગનાર) તરીકે હાજર થઈશ.’ ઉપભવી કાઢેલો આ એક વુઝો જ છે. ક્ષમંજીવ પ્રકટાવવાનો આ કથનમાં કરાદો છે.

મુસ્લિમો હમેશાં આવી ઘટનાઓ વખતે કુરાનને આગળ ધરે છે. પરંતુ વૈદ્ય એમ લખે છે કે: ‘અહમાં સિવાય જે દેવદેવીઓ (મૂર્તિઓ વગેરે)ની પૂજા કરવામાં આને છે તે બધાને ખૂરા ન કહેશે.’ એમ કુરાન કહે છે. હવે મુસ્લિમ તવારીખનવેશો શું કહેશે?

જેટલું સોમનાથ માટે લખાયું અને એને જેટલું મહત્ત્વ અપાયું એટલું તેના લિંગને પણ અપાયું. છતાં અલજરનીએ-જેણે ઘણી વિગતો લખી છે; અને આજે પણ તેણે લખેલાં પુસ્તકોની ગુજરાતી કૃતિઓમાં ‘અલજરનીનું’ હિંદુ વાંચવા મળે છે. તેણે આ લિંગ નેથાનું જણાવ્યું છે અને તે નક્કર હતું એમ તે જણાવી ગયા છે. તો પછી લિંગ પોલું ક્યાંથી આવ્યું? અને ખબરો શામાટે મૂર્તિમાં જ ભરી રખાશે?

આ લિંગના સંબંધમાં ઇતિહાસકાર વિલ્સને લખ્યું છે કે: ‘આની પહેલાના મુસલમાન લેખકોમાંથી, મૂર્તિનાં અંગ તોડી

નાજવામા આપ્યાં હતાં એવા કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી સાચી વાત એવી છે કે, જો મૂર્તિને અગ્રે જ ન હતાં અને તેની અદર રહેલા ખજનાનો પણ ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી આવતો કારણ પછી સાદુ છે મૂર્તિ નહર હતી અને તેમાં ખજનો ભરવાનું બની શકે તેવું જ નહોતું કાંઈ પણ ભતના આધાર વિના ફિરસ્તાઓ મોતી ને નીલમમી વરેલા ખજનાની વાત ઉપભવી કાઢે છે, આખી વધુ પૂરવો શો હોઈ શકે ? આ તો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખનારા એક તરફથી મત છે.

મુસ્લિમ લેખકો પોતે તેમના સુલતાનોની નજરમા પ્રિય દેખાવાને માટે જ અનેક બીજાં ઉપભવીને અથવા ઊલટી રીતે બનાવીને લખતા આનો પૂરાવો એક બીજા પ્રસંગે પણ મળે છે.

અથો સિપતમ જરયુસ્ત સાચેની લગમગ બધી જ બાજતો મૂઠ છે એમા એક સપે કેશમર' ના વજની બીના પછી છે જરયુસ્ત સાહેબ ખુશના દરબારમાંથી એ વજ લાવ્યા હતા એના ઉપર યુસ્તારપ રાજવીને હીન કબૂલ કરવા ની ચેતવણી જેવું લખાણ પાંદોપાંદો હતું એવું અલકારિક ભાષામાં લખાણ છે આ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે.

અથો જરયુસ્ત ધર્મ ગયા પછી ૧૪૫૦ વર્ષે જાહ 'મુતવકકેલ અબ્બાસી' નામે એક મુસ્લિમ ખાદરાહ ધર્મ ગયો તેને આ જાંડ વિષે ખબર પડી એટલે એ જાંડ પોતે બોવાની ખવાયેરા દર્શાવી એણે હુકમ કર્યો કે એ જાંડ કાપી મારી સમક્ષ લાવો જ્યારે આ જાંડ કાપવા માણસો ગયા ત્યારે કહે છે કે ત્યાં રહેતા માણસોએ જાંડ ન કાપે તો (જેમ સોમનાથના લિંગને ન તોડે તો કરોડો રૂપિયા હિંદુ બ્રાહ્મણોએ મહમૂદને આપવા કહ્યા હતા તેમ) માગે એટલો ખજનો આપવા કહ્યું પરંતુ રાજાએ હા

છાડી નહિ અને તે જાંડ કપાયું અને એના માણસોએ ખેચતાં ખેચતાં એના દરબારમાં એ વજ લઈ જવા માંડ્યું પરંતુ તેવામાં જ એક વિચિત્ર ઘટના બની શહેરથી માત્ર એક જ ગાઉ દૂર આ વજ હતું ત્યાં જ રાજા ચલુ પામ્યો-ગુલામોએ રાત્રે એને મારી નાખ્યો હતો.

હવે જરયુસ્તને ધર્મ ગયાને આજથી લગભગ ૮૦૦૦ વર્ષે ધર્મ જ્યારે મુસ્લિમ શાખા દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે મહમૂદ પચગ બરે હીન ફેલાવ્યા બાદ પ્રકાશ પામ્યો તો પછી આ જાંડ વચ્ચે કેટલા હજારનો તફાવત ? છતાં આ એક વિચિત્ર લેખનું જ પરિણામ છે જે જાંડ એવું જ હતું તો તે જાંડ આગળ જઈને જોઈ આવત કાપીને લાવવાની વાત જ ઉપભવી કાઢેલી છે.

હવે ધર્મ માટે કુરાનનો મત બેઈએ જે કુરાનની હું બહી શકાહત ટાંકુ છું તે પ્રત હબીબ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ તરફથી ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયેલો છે 'જેઓ અસ્લાહ સાથેનો કરાર તેના નક્કી થયા પછી તોડી નાખે છે તેઓ નુકસાનમાં રહેનાર છે' (લુઓ કુરાન ભાગ પહેલો-૨૭) અસ્લાહ સાથેનો કરાર ધર્મને લગતો જ હોય છે એટલે તે તોડવાનું ફરમાન કુરાન આપતું નથી 'જે પોતાના દીનથી ફરી જશે અને બેઈમાનીની હાલતમાં મરી જશે, તેવા લોકોનાં કર્મો આલોહ તેમ જ પરલોકમાં નષ્ટ થઈ જશે' (બાગ ૨ બે-૨૧૭) હીન ધર્મથી ફરી જઈ બેઈમાની કરનારને શું પરિણામ મળે છે તે કુરાને સ્પષ્ટ કર્યું છે પરંતુ કુરાન તો આગળ વધીને કહે છે, કે 'ધર્મમાં ફોર્જ ભતની જગરણવી નથી' (કુરાન ભાગ ૩ બે-૨૫૬) હવે મહમૂદ જેવો સુલતાન કુરાનના આ મતથી કેવી પણ ઊલટો ચાલે જ નહિ કુરાનનું ફરમાન જ

તેને મકાન ન મળ્યું ત્યારે તેની મૂઠવણુ વધી. તેમ કરતાંકરતાં એક મહિના પસાર થઈ ગયો. હવે જેમજેમ દિવસો પસાર થતા ગયા તેમતેમ સુરેન્દ્ર અને તેની સ્ત્રી અકળાવા લાગ્યાં. તેમને લાગ્યું, કે આ પ્રમાણે ક્યાં-કુધી પડી રહેવું? સામાની અગવડતા પણ આપણે સમજવી એકંદરે ને? પણ કહે શું? ન્યાં ન્યાં બધ ત્યાંથી 'ખાલી નથી' એવા ટૂંકા ને ટથ જવાબ મળતો. ઘ્રષ્ટક ટેકાણે હોય તો 'માથા કરતાં પાવડી મોટી' તે કારણે પાછા આવવું પડતું.

એક દિવસ સાંજના બેંકમાંથી પાછા કરતાં તેને ખમર મળી કે ચોપાટી પર મકનદાસ શેઠનો બંગલો છે. તેના બીજા માળનો બાડવાત દેશમાં એકાએક ચાલ્યો ગયો છે. કાલ સવારેજ જવાબ તો મકાન બહાર મળી બધ. સુરેન્દ્રને પણ લાગ્યું, કે હવે આ તક જવા દેવા જેવી નથી. આજે તો રાત પડી ગઈ હોવાથી સવારે જવાનો વિચાર કરી તે મહેન્દ્રના મકાન તરફ ચાલ્યો.

રાત્રે અનેકાનેક વિચારો તેના મગજમાં આવી ગયા. કુટુંબ સાથે એકબે દિવસ તો ઠીક પણ વધારે સમય રહેવાથી સામાને કેવીકેવી અગવડતાઓ વેઠવી પડે અને તે પણ આ માપણધીના જમાનામાં, તેનો ખ્યાલ તેની આંખ આગળ તરવરી રહી. ગમે તેટલી પાવડી અને ગમે તેટલું ભાડું આપવું પડે તોપણ હવે તો એ મકાન ભાડે રાખી જ લેવું એમ હઠ નિશ્ચય કરી લીધો.

સંવારમાં બિડ્યો. સ્નાનનિધિથી પરવારી તેની સ્ત્રી જ્યોત્સ્નાને મળ્યા અને આ પ્રશ્નનું નિરાકરણુ દેવી રીતે થાય તે બાબતમાં વાતચીત કરી જ્યોત્સ્ના મુંબઈમાં ઘણો સમય રહેલો હોઈ તે સ્થળનો ખ્યાલ તેને આવી ગયો.

પાવડી તો આપવી જ પડશે તે વિના મકાન નહિ મળે એવા મહેન્દ્રના સૂચનથી

તેણે મહેન્દ્ર પાસેથી એ હબર રૂપિયાની નોટો ઉછીની લીધી અને ચોપાટી તરફ ચાલ્યો.

સુરેન્દ્ર સીધો મકનદાસને બંગલો ગયો. તે વખતે મકનદાસ બિહીને આ પીતા હતા. લગભગ સાડાઆઠ કે નવ વાગે બિહીનારા તે લહેરી છવ હતા. તેમને કમાવાની ઝાઝી ચિંતા ન હતી. બાપદાદા તરફથી ને મકાનો, ચાલીઓ અને બંગલા વગેરે મળ્યા હતા તેનો વહીવટ જ એ કુનેહપૂર્વક કરે તો ઘણી આવક થાય તેમ હતું; તેથી શેઠ બીજા ભાંજળમાં ન પડતાં આ સ્થાવર મિલકતમાંથી જ વધારે આવક કેમ થાય તેનો જ વિચાર વારંવાર કરતા.

શેઠનો ઘાટી નીચે બેઠેલો હતો. સુરેન્દ્રે તેની સાથે પોતાનું 'વિઝિટિંગ કાર્ડ' શેઠને મોકલ્યું. શેઠને મળ્યું. નામ્યું: 'મિ. સુરેન્દ્ર દેસાઈ, સીક્ર એકાઉન્ટન્ટ, બચસારા બેંક, મુંબઈ.' આટલું વાંચતાં જ શેઠ આગંતુનો પાર પામી ગયા. તે સમજી ગયા કે કોઈ નવો સંઘે માણસ નોકરી અથે આગ્યો હશે ને મકાન સંબંધમાં જ મને મળવા માગે છે. ઠીક. શેઠે તવા આવનાર માણસને ઉપર લાવવા ઘાટીને હુકમ કર્યો. સુરેન્દ્ર આગ્યો ને તેણે શેઠની સામેનો ખુરશી લીધી. શેઠે વાત ઉપાડી:

'કેમ. મિ. દેસાઈ, અત્યારના પહોરમાં મારું શું કામ પડ્યું?'

'વાત મળી છે શેઠ, કે તમારા બંગલાનો બીજો માળ ખાલી છે. મારે તે માળ ભાડે રાખવો છે, શેઠ.'

'તમને કેણે કહ્યું કે મારા બંગલાનો માળ ખાલી થયો છે? મુંબઈના લોકો બી શું અફવા ફેલાવે છે?'

'આ અફવા નથી શેઠ, તમારો બીજો ભાડૂત તે મારા મિત્રનો મિત્ર થાય, તેણે મને વાત કરેલી, એટલે મેં તો બધું. હું તો કુટુંબ સાથે અહીં આગ્યો છું અને મકાન

‘તો મળતું નથી ..’

‘અરે ભલા માણસ, મકાનની સગવડ
‘વગર જેરાને તમે મુળધર્મી લાવ્યા શું કામ?’
‘શેઠ અધવચ્ચેથી ભાલી લીધ્યા.’

‘વાત સાચી છે શેઠ, અમારી બેંક
તરફથી મકાનની સગવડ મળવાની હતી
તેથી કુટુંબ સાથે આવ્યો, પણ બેંકના
મેનેજરે તો મકાનને જદ્વે એલાવન્સ
આપવાની વાત કરી છે, બેંકે કે હળુ નહીં
નથી, કદાચ મકાન મળે પણ ખરું પરંતુ
તેના વિચારે ભાઈજનને ત્યાં રહેવાય ક્યાં
સુધી? માટે ગમેતેમ કરો, આટલો માળ
તો મને ભાડેઆપો નાનો હશે તો ચલાવશે.’

‘લુઓ મિ દેસાઈ, બીજો માળ ખાલી
છે, તે વાત તો સાચી, પણ તે સારો
આપવાનો નથી. મારો ભાણેજ ગમે મહિને
જ ‘હાઈકોર્ટ’ પહોંચ મરે, તેની ઓફિસ
માર્ગે રાખવા વિચાર છે, પછી તો જ થાય
તે ખરું.’

‘શેઠ, તમે એવા જહાનાં શું કામ
જતાવો છો?’ તમારે પાથડી ભેઈંતી હોય
તો હું આપવા તૈયાર છું, તમે માગો તે
માસિક ભાડું ને તે ઉપરાંત એક માસનું
ભાડું આગળથી’

સુરેન્દ્રના આ શબ્દો સાંભળી શેઠને
હાથું કે ઘણો ગરબળો માણસ લાગે છે.
બીજો માળ થયો નાનો છે ને ગઈ કાલે
એક માણસ ૧૫૦૦ રૂા પાથડીના આપવા
કહી ગયેલો છે. તેના કરતાં આ કેક રકમ
વધારે આપે તો તરત જ તેને વળગાડી દેવો
આ વિચાર કરી શેઠ કહેવા લાગ્યા :

‘લુઓ દેસાઈ, ભાણેજની વાત ભાણેજ
પાસે તમે જ્યારે આટલી વધી મુશ્કેલીમાં
હો, ત્યારે મારે તમને આ માળ આપવો જ
ભેઈંએ પણ લુઓ, તેની પાથડીના રૂપિયા
બેઢબરથી એછા નહિ લેવાય અને તેનું

માસિક ભાડું રૂા ૬૦ થશે વિચાર હોય
તો વાત કરો.’

સુરેન્દ્રને મકાન ભેઈંતું જ હતું તેથી તરત
ખિસ્સામાંથી નોટો કાઢી બેઠો. ‘એ જ કે
બીજું’ હો શેઠ, સોસાની આ વીસ નોટો
રૂપિયા બેઢબર પૂરા પાથડીના સંભાળી દો,
ને તે ઉપરાંત આ રૂપિયા સાઠ માસિક
ભાડાના પ્રથમથી’

.મકનદાસ શેઠ તો ફાટી આંખે ભેઈં
રહ્યા. કેટલો વધો ગરબળો માણસ! જરા થે
બાંધેલો નહિ ને તરત જ બેઢબર રૂપિયા
હાજર! એક માસનું ભાડું પણ આગળથી
જ કોઈ બીનવ્યવહાર લાગે છે!

શેઠને વિચાર કરતા ભેઈં સુરેન્દ્ર ભાલી
લીધો ‘શેઠ, રૂપિયા ત્રીં ઠેકાણે મારા જેવો
સીધો સારો માણસ તમને બીજો નહિ મળે.
વળી આ એક મહિનાના એડવાન્સ ભાડાની
મને પહોંચ લખી આપો.’

શેઠને સુરેન્દ્રની વાતો મૂર્ખાઈ બરેલી
પણ તેની માગણી નવાથી લાગી નોટોના
થોડાં લઈ શેઠે તિભેરીમાં ગોઠવ્યા અને એક
માસનું ભાડું પ્રથમથી મળ્યાની પહોંચ
પણ લખી આપી સુરેન્દ્રે તે પહોંચ લઈ
સંભાળપૂર્વક પાકીટમાં મૂકીને શેઠની વિદાય
માગી સુરેન્દ્રના ગમ્યા પછી શેઠ મનોમત
જણાવ્યા : ‘પાથડીની સારી રકમ પાકી,
મુળધર્મી શહેરમાં ઠાણ બણે કે કે’ પ્રકારના
ગરબળો લોકો આવે છે.’

*

કલાકેક થયો હશે અને ધારીએ ‘આવી
શેઠના હાથમાં બીજું વિઝિટિંગ કાર્ડ’ મૂક્યું.
તે જાણેલું નહોતું પણ તેના પર શાહીથી
લખેલું હતું- ‘મિસ ધનિરા, સંખીત શિક્ષિકા,
મોબી તલાવ.’ મકનદાસ શેઠનો વિચાર
હવે કોઈને મુલાકાત આપવાનો ન હતો, પણ
જ્યારે ચકચકતા મોતીના દાણા જેવા

સર જોન્સનેા સંસ્કૃત ગ્રેમ

સ્વ. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી

સાહિત્યના મહાલયના દ્વાર જગદંશ્વર કાળે ખોલી નાખનાર સર જોન્સનું સ્થાન પણ વિશિષ્ટ ગણવું જોઈએ. ખાણમાં હુપાર્થ રહેલા સંસ્કૃતિના કોઢીનૂરને બાંહે એણે દુનિયા સમક્ષ મૂક્યો. આ સમજાવતે ઘણે ભાગે સુજનતાની દૃષ્ટિએ દલપતરામના પરમમિત્ર કિન્લોક ક્ષર્ણ સહિ સરખાવી શકાય. પોતાના હાથ નીચેના રાજ્યમાં એક મોટા અમલદાર તરીકે, રાજ્યકર્તા તરીકે આવવું, તે દેશની પુરાતન ભાષામાં રસ લેવો, એટલું જ નહિ, તે ભાષા શીખવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરવા અને તે ભાષા શીખવાનાર જૂનવાણી પંડિત જે જે કંઈ ચિત્રવિચિત્ર લાગતી કંઠક શરતો મૂકે તેનો સ્વીકાર કરવો, અને પછી પોતાનું મનુષ્ય સમજી તે પ્રાચીન ભાષાના જૂના ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરી આ રંગ ગણાતા રાષ્ટ્રની અપાર સમૃદ્ધિનો જગતને ખ્યાલ કરાવવો. અખૂટ ધીરજ, બળ તે ખંડ માગી લેવું આ કાર્ય નાનુંસૂનું તો કેમ કહેવાય ? પરંતુ ભગવાનના સારદાની હાથપાસના કરનાર આવા વીરો પ્રત્યે આપણને આદર કેમ ન થાય ?

સર વિલિયમ જોન્સ સંસ્કૃતના અતિપ્રસિદ્ધ પંડિત ધર્મગયા છે. ‘બંગાલ એશિયાટીક સોસાયટી’ની સ્થાપના પણ તેમણે જ કરી હતી. આ દેશમાં આવીને કેટલા થે યુરોપનિવાસીઓએ સંસ્કૃતનું થોડું યજ્ઞ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, છતાં સર વિલિયમ પેઠે મોટીમોટી આપસિઓનો સામનો કરીને સંસ્કૃતનું યથેષ્ટ જ્ઞાન, તેમનાં પહેલાં, બીજા કોઈએ કહી પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું. એશિયાટિક સોસાયટી મારફત પ્રાચીન ભાષાઓના અનેક અલભ્ય ગ્રંથો આજસુધીમાં બહાર પડી ચૂક્યા છે અને અનેક અશ્રુતપૂર્વવિદ્યા અને કલા ઇત્યાદિ વિષયોની આપણને તેમનાં દ્વારા મહિત્તી પ્રાપ્ત થઈ છે. જે સર વિલિયમ જોન્સે સંસ્કૃત શીખીને, સંસ્કૃત ગ્રંથોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું ન હોત, તો વિદ્વાનો, સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યની મહત્તા ક્યારે બાણી શક્યા હોત એ એક ચર્ચાસ્પદ પ્રશ્ન છે. એની બાજુ તો થાત જ, પણ તે કેટલાં થે વર્ષો પછી !

જૂન ૧૯૦૭ના ‘હિંદુસ્તાન રિવ્યુ’માં શ્રીયુત એસ. સી. સન્યાલ, એમ. એ. કૃત

વિદેશીઓ બંધા જ લોડ મેંકલેઓ નથી કે લોડ કર્જનો પણ નથી, એમાં કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરને જગત સમક્ષ કળકાવનાર હજલ્યુ. ખી. પીટસ લેવાઓ હોય છે ને ભારતને જ પોતાની ભૂમિ માનનાર દીનબંધુ ચાલીં કોર્ડુલ લેવાઓ પણ છે. એવા જે થોડાઘણા અપવાદો હશે તેમાં અન્યકોનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિસંચિત સંસ્કૃત

એક નાનકડો લેખ પ્રગટ થયો હતો. કલકત્તામાં સર વિલિયમ કેવીકેવી અને કેટલી ધુસીખતો વચ્ચે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જરી રાખ્યો, ‘તેનો ચિતાર લેખકે બહુ જ સુંદર રીતે આપેલો છે. શું આપણમાં એક પણ એવો પુરુષાર્થી છે, જે સર વિલિયમ કરતાં અડધી ધુસીખતોનો થે સામનો કરીને સંસ્કૃતનું શિક્ષણ લેવાની તત્પરતા બતાવતો હોય ? કેટલી શરમજનક કેટલી દુઃખદાયક, કેટલી સંતાપની વાત છે જ્યારે ‘પરદેશીઓ’ આટલાટલું કષ્ટ લેશે અને પાણી પેઠે પૈસા ખરચીને સંસ્કૃત ભાષા શીખે, ત્યારે સંસ્કૃતસાહિત્યના જન્મસ્થાન બારતવાસીઓના વંશો કારસી અને અંગ્રેજ શિક્ષણના મદમાં ચક્રચૂર બનીને સંસ્કૃત ભાષાની કેવી અને કેટલી હદે અવગણના કરે છે !

સાત સાત સમંદર પાર કરીને એ ઇંગ્લેંડવાસીઓ અહીંયાં આવે છે, અને ઠાક બાંહે કેટલો થે પરિશ્રમ વેઠી ધન ખર્ચે છે અને અહીંની ભાષાઓ શીખે છે. પછી અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો લખીને જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે. તેમનાં જ ગ્રંથો વાંચીને આપણે બધા આપણે

ભાષા અને સાહિત્યના 'તત્ત્વજ્ઞાની' બનીએ
છીએ ! પરંતુ સ્વયં 'કર્મ' પણ કરી શકવાની
ઉત્કૃષ્ટ બતાવતા નથી ! સમયનો દુર્બળ
કરવામાં જ આપણે ચાલીએ છીએ અને અગ્રેજ
લખવાની પોતપોતાની યોગ્યતાનું પ્રદર્શન
કર્તા જઈએ છીએ. ધરમાં ઘોર અધકાર છે,
તેને તો દૂર કરાતો નથી, પણ પરદેશમાં જ્યાં
ગેસ અને વીજળીની બત્તીઓનો અજબજાદ મર્મ
રહ્યો છે ત્યાં લીલા પેટવવા દોટ મૂકીએ છીએ.

ઈ સ ૧૭૮૩માં, સર વિલિયમ બેન્સ,
કલકત્તાની સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે
મુકદ્દમ થયા ત્યાં આવ્યા પછી તેમણે તુર્કી-
ફૂરી હિંદી શાળા લીધી તેની મદદથી તેઓ
પોતાના નોકરો સાથે થેનકેન પ્રકારે લખાતી કૃત
કરવા લાગ્યા સમય જતાં, સંસ્કૃત શીખવાની
સર જોન્સને ઇચ્છા થઈ તેમણે એકાદ પંડિતની
દોષ કરવા માંડી, પણ તે સમયે પંડિત
મળે તેમ હતું જ ક્યાં ? તે, આજના જન્મે
જન્મનો તો હતો નહિ કોઈ પણ બ્રાહ્મણ, વેદ
અને શાસ્ત્રની, પવિત્ર સંસ્કૃત ભાષા એક
યવનને શીખવવા તૈયારી ન બતાવી
કૃષ્ણનગરના મહારાજ શિવચંદ્ર સર વિલિયમના
મિત્ર હતા તેમણે પણ ઘણી થે કેશિયા કરી,
જતાં સરવાળે તો મીઠું જ આવ્યું યવનને
તે વળી સંસ્કૃતનું શિક્ષણ અપાતું હતું શિવ !
શિવ ! સર વિલિયમે મોટામોટા પગારની
લાલચો થે આપી પરંતુ તેમાં થે તેઓ
સફળ થયા નહિ લાલચને વડા મર્મ એક
જે પંડિતો સર વિલિયમને ત્યાં આવ્યા પણ
ખરા, અને તેઓ સર વિલિયમને સંસ્કૃત
શીખવે તો શું પગાર મળશે, એની ચોખવટ
કરવા કટીબદ્ધ પણ થયા. પરંતુ જ્યારે તેમના
પાંડેશીઓને આ ખબર પડી ત્યારે તે સૌને
પ્રમથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી મર્મ
'યવનોના હાથમાં તમે અમારી પરમ પવિત્ર
દેવતાહી વેચી મારશો ?' ઠીક છે, આજથી

તમારા અને અમારા રસ્તા જુદા તમાર
જલજલણુ પણ બધા 'બસ, પછી પછુ જ
શું' તેમની સમગ્ર દિમિત બરફ પેટે ઓગળીને
વહી મર્મ ત્યારપછી, જ્યારે થે તે પંડિત
મહારાજો સર વિલિયમના કમ્પાઉન્ડમાં પગ
સરસો થે મૂક્યો નહિ 'જેર ! ભલે કલકત્તામાં
કોઈ પંડિત ન મળે, ખીજે ક્યાં થે પણ એકાદ
પંડિત મળી જાય તો સારું' એમ વિચારીને
સર વિલિયમ સંસ્કૃતના મુખ્ય કેન્દ્ર નવહીપમાં
ગયા ત્યાં પણ સર વિલિયમે અનેક પ્રયત્નો
કર્તા, જતાં તેમને સંસ્કૃત શીખવવા એક પણ
પંડિત તત્પર થયો નહિ તેઓ ત્યાંથી પણ
વીલે મોટે અને ભગ્નદ્વયે પાછા ફર્યા
આટલાટથી નિરાશા અને પ્રતિકુળ સંજોગો
હોવા જતાં સર વિલિયમ બેન્સે પોતાના
મનની મુશ્કેલી મૂકી નહિ છેવટે બ્રાહ્મણ
તો નહિ, પણ વેદ જાતિના કોઈ એક સંસ્કૃતજ્ઞ
માસિક સા રૂપિયાના પગારે, તેમને સંસ્કૃત
ભણાવવાનું માથે લીધું આ પંડિતનું નામ
હતું રામભોજન કવિનૃપણ સંસ્કૃતના આ
અભ્યાસ સંસારમાં એકલા જ હતા ન મળે
જો કે ન મળે સત્તાન તેઓ હાલમાં પાસે
સલકિયામાં રહેતા તેઓ કોઈની પણ સાથે
જાડી લપછપ રાખતા નહિ લખાંથી અલિસ
જ રહેતા આ કારણને લીધે જ જાતિ કે
સમાજના બરિષ્કારનું જૂત પંડિતશીને ડરાવી
ચક્રુ નહિ તેઓ વૈજકીય વિદ્યા પણ સારી
રીતે જાણતા હતા આજુબાજુના લોકો
ચિકિત્સા અથે તેમને ઘણી થે વાર બોલાવતા
ખર્ચુખર, તેમના હાઈ'ઓ સાબ પણ મર્મ
જતા, એથી પંડિત મહારાજ થે મનોમન વિચાર
કર્તા, કે કલચ હું આ યવનને સંસ્કૃત શીખવું
તો થે આસપાસની શેરીઓમાં રહેતા લોકો
મને છોડી શકવાના નથી જ્યારે કોઈ માફુ
પણે કે તરત જ તે લોકો મને બોલાવ્યા
વિના રહેશે જ નહિ વળી આટલામાં ખીજે

કોઈ વૈદ્ય પણ નથી.

આ પ્રમાણે વિચારી, તેમણે સર વિલિયમ જેન્સને સંસ્કૃત શીખવવાનું બીકું ઝડપી લીધું. એક તો માસિક સો રૂપિયાનો પગાર, અને દરરોજ સલકિયાથી ચૌરંગી સુધી પાલખીમાં જવાઆવવા મળતું એ તો નફામાં. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, કે તે વખતે પાલખીનો માસિક ખર્ચ ઓછામાં ઓછો ત્રીસેક રૂપિયા થતો. આમ બધી બાબતોનો વિચાર કરી, પોતાને બધી જ રીતે લાભ થવાનો છે એમ ખાતરી થતાં, રામલાયને સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવાનો આખરી નિશ્ચય કરી લીધો. કવિ ભૂપણુજીએ સર વિલિયમ જેન્સ પાસે ફેટલીક આકરી શરતો રજૂ કરી. પરંતુ સર વિલિયમે મોટું મન રાખી પંડિતજીની બધી જ શરતો કબૂલ-મંજૂર રાખી.

તેમના બંગલામાં નીચે એક ખંડ હતો. તે ખંડનો એક ઔરંગ શિશુજીએ પસંદ કરવામાં આવ્યો. તે ઔરંગના ભોંયતળિયે આરસની લાદીઓ મઠવામાં આવી. એક હિંદુ મોકર પણ રાખવામાં આવ્યો. દરરોજ હુગલીથી ગંગાજળ લાવીને ઔરંગની લાદી અને ફેટલીક દીવાલોને દૂર સુધી ઘોઈ રવચ્છ કરવાનું કામ આ મોકરને સોંપવામાં આવ્યું. આ ઔરંગમાંથી લાકડાની બે-નાર ખુરશીઓ અને એકાદ ટેબલ સિવાય બીજી બધી ચીજો દૂર કરવામાં આવી. આ ખુરશીઓ અને ટેબલને પણ હમેશાં ધોવાની રીતપદ્ધતિ હતી. શિશુજી મારે સવારનો સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો. અધ્યયનગૃહમાં પગ મૂકતાં પહેલાં સર વિલિયમે ચાહના એક પ્યાલા સિવાય બીજું કંઈ ખાવું કે પીવું નહિ એવી ગુરુઆજ્ઞા થઈ. આ આજ્ઞા પણ સર વિલિયમે માન્ય રાખી. વળી કવિ ભૂપણુજીએ હુકમ કર્યો, કે હવે પછી ગૌમાંસ, જમ્માંસ કે કુચ્છમાંસ વગેરે મકાનની અંદર લાવવું

નહિ. આ પ્રસ્તાવ પણ મંજૂર થયો. એક ઔરંગ, પંડિતજીને ખાસ કપડાં બદલવા મારે, કાઢી આપવામાં આવ્યો. તે કપડાં પણ દરરોજ ધોવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પંડિત મહાશયે જે બેઠ કપડાં રાખ્યાં. તેમાંથી એક બેઠ કપડાં આ ઔરંગમાં સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતાં. રોજ સવારે, પંડિતજી જે કપડાં પહેરીને આવતા, તે બધા જ પેલા ઔરંગમાં મૂકી દેતા અને તેમાં સાચવી રાખેલી કપડાંની બેઠનો ઉપયોગ કરતા.

આટલાટલી માયાકૂટ પછી જ અધ્યયન-કાર્યના શ્રીગણેશ મંડાયા. જતી વેળા પંડિતજી કપડાંની બેઠ બદલી નાખતા અને ઘરવાળાં કપડાં પુનઃ પહેરી દેતા. આ રીતે ગાકું ચીલે પછ્યા પછી, સર વિલિયમ 'રામા રામો રામા' ની શરૂઆત કરવા ભાગ્ય-શાળી નીવડ્યા. 'મુસીબત જે ડગલાં આગળ ને આગળ' એ ન્યાયે એક તરફ સર વિલિયમ સંસ્કૃત તો જાણતા નહિ, બ્યારે બીજી તરફ કવિભૂપણુજીએ જોઈ ભાષાનો કહ્યો જે જાણતા ન હતા. હવે ગાકું આગળ ચાલે શી રીતે ? નસીબનેગે સાહેબ તૂટીફૂટી હિંદી ભાષા બોલી શકતા. એ જ સાધ્ય વડે પાઠારંભ થયો. બન્નેએ તેનો આશય લીધો. સદ્ગુણે અધ્યાપક અને અધ્યેતા બંને શુદ્ધિશાળી હતા; નહિ તો આવી તૂટીફૂટી હિંદીથી કોઈ બીજાનું ગાકું ભાગ્યે જ આગળ ચાલ્યું હોત !

સર વિલિયમે તનતેડ મહેનત કરી એક જ વર્ષમાં તો તેઓ સરજ સંસ્કૃતમાં પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવામાં ફતેહમંદ થયા. સંસ્કૃતમાં શ્રિંગલેદ અને ક્રિયાઓનાં રૂપ અતિ મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે, પહેલાં તો સર વિલિયમે ફેટલીક સંજ્ઞાઓ અને ક્રિયાઓનાં રૂપો કાગળ ઉપર લખી લીધાં હશે. તે પરથી અભિપ્રત બનાવી લીધું હશે. આની મદદથી જ તેમણે કામ આગળ ધપાવ્યું હશે. તેઓ

પણિત રામલોચન પાસેથી તેની રીતે સંસ્કૃત શીખ્યા તેની માહિતી મળતી નથી એ તેમની પાઠશાળા પ્રભુશિખી વિગતો પ્રાપ્ત થઈ હોત તો, તે રીતો ભણીને આપણને અત્યંત કૃતદય થયા વિના રહેત નહિ. અરે ! દાંતોમાં આંગળીઓ નાખવી પડત, આંગળીઓ.

એક દિવસ સર વિલિયમ બેન્સ પણિત મહાશય સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. વાર્તાલાપમાં નાટકની ચર્ચા થઈ ત્યારે જ સર વિલિયમે ભણ્યું કે સંસ્કૃતમાં પણ નાટ્ય વિષયક ગ્રંથો છે. તે સમયે કલકત્તાના પ્રનાલ્યોના નિવાસસ્થાને નાટ્યો ભજવાતાં, અથોએ આ વાતની ખજર હતી પણિત મહાશયને કહ્યું, કે અસંખ્યા વખતમાં પણ રાજાઓ અને અમીર-ઉમરાવોને ત્યાં આ જ ભતનાં નાટ્યો ભજવાતાં. આ સાંભળી, સર વિલિયમને નવાઈ થાળી અને પણિત રામલોચન પાસે તેમણે ‘શાકુતલ’ શીખવુ રાફ કયું. ‘શાકુતલ’ ઉપર સર વિલિયમ વારી ગયા અને તેનો મહાપદમય અનુવાદ પણ કરી નાખ્યો. એ કે અનુવાદ ભોઈ એ તેટલો સાથે ન હોવા છતાં તેણે યુરોપવાસીઓની આંખો ખોલી નાખી. તેના વાંચનથી, સંસ્કૃત સાહિત્ય આટલું બધું ઉત્તર છે, તે વસ્તુ લોકોએ પહેલી જ વાર ભણી. સર વિલિયમને અનુવાદ વાંચીને જર્મન કવિ ગ્રેટ અલોકિક આનંદથી નાચ્યા હોવાનું કહેવાય છે. એ જ મસ્તાવસ્થામાં તેણે તે ‘શકુતલા-સ્મૃતિ’ નામક કાવ્ય પણ રચી નાખ્યું !

કહેવાય છે, કે સર વિલિયમ બેન્સના સંસ્કૃત શિક્ષક બહુ વીખા સ્વભાવના હતા. જે વાત સર વિલિયમથી સમજાતી નહિ તે કવિ મહાશયને પૂછવી પડતી. કવિ મહાશય થોડા રીતે શીખવી રાકતા પણ નહિ. નિશા-બોનાં વિદ્યાર્થીઓને જે રીતે શિક્ષણ આપવા-

માં આવે છે, તે જ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવામાં આવતું. આંથી સર વિલિયમને ખાઈ ખાઈ વાત વિશે જાણે કે ત્રણ ત્રણ વખત પણ ખુલાસો માગવો પડતો. એક જ વાર સમજાવ્યાથી ખાઈ પણ વાત તેમના ગળે ઉતરતી નહિ. આવા પ્રસંગે યુરોપના કોમનો પાર રહેતો નહીં. તેઓ તરત જ રોકડું પરખાવી દેતા, ‘આ વિષય અતિ કઠીન છે. ગોમાસ ખાનારાઓ એને કદી પણ સંપૂર્ણપણે સમજી શકે એ અસંભવિત છે’ પરંતુ સર વિલિયમ બેન્સ પણિત મહાશય પર ખૂબ પ્રેમભાવ રાખી તેમને એટલું બધું માન આપતા, કે આ ભતની ટીકાઓ અને કટાક્ષોને તેઓ પ્રસન્નમને ટાળી દેતા.

પણિત રામલોચન કવિમુખ્ય ઇ. સ. ૧૮૧૨ સુધી જીવ્યા. તેઓ એક પ્રખર પણિત હતા કાવ્ય, નાટક, અલંકાર અને વ્યાકરણમાં ખૂબ જ પ્રવીણ હતા. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્ર અને દર્શનમાં તેમની ચોંચ હાંકે સુધી ખૂડતી નહિ આ કારણથી વ્યાકરણ અને કાવ્યનો મથેષ્ટ અભ્યાસ કરી યુક્ત્યા પછી જ્યારે સર વિલિયમે ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ અધ્યયન રાફ કયું, ત્યારે એક વધુ પણિત રાખવો પડ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૮૩માં ન્યાયાધીશની પદવીએ સર વિલિયમ બેન્સની નિમજીક કલકત્તા સુકામી થઈ અને ઇ. સ. ૧૭૯૪માં તેઓનો સ્વર્ગવાસ પણ ત્યાં જ થયો. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પહેલાં તેમણે ઓક્સફર્ડમાં ફારસી અને અરબી ભાષાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમણે તૈયાર કરેલા ફારસીના વ્યાકરણ-ગ્રંથ ઉત્તમ મનાય છે. હવે તે અપ્રાપ્ય છે. બંગાલની ઐતિહાસિક સોસાયટીનું કામથી સ્વરૂપ સર વિલિયમ બેન્સને આભારી છે.

અનુવાદક :

શ્રી અંદાંત ચીમનલાલ અંબાલી

રામ : ત્યારે તમે પણ ઘોઘા વિના
અમને નૌકામાં નહિ બેસવા દો, એમ જ છે ?

નિષાદરાજ : નહિ બેસાડું મહારાજ !

રામ : (લક્ષ્મણ અને સીતાની તરફ જોઈને
હસ્તાંકસતાં) વારુ, તો તમે પણ ઘોઘા લો.
પણ જોજો, ઉતાવળ કરજો. અમારે હવે
નદીપાર જવાનું છે.

નિષાદરાજ : (રાજ થઈને) આપ ચિંતા
ન કરો. હું હમણાં જ સૌને નદીપાર ઉતારી
દઈ છું.

[જાય છે.]

લક્ષ્મણ : નિષાદરાજની ભક્તિભાવનાની
પ્રશંસા કેણુ કરી શકે તેમ છે ?

સીતા : સાચે જ, અપૂર્વ છે.

રામ : તમે એ શું બોલો ? નાગરિક
વિક્ષાને પણ શું બોલું ? ભક્તિભાવના મનને
ભક્ત જ બોલે છે.

લક્ષ્મણ : (મરતક નમાવી) સાચું કહું,
મહારાજ !

[રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ ધીરેધીરે ગંગાતટ
પર પહોંચે છે.]

દશ્ય ણીળુ

સ્થળ : વનમાં નદીનો કિનારો.

સમય : અપેાર.

[રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગંગાકાંઠે બેઠાં છે.
લાકડાંનાં નાનાંમોટાં વાસણો લઈ નિષાદરાજ, જેનો
સી અને જાળકો એક પછી એક આવે છે. બધાંય
જઈને ગંગાનળથી પોતપોતાનાં પાત્રો ભરી લાવે છે.]

નિષાદરાજ : (પોતાની સ્ત્રી તથા જાળકોને)
તમે સૌ આ તરફ મારી પાછળ-પાછળ
આવો.

[આગળ-આગળ નિષાદરાજ અને પાછળ પાછળ
એના પરિવાર સાથે છે.]

રામ : (હસ્તાંકસતાં) જહુ જ જલદી
આવી પહોંચ્યાં.

નિષાદરાજ : હા, આવી પહોંચ્યાં છું.
મહારાજ ! (સૌને) લાવ, જળ અહીં લાવ
હું ઘોઘ.

[હાથ લંબાવીને જળપાત્ર લે છે અને રામચંદ્રના
પગ પકડીને ઘોવા બેસે છે. વારાફરતી બધાં પણ
ધસ્યે છે અને ચરણાચૂત પીએ છે.]

રામ : (નિષાદરાજને) ઠીક, હવે તો કોઈ
જાતનો ભય રહ્યો નથી ને ?

નિષાદરાજ : જરાયે નહિ, મહારાજ !
હવે હમણાં જ તમને સૌને પાર ઉતારી
દઈ છું.

[કમર ઠસવાનો અભિનય કરે છે.]

રામ : (સીતાને) ચાલો, 'નાવમાં બેસી
બઝો !

સીતા : ચાલો. (બીજીને બિલાં ધાય છે.)

રામ : ભાઈ લક્ષ્મણ ! તારી ભાભીને
રસ્તો દેખાડ.

લક્ષ્મણ : આ તરફ ભાભી ! આ તરફ,
તમે જે માર્ગે બઝો છો ત્યાં ઘાસ બહુ છે.

સીતા : (અરધીને માગે જઈલતાં) આ તરફ,
તો ક્યાંય રસ્તો દેખાતો નથી.

લક્ષ્મણ : હ્યો, હું રસ્તો કરી આપું.

[બહુધયથી ઘાસ દૂર કરીને રસ્તો બતાવે છે.]

દશ્ય ત્રીજું

સ્થળ : ગંગાનો સામો કિનારો.

સમય : ત્રીજો પહોર.

[નાવ કિનારે આવી પહોંચે છે. લક્ષ્મણ પહેલાં
હંદીને જહાર આવે છે, પછી રામ ભિતરે છે : અને
છવટે હાથને ટેકો આપીને સીતાને ઉતારે છે.]

રામ : (નાવમાંથી જતારીને રેતીમાં બિલા રહી
ચારે જાળુએ જોઈને) આ કહાંકું દશ્ય તો ખૂબ
સોહામણું છે.

લક્ષ્મણ : હા. ભાઈ ! આ તરફ વનનું
દશ્ય પણ અત્યંત રમણીય છે.

નિષાદરાજ : મહારાજ, અહીં નજીકમાં

જ મહર્ષિ ભરદ્વાજનો આશ્રમ છે.

રામ : હા, આ તીર્થરાજ પ્રયાગની પવિત્ર ભૂમિ છે. (પૃથ્વીની રમ માથે ચઢાવે છે).

સીતા : (મંત્રાંજલિ તમન કરતા) ગંગા મા' હું તમને પ્રણામ કરું છું. માતા ! હું મારા પતિ અને દિયરની સાથે કુશળપૂર્વક પાછી ફરીને પુનઃ તમારી પૂજા કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી શકું એવું કરતો !

રામ : (સીતા અને લક્ષ્મણ તરફ જોઈને) નિષાદરાજને હવે જવા દેવા જોઈએ

લક્ષ્મણ : જેવી આપની ઇચ્છા !

[સીતા શશુના ક્ષત્રને આવ સમજાવે હાથનું કંઈક દાડીને આપવા માટે છે.]

રામ : (નિષાદને) નિષાદરાજ ! આ તમારું મહેનતાણું ભઈ છે !

નિષાદરાજ : (ચરણોમા પડીને) જસ મહારાજ ! આજે મને શું તપી મળ્યું ! જે ચરણોને માટે દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ તલસી રહે છે એ ચરણોને આજે મેં ખૂબ-ખૂબ પસીને ધોઈ લીધા. આજે મારું અને મારા આખા કુટુંબનું જીવન ખત્ત જન્યું છે. મહારાજની કૃપા સિવાય હવે મારે કોઈ પરતુની જરૂર નથી.

રામ : ભલે જેવી તમારી ઇચ્છા ! તો

હવે તમે જાઓ અને ધરણારની સંભાળ લો. હવે અમે આગળ ચાલીશું.

નિષાદરાજ : એમ તે કેમ જની શકે, મહારાજ ! મને જોજામાં જોજા ચાર દિવસની સેવાનો અવસર આપો. હું મહારાજને રહેવા માટે સુંદર પશુ-કુટી બાંધી જાંપીશ જે આજ્ઞા કરશે તે પૂરી કરીશ. આપને કોઈ પ્રકારનું કષ્ટ નહિ લાગવા દઉં.

[નિષાદરાજની ભક્તિ જોઈને સીતાની આંખમાં આંસુ ભરસાઈ આવે છે.]

રામ : નિષાદરાજ ! તમારી ભક્તિને ખત્ત છે ! તમે મને કોઈ લક્ષ્મણના જેવા જ પ્રિય છો !

લક્ષ્મણ : બાઈ, નિષાદરાજની ભક્તિ આગળ મારો ભ્રાતૃભાવ સાવ ફીકો પડી ગયું છે.

રામ : હું એ માનું છું.

[નિષાદરાજ વિનવપૂર્વક ચરણોમાં પડી પ્રણામ કરે છે રામ અને હાથે યેને કાઢે છે અને દેશે ચાલે છે.]

લક્ષ્મણ : નિષાદરાજનો જય !

[લક્ષ્મણનો અવાજ ગંગાના કલકલ નાદમાં ગળી નય છે.]

ખંડો

*

કળવરની પાછળ પોરું જાળપડી પાપુધીના દાવધા સપડાઈ જતા બાલક :

‘ભલા ભાઈ, મેં તારું શું ભગદયું છે’ મને છાટી દેને !’

‘વાવ સાચી, પણ પેલા કળવરે તારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? જેમ કળવર ને ઘ. તેમ ઘ ને હું. હવે આજી સા મામની !’ પાપથી બાલ્યો

*

એક વખત એક માળાએ તેના પુત્રને કહ્યું :

‘હીડારા, રાજકારણ એ તો ચેલી રમત છે, એમાં પશું યોગ્ય નથી; કારણકે તે ક્ષેત્રમાં ઘ જે સત્ય બાલ્યો તો ચોટો વરે ચિકારો અને અસત્ય બાલ્યો તો ઉશ્કર ચિકારો.’

ઠોઢેજમાં લોચકનો વિચલ શોખલા પુરે જવાજ દીધો :

‘મા, હું રાજકારણમાં જરૂર પડીશ; કારણકે મેં હું સત્ય બોલીશ તો ઉશ્કર મને ચાલશે અને અસત્ય બોલીશ તો ચોટો મને ચાલશે.’

*

વિષકન્યા

અધ્યા. મ. હ. મહેન્દ્રજી

એમ. એ.

અલખની તરફથી તે છે 'વિષકન્યા'ના ઉપયોગની. 'જીહ્વલકથા', 'કપાસરિત્સાગર', 'જીહ્વલકથામંત્રી', 'મુદ્રારાક્ષસ', 'ત્રિવિધિ શલાકા પુસ્તકચરિત' તથા 'શુકસમ્પતિ' સહા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારની પ્રધાના હલકોઓ મળી આવે છે એટલું જ નહીં, પણ એરિસ્ટોટલે લખેલી કહેવાતો 'સેકેટુમ સેકેટોસમ'માં પણ એને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. જિંદગીના પ્રારંભથી થોડુંક થોડુંક એર આપેલી ઊઠદેશી આ વિષકન્યાઓને દુરમન રાખના વિનાશનું કેવી રીતે હથિયાર બનાવવી તથા લલિત સંસ્કૃત વાક્યમયમાં આટલું સ્થાન પામેલી આ વિષકન્યા ખરેખર શું છે, શું હોઈ શકે? અને આંગ્લવિદ્વાન પેન્ડર આ રહસ્યનો કેવી તર્કયુક્ત રીતે ઉકેલ લાવે છે તે બહુ લેખકે અહીં લેંડાણપૂર્વક વિચાર્યું છે.

સાંજે છતાં કહેવત છે, કે પ્રેમમાં અને યુદ્ધમાં કોઈ પણ કરવું ન્યાય છે. એકવાર એ પશ્ચાત્તી વચ્ચે શત્રુભાવ બન્યા પછી એક પછે બીજીની સાથે અમુક એક રીતે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ અને અમુક એક ભતનાં જ શસ્ત્રો વાપરનાં જોઈએ એવા નિયમો કેમ કરી શકાય? સામે થનાર પક્ષને કોઈ તરવારનો ઘા કરી કાપી નાખે તો બીજો કોઈ વળી તેને કોઈ પણ પ્રકારના વિષપ્રયોગ દ્વારા હણી નાખે. પણ આતું હોવા છતાં ચે વણા પ્રાચીન કાળથી યુદ્ધશાસ્ત્રના પણ કેટલાક નિયમો કરેલા છે અને તે અનુસાર યુદ્ધમાં કેટલાક ઉપાયો ગ્રાહ્ય તો કેટલાક અગ્રાહ્ય મનાય છે. આવા જે અગ્રાહ્ય ઉપાયો છે તેમાં વિષની ગણના યુરોપના અતિ પ્રાચીન રજીશાસ્ત્રકારોએ કરી છે. લગાઈ વખતે કોઈ પણ રીતે વિષનો ઉપયોગ શત્રુ પર કરવો એ દેવી અગર માનવી નિયમોની વિરુદ્ધ છે એવું એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.

પણ માનવસવલાવ કેવો અજમ છે! વિષપ્રયોગ પરની સખત ટીકા પ્રમાણભૂત

વીસમીસદીના પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીએ ને બીજામાં બપાને યુદ્ધક્ષેત્ર પર એરી ગેસનો ઉપયોગ કર્યો હતો એનો આશ્ચર્ય છે. સખત મનાઈ છતાં હિંદમાં પણ ભૂતકાળમાં દુસ્મનને મહાત કરવા માટે બાણ પર એર થાપડવાના કે ગોસાહ-પાણી વગેરેમાં એર ભેળવવાના બનાવો બન્યા છે, પણ વેરીનો નાશ કરવા માટેની સૌથી

માની શકાય એવા લેખકોએ કરી હોવા છતાં આજમુધી યુદ્ધમાં જરાયે વિષપ્રયોગ થયો જ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પુરાવા માટે ઘણું પાછળ જવાની જરૂર નથી. પહેલા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ મિત્રરાષ્ટ્રોની સામે એરી વાયુનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો એના પર આરોપ હતો. આ બીજા મહાયુદ્ધમાં પણ તેવો જ પ્રયોગ ચીનમાં બપાનીઓએ કર્યાનો આરોપ મુકાયો હતો.

દરદેશની યુદ્ધનીતિને ઊંડી ઢાં આપણે ભારતીય યુદ્ધનીતિ તરફ જોઈએ તો ત્યાં પણ યુદ્ધમાં વિષનો ઉપયોગ કરવો એ અપર્મ છે એમ દેટલેક દેટાણે કહ્યું છે. પ્રાચીન વખતમાં લડવાનાં મુખ્ય સાધન તે ધનુષ ને બાણ એના ઉપયોગના નિયમો યુદ્ધિરોને કહેલી વખતે મહાભારતમાં બીજમ કહે છે, કે શત્રુપર બાણ છોડતી વખતે એ વિષથી અગર તેવા જ બીજા કોઈ એરી પદાર્થથી ભીંભાવેલું ન હોવું જોઈએ.

પણ બીજે દેટાણે યુદ્ધમાં વિષના નેવું

÷ ઇપુલિસ્ટો ન કર્મી સ્વાદસતામેતદાવુમ્ ।

શાન્તિપર્વ ૧૨-૬૫-૧૧

ધાતક દ્રવ્ય અમલ્યશ્ચ રીતે વાપરવાની હૃદ આપ્ત્યા જેવું હાગે છે પોતાના સ્થિતિપ્રથમાં 'રાજધમ' ઉપર લખતાં મનુ કહે છે, કે એક રાજ્યો બીજા પર ચતુર્થ કરી હોય ત્યારે એણે એ રાજના શહેરને ચારે તરફથી ઘેરી નાખવું અને એના ચાર પાણી, અને અને બળપણ હમેશ માટે અપદ્રવ્યના પ્રયોગથી બચાડી નાખવા *

આ શ્લોકમાં વિષનો ઉલ્લેખ ખુબી રીતે કરવામાં આવ્યો નથી, અને ઘણાખરા દીકાકારોએ 'દૂધધેતુ' સખ્તનો અર્થ આપતી વખતે શત્રુનું દાણા-પાણી બચાડવા માટે 'કાર્ધ' પણ અપદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો એવું કહ્યું છે. હવે એ અપદ્રવ્યમાં વિષની પણ મહત્ત્વાર્થ શકે અને એક દીકાકારે તેમ ખુબી રીતે લખ્યું પણ છે તેથી એ કે રણાંગણ પર નહિ પણ એકાદ શહેરને ઘેરી નાખવું હોય ત્યારે જદર ગોંધાવેલા લોકોને ત્રાસ આપવા માટે વિષનો ઉપયોગ ક્રમ મળ્યાથી દેખાય છે

'કથાસરિત્સાગર' નામના સમૃત ગ્રંથમાં વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ એવા જ એક યુદ્ધપ્રસંગે વિષપ્રયોગના એક પ્રકાર તરીકે આપ્યો છે આ ગ્રંથ અગિયારમા સૈકામાં ચર્ચ ગણેશ સોમદેવ નામના એક કાસ્મીરી પદિતે લખ્યો છે એ યુક્તકમાં ઉલ્લેખ રાજની કથા ઘણી વિસ્તારથી આપી છે એ રાજનો પ્રધાન મંત્રી યોગધરાયણ રાજને એકવાર જુદીજુદી વાર્તાઓ સમજાવી દિગ્વિજય કરવા માટે પ્રસ્તાવ કરે છે ઉલ્લેખ પોતાના મંત્રીનું કહેવું માની લે છે અને શકરની આરાધના કરી તરત જ દિગ્વિજય માટે બહાર નીકળે છે પ્રથમ જ એ કાશીના

રાજ પ્રવેશતા તરફ સૈન્યને દોરે છે પ્રવેશતાને બધારે એ વાતની જાણ થાય છે ત્યારે એનો મંત્રી યોગધર કક ઉલ્લેખના માર્ગમાં જાતજાતની અડચણો નિર્માણ કરવા મથે છે એના એ પ્રમત્તનોમાં વિષપ્રયોગનો પણ ઉપયોગ થયો છે ઉલ્લેખના માર્ગમાં આવેલાં ઝાડો, લતાઓ તેમ જ પાણી અને ચારામાં એ વિષ અને એના જેવા જ બીજા ઝેરી પદાર્થો છાંટી રાખે છે એટલું જ નહીં પણ શત્રુસૈન્યમાં એ કેટલીક વિષકન્યાઓને ત્યાંગનાને મિથે મોકલી આપે છે ઉદ્દેશ એટલો જ કે ઉલ્લેખનું સૈન્ય અને બને તો ઉલ્લેખ પોતે જ અથવા તો એના સેનાપતિઓ વિષપ્રયોગના ભોગ બને પણ યોગધરાયણ તો એના કરતાં વધારે દક્ષ હતા એને પોતાના ગ્રંથ બસસે તરફથી એ માહિતી પ્રથમથી જ મળે છે અને તેથી એ રસ્તામાં ઠેકઠાકે મળતાં શણાપાણી જુદીજુદી ઓપધિઓ વડે ઘુલ કરી લે છે, અને વિષકન્યાથી કાર્ધ થતું ન પામે તેટલા માટે એ પોતાની જાલજીભાં કાર્ધ પણ અજ્ઞાત સ્ત્રીની સાથે સજ્જ ન રાખવાનો હુકમ આપે છે x

વિષકન્યાની બાબતમાં આ કથાસરિત્સાગરમાંના ઉલ્લેખ દ્વારા વધારે માહિતી મળતી નથી તોયે એના ઉપયોગ વિષે જરાયે શક રહેતો નથી વિષકન્યા સાથે જેનો સજ્જ જ પાપ તે થતું પામવાનો જ એ નિશ્ચિત હતું આ ઉલ્લેખ પરથી એમ પણ દેખાય છે, કે તે વખતનાં રાજ્યો એવી કેટલીક કન્યાઓ પોતાની પાસે રાખતા અને વિશેષ પ્રસંગમાં શત્રુને ઠણવા માટે એમનો ઉપયોગ પણ કરતા

સોમદેવનો આ કથાસરિત્સાગર ગ્રંથ મૂળ ગુણાદયના યુક્તકથા નામના ગ્રંથને

x અર્ધલેખીતમાલોગ કટકે નિવિવેષ ચ ।

* उपरुच्यारिमाहीतं तद्वं वास्वोपीग्वियत् ।

दशमेचवास्य सततं मवसानोदकेनधनम् ।

मनुस्मृति ७-१९५

આધારે લખાયો છે. તે જ અંથના આધારે સોમદેવના સમકાલીન શ્રેષ્ઠને બૃહત્કથામંજરી નામનો અંથ રચ્યો. કથાસરિસાગરની સાથે સરખાવતાં, બૃહત્કથામંજરી અતિ સંક્ષિપ્ત છે. એ પુસ્તકમાં પણ ક્લેશનળી કથા તો છે જ. પણ તેમાં યોગકરંડકે થોળેલા જે ઉપાયો કથાસરિસાગરમાં આપ્યા છે તે બધા હોવા છતાં એકલો વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ નથી; તેથી શ્રેષ્ઠને વિષકન્યાનું વિશેષ મહત્ત્વ ન લાગ્યું હોય એમ દેખાય છે.

એકંદર રીતે એતાં સંસ્કૃત વાલ્મીકીમાં વિષકન્યાના ઉલ્લેખો ઓછા જ છે. પણ જે થોડાપણુ છે તે બધામાં વધારે મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ વિશાખદત્તના 'મુદ્રારાક્ષસ' નામના નાટકમાં છે. એ નાટક બધું ભાગે ઇસવી સન પછી પાંચમા અગર છઠ્ઠા સદ્કામાં લખાયું. પણ તેમાં જે કથાસાગ આપ્યો છે તે ઇસવી સન પહેલાં એથા સદ્કામાં થયો હોવાનું જતા-વધામાં આવે છે. મુદ્રારાક્ષસમાંના ઉલ્લેખ પરથી વિષકન્યાનું બીપણુ સ્વરૂપ તો નજરે આવે જ છે, પણ સાથે સાથે એ સ્ત્રીસંબંધમાં એક બહુ મહત્ત્વનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ પણ જણાઈ આવે છે. તેનું વર્ણન કરતી વખતે રાક્ષસ તેની તુલના કરે છે. કહ્યું અર્જુનના નાશ માટે રાખી મૂકેલી શક્તિ સાથે અને તે બન્નેનો સમાનધર્મ 'એક પુરુષ આધારિતી' એ છે. કહ્યુંની શક્તિ વડે જેમ કોઈ એક જ વીરને દણી શકાય એમ હતું તેમજ એ વિષકન્યાના સંબંધથી કોઈ એક જ અશક્ત મન યુમાવે એવું હતું. એક વાર એ સંબંધ થઈ ગયા પછી જાણે એના શરીરમાંનું બધું વિષ નીકળી જવાથી એ તદ્દન નિરુપદ્રવી થઈ જતી એમ મનાતું હતું.

જૈન પંડિત હેમચંદ્રના 'ત્રિપણિશલાકા પુરુષચરિત' નામના અંથને બેડેલા 'પરિશિષ્ટ પર્વ' નામના અંથમાં ચંદ્રગુપ્ત સંબંધી

એ જ હકીકત થોડો ફેરફાર કરીને આપવામાં આવી છે. એમાંનું કથાનક કંઈક આવું છે:—
નંદનું પતન થયા પછી ચંદ્રગુપ્ત અને એનો મિત્ર રાજ પર્વતક નંદના રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરી એની સંપત્તિ અંદરોઅંદર વહેંચી લેવા લાગે છે. ત્યાં જ સુરક્ષિત રીતે રાખેલી એક કન્યા તેમની નજરે ચડે છે. એ કન્યાને નંદરાજએ એના જન્મથી જ ઝેર પર પોષેલી હોય છે. એને ભોતાંની સાથે જ પર્વતક એના પ્રેમમાં સપડાઈ જાય છે અને એ વિષકન્યા છે એમ ખાતરી હોવાથી ચાલુક્ય ઘણી ખુશીથી એને પર્વતક માટે જતી કરે છે. તરત જ દ્રવ્યવિભાગનું કામ પડી રહે છે; અને પર્વતક એ કન્યાની સાથે લગ્ન કરવાની તૈયારીમાં પડે છે. પણ એ મંગલ વિધિ ચાલુ હતો ત્યારે જ હોમ થતા અગ્નિને લીધે ગરમીથી પર્વતક અને વિષકન્યાને પરસેવા ફૂટે છે અને એ પરસેવા દ્વારા વિષકન્યાનું વિષ પણ પર્વતકના શરીરમાં મળી જાય છે; તેથી પર્વતકનાં ગાત્રો ધીરે ધીરે ઢીલાં પડતાં જાય છે અને થોડી વારમાં એ મરી જાય છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં આપેલી વિષકન્યાની એ વાર્તા ઉપરથી આપણને એ વિચિત્ર છોકરી વિષે જે મહત્ત્વની વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે. એમાંની પહેલી વાત છે વિષકન્યાના 'જન્મ' સંબંધમાં. શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ કન્યા બીજી કન્યાઓ જેવી જ જન્મે છે, છતાં ત્યારપછી એના નાનપણથી જ એને થોડું-થોડું ઝેર ખવડાવવાથી આગળ જતાં એ એક ઝેરી કન્યા બને છે. અને બીજી વાત એના સંબંધથી આવતા મૃત્યુની બાબતમાં છે. એના સંબંધથી થનારા વિપયોગ માટે એ કન્યાની સાથે પ્રત્યક્ષ શરીરસમાગમની જરૂર રહેલી એનું નથી. એનો પરસેવો પણ જો બીજાના પરસેવામાં મળી જાય તો તેથી

પણ બીજી બ્રહ્મિનું મરણ થતું

સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વિષકન્થાના સબધમાં જે મહત્ત્વના ત્રણ ઉલ્લેખો છે તે આપણે જોયા હવે બીજા જે એકાદ જે ઉલ્લેખો છે તે જોવા પહેલાં આપણે યુરોપિયન વાઙ્મયમાં એના સબધમાં જે વાર્તાઓ છે તે એક બર્ષએ જે વાર્તાઓના પરામર્શ અહીં લેવાનું કારણ એટલું જ કે જે વાર્તાઓમાં પ્રસિદ્ધ તરવજા એરિસ્ટોટલે મહાન અલેક્ઝાન્ડરને વિષકન્થાના પબ્ધમાંથી જાણવી લીધાનું જે કથાનક છે તેનું કોરિંથિયે ચન્ડ્રાસને જાણાવ્યાની સાથે થણુ સામ્ય છે

ઈસવી સનના બારમા સૈકામાં એન્થે જ્યારે આ તરફ સોમરે કયાસરિસાગર તરફ તે વખતે યુરોપમાં 'સેક્રેટુમ સેક્રેટોસમ' નામના યુધ્ધને જન્મ થયો એ અથમા એરિસ્ટોટલે જોના શિષ્ય અલેક્ઝાન્ડરને મોકલેલા મહત્ત્વના અને ગ્રંથ મરીતાઓ એકત્રિત કર્યાનો હાથ છે એ યુરોપિયની બેઠી યુરોપમાં થયેલી જ માન્યતા પામેલી હોવાથી એ પુસ્તકનું લગભગ ત્યાંની બધી જ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું, અને એમાંની વાર્તાઓ ઓછાંવંતા ફેરફારથી બધી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ, પણ વિદ્વાન સંશોધકોની માન્યતા પ્રમાણે 'સેક્રેટુમ સેક્રેટોસમ' એ પોતે એરિસ્ટોટલે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ નથી જ ને પ્રમાણે આપણા દેશમાં અનેકો અથમા બ્યાસના નહીં તેમ કાલિદાસને નામે ચાલતા આવ્યા છે તેમ એ અથમા પણ બીજા ઠાઈએ લખી આપી અથમે લોકપ્રિયતા મળે તે માટે એરિસ્ટોટલના નામ સાથે તેને બેઠી લીધા છે

એ અથમાં એક ઠેકાણે એરિસ્ટોટલ અલેક્ઝાન્ડર ને પોતાના જીવનું સરસ જીવનવા માટે સચનાઓ આપે છે એ કહે છે, કે શરીરસેવા માટે સ્ત્રીઓને રાખવી નહીં તેમ જ વિષમયોગ થવાના ઘણા પ્રકારો

હોવાથી તે સંબધમાં સાવચેત રહેવાનું એને કહ્યું છે એ બધી સચનાઓ કેવી રીતે આવશ્યક છે તે જતાવવા માટે પહેલા બની ગયેલા એક પ્રસંગની એને યાદ આપતાં એ કહે છે

‘હિંદુસ્તાનના રાજા તરફથી મુલ્યવાન બોટો આવી હતી તે તને માદ છે’ તેમાં એર પર પેલેલી પેલી મુંદર છોકરી’ માગ વહેમથી અને તેની કરેલી પરીક્ષા પરથી મેં જે એનું ખરું સ્વરૂપ પારખ્યું ન હોત તો એ છોકરીએ તારો નહો નાશ કર્યો હોત’

આ વાર્તાનાં યુરોપિયન ભાષાતરેમાં થોડા ફેરફારો જણાઈ આવે છે અહીં આપણે દષ્ટિએ મુખ્ય ફેર તો વિષની અસર થવાના પ્રકાર સબધીનો છે ઉપર આપેલી લંકીકતમાં એ વિષનું પરિણામ બાહિગન અથવા તો પરસેવાથી ઘર્ષ આવ્યું હોત એણે કહ્યું છે પણ બીજી ઠેલક વાર્તાઓમાં એ જોઈને દશ કરવાથી કે વિષકન્થાની દષ્ટિ માત્ર કરવાથી પણ ઘર્ષ આવવાની શક્યતા જતાવી છે

સંસ્કૃત વાઙ્મય તરફ આપણે ફરી એકવાર નજર કરીએ તો ‘શુકસમ્પત્તિ’ નામના અથમાં એક વિષકન્થા આપણને મળે છે એ અથમાં બાકિચારી સ્ત્રીઓએ પોતાનું અનેતિક વર્તન છુપાવવા માટે કરેલી હુક્તિઓ આપી છે એમાંની થોડી વાર્તામાં સોમશર્મા નામના એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની મોદિની નામની છોકરી વિષકન્થા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી જતાવવામાં આવી છે તેથી જોના ગામનું ‘ઠાઈ’ પણ એની સાથે પરણ્યું નથી પણ તેનાં લગ્ન ગોપિંદ નામના એક દૂર દેશના મૂખ અને મરીજ બ્રાહ્મણ સાથે થાય છે કેટલાક દિવસ પછી એ જાણે જણ મોદિનીના પિતા પાસે પેસા માગવા નીકળે છે રસ્તામાં એમને બીજો એક મુસાફર મળે છે અને મોદિની એની સાથે પ્રેમમાં પડે છે આગળ એ વાર્તામાં મોદિનીના

આ નવા પ્રિયકરે એને આલિંગન આપ્યાતું પણુ જતાવવામાં આતું છે. પણ તેથી એનો એ પ્રિયકર અથવા એનો પતિ ગોવિંદ કાઈ પણુ મૃત્યુ પામ્યાતું જતાવ્યું નથી. એ પરથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે મોહિની એ ખરી વિષકન્યા ન હતી પણ એની બાબતમાં આ એક જૂઠી કલ્પના ફેલાઈ હતી. અગર તેા જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અમુક એક યોગપર જન્મેલી કન્યાને વિષકન્યા કહે છે; તેવી એ મોહિની હોતી ભેઈએ.

એ ગમે તેમ હોય પણ આ વાર્તા જ્યારે પ્રથમ કહેવામાં આવી હતી ત્યારે વિષકન્યા બધાને પરિચિત હોવી ભેઈએ અને તેના બધા લોકોને બધે પણુ લાગતો હોવો ભેઈએ એટલું તેા ચોક્કસ છે. 'સુવાળજીકતરીકયા' નામના રાજસ્થાની ભાષામાં લખેલા કથા-સંગ્રહમાંની* એક વાર્તા પરથી પણ આવા જ નિષ્કર્ષ નીકળી શકે. આ ગ્રંથનો કર્તા કાઈ દેવહત છે. એ વાર્તામાં કામસુંદર નામના રાજની કન્યાની કાઈ ધર્મદત્તે માગણી કરી હતી. કામસુંદરને એ લક્ષ માન્ય ન હતું, પણ ધર્મદત્તને માકું લાગે તેવું કરવાની પણ એને ઇચ્છા ન હતી. તેથી એના મંત્રીએ એ રાજકન્યા 'વિષકન્યા' છે એમ પ્રસિદ્ધ કરી રાજને એ કાંઈ પ્રસંગમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી.

વિષકન્યા વડે અગર બીજા કાઈ પ્રકારથી રાજ પર વિષપ્રયોગ કરવામાં આવે તેા તેમાંથી એને જવાવવા માટે કેટલાક કથા-કાથોએ રાજને પણ ધીરેધીરે વિષ જવાડાતું

• આ ગ્રંથ દેવહતે કાઈ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી લખ્યો હોય એવું લાગે છે. એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અથવા તેા એનું રાજધાની ભાષાંતર અને તેવા મળ્યું નથી પણ એ હટલે 'Festschrift für Ernst Windisch' માં એ પુસ્તક પર લખેલો લેખ તેવા મળ્યો છે.

છે. આવા ઉદાહરણો અલગત ઓળા છે. ઉપર જોના એક વાર ઉલ્લેખ આવી ગયો છે એ પરિશિષ્ટ પદમાં જ એવું જતાવ્યું છે કે ચાણક્યની આજ્ઞાનુસાર ચંદ્રગુપ્તના અજમાં રાજ થોડુંથોડું વિષ મેળવવામાં આવતું અને એનું પ્રમાણ ધીરેધીરે વધારવામાં આવતું. તેથી થોડા દિવસ પછી એનામાં એટલી બધી પ્રતિકાર ક્ષમતા આવી કે ગમે તેવા ઝેરની પણ એના પર કંઈ અસર ન થતી. પણ વાર્તામાં એ મુક્તિ ઉમેરતી વખતે કથાકાર એક વસ્તુ ભૂલ્યો અને તેથી એની કથામાં થોડી વિસંગતિ નિર્માણ થઈ. વિષકન્યાએ વિષ ખાધેલું હોવાથી એના સંજમ વડે જો કાઈ પુરુષ મરણ પામતો તેા તેવી જ રીતે ચંદ્રગુપ્ત જેવા 'વિષપુરુષ'ની સાથે સંજમમાં આવ્યાથી એની સ્ત્રીએને કેમ કંઈ ઘોઠો ઉપજ ન થયો? એ વિસંગતી ઘણા આગળના કાળમાં ગુજરાતના મહમ્મદ શાહ વિશેની કથામાં મુધારી લેવામાં આવી છે. એ રાજના પિતાએ એને વિષ પ્રયોગથી જવાવવા નાનપણથી થોડુંથોડું વિષ આપવાનું શરૂ કર્યું. આખરે તેનું શરીર એટલું બધું વિષમય બન્યું, કે તેના શરીર પર જો માખી ઘેસે તેા એ પણ તરત મરી જતી. એ મહમ્મદ પાસે એક દૈવી શક્તિવાળી અંગૂઠી હતી અને એ અંગૂઠીને જો સ્ત્રીની પાસે હોય તેના પર મહમ્મદના વિષની અસર થતી ન હતી !

આમ સંસ્કૃત વાલ્મીયમાં વિષકન્યાના ઉલ્લેખો અલ્પ છે અને જે છે તે બધા કથા-વાલ્મીયમાં છે. એનું વાલ્મીયમાં એકંદર જે સ્વરૂપ દેખાય છે તે પરથી ભેટાં એ વિષકન્યા ખરેખરી અસ્તિત્વમાં ન હોઈ, તે કેવળ કથાકારની માનસકન્યા હતી એ તરત ખ્યાનમાં આવે છે. એકાદ વ્યક્તિ થોડુંથોડું વિષ ખાઈ પોતાને વિષના પરિણામથી

આગળ જતાં બચાવી શકે પણ તેથી તેની સાથે જેનો સંબંધ થાય તે વ્યક્તિને વિષ કહે છે કલ્પના ચમત્કારિક લાગે છે આપણે અભ્યારમુધી ભેઈ છે તેા કૃત્રિમ વિષકન્યા. પણ ખુદ નાગકન્યા આપણા વાર્તામાં કયાં આપણને મળતી નથી ' એના સૌંદર્યની એટલી ખ્યાતિ કે તેનો રૂપવતી સી માટે ઉપમાન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ એ નાગકન્યાની સાથે સંબંધ બાંધ્યાથી કાલ્પનું મત્સ્ય ઉપન્યાયનું ક્યાંય નજરે પડતું નથી મહાભારતમાં અર્જુન તીર્થયાત્રા કરવા ભય છે ત્યારે ઉશ્વરી નામની એક નાગકન્યા એના પર મોહિત થઈ એને પાતાળમાં લઈ જાય છે અને હાં એનાથી એને છેકરો થયાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે ।

આવી એકાદ કલ્પના વાર્તામાં અદ્ભુત રમ્ભતા હોવાના માટે કથાકારને સૂઝી શકે વિષકન્યાથી તદ્દત ઊલટી ભતની કન્યાની એક વાર્તાનો અહીં ઉદ્દેશ કરીએ તેા વિષકન્યા એ કેવી કલ્પનામાન છે તે જણાઈ આવશે. જોદ્ધવારૂમમાં આશરે છઠ્ઠા સેકામાં લખાયેલો તથાગત ગુરૂંક નામનો એક તંત્રમંથ છે, જે તેમાં એક કેકાણે એવું વણુંવું છે કે ભોધિસત્ત્વની સાથે સંપર્કમાં આવે તેની બધાં પાતકોમાંથી મુક્તિ થાય છે. આ અજ્ઞ પ્રકારના જાજલા માટે એક વેદકન્યાની વાત કહી છે. જીવકતામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ વૈદ્ય હતો. તેણે સર્વભતની ઔષધિ એકઠી કરી તેમાંથી એક છેકરી તૈયાર કરી. પછી એને હાં જે રોગીઓ આવતા તેમને એ કન્યા સાથે મેળાવ થતો કે તરત સી બધા સાબ થઈ જતા ! આ વાર્તામાં તેા એ છેકરીની ઉત્પત્તિ સ્થળમાં જ અવિશ્વસનીય છે પણ કારો કે એ વાર્તામાં એમ જતાવ્યું હોત કે વૈદરાજે પોતાની છેકરીને બધી ભતની દવાઓ અવાની

એને 'દવાકન્યા' બનાવી હતી. તેા એ કન્યાની સાથે સંબંધમાં આવવાથી રોગીઓ રોગમુક્ત થતા એમ જતાવ્યું એટલું હાસ્વારપદ લાગે તેટલું જ વિષકન્યાથી વિષમયોગ થઈ શકે એમ કહેવું હાસ્વારપદ છે.

તેથી એ વિષકન્યાની ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરવી જે ઉત્પત્તિઓ આગળ પ્રક્રિત પેંજ સાહેબે જતાની છે તેનો આપણે હવે વિચાર કરીએ. એની સાથે શરીરસંબંધથી થનારો વિષપ્રયોગનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે તરત જ એ ખ્યાનમાં આવે છે કે એ ભેઈ ક્ષત રોગનો પ્રકાર હોવા ભેઈએ પણ એ ઉપપત્તિનો આપણને ત્યાં કયો પડે છે; કારણકે આવા ગુપ્તરોગો હિંદુસ્તાનમાં પંદરમા સેકા સુધી ઉદ્ભવ્યા જ ન હતા અને વિષકન્યાની કલ્પના તેા વણી જૂની છે તે સિવાય ગુપ્ત રોગથી થતું મત્સ્ય વિષપ્રયોગથી થતા મત્સ્ય જેવું તાત્કાલિક દોણું નથી વળી ગુપ્તરોગ થયેલી સ્ત્રીની સાથે સંબંધમાં આવનાર એક જ નહીં પણ અનેક પુરુષોને હોરાન થવું પડે, પણ વિષકન્યા તેા એક જ પુરુષને હણી શકતી. તેથી એ વિષકન્યાનું સંબંધીકરણ જુલો જ રીતે એવું પડશે. ધણી-ખરા દેશોમાં લગ્ન પછીના પહેલા શરીર-સંબંધની બાબતમાં ધણી ડર રહે છે. અને તેનું કુબ્ધરિજ્ઞાન યાજવા માટે પતિ કેઈ અન્ય રીતનું અવલંબન કરે છે. વિષકન્યા-એ શબ્દાર્થના 'વિષ' શબ્દનો એ આપણે શબ્દાર્થ 'બધ' ન લઈએ અને તેનો 'એખમ બરેલો' કે 'બધકર' એવો અર્થ લઈએ તેા આ ઉપપત્તિ અનુસાર વિષકન્યા એટલે ન પરણેલી કુંવારી કન્યા એટલે જ એનો અર્થ થાય અને એ વિષકન્યાની કલ્પનાનો ઊગમ આ લગ્ન પછીના ડરમાં જોણી શકાય પણ પેંજ સાહેબ આ

સાધના

શ્રી ભદ્ર

હારના પ્રણવમંત્રો વાતાવરણમાં સ્થિતિ રખાઈને પ્રસરી રહ્યાં હોય ત્યારે, સાધના કરવામાં કેવો આનંદ મળે છે તે તો અનુભવ કર્યા સિવાય ક્યાંથી ખબર પડે!

જિજ્ઞાસુ : નરસિંહ મહેતા, મીરાં, મુરદાસ, તેમજ હાલમાં જ થઈ ગયેલા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેએ કાલિકા, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામ નજરોનજર જોયા હતા અને કાનોકાન સાંભળ્યા હતા. મહારાજ, મારે ભગવાન જોવા-સાંભળવા છે.

સ્વામીજી : અગાઉ ભક્તોએ જોયા, સાંભળ્યા તેમ તમે પણ શ્રીપ્રભુને જોઈ-સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ : ક્યાં છે એ? બહુ શોધું છું : એને તેને પૂછતો ફરું છું, પણ કોઈ ખતાવતું નથી.

સ્વામીજી : શોધ કર્યા કરો અને તે જરૂર મળશે. ભગવાન ઈંધુએ કહ્યું છે, કે 'માગો ને તે આપશે.' 'દરવાનો ગળાગળો ને તે ઊઘાડશે.' પણ, કોઈને પૂછવા કરતાં, વધુ નદિ તો એક ફાણ માત્ર, જ્યાં કંઈ પણ હોતું નથી તેમાં તમે લીન થઈ શકો તો ઈશ્વરને જોઈ-સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ : કંઈ પણ હોય નહીં ને રથને જવાનું થ શું? એ કેવું?

સ્વામીજી : ફક્ત થોડીક જ સૂણા તમારા સમજા વિચારો અને મનસૂણાઓને તદ્દન અટકાવો, તો કંઈ પણ જ્યાં નથી એ મિલકુલ ફર નહીં, પણ તમારા પોતામાં જ જણાશે. ત્યારે ઈશ્વરના ચબ્દો તમે સાંભળી શકશો.

શ્રીકૃષ્ણ જેમ મનરૂપી કાળીનાગને નાચ્યો હતો તેમ મનને નાચવાતું મંગળકાર્ય એક વખત યશ્ન કે પછી જોઈ લો એ અતુપમ દુનિયાનો તેજસ્વ્યવાર ને અગમચાટ! બ્રહ્મસુદર્શ, પ્રોત્સાહનનક વાતાવરણમાં ફરફરતી હિમાલયની ગુફાઓમાં પરબ્રહ્મને આરાધતા યોગીમહાત્માઓના કલ્યાણકારી શુભાશિષો દુઃખી જગત પર વર્ષા રહ્યા હોય અને

જિજ્ઞાસુ : પરંતુ બધા ય વિચારો ને ઇચ્છાઓનો અભાવ એટલે તો મૂઢતા.

સ્વામીજી : મૂઢતા નહીં પણ મૌન. મનની ચંચળતાને વેગ ન આપવો. એનાથી તમામ વિચારો ને આકાંક્ષાઓનો સ્થ થતાં, તમે શાંત ને સ્વસ્થ બની રહો છારે, ઈશ્વરે સૃષ્ટિ સર્જી તે અગાઉ તે જેવા હતા તેવા તમે હો છો. પ્રકૃતિના સર્જન પહેલાં ઈશ્વર પોતે હતા તે જ તમે બનો છો. ઈશ્વર ત્યારે જે વડે પોતાને જોતા, સાંભળતા તે વડે તમે જોઈ-સાંભળી શકશો. મૌન ચાલિય શુભાશાસન...

જિજ્ઞાસુ : એ તો સર્જનની પેઢે પારની વાત થઈ. પરંતુ મારો સવાલ એ છે કે સર્જનની પેઢે પાર જવાય કેવી રીતે?

સ્વામીજી : ત્યાં જવામાં અત્યંત તરીકે તમારી મનોકાંક્ષાઓ, તમારી પોતાની સાંભળવા-જોવાની વૃત્તિઓ જ છે. આ વૃત્તિઓ ઈશ્વર જે વડે જુએ અને સાંભળે તેની આડે પડશે જોતો કરે છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાની વચમાં જ તમે તમારી ઇચ્છા દાખલ કરી દો છો; તે જુએ તેમાં વચ્ચે તમારી દૃષ્ટિની ફરમાનગીરી કરી મૂકો છો. એથી તે જોવાતા-સાંભળાતા નથી.

જિજ્ઞાસુ : હું સાંભળું છું, જોઈ છું, એ કુદરતી રીતેજ બને છે. એમાં હું કોઈ બીજાના સાંભળવામાં કે કોઈ બીજી દૃષ્ટિમાં

દખલ કરતો હોઈ એમ બિલકુલ મને વાગતું નથી.

સ્વામીશુ : ઈશ્વર અને તમારી વચ્ચે, ને પડો પડે છે તે એ જ છે તમે સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી કમ માનો છો એને જ આધ્યાત્મિક કામમાં માયા કહે છે માયા એટલે મોટાનું ખરૂં માનવું તે 'દાખલા તરીકે દોરડાને સાપ માનવો કે મૃગજળને સાચે જ પાણી માનવું તમે 'સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી નથી, પણ બનાવટી-વિકારી છે

જિજ્ઞાસુ : બનાવટી ? સ્વામીશુ, માણ 'સર્મા ભેવા, કે સાંભળવાની બનાવટ કરવાની શક્તિ હોય તો દુનિયામાં કોઈ બહેર ન હોય, કોઈ અધિજી ન હોય !

સ્વામીશુ : હા બનાવટી અને તેના બનાવનાર પણ તમે જ ! જુઓ મારા કથનની પુષ્ટિરૂપે એક દર્શન કહું એક ગામમાં એક સ્વામી કથા કરતા હતા : સાંજ પછી વાણુ જોરથી પરવારી ગામનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો કથા સાંભળવા આવતાં ને કુળિયામાં કથા મંત્રી તેમાં એક વાણિયાનું મકાન હતું એને ત્યાંથી કોઈ કથા સાંભળવા જતું નહિ એક દિવસ વાણિયાનાં દસેક વર્ષના એકના એક લાડકા દીકરાએ કથા સાંભળવા જવાની હા લીધી, એથી વાણિયાભાઈ પાથરણાં લઈ પુત્ર સાથે કથા સાંભળવા ગયા ને પાથરણાં પાથરી બાપદીકરા કથા સાંભળવા બેઠા કથામાં શ્રીકૃષ્ણના ગોપાલનનો વિષય હતો વિવેચન દરમ્યાન કથાકારે કહ્યું, કે કદાપિ ગામ કોઈ દાણાના પાત્રમાં મોઢું નાખે તો તેને વારવી ભેઈએ નહિ ' કથા પૂરી થતાં વાણિયાએ પુત્રને પાથરણું ભરોળર ખેરી નાખવા કહ્યું બીજે દિવસે વાણિયાને દુકાન બહાર જવાનું થયું દુકાન તરફ નજર રાખવા પેલા છોકરાને બેસાડી માતા પછુ ધરના કામમાં રોકાઈ તે વેળા એક ગાય

આવીને જીવારના કૂડમાંથી બાબા માંડણ છોકરાએ રાને કથામાં સાંભળ્યા પ્રમાણે ગાયને વારી નહી ને ગાયે કૂડ સફાવટ કયું એવામાં વાણિયા આવી પહોંચ્યા તેણે ગાયને વાળતાં છોકરાને દષ્ટો આપ્યા છોકરા બોલવા ગયા, કે 'કાલે કથામાં તો સાંભળ્યું 'તું' એટલે તો વાણિયાે ઘણું આવેશમાંથી મોટેથી કથાકારને બે સંજ્ઞાવતાં તડક્યો 'કથા પૂરી થતાં પાથરણાં ખ ખેરી નાખ્યાં હતાં તે બૂધી ગયા ? આપણે રથા વેપારી, આપણને કથા સાંભળવી ભાગે ? ને દલાય સભળાઈ બધ તો સાંભળેલું ખ ખેરી નાખવું '

તાત્પર્ય કે ગામમાંના બીજા ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો કથા સાંભળવા દરોજ જ આવતાં તે વાણિયા ભેટો, પણ તે ભેવાથી તેને મતું નહી કે પોતે પણ લાભ લે, એટલે તે ભેટો પણ અધિજા ભેવા હતા તેણે કથા કાનોકાન સાંભળી પણ સાંભળેલું ખ ખેરી નાખ્યું એટલે કાન છતાં તે બહેરો જ હતો.

બેટો, ભેવાનું અને સાંભળવાનું બનાવટી હોય ખરું ને ? તમે પણ ને સાંભળો છો અને જુઓ છો તે એ પ્રમાણે, તમારી પોતાની રીતે જ

જિજ્ઞાસુ : હું કઈ બનાવટ કરતો હોઈ એમ મને તો નથી લાગતું

સ્વામીશુ : વાણિયા મારે કથામત ખ ખેરી નાખવાનું જેમ સાધારણ હતું, તેમ તમને પણ તમે ને સાંભળો અને જુઓ તે સાધારણ થઈ ગયું હોય છે

જિજ્ઞાસુ : હું ભેઈ, સાંભળ એ બનાવટી વિકારી છે તો કુદરતી રીતે સાંભળવા ભેવાનો કોઈ જુલો પ્રકાર છે ખરો ?

સ્વામીશુ : તમને જ્યારે થયું કે હું ભેઈ છું તે વડે ઈશ્વર નથી ભેઈ સકતો, ને સાંભળુ છું તે વડે પ્રભુ નથી સભળાતો

એટલે તો તમે જેનીતેની પાસેથી બેવા-સાંભળવાની જિજ્ઞાસા કરી. એ પરથી સાધારણતઃ તમે બુદ્ધિ-સાંભળો છો તે કરતાં કંઈક બુદ્ધિ પ્રકાર તો હોવો બેઈએ ને ? સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે, કે બેવાનું-સાંભળવાનું આપણી બહારની વસ્તુ છે. એથી ઈશ્વર પણ બહાર માની બહાર જ તેને બેવાસાંભળવાનાં કૌશલ મરાય છે, પણ બેવા-સાંભળવાનું બધું અંદર છે. એથી એ પ્રકાર આપણી અંદર બેવા-સાંભળવાનો છે.

જિજ્ઞાસુ : બેવા-સાંભળવાનું આપણી અંદર, એટલે બેવા-સાંભળવાની ક્રિયા આપણી અંદર થતી હોય, પણ બેવાસાંભળવાના વિષયો તો બહાર જ હોય તેને બેવાના સાંભળવાના હોય ને ? મારે રેડિયો સાંભળવો હોય તો રેડિયો નજીક જઈ બેસું; સિનેમા બેવો હોય તો થિયેટરમાં બેઠું ને પડા પર નજર મારું. એ માટે તમે શું કહો છો ?

સ્વામીજી : રેડિયો સાંભળવા જઈએ તો અગાઉ તમને રેડિયો સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એ ઇચ્છાના ઉદ્ભવ અગાઉ રેડિયોમાં કાનને મધુર લાગે ને શ્રુદિને ગમે એવું બહુવા જેવું ઘણું સાંભળવાનું હોય છે એવો અનુભવ હતો. એવી અનેક, એક પછી એક આંતરિક ક્રિયાઓ થઈ ગઈ હોય છે, તે એટલી ઝડપી અને સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે માલમ પડતી નથી, કે આ ક્રિયાઓનું મૂળ ક્ષેત્ર તો આપણી અંદર હૃદયમાં છે. એ ક્ષેત્ર બે બી વાવવાને લાયક ન હોય તો ગમે તેવાં ઉત્તમ ભૂતનાં બી તેમાં નાખવામાં આવે તો તે નકામાં જ જવાનાં. બહારનું સાંભળવા કે બેવા રૂપી બી, જેને સંઘાતો કે સંસ્કારો કહે છે, તે એ ક્ષેત્રમાં ઘાવણ જ થઈ શકતા નથી. સારો ય દિવસ અતિ પ્રતાપી સૂર્ય તેજના અંબાર ફેકતો હોય છે, પણ ધ્રુવની આગો તે બેઈશકતી

નથી. કુ. હેલન કેલર નામની એક અંગ્રેજ વિદુષી બહેન જેઓ ૧૬ મહિનાના હતા ને બહેરાં, આંધળાં ને મૂંગાં થયાં હતાં, તેમણે પછી વાંચન, ગ્રવણ, સંભાષણ શક્તિઓ અદ્ભૂત રીતે ખીલવી હતી. તે ચરિત્ર સાચુ પૂરે છે, કે બેવા, સાંભળવાનું બધું અંદર જ છે. અર્થાત્ બેવા-સાંભળવાનું પણ મૂળ અંદર હોય છે. આપણી અંદર એ સંસ્કારો ગ્રહણ કરી શકે એવું ક્ષેત્ર પહેલાં તૈયાર હોય તો જ બધું બેવાય-સંભળાય.

જિજ્ઞાસુ : અંદર કેવી રીતે બેવાય ?

સ્વામીજી : અંદર બેવા માટે પોતાના સઘળા બાહ્ય અને આંતરિક હલનચલનને અટકાવવાં બેઈએ : એટલે કે શરીર ને મનને સ્થિર કરવાં બેઈએ. મનમાં જે કંઈ વિચારો આવતા હોય તેને અટકાવી શાંત કરી દેવા બેઈએ.

જિજ્ઞાસુ : સ્વામીજી, મનને શાંત તો થયું કરવું હશે ! માણસ એટલે મન. મન નહીં એવો માણસ નહીં પણ થયું, અભૂતન જેવા મહા સમર્થને પણ એ અશક્ય લાગ્યું : ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ ચલવદ્દહમ્ ।

તત્ત્વાહં નિવ્રત્તં મન્યે વાયોરિવસુદુષ્કરમ્ ॥

મન એ અચળ, તોફાની, બલિષ્ઠ અને દઢ છે, એટલે એને વાળવું કઠણ છે. વાયુની માંસડી બાંધવાની પેટે એનેા નિગ્રહ કરવો અત્યંત દુષ્કર છે.

સ્વામીજી : તેના જવાબ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ને ? કે અન્યાતેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેન ચ ચુક્તે । અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તે શક્ય બનશે. માટે અભ્યાસ રાખો.

જિજ્ઞાસુ : અભ્યાસ તો શું બાધી હોય ? એકંથી જિંદગી અભ્યાસમાં ગઈ ? એન્યુએટ થયા, પણ.....

સ્વામીજી : એ અભ્યાસ નથી. અંદર હૃદયમાં ઊતરવાનેા અભ્યાસ બેઈ એ.

જિજ્ઞાસુ : ખરું કહું સ્વામીજી, કે શરીર ને મનને સ્થિર કરવા બહુ એટલે તો નહીં આવતા વિચારો ગભરાવી નાખવા માંડે છે. એનાં કરતાં તો તેમ નહીં કરવાની સામાન્ય સ્થિતિ જ સારી લાગે છે.

સ્વામીજી : એક અધારી ઓરડી હોય ને તેમાં એકાએક એક ઝીણો પ્રકાશ લઈ જવામાં આવે તો અંદરનું અધારું બહાર નાસવા બારણાં આગળ સામટો ધસારો કરશે. શેરડીના રસની કઠાઈની નીચે બટ્ટાનો તાપ લાગવા માંડે કે મેલ ઉપર આવવા માંડે એ પ્રમાણે આત્મિક પ્રકાશનો પ્રયત્ન થતા જ વિચારોરૂપી અધારું બહાર બાગવા ધસારો કરશે. વિચારો જો મેલ છે એમ ખચિત માનો, અને તે જ ઈશ્વરદયાનની વચ્ચે કાઢો પડેો નાખે છે.

જિજ્ઞાસુ : ઈશ્વરદયાનનો ફાઈ સહેલો માગે નહિ હોય સ્વામીજી ?

સ્વામીજી : છે જ. દરરોજ વહેલી સવારે ઊઠવાનો નિયમ રાખો, સવારના ચારથી ૭ વાગ્યાના સમયને પ્રાણમુદ્રત કહે છે. એ સમયે વાતાવરણ શાંત અને પ્રોત્સાહક હોય છે. ફૂલો ખીલવાનો એ સમય હોય છે. પ્રકૃતિ પોતાની હન્ય વિકાસકળામાં હોય છે ઉપાત્મસને વિદ્યારતી હોય છે, હિમાલય અને એવા ગિરિગુફાઓમાં તપ કરી રહેલા મહાત્માઓ, યોગીઓ એ સમયે જગત પર શુભાશિષો વર્ષાવી રહ્યા હોય છે ઋષિઆશ્રમોમાં, મંદિરોમાં, મસ્જિદોમાં પ્રાર્થનાઓ, આરતીઓ, બાંગ પેઢારોનાં સાસ્ત્રિક રચનો વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહેલા હોય છે આપણાં શરીર ને મન પણ હાથ લીધા પછી સ્વસ્થ અને શાંત બનેલા હોય છે હજી મનમાં સંસારના વિચારોનો વારો લદાથો હોતો નથી, એ સમયે શરીર અને મનને સ્વસ્થ કરી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી ભેઈએ પ્રભુને

પ્રાર્થના કરવાથી, તમે કહો છો તેમ નહીં આવતા વિચારોનો ધસારો થઈ શકશે નહીં; કારણ મન પ્રાર્થનામાં રોકાયું હોય છે. બીજી બાજુ બીજા વિચારો પણ મનમાં ઉદ્ભવ પામી શકશે નહીં, કારણકે મન પ્રભુની પ્રાર્થનામાં કામે લાગેલું હોય છે. ઈશ્વરના મહાન યજ્ઞો, દયા, પ્રેમ, શાંતિ, સમભાવ વગેરેનો ખ્યાલ કરો, એ તેજના તલુખા છે એનાથી અંદર વધુ ને વધુ ઉભરા થશે. પ્રાર્થના તમારા પોતાના મોઈ સ્વાર્થ માટે કરશો નહીં, પણ સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણ, સુખ, ને શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરશો. હૃદયથી પ્રાર્થો કે -

સર્વંતું સર્વ કલ્યાણ હોજો !

સર્વંતું મંગલ હોજો !

સર્વને તનમાં પૂર્ણ આરોગ્ય હોજો !

સર્વને મનમાં પૂર્ણ શાંતિ, પ્રસન્નતા હોજો !

સર્વને પૂર્ણતાનો પરમાનંદ હો જો !

શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ :

બીજાનું શુખ, કલ્યાણ, સુખની સદ્ભાવના એ તમારા પોતાના હૃદયને વિકસાવનારી ફૂંકણી છે.

સંખ્યાકાળે પણ એ પ્રમાણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરો. સવાર ને સાંજ પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ જ રાખો નિયમ, એ અભ્યાસનું યજ્ઞ છે નિયમ વિના અભ્યાસ આગળ વધશે નહીં નિયમ-મત વિના અભ્યાસ નથી અભ્યાસ વિના સંઘમ નથી અને સંઘમ વિના શક્તિ-અજ્ઞ નથી. પૂર્ણાધીજીએ સવારે પ્રાણમુદ્રતમાં અને સાંજે સંખ્યાકાળે નિયમિત પ્રાર્થના કરવાનું મત લીધું હતું. એ પ્રાર્થનાએ તેમને અનન્ય શક્તિઓ લાવી આપી હતી. માટે મતનો મહિમા એકો માનશો નહિ. નિયમ-મતરૂપી યજ્ઞમાંથી અભ્યાસરૂપી વૃક્ષ ઊગશે, ખીલશે અને ફાલશે

આ પ્રમાણે થોડા જ દિવસો સવાર ને

ઇતિહાસમાં ગાયનું સ્થાન

અનુ. શ્રી લલિત પરીખ

ભગવાન કૃષ્ણની આપણે કલ્પના કરી છે, રાજ્યો રથાન આપ્યું છે અને પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે જ તોડાયેલી છે તે ગાયના પાત્રને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

માનવીએ જેને દોરતી નીતિમાં ગણી છે, છતાં તેનાં જાણ-મૂલને પણ પવિત્ર ગણ્યાં છે એવી ગાય આર્યોના હિંદમાં આવવા સાથે જ તેમની સાથે સંકળાયેલી છે. જેના શરીરના ફરેક ભાગમાં આપણે દેવાનો વાસ કલ્પ્યો છે, જેના પુત્ર નંદીને આપણે ભગવાન સંકરનું વાહન બનાવ્યો છે, જેની પડખે ભામા રહીને જંતી બળવતાં સાળવાના ધર્મમાં-ગૌધર્મ પ્રતિપાળ-જેને પ્રથમ નહિ, આજે ય આપણા પિતાપ્રધાન દેશ સાથે જે અવલોકવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

હિન્દુઓની ગૌપણમાં મોટું રહસ્ય છે. ગાયની ઉપત્તિ સંબંધમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રસંગ આવે છે. બ્રહ્મદેવ એક મુખથી અચૂતપાન કરી રહ્યા હતા અને બીજા મુખમાંથી ફીણ નીકળ્યાં, જેમાંથી સુરસિની ઉપત્તિ થઈ. એક બીજા સ્થળ પર એમ કહેવામાં આવે છે, કે આદિ પિતા દક્ષ પ્રભવતિ હતા. તેમને સોએક પુત્રીઓ હતી, જેમાં સુરસિ તેમને સૌથી વધુ પ્રિય હતી. વળી એમ પણ કહેવાય છે, કે સંસારના કલ્યાણાર્થે ત્યારે દેવદાનવોએ મળીને સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે સમુદ્રમાંથી જે ચૌદ રત્ન નીકળ્યાં હતાં તેમાં આ સુરસિ પણ છે. સુરસિથી સુવર્ણ રંગની કપિલા ઉત્પન્ન થઈ, જેનાં યાનના દ્વંદ્વમાંથી ક્ષીરસમુદ્ર બન્યો. કપિલાનાં બચ્ચાં દેવાસ પર ચરતાં અને ધૂમ મચાવતાં. નીચે મદાદેવજી ધ્યાનગત હતા. આ જમ્યાઓનાં તોફાન અને હાંહોરાથી

મદાદેવજીનાં ધ્યાનમાં વિદ્ય પહોંચી અને તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલી દૃષ્ટિ ફેંકી. એ સમયથી જ ગાયનો સોનાનો રંગ અનેક સુંદર અવનવા રંગોમાં ફેરવાઈ ગયો.

આપણે માનીએ છીએ કે ગાયના શરીરમાં બધા જ દેવાનો વાસ છે, આ પ્રસંગની એક કથા એવી છે કે, પૃથ્વી પર સૌથી 'છેલ્લે લક્ષ્મીજી આવ્યાં. ગાયે તેમને પોતાના જાણ અને મૂત્રમાં સર્વથી પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. કહેવાય છે, કે ત્યારે પૃથ્વી પર દ્યોર અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે ત્યારે એ ગૌસ્વરૂપે ભગવાન પાસે જાય છે અને એનું દુઃખ દૂર યાય છે. આને મળતો એક પ્રસંગ પારસી-ઓના ઇતિહાસમાં પણ છે. વળી ગાયનો મદિમા વધુ મનાય છે, એનું એક કારણ એમ પણ છે કે ગંગા પહેલાં પૃથ્વી પર આવવા કોઈ કરતાં કોઈ વાતે તૈયાર ન હતી; કેમકે એમાં પાપી દોષો સ્નાન કરી એને જ

ગાંજ નિયમિત પ્રાર્થના કરશે તો તમારામાં પોતામાં ચમત્કારિક ફેરફાર થશેલા અને ચતા બનશે. મનની સ્વચ્છતા સાથે જીવનમાં ઈર્ષ્યાને સ્ફુર્તિ આવેલાં નહીં. આ રીતે અંતરમાં લેવાનો મદાદરો પડશે. તેના વિના

પછી તમને મલશે. નહિ. એનાથી ઈશ્વર-દર્શનની સાધનાના બીજા સાચા માર્ગો, વિવેકવૈરાગ્યની શુદ્ધ સમજે તમારામાં જિતરવા માંડશે અને એમ કરતાં ઈશ્વરનું દર્શન થશે.

અપવિત્ર જનાવી નામે તો ? એવી એને પીક હતી પરંતુ જ્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે ફક્ત ગાયત્રી જ પરીના સ્પર્શથી જ એની દૈક અપવિત્રતાએ ચાલી જશે ત્યારે હેવટે એ પૃથ્વી પર ઊતરી ગોથી જ ગોત્ર સખ્ત ઉત્પન્ન થયો છે. પાછળથી આપણા વિભિન્ન વંશોના પરિચય માટે આ ગોત્રનો ઉપયોગ થતા લાગ્યો. અવિગણ ગાયત્રીનાં મુંડ રોખતા, આ પરથી ગોત્ર સખ્ત જન્યો છે એવું પણ મનાય છે તે સમયે કન્યાઓનું મુખ્ય કામ મોસેવા જ હતું. એટલે તો એ દુહિતા કહેવાતી. પશ્ચિમમાં આ જ પણ ગાયત્રીની પરિચયો વિશેષતઃ. આંઓને સુપરત છે

• કહે છે કે એક દિવસે ભગવાન શકુ બ્રહ્મદેવને ઘેર ગયા પિતામહે તેમને બહુ આદરસન્માર કર્યો અને તેમને બહુ ગાયો આપી. મૈથેય મેળવી શંકર ખૂબ પ્રસન્ન થયા, અને ત્યારથી તેમનું નામ પશુપતિ પ્રજ્યુ. આજે પણ નેપાલમાં પશુપતિ પ્રથમ આરાધ્ય દેવ ગણાય છે. મહાદેવજીએ અન્વ શીશગામી સવારીઓના ત્યાગ કરી પોતાની સવારી માટે નંદી નામના જળને થોગ્ય મર્યો. શોણિતપુર (વતમાન નેપાલ) નો રાજા બાહુસુર શંકરનો મોટો ભક્ત હતા એકવાર મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ સારીસારી ભારેક ગાયો એને ભેટ આપી. એ ગાયોને મેળવી બાહુસુર અત્યંત પ્રતાપી અને શક્તિશાળી બન્યો. બાહુસુરની લાવણ્યવતી પુત્રી સાથે અનિરુદ્ધને ગ્રેમ પ્રેમ થઈ ગયો હતો. આ લેદની ખબર પડતાં જ બાહુસુરે અનિરુદ્ધને દેડ કરી લીધા. આ ખબર મળતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાની વિસાજ વિનયી સેના લઈ શોણિતપુર પર ચડી આવ્યા. આ સમાચારની જાણ થતાં બાહુસુરે પોતાના મંત્રીઓ સાથે એકાંતમાં મંત્રણા ચલાવી. રાજ્ય ચાલું બચ એ બાહુસુર સહન કરી શકે; પણ ગાયો ગુમા-

વવી તો અસહ્ય જ હતી જધાની સંમતિથી મૈથેય કુબેરજીને ત્યાં ચાપણ તરીકે મૂકવામાં આવી. લગ્નકર્મ માં બાહુસુર હારી જ મર્યો. સંધિ થઈ. જ્યત મેળવી લેસોગાદો સાથે કૃષ્ણ પાછા દારકા જતા હતા, ત્યાં કાલકે ચાડી ખાધી કે: 'ભગવાન, આપને અસહ્ય જીજ તો હામ જ નથી લાગી.' સસાર આખાની સંપદને લખવે એવી બાગ ગાયો તો કુબેરજીને ત્યાં સંતાડવામાં આવી છે' પછી તો કૃષ્ણે કુબેરને ગાયો આપી દેવા કહેણ મોકલ્યું કુબેરજીએ ઇન્કાર કરી નાખ્યો. ફરી લગ્નકર્મના કકા વાળી લીધ્યા દેવતાઓ ડરી ગયા. શાંતિદૂત દોડતા મંડી પહ્યા અને મહામુરોલીએ કૃષ્ણને સમજાવી ફરી દારકા પાછા લઈ ગયા.

મહારાજ હિંદીએ એક દિવસ રસ્તે ચાલી જતી નંદિનીને પ્રભુમ ન કર્યા. એના આપણી મહારાજ નિઃસતાન થઈ ગયા મહારાજ શુરુ વસિલના આશ્રમમાં ગયા તેમણે પોતાના નિઃસતાન થવાની આખી થે વાત શુરુજીને કહી સંભળાવી અને આપણી મુક્તિ મેળવી આપવાની પ્રાર્થના કરી શુરુજીએ તેમને નંદિની ભેટ આપી અને કહ્યું: 'જાની જથી રીતે પૂજ કરો.' શુરુજી આદેશાનુસાર રાજા અને રાણી પ્રેમપૂર્વક એ દિવ્ય ગાયની પરિચયો કરવા લાગ્યા. મહારાજ પોતે ગાયને ચરાવવા વનોમાં જતા.

એક દિવસ મહારાજ વનનાં કુદરતી દરયો બેવામાં મસ્ત હતા ત્યાં નંદિનીને ચિત્કાર સંભળાયો. એક સિંહ નંદિની પર ચાપ મારી એને દગાવી રહ્યો છે એ જોઈ રાજા નંદિનીની પ્રાણરક્ષા માટે ધનુષ્ય લીચકી લગ્યા હાથ્યા. અંતે રાજાએ પોતાનું ઘરીર સિંહને સમર્પણ કરી ગાયને બચાવવાની ઇચ્છા બ્યક્ત કરી અને ચૂપચાપ માથું નમાવી પડ્યા રહ્યા. રાણીનારે તેમણે મસ્તક ઊંચું

કયું' તો જોયું, કે નંદિની હસતી હતી. નંદિની રાજના ખરા પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ અને રાજને ત્યાં પુનઃજન્મ થયો.

મહર્ષિ વસિષ્ઠની નંદિનીની મદત્તા તો ખૂબ જાણે જ છે. એક દિવસ મહારાજ વિશ્વામિત્ર પોતાની વિશાળ સેના સાથે જોમના વનમાં થઈને જતા હતા. વસિષ્ઠના આગ્રહથી રોકાઈ ગયા અને તેમની મહેમાનગીરીના લાભ લીધો. નંદિનીની કૃપા અને દુષ્ણી આખી સેનાએ સંતુષ્ટ થઈ જોબન કયું. ગાયનો મહિમા અને ચમત્કાર જોઈ વિશ્વામિત્રને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે જો ગાય માગી. વસિષ્ઠે ઇનકાર કર્યો; આથી વિશ્વામિત્ર નારાજ થયા અને બલપૂર્વક ગાયને લઈ જવા લાગ્યા. બસ, લડાઈ બધી પડી અને છેવટે નંદિનીની કૃપાથી વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠે પરાસ્ત કર્યાં.

એકવાર પોતાની વિશાળ સેના સાથે કાતંવીયાંજીન તપોવનમાં જમદગ્નિ ઋષિના અતિથિ બન્યા. ઋષિએ કામધેનુના દુષ્ણી રાજની અને જોના સૈનિકોની સારી ખાતર-ખરદારત કરી. રાજ તો ગાયનો ચમત્કાર જોઈ ગાય પર લટકે જ ચર્ચા ગયો. ઋષિ પાસે ગાય માગી, પણ ઋષિએ જો માગણી નકારી દીધી. રાજની આજ્ઞાથી રાજના માણસો ગાયને બલપૂર્વક લઈ જવા માંડ્યા. ઋષિએ રોક્યા. રાજના હુકમથી ઋષિનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવ્યું. ઋષિપત્ની રોષે રોઈ રોઈ ચિત્કાર કરવા લાગી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ નિકટના પર્વત પર તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. તેમનું આસન ડોલ્યું. તેજો ઘુરત થેડ આવ્યા અને આખું દસ્ય જોઈ અત્યંત ગુસ્સામાં આવી ગયા. તેમણે ધ્વનિયો સાથે ભયંકર લગ્ન-આડંબી દીધી. આરથી આખી પૃથ્વીને નદીની બનાવવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

મહેરાજન વિદો એક મનોરંજક વાત

છે. મહાદેવે તેમનું મસ્તક કાપેલું અને જો અદસ્ય સ્થાનમાં ચાલ્યું ગયું. પાર્વતી ખૂબ રોયાં. દેવવૈદ્ય અશ્વિનીકુમારને જોલાવવામાં આવ્યા. પાર્વતીએ રોમાંગ્યું વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. અશ્વિનીકુમારે આ શરતે મસ્તક જોડી દીધું અને વરદાનમાં તેમણે મહાદેવજીને જ માગ્યા. બહુ જાલે સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ. દેવતાઓ સાથે વિષ્ણુએ ચર્ચા કરી અને છેવટે મહાદેવની કિંમત એક ગાય જેટલી રાખવામાં આવી. અને જો ગાય આપીને જ પાર્વતીએ સુખિત રોળવી. આથી અશ્વિનીકુમાર ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ભગવાન કૃષ્ણના વિષયમાં પણ અનેક પ્રસંગો છે. બાળપણમાં ગાયો ચરાવવાની, ગાયોને હેરાન કરનારને મારી નાખવાની, જોવધન ધારણ કરી ગૌરક્ષા કરવાની અને આવી કંઈક વાતો વિસ્તૃત રૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણનું. બધું જ્ઞાન ગાયો ચરાવવામાંથી જ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમણે ગીતામાં કહ્યું છે કે: 'પશુઓમાં હું કામધેનુ છું.'

ભગવાન શુદ્ધના જીવનનો પણ એક જાણીતો પ્રસંગ છે. તેમણે ૪૬ દિવસ સુધી ઉપવાસ કર્યા તો ખરા પણ જ્ઞાન કે સુખિત ન મળી. ગાયની પાસે જોધિરક્ષ નીચે તેજો. ઉદાસચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બેસા હતા. આ ઈલાકાના એક ગામમાં એક સરદારની રૂપાળી પુત્રી સુખતાએ એક જોવું વ્રત લીધું, કે જો જોની અસુકે અભિલાષા પૂરી થાય તો વટરક્ષ પર ૧૬૦૦ ગાયોના દુધની ખીર ચલાવશે. જોની અભિલાષા પૂરી થઈ. જોણે ૧૬૦૦ ગાયો રોહીને જો દુધ ૮૦૦ ગાયોને પાયું, પછી તેમને રોહી ચારસો ગાયોને પાયું. આમ કરતાં છેલ્લે ૧૬ ગાયોનું દુધ રોહી ૮ ગાયોને પાયું અને પછી જો દુધની પ્રેમપૂર્વક ખીર નૈયાર કરી વટરક્ષ સાથે ઉપસ્થિત થઈ ત્યાં જુદા ભગવાનને બેટલા બેસા એટલે જોને તો.

કૈમ જ હાગ્યું કે પોતાનો હિપહાર સ્વીકારવા
રૂક્ષે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે એના
આનંદનો પાર ન હોય ગીતમે એ ખીર
ખાધી અને દુરત તેમને જ્ઞાન થયું અને
મુક્તિનો માર્ગ મળ્યો.

પાંડવોમાં એક એવો નિયમ હતો, કે
જ્યારે દ્રૌપદી કોઈ એક ભાઈ સાથે વાતો-
ચીતો કરતી હોય ત્યારે બીજા કોઈએ ત્યાં
ન જવું આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવારને
બાર વર્ષનો વનવાસ કરવો પડે એકવાર
અર્જુન પોતાનું માંડીવ ધનુષ્ય મહેલમાં જ
જુલો ગયેલા ત્યાં કોઈએ આવીને કહ્યું, કે
અહીં ગાયોને હેરાન કરે છે અને તેમનું
હરણ કરી ભય છે બાર વર્ષના વનવાસની
પરવા ન કરતા અર્જુન મહેલમાં ધૂસ્યા અને
પોતાનું માંડીવ હાથે ગાયોની આ માટે
નીકળી નહ્યા. કારણકે ગાયની રક્ષાથી
વધીને સસારમાં બીજું કોઈ પુરુષ નથી

અવન અપિને વિરી પછુ એક રેવક
કથા કહેવાય છે તેઓ ગગાના ગર્ભમાં
બેઠાવેલા એકવાર તપસ્વા કરતા હતા
એટલામાં માછીઓ માછલાં પકડવા આવ્યા
તેમણે ગંગામાં બળ નાખી અને તેમના
આસ્થા વચ્ચે આ મુનિજીવ બળમાં આવી
મથા અપિની વિનિતિથી માછીઓ તેમને
વેચવા નામ્ને ત્યાં હાથ ગયા રાત્રીએ
કિમતમાં અટળક ધન આપવા હજીજી
પણ મુનિ સત્વર ન થયા અર્ધ રાત્રી
આંધુ તો ય મુનિએ તો રોડ જ ધુણાવ્યું

હેવટે રાત્રીએ આપુ ય રાજ આપવાની
તૈયારી બતાવી પછુ તોય અપિને સતોય
ન થયો હેવટે નિનયપૂર્વક રાત્રીએ પૂછ્યું :
'તો આપની કિમત આપ કેટલી માનો છો ?'

'મારી કિમત એક રાત્રીથી તો
અનેકગણી વધારે છે મારી સાચી કિમત
તો એક માથ સિવાય કંઈ જ નથી આપ.
એક ગાય જ આપી દોને'

રાત્રીએ આ જવાબ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ
એક માથ આપી દીધી. આ વાતથી દેખાઈ
આવે છે, કે પ્રાચીન કાળમાં ગાયનું મહત્વ
કેટલું હતું !

તપોવનમાં અપિના શિષ્ય હિમન્યુ
આકાશનું પાન ખાવાથી અધ મધ્ય મથા
હતા ગુરુકૃપાથી ગાય ચરાવતાંચરાવતાં જ
તેમને દષ્ટિહાસ થયો પ્રાચીનકાળમાં
પ્રજાચારીઓને ગોપાલનનું શિક્ષણ દેવાતું. તે
સમયે ગાયોનું ખૂબ માન હતું જેમ આપણે
ગોપૂલમાં માનીએ છીએ તેમ ધારસીઓ
સાંધેની પૂજા કરે છે એવું કહેવાય છે.
મિત્રમાં વાઝગ્રાની પૂજા થયા કરવી ત્યાંના
પ્રાચીન સિકાઓ પર પણ આવી જ મૂર્તિઓ
અંકિત છે આજ પણ કેટલીક ભતિના
લોક ગોપૂજામાં માને છે એ સમયે તમામ
મુસ્લિમ દેસામાં ગાયોની પૂજા થતી અને
ગોદત્વા કરનાર દડને પાત્ર બનતો

આમ માનવજીવનમાં ગાયોનું રચાન
ખૂબ મહત્વપૂર્ણ રજુ છે અને ગાયોની સેવા
સાથે જ એનું ઉદ્ધાન થયું છે

★

એવ ગણસિયાના ઘરમાં મુઠે હમાલવા માટે તેજ નકોણ એવે દીવામાંથી વધેલું તેવ ચોપડ્યું.
ગોપડતા દીવાની પાતળી દિવેટ પછુ હાકોરની મુઠ સાથે ચોપડાઈ મઈ કોઈ સામે મળ્યો તેણે પૂછ્યું :

'મહાના આ મું છે હાકોર ?'

હાકોરે જવાબ દીધો

'આજ રોજ ખાધી છે તે દાતણો રહો હરો !'

ને આમ વઠના માર્યા દીવેટ ખાઈ જવી પડી !

જીવન અને મરણ

શ્રી 'ચંદ્રિક'

પાતાની રીતે જોવાનો અર્થ પ્રયત્ન દર્શો છે.

જીવનનું જીવન જોતાં જીવનમરણનો પ્રશ્ન બિલકુલ સંદિગ્ધ નથી. જન્મ અગાઉ કોઈ જીવનનું અસ્તિત્વ ન હતું. સામાન્ય માનવદષ્ટિ નિહાળી શકે તેમ જિવાતું જીવન નજીકથી ન થાય ત્યાંસુધી જીવનનું અસ્તિત્વ કાયમ ગણાય અને મૃત્યુ પછી જીવન સમુદયનું ન હોય.

મૃત્યુનો ભય અજ્ઞેય તેમ અચોક્ક્ય છે. જન્મ પહેલાં માનવી જે સ્થિતિમાં હતો તેથી વધુ ખરાબ પરિસ્થિતિ મૃત્યુ પછી હિપ્પલ થશે એમ માનવાને કારણ નથી. જન્મ પહેલાં માનવઅસ્તિત્વ ન હોય તો મૃત્યુ પછી ક્યાંથી હોય? જન્મ પહેલાં જ માનવીનું અસ્તિત્વ નિર્માયું હોય તો તેવું નિર્માણ મૃત્યુ પછી પણ સંભવી શકે. ગમે તેમ હોય, પણ જીવનમરણનો સંબંધ અખાંધિત રહે છે.

મૃત્યુનો ભય વાસ્તવિક રીતે પ્રાકૃતિક ભય છે. માનવી જાણે છે કે જીવંત જીવનમાંથી બચાવક રીતે જીવનતત્ત્વ જેવી જોવામાં આવે છે. આ તેનું જ્ઞાન ભવિષ્યમાં આવનાર મૃત્યુરૂપી ભયનું કારણ બની ભય છે.

મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ કે નર્કવાસના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિષ્ઠાન થાય છે, પણ નર્કવાસના કારણથી જ મૃત્યુનો ભય પ્રસરે છે એમ કદી શકાય ખરું? ભાવિ સ્વર્ગવાસના કારણે જ મોતને ભેટનારા દેવતા?

સ્વર્ગ કે નરકના ઉપાદાન-તત્ત્વથી મૃત્યુ

જીવન અને મરણ! મનુષ્યજીવનને આવરી લેતા આ ગદ્યને ને સનાતન કોથરાઓને આદિકાળથી માનવી વિચારતો આવ્યો છે. જુદાજુદા ધર્મો ને તત્ત્વજ્ઞાને એને જુદીજુદી રીતે ઉદ્દેશવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, તથાપિ એના કોઈ ચોક્કસ અર્થિત્તિ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ સૌમાં કર્મવાદ-કર્મફળનો સિદ્ધાંત વિશેષ ખુલ્લમ્બ લાગે છે. લેખકે આ પ્રશ્નને

પછીની માનવીની પરિસ્થિતિ સમજાય તેપણ જન્મ પહેલાંની તેની પરિસ્થિતિ કયા પ્રકારની? મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ હોય કે નરકવાસ, પણ એ જીવનનું મૂળ તો હોવું જ બેઠકે ને?

મૃત્યુની દહેશત માનવીને કેમ ગભરાવે છે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. જન્મ પછી માનવી જીવનની ગડમથલ આરંભે છે. એ ગડમથલના કડવામીઠા પ્રસંગોમાં તે જોત-જોત જાને છે અને પછી તેને જોનાં સદંજ પણ ખ્યાલ ન હોય તેવા મૃત્યુ-ગતિમાં થકેલવામાં આવે છે. આ અસીમ લંડા ગતિમાં થકેલાવાના પ્રસંગે માનવમન વિહ્વલ બને એ સ્વાભાવિક છે.

જીવંત જીવનમાં મોતની દહેશત ધણી જોડા માનવીને ગભરાવે છે. એ મૃત્યુનો ભય કાયમ ટકી રહે તો માનવીમાત્ર નિર્ભય તેમ ચેતનવિહીન બની બંધ અને જીવન અસહ્ય બને. પરંતુ મોતની બીક ખરી રીતે તો કાષ્ઠપનિક છે. માનવમાત્ર મૃત્યુવશ હોવા છતાં મોતને સદંતર લૂટીને જ જીવન જિવાય છે.

જન્મગતમાં સર્વથી વિચિત્ર વસ્તુ કર્મ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મશાસ્ત્ર યુધિષ્ઠિરે બજાવેલું કે 'પોતાની નજર તળે સેંકડો માનવીને મૃત્યુવશ થતાં નિહાળ્યા છતાં માનવી પોતે મરનાર નથી એમ માને છે તે.' મદ્રાસના સમયની આ વિચિત્રતા અત્યારે

પણ કાયમ છે

મૃત્યુ માટે વખત, કાયદો કે નિયમ કશું જ નથી મૃત્યુનો સમય માત્ર અનિશ્ચિત છે મૃત્યુ પોતે તો નિશ્ચિત છે જીવનનો અસ્તિત્વકાળ અનિશ્ચિત હતા દુકા કે લાંબા એ સમયની મીઠાશ મૃત્યુમયથી જરાય ઝાઝી થતી નથી કોઈક સમયે મૃત્યુની ડાયા જીવન ઉપર જણાય તો ભલે બાકી તો જીવન સદાય મૃત્યુમયથી અલિપ્ત રહી શકે છે અધારથેરી નિશાના ગાદ તિમિરની કંપના તેજોમય સ્વિકિરણને નિદાળવાથી નહિદમવે તેમ

મૃત્યુનો ભયશ માટે? વિનાશક વસ્તુઓથી તેજા થયેલો પચ્ચૂતનો દેહ કુદરતી રીતે વિનાશ પામેજ જીવન એટલે શું? ગર્ભ કાલનું જીવન આજે મૃત માય મનાય છે આજનું જીવનનું અસ્તિત્વ આવતી કાલે કયા પ્રકારનું? સેક્યુલર વર્ષ પહેલાં જીવન અને ગર્ભ કાલનું જીવન એમાં તફાવત માત્ર વખત-જેનાં નિર્માણ માત્રવશુદ્ધિએ રચ્યા કે તે-ના જ ને?

આપણે બહુનીએ છીએ કે દેહનું બધારણ માત્ર આપણા અસ્તિત્વ માટે પૂરતું નથી માનવશુદ્ધિ ન્યા કુદરિત યર્ષ ભય છે એવી કોઈ અમાય વિમુક્તિનું અસ્તિત્વ માનવ શરીરને અમોઘ ચેતના અર્પે છે

જીવનની સર્વમાન્ય કાયમ પ્રજ્ઞાથી શરીરના અવધિથી સાધી શકાય છે એ શારીરિક ચત્રની ગતિ અટકી પડે, તોપણ માનવીનું અસ્તિત્વ સપૂર્ણ નાશ પામતું નથી

વિનાશી વસ્તુઓ વિનાશ બાદ કોઈ તત્ત્વને ટકાવી ન શકે એ દેખીતું છે વિનાશી શરીરમાં અવિનાશી આત્મતત્ત્વ પોતાનું કોઈક સ્થળે હૂણુ, કોઈક સ્થળે જ્વલત-સ્થાન અનેાખી રીતે જમાવે છે

સ્પર્શગમ્ય પ્રત્યેક વસ્તુનો વિનાશ

અનિવાર્ય છે જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ વિનાશી છે તો અતુલ બળધારી મનાતો માનવદેહ માનવીની અપ્રતિમ આકાંક્ષાની આ કાલીકૃષ્ટી તરમમહેવાતો શા દિસાબમા? મદાન રાજ્યો, અદ્ભુત ગોરવશરી તમની મહત્તા અત્યુત્તમ રાજમહેલો અને મગનનુબી માસાદો અત્યારે દરિગોચર થાય છે ખત પોતાની સપાટી ઉપર વિનાશકોએ સર્વને ધારણ કરતી ધૂળ ભરી પૃથ્વી સર્વને ધૂળમય બનાવે છે

વખતના વહણ અવિરત છે મર્યાદા ગોરવવતા રાષ્ટ્રો સમયના વહેણમાં અદ્યત્ત ધર્ષ ભય છે વહી જતી નાનકડી ધૂળ ફરીથી મેળવી શકાય ખરી?

સમયનું અબાધિત વહેણ નથી સ્પર્શી શકતું માત્ર અવિનાશીને અવિનાશી આત્મ ચિતનના પરિવળ દૂર કરી શકાય? આર્માવર્તનું રાજકીય સાવંબોમત્વ અદ્યત્ત થયું હતું, પણ આર્પબુમિના વિચારચિન્તિમય જગતને આશ્ચર્યમુલ્ય બનાવતા યશ્યા હતા ખરા? તદ્દભાય થયેલ ક્રોસ અને રામની ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિ આજે વ યુરોપમાં પ્રસરેલી છે

કુદરતી કાર્યોની જ્વલત પ્રતિભામાં કોઈ અમોઘ બળ અવશ્યમેવ સતાયેલું હોય છે પવનથી કોઈ વધુ શક્તિવાન છે? બીજાની કરતા કોઈ અધિક વેગવાન તેમ જ બળવાનક શક્તિ છે? છતાં તેમનું ય નિયમન કરનાર અદ્ભુત શક્તિનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે આત્મ સત્ત્વ, શાશ્વત અને ચાંત છતાં જગતની જ્વલત શક્તિ કરતા પણ વધુ શક્તિવાન આત્માનાં જોખસ પન્નાય છે

હજારો વર્ષ સુધી માનવવિચારના પડખા વાતાવરણમાં ધૂન્યા કરે છે વિનાશી માનવી અવિનાશી વિચારસૂક્ષ્મિથી જગતને ચેતના અર્પે છે નાશવત શરીરના વિનાશ બાદ

વર્ષો સુધી એ શરીરધારીનું વિસ્મરણ ન થાય તેવા વિચારો મૂકી જવાનું કાર્ય માનવી માટે શક્ય બનાવે છે—આત્મશક્તિ. માનવ-અંતરમાં વિરાજીત તેજ પુંજના અંશ સમ આત્માની પ્રતિભા નિરાળી છે.

માનવઅંતરમાં નિવાસ કરનાર આત્મ-ચૈતન્ય અવિનાશી છે; કારણકે ગીતા કહે છે તેમ જ્ઞાના વસ્તુને સ્થાને નવું વસ્તુ પહેરી શકીએ તેટલી જ સરળતાથી તે એક વિનાશી દેહને તણ ખીજમાં પ્રવેશ કરે છે.

પુનર્જન્મને માનનાર પ્રજા આ તત્ત્વને આવકારે છે. પુનર્જન્મની વાતો બિલકુલ વાદિયાત પણ નથી જ. હુદ્ધ સમ અહ્મુત તત્ત્વજ્ઞાની પૂર્વજન્મની અનોખી વાતો જગતને સંભળાવે છે, પણ પૂર્વજન્મના પ્રતિભાશાળી મહાત્માને વર્તમાન જન્મમાં પિછાનવાનું સાધન શું?

હુદ્ધના નામસ્મરણ સાથે એ પુણ્યાત્માની ભવ્ય શાકૃતિ અંતર સમક્ષ રજૂ થાય છે. ભૂમિતું આધિપત્ય ત્યજી જગતની શાંતિનાં ચત્રો શોધનાર એ મહાત્માનું શાંત મુખારવિદ દેહનું અનુપમ દર્શન?

હુદ્ધની વર્તમાન તસવીરો માત્ર કલ્પનાનાં આલેખન છે. તેમના જીવનકાળમાં એક પણ તસવીર નથી લેવાઈ એટલે એ જ હુદ્ધ હરીથી નિમગ્નરૂપે જગત સમક્ષ રજૂ થાય તોપણ જગત તેમને ઈર્ષી રીતે પિછાને?

માનવી પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં જ માનવ-સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે માત્ર આચ્છાદન છે. ભવ્ય આત્મતત્ત્વ અગોચર છે. માનવી પોતાનાં અને સંપૂર્ણ અવધા સિવાય જ પોતાની વાતો જગત સમક્ષ રજૂ કરે છે. માનવસ્વરૂપ વિષયક વિગતો પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે અમૃતજીવ જણાવી શકતાં નથી; એ વસ્તુનાં હોંડાં નિરૂપણ સંભવ તો જ સત્ત્વ તત્ત્વ સમન્વય. તે જ

પ્રમાણ અંતરમાં હોંડા ઊતરી નિહાળનારને જ સત્ત્વ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે.

તમે રેતીમાં ભ્રમણ કરનાર પંથી મૃગબળ-પ્રભાવે શીતળ વારિ અને ઘટાદાર તરવરના આભાસથી અથડામણમાં અટવાય છે. આત્માની શોધમાં ભ્રમનાર મહાપુરુષને મૃગબળ સમ માયા સત્ત્વદર્શનથી દૂર રાખી અસાચ્યત પ્રલોભનથી લલચાવે છે. એ પ્રલોભનના આવરણને ભેદી આત્મદર્શનના પ્રયત્નમાં મન્થો રહેનાર સાધક માયાપાશનાં નિવારણ સાધી શકે છે.

માયા રહસ્યમય છે. માયાબળના પ્રભાવે ભ્રાંતિની ભૂલવણીમાં માનવી અટવાય છે. તેજઝાયાના અવનવા દર્શનથી માનવમન વિચલિત કરવાની અજબ શક્તિ માયા ધરાવે છે. માયાની ભ્રમણાના પ્રતાપે અશક્ય વસ્તુની લાલચમાં લપટાઈ માનવી શાશ્વત સત્ત્વને અવગણવા તૈયાર થાય છે.

જગતની આ માયાબળ અને આત્માનાં હિંદ્રણ જગતના પ્રત્યેક માનવીને એક કે બીજે સમયે અસર કરે છે, પણ આ હિંદ્રણનો તાગ મેળવવાની વાંચના કોઈકને જ થાય છે.

માયાબળને હિંદ્રિત કરવા કાં તો માનવી પોતે અંતરના અવાજને માન આપી પ્રયત્ન કરે છે અથવા તો સત્સંગભાવે તેને વિચાર માનવઅંતરમાં પ્રવેશે છે.

પ્રથમ માર્ગ આત્મપ્રકાશનો છે. અંતરની એકાગ્રતાના પ્રભાવે આજી જગતને યીસરી માત્ર અંતરઅગ્નિનું અવલોકન સધાય છે, જગપ્રવૃત્તિ અદૃશ્ય થાય છે, હૃદયજન્ય પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને શાંત તેમ જ શિથિલ જણાય છે. ત્રાણદૃષ્ટિએ આમ શિથિલ જણાતો માનવી અનુપમ. વેગથી વિચારપ્રવાહમાં આગળ ધસે છે. અંતરમાં હોંડા ઊતરતો વતો સાધક છેવટે વિચાર કરવાના સાધનરૂપ મનને પણ વ્યવસ્થાથી મક્કો આત્માની સાથે

તાદૃશ્ય સાથે છે આપોઆપ અતરતા ક્ષીણિતિમિત્ર ભેદતો મદાન પ્રકાશ ફેલાય છે આભતેજની શોધતું મધન કરતો સાધક અમત ધર્મ પોકારી ઊઠે છે સોદ્ધ

અભિમાનમા અક્ષય બની મદાલતો માનવી આભતત્ત્વ બૂલી 'દુ' 'પ'મા ભમે છે માયાને પ્રતાપે સધળું કાર્ય સ્થૂણ શરીરને પ્રભાવે ધતું જણાયાથી માનવી મગર જની ત્રિશ્વપતિને વોસરે છે અતરના બિગલુમા છુપાયેલા આભતત્ત્વને કોઈક જ અનેરો સાધક શોધી શકે છે

બીજાની સરખામણીમા આગળ વધવાની કમ્પ્લેક્ષ ધરાવનાર માનવી અભિમાન કે ઉચ્ચતાની ત્રાગણીના પ્રદોષનને વશ બને છે પૈલુ આભતત્ત્વને પિછાન્યા વાદ સમય જગત એક જ તત્ત્વમય જલ્પાય અટલે અભિમાન આપોઆપ અદસ્ય ધાય છે

'દુ' 'પ'દ જ્ઞાનવીને એકબીજાની સરખામણી કરવા પ્રેરે છે સરખામણીનું મૂળ જ્ઞાન રાહિત કે લક્ષ્મી ગમે તે દોષ પણ અન્યથી ઉચ્ચ હોવાની અભિલાષા માનવીને જગતમાં રંગદોળવા સમર્થ બને છે આભતેજના પ્રભાવે બ્યારે સમભલ કે માનવી સ્વતંત્ર નથી, એક માનવીનો અતરાત્મા બીજાથી સ્વતંત્ર નથી, પણ એક અમાપ નિર્મોહરનો અશમાત્ર છે, માયાબળને પ્રભાવે જલ્પાણું કાંચનીય કે સારુનરસું કશું જ નથી અને સિંધુનીરમાં વિભક્ત જણાતા ચક્રિરણ જેમ એક જ ચંદ્રથી પ્રગટે છે તેમ એક જ

વિષુવર જગતના પ્રાણીમાત્રને ચેતના અર્થે છે ત્યારે સરખામણી, સ્વાથ, સતોષ કે અભિમાન કશું જ ટકી શકતું નથી

સત્યની શોધમાં ડગ ભરવાની શરૂઆત ધર્તા જ માયા ક્ષીમેક્ષીમે દૂર ખસે છે અને આભતેજના પુનિત પ્રભાવે માયાતિમિ નો સમજો નાશ ધાય છે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મેળવવા જેવું કશું જ નથી રહેતું એટલે અણધારી શાંતિ અનુભવાય છે

શાંતિપ્રભાવે આત્માનું અવિનાશીપણું સમજાય છે આત્માની ઉત્પત્તિ માનવી શોધી શકે તેમ નથી સ્થળ અને સમયથી પર, આત્મા અનંતામર છે સમય આવે કે જાય આત્માનું સ્થાન અવિચળ છે

પ્રત્યેક જન્મ અને તે અંગેના જીવનમાં પાપપુણ્યની લેવડદેવડ કૌણવત્તા પ્રમાણમાં અવરત્ત હોય છે નિષ્કામ કર્મ પ્રભાવે પુનિત બનતો બન્યાત્મા પુનર્જન્મથી અલ્પિત રહે છે

જીવનબ્યવસ્થામાં કોઈ પ્રકારના અકસ્માતને સ્થાન નથી. પૂર્વજન્મના સંપૂર્ણ દિસાબ સાથે જ જીવાત્મા નૂતન જન્મમાં પ્રવેશ કરે છે આ લેવડદેવડમાં ઓછું વધતું કરવાની સત્તા માનવી ધરાવે છે

નહતા કમળો ગતિ । કર્મ પ્રભાવ અનુપમ છે કર્મ ફેળતું નિવારણ અસંભવિત છે માનવી સારાનરસાં કર્મનું નિરૂપણ કરવાની કૌશલતા હૃદિ ધરાવે છે એ હૃદિશક્તિનો યથાર્થ્ય ઉપયોગ ન કરનાર પોતાના કર્મ પ્રભાવે થાતનાવશ બને એમાં વાંક કોનો ?

★

રેશનિબના જમાનાની વાદ છે મધ્યમ વર્ગના એક કારકુનને ત્યાં અતિથિ આવ્યા કારકુનને થયું આ પીડા ક્યાથી આવી, બલ તો સાકે ' એટલે પોતે ખોંટો હોવાનો દોષ કહી પત્નીને પણ વાજવાનું કહી, થોડે માલે ઓઢી પાસું ફેરવી રહ્યો ગયો આ વખતે મહેમાન મૂંઝો મૂંઝો બેસી રહ્યો હતો ઓચિંત જ કઈ વાદ આવવાથી પત્ની અલ્પજ્ઞ રસોડામાં ગઈ, એટલે મહેમાન ધારે રહીને પણ ફાજવા બેસી ગયો પત્ની જ પણ દાખે છે એમ આવી કારકુનને કહ્યું 'વેલી પીડા ગઈ ?'

'પરે જ વળગી છે । જવાબ મળ્યો

કાંચન-કથીર

સં. 'સફરીજહાં'

કાંચન

[૧]

ગીરીમાં જે મુસાફરો કંઈ કામ ન
દેવાથી વાતો કરવા લાગ્યા: એકે કહ્યું.
'આ સાધુઓને કદી કંઈ આપવું ન
જોઈએ. આ લોકો સમાજનું કશું જ ઉપયોગી
કાર્ય કરતા નથી.'

બીજાએ કહ્યું: 'બધા જ સાધુઓ એક-
સરખા હોતા નથી. અનેક સાધુઓ દરિ-
ભજન કરે છે. એમને દાન આપવાથી પુણ્ય
થાય છે, અને વળી દેટલાય સાધુઓ ભત-
ભતના ઉપદેશોથી જનતાનું કલ્યાણ કરે છે.
એવા સાધુઓના ભગ્નપોષણની ચિંતા
કરવી એ તો સમાજનો ધર્મ છે'

ધર્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠા સંતસાધુઓમાં
ને મુનિઓનાં દુહિગોચર થાય છે, યવી જોઈએ.
પરંતુ આને તો ધર્મનું જાણે સીધાસીધું થયું હોય
એમ લાગે છે અને સાધુઓમાં પણ ફેલ ને.
પ્રાચીન પ્રવેશી ગયાં છે. આમ છતાં કાદવમાં
ક્યાંક ક્યાંક કમળ પણ ફેલા દે છે. કાંચન અને
કથીરસમાં સાધુઓના સાધુત્વ અને અસાધુત્વને

જે કાઠની નળર સાધુની આંગળી પર પડતી
તેના જોમાંથી ચીસ નીકળી જતી. પરંતુ:
સાધુ તો જાણે કંઈ જ જન્યું ન હોય તેમ
જોડો દતો. થોડી જ વાર પછી મુસાફરોએ
જેયું કે એ જ શ્રીમાન-જે સાધુને કંઈ પણ
દેવામાં 'પાપ' સમજતા હતા, તે-થોડું દુઃખ,
થોડી મીઠાઈ, થોડી પૂરીઓ વગેરે લઈને
સાધુની સમજ હાજર થઈ ગયા. સાધુએ
કહ્યું: 'ભાઈ, પણ તમે તો કહી, રહ્યા હતા
કે સાધુને કંઈ પણ ખવડાવવું એ પાપ છે!'

'મદારાજ! હું આપની સાધુતા જોઈ બહુ
જ પ્રભાવિત થયો છું. ધન્ય છે તમને!'

'ભાઈ! આમાં સાધુતા ક્યાં છે? તમારી
બૂલથી વાગી ગયું તે વાગ્યું, અને મારી
બૂલથી વાગત તે પણ વાગત. વાગ્યા પછી
એને મદન ક્યાં સિવાય જૂટકો નથી. તમારી
આ મીઠાઈ લઈ લો.'

'નહીં મદારાજ! એને શ્રદા કરો.
મને સંતોષ થશે.'

'ભાઈ! આવી નાનીનાની વાતોથી
પ્રભાવિત થઈ પોતાના વિચારોને બદલ્યા
કરવા એ સારું નહિ.'

સાધુએ મીઠાઈ ન જ ખાધી.

[૨]

રાહેરના શેઠસાહેબ પોતાની ધર્મભાવનાને
માટે પ્રખ્યાત હતા. જે સાધુ આવતા તેમને
લીધેલા કાગળી દેતા. એકવાર એક સાધુ

આવી ચલ્યો અને બોલ્યો 'ટિકિટ લઈ દો
શેઠ સાહેબ! દરદાર જનુ છે'

નહીં બને!

'અને જ નહિ લઈ દો, કે કાઈને લઈ જ
દેતા નથી?'

નહીં, હોતો ટિકિટ લઈને ખર્ચ થાય છે'

'ઠીક વાત છે ત્યાર તો ટિકિટ લઈને જ
જઈશ'

સાધુ શેઠના દરવાજા પર જ બેસી ગયો
બેસી રહ્યો પૂરા ચોવીસ કલાક

શેઠસાહેબને પણ થોડી ઇન્ડ યડી હતી
બીજો દિવસે લોકોએ કહ્યું લઈ આવ્યો
શેઠજી, કાલથી મેઠો છે'

શેઠ બોલ્યા 'સારું, હો ચાલો કહા
તો, ત્રીજા વર્ગનું ચુ સાધુ થાય છે'

ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ તો ફૂ કાઢ લેત, આજ તો
હવે ઈન્ટરની લઈશ

શેઠને ગુસ્સો ચલ્યો બોલ્યા આટલાં
નખરાં! પછો રહે!'

સાધુ ચોવીસ કલાક વધુ બેઠો લોકોએ
કહ્યું 'શેઠસાહેબ ઈન્ટરની જ લઈ આવ્યો

'સારું, હો ઈન્ટરની હો વાત મૂકો હવે
'ઈન્ટરની તો કાલ લેત આજ તો હવે

સેક્ટ કલાસની લઈશ' સાધુએ કહ્યું

શેઠને જ નહિ આસપાસના બધા લોકોને
ગુસ્સો ચલ્યો બોલ્યા જુઓ તો ચાની

અવળઅડાઈ' રહેતા દો એ બેઠાંબાંને'

સાધુના અંદેશ પર ગુસ્સો તો ચુ બીજા
પણ નહેતી એ તો ખાધાપીધા વગર

બેસી રહ્યો બીજો દિવસે ફેટલાક ભક્તોનાં
દિલ ડગ્યાં, તેઓએ કહ્યું શેઠસાહેબ!

સ્થર હાથેથી છ નહીં ઊઠે વધારે પૈસા
નહિ થાય સેક્ટની જ ટિકિટ લઈને એને

વિદાય કરો

તેડ બોલ્યા 'હોરો મહાત્મા! સેક્ટ
કલાસની જ ટિકિટ લઈ આવુ છુ'

'શેઠ, ફર્સ્ટ કલાસમાં કદી ગયો નથી
બ્યારે ટિકિટ લઈ આવવા ઈચ્છો છો તો

ફર્સ્ટ કલાસની જ લઈ આવો

સાધુને ખાધાપીધા વગરનો ચોથો દિવસ
થયો એક દિવસ ઉપર પણ અઈ ગયો શેઠને

અર લાગ્યો ફાલુ હત્યા માથે લે'

બોલ્યા 'સારું! મહાત્મા! ક્ષમા કરો'

ચાલો ફર્સ્ટ કલાસની જ ટિકિટ લઈ આવુ છુ

નહીં, તમારો કાઈ વિશ્વાસ નહિ

હોઈ મયા પછી અપાવો કે ન અપાવો

અહીં જ મગાવી આવો

શેઠે ફર્સ્ટ કલાસની ટિકિટ મગાવી

આપી સાધુને આપતાં કહ્યું 'લોકોવાન લો'

સાધુએ ટિકિટ લઈને ફેડી દીધી

બોલ્યા 'રાખ તારી ટિકિટ આને તું કહેતો

હતો કે સાધુ વેચીને ખર્ચ થાય છે!'

સાધુએ કામગીરી ઉઘવી ચલતી પકડી'

[૩]

એક મહાત્મા નદોંકિનારે પોતાના
આશ્રમમાં રહેતા હતા એક ભક્ત એમને

જાન ચલ્યા આપી આવતો હતો સાધુનું

આજ પ્રાત કાળનું જળપાન હતું એટલે

ભક્ત ચલ્યા લાલો ત્યારે મહાત્મા બોલ્યા

'રહેવા દે, જલેબી બનશે ત્યારે ખાઈશુ'

ભક્ત બેઠો વિચારવા લાગ્યો કે ફાલુ

અલ્લે, મહાત્મા છ મહા કીમિયો જતાવશે

બહુ સમય પસાર થઈ ગયો બે કલાક

બાદ મહાત્મા બોલ્યા લાલો હવે ખાઈ

લઈએ'

ભક્ત યાહી જિજ્ઞાસો મહાત્માની આ

તો ચલ્યા જ છે જલેબી તો બની જ નહિ'

સાધુએ જવાબ આપ્યો 'અરે ભાઈ,

પહેલાં જૂળ થોડી હતી એ વખતે એ ચલ્યા

હતા અને હવે તો જૂળ કઠકીને લાગી છે,

હવે એ જલેબી છે'

ઢોણુ બળે દેમ. પણ આ સાધુની બાબતમાં ઢોઈએ એવી વાત ફેલાવી દીધેલી કે સાધુ તો ચણામાંથી જશેળી બનાવી દે છે. વાદ લોકો!

[૪]

એક સાધુ વિષે એવી વાત ચાલતી હતી કે તે મીઠાની ખાંડ બનાવી દે છે એક દિવસ ઢોઈએ પૂછ્યું: 'મહારાજ! લોકો કહે છે, કે આપ મીઠાની ખાંડ બનાવી દો છો, શું એ વાત સાચી છે ?'

'શું સાચું બાઈ! વાત એમ બનેલી, કે એક દિવસ એક શુદ્ધચને ત્યાં લોગન કરવા ગયો હતો. એમણે ખીર બનાવી હતી. ભૂલથી ખીરમાં ખાંડને બદલે મીઠું પડી ગયેલું. ખાતાં જ ખબર પડી. પરંતુ વિચાર કર્યો કે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે બોલવાથી શું ફાયદો ? ટીકા કરવાથી દાતાનું મન એણું થઈ જાય છે. મેં ચૂપચાપ વગર બોલ્યે ખીર ખાઈ લીધી.'

'પરંતુ, પછી ધરવાળાઓએ તો ખાધી દશે ને ?'

'હા, જ્યારે ધરવાળાઓએ ખાધી ત્યારે તેમને ખબર પડી કે ખીરમાં તો મીઠું પડ્યું છે. એમણે વિચાર્યું--આવી ખારીખારી ખીર સાધુ મહારાજ કેવી રીતે ખાઈ ગયા ? તરત મીઠાની ખાંડ બનાવી લીધી દશે. ત્યારથી આ વાત ચાલી આવે છે, કે હું મીઠાની ખાંડ બનાવી દઉં છું. મારો તો આમાં કશોય દોષ નથી.'

કથાર

[૫]

એક સાધુ મહારાજની બાબતમાં એવી વાત ચાલતી હતી, કે તેઓ કદી બજાર જતા જ નથી. લોકોએ સાધુ મહારાજને

બહુ માનતા. સાધુ મહારાજને એમના ભક્તો જેટલો જ શિષ્યસમુદાય હતો.

એકવાર તેઓ પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે એક નાનાશા શહેરમાં આવી ચઢ્યા. શહેરમાં એક ભક્તને ત્યાં ઉતારો કર્યો. પોતાના ઉપદેશાનુસાર આપના શરૂ કર્યા. સાથેસાથે થોડા ઘણા અરથાપરથા પણ બતાવતાં લોકો તો ભારે નવાઈ પામતા.

એ શહેરના યુવકમંડળે જ્યારે આ સાધુ મહારાજના પરચાની વાતો બાણી અને તેમાં ય જ્યારે સાંભળ્યું, કે સાધુ બજાર જતા નથી ત્યારે આશ્ચર્ય થઈ પડ્યું! પરંતુ તેમને આ બાબતમાં શક ગયો. તેમણે આના સાચાબોટાપણાની સાબિતી શોધવા માંડી.

હવે આ સાધુ મહારાજ થોડું થોડું જ્ઞાન અને કીમિયાશાસ્ત્ર બાણતા હતા. તેમને પોતાની મક્તા વધારવાની અર્થ લોકોમાં પૂલવાની અભિલાષા હતી. તેમની આ અભિલાષા પૂરી કરવા શિષ્યસમુદાય સારી રીતે ફાળો આપતો.

માણસ ખાય એટલે તેને ટટી તો જવુંજ પડે, એ તો કુદરતી વસ્તુ છે. નહિ તો તે માણસ પેટના અનેક રોગોથી પિડાઈને મરણ જ પામે. આ સાધુ મહારાજ બહુ જ વહેલા-અધારામાં ઊઠીને શહેરના છેડે આવેલા તળાવે નાહવા જતા. સાથેસાથે મહારાજના ભક્તો અને શિષ્યો પણ જતા. આથી મહારાજ, જોકે વહેલા ઊઠીને નાહવા જવાના બદાના હેઠળ તેઓ બજાર જવા ઇચ્છતા છતાં તળાવમાં પોતાના ભક્ત અને શિષ્યસમુદાય સાથે સ્નાન કરવું પડતું. હવે સ્નાન કરતી વખતે તેઓ તળાવના પાણીમાં જ દાખલ કરી લેતા; અને ચોતે કદી બજાર જતા નથી એ વાતને સાચી ઠેરવતા.

એકવાર જ્યારે સાધુ મહારાજ આ પ્રમાણે નિત્યકર્મ માટે તળાવે નાહવા જઈ

રહ્યા દત્તા, ત્યારે કેટલાક પુરક કાર્યકરો પણ ભક્ત સમુદાયમાં બાળી જઈ સાથેસાથે ગયા. તેમણે બારીક અવલોકન કરતા જ ઉપરના વાત ધ્યાનમાં આવી ગઈ.

સાધુ મદારાજ બંહી ગયા કે પોતા ઉઘાડી પડી ગઈ છે, તેથી તેમણે એ જ દિવસે વિદાય લીધી એ જ ભક્તસમુદાયે તે રહેવા થયેલા જ આમદ કર્યો.

પરંતુ જ્યારે હોડાએ સાચી બીના બંહી ત્યારે તેમને તે બારે તિરસ્કાર અર્થે સાધુ મારે વ્યાખ્યા.

• [૬]

એવા જ એક બીજા સાધુની વાત છે એ સાધુરાજ જ્યાંજ્યા જતા ત્યાંત્યા ભક્તો આજળ મનમોહ માગણીઓ કરતા જો માર્ગભૂરૂં પૂરી કરવામાં ભક્ત આનાકાની કરતા તે તેને ભરત કરી દેવાની ધમકી દેતા. પોતાનામાં એવી શક્તિ છે એ દર્શાવવા મદારાજ 'પૂ...' કરીને થુંકતા અને ભક્ત ભેટી, કે તરત ત્યાં ભક્તો ઉપજ થઈ જતા.

હોડા તે બારે આશ્ચર્ય પામતા સાથે-સાથે મદારાજથી કરતા તેમની ગમેતેવી માગણીઓ પણ હોડા અને લીધે પૂરી પાડતા.

પરંતુ કેટલાકના મનમાં આના વિષે

ચક્રાઓ ઉત્પત્ત થઈ, તેમણે બહુ, કે કદાચ મદારાજ પાસે એવી ઠોઠ દવા અગર જીવીશુરી લેવી બંહી, જેને લીધે મદારાજ આ જેનેતેને ભરત કરવાની શક્તિ ધરાવતા હોવા ભેદ્યો.

અતે કેટલાક જણા તૈયાર થયા. તેમણે એક રાત્રે જ્યારે મદારાજ સતા દત્તા ત્યારે જઈને તેમને જોખગ કર્યા મદારાજ જો થુંકતા તે હોડા આપા જતા રહેતા આ પ્રમાણે જ્યારે મદારાજમાં ઊભા થવાની તાકાત ન રહી, ત્યારે તેમણે નિરાંતે તપાસ કરી તપાસ કરતા તેમને મદારાજ પાસેથી એક ફોરફરસ પડીકું મળી આવ્યું. આજળ તપાસ કરતા મદારાજના ચેમમાં એક-એ રાત્રે જ પોતા દત્તા મદારાજ આ દાંતમાં ફોરફરસ ભરતા બીનાશને લીધે ફોરફરસ સળગી લીકતો નહિ. પરંતુ જ્યારે તેઓ થુંકતા ત્યારે શોડા ફોરફરસ થુંક સાથે બહાર નીકળતો અને દવાના સંસર્ગમાં આવતા મુકાઈને સળગી જતો, અને પરિણામે ભક્તો ઉપજ મતા આમ જ્યારે હોડાએ આ બધું બહુ ત્યારે તેમણે મદારાજને ખૂબ ચેથીપાકે જમાડી પોતાના માનમાંથી દાંડી કાઢ્યા.

• આ પાંચ પ્રસંગોમાંથી પ્રથમ ત્રણ દિંદી ઉપરથી છે અને પાછળના બે સામળેલા છે - સંમાદક

★

• એક સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ બહેર કહ્યું:

‘જેના પગમાં લિખ્વંદેખા હોય, તેના નસીબમાં ચઢવાને ધોડું મળે’ આદ્યમાંથી એક જણે પોતાનો પગ જોયો, તે લિખ્વંદેખા નહોતી એટલે લોકોને ચોપિયો તપાવી જમણા પગને તળિયે દેખા પાડી, પધારીવસ રહેવું પડ્યું ને પગને કાયમની જાડ આવી, આથી ધોડી વડે ચાલવાનો પગત આવ્યો.

એક દિવસ માર્ગમાં પેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્રી મળી ગયા એણે પૂછ્યું: ‘તમારા ક્યા પ્રમાણે તારા પગમાં લિખ્વંદેખા પાડી પણ કેમ મને ધોડી બેસવા ન મળી?’

સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું:

‘અમારું શાસ્ત્ર કહી જાડું નીવડતું ન નથી તમારી લિખ્વંદેખા ખરી હોત તે ખરી ધોડી મળત, પણ દરદરૂત લિખ્વંદેખા પાડી તે તમને દરદરૂત લાકડાની ધોડી મળી?’

ભડલી વાક્યો

શ્રી ભગવાનદાસ દેવડા

આવી આવેલાં 'ભડલી વાક્યો' એની સાક્ષી પૂરે છે. આ મહાન જ્યોતિષીના જીવન વિશે સામાન્ય રીતે દિ'દમાં જન્યું છે તેમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ આછી વિગતો મળી આવે છે. આ ભડલી વાક્યોમાં હિચ્ચારાયેલાં સત્યો પાછળની વૈજ્ઞાનિક હકીકતોની આગે તેમજ વિચારણા યત્ની જરૂરી છે. નિષ્ક્રાંતો એ વિશે પ્રશ્ન પાડી શકે.

આપણ પ્રાચીન સૂત્રોની માફક ભડલી-વાક્યોને પણ ઘણા ઘણાની નજરે જુઓ છે. એ બધું નકામું-એ બધું જૂના જમાનાનું-એમ અર્વાચીન શિક્ષિત સમાજ પણ કહે છે ત્યારે આપણને પણ શકા થાય, કે શું આ વિજ્ઞાન યોદ્ધાં દસે? ને ઉલ્ટે એ યોદ્ધાં છે એવી દિમાચત કરવા આપણે પણ લાગી જઈએ છીએ. પણ તે વિશે આપણે આપણા મનને કદી પૂછીએ છીએ, કે શું આપણે તે સંબંધી કદી વિચાર કર્યો છે? વિજ્ઞાન કદી યોદ્ધાં હોઈ શકે? અનેક વરસોની મહેનત, અનુભવ અને પ્રખર શોધક-શક્તિની ભઠ્ઠીમાંથી પસાર થયેલાં સૂત્રો યોદ્ધાં હોઈ શકે? હતાં એ સૂત્રો વિશે જરા પણ વિચાર કે અવલોકન ક્યાં વિના તિરકાર-પૂર્વક જૂના જમાનાનું કદીને કદી રતાં આપણે જરા થે ચગકાતા નથી. એટલું જ નહીં, યોદ્ધાં નેએ હોવાની ના પાડે તેમને રૂઝુમત કદી તેમની નિંદા કરવામાં જાડી નાખતા નથી. 'જુદું તેટલું સૌતું'ની કહેતીને વારંવાર ઉપયોગ કરી ગયે લઈએ છીએ ને જાન આરેશમાં અંગેજી કે ગ્રીક વરજ્ઞાની. વિજ્ઞાનીનાં હેતીન વાક્યો હિચ્ચારીએ છીએ તથા વિજ્ઞાનના પ્રાવેશિક નિયમો જ લઈ કદીએ છીએ! આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને

આજના વિજ્ઞાનની શોધખોળ પહેલાં જે આપણા પૂર્વજો યોદ્ધાનો વ્યવહાર સારી રીતે અને અમુકઅર્થે વૈજ્ઞાનિક દેએ ચલાવતા હતા એવા અનેક પુરાવાઓ મળે છે. એમનું સમાજશાસ્ત્ર, એમના નીતિનિયમો, એમનું અર્થકારણ, જ્યોતિષ, હરદ-રેખાવિજ્ઞાન ને ગણિતશાસ્ત્ર-બધાયના મૂળમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ તો હતી. આટલાં વર્ષોથી કં'ટોપકં'ટ.

પ્રાવેશિક નિયમ એવો છે, કે કોઈ પણ વસ્તુને ચઢણ કરતાં પહેલાં તેનું સત્ત્વ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, પણ એ નિયમ કારણ જ આપણા જૂના શાસ્ત્રીય નિયમોનાં નાશ કરીએ છીએ. આપણી સમાજવ્યવસ્થાનાં મૂળ જુઓ. મૂળ કેટલાં મુંદર અને પ્રાચીન છે! આપણી લક્ષપદ્ધતિ પ્રાચીન જતાં આધુનિક જીવનવિજ્ઞાનના ધોરણ પર રચાયેલી છે, એની અત્યારે કોઈ ના પાડી શકે તેમ નથી. વારસામાં મળતા સુણો, આંતરજનના નિયમો. ને તેની અસરો વગેરે જનનશાસ્ત્રના અનેક નિયમ પર જ આપણી લક્ષરીતિ રચાયેલી છે. આપણું વૈદકશાસ્ત્ર, આદારશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર. કે જોને આપણે વખોડતા તે, આજે આધુનિક વિજ્ઞાનની કસોટીએ પણ સોટચતું સોતું ભિતરે છે.

ભડલી વાક્યો મુખ્યત્વે આપણા પછાત-વર્ગના જેટલામાં પ્રચલિત છે ને વાર્ષિકદર્શન મેળવવાનો તેમનો લોભિયો છે, એ જ તેમનું સાધન છે. આપણે કહેવાના, કે અત્યારે ત્યારે વાયુચક્રાવા તરફથી વાયુશાસ્ત્રીઓ આગા-હીએ આવે છે ત્યારે આવા નિયમોની શ્રી જરૂર? એવા વાક્યોની ખટપટમાં શા માટે પડતું? પણ આપણે કદી વિચાર કર્યો છે, કે આ આગાહીઓ પ્રામજનતા મુખી પહેાએ.

છે કે નહીં ? નથી જ પહોંચતી તો તેને
પહોંચાડવાની બચરખા કરવી, એનો જવાબ
પણ મળવાનો તો વાક્યોત્તર શરૂ થઈ જાય
વાયુચક્રાત્તરક્રમી જલાર પડતી આગાવીઓ
સામાન્ય રીતે દવામાન, આબોહવા, વખત,
ક્યાણ, ધવન અને તેની ગતિ, વાદળાં, વરસાદ,
રથાનનો ભૌગોલિક તિમિતિ અશ્વિચરેણાં
વગેરેના અભ્યાસ પરથી જલાર પાડવામાં આવે

છે, જ્યારે આ ભડલી વાક્યની આમાહીઓ
નક્ષત્ર, તારાનો ચિત્તિ, ચંદ્રની સ્થિતિ, સૂર્યોદયની
સ્થિતિ વાદળાં, મેધધનુષ્ય તથા જારને તિમિતિ
પર રચાએલાં છે; એટલે બહારમાં આવા
વાક્ય મૂકવાનો હેતુ એ જ છે કે વાયુચક્રમાં
આગળ વધતા અભ્યાસીઓ આ વાક્યોને
તેમના અભ્યાસ સાથે સરખાવીને પ્રાચીન
સનાતન સત્યોને પ્રકાશમાં લાવે.

કારતકે

કાર્તિક સુદિ પડવા દિન, હોય ને બુધવાર;
વરસ હોય તે કલ્પરૂં, ન કરીય વળી વિચાર.
દીવા વીતી પંચમી, આવે આદિત્ય વાર;
ધન કણ રાખી સંચરો, જગનાં સકળ નરનાર.
માગવણે મરકી ધરો, દક્ષિણમાં ઉત્પત;
પૂર્વે વિચક બગરો, ખળભળરો ગુજરાત.

કાર્તિક સુદિ બારસે રેખ; માર્ગશીર્ષ સુદિ દસમ મેધ;
પોષ સુદિ પાચમ રવિવાર, માઘ સુદિ સાતમ નિરધાર.

તે દિન ને મેધ ગાજત, માસ બાર અંબર વરસંવ.
કાર્તિક સુદિ એકાદશી, વાદળ વીજળી હોય;
આપાદે ભડલી કહે, વરખા સાથે જોય.
કાર્તિક સુદિ પૂર્ણિમા, ને કૃત્તિકા કદી હોય;
તેમા વાદળ વીજળ, જોગ જોગથ જોગ.
કાર્તિક પૂર્નેમ કૃત્તિકા, અઢકી હોયે જેમ;
પણે વધે ને વરસમાં, ભારે વરખા તેમ.

બુદ્ધિ નેથી કાર્તિક અભ્યાસ, રવિ, શનિ, કોમે ને વાસ;
સ્વાતિ ચોગ આયુષ તે પાસ, કાળ કતાવે નાસનાસ.

સુદિ બારસે ને મેધા હોય, અપાઠ માસે વરસે તો ચ;
માસ અવર પણ વરસે જાણ, કહે ભડલી સાચું પ્રમાણ.

માગશર

ને મેધ માર્ગશીર્ષ વદિ આઠમ, હોય મેધ શાવણમાં નેમ;
વદિ દસમી ને પોષ માસ, આવજુ વદિ દસમીએ વાસ.
જ્યેષ્ઠા માર્ગશીર્ષમાં, વળી તપે ને મૂળ;
ભાદ્રે ભડલી એમ ને, નીચળે અગ્ર અવલ.

સાર્ગશીર્ષમાં આઠમ ઘટા, વીજ સમેતી હોય;
તો શ્રાવણ વરસે ભલો, સાચ સવાઈ નેય.

પોષ

પોષ સુદિની સપ્તમી, ને આઠમે ગાજ;
ગર્ભ હોય તે બલુબે, સરસે સધળાં કાજ.
પોષ માસની સાતમે, નહે પાણી નવ હોય;
વરસે આર્દ્રા સહી, જળસ્થળ એક જ નેય.
પોષ વદિ ને સાતમે, આલ વીજળી છાય;
શ્રાવણ સુદિ પૂર્ણિમા, નિશ્ચય વર્ષા ધાય.
પોષ વદિ દસમી દિને, વાદળ ચમકે વીજ;
પૂનમ અમાસે શ્રાવણે, જળ વરસે ધરી ખીજ.
(તો વરસે ભડ ભદ્રવો, માધુ ખેલો ત્રીજ).
પોષ વદની તેરમે, ચોદશ વાદળ હોય;
પૂનમ અમાસ શ્રાવણી, જળધારા અતિ નેય.

પોષ અમાસે મૂળથી, સારા આદે માસ;
નિશ્ચે ગાંધો ઝૂંપકાં, વસો સુખેથી વાસ.
શનિ, આદિત્ય ને મંગળે, પોષ અમાસ હોય;
બમણા, ત્રગણા, ચોગણા, ધાન્ય મોંઘાં હોય.
ઝોમ, શુક ને શુર શુર, પોષ અમાસે હોય;
ધરધર હોય વધામણાં, ખૂરા ન માને કોય.

મહા

મહા માસમાં ન પડે શીત, મોંઘું બહો અન્ન ખચિત;
પંચ હોય મહામાં સવિવાર, તો નેશી તું કાળ વિચાર.

અજવાળી છઠ મહાતણી, વાર હોય ને ચંદ્ર;
તેલ, લી મોંઘું નહિ, લાલે સાચો છંદ.
ગાજે નહિ મહા છઠ દિને, મોંઘો હોય કપાસ;
સાતમ જેખો નિરમળી, તો નવ સારી આશ.
મહા સુદિ ને સપ્તમી, સૂર્ય નિર્મળો હોય;
ભરલી ભાખે એમ જે, જળ વિષુ પૃથ્વી હોય.
સપ્તમી મહાની ઊજળી, વાદળ મેઘ કરંત;
આપાદમાં ભરલી કહે, ઘણો મેઘ વરસંત.
મહા સુદિ ને સપ્તમી, હેમ વીજળી હોય;
વરસે આદે માસમાં, સોચ કહે નવ દોય.

મહાની સાતમ ઊજળી, આઠમ વાદળ હોય;
અપાડમાં તો ધૂમિયા, વરસા ભેપી ભેય.
અંદ્ર આડમે નિર્મળ હોય, વાદળમાં સૂરજ ભે ભેય;
તો નાથે રાજ ભય લે, જોમ કહે ભોળી સહદેવ.

મહાની નવમી નિર્મળી, તો સૂકો અપાડ;
કણુ વેચી પોતું કરી, ભરણી કહે દુઃખ ઠકાડ.
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ કરે વિશાળ;
ભાદરવે જળ આવશે, સરોવર ફોડે પાળ.
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ રેખ ન ભેય;
તો શ્રાવણ સૂકો જશે, મેહ છુંદ નવ હોય.

મહા નવમીનો અંદ્રમા, મંડળ સહીતે વાસ;
અપાડમા તો વરસશે, મૂકીશ નહિ વિવાસ.
વાદળ મહા મુઠ પૂતમે, આશ પહોર જ હોય;
ચોમાસાનાં ચાર માસ, કમથી મોંઘા ભય.
મહા મુદિ પૂતમ દિને, અંદ્ર નિર્મળો હોય;
પશુ વેચો કણુ સંશ્લોક, કાળ હળાહળ સોય.
મહા અધારી સાતમે, મેઘ વીજ અમઠંત,
માત્ર ચારે વરસશે, ન કરો કોપણ અંત.
અધારી નવમી મહા, મૂળ અર્ધ ભે વાર;
ભાદરવા નવમી વદિ, વરસે જળ નિરધાર.

ફાગણ

ફાગણ ને પડવે વળી, ચાતળિયા કંઈ હોય;
તો તો કાળ પડે નહીં, કહે સુકાળ ન કોય.
ફાગણ સુદની સાતમી, આઠમ નોમ ગાજંત;
અમાવાસ્મા ભાદ્રવી, વરસા તો વરસંત.

હોળી દિનનો કરો વિચાર, શુભ ને અશુભ ફળ સાર;
પશ્ચિમનો વાયુ ભેવાય, સમય જોજ સારો કહેવાય.
વાયુ ભે પૂરવનો વાય, કોરો ને કંઈ લીનો ભય;
દક્ષિણ વાયુ ધનનો નાથ, જો સમય નવ જીવજે ધાત.
ઉત્તરનો વાયુ બહુ હોય, પૃથ્વી પર પાણી બહુ ભેય.
ભે વંટોળો, ચારે વાય, પ્રજા દુઃખમાં ઝૂરે રાય.

ભે વાયુ આકાશે ભય, પૃથ્વી રણ સંશ્રામ બતાય;
ફાગણની પૂતમને દિન, હોળી અમય પારખ કીન.

ભાદરવો

ભાદરવા સુદિ પંચમી, યોગ સ્વાતિનો હોય;
 શુભ ભેગે એ બે મળે, મંગળ વરતે ભેય.
 ભાદ્ર માસ અબવાળીઓ, લખો મૂળ રવિવાર;
 ભડલી ભાગે એમ જે, સાળી ભલી નિરધાર.
 દિન ભગતો ભાદરવો, અમાય ને રવિવાર;
 ધનુષ્ય ભગે પશ્ચિમે, હોય જ હાહાકાર.
 સ્વાતિ દીવા ભે મળે, વિશાળા જેલે ગાય;
 ઘણાકે ભડલી રજુ ચડે, ભિપશ સાળી નસાય.

આસો

આસો વદિ અમાસડી, ભે આવે શનિવાર;
 સમય આવશે આકશે ભેશી ભેષ વિચાર.
 મૂળ નક્ષત્રે પાણી હોય, ધ્રુવણ વળી રાળી તું ભેય;
 ભે ચિત્રામાં જેલે ગાય, તો સાળી નવ ખાલી ભય.
 વિજયાદશમ જે ચારી હોય, સંવત્સરનો રાજા હોય.

જળધર જળ ઉપર ભમે, ગો નભ લણી ભેવંત;
 ભડલી તો એમજ ભણે, જળધર જળ મેલંત.
 પિત્તળ કાંસા લોહને, જે દિન કાળય ક્રેય;
 ભડલી તો તો ભણજે, જળધર આવે સોય.

હોય પાણી ટળશે ગરમ, ચઢીઓ ધૂળે ના'ય;
 ઇંડાળી છીડી દીસે, તો વરસા બહુ થાય.
 બોલે મોર મહા તરે, હોય ખાટી ભે છાશ;
 પડે મેઘ મહીં ઉપદે, રાખો રૂઢી આશ.
 પ્રાતઃસમે ડંગરા, રાત્રી ભિજળી હોય;
 સૂર્ય તપે જે પહોરમાં, હુકાળ તો તું ભેય.
 શુક્રવારી ભે વાદળી, રહે શનિશ્વર છાય;
 ભડલી તો એમજ ભણે, વિષુ વરસા નવ બાય.
 રાત્રે બોલે કાગડા, દહાડે રૂવે શિયાળ;
 તો ભડલી એમજ ભણે, નિશ્ચે પડશે કાળ.

રવિ અંગારો મુરશુર, શશી શુક પરિવેશ;
 દિન ભે ચોથે પાંચમે, રૂધિર વહી ગણી લેશ.
 ભગે સૂર્ય પશ્ચિમ દિશે, ધનુષ્ય ભગતો ભણ;
 તો દિન ચોથે પાંચમે, રૂડા મૂળ મહિ માણ.

ઉત્તરા ઉત્તર આપીઓ, હસ્ત મોડી મુખ જાય;
 હીને ચિત્રા ને કદી, પ્રજા મુખી તો થાય.
 ધનનો મુરજ હોય તો, મૂળાદિક વરસંત;
 ગરમ સહિત ને જોઈએ, વરસાની નહિ ચંત.

વોત્યા વરસંત ત્રિગણા વાટ, ધરતી માંહી ગયા ને અધાટ.
 ભાગ સાતનો લેતાં હોય, લક્ષણ તો વરસાદના જોય.

મોંઘુ શૂન્ય વધે કે ચાર, પાંચ વધે ત્રણ કાળ ધાર;
 ખટ, જો, એક છે સમભાવ, એવી જોવી શાખ ખતાવ.

ને વારે રવિ સંક્રમે, અમાવાસ્યા હોય,
 ખપર માથે જગ બમે, વિખ ન ધોળે કોય.

ને વારે રવિ સંક્રમે, આતે, ચોથે વાર;
 અશુભ દાળી શુભ કરે, જોશી જોય વિચાર.

ખીને ત્રીજે કરવર, કુસુમ રસ મોધાય;
 પહેલે છડે આદમે, પૃથ્વી પ્રકે થાય.

ચિંધાળે સ્ત્રી જાત્રી, જોડી વરસા કાળ,
 ઉનાળે ઊખી જાત્રી, ચોખો કરે મુકાળ.

જ્યેષ્ઠા આદરા ચતુર્ભિષા, સ્વાતિ શ્વેતા માંહી,
 સંક્રાંતિને જાણને, મોઘું અન્ન વેચાહી.

કર્ક સંક્રાંતિ મંગળવાર, મકર સંક્રાંતિ શનિજ વિચાર;
 પંદર મુહૂર્ત વારી હોય, દેશ ઉજ્જડ કરે તું જોય.

પુનર્વસુ ને શકિલ્લી, વિશાખા ત્રણ ભાળ;
 ઉત્તરામાં ને મંક્રમે, કયે મૂર્તિ એ પિસ્તાળ.

ભરણી, આદરા, અશ્લેષ, સ્વાતિ, ચતુર્ભિષા મણી લેશ;
 સંક્રમે ને જ્યેષ્ઠા માંચ, મૂર્તિ જો દશ પંચક થાય.

શેષ નક્ષત્રો, ને રહ્યા, મૂર્તિ ત્રીસે જાણ.
 સંક્રાંતિ મૂર્તિ કહે, જાર તણું જ પ્રમાણ.

મુશ્તવાર એકે કહો, લાભ તિથિમાં જાણ;
 પરિ આદિ દશ પંચશું, સંક્રાંતિ મન આણ.

નક્ષત્રો એ રીતણું, આંક મેહનાં એક.
 એ રીતે ગણતાં કહું, નક્ષત્ર રવિનું જેક.

વેદ ચારમાં દીજીએ, તિથિમાં સાત મુકાપ;
 સાઠે સંવત્સર થયે, ચીઠ ઘડી જોડાય.

સંવત્સાંશ શશી ન્યૂન છે, વરસ પાંત્રીસે જાણ;
 શેષ રહ્યા તે શાંકય છે, નિચે કહું છે વાણ.

શકમાં ત્રણને લેળીએ, ભાગ્ય પકારથ કામ;
દોષ કહે તે સાંભળો, કહીએ મેધનું નામ.

અત્રિતિકા એકે લહો, સમતિકા ખીજે જ;
ત્રણ વધતા તે પુષ્કરા, વેદે દ્રોણજ ખીજે જ.
બારગણો સહુ કહો, ઓગણીસે લો ભાગ;
શેષ રહે તે સાંભળો, અધિક માસની લાગ.
કૃષ્ણ પક્ષ જે માસમાં, પાંચમદિન સંકાન્ત;
અધિક માસ તે આવશે, પંચાંગે નહિ શાન્ત;
વરસ રાજ શુર શશીનો, દોનું મેલીએ આંક;
નેત્ર ગણા તેને કરો, ખરો પાંચ નિશાંક.
આંક સર્વે લેગા કરી, પંદર ભાગે લે જ;
શેષ રહે તે સૂણજો, સર્વ આથપત એ જ.

આંક ભાગ લેતા રહ્યા, શેષ આંકડા હોય,
નેત્ર ગણા તેને કરો, પંચ મેળવો સોય.
લેતાં પંદર ભાગથી, જરો વધેથી બાણ;
પરકાર એથી કીલજો, બારે રાશી પ્રમાણ.
સુદ પડવે જે ચૈત્રની, જે વારી તે રાધ;
મેળે મંત્રી બાણજો, કર્ક અનેરો થાય.
આર્દ્રા જે વાર છે, મેઘાધિપતિ એક;
પરભવે સંકાન્તિ તુલે, રસાધિપતિ તેક.
ધન ધાને પશ્ચાતમાં, મકર ક્ષણાધિપતિ બાણ;
ગણ કર્ક પતિ બાણવો, દંડપતિ મન આણ.

દિવાળી જે વારમાં, ધનાધિપતિ થાય.
કાર્તિક સુદિની પંચમી, કોટવાળે કહેવાય;
પડવો સુદિ આસો તણી, સેનાનાયક સોય.
મિન દુરંગે શો કીલજો, કાળી રોહણી હોય;

★

એક સુતારે પોતાની પત્નીને જરે બધારે દીવો દરવાનું કહ્યું. આથી બાલદમાં બેઠેલાને આશ્ચર્ય
પડ્યું. તેણે પ્રશ્ન : ‘બાઈ, જરે બધારે દીવો શે ?’

સુતારે બતાવ દીવો : ‘એ તો અત્યારે કહીશ ત્યારે મારી પત્ની માંડ રાત્રે દીવો કરશે.’

યુગ પ્રવાહ

શ્રી સોપાન

નવા વર્ષે

સપ્તા દેશમાં દિવાળી એ સૌથી મોટું વર્ષ મનાય છે. દરેક માણસ નિત્ય જીવનનાં સુખદુઃખ બૂધી જઈ તે દિવસે આનંદ માણના કાંઈ છે. જેઓ સમગ્ર અને સરકારી છે તેઓ નવા વર્ષે કેટલાક સંકલ્પો પણ કરે છે. વર્ષ પૂરું થાય છે ત્યારે રોઈને એમ નથી લાગતું કે જિંદગીનું એક વર્ષ એણે ચલું, પરંતુ એમ લાગે છે કે મયા વર્ષની બૂધો ને ખામીઓ બૂધી જઈ નવેસર જિંદગી જીવવા માટે નવા વર્ષનો મમળ પ્રારંભ થયો. દિવાળીએ વેપારીઓ સરવૈયું કાઢે છે તે નવા વર્ષના કાર્યક્રમને ગોઠવવા માટે. ભગત વેપારી પોતાના નફા-નુકસાનનો હિસાબ હથેલાં રાખતો હોય છે; છતાં વર્ષને અંતે એ જાણના સરવાળા તે મૂકે છે અને તે ઉપર એક સળંગ દૃષ્ટિ નાખીને જોઈ લે છે કે જ્યાં બૂલ ખાધી, જ્યાં ટોકર ખાવી પડી, ક્યાં સફળતા મળી, ને ક્યાં આશા નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ માનવીની જિંદગી પણ એક વેપાર જ છે. આપણે સફળ બહીએ છીએ કે કેવળ આપણી હોશિયારી જ જિંદગીમાં કે વેપારમાં કામ આવતી નથી. બહારના સંચોળાને, આપણે કિસ્મત કહીએ કે ઈશ્વરની કૃપા કહીએ, તે મદદરવો ભાગ બળે છે. આમ છતાં આપણે મારે તો હોશિયાર રહેવું અને કામ કરવું એ જ નિર્માણ પથેલું છે; કારણકે બહારના સંચોળો આપણે બહી શકતા નથી, ઈશ્વરની કૃપા કે આપણા નસીબની આપણને મુક્ત ખજાર પાતી નથી. આવી રીતિમાં ઈશ્વરે આપણને શ્રમ કરવાની, લુહિ વાપરવાની, દડ રહેવાની

વગેરે જે શક્તિઓ આપેલી છે તેનો ઉપયોગ કરી જીવનનો આનંદ માણવો એ જ સાચો માર્ગ છે.

દિવાળી દર વર્ષે આવે છે અને નવું વર્ષ પણ દર વર્ષે શરૂ થાય છે. આપણે નવા વર્ષના મારલો પાછલા વર્ષનું અવલોકન કરવું જોઈએ. મધુ વર્ષ જ્યારે શરૂ થયું ત્યારે આપણે જ્યાં હતા, ત્યાં જ છીએ, પાછા દહ્યા છીએ કે આગળ વધ્યા છીએ તેનો હિસાબ મારવો જોઈએ. મયા વર્ષના મારલો આપણે આગળ વધવાના સંકલ્પો ક્યાં હતા? પ્રગતિનો ટોર્ષ કાર્યક્રમ પછી હતો? પાછલા અનુભવોને આધારે જીવન પથમાં ફેરાર કર્યો હતો? આ બધું આપણે યાદ કરવું જોઈએ સહેજ નિરીક્ષણ કરતાં આપણને ખાતરી થશે કે આપણે સંકલ્પ કર્યો નહોતો, કાર્યક્રમ પછી નહોતો, જીવનની ચોક્કસ દિશા નક્કી કરી નહોતી અને પવનને આધારે ચાલતા જતાં જીવનમાં માફક આપણે જીવન આપણે ચિતાવ્યું હતું આવા જીવનમાં એ સફળતા સાંપડે તો તેને ઈશ્વરની કૃપા જ સમજવી જોઈએ; અને નિષ્ફળતા મળે તો તે મારે આપણને પોતાને જ દોષ દેવો જોઈએ. સફળતાની જાણતમાં એટલું બહુ જરૂરી છે, કે જો આપણે બચન અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા હોત તો ઈશ્વરની કૃપાનો વિશેષ ઉપયોગ કરી શક્યા હોત, આપણી સફળતા વધુ હૃદયજન જતી હોત. જેમ પવનની દિશામાં દોડ મુકનાથી ઓછા માટે આગળ વધી શકાય છે, તેમ બન્યું હોત. એ જ રીતે જો આપણે જીવનનો કાર્યક્રમ ધરી રાખ્યા હોત અને

દરતાથી તેને વળગી રહ્યા હોત તો નિષ્ફળતાનું પ્રમાણ અવશ્ય ઘટાડી શકાત. વિરલ પ્રવાદમાં તરતી વખતે માણસ પોતાની અતને બચાવવા જેવો પ્રયત્ન કરે છે તેવો પ્રયત્ન આપણે કર્યો હોત તો કદાચ નિષ્ફળતામાંથી ઊગરી નહીં શકત.

ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચારીએ. સંકલ્પને, ચોક્કસ ઠાવક્રમને અને પુરુષાર્થને અવકાશ છે જ. કૃશ્વરી શક્તિમાં માનનારાએ સમજી લેવું જોઈએ કે કૃશ્વરે આપણને વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની શક્તિ આપણા વિકાસ માટે જ આપી છે. તેનો જે ઉપયોગ ન કરે તે કૃશ્વર પ્રત્યે આસ્તિક છે એમ કેમ કહી શકાય? હીપોલસી ઊગવવા જેવું આજે વાતાવરણ નથી. આપણે સ્વતંત્ર છીએ છતાં અનેક દુઃખોમાં ડૂબેલા છીએ. દુનિવાની હાલત પણ સારી નથી. માનવજાતનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના સંકટમાં સપડાયેલો છે. જે દેશો સમૃદ્ધ છે તે દેશો સમૃદ્ધિએ સર્ભવેલા સાધનોથી પીડાય છે. આ બધી વેદનાઓ સાથે આપણે નવા વર્ષમાં પગલાં માંડીએ ત્યારે આપણે વારતવિક પરિસ્થિતિ ખૂલી નહીં તરંગી ન બનવું જોઈએ. આપણે ત્યાં છીએ ત્યાંથી કંઈક આગળ વધીએ, આપણો દેશ છે તે ઠરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બને એવી આશા રાખીએ અને એવો જ સંકલ્પ કરીએ તો તે વાસ્તવિક બહુશી. આ જગતમાં બહુ જ નિયમપૂર્વક ચાલે છે. આપણે જેને ચમત્કાર કે અકસ્માત મનુષ્યોએ છીએ તે પણ દ્રઢતાના કોઈ ગૂઢ નિયમનું જ પરિણામ હોય છે. કુદરતનું અવલોકન કરતાં એમ દેખાય છે કે બધું ધીમેધીમે અને અવશ્યિત જ બને છે. આપણે આ નવા વર્ષે ધીમે પગલે છતાં અવશ્યિત રીતે ચોક્કસ દિશામાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય કરીએ.

ગાંધી જયંતી

રાષ્ટ્રપિતાના મૃત્યુ પછી આખા દેશે હમણાં એમની ઊંચ જન્મજયંતી ઊજવી. દેશનું સુકાન જેમના હાથમાં છે અને રાષ્ટ્રની સેવામાં જેમણે પોતાના જીવન અર્પણ કર્યા છે તેવા નેતાઓએ ફરીને આપણને યાદ આપ્યું કે પૂ. ગાંધીજીએ પ્રભોધેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલવામાં જ વ્યક્તિનું, રાષ્ટ્રનું અને વિશ્વનું કલ્યાણ છે. પૂ. બાપુ આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ એમણે લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જે ઉપદેશ આપ્યો છે અને પોતાના જીવન દ્વારા જે ઉપદેશને અસ્તિત્વ કરી બતાવ્યો છે તે આપણી સાથે છે. ગાંધીજીનો જય પાકારતી વખતે આપણે એમના આદર્શોનો વિનય થાય એવું કશું ન કરીએ તો એમના જમનો કેશો અર્થ નથી. દેશની સામે જે સવાલો ઉઘરે જિજ્ઞાસા થયા છે, તેમાં એકેય સવાલ એવો નથી, જેનો ઉકેલ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યો ન હોય. આપણો દેશ આજે આર્થિક વિદંબાણોમાં પડેલો છે વ્યાપ્રધાન કહે છે કે દેશનો સૌથી ગંભીર સવાલ એ જ છે. આ સવાલ ઉકેલવા માટે આપણે સૌથી પહેલું ધ્યાન જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપર આપણું જોઈએ. અનાજની બાબતમાં આપણે પરાધીન છીએ. વ્યાપ્રધાન દ્વારા આપણા રાષ્ટ્રે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે ૧૯૫૧ના અંત પહેલાં અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની જવું. આ પ્રતિજ્ઞા બહાર થયા પછી આર્થિક પરિસ્થિતિ વધુ બગડી છે માટે એ પ્રતિજ્ઞા વહેલી પરી કર્યા સિવાય આપણે છૂટકો નથી. વ્યાપ્રધાને ગાંધીજયંતીને દિવસે પ્રત્યેક ભારતવાસી પાસે જે અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે તે આપણે પરી કરવી જોઈએ. અનાજનું ઉત્પાદન

વધારવું, જગત્ થતો અટકાવવો, અનાજની જગ્યાએ અન્ય ખાદ્ય પદાર્થોથી બદાવવું વગેરે કરવાનું અથડે નથી આપણી અનાજની જોડ જલુ થોડી છે આપણે નિશ્ચય કરીએ તો માત્ર એક વર્ષમાં જ આ જોડ પૂરી કરી શકીએ, એમાં શકા નથી ગાંધીજીનાં વીની ઉજવણી આવી માર્ગ પ્રતિજ્ઞાના પાલનથી જ સાધક થાય

કાશ્મીર પ્રકરણ

કાશ્મીરની પરિસ્થિતિ છેલ્લા મહિનામાં વધુ જગડી છે. કાશ્મીરપંથ નિષ્પત્તવાનો એકવાર કરી અહીંથી ચાલ્યું મૃત્યુ છે હેઠા નવ જાદિનાની કાશ્મીરપંથની કામગીરી આપણા મનમાં જે વહેમો ઉત્પન્ન કરતી હતી તેમાંનું ઘણું સાચું પડ્યું છે કાશ્મીરપંથે દિંદ-પાકિસ્તાનમાં આવીને ખરેખર પ્રપંચ બેસ્યો છે. કાશ્મીરપંથનો પાકિસ્તાન અને દિંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર દમણા જ પ્રગટ થયો. પંચની જેલો લગાદીની પ્રભાસ અને તેનો દિંદ-પાકિસ્તાને આપેલો જવાબ ઘણું દમણા જ પ્રગટ થયા. આ બધાંનું વાંચન એમ બતાવે છે, કે પંથે પાકિસ્તાન તરફ ભારે મોટા પક્ષપાત કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ દિંદને અપાયેલી ખાતરીઓ ઘણું બૂઠી જવામાં આવી છે મુખ્ય અર્થે કાશ્મીરના પાકિસ્તાની પ્રદેશમાં આજદ કાશ્મીર દેશ અને ઉત્તર પ્રદેશના વહીવટ જોગે હતો તે અર્થે કાયમ રહ્યો છે. આ અને આવી બીજી બાબતો અંગે પંથે લગાદીનું સૂચન કર્યું તે બારે વિચિત્ર છે આવા પ્રાણપ્રદમાં દિંદ લગાદી રવીકારી રોકે નહિ જે સવાલ એકવાર નક્કી થયો છે તે સવાલ કોઈ લગાદીને સોંપી શકાય નહિ. કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર આજદ કાશ્મીર દેશ, એટલે કે વેશપલટો કરેલી પાકિસ્તાની

સેના, કાયમ હોય ત્યાંમુઠી એ પ્રદેશમાં નિબંધ લોકમતની આશા જ ન રાખી શકાય આ બાબતમાં દિંદ સરકારે જે મહત્તમ વલણ દાખવ્યું છે તેને સમગ્ર પ્રબળો દેશ છે કાશ્મીરની રાષ્ટ્રીય પરિપદે ઘણું આ બાબતમાં એ જ વલણ અબલ્યાર કયું છે

હુંડિયાગણનો ફેરફાર

હુંડિયાની સરખામણીમાં છંદો કે પાકિસ્તાની કિમત થટાડી તે સાથે દિંદ સદિન ઘણા દેશોએ પેતાના ચલણની ડોલર સાથેની કિમતમાં ઘણું થટાડ્યું કર્યો ડોલરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિમત થટાડી આપણને લાગે છે કે તે શકાર્થ છે, નુકસાન તો કોઈસ યશે જ પરંતુ દિંદ શકાર્થ પાસે આમ કર્યા સિવાય દેશો જ નહોતો પાકીની કિમત ઘટે અને રૂપિયાની કિમત ન ઘટે તો આપણા વેપાર ઉપર મોટો ફાટા પડે આપણા વેપારના લગભગ ૭૫% જે દેશોએ ચલણ થટાડ્યું છે તે દેશો સાથે છે એટલે ચલણ થટાડ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો દેને આપણને અમેરિકાનો આલ મોંઘો પડ્યો આપણે માલ અમેરિકાને સરતો પડ્યો આપણી અમેરિકાથી આવતાં કોઈ કરીએ અને આપણી નિકાસ વધે તો જ આ આવથટાડાના મારમાંથી આપણે બચી જઈએ આ સકલ કોઈ રીતે આપણને સ્વાવલંબન તરફ પરાણે બેસી જનાર છે અને તે શુભ ચિહ્ન ગણાય આપણે આપણી જરૂરિયાતો આપણા દેશમાંથી જ ઉત્પન્ન કરી લેવી એકંદરે જ્યાં કો શક્ય ન હોય ત્યાં જે દેશોએ જાણ થટાડ્યો છે તે દેશોમાંથી એ જરૂરિયાતો મેળવવી એકંદરે અને અત્યંત આવશ્યક હોય તેટલી વસ્તુઓ જ દાખલા તરીકે જેટી અને ઉલોગો માટેની ધન-સામગ્રી, અને આવશ્યક દવાઓ પૂરતો

આધાર અમેરિકા ઉપર રાખવો જોઈએ. આપણે અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનીએ અને બીજા બાબતો વિશે પણ કંટકસર તથા વિશેષ ઉત્પાદનમાં સફળ થઈએ તો આ અનિષ્ટમાંથી છટકાવાની આશા છે જ.

પાકિસ્તાનનો અવળો રાહ

સ્ટેલિંગ વિસ્તાનના બધા જ દેશોએ પોતાના ચક્ષુના ભાવમાં ઘટાડો કર્યો, પણ પાકિસ્તાને એ દિવસ તક જોયા પછી પોતાનો રૂપિયો નિયમ રાખવાનો નિશ્ચય બહેર કર્યો. દિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે છેલ્લા એક વર્ષમાં સંબંધો બગડતા જ રહ્યા છે. કાશ્મીર, નિર્વાસિતોનાં મિલકત, નહેરોનું પાણી વગેરે ઉપર સવાયોમાં પાકિસ્તાનના રૂપિયાએ એક મારો ઉમંગ કરી દીધો છે. પાકિસ્તાનનો હેતુ મને તે હોય, પણ તેનું સીધું અને તાત્કાલિક પરિણામ હિંદ મારે નુકસાનકારક જ આવે એમાં શંકા નથી. પાકિસ્તાન પોતાનું ચલણ ટકાવી શકે એમ કોઈ માનવું નથી; કારણકે પાકિસ્તાન અમેરિકા જેવું સમૃદ્ધ અને સ્વાવલંબી રાષ્ટ્ર નથી. પાકિસ્તાનનું વેપારપાસું સારું છે, કારણકે તેની પાસે શણ, રૂ અને અનાજ નિકાસ કરવા મારે છે, પરંતુ દુનિયાના આર્થિક અંગાતમાં એની તાકાત નદિવત ગણાય. અને વેપારપાસાંનું સારાપણું મુખ્યત્વે દિંદ ઉપર જ આધાર રાખે છે. રિફુસ્તાને પાકિસ્તાનને કેકાણે ઘાવવા મારે તત્કાળ ચોગ્ય

છે. આપણું પોતાનું ઉત્પાદન પણ વધતું જાય છે. પાકિસ્તાનના શણની આપણને જરૂર છે, પણ આ બાબતમાં આપણા કરતાં પાકિસ્તાનની સ્થિતિ વધારે નાબુક છે. તેનું સાહ-સિત્તેર ટકા શણ આપણે ન કાઢીએ તો દુનિયામાં ઘરાક મળી શકે તેમ નથી, ઉપરાંત શણની નિકાસ મારે પણ કલકત્તાના બંદર ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ છે. આપણી શણની મિલો છ મહિના ચાલે તેટલો જથ્થો તો આપણી પાસે છે જ. આ સ્થિતિમાં પાકિસ્તાન ટકી શકે એમ કોઈ માનવું નથી. નાક કાપીને અપશુકન કર્યા જેવું પાકિસ્તાનનું આ પગલું એણે પાણું વાળવું જ પડશે.

સામ્યવાદીઓ

હિંદ સરકારે આ દેશના સામ્યવાદીઓ સામે ગભીર તહોમતનામું પ્રગટ કર્યું છે. આ તહોમતનામાનું વાંચન ઉચ્છેદન પ્રેરનારું છે. સામ્યવાદી પક્ષે જે માર્ગ ફેલીકાર્યો છે તે માર્ગ ખૂન, લૂંટ, આગ ને અત્યાચારનો માર્ગ છે. હિંદની સ્વતંત્રતા આપણે બળવની દેય તો સામ્યવાદીઓને આ માર્ગથી પાછા વાળવા જોઈએ અથવા તો તેમની શક્તિ ટણી નાખવી જોઈએ. પ્રાંતિક સરકારો તથા હિંદ સરકારનાં ગૃહબાતાંઓ આ વિશે પૂરેપૂરાં સાવધ છે તે આપણા દેશનું સહમાગ્ય છે.

પ્રબલ સામ્યવાદી પક્ષને કદી રોકા આપ્યો નથી, પણ આજની સ્થિતિમાં એટલું જ પૂરતું ન ગણાય. સામ્યવાદી કાવતરોએને ઉઘાડાં પાડવાથી માંડીને બધા પ્રકારની મદદ પ્રબલે કરવી જોઈએ. સામ્યવાદીઓના વિનાશક કાર્યક્રમને આ દેશમાં સ્થાન દોઈ શકે નહિ.

સંસ્થા-સમાચાર

‘અખંડ આનંદ’ના ગ્રાહકબંધુઓને

‘અખંડ આનંદ’ (માસિક)નું આ ત્રીજું વર્ષ તા. ૧લી નવેમ્બરથી શરૂ થાય છે. ત્રીજા વર્ષનો આ પહેલો અંક ‘દીપોત્સવી અંક’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે દિવાળી ઉપર ગ્રાહકોને મળે તે માટે ઓક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે મોકલી આપવામાં આવ્યો છે. હવે પછી દિવેન્દ્ર માસથી નિયમ મુજબ દર માસની પહેલી તારીખે અંક ગ્રાહકોને મોકલાશે.

જે ગ્રાહકોનું નવા વરસનું લવાજમ મળ્યું નથી તેમને આ અંક તા. ૨૫મી ઓક્ટોબરથી વી. પી.થી મોકલાશે. ફરોજ મહાદિત સંખ્યામાં વી. પી. મોકલી શકતા હોવાથી અનુક્રમ નંબર પ્રમાણે વી. પી. રવાના થાય છે. એટલે એ રીતે જેમનું લવાજમ વી. પી. મોકલીને વસૂલ કરવાનું છે, તેમને અંક થોડો મોઠો મળે તે માટે અમે નિરુપાય છીએ.

છેલ્લાં નવાં પ્રકાશનો

શ્રીશંકર ભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ. વામનરાવ પ્રા. પટેલ બી.
એ. એલએલ. બી.: સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ગીતાશાસ્ત્રનો યોગ્ય અર્થ
બહુવાચી થાય છે; એના ઉપર ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના
સરળ સુચરતા અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્સોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ.
પાન ૪૪૮ : કિં. ૪-૦

શામળના છપ્પા : ગ્રં. કેશવરામ દા. શાસ્ત્રી : શામળના ઉપલબ્ધ થતા
લગભગ બધા ગ્રંથોમાંથી છપ્પા ઉપરાંત બીજી ચૂંટેલી બોધક
કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ પાન ૧૬૦ : કિં. ૦-૧૦

બોળાનો ખૂંદનાર : લે. પીતાંબર પટેલ - આપણા શામ્બજીવનને સ્પર્શતી
અને વહેમ તથા અજ્ઞાનનો લોગ બનતી શ્રીઓનો તાદૃશ ચિતાર
રજૂ કરતી સામાજિક વાર્તાઓ. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૧૦

કહેવતો : સંપાદક : શાંતિલાલ ઠાકર ખી. એ. : ભાષાનું જ્ઞાન કહેવતોના જ્ઞાન વિના અધૂરું જ ગણાય; તેથી ફરેકે ભાષાનું સાચું જ્ઞાન અને અમૂલ્ય દુન્યવી ઠહાપણુ મેળવવા, કહેવતો બાણી તેનું તાત્પર્ય સમજવું જરૂરી છે. જીવનરહસ્યને માર્મિકતાથી દર્શાવતી અને જ્ઞાનના સર્વદેશીય અર્કવાણી લગભગ ૨૫૦૦ ઉપરાંત કહેવતોનો સંગ્રહ. પાન ૧૫૬ : કિ. ૧-૪

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

કિસા ગોતમી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : બૌદ્ધકાલીન ભારતની ૬૩ સત્તારીઓનાં રહસ્યમય ચરિત્રો. પાન ૨૦૬ : કિ. ૧-૪

રૂપસુંદરી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : રત્નપૂત યુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સત્તારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૪૦ : કિ. ૧-૪

સુલતાના આદિબીબી અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : મોગલ યુગની ૮૨ સત્તારીઓનાં બાધક ચરિત્રો. પાન ૨૬૪ : કિ. ૧-૪

રાજમાતા જીજ્ઞાષા અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : જૈન-મરાઠા યુગની ૬૨ સત્તારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિ. ૧-૪

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : પ્રાચીન-અર્ધાચીન યુગની ૬૩ સત્તારીઓનાં સુંદર ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિ. ૧-૪

ભગિની નિવેદિતા અને બીજાં સ્ત્રીરત્નો : વર્તમાનકાલીન ૪૧ સત્તારીઓનાં શ્રેષ્ઠ ચરિત્રો. પાન ૨૬૦ : કિ. ૧-૪

દોહારત્નાવલી : શ્રીતુલસીદાસજીનાં ધર્મપત્ની શ્રીરત્નાવલિકૃત ખાસ સ્ત્રીઓ માટે બાધક દોહાઓ, સરળ ભાષાંતર સાથે. પાન ૬૪ : કિ. ૦-૩

નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો : ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાઈ દિવેદિયાના આમુખ સાથે, પસંદ કરી ચૂટેલાં ૧૮૮ ભજનોનો સંગ્રહ.

કદ પાન ૪૮૧, પાન ૮૦ : કિ. ૦-૧૦

મીરાંબાઈનાં ભજનો : ગ. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાઈ દિવેદિયા. પસંદ કરી ચૂટેલાં ૨૨૭ ભજનોનો ત્રીથી મોટો અદ્યતન સંગ્રહ.

પાન ૮૦ : કિ. ૦-૧૦

ગ્રીતાંજલિ : (દાગોગૃહ) અનુ૦ : સ્વ૦ મહિયંદર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત)

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર.

પાન ૧૦૪ : કિં. ૦-૬

શ્રીસંત્યનારાયણની કથા : મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ ભાષાંતર.

વિષ્ણુસહસ્ર નામના પાઠ સહિત.

પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૧૦

સો ભળનો : મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ ચૂંટીને પસંદ કરેલાં સો ભળનોનો
કંઠે કરવા જેવો ઉપયોગી સંગ્રહ.

પાન ૬૪ : કિં. ૦-૬

ખાળકોનો આનંદ : લે૦ ગ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર. ખાળકોને સહવિચારો
અને સારી ભાવનાઓની જ્ઞાનસામગ્રી પૂરી પાડતું પુસ્તક.

પાન ૬૬ : કિં. ૦-૬

પંચાંગ-શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય (સં. ૨૦૭૧તું) :

ધાર્મિક યતો, યતનિષ્ઠો, ચમત્કારિક ઓપારી ભવિષ્ય, રાશિચાર ભવિષ્ય,
શુદ્ધતા ને શાસ્ત્રીયતામાં અજોડ છતાં સૌથી સરતું પંચાંગ. તમારી
નકલ આજે જ મેળવી લો. કઠ ૬૧૧"×૧૦", પાન ૧૧૨ : કિં. ૦-૬

ગુલાબમ્મિંહ : (સ્વ૦ મહિલાલ નમુભાઈ દિવેરી કૃત) જીવનના અતિમૂલ
તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી ભરપૂર છતાં ઉત્તમ જીવન જીવવાની ભાવના
પ્રેરતી નવલકથા સામાન્ય વાચકોને પણ લીન કરી દે તેવી આકર્ષક છે.

પાન ૪૪૦ : કિં. ૪-૦

પુનરાવૃત્તિઓ

દયાળુ માતા : ગરીબાઈ અને સંકટમાં યે ક્ષુધાપીડિત માનવીઓને સહાય
કરતી દયાળુ માતાની બાધક અને ભાવનારપૂર્ણ વાર્તા. પાન ૮૦ : કિં. ૦-૪

સદ્ગુણી પુત્રી : કુટુંબના સંસ્કારધનની પ્રેરણા પાત્રીને શશુરશુકને
નંદનવન સમું બનાવનાર સદ્ગુણી પુત્રીની પ્રેરક અને રસભરી વાર્તા.

પાન ૯૬ : કિં. ૦-૪

શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્ : મૂળ મહિત સરળ ગુજરાતી અનુવાદ. પૂવોપર
સંબંધયુક્ત વિવરણ અને સમશ્લોકી અનુવાદ સાથે.

પાન ૧૨૦ : કિં. ૦-૬

હવે પછી પ્રગટ થશે

શ્રીકૃષ્ણસીકૃત રામાયણ : નવી ૧૦મી આવૃત્તિ છપાય છે. તે લગભગ માગશર માસમાં બહાર પડશે.

દેશ અને કાળ : લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : છપાય છે. પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદની વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે એકતા કરતા આ પુસ્તકમાં, ગીતા અને ઉપનિષદોમાં દેશકાળ સંબંધી જે હકીકતો મળી શકતી નથી, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ને સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

વનરાજ ચાવડો : મહીપતરામ નીલકંઠકૃત નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાનાં ચાલુ વરસના પહેલા હપ્તાનાં પુસ્તકો ઓગસ્ટ માસમાં નીચે પ્રમાણે મોકલાઈ ગયાં છે.

- ૧ પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું) ૪. પરમપૂજ્ય બાપુ,
- ૨ કહેવતો ૫ પ્રેમપંથ (ભા. ૨જો)
- ૩ ગીતાંજલિ

હવે પછીના બીજા હપ્તામાં : (૧) શામળના છપ્પા, (૨) પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય, (૩) જેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો, (૪) દોહા-રત્નાવલિ, (૫) નળાખ્યાન અને (૬) શારદામણિદેવી, (૭) પાકશાસ્ત્ર, (૮) દેશ અને કાળ તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને અપાશે.

આ માળામાં દર વરસે ૧૬૦૦ પાનનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકરૂપે થેરબેઠાં માત્ર રૂ. ૬-૮-૦ અપાય છે. આજે જ ગ્રાહક બનીને ઉત્તમ વાચન સસ્તામાં સસ્તું મેળવવાનો લાલ મેળવો.

હવે પછી પ્રગટ થશે

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ : નવી ૧૦મી આવૃત્તિ છપાય છે. તે લગભગ માગશર માસમાં બહાર પડશે.

દેશ અને કાળ : લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : છપાય છે. પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદની વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે એકતા કરતા આ પુસ્તકમાં, ગીતા અને ઉપનિષદોમાં દેશકાળ સંબંધી જે હકીકતો મળી શકતી નથી, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ને સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

વનરાજ ચાવડો : મહીપતરામ નીલકંઠકૃત નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાનાં ચાલુ વરસના પહેલા હપ્તાનાં પુસ્તકો ઓગસ્ટ માસમાં નીચે પ્રમાણે મોકલાઈ ગયાં છે.

૧ પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું)	૪. પરમપૂજ્ય બાપુ.
૨ કહેવતો	૫ પ્રેમપંથ (ભા. રબો)
૩ ગીતાંજલિ	

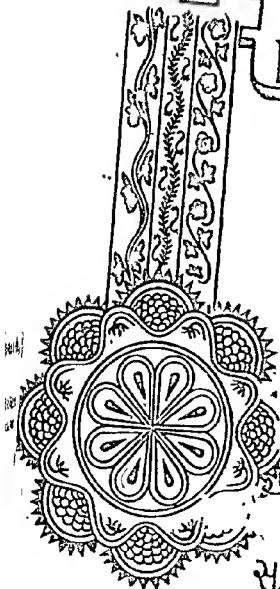
હવે પછીના બીજા હપ્તામાં : (૧) શામળના છપ્પા, (૨) પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય, (૩) ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો, (૪) દોહા-રત્નાવલિ, (૫) નળાખ્યાન અને (૬) શારદામણિદેવી, (૭) પાંડુશાસ્ત્ર, (૮) દેશ અને કાળ તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને અપાશે.

આ માળામાં દર વરસે ૧૬૦૦ પાનનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકરૂપે થેરોમાં માત્ર રૂ. ૬-૮-૦ અપાય છે. આજે જ આહક બનીને ઉત્તમ વાંચન સરતામાં સસ્તું મેળવવાનો લાલ મેળવો.

સાપિંડ

સાપિંડ

૧૦

એડ રૂપિયા

સ સ્તુ સા હિ ત્ય

એલ્યુમિનિયમ

અને

પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાં જ કાઉન
માર્કની ચેત્તા તાજ થાય છે. બનાવટની ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, ભાવોનું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કીંમતમાં કીંમત
હેતુ છે. કલાઈ કરવાની જરૂર નથી પડતી.

દુધના હાન્ડી, ટીફીન કેરીયર, કાટલી, થાળી
ગ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સતોપથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

હાથો અથવા મૂખો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

ધર્મગ્રંથની ઉપયોગિતા

શ્રી કિશોરલાલ મરાઝાણા

અર્થ કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે યાદમાંથી યાદનીએ શું કરે? જોઈએ? કોને માનવા? શાસ્ત્રોને, શાસ્ત્ર થઈ શકનારાઓને કે પોતાનામાં રહેલા સદ્ગુણો ને સરખાવે? શ્રી રમણીયજીના મોટી દ્વાયા પ્રાપ્ત થયેલ આ લેખમાં શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આ પ્રશ્નની સ્પષ્ટતા, કાલિંગરી ને તર્કસંગત વિચારણા કરી છે.

‘**રિ**ચિત કમ’ સુ અને અનુચિત કમ’ સુ તેનો નિષ્કૃંપ કરવામાં હાનીઓની જુદી પલ્લુ ગોઠાણમાં પડી બધા છે, માટે હું તને ઉચિત કમ’ જતાવું છું, જેથી તું અશુભમાંથી બચી બહારશા’ ૪-૧૬ એવી પ્રતિજ્ઞા ગીતાકારે કરી છે પરંતુ બ્યારે આખી ગીતાનું જીવન પર્યંત વાચન અને મનન કરતાં જતાં જોઈએ તેની જુદી પે જોમ ને તેમ ચક્કરમાં પડેલી બહારમાં આવે છે ત્યારે ગીતાને નામે કાઈ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં બધા માલુમ પડે છે.

આજ ગીતાને આધારે મધીજી સ્વચ્છ અને સર્વોચ્ચના સિદ્ધાન્તો નિશ્ચિત કરતા નહોતે અને કહેવાય છે કે જેનું જ નામ પોકારીને તેમના ખૂલીએ તેમના પર ગોળીઓ ચલાવી.

આ વિચાર ફક્ત નામૂસમાં ગોળીઓ છે એવું નથી સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના મોટા-મોટા આચાર્યો પલ્લુ ગ્રંથોમાંથી કહે છે કે ગ્રંથોમાંના હિંદુ અર્જુનને મુઠ્ઠા માટે તૈયાર કરવાનો હતો ગીતાને અહિંસાનું પ્રતિપાલન કરનારો અથવા માની લોકાથ ‘માનવસ્ય યુદ્ધય ચ’ ૮-૭ (મારું રમણું કર અને હાથ કર) એવી આજ્ઞા ‘ભગવાન’ આપે છે અને છેવટે અર્જુન ‘સમવાન’ની પાસે ‘ક્રીડાએ ધવને તવ’-૧૮-૭૨ (હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ), એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે ગીતાનું તાત્પર્ય કાઢવા માટે આનાથી

દરેક ધર્મગ્રંથની રચના પાડનારો મૂળમૂલ હેતુ શુભ, ન ગળ, આસ્તિત્વને સંભાળી લેતા હોય છે, તેમ છતાં મારેક ને વિરોધી વિચારસરણી ધરાવતી વ્યક્તિઓએ એમાંથી શિક્ષા મેળવી લેવાની કોટી જનતા સમક્ષ મૂકે છે નીતિ, કુરાન, બાઈબલ તો અન્ય ધર્મગ્રંથોમાંથી આવા પરસ્પર ભેદભરેલા

વધારે પ્રમાણ સુ જોઈએ? હમ્બર માંથી અને વિનોબા ગીતાને નામે દિસાને નિષેધ કરે તોપણ તે કેવી રીતે માન્ય કરી શકાય?

આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધી અર્થો કેવળ ગીતામાંથી જ કાઢવામાં આવે છે એવું નથી બાહ્યત કુરાન અને બીબલ બધા ધર્મગ્રંથોમાંથી આવા એકબીજાથી ઊલટા અર્થો કાઢવામાં આવે છે અને જે અર્થો માલુમેને ધર્મ’ અને અધર્મ’માં વિવેક સિખવાનાતાં સાચા માનવામાં ન લેવા છે, તે જ અર્થો વિદ્વાનોના હાથમાં પડીને તેમને વધારે મૂંઝવણમાં નાખનારા બની ગયા છે.

મરીવાત એ છે કે ઘણા જ માલુસ સુ કરવા કે મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે તેનો નિષ્કૃંપ તે મટેલેથી પોતાની મેરે કરી લે છે અને પછી તેના નેતિક સમર્થન માટે ધર્મ’ અને નીતિમાં શેષ માનેલા લોકોનાં વચનોને ધોષ છે એ તેમાંથી લોડો પલ્લુ અનુકૂળ આધાર મળી જાય તો તેને પકડી લે છે અને તેનો દરેક પિટાવે છે.

મધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં આનું એક ઘણું સરસ ઉદાહરણ આપ્યું છે નાનપણ માં તેમને એક નાટક એવાની ઇચ્છા થઈ પિતાની આજ્ઞા માંથી તેમણે અનુમતિ ન આપી પોતે દંડ પકડી અને જોવાર વાર આજીજી રતા રહ્યા છેવટે પિતાજીએ ગુસ્સે મળેને કહ્યું ‘ન ટળા’ મધ્ય આજ્ઞા મળી ગઈ! કયા ભાવથી ‘ન’ એમ કહ્યું એ

જેવાની શી જરૂર? 'અ' કહ્યું એટલું પિતાના આજ્ઞાધારક થવા માટે બસ હતું!

૧૯૪૨ના આંદોલનમાં બધા નેતાઓના પકડાઈ ગયા પછી 'ભાગદોડ'નો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. એ કરવો છે એવું તો એના પ્રચારકોએ પહેલેથી જ મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું. પરંતુ તેમાં વધારે ગ્રાહ્ય નાખવા માટે અને વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કોઈ અહિંસાવાદીનો આધાર લેવો એ સારું હતું. મરાઠવાળાઓ કહી દીધું કે 'અમુક અમુક શરતોથી તાર કાપવા અને રેલના પાટા ઉખાડવા એ અહિંસાપૂર્વક કરી શકાય છે,' બપ્પા! કામ અર્થ ગયું! શરતોની વાત અતિ પ્રજ્ઞા લોકો કહેતા જ રહે છે!

મતું કયું મહત્ત્વ નથી હોતું. મહત્ત્વની ત તો આ કામ કરી શકાય છે એટલી જ ધનવામાં આવી. આ અભિપ્રાયની લાખો ત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી અને મરાઠવાળાની 'ગીતા'ને આધારે આ કાર્યક્રમ ચાલુ થયો!

મતલબ એ કે માણસ ધર્મગ્રંથને થળું-ખરું ધર્મ સમજવા માટે નથી શોધતો, બલકે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કામ કરવા માટે શાસ્ત્રનો આધાર શોધે છે.

જે તેને અહિંસા વિશે ઘૂલ્યા હોય અને હિંસાને તે વાજળી ઠરાવવા ઇચ્છતો હોય તો ગીતામાંથી જ નહીં, બુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીજીનાં વચનોના બળ પર પણ તે હિંસાનું સમર્થન કરે છે. જે તેની પહેલેથી જ અહિંસામાં રુચિ બીજી ગઈ હોય અને હિંસા માટે ઘૂલ્યા પેદા થઈ હોય તો તે અહિંસાનાં અનુકૂળ પ્રમાણ આઈસેનહોવર, ત્રિન્ગર્ગ, ડિટલર આદિ લુદ્ધનેતાઓના શબ્દોમાંથી પણ મેળવી શકે છે.

આપણી પોતાની સ્વામાચિક શ્રદ્ધા, સંસ્કાર, મનોરથના અને વૃત્તિઓ એ જ મૂળ

વસ્તુ છે; નહીં કે શાસ્ત્ર દરેક શાસ્ત્રમાંથી આપણે પોતાના વિચારોને અનુકૂળ અર્થો કાઢી શકીએ છીએ. શોખ લાવના અને શુભોના પોષણ વગર ધર્મધર્મ ઠરાવવા માટે શાસ્ત્ર નકામાં છે, જોખમકારક છે.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયના અંતે અર્જુનને કહેવામાં આવ્યું છે: 'શાસ્ત્રને પ્રમાણ સમજીને તું કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિર્ણય કર.' પરંતુ આ અધૂરી વાત છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કોણુ છે? કેવી રીતે છે? એનો અર્થ કેવી રીતે થેસાડે? એક વિદ્વાનના અર્થનું બીજે એટલો જ મોટો (બમરદસ્ત) વિદ્વાન ખંડન કરે છે.

હ્યારે શાસ્ત્રથી વધારે મહત્ત્વની વાત છે શાસ્ત્ર વાંચનારની શ્રદ્ધા, રુચિ, શુભ, સંસ્કાર વગેરે, જે પ્રમાણે ભૂમિ અને ખાતરથી બીજ સ્વતંત્ર અને અસલ વસ્તુ છે, જે પ્રમાણે ભૂમિ અને ખાતરમાંથી બીજ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ તરતો ખેંચી લે છે અને તેમાં ફેરફાર કરે છે તે પ્રમાણે, શાસ્ત્રવિધિ અને શાસ્ત્ર પ્રમાણથી વધારે અસલ વસ્તુ છે શાસ્ત્રનો અર્થ કરનાર.

શાસ્ત્રવિધિને છોડીને કામ કરનારા જે બતાવ્યા હોય છે: 'ચો વતેતે કામક્ષાતઃ' ૧૧-૨૩ (પોતાના રાગદોષાદિથી ચાલનાર) અને 'ચો યજ્ઞતે શ્રદ્ધાન્વિતઃ' ૧૭-૧ (શ્રદ્ધાથી ચાલનાર). રાગદોષથી ચાલનાર શાસ્ત્રનું પ્રમાણ બતાવે તો શે મિથ્યા છે, ન બતાવે તો સારું જ છે. પરંતુ જે શ્રદ્ધામય છે, અને સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાલુક છે તે શાસ્ત્રવિધિને છોડીને શાસ્ત્રે તોપણ સલામત થઈ શકે છે, શાસ્ત્રવિધિથી તે કુશળકર્તા થાય છે. આપણે શાસ્ત્રો કરતાં સુસંસ્કાર, સદ્ગુણો અને સદ્માવનાઓ પર વધારે ઝોર આપવું જોઈએ. તેની પછી જ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા વિચારો શકાય છે.*

* સર્વોદય-ગ્રામરૂઢ ૧૯૪૪માંથી.

ધર્મમય જીવન.

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

નથી. જેને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન આત્માની સૂઝમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું આચરણ કેવું વિશુદ્ધ ને પ્રેરક હોય છે તે અહીં સચિદ દાનજાએ દર્શાવેલો છે.

તુલસીકૃત રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે. એમાં એકું વલ્કુંવચામાં આવ્યું છે, કે કાગજશુંકીની સહામાં જુદાજુદા રંગો પોતાના રૂપ બદલીને હંસના શરીરરૂપે સામંજસ માટે આવતા હતા: એટલે કે આપણે બાપણે સામંજસ માટે નીચ્છીર રૂપ વિશેની દૃષ્ટિથી જનું ભેદ એ એવાં બધાં જ બાપણે કે બધું જ જ્ઞાન બધી રીતે ભક્તિને કાયદો કરે છે એવું નથી, તે ક્યારેક તુલસાન પણ કરે છે. જીવનમાં અતિ જ્ઞાન હરકતરૂપે બને છે, જેમ અતિ સ્વચ્છતા પણ ક્યારેક આડે આવે છે તેમ. ખીતાકારે કહ્યું છે:

नदि ज्ञानेन सरसं पवित्रमिदं विवर्तते
वद स्वर्गं योगसिद्धिदः कोनेनात्मनि विन्दति

જ્ઞાનના જેવી પવિત્ર ચીજ બીજી એક નથી, પણ જે કમ કરવામાં કુશળતા મેળવે છે તે વખત જતાં અંદરથી-આત્મામાંથી મળે છે, બાપણે દ્વારા કે બહારથી નહિ.

મધીજી યેરિસ્ટર થઈને આવ્યા ત્યારે જ્ઞાન થઈ હતું. એટલે જ જ્યારે એમણે પ્રથમ કેમ હાથમાં લીધા ત્યારે ન્યાયાધીશ, આરોપી, વકીલ ને આખી ટાટ તેમને ફરતી લાગી. એમને વકીલાતની શરૂઆત અરજી લખવાથી કરવી પડી, પણ જ્યારે પાછળથી તે જ્ઞાન આત્મામાંથી ઊઠ્યું ત્યારે આખા થે જાગતી વકીલાત એમણે કરી.

જ્ઞાનના ખગે તેટલા વિપુલ જંકારો બંધાવે દોષ પણ પછળ પરિશ્રમનું વધ ન દોષ, આચરણ ન દોષ, હવે, ધર્મ, સદાચાર ને પવિત્રતાના પ્રજ્વોનો પાસ ન થાઓ. હોય તો ધર્મમય જીવન કવાથી જીવે શકાય? માનવીમાં વગરે શક્તિ દોષ છવા જાય અને ઉદ્ધિયોને બહેલામાં માટે શક્તિસંચય થયો હોય તો એના જેવું મોઢું પાપ બીજું એકે

મુનિ સંતખાલજીનું નામ તો ઘણાએ સાંભળ્યું હશે. ધર્મદૃષ્ટિથી સમાજરચના કેવી હેઠવી ભેદ એ તેની ચર્ચા તેઓ આતુર્માંસનાં પ્રવચનોમાં કરે છે.

વખતોવખત હું ત્યાં જઈ શકતો નથી, પરંતુ બેત્રણ પ્રવચનોમાં હું દાગરી આપી શકું છું એક જાતનો એક માણસ ત્યાં રહે. રોજ મહારાજ (સતજાગ)ને આવીને કહે:

‘મહારાજ તમે દરરોજ વહેરવા નીકળો છો, તો કાક દા’ડો માર પર પણ સંભારજો’

નહી ચડું’ ત્યાં ગયા જામની સાંગેળે, મુંદર ને સ્વચ્છ એક જોરડું હતું મહી નહી, બેસતું મમાણ પણ સ્વચ્છ, આસપાસનું વાતાવરણ પણ નિર્મળ. આ થે અસ્વચ્છતાનરી એના ધરની સીએ આઘી શેર જેટલા રોટલા કર્યા-ખારસા મેલા ને સુખડ. પણ પછીથી અમને ખબર પડી, કે રોટલા ખનાર આ બાઈને પગ નહોતા, ખર્ચ પોણું મણુ જો, બેઠા હોલે ને રસોઈ કરીને પતિને જમાડે થરડું સાંભણું ને ધરની ઓસરી-પરસાળ નિશકુલ સ્વચ્છ રાજે. બાઈ કહે ‘હું એમને કશું દુખ પડવા દેતી નથી દળું છું. ખાંકું છું દેરનું કામ કરું છું. ફક્ત પાછી એમને આપવું પડે, અને મને તો માન પતિએ ખજો બેસાડીને ખત્રા કરાવી છે.’ એટલે એના પતિએ કહ્યું. ‘ગાડી મોટર વગેરે મળ્યા ત્યાં એમનો ઉપયોગ કર્યો.

ન મળ્યાં ત્યાં માથે બેસારીને જત્રા કરાવી છે.' મુસાફરી ને જત્રામાં ભેદ હોય છે. જત્રા માનવી ધર્મ દૃષ્ટિએ કરે છે. જત્રાળુના દિલમાં એમ હોય છે, કે હું પરમેશ્વરનાં દર્શન માટે જઈ છું. મારાથી જુદું ન બોલાય, કોઈને દુઃખ ન દર્ષી શકાવ. ધર્માર્થ જૂરવાની વૃત્તિથી માનવી જત્રા કરે છે. મુસાફરી કરનારમાં આ વૃત્તિ હોતી નથી. એ તો દેશ બેવાના, રોસનો પર ફરવાના, ગમે તેમ અગવડ વેઠી મોજ મેળવવાના. ન મળે તો ધમકાવવાના ને લાઠી-તકરાર કરવાના. હોટલો ને હોજ-વીરીઓમાં ગમે તેવું ખાઈ, ગમે ત્યાં સૂઈ રહેવાના. કોઈ જાહેર સ્થળે કેલસાથી આત્મ-અહંસાતો કરવાના. ને આમ કરી પાછા આવવાના. આ રીતે નહિ પણ જાનાના સાચા અર્થમાં એ બાઈએ પોતાની અપંગ પત્નીને જત્રા કરાવી.

અમે તે બાઈના પતિને પૂછ્યું :

‘ભાઈ, આ સ્ત્રી આવી છે તે લગ્ન પછીથી થઈ કે પહેલેથી જ એવી હતી? આવી ખોડવાળી લણીને પરણેલો કે પછી...’

‘મહારાજ, હું પહેલેથી એ સ્ત્રીને જાણતો હતો. એને પગવિનાની બોઈને મને થયું : ‘અર! આ ગિયારીને ડોણ પરણશે? લાવ હું જ પરાણ!’ અને હું પરણ્યો.’

અ-ચોન્ધના સહવાસમાં જીવને કેમ દુઃખ ન થાય તે રીતે એકબીજાની ગરજ બોઈને પરણ્યું, ને તે પ્રમાણે ભાવ ટકાવી રાખવો એનું નામ ધર્મ. આપણે હાં ‘આ મારું, આ તારું, આમાં મારો બાગ, તારો મુદ્દને નહિ’ની કુટુંબમાં જે રોજની હબરો તકગરો બેઠે છે તેનાં બાંઈ કંઈ નહીં. અમારના જમાનામાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાના અધિકારો માટે જે પગ-પટ્ટી કરે છે તે અજા કરે છે તે ત્યાં નહોતું. સાચા ધર્મમાં તો એકબીજાની ફરજ વિના કંઈ હોતું નથી; કારણકે ફરજ પટ્ટી ચાલ ત્યાં

અધિકાર એવી મેળે દોડતો આવે છે. આ દંપતીમાં આનું હતું. પુરુષની ઉંમર પચાસ વર્ષની છે, સ્ત્રી છે ચાલીસ વર્ષની. બંને જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાવા ઘેડાં છે. પોતે જ વાવેલા વૃક્ષનું ફળ ખાતું એ બહુ જ અઘરી વસ્તુ છે. બાઈબલમાં જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ આખવાની આદમ ને ઈવની વાત આવે છે. એ જ્ઞાન-વૃક્ષનાં ફળ તોડવાની ઈશ્વરે આદમને ને ઈવને મનાઈ ફરમાવી હતી. આદમને ના પાડેલી છતાં શયતાને એને જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ખાવાની પ્રેરણા આપી ને આદમે એ ફળ ખાધાં; એટલે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સામાને માટે ન કરતાં પોતાને જ માટે કરવો, એટલે નર્કમાં જવું, આ એનો ભાવ છે. આ એવામાં તો પોતે જ પોતાના જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ચાખે છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો એણે પાયાની કેળવણી લીધી છે.

એક બીજો દાખલો આપું.

રાધનપુરમાં હું હમણાં કામ કરું છું. ત્યાં પાણીની પુષ્કળ તંગીના દિવસોમાં મેં ક્લેક્ટરને અરજ કરી ને રાખાસર તળાવ ખોદવાનું નક્કી થયું. ત્યારપછી એક દલાડો એક રજારી મને મળ્યો અને કહે :

‘મહારાજ, રાખાસરનું તળાવ તમે ખોદવાના છો?’

‘હું તો શું ખોદાવું બાઈ, પણ સરકાર એ કામ કરવાની છે.’

‘તો જુનું આ મેલાસરનું તળાવ જ’વા-વો ને?’ ને પછી એના કારણમાં એણે મને વાત કરી. એની ભાષા તો નહીં અજબી શકું, પણ વિચાર શોષાવણા સ્પષ્ટીય.

‘લાણા નામે એક વહુઓ રહે. સ્ત્રીની પાસે લાખ પોટો હતી. મોટો જબરદસ્ત વેપાર કરે; પણ એક વેળા નસીબનું કંઈક તે પૈસા ખૂટ્યા...એક વાલિયાને શેદ થયો. કંઈ, ‘શેદ, રૂપિયા ધીરો.’

‘પણ રૂપિયાની સહામતી માટે તારે કશુંક આપવું જોઈએ શું આપીશ?’

‘મારી પાસે તમારે ઘેર સારામાં ચૂંકવા જેવું તો હવે કશું જ રહ્યું નથી.’

‘હારે એ રૂપિયા ખીરવાની વાત ન બને, પણ એક વસ્તુ છે. હેવટ તારે જો રૂપિયા હોવા જ હોય, તો આ તારો કૂતરો મારે ઘેર મૂકી બ.’

તે પછી અમુક મુદત નક્કી કરવામાં આવી. આ મુત્ત દરમિયાન જો વલ્લુજરો શેઠના રૂપિયા ન આપે તો શેઠના પૈસા લેણા રહે, પણ પેલો કૂતરો વલ્લુજરને પાછો ન મળે એ તે સોરો નક્કી થયો.

વખત પસાર થવા લાગ્યો મુદતને થોડાક જ દિવસ બાકી રહ્યા વલ્લુજરને ત્યારે વિચાર આવ્યો. ‘હું મુદતે શેઠના પૈસા આપું તો એમું ધમ’ શો? માટે લાવ, એ મુદત વીતી બય તે પહેલાં જ દેવું ચૂંટવી હો’ ને આમ વિચારી તે પૈસા લેવા કરવાની તેવડમાં પડ્યો.

હવે આ બાલુ થયું એવું કે વાલિયાને ઘેર ખાતર પડ્યું. બીજે દિવસે સવારે જ ચોક્કીદારને બોલાવી પગલાં બેવડાવવામાં આવ્યાં, પણ પરમરિયું ગામ, ક્યાંથી પગલું પારખી શકાય? પણ પેલો કૂતરો અમુક સુધી બય અને પાછો આવે, બય ને પાછો આવે. ઠાઈએ કહ્યું. ‘ભાઈ, આ કૂતરો વલ્લુજરનો છે. નક્કી કરી દેશે, નહીં તો આમતેમ આવબ ન કરે!’ ને પછી કૂતરાની પાછળપાછળ જતાં કૂતરો એને ચોરો થે ન્યાં આગળ ધન દાટયું હતું ત્યાં લઈ ગયા. બોલુ તો વાલિયાની બધી થે મિલકત હાથ લાગી રાત્રે જ્યારે બધા સૂતા હતા, ત્યારે આ કૂતરો પેલા ઝાડુએની પાછળપાછળ ગમેલો હવે આ રૂપિયા મળવાથી વાલિયાને શો વિચાર આવ્યો? એને થયું:

‘મારું જે લેલું હતું, તેના કરતાં થણા વધારે રૂપિયા આ જ કૂતરા દ્વારા મને મળ્યા

છે, માટે મારે હવે એને છોડી દેવો જોઈએ!’

એણે તો કૂતરાના ગળામાં ચિટ્ટી બાંધીને લખ્યું. ‘તમારા કૂતરાએ બ્યાનના ય બ્યાન સાથે બધા રૂપિયા મને પાછા કર્યા છે, માટે એના ઉપર મારો હવે કશોય હક્ક-દાવો નથી.’ કૂતરો આ ચિટ્ટી લઈને જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં રૂપિયા આપવા માટે આવતો પેલો વલ્લુજરો મળ્યો. એના દિલમાં થયું:

‘શા માટે મુદત પહેલાં એને છોડી દીધા? હશે? નક્કી કૂતરાએ લેલુદારને મારે ત્રાસ આપ્યો હશે’ ને એણે કૂતરાનું ગળું ઝાલી કહ્યું: ‘કાળું કર, મારા આગળથી બ, જતો રહે’ કૂતરાને સખત આઘાત થયો. એ માથું પછાડીને મરી ગયો પછીથી પેલા વલ્લુજરાએ ગળે બાંધેલી ચિટ્ટી જોઈ. એ રૂપિયા મેળા વલ્લુજરાએ તળાવ બધાવવામાં વાપર્યાં, લ્યારથી આ તળાવનું નામ મેલા-તળાવ પડ્યું છે.’

અહીં આપણી આપસરૂતિ પડી છે. આ કથાનાં ત્રણેય પાત્રો જુલો. વલ્લુજરો, વાલિયો ને કૂતરો-ત્રણેયે પોતાપોતાનો ધમ પાળ્યો છે. તેને બદલે અલ્યારનો ઠાઈ વાલિયો હોય તો? પેલા વાલિયાના દિલમાં દેટલા સંસ્કાર ભર્યાં હશે? નાનપણથી એને તાલીમ મળી હશે. વલ્લુજરાને થયું. મુદતે રૂપિયા આપવા તેનો અર્થ શો? ને જમે તેમ કરીને એણે એ રૂપિયા એકદમ કર્યાં હશે. કૂતરાને થયું જે મછીએ મને પાળ્યો-ચોળ્યો છે, જેવું મેં લલુ ખાધું છે તેનો તિરસ્કાર કેમ લેવી શકાય? હવે જિવાય જ કેમ? હવે જીવનનો અધિકાર તો છે!

આમ જે દિશા કરવાથી સમાજ દેકે તે ધમ. બાપામાં, દેખાવમાં, સગા, સરઘસો કે મંદિરોમાં જવાથી ધમ નથી આવતો, એ આચારમાંથી આવે છે. નાનપણથી કેળવ્યો હોય તો આવે છે. આ આરાધના

પણ એક વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરવાની દૃષ્ટિ આપણને હજી મળી નથી.

ગાંધીજી કહેતા, 'ગામડામાં જઈએ.' પણ આજે તો આવા લોકો ગામડામાં આવીને ઊભા ગામને ભારે પડે છે. આપણે મહેનતની-શ્રમની કિંમત ઓળખવામાં માનીએ છીએ, પણ આચરણમાં એને મૂકતા નથી. આપણે મકાન, ચીજ-વસ્તુ વગેરે ઘણું વધુ વાપરીએ છીએ, પણ એમની મહેનતની કદર કરતા નથી.

આજે તો બલ્લેલીમણેલી બહેન પોતાના ઊંકરાને બચ્ચાવવા માટે માસ્ટર રાખે છે. સા માટે તે બંતે જ ઊંકરાને ન બચાવે? મૃધ્મ વર્મ આપણમાંથી જ ઉપજી પડે છે. શરીરશ્રમ એ ધર્મનો ભાગ છે. અપરિમણી કોણ થાય? જેને શ્રમ કરવો પડે તે શ્રમ વિના સમાજ ટકવાને નથી. શ્રમ જ એક છે એમ કહીએ-ઈચ્છીએ, પણ તે પ્રમાણે નથી એ નહીં તો એનો શો અર્થ? કામ નથી કરતો ને ખાવ છે ત્યારે માણસ બહુ બગાડે છે. ને કહે છે, 'હું કરકસર કરું છું.'

ગરીબાઈ શ્રમ વિના ટકવાની નથી. લોકો પાસે રૂપિયા વધારે બેગા થાય છે, કારણ એટલું પાપ એમને વધારે કરવું પડ્યું છે. લોકોની એટલી વધારે હેતરિરિકી કરી છે, જ્યાં આપણને આત્માને મનાવવાની

ટેક પડી ગઈ છે

મને એક દાખલો યાદ આવે છે. એક કાકરો હતો. એના ખેતરની તકરાર મેં બંતે લખાણ કરીને મિટાવી દતી. પછી હું તો જેવમાં ગયો. બહાર રહી એણે જેવું ખેતર હતું તેની પાસે પોતાના દિસાની માગણી કરી ને કાટે' ગયો. સામાવાળાએ કાટ'માં કહ્યું કે 'આ તો ત્વિશંકર મહારાજના હાથનું લખાણ છે ને ત્યારની અડધી જમીન મને મળેલી છે,' પણ એણે તો કાટ'માં મલો (મલોસાગર નદી)ના સમ ખાખા ને કહ્યું, 'આ બધી વાતો સાચ જૂઠી છે.'

ખેતણુ વર્ષ પછી જેવમાંથી છૂટ્યા બાદ જેને અનાય થયો હતો તે મારી પાસે આવ્યો. વાત કરી. મેં પેલાને પૂછ્યું ત્યારે કહે:

'તે મહારાજ હું કંઈ સમજતો નથી એમ? મહોના બોટા સમ ખાખા તે લોભ પ્રાણેણેને જમાડી દર્શાવે.'

આવી છે આત્માની હેતરામણી એની એકની નહીં આપણુ સર્વની. જેટલું ખર્ચ થયું તેટલું પાપ થયું, જેટલી કરકસર થઈ તેટલો ધર્મ થયો. જેટલી જરૂર વધી તેટલું પાપ વધુ માન્ય.

આપણે પરિશ્રમ, સદાચાર, સત્ય અને પવિત્રતાનું મૂલ્ય અકિતાં શીખીશું નહિ તો હિંદુ ધર્મ હતો ન હતો યજ્ઞ જશે.

વાપો એક બરીબ રિયલિટો માણસ હતો. તેને કંઈએ પૂછ્યું: 'શાઈ અમુક વખતે ક્યાં ગળીશ?

પોતાના રોજ રેખાડવા વાપો કહે: 'મંતો વાપો વાડીએ, કાતો રાજદાર!'

મોસમોમાં નામ સામળી પૂનવાર તો અનર્થ જ થયો. તેને ખમર નહીં કે વાપો વાડીમાં પાણી ચાવાનું કામ કરતો હતો અને રાજદારમાં વાસીદું વાળતો હતો!

જૈન ધર્મ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

આપણે એક સમયે જીએ. જૈન-સંસ્કૃતિના અભ્યાસી જ નહિ, પણ તેને જીવનમાં ઉતારનાર જે વ્યક્તિ માટે આપણે અભિમાન લઈ સમજીએ એમ જીએ તેમાં આજન્મ લોકસેવક મુનિશ્રી સંતબાલજીનું નામ પણ શોભે છે. સાચા અમણે અહીં અમણ-સંસ્કૃતિનો ઓછો પરિચય આપ્યો છે.

આપણે પહેલાં જ વિચારી ગયા કે ભારતીય પ્રજામાં જે પ્રકારની સંસ્કૃતિએ પ્રાણ સિંચ્યા છે. એક બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિ અને બીજી અમણ-સંસ્કૃતિ. આપણે પહેલીનો વિચાર કરી ગયા. બીજી અમણ-સંસ્કૃતિના અમણા વિશેષે કરીને જંગલમાં રહેતા અને એકાંતે તત્ત્વચિંતન કરતા. તેથી અમણ-સંસ્કૃતિનો એક વિશેષે કરીને નિર્ગુણ તરફ રહ્યો છે. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ આ અમણ-સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા હતા. તે પૈકી અહીં જૈન ધર્મનો વિચાર કરીએ.

‘જિ’ એટલે જીવનું, જેણે જીવ્યું તે જિન. અને તેમના અનુયાયીઓ તે જૈનો. વિદ્ય એટલે જ્ઞાનનું, એના પરથી, વેદ શબ્દ પ્રયોજાય છે. હમેશાં પહેલાં જ્ઞાન થાય છે, પછી તે વસ્તુ પર જીવ મેળવાય છે. એટલે આ જે સંસ્કૃતિઓ બિન્ન નથી, પણ એકબીજાની પૂરક છે. વૈદિક ધર્મને જો આપણે શાળાનું શિક્ષણ કહીએ તો જૈન ધર્મ એ મહાવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ છે. જીવ મેળવતા પહેલાં જાણવાની ક્રિયા એટલી જ અગત્યની છે. જાણમાં કંઈ ફેર નથી, માત્ર ભૂમિકામાં ભેદ છે. જે બાણે છે તે જીવે છે. મહાવીરના મોટા કાળના શિષ્યો બ્રાહ્મણો જ હતા.

જૈન શ્રેણી ચોવીસ તીર્થંકરોને નામે છે. તીર્થ એટલે ન્યાંથી ઘાટ ઉતરાય તે સ્થાન-

ઠરેક સમયે પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. પર-સમૂહની સંસ્કૃતિ સામે કે પોતાના જ દેશમાં ધર્મેલા સંસ્કૃતિસંઘર્ષ સામે એ ત્યારે જ યડી રહે જ્યારે એનામાં એનાપણું હોય. હિંદુ-બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિના અધઃપતનના કાળે જન્મેલી જૈન-અમણ-સંસ્કૃતિ આજ પર્થ ત યડી રહી છે. પૂ. બાપુની જીવન-ક્રિયાસૂત્રીમાં એ સંસ્કૃતિના તાણાવાણા-

ઓનારો. સંસારરૂપી સરિતાને પાર કરવાને જૈન ધર્મ એ ઘાટ છે; અને જે એ ઘાટને બાંધનારા છે તે તીર્થંકરો કહેવાય છે. આવી તો અનેક ચોવીસીઓ ધર્મ ગર્ભ છે, એમ તેઓ નામે છે. આ ચોવીસીમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભ દેવ છે. તેઓ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ ગયા.

જૈન ધર્મમાં કાળના જે ભાગ કયાં છે : એક ઉત્સર્પિણી અને બીજો અવસર્પિણી. ઉત્ એટલે જાણે ધર્મ જન્ય વાતાવરણ હોય તે ઉત્સર્પિણી અને નીચે ધર્મ જન્ય વાતાવરણ જે કાળમાં હોય તેને અવસર્પિણી કાળ કહે છે. અત્યારે અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. હવે જે જ આરા મનાય છે તે દૃષ્ટિએ અત્યારે પાંચમો આરા ચાલે છે. ઋષભદેવ ત્રીજા આરાના અંતમાં ધર્મ ગયા. એટલે ઘણા સમય પહેલાં, છેલ્લી ચોવીસીના તેઓ પ્રથમ તીર્થંકર હતા એમ સહેજ કંઠથી સકાય. વેદમાં પણ એમનો કોઈ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ આવે છે. વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોમાં પણ એમનું નામ ગણવામાં આવે છે. એમનું જીવન ખૂબ અગત્યનું છે. એવી દંતકથા છે કે પહેલાં શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ નીચે બેસતા અને એવી કલ્પના કરતા કે મારે અમુક ખાવું છે, અમુક પીવું છે તો તે મળી જતું, અમુક પ્રકારનું મકાન બોર્ડ એ છે તો તે તરત બની જતું. આવે વખતે ઋષભદેવે કહ્યું કે ‘નહીં-

આ વસ્તુ જરાજર નથી. આપણે આપણા ક્ષમથી મેળવતું ભેઈએ.' એ દૃષ્ટિએ એમણે તે વજાતના ઘોઘને ત્રણ વસ્તુ આપીઃ અસિ, મસિ અને કૃષિ. અસિ એટલે ત્રણ કુરવાને માટે યાસી. મસિ એટલે લખવા વગેરે માટે યાસી અને કૃષિ એટલે ખેતીનું યાસ. આ વસ્તુ ન્યારે તેઓ રાજ્ય હતા ત્યારે આપી હતી તે વખતે પણ તેઓ સમ્યક્ આત્મજ્ઞાની તો હતા જ આ ઉપરાંત તેમણે યોસઠ અને યોતેર કળાઓનું જ્ઞાન આપ્યું એટલે સમાજના ઇલાકમાં અને સંસ્કૃતિના ઇલાકમાં પણ એમનો મોટો ફાળો છે ત્યારપછી તેમણે ગૃહસ્થાગ કથો અને સાધનાની પચાસા સાધી વીતરાગ થયા.

અપસદેવ અને મહાવીર સ્વામીના જીવન-કાળ, દરમ્યાન વચ્ચે બીજા બાવીસ વીધ કંઈક પણ ધર્મજમા. એનાં યોગજીવમા વીધ કર મહિલનામ થયા તેઓ સ્ત્રી હતા એ કે નામ પાછળ નામ લગાડેયુ છે એટલે દિગ્ગજે કહે છે કે તેઓ પુરુષ હતા, ન્યારે સ્ત્રીઓ એમને સ્ત્રી માને છે અને વહુ'ન પણ એ બતવુંજ આવે છે દૂકમાં જૈન ધર્મે સ્ત્રી બાંધિને પણ મોક્ષ અને વીધ કરપદની અધિકારીશ્રી માની છે ત્યારપછી તેવીસમા પાંચનાથ આવે છે તેઓ મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પહેલાં લગભગ ૨૫૦ વર્ષ ઉપર ધર્મ મયા.

• જૈન-સંસ્કૃતિ ક્યારથી શરૂ થઈ, એ પહેલી કે વૈદિક-સંસ્કૃતિ પહેલી એના ઉત્કલ લાવવો એ બહુ કઠિન છે પણ જે વાતો યાસીમાં આવે છે તે પરથી એમ લાગે છે કે સંસ્કૃતિ ખૂબ પ્રાચીન છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ભેઈએ તો વૈદિક સાહિત્ય જૈન સાહિત્ય કરતાં પ્રાચીન છે એટલે તે સાહિત્ય જૂનું છે, પરંતુ તેમાં પણ આપણે ભેઈએ છે કે કપસદેવનું વહુ'ન આવે છે ઉપરાંત જૈનાચાર્યોએ કહ્યું

છે, કે આવી તો અનેક યોવીસીઓ ધર્મ મર્ષે આ જમા ઉપરથી આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે વૈદિક અને જૈન જ ને વિચાર-ધારણાઓ જુની છે. કઈ પહેલી અને કઈ પછી એ કહેવું કઠિન છે તથા કી વિગત બહુવાથી ખાસ અમ' સરે તેમ પણ નથી અલગત, આજે દરેક ધર્મ પોતાના ધર્મને જૂનો અને સનાતન માનવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વસ્તુ બૂઝવી ન ભેઈએ કે જો જૂનું છે તે જ સારું છે એમ નથી. આમ તો અસત્ય પણ જૂનું છે અને સત્ય પણ જૂનું છે. અધારે જૂનું છે અને અજવાળું પણ જૂનું છે એટલે નવું અને જૂનું એ કાંઈ બહુ મહત્વનો મસી નથી; છતાં કપસદેવે અસિ, મસિ, કૃષિ તથા યોસઠ અને યોતેર કળાનું જ્ઞાન સમાજને આપ્યું તે ઉપરથી આપણે સમાજજીવનની શરૂઆતના સમયને જ એમના કાળ તરીકે ઓળી શકીએ.

લાંબેનાળે ધર્મમાં શિથિલતા આવી બમ છે પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ધર્મમાં પણ એવી શિથિલતા પેહી મૂકેને સ્થળે પશુપદનું ભેર વધવા લાગ્યું. એ શિથિલતા મહાવીર સ્વામીએ દૂર કરી અને સંસ્કૃતિને નવો ઝીપ આપ્યો એટલે આજે આપણે જૈન ધર્મને જો હાલમાં ભેઈએ છીએ તે મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પછી જ શરૂ થયો છે.

મહાવીર સ્વામીનું મૂળ નામ તો વધ'માન હતું. તેમણે માતાના આશ્રદને વસ ધર્મ ત્રીસ વર્ષ સુધી વ્યવહાર ચલાવ્યો અને માતાના અવસાન પછી તરત જ ત્રીસમી વર્ષે દીક્રા લીધી પછી ઘેર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી અને પાંચ મહામતોનો અંગીકાર કર્યો. ન્યાં મેઝેએ રહેતા હતા એવા પ્રદેશમાં તેઓ વિચરવા લાગ્યા. ત્રણ ભયકર દુષ્ટોને સમલાવે સહન કર્યા અને સામાજીક વર્ષ અને પંદર

દિવસ સુધી ઉગ્ર તપસ્યા કરી; તેથી તેઓ મહાતપસ્વી અથવા તેા દીર્ઘતપસ્વી કહેવાય છે. આ સમય દરમ્યાન છ માસના, ચાર, માસના, બે માસના, પંદર દિવસના આમ અતઘનતા લાંબા ઉપવાસો એમણે કર્યા. આ ઉપવાસની વિશેષતા એ હતી કે તે સહજ આત્મતત્ત્વનીતામાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા. તેમણે શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં લોકોને બ્રાહ્મણો આપ્યો. એમણે પોતાં કુદ્દમગત્તાની જેમ કંઈ જાતે લખ્યું નથી પણ એમના શિષ્યોએ એમના વિચારો ખૂબ સુંદર અને રોચક રીતે આગમોમાં રજૂ કર્યા છે.

આપણે તીર્થંકરની એક વ્યાખ્યા તો બોધી ગયા કે જે તરે અને તારે તે તીર્થંકર. એટલે કે લોકોને તારવા માટે સંઘ સ્થાપે તે તીર્થંકર કહેવાય. મહાવીરે ચાર અંગોને સંઘ તરીકે સ્થાપ્યાં. તે ચાર અંગ આ મુજબ છે: (૧) સાધુ, (૨) સાધ્વી, (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા. વૈદિકધર્મમાં સન્નાસી સંસ્થા છે, પણ સ્ત્રી-સન્નાસીની-ઓને માટે તેમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી. જ્યારે મહાવીર સ્વામીએ તો સ્ત્રીઓ માટે પણ સંઘ સ્થાપ્યો અને તે પણ તદ્દન સ્વતંત્ર. જરૂર પડે તેને સાધુઓ મદદ કરતા પણ એની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ જ કરતી.

મહાવીર સ્વામીના સમય પછી કેટલોક કાળ તો એક જ ધર્મ ચાલ્યો; પણ પાછળથી એમાં મુખ્ય બે પંથો પડી ગયા: (૧) દિગંબર અને (૨) શ્વેતાંબર. દિગંબરો એમ માને છે કે મહાવીર નગ્ન જ રહેતા હતા. જ્યાંસુધી વસ્ત્ર છે ત્યાંસુધી પરિગ્રહ છે અને જ્યાં પરિગ્રહ હોય ત્યાં મોક્ષ કેમ હોઈ શકે! એટલે દિગંબરો મોક્ષ માટે નગ્નતાને આવશ્યક માને છે. જ્યારે શ્વેતાંબરોની માન્યતા છુટ્ટી છે. મોક્ષ એ તો અંતરની વસ્તુ છે. જે આસક્તિ ન હોય તો કર્મ બંધન

કરતું નથી. સમાજમાં રહેવું હોય તો સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં બોધીએ. વસ્ત્રો કાંઈ મોક્ષમાં આડાં આવતાં નથી. નગ્નતા અને અનગ્નતા એ જ આ બે પંથોના વિરોધનું મૂળ છે. એમાંથી જ સ્ત્રીમુક્તિનો પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે. સ્ત્રી તો સમાજમાં નગ્ન રહી ન શકે; એટલે એણે તો પછી વસ્ત્રો પહેરવાં જ રહ્યાં અને વસ્ત્ર પહેરે તો પછી મોક્ષ નહીં. એટલે દિગંબરો માનવા લાગ્યા કે સ્ત્રીને મોક્ષ નથી. જ્યારે શ્વેતાંબરો કહેવા લાગ્યા કે સ્ત્રીને પણ મોક્ષ હોઈ શકે છે. એમાંથી મદિવનાથ સ્ત્રી હતાં કે પુરુષ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. પછી તો ભેદ વધતા ગયા અને પૂનઃ શણગાર વગેરેમાં પણ એ ભેદો પ્રવેશ્યા. દિગંબરો મૂર્તિને કાંઈ જ ચડાવતા નથી, જ્યારે શ્વેતાંબરો અંગી ચડાવે છે. આવા મૌલુ ભેદો ઘણા પ્રકારના છે. બે એક મૂળ પ્રશ્નો નિકાલ આવી જાય તો બીજાને ઉકલે તો આપોઆપ જ આવી જાય. શ્વેતાંબર પંથના પણ બે ફાંટા છે: શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક અને શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી (અમૂર્તિપૂજક).

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો મંદિરમાં જાય છે, પૂજા કરે છે; જ્યારે સ્થાનકવાસીઓનું માનવું છે કે ચૈત્યપૂજા એ જૈન ધર્મનું અગત્યનું અંગ નથી, પણ મનુષ્ય જૈન કુદંબમાં જન્મવા માનથી જૈન ધર્મ જતો નથી. એટલે એને માટે આશ્રમનરૂપે શરણાતમાં મૂર્તિ હોય તો બલે; પણ એ અગત્યનું અંગ છે એવું કોઈ નથી. મૂળ ભેદ તો આ જ છે, ધીરેધીરે એમાંથી બીજા ભેદો ય ઊભા થયા.

જૈન ધર્મનાં કુલ ચોવીસી અંગો છે પણ તેમાંથી ફક્ત પિસ્તાલીસ મળે છે. મૂર્તિપૂજકો બધાને માને છે. જ્યારે સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્યપૂજા, ઉલ્લેખો તથા પાછલા આચાર્યો દ્વારા સ્થાપેલા આગમોને સ્વીકારતા નથી. એટલે કે તેઓ અત્રીસ અંગોને જ

માને છે. દિગંબરો પાછળથી થયેલા આચાર્યોનાં પુસ્તકોને પ્રમાણૂત માને છે અને તેમાં સમયસાર, જ્ઞાનાલુપ વગેરે પુસ્તકો મુખ્ય છે. દિગંબરોના પશુ વીસાપથી, તેરાપથી, તારણપથી એવા ક્રાંટા છે તારણપથીઓ ધર્મગ્રંથોની પૂજા કરે છે. સ્થાનકવાસીમાં પણ અનેક પથો અને સંપ્રદાયો છે. હમણાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાંથી તેરાપથી નામની એક શાખા નીકળી છે. તે આજે દયા અને દાન ત્રિપે ને ખ્યાલો ધરાવે છે તે ખ્યાલો ઠાઈ પણ તટસ્થ વિચારકને વિચિત્ર લાગે એવા છે. બાકી તેઓનું સંગઠન ખ્યાન એવે તેવું છે. બીજે લીબડી સંપ્રદાય છે તેમાં યવળી નાનો ને મોટો મૂર્તિપૂજકોના પણ નાનામોટા અનેક ફિગ્ગાઓ છે. હિંદુસ્તાનમાં બધી મળીને જૈનોની વસ્તી બારતેર લાખની મનાય છે. જ્યારે એમના સંપ્રદાયો અને ઉપસંપ્રદાયોની સંખ્યા ઘણી છે.

શાસ્ત્રો : જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો 'પૂર્વ' અને 'અંગ' છે, પૂર્વ ચોદ છે અને અંગ બાર છે, એ બાર અંગમાંનું એક દષ્ટિવાદ નામનું અંગ મળતું નથી, એટલે અત્યારે અગિયાર છે, એ અંગોની રચના મહાવીરના પછી એમના શિષ્યોએ (ગણધરોએ) કરી છે. અંગોની રચના પહેલાં જે પરંપરાથી આવેલું શ્રુત તે પૂર્વ એમ કહી શકાય. અત્યારે સમજવામાં મદદ કરવા માટે ઉપાંગ લખાયા છે. તે અંગ, ઉપાંગ અને બીજાં મળીને કુલે પિત્તાલીસ મોળડુ છે. મૂર્તિપૂજા એ બધાને માને છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી બીજાને જ માને છે એ વાત આપણે ઉપર એક જગ્યા દિગંબર લોકો દિગંબર આચાર્યોના ગ્રંથો સિવાય બીજાને નથી માનતા. 'સમયસાર' એ સમુદાયમાં ભારે પ્રમાણૂત ગણાય છે. તેમાં નિશ્ચયનય

પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેઓ બ્યવહાર એ વ્યવહાર છે એમ માને છે અને દરેક વસ્તુ નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ ધટાવે છે. તેઓ કહેલે, 'માર્ક, કમ' અને જીવ બલ્યાં એ વાત સાચી; પણ જડ ચેતન ન થાય, આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એટલે મોઢ માય એટલે બધું' આ વિચારસરણી મુંઝર છે, પણ એ જ માત્ર વાણીમાં રહી જ્ય તો પણ અનર્થો થાય. આ આચાર્યના સમયે લોગ ૩૬ કર્મકાંડમાં રચાયેલા રહી એમાં જ ઇતિ-કર્તવ્યતા માનતા હશે ત્યારે કાંડરાચાર્યની જેમ તેમણે જ્ઞાનતત્ત્વને વધુ વેગ આપ્યો હોય એ બનવાભેગ છે. પણ વાચકે બુનિકા અને ભાવ એમાં વિના વસ્તુ પકડવી ન હટે આ સિવાય ઘણા ગ્રંથો દિગંબર સંપ્રદાયમાં પાછળથી લખાયા છે. 'દરિવંશ' તથા બીજાં પુરાણો વગેરેને પણ તેઓ માને છે

આચાર્યો : મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ત્રણ કેવળી, એટલે કે જેમને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા આચાર્યો ધર્મ ગયા ઇશ્વરગતિ ગોતમાં, સુવર્માં અને જલુ સ્વામી આ ગોતમ ઇશ્વરગતિ અને ગોતમ છુદને કેટલાક એક માને છે; પણ એમ નથી. દિગંબરોના મુખ્ય આચાર્યોમાં કુંડકાચાર્યનું નામ મોખરે છે. એમને તેઓ પૂર્ણ જ્ઞાની માને છે. પરંતુ જ્યાં આરામાં તો કોઈને પૂર્ણ જ્ઞાન થાય નહિ. મહાવિરેદ શ્વેતમાં એ થાય એવી છૂટ રાખવામાં આવી છે. એટલે તેઓ ત્યાં ગયા અને સ્ત્રીમંધર સ્વામી નામના એક તીર્થંકર પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આખ્યા જૈન ધર્મની માન્યતા સુજળ અત્યારે કોઈને મોક્ષ નથી, મોક્ષના દ્વાર આ આરામાં બંધ છે. એનો અર્થ એટલો કે સામાન્ય વાતાવરણ એવું હશે કે મોક્ષ મેળવવો કઠિન ધર્મ પડે અને જ્યાંસુધી

દેહભાવના નષ્ટ ન થાય. ત્યાંમુથી મોક્ષ ન થાય. એટલે કે જનક વિદેહીના નેટલી ઉદ્દૃષ્ટ કોટિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તો જ મોક્ષ મળે. એનો આલો ભાવ લેવાય કે 'મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જ મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્યાં છે' તો મોક્ષનાં દ્વાર ખંધ છે એમ કહેવાનો આશય સમજશે.

શ્વેતાંબર આચાર્યોમાં બદલાવું નામ જાણીતું છે. આ આચાર્યને તો દિવંબર પણ સ્વીકારે છે. સંસ્કૃત યુગમાં શ્રીહરિમદ્-સૂરીતું નામ ઉલ્લેખને પાત્ર છે એમણે જ દર્શાવેલો અભ્યાસ કરી સમન્વયવાદ શું છે તે સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. આઠ દષ્ટિ પર પણ લખ્યું છે, ભારપણી સમર્થ ન્યૌતિધર આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય યર્ષ ગયા. એમની અસર આખા ગુજરાત પર છે અને ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્થિતામાં એમનો મોટો ફાળો છે. એમણે જૈન સાધુ હોવા છતાં રાજકારણમાં ભાગ લીધો હતો અને સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. ગાળે એવી જક માન્યતા ઘૂસી ગઈ છે કે જૈન સાધુ માટે એવું ન કહેવાય; પણ જૈન ધર્મ એ તો વિશ્વધર્મ છે. એણે તો બધા પ્રશ્નોમાં શોધ માર્ગદર્શન આપ્યું જ એઈ એ : અને જ્યાં વિશ્વધર્મને માનનારા હોય ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મને અવગણી જ શી રીતે શકાય? સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળના દરબારમાં એમની સારે અસર હતી. પાછળથી તો જૈન સંતે તેમને કળિકાળસર્વજ્ઞ તરીકે પણ સ્વીકારી લીધા છે. ગુજરાતી ગણપ અને ગુજરાતના આચાર-વિચાર પર તેમની ઊંડી છાપ છે. તેમણે લગભગ સાહિત્યના બધાં ક્ષેત્રો પર કલમ ચલાવી છે. તેમનું 'સિદ્ધહંમ વ્યાકરણ' ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત યોગ પર પણ તેમણે લખ્યું છે.

ભારખાદ યશોવિજયજી નામના એક આચાર્ય યર્ષ ગયા. તેમનો પણ યોગ અને

સાહિત્યમાં સારો ફાળો છે. જે પુરુષને ઉલ્લેખી રાફીએ તે પુરુષનું નામ છે: ધર્મશાસ્ત્ર લોકાશાહ. તે એક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; છતાં એમના જીવનની અને ક્રાંતિકારક વિચારની આખા સમાજ પર ભારે અસર પડેલી.

વિ. સં. ૧૫૩૦ના અરસામાં સ્થાનકવાસી સમાજની સ્થાપના થઈ. આના મૂળમાં જે કારણો હતાં : એક મૂર્તિનો આ રીતે આડંબર કરવો, પૂજા કરવી જો જૈન ધર્મનું અંગ નથી, જૈન ધર્મ એ તો અણુપૂજક ધર્મ છે. પછી એમાં મૂર્તિપૂજા હોય જ ક્યાંથી? બીજું જૈન સાધુઓ મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા અને ધીરેધીરે ધર્મમાં શિથિલતા આવવા લાગી. સાધુઓ ધન વગેરે રાખવા લાગ્યા અને ધર્મમાં પરિવ્રજવાદને સ્થાન મળવા લાગ્યું ત્યારે આ મહાપુરુષે એ બધાના મૂળ કારણરૂપ મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ પોકાર્યો અને આજે જૈન ધર્મના શિક્ષકોમાં એની સંખ્યા લગભગ દિગંબર અને શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક નેટલી જ થાય છે.

ઉમાસ્વામિને કેટલાક ઉમાસ્વામી પણ કહે છે. તેઓ કોંક એના સમર્થ આચાર્ય યર્ષ ગયા કે તેમણે બંને પક્ષોનો સુંદર સમન્વય કર્યો અને બંનેને માન્ય એવું સાહિત્ય સર્જ્યું. 'તત્ત્વાર્થધિગમ સત' નામનો ગ્રંથ (જૈન ધર્મનો પ્રામાણિક ગ્રંથ) એમણે લખ્યો. તે ગ્રંથ બંને સંપ્રદાયને માન્ય છે.

એવા જ બીજા પુરુષ આનંદવનજી યર્ષ ગયા. તેઓ શોળીકતા સાથે સમન્વયવાદી હતા પરિવ્રજવાદની પૂજા અને સંપ્રદાયવાદનો પ્રચાર એ બંને એમને ગમતાં નહોતાં તે સંબંધી નીચેનો પ્રસંગ એનો પુરાવો આપશે.

કોંક વખત તેઓ એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એમનું પ્રવચન હતું. સમય થયો એટલે એમણે ત્યાં શરૂ કરી દીધું. લોકો ભેલી બેઠ્યા : 'મહા

રાજ હજી તો વાર છે.' તેમણે જવાબ આપ્યો: 'સલા, સમય તો થઈ ગયો ને?' 'સમય તો થઈ ગયો, પણ પ્રવચનનો સમય નથી થયો ને?' હોદાએ કહ્યું, 'હતો તેમણે તો રાજ કયું.' તે ગામમાં એવા રિવાજ હતો કે બધો સમા નગરથી આવે પછી જ રાજ થાય; પણ આ પુરુષ એવા ન હતા. પ્રવચન રાજ થયા પછી નગરથી આવ્યા. જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા અને પ્રવચન પૂરું થયા પછી બિહીને આનંદનજી પાસે પહોંચ્યા ને બોલ્યા:

'મહારાજ, તમને ખબર નહીં હોય'

'શાની!' મહારાજે પૂછ્યું.

'અહીંની રિવાજની. હું અહીંનો મુગરચોક છું.'

આનંદનજીએ કહ્યું: 'નગરના ચોક અને નું મારા ચ ચોક!'

શેરે તો ગુસ્સો ચઢ્યો, બોલ્યા:

'મહારાજ, હજી આ મારું જન્મ તો તમારી દીકરીમાં છે અને આ કામળી...' તરત જ તેમણે કામળી ત્યાં જ આપી દીધી અને ચાલી નીકળ્યા. તેમણે શોભા સાધના કરી અને એક ઊંચા પ્રકારના શોભી મર્ધ ગયા. તેમણે 'આનંદન જલુતેરી' અને 'આનંદન જોતીરતી' નામક ગ્રંથો લખ્યા. વિશ્વની ધર્મમાનવી એકતા પર ખૂબ કાર આપ્યો. તેણે જૈનધર્મને એક ભૂમિકા માને છે. એમનો સમન્વયવાદ છે. એ સરકારક વીનજી હતો તે એમણે પોતાના જીવતા જ આચરણથી સિદ્ધ કર્યા છે.

સાધ્વીમાં ચંદનવાળાનું નામ મુખ્ય છે. તે જ આખા સંપત્તિ સંચાલન કરતી હતી; પણ આજે એવી માન્યતા રૂઢ મર્ધ મર્ધ છે કે સાધ્વી ગમે તેટલા દીક્ષિત હોય છતાં પણ તેણે સાધુને નમસ્કાર કરવા જોઈએ. આ રૂઢિ પાછળથી ઘૂસી ગઈ છે. પરંતુ એને કાઢવી જોઈએ. સાધ્વીમાં પણ સાધુ સમાન

સક્રિય પડેલી હોય છે.

આચરણ ધર્મ: આ ધર્મ આચરણ-પ્રધાન ધર્મ છે અને આચાર પર ખૂબ કાર અપાયો છે. સાધુ અને સાધ્વીના આચારમાં ફેર નથી પાંચ મહાવ્રત (અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ), પાંચ સમિતિ (ધર્મા, ભાવા, એષણ, આદાન નિક્ષેપ ને પરિગ્રહના) અને ત્રણ ગુપ્તિ (મન, વચન, અને કાયાનું) ગોપન તે ગુપ્તિ-મનને સાચવતું તે-વાક્યગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ. એટલે વાણી તથા ચરીતની સાચવણી) તથા ચાર ભાવના (ત્રેત્રી, પ્રમોદ, કારણ્ય, માધ્યરથ)-આ બધાં વ્રતોનું સાધુ અને સાધ્વી બંને કડક રીતે પાલન કરે છે.

શ્રાવક અને શ્રાવિકાના આચારમાં સાધુ અને સાધ્વીની અપેક્ષાએ ફેર છે. તેમનાં ક્ષેત્ર અને સ્થાન નિરાર્ણ છે, તેઓ મહાવ્રતોને બદલે અણુવ્રત સ્વીકારે છે, અને તે પણ મર્યાદામાં રહીને સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે બ્રહ્મચર્યમાં શ્રાવક, શ્રાવિકા મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારે છે. અહિંસાવ્રતની વાજતમાં પ્રસંગિકે જન્યાધી વિરોધ કરવાને રાજ પણ છે. અને પછી પ્રાવશિત કરી નાખે છે. તેમના આ આગુવ્રતને મદદ કરવાને ત્રણ ગુણવ્રત હોય છે:

(૧) દિગ્મત-એટલે કે દિશાઓમાં સંમત રાખવો. એનો હેતુ એ કે જ્યાં રહેતાં હોય, જ્યાં જન્મ્યાં હોય તે ભાગમાંથી જ પેટ, પહેરાણું અને પધારી મેળવી લેવાં જોઈએ. ધન ઉપજાવવા માટે દૂર દેશવર ચેડતાં ન જોઈએ છતાં એમાં જ્ઞાન અને સેવા માટે પરદેશ પ્રેરવાની જૂઠ રાખી છે.

(૨) ભોગોપભોગ-રિચમન વ્રત એટલે કે શ્રાવકે પોતાના ભોગઉપભોગની વસ્તુઓનું અમુક મર્યાદામાં નિયમન કરવું જોઈએ. મતલબ કે મહારંભ ન કરવો. અહિંસાની સાધના માટે આ જરૂરી છે. ધધાની

મર્યાદા પણ બાંધવી જોઈએ. યંત્રો એ મહારંગ છે અને તેથી જ જૈનધર્મમાં તેનો વિરોધ કર્યો છે. યંત્રવાદની સાથે મહારંગ આવી જ ભય છે. મહાયંત્ર આપણી શક્તિને હણે છે. આપણે જ્યારે મહાયંત્રથી કામ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે યંત્રોની પાછળ દોડવું પડે છે અને તેથી હલ્લ, છુદ્ધિ ને મનની તાલીમ અટકી પડે છે. જ્યારે રેડિયો જેવા સાદા યંત્રો માનવીની પાછળ ગતિ કરે છે. ગ્રામફોન માટે કૃષિ, વાણિજ્ય અને ગોપાલનની છૂટ છે. જો મર્યાદામાં રહીને ગ્રામફોનથી પોતાની આર્થિકતા મેળવી લેવી જોઈએ. જૈન-સંસ્કૃતિમાં ગાયને તો ખૂબ જ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. આપણે જો તેવા મતના ગ્રામફોનનાં છવન તપાસીએ તો માલુમ પડે છે કે તેઓ હજારો ગાયો સંભાળતા હતા. જોરદે જગતના ધારણુ અને પૌષણુને માટે જે કાર્ષ્ઠ જરૂરી છે તે તો કરવું જ જોઈએ, અને તેમાં ખાસ કરીને અહિંસક સંસ્કૃતિનાં છુનિયાદ કૃષિ અને ગોપાલન છે. જો એ ન સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંસક સમાજ ટકી જ ન શકે. જોરદે જ પહેલા તીર્થંકર નામદેવે અસિ, મસિ અને કૃષિનો ઉપદેશ આપી સમાજને અહિંસા તરફ વાળ્યો.

(૩) અનર્થકંડ નિવેષ મતઃ કોઈ પણ નકારી ક્રિયા ન કરવી. ભારપણી ચાર શિક્ષાતો આવી છે:

સામાયિક : જે ઘડી માટે જગતનાં પ્રાણી-માત્ર પ્રતિ સમત્વભાવ ધારણુ કરી એકાંતમાં તત્ત્વચિંતન કરવું-આત્મભાવમાં રહેવું.

દેસાવકાશિક : તેથી વિશેષ અર્થમાં.

પોષક : ચોવીસ કલાક પૂરું સાધુવ્રત લેવું અને તે પ્રમાણે જીવનચર્યા કરવી. ઉપરાંત અન્નપાત્રી પણ ન લેવાં.

અતિથિ સન્નિભાગ : અતિથિને ભોજન આપ્યા વિના જમવું નહીં.

સ્વાદવાદ અને અહિંસા : કોઈ આપણને કહે કે કોઈ આપણ જૈન ધર્મનો સાર રજા છે જ શબ્દોમાં કહો, તો આપણે કહીશું કે ‘વિચારમાં સ્વાદવાદ અને આચારમાં અહિંસા.’

સ્વાદવાદ : જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુને જોઈએ છીએ ત્યારે આપણી દષ્ટિ અપેક્ષાવાળી હોય છે. સ્વાદવાદને દષ્ટિવાદ, સાપેક્ષવાદ, ને અનેકાંતવાદ પણ કહે છે. સ્વાદવાદને મોનનારો કોઈ પણ વસ્તુની એકાંતિક રચનાત નહીં કરે તે કહેશે મને આમ લાગે છે, આમ હોઈ શકે છે, આવું હોય; પણ કોઈ દિવસ એકાંતિક નિશ્ચયનું પ્રતિપાદન તે નહીં કરે. દરેક વસ્તુને અનેક દષ્ટિ હોય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અપૂર્ણ હોય છે. તેથી આપણે એક દષ્ટિ સંપૂર્ણ માનીને ચાલીએ તો તેમાં અભિમાન અને દુરાચરને સંભવ છે. આ ઉપર એક નાનું દર્શનઃ વર્ધ છે તો તે વાત બરાબર સમજશે. દાખલા તરીકે આપણે કોઈને પૂછીએ કે તમે દાખ બોલો છો ? તો તે હા કહેશે; પણ ખરેખર એણે તો તેનો રંગ જ બોલ્યો છે. એના સ્વાદ, સુગંધ વગેરે નથી અનુભવ્યાં. જ્યાંસુધી દાખનાં આ બધાં અંગોનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી તે જાન અપૂર્ણ જ ગણાય. મનુષ્ય દરેક વસ્તુને પોતાની દષ્ટિથી જુએ છે, જોરદે જ જૈનદર્શન કહે છે કે કોઈ પણ ધર્મ પૂર્ણ નથી અને બધા ધર્મો પોતપોતાની મર્યાદામાં જ સાચા છે.

કોઈ એક મકાનને ત્રણ મજલાઓ છે. એમાંથી કોઈ કહેશે ખરા કે ત્રીજો મજલો જ સાચો છે ? જો ત્રીજો સાચો છે તો શું પહેલો ને બીજો સાચો નથી ? ના. સ્વાદવાદ તો કહેશે કે પહેલો જ સાચો અને બીજો જ સાચો. પહેલો છે તો બીજો છે અને બીજો છે તો ત્રીજો છે. માત્ર ભૂમિકાલેદ છે. જોરદે સ્વાદવાદ એક મુંઝવિયાસરણી ચી છે, જેથી બધા ધર્મોનો સમન્વય થઈ શકે અને શંકરાચાર્ય દ્વંદ્વીવાદ કહે છે, પણ એમ

નથી. બધું જ સાચું છે. અણુક દૃષ્ટિથી આ વાદને નવવાદ પણ કહે છે. ઠાકર્ણ પણ પ્રમાણ નહો કરવું હોય તો તે પહેલાં તેના અનેક વિચાર આવે છે. એટલે જે આપણને પ્રમાણ તરફ લઈ જાય તે નવ આ પ્રમાણ ન્યામીની ન મને ત્યામીની તે અપણું રહે છે. તેમ જ આત્માનુભૂતિ એ જ સાચું પ્રમાણ છે તેથી જ ઠાકર્ણ પણ દર્શન પૂર્વ નથી કરાવે કે આત્માનુભૂતિને વિષય એ વાળીગમ્ય વિષય નથી. તેથી નૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે ભગવાન અનુભવે છે તે તેણે વાળીમાં રજૂ કરી શકતા નથી અને જે મલુખરો સાંભળે છે તે ગૂંથી શકતા નથી. એટલે કે ભાષામાં અનુભવજ્ઞાન બિતરી શકતું જ નથી. અને જે કાંઈ જિતરે છે તે પક્ષ વાચો મતગર સમજી શકતા નથી. એટલે કે સાચો પૂર્વ છે એમ માનીને ન ચાલવું એર્ષ્યો. ચરુદિ, અનુભવ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણેના સુમેળ આવેલો એર્ષ્યો સ્વાસ્થ્ય આપણને અનેક દૃષ્ટિએ એવાંદી દૃષ્ટિ આવે છે.

વ્યવહારમાં અહિંસા : અદિસા એટલે ન મારવું એટલું જ નહીં, પણ બચાવવું. અદિસાનો સામાન્ય અર્થ ન મારવું એટલો જ સમજાયે જીએ, પણ અહીં ખૂબ હિંમતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ન મારવું એટલું જ નહીં પણ વાતસ્યમાત્રે રક્ષણ કરવું અને તેથી જ મદાવીરને નમસ્તસલ કહેવામાં આવે છે. સાધુઓ અને સાધ્વીઓ મારે પણ કહેવાય છે કે તેઓ 'કાય છવના વિષય' છે એટલે કે જગતમાં છવમાન તેમના બાબકો છે. એમના પ્રતિ પ્રેમ વદાવેલો એ જ અદિસાનું સાચું સ્વરૂપ છે.

સિદ્ધાંતો : નૈનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી, તેઓ નારિતો છે, એવો જ સામાન્ય ખ્યાલ છે; અને વાત પણ એક દૃષ્ટિએ સાચી છે. તેઓ ઈશ્વરને જગતનો

કર્તા કે ન્યાયાધીશ તરીકે નથી માનતા, પણ એ આપણે એમનો કર્મવાદનો સિદ્ધાંત વિચારીએ તો ૨૫૯ સમબદે કે એમની માન્યતા નિરીશ્વરવાદી નથી, પણ ગીતાના પાંચમા અધ્યાયના ૧૪-૧૫મા શ્લોક વેળી છે. સાચો કર્મવાદ અને સાચો ઈશ્વરવાદ બંને પરસ્પર વિરોધી છે જ નહીં. હાખલા તરીકે કર્મવાદ-કર્મનો નિયમ અચલ છે. આપણું જગત એ કર્મના નિયમથી જ ચાલે છે- એમ કહે છે ત્યારે ઈશ્વરવાદ-ઈશ્વર જ સર્વ. શક્તિમાન છે, એ જ જગતનો સંચાલક છે-એમ પ્રમાણ છે.

આ પરથી બહી સજીયું કે નૈનો ઈશ્વરમાં માને છે, પણ તે આત્માની ૫૨ શક્તિને ઈશ્વર માને છે અને તેવા ઈશ્વરને જગતની જંબજમાં પાસાની જરૂર નથી.

તત્ત્વો : જગતમાં મૂળ તો બે જ તત્ત્વો છે, છવ અને અછવ. પણ છવ અને અછવના સંબંધથી બીજા પાંચ અથવા તો સાત તત્ત્વો કરવામાં આવ્યા છે.

છવની સાથે પુરુષવ કર્મનો સંબંધ એ બંધ છે. આ બંધ ખારે થયો એ પ્રશ્ન પર ચી લોનો મોન રહે છે અને કહે છે કે વાઈ, એ અનાદિ છે. પણ એ આમ જ માને તો ૧૫ી પુરુષાર્થને સ્થાન જ ક્યાં રહ્યું? એટલે કહે છે કે અનાદિ છે, પણ થાંત છે. એટલે કે છવ એ કર્મપુરુષવના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.

આ બંધનનું જે કારણ તે આસક્તિ છે. જે શુભ હોય તે પુણ્ય અને અશુભ હોય તે પાપ.

સામાન્ય રીતે ધન મેળવવું, સુખ મેળવવું એને આપણે પુણ્યમાં ગણીએ જીએ. પણ અહીં ખૂબ હિંમતથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે કર્મ શુભ હોય કે અશુભ હોય તે બંને બંધન કરનારા છે.

નિર્જરા : કર્મપુદ્ગલના ખરી પડવાને નિર્જરા કહે છે. આના બે પ્રકાર છે : એક સકામ અને બીજું નિષ્કામ. પ્રત્યેક ઘણે આપણા કર્મો તેા ખરે જ છે. એટલે ખરવાની ક્રિયા તેા સતત ચાલુ હોય છે; પણ તેની સાથેસાથે બંધનની ક્રિયા પણ ચાલુ જ હોય છે. એટલે સકામ નિર્જરા જ મોક્ષમાં પરિણમે છે.

સંવર : આશ્રવો નિર્જરા પ્રત્યે લાઈ જનારું તત્ત્વ તે સંવર.

મોક્ષ : મોક્ષને પણ તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે. મોક્ષનો અર્થ કર્મપુદ્ગલોમાંથી જીવની સંપૂર્ણ મુક્તિ છે.

જીવ બંધાયેલો છે. મોક્ષ એ જીવનનો હેતુ છે. એને મારેનો જે માર્ગ તે મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે.

અન્યગદર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ : ૧

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે.

ઉપર જે તત્ત્વો જણાવ્યાં તેમાં શ્રદ્ધા એ જ દર્શન છે. એથી વિપરીત શ્રદ્ધાને મિથ્યા દર્શન કહે છે. સમ્યક્ દર્શન એ રીતે થાય છે : (૧) કુદરતી રીતે, એટલે કે આવરણવાળાં કર્મો નાશ પામતાં આયોઆષ ઉદય થાય છે અને (૨) કોઈ નિમિત્તથી, જેમકે યુરુ, પુન્નક, પ્રસંગ વગેરે.

દર્શન પછી જ્ઞાન આવે છે. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન, પર્યાય અને કેવળ જ્ઞાન. આ બધાં જ જ્ઞાન છે અને આ સંગ્રહી તેમાં ખૂબ જોડા વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ બધાં ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ થતાં જાય છે. અને છેવટે કેવળ જ્ઞાન એટલે કે માત્ર જ્ઞાન માત્રજાત્માતું જ જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે, તે મળે છે.

જ્ઞાન પછી ચારિત્ર્ય. જ્ઞાન અને દર્શન હોય પણ એ ચારિત્ર્ય ન હોય તેા બધું જ

નકામું છે; કારણકે ચારિત્ર્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ જ્યાં સમ્યક્ ચારિત્ર્ય હોય ત્યાં વણે હોવાનાં જ.

ધર્મનું લક્ષણ શું? હારે કહે છે અહિંસા સંયમનો તનો ધર્મ. અહિંસા, સંયમ અને તપ. અહિંસાના આચરણ માટે સંયમ અનિવાર્ય છે; કારણકે સંયમ ન હોય તેા પરિશ્રદ્ધ રહેવાનો જ : અને પરિશ્રદ્ધ હોય એટલે હિંસા થવાની જ. એટલે સંયમ પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

અને તપ-તપસા જ નિર્જરા તપથી જ કર્મો ખરી-પડે છે, એટલે એ મોક્ષમાર્ગનું અગત્યનું સાધન છે. અને જૈન ધર્મમાં આ તપ ઉપર જેટલો ભાર અપાયો છે એટલો બીજા ધર્મોમાં અપાયો નથી. એક નાતું જૈન બાળક પણ બાળ તપ-ઉપવાસ-એટલે શું તે સમજતું હશે અને કરતું હશે. આ તપના બે પ્રકાર છે : આંતર અને બાહ્ય. મુખ્ય વસ્તુ તેા આંતર તપ છે. અનશન, ઉજીતરી, રસપરિત્યાગ વગેરે બાહ્ય તપ છે. બાહ્ય તપની જરૂર છે, પણ તે આંતરિક તપની મદદ માટે જ. એટલે આંતરિક તપ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે.

દ્રવ્યો : જૈન ધર્મમાં ૭ દ્રવ્યો માનવામાં આવ્યાં છે : જીવ, અજીવ, અજીવનાં બે ભાગ છે. રૂપી અને અરૂપી. પુદ્ગલ એ રૂપી છે. બાકીના ચાર અરૂપી છે : તે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ.

જગતમાં બધા પુદ્ગલ સ્થિર ગતિ કરે છે. એ ગતિમાં મદદ કરનાર તત્ત્વને ધર્મ કહે છે.

અધર્મ : આપણે બોઈએ છીએ કે વસ્તુ સ્થિર રહી શકે છે. નો એને સ્થિર રહેવામાં મદદ કરનાર કોઈ તત્ત્વ ન હોય તેા સહેજ ગતિ મળત તેા તે પણ ગતિમય જ રહેત. એટલે જે સ્થિર કરે છે તે જ અધર્મ તત્ત્વ.

આકાશ : ખાલી જગ્યા

કાળ : કાળને પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. કેટલાક એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. સૂત્ર અને ચંદ્રના ફરવાથી જે મપાવ તે કાળ.

જૈન ધર્મમાં આપણુ ખ્યાન એ એ એવી વસ્તુ વસ્તુ છે

(૧) જૈન ધર્મ એકાર્થ ધર્મ નથી, પણ દર્શન છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે બુધિકા છે એ ગુણપૂર્ણ ધર્મ છે આપણે ભેદથી તે કાર્થ ટુકાણે જમો મહાવીરય, જમો વર્ણમાનાવ, નજરેનદી પર બીજા ધર્મમાં દુદ્ધમ્ ઘણમ્ ગચ્છામિ । કૃષ્ણમ્ ઘણમ્ ગચ્છામિ । નર્ગરિ હયે. જનારે અહીં તો અરિહતને નમસ્કાર હો, અરિહત કે જેણે પોતાના દુઃખનોને દણ્યા છે તે તે ગમે તે બ્યક્તિ હોય આગળ આવતાં તેઓ કહે છે કે સિદ્ધોને નમસ્કાર હો આચાર્યોને નમસ્કાર હો ઉપાધ્યાયને નમસ્કાર હો. જગતના સર્વ સાધુ પુરુષને નમસ્કાર હો.

એટલે જૈનો બ્યક્તિને પૂજતા નથી, પણ ગુણપૂર્ણ જૈન ધર્મની સુખ્યવસ્તુ છે ત્યારે આપણને સહેજે એમ યર્ષ લાગ કે, 'ભાર્થ જો આમ જ હોય તો પછી મૂર્તિપૂજ તો જૈનોમાં ખૂબ જ છે' પણ અહીં શાં રાજવાતું છે કે એ સુખ્ય અંગ નથી જૈન કુળમાં જન્મવાથી જ જૈનને શાસ્ત્ર લાવકાતો આવી નથી બતી. તેમને જોયે લાવકામાં શરૂઆતમાં એ મદદગાર થાય એટલા માટે મૂર્તિ એ પ્રાથમિક સાધન છે.

(૨) સીએને જૈન ધર્મમાં ખૂબ જીવું સ્થાન આપાયું છે. જૈન ધર્મે આવી પહેલાંની શકિમાં કદોઁ માર્થો. ત્યાર પહેલાં સીએને

સંન્યાસની મોઝાઈ હતી અને તેમને મોઝાનો અધિકાર નહોતો. જૈન ધર્મમાં સીએને પણ મોઝ અને ત્યાગના અધિકાર છે અને ૨૪ તીર્થ કરોમાં કોઈ સી તીર્થ કરે પણ છે.

(૩) વર્ણાશ્રમ : વૈદિક ધર્મની વર્ણાશ્રમની શક મધેલી માન્યતા પર એણે પ્રહાર કર્યા. અને કહ્યું કે જન્મથી માત્ર પ્રાણલુ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર થવાતું નથી.

કમ્મળા હોબી કમ્મળો, રવતીયો હોબી કમ્મળા । કમ્મળા વગીતો હોબી, છુદો હવબી કમ્મળા ॥

મનુષ્ય પ્રાણલુ છે કે ક્ષત્રિય છે તે માત્ર જન્મથી નહીં પણ કર્મથી-એ વસ્તુ પર ખૂબ ભાર આપ્યો અને અતિવાદનાં શક બધેનાં તોભ્યાં આશ્રમ બ્યવસ્થામાં પણ વૈદિક ધર્મની માન્યતા તો એ જ હતી કે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પહેલાં ગૃહસ્થ થવું જ ભેદએ મહાવીરે કહ્યું : 'ના એવું કાર્થ નથી એ અનિવાર્ય' નથી માલુસ પારે તો સીધા પણ સંન્યાસ મદલુ કરી સકે' આથી અમત્સની વાત એ હતી કે અત્યાર સુધીનાં ધર્મપુસ્તકો પ્રાય : સંસ્કૃતમાં જ લખાયાં હતાં તેથી જાત્યાલશકને સીધું તાત્પર્ય વાચન ભાગ્યે જ મળતું મહાવીરે લોકભાષામાં -તે વિભાગની પ્રચલિત ભાષામાં જ ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું આની ખૂબ અસર યર્ષ. અને ધર્મમાં જો ચામાં જોયાં તત્ત્વો સામાન્ય સમુદાય સુધી પહોંચ્યાં. તેથી આપણે એને લોકધર્મ પણ કહી શકીએ. ઉપલી કેટલીક બાબતોમાં બોદ ધર્મ પણ એનો સાથી હતો. તે આપણે આજળ ઉપર ભેદ્યું.

★

એક નૃત્યાભિનય

મહાભિનિષ્ક્રમણ

અ. મન:સુખલાલ ઝવેરી

નહિ, પણ રાજકુમાર-સદ્ગતિ ને વેળવ નતે જેના ચરણોની સેવા કરતાં હતો, જેને સૌંદર્યવંતી સુવલ્લભી શોધવા રાણી હતી, સુકુમાર પુત્ર હતો-ગૌતમને આમ જોઈએ તો શું કૃપા હતું? પણ પોતાનો નહિ, સંતોષ જગતનો દાવાનળ છુટાવવા માટે-સમગ્રિ માટે એમણે બચ્ચિના ભોજ આપ્યો ને નહોતજવાલીના મહેલો આગને ઘાડી એ જગલના કાંઠા ને કાંકરા, ટાક ને તકડા વેઠવા ઉઘાટે પણ ચાલી નીકળ્યા. આને મહાભિનિષ્ક્રમણ કહે છે. આનો પ્રસંગ કોને પ્રેરણા ન આપે? દુનિયાની માયામગતા હજી પૂરાં ત્યાગ્યાં નથી એના રાજકુમાર ગૌતમના હૃદયમાં ધનના ભાગો લેખકે નૃત્ય-નાટ્યરૂપમાં સુંદર રીતે અહીં આલેખ્યા છે.

[પ્રેક્ષાગૃહનો પ્રકાશ ધોમેધામે જોઈ જતો નય છે. પ્રસંગ, મધુર, ઉલ્લાસપ્રેરક સંજોતના સ્વર નેપથ્યમાંથી નગે છે.]

અવસ્થા : વર્ષો પહેલાંની વાત છે.

ભારતવર્ષ તે દિવસે સ્વાધીન હતું. એની મંગા અને યમુના, એની બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુને કિનારે સામ્રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં ને સ્થિર થતાં હતાં. એનાં તથાવનોમાંથી વેદોનો મંત્રોચ્ચાર ગાજતો ને યજ્ઞધૂમ્રની ધૂમર રેખાઓ વનરાજિનાં પલ્લવોમાંથી ચળાઈગળાઈને આકાશે પહોંચતી. તે દિવસે ભારતવર્ષ સમૃદ્ધ હતું, સ્વાધીન હતું; સુખ અને શાંતિ, સંતોષ અને પ્રસન્નતાનું ધાગ હતું. એના રાજાઓ ગાયો અને ગ્રાહણોનું પ્રતિપાલન કરતા. એના ગ્રાહણો તપ અને ત્યાગથી, જ્ઞાન અને અભ્યાસથી, શીલ અને સંતોષથી શોભતા ને જગદ્ગુરુ બનતા. એના વૈશ્યો દરિયો ખેડતા, પૃથ્વીની લક્ષ્મી અને સનરાશિઓ ભારતવર્ષને કિનારે લાવતા ને એનો જોખો છલકાવતા. એના શ્રમજીવીઓને પસેવો પાડવાની સરમ નડાતી, ને એમના પરિશ્રમે ટોર દેખાતી થતી થે દસી હોતી ને એનો પાલવ

મહાપુરુષોના જીવનમાં આમુક પ્રસંગો એવા હોતા, પ્રેરણાદાયી ને ચિત્તાકર્ષક બને છે કે વખતોવખત એટું મનન-ચિંતન કરતાં આપણે ધરાતા નથી. વૃક્ષત્વ, કૃષિ ને મૃત્યુ આપણે દરરોજ જોઈએ-અલબત્તીએ જોએ તેમ છતાં કોઈ ગૌતમ જ સદાચત્રી એ ચાતનામાંથી જગતને સુક્ષિ આપાવવાનો ચક્રણ પ્રયાસ કરે. સામાન્ય માનવી

રસકસથી હરોમિસેઈ થઈ જતો.

[પહેલો ધોમેધામે બપોર છે. નર્તકજ પ્રવેશ કરે છે. રંગભૂમિ પર પૂરા પ્રકાશ હોય છે.]

તે દિવસે શાંતિ હતી, આરામ હતો, સ્વસ્થતા ને સરજતા હતાં. તે દિવસે નાનાં મોટાં સૌ પોતપોતાનાં કામ કરતાં નિષ્કામી, પ્રેમથી અને અનિવાર્ય કર્તવ્યસુદિધી. તે દિવસે ગતુએક્ષતુએ કૂલો પમરતાં, ફૂલોથી વૃક્ષો લચી પડતાં, પક્ષીઓ ફૂજતાં ને કંદોલાવતાં અને -પશુઓ નાચતાં. યથાકાળે મેહ વરસતા ને ભગવતી વસુધરા સુમલા, સુલ્લા, શરચર્યામલા બની જતી.

તે દિવસે-

[લોકનૃત્યની સમગ્ર મજ છે. નૃત્ય પૂરું થતાં પ્રકાશ ધોમેધામે જોઈ જતો આવે છે.]

-પણ એ દિવસ એમ ને એમ નહોતો જીગ્યો. એ દિવસના ઉદય પાછળ તો સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મનાદ હતો, એક મહા-માનવીનો પુરુષાર્થ હતો, તપસ્વીનું તપ હતું, અભિમત આયચિતની મંગલ ને મનોહર ગ્રેમપરિણતિ હતી.

એ દિવસ જીગ્યો તે પહેલાં-આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે આકાશમાં 'અમારો'

દહો, સર્વ-ચંદ્ર તપતા ને તારા દમદમતા
જાનાં આકાશનું નર હીરી ગર્ભ દત્ત ને
પૃથ્વીનું પદ કન્માર્ધને દળી ગયું હતું.

ગાયકવૃદ્ધ :

નજ વરસે ધન અંધાર,
જરા મૃત્યુ ને વ્યાધિકેરા દાવાનળની લાય,
મરણી-મરણી પૃથ્વીપરે

શી ભૂખાળવી તહેવાય ?
દેવ અમૃતા લય દિશાનાં ધન મગને ધરાય,
રંક ભગત આ તવમી-

તકરી આકુલ શું અકલાય ?

નરા વરસે ધન અંધાર.

પ્રવક્તા : શ્રી દિવસે વસુંધરા અકલાવી
દળી, માનવતા મુરઘાતી દત્તી, માનવજન-
ની કળીએ આપિ, વ્યાપિ, ઉપાધિના
કેસમ્માં કરમાતી દત્તી. આપી પૃથ્વી આકુલ
હૃદયે અને આતંક કે મુગરાજને પોકારી
રહી દળી.

ગાયકવૃદ્ધ :

ભગો ! ભગો !

મુગરાજ ! આજ અવ ભગો !

આ વસુંધરા અકલાતી,

આ માનવતા મુરઘાતી,

આ જીવનતળી કળીએ પ્રતિપળ

શી હલેરા વિશે કરમાતી ?

આ જલથલ ધવજી મગન પરે શી

સોઝની ડાય છવાતી ?

મુગરાજ ! આજ અવ ભગો !

ભગો ! ભગો !

[પગે પડે છે. ફરીથી પડતો ભેપડે છે ત્યારે
રંજનશિ પર સિદ્ધાથ અને ચલોમદા હોય છે.]

પ્રવક્તા : માનવજાતિનો આ પુકાર સમગ્રાય
છે. એનાં પૂર્વનાં યુધ્ધોનો હૃદય માય છે.
મુગરાજ ભગે છે.

કપિલવરુનો રાજકુમાર શાક્યસિંહ
ગોતમ એ મુગનો અવતાર બને છે. એના
હૃદયમાં સ્નેહ અને સમસાદ છે, કાવ્ય અને

કરુણા છે; એટલે જ માનવજાતિનાં જરા,
મૃત્યુ અને વ્યાધિનાં દુઃખો મારે અજંપો
અને અકલામણ છે.

સાત ભમી છે. જગત જંપી ગયું છે,
પવન પોદી ગયો છે. નદીઓનાં નીર નીંદરી
રહ્યા છે, પૃથ્વીને પોષણે મહિકા મેલાઈ
ગયા છે. કપિલવરુના રાજ્યમહાલયમાં પણ
નીરવ સાંતિ ફેલાઈ ગઈ છે એના અંગણના
મયંગે ડાક દાગીને જંપી ગયા છે, એનાં
કપોતો વલ્લભીઓમાં લપાઈને દળી ગયાં
છે. એના દીપાગની જ્યોતિ પણ ભણે દેનમાં
ધેરાઈ ન ગઈ હોય !

અહીં યથોપદેશ સુધી છે ને આ ધેલો
ભાલ રાદુલ ! જનેતાની સોડમાં એ કેસ
નિરાંતે નીંદરી રહ્યો છે !

સી મૃતી છે. નથી મૃતો એક સિદ્ધાથ
ગોતમ. એની નીંદર જીરી ગઈ છે; એનું
હૃદય અધીરું બની ગયું છે. શોઝની ડાક
મધુર વેલના એના ઉરને વલોવી રહી છે.

અરેરે ! માનવીના હૃદય ! બહુતું એટલે
જ થ જળતું ને ! વિચારતું એટલે જ થું
વલોવાતું ને ! નહિ નીંદર, નહિ જંપ !

[ગોતમ અરી પાસે લય છે.]

આ સ્વચ્છ, નિરંજન ને જૂઠું, અગાધ ને
અનંત આકાશ, ને આકાશમાં તપતો આ
મયંકનો મનોહર મહિ ! અહીં સાંતિ છે,
શીતલતા છે, સ્વચ્છતા છે, પ્રસન્નતા છે.
અહીં હૃદયને દરી લે એવી મનોહરતા છે,
અને મનને સમર ભરી દે એવી મધુરતા
છે. નીચે પૃથ્વી મહકતે જોએ પરી છે;
ઉપર અગાધ સ્નેહનું અમીરણ કરતું
આકાશ ઝૂકી રહ્યું છે. તારાઓ ચમકતાં
નયને આ મન્ય દૃશ્ય એઈ રહ્યા છે.

આને ભણે શાક્યસિંહ ગોતમના હૃદયની
જન્મજન્માંતરની સ્મૃતિઓની ચરણાઈ જણ
છીરી છે, એના હૃદયનાં દલેલ આને લિપડી

રહ્યા છે. ને તેમાંથી નિશ્ચયનેહ અને મહા-કારુણ્યનો પરિમલ પામરી રહ્યો છે. આજે સિદ્ધાર્થના જ જીવનની નહિ, સમગ્ર માનવ-જાતિના મહાવાગ્દેવની ઐતિહાસિક પળ વિગી છે.

ગૌતમ : ચંદ્ર! ને આ યુધ, શુક્ર, ને ચંચળ ! આજે એ બધા એ ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, જે ક્રમ પૂર્વે યોગીઓએ અને સિદ્ધોએ બાળ્યે દત્તો !

[યશોધરા પાસે આવે છે.]

આકાશનો એ ચંદ્ર ને પૃથ્વી પરની મારી યશોધરાનો આ મુખચંદ્ર ! આકાશનો ચંદ્ર મને ભાલાવે છે. આવ ! કુમાર ! આવ ! બહાવરી ને બેલાકળી માનવજાત તારી રાહ બેઈ રહી છે. આવ, ગૌતમ ! આવ, કુમાર ! તેની પાસે જુઝાવ ! તેને જીવનની જડીજુટી જતાવ ! આવ, મારા લાલ ! મારા પ્રાણ !

...મારી યશોધરા ! એને કેમ છોડાય ? કેવી નિરાતે એ પોઠી ગઈ છે ! નાણે માનસસરો-વરતું સુમગસુંદર પલા ! ક્યાંય કેળાય છે એના મુખ પર સિંતા, અજંબી કે બાય ? એના મોંના મલકાટમાં કેવી ઝળકી રહી વિશ્વાસની ને વિશ્રામધતાની રેખાઓ !

ચૂંક રહે, મારી લાગડકી ! ચૂંક રહે ! હારી નીંદર કોઈ ન કોણજો. તારી સ્વપ્નસૃષ્ટિ અમર ને અખંડ રહેજો. ગૌતમ તારો જ છે ; તારો જ રહેવાનો છે.

[સંગીતના સર]

પણ...પણ...જગતનાં આ દુઃખ ને દુઃસકાં ! આ વરવી વૃદ્ધાવસ્થા, આ નિષ્કુર મૃત્યુ ને આ નિત્યનવીન વ્યાધિ...ઉપાધિની જાળ ! એને મારાથી કેમ ઉવેળાય ? કેમ ઉવેળાય એને ? જગતે આ દેહ આપ્યો ને આ પ્રાણને યોગ્યો સ્નેહથી, સૌન્દર્યથી, મગતાથી ને માદંવથી. આજે એ મને બોલાવી રહ્યું છે, એની યાતનાઓમાંથી એને કિયારવા, એને

શાંતિનો ને સત્યનો રાહ જતાવવા. એને હું કેમ છેલ્લે દઈ શકું ? કેમ છેલ્લે દઈ શકું ?

[સંગીતના સર]

પણ છેલ્લે તો આ યશોધરાને ય શે' દઈ શકાય ? જગતને ગૌતમ બીજો મળશે, યશો-ધરાને નહિ.

આ રાહુલ, મારા દેહનો દેહ, મારા પ્રાણનો પ્રાણ ! મારા હૃદયની કવિતા, મારા પ્રાણનો પરિમલ, મારા જીવનની અલૌકિક અમૃતવર્ષા ! ના...ના...એને ન છોડાય એને ન તરછોડાય.

[સંગીતના સર]

ત્યારે જગતને છોડાય ? જગતના દિલના દાવાનળ ! થંભો ! થંભો ! સિદ્ધાર્થ રંક બેલે હોય, નિર્જાળ નથી. એના આણુએ આણુમાં ભરી છે જાવના આતમજળને વરસી જવાની. તમારા દાહ શમે તો બલે, ન શમે તો ચે બલે, મારો ધન તો વરસાવવાનો, વરસી-વરસીને હળવા ફૂલ જેવા ચર્ષ જવાનો. યશોધરા-રાહુલ તમારાથી જુદાં નથી. એમનું ને તમારું કલ્યાણ જુદું જુદું કેમ હોઈ શકે ? હું આવું છું... 'દુઃખદુઃખો ઓ જગજન !'... હું આવું છું...આ હું આપ્યો રે...

[બાણમાં મુઠી નય છે.]

યશોધરા ! રાહુલ ! મારા જીવનપ્રવાસનાં સાથી ! મારાં...મારાં...મારાં...

[યશોધરા પાસે નય છે.]

મારી યશોધરા...મારો રાહુલ...મારો પ્રાણ ! મારાં જીવન ! તમારી મમતા શે' છૂટે ? (સંગીતના સર : 'આવ ! આવ ! આવ ! વ ! ')

આવું છું...આવું છું...જગતના માનવી ! આ હું આવું છું...યશોધરા મને પ્રિય છે, તું મને ઓછું પ્રિય નથી.

[ફરી બાણમાં મુઠી નય છે.]

એકવાર ! ફરી પાછું એ મલકતું વદન, એ નેહનમણી આંખો, અને એ પાવનકારી

પ્રેમ છ્યારે જોવા મળશે ? એકવાર...

[પાછા આવે છે.]

હૃદયના સ્નેહ ! કેવી વિચિત્ર છે તારી
લીલા ! માનવીનું તું જ મોટામાં મોટું બળ !
ને તું જ મોટામાં મોટી નિબંધતા ! જીવનની
તું જ પ્રેરણા ને તું જ જાંજીર ! અરેરે !
માનવીની મમતા ! કેવી છે તારી ધટના !

[સંજોગ]

મને ઠાઈ યોલાવે છે...મારા હૃદયને
ડોલાવે છે.. મારા પોથી ગયેલા મનોરથોને
જળાડે છે. સ્વસ્થતાની, સંતોષની, સ્નેહની,
ને બન્ધુત્વની ઠાઈ નવીન સંજિનાં સ્વપ્નો
મારાં નેત્ર પાસે ખડાં કરી દે છે. મારા
પ્રાણનાં બધાં નૃત્યો જણાય છે. મારા
અરજીનાં નવું જળ ઊભરાય છે. મારાં નયનમાં
નવી શ્રદ્ધા ને નવાં સ્વપ્નો રોપાય છે. મને
ઠાઈ જોલાવે છે...હૃદય ને દુર્નિવાર સાદે
મને ઠાઈ ફરીફરીને જોલાવી રહ્યું છે :
આવ ! આ...વ ! આ...વ !

ના, હું નહિ હોયું આ સાદને. જગતના
સેંકડો રાહુદોષી નિરાધારતા કરતાં, હબરો
યજ્ઞોધરાઓનાં આંસુના સમુદ્ર કરતાં, લાખો
અને કરોડો મોતરોના વ્યક્તિગત જીવનના
સુખના વિલય કરતાં વધારે મોટો ને
મૂલ્યવાન આ સાદ છે. એ જીવે તો ઠાઈ
નહિ મરે; એ મરશે તો જીવવામાં મને
રસ રહેશે ?

હોયો, હોયો, હોયો બધો જ ખરી મમતા
ને માધા ! હોયો, સંસારનાં બધાં ! મારી
યજ્ઞોધરાની સ્નેહચંદ્રિકા ને મારા રાહુદોષી
મનગોહક સિંહત ! મને ક્ષમા કરો...ક્ષમા
કરો...આજે મોતમને નવું સ્વપ્ન લાધ્યું છે.

એના હૃદયમાં ઠાઈ નવા સમુદ્રની રટણ
ભળી ઊઠી છે. મને ક્ષમા કરો...મને જવા
દો...તમે બધાં મને પ્રિય છો. મારા અંતરને
નિકટતમ છો અને તેથી જ, હા, તેથી જ
હું તમને આજે તણું છું. મને ક્ષમા કરો.
હું આજું છું, આજું છું. જૂતકાળ મને પ્રેરે છે,
ભવિષ્ય પુકારે છે, વસુધકાના રોમેરોમમાંથી
ઠાઈ અકળ ગઢન સાદ ઊઠે છે; ને મારા
અંતરે એ અણુ જોમાં વિલીન થઈ બળે છે.

[અંતરો નવે છે ને પડો પડે છે.]

દશ યોજું

[પડો પડે છે. રમણમિત્ર જુદની ધ્યાનરૂપ
શ્રવિં : તેની પાછળ તેજેવદેવ : વાલ્મીકી પ્રસન્ન
અને હસવાસમય છે.]

મયકવચક :

મંગળ દિન, મંગળ અતિ મંગળ પણ આજે !
ધન ધન ધન મનુજન્મત ! મહિમા તવ ગાજે !
આજ પૂર્વનાં સમસ્ત પુણ્ય પાંચાંચી,
આજ આજ પૃથ્વીએ ધર્યાં વસંતના,
આજ વાસુ મન્દમન્દ મહાવ્રતા વહો,
આજ ધરણીકલવચેથી મીત નિઝરિ !
આજ નયન જુદનાં રથાદ' ઊપડ્યાં,
આજ આશિર્વાદિતાય જગતનાં શાસ્ત્ર્યાં,
આજ શરણ સાંપડ્યાં અનાથ વિશ્વને,
જુદ-ધર્મ-સંધ્યાની શી અંદિસ અમે !
નય નય નય મનુજન્મત ! નય નય તવ ગાજે !
મંગળ દિન, મંગળ અતિ, મંગળ પણ આજે !

કુદ સર્ણ ગચ્છામિ ।

સર્વે સર્ણ ગચ્છામિ ।

ધર્મ સર્ણ ગચ્છામિ ।

[પડો]

○ પદોલીવાર લગનાણું સંસ્કાર મંડળનાં વાર્તિક
સંસ્કારવર્મા, વા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ને દિવસે.

ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ

ગાંધી ધર્મો

નોંધનાર : શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

ખ્રિસ્તીધર્મ વિશે ઘેરેલી ચર્ચા આજ પણ એટલી જ માગંદશક, એટલી જ પ્રેરક ને એટલી જ ઉપયોગી બની રહી છે. આ વાર્તાલાપ આજસુધી ક્યાંય પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

સા-સ્વદેશપ્રેમ એ શું હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો પાથો છે ?

જા-સ્વદેશપ્રેમ એ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો એકમાત્ર આધાર નથી. એ સિવાય બીજા પણ આધાર છે. દાખલા તરીકે ઈશ્વરતું એકત્વ હો. હિંદુઓ પણ એ માને છે. ઈશ્વર એક નથી પણ અનેક છે, એમ માનનારો એક પણ માણસ હિંદુ ધર્મમાં નથી. ઈશ્વર એક જ છે. તે સર્વવ્યાપી છે. ઈશ્વરના આવિર્ભાવ અપરિમિત છે. ઈશ્વર અગણિત રૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ હિંદુ અનેક ઈશ્વરને માનતો નથી; પણ એને એમ કહેવામાં આવશે કે 'તમારો ધર્મ' તે એકેશ્વરવાદ (અં. મોનોથીઈઝમ) નથી પણ વિશ્વરૂપબ્રહ્મવાદ (અં. પોન્થેઈઝમ) છે.' મારે મન આ બે પર્વાય શબ્દો છે. અલ્લા કહત સાતમા આસમાનમાં જ છે ને બીજે ક્યાંય નથી, એવું કોઈ પણ મુસ્લિમ માનતો નથી. એકેશ્વરવાદ અને વિશ્વરૂપબ્રહ્મવાદ વચ્ચે હું પોતે ભેદ પાડી શક્યો નથી. પણ આ કંઈ એ કોમ વચ્ચે કળિયાતું કારણ નથી. ધરમજનો ભેદ મૂર્તિપૂજ પરત્વે છે. હિંદુઓ પાપાણુને ઈશ્વરના પ્રતીકરૂપે પૂજે છે. પ્રત્યેક હિંદુ-ધરમાં પૂજા માટે આવું પ્રતીક રાખેલું હોય છે. ઈશ્વર તેમાં વાસ કરે છે એમ મનાય છે. હિંદુ માનસ ઈશ્વર અને તેના પ્રતીક વચ્ચે એકતા જુએ છે. મુસ્લિમ

ગાંધીજી જન્મે હિંદુ હતા, હિંદુ ધર્મ એમની રજેરવમાં આત્મસાત્ થઈ ગયો હતો, છતાં અન્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે ઉપેક્ષાહિંતી હતાં એમણે જોયું નથી. શું ઇસ્લામ કે શું ખ્રિસ્તીધર્મ એમને મન હિંદુ ધર્મ જેટલા જ પવિત્ર હતા. હા. કોંજર સાથેના વર્ષા મુઝમે ૧૯૩૩ના નવેંબરની નીચ તારીખે થયેલા વાર્તાલાપમાં હિંદુધર્મ, ઇસ્લામ ને

માનસને તે રચતું નથી. મુસલમાન કહે છે : 'આ પથ્થર ખુદા ન હોઈ શકે.' એના પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી એની વ્યૂત સાચી છે. પણ હિંદુ કહે છે : 'આ પાપાણુમાં ઈશ્વર વાસ કરે છે, અને હું તો એ ઈશ્વરની પૂજા કરું છું.' આ ફલીલ મારી બુદ્ધિને ગ્રાભ લાગે છે; પણ એ અર્થમાં તો ગમે તે વસ્તુને ઈશ્વરરૂપે પૂજી શકાય. વળી ઇસ્લામ ઈશ્વરની ચિત્રાકૃતિની મનાઈ કરે છે. બે વચ્ચેનો ખરો મહરવનો ભેદ આ વાતમાં છે. હિંદુને મન ચિત્ર વા મૂર્તિ તે પવિત્ર પદાર્થ છે. એનો નાશ થાય છે ત્યારે હિંદુતું મન દુભાય છે. એ કોમમાં જે વિદ્વાન ને મુશિક્ષિત માણસો કહેવાય છે તેમણે હિંદુ અને મુસ્લિમ આમવર્ગોને લગાવી માર્યા છે. માણસમાત્ર તે ઈશ્વરની સંતતિ છે એમ જો સામાન્ય લોકોને સમજાવવામાં આવે, તો કૌથી ઝથડો બંધ પગમાં મદદ થાય એ ઉપરાંત, આ બે કોમ વચ્ચે બહુ વસ્તુઓ સમાન છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ બંનેની સંખ્યા દેશમાં બહુ સોડી છે. એમાંની એક કોમથી બીજોનો નાશ કરવાતું કે તેને દેશ બહાર કાઢી ચૂકવાતું બની શકે એમ નથી, અથવા તો તેને ધર્માંતર કે તલવાર વચ્ચે પસંદગી કરવાની ફરજ પાડી શકાય એમ નથી. હિંદુ જનસમૂહના માનસને ધર્માંતરની વાત સહેજે રહે એમ નથી. હ

એ મુસ્લિમો વા હિંદુઓ પાસે ધર્માંતરની બ્રહ્મચર્યની વાત ઊભાવી શકું, તેા તેઓ કદાચ એ કોડે. બાકી તેા તેઓ પોતપોતાના ધર્મોનો ઉપરોઠા ભલે કરે, પણ તેમણે શસ-બળથી સોમનું ધર્માંતર ન કરાવવું જોઈએ.

સં-ઐશ્વર્યની રિતવણી પાછળ સ્વરોશપ્રેમ કરતાં ધાર્મિક હેતુ વધારે પ્રગળ છે, એમ કહી શકાય ખરું ?

જા-એવો મારો મત છે પણ કદાચ એને ટેકા ન આપે. અમે સમગ્રીય કારણોસર લખ્યા છીએ કે હિંદુ ધર્મને સાચો ધર્મ માનું છું; પણ ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ સાચા ધર્મો છે તમારા દર્શિનિદુથી ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે; મારા દર્શિનિદુથી હિંદુ ધર્મ.

‘સં-મૂર્તિપૂજા વિષે શું ?

જા-મૂર્તિપૂજા માનવહૃદયમાં જન્મથી જન્મથી છે. કુરાનમાં મૂર્તિપૂજા છે, મસ્જિદ્ કો શું છે ? એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે. ‘મૂર્તિ’ શબ્દ દેવજ મતુખામૂર્તિને લાગુ નથી પડતો. આજ જે કંઈ જોઈ શકે તે મૂર્તિ છે. અસ્થા મસ્જિદમાં વસે છે એ માન્યતા, અને નમાઝ વખતે મક્કા તરફ મોં ફેરવવાનો રિવાજ, એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે. પણ મુસ્લિમો સામે જવાબ વાળ્યો : ‘એ ભલે મૂર્તિપૂજા કે ખૂતપરસ્તી છે, પણ તમારી ખૂતપરસ્તી સાવ બુદ્ધી જ બળની છે.’ સાચી, ધર્મશાસ્ત્રી વાત એ છે કે આપણે બધા જ મૂર્તિપૂજક છીએ.

સં-ખ્રિસ્તી ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે આદર્શ સંબંધ કેવો હોય એમ આપ માને છે ?

જા-ઇસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે હોય એવો જ. સર્વ ધર્મોનો સાર એક જ

છે; માર ત્યાં પહોંચવા મારેના એમના સ્વા ભુલભુલ છે.

સં-પશ્ચિમમાં કહેવાય છે કે ‘નાંધી તે ઈસ્ત્રનો ઉપરોઠા આચરણમાં જીતવાનું’ એક અતિ ઉદ્દેશ્ય ઉદ્ધારણ છે.’

જા-સચ્ચતા પૂબરી તરીકે હું માનું છું કે મને મહત્ત્વ કરતાં ઈશુ પાસેથી વધારે મળ્યું છે. હું ધણીવાર, અગાઉથી ધારી રાખ્યા વિના જ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમાંથી સમાન વચનો ને વિચારો ટાંકી બતાવું છું. પણ હું એટલું કહું કે બાઈબલના નવા કરારમાંથી હું અધિક સા કાઢી શકું છું, પણ કુરાનમાંથી અધિક સા કાઢવી મને અધરી લાગે છે. ઈશુના મિરિમવચન મારા મન પર જીંડી જાય પાડી છે. હું મિરિમવચન પર આંખો ત્લાસથી બાઈબલ મને શુબ્ધ અને નીરસ લાગેલું. એ વખતે મારી જે મર્મીલિત શુદ્ધિ હતી અને સત્ય વિષેની જે મર્મીલિત કલ્પના હતી, તે અનુસાર મેં મારા મનને મનાવેલું કે જે બાઈબલ વાંચ્યું. આજે હું બાઈબલનો જૂનો કરાર જ આદર્શ માનું છું, ને તેમાંથી લાભ મેળવું છું. જૂના કરારથી ઘણી વાતોમાં દબે મને ગૂઢ અર્થ ભરેલો લાગે તેમ દેખાય છે.

સં-ઇસ્લામની ખૂબી ત્યામાં રહેલી આપને લાગે છે ?

જા-માનવની ભાવના ઇસ્લામના નેટલી કાઈ પણ ધર્મમાં પ્રગટ થયેલી નથી. ભેદક એ ભાવના મુસ્લિમો પૂરતી મર્મીલિત છે. પણ ઇસ્લામે સમાનતા સ્થાપવાનું કામ કયું છે તેટલું બીજા કાઈ ધર્મે કયું નથી. ‘આખી દુનિયા એ એક ગિરાદરી છે,’ એમ જે ઇસ્લામના અનુયાયીઓ કહે, તેા તે થઈ પડેતર મહાન.

નિદ્રાના પ્રકારો

*

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

કેટલાક દેવો આશુતોષ એટલે તરત પ્રસન્ન થનારા હોય છે; કેટલાક દેવોને સીઝનવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે. નિદ્રાદેવીને એમાંથી કયા વર્ગમાં મૂકવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એની કૃપા કોના પર ને ક્યારે ઊતરશે એ કદમ્બુ કંઠિન છે. મારા જેવા કેટલાયે એને પ્રસન્ન કરવા ખૂબ કષ્ટ વેઠે છે, તો થે એ તરત રિજાતી નથી, ભારે કેટલાકને તો માત્ર સ્મરણ કરવાથી એની કૃપા સાંપડી બચે છે.

‘પિક્ષિક પેપસ’માં એક બ્રહ્મ ઊકરાની વાત આવે છે. એ કામ કરતાંકરતાં ઊંઘી જતો, કોઈક એને ક’ઈ કામ કરવાનું સોંપે તો એ કામ કરવા જતાં વચ્ચે જ ઊંઘી જતો. આ વર્ણન પહેલવહેલું ‘ગોં વાંચ્યું’ ભારે ખૂબ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગ્યું હતું; પણ કેટલાક ‘પ’ પર મારા નિકટના સગાના લક્ષ્યપ્રસંગે નારવામથી એક તરુણ આત્મી હતો અને એક અહવાડિયું અમારા ભેગો રહ્યો હતો. એને જોઈને ડિઝન્સે બ્રહ્મ ઊકરાના વર્ણનમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી કરી એમ મને લાગ્યું હતું.

પહેલે દિવસે અને એને શહેરમાં ફરવા લઈ ગયા, પણ શહેરમાં એને ક’ઈ પણ બેચા જેવું ન લાગ્યું. એ તો ગાડીમાં બેઠો હોય તેટલી વાર ઊંઘતો, ગાડી ઊભી રહેતાં અને એને જગાડતા, એ આંખો ચોળતો આબસ

નિદ્રા મેજવતાં પહેલાં ને તે દરમિયાન માનવી વિવશ થઈ બચે છે એ સાચું છે. નિદ્રા લેનારાના પ્રકારો પણ વિવિધ છે. એના આરાધકોની ખાસિયતોનો પાર નથી. આ અન્યથા અવસ્થામાં થતી કેટલીક ચેષ્ટાઓ માનસરાસ માટેનો અટપટો કાવચો બની રહે છે. આવા કેટલાક વિચિત્ર ને રહસ્યમય લાગતા હિસાઓ લેખકે જીવનની દિવાળમાંથી ઉપાડી અહીં લાક્ષણિકતાથી રજૂ કર્યા છે.

મરડીને ગાડીમાંથી નીચે ઊતરતો. અને એને કોઈક બેચા જેવી જગા બતાવવા લઈ જતા, પણ રસ્તામાં એકાદ ઘૂરનો ખુલ્લો ચોટલો આવતો તો તેના પર એ લંબાવતો. ‘તમે જોઈ આવો, હું અહીં સતો છું’ એમ કહીને એ ત્યાં સૂઈ જતો. કદાચ આગલી રાતે મુસાફરીને કારણે ઉઘાડેના થયો હશે એમ ધારી અને આગળ જવાનું માર્ગો વાળી એને લઈને ઘેર પાછા ફર્યા. પણ આ તો એ જેટલા દિવસ રહ્યો તેટલા દિવસ આમ જ ચાલ્યું. વેવાઈને ઘેરથી જમવા માટેનું તેકું આવે ને અને અખોડિયું બદલી તૈયાર થઈએ ત્યારે એ લાઈ દેખાય નહિ. હમણાં અખોડિયું બદલીને આવશે એમ ધારી વાટ જોઈએ, પણ લાંબા વખત સુધી એમનાં દરેક ન થાય એટલે એમની શોધ કરવા નીકળીએ, અને ન ધારીએ એવે ટકાણે એક હાથમાં અખોડિયું ગ્રહીને ઊંઘી ગયેલી એમની મૂર્તિ દેખાઈ આવે! એમને મહો-મહેનતે જગાડીને તૈયાર કરીએ ને વેવાઈને ઘેર પહોંચીએ ત્યાં પાછા એ ગૂમ થઈ ગયેલા દેખાય. ‘એ ક્યાંક જૂલા પડી ગયા હશે’ એવી ચિંતા કરતા બેચાર જણ પાછા ફરી એમની શોધ કરે ત્યારે કોઈકના ચોટલા પર ઘસઘસાટ ઊંઘતા એ જણાઈ આવે. જમવા બેસા પછી પાણી લેવાનું તરીકે ગયું હોય ને કોઈ એમને કહે: ‘જરા આ

લોડો નળ પરથી ભરતા આવેલી' અને એ લોડો વર્ધને બમ તે જમવાનું પૂછું. થાય ત્યાંસુધી એમનાં દર્શન જ ન થાય. જમી રસા પછી 'એ કેમ દણ આવ્યા નહિ' કહીને નળ આગળ જઈને બોઈએ તો લોડો નળની નીચે મૂકીને બાલુમાં જ દૂરિયું નાળીને એ પોટી ગયેલા દેખાય !

'તમે અફીલુઅફીલુ લો છો ?' એકવાર મેં એમને પૂછ્યું.

'અફીલુ' અફીલુ યું કરતા લડી' એમણે સાચો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'આ તમે જગજગમાં કયો પડો છો, આપો દહાડો તમને જીવ જ આવ્યા કરતી દેખાય છે એટલે કદાચ અફીલુ લેતા હશે. એમ મેં ધારી લીધું.' મેં જવાબ દીધો.

• 'હું અફીલુ-અફીલુ કંઈ લેતો નથી. પણ મને જીવ જરાજરા આવતી નથી, તેથી આમ લાગે છે.' એમણે જવાબ દીધો.

કુંભકણની વાત આપણને કવિની કમળના જેવી લાગે છે. બાલુમાં ડોલનાસાં જગાડે, નસીબમાં સુરોં ચલાવે, તેપણ ન ભગે એવા કીંધનાર કોઈ હોય જ નહિ; પરંતુ કુંભકણની નાની આગતિ જેવા એક યુવાનનો અવસ્થા મને ચોપ્ર જ વખત પર યશે હતો. અમારી સાચેના 'બ્લોક'માં રહેતા એક સદ્ગુરુરથ પોતાના કુંડુંબ સાથે નાટક જેવા ગયા હતા. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો એમને બુવાન પુત્ર પરીક્ષાને કારણે એમની સાથે ન જતાં ઘેર જ રહ્યો હતો. માતાપિતા તથા સ્માર્ક-બહેને નાટક જેવા ગયા પછી એ કોલેજિયને ઘોડીવાર ચોપડીમાં મોડું જોસી રાખ્યું; પણ પછી ચોપડી અને બારણાં બધ કરી પથારીમાં જઈને એ પછો ને પછો તેવો જ ઊઠી ગયો. સરસ્વતીની આરાધના કરવા જતાં નિદાદેવી એના પર પ્રસન્ન થયાં. મોટી રાતે નાટક એઈને એમના પિતા

સદકુટુંબ પાઠા દર્શાવે ને બારણાં ધીમેધી ખખખાવ્યાં. ઘોડીવાર વાટ એઈને પછી જવાબ ન મળ્યો એટલે જતાં એમાં ખખ-ગાવાં. તો મેં ઘરની અંદરની શાંતિમાં જરા ય ભગ થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં એટલે વધારે એરથી બારણાં ઠોક્યાં. છતાં મેં અંદરથી કંઈ અણસારો મળ્યો નહિ એટલે મોટે અવાજે બૂમ પાડી.

'તરવાડી બારણાં જોલો,' (એ પોતાના પુત્રને લાડમાં તરવાડી કહીને બોલાવતા) છતાં પરિણામ કંઈ ન આવ્યું એટલે નાટકમાં બધાં પાત્રો એકસાથે ગાતાં હોય એવી દલે ઘરનાં બધાં માલુસોએ ભેગા બળથી બૂમ મારી. 'એ તરવાડી! બારણાં જોલો!' પણ તરવાડીની સમાધિમાં જરા ય મંગ ન પડ્યો. આખરે બધાંએ મળીને બારણાં ધમધમાવી નાખ્યાં. અમે આ જવાબથી બગી ઊઠીને બહાર સુ યયું તેની તપાસ કરવા આવ્યાં. અમારી માથે નીચેના તેમ જ બાલુના બ્લોકમાં રહેનારાંઓ પણ આ અવાજથી બગી જઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા.

'સુ યયુ ?'

'ચોર ભરાયો છે ?'

'કૂચી જડતી નથી ?' એમ વિવિધ પ્રશ્નો આવનારાંઓ એકબીજાને પૂછતા હતા.

પણ જવાબ મળતો ન હતો. આખરે સાચી વસ્તુરિપતિનો ખ્યાલ આવતાં દરેક જણે બધાંજણાં પર જાને તોટલા બળથી પ્રહાર કરવા માંડ્યા અને સાથેસાથે 'તરવાડી! તરવાડી!' 'બારણાં જોલો' એવી ટીપના સરે બૂમો પાડવી ચાલુ રાખી. પણ ધ્યાનરથ છુદ્ધતા તપનેા મંગ કરાવવા આવેલી અપ્સરા-એવી પેઢે અમારા સોના પ્રથાસો વ્યર્થ નીવડ્યા. આખરે એક જણે ઘરમાંથી લોખંડનો મોટો ગજિયો લઈ આવી તે

વડે બારણું ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. ઉપરાઉપરી ગળિયાના દશબાર ઘા થયા પછી બારણું હાલી બીધું ને થોડી જ વારમાં બારણું ભીથડી ગયું. પણ એ ગળિયાના પ્રતાપે નહોતું ભીથડ્યું; પરંતુ તરવાડીએ આખરે આવીને ઉઘાડ્યું હતું. એમને આવેશ બેઈ સૌ બોલી બીધ્યાં: ‘અરે! આ તે તમારી બીંધ કેવી?’ ‘હું જરા પાણી પીવા બીધ્યો તેમાં આટલો ભોંઠાટ કેમ કરી મૂક્યો?’ એમ કહી તરવાડી આંખ ચોળતાચોળતા બારણું ઉઘાડી રાખીને લેગા મળેલા લોહો તરફ જરાક નજર ફેરવી પાછા જઈને સૂઈ ગયા!

આમ કેટલાક માણસો જીંદી બધ ત્યારે બંધે એ મરી ગયા હોય કે ભોલાન થઈ ગયા હોય એવી એમની રિયતિ થઈ બધ છે. બહારની દુનિયા સાથેના બધો જ સંબંધ એમનો છૂટી ગયો હોય એમ લાગે છે. આંધી બીલકું, કેટલાક એવા પણ હોય છે કે એ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા હોય તો યે બાહ્ય જગતનું એમને લાન રહે છે. એકવાર અતે બચાએ ગયા હતા ત્યારે અમારી સાથે એક મહેતાજી પણ આવ્યા હતા. બજારમાંથી ગંધી ખરીદી કરી લાવવાનું કામ એમણે ઉપાડી લીધું હતું. મહેતાજી કંઈક રવાદારગી કરે છે એવો અમારામાંના એક જણને વહેમ પડ્યો હતો. રાતે મહેતાજી વહેલા સૂઈ જતા. એ ઘસઘસાટ જીંદી છે એવું ભેઈને એ ભાઈ એ પોતાના વહેમની વાત અમને કરવા માંડે. ‘કદાચ આ ભગતા હશે તો?’ મહેતાજીને બતાવીને એક જણે એમને કહ્યું. ‘અરે! એ તો ઘસઘસાટ જીંદી છે, બુઓ ની, એમનાં નસકોરાં પણ કેવાં બોલે છે!’ એમણે કહ્યું ને છતાં સાવચેતી ખાતર બહુ જ ધીમે અવાજે મહેતાજી ખરીદી કરવા બધ છે તેમાંથી થોડાક પૈસા ઉચાપત કરતા હોય એમ પોતાને શા માટે લાગે છે તેનું ચિગત-

વાર વળું ન કયું. બીજે દિવસે સવારે મહેતાજીએ કહ્યું:

‘આમથી હું બજારમાં નહિ જાઉં!’

‘કેમ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું રવાદારગી કરું છું એવો વહેમ તમને આપ્યો છે એટલે એ કામ હવે કાઈ બીજાને સોંપો.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘પણ તમને કાલે એમ કહ્યું?’ મેં પૂછ્યું.

‘કહે કાલે? કાલે રાતે તમે વાત કરતા હતા તે બધી મેં સંભળી છે.’ એમણે કહ્યું. ‘ત્યારે તો તમે જીંદી નહોતા, ભગતા જ હતા!’ મેં કહ્યું.

‘ના, ભગતા તો નહોતો. હું તો ખરેખર જ જાંબી ગયેલો. પણ જીંદીમાં હોઈ ત્યારે પણ જીભએ વાત કરતા હોય તો તે મને યાદ રહી બધ છે!’ એમણે કહ્યું.

પધારીમાં પડતાં વાર જ જીંદી આવી બધ એ સારી તમિથતની નિશાની છે એમ આપણે માનીએ છીએ. પણ એ હમેશાં સાચું હોતું નથી. હું મેટ્રિકમાં અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે મારા એક વિદ્યાર્થી મિત્ર મારી સાથે વાંચવા આવતા. મોડી રાત સુધી રાતે વાંચીને આખરે પધારીમાં સૂઈ જતા. અને સુતા પછી ‘કાલે શું વાંચીશું’ તેનો વિચાર કરતા. મારા મિત્ર પધારીમાં સુતા કે તરત નિદ્રાદેવી એમનો કબજો લઈ લેતા. હું પૂછું એનો જવાબ દેવાનો એ યત્ન કરતા; પણ એ યત્ન અધૂરો મૂકીને એ નિદ્રાના પાશમાં પડી જતા.

‘કાલે આપણે સંસ્કૃત ને ઇતિહાસ વાંચીશું કે અંગ્રેજ ને બૂગોળ કરવા છે?’ હું એમને પૂછતા.

‘આવતી કાલે ઇંગ્લિશ ને ઇતિહાસ-’ આટલું અધું વાણ્ય બોલ્યા પછી એમને મૂળા થઈ ગયેલા ભેઈને હું પૂછતો, ‘હા, ઇંગ્લિશ ને ઇતિહાસનું શું?’ પણ કંઈ

જવાબ મળતો નહિ એટલે હું એમના સામું
ભેતો, તો એ ઊંચી ગયેલા દેખાતા! સરખતમાં
તો એ દોષ કરે છે એમ હું માનતો, પણ
પછીથી મારી ખાતરી થઈ કે અહીં વાક્ય
ભાવતાંબોલતાંમાં એ ખરેખર ઊંચી જતા!
આવી સુદર એમની જાણ હતી, છતાં તબિયત
તો મારા કસતાં થે ખરાબ રહેતી. મેટ્રિકમાં
ઉસાત પ્રયત્નો કર્યા છતાં એ પાસ થઈ
શક્યા નહિ એક વરસે અંગ્રેજીમાં તો ખીજે
વત્સે સ્થિતમાં, ત્રીજે વરસે ઇતિહાસમાં
તો ચોથે વત્સે સંસ્કૃતમાં-એમ લુગલુગ
વિષયમાં જો નાપાસ થતા. તે જ પ્રમાણે
એક દહાડે સ્વેબમ તો ખીજે દિવસે અપચો,
* તોજે દિવસે શિરોવેદના તો ચોથે દિવસે
ઉદરસ આમ વિવિધ વ્યાધિઓનો દુમસો
એમનું પર ચાલુ જ રહેતો. એથી જીવડું,
માતા એક એળછીતા ગૃહસ્થ છે એમને
અનિદ્રાની ચાલુ ફરિયાદ છે. પંદર દહાડે એકાદ
વાર સારી ઊંચ આવે છે, પણ એમનું શરીર
અલભત્ત જેવું છે. અનિદ્રાનું નિવાન કરાવવા
માટે એમણે મોઢામોઢા ટોંકરો પાસે શરીરની
તપાસ કરાવી એઈ છે, પણ કાઈ પણ ખતનો
રોગ એમના શરીરમાં હોય એમ એક પણ
ટોંકરને જાણાયું નથી.

હીંમ ને મૃત્યુ એ સર્વ મૃત્યુથીને સમાન
બનાવે છે એમ એક લેખકે કહ્યું છે. મૃત્યુ
માટે એ કદાચ ખરું હશે, પણ જીવમાં સો
મૃત્યુઓની સમાન રીતિ હોતી નથી. પ્રથમ
દર્શને ઊંચતા માણસો બધા સરખા લાગે છે,
પણ ખરી રીતિ તેમ નથી. કાઈ સખે જ્યાં
પણ માણસો માટે એક જ એકાગ્રમાં સુવાળી
જનરમા કરવામાં આવી હોય ત્યાં રહેવાનો
પ્રસંગ આપણને મળે ને બધાં ઊંચી ગયાં
હોય ને આપણને જાણ ન આવતી હોય ત્યારે
લુગલુગ જીવનારાઓનું અવલોકન કરવાથી
પણ નવું વ્યભુવાતું મળે છે. ટેલકાકે બંધે

પથરનું પૂતળ કે લાકડાનું લીમચું હોય તેમ
જીવમાં હાલવાચાલવા વિના પડી રહે છે એમનાં
નસોવામાંથી નીકળતો અવાજ એટલી જ
એમના સૈતનની નિરાશની દેખાવ છે.
સામાન્ય રીતે ગાય આદિ પશુની પેટે માણસ
વાંચોળવાની ક્રિયા કરી શકતો નથી, પરંતુ
ટેલકાકે મનુષ્યો ઊંચતા હોય ત્યારે એવી
શક્તિ અચાનક પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કલાકો
પૂર્વે ખાઈવું અનાજ ભણે ઉદરમાંથી પાણું
એ મુખમાં આણતા હોય તેમ લાગે છે. એને
ફરીથી ચાવે છે-ચોટો અવાજ કરીને સમકક્ષ
બોલાવે છે ને પછી ઘૂટા ભરતા હોય
તેમ તેને પાણુ મળે ઉતારે છે. આપણે
એમને ઊંચતા એઈ શકતા ન હોત તો કદાચ
એ જમવા ભેા છે એમ જ પારી લઈએ
એ રીતે એ આજો વખત કંઈ ને કંઈ ચાવતા
હોય ને તેનો રસ કરી મળે ઉતારતા હોય
એવો અવાજ કર્યા કરે છે

ટેલકાકે જીવમાં તાવ ભરાતો હોય તેમ કાંસ્યા
કરે છે. કદાચ આને તાવ તો નહિ આવતો
હોય એમ પારી આપણે એને શરીરે હાથ મૂકી
એઈએ તો કડું લાગે, હજી તાવ ભરાયો નથી
એમ આપણને માય. થોડી વાર રહીને વળી પાછા
એ કાંસ્યા મારે. દહે તો તાવ જરૂર ભરાયો
હશે એમ આપણને લાગે ને ફરી એમના
શરીર પર હાથ મૂકી એઈએ તો જણાય કે
તાવભાવ જેવું કંઈ જ નમો. આમ ચારપાંચ
વાર થયા પછી આપણી ખાતરી માય કે આ
તો એને ફક્ત કાંસ્યાની ટેવ છે, તાવ ભરા-
વાતું ચિહ્ન નથી.

જીવમાં વજાવળી ટેવ તો મણુને હોય
છે; પણ લાંબાલાંબાં ને સંપૂર્ણ વાક્યો પણ
ટેલકાકે નિદ્રાવસ્થામાં બોલે છે. કાઈ જોડે વાત
કરતા હોય એમ જ આપણને લાગે. 'એ
જાણ, હું તને કહું છું મારો ભભર્યો આપી
દે, નહિ તો મારીશ' આમ લાંબાં વાક્યો

હાથમાં ઘોલતા એક બાળકને મેં સંભળ્યો હતો. પહેલાં તો મને થયું કે એ બગતો હશે. પણ પછી એને પૂછ્યું: ‘અલ્યા, શું છે?’ ત્યારે એણે જવાબ ન દીધો ને મેં એના સામું બેસું તો એ નિરાંતે હાથતો હતો. ‘કંઈ સ્વપ્નું આલ્યું ‘તું?’ મેં એને જરા હંદોળીને પૂછ્યું. હાથમાં ને હાથમાં એ ફરી ઘોલ્યો, ‘સાચું કહું છું, બા અહીંથી ખસ!’ કેટલાક બાળે શત્રુનો સમૂહ સંહાર કરવા તૈયારી કરતા હોય તેમ હાથમાં ખૂબ જોરથી દાંત કચકચાવે છે.

એકવાર દ્રેનમાં મારા જ ડાખમાં એક બહુ બહુલીતા સમાજસેવક મુસાફરી કરતા હતા. ખારેક વાગ્યા સુધી અમારા બધા સાથે ગપ્પાં માર્યા પછી એ સૂઈ ગયા. અમે બધાએ પણ દીવા હોલવી બેડિંગ પાથર્યાં હતાં, તે પર લંબાવ્યું. થોડીવાર થઈ ને એ સમાજ-સેવક સૂતા હતા ત્યાંથી કાંઈક વિચિત્ર જાતેના અવાજ આવતો અને સંભળાયો; ‘કચકચચ-કચકચ-કચકચ-’ એવો કંઈક એ અવાજ હતો. હું ગભરાયો. કદાચ એ જાંતુ સમાજસેવકને કરડે કે કંઈ ઈંત કરી બેસે તો? મેં સ્વીચ ઉઘાડી ને બત્તી કરી ને બેસું તો એ નિરાંતે સૂતા હતા ને હાં કાંઈ જાંતુ કે જીવડું કશું નહોતું. કંઈ નથી, એ તો બહાર કાંઈ જીવડું ઘોલતું હશે એમ ધારી બત્તી બંધ કરી હું સૂઈ ગયો. થોડીવાર થઈ ને પાછો એ અવાજ આવવા માંડ્યો. ‘હશે જે હશે તે’ કરીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર સુધી એ અવાજ ચાલુ રહ્યો ને પછી બધું શાંત થઈ ગયું. દરેક મિનિટ પછી વળી પાછો એ અવાજ શરૂ થયો. આ છે શું તે બહુવાનું કુતુહલ મને થયું, પણ એ કુતુહલ-પ્રતિભે દબાવીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર પછી એ અવાજ અટકી ગયો. હવે ઝાઝી પંચાત કર્યા વિના સૂઈ નહીં એમ મન સાથે નક્કી કરી મેં ઝંઘી જવા માટે તૈયારી કરી. પાછો અવાજ

આવ્યો. આ એવો અવાજ આવે છે તે બધા વિના મારાથી હાંવી નહિ જ શકાય એમ મને લાગ્યું. મેં દીવા સળગાવ્યો. સમાજસેવક સૂતા હતા ત્યાં આગળ બઈ ને હું બિલો રહ્યો. જાંતુ જેવું કંઈ પણ જણાયું નહિ. છતાં થોડીવાર અહીં બિલા રહેતું બઈએ. અવાજ ક્યાંથી આવે છે એમ નક્કી કરી હું ત્યાં બિલો રહ્યો. પાંચેક મિનિટ પછી પાછો અવાજ સંભળાયો, ને મારી નજર સમાજ-સેવકના મુખ તરફ ગઈ. એ જોરમાં દાંત પીસીને કચકચાવતા હતા ને તેનો એ અવાજ આવતો હતો. બીજો દિવસે સવારે એ બિલા ત્યારે મેં એમને પૂછ્યું, ‘આપ તો માનસશાસ્ત્રના સારા બહુકાર છો. એક ખુલાસો આપને પૂછવો છે.’

‘બેશક, પૂછો.’ એમણે કહ્યું.

‘હાથમાં કેટલાક ગાણુસો દાંત પીસે છે ને કચકચ કચકચ એવો અવાજ કરે છે તેનું શું કારણ?’ મેં પૂછ્યું.

‘એ તો બહુ સહેલું છે. સમાજ પોતાને અન્યાય કર્યો છે એમ જેને લાગતું હોય ને બદલો લઈ શકતો ન હોય તે હાથમાં દાંત પીસીને સમાજ પરતું પોતાનું વેર બહાર કાઢે છે.’ એમણે કહ્યું.

એમની વાત સાચી હોય તો ભગ્નત અવસ્થામાં એ સમાજની સેવા કરતા હતા ને નિરાવસ્થામાં સમાજ સામે વેર બહાર કરતા હતા!

પણ મુખ ને દાંત દ્વારા આવતા આ બધાં અવાજ નસંકારમાંથી નીકળતા અવાજ આગળ ઝાંખા પડી બધા છે. બહુ હાથ-નારાઓ નાકથી ધમણ ચલાવતા હોય એવો અવાજ કાઢે છે. ભગ્નત દશામાં એવો અવાજ કાઢવાનો મેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ મારાથી એવો અવાજ નીકળી જ શકતો નથી. હાથમાં વેર ઘોલાવનારાઓ બીજાને કેટલા હેરાન કરી શકે છે તેનો-એનો

જેને અનુભવ ન હોય તેને-કલ્પના પણ આવવી કરિન છે. નાસિકાના અવાજ ફારા આરોહ-અવરોહ, તાન, ગમક, મૌંડ એ બધાનો ખ્યાલ ઘેર ધોલાવનારા આપી શકે છે. સરઆતમાં ધીમેધીમેથી શ્વાસ ઠાઈ પડાડ પર ચડતો હોય એમ જણે ને જણે અચ્ચા માંડે છે. પછી એનો અંતિમાં વેગ આવે છે. ખૂબ ભરમાં એ જણે ને જણે ચડતો બધ છે. શિખરે આવીને એ જરાક ઘોલે છે, ને પછી અવરોહલુ આરભે છે. ઠાઈક વાર ભૂસકો મારીને એક સપાટે એ નીચે આવી અધ છે, તો ઠાઈક વાર ધીમેધીમે મોરવ-ભર્યાં ડગલાં ભરતાં હોય તેમ એક પછી એક પચથિયાં છિતરતો ખીલુ સુધી આવી પહોંચે છે. ત્યાં આવી જરાક આરામ લઈ એ ફરી આરોહલુ કરવા માંડે છે.

આ વખતે એ પહેલે જ સપાટે શીમ ગતિથી ચાલ્યો મારે છે. અપ્રવચ આવીને થાકી જવાથી થોડો આરામ લેવા થોલે છે. પછી ફરી મજલ શરૂ કરે છે, આ વખતે શિખરે પહોંચતાં એને જરા વિલંબ થાય છે; પરંતુ આ વિલંબનો બદલો એ શિખરે પહોંચી ગયા પછી નીચે છિતરતી વેળા વાળી લે છે. પર્વત પરથી મોયે હાથી ગમડો પડતો હોય એમ ધસારાબધ એ નીચે છિતરી આવે છે. આટલા શ્રમ પછી જીવનાર જરાક હાલીને 'પુક-પુક' એવો અવાજ કરી પાસુ ફેંચીને સર્પ બધ છે ને થોડીવાર સુધી એની ઘેર ભાલતી બધ થાય છે.

અર્ધાંશક કલાક ચાલિમાં પસાર થયા પછી ફરી એમની ઘેરનો અવાજ આવવા લાગે છે. આ વખતનું એનું સ્વરૂપ બુદ્ધુ જ હોય છે. થોડો વખત આરામ મળવાથી એ અવાજ વધારે પરિપુલ્લ થયો હોય એમ લાગે છે. પહેલાંની ઘેરનો અવાજ જનની હાલો, જરા નાણુક પ્રકારનો હતો. આ વખતનો મહાની હાલો, ઘેરો

ને ગભીર હોય છે. પહેલાંનો અવાજ ગભામાં થી આવતો હોય એવો લાગતો હતો તો આ અવાજ છેક ફૂટીમાંથી આવતો હોય એવો લાગે છે. એકસામટા કાંઈભરેલા પાંચ-સાત કાપડના તાકા ઠાઈ ફાણું હોય એમ એ સાંભળીને આપણને લાગે છે. જરાકવાર પછી બારેક કઠિયારાઓ એકસાથે લાકડાની માંઠો કરવત વડે મહેરતા હોય એવો અવાજ આવવા માંડે છે. થોડીવાર એમ ચાલ્યા પછી અવાજનું સ્વરૂપ એકદમ મંદ થઈ બધ છે, નળત્રાંધી પાણી આવતું બંધ થતાં પહેલાં જેવો અવાજ આવે છે એવો ધ્વનિ નાસિકામાંથી ઠાઠી પછી એકદમ મોં ઉઘાડી તે વડે રહેંસાઈ જતા બકરા જેવો ધ્વામલો અવાજ કરી જીવનાર વ્યક્તિ આંખો મોલી નાખે છે ને ઘેનભરી નજર આસપાસ ફેંકી પાસુ ફેંચી ફરી પાછી સર્પ બધ છે.

ખૂણીની વાત એ છે કે જેની ઘેર ભાલતી હોય તેને એ વાતની ખબર પડતી નથી. ઠાઈ કહે કે 'તમારી ઘેર ભાલે છે' તો એને ખોટું લાગે છે, એટલું જ નહિ એ જીંધવા સતી હોય ને ખીજ જીંધતા માણસની ઘેર ભાલતી હોય તો તે સારો એ વાંસા પણ ઉઘાડે છે.

થોડા જ સમય પર છંદેડમાં બનેલા એક પ્રસન્નનું વર્ણન વર્તમાનપત્રોમાં આવ્યું હતું. એક હોટલના માલિકની પુત્રી લગ્ન પછી ચાર જ દિવસમાં કંટાળી ગઈ. એના પતિ જીંધમાં એવી ઘેર બોલાવતા કે એનાથી જીંધી થકાડું નહિ. ત્રણેક રાતના ઉભગરા થયા પછી કંટાળીને ચોથી રાતે એ પતિને સતો રહેવા હઈને પોતાના પિતાની હોટલમાં ગઈ. 'મારે માટે સવાની વ્યવસ્થા તમારે અહીં કરી આપવી પાડે' એમ કહીને એણે પોતાના પિતાને બધી લકીકત કહી ગોરગા બધા રોકાઈ ગયેલા હતા; એટલે એના પિતાએ

એક એરામાં ત્રણેક સત્તારીઓ સૂતી હતી. જ્યાં બાલુમાં એને માટે ખાટલો ઢાળી આપ્યો. દોઢેક કલાક પછી એની બાલુમાં જે ત્રણ સત્તારીઓ સૂતી હતી, તે ત્રીયે આવીને એના પિતા કને ફરિયાદ કરવા લાગી:

‘તમે આ નવો ખાટલો કેનો ઢાળ્યો છે? અમારાથી બિંધાતું નથી.’

‘એ તો મારી પુત્રી અચાનક આવી ચડી. બીજે જગા નહોતી એટલે તમારી બાલુમાં એક ખાટલો મૂકી આપ્યો, પણ તમને એથી અડચણ નહીં આવે,’ હોટલ માલિકે કહ્યું.

‘અડચણ નહિ આવે શું? ધૂળ? આ અચે અર્ધા કલાકથી ભગતાં એમ્મ છીએ. અમારાથી આંખ પણ મીંચી શકાતી નથી.’ સત્તારીઓએ કહ્યું.

‘પણ કંઈ કારણ?’ હોટલ માલિકે પૂછ્યું.

‘કારણ તમે આવીને જુઓ, તમારી દીકરી કેવી ઘોર બોલાવે છે તે। એ તે માણસ છે કે એન્જિન? અને એનાં નસકોરાં એ નસકોરાં નથી પણ ધમણ છે ધમણ. નાલુકે ને પાતળું માણસ હોય તો બી

લય એટલો તો પતન નાકમાંથી હોડે છે ને નાતું છાકરું હોય તો જગી મરે એટલો અવાજ કાઢે છે। એ સ્થિતિમાં અમારાથી બિંધાય શી રીતે?’

હોટલ માલિકે તે પછી પોતાની દીકરીને બગાડીને કહ્યું, ‘તારે માટે મારે બીજે વ્યવસ્થા કરવી પડશે.’

‘કેમ?’ એણે પૂછ્યું.

‘તારી ઘોર એટલી બધી બોલે છે કે આ સત્તારીઓથી બિંધી શકાતું નથી.’

‘શું કહો છો? મારી ઘોર બોલે છે। ટાઈ દલાડો બને નહિ. પતિની ઘોરથી તો કંટાળીને હું અહીં આવી ને ‘શું મારી જ ઘોર બોલે છે?’

‘હા, બીજાનામાં જે દોષ તું જુએ છે ને જેનો વિરોધ કરે છે તે દોષ તારામાં પણ સારા પ્રમાણમાં છે. પરંતુ ફેર-એટલો જ છે કે તને એતું લાન નથી.’ એના પિતાએ કહ્યું.

આમ બિંધતાં પહેલાં તેમ જ નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન જુદીજુદી વ્યક્તિઓની કિમ્બલિજ આસિયતો હોય છે.

★

નોબિલ ઇનામ પ્રતિવર્ષ જુદીજુદી સાખાઓ વિશે અપાય છે એ ધણીને માલુમ હશે. હિદમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તથા સર જગદીશચંદ્ર બોસ્ને આ ઇનામો મળ્યાં છે તેની પણ ધણીને ખબર હશે; પરંતુ એક જ કુટુંબમાં ત્રણ વખત જગતભરતું આ અગ્રમાન પ્રાપ્ત કરવાનો યશ તો ‘રોડિયમ’ની શોધ કરનાર ક્યુરી કંપતીને જ ફાળે બળ્ય છે। ૧૯૦૪માં ક્યુરી કંપતી તથા એક પૈશ્વિક બેફરેલને આ ઇનામ અપાયું. ૧૯૧૧માં મેડમ ક્યુરીએ આ ઇનામ પુનઃ મેળવ્યું અને ૧૯૩૫માં એમની એક પુત્રીને ‘રોડિયમ એક્ટીવીટી’ના સંબંધમાં નોબિલ ઇનામ મળ્યું. લગભગ ત્રીસ વર્ષના ગાળામાં આમ એક જ કુટુંબમાં ત્રણ નોબિલ ઇનામો ને તે જ વિજ્ઞાનની શોધ માટે-ધન્ય છે આવા કુટુંબને।

×

કેસ પોતાના પક્ષમાં આવે તે માટે એક ન્યાયાધીશ પાસે એક અરજદારે પાંચડી આપવાની કહી. સામા પક્ષવાળાએ પોતાના પક્ષમાં ફેંસલો આવે તે માટે બેંસ આપવાનું નક્કી કર્યું. બંને બંધુ સુકદો પોતાની તરફેણમાં આવે એમ માનીને બેઠા. પણ સુકદો જ્યારે બેંસ આપવાનું કરેલ માણસની તરફેણમાં આવ્યો ત્યારે, અધિકારી પાસે જઈને તે બોલ્યો: ‘સાહેબ, પાંચડીની તો શરમ રાખતી હતી?’ ટુરત જ સામે નવાળ મળ્યો: ‘સારું, પાંચડી તો બેંસ આવી ગઈ!’

x

એક ચિનગારી.

શ્રી ઇશ્વર પેટલીકર

પારકાની લક્ષ્મી આપણે પોતાના ધરમા પૂરી રાખીએ તો... જીવનમાં ડબલે ને પચસે અનુભવાનું એક સનાતન સાચું રહ્યું કરવા માટે લેખકે આ વાર્તામાં એક આત્મક જોરદાર પ્રયત્નની વરણી કરી છે.

આજની પરિસ્થિતિ એવી બધી વિદ્યાર્થીને હોશપાલ કરી ને એમ તેવા સાધુશિવના જીવનશૈલીને પણ પોતાના સિદ્ધિ પરથી લપસવા માટે પ્રેરે, ત્યાં સામાન્યનું તે કું મળ્યું? પરિપત્ની બને જીવીશુરી બાળકોને ખેંચતાં હોય તો હોશપાલના કાઈ બનાવ પ્રત્યે તેમનું વલણ શું હોઈ શકે? બનેમાંથી કોનો વિલય માય?

પરવાજહેને પોતાનું કામ કરાવી લેવા નમ્રતા આણીને પતિને કહ્યું: 'આ સારો મોડો છે આપણે કેટલાય વખતથી રેડિયો વસાવવો છે પણ જાહેરમાં સરકારથી નથી મનુષ્યોએ પચ્ચીસ રૂપિયામાં જ રિડિયોનો રેડિયો લીધો. નટવરજીએ પણ પોતાને માટે લાવવા કહ્યું છે' સહેજ અટકીને હોમ્યું, 'આપણે પણ એક ખરીદી લઈએ તો?' વિનુભાઈએ ખિત્ત સ્વરે કહ્યું: 'સરજી! આપણે શું થવા લેખું? એક બાલુ નિર્દોષ પ્રશ્નની મિલકતો ભરે જાય છે, થોડા મુઠાએ એનો લાભ લઈ લૂંટ ચલાવી રહ્યા છે, ત્યારે એ લૂંટને માલ સંઘરવાને હું સારો મોડો કહે છે.'

સરજીજીને સમજી આ દત્તા. વિનુભાઈ સાથે બાર વર્ષથી રહેતાં દત્તા એટલે એમનામાં પતિની સુખનતા, નીતિ અને સાદાઈના સરકારો સિંચાયા હતા. પરંતુ એમનામાં બુદ્ધિઅભાવે પાડોસીના વૈભવની લાલસા બની કરતી હતી. એ અસંતોષ ઠાઈ ઠાઈ બખત પતિને ધંધો કરી પૈસા ન કમાવા બદલ ઠપકાના રૂપમાં દેખા દેતો હતો. વિનુભાઈ પોતે શિક્ષક હતા એમનામાં કમાવા જેવી શક્તિ પણ હતી, છતાં સાદાઈને વરી શિક્ષકના બચસાયને એમણે આદર્શ ધંધો તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં આજે ગુરુભાવ આસ્થા ગયા છે એમ ફરિયાદ હોવા

છતાં દાર્શનિકના બધા વિદ્યાર્થીઓ એમને ગુરુભાવથી માન આપતા હતા જ્ઞાન આપણું અને જેનું એ બે જ વિષયમાં જેમને રસ છે તેવા વિનુભાઈ ન કમાવા બદલના પત્નીના ઠપકાને દસીને ઉઘાડી દેતા.

સરજીજીને બિચારાં પતિની આ ફકીરી ઉપર છાનાં આંસુ સારતાં મૂર્ખા બની જતાં. એ પોતે લગાઈ પહેલાં શિક્ષકનું જીવન સુખી માનતાં હતાં, પરંતુ લગાઈને મોંઘવારીમાં જે તાણ અનુભવવી શરૂ થઈ હતી અને સામી બાલુ પાડોશીઓ બીજા ધંધામાં મોટી કમાણી કરી જે જીવનધોરણ કાંચું લઈ રહ્યા હતા તેથી સરજીજીને રિસે-રિસે વધુ ખસતો પ અનુભવતાં જતાં હતાં. ઉલ્લા ૭ મહિનાથી ૨૦૦-૨૫૦નો વ દલકો રેડિયો વસાવવો છે એમ એ પતિ આજળ માગણી મૂકે જતાં દત્તા. રિસાજ તેમની પાસે રહેતો એટલે જાહેરમાં એવડી રકમની સવા થવી મુશ્કેલ છે એમ એ બલુતાં હતાં.

એટલે જૂજ રકમમાં રેડિયો મળતો એઈ એમણે પતિને લીલ કરતાં કહ્યું: 'મુશ્કેલ માનેતાં થર જાય છે, લૂંટ ચાલે છે, તેથી હું કંઈ સજી નથી થઈ, પણ એ રોકડ આપણા હાથની વાત નથી આપણે વરતું નહિ ખરીદીએ તો લૂંટ કરનારા લૂંટ બંધ કરવાના નથી, બીજા ઠાઈને વેચશે એમ સમજીને મનુષ્યોએ એક રેડિયો છે છતાં બીજો લીધો.

મોંઘી નહેને મને કહ્યું, જો તમારી ઈચ્છા હોય તો તમે લઈ જાઓ. એટલે આપણે લૂંટ કરનાર પાસેથી પણ લેવાનો નથી.’

વિતુભાઈએ તત્ત કહ્યું : ‘લૂંટનો માલ મફત મળતો હોય તો પણ ન લેવાય.’ સરલા-જહેન મોં કટાણું કરી નાખી પતિ આગળ દલીલ ન કરતાં ચાલ્યાં ગયાં. પતિને એ સમજતાં હતાં એટલે એમને ઘડીબર થયું કે એ ધર્મરાજનો અવતાર છે, ક્યારેય નરો વા કુંજરો વા પણ એમને મોઢે નહિ કહેવાના. એમને પૂછ્યા વગર મોંઘીજહેન પાસેથી બહુ શાંત પડી ગયા પછી ઘરમાં લાવીને મૂકી દઈશ.

રેડિશો, ઘડિયાળ, સાયકલ, પેન વગેરે જીદીજીદી ચીજો પાડોસીઓએ લૂંટનારાઓ પાસેથી પાણીને મૂલે ખરીદી લીધી. સરલા-જહેન સાયકલની ખરીદી વખતે સંયમ ન રાખી શક્યાં. એમનો મોટો પુત્ર સુરેશ, જે વધારા સાયકલ માટે ટળવળતો હતો. એના બધા મિત્રો પાસે સાયકલ હતી એટલે એ સરલાજહેન પાસે માગણી કર્યા કરતો હતો. વિતુભાઈ તો સાધુ પુરુષ જેવા હતા. પગાર આવે તે પત્નીના હાથમાં મૂકી દેતા. પછી એનું જો કરવું હોય તે પત્નીને છૂટ હતી; પરંતુ આજની મેલિવારીમાં સરલાજહેન એ રકમમાંથી ધરખરચ પરાણે પૂરું કરતાં ત્યાં પોતાના હાથમાં પગાર આવતો હોવા છતાં બીજી કોઈ વસ્તુ વસાવી શકતાં નહિ. વહીવટ એમની પાસે હતો એટલે બાળકો માગણી-હડ પણ એમની આગળ જ કરતાં. પિતા હોવા છતાં વિતુભાઈનું બાળકો નામ ન દેતાં એટલે સરલાજહેનને માતા તરીકે બાળકોને પ્રેમભરી હાંક આપવાની અને પિતા તરીકે એમનાં સ્વપ્નાં પણ સંતોષવાનાં રહેતાં હતાં એ સંજોગમાં ઘેંકરા માટે સાયકલ ખરીદવાની શક્તિ એ

ન રોકી શક્યાં. વીસ રૂપિયામાં એમણે સાયકલ ખરીદી.

વિતુભાઈએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું : ‘સરલા! આ તને શું થઈ ગયું છે? આમ લૂંટનો માલ લેતાં તારો જીવ કેમ ચાલ્યો?’ સરલાજહેન મનથી પતિના વિરોધને પહોંચી વળવાનો નિશ્ચય કરીને જ પગલું ભર્યું હતું એટલે એમણે જવાબ આપ્યો : ‘હું ગાંડી થઈ ગઈ છું, તમારી સાથે રહેવા છતાં આટલી મોડી હું ગાંડી કેમ થઈ એ જ મને નવાઈ લાગે છે! તમે વૈરાગી થઈને બેસી ગયા છો, પણ મારાથી વૈરાગી થવાય એમ નથી. છોકરાં મારો જીવ ખાય છે. સુરેશને પૂછો, એ કેટલા વખતથી સાયકલ અંબે છે? બરે આ સાયકલ બેઈ એ કેટલો ખુશ થઈ ગયો તે તમારે ક્યાં જોવું છે? બસ, તમારે તો ધર્મને નામે જોયે હવામાં ઊડવું છે.’

ઊંડો નિસાસો નાખતાં વિતુભાઈએ કહ્યું : ‘સરલા! આટલાં વર્ષ મારી સાથે રહીને તેં ધર્મની આટલી જ કિંમત કરી?’

સરલાજહેન : ‘આમાં અધર્મ ક્યાં છે એ મને સમજતું નથી. કોઈને નુકસાન મઈ રહ્યું છે તે સાચું, પણ એ આપણે કરતાં નથી. આપણે એ માલ ન લઈએ તેથી એ નુકસાન અટકવાનું નથી, તો પછી સાયકલ મેં ખરીદી તેમાં અનીતિ ક્યાં?’

વિતુભાઈએ આગળ દલીલ ન કરતાં કહ્યું : ‘સરલા, તું નીતિ-અનીતિ ન સમજે એવી અણુષ્ઠ નથી તે હું બાણું છું. આ દલીલ કરીને કેવળ તું દિલમાં બજેલી આસક્તિને છુપાવે છે એટલું જ.’

સરલાજહેન : ‘સંસારમાં બેઈ એટલે આસક્તિ કેમ ના જન્મે? આવહારિક થવું એને જો તમે આસક્તિ કહેતા હો તો એવી આસક્તિ હોવી નથી.’

વિતુભાઈ ઘડીબર અવાક થઈ ગયા.

લાઈએ માણસનું અનેકગણું નૈતિક પતન આપ્યું હતું એ એમણે સગી આંખે એવું હતું. પરંતુ પેસાદાર માણસો પણ તોફાનનો લાભ લઈ ને લૂટનો માલ સંઘરી રહ્યા હતા, તેથી વિનુભાઈ દ્વારા ધર્મ ગયા હતા. છેવટ એ સળંગ પોતાના પત્ન નીચે આવી પહોંચ્યું !

વિનુભાઈ જીવન દારી ગયા હોય તેમ તદ્દન નિરાશ ધર્મ જતાં છેવટ બોલ્યા : 'સરલા ! આવી બેપાંચ ચીજો લેવાથી આપણી જિંદગીનો ઉદ્ધાર નથી થઈ જવાનો. ખાલી મોંઝામૂઝ જીવને કાલમાં શું કામ રમશે છે ?'

સરલાજીને કહ્યું : 'હવામાં બાયકા બરવા જેવી તમારી વાતો સાંભળીસાંભળીને હું મારી ગઈ છું. આખા માવાનાં એમાં કંઈ ખોટું એટલે નથી પછી તમને શો વાંધો છે ? તમે એ ખરીદી નથી, મેં લીધી છે. પછી તો તમને પાપ નહિ લાગી જાય ને ?'

વિનુભાઈ : 'તું અને હું જુદાં હીએ શું ?'

સરલાજીને : 'આ વાત પુરતાં જુદાં માની દેશો !'

વિનુભાઈ ફરી અવાક બની ગયા. જાર વધેથી સાચે રહેલી જાણે આ સરલા જ ન હોય તેમ એમને લાગ્યું. સુશીલ, નમ્ર, સાત અને દલીલમાં ન ઊતરવાના સ્વભાવવાળી સાત્ત્વિક સરલાને રથાને આજે ને સરલા જાણે આપી રહી હતી ને રાજસ અને તામસના મિશ્રણની બનેલી. મૃતિ દેખાતી હતી.

સરલાને શી રીતે સમજાવવી, કાલમાં રમશેજાતી બચાવવી અને કંઈ રીતે પોતાનો ધર્મ બળવો એની શોધમાં વિનુભાઈ પડી ગયા. સરલાજીને એ સ્થિતિનો લાભ લઈ એમના મોં આગળથી ખસી ગયાં. અને એ વખતે બૂમ પડી કે બાલુમાં આવેલી લોટિયા-

વાગમાં આગ ચંપાઈ ગઈ છે !

શહેરનું વાતાવરણ તમે થયું ત્યારથી સાલસ અને ચોથા લોટિયા લોકો પોતાનાં ભયાંકારમાં મકાનોને એમ ને એમ મૂકીને પહેરે લૂકે ચાલી નીકળ્યા હતા. લાખોપતિ લોકોના ઘરમાં શું ન હોય ? છેલ્લા બે દિવસથી શહેરનું એકતરફી જ વાતાવરણ હતું મકાનોમાં અમર ચ પાલી હતી. સુમેથી કોઈ સ્થાપના કરનાર ન હતું. લૂંટનારને કોઈ રોકનાર ન હતું એટલે લોટિયાવાડ સળગી એમ અણૂતાં વિનુભાઈ રહેતા એ માળાના સળંગનો એ તરફ દોડ્યા એક ખુલ્લો આગ લાગી હતી, ત્યારે બીજે ખુલ્લેથી બારણાં તોડી લૂંટ રાહ ધર્મ હતી. મનુભાઈ અને નટવરલાલ જેવા સજ્જનોને લૂંટનો થોડો રકમથી ખરીદેલા માલ સઘમાંથી વધુ બૂમ ભગત ધર્મ હતી. આમાં સાદસ જેવું ન હતું એટલે શું કામ આવેલો મોતો જતો કરવો એકંએ, માની એ સદ-ગૃહસ્થો સાથે જ પરાયા લોકોનાં મકાનોમાં ધૂંધા.

વિનુભાઈની આંખમાં છેલ્લી પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં પાણી આવી ગયું હતું. કક રૂધાઈ ગયો હતો. નાકમાં પણ પાણી આવી ગયું હતું. એટલે સ્વસ્થ થતાં એમણે બારીએ ડોક કારી નાક સાફ કર્યું. એ સાચે એમણે નટવરલાલ અને મનુભાઈને માથે મોટી ટૂંકા ઉપાડીને કાર્યરતા ગયા ! વિનુભાઈને ચક્ર આપ્યા એ બારી પાસે જ ખુસી હતી તેમાં બેસી ગયા, બચ્ચરમાંથી, રસ શેર વગર ખરીદી હોય તો મનુર પાસે ઉચકાવી લાવનાર સજ્જનો મોટી ટૂંકા માથે મૂકીને આવતા હતા ! જેમ પરનાત્યાના જ્ઞાનને ન પડેલી સકનાર વેદ છેવટ 'નેતિ, નેતિ' કહીને ભાગળ અટકી ગયા છે, તેમ નૈતિક પતનની પરાકાષ્ઠા એક વિનુભાઈના મોંમાંથી એક જ રાખ નીકળે : 'પ્રભુ ! પ્રભુ !'

અને એ પેટીઓ ઘેર લાવીને ઝોલી ત્યાં આખા માળાનાં સ્ટીપુરોએ બેવા લરાઈ ગયાં. આખને આંછ નાખે તેવાં રેશમી કપડાં એમાં ઘરેલાં હતાં. એક ટૂંકમાંથી સોનાના દાગીના પણ નીકળ્યા. એ ટૂંક બાગનાર કુટુંબે સાથે લઈ જવા તૈયાર કરી હોય તેમ એ ઘરેલુંએ બેતાં ચોખ્ખું લાગતું હતું. પરંતુ હેઠ્ઠી ધડીએ તે લઈ શકાઈ નહિ હોય એટલે નહીં ગયેલો. બાકી ટૂંકમાં કિંમતી ઘરેલું તિબરીઓ રાખનાર બંગલામાં હોય નહિ. જેના ટૂંકમાં કેવળ રેશમી કપડાં નીકળ્યાં તેને એથી અસંતોષ થયો. એ તરત પોતાને ભાગ પણ ઘરેલુંની ટૂંક દાય લાગી નય માની વિદાય થયો. જે પુરોએ મનમાં સંકેત અનુભવી નહોતા જતા તે પણ આ વખતે પાછળપાછળ ચાલ્યા. એક ભાઈ મહીં રેડિયો ઉપાડી લાવ્યા. બીજા લૂટનારના હાથમાં એક એવો રેડિયો હતો, તે વેચવા નીચે આવી પહોંચ્યો. મોઢીજહેને સરલાબહેનને બૂમ પાડી કહ્યું : 'તમે બે ટિફિન રેડિયો લઈ જવાનાં હો તો ચોક્કસ કહેો, હું આ બીજો ખરીદી લઉં. મારો મનહર કહે છે કે મારે પોતાને આગવો એક રેડિયો ભેઈંશે.'

સરલાબહેને મહીં રેડિયો સામે એયું. બહુ મનનાં એનો દેખાવ હતો. લેવો હોય તો આજ શું કામ ન લેવો એમ વિચારી એમણે પૂછ્યું : 'કેટલે રૂપિયે આપવો છે?'

લટારો : 'તમે આપો એટલા.'

સરલાબહેન : 'માલ તારો છે, તું કહે.'

મોઢીજહેનને યશું કે મેં વળી બલાઈ જતાવી મારો રેડિયો આપનાની વાત કરી હતી ત્યારે આ તો મારો મહીં રેડિયો જ પચાવી પાડવા માગે છે ! એમણે દિપમાવે કહ્યું : 'સરલાબહેન, આ રેડિયો તમને નહિ પે.પે.ય મેંથો છે તમે ટિફિન લેજો ને. ઓછા અમારે તમારી પાસેથી વધારે રૂપિયા લેવા છે?'

સરલાબહેને પૂછ્યું : 'આ કેટલામાં બને એમ છે એ તો મને ભેઈં લેવા દો. મોઢી પછે તો પછી એ લઈશે.'

મોઢીજહેને ભાવ પૂછ્યો : 'મોલ શું લેવું છે?'

પેલાએ કહ્યું : 'ત્રીસ રૂપિયા.'

સરલાબહેને કહ્યું : 'ત્યારે તો હું આ જ લઉં.' અને મોઢીજહેન તરાપ ન મારે એ બીકે એમણે પેલાના માથેથી રેડિયો ઉઘાવી લઈ ઘરમાં બઈને મૂકી દીધો અને રૂપિયા આપી દીધા.

મોઢીજહેને પાડોશલુને કહ્યું : 'આપણે આ માસ્તરને ધરમરાખનો અવતાર માનતાં હતાં, પણ કંચન દેખી મુનિવર ચળે તેમ એણે બાયડી પાસે લૂટનો માલ ખરીદાવીને સંધરવા માંડ્યો છે !'

પાડોશલુ કનકજહેન વિનુભઈને વધુ ઓળખતાં હતાં એટલે એમણે કહ્યું : 'માસ્તર બહુતા નહિ હોય અને સરલાબહેન બહાં હશે તો ખરીદતાં હશે.'

મોઢીજહેન : 'એવું અંધર તે કંઈ કાઈના ઘરમાં હોતું હશે ? ઘણીની મરજી વગર કંઈ સીની મગલ છે કે વસ્તુ ખરીદે ? ને તેમાં ય લૂંટની !'

કનકજહેન : 'આપણા પુરોએ બંતે લૂંટ કરવા બંધ છે પછી આપણે એમને શું કહેવાનું હોય?'

મોઢીજહેન : 'આપણે કે દહાડે ધમતો જરો લઈને ફરીએ છીએ ? કાળાવનરનો ધંધો કરી કમાઈએ છીએ એમ બધાંને ચોખ્ખું કહીએ છીએ. પણ એ માસ્તર ધરમરાખનો ડોળ રાખે છે એટલે કહેવાનું.'

ત્યાં બંનેના ઘણી માલ લૂંટીને આવ્યા એટલે વાત ત્યાં અટકી.

મહીં રેડિયો પોતાના ઘરમાં બેતાં વિનુભાઈની ખીરજનો અંત આવ્યો, એમના

સ્વભાવમાં નહોતો એ ગુસ્સો કંતા એમણે પાનીને કહ્યું : 'હવે હું માય છે. માયથી આ સંજુ બહુ નથી.'

સરલાબહેન બીબના ઘરમાં લૂંટનો માલ ખડકોતો હતો તેથી જળી રહ્યા હતાં એટલે એ પણ તપી જતાં બોલ્યા : 'આમાં શાની દાં માય છે! હોશોના ઘરમાં કેટલો માલ ખડકોતો છે તે તો જરા લુચો.'

વિનુભાઈ : 'હોશો છું કે છે તે ભેઈને મારે શું કામ છે! હું તો મારી રીતે જીવવા માગું છું.'

સરલાબહેન : 'તે તમને તમારી રીતે જીવવાનું ટોણું ના કહે છે! કંઈ તમારી જોમ ઘરનાં ચે બધાંએ જીવવું એમ કીધું છે!'

વિનુભાઈ : 'એટલે તમે અધમ' આચરો અને મારે ભેઈ રહેવું!'

સરલાબહેન : 'ન બોલું હોય તો આંખો મીંચી બેસો.'

સાચે જ વિનુભાઈ આંખો મીંચી ગયા. એમને સમજતું નહોતું કે કથો હેરી પચન ઓચિતો વાણો હતો કે બીબ' તો ઠીક, પણ ખુબ સંજો પણ જાલાર્થ ગર્ભ હતી! એ ભલે જાલાર્થ ગર્ભ પણ પોતાનાથી કેમ જાણવાય! પોતે એ ચીજ ધરનાં કેમ સંજો રોકે! બીબે કંઈ રહેતો ન હોય તો એ ચીજે બહાર ફેંકી દેવા એ જીભા યથા ત્યાં બારીકથી લાકડખીકથી બોલાતો અવાજ આવ્યો-માલમતાનું રક્ષણ કરવા નાજરિઓ મહેદે આવવું.

એક બાલુ આગને ઓલવવા જવાએ પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ રંગરોગાનવાળાં મકાનો બાકે જળતાં હતાં. એને જણાવી શકાય છે કે કેમ એ પણ શંકા હતી. એટલે સત્તાવાળાઓએ મિલકતને જાલવવા નાજરિઓની મદદ માગી. જે પુરવે કંઈ સંકોચ રાખી રહ્યા હતા તે પણ આ લાકડથી

રોકી ગયા. તેમાં વિનુભાઈ જેવા નિસ્વાધી' પણ રોકી ગયા હતા. આગમાંથી બચવા છતાં લૂંટમાંથી કેટલું બચશે તે સવાલ હતો; છતાં કંઈક ફાયદો થશે માની સત્તાવાળાઓએ આ મધેજ કથો હતો. જે ખુણે આગનો ભય ન હતો તે બાલુએ પુરવેની મદદમાં સીઓએ જવાની દિશત જતારી હતી. એ પાછળ મદદની ભાવના કરતાં સ્વાધ'તાકવાની હુજિત હતી. કુદરતે એવી માયા રચ કરી હતી કે બધાં એમના નજ સ્વરૂપમાં દેખાતા લાખ્યાં હતાં વિનુભાઈ જેવા થોડા સિધર નહીં રાખ્યા હતા, ત્યારે સરલાબહેન જેવાં એમને પણ રંગરોગી રહ્યા હતા. પ્રભુ બધે એમની કસોટી કરી રહ્યો હોય તેમ સરલાબહેનના હાથમાં લીલામીતીનો દાખડો આવ્યો!

સરલાબહેન હવે કંઈ કાચાં ન હતાં કે એ વાત પતિને કહીને મુગેલી લીધી કરે એમણે એ દાખડો મળતાં થર તરફ મથાણું ક્યું હતું. ટોપને બહુવા પણ ન હોય તેર આવીને એમણે ગોઠાના કપાટના નીચેના ભાગમાં એને મૂકી દીધો.

તરે જાણમાંથી વિનુભાઈ બંધી ગયા. સરલાબહેન તે વખતે સ્વપ્નમાં તટકટક બોલતાં હતાં : 'એમાં એ' શું' બોલું' ક્યું' હવે એ દાખડો માંડ દાખમાં ન' આવ્યો' હોત તો બીબના હાથમાં આત. એમાં એટલાં પાર્શ્વદાર લીલામીતી છે કે એવી મિલકત આખા માળામાં પાઈની પાંસે આવો નથી. પ્રભુને આવડું હોય તો અનેક રીતે આપે છે પ્રભુ! હવે તું એમને થોડાં આવદારિક જનાવ. એ આને નહિ તો છારેય બપયા વગર ઓછા રહેવાના છે! ભગવાને સીધા ચાલવાના રંગરૂપે આપ્યું છે તે સ્વોકારી છે એટલા અવપત એ આવદારિક બને તો બસ!'

વિનુભાઈ પધારીમાં બેઠા ધર્મ મન સાથે વિચારી રહ્યા : 'પ્રભુએ મારી આ શું કસોટી

માંડી છે ? સાચકલ અને રેડિયો તો એવી નહીં બીજો હતો કે હું કદાચ સરલાને એના લ્યાગ કરવા સમજાવી શકત. પરંતુ હીરામોતી એના હાથમાં મૂક્યા પછી પ્રભુએ સાચે જ મારી કસોટી માંડી છે.' અને એ સાથે જ એમના મોંએથી લગન નીકળી ગયું :

ત્યાગ ન દેકે રે વૈરાગ વિના,
કરીએ કોટિ ઉપાય છ,
અંતર ઉડી ધમ્મા રહે,
તે કેમ કરીને તજાય છ ?
ઉપણુ રતે ભવની રિષે,
ખીજ નવ દીસે બહાર છ,
ધન વરસે વન પાંગરે,
ઈંદ્રિય રિપમ સંયોગ છ.

એ રિધતિનો અ.પ્રેમ્ય ચિતાર હેલ્લા ત્રણ દિવસથી નમ રતરપમાં વિનુભાઈ અનુભવી ગયા હતા. ધન વરસે અને વન પાંગરે એ રિધતિ ખુદ એમના ઘરમાં ચર્ચ રહી હતી. સરલાબહેનમાં જ્યારે રહેલી ઊંડી ધમ્મા એવી પ્રજ્વળ જગત ચર્ચ હતી કે વિનુભાઈનું એમાં કેટલું એવું તે એમને હવે શકા થતા લાગી હતી. અનુદૂળ વાતાવરણની સાથે જોડે પે.તે એ વખતેના લ્યાગ કરાવશે એમ હાસ પૂરતો એમણે સતોષ માન્યો હતો. બીજો દિવસે વિનુભાઈએ પે.તે અણેલી ખાનગી વાત ન સમારી, એટલું જ નહિ પણ સાચકલ કે રેડિયાની વાત પણ ન કાઢી એટલે સંગ્રામહેનને થયું કે જરૂર પ્રભુએ પેતાની વડારે ધાર્મને પતિને વ્યવહારિક બનવ્યા ખન !

સંગ્રામહેન આગ મનમાં મદક્રાંતા દર્શાવે દિવસ વહી ગયા હતા મુમકમાન હતાઓમાં આગ જુનાતી જતી હતી. આ બધા મુદકળ કિરર દોષ વખતમાં પડે પડી જશે અને પેતાનું હજાર કાવમ નીકળી

ગયું, એ પાછળ પતિની નિશા પણ હોય તેમ એ હોડેહોડે માનતાં થયાં હતાં.

પાંચમે દહાડે રાતે બધાં ઊંજતાં હતાં અને એમના માળાથી આગ શરૂ થઈ. 'દોડો, લાગો, નાસો'ની બૂમાબૂમ શરૂ થઈ. કોઈ કયું લેવા જેટલો વખત મેળવી શક્યા નહિ. ઊંધમાંથી બળનાર એચિંતુ જીવ બચાવવાની લાલચમાં બહાર નીકળી જવા લાગ્યું. વિનુભાઈ પાસે એવું લેવા જેવું કિંમતી ચરેણું ન હતું. સરસામાનમાંથી તો કોઈ વસ્તુ લેવાય તેવો અવકાશ જ ન હતો. બાળકો સાથે એ અને સરલાબહેન બહાર નીકળી ગયાં. માળામાંથી 'નટવરલાલ, મનુભાઈ, મોંઘીબહેન અને કનકબહેન નીકળી ગયાં હતાં.

કોઈ યાદ આવે તેમ તેમ કહેતું હતું. મારું અમુક રહી ગયું. કોઈ કહે, મારું અમુક રહી ગયું.

સંગ્રામહેનને એકાએક યાદ આવ્યું. બોલી જવાયું : 'મારો હીરામોતીનો દાળડો રહી ગયો !'

વિનુભાઈએ માળા ઉપર આગ સળગી રહી હતી તે તરફ આંખથી કરતાં ખિચ સ્વરે સરલાબહેનને ઉદ્દેશી ગાયું :

'ચાંદો સળગ્યો સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આવ્યો અટારી,
ના સળગી એક સળગી મારી,
વાત વિપતની ભારી.'

આ ભજન સરલાબહેન પણ કેટલીક વખત ગાતાં હતાં. એટલે ખરે વખતે વિનુભાઈની એક ચિનગારીથી એમની હયા-સળગી, સ્પિરિટમાં દીવાસળી ચંપાતાં ભડકો થાય તેમ, તરત સળગી ઊઠી. એમના મોં ઉપર લજ્જા આવીને વસી ગઈ. લગ્નનાં માવાં એ નીચું જોઈ ગયાં !

ગુજરાતીઓનું આરોગ્ય

શ્રી હરરાય અ. દેસાઈ

બી. એ. એસ. ડી. ડી.

રહી આપણા ખોરાકમાંના એવી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ અર્થ છે કે આપણે જે ભાથ છે ખરું, પણ સરીર તે બૃહદ્ ન રહે છે-એને જરૂરી સારવસ્તુ પાવા પ્રમાણમાં મળી શકતા નથી ખોરાકમાં હાથને વળકે કેવા ફેરફારો જરૂરી છે તેની ચેત્તુ વિચારણા અહીં કરવામાં આવી છે ગુજરાતના સમગ્ર વર્ગનું આ પરિસ્થિતિ વર્ષ બ્યાન બેસાય છે, પણ તેને પથરાવવાના પુરવારનો તેા હજી અસાધ્ય છે આ શ્રેષ્ઠ એ દિશામાં કઈક કરવાની પ્રેરણા આપે એમ હજીએ.

હમણાં ગુજરાતી પ્રજાની નજર પોતાનાં નિર્મોલ્ય યતાં સરીર તરફ દોરાવા માંડી છે, પણ તેમાંના મોટા ભાગ તેની જ્યાજ્ઞસરી દાઢના માપબધીમાં મળતા અનાજ ઉપર રોગવા પ્રયત્ન કરે છે ગુજરાતી પ્રજા ધીમેધીમે આપણાતંત્રી અણી તરફ ધસાતી હોય તેમ હાત્રે છે. આજથી ચાલીસ-પિંતાલીસ વર્ષ પૂર પ્રજાજનોનાં સરીર તદુસ્ત, હીચા, કઠવર અને સૂતિંથી ભરેલા હતાં. તેમનાં મુખ ઉપર સુંદર લાલી હતી. પણ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં તે બધું ધણેભારે નષ્ટ પામતું ગયું છે આ જધાનો દોષ આપણી રાંધણી રીત ઉપર જ મૂકીએ તેા તેમાં હેષ્ટ પણ અતિસંયોજિત નથી. ગુજરાતીઓ પોતાનાં સ્ત્રીવર્ગ દ્વારા પ્રજા-જીવન નષ્ટ થઈ રહ્યું છે તે એક સકતા જ નથી પણ ભાગના ગુજરાતીઓ નીચેના આદતવ વર્ગની સીમે ખાઈ શકે છે :

૧. દૂધ અને દૂધની વાનીઓ

૨. મઉ, ચોખા, જાજરી, ભુચાર, મકાઈ વગેરે ધાન્યો જવ દમણાં ખવાય છે. માંદરી પહેલાં ખવાતી તે હવે ખવાતી જ થ મવા માંડી છે બાવરો અને જરી, જેમાં

૫૦% હાલ રનાયુજ્ય સુદ્ધ સરીર, વિચાર વક્ષ રચન, સરાવદાર મુખ, તેજસ્વી આંખો અને પ્રયમદયને જ આકર્ષક વ્યક્તિત્વની છાપ પાડતા આપણા આર્યો ભૂતાગ્રામાં ભરે હશે; આજે વ અન્ય પ્રતિભાં ભરે મળી આવતા હશે; પણ એવા ગુજરાતીની તેા હજીપતા જ રહી

ઉત્તમ કારો છે, તે દહડી વણને ખાવાનાં ધાન્યો ગણાય છે અને સીંગા મોઠકે જ રમણે ખવાય છે

૩ તુવેર, ચણા, મગ, મદા, વાલ, વટાણા, આદ વગેરે કોળેા મચરની દાળ મણા ગુજરાતી ખાતા નથી, કારણકે તેને ખાવામાં ખાષ મર્યો છે તે દાળ ખાવામાં ધણી સારી છે, તેમાં લોહના તરંગો સારા પ્રમાણમાં છે તે તેમને ખજર નથી.

૪ કાચલાવાળાં જોમાં ભોમશિંગ તથા નાગિયેર, જામ, કાણુ, અખરોટ તેા પૈસા-દાર જ ખાઈ શકે છે

૫ ધી અને માખણ જેવી પ્રાણિજ ચરબી, અને ભુદીભુદી ભતનાં તેલો દ્વારા સારા વનસ્પતિની ચરબી

૬ ખોડ અને જોળ.

૭ ભુદીભુદી ચાખો :

(ક) જટાક, સરણ, તાણુ, યાગરિયા, ચાજર, અળવી, કોદ, લસણ વગેરે કદમૂલો.

(ઁ) વેંગણ અથવા વતાક, બીડા, કારેલા, દૂધી, ધિલોડા, પરવળ, રમેડા, કાકડી, ચીંજા, આરિયા, કોણુ, જૂર કોણુ, કાશીરળ,

પડેલાં વગેરે ફળસાકા.

(૫) સેથી, તાંદળજો, મઠ, મૂળાનાં પાન, કોખીન, કોખી કુચેવર, પાલક, લાલ સાગ, સોરસ, લૂણી, સરગવાનાં ફુલાં પાન, અળવીનાં પાન, કરડીની ભાજી, સરસવળી ભાજી, કુંવાડિયાની ભાજી, પોઈનાં પાન વગેરે સાકાઓ.

૮. કેળાં, બોર, બમફળ, સીતાફળ, કેરી, પીલ્લાં, ટેટી, પર્યાં, તડબૂચ, કાકુ વગેરે ફળો.

૯. વધારાની ચીજોમાં તેઓ સાચુચેખા, યિગોડાનો કોટ, રાજગરાનો લોટ વગેરે ફરાળમાં વાપરે છે.

આપણે લઈએ છીએ તે ઝોરાકના આ બધાંય સારિત્વની આપણે એક કે બીજી રીતે શી ફરિયા કરી છે તે ક્ષેત્રિગતવાર એઈએ:

‘ગુજરાત કા ખાના ધી રાક્ષસે’ની કહેરત તદ્દન ખરી છે. ગુજરાતીઓને ધી અને ખાંડ મળે તો તે બહુ ખૂસ રહે છે. આવી જ એક બીજી કહેવતમાં કહ્યું છે: ‘...પુરુષ એજન કયાં દ્રગી જ્યાં ધીમે પેટ ભરા.’ આનો અર્થ એવો કરી શકાય કે ગુજરાતીઓ ધીને જ પોષિક ઝોરાક ગણે છે. તેમના મનથી દૂધ એ કઈ બહુ કામની ચીજ નથી. રાહેરમાં દૂધ કાઈક ઘરોમાં સતારે અને સાંજે પિવાય છે, પણ તે બધાં ઘરોમાં નહિ. ગરીમાઈ તેમાં આડે નથી આવતી. પેસાદાર લોકોનાં હોકરોને પણ સાંજે વાળુ વખતે સહેજ દૂધ અપાય છે. ગુજરાતનાં રાહેરો અને ગામડાંઓમાં દુધની સસત્તાવીસ વર્ષો સુધી ફર્યો પું અને ત્યાં કાઈક જ રથળે સતારે હોકરો તમા મોટા દૂધ પામે છે. કલેક્ટર કે કોમે પડેલાં સરકારના પાર્ટી-ફોફાસીર દૂધ દેરકને મળતુ. પંચ કે કોમે ખરતા વડીલ પુરુષને સાંજે દૂધ અળતુ અને બીજાં જ્યાં રાજ, કહેજ કે સાકાથી

સલાવી લેતાં. જ્યારે દૂધ સસ્તું હતું એટલે કે એક પૈસાનું પોણા રતલ દૂધ મળતું ત્યારે આમ થતું, તો પછી હાલની સ્થિતિમાં તો પૂછતું જ શું? તે વખતે પણ વાનતહેવારે બધા દૂધપાક, શિખંડ, બઝી વગેરે ખાતા અને શિયાળામાં કઠાય પાક ઉપર દૂધ પીતા, પણ રોજ દૂધ પીનારાની સંખ્યા ઓછી હતી અને આજે પણ તેમ જ છે.

પડેલાં ગામડાંઓમાં અને રાહેરોમાં અનેક ઘરે દુધાણાં હતાં અને છાશ થતી તે વખતે માખણ કાઢી લઈ સારી ઘટ છાશ ધનાં હોકરો પીતાં અને કાઈક રથળે તો ફોદો અને રોટલો ખાતાં. ત્યાં પુરુષોને રોજ અન્હેરેક દૂધ મળતું. હોકરોને દૂધ દોવાય ત્યારે દૂધ મળતું. પણ જે સ્ત્રીઓ પ્રભાની માતાઓ થનાની હોય તે દૂધથી અળબી રહેતી. પોતાની ભતને માટે સ્ત્રીઓ જ કરકસર કરતી. પોતાની હોકરીઓ માટે પણ તેવી જ કરકસર તે કરતી. પણ દલે નાનાં રાહેરોમાં તથા રાહેરો કે રોશનો પાસેનાં ગામડાંમાં દૂધ પીવાનો ચાલ બંધ થતો જાય છે અને બહું દૂધ બાઢિયાને ત્યાં, સંચામાં કે માવાવાળા લોયાને ત્યાં ભરાય છે ગામડાંઓમાં ક્ષેત્ર દૂધનું સ્થાન કાક સાથે લીધું છે. દૂધ ને રોટલો કે ફોદો ને રોટલાને બદલે આવી આ પી પેટની બૂખને શાત પડાય છે અને તેને દસઅગિયાર વાગ્યા સુધી રાક લેવાની ટેવ પડાય છે.

ગુજરાતીઓ ઘણી ભતનાં ધાનથી ખાય છે, પણ તેમનો સુખ્ય ઝોરાક ઘઉં અને ચોખા છે. ચોખાને બદલે કોદરી ખાનારાઓની સંખ્યા ઘટતી ગઈ છે. સુરત, મરઘ જિલ્લામાં જુવાર વપરાય છે. તેમ જ ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લામાંનાં ગામડાંમાં અને કાઢિયાવાડમાં બાજરી કે બાજરો વપરાય છે. બાજરીનો વાવર ઓઠો થતો જાય છે; કાઢિયા રોજ

ચક્ર ખાનારની આજર વધારે ગણાય છે।

આ ધર્મ અને ચોખાની શી સ્થિતિ આપણે કરી ચૂકી છે તે ભેદ એ પહેલાં જાણીને પરમાં દાધધટીએ દળતા અને તેને આળી વગરદળાયેલાં ઘઉં કાઢી લેતા, પણ હવે તેા ધર્મ સાથે દળાય છે અને તેને ઘણા ઝીણા વેદના દવાથે ચાળીને તેમાંથી બને તેટલું ચૂસી કાઢી નાખવામાં આવે છે આ યુગ બહાર સત્તા ઉપર કે જેર દોર હોય તેા તેને ખવડાવાય છે મળતા પાછલા પોચા ભાગમાં તેના બીજવિભાગ છે, ને આવી પ્રદીમાં દળાઈને ચપરો મર્ધ બધ છે અને યુવા સાથે ચળાઈને બહાર નીકળી બધ છે મળતા ઉપલાં પડોમાં તેના નડામાં ભાગ છે ને પચતો નથી, પણ જેને બહાર કાઢતા આંતરમાં પ્રયત્ન કરે ત્યારે તેની સાથે મળે પણ સાફ થાય છે, એટલે એ ભાગ આંતરમાં સાફ નાખનાર ચીજ છે તેને તત્ત આડીને મળતાના યોગ્ય પ્રેરિતો, જુદા-જુદા ક્ષારો અને જીવનસત્ત છે જેવા બીજવિભાગમાં પણ સાત પ્રમાણમાં વ જીવનસત્ત છે તે પણ જેવાં હોડાંની સાથે યુવામાં બહાર બધ છે એટલે ને દોટ ગુજરાતીઓ વાપરે છે તે દોટમાંથી ધણે ભાગે ક્ષારો અને સરક જતાં રહ્યાં હોય છે

ચોખાની તોતેથી થે વધારે ખરાબ દશા માય છે તેને ભટ્ટીને તેને પહેલાં કરડ ક્રમતા અને તે કરડને એકત્રાર છડી તેના ઉપરથી ઘોડુક પડ કાઢી નાખતા આથી તેમાં ધણેભાગે પ્રેરિતો, ક્ષારો તથા વ જીવનસત્તો રહેતાં પણ હવે તેા ચોખા ઉપર લાલ ઝાંટ રહે તે પણ ખમાતી નથી સફેદ બાસતા જેવા ચોખા ગુજરાતીઓને પસંદ છે, તેથી તેઓ બેવડી હળના અને પેસિસ કરેલા ચોખા વાપરતા થયા છે. દાલ રેશનિંગમાં અપાતા ચોખા એ કરડ જેવા હોય તેા તે

તેઓ લેતા નથી અને તેઓ સાફ થયેલો માલ લે છે એ કરડ જેવા ચોખા મળે તેા તેઓ તેને થેર લાવી ખુબ હળવી તેની કુશકી અને તેની સાથે તેનાં નાડાં ફેકી દે છે ચોખામાં પણ તેના ઉપલા પાંતી સાથે તેમાંના ક્ષારો અને જીવનસત્તો ચોટલાં હોય છે તેના બીજવિભાગમાં પણ જીવનસત્તો છે આ ક્ષારો અને જીવનસત્તો પૈકી જણાં તેની કુશકી તથા નાડાં સાથે બહાર જતા રહે છે તે બધાનો રસતે દમલો પાય છે તેને દેરદાખર ખાય છે પણ આટલેથી બસ નથી, આજ કસતદિત બનાવેલા ચોખાને પાણીમાં હોડાળી તેનું ઓસામણ ખાળમાં દેખી દેવામાં આવે છે આ ઓસામણમાં તેના બાકીના ક્ષારો અને જીવનસત્તો ચાલ્યાં બધ છે આમ નમાલો થયેલો માલ ખાઈને શરીરે તદ્દુરત રહેવા ધમ્મનાર ગુજરાતીઓ ખાલી સ્વનાં વિના બીજી રી સેવે છે।

ગુજરાતીઓ પૈકી બણેલાં અપુરુષો, આક'ટના ઘેગની વાત વાંચીને બૂલી મયાં હોય છે ત્યાં ચોખાના ઓસામણ ઉપર ઢિંદી સેના નબી ચકી દતી તેનાં કાનણો બધવા અને સમજવા તેમણે પ્રયત્ન જ નથી કર્યો આ ઓસામણમાં ચોખામાંના ઓગળી રહે એ બધા ક્ષારો, જીવનસત્તો અને ઠેલક કાંજનાં સત્તો હોય છે અને તેથી જ ઢિંદી લડતર તે પીને દહાડ કાઢી શાયું

ગુજરાતીઓનાં ઘણકો બેળી હીન દશાનેા પણ વિચાર કરવા જેવો છે દાળ કરવાની એ રીતો છે. કઠોળને તાકે નાખી તેને બરડવામાં આવે એટલે ચણા અને ગુવેર જેવાં કઠોળનાં ઠેલક ઉપલાં હોડાં ઊંખડી બધ છે પછી તેને ફરીથી તાકે દાં ચોખા દહાડા પછી ભટ્ટીએ છીએ એટલે બધાં હોડાં ઊંખડી બધ અને તેની દાળ પડે છે. તે દાળને

વીણીને પૂંઠવાળી દાળ કાઢી લઈ તેને પછીથી સાફ કરવામાં આવતી; પણ હવે હાથધરીને બદલે દાળ બરાચવાના સંઘા થયા છે, જેમાં તે કઠોળની દાળનાં છોડાં ન નીકળે તો તેમને છોલ્લીને કાઢી નાખે છે. આમ છોલ્લી વખતે તેમના ઉપલા પડની અંદર રહેલા કેટલાક ધારો અને જીવનસત્ત્વો જીણા ઠોરમાં જતાં રહે છે અને તે ઠોરના જ ઉપયોગમાં આવે છે. મગ, મઠ, અડદ વગેરેની દાળોને પહેલાં છોડાં સાથે ખાતા, પણ હવે તો બધી દાળો મોગર જ ભેઈએ છે. તેવી મોગર દાળ કરતી વખતે તેમાંના ધારો અને જીવનસત્ત્વો ધણેભારે જતાં રહે છે. ઘણે ઠેકાણે આખા કઠોળો ખવાય છે અને વારતહેવારે ચણવા-વેલા કઠોળો પણ રંધાય છે, પણ તે દાળ કે કઠોળ એકદમ ચડીને સુંવાળી યઈ બધે તે હેતુથી તેમાં યુજરાતી ફરીઓ અને તે સ્ત્રીઓના હાથે કેળવાયેલા બ્રાહ્મણો ખારો અથવા ખાવાનો સોડા નાખે છે. આ ખારાને લીધે ઉગાડેલા કઠોળોનાં ક જીવનસત્ત્વો નાશ પામે છે. એ ખારો હોજરીમાં બધે છે હારે તે ત્યાં ઝરતા પાચનરસમાંના મીઠાના તેજબની સાથે મળે છે અને તેમાંના થોડાને નિરુપયોગી બનાવે છે. આથી પાચનક્રિયામાં ખલેલ પડે છે.

આ ઉપરાંત વળી યુજરાતીઓ દાળકઠોળ એટલાં ખાય છે, તેમને માંસક તત્ત્વ એટલે પ્રોટિન અથવા નવલ તત્ત્વો ખાસ કરીને કઠોળમાંથી જ મળે એમ છે. ઈંડાં, માંસ કે મન્ટી તો ધર્મના બદના હેઠળ આપણે ખાઈ શકતા નથી તે વળી દુધથી હમેશા દૂર જ રહીએ છીએ. શાછ એટલી બાવે છે અને લોવશિંગ અને ડોપરું તો શેરિંગ બેચકમાં આવતાં જ નથી એટલે આ બધામાંથી મળતા પ્રોટિનો આપણે મેળવી શકતા નથી. પછી દાળકઠોળ એટલાં ખાવાથી તેમનાં શરીર પ્રોટિનજમ્યાં રહે છે. આ પ્રોટિનો

હાડકાં બાંધવાના કામમાં આવે છે તેમાં તેમનાં અને તેમનાં બાળકોનાં હાડકોને બરાબર વિકાસ નથી થતો. દરેક પુખ્ત ઉંમરના માણસે ૮ થી ૧૦ તોલા એટલે ત્રણથી ચાર અઘોળ દાળકઠોળ રોજ ખાવાં જોઈએ; આ પ્રમાણે યુજરાતીઓ નથી કરતા. ભડી દાળ તેમને ભાવતી બંધ થઈ છે. તેઓ કદાચ પુવેરની જ દાળ ખાય છે ને ખીચડીમાં મગની દાળ અને કઢી-ભજિયાંમાં ક્યારેક થોડોક ચણનો હોટ ખાય છે. અડદની દાળ તેમને ચીકણી લાગવા માંડી છે. તેઓ બૂલી બધે છે કે લુદાંલુદાં કઠોળોમાં લુદાંલુદાં તત્ત્વો છે, તેથી બધી જાતની દાળો અને કઠોળો ખાઈએ તો જ બધાં તત્ત્વોનો લાભ શરીરને મળે.

હવે સાકભાજી લઈએ. ધીસેધીસે યુજરાતી પ્રજા સુગાળવી થતી બધે છે. ધૂરણ, રતાણ વગેરેનાં કંહણ અને નકાંમાં છોડાં કાઢી નાખવાં જોઈએ, પણ જેમની ચામડી સુંવાળી છે તેવાં વેંગણ કે પરવળ જેવાં શાકોને છોલવાં ન જોઈએ, એ વાત યુજરાતીઓને ઝોણી માન્ય છે. તેમનાં છોડાંની તરત જ નીચે તે શાકોના ધારો ને જીવનસત્ત્વો રહે છે, તે છોડાં કાઢી નાખવાથી તેનો લાભ તેઓ ગુમાવે છે. વેંગણને અને પરવળને છોલનારાઓની સંખ્યા દેખાદેખીથી વધતી ચાલી છે. દૂધીને સેરવાને બદલે તેની જાલનાં બાંડાં ગાળાં કાઢનારનો આંક પણ વધે છે. દૂધીને છીણી તેને નીચેવી પાણી કાઢનાર ઘણાં થયાં છે કારણકે છોલી તેમાં મીઠું ચોળી તેને નીચેવનાર તથા મોરસ, મેથી વગેરે બાજીઓને પણ ચોળી નીચેવી તેમનાં પાણી કાઢી ફેંકી દેનારની સંખ્યા વધતી બધે છે. આ પાણીની સાથે તેમાંના ઉત્તમ ધારો, જીવનસત્ત્વો વગેરે મોરીમાં બધે છે. બટાકાને ઉકાળી તેનું પાણી પણ મોરીમાં નખાય છે, ગમે તે સાક હોય તેને સુંવાળું કરવા તેમાં

ખાશે નખાય છે. આ ખાતરને લીધે તેમનાં ક જીવનસત્ત્વ બધાં નાશ પામે છે. ચિલ્દાનું, કારેલાં, બીડા વગેરે શાકાને ખરાં કસાય છે. તેમને ખરાં કરવાથી તેમના ઉપરનાં તત્ત્વો બળી બચ અને તે નકામી બચ એ સાદી વાત છે. તેથી તેમાંની ખરી સેલમ અને સ્વાદ બધાં હવામાં બીડી બચ છે તેમનાં ખાખડિયાં જ્યારે થાય ત્યારે તેમાંની મીઠાશ બીડી બચ ને તે મરોરી જેવાં લાગે. તેમાં મરીમસલો નામે તો તેનો સ્વાદ આવે.

ગુજરાતીઓને ભાજી પસંદ નથી. તેઓ પાલક, મેપીચોરસના મૂલિયાં કરે, બીજી ભાજીઓ તેમને મન દૂરકા શાક છે, અને તે દોરને ખાવા લાયક ચીજ છે. કૃષ્ણ પરમાત્માએ વિદુરજની ભાજીને પકવાનો કરતાં સારી મણેલી તે તેઓ જુદી બચ છે તેમને ભાજીની કિંમત નથી તેમ ન હોય તે આપણે મૂળનાં લીલાંબમ જેવાં પાન અને કાળીજની ઉપરનાં લીલાં પાન કેમ ફેંકી દઈએ? કાળીજનાં ઉપરનાં લીલાં પાનમાં ચરણ સફેદ પાન કરતાં ત્રણગણાં ધારો છે તે વાત બધીએ તો આમ કરવાથી શું ગુમાવવું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે. વળી ભાજીમાં ઉત્તમ પ્રોટિનો છે. તેમાં સારાં સારાં જ, જ ને ક જીવનસત્ત્વો પણ છે અને તેમાં વળી નકામો ન પચે એવો પદાર્થ છે, જેને જલાર કાઢવાનો પ્રયત્ન આંતરડાં કરે ત્યારે સાથે-સાથે આંતરડાંનો મળ પણ નીકળી બચ છે; એટલે ભાજી ખાધાથી જંબઠારા ટળે છે.

ફોનાની જાળતમાં ઝડપનાં ફોના પેકી ધોર, સોતાફળ, ડાકુ જેવાંની સાથે તાવ અને ઉષ્ણ આપણે બેઠ્યાં છે; તેથી તે બોળાં ખવાય છે પપૈયાં ગરમ પડે છે. બાકીનાં ફોના ગુજરાતીઓ ઠીક પ્રમાણમાં ખાય છે અને તેથી તેમને કેટલાક ધારો અને જીવનસત્ત્વો મળે છે."

દરેકના ચોરાકમાં શું બેઈએ તેની વાત કરીએ. શકિત અને મરમી આપનાર કાર્બોહિડ્રેટ પદાર્થો તેમાં બેઈએ. તેમાં કાંજનાં તત્ત્વો અને શકરો આગ્યાં, તેની સાથે દાડકાં અને માંસ બાંધનાર પ્રોટિનો એટલે માંસ પદાર્થો સારા થોડી જનાવનાર અનેક ધારો અને શરીરની તંદુરસ્તીનું રક્ષણ કરનાર જીવનસત્ત્વો બેઈએ. આ બધું શું ખાવાથી મળે ?

આપણે ઘાટ, ચોખા, બટાકા વગેરે ખાઈએ છીએ. બેડેબેડે જાળ અને ખાંડ પણ લઈએ છીએ એટલે આપણા શરીરમાં મરમી અને શકિત આપનાર ચીજો તો બચ છે જ. વખાનાની મરમી આપણને ધી અને તેલથી મળે છે. પણ તે ધીતેલ વખારે પ્રમાણમાં લેવાતાં હોવાથી ઘાટ વગેરે પૂરતા જ્યાંમાં શરીરમાં જતા નથી. આ કારણથી ગુજરાતીઓનો આદાર કોણ છે. આપણને ઉત્તમ પ્રોટિનો અથવા માંસ પદાર્થો નથી મળતા; કારણકે આપણે દૂધ બોળું લઈએ છીએ અને ધર્મને કારણે ઈંડા, માંસ, મગજી ખાઈ શકતા નથી અને સૂત્રને લીધે પાંદડાંવાળી ભાજી પસંદ નથી કરતાં વળી ને પૂકું અને પુરાણી ફેંકી દઈએ છીએ તેમાં પણ સારાં પ્રોટિનો ગુમાવીએ છીએ. ભોંયસિંગ અને ટાપર બોળાં ખાઈએ છીએ; એટલે તેમનાં ઉત્તમ પ્રોટિનો આપણને મળતાં નથી. ને થોડાંક પ્રોટિનો મળે છે તે દાળ અને ઢોળમાંથી જ મળે છે, પણ તે ચીજો બધી-બોણી ખાઈએ છીએ. પરિણામે ચોરાકમાં દાડકાં બાંધનાર તત્ત્વો બોળાં બચ છે, જેથી આપણાં દાડકાં જરાજર ચીલી નથી શકતાં. આમ આપણા શરીરને પાશો જ દીલો જંબાય છે.

સારી ચરબીનાં તત્ત્વો દૂધ, માખણ, ઘી, ઈંડાની દાળ, જનાવરોની ચરબી અને માછલીના કહેખનાં તેલમાંથી મળે છે આ પેકી

ગુજરાતીઓ ફક્ત દૂધ, માખણ અને ઘી વાપરી શકે છે. દૂધ ઘણું ઓછું લે છે અને ઘી મોઢું ચવાથી મધ્યમવર્ગ હવે વનસ્પતિનાં ઘી ખાય છે. ઉત્તમ ચરબીમાં જ અને ટ જીવનસત્ત્વ છે. આ જીવનસત્ત્વની અસર આંતરડાં, આંખ અને હાડકાં પર થાય છે. એટલે ઘી જેવી ઉત્તમ ચરબી વગર આપણે હેરાન મવાના. વનસ્પતિનાં તેલોમાં જીવનસત્ત્વો ગિલકુદ નથી એટલે ગરમી ભલે મળે પણ તેનાથી શરીરના ઉપર જણાવેલા અવયવોને કઈજ લાભ નથી થતો.

ક્ષારોમાંથી ફરેક માણસને ચૂનો, ફેસફરસ, લોહું, ક્લોરિન, આયોડાઈન, મેગ્નેશિયમ અને ત્રાણ મળવાં જોઈએ.

ચૂનાના ઉત્તમ ક્ષારો દૂધ અને દૂધની વાનીઓ, ઈર્ષાની દાળ, લોચિંગ, ડોપર, લીલા પાંદડાંવાળી ભાજી અને દાળકોળામાંથી મળે છે. ગુજરાતીઓ દાળકોળાં ચોડા ખાય અને કઢાચ દૂધ ઓછું લે અને કાંઈક દવાડો લોચિંગ અને ડોપર ખાય તેથી તેમને આ ક્ષારો ઓછા મળે છે.

ઉત્તમ ફેસફરસના ક્ષારો ઉપલી ચીજો ઉપંગત ઘઉં, જુવાર, બાવડો, બટી વગેરે ધાન્યોમાંથી મળે છે બાવડો અને બટી આ બાબતમાં ઘણાં સારાં છે, પણ તે ગરીબો જ ન જીરે ખાય છે. જુવાર ગુજરાતના ચોડક જ ભાગમાં ખવાય છે અને ઘઉં જે ઘણાંભાગે ખવાય તેની દુર્દશા થાય ત્યારે તેમાંના ક્ષારો રત્નામાં કાઢી નાખવામાં આવે છે; એટલે તેમાંનું ફેસફરસ ગુજરાતીઓ ઓછા પ્રમાણમાં લે છે. આ બે ક્ષારો હાડકાં બાંધવામાં કામ લાગે તેથી તે ક્ષારોની ન્યૂનતાને લીધે ગુજરાતીઓનાં શરીર વસાવર ખીચતાં નથી.

લોખંડના ક્ષારો ધાન્યો દાળ અને કઢોળોમાંથી મળે છે પણ લીલી ભાજી, જનારનાં પકવેલાં, ઈંદા અને લીલા માંસમાં તે ખૂબ

હોય છે. આ પ્રાણિજ વસ્તુઓ આપણે ખાઈએ નહિ અને ભાજીને ઓછી વાપરીએ અને ધાન્યોની દુર્દશા કરીએ એટલે આપણને લોહના ક્ષારો થોડા જ મળે છે તે ક્ષારો ટમાટા, કાંદા, તડખૂચ, પેટી, ચીખડા અને ચારિયામાં પણ છે. આ બધી ચીજો ખાનારને થોડોક વધારે પ્રમાણમાં લોહક્ષાર મળે. આ લોહક્ષારને લીધે લોહીના લાલ કણ સારા બને અને તેને અભાવે માણસો દિવસ પડે છે.

ક્લોરિન આપણને ખાવાનું મીઠું, લીલી ભાજી, કેળાં, ખજૂર, અનાનાસ, વડાણ વગેરેમાંથી મળે છે આ ચીજોના ક્ષાર આપણને પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

આયોડાઈન લીલી ભાજી, મોઝસ વગેરે દરિયાઈ ભાજી, દરિયામાં થતી મચ્છીઓ અને તે મચ્છીનાં તેમ જ લીવરનાં તેલોમાંથી મળે છે. પ્રાણિજ વસ્તુઓ ધર્મ પ્રમાણે ખવાય નહિ અને ભાજી ભાવે નહિ તેથી બીજી ચીજોમાંથી જે થોડોક મળે તેથી ગુજરાતીઓને સંતોષ માનવો પડે છે જાણી ખાનારાઓને તે સારા પ્રમાણમાં મળે છે.

ચૂચા વચરને લોટ, બેવડી છડના ચોખા, આંડ અને ઘી ખાનાથી ઉપરના બધા ક્ષારોની ખાધ શરીરને પડે છે. પણ ભાજીમાં ઉપચા બધા ક્ષારો અને ત્રાંમાના ક્ષારો છે. ગાજરમાં પણ તે ખૂબ છે. જો બધા ક્ષારો પૂરતા પ્રમાણમાં શરીરમાં લેવા હોય તો જે જે વનસ્પતિની ચીજો ઈશ્વરે બનાવી છે તે તે બધી ચીજો ન્યારેન્યારે ચાચ ત્યારેત્યારે ખાવી જોઈએ. જે વસ્તુમાં જે કુળ થાય તે પણ ખાવાં. બોર અને કાંદાથી ઉધરસ થાય છે એ માન્યતા યોદી છે. દુંવળુ પુષ્કળ બોર ખાકે છુ અને પાંકા કેકાને ગળ અને ગોળ ખાકે છુ પણ તેથી મને ઉધરસ થઈ નથી. મારો એવો અનુભવ છે કે સીતાફળથી મારા

નથી મવાતુ, ટેડી ખાઈને પાણી પીવાથી ઊનરા પલુનથી બળતો, પપૈયાં મરમ નથી પડતાં. હા, તે ડોળાના ઉપર વિકિરણ કરે તો માંદા પડાય. દાખલા તરીકે કેળામાં ખૂબ ધીખાડ, ચોળીને ખાધાથી જે માંદગી આવે તે કેળાની નહિ પણ પેલાં ખાંડીની છે.

હવે જીવનસત્ત્વની વાત કરીએ. જીવનસત્ત્વો એ શરીરના રક્ત કારીગરો છે તેમને લીધે જે ચીજો ખાઈએ તેનો પૂરો લાભ શરીરને મળે. તે ન હોય કે ઓછાં હોય તો પેટ ભરીને ખવાય, તોપણ તે ચીજોને ઉપ-યોગ શરીર વરાગર કરી ન શકે. દાખલા તરીકે ફોસ્ફરસ અને ચૂનાના ધારો ભરપૂર પેટમાં ભય પણ જીવનસત્ત્વ ઓછું ભય તો તે ધારો હાડકાં બાંધવાના કામમાં લઈ શકાય નહિ અને છતે ધારે શરીરની જૂન ન બાગે. આપણને અ, વ, ક અને જ, ગુખ્મ જીવનસત્ત્વો ભેઈએ જ માં જ અને ગ સમાઈ ભય એ જીવનસત્ત્વોવાળી ચીજોમાંથી બીજાં બધાં જીવનસત્ત્વો મળી રહેશે એ બધી ખાવાની ચીજો કુદરતે આપી છે તેમ ખવાયા કરે, રાંધેલી ચીજોને ઊની રાખવા કેવતા ઉપર લાગે વખત રાખવામાં ન આવે, રાંધતી વખતે તેમનામાંથી ધારો અને જીવનસત્ત્વો જતાં રહે કે નાશ પામે એમ કરવામાં ન આવે, ખોરાકમાં ખાચે કે રાંધવાનો સોડા ન નખાય અને સુવાસના ઉઘાડા શરીર ઉપર થોડોક તડો પડે તો બધાં જીવનસત્ત્વો આપણને મળી રહે તેમ છે. લીલોતરી શાંતો, ઉગા-ડેલાં કઠોળો, ભાજીઓ, રાતા અને પીણા રંગનાં શાંતો, હોળુ અને હોળની ભતનાં ફોળો, બીજાં કાનુકુળનાં ફોળો, ટમેટાં, ચૂલા-વાળો લોટ, એકવડી ઝાંડા ચોખા, ઘી, માખણ જેવી પ્રાણિજ ચરબી કે તેલી પદાર્થો જેમના ખોરાકમાં હોય તેમને જીવનસત્ત્વની ચિંતા કંવા જેવું રહેતું નથી. આ માટે ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગને ખોરાક સંબંધી ખાસ

ધ્યાન કેળવણી આપવી ભેઈએ; કારણકે નહીં તો પિતા, માતા, ભાઈબહેનો, પતિ અને બાળોનાં પેટ કદાચ મરાય પણ શરીર તો જીવ્યા જ રહેવાનાં.

હવે મુદાની વાત પર આવીએ.

સત્ત્વતત્ત્વી ખોરાક કેટલા પ્રમાણમાં સાધારણ કામ કરનાર સ્ત્રી અને પુરુષને ભેઈએ તે અણવામાં આવે, તો ફરક ધારમાં કદાચ ખોરાકની યોજના એવી કરી શકાય કે સ્ત્રી-પુરુષ બંધાને ધ્યાન ખોરાક મળી રહે આ કામ મરતત્ત્વ ચલાવનાર સ્ત્રીના હાથમાં છે. તે એ વિચાર કરીને ખોરાકની યોજના કરે તો તે પોતે અને તેમનાં સ્વજનો સુખી રહે.

સાધારણ કામ કરનાર પુરુષને લગભગ ૩૦૦૦ ચોખ્ખી ટોલરી ગરમી ઉત્પન્ન કરે એટલો ખોરાક ભેઈએ અને સ્ત્રીને લગભગ ૨૫૦૦ ચોખ્ખી ટોલરી ગરમી ઉત્પન્ન કરે એટલો ખોરાક ભેઈએ. ટોલરી ગરમી શું કહેવાય? એક ગ્રામ પાણીની ગરમી એક સેન્ટીગ્રેડનો વધારો કરી શકે એટલી ગરમીને ટોલરી ગરમી કહે છે. માત્ર એટલી ગરમી આવે તેવો ખોરાક જસ નથી તે ખોરાકમાં ૬૦ ગ્રામ પ્રોટિન કે નતલ તત્ત્વો ભેઈએ, ૮૦ મી ૬૦ ગ્રામ ચરબીનાં તત્ત્વો ભેઈએ અને ૩૬૦ થી ૪૦૦ ગ્રામ કાર્બોહાઇડ્રેટ તત્ત્વો ભેઈએ. એક અધોળ વજનની બરાબર ૨૮૬ ગ્રામ ચાચ આ ખોરાક વળી જીવનસત્ત્વો અને ધારોથી ભરપૂર ભેઈએ તો એ આવેલા ગ્રામ પ્રમાણે ખોરાક લેવાય, તો સાધારણ કામ કરનાર પુરુષને ધ્યાન સમતત્ત્વી ખોરાક મળી રહે, તેમાં તેને પ્રોટિન કે માંસદામાં લગભગ ૪૦૦ ટોલરી મળવી ભેઈએ; ઘી, તેલ, ચરબીમાંથી ૮૦૦ ટોલરી મળવી ભેઈએ અને ૧૮૦૦ ટોલરી કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોમાંથી મળવી ભેઈએ. ધારો, જીવનસત્ત્વો અને પાણીની ગરમી ઉત્પન્ન નથી થતી. શાકભાજીની ગરમી થોડીક જ થાય છે.

સામાન્ય પુરુષને નીચે પ્રમાણે ઓરાડ અને તેને બધાં તત્વો મળી રહે :

૧	૨	૩	૪
ક્રમ	ઓરાડની ચીજો	કેલોરી ઉત્પત્તિ	ક્યાં તત્વો મળે છે ?
૧	ચોખ્ખું દૂધ ૦૧૧ રતલ	૨૪૦	શરીરનો બાંધો બાંધનાર અને તેની વૃદ્ધિ કરનાર ઉત્તમ પ્રોટિન પ્રોટિન અથવા નત્રલ ચૂનાના કારો અને ઇલેમેન્ટલ.
૨	મલાઈ કાઢી લીધેલું દૂધ ૦૧૧ રતલ	૧૧૦	ઉપર પ્રમાણે.
૩	ચોખ્ખા. કણકી, ઘઉં વગેરે ધાન્યો ૧ રતલ	૧૬૦૦	ગરમી અને શક્તિ. ધૂણા સાથેનો લોટ હોય અને ચોખ્ખા એકવડી છડના હોય કે કરડ હોય તે તેમાંથી ઇલેમેન્ટલ મળે. તેમાંનો કાષ્ટવિભાગ શરીરમાંથી મળ, સાદ કરવાના કામમાં આવે.
૪	મધ, ગોળ, ખાંડ ૧૧૧ અધોળ	૧૫૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ અને ગોળમાં કારો છે પણ ખાંડમાં કારો નથી, તેથી તે બહુ ન ખાવી જોઈએ.
૫	જુદાંજુદાં દાળો (છઠાવગરની) અને કઠોળો ચાર અધોળ (સાદાં અને શણગારેલાં) ૪ અધોળ	૪૦૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ્યમ પ્રકારનું પ્રોટિન કે નત્રલ તત્વ, જુદાંજુદાં કારો અને ઇલેમેન્ટલ ઉગાડેલાં કઠોળો ખવાય તો સારું. તેમાંથી ઇલેમેન્ટલ મળે. જુદાંજુદાં બધાં કઠોળો અને દાળો વારાફરતી ખાવાં. દૂધ ઓછું મળે તો દાળ વધારે લેવી જોઈએ.
૬	ધી, માખણ ૧ અધોળ	૨૫૨	ગરમી અને શક્તિ જ ને ઇલેમેન્ટલ અને ઉત્તમ પ્રોટિન ચરબી.
૭	વનસ્પતિનાં તેલ ૧૧૧ અધોળ	૩૭૮	ગરમી અને શક્તિ. ધી-માખણ ઓછાં મળે અને તેલ વધારે, ખાવું પડે તો ચોક્કસ માછલીના લીવરનું તેલ લેવું; કારણકે તેમાં ઇલેમેન્ટલ ખૂબ છે અને ઇલેમેન્ટલ પણ છે.
૮	ભોંપણિય કે કાપર ૨૧૧ તોડા અથવા અધોળ	૧૫૪	ગરમી અને શક્તિ. પ્રોટિન કે નત્રલ તત્વ.
૯	કંદમૂળ ને ફળ- સાકે ૬ અધોળ અથવા દોઢ પાંચોર	૧૮	કારો, જ, જ ને ઇલેમેન્ટલ. કન્યુંબરો ખાવાથી ઇલેમેન્ટલ તેમાંથી મળે.

૧	૨	૩	૪
૧૦	લીલી ભાજી દોઢ પાચેર	૭	ઉપર પ્રમાણે-અને ફેલિક એસિડ (લોહી સુધારનાર) કમ ૬ ને ૧૦ની વસ્તુઓ તાજી લેવી. લીલા, પીળા અને લાલ રંગના શાકભાજી જીવનસત્ત્વો બહુ હોય. લીલી ભાજીઓમાં તે ખૂબ હોય જે જે ચીજો કામી બવાય તે કામી કયુબર તરીકે ખાવી અને જેમને રાધવામાં આવે તેમાં ખારો કે સનોરો ન નાખવો, કારણકે તેથી ક જીવનસત્ત્વ મરી જાય.

કુલ કેલોરી ૩૩૧૦

ખજાજ ૧૦ ટકા ૩૩૧

ચોખ્ખી કેલોરી ૨૮૭૯

• મોંઘ -આંસ, મળી, ઈંડાં ખાય તેને થોડાક ઠંડાળ અને દૂધ ઓછા કરવા જોઈએ.

આ માથમાં તેલને બદલે વધુ ધી વાપરી શકાય સંચાનુ દૂધ ન લેવાં બહુ ચોખ્ખુ દૂધ લઈ
મદ્ય થોડાક વધારે પ્રમાણમાં પાન્યો લઈ શકાય.

ઉપર પ્રમાણે ખોરાક ન મળે અને અપૂર્ણ ખોરાક મળે તો શરીર ઉપર શી
માઠી અસર થાય તે દેખાડનારો કેઠો

કમ શરીરના ભાગો	માઠી અસર	ખોરાકમાં શેની ખામી છે ?
૧ સામાન્ય દેખાવ	ચાક લાગે, ખભા ઢળી જાય, પેટ આગળ આવે, રનાયુઓ નાના અને પોચા પડે મદ અને નિસ્તેજ ચહેરો, કામમાં આગમ, યીડિયો સ્વભાવ અને મોર્ક વખતે વધારે કામ કરવાની ધમકા અને પૂછી ચાક	પ્રમાણમાં અનાજ ઓછું ખાતા હોય અને તેમાં જે પ્રોટિન અથવા નત્રવ કે માસદ તરતો ઓછા હોય તો
૨ વાળ	સડા, મરછટ, તૂટી જાય તેવા, ઝાખા	જીવનસત્ત્વ.
૩ આંખ	ઝીણી, ફેરાવાદિનીઓ લોહીથી ભરાઈને તસતસે, જેથી આંખના ખૂણા આગળથી તે કાકી સુધી લાલ લીંડીઓ દેખાય.	જીવનસત્ત્વની ખામી જીવનસત્ત્વોનાં ચીજોમાં તે સત્ત્વ હોય.
૪ પોપચા	ફેરથી સૂઝેલા અને પોપડી પોપડીવાળાં	ઉપર પ્રમાણે અને જીવન સત્ત્વની ખામી.
૫ દાંતના પારા	સૂઝેલા, અકુદરતી રંગના, પોચા વાળી જેવા અને તેમાંથી લોહી નીકળે	જીવનસત્ત્વની ખામી.

- ૬ ઝમ ઘણા ઘેરા લાલ રંગની. બધી જાતનાં જ જીવનસરવોની ખામી. ફોલિક એસિડની ખામી.
- ૭ મે હોહના ખૂણા ફરિયા કે ત્યાં ચાંદા કે ચાંદાં. ૪૨ અથવા ૪ જીવનસરવોની ખામી.
- ૮ ચામડી ભોંગડાં થાય. ઝીણી ફેડલીઓ થાય. ૪ જીવનસરવોની ખામી.
- ૯ છાતી, વચ્ચેથી આગળ પડતી. યૂનાના ક્ષારો અને જીવનસરવોની ખામી.
 ઘૂંટણ, ચાલતાં અફળાય એવા.
 પગ, વાંકા વળેલા.
 પાંદડી, વચ્ચેની કમાન વગરની ચપટી.

સૂચના : જે તરવોનો ખામી લાગે તે તરવો ખોરાકમાં આવી રહે, એ પ્રમાણે પોતાના હમેશના ખોરાકમાં ફેરાર કરવો જોઈએ.

યુગરતી પ્રજા આ પ્રમાણે આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાને શિરે 'ચોરસ' કંગાળ શરીર-દેખાવનું મહેણું ટાળવા પ્રયત્ન નહિ જ કરે ?

✽

એક જગ્યામાં એક શિયાળો ચાર મિત્રો હતા : વાધ, વર, હંદર ને નોખિયા. એક હૃદયુષ્ક હરણુ રોજ નદીએ પાણી પીવા આવે. ચપળ હરણુને કેમ સિંહાર કરવો તે માટે શિયાળો યુક્તિ લઢાવી. રાત્રે સુતેલા હરણના કંઈકે ધીમેધીમે ફૂંક મારીને પગ કરી ખાધા. સવારે અસાક્ત હરણુને વાધે પૂછે કયું.

પણ શિયાળો કહ્યું :

‘આપણે જ્યાંસુતે કંઈકાનીએ તે અમાક ટમે જ્યા નાહવા-કરવા જવું હોય તો પતાવી આવો. હું ખ્યાન રાખતો છું.’

નાહીને પહેલા આવનાર વાધે શિયાળ સામે જોયું તો અચંબો થયો. પૂછ્યું :

‘આવા શુભ અવસરે તારું મોઢું કેમ પડી ગયું છે ?’

‘ખીજું કંઈ નહીં, મને કંઈકે કંઈકે વચન ફાળ આપે છે. તમારી પ્રતિજ્ઞાનો એમાં તો સવાલ છે.

એ કહે આજ તો સહુ મારા પુરુષાર્થનું ફળ પામવાના છે, હરણુ હરણુ તો મારા બળથી મળ્યું છે.’

‘સાચી વાત ?’ કોઈમાં વાધે પૂછ્યું : ‘તો તો એ હંદરે મારેલા હરણુને હું અડવાનો જ નથી.’

અને જાણી જોતે ચિંતાર મળી રહેશે.’

વાળના જ્યા પછી વર આવ્યું કે જમરાઈ જમરાઈ શિયાળ બોલ્યું :

‘રે, રે તમે હયા અત્યાંકે અહીં આવ્યા ? વાધ તો તમારા પર પુષ્કળ ખીજે લસાયો છે તે. વાચન સામે કમાણજ આવે છે. નારી બને નહીં... તો...’ સખો પૂરા સાંભળ્યા પિના જ વર આવ્યું.

પછી આવ્યો હંદર. તેને સમજ પાડવું હોય તે રીતે શિયાળ કહેવા લાગ્યું :

‘મિત્ર ! તું ખાવાનો છે તો તારા મારેલા હરણનું મોંસ, પક્ષ નોખિયા કહેતો કને કને હરણના કાસ ઉઠવનું મોંસ વધુ મિલ છે, વધુ સારું છે. મારે જીવનું હોય તો ધરસેગો ચર્ક મળે.’

નોખિયા આવ્યા કે દરગાજી કરી શિયાળ પૂછ્યું :

‘જન મેજ, હરણની અસા રાખી નહીં આવ્યો દોય તો નારીજ મૂકવો. વાધ, વર ને હંદરને ને કંઈકે વધવા છે. તારું કપડા રહેવું હોય તો નારી મૂકવો હા... !’

આમ સામ, સામ, બેઠે ને હંદર યુક્તિ વાપરી શિયાળે આવ્યું ‘જ હરણ મિત્રો પાસેથી પડાવી લીધું.

કેટલીક વૃત્તિઓ.

અ. યા. શશિન્ ઓઝા
એમ એ.

જિજ્ઞાસા શોધજોગ ને કુરુદગર્જન, વધા અનેક
વચ્ચ ઘોડા સપરનો ને તમાથી ઘેરવાનો લખકે અર્ધો માન ફલોંધ્યા છ

આ જગતમાં માનવી પાંચાનું છે વ કે તેના
અંતર અનેક રસભર બરાબર ભાળી શકે તે કેટલી
ઘેરસમજ ને કેટલા દુખ એકા યઈ તર । વિચિત્રી
વિચિત્રતા અત્યંત છે કે સામા દ-પાત્રાનો પ્રવચ્ચ
તો શું માથે આ માની પોતાની જ વૃત્તિ આ નાની-
સમજ-માનવી સજ્જા નથી. સ ક્ષણજનિ,
સદચરુવૃત્તિ સનુષ્ઠનદ્યા વૃત્ત સમજ । વૃત્તિ
સમજ અનેક રીતે એ પરદર વિતાધી યાત્રા

સં-ક્ષણજનિ : સામાન્યતઃ પ્રત્યેક સ્ત્રી
પુરુષના અન્યની સારસ ભાજ તખવાની,
નિતપ્રાર કે નિર્જળ હોય તેનું અલ્પ
ક વાની દૃષ્ટિ હૈયી જ છે ઓમા માનુષની
વૃત્તિ સાથે જ ગૂંધાર્મ ગર્ભ હેય છે પોતાના
બાળકને સાચવવાની ને રક્ષવાની ત્વિ
મનુષ્યમાં પ્રથમત પોતાની સમાધિનીને
સાચવવાની વૃત્તિ બીજરૂપે હોય એમ લગે
છે જ્યારે સ્ત્રીમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ
પતિ તેમ જ બાળકોની સભાળ રાખવાની ને
અધઃક્રિયની વૃત્તિ હોય છે

સ્ત્રી અને પુરુષના પ્રેમમાં આ એક
મદરતનું તરાર છે કેટલાક માણસોમાં આ
વૃત્તિ બહુ પ્રજળ હોય ત્યારે પોતાની
રક્ષાવૃત્તિને સતોપે એવી, ને પોતાને જ
વળગી હે તેવી આક્રાંક્ષિત પત્ની ઉપર તે
એકાગ્ર ધ્યાય છે જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓમાં
એ જ પ્રમાણે પુરુષને, માતા જેમ બાળકને
ચાહે તેમ ચાહવાની મૂખ રેખાય છે આપણા
સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને 'મગ્ગયુ માતા' એ રૂ
અમથુ જ કહ્યું હશે !

બીજી જાદી વૃત્તિઓની જેમ મોઈને
અલ્પવાની આ વૃત્તિ પણ સતોવારી બેઈએ જ
ને તેથી જ નાની છોકરીને ઢીંગલી નાના
છોકાને તેનું પાગેલું મોઈ પ્રાણી-જેમકે
કુતરો જિવાડી કે કોઈ રમકડું ગમે તે,
પ્રેમી પતિ અને તેની પત્નીને બાળકે, પ્રેમાળ

પત્ની અને તેનાં બાળકો ને પરિ-આ બધાં
અલ્પવૃત્તિની જ ઘાણી પ્રજા કરે છે જગત-
ની અંદર જે સામાજિક અને બનરિતકારી
પ્રજ્ઞિઓ થાય છે ને તેમાં માનવો દીન,
દુષ્ટી ને પીડિતોનાં દુખ દર ક વા પ્રયત્ન
કરે છે તે પણ આ જ વૃત્તિની પ્રે છારે
હોય છે આ ત્વિના સતોપ વિના મોઈ
જિગી સ પલ્લુ સખી બનતી નથી આપણા
કવનમાં એ કઈ રીતે સતોવાય છે તેનું
વિરીક્ષણ કરવું બેઈએ

સહુનાસવૃત્તિ. તમને જ્યારે ને ત્યારે
મોઈના સદવાસની મોઈની સોબતની નૂન અભ્યા
કરે છે ! તમે વિદ્યાર્થી હો અને શાળામાં
અભ્યાસ કરતા હો તો તમને કેટલીયે વાર એમ
નથી થઈ આવતું કે તમારો મોઈ માનીતો
મિત્ર આવી ચડે તો કેવું સારું !

મોઈનો પણ સદવાસ ચાહવાની આ
વૃત્તિ આપણા સ્વભાવમાં જ છે પશુવૃદ્ધિમાં
પણ તમે આ વૃત્તિ એશા ન્યાન વરુ, દાર્થી
વજેમાં આ વૃત્તિ હોય છે તેઓ બધા
સમૂહમાં ફરનારા હેય છે મિલાડી અને
વાધમાં એ નથી કારણકે એ બધા એકાકી
સિંગારીઓ છે બક્ષિવાદી છે માણસ જનુ
અ શે સમજાદી છે પણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ
આ વૃત્તિના અ શો વધતાભોધા હોય છે

જેનામાં આ સદવાસમૂખ પ્રજળ હેય
છે એ માણસ ગમે તે બીજા માણસને પણ

પોતાની સંવેદનામાં ભાગ લેવાવવા ઇચ્છે છે. સામેા માણસ જો એવો જ સામેા હાવ પ્રગટ કરે તો એને એ ખૂબ જ ગમે છે. મેકડુગલ નામક માનસશાસ્ત્રી આવા માણસ માટે કહે છે, કે 'આવી વૃત્તિવાળા માણસને જ્યારે જણાની વચ્ચે હોય ત્યારે જેટલો આનંદ પડે છે, તેટલો આનંદ એકલો હોય ત્યારે પડતો નથી. કદાચ એ પ્રકૃતિનો પરમ પ્રસાસક હોય, છતાં ય જો એ પ્રકૃતિની રમ્યતાઓ વચ્ચેથી એકલો જ પસાર થતો હશે તો તેનો આનંદ એ નહિ લઈ શકે!' કોઈ માણસમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન છે કે અધિક એ જોવા માટે આરીત પણ એક સરસ પારાશીરી સમાન છે.

અને આ સહવાસની ખૂબ તો ઈશ્વરના સર્જન જેટલી જૂની છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે, કે 'સ દેવાકો ન તમે', 'સ દ્વિતીયે વેદ્યતા।' ઈશ્વરને પણ એકલા ન ગમ્યું ને તેણે આ વિવિધરંગી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી. જ્યારે ઈશ્વરને પણ એકલતા સાલી તો આપણા જેમા સામાન્ય માનવનું તો પૂછવું જ શું? માનવને પણ ભાગ્યે જ એકલા ગમે છે, ને તેથી જ આપણે વારંતહેવાર જોમા મળીએ છીએ, મિત્રલસો ગોઠવીએ છીએ, વનલોગનો અને પર્યટનો કરીએ છીએ; સાથે જ સિનેમા, નાટક વગેરે જોવા બેઠીએ છીએ. અને ખરેખર એકલા કરેલ આનંદ કરતાં સહ-લોગનો આનંદ, 'इष्टैः सह मुज्यताम्'નો આનંદ અનેકમણો અગ્રિયતો છે તેની કાણ ના પાડશે ?

પણ ઘણીવાર માન અમુક વ્યક્તિની દાગરીમાં જ આ વૃત્તિ સંતોષ પામે છે. અદ્યતન, જ્યારે ઘણીવાર આપણે લાંબા સમયથી એકલા પડી ગયા હોઈએ એવું લાગતું હોય ત્યારે તો ગમે તે માણસનો સંવાસ આ સતત ગોઠાતમાં પ્રિવકર થઈ પડે છે. જ્યાં કેવળ અગ્રેષ્ઠ ભાષા જ બોલાતી હોય

એવા વિદેશમાં ગયેલા કોઈ હિંદવાસી વરસને વચ્ચે દી કોઈ પોતાના જ દેશજનુને ભેટાં કે તેને મુખે પોતાની જ માતૃભાષા સાંભળતાં કેટલો આનંદિત બની જાય છે? અથવા તો ચારેકાર મહારાષ્ટ્રી પહેરવેશ અને મરાઠી જ વાણી સંભળાતી હોય એવા મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં કોઈ 'ગુજરાતી'ની આંખ અને હૃદયને ગુજરાતી પહેરવેશમાં સજ્જ હુવતી-ગુજરાતીનું દર્શન, તે વ્યક્તિ ગમે તેટલી અબણી હોય છતાં ય કેવી પ્રસન્નતા જન્માવે છે, અને જ્યારે ગુજરાતી વાણી સાંભળીએ છીએ, ત્યારે તો આપણા આનંદનો પાર જ નથી રહેતો !

છતાં ય સાધારણ રીતે ગમે તેના સહ-વાસથી આપણું મન સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ નથી થતું. આપણને પણ 'સમાન, શીલ અને વ્યસન'વાળું જ સખ્ય વધારે ગમે છે. બાકી તો ટોળાંની વચ્ચે પણ આપણે એકલા જ હોઈએ છીએ. અનંત જનરાસિની વચ્ચે પણ આપણે તપાત રહીએ છીએ ! ચોપાસ વિસ્તરેલ રસનિધિ પણ યોગ્ય સહવાસના અભાવે આપણે મન રહ્યું, રેતી ને કાંકરા સમાન જ હોય છે; ખરેખર 'सहना वस्तु, सहनौ मुनक्तु, सह नीर्थ करवाने' વગેરેના ઉચ્ચારણો નિરર્થક નથી.

ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ અનુકરણની વૃત્તિ સાથે સહવાસરીત-વૃત્તિને પણ સમૂહ-વૃત્તિની જ એક અંગ તરીકે ગણી છે.

આપણને મનમાં એમ લાગે કે આપણે અમુક સમૂહ અથવા ટોળાના માણસો છીએ, તો તેને આપણે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'સમૂહ' કહી શકીએ-પછી એ રાષ્ટ્ર હોય, વર્ગ હોય, કોઈ મંડળ હોય, સંપ્રદાય હોય, સામાજિક વર્તુલ હોય, કુટુંબ કે પછી ગમે તે હોય.

આ 'સમૂહ'નું વ્યાવત્ક લક્ષણ બાણી છેવું જરૂરનું છે એ કોઈ સમૂહનું અંગ બન્યા વિના પણ માણસ કોઈ પણ મહત્ત્વ કે સપ્રદાયનો સભ્ય હોઈ શકે આ માટેની જરૂરી કસોટી માણસની પ્રતીતિ છે. પોતે અમુક સમૂહનું અંગ છે એમ તેને 'લાગે' તો જ તેને તે સમૂહનો ગણી શકાય. ખરેખર જ તેને એમ લાગે કે તેની સજ્જતા કે નિષ્જ્જતા એ પોતાની જ સજ્જતા કે નિષ્જ્જતા છે, તો જ એ તેનો 'સમૂહ' છે એમ કહી શકાય.

એ કોઈ પણ માણસને આપણે અમુક ટોળામાંથી છૂટા પાડવો હોય તો એને બીજા ટોળામાં એવાથી જ એમ બની શકશે કોઈ પણ ટોળાના ન હોવું એટલે માનવભાવની એક આકૃષ્ટિને અસંતુષ્ટ રાખવી તેનો અર્થ એ જ કે કુખી પવું. કોઈ પણ જાળક, માણસ કે વ્યક્તિને એની મહત્ત્વમાંથી છૂટા પાડવાનું કામ કઠિન છે, સિત્તાવ કે બીજા ટોળામાં એને આસક્તિ ને પ્રતીતિ ભરી કાઢવી શકાય.

અનુકરણવૃત્તિ : એમ કહેવામાં આવે છે કે માનવ-પ્રકૃતિ એ વધારેમાં વધારે અનુકરણશીલ બાણી છે કદાચ આમાં અતિ-સચ્ચાઈ હોય પણ એ તો સાચું છે કે અનુકરણ એ પણ પ્રકૃતિની એક જળવાન વૃત્તિ છે આપણા પોતાના જ વિચાર અને લાગણી પાસે આપણા વતન અને સ્વભાવની વિશ્લેષણતાઓનું નિરીક્ષણ કરે. આપણને પ્રતીતિ થશે કે વસ્તુતઃ જોને આપણે આપણું પોતાનું કહીએ છીએ એમાંનો મોટો ભાગ આપણે બીજામાંથી ઉદ્ભૂત કરેલો છે !

આપણા પ્રાથમિક જીવનની મદદ આ અનુકરણવૃત્તિએ કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય છે, તેની આપણે સાવેસાવ ઉપેક્ષા કરી શકીએ એમ નથી. અલગતા, પ્રોંઠ વયમાં પણ

આપણે આ વૃત્તિનો એક ભાગ કરી દઈએ છીએ એવું પણ નથી પણ મોટી વયે આપણને સૈદ્ધાંત બધી કાલમી રેવ બધાઈ બધ છે કે અનુકરણશીલતા તેની સાથે બર્ષભૂમાં આવતાં સમયગાળાને છે બાળકમાં તો એવી કશી રેવો બધાથેલી હેતી નથી, એ તે કાચી માટી જેવું હોય છે જેવો ઘાટ આપણે કાઢીએ એવો આપણે શકાય ન એટલે જ બાળકમાં અનુકરણશીલતા છે તે આટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે બેઈ શકાય છે ઘાખવા તરીકે શરૂઆતમાં બાળક સામે આપણે સિમત કરીએ છીએ અને બાળક પણ આપણી સામે દસે છે બીજાના ઉચ્ચારોનું અનુકરણ કરતું કરતું એ ભાવતાં પણ કેવું શીખી બધ છે ! એ ઘોડાને ઘોડો ને ગાયને ગાય તરીકે જોળખી શકે છે, જોલાવે છે, એ પણ આપણા અનુકરણથી જ, ને પછી તેમાંથી રેવ બધાય છે પણ એ રેવ સામાન્ય અનુકરણમાંથી જ આવેલ હોય છે, કારણકે જ્યારે અમુક વસ્તુ વારંવાર જોવામાં આવે એ તેવું રૂપ છે.

ચતુર પિતા આમાંથી જ પોતાના પુત્ર કે પુત્રીનાં લક્ષણોનું પ્રભવસ્થાન શોધી કાઢશે. કેવી નાનીનાની વસ્તુઓ ! વિચારશીલ મનો-દામાં નીચલો હોડ કરવાની રેવ-ક્રહો કે-એના પિતા પાસેથી બાળકે મેળવી હોય, જીવાંથી કરવાની રેવ મા પાસેથી મળી હોય જીવાંથી ભક્તવાની રેવ સમાયી-જોડિયાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હોય ને તેમજ ઉપરથી ચમચાથી સંખીત વગાડના યત્ન કરવાની રેવ આ પીવા આવી ચોલે મહેમાન પાસેથી મળી હોય બાણીની બોલવાની રેવો જેમ કે માર દઈને બોલવું, ઓપીચીપીને બોલવું, અમુક સ્વરમાં બોલવું, ધીમેથી કે તાણીથી બોલવું, ભાગ્યે જ ગમેરે માગાપ, ચિદ્ધક કે કોઈ જાણસનામાંના અનુકરણમાં સમજાન કે અસમજાનપણે આવી હોય છે.

કારણ શું છે? વળી એક માણસને મુનસી, રમણલાલ કે મુણવંતરાય આચાર્યની નવલ-કથાઓ જ ગમે છે, જ્યારે બીજાને ધૂમકેતુ અને ગ્રેમસંદેશની કરુણ નવલિકાઓ જ ગમે છે. એકને અમુક ચિત્ર તદ્દન વેનહું, અમ્લીલ ને હીન લાગે, ત્યારે બીજાને તેમાં જ અનહદ આનંદ પડે-આ બધા વિરોધ માટે શું કારણ છે?

ઘણી વખત આપણે કોઈ પણ વાચકને મુનસીના 'મુનરાતનો નામ'માં તદ્દલીન થઈ ગયેલા ભોળાં જોઈએ, ને કાકનાં પરાક્રમેની સાથેસાથ જ પોતાનો કદવના-અથ જીતો હોય એમ તેને જણાય છે. કાકનાં પરાક્રમેને એ પોતાનાં જ કાર્યો ગણી એમાં તદાકાર બને છે; જાણે પોતે જ તેમાં સજીવ ન બન્યા હોય!

—જસ, તેની તદ્દલીનતાનું કારણ જ આ. તેને આનંદ આવે છે તે આને લીધે જ. કારણ પોતાનો જ આત્મા એમાં બિંમિત બન્યા હોય છે ને જાણે કે અજણપણે એ રસ-પ્રવાદમાં અવસરપણે તણાતો જ બન્યો છે!

ને આમ વાચકના વાસ્તવિક જીવનમાં ન સંતોષાયેલી પણ માનસિક જીવનમાં તો હજી એ સળંગ કારતી એ વૃત્તિ આ નવલ-કથાના વાંચન દ્વારા સંતોષાય છે. વાસ્તવિક સંદે ઉપર તો એ વાચકનું મૂલ્ય કશું ન હોય પણ કદવનાની બુમિ ઉપર તો એ કાકના નેટલો જ સાદમવીર હોય છે.

આપણે બધા વિવિધ વાસનાઓથી ઘેરેલા માનવી જોઈએ ને તેથી વાસ્તવિક જીવનમાં ઘણીવાર આપણી આ સો નૈસર્ગિક વૃત્તિઓ વ્યવસંતોષાયેલી રહી બન્યો છે. ઘણી વૃત્તિઓ પરસ્પર વિરોધી હોય છે કે તેથી એકને સંતોષવા બીજાં જો તે બીજી જરૂર અસં-ગત પડી જાય છે. આપણે બધા જ સલામતો અને વ્યવસ્થાપિત માણસો જોઈએ પણ સાદો-

સાથ આપણને સાહસ અને વીરતા પણ જોઈએ છે. આ બંને વૃત્તિઓને કઈ રીતે પોષવી? એ માટે સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે વ્યવસ્થા માટે વાસ્તવિક જીવનમાં રહેવું અને સાહસ માટે સાહસકથાઓ વાંચવી!

સરકસમાં 'કારસિયા'ને જોઈને આપણે કેમ હસીએ છીએ? કારણકે શિક્ષણ અને સમાજ આપણા વર્તનને એ પ્રમાણે રૂઢિબદ્ધ કરવામાં ફળીભૂત બન્યાં છે એટલે. એ જવાબ બરાબર છે. પણ એ સિવાય પણ આપણામાં જોડેજોડે કેટલાક પુરાણા પ્રવાહો વહી રહ્યા છે ને એ આપણને પૂરેપૂરી કુદરતી રીતે વર્તવા દેવા છડે છે. એ વહનથી આપણને ખૂબ જ હળવાશ મળે છે. સમાજે અમુક રૂઢિનિયમો વગેરે ઘડીને આપણને પાળેલાં, સુધરેલાં ને યાત્રિક પ્રાણી બનાવી દીધાં છે. રૂઢિ અને સંસ્કૃતિના આપણે ઘસ બંન્યા છીએ ને અલબત્ત તેથી આપણી વૃત્તિનો ઉપહોયર સંતોષાય છે; પણ નીચે જે પરામિત દબાવેલી વૃત્તિ રહેલી છે તેનું શું? આપણામાં જે બાળવૃત્તિ, ભેગવાનદાર જંગલિયત ભરી છે તેનું શું? એટલે જ્યારે સરકસ, સિનેમા કે નાટકમાં આપણે આવા 'કારસિયા'ને જોઈએ છીએ ત્યારે એ નીચલી વૃત્તિને આનિબ્ધાર મળે છે. એ હાસ્યરસિક નટ. જે આપણી બહુસુધરી અણુષઠ વૃત્તિ કરત-તે બધી જ વસ્તુ કરે છે. એ ડોળી ને ધનિક માણસોની રેવડી ઢાલે છે. સારીસારી એકરીઓ પાસે બઈ કંઈક ચેનચાળા કરે છે. ઉપરીઓને પણ ઢાલે છે ને આમ એ આપણા સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિને પગિણાએ આપણામાં જે વૃત્તિ દબાઈ ગયેલી પડી છે, એ બધી જ વૃત્તિનો એ આનિબ્ધાર કરે છે.

વાસ્તવિક જીવનની અપૂર્ણતાઓ નિવારવા લેખા નવલકથાઓ વાંચે છે અને સિનેમાઓ જુએ છે. જે વાસ્તવિક જીવનમાં વ્યક્તિની

શી શી વૃષ્ટિ અસદૃશ છે એ બાબત કેઈ પણ વ્યક્તિની પ્રિય નવલ અને ચિત્રો સ્પષ્ટો પ્રકાશ પાડી શકે.

સાદસ મારેની વૃત્તિ મણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં પ્રમળ હોય છે. નિત્યના નીરસ વ્યવહાર જીવનથી માણસ કંટાળી જાય છે ને તેથી તે સિનેમા ને નવલકથા માગે છે. મણા માણસોને સમાજમાં ચમકવાની-ખરા નામના મેળવવાના અજબબા દોય છે ને તેઓ જેમાં લાગેપતિઓ, પ્રિયમાલિકો ને ધનિઓ જેવા હિંચ ચરના માણસોનું જીવન આલેખાયેલું હોય એવી નવલકથા પસંદ કરે છે. કેન્દ્ર થી સ્ત્રીપુરુષો પ્રભુવ-સદ્યાર માટે જાય છે પણ વાસ્તવમાં એ નથી મળતો એ સ્ત્રી હોય તો એને જેમાં નાવિકાને પોતાનો મનમાન્યો પ્રેમી ચાહતો હોય એવી નવલકથા કે નાટક જમે છે કદાચ વાસ્તવ જીવનમાં એ કેઈ સ્ત્રીને નીરસ, ચોખસિયો કે મોઢો પતિ મળ્યો હોય, પણ એનો સ્વભાવ તો શક્તિમત્ત નર-પુરુષ (મહી-મેન) માટે જખતો હોય છે...તેથી તેને જે વાસ્તવમાં નથી મળ્યું એ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મળી રહે એવી વાર્તાઓમાં આનંદ આવે છે એકવાર એક સફળ નવલકથાકારે વાર્તાઓની માળા ગૂઘો ને તેમાં ૪૦ કે ૫૦ વર્ષની સ્ત્રી સાથે ૨૦ કે ૨૨ વર્ષનો સુદર યુવક પ્રભુ કરતો હોય એવી વસ્તુ ચીતરી ત્યારે વરસ ભેરવસ સન્માન્ય મધ્યમવર્ગની પ્રોહ સ્ત્રીઓમાં એ નવલકથા ખૂબ જ વચાઈ.

જીવનમાં ન સતોષી શકાતી હોય એવી વૃત્તિઓ ચાર છે :

(૧) પ્રેમમાં રોમાન્સ.

(૨) ધન અને સત્તા મારેની આકાંક્ષા.

(૩) 'કર્કક' થવાની ઇચ્છા, નામનો શોધ

(૪) સાદસ ને પરાક્રમ.

તમે ભેટો કે મોટા ભાગની નવલકથા અને ચિત્રોમાં આ બધી જખનાઓ પ્રતિબિંબિત થાય છે ને અમુક માણસને કઈ નવલકથા અને ચિત્ર વધારે ગમે છે, એ ઉપરથી તેની વાસનાઓ શોધી શકાય છે; આમ જીવનમાં આપણને જે ન મળ્યું તે આપણે કલ્પનાના પ્રેક્ષમાં શોધીએ છીએ.

આપણા આંતરિક સંઘર્ષો : આપણી વિવિધ ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ વચ્ચે ધણીવાર અદ-અંદર સઘર્ષ જમે છે આપણને ધણીવાર અમુક કાચું કરવાની પ્રેરણા ધઈ આવે છે એ જ વખતે વળી કૈયી કિલ્લ સ્વભાવની ક્રિયા કરવાની પણ વૃત્તિ આગળ ધસી આવે છે આ બંને ક્રિયાઓ પરસ્પર વિસવાદી હોય છે આપણે આમ ધસધર્ષો છીએ ને આપણને તેમથી ધહો મળે છે આમ બંને રસ્તે આપણે કૂચ કરી શકતા નથી. આનું નામ સઘર્ષ. આવા સઘર્ષો વ્યક્તિતા અતઃકરુણાં ભગ્વાન કરે છે ને એ આવાડિયું, મદિનો કે વર્ષો સુધી ચમતા નથી અને આપણાં સુખ, આરોગ્ય ને ઐશ્વર્યનો નાશ કરી નાખે છે.

આપણે નિત્યજીવનનાં જ દૃષ્ટાંતો લઈએ. પ્રામાણિકતાની આપણી ટેવ ધણીવાર અપ્રામાણિક રીતે પોષાતી અમુક વાસનાઓની આડે આવે છે. ધણીવાર અમુક માણસોને અમુક વસ્તુ ચોખ્ખોચટ કઢી દેવાની આપણને ઇચ્છા થાય છે ને વળી થાય છે : 'કોણુ દલે દેખાવ કરે, જન્મ દેને' કહી આપણે વાત પાતી ધૂડીએ છીએ.

પણ આ ઉપરાંત પણ કઈક મદત્તના સઘર્ષો માનવજીવનમાં ધણીવાર જમે છે. ધણીવાર લગ્નમાં વલ્લુપત્ની સદયરી સાથે લગ્ન કરે તો જ પોતાની કાનકિલે' સુધારી શકાય એમ હોય છે, ને આમ ધણીવાર કાનકિલે' ને પ્રેમ-એ થે વચ્ચે સઘર્ષ આવીને ઊભો

રહે છે. કોઈના જીવનમાં જાહેરજીવન અને
ગૃહજીવનનો સંઘર્ષ જોવા થાય છે, તો બીજાના
જીવનમાં સૌરકારિક ઉત્થાપિત અને સંપત્તિ
વચ્ચે સંઘર્ષ ઉપરિચિત થાય છે.

આવા આંતરિક સંઘર્ષોનું એક દુષ્પરિ-
સ્થાપ એ આવે છે કે આપણી ઘણી શક્તિઓ
એમાં એળે જાય છે. વિચાર અને ક્રિયામાં
જે શક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈ એ તેને જરૂરે
વિચાર અને ક્રિયાને હણી નાખવામાં એ
શક્તિ ખર્ચાઈ અડ છે ત્રિશુલ મનોદશામાં
આપણે નથી વિચારી શકતા કે નથી કામ
કરી શકતા.

વિચાર અને ક્રિયા માટેની બધી જ શક્તિ
આ આંતરિક સંઘર્ષમાં ખપી જાય છે. એક
વૃત્તિ બીજી વૃત્તિને દબાવે છે કરી નાખે છે;
અને તેથી બાહ્ય દુનિયાને આપણે નિહાળ
ને લાગણીશૂન્ય લાગીએ છીએ.

, ઘણી વખત માનમાંરી કાંતી આ વૃત્તિઓ
અનન્ય પણ હોય છે ને તેથી મટલીકત્વાર તો
આપણને ખમર પણ નથી પડતી કે સંઘર્ષ છે
કે નથી! માત્ર અત્યંત અસાધ્ય જ આપણે
અનુભવીએ છીએ અને બીજા માણસોને એમ

લાગે છે, કે 'આ માણસમાં શક્તિ કે પ્રાણ
જ નથી.'

ત્યારે આનો ઉપાય શો? ઉપાય એક જ
કે આપણે આ સંઘર્ષનો સ્વભાવ જાણી લઈ
તેનું આકલન કરવું જોઈ એ.

આ કરવામાં એક વસ્તુ ઘણીવાર આપણને
મૂંઝવે છે, ને તે છે 'શરમ.' પણ આ જોટી
શરમ છે. આપણે એકવાર જોઈ ગયા છીએ
કે આપણી વૃત્તિઓ સ્વતઃ સારી કે ખરાબ
છે જ નહિ. તેમાં ય દરબાવા જેવું કે શરમાવા
જેવું અતરતત્ત્વે કશું છે જ નહિ. માત્ર એ
વૃત્તિ ક્યા યોગ્ય સ્વરૂપમાં બગટ થાય છે,
અને કઈ રીતે પોતાની વૃત્તિ શોધે છે એ
રીત અને રૂપમાં જ એની ઉત્તમતા કે અધનતા
સમાયેલી છે.

પણ એ સંઘર્ષ કેમ ટાળવો?

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પ્રત્યેક
પ્રાથમિક વૃત્તિ કાઈ ને કાઈ માર્ગે આસ્પિકાર
શોધે છે. ઈચ્છે એ વૃત્તિ પ્રગટ થઈ ને તૃપ્તિ
માણી રહે એવો સન્માર્ગ આપણે શોધીને એ
માર્ગે આ વૃત્તિને વાળી આ સંઘર્ષ ટાળી શકાશે.

તેજને ટુંકારો

શ્રી તારાચંદ્ર અડાલજી

એલ. ડી. અમ

ઉ-અને પડ પડ થતા રમને સખર રો ન મળે રોયો 'ટક તો મણ પ્રતાપના' અથ આજે વ
હરેવાવ છે મેરાદની બુમિના એ સીમેદિયાકુલપણ કુની આધીમા અદખરન નમવા તપાર તો
યા પણ અદખરના દાખારનાથી જ મને વખતે અણસાર મળતા એ પોતાની ટક મવા રીતિ સાચી
શક્યા અ બરના પુત્ર જાણીને સાથે પ્રતાપના પુત્ર અનસારે પણ પ્રજ્ઞાન મવા રીતે જાણના હરી તે
લેખકે અહીં બતાવ્યું છે 'વીની વાતો ના લેખકે હરી શ્રી અનાજની ખાતિ કુન તમા છે

હુમી મતો તો સદ્ કાર્યને આને છે પરિનિધિ-
એ બહા કરેલી આધીના અનગમકોમા દેવકાક
પ્રથો પવન અગ્રસાર નિશા દેરવે છે, મેટલાક મેટાર
બહા રહી સામને દરે છે ન મેટલાક અસહ્ય બરથી
દવા પડે છે મની દિવા ગિયતિમા, અધાપતનની
પરીએ માનવીને રોઈ સહેન અણસાર કરે તો તેજને
મન એ મેટા આશાસન ને આશીર્વાદપૂર્વક થઈ પડે

માનવીનું માનસ બારે અચળ છે દદ
મનેજળ પણ સમેગરશત નિર્બંજ
બને છે છતાં વ કે ધન્ય પડે તેજને
ટુંકારો મળે તો એ નિમ મતા કમળવત્ર
ઉપરનાં મેળત્રિફુની માફક સરી ભય છે અને
વિવેકપ્રિય માનવી સપ કાચળી ઉતારી
નામે તેમ એ નત્રજાઈને ખાંડરી નાખીને
પુત્ર દદનારથી કાચ ધાણ કરી લે છે
ઇતિવામનાં અમર પૂત્રપ્રાપ્તો અરજ અનેક
પ્રેક્ષાથી પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં પણ
કવિત દુવા સોના કે હાથ રૂંદોર કન્યામાં
આવી હાથ એ તો જનતાની મળાને ચડી
જઈ એવા પ્રસંગોને ચિરમનસ્ટીય બનાવી
મૂકે છે

તેમણે સધિ કરવા માટે અકબરને પત્ર લખી
મેકર્યો

દપંતા મ વેશમાં અકબરે એ પત્ર પૂરી-
લિલને બતાવ્યો

પૂવીસિદ બિકાનેરના નામના નાના ભાઈ
દતા અને તેમના સામત તરીકે અક
બરના દરબારમાં બિભતા દતા તે જેવા
ચવીર દતા તેવા જ હુદમાન પણ દતા
કાવ્ય રચવામાં તો એવા કુમળે રાજધાનના
ભાટકવિઓ ઉપર પણ એ કળામાં તઓ
સન્સારી ભોગવતા મહાતણા પ્રતાપસિદની
વીતા ઉગરતા અને મદતા ભેઈને તેજો
નાનપણથી જ તેમને પરમપૂજ્ય ગણતા
તેમણે ખાતરી દર્શક માની લીધું કે આ પત્ર
બનાવટી હેવો બંદ એ અથવા મદનાણા
સાથે કઈ છળકપટ કરવામાં આવ્યું હશે

સીમેદિયાકુલપણ મહાગણા પ્રતાપ
સિદ સ્વતન્ત્રતા તથા માનુષમિના સન્દર્ભ
માટે મોગલ બ્રાહ્મણ અકબર સામે બાય
બીડના અને રહસ્યગ્રામ બેલતા ગમેરન
રખડી-બા દતા બનવગડામાં ધાસનાં બીજની
ગેટલી ખાવાની વેળા આવી, તેમાં વળી
પોતાની એક કન્યા મા' અધી' ગેટલી કહી
રાખી દતી તે પણ જમલી ત્રિવરો ઉપડી
ગયો ત્યારે એ બાળાના આકર્ષણ બધા
યામી મહાતણાની મનોરતિ અચળ બની.

પૂવીસિદે પડકાર કર્યો

'અસભવિત' અટકી વીર પ્રતાપ કહી
આપતી આધીનતા ન રવીકારે!

'જનતામાં એવું થયું બને છે જે માની
ન શકાય છતાં સાચું નીકળે છે આ પત્ર
એનો છત્તોભગતો પુત્રવો છે'

'પ્રથમ દ્વારે પણ આવા પત્રો પ્રાપ્ત થરી

શકાય છે, નામવર !' પૃથ્વીસિંહેશંકા ઉઘાવી.

'કવિરાજ છે ને ! તમે જેમ રજનું ગજ કરી શકો તેમ પાણીમાંથી પેાગ પણ કાઢી શકો ! વારુ, આ પત્રની સત્યતા વિષે તમારા મનનું સમાધાન શી રીતે થાય ?'

'હું તેમને પત્ર લખી પુઝવી જોઉં. એ પત્રનો જે ઉત્તર આવે તેને સાચો સમજું !'

'રાણાને એટલી વાર વધુ રખડતા રાખવા હોય તો તમારી મરજી. તમારી હોંસ પૂરી કરી લો.' અકબરે વ્યંગબર્ણી વેણુ ઉચ્ચાર્યાં.

પૃથ્વીસિંહે રાણા પ્રતાપને પત્ર લખ્યો હતો ને દય-માન એ જ હુકામો.

પાતલ જે પતસાર્થ, ખૈસે મુખધુંદા બદલુઃ
જિહ્વર પછમ દિસ માંહ, જોયે કાસપ ગવઉત-૧
પદકું મૂઝાં પાણુ, કે પદકું નિજ તન કરદ
નિજે લિખ દીવાણુ, ઈણું હેઃ મહલો ખાત ઈક-૨

મહારાજા પ્રતાપ ને પોતાને જે દે અકબરને પાદસાહ કહે તો કશ્યપનો પુત્ર-સુપ્ત પશ્ચિમમાં ઊભો નય (જે અસંભવ છે) : હે દીવાણુ (મહારાજા) હું મારી મૂળ ઉપર તારાઈ કે મારી તરવારનો મારા શરીર ઉપર પ્રહાર કરું ? એ મને લખી જણાવજો.

મેવાડના મહારાજા શ્રીએકદિગજના ઉપાસક છે અને પોતાને એકદિગજના દીવાન તરીકે માને છે. કવિગોએ કાબીમાં તેમને દીવાણુ-દીવાન તરીકે સંબોધ્યા છે.

તેજને હુકારા સમો આ પત્ર મહારાજાને મળ્યો અને તેની આજ બીધડી એણે વિચાર્યું : 'પ્રત્ય એકલિગજ ! આપે મારી આબરની રચા કરી, પૃથ્વીસિંહને નિમિત્ત બનાવીને આપે મને કલકિત બનતાં જવાબ્યો. શાહુ-બરની નબજાઈ મારી રક ઊગવત જગતની નગરમાં મને દલગે પાડત અને મને સલાવને મારે પતંત્રતાની બેડીમાં જકડી લેત નાક કપાવા પછી મુખની શી શોભા ! રચાનીતા મુમાન્ના પછી સિદ્ધાસનનું સજ પણ શા કામનું !'

તેનું અંતર પોકારી ઊઠ્યું : 'બહે આશી પણ વધારે ઘનધોર વિપદવાદ્યો તુડી પડે, પરંતુ અકબરની આધીનતા તે નહિ સ્વીકારું. તે નહિ જ સ્વીકારું.'

અને મહારાજાએ પૃથ્વીસિંહના પત્રનો ઉત્તર વાળ્યો :

તુરક કહારી મુખ પતૌ, ઈણુ તન મું ઈકલિગઃ
ઉગે જાહીં બિગસી, ખાચી બીચ પતંગ-૧
ખુશી હંત પીથલ કમધ, પદકો મૂઝાં પાણુઃ
પછટણુ હૈ જેતે પતે. કલમા સિર કેવાણુ-૨
સાંગ મૂંડ સહારી સકૌ, સમજસ જહર સવાદઃ
ભડ પીથલ છતેઃ લલાં, વૈણુ તુરક મું બાદ-૩

ભગવાન એકલિગજ આ શરીરથી (પ્રતાપના મુખથી) તો બાદશાહને તુક જ કહેવડાવશે, અને સૂચનો ઉદય તો જ્યાં યાય છે ત્યાંથી-પૂર્વમાંથી જ યશે : હે વીર રાહોડ પૃથ્વીસિંહ ! જ્યાંસુધી પ્રતાપસિંહની તરવાર ચલેનાં સિર ઉપર છે ત્યાં સુધી આપ આપની મૂળ ઉપર ખુશીથી તાવ દેતા રહો. પ્રતાપ સિર ઉપર સાંગનો પ્રહાર સદન કરશે, મરજી પોતાના કમોવડિયા-પોતાના બંદીબરિયા-તો યશ હેર સમાન કડવો થઈ પડે છે, હે વીર પૃથ્વીસિંહ ! તુક બાદશાહની સાથે વચનરૂપી વિવાદમાં આપ બલી રીતે વિજયી છો.

રાણા પ્રતાપનો પત્ર વાંચતાં પૃથ્વીસિંહને પોરસ ચડ્યો : 'વાહ રાજપૂત ! રગ છે રાજપૂત !' તેણે રાણાને બિદાવ્યો અને અકબરને એ પત્ર બતાવતાં મૂકે તાવ દીધો. અકબરનો આનંદ એસરી ગયો પ્રતાપને પોતાને ચરણે નમાવવાનાં એનાં સ્વર્માં બીડી મયાં. એના મુખમાંથી અનાયાસે ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા : 'વાહ મદકા બચ્યા !'

અને તેજને હુકારાથી રંગ રાખ્યો. પ્રતાપની નેક-ટેક અખંડ રહેવા પામી. પૃથ્વીસિંહે રાણાને બિરદાવતું કાવ્ય લખી મોકલ્યું ભાટકવિઓએ પ્રસરિત-કવિતો રચ્યાં. મેવાડીઓએ અનેક રીતે મહારાજાનાં શુકુમાન ગામો. 'મહારાજા યશ પ્રકાશ,'

‘મેવાડ કા ઇતિહાસ’ વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગને અમર બનાવવામાં આવ્યો છે.

*

એ જ પ્રતાપી રાણા પ્રતાપનો પુત્ર અમરસિંહ, અને એ જ અઠગરનો પુત્ર જહાંગીર! મોતલબ બાદશાહોને રાજપૂતોની સ્વાધીનતા રચતી નહોતી. અમરસિંહને નમાવવા માટે અદ્ધાર વખત પાદશાહી ફોજ ચિતોડ કેપર થકી આવી હતી, પણ દરેક વેળા ફોજ પાછી જ પકી હતી હેરાનપ્રેશાન બનેલા અમરને પણ એક વખત વિચાર યઈ આવ્યો કે પાદશાહની સર્વેપરિતા સ્વીકારી લઈ પરત્વે તેમ કરતાં પહેલાં તેણે પૈતાના પિતૃ-કવિ મિર્જાના અખુરદ્દીમને પુજાવી ભેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

મામિંક બાધામાં તેણે પુજાવ્યું:

ગોઠ કછાવા રાઠવડ, ગોખા ભોજ કરત,
કલ્લે ખાનાખાનને, વનચર હુઆ વિરત.

અતુર ખાનખાનના સમસ્યામાં સમજ

ગયો કે રાણો અમર માથેમાથો કરે છે તેમી દલે યું કરવું તેની સલાહ માગી રહ્યો છે.

કવિ મિર્જાનાં એ ઉત્તર વાળ્યો:

ધર રહસી રહસી ધરમ, ખપળસી ખુરસાવ્ય;
અમર વિશંબર ઉપશં, ઘાખો નહચો રાજ.

ધરની અને ધર્મ અમર રહેશે, મુમત્ત (પ્રસન્ન) નાસ જામશે. ઈશ્વર હપર વિશ્વાસ રાખો, રાજ્ય તો આવે ને ભવ

તેજને દુઃકારા સમા પૈતાના મિત્રનાં આ વચનોએ વચનબાણુની ગરજ સારી તે સમજી ગયો કે વિશ્વંભરમાં અટલ વિશ્વાસ હોય તો તે જરૂર આપણી ટેક અળવે. ક્ષણ-ભર એણે આવેલી નિર્જનતાને ખંજેરી વાળી ને પુનઃ દલો ધારણ કરી લીધી.

તેજને દુઃકારો આમ વેળાસર ચેતવણી આપીને કોઈને વિપરીત સંભોળેમાં વિચ્છિન્ન બનતાં બચાવી લેવામાં કે ચોટો માગે પ્રદક્ષ કરતાં અટકાવવામાં રામબાણુ નીવડે છે.

*

સર્વ દુઃકારામને કીર્તન કરતાં વખતે વિદોળાનાં દાનન થતાં એમ કહેવાયું. તે વખતે તેઓ એટલા બધા પ્રભુવીન થઈ જતા ને સમસ્થાન ભૂલી જતા કે પછી વખત રાત્રે યાદ કરેલ કીર્તન ઠેક પ્રાવઃકાળ મુખી ચાલવું.

એવા એક સમયે રાત્ર આઠ વાગે કીર્તન રાત્ર થયું એમજેમ મોઢું થવું થયું તેમતેમ કીર્તનનો જીડોને ચાલવા માંડ્યા. દુઃકારામે તો વિદોળ સાથે ઠેક પહેલાં પરાંદ મુખી નૃત્ય કર્યું ને પછી વિદોળ અદરવ થઈ ગયા. દુઃકારામે આંખ ખોલી તો સામે ખૂણમાં એક માણસને જોડેલો જોઈ કહ્યું:

‘માઈ, કેહા નસીબદાર હા તમે! જંદરપુરના વિદોળાને મારી સાથે માતા ને નૃત્ય કરવા યું ન દીકા તમે?’

માણસે પાપણી વાત કરી દીધી:

‘તમે ખૂણ છો તો સાચી વાત કહ્યું છું કે જે સર્વ દુઃકારામ, અને તો આખી રાત્ર હોમાં આવ્યા કર્યાં છે એ ચેતવણી તપર તમે નૃત્ય કરવા દેતા તે મારી છે. એ’ વિદોળાને નથી એથા કે નથી એથુ-સાચળ્યું’ તમારું કીર્તન મનમાં અને એક જ વિચાર મોજાયા કરતો હતો. આ દુઃકારામ ક્યારે આ બધું બધ કરી કે ને ક્યારે હું ચેતવણી લઈને પેર જઈ રહ્યું?’

મનની અતિ અદન છે ને!

બીલ સંસ્કૃતિ

શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ

નામ બલે જીવંતુદાં હોય પાંતુ એમની સંસ્કૃતિ તો એક જ છે. સુંઘર્ષ હંસાકામાં પણ એમની હયાતગી શીલ મલે છે. આમાની એન તે બીલ જાતિ. જે જાતિએ આ દ કવિ વાલ્મીકિ, રામચંદ્રને એકાં ભાર ખચડાવનાર રાખરી, બાલ્મીકિ એકલગ્ય તે વનસજ આપડાને સારીત યાચી-તનન બરી અપતાં આ શુભ નામોને જન્મ આપ્યો છે, તેની સંસ્કૃતતાં વિવિધ પાસાં અહીં દર્શાવ કરાવવામાં આવ્યું છે.

તમાન જગતના માનવીઓ સુખ અને પેશવ પાછળ મચ્યા છે. માનવી સુખ મેળવવા સર્વ શક્તિને ઉપયોગ કરી શકો છે. મોટાથી તે છેક સામાન્ય માણસ સુધીના માનવો વ્યક્તિગત સુખ મેળવવા શુદ્ધિ પર્વક-તું સ્વાર્થમય સંગ્રહ તથા અનેક વૃક્તિ પ્રયુક્તિઓ અને પ્રપંચથી મહેનત કરે છે. અને એવી સિદ્ધિ અર્થે પોતાની દરેક પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યોના કટલાણની પેકળ વાતો બતાવીને એકબીજાને કાવાની પોતાની સ્પર્થી અજ જમાવી રહ્યો છે.

શક્તિશાળીઓ વધુ શક્તિ મેળવી, ધનવાનો વધુ ધન પ્રાપ્ત કરી, સત્તાધીઓ વધુ સત્તા જમાવી, ભણેલાઓ વધુ જીલ્લુટલી શુદ્ધિવાનું જોર દેવાની અને વંદનિષ્ઠ પોતાના વિજ્ઞાનજગે દુનિયામાં જોર જમાવી જતવાને બવતીત કરી શકા છે. આમ ભિન્ન-ભિન્ન શક્તિશાળી લોકો ભિન્ન-ભિન્ન રીતે જનતા પર સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરી શકા છે. આવા સમયમાં શુદ્ધિમાન જનસમાજે જેને નિરુપયોગી માની દેડો દીધેલા છે તેઓ એક માનવસમાજ ખદનિંશ પથજો છુટતો જમરે પડે છે. આદૃતિ માનવીની દોષા હતાં જેને મનુષ્ય દેવાનું પછુ જાન નથી, જે

સ્વરથ ચિતે વિચારીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આ દેસમાં વસતા અનાર્થી સાથે આર્થાથે સચવડ પ્રમાણે લગ્ન કરવાની છરછારો લીધી પરંતુ સાચી રીતે એ જાતને અપન લી નહીં. આપણે એ જાતને અવગણી, એના પ્રાથેમે રક્ષારક્ષા, પચ પુ-બપુએ આપણી દષ્ટિ ફેરવી, આદિવાસી પ્રજા પ્રાથે આપણે જાગૃત બન્યા. કિંદનરની આ પ્રવૃત્તિનાં

દાજ થે મોટાભાગે જંગલમાં જ વસે છે, સૈકાઓથી અજુનના અંધકરમાં જે અપ્રાપ્ય કરે છે તે દુખવારી બીજા કામથી નિદુ સમાજ હવે ભ અથે જ અખણુ હશે.

ચિખારી કે કૃતનાં જેમ, જમી : હા પછી વધેત્રામાંથી. દુકડો નાખો ધર્મ અગ કથો માની સ્વર્ગેશ્વરો સેવી માનવી આનંદ માણે છે; એજાની ચોરી કરી સોપનું માન કરનાર સ્વર્ગમાં પહોંચવા સ્વર્ગના ચિખાનની વાટ જુએ છે અને દાન કયાંને સંતોષ માને છે; તેમ હાલનો મેટરોલ વર્ગ આવા દુખી વૈતરિયા, મચ્છુગે. એકૂનો માટે બેચાર મીડી વાતો કરી. મેટરમાં આવી કાંચુમાંથી બપણુ કરી. તેમનાં દુખનાં આસુ લોદવાની વાતો કરે છે; એથી કાર્મ એ દરિદ્રતાગ્રાસીનાં દુઃખ કમી થતાં નથી આવો સેવા અને સુખાસઓથી દાજ આવી દુખી જાતિઓમાં જીવન આવેલું દેખાતુ નથી

જંગલમાં વસતી આવી જતો બીજા, વસાવા. નાથક, દુખવા, ગામેની, ધંડિયા, ચે.વરા, ધ.લુકા, વારના, તાવો તક્ષાવિયા, રાકરા, રડે.ડિયા, ખાવયા, ખાવયા, મકબૂ, ચોડ, કીસલ, સતાસ વગેરે અનેક જુલજુલ

નામોથી જાણાય છે, અને તે મુજબ ઇલાકામાં નીચે જતાવેલા આવી ભતિના આંકડાઓ
અને આખા દેશમાં આપક રૂપે વસેલી છે પરથી જણાશે કે દોઢ કરોડ જેટલી વસતીવાળા
બીજા ઘણા મુત્રકો પોતાના નામથી સ્વયં છે.
અને તે દોઢ કરોડ જેટલું પિંડુશીન અથવા
અને યુક્તમંધી તે ભતિઓ એકમરખી જ છે લગ્નકર છે, જેના તરફ દિલ્લો દાઢ બેઠકાર છે.

વસતીના આંકડા (હિન્દના જુદાજુદા ભાગોમાં) [૧૯૦૧-૩૦]

ગાંડ	(મધ્યપ્રાંત-મધ્યદિ. બિહાર, ઓરીસા)	૨૬,૦૨,૫૨
રાનાલ	(મધ્યદિ. બિહાર, ઓરીસા, મદ્રાસ)	૨૨,૬૫,૬૬૫
ભીલ	(મુજબ ઇલાકા, મધ્યપ્રાંત, વડોદરા, તામિલનાડુ)	૬૬,૫,૦૮
દાંખો	(કુર્ગ મદ્રાસ, નેડેર, હંદ બાદ)	૮,૫૫,૨૭૬
ઝાંખો	(બિહાર, ઓરીસા, આસામ, મધ્યપ્રાંત)	૭,૬૫,૬૮૦
વજુઝાર	(મુજબ ઇલાકા મધ્યપ્રાંત પાલક હંદ બાદ, નેડેર)	૬,૫૫,૬૭૨
મુડા	(બિહાર, ઓરીસા, જમાલ આસામ)	૫,૩૮,૮૩૬
રાયર	(બિહાર ઓરીસા, મદ્રાસ, મધ્યદિ.)	૪,૭૫,૮૬૮
હો	(બિહાર, ઓરીસા)	૪,૪૦,૮૭૮
નાગ	(આસામ)	૨,૨૦,૬૬૬
દ્યારી		૨,૦૬,૫૬૬
નાયક, ગામીન, આવયા, આવળા, ચૌધરા,		૫૦,૦૦,૦૦૦
રાંકા, રાંકો, ચા, તલાવિયા, હુળગા.		

૧,૬૬,૬૬,૩૬૬

મુજબ ઇલાકા

ભીલ		૭,૨૭,૪૦૦
વાંલો	(મદ્રાસ)	૧,૬૬,૩૬૬
કાંકર	(")	૧,૬૬,૪૬૬
હુળગા તલાવિયા (દક્ષિણ ગુજરાત, વડોદરા રાજ્ય)		૧,૨૨,૫૦૬
ધોડિયા		૧,૦૮,૬૬૬
વાઘરી	(બેંગ, અમદાવાદ)	૮૬,૬૬૬
નાયક	(દક્ષિણ ગુજરાત અને પચમદાલ)	૮૬,૬૬૬
કાંકરી	(મદ્રાસ)	૮૦,૮૩૦
કોંબા	(")	૭૬,૦૭૭
ચૌધરા	(વડોદરા રાજ્ય)	૪૬,૨૬૭
ગામીન	(")	૧૫,૫૬૬
કોલકા	(")	૧,૬૬૬

૧૬,૦૦,૦૦૦

સગળી પણ ધીનું નથી; છતાં આ કલ્પાને એ હોતો મદામલું થઈલું કેમ માની લેણ છે એ વિચારવા જેવી વાત છે.

એ કલ્પા સંબંધી બીકસીઓને પૂછતાં તેઓ કહે છે: 'અમે મરીએ ત્યારે અમારી સાથે કલ્પા સિવાય બીજું શું આવવાનું છે? કલ્પા તો અમારાં મરતાંજીવતાંનાં છે,' આ મનોરૂત્તિ એ સ્ત્રીઓમાં ઘર કરી બેઠી લાગે છે, કલ્પાનો નાશ થતાં ઘર-રિસાનો નાશ થાય-એ આ કલ્પાનો નાશ થાય તો બીજાઓ તો શું પડે આખી બીક અતિમાંથી ઘર, તાડી અને જીવદિસા જેવા સેક ઓયો થાણુ જમાવી બેઠેલા દુશ્મનો નાશ થાય તેમ છે એ માટે સામાન્ય અખતરો શરૂ કર્યો દત્તો એ પિતૃજનાં ભારે કલ્પા કઢાવી નાખી નિકળનાં દલકાં કલ્પાં પહેરાવવામાં આવ્યાં, અને આ એક જ અતિ સામાન્ય પ્રયોગથી-એ હોતોમાંના નાશ અને દાશના દેવનેા ધણો નાશ થયેલો જણાયો.

મું પઠની જીવદયા મંડળીએ પણ આ કામમાં સારો સાચ આપવાનું બહુતામાં છે.

દાહ: ભાગ્યે જ એવું થઈ. વ્યસન દશે કે જે આ ભતિને ન સ્પર્શ્યું હોય કે એ ભતિમાં ન પ્રવેશ્યું હોય. રોજ દાહ-તાડીમાં ચાચૂર :હેવું એ આ ભતિ માટે મણે નિચના ધાર્મિક કર્તવ્ય જેવું થઈ પડ્યું છે.

આ વ્યસને જ આ વીર ભતિનેા નાશ કર્યો. ઘર, જમીન-ખેતીકાડીનેા નાશ કર્યો અને અતે કાળમુખી યુગ્માનીનાં આ પ્રજા સપ્રાર્મ.

તાંબાકું વ્યસન: તંબાકુ અને બીડીના વ્યસને આ ભત કેરે જેવા એટલી લુપ્તલો કર્યો છે આ ભતિ એટલી બધી તંબાકુનેા ઉત્પાદ કરે છે, કે દેશમાં ઉત્પત્ત થતી તંબાકુનેા ૪૨% દકા કાગ આ ભતિ જ વાપરે છે. તંબાકુની જગતમાં સરકારને

મળતા કરોડો રૂપિયાનેા-કુલ તંબાકુની જગતનેા ૪૫% દકા દિરસો આ ભતિ જ ભરે છે.

દાર કરતાં આ વ્યસન એવું ખર્ચાળ છે, ત્યારે તે અનદદ પ્રમાણમાં છે. એટલે તે દારૂ કરતાં પણ વધારે બાયકર છે-નાશકારક છે. બીજકુટુંબમાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક બધાં જ આ વ્યસનનાં ભોગ બનેલાં છે. જ્યાં બુઓ ત્યાં અને જ્યારે બુઓ ત્યારે દરેકના મોંમાં ચૂગી (માટીની વાતુમાં તંબાકુ ભરી સ્ત્રીઓ પીએ છે તે) કે બીડી હોય જ. તેમાં સ્ત્રીઓ તો હદ જ કરે છે. સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાં જ પથારીનાં એસીકેથી કે ઘઘરામાંથી કે કમચના ગજામાંથી લૂખિયુ કાઢી પીવા માંડે છે. ગરે કરવા જતાં પણ મોમાં લૂખિયું હોય જ. ઘરમાં વાળતાં-ખૂંતાં, સાથ કરતાં-પાણી ભરતાં કે છેવટે ખાવાનું કરતાં પણ મોમાં લૂખિયું (ચૂગી) હોય જ. જ્યારે બુઓ ત્યારે ઊઠતા-બેસતા, વાત કરતાં કે કામ કરતાં લૂખિયું ખરુ જ. નવીનવી ભતની તંબાકુ અને નવીનવી ભતનાં લૂખિયા-ચૂગીની ભણે પરિવદ જ. એક બીજનાં ચૂંકવાળાં-વાગફરતી પીએ છે. એવી રોગ વધે છે. બાળકો પણ પીએ છે. કેટલાક બાળકો તો રસ્તામાં પડેલાં બીડીઓનાં ઢૂંકાં વીલ્હીને પીએ છે.

મદાસ સરકારે બાળકોમાંથી બીડીનું વ્યસન નાશ કરવા-કાબડો કર્યો છે. મુંખર્મ સરકારનું પણ આ બાબતમાં ધ્યાન બેસવા જેવું ખરું.

બાપ બીડી પીતાં પીતાં છોકરાને બીડી પીવા આપે છે. મા લૂખિયું પીતાં પીતાં છોકરીને તે પીવા આપે છે.

ઓરાક કરતાં તંબાકુને આ ભતિએ વધુ મદદ આપેલું છે એમ કહેવામાં લગીરે અતિશયોક્તિ નથી.

કોઈ મહેમાન આવે તો બીડી કે ચૂચીથી જ પરેણું સ્વાગત કરાય છે. રસ્તાનાં-બાંધે-માં, ધરનાં કે સીમાનાં નેવાં એકબીજા મળે છે ત્યાં તબાકુમાં જ સ્વાગત કરાય છે. બહેને સરિયામ રસતો હોય, અવરજવરની કીડા હોય, તડો હોય, વરસાદ વરસતો હોય પણ બીડી અને લગ્નિર્વાહો જ સ્વાગત થયાનું! બાગ્દી દર સુધી આ ભતિયાં તબાકુનું વ્યસન આપેયુ છે.

બીજી સ્ત્રીઓમાં પણ તબાકુનું ભયકર વ્યસન છે એથી જ તેમનાં શરીર માં, હોઠ કાળાં, બેરોળને મધતાં રહે છે. ફાંસાં જગડે છે ગર્ભાશય ખરાબ થાય છે અને સંસ્કૃતી દૃષ્ટિએ પણ વાળક ગર્ભાશયમાંથી જ બીડીના સ્પર્શક પામે છે એટલે બેચલુ વપનું વાળક મળ્યાં જ બીડીનાં ફૂંડાં ચૂચી પીએ છે એ ભતિયાં કદાચ આને જ કહ્યું મરણ-પ્રમાણ થઈ જાય.

ખોરાક : મુખ્યત્વે જુવારના રોટલા, ઝાચ, બંદી, બાવરો, માછલી, મરખાં, જકરી, ઈંડાં અને માંસ.

સારાનરસા પ્રસન્ને, ઉબણી વખતે ઠંડા અને મરણના વરામાં પાકા, ભેસો તેઓ મારી ખાય છે, પરંતુ સ્વાગતમાં માંસ-મદ્ય જ વાપરે છે. બીજી સ્ત્રીઓને ખોરાક નિષ્કર્તા જ આવડતો નથી, તે સારી વાનીએ વળાવવાની પાત જ ક્યાં રહી? એ રીતે પણ સ્ત્રીઓ શીખવે પણ મોહા! માંસ ખાવા સુધી બીજાને પૂડતા તેઓ કહે છે :

‘તમે દુધ લીધું છો એના ખાઈ મળ્યું જો રો તો અમે માંસ ખાઈ મળ્યું જો બીજી છો.’ કેવો વિચિત્ર જવાબ! આવી છે એમની માંસ મારેની બેટી માનવતા!

અનાજમાં જુવારના રોટલા ખાવાને મુખ્ય સ્થાન છે એના મણા જ થોડા પ્રમાણમાં ખાય છે. પરંતુ એનાને હાથ પ્રકારના

ભોજન તરીકે માને છે. કમપ્રસંગે એના ભોજનમાં વાપરે છે અને આનંદ માણે છે. રોજના ખોરાકમાં મુખ્યત્વે જુવાર અને મકાઈ હોય છે.

ઝાચ પણ દુધમાં છે ડાંગર, કોદાન, બટી, બાવરો ને મકાઈ મરડી રોટલા કે ભટકું (ભ-રેણું પાણીમાં ઉકાળી મદ્ય થવા લીધે) કરે છે અને તે મીઠું નાખી ખાય છે. ઘી-દુધ ખાવા મળતાં જ નથી ઝાચ પણ જવ-ચે-જ મળે છે; કાચ કે એ લોકો પાસે પશુ તો હોતાં નથી ઉગળિયાત માંસને પૈસા આપીને કે એમને ત્યાં કામકાજ કરીને કે પાસ-જળ-પણ આપીને જ તેઓ ઝાચ ભેગવી શકે છે. એટલે છુટ્થી બધાને ઝાચ પણ મળતી નથી. ઝાચ એ બીજો મારો અમુત છે, પાત્ર એ અમુત દુધમાં ઘઉં પડ્યું છે.

આનું વ્યસન : આ લગભગ સર્વ-આપક છે. મજૂરો, ચાકરો, હાલોઓ વગેરેને સવારમાં રોટલાને બહે ચાને નારતો આપવામાં આવે છે. બહેને એક ટક ખાવાનું ન મળે તો ચાહે, પાત્ર ચા વિના તો ન જ ચાહે, એવું આનનારા અને તે પ્રમાણે વતનારા એમનામાં છે. ખાવાની વસ્તુ વેચીને પણ તેઓ ચા પીએ છે.

એમના ધરમાં એઈએ તો પાત્રનું પાત્ર ન મળે! ખાવાનાં, પીવાનાં, વપરાસનાં વાસણો માટીનાં જ હોય છે. કદાચ કોઈ પાત્રનું ત્રાંચા-પિત્તળનું વાસણ લઈ આવે છે. તો તે પાત્ર મર તાડીમાં વેચાઈ જાય છે.

પાણીનાં વાસણ અને પીવાની રીત : પાણી પીવામાં તેઓ શુદ્ધ રહે છે બીજાનું પીધેલું પાણી પીતા નથી. માટીનું વાસણ મોંએ લગાડી પાણી કદી પીતા નથી તેઓ લીએલો જ પાણી પીએ છે.

ખાસ કરી પાણીનાં વાસણ-પાણીનાં મારલો ખુણી જગ્યામાં માંચા બાંધીને જ મૂકે છે.

ઘડા કે ગામર વડે જીવેથી પાણી પીએ છે. દોઢો કે બીજું વાસણ રાખવાનો વિચાર નથી. વળી ઝાડે-જંગલ જાણ ત્યારે ખાસ કરી પાણી સાથે લેતા નય નદિ; પરંતુ નદી-તળાવ હોય ત્યાં જ નય. એ લોકો ખાસ કરીને ખાડી હોય ત્યાં જ ગામ વસાવે દમણાંદમણાં ઝાડે-જંગલ જતા માટીના ચાવામાં પાણી સાથે લઈ નય છે. આ ઉપરાંત નાહવા-ધોવામાં તદ્દન બેગકાર રહે છે. ચોખ્ખાઈનું જ્ઞાન નથી. કાથ ચુ તેનું ચ જ્ઞાન નથી. કપડું નવું શરીર પર પહેરે તે કાઢે, તેનાં ચીયરં ઊંડે ત્યારે જ શરીરપરથી તે અજાયું પાય છે. અઠવાડિયે-દશપદર દિવસે કઢાચ નહાય તો સામ્ય!

વહેમ; ઘરમાં કોઈ માંદું પડે તો તેઓ દવા કાંતા નથી. જૂર, ચેટક, ઝકલુ, કરતૂક માને છે. માતાને મરઘાં, બકરાં, પાણ વગેરે ચલાવવાની બાધા રાખે છે. મોઢો માણસ સારો થાય તો માનેલી વસ્તુ મારી ખાય છે. દારૂ પણ માતાને નૈવેદ્યમાં ધરાવીને પીએ છે!

આ અજ્ઞાનનો દાવા ધણી છારાઓ-ભૂતા-અનરીયાઓ વગેરે લે છે અને દરદી કમોતે મરે છે.

આસો સુદિ આઠમને તેઓ માતાની આઠમ માને છે અને એ રાત્રે ભૂતા-અનરીયાઓ માતાને અવરજી ભોગ અર્પે છે. બકરાં ને પાણ માતાને નામે વધેરી ખાય છે. એ દિવસની જીવંદિસાની એ ગણતરી કરવામાં આવે તો આંકડો લાખો ઉપર જાય.

ત્રીપુરુષનો પ્રેમ : બીજા સ્ત્રીપુરુષો બહુ જ પ્રેમપૂર્વક રહે છે આનંદથી દિવસો કાઢે છે. ગામપરગામ સાથે જ જાય છે. કામ-કાળે ખાસ કરીને સાથે જ જાય છે. ઘર-કામમાં ગમે સાથે જ કામ કરે છે. જેને ત્યાં

પુરુષ ચાકર હોય તેને ત્યાં જ ચાકરની સ્ત્રી ધનું બીજું કામ કરવા રહે છે. એકબીજામાં પતિ-પત્નીમાં પ્રેમ ભોવામાં આવે છે.

છૂટાછેડા : બીજામાં છૂટાછેડાનો રિવાજ છે પત્નિ પછી સ્ત્રીને પતિ સાથે અગર ઘણીને સ્ત્રી સાથે ન બને તો અમુક રકમ આપીને છૂટાછેડા કરવામાં આવે છે પુરુષને સ્ત્રી ન ગમે તો તે બીજી પરણે-સ્ત્રીને પતિ ન ગમે તો તે છૂટાછેડા કરી બીજાને જાય. આમ છૂટાછેડાનો રિવાજ છે.

લગ્ન : લગ્નમાં ચોરી કરવાનો રિવાજ નથી. દાલમાં કેટલાક લોકો ચોરી કરે છે, તે પણ એમની જ્ઞાતિમાં આગેવાન ગણાતા હોય તેના દાથે. કાંતો ગામના વસવાતાના દાથે ચોરી કરાવે છે અને તે જ બધી લગ્ન-નિધિ પણ કરાવે છે. લગ્નની ઠગ બધી જ દિંદુઓને મળતી છે. લગ્નનો દિવસ માઠ રાખવા માટે એક દોરડા ઉપર ગોઠો પાડી રાખે છે અને દરેકજ એકએક ગોઠ ઊંડે છે ત્યારે એક ગોઠ બાકી રહે ત્યારે વર કન્યાને ત્યાં પરણવા આવે છે.

દિંદુઓમાં લગ્ન એવડાવવા જવાનો ચાલ છે, તેનો જ આ ચાલ છે. પરંતુ એમની બાપમાં એને-‘ગાંડો લેવા જઈએ છીએ’ કહે છે.

લગ્ન ખાસ કરીને સવારમાં જ થાય છે. કન્યાપક્ષના માણસો વરને ખલા ઉપર લે છે અને વરપક્ષના માણસો કન્યાને ખલા ઉપર લે છે કન્યા વરના ઉપર ચોખા ફેંકે છે. વર કન્યા ઉપર ચોખા ફેંકે છે. અત્યારે પણ લગ્નખતે વર તલવાર અને દાલ રાખે છે. બન્ને પક્ષના માણસો દોલ-પિપ્પીના તાલ-બદ્ધ સ્વર સાથે નાચે છે આખી રાત નાચ કર્યા પછી સવારમાં સૂર્યોદય સમયે લગ્ન થાય છે (આવતે અંકે પૂરો પાઠે.)

અ પ હ તા

શ્રી ભર્મિલ

ઇતિહાસ ાં એક દલદરૂપ રહેવા સર્વવેલા આ બળવને લખે વાર્તામાં વર્ણવે છે. સામાન્ય માનવીની લાગણીઓ લેખકે સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવ્યાં હોવાથી છે ને હવે માનવવાર્તા પણ રસન દરાવ્યું છે.

દેશભાગની પરિસ્થિતિની અસર સમસ્ત પ્રાંત ઉપર થાય છે. ભારતની હાલની સ્થિતિમાં વધુમાં વધુ કોને સોષ્ટ પડ્યું હોય તે તે સમજાવતે તે કોમી દુલ્લસનનો મોન બનેલાકોને. મીસ, બેન્કોલોન, કે વર્લ્ડર દેશોમાં પૂર્વે થયેલા કોઈ પણ યુદ્ધમાં કિંદના જાનવા પચાથી થયેલા વિશાળ પાયાપરના અપહરણ એ લા કિરકાઓ નોધાયા નથી. કિંદના

પોતાના કોરજને ચાંદીની કોરીમાં નિસરીના લોગ ધરાવી માળા ફેરવવાનું તર કરતા મહાવક્ત્રીએ કહ્યું. 'અલી કમળાવદુ' તારા સસરા હવે સ્નાન કરી રહ્યા હશે. જા, એમને પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરી આપ' સસરાની પૂજ માટે સાસુની આજ્ઞા પ્રમાણે વચેટ વડુ કમળા એરસિથે લઈ અદન ઘસવાં બેસી ગઈ. તેની નાની બારેક વધની નહુદ શાંતા એટલામાં ત્યાં આવી અને તેને પૂછવા લાગી: 'ભાભી! હું તુલસી-દલ લેતી આવું?'

'ના ના, બા વડશે. તમને તે લેતા ના આવડે.'

'કેમ ના આવડે? જુઓ, સાતવાર તુલસીદળની પરિક્રમા ફરીસા સાત તાલીઓ બજરી તુલસીમાને જગાડીય. માંજરોને તહિ અડકું અને 'હરિ જૂઠી પ્યારી તુલસી' ગાતી જઈશ.'

કમળા ચૂપ રહી.

'બોલો ને ભાભી! ઉતારી લાવું ને?'

'ના! બા મને વડે.'

'નહિ વડે, એને શી ખજર પડવાની છે?'

કમળાને હલુ ચંદન ઘસવાનું દગું; ઘીના તૈયાર કરવાના હવા; તરભાણું, અલ્પમની આદિ હોટકાનાં દવાં એટલે અતે તેણે કહ્યું: 'મહે બર ઉતારી લાવો, પણ જુઓ, હાથ બરાબર ધાએ અને 'હરિ જૂઠી પ્યારી તુલસી'

બેરથી ન ગાશો, નહિ તો બા...'

પણ પૂરું સાંભળવા ન રહેતાં રમ મળતાં જ શાંતા ઉત્સાહમયી ત્યાંથી દોડી ગઈ અને તુલસીદલ ઉતારવા લાગી. પરંતુ આ બાલુ કમળાએ ચોરસિયા પર્થી ઘસેલું અદન આંગળીઓ વલી કોરીમાં ભેળું કરવા માંડ્યું; ત્યાં જ સાસુની કોર વાણી સંભળાઈ: 'અરે ભગવાન! સેવા-પૂજમાં ય આટલાં આજમુ લાડકાં! ચાર તુલસીદલેય પોતાના હાથથી ન ઉતારાય. અને આમ આવ અલી શાંતા! આખા ગામમાં ભટકી આવીને તું શા માટે તુલસીદળને અડકી?'

કમળા હવે દેવ બહે રું રૂપ સાંભળતું પડશે એ વિચારે અધિત બની સાસુ સામે બોઈ રહી શાંતા પણ ખીલીબીલી પોતાની માતા પાસે આવવા લાગી; પણ એવામાં નીચેથી કાઈએ તેના મોઢાભાઈના નામની યૂમ પાડી જ તે બારીએ ગઈ અને નીચે બેતાં જ આનંદથી યૂમ પાડી બોલી બેઠી: 'બા, બા! મોટાં ભાભી આવ્યાં!'

એ સાંભળતાં જ મહાવક્ત્રીના આનંદની સીમા ન રહી. તેમની પ્રહી, કલ્પમરી તેમ ભક્તિજાવવાળી મોટા પુત્ર રાજેન્દ્રની વડુ ઘસુના ત્રણેક માસથી તેને રિથેર ગઈ હતી. પણ તેના રિથરને ગામે પંદરેક દિવસ પર થયેલા ઉમ દુલ્લમમાં ખજર આવી હતી કે પોતાની વડુ સુદાં વેવાઈનો સપળો પરિચાર

એ અશ્રમાં સ્નાત્ત થઈ ગયો હતો. વજ્રવું
 હેયું કરી બધાંએ દુર્ભાગ્યનો એ આઘાત
 સહી લીધો હતો. લેવાઈ જીવિમાન અને
 પ્રભાવશાળી હોવાથી સરખાતમાં બધાંએ
 આશા રાખી હતી કે તેઓ કેઈને કેઈ
 રીતે એ બીરણ દાવમાંથી બચી ગયા હશે.
 પણ ઘડનાં બધાંએ ના-ના કહ્યા છતાં
 બવાથી ઉવરવટ અર્ધને રાજેન્દ્ર સાસરે જઈ-
 ને લાંતા અવશ્યે બેઈ નિરાશ થઈ પાડો
 આપ્યો, ત્યારે તો તેમની આશા પૂર્ણતઃ
 નષ્ટ બની રહી હતી. રાજેન્દ્ર, તેના પિતા
 આદિ તો હજુ એ આઘાતની અસરમાં
 હતા જ; પરંતુ મદાલદમીએ તો 'ગયું તે
 પાછું આવવાતું નથી' વિચારી એ આઘાતને
 ખંજીરી ગ્રાપ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ
 રાજેન્દ્ર માટે બીજી વડુ લાવવાનાં ચક્કાં પણ
 મતિમાન કરી લીધાં હતાં !

આ પરિસ્થિતિમાં એ જ વહુના આગ-
 મનના સમાચારે તેઓ આનંદિત બની રહે
 એમાં શી તવાઈ ? ઘરમાંનાં નાનાં મોટાં
 બધાંને જોડાવતાં તેઓ ઝડપથી નીચે દોડી
 ગયા અને બહાર એક બાજુ ડોલેલી યમુનાને
 લેટી પહોંચા. રાજેન્દ્રના પિતા વગેરે પણ
 બહાર આવી ગયા.

યમુનાની સથે બે અપરિચિત યુવકો
 પણ હતા. મદાલદમીએ તેમને વહુના
 પિયરના સંબંધી માની લીધા. તેમાંના
 એકે મદાલદમીને કહ્યું : 'માણ ! મદામદેવતે
 આ બહેનને હોમવી સક્યા છીએ.'

'એમ ! આશા લેવાઈ વગેરેના શા ખજાર
 છે ? તે બધાં પણ શ્રેમકુશળ છે ને ?'

'એની તો અમને શી ખજાર ? અમે
 વિદ્યા સમિતિના સભ્યો છીએ. હિંદવી જર્જને
 મુનિલમ અનુષ્ઠામાં છુત્તારી રાધેલ આપણી
 પિંડુ સ્ત્રીઓમાંથી જે કેટલીક બહેનોને અમે
 મદદાઈને હોમવી સક્યા છીએ, તેમાંનાં

એક આ તમારા સંબંધી બહેન પણ છે.
 'તેમને અને સહીસત્ર મત પહોંચાડવા જ અમે
 સાથે આપ્યા છીએ. હવે અમે રજા લખ્યું.'

પરંતુ મદાલદમીની તો એટલું સાંભળતાં
 જ આંખો ચડી મળી. ઝડપથી તે યમુનાથી
 છૂટી પડી મઈ અને તેને પૂછ્યું : 'મુસત્રમાનો
 તને ઉપાડી ગયા હતા અહીં યમુના ?'

'હા ! નતમરતાં યમુનાએ ઉતાર વાળ્યો,

'કેટલા દિવસ તું એમની પાસે રહી !'
 તેમણે પુનઃ પૂછ્યું.

યમુના ઉત્તર ન વાળી શકી, બીજું ન
 રહેવાતા તે એકદમ નીચે 'બેસી પડી કુમકે
 ચડી મઈ.

પ્રસંગ વિચારી વિદ્યા સમિતિના સભ્યો
 રાજેન્દ્રના પિતા જયસુખજીની નિકટ જઈ
 તેમને સમજાવવા લાગ્યા :

'મુજબી ! હજારો કુટુંબધૂઓ પર આવી-
 વિપત્તિ આવી પડી છે. આપણે એ સર્વને
 પાછાં પરિવારમાં સમાવી લેવાં બેઈએ.
 આપણા આચાર્યેએ પણ સમય રિજાની,
 શાસ્ત્રીનાં વચનો ટાંકી એમને અપનાવી
 લેવાનો આદેશ આપ્યો છે જે કંઈ યયું છે
 એમાં એમનો શે અપરાધ ? એ તો બિચારી
 વિવશ અજબાઓ હતી.'

પણ મદાલદમી તેમનાં આ બધાં બોલ-
 વચનો માટે જરાય તૈયાર ન હતી. તેણે કહ્યું :
 'ભાઈ ! તમારું કંઈ આ તમે બજવી ચૂક્યા.
 હવે તમે જર્જ રાગ છે !'

સ્વયં સેવકના ત્રિતાય મયા પછી મદા-
 લદમીએ પતિને કહ્યું : 'હવે તમે શીં અરી
 લિલા રહ્યા છો ? અમ, પેલા છોકરાં તમને
 અડક્યા છે એટલે ફરીથી નાહીને સેવાધી
 પરવારી લો.'

'હા ! પણ આ વહુના ને.....' જંબ-
 સુખલાલ બોલવા ગયા.

‘મે તમને નાહવા જવાનું કહ્યું ને ?’

જવસુખલાલ ચૂપચાપ ધરમાં પ્રવેશી ગયા.

મહાલક્ષ્મી બોલી. ‘તુ તો કોઈને અડકી નથી ને અહીં કમળાવડુની બા તારા સસરાને પછી કાઢી આપ અને મારે માટે ય કોઠમાં બુદ્ધ પાછી કાઢજે’ એણે આમ કહી કમળાને ય ધરમાં મોકલી દીધો અને શાંતાને ‘અહીં શાંત્રી ! તારી બાળીને તેડી લાવ અહીં વાડામાં એક બાજુ એને બેસાડજે બુદ્ધ મોડુ પર કમ કરીને આવ્યા છે તે બપોઈ એમને ! અને જોજે એને અડકતી ! મારાં વિના નવિ મૂકું, બે એને ઝીડી તો !’ કહી તે પોતે ય ધરમાં જતી રહી.

*

રાજેન્દ્ર ત્રીતેક વર્ષનાં સોદામણે, સુદઃ અને ભાવનાશાળી સુવાન હતો. પિતાની અર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં નબળી હોવાથી તે મૈત્રીકથી આગળ વધી શક્યો ન હતો. હાલ તેણે મામમાં જ એક મિત્રના ભાગમાં કાપડની દુકાન કાઢી છે એ દ્વારા મતી આરકે આ અસહ્ય મે ધવ રીમાં તે મદામહેનતે પોતાના કુટુંબને નિભાવી શકતો. ન્યાતમનમાં તેનું ઘર પહેલાથી જ પકવું, ભાતવાન બહુવૃ. આર્થિક સ્થિતિ પણ પહેલાં તો સરી હતી, પણ તેના પિતા જવસુખલાલની નિષ્ક્રિયતા તેમ ભ્રાજપણથી તેમાં નજારાં આવી ગઈ હતી તેની આ મહાલક્ષ્મી વાણિજ્યસુક્ષ્મ ધર્મદેવજીવાળી તથા કલ્પનિય રાજાવવાળી તો હતી જ; પરંતુ સાથે જ ગજળની અવધાર કુશળ હતી. જનુ નાવ લગભગ સુખરો ચાલતું, તે તેની ઘર સંભાળવાની આવડતને જ આભારી હતું. રાજેન્દ્રના પન્સેકાથી જ ઘર ટપી નહું છે તે તે વચાઈ સમજતી અને ધરમાં અન્ન સરને તેના બેડકમી રણને તાપ સહજ વેલો પડતો, પણ રાજેન્દ્રને તો

બુદ્ધચૂપ તે કુટુંબ વચન કરેલી નહીં.

રાજેન્દ્રનો વચેટ ભાઈ નરેન્દ્ર દાન વગેરે કોલેજમાં ભણે છે તે ધણે દેશિયાર હતો. રાજેન્દ્ર પોતે તો નથી ભણી શક્યો, પણ તેને તો તે બનતી તમામ રીતે આગળ લઈ જતા ધારે છે. રાજેન્દ્ર પણ પરણેલા હોઈ તેની પાતી કમળા ઉમરવાયક થયે સામરે રહેવા આવી છે એ સિવાય કુટુંબમાં રાજેન્દ્રને પત્ની નાનો ભાઈ મહેન્દ્ર તથા એકની એક બહેન ભાઈ વધતી શાંતા છે.

પત્ની યમુનાને તો રાજેન્દ્ર પોતાનું એક સહભાગ્ય માનતો. યમુના પણ લાવણ્યવતી હતી એવી જ બુદ્ધવતી પણ હતી. ધરમાં સોને-સામુદ્રાને તે પ્રિય યર્ધ પડી હતી.

પણ એકાએક સામુ આજ તો યમુનાનું મુખ એવા પણ તણ નથી ! ધરમાં જઈ રનાનાંદિયો સુદ ધર્મ જમકુખલાલ પણ કેવ-એવામાં લાગી ગયા છે પરંતુ આજ તો તેમના થી રોજની જેમ અટકર મત્રનો ભાપ ન ધર્મ શક્યો એકવારની પામપ્રિય યમુના વડુ આજ તો ભણ જતીને મુમલમાનતા ધરમાં રહી આવીને તેના પરિવારમાં પુન ભજવાન આવી પડી છે ! એને શી રીતે સ્વીકારી, રાગવર્ગ આડે શી પાડેશી, સર્ગાવહાલો તેમ જ ન્યાતમનમાં પછી મોડુ શી રીતે બતાવવું ? પોતાના ધરની પ્રતિજ્ઞાનું પણ થઈ રાજેન્દ્રના કુકાનેથી ઘેર આગા પછી સો ધર્મ રહેશે એમ વિચારી યમુનાને તેમણે ધર સાથેના વાડામાં એક ખૂણે બેસાડી.

અભિવાર વાગતાં રાજેન્દ્ર દુમનેથી ઘેર જમવા આવ્યો. પેટીની ઘગડીનો મણેખો અધાર તેના ધર હતો. વિવસના તે ખાસ ઘેર રોકાઈ શકતો નહીં. તેમાંય આજ તો કાપડના કટ્ટોલ અગેનું કાપડ મદાજન એમેલિસેશનનું કેટલુંક કામ બનતી ઉત્તાવળે પલાવવા માટે પાગ જતી જવાનું હતું.

આવીને તે જમવા બેઠો, તે વખતે મહાલક્ષ્મીએ તેને યમુનાના આગમનની ખબર આપી. રાજેન્દ્રને તે ક્યાં છે એ પૂછવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ સંત્રાયથી તે ન પૂછી શક્યો. તેમાં ય આજ તો વળી માતા ય ટાણુ બાણુ કેમ સહેજ ચિદાચેલી લાગી! સાંજે આવીને નિરાતે સૌ થઈ રહેશે નિચારી તેણે જમી લીધું.

જમી ઊઠી તેણે પોતાના ખંડમાં જઈ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં, તે વખતે તેની બહેન શાંતા પાન આપવા માટે આવી. પાન લેતાંજિતાં તેણે શાંતાને પૂછ્યું: 'તારાં બાબી આવ્યાં છે ખરું કે શાંતા?'

‘હા!’

‘ક્યાં છે?’

‘સાથેના વાડામાં બેઠાં છે.’

‘હજી નાણાં નથી?’

‘ના!’

‘બા આજે ચિદાચલાં કેમ લાગે છે? બાને તે’ પગલી હતી કે બાપા સાથે બોલવું થયું હતું?’

‘એ તો મોટાભાઈ! એવું છે કે આ બાબી આવ્યાં છે ને, તેમને મુસલમાનો ઊઘાવી ગયા હતા. તેમને...’

‘શું કહે છે?’

‘હા! તેમની પાસેથી ઊઘાવી નિદવા સમિતિવાળા આજે એમને આપણે ત્યાં મૂકી ગયા છે. આ રીતે એ અહીં આવ્યાથી બા ચિદાઈ છે.’

‘પણ એમાં ચિદાચે શું વળે? ઠીક, પણ તેમણે તેને સ્વીકાર તો કર્યો છે ને?’

‘હા! બાએ મને જ લાગીને ઘરમાં લાવવાનું કહ્યું હતું પણ...’

‘બસ, એટલું બટું છે. બા પાછી એમ તો સમજે એવી છે. હતાં મનમાં કેંક દશે તો સાંજે માથા આવ્યા પછી એનો ઓ

પુત્રાસો થઈ જશે.’ કહી રાજેન્દ્ર મોઢું થયું હોવાથી ઝડપથી દુકાનને પથે પડી ગયો.

આ બાણુ વાડામાં બેઠેલી યમુના પતિને જમવા આવેલા બાણી તેને મળવા અધોરી બની રહી. પણ જ્યારે તેણે બણ્યું કે પતિ તો જમીને દુકાને પણ જતા રહ્યા, ત્યારે તેની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો તે માની જ બેઠી કે પોતાની પતિતાવસ્થાને કારણે પતિ પણ પોતાનું મોઢું જોવા નહિ ઇચ્છતા હોય. પોતે પતિતા હતી, દુર્ભાગિની હતી, શિવજી ભાંગ પછી તે મૃત્યુ જ ઇચ્છતી હતી. પરંતુ તેણે તો બણ્યું હતું કે પોતાના જેવી અનેક દુર્ભાગિનીઓ પોતાના પતિઓને ત્યાં પુનઃ સાદર સ્થાન પામી રહી છે, તે પ્રમાણે પોતાના પર અગાધ પ્રેમ ધરાવતા પોતાના પતિ પણ તેને સ્વીકારશે જ એવી શ્રદ્ધાથી જ પતિજુદે પાછી આવવા તેણે હિંમત ધરી હતી. પણ પરિસ્થિતિની અણુ ચતાં સાચું બદલાયેલું વતન તેમ જ પતિએ મળવા પણ ન રોકાઈને કચેલી અવગણનાથી તો તે બહુ નિઃશ્રાણુ બની રહી. જતા પતિને નિહાળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ચતાં તે ઊઠીને બહાર જવા લાગી પણ ત્યાં જ સામેથી પડોશમાં રહેતી પોતાની બહેનપણી ચંપાને પોતાના ઘર તરફ આવતી બેઠી દેવ બહુ શેય સંકાય ચતાં તે ઝડપથી સ્વરમાને જતી રહી.

ઘરમાં પ્રવેશેલી ચંપાએ મહાલક્ષ્મીને પૂછ્યું: ‘લક્ષ્મીકાકી! યમુનાવલુ આવી કે શું? ક્યાં સંતોઈ ગઈ? મને તો મળી પણ નહિ!’

‘હા! આવી તો છે, બહેન, પણ ખૂબ બીમાર પડી ગઈ છે, તેની તબિયત જરા સુધરશે કે જરૂર તને મળવા આવશે.’

‘પણ દમણું જરા બેઠું તો ખરી.’

‘જેવાશે હવે, દમણું જરા લીધી ગઈ છે.

ઉઘડીને થુ કામ છે ?

ધરમાં પ્રવેશતાં વાઙ તરફ ઝડપથી જતી રહેલી યમુનાને ચપાએ બેઠ્ઠા જ હતી. મહા લક્ષ્મીને જુદું બોલતી બેઠ્ઠા તે સમજી ચર્ષ કે કાઢી યમુનાને કાઠ મળે એમ ઇચ્છતાં નથી સાંભળેલી લોકવાયકાનો આ વાતથી તાજેતે બેઠ્ઠાડીને ચપા ચાલી ગઈ

ચપા પોતાને ઘેર પહોંચી ન પહોંચી ત્યાં તો ફગિયામાંની, આસપાસની બેચાર પાંચસણે તેને ઘેરી વળી

તેમાંની એક સુમદ્રાએ પૂછ્યું

‘તમ બહેનપણીને મળી આવ્યા !’

‘અરે બાપ ! મને તો મળવા ય નહીંધી, મેં જાતે તેને વાડામાં જતી બેઠ્ઠા હતાં કહે છે કે બીમાર છે અને જાંધી ગઈ છે !’

‘ત્યારે એમ વાત છે, બેજેને ચૂપચાપ ધરમાં રાખી દેશે. પણ એમ હાંકી રાખે એણુ છૂપુ રહેવાનું છે’ યમુનાને મુસદ્દામાંનો ઉગવી ગયા હતા તે ન ઉગવી ગયા થવાનું છે ?

‘હાં તો અહીં બા ! તે વાંધાઈ પણ હશે ને ! અને તેના પર ત્યાં થુ થુ નહિ વીર્યું હોય !’

‘જલુંય વળી નહિ તો થુ તેની પૂજ કરવા તેને ઊપાડી ગયા હશે ? તુંય થુ મારી બર્ષ પૂછે છે !’ સુમદ્રા બોલી

—એ એક જલુવા જેવું છે કે વીરજનની એવી શ્રીકૃષ્ણની બહેનનું નામ સુમદ્રા હતું થન્ય છે એ સુમદ્રાને, પણ આપણા હિંદુ સમાજમાં તો એવી સ્ત્રીઓને પણ ‘સુમદ્રા’ નામથી નવાજવામાં આવે છે કે જે સો જી ર મારીને પાટે બેઠેલ બિલાડી જેવી હોય- નારી માટેના સર્વ અવગુણોથી પોતે સપ્ત હોવા છતાં બહાર મોટી સિદ્ધ ચર્ષને રૂતી હોય ! એવી સ્ત્રીની પીઠ યાજન લાગ્યા હાથ

કરીને બૈરકમડળ વરર બોલવાનું જ કે ‘આ સુમદ્રા તો જુઓ !’

ચંપાની પાંચસણ સુમદ્રા પણ એવી જ એક ‘સુમદ્રા’ હતી ચપાથી તેના રાખ ! સખાયા નહિ તે જવાબ કવા ગઈ. ‘સુમદ્રાબહેન ! આમ થુ બે લો છો ? યમુનાને એ જલું થુ સારું લાગ્યું હશે ? એ બિચારી અળખા જતાં થુ કરી રાંધે ? એની જગરાએ ધારો કે હું અગર તમે હોઈએ તોપણ આપણે બીજાં થુ કરી રાંધીએ !’

‘એ, ચપા ! આ તો ધરમનેા મામલો કહેવાય એ તો જે જેનાં કરમ તારા કે મારા થા બોગ લાગ્યા હેય કે આપણને એવું થાય ! આનુ થવા પછી તો જિવાયજ કેમ ? કૂલો-હાથો વ રાંધે ન મળ્યો કે’

બિચારી ચપા નક્કી ન કરી રાંધી કે પોતાનો મત તે યમુનાના પક્ષમાં આપે કે તેની વિરુદ્ધમાં !

આ બાલુ યમુનાએ ચપા સાથેની સાસુની વાતથીત સાંભળી હતી પોતે બીમાર હોવાની વાતે તે લગભગ બીમાર જ બની ગઈ

અર્ધાએક કલાક પછી તેણે રસોડામાં સાસુને બોલતી સાંભળી ‘અહીં કમળાવલું ! લે આ ખાવાનું આપી આવ પેલીને વામમાં. બેજે, ધાળી-વાડો મૂકી દેતી પતરાળા-પડિયામાં આપજે’

કમળા યમુનાને સાસુના કલા પ્રમાણે પતરાળા-પડિયામાં ખાવાનું પીરસી ગઈ અને પછી રસોડામાં જઈ સાસુને પૂછ્યું. ‘પાણી મારે એમને પાલો આપુ કે લોટો ?’

‘થુ કહ્યું ? જાનવગરની ! મેંજને તે વળી વાસણ અપાતુ હશે ! ધરમ-કરમ કાંઈ સમજે છે કે નહિ ? તારી મા તો મરબલ હતી, પતારામાં નાહતી હતી અને તુ આવી ક્યાંથી બીકળી ! મેંજને આપેનું વાસણ

આપણા ઉપયોગમાં આવે ખરું કે? શી આત્મની પ્રજ્ઞ થઈ ગઈ છે!

કમળા બિચારી સાંભળી જ રહી. વાગમાં યમુનાએ પણ સાંસુનાં એ વચન બાણો સાંભળ્યાં. એટલે એના માટે સામે પડેલું પતરાળાનું અન્ન બાણે વિષમય બની રહ્યું. તેને ડૂબેલા બરખાં આગ્યે; પણ આ સ્થિતિમાં તે ખુલ્લે મોંએ રડી પણ ન શકી. પરિણામે ગભરામણ વધતાં-વેદના અસહ્ય બની રહેતાં, અડેડીને બેઠી હતી તે દીવાલ સાથે એરથી તેણે માથું ફરવું કે ઘૂંટણ જ તેના મુખમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

મદાલદમી, જયમુખલાલ વગેરે ટોડી આવ્યાં. વડુને એ સ્થિતિમાં બેઠેને તો મદાલદમીનો કોષ ઊભો વધી પડ્યો: 'અબુ બધું કરવું હતુ તો પછી અર્ધો થું કરવા આવી? આમેય ધન્યમ તો યુમાંગે જ છે તો પછી હતી ત્યાં જ થું બોડી હતી? આવતાં એટલે તો વિચાર કરવોતો કે પછી સાસરાવાળાં નાતજાતમાં મોં થું બતાવશે? કશા ધંડે-ફિટૂર કયાં વિના ખાઈ લે ખાવું હોય તે અને પડી નહે ચૂરચૂર એક બાણુ ખૂબમાં. સાંજે ગળે-ગળા આવ્યા પછી જો તં રહેતા સંભાળી લેજો તમારો.'

'હા! પણ મને જરા સ્નાન તો કરવો. સવારનું મેં તો મોઢું સરખું ય ધોણુ નથી.'

'હા! એ બરાબર નાહીને જરા કપડાં બદલવાં હોય તો બાલે...' જયમુખલાલ બોલવા ગયા.

'તો પાછા બોલ્યા ખરું? મુશ્કેલમાનના ઘરમાં નહીં રહે ત્યાં રોજ તે નાવીપોતી દશે ખરું ને? સમજ્યા કયાં વિના વચ્ચે બેઠી બેઠાતી શી ટેવ! અજ, બતામના ઘરમાં.'

જયમુખલાલ જવાબની તાડ એવા વિના જ ચૂરચૂર પગમાં જતા નહોતા. અને પગની સાંધાનિજ કુદિ પર અદલ અદા પડાવી

તેમણે પેતાની માળા સંભાળી લીધી!

મદાલદમી યમુના સામે જેમજેમ વધુ બેઠી તેમતેમ તેનું દોહડી વધુ ઊંકળી આવતું. બખડતી-ફડતી તે પણ યમુના સામે બચકર નજર નાખી ઘરમાં જતી નહીં. વચેટ વડુ કમળાએ પણ સાંસુની પાછળ જવામાં સાર એવો.

નહું સંતાએ ત્યાંથી, ન જતાં બાબીને કહ્યું: 'ખાઈ લે ને બાબી.'

'ખાઈ લઈશ હોં બહેન, ભવ ઘરમાં. યા પાછાં વડે તમને.'

યમુના ખાઈ શકે એમ તો હતું જ નહિ. સાંતાના ચથા પછી અન્ન તેણે વાગ બહાર નીકળી ફૂલગંની ચાટમાં નાખી દીધું ગઈ રાતનું તેણે પાણીનું ટીપું સરખું મોંમાં નાખ્યું ન હતું. તંસ ખૂબ જ લાગી હતી. કમળાએ મૂંઝા પડિયામાંનું જળ પીવા તેની ઠંજ થઈ; પણ તે માટે થે હાથે ના પાડી 'કથું નહીં થયા વિના આ ઘનું જળ પણ દબે રાતે પીવું?' તે વિચારી રહી: 'અને નહીં પણ બીજું થું થવાનું હતુ? સાંજે એ આવીને પણ બીજું થું કરી સકવાના છે? માતથી વિરહ અતુ જ હોતા તો મળ્યા વિના દુકાને જતા નહોતા એના કરતાં અત્યારે જ મને મળીને જરા સાંત્વન ન આવત? આ રીતે સ્થાનબદ્ધ થઈ અપમાન સહેવું. મહેલ-ટોણા સાંભળવાં એના કરતાં તો બહેનર છે કે અર્ધો ન જ રહેવું સાંજે આવીને તેઓ સ્વીકાર કરશે તો ઊંક છે, નહિ તો દુનિયા વિચાળ છે. અને દુનિયા પણ મેં ફની લેશે તો પછી મા મહીસાગર ક્યાં દૂં છે!'

અવે મરણિયો નિશ્ચય કરનાર બેઠેઠ રહેલી યમુનાનું અસહ્ય સરીર તૂટી પડતું હતું. આવી ત્યાં આડી પડી અને વિરિધ વિચારો કરતાંકરતાં ત્રણવાર વાગ્યા ત્યાં

તો નિહારેલીએ પણ તેના પર કૃપા દર્શાવી
પોતાને એ કે તેને પોતાની લીધી.

સાંજ પડી, રાજેન્દ્રને ઘેર આવવાનો સમય
થયો. પણ આજ તો તે ય ન આવ્યો. લીધું
પેટીનો યુમાસ્તો ખજર આપી ગયો કે તાલુખ
કાપડ એસોસિયેશનની મિટિંગ દોરાયી
રાજેન્દ્ર સાતના ૧૧-૧૨ વાગે ઘેર આવશે.
એને વાળુ કંચુ નથી મારે એની સાદ ન
બોતા સર્વ પરવારી ભય.

યાત્રીપાટી યમુના તો દંત્રુ મ લીધતી
હતી તેને જગાડવાની જરૂર મહાલક્ષ્મીને
ન લાગી સર્વદે વાળુ કરાવી સાચુએ પણ
વાળુ કરી લીધું.

નલક સાતાએ ચૂપચાપ વાઙ્મા આવી
ભાળીને જગારી અંધારુ ધર્મ ગયેનું ભેઈ
યમુના ચમકીને ભેઈ ધર્મ ધર્મ ને સાતાને
પૂછ્યું : 'કેટલા વાઙ્મા જલેન ?'

'નવ સાઘ નવ ધરા દશે ભાળી !'

'તમારા ભાઈ આવી મવા !'

'ના ! એ તો મોઝા ૧૧-૧૨ વાગે
આવવાના છે. તેમના લેપારીએની કદી
મિટિંગ છે.'

એલલામાં તો કમળા પણ ત્યાં આવી
અને બોલી કે 'દમણાં ભગ્યાં ભાળી છ ?'

'હા ! આ સાતામહેરે જગારી ભારે.'

'માન જેઠ તો મોઝા આવવાના છે.
ખાંડાનું જગ લાવું !'

'ના !'

યમુનાને ખાનું તો દંત્રુ જ નહિ પણ
ગર્મ સાતનું પાણી સરખુ થે પીડું ન હેવાયો
તેને ગમે ખૂબ દોષ પડ્યા માંડ્યો હતો.
પાણી માગવું કે નહિ એનો વિચાર કરતી
હતી ત્યાં પરમા મહાલક્ષ્મીને કહેલીને સસરાને
લોણતાં તેણે સમજાયા.

'એમાં રાજેન્દ્ર આવીને શું કરવાનો છે !

એ કાંઈ વિચાર કરવાનો છે તે તો મારે ને
વારે જ કવાનો છે તે !'

સાસુ બેઠવી સમજાઈ : 'હા ! એ તો છે
જ, પણ ધર્મ ભ્રષ્ટ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ
કેમ ? વાણિવાને-વૈષ્ણવનો અવતાર કાંઈ
વારવારે મળતો નથી અને ન્યતબતમાં
પણ પછી મોડું શું રહે ?'

'અસ ભારે,' સસરા બોલ્યા 'ધર્મ
જ મક્કમ.'

'હા ! પણ રાજેન્દ્ર આડો થશે તો ?'

'તો તો પછી ધર્મ જ નહિ આપણાધો
પછી કશું જ નહિ બોલાય.'

'તમારાધો તો શેન બેલાય ? જ્યાં
ત્યાં મને જ ખાડેને મેં કે ધરને ચાલો,
ધર્મ ભવ દવે તે વખતની વાત તે વખતે.
ક્યાં ગર્મ સાતા અને પેટી કમળા ? ત્યાં જ
લગ્યાં દશે' તેમણે ખૂબ પાડી : 'અચી
સાતા ! ચાલો ધર્મ ભવ દવે'

વાઙ્માધો સાતા અને કમળા ત્રડપરી
ધરમાં જતાં રહ્યાં.

સાસુ-મહરાની પૂરે પૂરી વાતચીત
યમુનાએ સાંભળી દવે તો તણે માની લીધું
કે પેતાને દવે આ ધરમાં સ્થાન નહિ જ
મળે. ધરમાંધો બહાર નીકળી જવાના
વિચારે કેંકડમ તે બેઠી ધર્મ ગર્મ પણ
થ હો વળી વિચાર અ બ્યો : 'જતાં પહેલી
એમને મળવું તો ખર જ એમને ય ઠાણ
બહે આજે જ ક્યાંથી મિટિંગમાં જવાનું થયું !'

તે મૂર્ખ રહી અને તેમાં ન લાગેલી
તરને તો દવે માત્ર જ મૂંડી વાઙ્મા એક
બાલુ ફેંકે હતો. તેના પરમાએ ડેઝ-દેરડું
તેમ જ હોયે પણ પછ્યાં હતાં તરસ ન
સહેવાતાં તે ફૂરાની તિકડ મર્મ પણ ત્યાં
નિવળી અકિત થયેલ યગની જેમ સામુના
'ધર્મ ભ્રષ્ટ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ કેમ ?'

શબ્દો હૃદયમાં ખટક્યા. પાછી તે મક્કમ બની ગઈ: 'નહિ, ખાણુ જય તો ભલે જય પરંતુ આ ધરના કૂવાનું અપમાનિત જળ હવે મને ન જ ખપે.' ઝડપથી તે કૂવા પાસેથી ખસી ગઈ.

પણ તરસે તેનાથી રહેવાય એમ હતું જ નહિ. શ્વાસ લેતાં પણ તેને અડચણ થતા લાગી તેનો ખાણુ પાણીપાણી ઝખી રહ્યો. પોતે જો આહી' રહેશે તો કૂવામાંથી પાણી કાઢીને પી લેવાશે એમ યતાં જ તે દોડીને બારણું ઉઘાડી ઘર બહાર નીકળી નાહી.

પણ તેને માટે હવે તો ચાલતું ય અશક્ય હતું. અંધારું તો હતું જ અને તેમાં આંખે ય અંધારાં આવ્યાં, ચકરી ચઢી. ટેકા માટે આમતેમ દાય પ્રસાર્યા પણ કશો જ આધાર ન મળ્યો. અંતે ધારથી સહેજ જ દૂર મૂળથી કપાયેલા વૃક્ષની જંગમ ડગમગીને ધન દઈને તે નીચે પડી અને બેભાન થઈ ગઈ.

■

બારેક વાગતાં રાજેન્દ્ર ઘર તરફ આવી રહ્યો છે. યમુના સિવાય અન્ય કશો જ વિચાર તેના કિત્તમાં નથી. ચાલતાંચાલતાં તે વિચારી રહ્યો હતો: 'જાએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે કે નહિ? ધણુંબરું' તો તે સમજી હશે જ. જે કાંઈ ચલું હોય એમાં મિચારી યમુનાનો શો વાંક? તે તો વિવશ અળખા ખત, તેને છાંટ મનાય જ કેમ? બહુ યશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાશે. અરે પ્રભુ! આ સમયે મિચારી યમુનાને યંચું નહિ વીત્યું હોય? માતા બાળતીને નસીબે ક્યાંથી આ કામવાદ પાડ્યો કે દેરાની આ દશા ચર્ચ? યાકીપાકી મિચારી જીવી ગઈ હશે, તેને જગ્યાડવી તો ખરી જ. મવારેય જગ મળી લેવા જેવું તો હતું. માન આશ્વાસનનો તો ફેર પડે જ. ઓહ! કેટલા દિવસે મળીયું...!

આવા ને આવા વિચારોમાં મગ્ન થઈ ઝડપથી તે ચાલતો હતો પણ ઘરની નિકટ આવતાં જ કંથી કામળ વસ્તુથી તે ઠોકરાયો. ચમકીને તેણે નીચા નમીને જોયું તો કાઈ નારીનું શરીર હતું. નીચે બેસી ગઈ તેણે તેની નાકી જોઈ તો તે ચાલતી હતી. કશાક કારણસર માત્ર બેચુદ્ધ થઈ ગઈ હશે વિચારી તેણે તેને જીયકી લીધી અને બાગલું ઉઘાડી વાડામાં લઈ ગઈ કૂવા નજીક મુવાડી. પછી ઝડપથી ડોલને કૂવામાં નાખી પાણી કાઢ્યું અને ઢોટામાં લઈ તે સ્ત્રીની આંખો પર છાંટવા માંડ્યું. પડિણાને નારી બગી; પણ ઓહ! તેણે તો ઝડપ મારી રાજેન્દ્રના હાથમાંથી ઢોટો લઈ લીધો અને ચોટે માંડી પાણી પીવા માંડ્યું.

રાજેન્દ્ર જોઈ જ રહ્યો: 'કેટલી બધી તરસ! જેને પાણી પણ નથી મળ્યું એવી આ અભાગિની કાણુ હશે?'

પાણી પીને તે સ્ત્રી પાછી પાસું ફરી ગઈ, ધીરંધીરે તેના શરીરમાં ચેતન પ્રવેશતું હતું.

જેતણુ મિનિટ પછી રાજેન્દ્રે કહ્યું: 'હવે કરી જ ચિંતા કરવા જેવું નથી. જરાક સ્વસ્થ થાવ એટલે તું આપને ઘરમાં લઈ બેઠે.'

યમુના હવે પૂરી હોશમાં આવી ગઈ હતી. ઝડપથી તે જીડીને જીબી ચર્ચ ગઈ અને પતિ સામે નિહાળી ગઈ. અંધકારમાં કશું સ્પષ્ટ દેખાય એમ તો હતું જ નહિ.

રાજેન્દ્રે પુનઃ પૂછ્યું: 'જો તમારે મારે લાં ન રહેવું હોય તો તમારે ત્યાં હું તમને મૂકી આવું. તમારું ઘર ક્યાં છે?'

જવાબમાં યમુનાથી આજી ચીસ પડઈ ગઈ: 'ઓ મળવાન!'

અવાજ સાંભળતાં અને તેને ઓળખી

હોતા જ રાજેન્દ્ર એમકી કીકયો: 'અરે! માણુ યમુના! હું ?'

'હા! હું જ છું' ગભગભો નહિ કેવળ તમારા દર્શન... હવે હું જઈશ.''

'અરે પણ ક્યાં? ક્યાં જાય છે તું ?'

'જમે ત્યાં, પ્રભુ લઈ જશે ત્યાં તમને ભારરૂપ નહિ થઈ પડુ.'

કહી યમુના જવા લાગી. પણ તેનાથી ચલાઈ નહિ તે ઝગમગીને નીચે પડી જ ભત, જો રાજેન્દ્રે ધસીને તેને ન સહાણી લીધી હોત તો રાજેન્દ્રે કૂચની જેમ તેને હાથમાં લઈ લીધી તેનાથી ઘૂગ થવાની આછી ચેષ્ટા કરતાં યમુનાએ પૂછ્યું: 'તમે મને ધરમાં સ્થાન આપશો? સ્પષ્ટ કહો માત્ર તમારા ઉત્તર માટે જ હું રોકાઈ રહી હતી.'

'જોમાં પૂછવાનું જ શું હોય? શું આ ધર તારું નથી? શું તું મને પત્નીને આ ધરમાં આવી નથી?'

'હા! પણ તમે બધી વાત બહારી? તમારી આ જોયી મારો સ્વીકાર કરવા નથી હચમચતા.'

'મહે ન હપ્તે પણ યમુના! માતા પ્રેમ

પ્રત્યે તારી આટલી જ શ્રદ્ધા કે? આ કદાચ આપણને આ ધરમાં સ્થાન નહિ આપે તો આપણે ભારત બહુ મોટો દેશ છે, બધા જ મોટા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખ અને નિશ્ચિત બની રહે.'

આસાસનના આ શબ્દો સાંભળતાં જ એકની જેમ યમુના પતિની કોરે બાકી પડી.

*

બીજે દિવસે સવારમાં યમુનાને રાજેન્દ્રના ખડમાંથી નીકળતી ભેઈ જપમુખલાલ અને મહાલક્ષ્મી પરસ્પર સામુ ભેઈ રહ્યાં. તેમની ચાર બાંધોએ પરસ્પર કાણુ બણે રીંચ વાતો કરી લીધી અને મહાલક્ષ્મી બોલી 'મારો રાજેન્દ્ર તો વીર બાગક છે.'

બ્યસુખલાલ: 'જરૂર પ્રવત'માન આગ્રહ હિંદ રાજેન્દ્ર સરખા યુવાનોમાં જ નબલતાં બની રહેશે એના જેવા યુવન્ય રિતા તરીકે હું ખૂબ મોરબ લઉં છું.'

મહાલક્ષ્મી: 'પણ તેની જનેતા તો હું છું ને?'

બ્યસુખલાલે હસીને પત્નીનો એ ઘવેલ સ્વીકારી લીધો.

*

ઠીક ઠીક સ્થિતિના એક માણસને જ દીકરી એક માણીને ત્યાં પરણાવેલી ને એક કુભારને ત્યાં અને બહુ પોતાની જ ન્યવના દવા, ધધેક જુદો કરતાં હવા એટલુ જ. બને સુખી દવા

એક દિવસ તે ગળીનું કામ કરતા જમાઈને ઘેર ગયો. પછેથી ખનઅવરના નવાબમાં પુત્રીએ હતું: 'આપુ, અમે તો તમારા આશીર્વાદથી સુખી બીએ પણ બને તો બરવાનને પ્રાર્થના કરો કે વરસાદ ખૂબ આવે ને અમારા બાનમાના હોદ્દને સારું ખાસી મળી આવે.'

કુભારને ત્યાં આપેલી પુત્રીએ પણ સુખી હોવાનું જણાવી કહેયું:

'આપુ, પ્રભુને આમારાવતી આજી કુલદેવે કે વરસાદ ન મોકલે તો સારું જેથી સગાવાણી બીજે તેકારે થઈ નવ તે વરણીનું કામ આપી સારીએ.'

અમ એવા જતા બને પ્રસંગે હતો તો નાનાજ, પણ પિતાને સચોટ જ્ઞાન મળ્યું: 'ફિનિયા દેહકી સ્વાધી હો.'

*

પદાર્થનું બંધારણ

શ્રી શા. મ. સુથાર

બી. એ. બી. એસસી બી. ડી.

વિશિષ્ટ રચના-અંશ રજૂ કરેલી છે, તેમ જ મૂળભૂત તત્ત્વોને-પદાર્થોને પણ નિહનિજનાં અલગઅલગ બંધારણનું રજૂ છે. એ બધાંની લેખક આ હેતુ દર્શાવવા હતાં હતાં સરળતાથી દર્શાવી વિચારણા પરથી વિચારી રચના કેવી થઈ છે, તેની પ્રતીતિ થશે અને જગતિયતા પાસે મરતક નમી પડશે.

આપણે જોયું કે પદાર્થના બંધારણમાં વપરાતી સૌથી નાની ઈંટ તે પરમાણુ. પરમાણુ કરતાં મોટી ઈંટ કે જે જોયો વધુ પરમાણુઓની અનેકી હોય છે તે અણુ અથવા સુધી આપણે જોયું કે પરમાણુના કોર્ડ પણ સંતોષામાં ભાગ પડી શકે નહીં. પરંતુ પહેલાં વિશ્વવૃદ્ધના અરસામાં વૈજ્ઞાનિકોને માલૂમ પડ્યું, કે આ માન્યતા ખૂબ મરેડી છે. તેમણે જોયું કે પરમાણુના પણ ભાગ પડી શકે. પરમાણુ પણ પૈતાનાથી નાના એવા અતિ-સૂક્ષ્મ કણોનું બનેલું છે. પરમાણુના પણ ભાગ પડી શકે છે એવું જ્ઞાન યતાં જ વૈજ્ઞાનિકો પરમાણુના બંધારણનો અભ્યાસ કરવા મંડી પડ્યા. તેમને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળ્યું. તેમને માલૂમ પડ્યું, કે આ પરમાણુમાં તો અત્યંત શક્તિ ભરી પડી છે. એ શક્તિને જો છૂટી કરી શકાય તો થોડાએક પદાર્થમાંથી ઘણી યાંત્રિક શક્તિ મેળવી શકાય હાલમાં વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુમાંની શક્તિ છૂટી પાડી છે પરંતુ મનુષ્યના શરણાગમાં રહેલા સેતારને એ શક્તિને અણુનું જ બનાવવામાં વાપરી માનવજાતિનો વિનાશ નોતર્યો છે. હવે આપણે આપણે જોવા લાગ્યાં છે અને જાણ્યું છે અને જાણ્યું છે આપણે જોવી અદ્યત્ શક્તિથી શરેત્રા આ પરમાણુના બંધારણને તમસીશે.

પહેલાં વિશ્વવૃદ્ધના સમય સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું, કે પરમાણુના બંધારણમાં વપરાતી નાનામાં નાની ઈંટ તે પરમાણુ છે.

આજની આપણી પ્રગતિ મોટેભાગે વિજ્ઞાનને આધારી છે. તરી આંખથી કે સંદેશકો કે યંત્રોથી જ વસ્તુઓ જોવી શક્ય એવી નથી હોતી તેને વિજ્ઞાને છૂટી કરી બતાવી છે. વિજ્ઞાન એટલે બધું માનવજાતિની પાસેથી રી. નહિ તો દુનિયાની ઉત્પત્તિનાં ઘટસ્થાન બાણ કે ઇત્યાદિ મૂળભૂત તત્ત્વો છે એની બહાર આપણને કોઈ રીતે પડી શકત? એમ કોઈ પણ વસ્તુના અભિતર મારે તેની અમુક

પરંતુ પાછળથી એ માન્યતા વૈજ્ઞાનિકોને અધૂરી લાગી. પરમાણુ પણ પૈતાનાથી અતિ ઘણા નાના કણોનું બનેલું છે એ માનવાને વૈજ્ઞાનિકોને કારણ મળ્યાં. આપણે જોયું કે પરમાણુનો આકાર એક ગોળ હોય જોવા છે. આ પરમાણુના મધ્યભાગમાં પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ એવા કણો રહેલા છે અને એ મધ્યમાં રહેલા કણોની આસપાસ તેમનાથી લગભગ ૨૦૦૦ ગણા નાના બીજા કણો નિરંતર ફરે છે. પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા આ કણો તથા મધ્યમાં રહેલા તે કણોની આસપાસ ફરનારા તેથી નાના કણો એ જ પરમાણુના બંધારણમાં વપરાતી ઈંટો. આ ઈંટોને વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રોટોન (Proton), ન્યૂટ્રોન (Neutron) અને ઈલેક્ટ્રોન (Electron) એવાં નામ આપ્યાં છે.

આ ત્રણમાંના એક ઈલેક્ટ્રોન પર ત્રણ વિવિધભાવ હોય છે, પ્રોટોન પર ઘન વિદ્યુત-ભાર હોય છે અને ન્યૂટ્રોન પર કોઈ પણ ભારને વિદ્યુતભાર હોતો નથી. એક ન્યૂટ્રોન તે એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોનને બનેલો છે એમ કહી શકાય પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન એ પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા કણ અને ઈલેક્ટ્રોન એ આ પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની આસપાસ ફરનારા કણ છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે મૂળતત્ત્વો બાણ છે. તે દરેકના પરમાણુ પણ જુદીજુદી ભતનાં હોય છે. દરેક તત્ત્વના પરમાણુના ઘટકમાં આ ત્રણ પ્રકારની ઈંટો વપરાય છે. પરંતુ

જુદાજુદા પરમાણુઓના બંધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની સંખ્યા જુદીજુદી હોય છે. ઈલેક્ટ્રોન એ કદમાં પ્રોટોન કરતાં ઘણું જ નાનું હોય છે—૧૮૪૮ ગણું નાનું. જે કે તેના પરનો વિદ્યુતભાર પ્રોટોન પરના વિદ્યુતભાર જેટલો જ હોય છે. ન્યૂટ્રોનનાં કદ અને વજન લગભગ પ્રોટોનના કદ અને વજન જેટલાં જ થાય અને કોઈ પણ પરમાણુનું વજન તેના બંધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનના વજન બરાબર થાય.

હવે પરમાણુઓની રચના સમજવા માટે આપણે ટાઈટ્રોજન નામના મૂળતત્ત્વના પરમાણુની રચના તપાસીએ. આ તત્ત્વના પરમાણુના બંધારણમાં એક પ્રોટોન અને એક ઈલેક્ટ્રોન વપરાયા છે. પ્રોટોન પરમાણુની મધ્યમાં હોય છે અને ઈલેક્ટ્રોન તેની આસપાસ ફરે છે. આ ઈલેક્ટ્રોન ઘાળીના બળાની માફક પ્રોટોનની આસપાસ ફરે જ કરે છે. તેનાથી ઘૂસા ધર્મ નાસી જવાતું નથી. પરમાણુમાં રહેલી શક્તિ તેને તિમ કરવા દેતી નથી.

પરમાણુના મધ્યભાગમાં પ્રોટોન હોય છે; અને તેની આસપાસ ઈલેક્ટ્રોન ફરે જ કરે છે તે આપણે જોયું. આ ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનાં કદ આખા પરમાણુના કદની સરખામણીમાં ઘણું જ નાનાં હોય છે. એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોન—એ બંને મળી આખા પરમાણુનો લગભગ એક ઘાળમેક ભાગ રાકે. ધારો કે એક પરમાણુના કંને વધારીને તે એક મોટા ગોળ ઝોરાય જેટલું કરવામાં આવે તો તેમાંના પ્રોટોનને ઝોરાયની મધ્યમાં રહેલા એક પિંગ્વોગના ઘા વડે દર્શાવી શકાય. અને ઈલેક્ટ્રોનને એક સોયના માથા જેવડી નાની ઝોળીયી દર્શાવી શકાય. એ આમ જ હોય તો પરમાણુનો ઘણો ભાગ ખાલી રહે.

સ્વારે તે ખાલી જગ્યામાં શું હોય? તે બધી જગ્યા ખાલી જ છે આ પ્રમાણે મધા જતત્ત્વોનાં પરમાણુઓમાં ખાલી જગ્યા છે આપણે આગળ ઉપર જોયું કે કોઈ પણ પદાર્થ અણુઓ તથા પરમાણુઓના બનેલો હોય છે આપણે એક ગયા કે અણુઓ પણ પરમાણુઓના બનેલા હોય છે તેવી એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ પદાર્થ સમિશ્રિત અથવા સંયોજિત અથવા સંયોજિત અને સમિશ્રિત પરમાણુઓના બનેલો હોય છે આપણે એ પણ જોયું કે દરેક પરમાણુમાં ઘણી જગ્યા ખાલી જ હોય છે. હવે ધારો કે કોઈ પણ પદાર્થમાંના પરમાણુઓમાંની ખાલી જગ્યાને તે પરમાણુઓનાં પ્રોટોન તથા ઈલેક્ટ્રોન બેગાં લાવી આપણે પૂરી શકીએ તો? તો તે આપણી નરી આંખે ઘણું જ મોટા દેખાતા એવા કોઈ પણ પદાર્થનું કદ એકદમ નાનું થઈ જાય. આ રીતે તો એક મોટા મકાનમાંના બધા પદાર્થને આપણે એક સોયના માથા કરતાં પણ નાની જગ્યામાં સમાવી શકીએ. અને સંત સહેર જેવા કોઈ સહેરનાં બધાં મકાનોના પદાર્થને આપણે એક નાની સરખી ઘાળીમાં પૂરી શકીએ.

હવે આપણે બીજાં તત્ત્વોનાં પરમાણુઓનાં બંધારણ તપાસીએ. નાઈટ્રોજનનું પરમાણુ લે. તેમાં મધ્યમાં ૭ પ્રોટોન, ૭ ન્યૂટ્રોન અને આજુગાજુ ફરતા ૭ ઈલેક્ટ્રોન હોય છે. સોનાનું પરમાણુ. મધ્યમાં ૭૯ પ્રોટોન, ૧૧૮ ન્યૂટ્રોન, અને ૭૯ ફરતા ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે. તે જ પ્રમાણે સીસાનું પરમાણુ ૮૨ પ્રોટોન, ૧૨૫ ન્યૂટ્રોન અને ૮૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું હોય છે. આ જ પ્રમાણે યુરેનિયમ તત્ત્વનું પરમાણુ ૯૨ પ્રોટોન, ૧૪૬ ન્યૂટ્રોન તથા ૯૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે.

આ ઓક્ટવોએ બેઈને આપણને એક વિચાર સદાજ આવે, કે એક તત્ત્વના

પરમાણુઓમાંથી બીજા તત્ત્વના પરમાણુઓ બનાવી ન શકાય? આખરે તો ગમે તે તત્ત્વનું પરમાણુ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનનું જ બનેલું છે ને? એક તત્ત્વના પરમાણુમાં થોડાક ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોન કમેરીએ તો તેમાંથી બીજા તત્ત્વનું પરમાણુ મળી જાય. આ રીતે ભેતારાં એ સીસાના પરમાણુમાંથી સોનાનું પરમાણુ રોળવવું હોય તો સીસાના પરમાણુમાંથી ૩ પ્રોટોન, ૭ ન્યુટ્રોન અને ૩ ઈલેક્ટ્રોન કાઢી લઈએ તો સોનાનું પરમાણુ મળે જાય. આમ સીસામાંથી સોનું બનાવી શકાય. પરંતુ તે ક્યારે? ક્યારે આ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનને કોઈ પણ તત્ત્વના પરમાણુમાંથી કાઢી લેતાં અથવા તેમાં ઉમેરતાં આવડે ત્યારે. પરંતુ આ કંઈ સહેલી બાબત નથી.

સામાન્ય રીતે તો પરમાણુ અનિબાળ્ય છે. તેમાં અગાધ શક્તિ ભરેલી પડી છે એ વાત પણ ખરી. પરંતુ એને ભાંગી તેમાંથી એ શક્તિ છૂટી પાડવાનું કાર્ય સહેલ નથી. પણ કાર્ય અથડું હોય તેથી વૈજ્ઞાનિકો હાથ ભેગી બેસી રહે! રૂથર્ફોર્ડ (Rutherford) નામના એક વૈજ્ઞાનિકે પરમાણુને ભાંગી બતાવ્યું. એને લાગવા માટે તેણે એક મોટા અને અતિશય શક્તિશાળી યંત્રનો ઉપયોગ કર્યો. એ યંત્રનું નામ છે સાઈકલોટ્રોન. આ કેટલું વિચિત્ર કહેવાય! પરમાણુનાં સરખું અને તેને ભાંગવા નેઈ એ આવું મોટું યંત્ર! આ તો મચ્છર મારવા માટે તોપ ફેંડવા જેવું ચયું; પરંતુ આ ઉપરથી એક વાત સમજી શકાય એમ છે. જે પરમાણુને ભાંગવા માટે આવડા શક્તિશાળી યંત્રની જરૂર પડે તે પરમાણુમાં ઘણી જ શક્તિ ભરી પડેલી હોવી એક સી.

ધારો કે કોઈ પરમાણુઓમાંથી એ શક્તિને છૂટી પાડવાની સસ્તી અને સહેલી રીત

થોષે તો? તો તો એક ભારે ઓછોગિક પ્રદ્રિવત્તન યર્ષ જાય. ક્યારે ક્યારે આપણને યાત્રિક શક્તિની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે પરમાણુઓમાંથી તે શક્તિ રોળવી શકીએ. પછી તો આપણે આપણાં કારખાનાં, મોટરો તથા ગાડીઓ ચલાવવા કાલસા કે પેટ્રોલની જરૂર ન પડે. પછી તો પેટ્રોલના દુકા બંધ કરવા પડે અને કાલસાની ખાણોમાં કામ કરતા અને પણ કરતાં પણ અધમ છૂવન ગાળતા એ ખાણોના મજૂરો છૂટકારાનો દમ એ'એ. આમ જો આપણને કોઈ પણ પદાર્થના પરમાણુઓમાંથી શક્તિ છૂટી પાડવાનો સહેલો અને સસ્તો ઉપાય હાથ લાગી જાય તો પછી યાત્રિક શક્તિ ખૂબ સસ્તી બની જાય, આપણું ઉત્પાદન પણ ઘણું વધી જાય તથા ઘણી વસ્તુઓ પણ ઘણી સસ્તી થઈ જાય; અને દરેક માણસને પૌતાને માટે ભેઈલી વાતુઓ મળી રહે. પરંતુ એ મુખ્ય સ્વપ્ન સિદ્ધ થવાનાં હાલમાં તો કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નથી.

હવે ગમે તે પદાર્થના પરમાણુઓની શક્તિ છૂટી પાડવાની વાત બાલુ પર મૂકીએ. પરંતુ ધારો, કે સીસાના પરમાણુઓમાંથી પરમાણુશક્તિ છૂટી પાડી તેમાંથી સોનું બનાવવાની સસ્તી અને સહેલી રીત હાથ લાગી જાય તો? તો પછી પૂછવું જ શું? લેટો કંઈ થોડા જ નિર્લોભી છે? સીસામાંથી સોનું બનાવનારી મોટીમોટી કંપનીઓ ઊભી થાય. સીસાનો ભાવ ખૂબ વધી જાય અને સોનું એકદમ સસ્તું થઈ જાય. સીસાના પરમાણુઓને તેમાંથી સોનું બનાવવા માટે ભાંગે એટલે તેમાંથી પરમાણુશક્તિ મળે અને તે શક્તિનો ઉપયોગ કારખાનાં, મિલો વગેરે ચલાવવામાં થાય. આમ થાય તો સીસામાંથી સોનું બનાવવામાં જે ખર્ચ થયો હોય તેનો ખદલો મળી રહે; અને સોનું એ તો એક

જાતનો માતૃભાવેન યતો પદાર્થ જની બધા કોણસા જાળી નાખ્યા પછી જેમ રાજ મંત્રીમાં મળે છે તેમ સૌનું ધણુ જ સર્વુ યજ્ઞાથી લેતો જ્યાંથી સોનાનો જ ઉપયોગ કરે છે. બધાંવને ત્યાં સોનાની વાણી અને સોનાની થાળીઓ એવા મળે; બધાંય સોનાની થાળીઓમાં જમે. પરંતુ આ બને ક્યારે? જ્યારે સીસામાંથી સોનુ બનાવવાની સરળી અને સહેલી રીત જડે ત્યારે એ કે સીસામાંથી સોનું બનાવવાની રીત માનવજાતિ નજીકના ભવિષ્યમાં મેળવશે એવી શક્યતાઓ હાથ લીધી તો થઈ છે; પરંતુ એ રીત આપણને હજી પ્રાપ્ત થઈ નથી લાંબુથી સોનાની થાળીઓમાં જમવાના સ્વપ્ન સેવવા નકામાં. ઊદ્ધારનું હાલ તો મોખવારી એટલી બધી નબળી બધ છે અને સોનાના ભાવ એવા આશમાને ચડતા બધ છે કે આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી, કે આમ એ જાણ્યા કરશે તો થોડાં વર્ષ પછી સામાન્ય માણસને ત્યાં તો સોનાનાં ડાંન પછુ દુધાંમ થઈ પડશે.

આ તો આપણે આડી વાત પર ઊતરી પડ્યા. સૌથી પહેલાં પરમાણુને ભાગવાનું માન રખાઈને જાણે બધ છે, એ આપણે જોયું. તેણે સીસાના પરમાણુને ભાંગી જતાવ્યું અને સીસામાંથી સોનું જેવા કંચાની શક્યતા પણ વિચારી બોઈ. પરંતુ સાઈફોલોટ્રોનની મદદથી સીસાના પરમાણુ-ઓને ભાંગી તેમાંથી સોનું બનાવવાની રીત તો એટલી બધી ખર્ચાળ બને કે વૈજ્ઞાનિક રીતે સીસામાંથી બનાવેલું સોનું જબર સોના કરતાં અનેકમણું મોંઘું પડી બધ; અને તેથી આ રીતે સીસાના પરમાણુઓને ભાંગી ખાસ લાભ ઉઠાવી શકાય નહીં. આમ સીસામાંથી સોનું બનાવવાની વાત તો હાલ વિચારે પાડવી પડી છે. પરંતુ

વૈજ્ઞાનિકો કાંઈ એમ દત્તારા માય એવા માનવીઓ નથી. પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત સોધવા પાછળ દેહલાય દેહના વૈજ્ઞાનિકો મહેનત કર્યા જ કરે છે તેમાં તેમને દેહલે અશે શક્યતા પ્રાપ્ત થઈ દશે તે તો ચોક્કસ કહી શકાય નહીં; પરંતુ તાજેતરના બીજા વિશ્વ યુદ્ધે એટલું તો બતાવી આપ્યું છે, કે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની કોઈક ચાવી વૈજ્ઞાનિકોને હાથ લાગી છે તે સક્તિ તેમણે પુરેનિયમમાંથી છૂટી પાડી છે કે રેડિયમમાંથી કે પછી બીજા કેર્મ તત્ત્વમાંથી તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહીં; અને તે સક્તિને તેમણે કેવી રીતે છૂટી પાડી છે તે પણ ખણી શકાય એમ નથી; કારણકે એ બાજતો લશ્કરી રહસ્ય જની ગઈ છે. અમેરિકા કે જ્યાં પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત સોધઈ છે તે આ રહસ્ય બહાર પાડવા તેવાર નથી; કારણકે તેથી તો તેનું મહત્ત્વ લશ્કરી બળની દૃષ્ટિએ ધડી બધ.

મિથ્યા ફેરાબિમાને મતમત બનેલા અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ અધ્યાય પશ્ચિમે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. પરંતુ એ રીતે છૂટી પાડેલી પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે થશે? શું તે સક્તિને ઉપયોગ માનવજાતિના કલ્યાણ માટે થશે? ના, ના, માણસનાં રહેણે સેતોન હજી મરી પરવાર્યો નથી એ સેતાન તો માણસ જેમ વધુ ને વધુ સુધરતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ જળવાન બનતો ગયો છે આવા ચોતાની ભાવને સંસ્કૃતિમાં ખૂબ આગળ વધેલા કહેવજનનારા લોકોએ એ પરમાણુ-શક્તિને ઉપયોગ પરમાણુબોમ્બ બનાવવામાં કર્યો; અને એ બોમ્બનો ઉપયોગ યુદ્ધ પર થશે? તેને કોઈલશ્કરી માણા પર નાખવામાં આગ્યો? કોઈ નોકાદળ પર તેને ઉપયોગ થશે? ના, ના તેને તો નાખવામાં આગ્યો.

જવાનના દિરોશીમાં શહેર પર. લશ્કરના માણસો જ નહીં; પરંતુ નિર્દોષ પ્રજાઓ-સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વાની-ઉપર તેનો ઉપયોગ થયો. શહેર પડતા એક જ યોગ્યે તેનું સત્યાનાસ વાળી નાખ્યું.

પરમાણુજોગ્યની એ વિનાશકતાએ આપણુ-રિચાર કરતા કરી મૂક્યા છે-માનવજાતિના જીવિ માટે આપણને ચિંતાતુર બનાવી મૂક્યા છે. તમે પછી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ નહીં થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે? અને એ વિશ્વયુદ્ધમાં આ પરમાણુજોગ્યનો ઉપયોગ થું નહીં થાય? નહીં થવાનો. અરે! આથી પણ વધુ શક્તિશાળી બાબતની શોધ થવાની અને તેનો ઉપયોગ એ વિશ્વયુદ્ધમાં થવાનો; અને આ એક પરમાણુ-જોગ્ય આખા શહેરનો નાશ કરી શક્યો તો એવી અનેકગણેા શક્તિશાળી જોગ્ય થું ન કરે? કદાચ એક ગિરજા માટે એવા એક જ જોગ્ય બસ થઈ પડશે. આ હિસાબે લગાઈમાં સંકોચાયેલા દેશોમાં કેટલો માનવ-સંહાર થશે, અને કેટલો વિનાશ ઊભો થશે તેની કલ્પના જ આપણને કંપાવી મૂકે છે. હજુ પણ પ્રભુ માનવજાતિને સદૃશુદ્ધિ સમપે' તો સાકે. ન કરે નાશપાણુ અને એ ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો તે યુદ્ધમાં હારેલા અને જીતેલા દેશોની સ્થિતિ પધારીમાં પહ્યા-પહ્યા તદ્દનક્રિયા મારતા, ઊંડાને અસહ્ય માણસ જેવી હશે; અને હારેલા દેશોની સ્થિતિ કદાચ પધારીમાં પહ્યાપહ્યા હાલતા-આવતાને પણ અસહ્ય માણસ જેવી હશે.

માનવવળાવમાંની સુશુદ્ધિ તદ્દન મરી પરતારી છે એમ માનવાને દજ આપણી પાસે ચોક્કસ ડાંખેા નથી. ધારે કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય, અથવા તો થાય તો તેમાં પરમાણુજોગ્યનો ઉપયોગ ન થાય; અને બધા દેશો યુદ્ધમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ ન

કરવામાં સરમત થાય, અને એ શક્તિનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવામાં સફળ નીવડે તો? ધારે કે એક એરોપ્લેન સત્રાત્તવામાં આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની આવી કોઈ વૈજ્ઞનિક શોધી કાઢે તો? તો તે એરોપ્લેનને સહેજે કસાકના લાખ માઈલની ગતિએ ઊડતું કરી શકાય! તો તો પછી ચંદ્રમાં પહોંચતું એ સહેલી વાત બની જાય! ચંદ્ર આપણાથી આશરે બેત્રાણ ચાલીસદબર માઈલ જેટલો દૂર છે. એટલે અહીંએક કલાકમાં ચંદ્રમાં પહોંચી જવાય, સવારે ઉભણી માટે ચંદ્રમાં જઈને સાંજે તો પાછા સુગમતાથી આવી શકાય! મંગળ આપણાથી ત્રણેક કરોડ માઈલ દૂર ખરો; એટલે હાં પહોંચતાં આપણા પરમાણુસંચાલિત વિમાનને થોડાક દિવસ લાગે.

કહે છે કે મંગળમાં માણસો રહે છે, તેમની પાસે સમૃદ્ધિ પણ હશે. એટલે એ સમૃદ્ધિની લાલચે હીટલર જેવા કોઈ પાકે તો મંગળ પર ચડાઈ પણ કરે અને મંગળના પ્રદેશને જીતવા પૃથ્વી પરથી લશ્કર જાય. આમ દેશો દેશો વચ્ચે નદિ; પરંતુ ગ્રહો ગ્રહો વચ્ચે લગાઈ થાય. કદાચ લગાઈ ન થાય તો મંગળ સાથે વેપાર કરવા માટે તો જરૂર જુદાજુદા દેશો દરીદ્રાઈમાં જિતવે અને આપણી પૃથ્વીમાં મંગળ સાથે વેપાર કરનારી જુદીજુદી કંપનીઓ ઊભી થાય. પરંતુ આ બધાની શક્યતા વધે ક્યારે? જ્યારે પરમાણુશક્તિનો ધારેલી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે ત્યારે, નજીકના ભવિષ્યમાં વધારે તો કઈ નહીં પરંતુ આપણી પૃથ્વીનું પરમાણુ-સંચાલિત વિમાન, ચંદ્રમાં પહોંચવાના સમાચાર આપણે બહોળીયું એવી આશા રાખવી હાલને તબક્કે તો વધુપડતી નદિ જ ગણાય.

જાપાનના વિગેશીમા શહેર પર. લશ્કરના માણસો જ નહીં; પરંતુ નિર્દોષ પ્રજાઓ-સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક સર્વની-કેપર તેનો ઉપયોગ થયો. શહેર પડ્ના એક જ બોમ્બે તેનું સાત્યાનાશ વાળી નાખ્યું.

પરમાણુબોમ્બની એ વિનાશકતાએ આપણુ-વિચાર કરતા કરી મક્કા છે-માનવજાતિના જાતિ માટે આપણને ચિંતાતુર બનાવી મક્કા છે. હવે પછી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ નહીં થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે? અને એ વિશ્વયુદ્ધમાં આ પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ શું નહીં થાય? નહર થવાનો. અરે! આથી પણ વધુ શક્તિશાળી બોમ્બની શોધ થવાની અને તેનો ઉપયોગ એ વિશ્વયુદ્ધમાં થવાનો; અને આ એક પરમાણુ-બોમ્બ આખા શહેરનો નાશ કરી શક્યો તે એથી અનેકમણે શક્તિશાળી બોમ્બ શું ન કરે? કદાચ એક જિલ્લા માટે એવો એક જ બોમ્બ બસ થઈ પડશે. આ હિસાબે લાખમાં સંઠાવાએલા દેશોમાં કેટલો માનવ-સંહાર થશે, અને કેટલો વિનાશ જીલ્લો થશે તેની કલ્પના જ આપણને કંપાવી મૂકે છે. હજુ પણ પ્રજા માનવજાતિને સદ્ગુણિ સમર્પે' તેા સારું. ન કરે નાશવાળુ અને જો ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તે તે યુદ્ધમાં હારેલા અને જીતેલા દેશોની સ્થિતિ પધારીમાં પથ્થા-પથ્થા તરફડિયાં મારતા, ઊપવાને અસક્ત માણસ જેવી દશે; અને હારેલા દેશોની સ્થિતિ કદાચ પધારીમાં પથ્થાપથ્થા હાલતા-આલવાને પણ અસક્ત માણસ જેવી દશે.

માનવજનભાવમાંની સુશુદ્ધિ તદ્દન મરી પડવારી છે એમ માનવાને દજ આપણી પાસે ચોક્કસ કારણો નથી. કારણ કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય, અથવા તેા થાય તેા તેમાં પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ ન થાય; અને બધા દેશો યુદ્ધમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ ન

કરવામાં સદમત થાય, અને એ શક્તિનો જીજી રીતે ઉપયોગ કરવામાં સફળ નીવડે તેા? કારણ કે એક એરોપ્લેન અજાવવામાં આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની ચાવી કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધી કાઢે તેા? તેા તે એરોપ્લેનને સહેજે કલાકના લાખ માઈલની ગતિએ ઊડવું કરી શકાય! તેા તેા પછી ચંદ્રમાં પહોંચવું એ સહેલી વાત બની જાય! ચંદ્ર આપણુથી આશરે ગેલાખ ચાલીસતબર માઈલ જેટલો દૂર છે. એટલે અહીંએક કલાકમાં ચંદ્રમાં પહોંચી જવાય. સવારે ઉઘણી માટે ચંદ્રમાં જઈને સોજો તેા પાછા સુગમતાથી આવી શકાય! મંગળ આપણુથી ત્રણેક કરોડ માઈલ દૂર ખરે; એટલે ત્યાં પહોંચતાં આપણા પરમાણુસંચાલિત વિમાનને થોડાક દિવસ લાગે.

કહે છે કે મંગળમાં માણસો રહે છે, તેમની પાસે સમૃદ્ધિ પણ દશે. એટલે એ સમૃદ્ધિની લાલચે હીટલર જેવા કોઈ પાકે તેા મંગળ પર ચઢાઈ પણ કરે અને મંગળના પ્રદેશને જીતવા પૃથ્વી પરથી લશ્કર જાય. આમ દેશો દેશો વચ્ચે નહિ; પરંતુ અહો અહો વચ્ચે લગ્ગઈ થાય. કદાચ લગ્ગઈ ન થાય તેા મંગળ સાથે વેપાર કરવા માટે તેા જરૂર જુદાજુદા દેશો દરીદ્રાર્થમાં ઊતરે અને આપણી પૃથ્વીમાં મંગળ સાથે વેપાર કરનારી જુદીજુદી કંપનીઓ ઊભી થાય. પરંતુ આ બધાની શક્યતા વધે ક્યારે? જ્યારે પરમાણુશક્તિનો ધારેલી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે ત્યારે. નજીકના ભવિષ્યમાં વધારે તેા કંઈ નહીં પરંતુ આપણી પૃથ્વીનું પરમાણુ-સંચાલિત વિમાન, ચંદ્રમાં પહોંચ્યાના સમાચાર આપણે જાણીશું એવી આજા રાખવી હાલને તત્કાલે તેા વધુપડવી નહિ જ ગણાય.

હરિજન ગીતા :

શ્રી ઇંદ્રવદન ન. દેસાઈ

હેડ, ભંબી વગેરે સમાજ-સ્વાસ્થ્ય કાર્ય
કરનાર આદ્યે તેને હરિજનનું બિરુદ આપ્યું તે તે
આધીકારી. દિ'દુસમાજમાં યુગોપી બદ્ધસમાજની
કુશિલિનીવિનો ભોત બનેલ આ કોમને યથેચ્છ
અન્યાયોને ઇતિહાસ એ દિ'દુસર્મના દલ'દેને
ઈતિહાસ છે જન્મથી નહિ પણ કર્તવ્યથી માનવીનું
પૌરુષ સ્થાપ, એની પ્રતિષ્ઠા અણુપ. આ હરિજનો

ગમે તેટલા શુદ્ધ થઈને આવે, ધર્મ પાળે, ગીતાપાઠ કરે, અન્ય કોઈ લોકોપયોગી કાર્ય કરે તોપણ
તે અસ્પૃશ્ય જ રહેતાના-માત્ર જન્મભેદને જ કારણે ! દુનિયાના કોઈ દેશમાં આવી આમડછેદ નથી, તો
સર્વધર્મસમભાવની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના સેરનાર દિ'દુસર્મના શા માટે? હરિજનોને દંદમાં રાખી લેખકે
અહીં આ પ્રશ્નનું મૂળ એવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

વેદકાળ પહેલાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ કે વર્ણાશ્રમ
અવસ્થા નહોતી. વેદકાળમાં જ ભગવાન
મનુ થયાં તેમણે ઉત્તમ ગ્રાહણોની
સહાદ લઈ વેદની રચના કરાવી. અભ્યવરિયત
રીતે જીવતી આર્યજાતિને પોતાના પ્રભાવથી
એક ને બીજી આણી અને વર્ણઅવસ્થાને
આદેશ આપી લગભગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં
ફેલાવા આવેલા આર્યજાતી ભગવાન મનુના
આદેશને આધીન થયા; અને તેમણે સ્થાપેલી
વર્ણઅવસ્થામાં સામેલ થવાનું કબૂલ કર્યું.
જાણીએ ચાર વેદકાળે ને પોતાની વિદ્વતાને
આધારે તેઓ ગ્રાહણો કહેવાયા, તેમણે
ઉપદેશ આપવાનું કામ માથે લીધું જળવાન
અને લગાયક પ્રકૃતિના આર્યો જ્ઞતિય કહે-
વાયા અને તેમણે રાજકારણ અને લશ્કરમાં
ભેડાઈ આર્યજાતિનું રક્ષણ કરવાનું માથે
લીધું ખેતી તથા વહેવાર અને સેવકવર્ગમાં
પાવરધા માણસો વેસથો કહેવાયા; ને જે
આર્યો જરા કોઈ ભુદિના, કમતાકાત અને
બીજાની આજ્ઞામાં રહી- શકે એવા હતા,
તેમણે સેવાને આદેશ સ્વીકાર્યો અને તેઓ
શૂદ્રો કહેવાયા.

આ ચારે વર્ણો આર્યધર્મ અને આર્ય-
સંસ્કૃતિમાં મહત્વનાં અંગો હતા અને આને
પણ અભ્યવરિયત રીતે તેમજ કટાઈ ગયેલી
રીતે પણ હજી આ જમાનામાં જીવી રહ્યા

છે. પહેલાં આર્યજાતી એકબીજા સાથે
ખાતાપીતા તથા બેટીવહેવાર પણ રાખતા.
વર્ણાશ્રમધર્મના સ્થાપન પછી પણ આ
રોટીબેટીને બચાવવા ચારે વર્ણમાં ક્યાંય
સુધી કાયમ રહી હતો જ્ઞતિયકુમારકોશિક,
જે પાછળથી વિશ્વામિત્ર કહેવાયા, તેમણે
ગ્રાહણ કન્યા શેદિણી સાથે લગ્ન કર્યા હતાં.
એ જ વિશ્વામિત્ર અનાય' રાજકુમારી ઉગ્રા
સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થવા હતા વિશ્વામિત્રે
સૂયંની આરાધના કરીને અનાય' ઉગ્રા સાથે
પરણવાની આજ્ઞા મેળવી હતી એ જ ઉગ્રાને
ગ્રાહણોએ દગાથી મારી નાખી, છતાં
ગ્રાહણો, જિંચ ગ્રાહણો ગણાયા, આર્ય-
અનાય'ને કોશિકે બેઠ્યા તેથી જ તેઓ
વિશ્વામિત્રનું મહામુશ્કેલ બિરુદ પામ્યા હતા

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજ ભંબીને આ
વેચાયા હતા, ને ભંબીનું કામ કરતા હતા.
તથા રમશાનમાં મરેલાનાં કાન ઉધરાવતા
હતા. એ જ દલીલત બતાવે છે, કે ભંબીએ
આર્યધર્મનું અને જાતિનું ઉત્તમ અંગ
હતાં, તથા તેમને જાણી શકતા હતા.
ભંબીએ યદમાં ખપતા હતા, તેથી બેટી-
વહેવાર કે જાણીવહેવારથી અલગ નહોતા.
એ જાણીવહેવારથી અલગ હોત તો જ્ઞતિય
રાજ હરિશ્ચંદ્ર ભંબીને ઘેર કદાપિ રહેત
નહિ, તથા તેનો ધર્મ સ્વીકારત નહિ.

પૂણ્યદોષ નજરામ વનવાસ પછી રથ હાંકવાનું કામ કરતા હતા, ને અશ્વપાળની નોકરી મંત્રુપણું રાજને ત્યાં સ્વીકારી હતી. એ બતાવે છે, કે ક્ષત્રિયો શદ્ર બની શકતા ને ફરીથી પાછા ક્ષત્રિય પણ બની શકતા.

બ્રાહ્મણો પણ શદ્ર ભતિ સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. મહામુનિ કશ્યપે માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા સાથે લગ્ન કર્યા હતાં ને તેનાથી ભગવાન વેદવ્યાસનો જન્મ થયો. એ જ ભગવાન વ્યાસમુનિ મહાશાની બ્રાહ્મણ ગણાયા. તે માછીની કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા. એ વેદવ્યાસ એટલા માટે કહેવાયા, કે એમણે વેદનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, ને મહાભારત તથા બીજાં પુરાણો રચ્યાં. સંહિતાઓ અને ઉપનિષદો રચ્યાં ને આર્યધર્મને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ કર્યું.

એ જ માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા ક્ષત્રિય રાજ શાંતનુ સાથે પરણી, અને દરિતના પુત્રની રાજમાદીએ બેઠી. મોદને વરા થયેલ વૃદ્ધ અને કામાંધ શાંતનુ રાજને ત્યાં એનાથી બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એ બે પુત્રો રાજની વૃદ્ધાવસ્થાનું કળ હતા, તેથી નિર્વીર્ય પાડ્યા અને તેથી જ ગંગાપુત્ર બીષ્મને કાશીરાજને ત્યાં સ્વયંવરમાં ભાઈઓ માટે કન્યા લેવા જનું પાડ્યું. કન્યાઓ આવી પણ બે રાજકુમારો અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. આખરે દરિતના પુત્રની ગાદીના વારસ માટે મત્સ્યગંધાને પહેલા લગ્નના પુત્ર વેદવ્યાસને યોગાવવા પડ્યા. વ્યાસમુનિએ આ રાજકુમારીઓથી પૂતરાપૂત્ર, પાંડુ અને ચિત્રુદેને જન્માવ્યા.

શ્રીરામચંદ્રે બીજકુમારી શયરીનાં એમાં યોર ખાધાં શ્રીરામ ક્ષત્રિય હતા, શયરી શદ્ર હતી. એ પ્રેમનાં યોર ભલે હતાં; પણ ત્યાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ હોવા છતાં રોટીવહેવાર આણુ હતો, પછી આડવાની તો વાત જ શી?

રાવણું બ્રાહ્મણ હતો, છતાં ક્ષત્રિય બની લંકાનું રાજ્ય કરતો હતો. સુગ્રીવ અને હનુમાન વગેરે અનાર્યો હતા, છતાં ક્ષત્રિયનું કામ કરતા હતા માટે ક્ષત્રિય હતા. હનુમાન અનાર્ય હોવા છતાં આર્યોના પૂજનીય દેવ ગણાયા છે, મકાન રામભક્ત ગણાયા છે, અને આર્યોની વ્યાયામ પદ્ધતિના સંસ્થાપક અને ઉદ્ધારક પણ ગણાયા છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા, છતાં શદ્ર રાજ નંદને ત્યાં રહ્યા, ઊછર્યા અને જમ્યા. શદ્ર ગણાતા ગોવાળો ને ગોપીઓ સાથે જમ્યા; રમ્યા ને જમ્યા, તેથી કંઈ ક્ષત્રિય મટી ગયા? શ્રીકૃષ્ણે કાલીનાગને 'નાથી' સમસ્ત નાગપ્રજાને છતી લીધી ને આર્યો સાથે લેળવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. નાગપ્રજા મહાગાદા જંગલોમાં વસતી હતી, આર્યોને કનડતી હતી અને આર્યોનું વર્ચસ્વ સ્વીકારતી નહોતી એવી મહાપ્રાચીન દિંદુરતાનની જંગલી ભતિને ઉદ્ધારવાનું કામ શ્રીકૃષ્ણે કર્યું. આખરે અર્જુન પાસે ખાંડવવન બળાવી શ્રીકૃષ્ણે બાકી રહેલા નાગોને આર્યો સાથે લેળવી લીધા.

કે શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો સુધી આપણા દિંદુરતાનમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી, તો તે આવી ક્યાંથી?

અર્જુન અનાર્ય ભતિની નાગકન્યા ઉલ્ખી અને ચિત્રાંગદાને પરણ્યો, બીમ પણ નાગકન્યાને પાતાળમાં એટલે અમેરિકામાં જઈ પરણ્યો. વળી બીમ તો શદ્ર ભતિની છતાં રણસજ્જતિની જંગલી હેડબાને પણ પરણ્યો. એ બધા ક્ષત્રિય મટી શું શદ્ર ગણાયા? શું આ બધો રોટી ને ભેટી વહેવાર એક હતો એમ સૂચન નથી મળતું?

મહાભારતકાળ સુધી દિન્દુષમર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી. દિન્દુષમર્મના કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન નથી.

આને દિનદુસ્તાન સિવાય દુનિયાના ઠોઠાં ભાગમાં કે ઠોઠાં ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નથી, તો આ ઝાઝરી અસ્પૃશ્યતા એકમાત્ર દિદુધર્મમાં જ ક્યાંથી આવી? આવી અસ્પૃશ્યતા ક્યાં માલુસો લાવ્યા?

દેઃ-ભગી આપણાં આંગણાં સાફ કરે, આપણા પગનાં પગરખાં બનાવે, આપણા મહિના નગનાં બનાવે, આપણાં બગર ને આંગણાં સાફ કરી આપણને નીરોગી ને સ્વચ્છ રાખે તે અસ્પૃશ્ય!

મહાભારત યુદ્ધ પછી અને પાંડવોના દિમાલયના મદાભિનિષ્ક્રમણ પછી એવો તણુ હાથ વધેનો અધારપટ દિનદુસ્તાનના કમનસીએ ઠોકાયો કે તેમાં આ વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં અનેક ફાંગઓ પડી ગયા અનેક ભૂતિઓ ને જ્ઞાતિઓ ઉત્પત્ત યર્ષ વાણીઓ બધાયા માનસ વધુ ને વધુ સંકુચિત બનતું ગયું, વિશાળતાનો નાશ થયો સર્વધર્મ સેવાભાવ અદૃશ્ય થયો સ પ્રદાયો વધી પડ્યા, ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, લોભો ગમે તેમ વર્તવા લાગ્યા, જેને જેમ ફાવે તેમ જીવ્યો કરવા લાગ્યા.

અસ્પૃશ્યતાએ આ અધિકાર યુગમાં ઘોડેરતે અશે યગપેસારો કર્યો હતો, અને પોતાનું ખર્ચ કાયમ રાખવા બ્રાહ્મણોએ અનેક પુરાણો રચી તેમાં મરજી ફાવે તેમ સ્વર્ગ અને નર્કની ઘાલમેલો કરી હતી ઠેરઠેર આ અધિકાર યુગમાં જ મહિરોની સ્થાપના થઈ હતી તેમાં અનેક દેવદેવીઓ વધી ગયાં હતાં વહેમ અને ત્રાસે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું હતું અનેક લીશેને મહાભારત યુદ્ધે ભરખી લીધા હતા, એટલે દિદુભતિ પર વચરેવ જમાવનારા માત્ર સ્વાથી ધર્મ ચુરોળું જોર વધી ગયું હતું તેમણે પૂજા, મહાપૂજા, યજ્ઞયાગ, બલિ અને મહાબલિ વગેરેનું સ્થાપન કરવા માંડ્યું હતું બોદ

અને જૈનધર્મે તેમાં સાદસદ્ગી કરવા માંડી ત્યાં ભગવાન શકરાચાર્યનો ઉદય થયો.

શ્રીમદ્ શકરાચાર્ય પોતાની આર્પદણિ સારા દિનદુસ્તાન પર ફેંકી બ્રાહ્મણધર્મનો નાશ થતો એથી સન્યાસન ધર્મનો નાશ તો કદી થતો જ નથી માત્ર બ્રાહ્મણધર્મનો નાશ થઈ રહ્યો હતો અને પ્રજા બોદધર્મ અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરતી હતી ઠેરઠેર બોદ અને જૈન મહિરોનું સ્થાપન થવા લાગ્યું હતું બંને સ પ્રદાયોએ દેશ અને ધરદેશમાં પોતાની નવીન અદિસક, પાવન અને કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિ ફેલાવવા ચારેય દિશાઓમાં પોતાના પરિવારો મોકલી દીધા હતા આર્પધર્મના સત્ત્વ શિવ અને કુંભરમાં તેઓ માનતા હતા તેઓ આર્પ ધર્મના જ સુધરેલા અંગ હતા.

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યની નજરમાં બધી રિયલિનો ખ્યાલ આવી ગયો બ્રાહ્મણો છોધે રસ્તે જતા હતા તેમને પડકારો બ્યવસિયત કંવાનું કામ તેમણે શરૂ કર્યું ઉપદેશો આપી વેદધર્મ નહિ જોડ્યા માટે પડકાર કર્યો એમની વાણીની અને પ્રતિભાની સારી અસર થઈ થીએથીએ બોદધર્મ દિનદુસ્તાનમાંથી અલોપ થતો ગયો અને તિજો બ્રહ્મદેશ, બીન અને ભપાનમાં ફેલાયો જૈન ધર્મ જલ્દ જ ચોડા પ્રમાણમાં દિનદુસ્તાનમાં રહ્યો બ્રાહ્મણો ફરી મજબાજ નવીન રપે કરવા લાગ્યા, પણ તેમના માનસ પરથી અધિકારયુગની મજબા અસર મર્ધ નહોતી અધિકાર યુગમાં તેમણે બોલવેલા એરાચારામ, નિર્મળતા અને નિર્વીર્યતા તેમની સાથે જ હતાં, એટલે શ્રીમદ્ શકરાચાર્ય આદરેલો સુધારો બ્રાહ્મણોને જલ્દ પ્રમાણમાં ગમ્યો નહિ જલ્દ જ નાની વયમાં સક્રિયચાર્યનું અત્યુ થયું.

એક બાળુ મહાન તરવચિતક સોફેટિસને

ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું. ભગવાન હસિને ખીલા ટોકવામાં આવ્યા હતા; ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ભગવાન શંકરાચાર્યને જત્રીસ વર્ષની વયે ઝેર આપી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા; ત્યારેય અસ્પૃશ્યતા નહોતી. અંધકાર યુગમાં બ્રાહ્મણોએ દેવાવેલી અસ્પૃશ્યતાને ધૌદ્ધર્મને અને જૈનધર્મને દૂધનાવી દીધી હતી.

ભગવાન શંકરાચાર્યના મૃત્યુ પછી ચાર ધામોમાં શારદાપીઠનું સ્થાપન થયું અને બ્રાહ્મણો એ પીઠના નેજા નીચે આવ્યા.

પછી શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય વગેરે થયા. તેમણે વૈષ્ણવધર્મનું સ્થાપન કર્યું ને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને રૂપક આપી નવીન મંદિરોનું સ્થાપન કર્યું. વૈષ્ણવ ધર્મ પીમેપીમે મરબદી બનતો ગયો અને તેમાં આભડછેટ ઉઘ સ્વરૂપ પડકાર્યું. સ્નાન કર્યા વગરના પુદ્ગલ વૈષ્ણવોને પણ મંદિરમાં આવવા દેવામાં નહોતા આવતા. તે પછી શુદ્રોની તે વાત જ શી? અહીં અસ્પૃશ્યતાએ ઝેરશોરથી પગપેસારો કર્યો લાગે છે. જે બ્રાહ્મણધર્મ નહોતું કર્યું, તે વૈષ્ણવધર્મને કરી બતાવ્યું. વધી પડેલી વર્ણાશ્રમની જતોએ વધવામાં જ પોતાનું શ્રેયસ્સ માન્યું હોય એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણોમાં અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ શરૂ થઈ. વૈરથોમાં પેટા જ્ઞાતિઓના શરૂ થાઈ. શુદ્રો પોતે પોતાના જુદા વાડાઓ સ્થાપવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે અડકવા બાબતમાં જળરી મર્યાદા મૂકી ધર્મને અને ધર્મના સ્વરૂપને સંકુચિત બનાવી દીધું. રોટીવ્યવહાર પણ બંધ કર્યો. ધીમેધીમે એટીવ્યવહાર પણ બંધ થયો, ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનાં પગરણ શરૂ થયાં.

જુદામી મુસલમાનોના ત્રાસથી વટલાવાની ખીડે, પોતાની દીકરીઓ ઉપાડી જવાની ખીડે કન્યાઓનો આપલેવહેવાર બહુ

સંકુચિત વર્તણૂકમાં આવી ગયો. પોતાનાં જ મામોનાં એકઠાને ગોળ બનાવી લોપા પોતાની જ્ઞાતિમાં અને પેટાજ્ઞાતિમાં જ કન્યા આપવા લાગ્યા. જ્યાં જે નાહાં ને જ્યાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં તેમણેતેમણે પોતપોતાનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો. તેમાંથી અસ્પૃશ્યતાની જમાત બાકી રહી શકી નહિ. અજ્ઞાને અને અભણતાએ બધાને આવરી લીધા હતા. મુસલમાનોના હુમલાથી શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને ભણવાગણવાનું બંધ થયું હતું. પોતપોતાની મરજી હવે તેમ વાડાઓ બાંધી સમાજ રહેવા લાગ્યો. શુદ્રોમાંનો ટેક, બંગી ખાલપા ને ચમારવર્ગ ભૂખે મરવા લાગ્યો. તેમણે ચામડાં ચૂંથવામાં શ્રેય માન્યું અને હિંદુઓથી ત્રાસી જઈને પોતપોતાની અલગ જમાતો ભેગી કરી હિંદુઓનાં મંદિરોમાં જવાનું બંધ કરી દીધું.

આ તે વૈષ્ણવોને બાવતું હતું, એટલે તેમણે ધીમેધીમે તેમના અસહકારને ઉઠા સ્વરૂપ આપ્યું. અભણ અને અજ્ઞાનાવસ્થામાં જીવતો, ભૂખે મરતો બ્રાહ્મણ, વાણિયાના એકાભૂત પર જીવતો આ વર્ગ પોતે આપરેલો અસહકાર ભૂલી ગયો. ગામથી દુરદુર રહેવા લાગ્યો, અતડો બની રહેવા લાગ્યો. મંદિરોમાં જવાનું તે બંધ કર્યું હતું. હવે તેણે હવે પાણી લેવાનું પણ બંધ કર્યું, અને પોતે અસ્પૃશ્ય અને અત્યજ બનીને જીવવા લાગ્યો, ગંદો રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું બાળ અને પોતાપણું પણ ઝોપ્યું.

ગીતગોવિંદના કવિ જયદેવે આ અસ્પૃશ્યતાની દશા બોધ આજમાં આંતર આપ્યાં. તેણે તેમને મંદિરોમાં આવવા અને હિંદુઓ સાથે ભળાવી દેવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અજ્ઞાની અસ્પૃશ્ય આ સમત્યા નહીં; અને સમત્યા તેમને ઉઘ બ્રાહ્મણો અને મરબદી વૈષ્ણવોએ ધક્કા માર્યા.

આ અસ્પૃશ્યતાની આગ ઠેક કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી. અસ્પૃશ્યોના છેડે અને છેડે રહેવાના ઇરાદાથી ગામના લોક છ'છેડાઈ પડ્યા હતા; તેથી તેમને વધારે દમવા લાગ્યા; અને ગામમાં ઝાડુ કાઢવા આવે ત્યારે રસ્તામાં ચૂકવાની પણ મનાઈ કરી, તેથી આ અસ્પૃશ્યો ગાંજ્યા બધા એવા નહોતા. તેમણે મોઢા આગળ હાંડણ બાંધ્યા અને વધારામાં બે અમારાથી અમગ્રતા હો તો અમે આલીએ તે રતો પલ્લુ સાર કરી આપીએ એમ કહેવાતા ઉચ્ચ:દિન્દુ લોકને પાકાર કર્યો.

આમ અસ્પૃશ્યોના વશવાસોમાં આવી પ્રમાણે ઘર કરી ગઈ. ઉચ્ચ દિન્દુઓને ભેઈંડું હતું ને વેદે કથા જેવું થયું.

અસ્પૃશ્યો પર પછી અમાનુષી બુદ્ધિએ હા કરી ત્યારે ટેટલાક મહાનુભાવોએ તેમના પર અમીદશિ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહાત્મા એકનાથ, લક્ષ્મણજી નરસિંહ મહેતા, સ્વામી રામદાસ વગેરેએ તેમને અપનાવી લેવા સનાતની દિન્દુઓને વિનંતિ કરી, પણ આ જડ એવી પેસી ગઈ હતી, કે તે એકદમ નીકળવી મુશ્કેલ હતી.

પણ ઈશ્વરને અન્યાય સામે ટક્કે કહેવાનું હતું. દિન્દુસ્તાન અને દિન્દુ સંસ્કૃતિ બંધમાં હતાં, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી નક્કર સિદ્ધાંતો સાથે આ અવની પર પધાર્યાં. તેમણે અન્યાય, અત્યાચાર, બુલ્લમ અને અસત્ય સામે પોકાર પાડ્યો. ગાંધીજીએ જીદ, મહાવીર, હંફિરે સંભાર્યાં. લગભગ મનું, શીરામ, અને શીકુંલુને નમન કર્યું; જયરેવ, મહાત્મા એકનાથ અને નરસિંહ મહેતા તથા એવા અનેક અસ્પૃશ્યો અને દબાયેલી ભૂતિન/ દિતિયોને યાદ કર્યાં. અંત્યજોમાં મઈ મથેલા અનેક ભક્તોને સાદ કર્યાં. 'આ અન્યાય-આ બુલ્લમ દલે નહિ સદન યાચ હું

વૈષ્ણવ, સુસ્ત સનાતની દિન્દુ અસ્પૃશ્ય બની- ને પણ અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધાર કરીશ. આ ભતિઓએ થલું સદન કર્યું છે. દિન્દુ ધર્મ અને દિન્દુ સંસ્કૃતિ બંધમાં છે. અસ્પૃશ્યતા સ્વરાજ લેવામાં અંતરાયરૂપ છે. દુનિયાની દૃષ્ટિએ, ખીબ દેશોની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યતા પાપ છે, દિન્દુધર્મનું કલંક છે. એ ધાયેજ છૂટકો.' એમણે કહ્યું.

અસ્પૃશ્યોને મહાત્માજીએ હરિજનોનું વડાલસોયું નામ આપ્યું. તેમને ઉદ્ધારવાનું ખીડું ઝાંખું. સતેલી, નિંદરનાં ઘેનઅનુભવથી આયંસંસ્કૃતિ બગી ઊઠી. બે અસ્પૃશ્યોને અલગ મતાધિકાર મળે તો મુસલમાનોનું અને ખ્રિસ્તીઓનું ભેર વધી પડે. દિન્દુ મંત્ર-ગણતરીમાં યોગ દકા ભિતરે. ત્રાસથી અસ્પૃશ્યોએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કરવા માંડ્યો હતો પ્રાણલેા ને વૈષ્ણવો આ સમજતા નહોતા. દિન્દુઓ ભતે કરીને પોતાના પગ પર કુહાડો મારી દિન્દુભતિના ઉપધોગી અંગરૂપ અંત્યજોને ખ્રિસ્તી બનતા ભેઈંડા હતા.

દિન્દુભતિનો ને દિન્દુધર્મનો આ નાશ ગાંધીજીથી કેમ સદન થાય? મહાત્માજીએ હરિજનોને અપનાવી લેવા તેમની સાથે ફરીથી ચેટી અને બેટી વહેવાર કરવા દિન્દુ જનતાને વિનંતિ કરી. આપણે અસલ આયં રીતિનીતિથી જેમ જીવતા હતા તેમ જીવવાનું પ્રયત્ન આજ્ઞાન કર્યું. અજ્ઞાનમાં રૂઝેલા અસ્પૃશ્યોને હરિના જન બનાવી તેમને મંદિરમાં દાખલ કરવા, ગામમાં રહેવા, ફૂલે પાણી ભરવા સમજાવવામાં આવ્યા; પોતે શી રીતે અસ્પૃશ્ય બની ગયા છે તે ન સમજતા હરિજનો આપ્તા બની આ સંસ્કૃતિનો સમન્વય ભેઈંડા. વાપુએ નોંધ્યું:

‘આજાહેડે ન્યાયાં ધર્મના ધર્મને નામે કે બદાને વીધી નાખ્યાજ હરે છે અને ધર્મને મહાપિંડ

કરે છે. તે આત્મા એક જ છે, ઈશ્વર એક જ છે તો અરપૂરુષ કોઈ જ નથી. જે રીતે દેશલંબીને અરપૂરુષ ગણવામાં આવે છે પણ અરપૂરુષ નથી તે રીતે, સૂતદેહ પણ અરપૂરુષ નથી. એ માન અને ક્ષણને પાત્ર છે,પણ જે તિરસ્કારરૂપે લંબી, દેહ, ચમાર કત્યાદિ નામે જોવાયા છે એ તે જન્મે અરપૂરુષ ગણાય છે. ભક્તે તેણે સેંકડો સામુદ્રી વર્ષો લગી શરીર જોળ્યું હોય, ભક્તે તે વૈષ્ણવનો પોસાક પહેરે, માળા-કંઠી રાખે, ભક્તે તે ગીતાપાઠ રોજ કરે ને ધર્મી લેખકનો કરે તો યે અરપૂરુષ છે. આમ જે ધર્મમાં મનાય કે આચરાય તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે ને નારાને ચોગ્ય છે. આપણે અરપૂરુષતાનિવારણને યતનું સ્થાન આપીને જીમ માનીએ છીએ, કે અરપૂરુષતા હિંદુધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ હિંદુધર્મમાં પેસી ગયેલા સડો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને એટલું નિવારણ કરવું. પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે. તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જ તેને પાપ માને છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજાવે હિંદુ પ્રત્યેક અરપૂરુષ ગણાતા ભાઈબહેનને અપનાવે. તેનો હેતુ, સેવાભાવે સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન થયેલ માને. અરપૂરુષનાં દુણી દૂર કરે, વર્ષો ધર્મો તેમને કચડી નાખવામાં આવેલ છે તેથી તેમનામાં જે અજ્ઞાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે, અને આમ બીજા હિંદુઓને કરવા

મનાવે-પ્રેરે.' મં. પ્ર.

૧. અજ્ઞાનતાના રૂપમાં ગોચી ખાતા પ્રાકૃત્યો અને વૈષ્ણવોએ અરપૂરુષતા સામે વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુ-સંસ્કૃતિ, હિન્દુધર્મ અને વેદશાસ્ત્રો, કોઈ એકલાનાં નથી. એમાં આ હરિજનોનો ફાળો પણ નાનોસૂનો નથી. આ મંદિરો અને કૂવાઓની ઈંટો અને માટીચૂનામાં હરિજનોનાં રુધિર ને હાડમાંસ પુરાયા છે. તે હિન્દુઓ ન બૂલે. અરપૂરુષતાના નિવારણ માટે જ મહાત્માજીનો અવતાર થયો હતો.જે અરપૂરુષોનો ઉદ્ધાર થયો ન હોત તો આત્મી મળત નહિ, અને હજી પણ એ હરિજનોને અપનાવવામાં નહિ આવે તો આર્ય-સંસ્કૃતિ ને હિન્દુધર્મ બન્ને જોખમમાં જ અટવાયા કરશે.

આભડછેટ અને લુલ્હમ શા માટે? દુનિયાના દરેક ભાગમાં ઝાડુ કાઠનારા અને બજાર સાફ કરનારા માણસો છે જ. તેઓ ખ્રિસ્તી-ધર્મ, મુસ્લિમધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ પાળતા હશે તેને તે તે ધર્મમાં અડકવામાં આવે છે, સાથે ખાવાપીવામાં ત્યાં બિલકુલ બાધ નથી, તેઓ તેમનાં દેવળ અને મંદિરોમાં પ્રાર્થના માટે જઈ શકે છે, બધાને અડકી શકે છે, તો પછી આપણે ત્યાં આ ભેદ શા માટે?

*

એક ખાં સાહેબ કોઈ સરકારને ત્યાં નોકરી પર રહ્યા. ખાં સાહેબ દૂવડ ઘણા. દરરોજ સરકારે હાંસીમાં ખીચડી બનાવી નોકરી પર લય. હાંસીમાં કંઈ વચું-કયું હોય તે એકું કાળી ફતરી નખથી ખોતરી-દરીને બરાબર સાફ કરી લય. એટલે જોખમી થયેલી હાંસીમાં રાત્રે તે બીજા ખીચડી રાંધે. તે પણ વધીપડી હોય તે ફતરી ખાઈ લય ને હાંસી સાફની સાફ !

વખત જતાં ફતરી મરી ગઈ. હાંસીનું વચેલું સાફ માણુ કરે ? ધોવાની તો ટેવ હતી નહિ. એટલે બિ-બણ દિવસ આમ ઉપસાકપરી હાંસીમાં ખીચડી રંધાતાં એમાંથી દુર્ગંધ આવવા લાગી, ને ખીચડી બજરી ગઈ ત્યારે ખાં સાહેબ કહ્યું :

' હમ ખુદાકી હદરત હૈ, કાલી ફતરી મરનેરો મેરી ખીચડીમેરો લો સ્વાદ ગયા !'

કોંગ્રેસ અને મનુષ્યો

શ્રી 'અભ્યાસી'

ને એના સુત્રધારને આ વાતની પ્રતીતિ ક્યારની થે થઈ ચૂકી છે એ બંને પરસ્પર કેવાં સંબંધોમાં છે તેનો આવશ્યક ખ્યાલ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

સને ૧૯૧૫-૧૬ના જમાનામાં શ્રી મોદન દાસ કરમચંદ માધી દિંદોમાં આવ્યા અને અહીં આવ્યા બાદ પોતાના રાજકીય ગુરુ શ્રી ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેની સલાહ મુજબ તેમણે દેશભરનો પ્રવાસ કરી બધી પરિસ્થિતિ બતે નિહાળી, તેનો અભ્યાસ કર્યો જનતાને નજરોનજર નિહાળી, એ પછી તેઓ અમદાવાદમાં આઘ્રમ રથાપી વસ્યા. દિંદોમાં કોંગ્રેસવાદી રાજકારણમાં તેઓ દાખલ થયા ત્યારે તેઓ સાવ અભવગત માનવી ન હતા, તેઓ તો એક સરળ સરદાર અને કુશળ નેતા તરીકે ક્યારના થે બહુતા થઈ ચૂક્યા હતા. દિંદોમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં મનુષ્યો તરીકે ગણેલા ગીરગીટ મનુષ્યોના હક્કોની લડત ચલાવનાર અલુનમ સેનાની તરીકેની, ગોરા જમીયાવાળાઓ સામે ગરીબ જોડુતોની ચપારણમાં સરળ લડત ચલાવનાર કિસાન-નેતા તરીકેની અને સને ૧૯૧૮માં સવ્ય અને અવિસાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં સોથી પ્રથમ ઔદ્યોગિક લડત ચલાવી અમદાવાદમાં મનુષ્ય ચળવળનું સાચું મહાલુ કરનાર તરીકેની તેમની છીંતિ દેશ ભરમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. દેશનો સમજાતર વર્ગ તેમની તરફ આશા સાથે મીઠા માંડી રહ્યો હતો અને બહુકાર માણસો સમજી ગયા હતા કે ગાંધીજી એ યુગપુરુષ છે અને દેશનું ભાવિ હવે તેઓ જ ધડનાર છે.

આવા માધીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નેતાનીયે આવી કીમા રહ્યા અને મહાસભાની નેતાગીરી તેમના હાથમાં સહેજે સરી પડી. અને તેમ થતાની સાથે જ મહાસભા ચર્ચા-પરિષદ મટી મઈ અને પરદેશી યુવામી સામે લડતી જડખોર સરખા જ નહિ, પણ સર્વ મંકારના અત્યાચાર-પણી બહે તે આર્થિક હોય, સામાજિક હોય કે ગમે તે હોય-સામે અલુનમ રીતે લડનારી ક્રાંતિકારી સરખા બની. જે સંસ્થા તે વિવસ સુધી વધીયો, દાકતરો અને મોટા ચળવળખોરોની બની હતી તે હવે જનતાની બની.

સને ૧૯૧૪ની મહાસારત લગઈ પૂરી થઈ ત્યાંસુધી આજના અર્થમાં મનુષ્ય ચળવળની ઠાઈ રાજાત દિંદોરમાં આંધે થઈ ન હતી ઠાઈઠાઈ રમજે મનુષ્ય મિત્ર મહાજો કે એવી નાનીમોટી મહાજો લીધી થઈ મનુષ્યોનું દુખ ઢળવું કરવા કામ કરતી હતી.

પણ લગઈના જમાનામાં પગારો એના એ રહ્યા, નફાઓ વધ્યા, શ્રીમ-વસ્તુઓના વાવોમાં વધારો થયો, જીવન નુરોવ જન્યું અને તે સ્થિતિમાં મનુષ્યોમાં પણ અસતોષ પેદા થવા માંડ્યો. આ અસતોષે દેશમાં સને ૧૯૧૮-૨૦માં ઘડતાળનો પવન ફેલાયો હતો. આ અરસામાં સને ૧૯૧૮માં અમદાવાદમાં માધીજીની રાહજરી નીચે લગાયેલી

મજૂરોની લગત હિંદની મજૂર ચળવળના ઇતિહાસમાં એક સીમાસ્તંભ તરીકે કાયમ થાદ રહી જવાની છે. આ સફળ લડતને પરિણામે જ સને ૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં લરાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની વાર્ષિક બેઠકમાં પહેલી જ વાર મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ હાથ ધરવા, મજૂરોની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવા અને મજૂરોને તેમનું સાચું સ્થાન મળે તે માટે મજૂરમંડળો સ્થાપવા અને તેને આગળ ધપાવવા મહાસભાવાદીઓને વિનંતિ કરતો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રખ્યાત અને ખાસ કરીને મજૂર અને કિસાન વર્ગમાં જે જાગૃતિ આવી રહી હતી, તેને કચડી નાખવા સરકારે પણ દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો હતો. તેનો મહાસભાએ સખત વિરોધ પોકાર્યો અને એટલા ને મજૂરોની વહાર મહાસભાએ કરવા માંડી.

પણ સૌથી પ્રથમ સક્રિય પગલું તો સને ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીમાં દેવાચું, તે મહિનામાં મહાસભા સમિતિએ મજૂરોને સંગઠિત કરવા અને તેમનું કામ વ્યવસ્થિત થોરણું મૂકવા એક સમિતિ નીમી, તે સમિતિમાં દેશનંદુ ચિત્તરંજનદાસ, પંબજસરી લાલા લજપતરાય વગેરે પીઠ નેતાઓને કામની સેવણી કરવામાં આવી. આ સમિતિએ મજૂર ચળવળ આગળ ધપાવવાની દિશામાં ઠીકઠીક કામ કર્યું; પણ ટૂંક સમયમાં જ એ જણાઈ આવ્યું કે મહાસભા મજૂર ચળવળને ટેકા ભલે આપે પણ એ મજૂરોનું કામ સાચેસાચ આગળ ધપાવવું હોય તો તે માટે સ્વતંત્ર ને મોખી સંસ્થાઓ બીધી કરવી બેઠકો.

આને પરિણામે જ સને ૧૯૨૦માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. તેને મહાસભાએ વધાવી લીધી એટલું જ નહિ, પણ તેને પોતાનો સાથ અને સહકાર

આપવા માટે છ પીઠ માણસોની એક સમિતિ પણ નીમી. સને ૧૯૨૨માં ગયા મુકામે મળેલી મહાસભાની બેઠકે તો દેશમાં ઓલોગિક અને એટલમજૂરોને સંગઠિત કરવાના કામમાં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની કારોબારીને મદદ કરવા એક સમિતિ પણ નીમી. દિનબંધુ એન્ડ્રુઝ આ સમિતિના એક સભ્ય હતા.

આ અગાઉ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં અને તેના વિકાસમાં મહાસભાવાદીઓનો સાથ હતો. મહાસભાના કેટલાય પ્રમુખો અને મંત્રીઓએ આ સંસ્થાના પ્રમુખ અને મંત્રીઓનું પદ સ્વીકારી એ સંસ્થાના કાર્યમાં સક્રિય સહકાર પૂર્યો હતો. એના પહેલા જ પ્રમુખ લાલા લજપતરાય હતા, જેઓ તે સમયે મહાસભાના પણ પ્રમુખ હતા. દેશનંદુ ચિત્તરંજનદાસ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝે પણ આ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા પરદેશી સરકાર સામે આઝાદી જંગ ખેડી રહી હતી અને તે અંગે મહાસભાવાદી આગેવાનો તથા સંસ્થાને અવારનવાર લડતો ખેલવી પડતી તેમ જ જેલવાસ પણ ભોગવવો પડતો, એ સતત કામગીરીને પરિણામે મજૂર ચળવળમાં તેમ જ મજૂર-સંસ્થાના કામમાં મહાસભા બેઠકો એટલો નસ લઈ શકતી ન હતી, તેમ તેના કામમાં સક્રિય સહકાર તથા સાથ પણ આપી શકતી ન હતી.

આ અરસામાં જ્યારે દેશની મજૂર ચળવળ અને મજૂર સંગઠનો, બુદ્ધાબુદ્ધ વાદો અને બદલાતી નેતાગીરીનાં વખતોમાં આમથી તેમ અથગનાં દતાં, ત્યારે અમદાવાદમાં પૂન્ય ગાંધીજીની પ્રેરણા અને દોરવણી હોય તથા પાણેલ મજૂર મહાજન સંઘ વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનતો જતો હતો અને રાજ-ત્રાસ તેની

પ્રગતિ થયા કરતી હતી.

સને ૧૯૩૧માં કરાંચી અધિવેશનમાં મહાસભાએ મજૂરો અંગે સ્પષ્ટ કાર્યનીતિ અને કાર્યક્રમ અપનાવ્યો. તે વખતે પહેલી જ વખત મહાસભાએ ઔદ્યોગિક મજૂરોને જીવનનિર્વાહ પૂરતું વેતન જોઈએ. (જે હીબિંગ વેલ્થસ), કામના કક્ષાક્રમાં ઘટાડો થવો જોઈએ, કામગીરીની રીતિ તંદુરસ્ત હોવી જોઈએ; ઘડપણ, માંદગી અને બેકારીમાં રક્ષણ મળે તે માટેની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, સ્ત્રી કારીગરોને જરૂરી રક્ષણ મળવું જોઈએ, બાળ-મજૂરોને કામી રાખવા સામે નિયંત્રણો હોવા જોઈએ, મજૂરોને સંગઠનો બાંધવાની તેમજ સમૂહગત કરારો કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ વગેરે મતવજનો વિસ્તૃત ડરાવ કરાંચી મહા-સભામાં કરવામાં આવ્યો હતો.

મહાસભાએ મજૂરો માટે ઉપરના કાર્યક્રમ તો ઘડી કાઢ્યો, તે અંગે પોતાની કાર્યનીતિ પણ નક્કી કરી; પરંતુ એ કાર્યને આગળ ધપાવવા અંગે, તેને અમલમાં મૂકવા અંગે કોઈ સક્રિય પગલું લેવામાં આવે તે પહેલાં મહાસભા-ને ઝેરકામદેસર સંસ્થા તરીકે જાહેર કરવામાં આવી; પણ જ્યાં ફરી સ્ત્રીઓ અનુકૂળ થયા અને મહાસભા પોતાનું કામ કરતી મઈત્યારે —જેટલે કે સને ૧૯૩૪માં—મહાસભાની કારો-બારી સમિતિએ ડરાવ કરી મહાસભાવાદી-ઓને મજૂર-સંગઠનો રચવા અને તેનું કામ કરવાની મદદામલ્લ કરી હતી.

ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો, જે અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ મારાત મજૂરકાર્યમાં અપનાવાઈ રહ્યા હતા તેને, દેશભરની મજૂર ચળવળમાં રમાન મળે અને મજૂરોનું કામ સાચા રાહે ચાલે તે માટે સને ૧૯૩૪માં ‘ગાંધી સેવા સંઘ’ એક મજૂર સમિતિની રચાવના કરી. આ સમિતિએ સને ૧૯૩૮માં ‘હિંદુસ્તાન મજૂર સેવક સંઘ’

નામની સંસ્થા રચાવી. પૂર્વ ગાંધીજીએ મજૂર-માહિતોના સંબંધમાં જે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો યોગ્યતા હતા તે સિદ્ધાંતો દેશભરની મજૂર ચળવળમાં અપનાવવા અને તેમ કરી ન્યાયી ઔદ્યોગિક સંબંધો રચાવવા અને દરેક પ્રકારનું શોષણ નાબૂદ કરવાનું કામ દેશભરમાં સાર થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની જવાબદારી આ સંઘને સોંપાઈ.

આ સંઘ કોઈ કોઈ મધ્યસ્થ મજૂર સંસ્થા ન હતી. તેનું કામ તો સાચા સેવા-ભાવી અને તાલીમજનક મજૂરસેવકો લીધા કરવાનું હતું અને તેણે અમદાવાદ મથકે શુભ-શુભ પ્રતિભા કાર્યકરોને મજૂરકાર્ય અંગે જરૂરી તાલીમ આપી તેવા કરવાનું કામ સાર કર્યું. આ રીતે તાલીમ પામેલા કાર્યકરો પાતપોતાના પ્રાંતમાં પાછા ફરી મજૂરકાર્યમાં જોડાતા હતા. આ સંઘને ખીજ પણ એક જવાબદારી સોંપાઈ હતી, અને તે મજૂર-કાર્યમાં જોડાયેલા મહાસભાવાદીઓને જરૂરી દારવણી અને સલાહસૂચન આપવાની વખત જતાં સંબંધ કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં આવ્યું અને તેના સંબંધ માટે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું પાલન ફરજિયાત ગણવામાં આવ્યું.

સને ૧૯૩૭માં દેશના અગિયાર પ્રાંતોમાં-ચી આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મહાસભાએ ચૂંટણીના દરેકમાં એ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે મહા-સભા મજૂરોનો સંગઠન કરવાનો હક્ક સ્વીકારે છે અને તેમના હિતો આગળ ધપાવવામાં તે બધી જ મદદ કરશે. મજૂરવર્ગ પર આવજતે મહાસભાની બારે અસર હતી અને આ અસર ૧૯૩૬-૩૭માં જ્યારે મહાસભાઓની ચૂંટણી મઈત્યારે સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવી હતી. મજૂર-જોડામાંથી ૬૦ ટકા થોડા મહાસભા-વાદીઓને મળી હતી.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોની સત્તા

ખૂબ જ મર્યાદિત હતી. તેમની સામે અનેક-વિધ દેશોન્નતિનાં કામો પડેલાં હતાં. તેમના માર્ગમાં અનેક ભારે અંતરાયો હતા, તેમ છતાં મજૂર વર્ગના હિત માટે જરૂરી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં તેઓ અચકાયા ન હતા. સને ૧૯૩૭માં મહાસભાની કારોબારીએ શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ, શ્રી એમ. આર. મસાણી, આચાર્ય કૃપાલાની, શ્રી વી. વી. ગીરી, (પાછળથી આ જગ્યાએ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને નીમવામાં આવ્યા હતા)ની એક મજૂરસમિતિ નીમી હતી. આ સમિતિએ ઈકેદીક પ્રગતિ સાધી. આ સમિતિએ સને ૧૯૩૭ના ઓક્ટોબરમાં પ્રાંતના મજૂરપ્રધાનો અને મજૂરમંત્રીઓની એક પરિષદ યોજાવી હતી અને તેમાં બધા પ્રાંતોમાં એકધારી મજૂરનીતિ, કાયદાઓ અને મજૂરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા અંગે નિર્ણય કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પરિષદે કારખાનાના કાયદામાં સુધારો કરવા, મજૂરકાયદાઓના ચીવટાઈથી અમલ કરવા માટે પગાર, ભરતી, વસવાટ, દેવાદારી, વીમો વગેરે પ્રશ્નોની તપાસ વગેરેના કાર્યક્રમ ધરી કાઢ્યો. આ કાર્યક્રમમાં જેતમજૂરો અને બગીચાના મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાના, નિરક્ષરતા-નાબૂદીના, ઔદ્યોગિક મથકમાં દાગમંથી કરવાના વગેરે કાર્યક્રમ અનુસાર મુંબઈ, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં મજૂરોની સર્વદેશીય સ્થિતિની તપાસ માટે મજૂર-તપાસ સમિતિઓ નિર્માઈ હતી અને આ 'સમિતિઓએ તલસ્પર્શી' તપાસ કરી વિગતવાર ભાષામણી સાથેના અહેવાલ તૈયાર કર્યા હતા.

આ મજૂર-તપાસસમિતિઓએ તૈયાર કરેલા અહેવાલોમાં કરવામાં આવેલી ભલામણો તે વખતે તે પોલીમાં જ રહી; કારણ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ કોંગ્રેસના

આદેશ મુજબ રાજ્યનામાં આપ્યાં. પણ એ તલસ્પર્શી તપાસમાં લીધેલો શ્રમ નકામો નથી ગયો. એ તપાસે જ ભવિષ્યમાં કરવાના કામો અંગેની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કયું.

મુંબઈના મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળો સને ૧૯૩૭માં ઔદ્યોગિક અથડા અંગેનો કાયદો પસાર કર્યો હતો. આ કાયદામાં ઔદ્યોગિક અથડાઓના શાંતિભર્યા ઉકામો સમાધાન અને લવાદીની ભેગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા અંગે મહાસભાવાદી પ્રાંતોમાં કાયદાથી અને વહીવટી દૃષ્ટિએ કેટલીક સરળતાઓ કરવામાં આવી હતી.

એટલું જ નહીં કે શરૂઆતના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળો સત્તાના સ્થાન ઉપર બાંધેલા સમય રહ્યાં નહિ, તેમ છતાં તેમણે જે સુંદર અને અસરકારક કાર્યક્રમ ધરી કાઢ્યો તેને લીધે ભવિષ્યમાં કંઈ દિશામાં, કંઈ દીતે કામ કરવું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી ગયો; અને આને આપણે ભેદથી છીએ કે એ કાર્યક્રમો વધુ વિગતે અને ચોક્કસાઈથી અમલમાં મુકાઈ રહ્યા છે. દેશમાં એ વખતમાં પ્રધાનમંડળોએ મજૂરોની પરિસ્થિતિ સુધારવામાં મજબૂત જરૂરી એવું તપાસનું અને વિગતવાર ભલામણોનું-પાયાનું કામ કયું હતું.

આ પછી આવી 'દિંદ ઓડો'ની ઐતિહાસિક લગત. એ લગતમાં દિંદના મજૂરોએ અને તેમાં શે ખાસ કરીને અમદાવાદના મજૂરોએ ૧૦૫ દિવસની લાંબી સળંગ રાજકીય હડતાળ શાંતિથી અને સંપૂર્ણ શિસ્ત સાથે પાળી, ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં એક અનોખું અને જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું.

૧૯૪૨ની આ લગત પૂરી થઈ અને મહાસભાએ પાંતોનું રાજમરજનું કામ ચાર

કયું ત્યારે તેણે સોથી પ્રમુખ દેશબોદી પુરવાર મથેલા અને મહાસભાની વિચારસરણીથી જુદી વિચારસરણી, નીતિરીતિ અને સિદ્ધાંતો ધરાવતા સામ્યવાદીઓને પેતાની દરોજમાંથી જરૂર ક્યાં, જહાર કાઢ્યા; કારણ તેમની જાદી જ કામગીરી મહાસભાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી વિરોધી હતી અને ૧૯૪૨ની આખી થે હજા દરમિયાન તેમણે સરકારના હાથા તરીકે પ્રજા અને દેશને રંગો દેવાનું જ કામ કયું હતું.

આ પ્રસંગે એ વધુ સ્પષ્ટ જન્યું કે મહાસભાએ હવે મળૂરોનું કામ વધુ વેગથી હાથ ધરવું રહ્યું મંજૂર થયું તેણે જે વચનો આપ્યા તે તેણે હવે પૂરાં કરી આપ્યાં એકાએક, તેનો અમલ કરવો એકાએક, આ તેની પ્રાથમિક દરજ્જા થઈ પડી હતી આ તકે દેશનાં બધાં મળૂરમંડળોને એક તાતલે બાંધવા દિંદુસ્તાન મળૂર સંઘે મર્ષ થકે તે બધા પ્રયાસો કર્યાં.

પણ સામ્યવાદીઓનાં કરવોને પરિણામે એ જણાઈ આવ્યું કે બધાને એક સરખાના નેજા નીચે એકા કરવા અશક્ય છે, મુરોબ છે સઘે ૧૯૪૭ના મે માસમાં દેશના આગેવાન મળૂર કાયકરોની એક સભા નવી દિલ્લી ખાતે બોલાવી હતી. જાદી જ પ્રતિક સમિતિઓના અગ્રણીઓને પણ તેમાં આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. સરકાર પ્રત્યુપ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈએ આ પરિવર્તન પ્રમુખસ્થાન લીધું આ પરિવર્તમાં સપ્ત પછે અર્થા અને વિચારણા કર્યા બાદ એક પાકો નિર્ણય કરતો નીચેનો હાથ કરવામાં આવ્યો હતો.

‘શુદ્ધ અને અદ્વિતીય ભાષાના વિરોધીઓ તરફથી દેશની અંતર ચળવળ ને દિશા વાકે દેરાઈ રહી છે, તેથી દેશના મંદરોના મળૂર અને અસહકારક તદ્વસ્ત મહાજનો હિંસા થવા અટકે જનના

છે, અને એ ભવની પ્રવૃત્તિને પરિણામે દેશની ભગવાન પાસાવાર અદિત થઈ રહ્યું છે, અને મંદર વર્તે હિત કાવાની નેમનો ભવાજહારી છે તેમની એ આનંદક પવિત્ર દેશ થઈ પડે છે કે તેમણે જાણે એક થઈ મંદરોનાં હિતોના રક્ષણ માટે તેમ જ તેના વિહાસ માટે તુરત જ પૂરી હવાથી પતવા ભાવા ભેઈએ અને તેથી આ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા દિંદી રાષ્ટ્રીય મળૂર હોયેસ નામની સરકાર સ્થાપવાનું સ્થાપનામાં આવે છે’

આમ બહુ જ સ્પષ્ટ નેમ નજર સામે રાખી રાષ્ટ્રીય મળૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ આ સ્થાપનાએ મહા મહાજનોનું કામ સરજ બતાવ્યું છે, સેકડા મહાજનો અખિલ દિંદ દ્રે સુનિયત કોંગ્રેસથી અલગ પડી આ સાથે રાષ્ટ્રીય સંઘમાં આવી બેઠવા, અનુભવે એ જણાઈ છે કે થોડા જ સમયમાં દેશનાં સાતસો જેટલાં મળૂરમંડળો તેમની દરથી અગિયાર લાખની સંખ્યામાં સામે આ રાષ્ટ્રીય મળૂર કોંગ્રેસમાં બેઠાઈ ગયાં છે, આ વસ્તુએ પુરવાર કયું છે કે દેશમાં સ્પષ્ટ નીતિરીતિવાળી આવી મંથર રાષ્ટ્રીય સરચાની ખૂબ જ આવશ્યકતા હતી.

આને દિંદુસ્તાનભરના મળૂરોમાં આ સરકાર વધુમાં વધુ અસર ધરાવે છે અને તેની સંખ્યામાં કોઈ પણ મંડળ કરતાં વધારે છે આ હકીકત મધ્યમ અને પ્રતિક સરકારોની ઝીણવટભરી તપાસને અતે પુરવાર થઈ છે; અને આ સરકાર જ દેશના ઓલોગિક મળૂરોનું વધુમાં વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય મળૂર પરિવહની બેઠોમાં તેના જ પ્રતિનિધિઓને દિંદના મળૂરોત્તરી સ્થાન મળે છે

આને હવે પૂન્ય ગાંધીજીની તપશ્ચર્ચા અને અનેક અનામીઓના ભોગ અને બલિદાનેને પરિણામે આપણે દેશ આજ્ઞ થયો છે. દેશના વહીવટની બાજોર અબના માનીતા નેતાઓના હાથમાં આવી છે. હવે

એ સમય આવી પૂર્યો છે, જ્યારે દેશની કસોડોની જનતાને-કાળી મજૂરી કરી દેશને જિવાડનાર શ્રમજીવી વર્ગને આપવામાં આવેલા વચનો કોંગ્રેસે ચરિતાર્થ કરી આપનાં બેઠાંએ. મજૂરોનું સમગ્રપણે હિત થાય અને તેમના યોગ્ય વિકાસ સાથે તેમનાં બધાં હિતોનું સંરક્ષણ થાય એવો કાર્યક્રમ હિંદી સરકારે તૈયાર કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઉદ્યોગના સહભાગીદારો બને અને ઉદ્યોગના સંચાલનમાં તેઓ પૂરો હિસ્સો લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કાયદા મારફત તેણે કરવા માંડી છે-કરી છે. ઔદ્યોગિક લોક-ચાલીને માગે સરકાર મજૂર વર્ગને વાળી રહી છે અને એ અંગે એક મહાન અખતરો સંયુક્ત સમિતિઓની સ્થાપના મારફત તે કરી રહી છે.

આજ સુધી માલિકો મજૂરો સાથે મરજી-યુજન વર્તાવ કરી શકતા. તેમને બધી છૂટ હતી. તેમને માથે કસો અંકુશ-મર્યાદા કશું જ ન હતું. હવે એ વસ્તુ પુરાણી બની ચૂકી છે. એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે મજૂરોને પણ માલિકો જેટલા જ હકો અને જવાબદારી છે. તેઓ પણ માલિકોની જેમ સમાજના સેવકો છે અને આ સેવકોને કોઈની દયા પર છોડવા એ બિલકુલ બાજબી નથી; એટલું જ નહિ પણ આ સેવકોની પૂરી બાળસંભાળ રાખવી એ સરકારની ફરજ મનાઈ છે.

આજે દેશની સાચી સરકાર એ દેશની કસોડોની જનતા છે. તે પ્રસંગે દેશના મજૂરોનું શોષણ ચાલુ રહે એ સ્થિતિ ચાલી શકે નહિ, ચાલુ રાખી શકાય નહિ. સરકાર અને તેમાં થે કોંગ્રેસી સરકાર એ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે તેનાં અનેક વચનોથી બંધાઈ ચૂકી છે. તેથી મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેનો આજોયે કાર્યક્રમ વિચા-

રાયો છે, અને તે યુજન જરૂરી કાયદાઓ પછી ધારાસભાની ઊરણ પર ઘડાઈ ચૂક્યા છે, તેમ જ ઘડાઈ રહ્યા છે. આ કાર્યક્રમ જે વેગથી હાથ ધરાઈ રહ્યો છે અને છેલ્લા દોઢ વર્ષમાં તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તેથી હિંદીમાં જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં પણ સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા છે અને હિંદી મોડીમોડી પણ કરેલી પ્રગતિ પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વરસી રહ્યાં છે. આ રીતે કામ થાય એ જરૂરનું પણ હતું, કારણ આજ સુધી મજૂર વર્ગની જરૂરિયાતો પર કશું જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. આ દષ્ટિથી હજુ જે થયું છે તે તો માત્ર શરૂઆત છે અને હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. હિંદી તો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આ કાર્ય અંગે પ્રથમ હરોળનું સ્થાન મેળવવાનું છે એટલું જ નહિ પણ પૂજ્ય ગાંધીજીનાં સર્વોચ્ચને માગે ચાલી જતીને ઔદ્યોગિક શક્તિનો જ નહિ પણ સંપૂર્ણ શક્તિનો માગે બતાવી આપવાનો છે.

કોઈ પણ પ્રજાકીય સરકાર પ્રબળ, પ્રબળ મોટા વર્ગને આજ સુધી કરવામાં આવેલા અન્યાય ચાલુ રાખી શકે નહિ, અને તે અત્યંત સાર મજૂર વર્ગ તરફ આજ સુધી રાખવામાં આવેલી બેલકારી દૂર કરી જે કાર્ય કરવું બેઠાંએ તે વેગથી પ્રજાકીય સરકારે હાથ ધર્યું છે. દેશના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં મજૂર ક્ષેત્રમાં આજો નવું પાતું ખૂલ્યું છે. આ કાર્યની સંતોષકારક રીતે પ્રગતિ થાય તે માટે જનતાનો તેને પૂરો સાથ મળે એ અત્યંત જરૂરી છે. આ માટે દેશભરના કોંગ્રેસ કાર્યકરોએ કમર કરી કામ કરવું બેઠાંએ.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ બ્યારેબ્યારે મજૂર વર્ગની વાત કરી છે, મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં વચનો આપ્યાં છે ત્યારે તેણે મજૂર વર્ગમાં માત્ર ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં

મજૂરોનો જ નથી વિચાર કર્યો, તેણે તો દેશના અમાપ એતરોમાં કામ કરતા એત-મજૂરોનો પણ વિચાર કર્યો છે. તેણે તો જ્યાં જ શ્રમજીવીઓને નગર સાથે રાખી તેમની સ્થિતિ સુધારવાની પોતાની ફરજ અને જવાબદારીનો બહેર રીતે સ્વીકાર કર્યો છે. પણ શરમ અને દુઃખ સાથે કહેવું રહ્યું કે મજૂર વર્ગનો જે મોટામાં મોટો ભાગ એત-મજૂર તે પ્રાથે જોડ્યું ધ્યાન આપવું જોઈએ તે અપાતું નથી, જોડ્યું જ નહિ, પણ તે પ્રાથે મોટા ભાગે બેદરકારી સેવાઈ છે. એ સાચું છે કે તેમના કામમાં ભારે મુશ્કેલીઓ અને અંતરાયો પડેલા છે; પણ એ બુદ્ધિનું ન જોઈએ કે એ વર્ગ તો 'જગતનો તાત' છે. દેશની કચોડોની જનતાને તે ખવડાવે છે, પોષે છે. મહેતેડલી મુશ્કેલીઓ અને અચ્ચલો હોવા છતાં કોંગ્રેસે અને સરકારે તેમની સ્થિતિ સુધારવા મર્દ-તેમનું જોષણ અટકાવવા માટે જરૂરી જમાં જ પગલાં લેવાં જોઈએ અને તે તુરત જ લેવાં જોઈએ. તેથી સૌથી પ્રથમ તો ગરીબોની સેવાને વરદા જમાવ જોએસાંઓએ આ વર્ગની સેવા પાછળ તેમને સંગઠિત અને જગૃત કરવા પાછળ મરી પડવું જોઈએ. પોતાની જાદી રક્ષિત તેમાં રોકવી જોઈએ એ વાત બુદ્ધિની ન જોઈએ કે આપની ઠાલ આ શ્રમજીવીઓની છે. એ નગર સાથે રાખીને જ પૂ. ગાંધીજીએ દેશને જગતને સર્વોચ્ચનો માગ વ્યક્ત કર્યો. એ માગે આગળ ધપવું હોય, સાચો સર્વોચ્ચ કરવો હોય તો લાગો અને કચોડોની એત-

પ્રજને અવગણે ચાલવાનું નથી, તેમ કહે' કરી જ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી.

ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે. એ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ અને તેમ થઈ રહ્યું છે. તેથી વધુ પણ એ દિશામાં કરવાનું છે, છતાં એ કામને સફળ બનાવવું હોય, તેને અસરકારક બનાવવું હોય તો એતમજૂરોની સ્થિતિ પણ સુધારવી રહી અને જાનને એક હરોળમાં લાવવા રહ્યા. જ્યાંસુધી તેમ નહિ માય ત્યાંસુધી કોંકરોની પ્રગતિનું ધાયું પરિણામ કે લાભ થવાનો નથી.

આપણે ભારત રેલ દબરો વધે બાદ સાચા અર્થમાં આગ્રહ અને એક થયાં છે. એ સ્થિતિમાં મહાસભાવાદી સાર્જનહેનેની જવાબદારી અનેકમણી વધી છે. આપણે માથે રાષ્ટ્રપિતાએ આપેલો સ્વરાજની સ્થાપનાની જવાબદારી છે. સાચું સ્વરાજ દેશના એકેક માનવીને સોંપવું માંથી મુકત કરી, વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના કરવામાં છે, ત્યારે જ સાચો સર્વોચ્ચ થશે પરમકૃપાળુ પરમામાની અને પૂ. ગાંધીજીની માદમાં આપણે સૌ એ કામમાં લાગી જઈએ અને જ્યાંસુધી આપણે આપણા એ ઉત્તમ ખેડે ન પહોંચીએ ત્યાંસુધી આરામ કરવાનો ને યાક ખાવાનો વિચાર માંડી વાળીએ. ગાંધી-સેવાને, મહાસભાવાદીઓને સાચા સ્વરાજની સ્થાપના થયા પહેલાં યાક ખાવાનો કોઈ અધિકાર નથી યાક ખાવા એસવામાં બીજું આદરોનો દોષ રહેલો છે. સૌ આટલું સમજી લઈ કાલંબમાએ આગળ વધે તે હજી છે.

★

* કોંગ્રેસનાં મુખ સચિવ હોય છે, મળનાં મુખ જાણીને દુઃખ પણ બની નય છે, પરંતુ ચિરંજીવનું મુખ જનજન સાથે આપે છે.

વિદ્યાપતિનું પદલાલિત્ય

શ્રી 'ભૂપેન્દ્રનાથ'

બી. એસસી. ડી. એસ. ઈ.

‘ચોડાંક વપ’ પૂર્વે, ‘વિદ્યાપતિ’ નામના ચલચિત્રને લીધે, શહેરોમાં આ નામ ગવાઈ હતું. વિદ્યાપતિ સાથે જ નામ પ્રમાણે વિદ્યા-પતિ ઉપરાંત પરમભક્ત પણ હતા. કૃષ્ણભક્તિનાં એમનાં ગીતાનું માધુર્ય અદ્ભુત હતું. વર્ણસંગી, જાવાગિની હતાતતા ને નાજુકતા તથા ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયની આજ્ઞા વતા એમને એક ભક્ત-

કવિઓમાં સ્થાન આપાવે છે. અન્ય ભક્તકવિઓના પ્રસંગોમાં ખન્યું છે તેમ વિદ્યાપતિની કવિતામાં પણ પરમાત્મેકભાવથી રસેદા શુભાર મળે છે. નરસિંહ મહેતા ને દયારામમાં પણ એ હયાં નથી મળતો? સિંધના પ્રખ્યાત સૂફીવાદી કવિ સાંદ અબ્દુલ લતીફને સિંધનાં ગામડાંઓનાં ને શહેરોનાં હબરો માનવીઓ આજે પણ જે તન્મયતાથી સાંભળે છે તે જ તન્મયતાથી આજે વિદ્યાપતિનાં ગીતા ખંભાતમાં ને ઉત્તર-મધ્ય હિંદમાં જનતા સાંભળે છે. એવાં ચોડાંક ગીતાના પદલાલિત્યની ફારમ લખકે અંહીં વેરી છે.

હિંદુ સંસ્કૃતિના આઠ સ્થાપક કવિઓની તેજસ્વી શુદ્ધિની પરાકાષ્ટાને આપણને વારંવાર પરિચય થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ, કે ક્રમક્રાંતી પ્રબળતા હતી ત્યારે ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ આદિ યજ્ઞો થતા અને વૈદિક સાહિત્યની રચના થઈ. જ્યારે વૈરાગ્યની મહત્તા વધી ત્યારે જ્ઞાનકાંડની રચના થઈ. એ રચનામાં દર્શનશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. દર્શનશાસ્ત્રના માનસિક શક્તિના દર્શને આપણાં મસ્તક નચી પડે છે. જ્યારે ભક્તિ તરફ પ્રજા વળી ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં એક ગહન સાહિત્ય-સૃષ્ટિ ખડી થઈ ગઈ.

ભક્તિમાં નિશ્ચિત નિયમ કે સ્વરૂપ નહીં કરવામાં આવ્યું નહોતું. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માતાપિતા, સખાખંધુ, સ્ત્રીપુરુષ આદિ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પૂજવામાં આવે તે તે સ્વરૂપે ભગવાનનાં દર્શન ભક્તને થતાં. જે યથા માં પ્રવચ્ચે તાંત્ર્યય મગમ્યદમ્ ગ-ગીતા.

ભક્તિસાહિત્યના અથોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કૃષ્ણચરિત્રની, ભક્તિસાહિત્યમાં જે વાર્તા નજરે પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ચારિત્ર્ય માટે પ્રથમ દૃષ્ટિએ આશંકા થાય; દારણકે

કૃષ્ણમક્તોએ કૃષ્ણને પુરુષ અને પોતાને સ્ત્રી તરીકેની કલ્પના કરી. એ કલ્પના સાકાર કરવા જે સાદિત્યરચના થઈ તેથી, ઉદાત્ત અને વીર ચરિત્રવાળા કૃષ્ણને દિંદિમહારના સાદિત્યકારોની નજરોમાં લપટ અને ચારિત્ર્ય-હીન તરીકે રંગૂ કરાયો-એનું કારણ રાધા કૃષ્ણભક્તિ હતું. રાધાનો ઉદ્દેશ્ય મહાભારતમાં કૃષ્ણની સાથે આવતો નથી, તેમ જ કૃષ્ણ ચરિત્ર માટે લખાયેલા મહાભારતના પરિશિષ્ટ-૧૮ હબર શ્લોકોવાળા દરિદ્રશમાં પણ રાધા નજરે પડતી નથી. ભાસના ‘બાલચરિત્ર’ નામના નાટકમાં પણ તે દેખાતી નથી. વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ અને બ્રહ્મપુરાણમાં પણ રાધા દૃષ્ટિગેચર થતી નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ જ એક એવું છે, જેમાં રાધા પ્રથમવાર શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોવામાં આવે છે, તેથી રાધા ભક્તકવિઓની કલ્પના લાગે છે.

જે યુગમાં જ્યદેવ વગેરે યથા તેમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનું જોર હતું. કવિ જ્યદેવ પ્રસ્તાવનામાં જ લખે છે કે ‘વિલાસ, કલા અને મધુર કોમલકાન્ત પદ્યલલિત્વાળાં મન-મનોહર દરિસરણો સાંભળવા હોય, તે જ્યદેવની સરસ્વતી અર્ધાત ગીતગોવિંદ સાંભળો.’

મિથિલાના રાજા કલ્પાકુળસેનાવ ન્યાયદેવના મત્રી કલ્પાસિત્ય પણ વિદ્યાપતિના જ કુળના હતા. કલ્પાસિત્યના પુત્ર શિવાસિત્ય અને શિવાસિત્યના સાત પુત્રોમાંના છ દેગ પદ્મતિના રચનાર વિદેશ્વર કાકુરના વિદ્યાપતિ પૌત્ર હતા. આથી વિદ્યાપતિને બાળપણથી દર્શનશાસ્ત્ર, પુરાણ અને અન્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયેલો. મિથિલામાં તે દિવસોમાં રામાનુજ સંકિત આપક હતી એવી અસર નોંધે આવતાં તેમણે કાન્થરચનાઓ કરી એમનાં સો વર્ષના આયુષ્ય દરમિયાન અનેક રાજ્યોમાં મહા મળ્યા અને અનેક રાજ્યોના તે રાજકવિ હતા. આ રાજ્યોમાં વિશેષ પ્રેમ સિવસિદ્ધ અને તેમની રાણી લક્ષ્મણાદેવી ઉપર હતો. લક્ષ્મણાદેવીએ એમને કાવ્ય-રચનામાં વેગ પણ આપ્યો હતો.

અનેક વાર્તાકાંડોએ એમના સબંધને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું હતું પણ લક્ષ્મણાદેવી પતિવ્રતા અને ત્રિદુષી સ્ત્રી હતી તેના પુરાવા રૂપે એક વાત બહુવાળેલી છે એક સમયે વિદ્યાના થમડવાળો જાસચારી પગિત નગરમાં આવ્યો. તેને જિરોની અનેક લોક-વાયકાથી પ્રેરાઈ લક્ષ્મણાદેવી વેશપરિવર્તન કરી નદીકિનારે, જ્યાં તેનો વાસ હતો ત્યાં, પાણી ભરવા ગઈ. એક બારીને પાછા ફરતાં તે પગિત તરફ એકીનજરે જોઈ રહી, ત્યાં પેલા પગિતે કહ્યું :

કિ માં નિરીક્ષાસિ પટેન કટિરિયતેન, વકેળ
બારપીસીસિત્તલોચનેન । અય્યં નિરીક્ષ પુરુષ તથ
મામ્યયોગ્ય નાહં ઘટાક્ષિતકટિપ્રમદા મનામિ ॥

હે સુંદરી! કમર પર ધરો રાખી મુંદર અખસ્તુક
નેત્રાથી અને કેમ જોઈ રહી છે! તારા લાવક ઠાઈ
ખીબ પુરુષને જો કમર પર ધરો રાખવાવાળો (સ્ત્રી)
અને પાંદડ નથી.

લક્ષ્મણાદેવીએ ઉત્તર આપ્યો :

સ્તવ્યં મયીમિ મમરબ્જજાળવીઠ
નાહત્વર્દવિનકશપરિચિન્તયામિ ।

ચોસોડવામે વિવટિતસ્તુત્યહરો (૫)

ચોડશ્મમેજદિ મહેદિતિ મ વિતર્કઃ ॥

હે મમરબજાળ બહુપીઠિત, હું સાચું હતું હું
કે તારા વર્ણ જ્ઞેવામાં અને તે કશો તેનો ભાવ
નોતો, આજે મારો ચાહર નાસી ગયો છે જે
જ્ઞેવામાં તારા જ્ઞેવે હતો તેથી તને જોઈને વિચાર
આવ્યો કે હું જ એ છે કે નહિ ?

વિદ્યાપતિનો વિવાદ ચચનાદેવી સાથે
થયો હતો અને પુત્ર દરપતિ પ્રસિદ્ધ કવિ
નીવજ્યો તેમણે 'દેવશા માન્ધવ' નામે
અથ લખ્યો છે.

કવિની રચનાઓનું કેન્દ્ર કેવળ એક જ
દેવતા નથી. મધિલીસમાજમાં આ જ
નિશિષ્ટતા છે. આજે પણ મૈથિલી પૂજા
કરતા બેસે છે ત્યારે તેની સામે એક
સિદ્ધાસન હોય છે, જેના ઉપર શાસિઆમ,
નમદેશ્વર, મણેશ, લક્ષ્મી આદિની મૂર્તિઓ
હોય છે નમદેશ્વરની પૂજા માટે નજીકમાં
આદીનો મૌરપદ્ પડેલો હોય છે. માટીના
પાયેશ્વર અને ગોરી બનાવી સમાન ગ્રંથાથી
પૂજા કરે છે એ મૈથિલીસમાજની ઉદ્ધર
ભાવના છે કવિનાં કાવ્યોમાં આવી ભાવના
નજરે પડે છે.

કવિએ પોતાની રચના અવલોકી ભાષામાં
કરી છે 'કીર્તિલાલ'માં કવિ કહે છે :
'સરકુત ભાષા બુદ્ધિમાનોને સારી લાગે,
માફતામાં સરસ વાન આવે, જ્યારે દેશી
જોલો સોને મીઠી લાગે માટે મારી રચના
અવલોકી ભાષામાં કરે છુ.' આથી કવિનો
હેતુ સ્પષ્ટ લાગે છે કે જનતાના મનને જનન
માટે કવિત્વશક્તિ દ્વારા પોતે સમાજસેવા
કરવા માગતા હતા.

પોતાની વિશુદ્ધ ભાષા, લોકપ્રિયતા અને
ચતુર બુદ્ધિથી કવિની શૈલી ઠાઈ અનેરા

પ્રકારની હતી. તેથી જ કવિ કહે છે: 'બીજના ચંદ્ર અને વિદ્યાપતિની રચના પર દુર્જનો પણ હાસી ઉઠાવતા નથી. ચંદ્રની શોભા પ્રથમ શિવના મસ્તક પર હોય છે, અને બીજી શિષ્ટજનોના મનને અવશ્ય મોહી લે છે.' આમ કવિ પોતાની આત્મશ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે.

મિથિલામાં સંગીતનો વિશેષ પ્રચાર હતો. રાગનાગિની નહિ બહુનાર પણ કોઈ ને કોઈ સુખદુઃખનાં પદો ગાઈ લેતા. આ સંગીતપ્રિયતાને લીધે વિદ્યાપતિનાં પદોનો ખૂબ પ્રચાર થયો. કોઈ પણ સારામાસ અવસરે પણ તેમનાં ગીતો સ્ત્રીપુરુષોમાં ગવાતાં. ગૈયા અને 'બાઉલ' લોકો દ્વારા બંગાળમાં એટલે સુધી પ્રિય થયા કે વિદ્યાપતિની બંગાળી લોકો પોતાના આદિ કવિ તરીકે ગણના કરે છે. એમનાં ધાર્મિક પદો સાંભળીને ચૈતન્ય મહાપ્રભુ મૂર્છિત થઈ જતા, આથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં તેમનાં ગીતો પ્રિય થઈ પડ્યાં.

જે પ્રમાણે ઈશ્વરનો માતામાં આકાર કદપી તેની સાથે કવિ જે પ્રમાણે બાળકની જેમ લાડ કરે, કદી રિસાય, કદી રડે, કદી તોફાન કરે અને કદી એમના બોળામાં બેસી એમના ઘરેણાં સાથે રમત કરે અને એને રૂનેદમથી સમજી સાંસારિક વિદ્યો અને અડચણો પર હસે, એ જ પ્રમાણે ઈશ્વરને પુરુષ વા રવામી કદપી કદી ભક્ત એવા જ પ્રકારે લાડ કરે છે. અલંકારો દ્વારા પ્રગાઠ ભક્તિની પ્રત્યેક માર્મિક અને ગંભીર અવરથાતું વર્ણન કરવામાં સ્ત્રીપુરુષની જે અવસ્થાઓમાં વર્ણન કરવામાં આવે તે સામાન્ય લૌકિક દૃષ્ટિએ અવશ્ય અસ્વીક્ય દેખાય. આ સંબંધે પ્રજ્ઞા વિદ્વાન શ્રીયસનની નીચેની ઉક્તિ વિચારવા જેની છે:

'વિદ્યાપતિનાં કાવ્યો વૈષ્ણવમતનાં પદો

વા લગ્નનોના સ્વરૂપમાં હોય છે. એ સાહિત્યના અંગ સાથે વિદ્યાર્થી આલમ પરિચિત છે. યુરોપની રચિ અનુસાર આ ઉપર વિચારણા ન કરી શકાય અને એવો ઉત્તાવળિયો મત ન બાંધી દેવાય કે આત્મા અને પરમાત્માના પ્રેમનું વર્ણન કરવા લખેલી બાધાનો એમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કાબેલ સાહેબના શાહિલ્યસૂત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ થયા પછી એમ કોઈએ ન કહેવું બોધ્યું, કે ભારતીય ભક્તિના સ્વરૂપને હું બહુતો નથી. 'ઈશ્વર જ પ્રેમસ્વરૂપ છે' એ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંસ્કૃતિનો સમાન સિદ્ધાંત છે, પણ તેનું સ્વરૂપ અલગ-અલગ છે. પશ્ચિમના ઠંડા પ્રદેશમાં ઈશ્વર-પ્રેમને પિતાપુત્રના આરોપણથી સંતોષ મળે છે. ગરમ પ્રદેશના સભા-નેપીઓએ પૂજક અને પૂજ્યના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેમને રાધા અને કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં આલેખ્યો. એ સાચું છે, કે પશ્ચિમ સંસ્કૃતિથી રંગાયેલા આપણા મનમાં આ વાત ફસવી મુશ્કેલ છે, એટલા જ માટે તેને વજોડવી ન બોધ્યું. વિદ્યાપતિનાં અમતકારી પદોનું એક સાધુ એટલા જ બાવબી કામવાસનાથી પર રહી અધ્યયન કરે છે એટલા પ્રેમથી સોલેમનનાં ગીતો ઈસાઈ-પાદરી વાંચે છે.'

જે આમ ન હોત તો વિદ્યાપતિનાં પદો અને ગીતગોવિંદના શ્લોકો ગાઈને વૈષ્ણવો કદી ભજન કરત નહિ.

વિદ્યાપતિના સમયમાં રહસ્યવાદનું નેર હતું. તેમના પ્રભાવથી બચી પોતાના માર્ગે જવું ઈષ્ટ ન હતું અથવા ઈષ્ટ હોત તો તેમનામાં તુલસીદાસની જેમ પોતાના વાતાવરણથી વિરુદ્ધ જવાની શક્તિ નહોતી; એટલે સ્ત્રીપુરુષના જ રૂપમાં ઉપાસનાનો જે પ્રવાહ વધ્યો તેમાં પોતે વહી ગયા. પણ તેમના રહસ્યવાદમાં ફરક હતો. જે નિયંત્રિત હોય છે તે જ્ઞાત્મા અને પરમાત્માને સ્ત્રી-

પુરુષના રૂપમાં જુએ છે પણ એ સ્વરૂપ કાઈ
વ્યક્તિરિશેષ નથી ૩૧ નિશેષનું ઘોતજ
હોતું નથી તેથી આપુરપર ભાવને કેવળ
વર્ણા મક જ માની છે વિદ્યાપતિએ સિદ્ધાંત
મદલુ કથો હેવા છતાં પણ રૂપરિશેષ અને
વ્યક્તિરિશેષને અવગણીને જ્ઞાન અને
જીવના સત્યધર્મો તેથી સાક્ષાત્કાર કરતા
હતા હિદુગાઓના પડિત હોવાથી અને
એમાં વિશ્વાસ હોવાથી એમને સ્વરૂપાત્મા
સિદ્ધાંતને સિદ્ધવાતી, સીવારામ, રાધા-
કૃષ્ણ અથવા જીરા માનવમાત્રાની નિમિત્તા
વર્ણન દ્વારા અનુભવ કરતાં કાઈ પણ મંદારની
આશા કે તેમને નહોતી થતી એમના
સ્વરૂપાત્માની અનિર્વાચ્ય રૂપોના ઉત્કલ્પો દ્વારા
મતોતિ કરીએ

હોન બન બચ્ચિ મહેરા,
દેઓ નહિ કલ્પથી ઉરન
તપોબન બનરિ મહેમ,
જેનવ કર્યિ કથેરા
કાનકુરલ હાથ ગોવ,
તાહી બન ધિયા ગીરી એવ.
લાલિ બનનિ હિયો ન રોલે,
તાહી બન પિન હનિ જોલ
એલિ બચન બિચસેલ,
પહુ લીકિ પરદેશ ગેલ
જનલિ વિદ્યાપતિ ગાવ,
રાધાકૃષ્ણ બનાવ

અર્થ : મહેરા ક્યા વનમા રહે છે? કાઈ જતો
જતાવડ નથી મહેરા તપોવનમા રહે છે અને
મથ નર તપ કરે છે પિરાના કાનમા પોતીચાના
કુલજ અને હાથમાં લિખાપાત્ર છે, એવા તે તપો-
વનમા પ્રિય પોતાની ભવ સાથે મધુર વાર્તાવાચ
કરે છે તે વનમા હાસ્યુમયની મારફત વણુ પણ
દાલી શકે નહિ, તો પ્રાણેશ દસીને વતો કરે છે,
પરંતુ એ પ્રાણેશ સાથે એક વાતે અતર પદી મધુ
અને પ્રાણેશ પરદેશ માફવા મયા એમની મેળવવા
વિદ્યાપતિ ગદે છે કે રાધાકૃષ્ણના પ્રસંગે માન.

આ પદમાં મહેરાનો અર્થ જ્ઞાન છે

મહેરા ક્યા રહે છે? કાઈ એનો પતા જતાવડ
નથી એ કાણુ આપે? કાઈને માતૃપ હોવ
તો જતાવે ને? પરબ્રહ્માના નિવાસસ્થાન
માં છે? તત્ત્વાશી? કૃષ્ણ સિવાય આ કાણુ
જતાવી શકશે? ભક્તના વિદ્વજ હ પ્રેમના
આવેશમાં નમ્રતા અને કામજાઓ હેતુ સરાઈ
જા છે જગતથી પોતાને સર્વ નાતે છીન
ગો કે એન્ને કંઈની સામે હાર એક માં
પે નવા મનને રજ મરા દેતા નથી ભક્ત
હરની આ વિનમ્રતા અને સામ્ભાવની
ચૂક કિસા 'કલિયો થી જલુલ છે 'કેસો
નહિ કલપી ઉંસ' કાઈ પણ પત્તો આથી
શકતું નથી! જ્યારે કવિહાવમા આ પ્રશ્ન
છે છે એવા પેતાના અતરભાવમાંથી ઉત્તર
મળે છે 'તપોવન બચ્ચિ મહેરા, લેગ્વ
કન્યિ કહેરા' મહેરા તપોવનમાં રહે છે અને
બચ્ચ તપ કરે છે એ રે કે પરબ્રહ્મા
તપોમથ છે તપ એમનું બીજું સ્વરૂપ છે
જે પ્રકારે જીવન પ્રાણીને સ્વભાવ શરીરની
ઉપતિ છે તે જ પ્રમાણે પરમાત્માનો આ
પણ એક સ્વભાવ છે આ સિદ્ધાંતનો હિલેખ
કવિ કાલિદાસના 'કુમારસંભવ'ના પ્રથમ
સર્ગમાં પણ મળે છે

તપશ્ચિન્નાધાય તમિન્મનિદ સમેતઃકૂર્નન્તરમણ્મુર્તિ ।
સ્વયંવિચિતા તપમા કલ્યાણં કરાપિ રામેન તપયચાર ॥

ઇસમુના સતીનો દેવાન્ત મર્ષ મયો
મહાદેવ કુતાવતા દિમાલય ઉપર જઈ
પહોંચ્યા તેમણે એયુ કે મગા વહી નહી છે
કિનારા ઉપર દેવજાનું વન છે મગાજળના
કુનારાથી રીતલ મદ પવન વનમા લહેરાતો
હતો આવી એક સુંદર ભૂમિ એઈ શકરે
પોતાનું નિવાસસ્થાન જના યુ ત્યાં પોતાની
આઈ મૂર્તિ-કોમાંથી એક મૂર્તિને અમિત
ધર્મોના દ્વારા પ્રજ્વલિત કરી તપના રેળ
આપવાવાળા શકર જ સ્વયં કાઈ જગ્જાત
કચ્છા માટે તપ કરવા લાગ્યા તપના

જળનું વહુન તુલસીદાસ પણ કહે છે. તપવલ-
સ્યૈ તપઘ વિધાતા તપવલ વિષ્ણુ સકલ અંગ્રાતા।
સારાંશ એ કે મહેશ જ તપનું સ્વરૂપ છે.
અહીં કવિ રાધાકૃષ્ણ, મહેશ, કૃષ્ણ, રાધા કે
પાર્વતીમાં કોઈ ભેદ જોતા નથી તે સ્પષ્ટ
દેખાડે છે. મહેશનું વહુન કરતાં પોતે રાધા-
કૃષ્ણ સંનિવેશ કરે છે. બ્રહ્માનંદનું વહુન
કરતા બાવમાં કવિ એવા હીન યર્ષા બચે છે
કે મહેશ સાથે ગૌરીનું નામ ચૂકવાનું બિલકુલ
ભૂલી બચે છે.

હમ સન હે સખિ ફસલ મહેસ,
ગૌરી વિકલ મન કરથિ ઉદેસ.
તન આભરન ખસન લેલ ભાર,
નયન ખહે જલ નિર્મલ ધાર.
પુછેછિ પંથુકે જન હમ તોહિ,
એહિ ખાદે દેખલ ખૂદખટોહિ.
કવિ વિદ્યાપતિ ચહ પદ ભાન,
શિવજી પ્રગટ લેલા ગોવિંદ ધ્યાન.

ગૌરી (જનાત્મા)ના મનમાં એવી
આશંકા યર્ષા કે મારાથી શું કોઈ અપરાધ થયો
છે એટલે મહેશ મારાથી રિસાઈને ચાલ્યા
ગયા છે? વિકળતા અનુભવતી ગૌરી મહેશને
જોળવા ભટકે છે. વિરોગ અને ઉદ્દેગના
કારણે શરીર પરનાં વસ્ત્રાભૂષણ ભારરૂપ લાગે
છે. નિર્મળ જળની ધારા આંગણમાંથી વહી
રહી છે. રસ્તાના જે તે પથીને પૂછે છે, કે
વહ જતાધારીને જોયા છે? વિદ્યાપતિ કહે
છે કે શિવજી ગૌરીના જ્ઞાનમાં પ્રગટ થયા.

માયાનું આવશ્યક હર કરતાં શરીરમાં
આત્મદર્શન થાય છે. આ ભાવ માટે વિદ્યા-
પતિ કહે છે:

‘તોષર બદત સમ ચાંદ, હો અથિ નહિ,
જેસો જતન બિહદેલા.
કેવેરિ કાટિ બનાઓલ નવકુઓ,
તેઓ વુલિત નહિ લેલા.’

અંદ્ર તમારા મુખ સમાન ન હોઈ શકે.
વિધિએ અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યો, ફેરવી ચે

વાર કાષ્ટરૂપ કરીને ઘાટ ઘડ્યો તોપણ
તમારા મુખ સમાન ન બન્યો. અંદ્ર આત્માના
જેવો સુંદર કેવી રીતે થઈ શકે? આત્માના
વિધિ નિર્માતા છે. એ આદર્શને પોતાના
સમક્ષ રાખીને સંસારી સૌંદર્યના આદર્શ
સાંદને ન ઘડી શક્યો. બિલકા માના મવાના
અને હુમ યર્ષા જવાના અવશ્યક તૈનામાં
ચૂક્યા. આટલાઆટલા ઘાટ ઘડાવવા માટે
હથોડી-છીણીનો માર ખાઈને પ્રભુ સુંદર ન
થઈ શક્યો. તુચ્છ સંસારનો માયા-વૈભવ
તેજપુંજ સમાન છે.

‘લોચન તરુ કમ નહિ લાએ,
સકસે જગદે નહિ જાને,
સે ફેરી બચનુ દેલાહ જલ,
લાયે પંકજ નિજ અપમાને.’

સંસારમાં કોઈને ખચર નથી કે કમળ
તમારા નેત્ર સમાન સુંદર ન હોઈ શકે, પણ
એ તમારા નેત્રસૌંદર્યથી અપમાનિત યર્ષાને
પાણીમાં છુપાઈ ગયું છે।

‘બન હિં વિદ્યાપદિ મુગુ નર જૈમતિ,
હસમ લજમી સરગાને,
ચલ શિવસિંહ રૂપનારાયન,
લખિમા દેઈ પ્રતિભાને.’

વિદ્યાપતિ કહે છે, કે ‘હે મુંદરી, સર્વે
લક્ષ્મી સમાન છે. અંદ્રમુખ અને કમલનેત્ર,
ધન-ઔશ્વર્ય બધાં સરગાં ચિતાકર્ષક હોવા
જતાં નિઃસાર અને થંચળ છે. હું આ શિવ-
સિંહ અને લક્ષ્મણાદેવી સમક્ષ કહું છું.’

નાદાનંત વૃત્તને નટરાજનું વૃત્ત કહેવામાં
આવે છે, જે વૃત્ત પ્રજ્ઞાને કેન્દ્ર, ચિતાંબરને
કેન્દ્ર કરી તિસ્થાપિતા સ્વર્ણમંડપની સમામાં
કરવામાં આવે છે. તારકવનમાં નરિએએ
પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેનું તેમને વદસ્ય બહુવા
મળ્યું. તારકવનમાં ગીર્ણાસામાં માનવાવાળા
નાસ્તિક-નરિએ વેદતા હતા એમને સિદ્ધાંત
હુણે પાડવા વિષ્ણુને સ્તીરૂપ અને બીજા

દેવતાઓને સહનૃત્યકારો જનાવી શિવ તેમને વનમાં લઈ ગયા. પ્રથમ તો નૃત્યદર્શનથી અધિષ્ઠા. પરસ્પર વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા શિવના વધુ ચલાયમાન નૃત્યપ્રયોગોથી શિવપર જ તેમને ક્રોધ હતોયો મત્ર દ્વારા તેમને નાશ કરવા યજ્ઞાગ્નિમાંથી વાય ઉત્પલ કરી શિવ પર હોદી મૂક્યો શંકરે તેને પકડી તેનું નખથી ચામડું ઉતારી રેશમી વસ્ત્ર માફક શરીરે ધારણ કરી લીધું આથી હતાત્સાદ યજ્ઞ અધિષ્ઠાએ સર્પ ઉત્પલ કર્યો ત્યારે શંકરે તેને માળાપરે ધારણ કરી લીધા છેવટે મધુલક નામનેક દેવ ઉત્પલ કર્યો તો તેને તેમણે પકડીને અંગૂઠા નીચે દાખી લીધા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે અધિષ્ઠા નમી પડ્યા અને રહસ્ય સમજાવવા પ્રાર્થના કરી એ નટરાજની મૂર્તિમાં શંકરની ચાર જુલઓ, કેરા-પાસ ખાંધતાં રત્નોના મુગટમાંથી જટા વહાર નીકળી આવી છે અને કપાળ પર વાળ વિખરાયેલા છે ગળામાં કૂંજુ સર્પ અને જટામાં ગંગા છે, અને ચંદ્રમા અને ચાંતાઓની માળા હાથિમાન થાય છે, જમણા હાથમાં પુરુષ અને ડાબા હાથે સ્ત્રીના કંકણો ધારણ કર્યા છે. હાર, કંકણ અને રત્નોરચિત કંઠરો અને બીટીઓથી અલકૃત થયેલા ભગવાન નટરાજની સૌમ્ય મૂર્તિ પર હાથિ કરતાં કસીને વાંધેલું હિન્દુજીવનું અંગ, વસ્ત્ર અને જોડાઈ, જમણા હાથે ડમરુ અને બીજા હાથે અભય મુદ્રા, એક ડાબા હાથમાં અગ્નિ અને બીજા સંકેતથી નીચે નચેલો હાથ, તેમને પગ દેવ ઉપર અને ડાબો પગ હવામાં ઉચકાયેલા છે. આ મનોહર મૂર્તિ આખને મધુર હાસ્યથી ભરી દે છે અને વિદ્યાપતિના હૃદયમાંથી કવિતા વહી આણે છે:

આશુનાય એક બહી 'મહાસુખ લાગત હે,
અહાં શિવ ધર નટ લેખકે ડમરુ' બલએવેલે.
પાવંતી કહે છે: 'હે પ્રભો, આજે એક

મતને આરંભ છે, એમાં મહાઆનંદ થશે.
આપ નતંકરેષ ધારણ કરે અને ડમરુ
વગાડો તો.' ડમરુના શબ્દમાનથી સંહિતે
આરંભ થાય છે. પ્રકૃતિ નૃત્ય માટે નિમત્ર-
વાનો આ શુભ સંકેત છે. આ શબ્દથી આકૃષ્ટ
યજ્ઞ પ્રકૃતિ પુરુષ સાથે નાચવા લાગે છે
અને સંહિતે આરંભ થાય છે પરંતુ આજે
તે શંકર સાથે નૃત્ય કરવા નથી હમ્મત્તાં પણ
શંકરના નૃત્યનું દર્શન હમ્મત્તાં છે. શંકર કહે છે:
અહીં જે કહાણી ગૌરી નાચય હમ,
દેના નાચ બહે એક સોમ મોના હોઈયચાર હે
કાના ખાજત છે.

'દેવી, આપ તો નાચવા કહો છો પણ
આપ જાણો છો કે વિષ, અમૃત, ચતુર્મિત્ર,
વશાબૂરા સર્વનો નિવાસ મારી સાથે છે.
અગર હું નૃત્ય કરીશ તો આ ભધાંમાં આદોલન
જિજ્ઞાસુ થશે અને મહાવિપત્તિ થશે મને ચિંતા
થાય છે, કે જે મને પરિવાર માફક વિદ્યાપ્રેમ
છે તેનો બચાવ કેવી રીતે થાય? કારણકે
અભિજ્ઞ મુવિજ્ઞ ભૂમિ ખસત બધાંબર ભગત હે,
હોએ બધાંબર ખાધ બસદા ધરિ આજે તહે.
નાચતી વખતે (ચંદ્રમાંથી) અમૃત-
જરીને પૃથ્વી પર પડશે અને તેનો મ્પશ
વાર્ષાબરને થતાં વાધ સજીવ થશે અને મારા
નદીને પકડીને ખાઈ જશે.

જટાનો હિલકત ગંગાધાર બહી લાગેતહે,
હોએત સવસ્ય મૂરાજધાર સભેટમે ન લાવતહે
જટામાંથી હલકાઈને ગંગા વહી જતાં
તેની સહસ્ર ધારાઓ ચારે બાજુ વહેવા
લાગશે તો સંભાળવી મુશ્કેલ પાશે.
સિરસે' મસક્ત સાંપ ધરનિ મહે લોટતહે,
હાતિકે ચોખલ મધુર છે તા ધરી આજેતહે.

મસક્ત પૃથ્વી સાંપ નીચે પડતાં સળવળતો
દેખાશે તો હાતિકેના પાળેલો મોર એને
પકડીને ખાઈ જશે.

યદી' (ભારત સેવક સમાજ) પ્રતિ તેમને પૂરો ચાહ અને વલણ છતાં તે તેમાં રીતસર દાખલ થઈ બચ તેવી સ્થિતિ ન હતી. તે પછી શાસિક અમુક રકમ જવાબીને તે સોસાયટીને ચરણે નિયમિત ધર્યે જ જતા. તેમના એક અંગત મિત્ર ઝોંકર દેવ પછી તે ગ્રમાણે કરતા. આમ બેએક વર્ષ વીત્યા બાદ ૧૯૧૪માં બન્ને મિત્રોએ સારી આવક જતી કરીને સોસાયટીમાં જોડાવા નિશ્ચય કર્યો. તે માટે ઉમેદવાર તરીકે અરજી કરી. હકરખાપાની ધનજી હતી કે નોકરીમાંથી અમુક મુદતની રજા મેળવવી. સોસાયટીમાં ઉમેદવાર તરીકે જોડાવાથી તેમનો પગાર ચાલુ રહે, અને કદાચ ઉમેદવારીની મુદત પૂરી થયા બાદ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે તેમનો સ્વીકાર ન થાય તો કાયમની પેન્શનવાળી નોકરી ચાલુ રહે અને સોસાયટીને આર્થિક લાભ થાય.

હકરખાપાની આ દરખાસ્ત ગોખલેજીએ નામંજૂર કરી. તેમણે તે કહ્યું :

‘મુ. નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી ત્યાંથી તદ્દન મુક્ત થાઓ અને સોસાયટીમાં જોડાવા માટે ઉમેદવાર તરીકે અરજી કરો.’ એટલે કે બે ઉમેદવારીની મુદત પૂરી થયે સભ્યપદ માટેની અરજીનો અસ્વીકાર થાય તો હકરખાપાની સ્થિતિ અતોગ્રજ તતોગ્રજ જેવી થઈ બચા. ભારત સેવક સમાજમાં પ્રવેશવા માટે આવી આકરી કસોટી હોય છે તેનો આથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

હકરખાપા સોસાયટીમાં જોડાવાથી મારા મનને એટલું સમાધાન થયું કે મારી સાથે જોડાનારામાં એક જણ તો ગુજરાતી ભાષાનાર અને સમજનાર ભારત સેવક સમાજમાં છે. મને તે વેળા ‘જેડિયા’ તરીકે સોસાયટીમાં લીધેલો, પછી સભ્ય થયો. આને કીને પાંત્રીય વર્ષ વીતી ગયા છતાં એની કોઈ સ્થિતિ છે. આને પણ ગુજરાતી

સભ્યોમાં વધારો થયો નથી.

અમૃતલાલભાઈના સોસાયટીમાં જોડાવા પછી પછાત વર્ગના હિતરૂં કામ આગળ ધપ્યું. સુબંધના મોટા ભાગના સફાર્ કામ કરનાર ગુજરાત કાઠિયાવાડના ઢેક વાંગી હતા. બધા દત્તરી (ઝાડીસો-ત્રણસો રૂપિયાની લાંસ) ઈર્ષને પછાણ કે મારવાડીના દેવાદાર બનીને ઝાડ કાઢવાની અને સંઝસ ચાક કરવાની નોકરી મેળવી ચકેલા. તેમને તે મોટા બ્યાજના દેવામાંથી મુક્ત કરવાનું કામ હાથ ધરવાનું હતું. સર લક્ષુભાઈ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને સર નિહલદાસને સાથ શોધી, સહાય મેળવી ઝાણમુક્તિ માટેની સહકારી મંડળીઓ ભારતસેવા સમાજે રચાથી તે દિશામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો.

ઝોંકર દેવ અને હકરખાપા બંને જૂના મિત્રો-દેવ મદારાપૂરી અને હકરખાપા કાઠિયાવાડી. બંનેએ શાંધીજાપુત્રી જન્મભૂમિ પૌર બંદરમાં પાંચ વર્ષ નોકરી કરેલી. તે દરમિયાન એ દેવે ગુજરાતી શીખી લીધું. સાંગલીમાં પણ બંને એક વર્ષ સાથે રહેલા-દરમિયાન હકરખાપા મરાઠી શીખ્યા. બંને સ્વભાવના દયાળુ અને માયાળુ. એકસાથે ગોખલેના સમાગમમાં આવ્યા અને બંનેએ ૧૯૧૪માં ભારત સેવક સમાજની સાથે દીક્ષા લીધી. એ દેવ સોસાયટીના મંત્રી નિમ્રાયા અને ગોખલે બે પૂનામાં મંદળીને બિછાને દત્તા તેમની, દાળજીમરી સંભાળ લેતા.

આ જ સાલમાં અતિવૃષ્ટિ અને કરા પડવાથી યુ. પી. ની વ્રજભૂમિમાં-ગોકુળ, મથુરામાં-વાસચારાનો સખ્ત દુષ્કાળ હતો. હ આ કાર્યમાં જોડાયો હતો-મારે માટે આ કામ તદ્દન નવું હતું. બાપા મુર્ખદશકે જન્યા. તેમની કામ લેવાની આકરી રીતનો મોટો અનુભવ લીધો. કામમાં ધ્યવરથા, ચોખ્ખાઈ, નિમિત્તતા, પૂરેપૂરી ટરકસરના

મત્તક પાઠ બાપા આપતા. મારી સુંવાળી ટેવેને આ બધું આકર્ષે લાગતું.

ગોખલેના આદેશ અનુસાર આશિકાની લગતમાં છત્ર મેળવી ૧૯૧૪ની આખરમાં ગાંધીજી દિવસ આવ્યા. ગાંધીજીના નિમંત્રણને માન આપી ગોખલેએ દસિણ આશિકાની મુલાકાત લીધી હતી. તે દરમિયાન ગાંધીજી પાસેથી ગોખલેએ વચન લીધેલું કે એ લગત બાદ તેઓ દિવસ આવીને વસશે અને પોતાની સેવા દિવસે અર્પણ કરશે. એ વચનનું ગાંધીજીએ અક્ષરસઃ પાલન કયું. એમણે દિવસ આવી ગોખલેના છત્ર નીચે કામ કરવાનો નિર્ધાર કરેલો.

ગોખલે માંછીને બિછાનેથી ઊઠીને ગાંધીજીને અભ્યારના દિવસ દરવાજો (અં. જેટ ને જોઈ છડિયા) -એપોલો બંદર પર આવકાર આપવા પૂનાથી ખાસ સુંબઈ આવેલા પેકર રોડ ઉપર શાંતિબુરજમાં નરોત્તમ શેઠને ત્યાં જીતરેલા. ગાંધીજીના ઉતારો પછી ત્યાં જ રહેલો. ગાંધીજીને આવકાર આપવા પાલવા બંદર ઉપર માનવરોહી બોલેલી. સરપસની શોજના હતી. હામલામ ફૂલદાર-તિલક થતાં, ઉતારે પહોંચતાં ત્રણેક કલાક થયા.

ગોખલેની સૂચના મુજબ અમારી સોસાયટીની સુંબઈની શાખાના સભ્યો શાંતિબુરજમાં ગાંધીજીને મળવા એકત્ર થયેલા. તેમાં શ્રી દેવધર, શ્રી બેથી, હક્કરબાપા અને આ લેખક હતા. ઉપરાંત શેઠ પુરુષોત્તમદાસ અને ગોખલે તથા ગાંધીજીના યજમાન શેઠ નરોત્તમ ચૌધારજી પણ હતા.

ગાંધીજી પાલવા બંદરથી ત્રણ કલાકે ઉતારે પહોંચ્યા. તેમને આવકાર આપી અને ગોખાકારે બધા ઊભા રહ્યા. ગાંધીજીનો વેશ તે વખતે કાશિયાવાડી ઢરજને મળતો હતો. 'પ્રાંતિયુ', 'અંજરખુ' અને કાશિયાવાડી ફેરો, કપાળ ઉપર ચન્દન-કુમકુમનાં તિલક

શોભતાં હતાં.

મેં હક્કરબાપાને ધીમેથી પૂછ્યું: 'પણ ગાંધીજી ક્યાં?' બાપાએ પોઠાટીને કહ્યું: 'ચીતલિયા પૂછે છે કે આમાં ગાંધી કેમ દેખાતા નથી?' ગાંધીજીએ કહ્યું: 'કેમ કં' ગાંધી નથી લાગતો?' પછી ગોખલેએ ગાંધીજીને સોનો, સોના કામનો પરિચય આપ્યો. મારી ગોખબાણુ આપતાં ગોખલેએ કહ્યું કે 'એક્ટર મહેતાના એ પરમમિત્ર મિત્ર છે.' બાપુએ પૂછ્યું: 'રંગૂનવાળા એ. માણુજીન મહેતાના?' ગોખલેજીએ કહ્યું, 'ના, એ. જીવરાજ મહેતાના!'

ગાંધીજીના દિવસે આગમન પછી તુરત દિવસે સેવક સમાજના મુખ્ય મથક પૂનામાં ગોખલેના સાંનિધ્યમાં સમાજના સભ્યોની ખાસ સભા મળી, જેમાં હક્કરબાપા પણ હાજર હતા. લગભગ એક સપ્તાહ લગી સોસાયટીના સભ્યો અને ગાંધીજી વચ્ચે વિચારવિનિમય ચાલ્યો. સોસાયટીમાં સ્ત્રીને, સોસાયટીના યર્ધને, ગોખલેના છત્ર તળે, દિવસી સેવા સોસાયટીની કામપ્રણાલિ પ્રમાણે કામ કરવા સગથી વિચારવિનિમય ચાલતો હતો. ગાંધીજી પોતાની વિચાર-એટ્ટી અને કામપદ્ધતિ સોસાયટીના સભ્યોને ગળે ઉતારવા મથતા હતા. અઠવાડિયા સુધી ખુલ્લા દિલે સતત વિચારોની આપ-લે થયા બાદ, ન ગાંધીજી પોતાના વિચારો સોસાયટીના સભ્યોને ગળે ઉતારી શક્યા, કે ન પોતે સોસાયટીની કામપદ્ધતિ સર્વાંગે સ્વીકારી શક્યા. આ સમય દરમિયાન ગોખલે પોતે તફન તટરખ-અલિસ રહ્યા હતાં. ઉલ્ટે આ બધી ચર્ચાના સાર ગોખલે સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો અને પૂનાથી વિદાય લેતી વેળાએ ગાંધીજીએ ગોખલેનો આદેશ માગ્યો. આદેશ સભ્યો: 'એક વર્ષ' તમારે દેશ-સમસ્યાની ફરી નિરીક્ષણ કરવું, મત્તક

અનુમતિ લેવો ને તે દરમિયાન રાજદ્વારી બાબત ઉપર અભિપ્રાય ન ઉચ્ચારવો.'

ગોખલેને ગાંધીજીએ પોતાના રાજદ્વારી ગુરુ માન્યા છે. ગોખલે સ્વર્ગવાસ પામ્યા-૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે. એને આજે ચૈત્રીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હિંદી સમાજનું, રાજ્યનું અગ્રણ્ય પરિવર્તન થયું છે. પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમયે જો પોતાની સંક્રાંતિ રાજદ્વારી ધ્યેય હતું તે સિદ્ધ થયું છે, અને તે સિદ્ધિ ગાંધીજીની પ્રજ્ઞાસિક્ષા અનુસાર થઈ છે. છતાં ૧૯૨૭માં શ્રી જગદીશને પ્રકાશિત કરેલ ગ્રંથ-નામ-દાર શ્રી નિવાસ શાસ્ત્રી કૃત My Master Gokhale (મારા ગુરુ ગોખલે) પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના 'આશુખ'માં મહાત્મા ગાંધીજી આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે તીથે પ્રમાણે લખે છે:

જેમને હું 'મારા ગોખલે' કહું તેમના ઉપર માનનીય શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ આપેલા પ્રવચન-કું ને લેખોના આવકારકાચક સંગ્રહનું પ્રકાશન શ્રી જગદીશને કહ્યું છે. તેની પ્રસ્તાવના કે આશુખ રૂપે જો સમજો સખવાતા શ્રી જગદીશને આપેલા આમંત્રણની કું કદર કરો છું; છતાં તેમ કરતાં મને મુંઝવણ થાય છે. વાચકને મારો દાવો મને તેટલો વિચિત્ર લાગે તોપણ મેં તે ગોખલેને મારા સન્નિધિય ગુરુ કહ્યા છે, એટલે શ્રી શાસ્ત્રી મારા સન્નિધિય થાય. અને ગોખલેના અનુયાયી ગણવાનું માન મેં જ્યારે હું એમના સિષ્ય ને છતાં મમલજી વ્હાવવાનો એમનું સ્થાન સાચવનાર તરીકે હોવા ખરું; પણ મેં શ્રી શાસ્ત્રીમાં એ સ્થાન વધારે સારી રીતે સોંપાવી શકે એવા સિષ્યનાં દર્શન કર્યાં છે. ને એટલે ગોખલેના સિષ્ય તરીકે મારો દાવો મેં સંતુષ્ટગાથી જતો કર્યો. ૨. સોસાયટીના સુદર રીતે સુદર્શ આલેખા થોડા સમયને બદલે હું સતોષ ન જ આપી શક્યો દોત. જે અતિવિશાળ સક્ષિ ગોખલે પાસે હતી અને શ્રી શાસ્ત્રી પાસે છે તે મારામાં હાજી નહીં, છે નહીં.

મારે કમરનું લેઈએ કે તરફ રહેવાને મને તેટલો હું પ્રયત્ન કરું તો મેં માર્ગિક દીક્ષારને

સતોષવામાં હું નિષ્ફળ જ નીવડવાને. આથી પ્રશ્ન-રજાને મારા પ્રમાણપત્રની બદલ રહેતી નથી મારે કોને મારે સખવાનું કહું? જેમજેમ હું શ્રી જગદીશને સંગ્રહ વાંચતો ગયો તેમતેમ મને ખબર પડી ન પડી કે ગોખલેમાં હું ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયો કે શ્રી શાસ્ત્રીમાં.

એ-લે આ હતાવળી ને રમણની દીક્ષા ખંધ કરીને બારીકાઈથી વાચનાર બાઈ-બહેનને ન એતવળી આપી હઈ. આમજ આવતાં પાનાંખામાં તમારાં પોતાનાં મંત્રોનાં પદો શોધવાનું દુરાસાધ્ય કાર્ય કર્યો. આ-એ-હું પૂરવું થયો કે લેખક અથવા કદો કે છવનગરિકારની અને શુદ્ધી ૫ રદશે સર્જવતા અને દેસખંડિ આ પાનાંઓ પર અક્ષિત થયેથી તમે લેઈ સંકરો.

મહાત્મા ટ્રેન માર્ગે

૨૨મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૬ મો. ૬ ગાંધી

* * Whilst I appreciate Shri Jagdisan's invitation to contribute a few words, by way of preface or forword to his admirable collection of the Rt. Hon. Shastri's writings and speeches on Gokhale the Good, as I would call him, it embarasses me. However strange my claim may appear to the reader, I have called Gokhale my political Guru Therefore Shastriar is a fellow disciple. And what a disciple and yet an amiable usurper I was to have the honour of being Gokhale's successor but I found in Shastriar a worthy usurper to whom I made a willing surrender. I could have given no satisfaction to the few well chosen members of the Society. I had and have no gifts

આ અઃસામાં (૧૯૧૫) મુંબઈમાં લેતે-લેતે સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગો સ્થપાતા. સેવાસદન દ્વારા દેવધન્યદાએ મદારાષ્ટ્રી સ્ત્રીશિક્ષણ વર્ગો શરૂ કરેલા. મેં તેમને પગલે ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સાથે શિક્ષણ વર્ગો શરૂ કર્યાં. તેમાં મને દેવધરભાઈનું તેમ જ હક્કરબાપાનું પ્રોત્સાહન હતું.

બાપાને મૂળથી જ પછાત વર્ગો પ્રતિ અનેરો પ્રેમ, કૈટલે સોસાયટીમાં ભેગમંને

which Gokhale had and Shastriar has in luxurious abundance.

'I confess that however great may be my attempt at impartiality, I must fail to satisfy the critical reader. Fellow admirers need no passport from me. And of whom was I to write? As I began to read Jagdisan's selection, I did not know whether Gokhale absorbed my attention or Sastriar.

'Therefore I would close these hasty and rambling remarks by warning the critical reader against his or her trying the questionable task of discovering in these pages an echo of his or her own views. It should be enough to find in them the transparent sincerity and patriotism of the writer or, shall I say, the biographer and the master.'

On the train to Madras,

20th, January, 1946.

M. K. Gandhi

ત્રણેક વર્ષમાં એમણે પથમહાત્મા બીજ પ્રેરણે જે તાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યાં. દાદોદ મધક રાખ્યું આસપાસનાં ગામડાંમાં બીજ બાળકો-આલિકાઓ માટે શાળાઓ-આશ્રમો સ્થાપ્યાં. સદ્ભાગ્યે શ્રીના-તત્ત્વ અને મુખદેવશાઈ જેના સંસ્પર્શ કામંકરો સાંપડ્યા પ્રતિદિન મનનિ થતી મર્ઠ

બીજસેવા મડળ સ્થપાયા પછી એક પ્રસંગે હું તેની પ્રતિ એના દાદોદ મધો. બાપા સાથે મકાઈના ચેટલા બાપા. આશ્રમ બેઠો, શાળા ભેઈ અને બીજે વિલે ગામડાંના આશ્રમો, શાળાઓ એના નીકળ્યા, કેટલીક જગ્યાએ પ્રવાસ પગપાળો હતો. જપેરને સમય હતો બાપા અને હું એક મામથી બીજે ગામ જતા હતા રસ્તામાં અને તરસ લાગી ગામ ૬૪ ઊંચીક ૬૨ હજુ રસ્તામાં મોટા બાળોમિયા જેવી તલાવડી આવી બેસો વજેરેજનાવરે તેમાંથી પાણી પીને તૃપ્ત થતાં. બાપાએ મારી તરસ છિપાવના મને તેમાંથી પાણી પીવા સૂચવ્યું. મને તેની સૂચ થકી મેં ના કહી બાપાએ બેઠો જરીને આનંદથી તે પીધું આ શરીર પ્રતિ વૈરાગ્યની પરાકાષ્ટા

સને ૧૯૧૯માં કાઠિયાવાડમાં સજાત દુષ્કાળ હતો મુંબઈના બગિનીસમાંજની દસ બહેને સોલપૂના સ્ત્રી-જાળને દુષ્કાળ સંકટમાં સદાય કરવા સગડિત બનીને રાજીએટ આપ્યાં. હું તેમને મારું કરવા તેમની સાથે હતો તેમની બધી જ વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી મારી હતી મેં મારો પગલ કવિ નાનાલાલને ત્યાં નાખ્યો કવિ અમને સપૂર્ણ સાથ આપતા. મેં માર્ગદર્શન માટે પૂ. હક્કરબાપાને બોલાવ્યા. તેઓએ આવી નકશે દેરી કામના વિમાગ પાડી પ્રાથમિક તૈયારી કરાવી આપી પોલિટેકનિક એજન્ટ કનંસુડ, મદદનીશ પો. એજન્ટ શ્રી દરિયાલ

ગોસલિયા વગેરેએ તેમ જ રાજ્યોનાં તમામ અમલદારોએ અમને અમારા કામમાં દરેક પ્રકારે મદદ કરી ને સરળતા કરી આપી હતી. મુંબઈના મહેલોમાં મહાલતી આ સહુ જાહેનોએ ગામડેગામડે ફરીને પરદાનશીન ગરીબ જાહેનોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં તત્પરતા દેખાડી હતી, જેમાં શ્રી અમૃતલાલ દસર તેમ જ સ્વ. અમૃતલાલ પઠિયાર પણ સામેલ હતા.

૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં મહાપૂર આવેલું. વડોદરામાં રેલસંકટ નિવારણનું કામ કરવા હું ગયેલાં. હરિજનનું કામ હાથ ધરતાં બાપા મદદે આવ્યા. પરિશિતલાલ જેવા મને મદદનીશ મળ્યા. ભાતે જઈને ૩૦ જેટલા હરિજનવાસની સરવે કરી, તુકસાનની નોંધ કરી, ખર્ચનો અંદાજ કાઢ્યો, રાજ્યનો સહકાર સાધ્યો. દીવાન શ્રી. કૃષ્ણભાયાદીએ સંપૂર્ણ સાથ આપ્યો. પરિણામે હરિજનવાસ જે હમેશાં નીચાણવાળા બાગોમાં જ વસેલા હોય છે તેનાં સ્થળો જલ્દીને ઉપરવાસમાં બાંધવામાં આવ્યાં. રેલ તેમને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડી.

અમારા એક સાક્ષર મિત્રનું કુટુંબ કુટુંબ દુઃખમાં આવી પડેલું. સંકેતવ્રણીને સહાય કરવી એ ખર્ચ હતો. બાપાને જે તેની બાજુ કરી. બાપાનો ઉત્તર મળ્યો કે: ‘...ને મદદની જરૂર પડી. જો આપવી પડે તો ત્રણ ભાગ તમારા અને એક ભાગ મારો. મારાથી વધારે આપી શકાય નહિ, કારણ મારી પાસે વધારો પડે તે બધો હરિજનો અને આદિનિવાસી માટે જ જવો જોઈએ એ મારો નિયમ છે. હું હાથ દેવાતી કામે માટે ન આપી શકું.’

તોતેર વર્ષની વયે જ્યારે બાપા દિલ્હીમાં હતા ત્યારે તેમને દરસનું દર્દે લીધાનું. સખત દુખાવો અને રક્ત પડે. બિંદીમાં પ્રાઈ દિવસ આવા દુઃખ-દર્દની દ્રવ્યના પણ નહીં! તેમને

હીતિ લાગી કે હવે પોતે બચશે નહિ. તેમના ભાઈ ઝોઝર કેશવલાલ દસરને મળી લેવાની ઇતિ થઈ. કેશવલાલ તે વેળા રાજ્ય દ્વારી કેદી તરીકે બાવનગરની જેલમાં હતા. બાપાએ દીવાન સાહેબ પટ્ટણીને તાર કરી તેમના ભાઈને મુક્ત કરવા વિનવ્યા. ઝોઝર કુટુંબ સાથે દિલ્હી પહોંચ્યા.

બાપાએ મધરાતે ઊઠીને દીવા કરીને મારી પાસે એક લાંબો પત્ર લખાવ્યો. પત્રનો સાર એવો હતો કે: ‘મેં તને તારી નાદુરસ્ત તબિયતમાં ઘણી જ વેળા અજ્ઞાનપણે હેરાન કર્યો છે. તેનું જ્ઞાન મને હવે મારા હરસના દર્દથી થાય છે. હું તે પાપ માટે કુખી થાઉં છું. શમા ચાહું છું. વગેરે...’ કેવી ને કેટલી સરળતા અને નિર્દોષતા!

મારી બહુ મુજબ બાપાના જૂના મિત્રોમાં શ્રી મોતીલાલ અમીન, સ્વામી અખંડાનંદ, ડૉ. સુમંત મહેતા અને પૂનાવાળા જે. પી. ત્રિવેદી વગેરે હતા. તેમના અનન્ય ભક્ત હરજયંદ મોતીભંડ શાહ (ચોરવાવાળા શેઠ) અને લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત કહી શકાય. શેઠ જીવજીભાઈ, રામજીભાઈ, હરજીશનદાસ છીસપતાલના પ્રાણ સમા મારા મિત્ર ગોરધનદાસ ભગવાનદાસ વગેરે સમય આવ્યે તેમના સંજ્ઞને ઉપાડી લે છે.

મંગળવાર તા. ૨૯મી નવેમ્બર, ૧૯૪૯ને દિને દસરબાપા એક્ટ્રાસીમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે. પૂજ્ય બાપુના પરમ મિત્ર અને સાથી દસરબાપાને આ અવસરે સમગ્ર ભારતના દીન, કુખી, દલિત લાખો દોડો, લાખો વગર, પ્રશંસા વગર, હેજો લખ્યા વગર, હારતોરા અને માનપત્રો વગર બાપા માટે પોતાના અંતરની દુવા મૂકપણે ગુજરશે અને આપણે સૌ પ્લેટફોર્મ ગઝલી, પ્રશંસાના પોકારો કરી, દૂરદૂરના સંકેટો સંકે

શાનું વાંચન કરી આપણને કૃતકૃત્ય યથેશ માનીશું; પણ ગોખલેએ તો જગતમાંથી વિદાય લેતાં જે આખરી સંદેશો આપેલાં તે આ છે: ‘મારા જીવનચરિત્રો લખવામાં કે સ્મારકો અને બાવલાં લીલાં કરવામાં સમય ન ગાળશો, પણ હિંદની સેવામાં સમય જીવન રોજો.’

હક્કરબાપાએ દેશની પરિસ્થિતિનો પૂરતો અભ્યાસ કરી, અનુભવ લઈ, પોતાની ખાસિયતને લક્ષ્યેસર પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરી, તેમાં ધીમે પગલે યુગાંબું, કામ વિકસાવ્યું અને વિરતાયું. ૪૦ વર્ષથી ભારતનાં દીન, દુ:ખી, દલિત, વનવાસી અને પછાત ગણતમા તમામની સેવા એ એમના જીવનનો આસોવજીવસ છે, માણ છે એમાંથી એમને ખેંચી લેા તો એ જીવી નહિ સકે એવા પોતાના કામમાં એ એકતાર છે. ભરવાં કપડાં નહીં પહેરવા છતાં એ સાધુ છે. સત્તા પાછળ તેઓ કદી પડ્યા નથી. પ્રશંસા તેમને પ્રિય નથી. પૈસાના એ પૂત્રી નથી. ડાઈ વેગા સિઝાઈર્જ પાઉ પ્રેમ વરસાવે છે. યથેશી ભૂલની ચમા આહે છે. એ અત્યારે કોંગ્રેસ સભ્ય નથી એ બિનાથી પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાય છે. ૧૯૨૮માં ભગિની સમાજને ઉદ્દેશને બાપુએ કહેયું કે ‘રાજ્યના ઉચ્ચારણ વગર પણ સ્વરાજ્યની ભારે સેવા મઈ શકે, તેમ કોંગ્રેસમાં ભેગવા વગર પણ દેશની શુદ્ધ સેવા શક્ય છે.’ એ દલીલત હક્કરબાપાના જીવનથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આ શુભ અવસરે મારો આનંદ બેવડાય છે. કારણ ૨૬મી નવેમ્બર(૧૯૦૪)ના મંગળ પ્રભાતે મને પુનિત પુનઃજન્મ મળેયું થોડીક શણમાં ગોખલેએ મારા સુપ્રસન્ન આત્માને ભજૂત કર્યો. મારા અંતરમાં અધોત જગાડી. એ પ્રસન્નના ઉદ્ગાર આ હતા-‘...Let me be

what I am. I don't want to show myself better. હું જેવા છું તેવા મારે દેખાવું છે. વધારે સારા હોવાનો દેખાવ નથી કરવો.’ એટલે કે ગાંધીજીના સન્દેશમાં -કુન્નિમતાનો ત્યાગ-સને ૧૯૦૪માં દેશની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતાં તેમણે કહ્યું: ‘જગતના પદ ઉપર ભાગ્યમાં મનુષ્યસંખ્યાના પ્રમાણમાં બીએ નબર છે. પરંતુ નંબર ચીનનો છે. આમ હોવા છતાં બીએ દેશના મૂળભર માણસો કરોડોની ઉપર સજાતર ચલાવે છે એમ કેમ? આનો ઉકેલ શોધવો જોઈએ. તેના સંશોધન માટે જોડા અભ્યાસ, બારીક અવલોકન અને ચિંતન આવશ્યક છે. તે વગરનું બધું વધા છે. હિંદના સરેરાશ પ્રજાજનની દુનિયાના દરેક પ્રગતિશીલ પ્રજાજનની સરખામણીમાં સ્થિતિ શી છે? સ્થાન શું છે? આરિઝમાં, આરોગ્યમાં, દુનર-ઉદ્યોગમાં, વિદ્યાકળામાં, શુદ્ધિશક્તિમાં, નિયમનમાં, ત્યાગમાં કે તપશ્ચર્યામાં બધી ભાગ્યમાં આપણું સ્થાન શોધી કાઢી, રોપોનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો હાથ ધરવા માટે સંખ્યાત્મક શુદ્ધિશક્તિ, આરિઝચાન યુવાન-યુવતીના સર્વસ્વ સમર્પણની દેશને જરૂર છે. પોતાપણનો, અહંતાનો, કીર્તિનો લોભ તજવો જોઈએ કેવળ કાર્યમાં મત્ત્યા રહેવાની ધૂન જોઈએ અને આ બધું ધરી દે ધરી નહીં પરંતુ જીવન પર્યંત; અને છતાં યશની અપેક્ષા આ જગતમાં આપણે ન રાખી શકીએ, ન રાખવી જોઈએ.’

પૂન્ય બાપા યુગજી ગોખલેના આદેશને અક્ષરસઃ અનુસર્યો છે. એમના ઉપર મધ્યરના આરોગ્યનંદ ભીતરો. યુજ્યાત આવા હાથ પર લીધેલા-એક કાર્યમાં એકનિશાથી જોતપ્રોત ધનાર અનેક હક્કરબાપા દિપત કરો!

દા. ૪-૧૧-૪૬

પ્રથમ બેસી જાય છે. મને લાગે છે કે આમ કન્વામાં એકમીબની એકતનો સાદ છે. એકબીબના સ્થાન ઉપર એ દરેકને સરખો જ દક્ષ છે. વરની પદેલાં બેસી જવાનું કન્વાનું વલણ એવી કંઈક સૂચના કરે છે કે : 'સ્ત્રી જન હમેશ નાનૂક પ્રકૃતિની અને કામલાંગી હોય છે. તેના દિસામે પુરુષ જળવાન છે. મારે ભાવિ જિંદગીના હરકાઈ પ્રસંગમાં પ્રથમ અર્ધા મના ધર્મપત્નીનું સ્થાન પતિએ નિર્માણ કરી તેને સન્માનવી જોઈએ! લૌકિક વા ધર્મિક દરેક કાર્યમાં સ્ત્રીનું અસરસ્થાન કો સક્તિપૂર્ણનું મંગલાચરણ છે. ને તેમ જો થાય તો જ કાર્યની સફળતા છે'

સ્ત્રીજાત સ્વાભાવિક રીતે માનની અપેક્ષાવાળી હોય જ છે, તેથી તેને સાહિત્યઃસંજ્ઞા-કો 'માનિની' એવું ઉપનામ આપ્યું છે. આ ચેષ્ટામાં માનિની શબ્દને ખરેખરો ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

(૧૬) વર અને કન્યાની છેડાછેડી બાંધની : આ ચેષ્ટામાં આવથી જન્મેનાં શરીર અને મનની એક ગાંઠ છે, જે યાવજ નૈઋદિતાર્ક્ષાં છૂટનાર નથી એવા ભાવિ જીવનને સજ્જ પુરાવો બદલ થાય છે. સંસારના અટપટા વિષમ સંજોગમાંય એક-બીબથી અલગ નહીં રહેતાં દૂધ અને પાણીની પેટે એક જ બની રહી આ જીવનરથદંકારીયું એવી પ્રેક્ષકને ખાતરી આપે છે. તેમ જ અર્ધા શરીરે કાઈ પણ કાર્યની અકસીર સફળતા નથી તેથી અમે સર્વત્ર એતપ્રેત જનીને જ વિચરીયું એવા મૂગો કાલકરાર પણ બેઈ રકાય છે.

છેડાછેડી બાંધી પતિ-વરની પાછળ પત્ની-કન્યા ચાલે છે. પણ ક્યારેય પતિની આગળ પગલાં ભરી જતી નથી. આ ચાર ચાલમાં શુરુ અને શિખાનો ભાવ છે, અથવા વગવાન અને ભક્તની બેડી છે. અરે, રાજ અને

સચિવનું સુદર ચિત્ર છે! આવાં તખલ્લુસ નામોમાં આગળ-પાછળ રહેવાની યોગતા કોની હોય એ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે આ ચલનમાં જ શિષ્ટાચાર અને સમ્યક્તાનું સંપૂર્ણ દર્શન નથી થતું?

સ્ત્રીને અપનાવ્યાથી પુરુષ જમણા ડાબા અંગથી આખો બની જાય છે. મીણની પેટે બન્ને પડખાં ચપોચપ મળી જઈ કશોય અંતરો રહેતો નથી. છતાં સ્વાભાવિક રીતે, જે કંઈ બને છે તે યથાર્થ જ હોય છે. સામાન્યપણે નિહાળતાં હમેશાં પુરુષશરીર પ્રથમ જમણો પગ ઉપાડીને ચાલે છે ને સ્ત્રી ડાબો પગ ઉપાડે છે. હવે 'જમણું અને ડાણું' અંગ આજે ભલે કુદરતમાતાએ એક કરી આશીર્વાદ લીધો, પણ જમણા અંગ-વાળો પગ અર્થાત્ વર તે આગળ હોય અને વામાંવવાળો પગ એટલે કન્યા પાછળ રહે એવો કાઈ ભાવ એમાંથી નીકળે છે. વળી પુરુષ અને પ્રકૃતિ(સ્ત્રી)ની ગતિમાં પુરુષે જ પ્રકૃતિને ચેતન્ય આપ્યું છે. પ્રકૃતિ તો મૂગે જડ છે. એટલે ચેતન્યતાનું સ્થાન આગળ હોય અર્થાત્ પુરુષ આગળ ચાલે અને પ્રકૃતિ-માયાની પ્રતિકૃતિ સ્ત્રી પાછળ રહે એ અધિકારની દૃષ્ટિએ અદ્ય છે.

સાચેસાચે ઉપવીત સંસ્કાર તરફ પણ કંઈકે ઉપવ્રત્ત દૃષ્ટિ નાખી લઈએ.

(૧૭) જે બાળકને માથું મુંઝાવી જનોઈ આપવા તૈયાર કરેલ હોય તેને ખડેલા કે ખટકે તરીકે સંજોગાય છે, પણ જનોઈ પરિધાન થયા પછી તેને કો નામથી હરગીજ ન ઉચ્ચારાય! કારણકે સંસ્કાર પામ્યા પછી એ કુદરતમાતાની કૃપમાં ગેલ કરતું બાળક દિવ અર્થાત્ પ્રાણજ્ઞ જનવાની બુમિકા ઉપર ચઢે છે.

(૧૮) ઉપવીત આપ્યા બાદ પુરને વિદ્યાજન માટે કાશી તરફ પ્રવાણ કરવાની

ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે અને તરત જ સિને માના રૂપેરી પદ્મમાં નાચતા ચિત્રની માફક મામાના ખંધાલે બેસાડી વાજતેમાજતે સ્વચ્છે લક્ષ્યાવધ છે આ સંસ્કારને સમાવત ન કહે છે તેનું રૂઢસ્ય આધુનિક રેખ વહીની સંસ્મારો પ્રચલિત થવાથી તદ્દન ભીડી ગયું છે.

પ્રાચીન કાળમાં ગુરુકુળમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલું બધું ગૌરવ ગણાતું કેટલે દરજ્જે કદિનતાને ઓળખી આત્મજનોનો દીપકાળ વિરહ સહન કરવો પડતો, વગેરેનું દિગ્દર્શન થતું આર્યોના લગ્ન સંસ્કારોનું કુમળી વયમાં કેવું સુંદર રીતે સ્ત્રી અને પુરુષો તેનો અહીં કષ્ટક પચાડી આવે છે ન્યાત્મી સો વિદેશી દળના વિદ્યાલયોમાં રસ લેતા થયા ત્યારથી જ ગુરુનું ગૌરવ અને શિષ્યનો સેવાભાવ નષ્ટ થયા છે.

આ પ્રસંગમાં મામાને સપૂર્ણ આદર આપી સન્માન કરેલો છે તેનું કારણ એ જ છે કે, બહેનના સત્તાન ઉપર મામાનું હૃદય પ્રેમ વા મમતાથી સત્ત મરેલું હોય છે ખરેખર, આ ટાંકણે મામા જ ભાણેજના લાંબા કાળના જ્ઞાનવૈરાગ્યથી વિજૃંભિત થયેલા માનસને અનેક પ્રલોભનો આપી સંસારમાં તેના માતૃપિતાના આધારાર્થે બેઠે છે, ગૃહસ્થી બનાવવા છુનિયાલી તાલીમ પ્રાપ્તિ કન્યાને શોધી બહેનનું દૂળ જનવાળે છે જેમ પિતા પુત્રને આદર્શ બનાવવા એવણા રાગે છે તેમ મામા પણ બહેનનું વસંતઋતુ ઓજસવત્ત એવા ભારે આદર હોય છે એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

(૧૬) મુંજની કટીમેખળા:-ઉપવીત

પરિમાન કરાવવા અગાઉ બાવાને મુજનો કહેવો પહેરાવાય છે જેનો હેતુ એ છે કે ઉપવીત અપનાવ્યા પછી બાળકે મન, વાણી ને કર્મથી સતત પ્રજ્ઞાચય પાળવાનું છે કેમકે આ પ્રત અખડ પાળ્યા વિના યથેચ્છ જ્ઞાન અને સર્વજ્ઞ કાયા પ્રાપ્ત થતાં નથી બાળકના કાયા વીર્યનું ક્યારેય સ્ખલન થવા ન પામે ને યોગ્ય દિન પર દિન વધતું રહે તે માટે કમરમાં મુજની દોરી પહેરાવવાનો મહિમા છે મુજમાં સ્વાભાવિક દીપ્તગતા અને ખાતુરત ભનનો ગુણ હોવાથી બાળકની કામોત્તેજ સસર્ગથી વા સ્વમદોષથી રક્ષા કરે છે આને મણા ત્યાગી-સન્યાસીઓ તથા પ્રજ્ઞચારી લોકો એ મુજને આમલ પૂર્વક અપનાવે છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે વીર્યક્ષા જ છે.

(૨૦) ફૂલેકું:-આ રિવાજ જનોઈમાં લોકિક દષ્ટિએ ખાસ પળાય છે બટુકેનું મનરજન કરવા તથા આત્મજનો વા સ્નેહી વર્તના મીઠાભાવને અનુમોદન આપવા આ પ્રથા મચવિત છે બાલો મા બટુકે એ એક વિશ્વપ્રિય નિર્દોષ રમણીય પુણ્ય છે, તેના જીવનનો અલૌકિક પરિમલ દરેકને એક સરખો મુગ્ધ કરે છે, તેથી આવા અનુપમ પદ્મે મધમમતા રૂઢ-પુણ્યને હાકમાડથી તલુ મારી અસાધ્ય જનાવી બહેર જનતામાં ફરતું એ એક અનેરા જ્ઞાન વા પ્રેમની પરાકાષ્ટા જેવું દ્રશ્ય છે આ પ્રબલને સૌ રૂઢ ઉપરથી ફૂલેકું કહે એ ખરેખર ભાવ-સચક છે એ આપણે ફૂલેકાને 'બાળકરથી નવા ખીલતા પુષ્પનો મહોલસવ' કહી હૃદયમાં સ્થાન આપીએ તો જોડું થી.

કચ્છાચેલાં

શ્રી અતુલ ભેખી

જામથી થોડે દૂર આવેલી પડદાસિદ્ધની બેઠેલા ઘાટની ટેકરીઓની કંઈક પાસે મોટું તળાવ છે. ચામાસા સિવાય ક્યારેય તેમાં પાણી દેખાતું નથી. આજો પટવિસ્તાર ખાવળ-ઘોરડીનાં ઝાંડોથી છવાયેલો છે. વર્ષોવખતે ખાવળ પર આવતાં ઝુમ્મર જેવાં નાનાં-પીળાં ફૂલો સિવાય આખા પટમાં ઠાંટાની જ વસ્તી હોય છે. તળાવના ઢાળ પડતા ભાગની મધ્યમાં આવેલ માટીના એક ટેકરાને ઘણા વખત પર પથ્થરોથી ઓળ ફરતો ખાંધી લેવામાં આવ્યો હતો. હમણાં તો પથ્થરો બધા ઊખડી ગયા છે ને માટીના એ ગોળમટોળ ટેકરો છાલાયેલી નારંગી જેવા જ લાગે છે. ઉપર ઊભેલાં ઝાંડોનાં નીચે ગયેલાં મૂળિયાં હવે પથ્થરો ઊખડી જતાં ભ્રષ્ટ દેખાય છે-જાણે છાંલ ઊખડી ગયેલ નારંગી પરની સફેદ ઓણી રજાઓ ! ભ્રષ્ટ પણ એટલી જ !

પણ આ સૂનકારવેયો વેરાન સૂકા પ્રદેશ-ને વધુ સૂનું બનાવનાર તો મરી મરવારેલા રાજકુટુંબના નખીરાઓની જૂની છત્રીઓ. તેની છાયામાં ઊભેલી ભત્તીની દહેરીઓ, કે અહીં તહીં નજરે પડતા મૂતકાલીન શૌર્ય-ભ્રમજોની ધીલ ગયેલી દીર્ઘાથા જેવા પાળિયાઓ જ છે. વાતાવરણના સંગ્રાટાઓ ગાહન કરી કાળી પડી ગયેલી મુસ્લિમ સંત-દર્શિની છત્રીછવાયી કબરો પણ શૂન્યતાની બેકાર ભવ્યતાને શોભાવવામાં મુદ્દર કાળો

વહેમ ને ચાંકાએ ઢિંકું સંસારમાં એટલી બધી જોડી જડ થાલી છે કે એક વખત માન્યતા પ્રચલિત થઈ કે વહેમનું પોષણ મેળવતી એ ક્યાં જઈ અટકરો તેની કોઈને ખબર ન પડે! કોણ જાણે કેટકેટલાં સત્યોને આ બળાંઓએ ઠાંકી દીધાં હશે ! આ વાતાં એક રીતે અદન તરફ ઝોંટીને બેઠી છે. દાલની બીજ બાજુ પણ ભેખાની આપણે દરકાર કરીએ તો !

આખી રહી છે. સાંજવેળા આ બધું નેતાં એવું જ લાગે કે નાનાં છોકરાંની કુંતુહલવૃત્તિને સતોષવા કોઈ છુટ્ટાએ પોતાના ઝાંખી એવી સ્મરણસૃષ્ટિ પરથી જાણે પડેલા સેરવી દીધો છે !

પણ એ બધું જ તળાવના આખા વિસ્તારમાંથી મળી આવતાં બળાં-ઝાંખરો જેટલું જ ઝાંખું ને ઝોખડખંજ ખડિયેર જેવું છે. તાબ જ કોઈ દેવલોક પામેલ રાજવીની છત્રડી અલબત્ત પીળા પથ્થરથી ખાંધેલી મુદ્દર હાલતમાં જ છે, પણ ખાકીના પર તો કાળ પોતાનાં કુદરતી શક્તિની સહાયવડે પૂરેપૂરા સપાટા લગાવી ચૂક્યો છે. અત્યંત જૂની છત્રડીઓના વૂટી પડેલા ઘુમ્મટો, કમાનના મુદ્દા પડી આવતા વાંકા મોટા પથ્થરો ને અહીં તહીં ઢળી પડેલા હેલ ય કંઈક જૂની કાંચીચીનો ખ્યાલ આપતા શાંભલાઓ જાણે 'નિર્જીવ...નિર્જીવ'નો જ આતંનાદ કરી રહ્યા છે. 'અવેશદ્વારો પર ઊભેલા મહેરગીશ પણ પોતાના માલિકોની બહોળલાક્ષીને નષ્ટ થતી-ભેદને જ કદાચ સ્તબ્ધતાથી પથ્થરરૂપ બની ગયા છે !

આકાશવળા પડેલા પાળિયાઓ અને ભત્તીઓની શિલાઓ પર ઝાંખું પડેલું કાતર-કામ દેખાય છે. સૂર્યચંદ્રની ઝાંખી પડેલી છાપ સાદિનાં મુદ્દા પેંડી આવતા પાળિયા ને સતીના હાથની નિશાનીવી એજામર્મ આવતી શિલાએના નીચેના અર્ધ માગમાં કાખાયેલા-તેરાદિલા અદરો બો કે આશુવડ

ટાંકણાંથી ઠંડારેલા હોઈ પહેલાં એ વળોક-
વાળા તો ઉઝે જ. પણ તે પાછળથી પણ
વાતાવરણે વચ્ચેવચ્ચેથી કાચી કાંકરી ખેરવી
નાખી તેમને અંતરે વળોક આપેલ છે.
પીળા પથ્થરે સાથે લળી જતાં લમરીઓનાં
પીળાં વાંકાં ઘરો ને તેથી છાપજતા નવા
વળાંકો તો ઇજ્જતની જૂની લિપિ ઉકેલતા
લાખાવિદોને પણ બમમાં નાખી દે એવા
અટપટા છે.

આ બધા પથરાયેલા સૂતકારના સામા-
ન્યમાં બકરીઓના બે...બે...અવાજ નિર્જીવ
પથ્થરો પર ઠંઈ પણ અસર ઉપજાવ્યા વગર
જ એ વિસ્તરેલા વાતાવરણમાં લય પામી
જાય છે. સૂકાં ઝાંખરાંમાં પણ ઠંઈક શેષી
કાઢવા, કેા ધૂની પુરાતત્ત્વવેતાની અદાથી
ગપેડાઓ પણ ત્યાં મેદાનમાં ફરતા નજરે પડે
છે. ઊંચી ડોહ લંબાવી ખારીમીટી ઝારના
પાંદડાં ચાવતો ઊંટ પણ ક્યારેક નજરે પડે છે.

ધોમધપ્રતા બપોરે એ વિસ્તારમાં મેલી
જૂની સપાટોથી ખસરખસર ચાલતી છાણું
વાળીઓ પણ કમર પર સૂંઝલા ઉપાડી ફરતી
જેવામાં આવે છે. તદ્દન નાની છાકગેઓથી
માંડી યુવતીઓ ને ઉપરની દુનિયાની વસાહતના
વધારામાં કામ લાગે એવી ડોસીઓ પણ
ત્યાં મળી આવે છે. શરૂઆતમાં આવનારના
માથા પર પાણીનું માટણ હોય છે. ઝાડને
છાંયડે તે મૂકી, છાણુની શેષમાં તે મેદાનમાં
લટકવા નીકળી પડે છે. સાજ પડતા એકઠું
હરેલું છાણુ બુદ્ધ રાખેલા ઢગલામાં નાખવામાં
આવે છે. તેની વચ્ચે ખાડો કરી તેમાં પાણી
રેડી ખીજ દિવસ સુધી પડી રહેવા લઈ બધાં
ચાલ્યાં જાય છે.

નમતા બપોરે ગામના ગાય-સેંસાનાં
ધણે સીમમાંથી પાછાં વળી થોડા સમય
આ તળાવમાં ગળે છે. ધીમી ચર્ચિ ચાલતાં
પ્રાણીઓની ડોકમાંની ટેકટીઓના મીઠા તાલ-

લયો રણકાર એ ભૂતકાળના શૂન્યતાથેયો
વાતાવરણમાં વર્તમાનની ચેતનાનો મીઠો
સૂર સરકાવી જાય છે. છત્રીઓની છાંયમાં
ઘોઠદે બેસી ગાવાળિયાઓ ક્યારેક એ
વિષાદલયો ધુમ્મટોમાં ઉલ્લાસગીતો ભરી
જાય છે.

તે દિવસે ઇંડગાહનો મેળો હતો. ગાવા-
ળિયાઓએ રજ પાડી હતી. છાણુંવાળીઓએ
પણ પોતાનું કમેશનું એકધારે કામ બંધ
રાખ્યું હતું. આખા તળાવના પટમાં બપોરની
આગ વરસતી હતી. વરસાદનો વખત પણ
હવે બહુ દૂર ન હતો. ગયા વર્ષની વર્ષાનાં
સ્મરણો પણ હવે જુલાઈ ગયાં હોવાથી ધરતી
હવે નવાં સીંચણ માગતી હતી.

નજર ફેરવતાં ક્યાંય ડોઈદેખાતું ન હતું.
કાન સરવા કરતાં ડોઈ પણ સપાટના ખસર-
ખસર અવાજનો અણસારો સુધ્ધાં જણાતો
ન હતો. પણ આ બાજુ પડું પડું કરી, ‘હવે
તો આવતે વર્ષે’ કરી રહી ગયેલી જૂની
છત્રીઓના સ્થાન તરફ ફરતાં ઠંઈક ચેતનમય
લાગતું હતું.

પડવાના જ આળસે બળે ઊભી રહેલી
એક છત્રીની છાંયમાં, પોતાના ઓઢણુને
ગળ વાળી ઓસીકું કરી, એક અઢારક
વર્ષની યુવતી બેઠ્યાનપણે સૂતી હતી. સૂત-
કાળનાં જઠ અવશેષમાં તેને ઠંઈલય જેવું
લાગ્યું ન હતું. પાસે જ તળિયું તૂટેલી દોહાની
તળારી પડી હતી. એ તૂટેલા તળિયાને
કરંડિયાના ઢાંકણાથી ડોઈ દેવામાં આવ્યું હતું.
આજે તેમાં છાણુ ન હતું, આજે ખીજું ડોઈ
સાથે કામ કરનાર ન હતું તેથી કે ખીજની
મગ્જથી ધકેલાઈ પોતે આવી હતી તેથી
ગમે તેમ પણ આજે તે કામ ન કરતાં
ધૂંધવાઈને બળે સૂતી હતી, ઊડી ગયેલા
રંગોના છાતી પરનો ઝંખો કળજે પાછળથી
બહુ કસકસાવીને બાધેલ હશે, એમ ઉપરથી

જેતાં જ લાગતું હતું, વાળી લીધેલો ચણિયો કમરે ખોસેલો હતો. બાલુએ ઢળી ગયેલા એક પગમાંથી સપાટ નીકળી જઈ નીચે પડી હતી. બીજા પગમાં બીજી હજી પહેરેલી જ હતી.

માત્ર સ્તંભોથી આધારેલ ધુમટવાળી ખુલ્લી છત્રીમાં પવનને મરતપણે વિહરવાની છૂટ હતી. ધુમટવા ખાણમાં ઉચે લટકતાં આંખાચીંચીં શાંત ચર્મ પહોં હતાં.

સર્વજ્ઞ ગરમીની ઘટકતા હતી, પણ થોડી જ વારમાં વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. એક દમ પવન કુકાવા લાગ્યો. જમીન પર વેરાયેલાં સૂકાં પાંદડાં ફરફર... ફરફર ફરફર પવનની પાંચે રમવા નીકળી પડ્યા. પહેલાં ફૂંકાં જેવાં અચેતન ને નખાઈ ગયેલાં લાગતાં ઝાડો હવે જોશિતા ડોલવા લાગ્યાં. કાગડાંઓએ પણ પોતાનો ગોછીરો શરૂ કરી દીધો. તળાવની હલપાસેથી પસાર થતા ગામમાંના ચીલા-માંથી પિસાયેલી ધૂળ ગોળગોળ ફરતી જાયે ચડવા લાગી. અરીસા પર વરાળની જારી વળે ને તે ઝાંખો બને તેમ સર્વ પણ કંઈક ઝાંખો બનતો જતો લાગ્યો. ગમનને અધારતી આંધી ચાલી હતી.

બૂદ્ધી પહેલી માર્ગ ગાય ડોલુ બહુે છાંયી આવી લાંસરના ખાંડો. વાગે પહેલાં ફરતી બેના માટે જંખતી હતી તે વરસાદનાં ગર્જાં ચિહ્નો આમ જોશિતા એકીસાથે દેખાવા લાગ્યાં. તળાવના બીજા કાંઠા તરફથી બહુે પેલી ટેકરીઓમાંથી ઊતરી આવી હોય તેમ બે ત્રણ બેસે દેખાવા લાગી તેમની પાછળ જ ઉતાવળી સાથે ચાલતો ડોઈ ભરવાડ જેવો યુવાન મોટી ડાંગ લાથમાં લઈ આવતો જણાયો. સરસ રીતે બાંધેલા કેંટા પર તેણે ભરત ભરેલ મોઝિયું બાંધ્યું હતું. કમર સુધી આવતો ટૂંકાં લેંદરાર રેડીયો, ચુલાખી દોરાની સિદ્ધાઈથી સુંદર લાગતો હતો. નીચે સળ

પાડેલી લેંદરાર ને પછી તદ્દન સાંકડી એવી ઈંબર પહેરેલી હતી. તેની નાડીનાં ચુલાખી રંગનાં કૂમતાં ઉતાવળા સાલતા પગ સાથે અટવાઈને રમતાં હતાં.

વરસાદ ટૂટી પડશે કૈમ લાગતાં કંઠાય તે ઉતાવળે ચાલતો હશે. પોતાનાં નવાં કપડાં બિંબાય તેની બીક પણ કંઠાય તેને હશે જ. સસવતા પવનના સપાટામાં, ચડી આવતી ધાડતી ખગર દેતા બૂંઝીયાના અવાજ ને પચગામ હતો. ને ખરેખર વરસાદની ધાડ આવી જ પહોંચી. ઉપરથી સીધી ઊતરી આવતી પાણીની સેરોને પવન વાંકી કરી નાખતો હતો, તોપણ સેરો તો એ જ બેસથી વીંઝાયે જતી હતી.

પેલો ભેસોવાળો યુવાન તો તરત જ દોડીને બાલુની છત્રીમાં આશરો માટે ચડી ગયો, બહુ ઝડપ કર્યા છતાં તેના પર વર્ષા-છાંટણાં તો થયાં જ હતાં, નાડીના કૂમતાને કાચો ચુલાખી રંગ તેની ઈંબર પર ચુલાખી ધાર્યા કરી ગયો હતો.

તે યુવાન ઉપર ચઢ્યો તો ખરો પણ અંદર ન જતાં અચકાઈને કિનાર પર જ ઊભો રહ્યો. પેલી યુવતી પવનના પ્રચગામથી ચમકીને બગી જઈ ભયભીત બની ઊભી ચર્મ ચર્મ હતી, ત્યાં આ યુવાન જોશિતો દૂધે મારી ઉપર ચડી આવ્યો. એટલે વધુ કરી ગઈ થોડીવાર તો કાઈ કંઈ બોલ્યું નહિ જ ને એકબીજાની મુઠકેલી ને જરિયાત સમજતાં હતાં. પવનથી તીરકસ ચર્મ બતી વર્ષાસેરા પેલા યુવાનને થોડો અંદર ખેંચેલવા મથતી હતી.

દમણાં જ શમી બશે આ વાયરો ને બાંધ પડી જશે વરસાદ એવી આસાએ ઊભેલાં બનેની ઇચ્છાને ધૂળ મેળવતા વરસાદ ને વાયરો સંગઠિત ચર્મ વધુ નબળૂતી થી મારો ચલાવતા હતા. વીજળીએ પણ

અમકારો કરી પોતે આવી પહેંચવાની
મથાલ-ચેતવણી આપી-જરા બપોરે બંધે
મથરાતલું વાતાવરણ બગ્યું હતું.

વીજળીના અમકારા પેલી યુવતીને વધુ
ભયભીત બનાવવા પૂરતા હતા. સુ કરતુ તે
તેને સમજતું ન હતું. ત્યાં એક વધુ અમકારો
થયો ને તેણે ભીંભા યુવાનને બરાબર ભેળા
ને તેને થયેલો આનંદ તેના બેભાનથી રાખેલો
દારા જ બહાર પડ્યો.

તે બોલી 'જેલાભાઈ' ને તરત જ
પાસે આવી તેણે યુવાનના હાથ પકડી હીંમત
ધીસર હેબતકર્ત થયેલો યુવાન તરત જ
સ્વસ્થ થઈ ગયો.

'અરે મલકીયોન, તું?' તરત જ તે
આશ્ચર્યથી બોલી પડ્યો. તેની મુઠ્ઠાણ દર-
થઈ ગઈ.

જેલો પેલો ટેકરીઓની પાછળ થોડે જ
દૂર વસેલા ગામનો પુરાન હતો. બીજા ધધા
કરતાં તે લેસોની વેચસાટ ને ફેરજદારોમાં-
જ વધુ ફાવતો ને ફક્ક થઈને ફરતો. મલકી
ને તેની માં પછુ પહેલાં એ જ ગામમાં
વસતાં પછુ પાછળથી તેની માને અમત
કારણોને લીધે ગામ છોડતુ પડેલું મલકીને
જેલો તેા ખૂબ સાચે રમવાં એટલે એક
બીજને ઓળખતાં.

'તી તું અતારે ધધા કેમ મલકો?'
જેલાએ વળી પૂછ્યું.

જવાબમાં મલકીએ છાણની રોપણી
બતાવી.

થોડીવાર બને શીત રહ્યાં

'આજ તેા વરસાદ અચિત્થો તટી
પડ્યો હો!' મલકી કંઈક બોલવા ખાતર જ
બંધે બોલી.

'હા, સરસરની વરસાદ આટલી આક
રી તેા હિમ નહિ, પણ આજ તેા લુકું લાગે
સે' જેલો બહારતુ તોફાન એઈ બોલ્યો.

વળી થોડીવાર બને શીત રહ્યાં
વરસાદ તેા ચાલુ જ હતો. યવન પછુ
તેજ આસતો હતો. વીજળીનો અમક-
વિસ્તાર વધી હતો.

'જેલાભાઈ, પેલો તમારો રૂપિયો તેા
હજીયે દામડીમાં પડ્યો છે હો સાચવેલો!'
મલકી વળી કંઈક જૂની વાત વાદ
કરતાં બોલી.

'સાચે જ મલકી? કેટલોય વખત વહી
ગ્યો, નહીં?' જેલો રાખી પુનેમના આશ્ચર્ય
તેા તને, તી હજી નથી વાપર્યો?' જેલો
આશ્ચર્ય પામતાં બોલ્યો.

પછુ તેનો જવાબ ન આપતાં મલકીએ
તેના જમણા હાથના કાંડા પરની રક્ષા એઈ
કહ્યું 'હજીયે બાંધી છે ને આ રાખડી!'

'હા, એ તેા દિવાળી પર છોડવી હતી
પછુ જુલાર્થ ગઈ એટલે હવે કાણુ છોડે?'
જેલો બોલ્યો.

પછુ પછી આગળ વાત ન ચાલી ક્યારે
અડીચી છુગરી એ વિષે બંધે બને વિષા
સતાં હોર્મા જેલો પોતાની લાકડીની મૂક બે
હાથમાં પકડી, તે પર દારી ટેકવી, વર્ષા,
વાયરો ને વીજળી ત્રિવિધ રમત એતો
ભિંભો હતો. વરસાદ ન અટક્યો, ન ઓછો
થયો. વરોળિયાથી રાત્ર થયેલો વાયરો એમ
જલવી બધે તેમ ન હતું ને આકાશીવીજ
તેા અધારતે વધુ ને વધુ અજવાળતી ઝાકણુ
જેમ હાસમ કરતી હતી. પાણીની છાંટથી
અચવા જેલો ને મલકી જરા અદરની
માણુ હોર્મા.

ત્યાં તેા ઉપરથી કંઈકરી ખરતી હોય
એમ લાગ્યું. એચિત્તુ થમકોને ઉપર ભેતો
જેવાની આંખમાં ખરતો ચૂનો પડ્યો ને તે
થાંજ ચોળવા લાગ્યો અને મલકી ને તે
સમજે ને ચેતે તે પહેલાં તેા આવ જ
કાઈ સહકારની રાહ ભેતો, પાવાની આળસે.

ભિભેલ બોખડખળ ખડિયેરનો ધુમટ નીચે તૂટી પડ્યો. કાણુ પહેલાં ચેતી ગયેલ ગલડીના હાથ જેલાના હાથ પર ચોંટ્યા, ને ચીસ નીકળી ત્યાં જ બજી ધુમટના ઘેર અવાજમાં દળાઈ ગઈ!

વર્ષા એ જ મદમાં થેલી હતી. વાયરો મરતાન હતો. 'યુ' થયું જોઈ તો ખરી' કરતી વાતાવરણને વધુ અજવાળતી વીજળી ડાકિયું કરી ગઈ. કોઈને કંઈ પડી ન હતી. દર ભિભેલ ત્રણેક ભેંસો ધડીક પહેલાં ભિભેલ ધર્મારતને એકદમ જમીનદોરત થયેલ ભેઈ દેખતાઈને ભેઈ રહી.

*

ખીજે દિવસે સવાર થયું ત્યારે જ કાલ બપોરનું અધારાયેલું વાતાવરણ કંઈક અજવાળાયું. કાલના સૂકા ખાવા ધાત્તા તળાવના ઢાળપડતા ભાગમાં આજે પાણી ભરાયું હતું, ને બધી જમીન બીનીબીની લાગતી હતી. રાત વચ્ચે ખીજાં થે દેટલાંક ખડિયેર ગળડી પડ્યાં હતાં.

તડકા ચડવા લાગ્યા, ને આ ગામમાં શેણએ કામ કરવા આવતા માણસો પેલી ટેકરીએ પાછળના ગામથી આવતાં જણાયા. અહીં તળાવવિસ્તારમાં આવતાં દેખતાઈને રિપર ભિભેલી ભેંસો તેમણે ભેઈ.

'અરે આ તો જેલાની ભેંસ!' કોઈકે બોલ્યું:

'હૈ? હા, હા. એ જ હીલાબ્ય છે ને!' ખીજાએ ટેકા આપ્યો.

ત્યાં ખીજા ભેંસ તરફ મજર જતાં તેમણે બેયું કે એ દેખતાઈ ગઈ હોય તેમ એમ જ ભીની રહી ને એટીટશે કંઈક ભેઈ રહી હતી. કુતૂહલરૂપિણી એઓ ત્યાં ગયા. બેયું તો જરા જોયા એ પડધાર પર એ પછ પથ્થરો વચ્ચે દેખાતા હતા. ને પછી તો ઉપર ચડીને જોતાં ને ચોડું ઉભેલાં પથ્થરચૂના નીચે

દગાયેલાં, 'દટોયેલાં, 'કચડાયેલાં' એ શરીર પાછુ દેખાયાં. એકખીજ સામે કણેક આશ્ચર્યથી ભેઈવધા જલદીજલદી પથ્થર ભેંચકવા લાગ્યા. પાછળ રૂહેલા ખીજ માણસો પણ આવી લાગ્યા ને તેમણે પણ કામમાં સાથ આપ્યો.

'અરે આ તો જેલો!' ચેપાયેલો ચહેરો છતાં કપડાં ને હાડમાઠ પરથી જ જેલાને ઓળખવો મુશ્કેલ ન હતો.

'પણુ આ કોણુ?' સાથેની યુવતીને જોતાં ખીજાએ પૂછ્યું.

બધા એ જ પ્રશ્ન કરતા હતા, જવાબ ધ્રુજતા હતો, પણ કોઈ બાંધતું ન હતું. ચોડીવારે બધો પથ્થર ને ચૂનો ઉપડાઈ ગયો.

'અરે આને ના ઓળખી? એ તો પેલી 'ઉતરેલની દીકરી!' એક ઉમરે પહોંચેલ વૃદ્ધે ઓચિંતી ઓળખાણ પડતાં બધાને જણાવ્યું.

'કોણુ, ગલડી?' ખીજાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'ત્યારે શું?' પ્રશ્નથી જ પોતાના પહેલા કથનને સમર્થન આપતાં પેલો વૃદ્ધ તાલૂકો.

ચોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં. તરેહતરેહની શંકાકુશાંકા સૌના મનમાં રમવા લાગી.

'પણુ આ જેલો ને...આમ...આ બધું કેમ?' કોઈ યુવાને રપટ નહીં છતાં બધાને સમભાઈ ભય એવા હાવભાવથી પૂછ્યું.

'એ તો યુવાની દીવાની સે ભૈ.' વળી પેલો વૃદ્ધ બોલ્યો ને ખીજ તરફ જોતાં જરા ચમક્યો ને બાલુમાં ભિભેલાને કહ્યું, 'જરા જાતો અથા, પેલી ડોસી ફરે છે તેને અહીં લાવ તો.'

બધાના ચહેરા પર પ્રશ્ન જવાયો. 'એ તો ગલડીની મા છે.' વૃદ્ધે સમજાવ્યું જવાજ આપ્યો.

ગઈ કાલથી ગલડી ઘેર ન દેખાઈ એટલે શોધવા તેની મા આજે નીકળી હતી. આવીને જોતાં તે દેખતાઈ ગઈ. બે સ્ત્રી

સાથે ભેતાં એ બધું સમજી ગઈ 'એર મુર્તિ,
હજી એણેસાવ તો પરણાવી. સે ને : 'તે
બજડી ને પેલા દૃઢ તરફ ભેડુ તે બન્નેની
દષ્ટિ કઈ જુદી જ વાત કરી ગઈ

સોડીવારમાં વળી વધુ માણસો ભેગા
મર્ધ ગવા, એમાં જ્યારેના બાપ પલ્લુ હતો

'આ તમારો જોલો, જુલો ! મોટી બાઈ
હોકતો હતો' એમનાં જવાબે એક યુવાન
બોલ્યો.

પલ્લુ પછી વધુ વખત જોવામાં કોઈને
સાર ન લાગ્યો. માણસો પુઝળ હતા ડાળી
કરીને જ્યારેના તેના મામ સમી ને ગલકીને
બાજુના આ મામના કમરના તરફ તઈ
આલ્યા. ભેસોને પલ્લુ કોઈકે માળી વાળી

પેલો દૃઢ અને ગજકીની મા સાથેસાથે
ચાલતાં હતાં.

'આખરે તારી ઊડી પલ્લુ તારા જેવી
જ.. ' દૃઢ બોલ્યો ને બહુ દરથી, 'પલ્લુ આ
જેલો કેમ. એ સમજાવું નથી'

'ઈ જોશને તો હું પેલેથી ઓળખુ છું.

મોટો, ફક્કા મર્ધને ફરતો 'તો'

'હો !',

'હા, ગલકીની મા કઈક ગવંથી ભાલી,
'ઓહા સરાવણમાં બેલકીને એણે રિપિયો
આલ્યો ત્યારે જ એ તો બલયું કે ઘણમાં
કઈક કાણુ સે' કહીને તે હસી.

'હો ! રિપિયો !'

'હા, હા, રિપિયો ! ત્યારે હું શું બોલું'
કહું કું ?'

ખરતીની બીનારાને ચૂકવતા મરજની
આડે તે વેળા એક વાળી આવી ગઈ, પ્રકાશ
પર અમકાર છનાઈ ગયો.

દર જાડ નીચે જીભેલી ગાય આ વાંત
કરનારા તરફ આલ્યમંથી ભેઈ રહી દમાયેલા,
દગથેલાની વાત કરવા-સાચી કમા કહેવા
કદાચ તે ધમ્મતી દશે, પલ્લુ કોઈ તેને
પૂછું ન હતું. સહેવે બોધીના હલવની મૂંઝી
વહોવાટ તેના અતરમાં તે અનુભવતી હોય
તો પલ્લુ કોણુ બહે !

★

જોરામ પ્રભુ વિશે એક વાત છે

એ જ્યારે પુરીના મહિરનાં દરોન દરી પેલાની જૂ પડી તરફ પાછા ફરતા હતા, તે દરમિયાન
એક રક્ષાપિત્તિયાને જોરામનાં દરોન કરવાની લલક હજાર વર્ષ એ મહિરે આળ્યો ત્યારે ખબર પડી
પ્રભુ તો ક્યારના ધ નીકળી ગયા છે રક્ષાપિત્તિયા એમની પાછળપાછળ દોઢો ને દેવાની આરમ્ભથી
હઠણુ સ્વરે કહેવા લાગ્યા.

'પ્રભો, હા માટે આપે અને તરછાડી ટીપો છે કે મારા પર દવા કરો, દવા કરો' ને આમ
જાલતોજાલતો એ ધરભૂં પર ઢળી પડ્યો.

જોરામ તો ધણે દૂર નીકળી ગયા હતા, ત્યાં એમણે અતરતો સાદ સામળ્યો ચોખ્ખા, પાછા
ફર્યાને આવીને દરત જ એને બાપમા લઈ લીધો કહે છે કે આમ મતાની સાથે જ પેલો રોમમુક્ત
મર્ધ ગયો, પલ્લુ તેના લલકર્યે રક્ષાપિત્તિયાને તો જોણુ જ કહ્યું.

'પ્રભો, હું તો આળ્યોતો તમારી પૂજ કરવા, સાને ધવા નહીં, મારા ફરકે અને ધણે બાપ
પાક આળ્યો છે વિનમતા ને કહેણુ હું ભલે સકશે છું, માયા અને અધિનાથી તરવ વચ્ચેનો એક વર્તી
સાકશી કુ પ્રભો, મને લાગે છે કે હું મુક્ત થવાથી હું અધિનાની બની જઈશ ને તમને પલ્લુ સાદ
નહિ દરી શકું માટે મને તો હું ખમા જ રહેવા હો તમને રમરવાને એ જ એક માર્ગ છે'

યુગ પ્રવાહ

શ્રી સોપાન

અમેરિકાની યાત્રા

૧૩ મહિને આખા દેશે આપણા વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની પશ્ચિમી ઊજવી. તા. ૧૪મી નવેમ્બરે તેઓએ એકસઠામાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે જ દિવસે અમેરિકાની યાત્રા કરી તેઓ દિંદમાં આવ્યા. પૂજ્ય બાપુના ગયા પછી દિંદી પ્રંબના સૌથી માનીતા નેતા પંડિત જવાહરલાલ રહ્યા છે. દુનિયામાં પણ એમની ઘણી પ્રતિષ્ઠા છે. એમના વ્યક્તિત્વથી આપણા દેશને ઘણું લાભ થયો છે. સાઠ વરસની જિંદગી રાષ્ટ્રની સેવામાં ખર્ચાઈ છે એમ કહી શકાય. છેલ્લા ત્રીશ વર્ષનો ઇતિહાસ તો પ્રબળી નગર સામે જ છે. નહેરુકુટુંબની કુરબાની તોલે કોઈ આવી શકે એમ નથી. જવાહરલાલજીએ આકરામાં આકરા ધા સહન કરીને રાષ્ટ્રસેવાની જ્યોત જલતી રાખી છે. પિતા-માતા-પત્ની-સર્વસ્વ ગુમાવી એમણે રાષ્ટ્રસેવારૂપે સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. હૃદય ઉપર પડેલા જખમો દુનિયાને જણાવા દીધા નથી, એટલું જ નહીં, પણ એ દ્વારા પ્રેરણા મેળવીને એમણે વિશેષ લોગો આપ્યા છે. જનતા એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરની નજરે લુગે છે તેનું આ રહસ્ય છે.

અમેરિકાની એમની યાત્રા ધાર્યા કરતાં થે વધુ સફળ થઈ છે. પ્રમુખ ટુમેને એમને આમંત્રણ આપ્યું તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. અમેરિકા દુનિયાનો સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી દેશ છે. એના તરફથી આપણા વડા પ્રધાનને આમંત્રણ મળે ત્યારે આપણે સદેજ દુઘાઈ બર્મએ તે સ્વાભાવિક છે. કોઈના દિલમાં એવો ડર પણ પેસે કે અમેરિકાના સ્વાગતથી અંભઈ જઈને આપણે એમના સ્વાર્થના

પ્રાદ બની બધું પંડિતનું ત્યાં ભવ્ય સન્માન થયું. અમેરિકાના-મોટામોટા રાજપુરુષોએ એમને અમેરિકાના તારણહાર જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન સાથે સરખાવ્યા ત્યારે ઘડીબર એમ પણ થયું કે આ શબ્દોમાં અમેરિકાનું અંતઃકરણ નહીં. મોલતું હોય, પણ કોઈ રાજદારી ચાલ રમાતી હશે. પરંતુ પ્રવાસ જેમજેમ આગળ વધતો ગયો અને અમેરિકાનાં અન્ય નગરો, વિલાપીટો, મિન્સિગલિસ વગેરેના મહાપુરુષો તથા સામાન્ય જનતા તરફથી જવાહરલાલને સ્નેહ અને ભક્તિભાવ મળતાં ગયાં તેમતેમ ખાતરી થતી ગઈ કે આ બધું સાચું છે અને હૃદયપૂર્વકનું છે.

આપણે બસો વર્ષ શુદ્ધામીમાં રહ્યા તેથી એક પ્રકારની લઘુતામયિ આપણામાં દાખલ થઈ ગઈ છે. દુનિયા આપણા જવાહરલાલને સન્માને તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ તટસ્થ શુદ્ધિએ અવલોકન કરીએ તો આપણને ખાતરી થાય કે આજની દુનિયામાં પંડિતજીની ખરોખરી કરી શકે એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી. પંડિતજીના જીવનમાં ત્યાગ, ભલિહાન અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠા તો છે જ, ઉપરાંત કુસામ શુદ્ધિ, આજના પ્રશ્નો સમજવાની વિવેકશક્તિ અને જગત જે યોગ લોગવી ગયું છે તેમાંથી તેને ઉગારવાની તમના તથા સમજણ જેટલા પ્રમાણમાં એમની પાસે છે તેટલા પ્રમાણમાં બીજા કોઈ પાસે નથી. અમેરિકાના સન્માન સમારંભોમાં એમણે જે પ્રવચનો કર્યાં તે ઇતિહાસને ચોપડે નોંધાઈ રહે એટલા મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સન્માનથી અંબયા નથી તેની પુરાવા ડગલે ને પગલે મળે છે. અમેરિકાની પ્રબળ

પ્રેમને એમણે જીવ્યો છે, ને વળતો પ્રેમ હાથથી છે, પરંતુ જે નિશાન એમની સ્મૃતિ હતું તે તેઓ પળવાર પણ ચૂંપા નથી દેઈ પ્રસંગે એમણે આપણા રાષ્ટ્રપિતાને યાદ કર્યા છે અને ચોતે તેના નમ્ર અનુયાયી છે એમ કહેવામાં મોરચ લીધું છે.

વડા પ્રધાને દિલ્લી વિદેશીતિની બહુ સ્પષ્ટતાથી અમેરિકામાં બહેરાત કરી છે. દુનિયા આજે રશિયા અને અમેરિકા એવી બે હાવણીઓમાં વહેંચાયેલી છે. દિલ્લિ આ બંને હાવણીથી દૂર રહેવા છાજે છે અને આજમુથી તે આગ્રતમાં એ સફળ રહ્યું છે. અમેરિકાના પ્રવાસે રશિયાના દિલ્લિમાં શકા પ્રેરી કે દિલ્લિ અમેરિકાની હાવણીમાં હાથ ધર્મ જશે. આમ માની રશિયાએ દિલ્લિ અને જવાહરલાલજી વિરુદ્ધ પ્રચાર પણ આરંભ્યો. પરંતુ જવાહરલાલજીએ તો અમેરિકાની ભૂમિ ઉપરથી જ દિલ્લી તટસ્થતા ખૂબ એરપૂર્વક બહેર કરી એમણે કહ્યું કે દિલ્લિ શાંતિ ચાહે છે, તમામ દેશો વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ છાજે છે. દિલ્લિ રાષ્ટ્રપિતાનો એ સંદેશ છે. આજની દરીફારમાં દિલ્લિ ઊતરવા માગતું નથી. આજના 'દુઃખ યુદ્ધ'થી દિલ્લિ દૂર રહેવા છાજે છે. આમ છતાં દિલ્લી તટસ્થતા એટલે નિશ્ચિયતા નહીં, એકલપેગપણ નહીં, દિલ્લિ તો તટસ્થ રહીને બે હાવણીઓને એકત્ર કરવા નડે છે. યુદ્ધથી ઠાઈતું કદા બહુ થતું નથી એવી દિલ્લી હદ માન્યતા છે. અહમોઝથી યુદ્ધ નિવારી શકાતું નથી, પણ યુદ્ધ નહક આવે છે એમ દિલ્લિ માને છે. જવાહરલાલજીએ દરીફારને અમેરિકાની પ્રબલને કહ્યું કે વિશ્વશાંતિનો આદર્શ પાર પાડવા દિલ્લિ અમેરિકાની દોરતી ચાહે છે અને યુદ્ધથી તો દૂર જ રહેવા છાજે છે.

દિલ્લિ વિષે અમેરિકામાં જે ગેતસમએ વ્યાપેલી હતી તે વડા પ્રધાને સારા પ્રમાણ

માં દૂર કરી દિલ્લિ અને પાકિસ્તાનના સબધો વિશે પરદેશોમાં બલભતનો પ્રચાર ચાલે છે. આ બાજતમાં વડા પ્રધાનનો પ્રવાસ ઘણો ઉપયોગી થયો છે. દિલ્લિ પોતાના આર્થિક વિકાસ માટે અમેરિકાની મદદની જરૂર છે અને તે બાજત વડા પ્રધાને છુપાવી પણ નથી. પરંતુ સાફસાફ કહ્યું છે કે દિલ્લિ ભિખારી નથી, એ દાન માગતું નથી, પરંતુ મિત્રભાવે બાહ્યો આપીને, મદદ લેવાની છાજા રાજે છે. દિલ્લિ અમેરિકાની સ્વતંત્રતાને આશ્ર આપતી દેવ્ય એવી રાષ્ટ્ર સદામની દિલ્લિ અપેક્ષા નથી. વડા પ્રધાનના આ પ્રવાસનું પરિણામ આજે નહીં, આવતી કાલે વધુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાશે. આ પ્રવાસથી બે મહાન દેશો વચ્ચેની પ્રેમગાદ મજબૂત બની છે, વિશ્વાસ વધ્યો છે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન દુનિયા એકમેકને ઓળખી શકી છે, '૧૧' અને પશ્ચિમ વધુ નિકટ આવ્યા છે. છઠેનેશિયાની સુક્રિ

આંતરરાષ્ટ્રીય સેને ગયા મદિનાનો સદુથી પોરો બનાવ. છઠેનેશિયાની સુક્રિને છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયાની પ્રબલો બની બીકી છે. બીનમાં અખૂતપૂર્વ ક્રાંતિ સબર્ધ ગર્ભ દિલ્લિ, પાકિસ્તાન પ્રબલેશ અને સિલેન સ્વતંત્ર થઈ મહાધાના આદિવાસીઓએ મશાલ પેટાવી છે. દિલ્લી બીન હજી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ખેલે છે. છઠેનેશિયા યુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર થવાને બદલે વધુ મજબૂત બંધનમાં જકડાય એવો ભય બીકો થયો હતો. ડચશાહીવાદે પોતાની તમામ શક્તિ ત્યાં એકત્ર કરી હતી. યુરોપના અન્ય દેશોનો બાનો દેશ હતો, અમેરિકા પણ સદાનુભૂતિ દાખવતું હોય એમ લાગતું હતું. આવા નિરાશામય માતાવરણ વચ્ચે છઠેનેશિયાએ સ્વતંત્ર થવાનો મરણિયો નિર્ધાર કર્યો અને તત્કાળ તે અમલમાં મૂક્યો. દિલ્લિ બરા અત

સંસ્થા-સમાચાર

નવાં પ્રકાશનો

ચાલુ માસમાં નીચે મુજબ નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે :

દેશ અને કાળ : લે. સ્વામી માધવતીર્થજી : વેદાંતના વિવતવાદ સાથે પ્રો. આર્થન્સ્ટાઈના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બેવામાં આવતી નથી, તે સર્વત્ર વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮ : કિ. ૪-૦

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લેખિકા શ્રીમતી કાશીબહેન મ. દેસાઈ : ઉચ્ચ શિક્ષણ દેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી બહેનોને પણ વાંચવા-સમજવામાં સરળ પડે એ રીતે સાદી ભાષામાં લખાયું છે. આમાં જુદી વાનીઓ બનાવવાની રીત, પ્રમાણ, સમજ વગેરે વિગતવાર અપાયું છે. પાન ૨૦૦ : કિ. ૧-૮ : પાકું પૃષ્ઠ ૨-૦-૦

આરોગ્યની કૃત્તી : લે. શ્રી વિજયશંકર ધં. મુનશી બી. એ. (એનર્સ) : ખાનપાનના યોગ્ય ફેરફાર (પરેલ) થી રોગો પર વિજય મેળવવાની આવી બતાવતું પુસ્તક. આમાં રોગમાંથી છુટવા માટે અને રોગ ન થવા દેવા માટેના શાસ્ત્રીય ઉપાયો સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી સાદી ભાષામાં આપ્યાં છે.

આ જ લેખકનું અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલું 'ઘરઘરનો વૈદ્ય'ની પૂરવણી રૂપે આ પુસ્તક હોઈ એ બંને પુસ્તકો મનનપૂર્વક વાંચનાર પોતાને ત્યાં આવતી નાનીમોટી માંદગી પાછળ ચતા સેંકડો રૂપિયાનો ખચાવ કરી શકે છે. હાલતર-વૈદ્યો વધવાથી સમાજનું આરોગ્ય ઊંચું આવવાનું નથી, પણ આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે અને તેને ટકાવી રાખવા આહાર-વિહારનું જ્ઞાન સામાન્ય જનતામાં પ્રચાર પામે તો જ સમાજના આરોગ્યનું ધોરણ ઊંચે આવે. આ પુસ્તકો એવી જરૂરિયાત ઓછોવધતે

અશે પૂરી પાડે છે. પ્રત્યેક આમસેવક તથા પ્રબસેવકને આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની બહામણ છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસ : તુલસી રામાયણના સ્થપિતાનું સદ્ગત બિંદુ અખંડાનંદજીએ તૈયાર કરેલું આ ચરિત્ર ગ્રંથક ને બોધક છે.

પાન ૧૨૮ : કિં. ૬ આના

પુનરાવૃત્તિઓ

તુલસીકૃત રામાયણ : (બે પ્રયોગાં-સચિત્ર) પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું !

દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમાં આપ્યાં છે. મૂળ રામાયણ ઉપરાંત શ્લોકકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, ચંદ્રાકાશ પદ્ય, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પદ્ય 'ઉપયોગી' બાબતો આપાઈ છે. ચિત્રો ૩૪, પાકાં પૃષ્ઠાં, પાન ૧૨૧૬ : કિં. ૧૦-૦

મારો ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે. કાંતિલાલ પરીખ : ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૧૦

બે દોસાની ભત્રા : લે. કાંઉન્ટ લિયો દોલ્કટોચ. પ્રખ્યાત લેખકની બોધપ્રદ વાર્તા. પાન ૬૪ : કિં. ૦-૩

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

શ્રીરાકરભાઈ સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ૦ શ્રી વામનરાવ પ્રા. પટેલ બી. એ., એલએલ. બી. : ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સ્વરૂપ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ. પાન ૪૪૮ : કિં. ૪-૦

શામળના છપ્પા : સં. શ્રી કે. કા. ચાસ્ત્રી : શામળના ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા પ્રયોગાંથી છપ્પા ઉપરાંત બીજી ચૂંટેલી બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ. પાન ૧૬૦ : કિં. ૦-૧૦

બોળાનો ખૂંદનાર : લે૦ શ્રી પીતામ્બર પટેલ : આપણા આમજીવનને સ્પર્શતી અને વહેમ તથા અજ્ઞાનનો હોગ ખનતી સ્ત્રીઓનો તાદ્ય ચિતાર રજૂ કરતી સામાજિક વાર્તાઓ. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૧૦

હવે પછી પ્રગટ થશે

બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન (આત્મકથા) : અનુ. પ્રફુલ્લ પ્રા. ઠાકોર એમ. એ.
છપાય છે.

મનુસ્મૃતિ : કુલ્લૂક ભટ્ટની ટીકાઓ સાથે નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વનરાજ આવડો : સ્વ. રા. સા. મહીપતરામ નીલકંઠ સી. આઈ. ઈ. : છપાય છે.

ગિરધરકૃત રામાયણ : મોટા અક્ષરમાં છપાય છે.

ત્રિશલાનંદન મહાવીર : (મહાવીર સ્વામીનું જીવનચરિત્ર) છપાય છે.

‘અખંડ આનંદ’

જિ. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ નવેમ્બરની ૩૦મી તારીખે પૂરું થયું છે અને જેમણે લવાજમ હજી સુધી મોકલ્યું નથી તેમને આ અંક તા. ૧-૧૨-૪૬થી વી. પી. થી મોકલાશે. આ વિષે નવેમ્બર માંસના અંકમાં સૂચના આપી હતી. આંશી છે કે તેઓ વી. પી. સ્વીકારી લેશે. પોસ્ટ ખાતા દ્વારા વી. પી. દરરોજ મર્યાદિત સંખ્યામાં રવાના થઈ શકતાં હોવાથી કમશઃ મોકલાશે. પરંતુ જેમનાં લવાજમ નહિ આવ્યાં હોય તેમને ઘણેભાગે તા. ૧૦-૧૨-૪૬ સુધીમાં વી. પી. મોકલાર્થ જશે.

‘અખંડ આનંદ’ના આફ્રિકાના ગ્રાહક બંધુઓને

આફ્રિકા માટે ‘અખંડ આનંદ’નું લવાજમ રૂ. ૧૦) અથવા (શ. ૧૫) છે. ‘અખંડ આનંદ’નું ત્રીજું વર્ષ ૧લી નવેમ્બરથી શરૂ થઈ ગયું છે. જે ભાઈઓનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય, તેમને તે સત્વર મોકલી આપવા વિનંતિ છે. જેઓ લવાજમ સીધું ન મોકલી શકે, તેઓ નીચેનાં સ્થળોએ પોતાનું લવાજમ ભરીને પહોંચ મેળવી શકશે.

શ્રી. હરમાનભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ
હીઝ ગેલેરીઝ દરટમ્સ, પા. બો. નં. ૬૧

} મોમ્બાસા (બ્રિટિશ પ્રેસ્ટ આફ્રિકા)

શ્રી. છાટુભાઈ એલ. પટેલ }
પો. બો. નં. ૧૨

લીરા (બ્રિટિશ પ્રેસ્ટ આફ્રિકા)

લેખકોને

★ ‘અખંડ આનંદ’ ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાઠમાં બે વર્ષમાં લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે. ‘અખંડ આનંદ’ કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી થાય એવા અમારા પ્રયત્નો છે.

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાતો, નાટક, છત્રનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિમિષ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવછત્રવને ઊંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી ‘વિચારો ગૂંથાયા હોય તેમાં તમામ પ્રકારનાં લખાણો ‘અખંડ આનંદ’ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ સાદી ભાષામાં તે સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલાં હોવાં જોઈએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાંસારિક પ્રભ, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે.

★ ‘અખંડ આનંદ’ પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિકાસો, વિજ્ઞાનીઓ, ઈજ્ઞાણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકમેત્રો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો યુક્ત પ્રમાણમાં આવે છે. તત્ત્વીય તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અડવાડિયામાં આપવામાં આવે છે; પરંતુ લેખ ચોક્કસ કયા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. લખાણોની પસંદગીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે; પરંતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો

લેખકની જ રહે છે.

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં જ લેખકને અંક, ચોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાયા પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ‘અખંડ આનંદ’ ખૂબ નિયમિત છે.

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી અર્થમાં ઊતરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માફ પછી છાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી ‘અસ્વીકાર’ એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નક્કી કરવું પડ્યું છે. લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે. લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો કોઈ કોઈ છે.

★ લેખકની કૃતિ યાદીથી, કામળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષર લખેલી ‘લેખી જરૂરી છે. અંગ્રેજી, મંડૂત કે ખીલ કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકવા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે દપાત-અર્થ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું દપાત્રખર્ચ ન મળ્યું હોય તો લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.

★ તંત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાનાં પત્રો મારેનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે :

તંત્રી : ‘અખંડ આનંદ’

ગુલબહાર, ચેટ્ટી પાછળ,

બેરેક રોડ, સુખર્ષ-૧

સર્વ સાહિત્ય વર્ષક કાર્યલેખ તરફથી તંત્રી : સોપાન

મુદ્રક ને પ્રાસદક : ત્રિજ્ઞાનદાસ & કંપની

મુદ્રણ અને પ્રાસદન સ્થાન : સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાવખડ-અમદાવાદ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો	શ્રી	૧
૨ જગજ્જનની ચમત્કારકથા (કાવ્ય)	અધ્યા. બળવંતરાય ક. દાહર	૩
૩ જીવનનું લક્ષ્ય	સ્વામીશ્રી અહૈતાનંદજી	૪
૪ પ્રાર્થના, દન્દ્ર અને અદ્વૈત (ગાંધીજીના બે અગ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો)	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૮
૫ બાપુ સાથેના પ્રસંગો	શ્રી હરિભાઈ ઉપાધ્યાય	૧૧
૬ ચંચુનો મહિમા	શ્રી દેવારનાથજી	૧૪
૭ પદ્મી ધર્મ	મુનિશ્રી સંતબાવજી	૧૮
૮ વશીકરણનો મંત્ર	શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૨૨
૯ વિધનું તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રી બ્લોટીન્દ્ર દવે	૨૪
૧૦ નાલ્યાચાર્ય જરતસ્તુનિ (પરિચય)	વંદિતશ્રી એમ.કારનાથ હાકુર	૨૮
૧૧ પુત્રમૃત (વાર્તા)	શ્રી પીતાંબર પટેલ એમ. એ.	૩૭
૧૨ રાષ્ટ્રમુદ્રા	અધ્યા. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા એમ. એ.	૪૮
૧૩ અણુસાવધ કિલ્લો (પ્રસંગચિત્ર)	શ્રી નટવર મૂ. વીમાવાળા	૫૨
૧૪ શુસ્વાકર્ષણ છૂટે તો? (હળવે લેખ)	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસ.સી. (લંડન); બાર-એટ-લો.	૫૭
૧૫ માનવતાની સુગંધ (વાર્તા)	અધ્યા. શશિન્દ્ર એચ. એમ. એ.	૫૬
૧૬ લોકશાહી	શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ એમ. એ. એલ.એસ. બી.	૬૩
૧૭ દર્શનોનો કાળક્રમ	શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ	૬૮
૧૮ શ્રેણી વધાર્યો (વાર્તા)	શ્રી બાલકૃષ્ણ સુ. નાયક	૭૦
૧૯ બાપુ પર બાળકનો પત્ર	શ્રી ખડગ અદમ્બદ અબ્બાસ	૭૨
૨૦ સાધુતાની પગદંડીએ (નાટિકા)	શ્રી સુરેશ ગાંધી	૮૦
૨૧ પતંજલિ ને યોગદર્શન	શ્રી શાંતિલાલ લા. જોષી એમ. એ.; એસ. ટી.સી.; વિલાસકંઠર	૮૪
૨૨ રાગજની નજીબાઈ (આરોગ્ય)	ડૉ. નાયાલાલ જો. દવે	૮૮
૨૩ તરમાદ્દ યોગી બવાઈન	શ્રી લલ્લુભાઈ ઉપાનકાર	૯૩
૨૪ દુઃખમુક્તિની રાણી	શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ	૯૬
૨૫ ભીલ સંસ્કૃતિ	શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ	૧૦૧
૨૬ તપસ્વીની તેજધારા	શ્રી રતુભાઈ શેઠ	૧૦૭
૨૭ સેવાસ્મૃતિ હરિભાઈ	અધ્યા. ધીરજલાલ પરીખ એમ. એ.	૧૦૯
૨૮ વધુ અનાજ ઉમાડો	શ્રી પ્રભુન્ન દેસાઈ એમ. એસ.સી. (એંગ્લો-ભા.)	૧૧૪
૨૯ તંત્રીની ટપાલ		૧૨૨
૩૦ સુગ્રવદ્	સોપાન	૧૨૩
૩૧ સંસ્થા-સમાચાર	કાપીલજી	૧૨૭

પાપાંક પાગાંદ

વર્ષ ૩, અંક ૩]

તંત્રી : સો પાન

[જાન્યુઆરી ૧૯૫૦]

હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો

કપૂલ કરું છું કે તમને જલ્દી બૂરા યતુભવો થયા હશે. કપૂલ કરું છું કે મનમાં ગાંઠ વાળતા પહેલાં તમે વિચારો કરવામાં જરી થે કયાથ નહિ રાખી હોય; છતાં થે કહું છું કે જલ્દી! એ ગાંઠ છોડી નાખો. ઈશ્વરે જેને વિચારસક્તિ અને શુદ્ધિશક્તિ આપ્યાં છે તેને ગાંઠ વાળી હૈયાની જરા થે જરૂર નથી.

પાછલા યતુભવોને તમે ફેકી દો એમ હું ક્યાં કહું છું? જેણે હમરવાર તમારો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, તેના વિશ્વાસે ગાફેલ રહો એમ પણ મેં તમને ક્યારે કહ્યું છે? હું તો કહું છું કે એ તમારા જેવો જ માણસ છે. તમારા જેવું જ એનું મગજ છે તમારા જેવું જ એનું હિલ છે.

તમે એમ કહી રાકશો કે જીવનમાં સમયે તમે રિપર રહ્યા છો? તમારા દિલમાં બાવના કે વાસનાનાં ભરતીઓટ શું કહી થે નથી આપ્યાં? જડ પથ્થર જેવા કે મદાન દિમાલ્ય જેવા તમે શું સલા રિપર અને અચળ જ રહ્યા છો?

તો કેમ માની બેસો છો કે એનામાં ફેર પડશે જ નહિ, પડી રાકશે જ નહીં? ભલેને એની ફૂટા કે નીચતાના લાખો મસગો તમે બોલા હોય, છતાં થે હું તો કહું છું કે એના દિલના અમાસ જેવા અધારમાં પણ સચ અને દયાના તારલા ચમકી ગયા હશે. મારી તમને વિનંતિ છે કે એ તારલાના વિશ્વાસે ફરીને એના હૃદય ઉપર તમે આંખ મારો.

એમ તો હું કહેતો જ નથી કે તમે જાણું બૂલી જાઓ, એને પરમ સંત માનીને એની સાથે અવહાર કરો, એના રાખો અને વર્તનને સત્ય માની ચાલવા મારો. હું તો કહું છું કે એ જે થોડે ને કહે તે ઉપર ફરીને વિચાર કરવાની જૂઠ રાખો. દિલમાં ગાંઠ વાળી હોય છે એ છોડી નવી વાત આવે ત્યારે નવી રીતે વિચારો. મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમારા અંતરનો પ્રકાશ તમને દર્શાવે નહિ કે તમને ખાણમાં નહિ ઉતારે. એની નવી વાતમાં એ અસત્યનું ઓર હશે તો તમે પારખી જ જશો.

જરી વિચાર કરો. તમારા પોતાના જીવન ઉપરાંત તમે તમારા કુટુંબમાં, મિત્રોમાં,

પરિચિતોમાં પરિવર્તનો નથી જોયાં ? તમે શું એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી કે અધ્યાત્મિકતાની ખીલમાં પડેલો આદમી ધીમેધીમે ઉત્પત્તિના શિખર ઉપર પહોંચ્યો હોય ? તો પછી આટલો અવિશ્વાસ શાને ? સંભવ છે કે એ તો જુદો હોય, અરેખર જુદો હોય, મરતાં લગી એ જુદો જ સાબિત થાય; પરંતુ તમે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો, એમાંથી સત્ય તારવવાની વૃત્તિ રાખશો તો કયું નુકસાન થશે ? એક જ ને કે તમારે સદાયે જગત રહેવું પડશે ? તમારે સદાયે તમારા મનને વિચારોના દીવાથી પ્રકાશવંતું રાખવું જોઈશે ?

એ તો સારી વાત છે બાઈ ! માનવીની વિશેષતા જ એ છે, અવિશ્વાસના અધારમાં લાયભીત જીવન ગાળવા કરતાં વિશ્વાસના અજવાળામાં નીડર જીવન ગાળવાની મોજ કાઢી અનેરી છે; જો મોજ તમે લૂંટો એમ હું ધમ્મું છું.

અને.....અને કાઈકે દહાડો તમારો પ્રકાશ સાચી વસ્તુ પારખી ન શકે, તમારી નિશ્ચિતતામાં થાકવું એકું આવી બધાં અને એ તમને નુકસાન પહોંચાડી દે તો શી ચિંતા છે ? તમે એમ માનો છો કે તમે અવિશ્વાસ રાખશો અને મનની ગાંઠ છોડશો જ નહિ તો તમને કાઈ ફગી નહિ શકે ?

તો પછી શા માટે અંતરને ઉઘાડું નથી રાખતા ? શા માટે માની જોતો છો કે જેણે તમને દગો દીધો છે તે સદાકાળ દગો જ રમશે ? અને તમે એટલેથી જ છૂટાં અટકો છો ? એક માનવીના દગાનો ભોગ બન્યા પછી તેાં તમે અનેક પ્રત્યે અવિશ્વાસ ધરાવતા બનો છો. એક ક્ષણે મૂંઝેલો વિશ્વાસ અને દાખવેલી ઉદારતા તમારામાં દબરગણ્યા વિશ્વાસ અને ઉદારતાના ભાવો ન જગાડે, પરંતુ અવિશ્વાસ અને અનુદારતા તો તમારા આખા જીવનને ઝાપી લેશે.

જન વિચાર કરે, જ્યાં હાડમાંસનાં પામર માનવીઓ તમે છે, ત્યાં વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસ બંને છે. દષ્ટ અને અનિષ્ટનાં મિશ્રણનું જ આ જગત રચાયેલું જણાય છે. સેતાન અને ઈશ્વરની દૃષ્ટના જુદી નથી.

આવા જગતમાં જો વિશ્વાસ, પ્રેમ, ઉદારતા અને સત્યની સ્થાપના કરવી હોય તો અંતરને કદી એક જ વિચારમાં બાંધી રાખો નહીં, એને ઉઘાડું રાખો. એમાંથી વિશ્વાસ પ્રગટશે, સત્ય પ્રગટશે, જો એને બાંધી રાખશો તો કાઈ અજબવાની વાત તમને સાચી લાગશે નહિ, કાઈ અજબવાનો પ્રેમ તમે સાચો માનશો નહિ, કાઈ અજબવાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ અને પરિણામે અવિશ્વાસ, વિદ્રેષ અને અસત્યને તમે વહેતાં મૂકશો.

જીવનને સફળ કરવાનો અને જગતમાં મૈત્રી સ્થાપવાનો સાચો માર્ગ મનની ગાંઠ ઓડી નાખવાનો છે. એથી પ્રકાશ મળશે, વિશ્વાસ મળશે, મૈત્રી મળશે. દુઃખમન અને દુઃખાચાર પછુ એથી અજબવાળું પામશે. અજબવાળો તો એની અસરથી મુક્ત રહી શકશે જ નહિ અને પરિચિતોની દુનિયા પ્રેમગમ્ય બનશે.

માટે જે ગાંઠને ઓડી નાખો.

જંગલજૂની ચમત્કારકથા

અધ્યા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

હવે પ્રાણીઓનાં પાત્રવાળી આપણી પંચતંત્રની વાર્તાઓ, કે દંડની પ્રાણીકથાઓ પાઠનનો સ્વેદ તેા મનુષ્યને જ લડવ જનાવવાનો છે. અહીં એક જંગલજૂની ચમત્કારકથામાં પંખીની અધ્યાત્મિક દારા એકે માનવમાથો સુંદર રીતે વ્યક્ત કર્યા છે. માનવની નીચે અપાયેલુ એવુ પોતાનું દિગ્દાનુ નિવે-
શવનના આપણા મનુષ્યને જ્ઞાન કરે છે.

શાર્દૂલચિદ્ધિવિત

સોનેટ

હાજે એક ચકોર આતક જિજ્ઞાસુ હાજે ત્યાં જાહેડે,
'રાકા, રેલ સુધા!' તણો જપ મટે છે એક ઘાટે વડે,
બીજે આત્મ પુકારિ મેહ વિનવે, 'વધાઈ, વધી પડે!'
આપાડી ગગને જિહ્વા ચ્વિત્તે વીંઝી રહ્યા કોયડો!
માથાડુને અતિકારમી પુલકનો અંગાર હેઠે ગરી,
ફાદમાં વચ્ચે વિશાળ પાદપ તણા મૂલે કપડી નાગરો,
પશુમાં જાણ વિમર્ષિ, લીલ જડજે, દગધાર્ધ પંખી પડ્યા
લોચે, એક જિજ્ઞાસુ દૂર, નવ કે જાજે મુત્તા છયતા!
પાકી મોગમ, વીજગાજબપકે ચોધાર વર્ષો પડી,
જોખું આતકનું મજાવ ઘર્ષ લાંબું ઊઠ્યું ધરાઈ, અને
દેખી જોખું ચકોરનું નજીકમાં જોયા ઉભું વાટડી.
આમોએ ખિલિ પૂર્ણિમા, નવ હતો રાહુ તણો ચોગ, ને
ઊઠ્યું હાઠિ ચકોર ધાઈ-ત્યહિએ જાને પુન આગેડે:
'રાકા, રેલ સુધા!' 'પચોઈ પડ ને!'-જૂના મુરે આકળે!

મોગમ ગામપ્રશાંતિ તરુવર તે આ સચરાચર અત્યંત નય ચ દ, વિરાટ અને અનાવનંત.
ચકોર, આતક આદિ એમાના અતિશુદ્ધ અમંજ્ય છવ, એની કને અમંજ્ય પરસ્પર વિરહ
માગણીઓ કર્યા જ કરનારા મજે નહીં તેમનેમ વધુ અકળાઈને માગનારા. સદિપ્રવાહ કશું
ગળકારતો જ નથી અને પોતાની રીતે વલે જાય છે. લૂ વર્ષે છે અમુક સારામાહા પરિણામ
જાપજે છે, વરસાદ વર્ષે છે, વળી સારાંમાહાં બીજાં પરિણામો પાકે છે શરદ ભેમે છે, વીજ
પરંપરા સ્વ થાય છે. સૌ પોતપોતાનું બરજા કરે; એ દિગ્દિગંત કોણાક્રમમાં વિરાટ સદિ,
બહેરી, નિર્દય, બેઅક્ષય જેવી ગણો તેવી, પોતાના જ આસ પાજા કરે. આવો, ન હતર, છે
આ. અનવરત નિયતિક્રમ. સમજાય છે કે તો સમજીને સાર્વિક શાંતિની દૃઢે કત્તવ્યકર્મ જેક
નજી તેને વળગી રાકો છો. સાચી જાણુ, અણુસમજે આરજા કરજે, અત્યંત દૃઢ માથો
કરજી, ગાથાં ખાયા કરજો, તેનું કશું જ નહિ વજે, અને નકામા કુ બીજાંથી યઈ જશે, તેને
માટે જવાબદાર પણ બીજું કોઈ નથી જ વળી.

અન્યોક્તિ એટલે અન્યને સંદેશને પણ
જુગા જમાવાઈવાળી કાંઠા. આમા સાબિતક
અર્થરૂપે લક્ય એક દોષ, પણ અરક
વિચાર કર્યાંથી સમજવય બીજી વાર્તા.
કપલકથાઓ અને આ અન્યોક્તિઓમાં
કોણ વજાવત નથી સારજી, વિચારો,
મારો, જા, દોષી સિંહ કે એવા જ

જીવનનું લક્ષ્ય

૦

સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી

જેનો હેતુ છે, એવા જગતના સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મગ્ન રહેલ માનવીએ વિશ્વ પાછળ રહેલ પરિપક્વ તત્ત્વની ઉપાસના કરી રીતે કરવી જોઈએ, તેનું બિંદાણુથી અંહી વિવરણ થયું છે. શુદ્ધરાતના ગર્યાગાંડ્યા આગેવાન વિદ્વાન સંન્યાસીઓમાં સાધુસંમેલનના પ્રમુખ સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજીનું આગતું સ્થાન છે.

અપણ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું મૂળ પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મન ઉપર સંસ્કારો પડે છે, તેથી પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. અનુમાનથી બુદ્ધિનો નિષ્કર્ષ થયા પછી પણ તેના તથ્યાતથ્યની કસોટી અનુભવ ઉપરથી જ કરવી પડે છે. સંસાર તરફ દૃષ્ટિ પાત કરતાં આપણને જણાય છે કે આ જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે, નાશવંત છે, બીજામાંથી હોડ, હોડમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી પાછી બીજની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમુદ્રમાંથી જળ આકાશમાં જઈ પાછું વૃષ્ટિ દ્વારા તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. સાગરના તરંગો તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આપરે તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. અનેક બ્રહ્માંડો આદિ કારણમાંથી સદ્બ્ર-સ્થૂળ રૂપો ધારણ કરી, વળી પાછાં ચોસરતાં-ચોસરતાં મૂળ સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આ ક્રિયા સર્વત્ર ચાલતી નજરે પડે છે અને આ અચળ નિયમનું ઉલ્લંઘન કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે કાર્ય અને કારણ વચ્ચે ખાસ ભેદ હોતો નથી. અદ્ય સમય માટે પરિમિત થયેલા અને અન્યરૂપ ધારણ કરનારા કારણને આપણે કાર્ય કહીએ છીએ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જગતમાં કોઈ પણ દ્રવ્યનો કે સંસ્થિતનો સદંતર વિનાશ થતો નથી; માત્ર તેમનાં નામ અને રૂપમાં સતત

મનુષ્યે પોતાનું જીવનધ્યેય નક્કી કરી લીધા પછી પણ વાસનાના વધતા જતા વિસ્તારને લીધે તેના અંતિમ લક્ષ્યમાં ખાધા આવે છે. સર્વન અને સંહાર એ બંને આપણી બાજુ તેમ જ આંતરિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ સર્વની ગતિ 'મુક્તિ' તરફ જ હોય છે, પણ એ આવી મુક્તિ કોને માટે છે? સંવાદની સ્થાપના

ફેરફાર થયા કરે છે.

આ અનુભૂતિ ઉપરથી કેટલાક એવું અનુ-માન કરે છે કે આ સંસાર પરિવર્તન પામતા અણુપરમાણુઓનો સમૂહ છે. તેની પાછળ અધિધાન તરીકે કોઈ પણ સ્થાથી તત્ત્વ નથી. જીવનના મૂળ પ્રશ્નને ઉઠાવી દેવાનો પ્રયત્ન આ પ્રમાણે માનવ-ઇતિહાસમાં ઘણીવાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિમાં અદ્યમ રીતે રહેલી અમૃતતત્ત્વની ભાવનાએ આ વિચારને અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. આપણા મનનું ઘડતર જ એવું છે કે બંધન અને સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પાપ અને પુણ્ય, મુખ અને દુઃખ, માન અને અપ-માન-આ સર્વ વિરોધી દેખાતી કલ્પનાઓ સાથેસાથે જ રહે છે. આ ઉભય ધારણાઓ પૈકી જેટલા પ્રમાણમાં એકનું અસ્તિત્વ છે તેટલા જ પ્રમાણમાં બીજું પણ છે. આપણા પોતાના અથવા જગતના વિનાશનો વિચાર કરવા માટે આપણે તટસ્થપણે સાક્ષી તરીકે બિલા રહેવાની જરૂર પડે છે. આ 'સ્વાધીનતા'-ની-સ્વતંત્રતાની ભાવના જ આપણા જીવન-પંથને પ્રકાશ આપે છે, આપણી પ્રત્યેક ક્રિયામાં વેગ આપે છે, ઉત્સાહ પૂરે છે. જડ-વાદના સિદ્ધાંતો કાર્યકારણની સાંકળમાં આપણા જીવનને કાયમ માટે બાંધી રાખ-વાનો ગમે તેવા પ્રયત્ન કરે, તેપણ તેમાં

તેમને સફળતા મળતી નથી; તેનું કારણ પણ એ જ છે કે શાસ્ત્રતપ્સ્યાની અને સ્વતંત્રતાની ભાવના આપણા સ્વભાવમાં જ એતપ્રોત થયેલી છે અને તેને કાર્પ્ત પણ કાળે નાશ કરી શકાય તેમ નથી જગતના સ્વરૂપને અને આપણા પોતાના સ્વરૂપને તકેયુક્ત પ્રકાર પાંધવા માટે આપણે જા જ ને વિચારોને અંગીકાર કરીને જ અનુમાન ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જગતની રાજધાની તે અદ્યતન સમય મુધી મનુષ્યોમાં અનુસિત અસ્તિત્વ આપણને જણાયા જ કરે છે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આપણને મુજ મળશે એવી માન્યતાથી તે મેળવવા માટે મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે અર્થે માર્ગે પહોંચે છે ત્યાં તો બીજા જ વાસનાનો રૂઝો મનમાં ફેરે છે અને પ્રથમ છંટેલી વસ્તુ નિઃસર લાગે છે યત્તાધીરને પોતાની પાસે જોઈ સત્તા હોય છે તેનાથી સંતોષ થતો નથી, તેમાં દરિ કરવાની તીવ્ર અભિલાષા તેના મનમાં ગદા જ કરે છે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની વૃત્તિને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે, કાર્પ્તવાર આ અસંતોષની ભાવના મુક્ત રીતે અસ્થિ અને સમાજના મનમાં સચાર કરતી માલુમ પડે છે અને કાર્પ્તવાર વિશેષરૂપ કારણ કરી સમાજના જંધારણમાં ઊધલ-પાથલ કરી મૂકે છે આ સર્વવ્યાપી અસંતોષનું કારણ એ જ છે કે આ અશાસ્ત્ર સંસારના પદાર્થો મનુષ્યને કાવચ માટે સંતોષ આપવા સમર્થ નથી પદાર્થો પોતે જ વિનાશી હોવાથી નિઃશુભ આપવા માટે અસંક્રિતમાન હોવા જ જોઈએ એ તો નિર્વિવાદ છે સંસાર જંધનરૂપ હોય તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ અધિકતાવાળી, એવી વૃણ હોવી જોઈએ કે જે તેના નિયમેને આધીન ન હોઈ, તેના ઉપર અધિપત્ય ભોગવતી નહોત ને જે સર્વથા સંતુષ્ટ હોય. આ અનિવાર્ય વિચારપ્રક્રિયામાંથી જ પરમાત્માની

દાતૃત્વી કલ્પનાનો ઉદય થયો છે અને તેના સ્વરૂપ વિશે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યા છે.

આર્થ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરમ તત્ત્વવિષયક સર્વ ભાવનાઓનો સત્-ચિત્-આનંદમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આનાથી આશ્રય માનવશુદ્ધિ જઈ શકે તેમ નથી, ન્યા-મુધી પ્રત્યેક નામરૂપાત્મક જીવંત પ્રાણી આ સન્નિદાનંદરૂપી અતિમ શ્રેય માત્ર કરતું નથી, ત્યામુધી તે અરિધર અને અચાંત અવરથાને તથા આધિ અને વ્યાધિને આધીન રહે છે.

મનુષ્યનો વિકાસ આંતરિક અને બાહ્ય શેત્રોમાં રહેલા નિયંત્રી તત્ત્વોના સામનો કરવાથી જ થાય છે વિશ્વમાં સંહાર અને સર્જન દમોશ સાથેસાથે જ રહે છે. આ ઉત્થ ક્રિયાઓ દ્વારા પરમાત્મા વિશ્વને કારણ કરવાનું અને વિશ્વ દ્વારા પોતાની અગ્રણ્ય શક્તિ અને શાસ્ત્ર આનંદનો આવિર્ભાવ કરવાનું કાર્ય કરે બલ છે. નૂતન સર્જનની પ્રાથમિક અને આવશ્યક શ્રમિકા સંહાર જ છે. વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં ન્યામુધી મનુષ્ય પોતાની દલકી પ્રકૃતિને વિનાશ કરી, તેને જડમૂલથી ઉભેડી નાખતો નથી, ત્યામુધી તે પોતાના હવનનું સાધક કરી શકતો નથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે જે પ્રભ અથવા ભતિ સમપાત્રસાર નવીન સર્જન કરવાની તૈયારી જતાવતી નથી, પણ પરંપરાથી આસ્થા આવેશ આચારવિચારોને વળગી રહે છે, તે દમોશ તમસમાં પ્રવેશ કરે છે, સ્થિતિચુસ્ત બની ભય છે, તેમાં સડો પેસે છે, તેના નાશ થાય છે અને તેનાં ખડિયેશમાંથી નૂતન પ્રભજો અને ભતિજો નિર્માણ થાય છે.

આપણી આસપાસ સર્વ જ વ્યાપી રહેલા પ્રજાંતનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાય ન છે, કે સર્વ પ્રાણીજો એક યા બીજા રીતે જ પરમાત્માના પૂજનમાં જ નિમગ્ન છે, કારણકે ન્યાન્યા કાર્પ્ત પણ ક્રિયા ભેદમાં આવે છે

તેનો ઉદ્દેશ મુક્તિ જ છે, અને એ હેતુથી પ્રેરિત સર્વ કર્મો ઈશ્વરપૂજન જ કહી શકાય. આપણે એક મર્યાદિત વ્યક્તિ નહિ પણ સર્વસ્વ છીએ. સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આપણું વર્ચસ્વ ખરી રીતે છે જ, આપણે સૌમાં છીએ અને આપણામાં સર્વ છે. આવી અનુભૂતિ (કેવળ માનસિક કલ્પના નહિ)ને જ મુક્તિનું નામ આપી શકાય.

આ પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, પણ બુદ્ધિના ઓછા વિકાસને લીધે અથવા વાસના અને આસક્તિના પ્રાગમ્ભ્યને લીધે આપણે સીધો રસ્તો લઈ શકતા નથી. કીર્તિ, ધન અને સર્વ પ્રકારના વિપદોપભોગની એપણાં આપણા મનને આમતેમ ઘસડી ભય છે, લક્ષ્યથી વિમુગ્ધ કરે છે. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તેમાંથી આપણા આંખરના ધ્યેય તરફ એક ઝાલું આગળ લઈ ભય તે પુણ્ય અને જે પાછળ ધકેલે તે પાપ. પાપ અને પુણ્ય સાપેક્ષ છે. સંસારમાં સિત્તભિન્ન હવામાઓ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિદ્રાઓ ઉપર સ્થિત થયેલા છે, તેથી સર્વને માટે એક જ નિયમ લાગુ પડી શકાય નહિ. પ્રત્યેક ક્રમ-માનસિક, વાચિક શારીરિક ના સંસ્કાર ચિત્ત ઉપર પડે છે અને આવા સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી મનુષ્યના ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. તેથી વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વ કર્મો તથા સુખ અને દુઃખનાં સંવેદનો પરમાત્માની ઉપાસનાનાં અંગો છે.

મુક્તિ વીર પુરુષો માટે છે. આત્મજ્ઞાન બળહીન મનુષ્યો માટે નથી. પદાર્થોમાં મમતા ઉપરાંત દેહધ્યાસના સંપૂર્ણ ત્યાગની પણ આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. દેહમાં રથૂન, સદ્ગુણ અને કારણજન્ય અદ્વૈતાવ હોય ત્યાંમુખી સ્વરૂપાનુભવનો સંભવ નથી. આપણા પિંડનું અન્વેષણ કરતાં આત્મા અને ચનાત્મા, દૃષ્ટા અને દરશ, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, આવા બે વિભાગો-

નું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આવા વિરોધી ધર્મવાળા પદાર્થો તદ્દન નિરાળા હોવા જોઈએ. બહુનાર ને બહુવાનો પદાર્થ એક હોઈ શકે નહિ. 'હું' પદાર્થ તે 'આ' પદાર્થ હોઈ શકે નહિ એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; તે છતાં સામાન્ય વ્યવહારમાં તેા ચૈતન્યમાં જડના ધર્મોનું અને જડમાં ચૈતન્યના ધર્મોનું આરોપણ કરીને જ આપણે સર્વ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ અને શરીર અને મનનાં સુખદુઃખો સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આત્મા ઉપર આરોપીએ છીએ. આવો અજ્ઞાનજન્ય વ્યવહાર અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. દૃષ્ટા નિત્ય છે, ત્રિકાલાપ્રાધિત છે તેથી તે નિરાકાર-નિર્વિકાર હોવો જ જોઈએ, પરિપૂર્ણ હોવો જ જોઈએ આવો પ્રથમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિવેક કરી પછી તેના સાક્ષાત્કાર કરવો; અને છેવટે દરમને દૃષ્ટાની અંદર સમાવી લઈ દૃષ્ટાની શક્તિ તરીકે તેને અનુભવવું, એ પરમ સાધ્ય છે. વિવેક અને સાક્ષાત્કાર વચ્ચે થણું ફરક છે. વિવેક કરવો તે બુદ્ધિનું કામ છે. અનુભૂતિ એ બુદ્ધિની પરની અવસ્થા છે. બુદ્ધિ લક્ષ્યનો નિર્ણય કરી આપે, તેનું સ્વરૂપ દર્શ કરે અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવે; તેનાથી આગળ જવાની તેનામાં શક્તિ નથી. બૌદ્ધિક જ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રતિબિંબ પોતાના અલગ અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરે તે જ ત્રિબિંબની સાથે એકત્વનો આનંદ કરી શકે.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગતના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉદ્દેશ સંવાદની સ્થાપના છે. જીવન પ્રથમ વિસંવાદથી શરૂ થાય છે, પણ તેની સાથે જ ઊંડાણમાં, મનુષ્યના ચિત્તની અંદર આવી પતિસ્થિતિનો સંતોષકારક ઉકેલ પણ હોવો જોઈએ એવી ભાવના પણ રહેલી હોય છે. જેમજેમ અવ્યવસ્થા અને વિપત્તાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમતેમ સુખેનું ઉપભવવાના પુરુષપ્રયત્નોમાં પણ વેગ આવતો

નબ છે. જઠ તત્ત્વમાંથી પ્રાણતત્ત્વનો વિકાસ અને પ્રાણતત્ત્વમાંથી મનનો વિકાસ આપણે અનુભવીએ છીએ. પ્રાણતત્ત્વ પહેલેથી જ જઠ-તત્ત્વમાં અંતર્દિત રહેલું ન હોય તો આ પ્રમાણે વિકાસ શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે પ્રાણતત્ત્વની અદર મન પણ પહેલેથી જ રહેલું છે. આ નિયંત્રણેલી આપણે અપનાવીએ તો, મન પણ એનાથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાનનું આવરણ છે, તેની અંદર પણ કોઈ એતના રહેલી છે, એવા અનુમાન તરફ આપણે કુદરતી રીતે જ દોરવાઈએ છીએ અને મનુષ્ય-જાતિમાં પ્રકૃતિપ્રાપ્તિ માટે, અનંત શક્તિ માટે, શાશ્વત જ્ઞાનદં માટે જે તીવ્ર ઇચ્છા સતત રહેલી છે તેનું સંયુક્તિત્વ કાનલ આપણને મળી રહે છે.

એક અચિંત્ય પરમશક્તિ વિશ્વરૂપ બનવાનો સંકલ્પ કરીને પોતાનો આનિર્વાચ્ય ભિન્નભિન્ન ચાલી શ્રેણીઓમાં કરતી રહી છે, જઠમાંથી પ્રાણતત્ત્વમાં, પ્રાણમાંથી મનમાં, તેવી જ રીતે મનનો પણ સંપૂર્ણ વિકાસ સાધીને તેની અંદર રહેલી શક્તિ અને સુષ્પ

શક્તિઓનો પણ આનિર્વાચ્ય અવસ્થ થવાનો છે જ. પશુરૂપી જીવંત પ્રયોગશાળામાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય-રૂપી જીવની અને વિચાર કરતી પ્રયોગશાળા-માંથી જીવ-મુક્તિનો, પરમ માનવનો, દિવ્ય મનુષ્યનો ઉદય થવો જ બોધ એ એ વાત નિશ્ચય છે. પશુઓમાં અને છુદ્ધિમાન મનુષ્યો-માં ફરક એટલો જ છે કે પશુઓની સુધી પ્રકૃતિની ઇચ્છાનુસાર ઉત્પત્તિ થવા કરે છે. મનુષ્યમાં વિવેકની દસ્તી હોવાથી, વિશ્વના અસ્તિત્વના પ્રયોજનનું અને કુદરતના નિય-મોનું જ્ઞાન પોતે મેળવી શકે છે અને સમાન સહકાર આપી શક્યસિદ્ધિનું કાર્ય સરળ અને ત્વરિત બનાવી શકે છે.

આ દરમિયાન વિશ્વની પાછળ એક શાશ્વત પરિપૂર્ણ તત્ત્વ રહેલું છે. આ જગત તેનું જ મૂર્તસ્વરૂપ છે, આ અનુભૂતિ મેળવી, આ સ્થિતિમાં સતત નિશ્ચય રાખી, સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટ કરણોને વિશુદ્ધ બનાવી, આ પરમ સત્યનો અધિકારગત અને સામુદાયિક જીવનમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવો એ જ માનવજીવનનો ઉદ્દેશ છે, આ વિચાર આપણે મનમાં દૃઢ કરવો બોધ એ

★

પ્રતાની ઓજ નામની રમત બહુરાશ્યોને હીંટલરના જીવનમાં બનેલા કહેવાતો એક બનાવ બહુવે ઠીક થઈ પડશે.

હીંટલરના મહાનમા વખત પસાર કરવા માટે વારે ય નાઝી માધાતાઓ ધોજ રમી રહ્યા હતા. હીંટલર, ગોરિંગ, ગોમ્બેલ્સ અને રીબન્ટ્રોપ. રીબન્ટ્રોપ અને ગોમ્બેલ્સ સાથી હતા

સરઆત રીબન્ટ્રોપે કરી, કહ્યું :

‘તમ્હુ ચોક્કી.’

‘વાર હાળી’ પોતાના પત્નીને બરાબર અભ્યાસ કરીને ગોરિંગ બોલ્યો

‘પાવ ચોક્કી’ ગોમ્બેલ્સે સાથીને ટેક આપ્યો

હીંટલરે ત્યારે બોલ્યો : ‘એક કુદરતી’

આથી ત્રણેયના ઉત્તરો આવ્યા :

‘પાસ !’

‘પાસ !’

‘પાસ !’

પ્રાર્થના, દ્વંદ્વ અને અદ્વૈત

૦

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

પૂ. બાપુના વાર્તાલાપો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. આપણે એ વાંચી પાવન થઈએ ને પ્રકાશ મેળવીએ.

[૧]

[તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૩. સ્થળ : વર્ધા. એક હરિ-
નક ભેડેનો વાર્તાલાપ, હરિજનસેવા વિધેની
તે થઈ ગયા પછી તેમણે પ્રાર્થના વિષે પ્રશ્ન
કી.]

૦ : હું પ્રાર્થના કરવા બેસું છું, ત્યાં બીજા
જ વિચારો હુમલો કરે છે, તેનું શું
કરવું ?

ગાંધીજી : મને તો અતુલ્ય કોવું લાગે છે
કે પ્રાર્થના વખતે બીજા વિચારો આવે છે
એનો ખ્યાલ જ ન કરવો, એનું દુઃખ ન માનવું.
વિચાર ન કરવાના વિચાર કરવા જતાં
તેનો હુમલો વધારે ભેરથી થાય છે. બીજાનો
બીજા દેખે છે એ પ્રમાણે અપ્રાસંગિક વિચારો
આવે છે. વિચારો કેમ આવે છે એની ચિંતા
રાખવી એ વિચારોને વેરબાવે પૂજ્યા જેવું
છે. ન ભેડતા વિચાર આવે તો ભણી લઈએ
કે શરૂ આવ્યા છે; પણ આપણે એનું આવાહન
ન કરીએ. વગરનોતરેલો પેરોણા ઘરમાં આવી
જાય તેને આવકાર નથી મળતો, તેથી તે
કાચવાઈ જાય છે, તેમ વગરબોલાવેલા વિચારો
આવે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જશે; પણ
જેમ વણનોતરેલ પેરોણા ઘૂસી જાય તેથી નોત-
રેલાને આપણે ભૂલતા નથી, તેમ નહિ છુદેલા
વિચારોના હુમલાથી આપણે છાંછેલી પ્રાર્થના
ખંધ ન કરીએ, ને પેલા હુમલાથી અકળાઈ
એ નહિ. જેજેમ તેની અવગણના થતી જશે

જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખ ખિંદુસ્તાન તો
શું, જગત નહિ ભૂલે. સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા
અર્થે આ દિવસે ભવ્ય આહુતિ અપાઈ. એ દિવસે
પૂ. બાપુ અમર બન્યા. આપણે હૃદયે પામર
દેખાયા. ખલિદાનનો એ સમય હતો પ્રાર્થનાનો.
અહીં આ વાર્તાલાપ પણ પ્રાર્થના તથા દ્વંદ્વ અને
અદ્વૈતની ચર્ચા કરે છે. બાળ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલા

તેમતેમ તે મોળા પડતા જશે, ને પ્રાર્થના
આપણું ધ્યાન વધારે ને વધારે રોકતી જશે.
બીજા વિચાર આવે છે માટે પ્રાર્થના ન કરવી,
એ જરાજર ત્યારે હોય જ્યારે આપણે વિચારોને
બોલાવતા હોઈએ. પ્રાર્થના કરવા બેસવું ને
બીજા વિચારોને બોલાવવા એ દંભ થાય. કુવિ-
ચારો સાથે માનસિક અસહકાર થવો ભેઈએ.

[૨]

[તા. ૨૧-૧૦-૧૯૩૩. સ્થળ : વર્ધા-ગઈ કાલની
પ્રાર્થના વિધેની ચર્ચા વખતે શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ
પોદાર હાજર હતા. એના અનુસંધાનમાં તેમણે
આજની ચર્ચા ઉપાધી, અને તેશને ગાંધીજી ભેડે
નીચેના વાર્તાલાપ થયો.]

મહાવીરપ્રસાદ : વિચારો સારાજૂરા તો
આપણે માની લીધા છે કે આ સારા ને આ
જૂરા. એ આવેલ્ય એથી ગભરાવું શું ?

ગાંધીજી : સારા ને જૂરા એ ભેદનું મહત્ત્વ
નથી એમ નહિ. એ વિચારો જમેતેમ આવે
છે એમ પણ નથી. તે અમુક નિયમ અનુસાર
આવે છે. એ નિયમ શો છે તે સમજાવવાની
કાસિશ નીતિશાસ્ત્રે કરી છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં
કેંક કાયડા એવા હોય છે. જે છોડવા માટે
કેટલાક કાલ્પનિક વ્યવહાર કરવા પડે છે. તે
કાયડા છોડવામાં મદદગાર થાય છે, છતાં તે
કલ્પ કાલ્પનિક છે; એ સિવાય એનો બીજો
ઉપયોગ નથી. તે જ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રી-
ઓએ એક કલ્પના રચી દીધી છે કે જગતમાં

બધે ૬૬ કામ કરી રહ્યા છે—એક દેવી છે ને બીજી આસુરી. એક અગ્રેજ દેખો— એક નવલકથા લખી છે, તેમાં મોટી આધ્યાત્મિક વસ્તુ જતાવી છે એ નવલકથાનું નામ છે ‘ગેકિલ એન્ડ હાર્ડફ’ મિલ્ટને ઈશ્વર અને શેતાનનું ૬૬ કલ્પનું છે, ને જરથોસ્તે અહુર મઝ્દ અને અહિમાનનું એવું પ્રમાં ધર્મ રાક્ષોમાં છે, પણ હું કહું છું કે એ ૬૬ કાલ્પનિક છે બાકી ઈશ્વર તો એક જ છે, ને તે અનિર્વચનીય છે વસ્તુતઃ એ એવો કાઈ ઈશ્વર છે જ નહિ, જે શેતાનની ભેડે યુદ્ધ કરતો હોય પણ ઈશ્વર શેતાનની સામે યુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છે એવી કલ્પના આપણે કરી મહાભારતકરે પાંડવ કૌરવનું ૬૬ આયુષ્ય ને જતાનું કે કૌરવ ભેડે અસહકાર કરવો ભોઈએ

મહાવીરપ્રસાદ : આપે તો કહ્યું છે કે અસહકાર કરીને જાતમાં પડીએ છીએ ।

ગાંધીજી : એ અસહકારનું શસ્ત્ર કાઢ્યું ને પછી તેને મર્યાદિત ક્યું એટલું જ બાકી અસહકાર તો ચાલુ જ છે એનાથી માનસિક પરિવર્તન થવા પામ્યું પહેલાં આપણે સર કારી શાબાઓ બધી સારી માનતા હતા, હવે બધી બૂરી માનવા લાગ્યા છીએ એનો અસહકાર આપણે પૂરો કરી નથી શકતા તો એ આ મોટું માનસિક પરિવર્તન તો થયું જ છે એક માણસ વ્યભિચારને ધર્મ માનતો હોય ને બીજો તેને અધર્મ માનતો હોય એ એમાં કેટલો બધો ફેર પડે ? વિકાર આપણા મનમાં અતિથિ બનીને નથી આવતા, ચોર બનીને આવે છે ચોરને આપણે પસંદ નથી કરતા, પણ આ એક સાચો હોવો ભોઈએ જે માણસ કહે છે કે ‘હું આના વિચારોને નાપસંદ કરું છું’ છતાં મનમાં તો એ વિચારો ક્યાં કરે છે તેને માટે મારી આ વાત

નથી આપણે તો એમ માનવું ભોઈએ કે કુવિચારરૂપી આ દુશ્મને આપણા ઘરને ઘેરો ઘાસો છે એનાથી ડરીએ કેમ ? પરાસ્ત કેમ થઈએ ? પણ મનથી એનો વિરોધ કરવો એટી દઈએ તો આપણે હામાં આપણો તો એવો નિશ્ચય હોવો ભોઈએ કે જ્યાંસુધી ધર્મ શકશે ત્યાંસુધી એનો વિરોધ જ કરીશું ધ્રુવસીદાસનું એક ભજન છે, તેમાં કુવિચારો ને ‘તરકર’ કહ્યા છે * એ ભુલદ વસ્તુ છે તરકર ઘરમાં આવી ગયા છે, પણ માણસ એનો આદરસત્કાર કરતો જ નથી, છતાં ઘૂસી ભય છે એની પરવા નથી કરતો—આવી આપણી પ્રતિ હોવી ભોઈએ

મહાવીરપ્રસાદ : અમુક વિચારો ‘ખરાબ’ છે, એવી કલ્પના તો આપણે કરી છે માણસ હમેશાં પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેતો હોય, તો એવા વિચાર આવે જ કેમ ?

ગાંધીજી : આવો વિચાર કરનાર પણ આપણે જ છીએ બીજી તરફથી એ પણ સાચી વાત છે કે વિચારને હાથબનાર પણ આપણે જ છીએ તેથી કહું છે કે માણસના મનમાં ૬૬ યાદો છે એ યોજના કાલ્પનિક છે સાચી નથી છતાં કલ્પના વડે ૬૬નો સ્વીકાર કરવા થી જ જગતમાં આપણો નશાવ ધર્મ શકે છે

મહાવીરપ્રસાદ : પણ એ કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરીએ તો ?

ગાંધીજી : એનો અસ્વીકાર કરવાથી આપણો નશાવ ધર્મ શકતો હોય તો એ કલ્પના વિના ચલાવીએ હું તો મારા અનુભવની વાત કરું છું કેવળ શાસ્ત્રની જ વાત નથી કરતો હું તો આ કલ્પનાનો આધાર લઈને જ શાંતિ મેળવું છું હું માનું છું કે મારા મનમાં ૬૬ છે એક ઈશ્વરી ને બીજી આસુરી. તેમાંથી હું

* ૬૬ ધ્રુવસીદાસ ગુન રામા, લલિત દંડેર

ધૃષ્ટીને રાખીશ, આસુરી વિચારો આવે તો છે પણ હું માનું છું કે એ લૂંટારા છે. એમ માનું છું ત્યાંસુધી હું સુરક્ષિત છું. એ વિચારોને હું અજ્ઞતાતા માનું તો હું મૃત્યો પશ્યો છું.

મહાવીરપ્રસાદ : આપ દ્વંદ્વ માનો છો, ત્યારે આપ પોતે પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર છો એવી કલ્પના કરો છો ને ?

ગાંધીજી : ત્યાંસુધી દ્વંદ્વ ચાલે છે, ત્યાંસુધી પરમાત્મા આપણાથી વિન્ન શક્તિ છે એમ માનવું પડે છે. એથી ઊલટું એમ માનનારા પશ્ય છે કે પરમાત્મા તે હું જ છું. એ પણ કલ્પનાની જ વાત છે. કેટલાક કહે છે કે ‘અહં પ્રજ્ઞારિમ’ જેને એવો અનુભવ હોય તેને હું નમસ્કાર કરું; મારો એ અનુભવ નથી.

મહાવીરપ્રસાદ : એ જે કલ્પનામાં સુરક્ષિત કર્ષ ?

ગાંધીજી : મેં કહી તે. પેલી બીજી કલ્પનામાં ગેરસમજળ આવી જવાનો સંભવ છે, આમાં નથી.

મહાવીરપ્રસાદ : મને તો પેલી બીજી કલ્પના ગમે છે.

ગાંધીજી : તો એને વળગી રહેજો. તમારામાં એવી શક્તિ આવતી જશે ને વધશે, તો તે એની મેળે દેખાઈ આવશે. ધોઈ માણસની આંખમાંથી મલિનતા ચાલી જાય, તો તેની ખજર તરત પડે છે. એને માટે પરીક્ષકની જરૂર નથી પડતી. એનો પ્રભાવ આપોઆપ પડે છે.

મહાવીરપ્રસાદ : આપ કહો છો એ

રસ્તો ગીતાએ માન્ય રાખ્યો છે ખરો ?

ગાંધીજી : માન્ય રાખ્યો છે, એવો મારો ખ્યાલ છે. આખી ગીતાનું એક ચિત્ર બતાવી ને જુએ તો આ કલ્પના મળે છે, આપણી ને કરોડોની પાસે તો આ ચીજ હોઈ શકે. અભ્યક્તની ઉપાસના દેહધારીને માટે અશક્ય જેવી છે, એમ ગીતામાં કહ્યું છે; જે સાર્વજનિક અનુભવ છે તેને તે કેમ બાતલ કરી શકે ? સાર્વજનિક અનુભવ તો દ્વંદ્વનો જ છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં તો દ્વંદ્વ જ દેખાય છે. અપ્રત્યક્ષ જગતની ઝંઝટમાં પડતું તે ગીતા-ધારની દૃષ્ટિએ સારું નથી. આપણે એવીસે કલાક પ્રત્યક્ષ જગત પર નિર્ભર રહીએ છીએ. એ જગત જોડે મારે કશો સંબંધ છે જ નહિ, એમ કહેવું એ દંભ છે. ડિંકી ધમ્માં જોટલો દંભ ઘૂસી ગયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય ઘૂસ્યો હશે.

મહાવીરપ્રસાદ : હું જ પ્રજ્ઞા છું એમ માનવાથી અહંકાર પણ વધવાનો ભય રહે છે.

ગાંધીજી : કેટલો બધો ! ‘અહં પ્રજ્ઞારિમ’ કહીને શંકરે શુદ્ધિચાતુર્યનો પ્રયોગ તો કરી લીધો; પણ તેઓ કેટલા નમ્ર ને શાન્તી પુરુષ હતા ! એ વાતની ખજર એમના આ વાક્ય પરથી નથી પડતી.

મહાવીરપ્રસાદ : શંકર સિવાય પણ આ દ્વિવસ્યીને રથાન છે.

ગાંધીજી : એ વાત મારી પાસે કબૂજ કરાગ્યે કશું નહિ વળે. મારો અનુભવ તો એવો નથી.

★

એક સભામાં વક્તવ્ય પૂરું થઈ ગયા પછી એટલા બધા સવાલો પુછાયા કે વાત જ ન કરો. યાકેલા વક્તાએ અતિ પ્રશ્ન કર્યો :

‘હજી કેઈને સવાલ પૂછવો છે ?’

એક લૂંટવાને આંખની લેંચા કરી ને પૂછ્યું :

‘સાહેબ, કેટલા વાગ્યા ?’

બાપુ સાથેના પ્રસંગો

શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય

બાપુએ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરેલા એવાના લગભગ અઢી સદી નેટલા વર્ષો દરમિયાન મેટ્રેટલી પ્રવૃત્તિના ને કેટકેટલી વિવિધતાવાળા શોકો એમના સંપર્કમાં આવ્યા હશે! એ સર્વેને પારસમણિનો સ્પર્શ લાગ્યો છે. આનંદવાની માવજતની બેંચી સમજાવતી અને દરિયાવ દિલની એમની મહત્તાનું

સાચું માપ તેા કદાચ લાવિનેા કતિદાસ જ દાદી શકે. 'વજ્રાદિપિ ક્ષેત્રાણિ મૃદુનિ કુસુમાદિપિ । વન્યથા યે ક્ષેત્રે અને કુસુમથી યે મૃદુ' એવા માનવતાના વિશ્વ પુષ્પની ફારમ અહીં અપાયેલા પ્રસંગોમાં પણ મેટ્રેટલી જણાય છે બાપુના આ શ્રાદ્ધમાસમાં, એમના જીવનપ્રસંગો પાછળનું રહસ્ય સમજીએ શ્રી હરિભાઉ મોહા વિચારક અને પ્રવિદિત દેખક છે.

એ બપુરના એક કાર્યકર્તા હતા. એ બધા સાચાભોલા, નેકદિલ અને વ્રતસંયમ પર શ્રદ્ધા રાખનાર હતા. એમને પ્રજાચર્યની સાધના કરવાની ધણી જ ઉત્કંઠા હતી. પરણેલા હતા. લગ્ન થયે એવાર વર્ષ થયાં હશે, પરંતુ એમણે પ્રજાચર્ય પાળીને રહેવાનો નિયમ કર્યો તેઓ વડાદારીપૂર્વક એનું પાલન કરવાની કોશિશ પણ કરતા હતા-પરંતુ એક વાતને દીધે એ બધા જ કુખી રહેતા હતા- એમની પત્નીનો સહકાર મળેા નહોતો. એમને બાપુનું એક વચન યાદ હતું કે દંપતીમાંથી જો એક પણ પક્ષ ઈંગે, તેા સામાની રાહ એવા વિના પ્રજાચર્યવ્રત ભર્ષ રહે છે. એ અનુસાર એ ચાલી રહ્યા હતા, પરંતુ એમની પત્નીની બિચારીની ધણી જ ખૂરી દયા હતી. જનરદસ્તીથી પળાવેલા આ સંયમમાં ને સંયમમાં જ એનું મન કુશિત થવા લાગ્યું. અતે એ ગાંડા જેવી બની ગઈ કદાચ હિસ્ટરિયા પણ થઈ ગયો હશે એનો ચહેરો એકં ને જ દયા આવતી હતી. એનો ચહેરો ઉદાસ ને આંખો શનમાં વિહ્વળતા જેવી લાગતી હતી એ ભાઈ મોટી મુઝવણમાં પડી ગયા. 'મારી પાસે સલાહ લેવા માટે આવ્યા મેં તેા સીધીસાદી રીતે વ્યવહાર સલાહ

આપી કે તમારે મૃદસ્થી જીવન જ બ્યતીત કરવું એઈએ. આ પ્રજાચર્ય તમને ફળશે નહિ. થોડુક સમજાવ્યા પછુ ખરા, પરંતુ એમને ગળે વાત કીતરી નહિ એટલે મેં જતાવ્યું- ઠીક બાપુજીને પૂછી લો.

આ પ્રસંગ બાદ થોડા જ દિવસોમાં બાપુ અજમેર રેશનેથી રવાના થયા. મોટેભાગે અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા. અજમેરથી બિયાવર રેશન સુધી એ દંપતીને બાપુ સાથે વાતચીત કરવાનો અવસર મેં અપાવ્યો. હું પણ તે વખતે હાજર જ હતો. મને મારી સલાહની થોડવતા પર વિશ્વાસ હતો, પણ હું ઈત્સુક હતો બાપુની સલાહ બલુવા માટે. બધારે મેં એવું કે બાપુએ પણ મેં આપીતી એવી જ સલાહ બરાબર એમને આપી છે ત્યારે મને ધણો આનંદ થયો પરંતુ બાપુની એક દલીલ ખૂબખૂબ સચોટ હતી, એ જ દલીલ અહીં કામ કરી ગઈ. એમણે કહ્યું: 'મને તમારું પ્રજાચર્ય કાચું માલુમ પડે છે.'

વતિપત્ની બને બોલ્યા:

'જી નહિ બધારથી એ વ્રત દીધું છે ત્યારથી બિલકુલ એનો ભંગ થયો નથી.'

બાપુએ કહ્યું:

'સહે, પરંતુ એની જુજુ' જહેનના

મન પર હજી સુધી વરતાઈ નથી. સાચા બ્રહ્મચર્યનું અવસ્ય એવું પરિણામ આવતું એઈએ કે જે કાઈ એના સંપર્કમાં આવે તેનું મન વિકારોની દિશામાંથી ખિલકુલ પાછું હઠી જાય. પત્ની તો ચોવીસે કલાક તમારી સાથે રહે છે, તોપણ આકુળવ્યાકુળ થઈને એ ગૃહસ્થીજીવન વાંછે છે, એટલે તમારા બ્રહ્મચર્યમાં જરૂર કેંક ખામી છે અને તમારે પોતાનો આગ્રહ છોડીને પત્નીને સંતોષ આપવો એઈએ.

પત્નીનો ચહેરો ખીલી ઊઠ્યો. એ ભાઈને પણ એવું લાગ્યું કે જાણે કાઈ મુશ્કેલીમાંથી છૂટ્યા.

બાપુ આગ્રહી તો હતો જ, પરંતુ એકાંચી નહોતા. એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે એ પોતાના કે ખીબના પ્રયોગોને ખૂબ જારીકાઈથી ભેતા હતા અને એનાં પરિણામો પરથી એની ઊંડી છલુવટ કરતા હતા. એમ કરવાથી મોટામોટા અને કેટલાક ભયંકર ગણાતા પ્રયોગોમાંથી એમને હમેશા બળ, સ્ફૂર્તિ અને પ્રગતિ મળ્યાં છે. ગાડી ક્યાં અટકી રહી છે એ એ તુરંત જ માપી લેતા હતા અને અધિકારી એઈને એવી સલાહ એને આપતા હતા.

*

સામાવાળા વિરોધીને તરત જ જીતી લેવાનો બાપુમાં અદ્ભુત બદુ હતો. અજમેરના મારા એક આયસમાજ મિત્ર બાપુના મોટા દીકાકાર હતા. બાપુ પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા તો ઓછી નહોતી, પરંતુ એમના વિચારો-ખાસ કરીને અહિંસા સંબંધી વિચારો-ને એ હાનિકારક માનતા હતા. એ ઘણા સ્પષ્ટવક્તા અને આખાગોલા હતા. હરેક વખતે કહ્યા કરતા હતા કે મહાત્માજી સાથે મારી મુલાકાત કરાવી દો તો હું એમને મોટેમોટા ખરેખરી સંભળાવું. હું એમને 'હા હા' તો ક્યાં કરતો હતો, પણ મારા મનમાં ડર પણ હતો. સંભેગવશાત એક દિવસ બાપુ અજમેર થઈને

ગયા અને અમે હોટો એમનાં દર્શન માટે ગયા. પેલા મિત્ર પણ આવી પ્રહોળ્યા. મને બાપુની સામે જ કહ્યું: 'મારો પરિચય કરાવી દો!' હવે તો મારે બાપુને કહેવું જ પડ્યું:

'બાપુ! આ મારા આયસમાજ મિત્ર છે. ઘણા જ નીડર છે ને તમારા વિચારોના કડક પરીક્ષક છે. આપને મળવા માટે ઘણીવાર એમણે મને કહ્યું છે.'

બાપુએ હસતાહસતા કહ્યું:

'હા, હા, જરૂર, એમની વાતો તો હું જરૂર સાંભળીશ.' મિત્ર ટ્રેનના ડગાની અંદર દાખલ થયા અને ઊભાઊભા જ એમણે પોતાનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કરી દીધો. બાપુ સાંભળી રહ્યા. એમને કશુંય વળતું કહેવાનો પ્રસંગ જ નહોતો મળ્યો, ભાં ગાડીએ સીટી મારી. મિત્રની વાત પણ અધૂરી રહી ગઈ. એ સ્ટેશન પર ઊતરી પડ્યા. હું બાપુની સાથે ટ્રેનમાં આગળ ગયો. મિત્રના અછડપણા પર મનમાં હું દુઃખી થઈ રહ્યો હતો. મારું દુઃખ મટાડવા માટે મેં અપરાધીની રીતે કહ્યું:

'બાપુ, હું જાણતો હતો કે એ આપને ખરીખોટી સંભળાવશે પ...ણુ...'

વચમાં જ બાપુ, જાણે મારી શરમને છુપાવતા હોય તેમ બોલ્યા:

'પરંતુ મને તો અસ્તોસ છે કે વધારે વખત નહોતો, નહિ તો એમની હજી પણ વધુ વાતો હું સાંભળત, એમને પૂરો સમય આપત.'

હું તો શરમાઈ જ ગયો. બાપુને મેં કેટલા નાના માની લીધા હતા!

*

બાપુ ઘણી જ મીઠી ચીમકી, આપી શકતા હતા. શીખ આપવા માટે એ નકામી નીચડતી નહોતી. સામી વ્યક્તિને ભગ્ન કરવાનો એ અહિંસામય પ્રકાર છે. હું આશ્રમમાં

રહ્યો હતો બાપુના જ આદેશથી રાજસ્થાનમાં કામ કરવા માટે આવ્યો હતો આશ્રમ જીવનને અનુકૂળ જ મારા જીવનને બેવાની એમની અપેક્ષા હતી કે પણ પ્રયત્ન તો એવો જ કરતો હતો પરંતુ એકવાર મારે મહુ નીચું જોવા જેવું થયું સફડકુંબ કે પુષ્કર ગયો હતો તે વખતે મારે એક જ સત્તાન હતું શકુતલા ચારપાંચ વર્ષની હતે મારા અબજુતા એની માએ એને કાનનાં લટકણિયાં લાવી આપ્યાં હશે એ દિવસોમાં એ નવેનવા હતાં પુષ્કરથી શકુતલા મારી પાસે આવી અને બાપુની ગોદમાં પહોંચી ગઈ બાપુએ લટકણિયાં પકડીને દસતાં દસતાં કહ્યું

‘ઠીક ત્યારે હરિમાહિની દીકરી પણ આ પહેરે છે એમ ને ?’ મને તો કાપો તો લાહી થે ન નીકળે ત્યારે હું એમ કહું કે એની માએ મારાથી છૂપી રીતે એને લાવી આપ્યાં હતાં તો મારી મોગઈને લીધે હું એની માને બાપુની સામે નીચી પાડું છું મને હનિજત થયેલો બેઈને કવચ બાપુ પરિગ્રિયતિ પામી ગયા શકુતલાને એમણે પૂછ્યું

‘કેમ માતાએ લાવી આપ્યાં છે ને ?’ શકુતલાએ મારી તરફ જોઈને કહ્યું હવાવી હા નો બાવ પ્રદર્શિત કર્યો બાપુ બોલ્યા

‘ઠીક, ઠીક, હજી થે તમારે આશ્રમમાં વધુ રહેવું બેઈએ’

*

એકવાર અજમેર રેલ્વેનથી ટ્રેનમાં જતાં જતાં બાપુ મારા કેટલાક પ્રસંગો ઉત્તર આપી રહ્યા હતા થઈ જ સહનતાથી મને સમજાવી રહ્યા હતા. ‘ઠીક એક યુવનો કે વિચાર કરવા લાગ્યો હવે ધ્યાન તો એ મુદ્દા પર ચોંટકું હતું ને બીજી બાજુ બાપુ

કહે જતા હતા અને હું ‘હા-હા’ કહે જતો હતો મારી આંખો દ્વારા બાપુએ બેઈ નીધું કે હું બીજી ઠીક દુનિયામાં છું

તરત જ પ્રશ્ન કર્યો

‘સમજ્યા ?’

એ વખતે મારા મુખમાંથી જળપૂર્વક શબ્દ નીકળ્યો

‘હા’

વળી દસીને એમણે પૂછ્યું ‘શું સમજ્યા ?’

હવે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો શું જવાબ હતું ? સમજ્યા તો હું ધૂન પણ નહોતો ! એમનું મુખ બેઈને કે ગભરાઈ ગયો રાર માર્શને બોલ્યો

‘બાપુ હું તો ઠીક બીજા જ વિચારમાં પડી ગયો હતો અમરતો જ ‘હા હા’ કર્યો કરતો હતો’

બાપુ બોલ્યા ‘એ તો ને જોયું એટલે તો તમને પૂછ્યું હું વાત કરતી વખતે સામી બક્ષિતની આંખો અને મુખ બેયા કરે છું ન્યારે એમ માલુમ પડે કે કે એ આંખો સામજ્ય ન સોમજ્ય કરે છે ત્યારે કાં તો વાતચીત બંધ કરી દેડે છું અથવા તો વિષય બદલું છું’

*

શ્રી. શેમાનદ રાહતે મને એમનો એક પ્રસંગ કહ્યો હતો બાપુ આજ્ઞા આજ્ઞા હતા શ્રી રાહત એમને મળવા ગયા બાપુએ દક્ષિણ ભારતમાં ‘હિંદી પ્રચારનું કાર્ય’ ન્યારે તર કહ્યું, ત્યારે ને ‘હિંદી પ્રચારક ત્યાં પહેલા પહેલા પહોંચ્યા હતા’ એમાં ભાઈશ્રી શેમાનદ પણ હતા એ હિંદીના અગ્રણ્ય લેખક કવિ તથા મોટા હાસ્યકાર હતા બાપુને એમની સાથે ત્યારથી સંબંધ હતા એ દિવસોમાં એ મારી સાથે ‘ત્યાગભૂમિ’નું સંપાદન કરી રહ્યા હતા ‘ત્યાગભૂમિ’નો ‘પ્રતાપ અઠ નીક

મૃત્યુનો મહિમા

શ્રી કેદારનાથજી

તેને કાઈ પણ સ્વરૂપે ગમે તે સંલેગાનાં આવકારવા કાળે, આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એક સ્વભાવને ત્યાં આવેલા આવા પ્રસંગે પૂ. નાથજીએ મૃત્યુનો મહિમા બતાવ્યો છે. આ પ્રવચન પૂ. બાપુના અંતેવાસી શ્રી. હનુ ગાંધીએ નોંધી લઈ પૂ. નાથજીને વંચાવી ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકો માટે અહીં આપ્યું છે.

શ્રીના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે થાય છે કે હું શું કહું? કેઈ જ સૂઝતું નથી. પ્રસંગની સર્વ ક્ષેત્રોના મન ઉપર શી અસર થઈ હશે તેની કલ્પના તો હતી, પણ હવે વિશેષરૂપમાં જોઈ શકું છું.

હું તો ગઈ કાલે સવારે આવનાર હતો. આંવીને પ્રારંભમાં જ નાથુભાઈને કહેવાનો હતો. ‘જયંતી સાલ્થો ગયો એટલા માટે તમને મળવા આવવાની ફરજ હતી.’ હું તો ગતમાનપત્રો વાંચતો નથી. કિશોરસાલભાઈનો પત્ર આવ્યો. કાંતિ મળ્યો. આટલા દિવસ હું આવી શક્યો નહિ એ માટે એમની પાસે માફી માગવાનો હતો. એ માફી માગવાની તો હવે રહી ગઈ, હવે આપની પાસે માગી રહ્યો છું. વહેલા આવવાની ફરજ હતી છતાં નહિ

બવાનો હતો. કદાચ એ માટે જ એ બાપુને મળવા માટે ગયા હશે. આગામાં બાપુના નિવાસસ્થાને જ એ પણ રહ્યા હતા. બાપુને કશે જવાનું હતું. શ્રી. રાહત પણ સાથે જનાર હતા.

બાપુ આગળ ચાલવા માંડ્યા. શ્રી. રાહત પાછળ રહી ગયા. પડિત માલવિયજીની માફક શ્રી. રાહત ગળામાં દુષ્ટો નાખતા હતા. દુષ્ટો શોષવામાં ને ગમે નાખવામાં વાજ

છવન અને મૃત્યુ: આત્માનું આ જગતમાં અવતરણ અને પ્રસ્થાન: એક ક્રિયા માટે આનંદ અને ખીજ માટે શોક ક્યા માટે? ભગવાનનું જ ને એક સ્વરૂપ છે, જેને નજરમાં રાખી મનુષ્ય દૈનિક કાર્યોનો હિસાબ રાખે, તો દુનિયા છોડતી વખતે માનવીને મૃત્યુમિલનનો લેક્ષમાન જે પરલાલો ન થાય એવું એ ગોરવવંતું છે, મહિમાવંતું છે.

આવી શક્યો માટે મને દુઃખ થાય છે.’

પ્રિયજનો, વહીવટ કે પૂજ્ય કથકિત બધ છે, ત્યારે દુઃખ સર્વને થાય છે, વિવિધ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. માનવીએ સમજવું જોઈ એ કે દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે. એ દુઃખમાંથી શોષપાક લઈને આગળ બાવિધ્યામાં શું કરવું જોઈ એ એ વિચારવાનું વિચારશીલ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એવા ખીજ બનાવ માટે સાવધ રહેવું જોઈ એ. દુઃખ વિચારવંત મનુષ્યને શોષ આવે છે. ને ભગન હમણાં બતાવ્યું તે શોષદાયક હતું.

શું કાચ ને રંક, બધા જ દુનિયા છોડી બધ છે. માનવીનું કર્તવ્ય છે કે પોતાની જિંદગી સાર્થક કરે. ને અસલ વસ્તુ કમાવાની છે તે કમાઈ લઈ એ તો છવન સાર્થક બને. એ અસલ વસ્તુ રહે તો સાર્થક થવાય. ને પ્રમાણે

લાગી ગઈ બાપુ શેભી ગયા. જઈ ને જ પૂછ્યું: ‘કેમ, પાછળ કેમ પડી ગયા?’

‘દુષ્ટો નાખવામાં રહી ગયો!’

‘દુષ્ટાની શ્રી જરૂર છે? લુઓ મારે તો નથી.’

‘દુષ્ટાથી શોભા વધે છે.’

‘હા, પણ કિંમત ઘટી બધ છે!’

નગેંદ્રગાંધી

કોઈ પૈસા લઈને દુકાને બધ અને પૈસાથી ચોગ્ય વસ્તુ મળે તો એને તુલિયાય અને એને લાગે કે 'પૈસા ગયા નથી, બીજી ચીજના રૂપમાં લાગર જ છે' તેવું જ છે જિંદગીનું જીવન માં મૂળ વસ્તુ મેળવી લીધા પછી તુલિ રહે છે

સમયે રામદાસે કહ્યું છે કે 'આ જગત ખુદ એક ચાલતા ઘોડેસવાર જેવું છે-કામ કરો કે સમ્પન્ન રહો દુનિયા ચાલતી જ રહે છે જિંદગી હમણાં છે, હમણાં ખલાસ થઈ જશે માખી પોતાની પાંખ દલાવે એટલા સમયમાં મનુષ્ય ચાલ્યો બધ છે જીવનમાં માનવી કશું કરે તોપણ જવાનો છે, ન કરે તોપણ જવાનો છે આપણે બાવિ બલુતા નથી જૂતકાળ નહીંએ છીએ એમાંથી બોધપાઠ લઈએ

જેનું જીવન જેટલું સારું, એટલું વધારે કસ્યાણકારી બનશે જન્મ સાર્થક થશે લાભો હોડો ચાલ્યા બધ છે મદારમાજી પણ ચાલ્યા ગયા એમનું કામ રહ્યું જીવન સાર્થક કેટલું થયું તેની એ નિયાતી છે જે ખુદ પોતાને જ માટે મ્માય છે ને કામ કરે છે, એને મુશ્વ વખતે કશું પ્રાપ્ત થતું નથી

બનરમાં ગયા પછી ચોગ્ય ચીજ મળે તો કુખ લાગતું નથી જિંદગી જતી રહે છે તોપણ આપણી પાને એવી ચીજ છે કે કશું જ ગયું હોય એમ લાગતું નથી

લોકો પ્રવાસ દરમિયાન પોતાના જાણીને રરેશન પર બેસે છે ગાડી આવી કે બેસી ગયા, એ રીતે જે માલુસ પોતાની જિંદગીમાં વધુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને જતી વખતે ઉદ્વેગ કે દુખ થતું નથી

મહાન સમ્રાટ સિકંદર બીમાર પડ્યો મૃત્યુ નજીક આવ્યું સેનાપતિ, પ્રધાન મોટા મોટા વેદાઓને બોલાવવામાં આવ્યા પૂછ્યું

'કોઈ મને જાણી શકશે? લાભોનું ખર્ચ કરવા તૈયાર છું' મૃત્યુ વધુ નજીક આવ્યું મૃત્યુને એણે કહ્યું

'લાભોકરોડો આવું મને બચાવી દે!'

પણ ના, જુ જ પડ્યું ત્યારે આખરે એણે કહ્યું

'મારા બને હાય કદનવી બદાર રાખએ, કારણકે મેં આપણી મોટી દુનિયા છતી દોલત મેળવી, તોપણ ખાલી હાથે બહુ દુનિયાને એ ભેગા દો! આદમી આવે છે ને બધ છે, હાયમાં કશું જ રહેતું નથી'

દ્રવ્ય વગેરે પર કરોડો રાખવો બ્યર્થ છે, સાથે કશું નથી આવતું જેણે કક્ષિત, આગ્રિય અને શીલ પ્રાપ્ત કર્યા, તે તેની પાસે જ રહેનાર છે વહારની વસ્તુ અલગ-વહાર જ નથી જવાની છે અદની વસ્તુ બધાં આત્મા જશે ત્યાં તેની સાથે જશે, એટલું બાન રહેવું બેઈએ. ખ્યાનમાં રાખવું બેઈએ કે આપણી સાથે કર્કકર્ક વસ્તુ આવનાર છે

આપણે માનીએ છીએ કે બીજાઓના બાર આપણે સલામીએ છીએ, ઉઘાવીએ છીએ, પણ એક તિન સર્વ સોપવું જ પડશે પચતરવને આ પિડ ઉછીનો છે બીતાજીએ કલા પ્રમાણે જેવસ્તુ કટાતી નથી, જળતી નથી જિજ્ઞાસી નથી જે દરેક જડ વસ્તુ ને ચેતન્યને પ્રેરણા આપવાવાળી છે' એની કેટલી મોટી શક્તિ હશે? અને એને જાણીને એની સાથે સાચ ચારિત્ર્ય અને શીલનો વધારો કરીએ તો જિંદગી કેટલી કિંમતી બની બધ છે? આ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું તે સાધક નીવડ્યો-મલે પછી એ મોટો હોય કે નાનો

જીવનમાં શું કરવાનું છે, એનું બાન કે ખ્યાન રહેવું બેઈએ નહીં તો પછી જેમ કોઈ મોટી વસ્તુ બનરમાં લેવા માટે ગયા હોઈએ અને બાન ન રહે તો બધી થે દુકાને ફરીફરીને ખાલી હાથે આવીએ અને પછી બનર જઈ થઈ બધ એવું થાય. જો મૃ ખ્યાન રાખીને બધ તો બધુ પ્રાપ્ત કરવા

આવે. નાનપણમાં જે આ વસ્તુ સમજી ગયો તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે-બલે પછી જિંદગી રહે કે ન રહે.

આજે સારા થે કુટુંબને હું ભેઈ છું. છોકરાઓ સાથે વિશેષ પરિચય રહ્યો છે. કાંતિને લીધે જ્યંતીને પરિચય થયો. એ નાનો હતો તોપણ ગયો-ગયો નહિ, કમાઈને ગયો, નામના મેળવીને ગયો. પિતાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગયો. પિતાજીએ મહાત્માજીને દેશ માટે સમર્પણ કર્યો હતો. તેણે દેશ માટે-સમાજ માટે પોતાની જાત અર્પણ કરી હતી. એને હું ધન્ય સમજું છું. કાંતિએ આઝાદીનાં આંદોલનમાં શું શું કર્યું, -માર ખાધાં વગેરે તો આપ જણતા હશે, પરંતુ જ્યંતીએ તો પ્રાણપર્ણ કર્યું-સાચું દાન દીધું. એના અવસાનના સમાચાર સાંભળી તાથુમાઈએ અફસોસ નહોતો કર્યો. 'યજ્ઞાનું હતું તે યજ્ઞ ગયું, દેશ ને સમાજ માટે જ્યંતી ગયો' એમ એ કહેતા હતા.

મારું શરીર ભોગ કે સુખ માટે નથી. પણ ગરીબો માટે છે એમ માનીને એણે એ અર્પણ કર્યું અને અર્પણને સમયે પણ કેટલો આનંદ! આ કેટલું સુંદર કહેવાય! માતાપિતા પણ રાજી હતો. આને તો સાચું દાન-ઉચ્ચ દાન માનવું ભેઈએ. આ પ્રકારનાં દાન જગતમાં બહુ મળતાં નથી હોતાં.

મહાભારતની એક કથા છે: યુધિષ્ઠિરે રાજ-સૂય યજ્ઞ કર્યો-સોડો યજ્ઞ કર્યો, ઘણી ધામ-ધામ કરી, અનેકાને ભોજન આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ હતો. ભોજનાદિ બહું પૂરું યજ્ઞ ગયા પછી તેમાં ઘંટારવ બજતો હતો. યુધિષ્ઠિરે થયો-સાથે ગર્વ પણ.

માગ્યો. જાહુ શરીર સુવર્ણનું હતું, યજ્ઞના પહેલાં અન્નકણુ બ્રહ્મણુ રાત્રીએ ચગાડ્યા પછી અન્નદાન નથી

થયું' એમ એણે કહ્યું. કૃષ્ણે પૂછ્યું: 'અર્ધું અગ આપું કેમ થયું?' નોંખ્યાએ કહ્યું:

'દુકાળને સમયે એક બ્રાહ્મણકુટુંબ દિવસોથી જૂખું હતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને એમનો એક છોકરો ને પુત્રવધૂ એમ ચાર જણ હતાં. એક દિવસ કાંઈ ખાવાનું મળ્યું. તૈયાર કર્યું એટલામાં એક અતિથિ આવ્યો. એ જમાનામાં અતિથિને ભોજન જમાણ્યા વિના ભોજન કરવામાં આવતું નહોતું. પુત્ર અને પુત્રવધૂએ પ્રથમ પોતાનો હિસ્સો આપવાની ઇચ્છા બતાવી. પિતાએ કહ્યું: 'નહિ પહેલો અધિકાર મારો છે' એણે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો. અતિથિની ક્ષુધા શાંત થઈ નહિ. માતાએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તોપણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. અંતે પુત્રે તથા પુત્રવધૂએ પોતાનો હિસ્સો આપી દીધો. આમ સાચું દાન દીધું. રાજપુત્રી યજ્ઞને અતિથિ આશીર્વાદ આપી ચાલ્યા ગયો. અજ ન મળવાથી અંતમાં આ કુટુંબઆખાચળા પ્રાણ પણ ગયા, છતાં એમને શાંતિ હતી, મનની તૃપ્તિ હતી.'

નોંખ્યાએ આગળ કહ્યું: 'ત્યાં જે અન્નકણુ પહેલાં હતા ત્યાં હું ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અર્ધામાં સાચા દાનનો અન્નકણુ એ લાગશે તો તે વાગ પણ સુવર્ણનો થઈ જશે. આણું શરીર આમ પૂરું થઈ જશે. આકાશમાં થયેલો ઘંટારવ સાંભળીને હું આવ્યો; પણ અહીં તો અર્ધો ભાગ સુવર્ણનો થયો નહિ.'

યુધિષ્ઠિરનો ગર્વ ગળી ગયો. આ તો કથા છે-સાચી હોય કે ન હોય; પણ આપણે તો એનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. સાચું દાન તો માનવધર્મ માટે સ્વાર્પણ કરવામાં છે. એમાં સંતોષ હોવો ભેઈએ. 'દાનના અનેક પ્રકાર છે. કોઈ ઈતિ મેળવવા માટે દાન કરે છે તો કોઈ બીજી ઇચ્છાથી દાન આપવામાં આનંદ આવવો ભેઈએ અને

જો
કોઈ
સર

સાથેસાથ મનની તૃપ્તિ પણ હોવી જોઈએ
દાનનો આ ઉમદા પ્રકાર છે

મહાત્માજીએ અનેક અશિક્ષનો કર્યા, તેમાં
જને પુત્રોએ ભાગ લીધો આવા પુત્રોને
જન્મ આપનાર પિતાને પણ ધન્ય છે આવા
પુત્રો આપણામાં બહુ જોવા જાઓ છે હોખો
તો પુત્રો-પોતાનો સ્વાર્થ લુપ્ત છે અને
આપણે અન્ય સર્વના ઝાણી છીએ એ પ્રકારની
ભાવના રાજતા નથી એ જ દારણે દેશનું
પતન થઈ રહ્યું છે મહાત્મા ગાંધીજી સિખ
વંશનું કે આખોય દેશ આપણું કુટુંબ છે
એમણે પોતાનું કુટુંબ હુમ્મસ કરી દીધું-આખા યે
દેશને એમણે પોતાનું કુટુંબ માન્યું એવું
માનવાવાળાઓમાંના એક નાયુમાર્ષ દત્તા
એમના સત્તાન મારા પુત્ર સમાન છે

નાયુમાર્ષે પોતાની જિંદગીમાં જે દ્રવ્ય
કમાઈને પ્રાપ્ત કર્યું, એથી અધિક પોતે શું
પ્રાપ્ત કરી શકતા? એનાથી જીવનનું શું સાધક
માત? ઉદારતાથી દાન દેવામાં અને ભક્તિ,
શીલ, ચારિત્ર્ય વગેરેથી મનુષ્યજીવન સાધક
થાય છે પ્રાણીઓનાં મરણ પછી એમની
રેક ચીજોને ઉપયોગ થાય છે, એની કિંમત
જ કાપ છે, વસ્તુ મનુષ્ય માટે એવી વ્યવસ્થા
રખાઈ નથી અવસાન બાદ એને બાળી
નાખવામાં આવે છે માનવી ગર્ભ એવી જીજ્ઞાસા
પ્રાપ્ત કરીને ન ભય તો કશા ધ કામનો નહિ
જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો કામ આવશે
એટલે આપણે દરેક સમજવું જોઈએ કે આપણે
બહી કંઈક મેળવતા માટે આવ્યા છીએ

જે સત્યવાદી છે, જે સત છે, તે મૃત્યુથી
ડરતો નથી જોઈ જિંદગી સાધક કરી તે જ
મહાપુરુષ સોફિસ્ટોનો પ્રસંગ જુઓ, જુદો
જુઓ, નર્સિસિસ્ટનો જુઓ, મહાત્માજીનો
જુઓ. જીવન ને મૃત્યુ સારો દર્તા બધે
એમાંથી પસંદગી કરવાની દલીલ એ પસંદગી
માત્ર એમણે કરી નહિ, પણ મૃત્યુને ભેટ્યા

કુળ સ્વાભાવિક છે જે વિવેકી છે તે કુળ
માંથી પણ કંઈક મેળવે છે, સદમાય પ્રાપ્ત કરે
છે, વસ્તુ મેળવે છે માગ સાધી-શી નાયાવાઈ
પારખનું જીવન જુઓ એમ લાગે છે કે
એમણે સાધક કર્યું, જીવન ધન્ય કર્યું.

ત્યારે દરે આપણે વિચારવું રહ્યું કે જેમ
એ માનવી દત્તા તેમ જ આપણે યે માનવી
છીએ આપણે પણ પ્રયત્ન કરીએ તો જીવન
સાધક ને ધન્ય બનાવી શકીએ એમ છીએ
આપણે એક દત્તા. એમની જિંદગી ખલાસ
થઈ ગઈ આપણે દજ પણ છીએ બોધ લઈને
આપણે એ માર્ગે ચાલીએ બૂચને માર્ગ
લીધો હોય તો સુધારીએ સુધારણા વસ્તુ
એવી છે કે એનો યોગ્ય માર્ગ લાઈ તો એક
શ્રદ્ધનો પણ નિલબ ભાગતો નથી આપણે
પણ એક ત્રિસ જવું પડશે જેનાથી ચારિત્ર્ય
બને શીલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે રેક વસ્તુ દ્વારા
વિવેકી માનવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે,

આ હોખોના મૃત્યુએ પણ આપણને જાગ-
ર્યા છે, જ્ઞાન દીધું છે કુળ વસ્તુ એવી છે
કે એમાં જોટલા હોખો વધુ તોટું વધુ સારું
જોટલા સદાનુમતિ વિશેષ તોટું વિશેષ વધુ
સારું. કારણકે કુળ સર્વમાં વહે ચાઈ નય છે
વ્યાપકતાથી સુખ દુઃખ પામે છે, મૃત્યું નથી.
વ્યાપકતાથી કુળ દુઃખ પામતું નથી, મૃત્યું છે,
આણું થાય છે

જે વ્યક્તિ ગર્ભ છે તે ભાવ્યશાળી દત્તી.
આપણું પણ અહોભાગ્ય ગણાવું જોઈએ.
કેટલા યે તાર, પત્રો આવશે, કેટલાય માણસો
મળીને આવ્યા ગયા હશે આ સર્વ ભાવ્ય-
શાળીને માટે બને છે એટલા માટે આપણું
પણ સદ્ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ

તમે સદુ કુળ માનશો નહિ એક મહિના-
માં એ વ્યક્તિનું દાન! આવી વસ્તુ સાધારણ
રીતે પ્રાપ્ત થતી નથી-જેનામાં કંઈક વિશેષ-
તા હોય એને જ મળે છે આ સદન કરવા

જગતના ધર્મો

યહૂદી ધર્મ

મુનિશ્રી સંતખાલજી

જાતિના ધર્મોમાં યહૂદી ધર્મ વિશેની આજી રૂપરેખા આહીં લેવા મળે છે.

જુઆર સુધી આપણે આર્યજાતિના ધર્મો અંગે વિચાર કર્યો. હવે આપણી પૃથ્વી પરની ચાર જાતોમાંની ખીજી સેમેટિક જાતિના ધર્મો અંગે વિચારીએ.

આગળ વિચારાર્થ ગણેલા ધર્મો અને હવે આપણે વિચારીશું તે ધર્મોમાં એક મોટું અંતર દેખાશે. આર્યજાતિમાં મનુષ્યે જે વિચારો કર્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે સ્વર્ગની કલ્પના જ પ્રધાન પડે છે. માનવી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવું એને જ પોતાના હૃદયનું ધ્યેય માનતો. ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં પણ આપણને આવી ઇચ્છાઓની ઝાંખી થાય છે, અને એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞોની વાતો વારંવાર આવે છે. જ્યાંસુધી માણસના દિલમાં સ્વર્ગના સુખની જ વાતો રમતી હોય ત્યાંસુધી તેના અંતર પરમાત્મા આપણને ધૈર્ય, શાંતિ અને શક્તિ આપે.

જે વ્યક્તિએ મર્ષાંકુ એની સાથેનો જૂનો સંજ્ઞ નવે સ્વર્ગે અગ્ર થાય છે. તમારો અને મારો સંજ્ઞ એ કાંચે વૃદ્ધિ પામ્યો. િદગી સુધી એ કાયમ રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું આટલું કહેવાનું મન નહોતું, હૃદયમાંથી આપેઆપ આ ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા.

થોડુંક મારે વિશે કહી લઉં. હું કાંઈ પણ લક્ષ્યપ્રસંગમાં ગયો નથી, જતો નથી. મારી

ધર્મ એકાંગી કદી રહ્યો નથી, રહી શકે નહિ. દુનિયામાં પ્રવર્તતા જુદાજુદા ધર્મોના ચોક્કસ દૃષ્ટિથી દરવામાં આવેલાં અભ્યાસ ને તુલના રસિક નોતડવાનાં. હિંદમાંના પ્રચલિત ધર્મો રૂપરાંત અન્ય ધર્મો વિશે પણ સમજાવથી. સમાનતા શોધવાની દૃષ્ટિથી, પરધર્મ સદિષ્ટતાથી જાણીએ તો ધર્મ-તત્ત્વોના એક મૂળ વિશે સારો પ્રકાશ પડે. સેમેટિક

માં ઊંચી ધર્મભાવના પ્રગટ ન થઈ શકે. તેની યુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઊંડાં રહસ્યોને ઝાંખી ન શકે. તે હમેશાં એવું જ ઇચ્છે કે અહીં બેલ્લેબેલ બધું મળી જાય તો કેવું સારું!

આપણે આપણી સ્વર્ગની કલ્પનાઓ તપાસીશું તો આવી જ વાતોનો અનુભવ થશે; સ્વર્ગમાં એક વૃક્ષ છે-કલ્પવૃક્ષ. એની નીચે બેસી માણસ જે કાંઈ કલ્પના થા ઇચ્છા કરે તે તરત જ મળી જાય એમ કહેવાય છે; એટલે કે માણસ આ જગતમાં રહેલાં દુઃખમાંથી સુખ સર્જવા કરતાં પરલોકમાં રહેલાં આવા સુખની કલ્પનામાં રચ્યોપચ્યો રહે અને એ માટે યજ્ઞ વગેરે પ્રામિષ્કે ક્રિયાઓ કરે. સુખના વિચારની સાથે જ સંકળાયેલો ખીજો વિચાર છે સુખના ઉપભોગનો સમય. ગમે તેટલી

શક્તિ મર્યાદિત છે. સુખ; પ્રસંગોમાં નહિ ગયો હોઉં તો વાંધો નહિ, પણ દુઃખ, અડચણ કે બીમારી વખતે બધું થાં છોડીને પહેલાં જવું બેઈએ. દુઃખનો વખત આવે ત્યારે ત્યાં જવાનું માનવકર્તવ્ય બની રહે છે.

જ્યારે પણ જરૂર લાગે ત્યારે મારી સદાય લેવામાં સંકોચ ન કરશો. મને તમારો જ માનજો, એ રીતે ઉપયોગ કરશો.

ઈશ્વર શાંતિ ને ધૈર્ય આપે. બોધ લેવાની શક્તિ આપે.

સાધનસામગ્રી હોય પણ તેને અનુકૂળ શરીર-
સંપત્તિ ન હોય તો ? એટલે વહુ'ન આવે છે
કે 'સ્વર્ગ'માં દુનિયાં ધોવન જ હોય છે આમ
માણસની કલ્પનાનાં બધાં મુખો છે, પણ
એવટે તો તે નાશ પામવાનાં જ આ કરતાં
ય વહુ અગત્યની વાત અને ધર્મ'નો નવો
અનુભવ હવે પછીના ધર્મોમાં આવે છે.

મુખ એની જાતે મળી બધ એને ઉપ
લોગવામાં થો આનંદ ? આપણે પણ અનુભવ
છે કે જે વસ્તુ વિનાશપત્તને મળે છે તે મહે
નતથી મળેલી વસ્તુ જેટલી ચીઠી લાગતી
નથી એટલે મુખ વસ્તુના ઉપલોગમાં નથી,
પણ પુરવામાં પછીના ઉપલોગમાં છે
આથી ધર્મ'માં પુરવામાં રથાન મળું, અને
સ્વર્ગની કલ્પનાઓનાં બળમાંથી ધર્મ'ની
નવી વ્યાખ્યા આવી આથી ઉપરની અવ-
સ્થામાં પ્રજ્ઞાનિજ્ઞાનના વિચારો મળે છે, બધાં
નિરપેક્ષ મુખનું વિવરણ આવે છે આ રીતે
સતી જતી વ્યાખ્યાના ક્રમની દૃષ્ટિએ આપણે
યહૂદી ધર્મ'નો વિચાર કરીએ.

યહૂદી ધર્મ' : આ ધર્મ' મૂળ તો જે
રહસ્યની જાણના જુના પ્રદેશમાં વસનારા
ઓના ધર્મ' છે હજી આ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ'ના
મૂળમાં પણ આ ધર્મ' જ છે આ લોકોનો
મુખ્ય દેવ 'યહોવાહ' છે, જેને અંગ્રેજીમાં જેહો-
વાહ કહે છે આ દેવના નામ ઉપરથી આ
ધર્મ'નું નામ યહૂદી ધર્મ' પડ્યું આપણે ત્યાં
ઈદેરની જે કલ્પના છે તે હજી આ દેવને
મળતી છે યહોવાહનું સ્થાન સિનોઈ પર્વત
ઉપર છે સિનોઈ અર્થ ચંદ્ર શાય છે એટલે
ચંદ્રેવ પણ કહેવાય છે ઈની જેમ આ દેવ
પણ વીજળીના ઝગકાગ મગદાવે છે અને
તે દુનિયાં સેવની મોખરે થાય છે બધા
વતમાં વાસુદેવના જીવનનો એક પ્રસંગ આ
રીતનો છે " શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે નેસલમાં રહેતા
ત્યારે તે લોકો ઇતી ઉપાસના કરતા શ્રીકૃષ્ણે

આમાં કાંતિ થી તેઓ ઇદેર મળ્યા
અને અતિરૂઢિ ધર્મ' હોગ પોતાના દેવ લઈ
જે વધુ ન પર્વતની ગુફામાં બસાઈ ગયા શ્રી-
કૃષ્ણે ગોપાલોને કહ્યું 'આપણે ઈદની શા માટે
પૂજા કરીએ ? આપણા સાથે દેવ તો આપણી
આથો છે, આપણાં જેનરો છે એમની પૂજા
કરો, એમની સેવા કરો.' આમ શ્રીકૃષ્ણે એ
સમાજને ઇ. ઉપાસનાથી ઊગાડ્યા—જેના
બધથી જે ઉપાસના થતી તેમાંથી મુક્ત કર્યો

યહૂદી લોકોમાં એક રિવાજ એવો છે
કે જ્યારે કઈ પણ મહાન કાર્ય કરવાનું હોય
કે લડાઈ કરવી હોય ત્યારે તેઓ મોખરે એક
પેટી લઈને આવે છે તેઓ એમ માને છે
કે જેહોવાહ દેવ અહીંને પ્રસંગે આ પેટીનાં
આવી તેમને મદદ કરે છે આપણે ત્યાંની
ઈદની બધી કલ્પનાઓ હજી આ અને મળતી
જ લાગે છે જ્યારે જ્યારે દેવોનું એર નથી
જનું ત્યારે દેવો ઇને શરણે જતા અને ઈદ
રાજ પુદમાં જીતરી દેઓને સદાર કાતા

મોઝીઝ અથવા મૂસા એ યહૂદી ધર્મ'ના
પહેલા આચાર્ય ગણાય છે, તેમણે એવું માને
છે કે મૂસાને સાક્ષાત્કાર થયેલો અને યહૂદી
મત સાથેના યહોવાહ દેવે પહેલો કરાર
સિનોઈ પર્વત ઉપર કરેલો યહૂદી લોકો માને
છે કે પરમેશ્વર સાથેના સૌથી જૂનામાં જૂનો
કરાર એમનો છે, એવના ધર્મ'પુસ્તકને 'તોરા'
કરાર કહેવામાં આવે છે આ પુસ્તકમાં એક
વિશિષ્ટ વાત આવે છે, કે 'આપણે જેમ પ્રભુ
સાથે કરાર કર્યો છે તેમ પ્રભુ પણ કરારથી
આપણી સાથે જ બાંધે છે આપણે જેમ કરારનું
પાલન કરીએ છીએ 'તેમ તે પણ પાલન
કરવાને જ બાંધેલો છે'

મોઝીઝ : મોઝીઝનો જન્મ ઇજિપ્તમાં
થયો હતો એના જન્મ સમયે રાજાએ એલો
દેવે પિગાળ્યો કે જેહોવાહ પેકરીઓ જન્મ
એટલીને જ જીવતી રાખવી અને ઊકારાઓને

નદીમાં નાખી દેવા. મોઝીઝની માતાએ ત્રણ માસ તો એમને સંતાડી રાખ્યા. છેવટે એક દિવસ રાજના ત્રીસથી ઊંડેને એક પેટીમાં એમને મૂકી પેટી નદીમાં તરતી મૂકી દીધી. સંભ્રમવશાત્ આ પેટી રાજની દીકરીના જ હાથમાં આવી. રાજકુંવરીને બાળક ઉપર દયા આવી અને બાળક યહદી હેઠ્ઠી એને યહદી છાવણીમાં મોકલી આપવા વિચાર્યું. મોઝીઝની ખહેન જ એમને ત્યાં દાસી હતી. તે સંમત થઈ કે આ પોતાનો જ કાર્ક છે; એટલે એણે મોઝીઝની માતાને જ ધાવ તરીકે રખાવી. આમ મોઝીઝ પોતાની માતાના દૂધથી જ ઊછર્યા હતા. આ પ્રસંગ આપણને ટૂંકાના હવનનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. જગતના મોટાભાગના મહાપુરુષો આવી કરોટ્ટીમાં જ ઊછર્યા હોય છે. સમાજમાં અધર્મ જ્યારે હદ વટાવી જાય છે, ત્યારે મહાપુરુષો જન્મે જ અને સમાજમાં ફરીથી ધર્મની અને ધાર્મિક પુરુષોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે; અથવા તો મુશ્કેલીઓ જ મહાપુરુષોને સજો છે અને મુશ્કેલીનો સામનો કરતાંકર્તા જ મહાન હવન સર્જક છે.

મોઝીઝ જેમજેમ મોટા થવા લાગ્યા તેમ-તેમ તેઓ ખૂબ નિયારમાં પડી જવા લાગ્યા. એક દિવસ સિનોઈ પર્વત ઉપર એમને યહોવાહતું દર્શન થયું અને યહોવાહે તેમને એક મુંદર પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક યહદી ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક છે.

યહૂદી ધર્મની માન્યતા : યહૂદી ધર્મ દૈશ્વરને માને છે. પ્રભુએ પહેલાં આકાશ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં; પછી પ્રભુએ જ પાણી અને અગ્નિ બનાવ્યાં. ત્યારબાદ હવનનું, પ્રાણી વગેરે પેદા કર્યાં. પછી માટીમાંથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું અને એનાં નસકોરા વાટે પ્રાણુ પૂર્યાં. આ જગતનો પહેલામાં પહેલો મનુષ્ય તે આદમ. પણ એકલા મનુષ્યથી

કાંઈ સર્જિ થોડી ચાલે? એટલે તેણે એકાં બનાવવા માંડ્યાં. મનુષ્યની પાંસળીમાંથી તેણે સ્ત્રી બનાવી. આ સ્ત્રી તે ઇવ. આમ આદમ અને ઇવ એ જગતનાં પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ. તે વખતે તેઓ નસ રહેતાં. એમને શરમ ન હતી. તેમને માટે ઘણું જ હતું. ફક્ત જંગલમાં એક વૃક્ષ હતું અને એ વૃક્ષનું ફળ ખાવાની એમને મનાઈ હતી. એક દિવસ શેતાને આવી ઇવના કાન લાંબેલાં. અને તેમણે એ ફળ ખાધું, તે દિવસથી તેમને પરસ્પરની શરમ આવી. તેમને વરદાન મળ્યું કે 'જવ, તમે તમારો રોટલો તમારા પરસેવાથી ખાજો, આગળ વધજો અને મુખી થજો!' ગીતામાં પણ આવી જ જતનું આવે છે :

‘દેવાન્ભાવયત્તેન તે દેવા ભાવન્તુ વઃ।’

તમે દેવાને આપો અને દેવા તમોને આપશે.

જે દેવને આપ્યા વિના આરોગે છે તે ઘેર છે. લગભગ આવી જ માન્યતા જૂના કરારની કહી શકાય. દેવનો અર્થ હું સમાજ લઉં છું. એ તમે સમાજ માટે હવશે તો સમાજ તમારે માટે હવશે. આપો જ અતમહેનતનો સિદ્ધાંત. અપભહેને પણ સમાજને આપો છે.

યહૂદી ધર્મનાં દસ સિદ્ધાંતો :

(૧) દૈશ્વર એક છે.

(૨) શ્રુતિપૂર્ણનો વિરોધ. (હજરત મહમદે પાછળથી આ જ તત્ત્વને વિકસાવ્યું. યહૂદી ધર્મમાં પણ અનેક પ્રકારના દેવાને પૂજવાની મનાઈ છે. આકારોને ન પૂજો પણ ભાવને પૂજો એ દૃષ્ટિ છે.)

(૩) દૈશ્વરનું નામ ફોગટ ન લો.

(આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જ પ્રભુનું નામ લેવું. એ કે આ કથનમાં સ્વાર્થને સ્થાન છે. છતાં વધુ કોઈ અર્થમાં વિચારીએ તો દૈશ્વરનું નામ જવાબદારીપૂર્વક લેવું એઈએ એવું પણ એમાંથી ફક્ત યાવ છે. દૈશ્વરનું નામ લઈએ

પણ એની આજ્ઞા બે ન માનીએ તો એ નામ હેવાનો અર્થ ન સરે)

(૪) વિશ્રામ : ચહુદી ધર્મમાંથી નીકળેલા દરેક ધર્મમાં આવા દિવસો છે. ચહુદીઓ શનિવારને આરામનો દિવસ માને છે. ખ્રિસ્તીઓ રવિવારને અને મુસ્લિમો શુક્રવારને રબ્બનો દિવસ માને છે તેનો હેતુ તો પોતાની સાથે કામ કરતા આગ્રિતોને અને પ્રાણીઓને આરામ આપવાનો છે જગતની પ્રવૃત્તિમાંથી થોડી નિવૃત્તિ મેળવી આત્મચિંતન કરવાનો છે આ ધર્મમાં સાત વર્ષમાં એક વર્ષ નિવૃત્તિ મારે રાખવામાં આવ્યું છે

(૫) મુરબ્બીને માન આપો.

બાકીના પાંચ તો આપણાં મદાનતો જ છે પણ ત્રિદુ ધર્મની ત્રેતોની આખવાની અપેક્ષાએ ખૂબ મર્યાદિત છે, જેમ અદિ સા ધર્મના તત્ત્વને સ્વીકારે છે; પણ દહેશે 'તું કારણ વિના મોર્ષને દણીય નહિ.' આનું પણ કારણ છે તે વખતનો સમાજ આટલી જ અદિ સાને પચાવી શકે તેમ હતું.

હજુવાની ઇચ્છા હોય તો કારણ તો મળી જ રહે; પણ એ કારણને દૂર કં-વું એમાં જ સાચી અહિંસાની સાધના રહેલી છે ગમે તેવું અગત્યનું કારણ હોય, આપણે પોતાનો જીવ ભેજમમાં હોય છતાં પણ દિંસા ન કરવી એ જીવો બાબ છે. ઇશુ ખ્રિસ્તના સિદ્ધાંતો આ ભતની પૂર્તિ કરવામાં મદદગાર થાય છે.

આ બધા કરતાં એક અગત્યની વાત એ છે કે તેઓની દૃઢ માન્યતા છે કે ઈશ્વરે સૌથી પ્રથમ કતાર અમારી સાથે કર્યા છે અને એ જ સાચો છે એ સરેશી જમતને પહોંચાડવાનું કામ ઈશ્વરે ચહુદીઓને સોંપ્યું છે.

દરેક ધર્મમાં હિંસવને સ્થાન હોય છે ચહુદી ધર્મના ત્રણ મોટા ઉત્સવો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) પેસેન્નાર : ઘરમાં શીજવવાનો ઉત્સવ છે.

(૨) પેન્ડીપોસ્ટ : મ દિરમાં ઉજવાય છે મદિરો ફળ વગેરેથી શણગારી એમાં ચાઆપ્યમન થાય છે.

(૩) ટેબન'કલ્લ : આ સંસ્કૃતિક ઉત્સવ છે. હોપો નાનદીઓમાં જઈને વસે છે અને ઉમણી કરે છે.

આ ધર્મમાં પણ મદાન સતો પેદ થયા છે અને એમણે ચાખખા મારીમારીને સમાજને ભચ્ચ કયો છે ચહોવાદ માત્ર ઇસાઈઓનો જ દેર નહો પણ બધાનો છે એવી ભાવના જેમણે ફેલાવી, તે સતોમાં એ મોગ, હોસીયા વગેરે પ્રસિદ્ધ સતો છે. તે સોની ઉપદેશ-પ્રણવિ જુદીજુદી હતી અને તે બધાના પ્રયત્નથી કેટલાક મદદગારના સિદ્ધાંતો ચહુદી ધર્મમાં રાખવા થયા.

(૧) ચહોવાદ માત્ર દસ્તાયેલનો જ દેર નથી પણ સર્વ પ્રબલો છે.

(૨) દસ્તાયેલ પણ આડે મારો થાય તો તેને ચહોવાદ સબ કરે છે.

(૩) ધર્મ પાળે તેનો છે. દરેક પોતાની જાણણારી સમજવી એઈ એ.

(૪) કમ'કાંડ કરતાં સગયાર મદાન છે.

(૫) પ્રભુને સાચા રિલની વાઙિ વદાલી છે ઇશુ ખ્રિસ્તે 'સોધના નાકામાંથી જાતનું પચાર થવું સહેવું છે પણ ધનિકને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ એવો દોલલી છે' તેમ કહ્યું હતું. અને હમરત મદમદે 'ગુલામીની પ્રથા નાબૂદ કરવા જેવું બીજી એકે જીવ્યું કૃષ્ણ નહો' એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી ચહુદી અને દસ્તાયેલ પ્રબલ થત અને ગુલામો રાખવાની જે પદતિ પર ચઢી ગઈ છે, ત્યાંથી પાછા વાળવા ચયેલા પ્રયત્નોનો અને દુનિયા પર પાળાયેલી એ કામની સંસ્કૃતિનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે.

વરણીકરણનો મંત્ર

શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

રૂઝગઢરાખૂના એક ગામડામાં કોઈ સજ્જનને
ઘેર પુત્ર અવતર્યો. એના નામકરણસંસ્કાર-
ને દિવસે એનું નામ મધકુમાર પાડયું,
કુમાર મોટો થયો એટલે માતાપિતાએ સમાન
જાતિના સારા, કુળની કન્યા વેરે એને પર-
ણાવ્યો. મધને ઘેર દીકરાદીકરીની આડીવાડી
થઈ, અને એ એવો દાનશૂર બન્યો કે એને
સૌ દાનપતિ-દાનેશ્વર કહેતા, અને એ સસ-
વહિસા આદિ પાંચ શીશ રાખતો.

ગામમાં ત્રીશ કુળ (ધર) હતી, એના
પ્રધાનપુરુષો એક દિવસ ગામના મધ્યમાં
ઊભા ઊભા ગામકામ કરતા હતા, ત્યાં મધ-
કુમાર ન્યાં ઊભો હતો ત્યાંથી ધૂત્ર આઘી
કરીને એણે તે પ્રદેશને રમણીય બનાવ્યો,
પછી એ ટેકાણે બીજો જણ આવીને ઊભો
રહ્યો. મધકુમારે બીજું રથાન રમણીય કયું,
ત્યાંથી બીજો આવી ગયો. આમ કરતાં કરતાં
એણે બધાયની જગ્યા ચોખ્ખી કરી. પછી
એણે તે ટેકાણે મંડપ કરાવ્યો, અને થોડાક
સમય પછી મંડપને ટેકાણે શાળા (દોલ)
ગણાવી, ત્યાં બેસવા પાટ તથા પાણી પીવાનાં
માટલાં મૂકાવ્યાં.

જરૂર દિવસે તે ત્રીશ જણ મધકુમાર
તારે એકઠા થઈ ગયા. તે સૌને પાલ એણે
ચંચળીલધારી બનાવ્યા. પછી તે સૌ સાથે
મળીને પુરુષનાં કામ કરતા વિચરવા મંડ્યા.
પ્રજાનતા પ્રદરમાં બેઠે. હાથમાં વાંસથો,
ફંદેલી, તથા મુદ્દલ (સાબિયું) રાખે, મોટા

પોતાનો સ્વભાવ છોડીને સામે ભાણસ આપણો
થઈ બધ, ને આપણું કહ્યું કરે એ વિધા નાણવી,
માનીએ છીએ તેટલી અધરી નથી, સહુ કોઈ એ
પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. માત્ર નિશ્ચયજન બેઠેએ.
એ મંત્રને આચરણમાં મૂકવાનો દહ સંકલ્પ કરી
આ પ્રસંગ વાંચવાથી એ મંત્ર સહેલાઈથી હાથ
લાગશે.

માનગ વચ્ચે પાણા પહ્યા હોય તેને ખસેડે,
રથની ધરીને આડાં આવે એવાં ઝડ કાઢી
નાળે, વસમી ભોંયને સમી કરે, સેતુ (પૂલ)
બાંધે, પુષ્કરિણી (તળાવ) બોદે, શાળા બંધાવે,
દાન દિએ, શીશ પાળે, આર્થ સકલકામ-
વાસી મધકુમારનું કહ્યું કરતા થઈ ગયા.

આથી એ ગામનો ભોજક (મુખી)
ચિન્તામાં પડી ગયો: ‘પૂર્વે આ દોઢો સુરા
(દાર) પીતા, પ્રાણાતિપાત (હત્યા) કરતા,
એટલે સુરાના વેચાણ તથા અપરાધીને કરેલા
દંડમાંથી મને ઠીક ઠીક ખંનનો લાભ હતો.
પછી હવે તો મધકુમાર એમને મારામારી કરતા
રોકે છે, ઠીક છે, બેઠે હું કે મધડો એને કેમ
કરીને ત્રતધારી બનાવે છે ?’

કાપાયમાન ચૂંચેલો ભોજક તો મગધરાજ
આગળ પહોંચ્યો, ને કહ્યું:

‘દેવ, ચોર બહુ વધ્યા છે તે ગામ લાંગતા
ફરે છે,’ રાજ કહે:

‘તો જ, એમને મારી આગળ ચાલુ.’

ભોજક તો ત્રીશે જણને બાંધીને રાજ
આગળ લઈ ગયો. રાજ અંધેરી નગરીના
મંડુ નાળ બેઠો હતો; સાચાપોતાની શોધ.
કર્તા વિના એણે આજ્ઞા કરી:

‘ચોરને નાખીપગે કરો.’

મધ તથા એના સદચારીને રાજધરના
આંગણમાં ચૂંચનાંચા ને દાથી મગાવ્યો.
મધ એના લાકળંધાને કહે છે:

‘તમે તમારા ત્રત ધ્યાનમાં રાખજો.

ચાડિયા ભોજક, મૂળ રાજ ને અણુમ દાથી
આ સોના ઉપર આપણા સરીર ઉપર આપ
ણને મૈત્રીની વાવના છે એવી જ વાવના
રાખો '

શાઈજ ધો કહે 'ઠીક '

એ સોને ઘૂઘી નાખવા દાથી આપ્યો,
પણ દાથી કેમ કરીને મધ તથા એના મિત્રો
આગળ જામ નહિ ને મોટી રાક નાખીને
માગી જામ એટલે મદન અથે' વળી ખીજો
દાથી આપ્યો, એણે પણ તે જ પ્રમાણે
પદ્માયન કયું ' રાજાએ વિચાર કર્યો કે, 'આ
દોષો આગળ કાંઈક એમણિયું કે જડીબુટ્ટી
હશે, ' ને રાજપુરુષોને જાણી લેવા કહ્યું, પણ
કાંઈ નીકળ્યું નહિ પછી રાજાને મયું કે 'આ
દોષો કાંઈક મત્ર જવતા હશે, ' અને એણે
પોતાના માણસોને કહ્યું, 'ચોરને પૂછો, કાંઈ
મત્ર બોલતા હોય તો '

રાજપુરુષ પૂછે છે 'તમારી આગળ કાંઈ (૩૧) ઉપરથી

મત્ર છે કે ?' મધ કહે, 'હા, છે '

એટલે નાખએ એ સોને પોતા આગળ
લેવાવા ને કહ્યું, 'તમારો મત્ર મને કહો '

મધ બોલ્યો 'દેવ અમારી આગળ
ખીજો કાંઈ મત્ર નથી, અમે ત્રીશ જણ
મોઠના માણ હણતા નથી, અણુદીપ્તું લેતા
નથી, પાસીને માળેદેન સમાન ગણિએ
છિએ, જોડુ બોલતા નથી, મલપાન કરતા
નથી, શવમાત્ર ઉપર મૈત્રી રાખિએ છિએ,
દાન દઈએ છિએ, મહાવધ સમા કરિએ
છિએ, પુષ્કરિણી જોડિએ છિએ, શાળા કરા
વિએ છિએ આ અમારો મત્ર, રાખડી,
કવચ ને કહો તે છે '

રાજા મધ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો,
ચાડિયા ભોજકને એના દાસ બનાવ્યો તથા
દાથી તેમ જ આણુ જામ એને આપ્યા *

૦ * કનિષ્ઠાત, ૪ કુલાવકપત્ર, કુલાવક નાતક

★

પોતાના ભયનો દોષ દીક્ષરને જાણી મળે કે એના દોષક પરાતમ પછી પણ જામન પ્રભાવનો
એને જાને છે પણ કેમ કયું એનું મન માન્ય નહિ એટલે દિક્ષમા જ્ઞતા જનતમા પણ તેમ જ્ઞાવેશે
દીક્ષર નતે જ વિનેયશ્ચદયા તથા દિક્ષમની સ્વજાતમા હવે શું આવવડું છે તે જાણવા લે કે જિસા
ધન તો તવારી કરવા લાગે દુરવત ન થ દા ઉપર એક ભાષી દેખાયો એ દીક્ષર પાતે હતો એકદમ
પ્રેક્ષકો પોતાના પગ પર જિસા થઈ મથા, જગણે હાથ પાડા તરફ થયો ને ચોટથી જામના હતી
'દીક્ષર જીજાભાડા!'

આ દરવાજી પારલી પર જોડેલો દીક્ષર એટલો જામો કે મગાં આવી મથે કે એ જિસા ધવાનું
જાલી ગયો એટલે ખાડગવા એક જાનવણ માણસે દીક્ષરનો ખસો હલાવી કહ્યું

'આ જામ રોજ અમે દમની મગજ પર ચા અસર થતી હતી તે હું રાગાઇ ચાકું છું, પણ
પદોરવાન જિસા થઈ જમો, નહીં તો ચેરણપો (ભયુચીખાદ) તમને પાડી ન્હોતો!'

નવલકાશરે એની પાળીને પૂઠ્યું

'જે, હું આજથી પદા પદા પદેવાન વાતવરણ પર ચલાવીએ એક મુદત નવલકાશ લખુ છું એક
પ્રકરણમા નવકને તાલિયું મળવડું વર્ણવ કરવું છે મને કહેશે, તારે સીઆ દેવા દેવા પદોરતી હતી?'

જાકે સિદ્ધિ પાળી મેલી

આજે હું પદેક છું તેવા!'

એમ કહી ન શકાય એક રીતે જોઈએ તો હાથના જતાં પહેલાં માણસે બહુ સમાજ ને સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે એકવાર હાથ આવી ગઈ પછી આપણી કેવી સ્થિતિ થયે, કોણ આપણને શું કરશે ક્યારે કયો અકસ્માત થશે તેની કશી ખબર આપણને પડતી નથી નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન આપણી સ્થિતિ ભગ ભગ મુઠા સરખી લાચાર થઈ બધા છે હાથ એ બહુ લાચર વસ્તુ છે ગમે તેવા જળવાન ને સાવધાન મનુષ્યને એ તદ્દન 'નિજ'જ ને એવાન, માન ને સાનવિનાનો બનાવી મૂકે છે આમ છતાં નિલના પરિચયને લીધે નિદ્રા આપણને બધામાં લાગતી નથી નિદ્રા એ મહાનિદ્રાનું ટૂંક સ્વરૂપ છે અતિમ નિદ્રા માટેનું એ રોજનું 'રિલેક્ષ' છે એમ બહુએ તો કહ્યું છે મોટી નિદ્રાનો એટલો ભય રહે નહિ આ ઊંટી નિદ્રામાંથી ફરી જાગવાનું હોય છે ને મોટી નિદ્રામાંથી જાગવાનું હોય જ નથી એમ પણ કેમ કહી શકાય? મોટી કે ઊંટી રોજ પછી નિદ્રાવસ્થા પછી ભગત અવસ્થા આવવી જ જોઈએ એમ મનુષ્યનો અતરાતમા કહે છે તે તદ્દન ખોટું જ હશે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે

નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન ઇન્દ્રિયાના વ્યાપાર બધા થઈ બધા છે આમ છતાં બાહ્ય જગત સાથેના સંબંધ છેક દૂરી જતો નથી કેમકે અહીં સાંકળ દ્વારા જગત સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે ભગત અવસ્થામાં સૂચક ઇન્દ્રિયા દ્વારા જે જે અનુભવો મનુષ્ય કરી શકે છે તે સર્વ અનુભવો નિદ્રાવસ્થામાં પણ એ કરી શકે છે ફર એટલો રહે છે કે ભગત સ્થિતિમાં ઇન્દ્રિય ને બાહ્ય વિષયના એકાદ દ્વારા એ અનુભવ કરે છે હાથમાં ઇન્દ્રિય ને બાહ્ય વિષય એ એમાંથી એકેય પર પણ આધાર રાખીને પડતો નથી જેમ અણીને વખતે, કંઠાકટીને પ્રસંગે ગળનું જનરલ બધી સત્તા

પોતાના હાથમાં લઈ લે છે તેમ નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન મન બધી ઇન્દ્રિયાની સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે છે આખા બધા હોય છે છતાં એ જોઈ શકે છે, કાનનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે, છતાં એ સાંભળી શકે છે, હાથપગ તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યા હોય છે, છતાં એ પ્રવાસ જોડે છે ને મારામારી પણ કરી શકે છે !

નિદ્રાવસ્થામાં માણસનું મન દેહના બધા થી મુક્ત થઈને ફવા નીકળી પડે છે કાળ ને રિશાના બધા તે વેળા હ્રમ થઈ બધા છે કવિની સૃષ્ટિ જેવી જ 'નિપતિટ્ટનિયમ રચિત' (કુરતે કરતા નિયમોથી પર એવી) રોજ અનન્ય સૃષ્ટિ એ રહે છે હાથમાં માણસ પહાડની ટાચ પરથી બૂસો મારે છે ને એને વામનું નથી, સમુદ્રના અગાધ જળમાં એ અપહારે છે ને એ રૂંધી જતો નથી તર્ક વગર પણ એ શામે કિનારે આવીને લીમો રહે છે

અને સૌથી અદ્ભુત તો ભગત અવસ્થામાં એ જે કરી કરી શકતો નથી તે કાર્ય અહીં કરી શકે છે, એ છે પોતે પોતાનો દશા બને છે વિવિધવિધ સ્વમોની દુનિયામાં એ નાચક તરીકે ફરે છે, ભતભતની લીલાઓ આદરે છે અને એ બહુ કરતો એ પોતાને જોઈ શકે છે બધું પોતાની ભાવને બહાર કાઢીને એ રોજ નવી દુનિયામાં મૂકી દે છે અને એ નવસૃષ્ટિમાં નિહાર કરતા પોતાના શરીરને આંધે તહીને નિહાળે છે

નિદ્રાવસ્થાનો ખરેખરો લાભ ચેત, માનસ શાસ્ત્રી ને તત્ત્વવેત્તાઓએ લીધો છે આપણે માત્ર જીંદગીએ જીએ ત્યારે એ લોકો બગીને જીવતાઓના અભ્યાસ પરથી પોતાની સમૃદ્ધિ માં-પહેલો ધનની ને બીજા એ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિમાં-વખારો કરે છે લોકો એ જીવતા ન હોય તો ચેત પોતાનું કાર્ય સરજતાથી કરી ન શકત લોકમાં જે સ્વપ્નમાં આવે છે તેના અભ્યાસ પરથી કેઈકે એના નવીન

માનસશાસ્ત્રના ઘણા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા છે. અને ભરનિદ્રા તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવ પરથી વેદાંતીઓ ઉગ્રહરણો આપી બ્રહ્મ, જગત ને માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

મને ઘણીવાર થાય છે કે ઊંઘના વિના માણસને ન ચાલે? આપણી ત્રીજા લાગની જિંદગી ફક્ત ઊંઘનામાં જ જાય છે. એને ખસે એટલે વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો આપણે કેટલા બધા આગળ વધી શક્યા હોત? પણ જીવન ફક્ત કામ કરવા માટે નથી, આરામ કરવા માટે પણ છે. કામ ને આરામનું જેડકું એ સુખ ને દુઃખના જેવું જ અવિભાજ્ય છે. બંનેને એકબીજાથી છૂટા કરી શકાય એમ નથી.

આજો દિવસ કામ કરીને કે બીજાઓને કામ કરતાં એઈને, થાકી ગયેલા મનુષ્યને આરામની જરૂર પડે છે. નિદ્રા વિના એથી આરામ મળી શકતો નથી અને એ આરામ ન મળે તો શરીર કામ કરતું અટકી જાય.

નિદ્રાથી આરામ મળે છે એ સાચી વાત છે; પણ આરામ લેવા માટે ઊંઘી જ જવું શા માટે જોઈએ તે સમજાતું નથી. છેક નિરાધાર જેવા થઈને ખાટલા કે જમીન સરસા લાંબાવીને પડીએ તો જ નિદ્રા-આરામ મળે એવું શા માટે દશે? દ્રેનમાં રાતના મુસાફરી કરતી વેળા કેટલીક વાર બીડ બહુ હોય છે, ભારે કાંક બેઠાંબેઠાં ઊંઘ લઈ લે છે. પણ સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે ઊંઘ લઈ શકાતી નથી. ઊભાંજેમાં ઊંઘનાર પણ એક વ્યક્તિને જો જોઈ છે. અમારા પાકોડીનો ઘાટી અગાસી પર ચડવા માટે ગોદવેલી સીડીનાં ઉપલાં પગથિયાં દાઘ વડે પકડી રાખીને તે નીચેના પગથિયામાં પગ નાખી ઊભાંજેમાં બેસાંની વેળા ઊંઘ લેતા, મેં તેમ જ એ માળાના રહેવાસીઓએ ઘણી વખત જોયો હતો. પણ આવી સિદ્ધિ

બહુ વિરલ મનુષ્યોને જ મળી શકે છે. આપણા જોવાયો માટે તો લગભગ બેમાન થઈને પડ્યા હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં શરીરને મૂક્યા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી.

થાકેલા અવ્યવેને આરામ-મળે એટલું જ નિદ્રાનું પ્રયોજન નથી. આરામ તો આપણે જ અવ્યવને થાક લાગ્યો હોય તેની પાસે કામ ન લઈએ એટલે મળી રહે છે. પણ એટલાથી જ સ્ફૂર્તિ આવતી નથી. આંખ મીંચીને લાંબા થઈને આપણે પડી રહીએ, હાથપગ હલાવીએ નહિ અને બીજી કાંઈ પણ વેળા ન કરીએ તો શરીરને આરામ જરૂર મળી રહે. પણ એકદો આરામ પૂરતો નથી, એથી કંઈક વધારેની જરૂર પડે છે. આંખ મીંચી રાખીને આખી રાત પડી રહીએ તો આંખને આરામ મળે છે. પણ ઊંઘ ન આવી હોય તો ઉભાગરાને લીધે બીજે દહાડે આંખ લાલ થઈ જાય છે. એ-ત્રણ એવા ઉભાગરા થાય તો, હાથપગને નિષ્ક્રિય રાખીને પૂરેપૂરો આરામ આપ્યો હોય તે છતાં એ દુખવા લાગે છે અને આખું શરીર, દિવસે કામ કરવા છતાં જેટલું થાકી નથી જતું, તેટલું બિલકુલ કામ કર્યાં વગર ફક્ત ઊંઘ ન આવવાને લીધે થાકી જાય છે. અને ગમે તેવો થાક લાગ્યો હોય તોપણ ઊંઘ સરસ આવી જાય તો એ બધો થાક ઊતરી જાય છે અને શરીરમાં કાંઈ નવી જ સ્ફૂર્તિ આવે છે. ઊંઘમાં એવું તે થું છે કે જો તદ્દન ટીકા થઈ ગયેલા મનુષ્યમાં નવચેતનનો સંચાર કરે છે? એ ચેતન આવે છે ક્યાંથી? માત્ર આરામને લીધે તો નહિ જ. બદારનો પણ એ મળી શકતું નથી; કારણ કે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન બદારના જગત સાથેનો સંબંધ મનુષ્ય આજામાં એણે કરી નાખે છે.

કેવળ અવસ્થાંતર કરવાથી-સ્થિતિમાં ફેરફારથી-થોડો ઘણો આરામ મળી શકે, પણ જે અપૂર્વ સ્ફૂર્તિ નિદ્રા દ્વારા મળે છે

તે મળી શકે નહિ એ માટે દુનિયા બદલવી પડે છે આ જગત સાથેનો સંબંધ, મહે ઘોડા કાળ માટે પણ હોયના વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા કે સ્ફૂર્તિ મળી શકતા નથી એમ નિદ્રા આપણને સમજાવે છે થોડો વખત આ જગતને છોડીને વિશ્વચેતન્ય સાથે એકરૂપ થઈને દિશા ને કાળથી પર એવી કોઈક નવી જ દુનિયામાં ગયા વિના, આ દુનિયા માટેના વ્યવહારપૂર્ણ શક્તિ પણ અજબી શકાતી નથી માર્દા શરીરને હવા-રેથી તાજગી મળે છે, તેમ યાદેલા મનુષ્યને દુનિયા ફેરથી નવચેતન સાપડે છે આત્માની યુક્તિ માટે સન્માસીઓ સસારના કર્મોને ત્યાગ કરે છે, તેમ આપણે બધાએ રોજ રાત્રે સન્માસી થઈને આ સસારના કર્મોને પરિ-ત્યાગ કરવો પડે છે-થોડા કલાક માટે આ દુનિયાની માયા અજબી કરવી પડે છે આપણે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન સસારનો અચૂત ત્યાગ કરીને પછી ફરી સારી રીતે સસારનાં મુજો માણવા તૈયાર થઈ શકીએ છીએ અને એમ અપૂર્ણ-અઅપૂર્ણ 'દેવ ભક્તેન મુક્તિયા' એના ત્યાગ કરીને ભોગવ' એ ઉપનિષદના વચનને સાધક કરીએ છીએ

તત્ત્વ ને મનની પૂરેપૂરી સ્વસ્થતા વિના હોમ આવી શકતી નથી વધારે ખર્ચાઈ ગયું

હોમ ત્યારે કે જુખ્યેયે) અથવા કઈક દુખ થયું હોમ ત્યારે પણ સારી હોમ આવી શકતી નથી સ્વસ્થતા વિના હોમ નથી મળતી ને જિન વિના સ્વસ્થતા નથી મળતી એ સ્વસ્થ-તાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ- પણ એ છે શું તે સમજી શકતા નથી 'સ્વસ્થ' એટલે પોતાનામાં રહેવાપણ કાચત્રો જ્યારે અગો સ કરીને પોતે પોતાનામાં વારાઈ ભય છે ત્યારે એ મલમુકિત અનુભવે છે આપણે જ્યારે પોતાનામાં જતા રહીએ છીએ- સ્વ-સ્થ' બનીએ છીએ ત્યારે જ શાંતિ અનુભવી શકીએ છીએ અને ગાદ નિદ્રા દરમ્યાન માણસ આવી સ્વસ્થતાનો અનુભવ થોડાવણે અંશે કરી શકે છે માટે ટેટલાકે એને જાણી રિપતિ અથવા સમાધિ સાથે સરખાવી છે

ઝાણા મનુષ્યો કામચામ આપની ચર્ચા કરીને વખત પસાર કરે છે અને મૂર્ખાઓ વ્યસન, કવલ અથવા નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરે છે એમ એક ઝાણા કવિએ કહ્યું છે કલહ ને વ્યસનનું તો કવિ અણે પણ નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરવો એ મૂર્ખાનું લક્ષણ હોય તો એ ભતનાં મૂર્ખાં જનવાનું કોને મન નહિ ધાય' અને કોને પાલી શકે એમ પણ છે !

★

મજ્જી સીઓ પોતાના પતિએની સમજૂતિ કરી વાતો કરી હતી એક હતી પ્રેમસરની પત્ની, બીજી હતી દામ્પત્યની ને ત્રીજી હતી દેવના મુસાફરી કરતા સેલ્સમેનની પત્ની.

'મને લાગે છે કે મારા પતિ જોવા બૂલકણે તો કેઈ જ આદમી નહિ હોય' પ્રેમસરની પત્ની બોલી 'પોને વ્યાખ્યાન માટે તેવર કહેલી નોંધો હોય પર બૂલી ભય છે ને પણ હોયજના વિચારથી આ આમજ ગૂંઠાલો કરવા પડે છે'

'તમે બૂલી છો યાદ તો મારા પતિને જિવકુપ રહેઈ જ નથી' દામ્પત્યની પત્નીએ કહ્યું 'નિહિ' ભય છે ત્યારે મારા પતિ કદી વ દવાની જગ લઈ જતા નથી, ને પણ જ્યારે કઈ જોઈ એ ત્યારે આજો રત્નો વગવીને પાછા આવતું પડે છે !'

ત્યારે સેલ્સમેન ? પત્નીએ કહ્યું

'તે દિવસે મારા પતિ વેર આભ્યા, હાથમાંની કોળી ધીમેથી અને આપો ને કહે આ પહેલા મે વસ્ત્રને ક્યારેક જોયા હોય એવું લાગે છે !'

ભરતે શાપ લીધો હતો, એવો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. આટલા પચી એટલું અનુમાન નીકળે છે, કે મહર્ષિ ભરત પણ વૈદિક કાળના કોઈ બ્રહ્મર્ષિ હશે. કાવેદમાં ઉર્વશીનું નામ ઘણે દેકાણે આવેલું છે; અને કેટલેક સ્થળે તો તે વ્યક્તિવાચક પણ છે. તે સિવાય પુરુવા સાથેનો તેનો સંબંધ તથા નિન્હેદ, એ બધી વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ગાથાઓથી હિંદુ પ્રજા અજ્ઞાત નથી. એ ઉર્વશીનો કાળ શોધાય, તો એને કદાચ યુરુપદે શોભે એવા અને ઉર્વશી જેવીને નૃત્યાભિનયની બુદ્ધને લીધે શાપ દેનારા મહર્ષિ ભરતનો કાળ શોધવામાં અડચણ ન આવે.

અર્વાચીન દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે મહર્ષિ ભરતને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૨૦૦ સુધીના ગાળામાં ક્યારેક યર્ષ ગવા હોવાનું ધારે છે. કીથ (Keith), હેગ (Haigh), લ્યુડર્સ (Luders) વગેરે પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારોએ પૌતપૌતાની દૃષ્ટિએ આપણા એ જૂના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી પૌતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે. એમની દૃષ્ટિથી એનારા હિંદીઓ એમની માન્યતામાં તણાયા છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન બંને દૃષ્ટિઓ અને મંતવ્યોનો સંગોપાંગ અભ્યાસ કરીને એના મંથનથી જે નિષ્કર્ષ નીકળે, એ જ સત્ય, એવું હું નમ્ર પણે માનું છું. અન્ય સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા, ઊછરેલા, અન્ય ભાષાભાષીઓ, સંસ્કૃતનો લીધે અભ્યાસ છતાં શબ્દોના અભ્યાસાર્થ, પ્રયોગાર્થ, સ્થાનપરત્વે સંયોગાર્થ અને એવી રીતે વાચ્યાર્થ, પરન્વાર્થ, શ્લેષાર્થ વગેરે સહમ અર્થ સમજવાને, સંપૂર્ણપણે શક્તિમાન નથી બની શકતા. અને તેથી જ કદાચ કીથ જેવા અભ્યાસીજને પણ તૈત્તિરીય બ્રહ્મણમાં ઉલ્લેખાયેલા 'શૌર્ય' જેવો 'નટ' માટેનો સર્વસામાન્ય શબ્દ 'નટ' તરીકે ન સમજતાં, 'શૌર્ય' એટલે 'નટ' કે

એવો અર્થ કર્યો છે. તેવી જ રીતે 'નટ્ય મુક્તમ્' એ શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ ન સમજતાં કીથ 'નટવર્ગની જૂખ' એવો અર્થ કરે છે. કીથ કહે છે: 'We find, that in the days of Mahabhasya, the Nata's hunger is as proverbial as the dancing of the peacock.'

પાણિનિના 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને' એ સૂત્ર પર 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને નૃપસ્યેકે ભાવ ઉપસંહ્યાનમ્,' એ વાર્તિક લખતાં, પતંજલિએ 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને નૃપસ્યેકે ભાવ ઉપસંહ્યાનં ક્તવ્યમ્। છાત્રસ્ય હસિતં, મયુરસ્ય વૃત્તમ્, નટસ્ય મુક્તમ્, કોકિલસ્ય વ્યાહત્તનિતિ ॥' આ પ્રમાણે લખ્યું છે. તાર્કય એ છે કે જૂનકાળ વાચક ધાતુસાધિત વિશે પછુના વર્તમાનકાળ વાચક અર્થ પ્રમાણે, એ નૃપમકર્ત્રિંગી ભાવવાચક નામ જેવો ઉપયોગ થયો હોય, તો તેવે વખતે યદી વિભક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને એ ભાવવાચક નામના ઉદાહરણ તરીકે 'છાત્રસ્ય હસિતમ્' 'નટ્ય મુક્તમ્' 'મયુરસ્ય વૃત્તમ્' ઇત્યાદિ પ્રકારે ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે. અને એ રીતે 'વિદ્યાર્થીઓનું હસવું', 'નટોનો ઉપલોગ', 'જોરનો નાચ', એ જ અર્થો અહીં અસિપ્રેત છે, એ સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે એટલે 'નટ્ય મુક્તમ્'નો અર્થ 'નટનો ઉપલોગ,' નહિ કે 'નટની જૂખ.' અર્થના આવા જ અનર્થો થાય અને એ અનર્થોને સત્ય સાબિત કરવા માટે નવા અનર્થો ઉપજાવાય આવું આપણાં ઘણાં પ્રાચીનશાસ્ત્રો માટે થતું આવ્યું છે. કાયદાથી એ રેડી શકાતું નથી એ દુઃખ છે, અને આવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના દિદી અનુવાયીઓ આપણા જ્ઞાન, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ વિશે કેટલું અસત્ય-તિમિર ફેલાવે છે, કે જેથી સત્યને શોધવામાં, મદાપરિશ્રમ પડે છે.

ઉપલબ્ધ વૈદિક વાક્યમાં 'શૌર્ય'

‘દિશ્વર્ય’ ‘વશન્તી’, વગેરે શબ્દો પ્રાચીન નાટ્ય-સંસ્થાને પ્રવિત કરે છે.

આપણે ત્રીં વર્ણીવાર આપણા પ્રવેશિતો અને શુદ્ધો યજુર્વેદના રદ્ધાધ્યાયનો અનુવાક યોદ્ધી બલ છે, ત્યારે આપણને ખ્યાલ સરખો ય નથી આવતો, કે એમાં પણ નાટ્યનાં બીજો રહેલા છે. યજુર્વેદ માધ્યનિની શાખાના રદ્ધાધ્યાયના ૨૨મા મંત્રથી આરંભાતા ૩૬મો અનુવાકમાં આવેલા ૨૫ ૨૬ અને ૨૭મા મંત્ર-માં, ‘વિશ્વમેવોદિશ્વમેવ્ય’ એનાથી, આખી નટ સંસ્થા-નવર્ણનમાં ૩૧ ધારણ કરનારી એક પ્રજાનો ઉદ્દેશ થતો હોય, એવું ૨૫૪ દેખાય છે. એ મંત્રો આ રહ્યા :

નમો ગણેભ્યો ગણપતિભ્ય વો નમો નમો માતૃભ્યો માતૃપતિભ્ય વો નમો નમો દુતોભ્યો શુભ પતિભ્ય વો નમો નમો દિશ્વમેભ્યો દિશ્વમેભ્ય વો નમ. ॥ ૨૫ ॥

નમઃ સેનાભ્ય સેનાપતિભ્ય વો નમો નમો રક્ષિભ્યો અરણ્યેભ્ય વો નમો નમ. હાતુભ્ય. સપ્તૃકુભ્ય વો નમો નમો મહદુભ્યો અર્ધકેભ્ય વો નમ ॥ ૨૬ ॥

નમસ્તુભ્યો રણકારેભ્ય વો નમો નમઃ કુલતેભ્યઃ કર્મારેભ્ય વો નમો નમો નિપારેભ્યઃ પુક્તિષ્ટેભ્ય વો નમો નમ. શ્રુતિભ્યો મુદ્ધુભ્ય વો નમ. ॥ ૨૭ ॥

અર્જુન અને ગણના અધિપતિનું ૨૫ ધારણ કરનાર છે રદ્ધા. આપને નાગ્ધાર. માતૃગણ અને માતૃગણના પતિ એવા રૂઢને પ્રણામ. મેધાવિન અને એના અધિપતિ એવા રૂઢને વંદન. વિરેચર, વિરોધ, વિગતર તથા વિશ્વના અનેકવિધ રવરૂપ ધારણ કરનાર એવા રૂઢને નર રદ્ધાર.

સેનારૂપ અને સેનાપતિરૂપ એવા રૂઢને પ્રણામ. રથનાળા અને રથ વખરના, રથમાં બેઠેલા અને રથના અધિષ્ઠાતા તથા સારથિરૂપ એવા રૂઢને નગરદાર. વિદ્યાદે હર્ષરૂપ અને પ્રાણાદિ વટે અદ્યરૂપ એવા રૂઢને નમન-દાર.

દિગ્બી, રવદાર, કુંભાર, હૃદય, ચિહ્ન વગેરેનાં ૨૫ ધારણ કરનાર છે રદ્ધા. આપને પ્રણામ; તથા

પુલકાદિરૂપ રૂઢને નમરદાર. યાનોને નમન કરનાર એવા રૂઢને પ્રણામ; અને મુગેની ઠાગના કરનાર એવા ચિદારીરૂપ રૂઢને નમરદાર.

એ અનુવાકમાં આવેલા ‘નમો વિશ્વમેભ્યો દિશ્વરમેભ્ય નમો’માંનો દિશ્વર્ય શબ્દ જે સામાન્ય અર્થમાં એ અનુવાકમાં વપરાયો છે એ બેતા ‘દિશ્વર્ય’ એ શબ્દ ‘નટ’ ને માટે જ પ્રયુક્ત થયો હોવા બેઈએ એમ નિઃસંશય થાય છે. હવે અને દિશ્વર્ય એ બંને શબ્દોને વિચારતાં એને નટ અને નાટ્યની સાથે સંબંધ હોવા જ બેઈએ એમ સહજ કંઈપી શંકાય છે પોતે જે હોય એનાથી ભુલું, રૂપ લેવું, ભુલો વેશ મળવો, ભુલો સ્વાંગ રચવો, એ અર્થમાં જ દિશ્વર્ય શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તેવી જ રીતે ‘તંત્રીય પ્રાણલુ’માં પણ અગાઉ જણાવેલા શૈલ્ય શબ્દ કે જે સંપૂર્ણ નટવાળી જ છે, એના ઉદ્દેશ મળે છે. પુરુષ-મિથની જલિવિધાનની યાદીમાં શૈલ્ય શબ્દ આવે છે. યજુર્વેદ-અંતર્ગત જે દિશ્વર્ય નામના લોકો હતા, તે જ પાદજથી શૈલ્ય કરેલાયા હશે. વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિના ‘હંદેર્ગોવિદ-કર્માદિક વજ્રવચનદ્વાર’ એ સૂત્રથી નટ વગેરેને ઠાઈ આગળ અર્થ પણ હશે, એવું જ પ્રત્યક્ષ થી દેખાઈ આવે છે. ઉપરાંત ‘પારાશર્યેભ્યો નિમ્બ મિહુનદસૂત્રવો’ આ સૂત્રથી પાંડરાય અને શિલાદિ એ લોકોનાં મિહુસૂત્ર અને નટસૂત્ર પણ એ ઠાળમાં પ્રચારમાં હતાં. તે જ પ્રમાણે ‘કરમદદ્વશાસ્યવિનિ’ એ સૂત્રથી જ્ઞાપિન્ એટલે જ્ઞાપ્ય એ લોકોના નટસૂત્રને (વિદ્યાર્થી) એવું પ્રતિપાદન થાય જ્ઞાપિન્ પ્રમાણે જ પારાશરિન્ અને શિલાલિન્ એવા શબ્દો પાંડરાય અને શિલાલિન્નાં સૂત્રોના વિદ્યાર્થીઓ માટે વપરાતા. એના પ થી એટલું નક્કી થાય છે, કે નટોને આગળ અર્થ તથા નટસૂત્ર જેના અર્થે પાણિનિ પૂર્વે વિદ્યમાન હતા.

કીંચ આદિ પાશ્ચાત્ય પંડિતો નટ શબ્દને

ધાર્મ નિશ્ચિત અર્થ માનતા નથી; પરંતુ નટ એ સંસ્કૃતના જ્ઞાન પ્રાકૃતરૂપ માને છે. પાણિની નમતિ ક્વિતિ નટઃ એવું રૂપ આપે છે. અને એનો અર્થ નટઃ કૌલપઃ એવો વ્યાકરણ સંપ્રદાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. કૌલપઃ એટલે 'અભિનય કરનારો નટ' એ અર્થ વંદિક-કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, એ આપણે જાણું છે, આ બધા ઉદ્દેશોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ, કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના કથન મુજબ 'ભારતીય નાટ્ય' અને 'ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર,' બહુ પ્રાચીન નહિ, છતાં ખ્રિસ્તાબ્દની ઘણી પૂર્વે રચાયેલો હોવા ભ્રમ છે, એ સમજી શકાયો. દરે એક બીજી દૃષ્ટિ. આપણી પાસે ઉપલબ્ધ વાદ્યમયમાં જૂનામાં જૂના નાટકો ક્યારે લખાયાં, કયા કાળમાં લખાયાં, એના લેખકો કોણ, એ જો શોધાય, તો એના પરથી પણ આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીશું, કે એ નાટ્યકાળ પૂર્વે, ભારતમુનિત્વ ઉપલબ્ધ નાટ્યશાસ્ત્ર સંપાદન થઈ ગયું હોવું ભ્રમ છે. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન નાટકોમાં તરત ધ્યાન જોશે એવાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ,' 'માલવિકાગ્નિમિત્ર,' 'વિક્રમોર્વશીય' વગેરે કાળિ-દાસના નાટકો તેમ 'ઉત્તરરામચરિત્ર,' 'માલવી-માધવ,' 'અમલશત્રુ,' 'પ્રતિજ્ઞાચાણુ-કથ,' 'સ્વપ્રવાસવદતા,' 'પ્રતિજ્ઞાયોગ-વ્રજા-ચલુ,' તથા 'મૃચ્છકટિક,' 'મુદ્રાન્કશસ' વગેરે જુદાજુદા કવિઓનાં લખેલાં નાટકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય, 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ના બાળ્યકર્તા અભિનવગુપ્તે પોતાની 'અભિનવ-ભારતી ટીકા'માં લખ્યું છે: 'નટ્યવૈયક્ત્યો-દાહરણ મહાકવિતુવન્નુનિવહો વાસવદત્તા નાટ્ય-પારાલ્ક્યઃ સમસ્ત એવ પ્રયોગઃ તન્ન દિ વિન્દુસાર પ્રયોજ્યન્સલુક ઉદયનવરિત્તે સમ્માજિકી ક્લતઃ' અર્થાત મહાકવિ સુરપુત્રે 'ઉદયનચરિત' નામનું નાટક રચ્યું હતું. પચ્ચાસોકની 'દોચન ટીકા'માં 'વત્સરાજચરિત' નામના નાટકનો પણ ઉલ્લેખ

છે. કદાચ આ બંને નામ એક જ નાટકનો પણ હોય.

આ બધાં નાટકોના કર્તાઓ કાળિદાસાદિ કવિઓ ક્યારે રચી ગયા, એનો કાળનિર્ણય શોધવાને અત્યાર સુધી ઘણા પંડિતોએ મહા-પ્રયાસો કર્યા છે; પરંતુ એ ક્ષેત્રના અનેક પ્રયાસો એકમતી નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી. વિક્રમાબ્દનો આરંભ કરનાર શકારિ-વિક્રમાદિત્ય, કે જે એક પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હશે, ત્રિભંગભૂમિનો શાસક હશે, છતાં એ વિક્રમા-દિત્યનું પણ નિર્ણયાત્મક ચરિત્ર, ઐતિહાસિક રાજ્યકાળ વગેરે મતાતરઃસ્તરૂપે નિર્ણય શકાયું નથી. એક ઐતિહાસિક ભૂપતિનો રાજ્ય-કાળ ન નિર્ણય તો કનિઓનો નાટ્યકાળ અને એમનો જનનકાળ ક્યાંથી શોધાય? શી રીતે શોધાય?

ઐતિહાસના અનેક પ્રયોગોનાં કંડો પાની ઉથલાવીને આનો આપણે નિર્ણય શોધવો રહ્યો.

વત્સરાજ ઉદયન સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. બાણ, કાળિદાસ, શુભાન્ત, ભાસ, વિષ્ણુશમ કૌટિલ્ય તેમ જ શ્રી હર્ષ આદિ મહાન કવિઓએ એની નિશદ કીર્તિ-ગાથા ગાઈ છે. 'સ્વમનાટક'માં ઉદયનને વૈદ્ય-પુત્ર લખ્યો છે અને પુરાણોની રાજ્યવંશાવલિ અનુસાર વત્સરાજ ઉદયનને શતાતીકનો પુત્ર વર્ણવ્યો છે. 'મંલુ શ્રીમુતકદ્વપ'માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. તેમ 'પ્રતિજ્ઞાયોગ-વ્રજાચલુ'માં પણ એની પુષ્ટિ મળે છે. મહાભારતાનુસાર વત્સરાજ ઉદયનના પિતા શતાતીક ભારતપુદ્ધ પછીના પૌરવ કુળના દ્વિતીય શતાતીક હતા. બૌદ્ધ પ્રયોગોમાં તથાગત યુદ્ધ અને ઉદયન બંને સમકાલીન લખ્યા છે. હુ-એન-સંગ પણ 'કોશામ્બીના રાજ્ય ઉદયને ભજવાન યુદ્ધની તેમના મૃત્યુ પૂર્વે, એક વિસાળ મૃતિ બનાવી હતી.' એવો ઉલ્લેખ કરે છે. ઉદયન મળવિલામાં અત્યંત પ્રવીણ હતા.

કેવો ઉલ્લેખ મળે છે કે લોપવતી વીણાના વાદન વડે એ ભરત હાથીઓને મંત્રમુગ્ધ કરતા અને પકડી લેતા. એ જ ઉદયનના જીવનપ્રસંગ ઉપરથી, મહાકવિ ભાસે 'સ્વમનાટક' લખ્યું હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે એના પરથી એટલું કહી શકાય છે, કે મહાકવિ ભાસ ઉદયન પછી યથા હોવા જોઈએ; અથવા એમ પણ કહી શકાય, કે મહાકવિ ભાસ વત્સરાજ ઉદયનના અનુવર્તી હશે. કેટલાકે મહાકવિ ભાસને મહાપદ નંદના સમકાલીન ગણે છે. એ એ નંદના સમકાલીન હોય, તો કૌટિલ્ય વિષ્ણુસે અને ભાસ પણ સમકાલીન જ ગણાય મહાકવિ ભાસનાં અનેક નાટ્યો પ્રસિદ્ધ છે. એ જ ભાસ કવિના ચારદત્તાના રૂપાંતરરૂપે સંગ્રહ યદ્યકરચિત 'મૃચ્છકટિક' રચાયું હોય, એવું આપણે ખાતરીથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ અને યદ્યક, પ્રચલિત વિક્રમ સંવતથી થયે પૂર્વે આદ્યયુગમાં યદ્યક ગવાના પુરાવાઓ સાંપડે છે વિષ્ણુસે કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં, મહાકવિ ભાસના એ શ્લોકો ઉદ્દ્યુત થયેલા દેખાય છે. ભાસકૃત 'પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ' નામના નાટકમાં એ મળી આવે છે. એના પરથી એવું પણ અનુમાન નીકળે છે, કે મહાકવિ ભાસ ચાલુક્યની પૂર્વે યદ્યક ગયા હોવા જોઈએ. ભાસ પોતાના નાટ્યોને જાતે, જે ભરતવાક્ય લખતા, તેમાં પણ એ એવું લખતા, કે 'દિમાલય અને વિષ્ણુસાગર પર્વત અમારો રાજસિંહ એક જ રાજ્ય કરે.' વત્સરાજ ઉદયન પછી અને કૌટિલ્યની પૂર્વે, ભૂમિનો એકજ રાસક, એ મહાપદ નંદ જ હતો. નંદને માટે પુરાણોએ પણ 'એકજ રાસક' એ જ વિશેષણનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિશાખદત્ત રચિત 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકમાં નંદને નવનવતિશતદ્રવ્યકોટીશ્વર તથા 'કથાસરિત્સાગર'માં પણ, એને નવ્વાણું કરોડનો અધિષ્ઠાતા ગણ્યો છે. 'કામનંદીય નીતિસાર'

અને અન્ય ગ્રંથોમાં નંદની વિપુલ સંપત્તિને કારણે એને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કહેતા. પુરાણોમાં તો મહાપદનો ખીબ ભાગે વ પરશુરામ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે; કારણકે મહાપદે પરશુરામની માફક, ઘણાં ક્ષત્રિય રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો; અને પાંચાલ, યસેન, કલિંગ વગેરે રાજ્યોનો નાશ કરીને, તે એકજ અતિવ્રજ અનુદાધિત શાસનસામ્રાટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

આ બધા ઉલ્લેખો જોતાં મહાકવિ ભાસ નંદકાળમાં યદ્યક ગયા હોય એવું કેટલાક અનુમાને છે. પરંતુ મહાકવિ ભાસ ઉદયનના ઉત્તરવર્તી હોવા વિશે ખાતરી થવી બય છે. જગાઉ જણાવ્યું તેમ ભાસે લખેલું 'સ્વમનાટક' ઉદયન સંબંધી જ છે; અને ઉદયનની કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી જ એ લખાયું હોવું જોઈએ. વળી 'મૃચ્છકટિક' નાટકના કર્તા યદ્યકની પૂર્વે જ ભાસ કવિ યદ્યક ગયા હોવા જોઈએ, એમાં સંશયને રથાન નથી જ, કારણ યદ્યકનું 'મૃચ્છકટિક' એ ભાસના 'ચારદત્ત'નું રૂપાંતર જ છે, એ વિદ્વાનોથી અભરપુ નથી. અને યદ્યક વર્તમાન વિક્રમ સંવતની થયે પૂર્વે આદ્યકાળમાં યદ્યક ગયા હોવાના થણા પુરાવા લબ્ધ થતા બય છે, તદુપરાંત ભગવાન કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં જે ભાસના શ્લોકો ઉદ્દ્યુત કર્યા છે, એના પરથી પણ એ અનુમાનને પ્રુટિ મળે છે, કે ભાસ ચાલુક્ય કૌટિલ્યની પૂર્વે જ યદ્યક ગયા હોવા જોઈએ. એ ભાસ કવિ પણ 'ભરતનાટ્ય'ના નિયમોને અનુસરતા અને તદનુસાર નાન્દી સુત્રધારથી આરંભીને ભરતવાક્યથી પૂર્ણહુતિ કરતા. આ રીતે વિચારતાં અને ભારતમુદ્ધ પછી પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે કૌતેય અજુનના પોત પરોક્ષિતના જન્મથી માંડીને મહાપદના અભિષેક પર્વત ૧૫૦૦ વર્ષનો કાળ વીણ્યો હોવાની ગણના, મહિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પુરવાર

થઈ શકી છે. એટલે આ બધાની વણી પૂર્વે મહર્ષિ ભરતનો કાળ મૂક્યા વગર છૂટકો નથી.

આ સિવાય બીજા કેટલાક પુરાવાઓ જોઈએ. મુનિ વરરથિ સંવત્ પ્રવર્તકે વિક્રમાદિત્યના પુરોહિત હતા; અને મુખ્ય સાહસાંક વિક્રમના પુરોહિત વરરથિના ભાણેજ હતા. 'કથાસરિતસાગર' તથા 'કલ્પદ્રુમ'ના કથન મુજબ—

‘વિક્રમાદિત્યપર્યાયો મહેન્દ્રાદિત્યસંભવઃ ॥ ૬૨ ॥

અસૌ વિપમ્નીલોડપિ સાહવાંકઃ શ્વકોત્તરઃ ॥ ૬૩ ॥

આના પરથી એવું લાગે છે કે શકારિ વિક્રમનું નામ 'હર્ષ' પણ હતું.

ગ્રીહર્ષવિક્રમનરાધિપમાતૃગુપ્ત—

‘ગર્ગ્યમ્કુલ્લજકુલક્રવાદરાગામ્ ।

एपां महेन भरतस्य मतम् विगाण

बुष्टं मया समनुगच्छत रत्नकोशम् ॥

આના પરથી આપણે બળવાન અનુમાન કરી શકીએ કે નરાધિપ શ્રીહર્ષ વિક્રમે તથા માતૃગુપ્તે નાટ્યમહર્ષિ ભરતમુનિના નાટ્ય-શાસ્ત્ર ઉપર કોઈ ભાષ્યગ્રંથ કે ટીકાગ્રંથ વા બૃહત્ વાર્તિકગ્રંથ લખ્યો હશે. અહીં એટલું જણવું ન જોઈએ કે સમુદ્રગુપ્ત વિક્રમિક, ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમ, રકંઠગુપ્ત વિક્રમ—એ બધા હર્ષનામધારી નહોતા. તેથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે, કે શકારિ હર્ષવિક્રમ અને ઉપયુક્ત માતૃગુપ્ત, બંને સમકાલીન હતા. અને આ બધું વિચારતાં વિક્રમાબ્દ તથા શકાબ્દની વચ્ચે ૬૯૮ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. ગ્રાહ્ય-સમ્રાટ શક્ર વર્તમાન વિક્રમ સંવતની પૂર્વે થઈ ગયા; અને એમણે 'ભરતનાટ્ય' ઉપર ભાષ્યગ્રંથ રચ્યો હતો. કદબલુ પણ વિક્રમાદિત્ય અને શક્રકે એ બંનેને પૃથક્ માનતો હતો.

પ્રસિદ્ધ અરબી યાત્રી અલ-બે-હનીના કથન મુજબ શ્રીહર્ષ અને વિક્રમાદિત્ય, એ બેની વચ્ચે ૪૦૦ વર્ષનું અંતર હતું એવું ઉલ્લેખાયું છે. આ બધાનો નિષ્કર્ષ કાઢતાં :

ટૂંકાણમાં—(૧) કાશ્મીરના આનંદવર્ધન, કવિ ભવભૂતિ, નિરુક્ત વ્યાખ્યાકાર ફર્ગ, ભદ્રંત અશ્વઘોષ, મહાકવિ ભાસ વગેરે બધાની પૂર્વે ભરતમુનિ થઈ ગયા હતા, એમાં સંશયને સ્થાન નથી. (૨) આખ્યાન, કથા-વાર્તા, નાટકો વગેરે કવિઓની એ બધી કૃતિઓ બનતા સામે આવી, તે પૂર્વે ભરત થઈ ગયા એ સિદ્ધ વાત છે. (૩) આચાર્ય અભિનવ-ગુપ્તે 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' પર ટીકા રચી છે. (૪) તિરહુત નરેશ શ્રી નાન્યદેવે પણ ભરતમુનિના એ મહાન ગ્રંથ પર 'ભરતભાષ્ય' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (૫) સ્થાણીશ્વર મહારાજ શ્રી હર્ષવર્ધનના રાજ્યકવિ શ્રી બાણભટ્ટ પણ ભરતમુનિનું ઝાણુ સ્વીકારે છે. (૬) નિરુક્તકાર યાસ્ક, જે મહાભારતના કાળથી લગભગ ૩૦૦ વર્ષના અરસામાં થઈ ગયાનું મનાય છે, તે પણ ભરતમુનિનું પૂર્વાચાર્ય તરીકે રજૂરજુ કરે છે. (૭) શ્રી શંકુક, શ્રી લોહસૂત તથા શ્રી ઉદ્ભટ આદિ મહાનુભાવોએ પણ ઉક્ત શાસ્ત્રગ્રંથ પર ભાષ્યો લખ્યા છે. (૮) શુંગ વંશના પ્રવર્તક સમ્રાટ પુષ્યમિત્રના પુરોહિત આચાર્ય પતંજલિ પોતાના વ્યાકરણ-મહાભાષ્યમાં, જે પુરાતન નાટકનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ પુરાતન નાટકની પૂર્વે, ભરતમુનિ થઈ ગયાની સાબિતી મળે છે. (૯) મહાભારતના કર્તા, ભગવાન વેદ-આસ જેવા પણ, જેમના રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન, માત્ર કોને આવેલી કથા પરથી જ જાણતા, એ પૃથ્વીના આગ્રરાજ વેનપુત્ર પૃથુએ ગાયકે, માગધ, સૂત, ભાટ તથા ચરણોને, મગધ અને આનંદપૂર્ણ બૂમિ દક્ષિણમાં આપી હતી. આ ઉલ્લેખથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મહર્ષિ ભરતે રચાયેલી આ નાટ્ય-સંસ્થા ક્રમશઃ ધંધાદારી લોકોના હાથમાં જતાં, એની એક સ્વતંત્ર અતિ નિર્માણ થઈ હશે; જે અતિને મહારાજ પૃથુવંચે-આનંદપૂર્ણ બૂમિઓ

દક્ષિણમાં આવી દશે આના પરથી પણ એટલું ચોખ્ખુ અનુમાન નીકળે છે કે મહારાજ પૃથુ-વેન્ચની પૂર્વે મહર્ષિ ભરત થઈ ગયા હશે (૧૦) યજુર્વેદનો અનુવાક, વેદોક્ત ઇન્દ્રની પ્રસિદ્ધ અસરા ઉર્વશીની નૃત્યાભિનયમાં થયેલી ભૂલને ક્ષીણે, ભરત મહર્ષિએ તેને આપેલા શાપ, પૃથ્વીના આઘ મહારાજ પૃથુ વેન્ચે મામખ સૂતાદિકને આપેલી દક્ષિણા, અગ્નિવેદોક્ત કથાનકોમાં આવેલી ભરતોની કથા, 'મનુર્મત ડચ્ચતે' એ કથન, એ બધા પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં મહર્ષિ ભરત વેદિક કાળના અથવા લગભગ તે જ કાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ પ્રદર્શિ હોવા ભેઈએ

હવે ખુદ 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં દર્શિ નાખતાં ને પ્રલક્ષ ઉપલબ્ધિ માય છે તેનો સાર પણ આપણે ભેઈ જઈએ

નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિના સબધમાં મહર્ષિ ભરતમુનિ કહે છે

મૂવતો નાટ્યવેદસ્ય સમવો પ્રજાનિર્મિત ।

'હે શ્રોતાઓ! સામનો નાટ્યવેદનો ઉદ્ભવ મહાતા નિર્માણ પ્રમાણે થયો છે'

વળી કહે છે

પૂર્વ કૃત્યુને વિપ્રા ધૃતેસ્વાયન્તુવેડન્તર ।

ત્રેતાયુગેડય સમ્પ્રાપ્તે મનોર્વૈવસ્વતસ્ય ચ ॥

ગ્રામ્યપ્રમપ્રવૃત્તે તુ ક્રમલોમવદશક્ત ।

કૃત્યોઽન્નેષામિતમૂઢે રોગે મુરિત્વત્ રિતે ।

ત્યારે ત્રેતાયુગને આરંભે, યેરવન્વત મનવન્તરમાલોગે આગ્યનમાં ત્યાં ત્યાં રહેવા લાગ્યા, કામ લોચાદિકને વધ બનીને ઈર્ષ્યા અને મોહથી સમૂહ બનેલા લોકો દુષ્ટ પામવા લાગ્યા, અને ત્યારે વેદાદિક જ્ઞાન સામાન્ય જનતાને દુર્લભ પડ્યું— ત્યારે નાટ્યશાસ્ત્રના કથન મુજબ—

ન વેદવ્યવહારોડય સપ્રાપ્ય શરવાવિષુ ।

તત્સર્વો સ્વરૂપર વેદ પથમ સાવવર્ગિકમ્ ॥

વેદાદિ જ્ઞાન શુદ્ધ ભવિને સામળવા સરણ થ ન

મળઈ, ત્યારે તમામ વર્ણો માગેના નવો પ્રથમ વેદ શરતમુનિએ નિર્માણ કર્યો

એટલે તમામ વર્ણોને પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કર્મમાં ચોખ્ખા અને વેદનું સમ્યક્જ્ઞાન તમામ વર્ણોને સુલભ રીતે મળે, એવા ચારે વેદોમાંથી સાર ગ્રહીને ભરત મુનિએ 'નાટ્યવેદ' નામનો પાંચમો વેદ નિર્માણ કર્યો

જગ્રાહ પાઠ્યમુવેદાત્ સામ્યો ગીતમેવ ચ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રતાનાથવેનાદપિ ॥

કન્વેદમાથી પાઠ, સામવેદમાંથી ગીત, યજુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી રસ ખેતીને, નાટ્યવેદનું ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યું,

આ બધાં વચનો પરથી એટલું સદજ પુત્રાર માય છે, કે સામાન્ય ઇતિહાસના અતીત કાલમાં જનકલ્યાણ અને શિક્ષણ સુને જશે, મહર્ષિ ભરતમુનિએ પ્રદાની પાસેથી આ જ્ઞાન સંપાદન કરીને, અને ચારે વેદોમાંથી સાર એચીને, આ નવો નાટ્યવેદ અથવા અથર્વવેદ અથવા પથમ વેદનું સર્જન કર્યું હશે

વળી મહર્ષિ ભરતે પોતાની નૂતન નાટ્યસરથા માટે બિનબિન દેવો પાસેથી, બિનબિન વરણોમાં માત્ર કરી હતી એ એમના જ શબ્દોમાં આપણે ભેઈએ

પ્રીતારુ પ્રથમ શક્તો દત્તાવાન્ સ્વર્ચજ જુમમ્ ।

બ્રહ્મા વમણ્ડલ્લ ચૈવ મુગારમ્ વહ્નસ્તયા ॥

સૂચ્છન્ન શિવ સિદ્ધિ વાયુજ્વળનમંવ ચ ।

વિષ્ણુ સિંહાવન ચૈવ કુવેરા મુકુટ તયા ॥

આવ્યત્વ પ્રેક્ષણીયસ્ય દત્તો દત્તી સરસ્વતી ।

અને ઇંદ્રે—

શેષા ય દવગર્વા યજ્ઞપાક્ષપત્રગા ॥

નાટ્યસરથાની રચાપના ઇટ મહર્ષિ ભરત મુનિને સર્વપ્રથમ ઉદ્દે પોતાનો ખર્ચ આપી, મહાએ કમવટલું આપ્યું, વરણે બૃહાર, સૂર્યે ઇન્દ્ર, શિવે સિદ્ધિ, વાયુએ વ્યજન, વિષ્ણુએ સિંહાસન, કુબેરે મુકુટ, દેવી સરસ્વતીએ અપલુની શક્તિ અને શેષ રણે તે સર્વ દેવ, ગર્ભર્, વક્ષ, સક્ષ અને

નાગોએ અર્ખ'ણ કર્યું.

આના પરથી આપણે કદબી શકીશું, કે ભરતમુનિતું સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ કેટલું ખલવત્તર હશે કે જેમને ઇંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, શિવ, વિષ્ણુ, કુબેર, સરસ્વતી, દેવગંધર્વ આદિ સર્વેએ પોતાની વિશેષ વસ્તુઓ, આ તત્ત્વને વેદની પ્રતિષ્ઠાપના માટે અર્ખ'ણ કરી.

ભરતમુનિ પોતે રચેલા આ નાટ્યવેદમાં શું શું હશે એનો ઉદ્દેશ્ય કન્યાં જન્મદાયક છે, કે—
 ત્રૈલોક્યસ્વાસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં માવાનુકીર્તનમ્ ।
 ક્વચિદ્દમઃ ક્વચિલ્લોકા ક્વચિદ્યઃ ક્વચિદ્દૂમઃ ॥
 ક્વચિદ્વાસ્યં ક્વચિદ્દુઃ ક્વચિત્કામઃ ક્વચિદ્વયઃ ।
 ધર્મો ધર્મપ્રવૃત્તાનો કામઃ કામોપસેવિનામ્ ॥
 નિમ્ત્રો દુર્વિનોતાનો વિનીતાનો દમક્ષિપા ।
 વલીવાનો ધાટ્યર્ક્ષણમુત્પાદઃ શરમાનોનામ્ ॥
 અનુયાનો વિવંધધ વૈદુર્યં વિદુપામપિ ।
 દૈશ્વરાણો વિલાસથ સ્થૈર્યં દુસ્પાદિતસ્ય ચ ॥
 અર્થોપજીવિનામર્થો વૃત્તિહૃદ્વિમ્બેતસામ્ ।
 નાનાભાવોપસંપન્નં નાનાયસ્થાન્તરાત્મકમ્ ॥
 લોકવૃત્તાનુકરણં નાચ્યમેતત્ત્વમ્ વૃત્તમ્ ।
 ઉત્તમાધમમગ્યાનો નરાણાં જન્મેત્થમ્ ॥
 હિતોપદેશજનનં નાચ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 ગુણે રતેષુ ભવેષુ સર્વકર્મક્રિયાસુ ચ ॥
 સર્વોપદેશજનનં નાચ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 દુઃસ્વાતર્તનો શ્રમતર્તનો શોકતર્તનો તપસ્વિનામ્ ॥
 વિશ્રામજનનં લોકે નાચ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 ધર્મ્યં ચક્રમ્યમાયુષ્યં હિતં દુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ॥
 લોકોપદેશજનનં નાચ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 ન તત્ત્વજ્ઞાનં ન તત્ત્વિજ્ઞ્યં ન સા વિદ્યા ન સા વજ્ર ॥
 ન સ યોગો ન તત્ત્વમ્ નાટ્યેડસ્મિન્ યત્ત દદત્તે ।
 નવંશાલાણિ શિલામિ કર્માણિ દિવિયાણિ ચ ॥
 અસ્મિન્નાટ્યે સમેતાણિ તસ્યાંદ્યત્તમ્ ના હનમ્ ।

નાટ્ય એ પ્રજે હોયતું ભાવાનુકીર્તન છે. આ નાટ્યમાં કવચિત્ ધર્મ, કવચિત્ દીડા, કવચિત્ અર્થ, કવચિત્ શ્રમ, કવચિત્ હાર્ય, કવચિત્ શુદ્ધ, કવચિત્ દાન, કવચિત્ વધ, ધર્મપ્રવૃત્તો માટે ધર્મ, દાનરોવીઓ માટે દાન, દુર્વિનીતો માટે

નિમ્ત્રક, વિનીતો માટે દમ, પંડો માટે ધાટ્ય, શૂરોને માટે ઉત્પાદ, અણુધર્મો માટે પ્રજાધ, જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાન, ઔશ્વર્યવાળાઓ માટે વિલાસ, દુઃખિતો માટે સ્થૈર્ય, અર્થોપજીવીઓ માટે અર્થ તથા હૃદિક્ષ આત્માઓ માટે વૃત્તિ હશે. વિવિધ ભાવોથી ભરેલું, વિવિધ અવસ્થાઓવાળું અને લોક-વૃત્તત્ત્વ જેમાં અનુકરણ છે, એવું આ નાટ્ય મેં રચ્યું છે.

આ નાટ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ નોંધે કર્મો આશ્રય આપનારું, અને મનુષ્યોને હિતને ઉપદેશ આપનારું નીવડશે.

તમામ રસો, ભાવો અને કર્મક્રિયાઓમાં, સર્વને સર્વોપદેશ દેનારું આ નાટ્ય નીવડશે.

આ નાટ્ય દુખિતોને, શ્રમાતોને, શોકાતોને, તપ-સ્વીઓને અને તમામ લોકોને વિશ્રામ આપનારું બનીશે.

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય ધર્મનું, યશનું, આયુષ્ય, હિત અને શુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નીવડશે.

એવું કોઈ જ્ઞાન, કોઈ શિલ્પ, કોઈ વિદ્યા, કોઈ કલા, કોઈ યોગ તથા કોઈ કર્મ બાધી નથી રહ્યું, ને આ નાટ્યમાં નહિ દેખાય.

સર્વ શાસ્ત્ર, શિલ્પ, વિવિધ કર્મ વગેરે સર્વ મેં રચેલા આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે.

ભરતમુનિતું નાટ્યશાસ્ત્ર કોટલે ત્રૈલોક્યનો સાર, સર્વસંશાસ્ત્ર સર્વવિત્ અને સર્વદેશીય એવું જનકલ્યાણાર્થે નિરુપાયેલું જ્ઞાન, જન-હિતાર્થે પ્રયોગમાં ઉતારેલું જ્ઞાન, સર્વમાનવ અને સર્વદાનવ પોતાને, પોતાની ભૂતને અને પોતાના અંતરને પ્રત્યક્ષરૂપે બોધી શકે એવું ઉજ્જવળ દર્પણ, ભૂતકાળમાં નિર્માયેલું એ દર્પણ, આને પણ અર્ખ'ડ અને અભંગરૂપે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને સભ્ય સિદ્ધ કરે છે, કે આને પણ નાટક કે સિનેમા-માં ને એવા-સાબળવા મળે છે, એ લોકોનો, ભૂતિઓનો, માનવસ્વભાવનો, એના અંતરના ઉદ્દેશનો પ્રત્યક્ષ પડેલા છે, ચોખ્ખું દેખાતું પ્રતિબિંબ છે. સદીઓ પૂર્વે જન્માયું હોવા છતાં એ આને પણ એટલું જ અવનવું છે. પ્રાચીન પૂર્વાચાર્યોની એ આર્પદગિરે.

પુનર્લગ્ન

શ્રી પીતાંબર પટેલ
એમ બે

લગ્ન ! કવનનો અતિ પવિત્ર ને મહામૂલ્યો પ્રસંગ લગ્નકવન એટલે તથાભૂમિ, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરનારું વિશ્વ સાધન. એ માટે રમેશ ને સમ-વાયથી અન્યોન્યને પારક જની રહે તેવા ફપર્વનું કવન સુખી થાય. બિમાથી એકનુ સંયુત્ત નીપજે ત્યારે અધૂરી રહેલી સાધનાને પૂર્ણ કરવા સીલકલ્પ કરેલો એવ આપી રાં છે તે લેખકે અહીં દર્શાવ્યું છે.

મહેશ ઓરિસમાંથી ઘેર આવતો ત્યારે તેની નજર સૌથી પહેલાં ટેબલ પર પડતી. કંઈ ટપાલ આવી છે કે નહિ એ ભેવા તેનો જીવ હમિયાં ઉત્તુક રહેતો, અને કપડાં પછું જદમ્યા વગર તે એકવાર તો ટપાલ જ વાંચી નાખતો. પછુ રોજ તો કોઈ ટપાલ આવે છે? તેમાંથી તેની પાની કલા તેની સાથે હોય ત્યારે તો અદવાડિયામાં જાગ્યે જ એકઠે પત્રો આવતા. તો જ તેની ટેવાઈ ગયેલી અંજો આવતા જ ટેબલ પર ફરી વળતી.

બીજે દિવસે રત્ન હતી એટલે તે ઓરિસ-માંથી છૂટીને ખરીદી કરવા ગયો હતો, એથી રોજ કરતાં મોડું થઈ ગયું હતું કલાને અગાઉથી કહ્યું ન હતું એટલે તે પછુ ચિંતા કરતી થડીકમાં બારણાં આગળ, તો થડીકમાં મરખામાં આંટા મારતી હતી તે આંધ્રો ત્યારે સહજ રીતે જ કલાએ પ્રશ્ન કર્યો:

‘કેમ મોડું થયું ?’

પછુ એનો જવાબ આપવાને બદલે ટેબલ પર આંખ ફેરવી તેણે સામેથી પ્રશ્ન કર્યો ‘કેઈનો કાગળ નથી ?’

આપણે કરજદ અંજલિએ, કોટાનુકોટિ વાર, શ્વેલેલે અને મુકુમુકુ પ્રભુમીએ તો યેએમનો ઉપકાર-એમનુ નજુ વાળી રાકાય એમ નથી. શો એમનો લાગ ! પોતે ક્યારે થયા ? કાલુ માથાપ ? કોના એ પુત્ર ? કોના એ શિષ્ય ? પ્રથમાં, એનો કશો ઉલ્લેખ નહિ એ તો સર્વકાળના હોવાથી, એમને પોતાના કાળનું વિરમરલુ થાય, એમાં શી નવાઈ ? આપણે જીવનની પ્રત્યેક શ્લેષ, ‘હું, હું’ કરતા જીવીએ છીએ અને ‘હું, હું’ કરતા મરીએ છીએ. એ ‘હું’ અને ‘હુંકાર’નો કરનાર કોઈ જીવતું નથી, જીવ્યું નથી. ‘હું’ને ગળી ગયો છે, તે જ સર્વદા જીવે છે હબરો વર્ષો વીતી ગયા છતાં આજે આપણે ભરતમુનિને રમરીએ છીએ; કારણકે એ અક્ષરેહે સદૈવ જીવર છે. ભરતના એ અમર આત્માને, એમણે

લખેલા નાટ્યશાસ્ત્રના શાસ્ત્ર સત્ત્વને, વિશ્વ-વ્યાસપીઠના આપણે સહુ નરો મળીને, આજે પ્રેમાશુપૂરિત અંજલિથી તપાસ કરીએ, કૃત સતાનાં પુણ્યોથી એમને અભિવદીએ; સ્વર અને રાગ, સ્વર અને રાગ, સ્વર અને લય, સ્વર અને અભિનય, બીત, વાણ તથા નૃત્ય, એ બધાં વ્યંજનોથી એમને અભિવેદીએ; અને એ રીતે સંગીતના સ્વર, લય અને અભિનયના એ આદિરેવને આજે પૂજા, વદી, અભિવેદીને કૃતજ્ઞ થઈએ અને પ્રાર્થાએ—

ॐ આયાયન્તુ મમાજ્ઞાનિ વાવપ્રાપયશુ ધોત્ર-મયો વલમિદ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ । સર્વે શ્રદ્ધોપનિપદમ્ । માહુ શ્રદ્ધા નિરાકુર્વાં મા મા શ્રદ્ધાનિરાકરોદનિરાકર-ણમસત્ત્વનિરાકરણ મેડહુ તદાત્મનિ નિરતે ય ઉપનિવત્તુ ધર્માત્તે મયિ સન્તુ ત મયિ સન્તુ ॥

॥ ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ ॥

અને ચમકે છારેકે તો મહેશને પણ અંજી હતી. એથી તો મહેશ પોતે એન્જ્યુએટ હતો તોય જ્ઞાનની બાબતમાં તો મેટ્રિક થયેલા મોહનભાઈને જ ચડિયાતા માનતો.

મોહનભાઈનો સ્વભાવ નમ્ર, વિનમ્ર કહી શકાય એવો હતો. એથી તો સૌની સાથે તેમને મેળ ખાતો; અને તેમના મોં પર જે સંસ્કારિતાની ઝંકે પથરાયેલી રહેતી તે તેમના વ્યક્તિત્વમાં વધારો કરતી. એથી દૃઢલાક તેમને તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે માન આપતા. તેમની સાથે એસવા આવનારા થણા હતા પણ તેમને મૈત્રી જેવું તો એક મહેશ સાથેજ લાગતું હતું. મોહનભાઈ જેવા મિત્ર મળ્યા એથી મહેશ પોતાની બતને બડાબાગી માનતો હતો. એમની સાથે રહ્યો એને લીધે તેનામાં પણ સંયમ, સત્ય-પ્રિયતા અને નિખાલસતાના ગુણો ખીલ્યા હતા. તેમનું લક્ષણન પણ પ્રેમાળ અને મુખમધ બન્યું હતું.

એ વખતે ગંગાબહેનની ઉંમર નાની સત્તર-અઠ્ઠર વર્ષની હશે; પણ મોહનભાઈના સંસ્કારને તેમણે એવી સાદગીક્રતાથી ઝીલ્યા હતા કે તે તેમની છાયા જેવાં બની ગયાં હતાં. બંને વચ્ચે જેવી સંવારિતા દેખાતી હતી, તેવી તો ખીજે દંપતીજીવનમાં લાગ્યેય એવા મળતી. એ ઘરમાં પગ મૂકતા કંઈકે જુદી જ છાપ પડે. ઘરની સુષરતા, નિર્મળતા અને સાદાઈમાં રહેલી સુંદરતા એકવાર તો આવનારનું મન આકર્ષી જ લે.

ગંગાબહેન પ્રેમાળે એવાં હતાં. ભેતભેતામાં તો તેમણે કલાને અને મહેશને જૂના, વર્ષોજૂનાં મિત્રો હોય એવા આત્મીય બનાવી દીધાં. તે દેખાવમાં રૂપાળાં, સુંદર કહી શકાય એવાં હતાં. પણ એ રૂપ અંજી નાણે તેવું- ભગવદ્વાણું ન હતું પણ ચંદ્રિકા જેવું નિર્મળ અને શીળું હતું. તેમાં મોહન-

ભાઈની આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ લાગતો પવિત્રતાનું તેજ બળ્યું હતું. એમની વાણીમાં પણ એમના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ પડતું. સ્વર પણ એવો મીઠો કે બધું સાંભળ્યા જ કરીએ! એ વાત કરે ને આપણે બસ નિરંતર સાંભળ્યા જ કરીએ. સાંભળીએ તોય ન ધરાઈએ એવી તેમના કંઠની મધુરપ હતી. મહેશ ગંગાબહેનને એઈ જ રહેતો. તેને પ્રશ્ન થતો:

‘એમનામાં શું ખૂટે છે? રૂપ છે, ગુણ છે, સંસ્કાર છે, પવિત્રતાની સુગંધ છે... એક આદર્શ નારીનો કયો ગુણ એમનામાં ખૂટે છે?’

એ આદર્શ દંપતીને મહેશ શૂંગા નમસ્કાર કરતો. કલા પણ ગુણપારણુ હતી. તેની જગ્યાએ ખીજી કાઈ સ્ત્રી હોત તો મહેશના મોંએ ગંગાબહેનનાં વખાણ સાંભળી ઈર્ષ્યાની આગ સળગાવત. પણ તેય ગંગાબહેનના ગુણો પોતાનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એથી તો એ ચારે જન એક જેવા ઘઈ ગયા હતા. રોજ મળે, રોજ સાથે એસેઝીટે... રોજ વાતો કરે તોય વારંવાર મળવાનું મન થાય એવું એમનું એ ચાણુ રહેતું.

એકવાર મહેશ અને મોહનભાઈ એકલા એકા હતા. કલા અને ગંગાબહેન કંઈકે ખરીદવા ગયાં હતાં. મોહનભાઈએ ગંભીરતાથી કહ્યું: ‘મહેશભાઈ! થણા વખતથી એક વાત કહુંકહું થયા કરે છે; પણ તક નહોતી મળતી એટલે નહોતો કહી શકતો. પણ આજે તો કહી જ દઉં.’

મહેશ ઉત્તુકતાથી મોહનભાઈ સામે એઈ રહ્યો.

‘કંઈકે નિયિત લાગે એવું છે. એને ચમત્કાર કહેવો હોય તોય કહી શકાય. હું જ્યોતિષમાં ખાસ માનતો નથી, પણ આ બાબતમાં તો માનવું પડે એવું છે.’ થોડીવાર અટકી પાછા મોહનભાઈ બોલ્યા: ‘એવામાં

હું અપરિણીત હતો. લગ્ન ન કરવું એવી ધૂન પણ હતી. ધર્મના વિચારો મનમાં યોગાયા કરતા હતા હું-કેણું ? ઈશ્વર ક્યાં છે ? હોય તો કેમ દેખાતો નથી ? ઈશ્વર હોય તો જગતમાં પણ કેમ આવી શકે ? જગત સભ્ય છે કે મિથ્યા ? આવાઆવા પ્રશ્નો મારા મનમાં થયા જ કરે. હું ધાર્મિક પુસ્તકો લાવું અને વાંચું કેટલુંક સમજાય અને કેટલુંક ન સમજાય, એથી તો ઊલટા મારા મનના પ્રશ્નો વધતા બધા. મનનું સમાધાન ન માય એટલે હું અકળાતો બહુ એથી લેયેની રહે હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો હેઉં એમ બે દાર્દ્ર સાધુમદ્દાત્મા મળે તેની પાસે દોડી બહુ તેમની પાસે જઈ મારા પ્રશ્નોનું સમાધાન માથું આમ કરતાંકરતાં હું આધ્યાત્મિકતામાં ઊંડે ને ઊંડે ઊતરતો મથ્યો અને એમ હું અજ્ઞાતમા દેખાવા લાગ્યો મારુ જ્ઞાન પરિમિત દેખાવા લાગ્યું એ જ ધૂનમાં હું વળગી રહ્યો મારા પિતાને મારી ધૂન ગમતી નહોતી તે અને ઈષ્ટો આપતા, વહતા, ગ્રંથતા તેમને પૈસાની, માત્ર પૈસાની જરૂર હતી હું જાણે છું એ મિત્રમાં નોકરીએ રહ્યો એવામાં મને એક સંન્યાસીનો કોરો થયો તેમણે વગર પૂછે, મને એઈને કહ્યું

‘તું સંસારથી દૂર ભાગવા માગે છે પણ તું નહિ જાણી શકે એક વર્ષમાં તારુ લગ્ન થશે એ લક્ષ્મણ સુખી નાંવડશે પણ એ પછી ત્રણ વર્ષમાં તારો દેહ પડશે તારુ આકુષ્ઠ દૂક છે માટે તારે બે ભાગુ બાંધવું હોય તે બાંધી લેજે તને ચેતવવા માટે જ આ કહ્યું છું’

અને મહેરામાઈ ! એ સંન્યાસીનું કહેવું ખરુ પડ્યું એમણે તો કહેલું કે તારા ગામથી ઊગમણી દિસામાંથી, નદીકિનારાના ગામમાંથી તને દેખ્યા મળશે અને એ જ પ્રમાણે એક જ વર્ષમાં મારુ લગ્ન થઈ ગયું એવા સંજોગો

હિસા થયા કે હું ના પણ ન પાડી શક્યો એ પછી મને થયું કે મારે સંસારી માયામાં પડીને આત્મા પર કર્મનાં પડ નથી ચડાવવાં સંસાર માંથી તોય હું તો એ જ રીતે પ્રભુના ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહું છું મને તો એમાંથી જ્ઞાનદ મળી રહે છે પણ ગંગાનું શું ? એણે તો સંસાર માંડીને શું સ્વપ્ન બાળ્યું ? એ મને પુરા કરવા બહુ કરી છૂટે છે મારી સાથે પરોડિયે ઊઠીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે પણ એને એમાંથી મારા જેવા નિબળદ ક્યાંથી મળે ? એને કુ પરાણે એયતો હોઉં એમ લાગે છે એ તો એની ઉદારતા છે કે કઈ જળાયેા કાતી નથી તે મારામાં જોતજોત બની ગઈ હોય, એમ તેનું વ્યક્તિત્વ પણ બૂધી ગઈ છે તે મારી ઊંચા બની ગઈ છે, પણ એ મને નથી ગમતું હું બહુ છું કે મારો ને એનો માર્ગ ભિન્ન છે એને વિચારીને ખજર પણ નથી કે હું તો સંન્યાસી સંસારી બની લેજો છું અને ત્રણ વર્ષમાં તો આ નિઃશ્ચીનો અત આવધનો છે, એટલે હું માત્ર માગમાંથી વ્યુત થવા માગતો નથી એ લગ્ન કયું એ જોડું કયું છે એમ તો એ દિવસેય લાગતું હતું, પણ જો કર્મ કરવાનું લખ્યું હોય તે મિથ્યા થઈ શકતું નથી એટલું સાચું કે માણસે સતત રીતે માયામાંથી જલાર નીકળવાનો પુરુષાર્થ કરવો એઈએ.

દવે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થવામાં ત્રણેક મહિના બાકી છે મને તો ખાતરી છે કે એ સંન્યાસીનું વચન મિથ્યા નહિ માય. જરૂર મારુ જોત થશે

‘એમ તો હોવું જશે !’ મહેરા એકાએક બોલી ગયો

‘હું ખરુ કહું છું માર્દના મળામાં ન ઊતરે એવી આ વાત છે એટલે તો હું એને અમલદાર કહું છું ને’

‘તમે આ વાત ગંગાજીને કહી છે?’

‘હા, મેં ચારેક માસ પહેલાં વાત કરી હતી; પણ એ ય તમારી પેટે હસી કાઢે છે. એ તો કહે છે, કે તમારા જેવા મહાત્માને તો કંઈ ન થાય. હું અખંડ સૌભાગ્યવતીનો આશીર્વાદ લઈને આવી છું.’

‘હું પણ એમ માનું છું. તમારા જેવા સમજી માણસ પણ એવી વાતમાં વિશ્વાસ મૂકે એ તો હસવા જેવું લાગે છે.’

‘ના, એવું નથી. મને એની અનુભૂતિ થઈ ગઈ છે. જીવાત્માને તેના કર્મોના ફળ થાય ત્યાંસુધી સંસારમાં રહેવું પડે છે. પણ એની ચર્ચા કરવી નકામી છે. કેટલીક વાતો શ્રદ્ધાની હોય છે, તમારામાં ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ન હોય તો હું કેમે કરી અમુક વાત તો તમારા ગળામાં ન ઉતારી શકું. પણ મારે તો તમને બીજી જ વાત કરવી છે.’

અને ગળું ખૂંખારી મોહનભાઈ બોલ્યા: ‘ધારો કે ત્રણ મહિના પછી મારું મોત થાય, તો તમને એકમે કામ સોંપતો જઉં છું. તમે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર છો એથી જ તમને આ વાત કહું છું.’

મહેશ ભારે ઢેંચે વાત સાંભળી રહ્યો હતો. ‘એક તો મારે જો હજારનો વીસો છે. મેં એ ગંગાના નામ પર કર્યો છે. એના પૈસા એને મળે એવી વ્યવસ્થા કરજો. તમે તો જાણો છો ને કે મારા પિતા અને ભાઈઓ પૈસાના ગુલામ છે. પૈસા ખાતર ઘરમાં કહેશ થાય છે. એથી તો અમે ત્રણ ભાઈઓ લુદા ગલીએ છીએ ને માગ પિતા ય લુદા રહે છે. મારા મોટાભાઈ પણ તેમના કરતાં સવાયા લાલચુ છે. પાછા જબરા ખટપટી છે. ગંગાને પૈસા ન મળે એ માટે એ થાય તેટલું કરી છૂટશે. માટે એ કામ તમને સોંપું છું.’ મોહનભાઈ સાથે જ આ દુનિયામાંથી જતા હોય તે રીતે કહી રહ્યા હતા.

‘અને એના કરતાં ય એક બીજું મોટું કામ તમને સુપરત કરું છું. મારા મૃત્યુ પછી ગંગાનું પુનર્લંકાર કરાવી દેજો.’

સાંભળીને મહેશને આંચકો લાગ્યો હોય તેમ થઈ ગયું.

‘હું ખરું કહું છું. ગંગાએ સંસારનું કંઈ સુખ ભોગવ્યું નથી. એની ઉંમર જ હવે પર-લુવા જેવી થાય છે. એને આખી જિંદગીભર શાને વિધવા રાખવી? તો કાંઈક ચોચા પાત્ર સાથે તેનું પુનર્લંકાર કરાવી દેશો તો મારા આત્માને પરમ શાંતિ મળશે. હું મારા ઘર-વાળાને જોળાવું છું માટે તમને આમ કહું છું. એ લોકો એને પીંખી ખાશે, તેની પાસેથી પૈસા અને દાગીના જુટવી દેશે. એને કલકિની કહી દુનિયામાં સુખેથી જીવે એવી જગ્યા ય નહિ રહેવા દે. મારા પિતા અને ભાઈ જેવા કાંઈ લોભિયા માણસો મેં જોયા નથી. એમના સ્વાથ ખાતર, મોઈનું ગળું કાપી નાખતાં પણ વિચાર કરે તેવા નથી. માટે તો હું તમને આ વાત ભારપૂર્વક કહું છું. ગંગાને સમજાવી સારે ટેકાણે પાડજો.’

મહેશ તો અચાક બની ગયો હતો.

‘માયામાં આ રીતે જીવ લપટાવવો તે સારું નથી, પણ સંસારમાં છું ત્યાંસુધી તો સરીર પર કપડાં રહે એવી માયા તો રહેવાની જ. બાકી તો ઈશ્વરને આધાર મોટો છે. ગંગાને એને સોંપીને જઈશ. ન સોંપું તો ય એને એની ખબર લીધા વગર એણે છૂટકો થવાનો છે!’

ચોલીનાર બંને જણા ચૂપ રહ્યા. મોહનભાઈ કંઈક ઊંઘા વિચારમાં દૂળી ગયા હતા. મહેશ દલુ ય મોહનભાઈએ કરેલી વાતની અસર નીચે દતો. બંને જણા આગળ કંઈક વાત કરે તે પહેલાં તો ગંગાજીને અને કલા આવી પહોંચ્યાં. એમના આવતાં જ મંબી-મ્તા એસરી ગઈ અને ઘર પાછું કિલોલથી

ભિભાર્થ રહ્યું

મોહનભાર્થએ તેમના મોતની વાત ખૂબ જ ગંભીરતાથી કરી હતી પણ મહેશ એ સાચી માનતો ન હતો. આવો જીવાનએક નીચેની માણસ તે વળી એમ મરી જતો હશે । બીજી કંઈ નહિ તો ગંગાજહેનના પુણ્યપ્રતાપે પણ એ બચી જશે અને ગંગાજહેન સતી સાવિત્રીની પેઠે યમની પાસેથી પણ તેમના પતિને પાછા લઈ આવશે ।

પોતે આ વાત સાચી માનતો ન હતો તેથી અને કલાને કહે તો બેસ રજુ મજ કરી રોકકળ કરી શ્રેષ્ઠ એ બીજે તેણે એ વાત કલાને પણ કરી ન હતી તેમ એ પછી મોહનભાર્થ સાથે એની સર્વા પણ થઈ ન હતી તે પછી એ મોહનભાર્થનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી રહ્યો હતો મોહનભાર્થ સાથે જ બીજી દુનિયામાં જવાના હોય એ રીતે પૂર્વ તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા નિત્યના કમ પ્રમાણે દરિ નો નજર કરતા તે ઉપરાંત જે પુસ્તકો અધૂરા હતા તે ઋષ્ટ પૂરા કરવા મંડી પડ્યા હતા

મહેશને ઓરિસના કામે જદારગામ જવાનું થયું એક આજ્ઞાડિયું ત્યાં રોકાવું પડ્યું તે આગ્યો ત્યારે કલાએ જે સમાચાર આપ્યા તે સમજીને તો તે કથાર્થ જ ગયો મોહન ભાર્થને એકાએક કંઈ થઈ ગયું છે અને હવે તો જામ પણ સ્વાર્થ થઈ છે કંઈ બોધાતું પણ નથી

મહેશ કપડાં ય જદ્યા વગર આગ્યો હતો તેવા મોહનભાર્થને ત્યાં ગયો ગંગાજહેન માથા પર ભરનાં પોતાં મૂંઢી રહ્યાં હતાં તેમને મોહનભાર્થનું મોત હાથવેતમાં દેખાતું હોય તેમ તે રડી રહ્યાં હતાં એક અકચડિયામાં થું બની ગયું । મોહનભાર્થ જોળખાય એવા ય રહ્યા ન હતા ગંગાજહેન પણ મૂંઢીમૂંઢીને આંખો કુલાવી દીધી હતી કંઈ ખાતાં ન

હતાં એટલે મોં પણ ઊતરી ગયું હતું

મહેશ મોહનભાર્થ સામે તાકી રહ્યો મોહન-ભાર્થ કાંઈને જોળખતા હોય એવું ન લાગ્યું જામ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી એટલે જવાબે નીકળતો ન હતો તે કંઈક કહેતા હતા કે કહેવા માગતા હોય એમ તેમના હોઠ બંધે જતા હતા

થોડીકવાર થઈ અને ડોઝર આગ્યા તેમણે મોહનભાર્થને તપાસી એવા એક ઈન્કેશન આપ્યું અને હવા લઈ જવાનું કહી ચાલતા થયા મહેશે બહાર જઈને ડોઝરને પૂછી એવું ‘ડોઝર! એકાએક આ થું થઈ ગયું છે’

ટાઈફોઇડ થઈ ગયો છે કેસ ગંભીર જનતા બધે છે ડેમ્પરેયર ઊતરે તો સાંઠે થઈ બધે બરફ મૂક્યા કરશે હું હમણાં જવા તૈયાર કરી રાખું છું તે લઈ જાઓ.

તેને મોહનભાર્થની વાત યાદ આવી એ સાથે આપ્ત રાશીર કંઈ બીજું હવે તેનું મન કુશકાઓ કરવા માંડ્યું હવે શે સારું થામ’ આવી નિરાશામાં તે ય ગમજીન બની ગયો

ગંગાજહેનને આરામ કરવાનું કહી તે બરફનાં પોતાં મૂંઢાં મોઢાં મોહનભાર્થએ આંખો જોણી મહેશને જોળખવા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ ધારીધારીને તેની સામે ભેઈ રહ્યા હતા અને મહેશને જોળખ્યા હોમ એમ તેની સામે નજર માંડી હોઠ ફફડાવવા લાગ્યા સામે ગંગાજહેન મોં હતાં તેમની સામે નજર કરી પાછા હોઠ ફફડાવ્યા બાજુ એ કહી રહ્યા હતા ‘હું તો હવે બહુ છું પણ આની તમે દેખાવળ કરો અને મે તમને કશું હતું તેમ તેનું કોઈક સારા ટેકાણે પુનર્લેખ કરો’

અને મહેશ એમની વાત કબૂલ નાખતા હોય તેમ ઇશારતથી કહેવા લાગ્યો

તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું કરીશ’, મોહનભાર્થની મનોકામના પૂરી થઈ હોય

તેમ તેમણે સામે બસાવેલી હરિઃકૃષ્ણની છબી તરફ ધ્યાન લગાવ્યું. પછી તો તેમણે બીજી કશી જગોજગામાં લક્ષ પણ ન આપ્યું અને મોત આવ્યું ત્યાંસુધી ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતા. ત્રણે પ્રભુનું દર્શન કરતા હોય એમ લીન થઈ ગયા હતા. એમને જીવ બિડી ગયો ત્યારે પણ તેમના મોં પર ભક્તહૃદયની પ્રસન્નતા છવાઈ ગયેલી હતી.

પાછળ ગંગાજહેને માથાં ફૂટ્યાં. ભેયું નં ભય અને સાંભળ્યું ન બય તેવું એ આક્રંદ કરતાં હતાં. આડોશીપાડોશી બધાં રક્તાં હતાં. આદો બુવાનભેષ, સૌને પ્રિય ભક્ત-જન આહ્યો બય પછી કોની આંખો ભીની ન થાય!

મહેશ અને કૃષ્ણ પણ હૈયાક્રાંત રહ્યાં હતાં. ગંગાજહેન તો એવી રીતે માથાં પગ-કર્તા હતાં કે ભેંજને એમ જ થાય કે આ બાઈ હમણાં જ ફાટી પડશે.

એ પછીના જનારો પણ મોહનબાઈએ કળા હતા તે પ્રમાણે જ જનવા માંલ્યા તેમના બાઈએ અને પિતાં આવી ચઢ્યા. મોહનબાઈના ઘરનો કબજો નાનાબાઈએ લીધો. વીમાના પૈસા લેવા માટે તેમના પિતા ઘાલમેલ કરવા માંલ્યા. પણ મહેશને લાંબે તેમાં તો ફાવ્યા નહિ. પણ એ પૈસા ક્યાં મુકવા? ગંગાજહેને એ પૈસા અને ઘરેણાં તેમના કુટુંબી અને મોહનબાઈના મિત્ર ને વેપારી હતા તેમને હ્યાં મૂક્યાં.

ગંગાજહેન નાના દિયરની સાથે રહે છે. છારેક પિયર બય છે. સમય બય છે એમ તેમના ઘરનાં બધાં ગંગાજહેનથી અતઙ્ગ થતાં બય છે. પેલો મોહનબાઈનો મિત્ર પણ ફરી બય છે અને ગંગાજહેનને જરૂર પ્રસંગે પણ પૈસા આપતો નથી. એરિયાળી જિંદગી એમને જીવવી પડે છે.

મહેશની બરહી મુંબઈ થઈ જતાં પહેલાં

તે ગંગાજહેન સામે મુનહાંશની વાત કરી લેવા માગતો હતો. હવે વર્ષ પછી વીતી ગયું હતું; ગંગાજહેનને એમનાં સાસરિયાંનો પણ અનુભવ થઈ ગયો હતો. એટલે તે તટસ્થતાથી વિચાર પણ કરી શકે એમ હતાં. ગંગાજહેન ઘર મૂકીને છ્યાં ય જતાં નહિ. હવે મહેશ ત્યાં જઈ શકતો નહિ. એટલે કંઈક બહાનું કાઢી કલા યોલાવી લાવી. ગંગાજહેનની દેરાણી શંકાશીલ હતી એટલે એકલાં તો કોઈની પાસે જવા દેતી નહિ. એ વખતે તે ઘરમાં નહોતી એટલે ગંગાજહેનને વાત કરવાની તક મળી.

મહેશે માંડીને બધી વાત કરી, પણ ગંગાજહેને જે જવાબ આપ્યો એ સાંભળીને તો તે ફરી જ ગયો.

‘મહેશભાઈ! મને ય એ કામ બેસી જવાનું કહી ગયા છે. પણ હવે મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા. એમણે મારામાં જે ભકિતના સંસ્કાર મૂક્યા છે એના આધારે હું જિંદગીના દાંડા કાપી નાખીશ. તમે મારા ભલામાં રાજ રહો એવા છે. પણ કૃપા કરી આવી વાત મને તો શું પણ કોઈને ય કરશે નહિ.’ એ વખતે ગંગાજહેનના મોં પર પહેલાનાં જેવી ઝલક દેખાતી હતી.

‘પણ તમારા સ્વાર્થ સસરા, દિયર... એ સુખશાંતિથી નહિ રહેવા દે. અને તમારી ઉમરનો તો કંઈક વિચાર કરો? આમ ને આમ કેમ રહેવાશે?’

‘મેં એ જાણતો વિચાર કયો છે. મહેશ-બાઈ, હવે એ વાત પડતી મૂકો. બીજું કંઈ કહેવાનું છે?’

મહેશ કંઈક શુનો કર્યો હોય તેમ ઓભીલો પડી ગયો.

‘હવે મારે મુંબઈ રહેવાનું થશે. મારા બેગ કંઈ કામકાજ હોય તો જણાવજો. ગંગાજહેન, મને તમારો બાઈ માનજો અને

કાંથી રાતે જરૂર પડે તોય બોલાવશે.’

મહેશ હોશમાં ને હોશમાં એકી જવાને બોલી ગયા. ’

તે પછી એ મુજબ આવ્યો. પછીથી ગંગાજહેનને મળાયું તો નહોતું પણ ખજર તો મળી હતી કે તે હવે તેમના પિયર રહે છે. દિયરની સાથે મેળ ન બાધા અને એ લોભાએ પેલા પેસા ય પડાવી લીધા.

મહેશને એ સાંભળી ધણુ ય લાગી આવ્યું પણ શું કરે! ગંગાજહેને પુનર્દશ કરવાની મસીને ના પાડી. પછી એ કંઈ રીતે મદદ કરી શકે! એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એ પુનર્દશની વાત પણ કંઈ રીતે છેડી શકે?

પ્રમારીમાં પોઢા મહેશની સામે જૂતાજાળ આવેલીને પસાર થઈ ગયા. ગંગાજહેનની મુખમુદ્રા નજર સામે દેખાવા લાગી. એ ભતે હજીય કહી રહ્યાં હતાં: ‘મારે એક ભવમાં બે ભવ નથી કરવા.’

આવી મક્કમતાથી બોલતાં હતાં તે ગંગાજહેન કેમ પરણી શક્યાં!

ફરીફરીને એનો એ મક્કમ મહેશના મનમાં સળવળ્યો.

લોભ આવી ત્યાંસુધી મહેશને એના એ જ નિષ્કાર આવ્યા. ગંગાજહેનને ન મળાય ત્યાંસુધી આનો ખુશસો પણ કંઈ રીતે યાય? અને હવે ગંગાજહેનને ક્યારે મળાય?

ચારેક માસ પછી ઓડિસના કાંચે મહેશને અમદાવાદ જવાનું મળ્યું ત્યારે તે શંકરને ત્યાં જ ભીતર્યાં તેની પાસેથી તેણે ગંગાજહેનનું સરનામું બજી લીધું. ગંગાજહેન અમદાવાદમાં જ હતાં. તે શોધતો-શોધતો તેમના નવા ઘેર ગયા.

ગંગાજહેન રસોઈ કરી રહ્યાં હતાં. મહેશ તેમને ધારીધારીને એઈ રહ્યો હતો. તેમના મોં પર આનંદ ન હતો. આખમાં કૃત્સાદ ન હતો. ચહેરા નિસ્તેજ દેખાતો હતો. શરીર

પણ ઓગળી ગયું હતું હમણા જ માંદગીમાંથી કીક્યાં હોય એવી રીકાયા પણ આવી થઈ હતી પુનર્દશ કરીને ગંગાજહેન સુખી થઈ હોય એવું તો ન લાગ્યું.

અને ગંગાજહેનના પતિ! એ લીંચકા જરૂર ચોટાચોટા પાન બનાવી રહ્યા હતા. તેમના માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા. તેમના મોં પરની કંચલોથી તેમની ઉમરની યાદી ખાતી હતી. વારંવાર ઉધરસ અને ગળકા આવતા હતા એટલે પૂકલની હોચકા નીચે જ રાખી હતી.

એમના છેકરાની વધુની ઉમર ગંગાજહેનથી ઘોટી હતી અને તેના બેળામાં છેકરાં રમતાં હતાં. તો આ કાકા, આટલી ઉંમરે શીદને પરણ્યા રહ્યો! એ તો પરણવા તૈયાર થાય પણ ગંગાજહેને શા મારે દા પાડી?

એનો ખુશસો બહુવા તો તે આવ્યો હતો. પછી શાને ગામથક કરવી?

ગંગાજહેને મહેશને ‘આવી સારી’ કહી આવકાર તો આવી પણ તેમાં કૃત્સાદ ન હતો. મહેશને પણ ધરીબર તો થઈ ગયું કે તે અલગમતો. મહેશના છે પછુ તેને તો પેલું સદાય બહુવું હતું એટલે અપમાન થયું હોત તો ય એકવાર તો તે મળી ભત.

તેમના શ્વ પતિને કંઈ શકા ન પડે એટલા મારે ગંગાજહેને વચરપહેજ કહી દીધું:

‘આ ગામ સારું છે એ મુજબમાં રહે છે.’

અને મોંમાં પાન ચોટવી તમાકુમાં ચૂનો ભેળવતાંભેળવતાં તેમણે ‘હે...’ કહી કંઈક ગભૃતરી કરીને પૂછ્યું:

‘તારા સગા સારું તો...’

‘આ તો મારા કુટુંબી થાય. પણુ વખતથી મુજબ રહે છે.’

‘તે સારું બાબો છે તે આપણી પાઈસ કે પછી...’ અને ઉધરસ આવતાં વાકીના ચબ્દો મોંમાંથી ન નીકળ્યા.

મહેશ ખુરશીમાં બેઠાબેઠા ઘરની રોનક જોઈ રહ્યો હતો. એ માળતું મોટું ઘર હતું. ઘરમાં રાચરચોટું પણ સારું હતું. ડોસા પૈસા-દાર છે એમાં તો મહેશને શંકા ન રહી પણ આવડા મોટા ઘરમાં માત્ર એ જ જીવ રહે છે? ડોસાનાં ઉંઘાંછોકરાં કેમ દેખાતાં નથી?

મહેશના મોં પર તરી રહેલા પ્રશ્નો ગંગા-ખહેન ન પામી જાય એવા મૂર્ખ ન હતાં, પણ પતિની હાજરીમાં તે કેવી રીતે વાત કરે? અને પતિને પણ કેમ કહે કે તમે બહાર બહો? મહેશની પણ એ જ મૂંઝવણ હતી.

મૂંગાં રહે તો ડોસા વળી કંઈની કંઈ શંકાઓ કરે એટલે આ મૂંઝી ગંગાખહેન કલાના સમાચાર પૂછવા મંડ્યાં.

‘ત્યારે હું જરા ચકલામાં જઈ આવું.’ છઠી ડોસા હાથમાં થેલી લઈ બહાર નીકળ્યા.

મહેશે નિરાંતનો શ્વાસ મૂક્યો. ડોસાએ માંડ પણ ઘર બહાર મૂક્યો હશે અને મહેશે પ્રશ્ન કર્યો:

‘ગંગાખહેન, કેમ આમ સાવ ડોસી જેવાં ચર્ચ ગયાં હો?’

‘ડોસા સાથે પરણી એટલે?’ અને તે દસી પડ્યાં, પણ તેમના વાસ્ત્યમાં ભારેભાર કરુણતા ભરી હતી. ‘તમે એ જ પૂછવા આવ્યા હો ને?’

‘તમને વાંધો હોય તો મારે કંઈ નથી પૂછવું.’

‘મહેશભાઈ! તમને હું ક્યાં નથી જોખ-ખતી? તમે તો મારા સગાભાઈ કેરતાં થ અધિક હો. તમારાથી શું જુપવાનું હોય!’

ગંગાખહેને આ કાઢી.

‘ગંગાખહેન! આવું કરવું હતું તો આ તમારા ભાઈને તો પૂછવું હતું? હું ક્યાંય સારી...’

‘મારી વાત સાંભળશે કે એ પહેલાં

‘ભિકારો હાલવશે!’ ગંગાખહેન વચ્ચેથી બોલી બિઠ્યાં: ‘મેં આ પુનર્લક્ષ રાજપુત્રીથી કયું છે, એનો મને હર્ષ નથી તેમ તેનું દુઃખ પણ નથી. હું તો હજી ચ પહેલાંના જેવી વિધવા જ છું. મેં તમને અગાઉ કહ્યું હતું તેમ તેમણે જે માર્ગ દેખાડ્યો છે એ માર્ગે આગળ વધી રહી છું. આ ભવ તો બગડ્યો પણ આવતો ભવ તો સુધારું.’

મહેશ મૂંગામૂંગો આ પી રહ્યો હતો.

‘મહેશભાઈ! તમે ત્યાં હતા ત્યારે જ બેયું તો હતું કે મારા સસરાપણના બધાય માણસો પૈસા અને ઘરેણાં પચાવી પાડવા માટે કાવાદાવા રમતા હતા. મારા દિયરને પણ હું ભારે પડી. પહેલાં તો લાલચ હતી કે પૈસા છે તે મળશે. પણ જ્યારે પેલો મારા સસરા સાથે મળી ગયો અને ઘરેણાં ને પૈસા બંને જણાએ વહેંચી લીધાં ત્યારે દિયરને હું ન ખમાણી. એ તો કહે કે મનૂરી કરો ને તમારું ચેટ ભરો. હું ક્યાંસુધી નવાણું! એટલે હું મારા પિયર ગઈ. ત્યાં પણ મારી બાબતોએ ચલુભાણુ કરવા માંડી: ‘આમ આખી જિંદગી તે કુણુ નલાવે! હજી તો જુવાની છે ક્યાંક દેઠાણું પડી બહોને!’

મારા બાપાને પણ એમ લાગવા માંડ્યું કે આ સાપના ભારાને ક્યાં ઘરમાં રાખવો! કાલ ભીંડીને ક્યાંક કાળું કરે તો... એના કરતાં બીજે દામ બેસાડવો કેવી સારી! અને તેમણે મને વગરપૂછે જે તેની સાથે વાતો ચલાવી. જ્યારે મારા કાને આ વાત આવી ત્યારે મેં સાફ સંભળાવી દીધું કે ‘હું બીજે ક્યાંય જવાની નથી. તમને ભારે પડતી હોઈ તો છઠી દો એટલે હું મારો રસ્તો લઈ લઉં.’

મારી બા દત્તી ત્યાંસુધી તો કાઈ કંઈ ન બોલ્યું. પણ એના મરી ગયા પછી તો બાબીઓ મેં છૂંટાણાં મારવા લાગી. મને બિલ્લીભગત બિલ્લીભગત કડી ગામમાં નિંદ્યા

મહી. હું એમ ન ગણુકારત, પણ મારા બાપાના મનમાં પાપ પેહું. તેમને મને ઠેકાણે શકીને પૈસા લેતા હતા એટલે હું મનાવું તેમ તે માને તેવા ન હતા.

આતરા દાઉ ને આતરા દાઉ કાઈને કાઈ મને એવા આવે' આ બધાથી હું તંગ આવી ગઈ હતી. મારાથી ભક્તિ પણ મઈ થકવી ન હતી. મને કુવામાં પડી આપઘાત કરવાનું મન થયું, પણ એ રાત્રે મને તમારા ભાઈ સ્વપ્નમાં દેખાણા. એમણે મને ખૂબ દપેડા આપ્યા. 'આપઘાત કરવો એ તો કાચરતા છે. એમ કરવાથી બુદ્ધિનો અંત આવતો નથી. પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોય તે આવો વિચાર કદી ન કરે, હૃદયને આશરે તારી જાત સોંપી દે એ તને સાચો માગ' દેખાણે.

સાચું કંઈ હું મહેશભાઈ તમારા ભાઈએ આ થાળો કલા. એમના હશું કરી હું પાવન મઈ. ત્યારથી મેં આપઘાતનો વિચાર પડતો મૂકી પ્રભુભક્તિમાં લીન થવા માંડ્યું.

પણ લોભ કંઈ લોભ છે? મારા બાપાને પૈસા ભેઈંતા હતા હું એમની સાથે રહું ત્યાં સુધી એ મને સુખે રહેવા દે એમ ન લાગ્યું અને આગળ પર લાભીઓ પણ જે નિરાંતે જીવવા દે' સાસરામાં તો પગ મૂક્યા એટલી જ જગ્યા ન હતી હવે ક્યાં જવું?

મારે સુખ-સાહજી નહોતાં ભેઈંતા. મારે તો નિરાંતે ખજી હશે થકું એટલું સ્વચ્છ ભેઈંતું હતું. એવામાં આ વાત આવી પૈસાદાર છે. બાપાને મોમાગ્યા પૈસા આપવા તૈયાર હતા.

મારે હવે કંઈ સસાર તો માંડવો ન

હતો. સંસારનું સુખ પણ ભેઈંતું ન હતું. એટલે મેં હા પાડી. એમના ઇંકારને ઇંકાર છે. એમણે આ ઉંમરે લગ્ન કયું? એથી એ બધાં ખીળે રહેવા ચાલ્યાં ગયાં છે.

મને અહીં નિરાંત છે. હું બાકીનો સમય પ્રભુભક્તિમાં વિતાવું છું. હજી ૫ મારા મનથી તો હું વિધવા જ છું. આ રીતે પ્રભુભક્તિમાં જ જીવનનો અંત આવે એમ હમ્મણું છું હું તેમના માગે' જઈ તો ૫ તેમના જીવને શાંતિ મળે! એવા મહામાના પડખાં સેવ્યા પછી એક ભવમા બે ભવ કેમ કરાય?

ગંગાજહેનની આ વાત સંભળ્યા પછી મહેશે એકે પ્રશ્ન ન કર્યા. ગંગાજહેનની સામે તે પહેલાંની પેઠે માનથી ભેઈં રહ્યો.

'ગંગાજહેન તમે તો અદ્ભુત છે. તમને હું જોવાથી ન શક્યો અને શું છું મારી જોડો હતો.'

'મહેશભાઈ એમાં તમારો વાંક નથી. આ જોવું જનું છે કે મને તે વિચારમાં પડી જાય' અને થોડીવાર રહી તે ભાલ્યા: 'એ મને સુખી એવા માગતા હતા ને! હું પુનર્વંશ કરી સુખી થાઉં એવી તમને ભલામણ કરી હતી ને! હવે મેં પુનર્વંશ ક્યાં અને સુખી મઈ...એમનો આત્મા ૫ સુખી ચતો હતો ને!'

છદ્ધાવરી. આજે. તે મોહનભાઈને બાણે ભેઈં રહ્યાં હતાં. અને તેમની સામે મોહનભાઈ જીભા હોય તેમ તેમને નમન કરવા લાગ્યાં.

અને મહેશ ગંગાજહેનને નમન કરી રહ્યો

*

જનની ઇચ્છાએ દાહીને ક્રમ હશે: 'મા, મા, મુદેશ કહેતો હતો કે માણસો કરતાં સીમિતાં મન વધુ ચોખ્ખા હોય છે. એવું મું કારણ હશે?'

'કારણકે તેઓ તેને વારંવાર બાંધ્યા કરે છે' જવાબ મળ્યો

રાષ્ટ્રમુદ્રા

અધ્યા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

ને એના ધર્મપ્રવર્તક અશોક યાદ આવે છે; ઉત્તમકળા કારીગરીરૂપ ભૂતકાળ તાલે થાય છે; વિશ્વ-વ્યવસ્થાનું ધ્યેય મલ્લ થાય છે. એવી આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રાની ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા સાંસ્કારિક માહિતી આ લેખમાં મળી આવે છે. પ્રભસંપાદક રાષ્ટ્ર તરીકે ઉત્તવશિર રહેવાનું માન હિંદને બન્યું-આરી માસની રદમીએ મળે છે, ત્યારે રાષ્ટ્ર સાથે સંજ્ઞાયેલી આ મુદ્રા વિશે બહુતું જરૂરી થઈ પડશે. બાબાસાહેબ ને સંશોધન ભેવા કઠિન વિષયોમાં મહત્ત્વનું રથાન પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યા. સાંડેસરા પાસે શુભસાત મોટી આશા રાખે છે. 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એમના અભ્યાસની પ્રત્યક્ષ અવારનવાર મળ્યા કરે એમ હમ્મીએ.

આપણા રાષ્ટ્રની મુદ્રા અથવા 'સીલ' એટલે સારનાથના અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર. લગભગ બાવીસસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા સમ્રાટના કલાપ્રેમ, ધર્મપ્રેમ બલકે માનવપ્રેમના પ્રતીકરૂપ આ અત્યુત્તમ શિક્ષાકૃતિને રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારીને આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોએ સાચે જ એક અતિ-શોભા પગલું મૂક્યું છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજ્યોની અને રાજ્યોની મુદ્રાઓ હતી, અને રાજ્યવહીવટમાં મુદ્રા એક અતિ અગત્યની વસ્તુ હતી, પરંતુ જે અર્થ આજે આપણે 'રાષ્ટ્રમુદ્રા'ને કહીએ છીએ એ અર્થમાં આખા રાષ્ટ્રની અથવા દેશની દાઈ પ્રતીકરૂપ મુદ્રા એ કાળે હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે 'રાષ્ટ્ર'નો આ અર્થ તો પશ્ચિમની અસરથી આપણે નવો વિદ્યાપેલો છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો 'રાષ્ટ્ર' એટલે 'રાજ્ય' અને 'રાષ્ટ્રપતિ' એટલે રાજા. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે રાજા યુધિષ્ઠિરને 'રાષ્ટ્રપતિ' કહ્યા છે અને ઋગ્વેદના 'ત્રાગોબૃહિસુક્ત'માં વાજપેયી પોતાને 'રાષ્ટ્રી' એટલે કે રાષ્ટ્રી તરીકે ઓળખાવે છે.

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જેમ માનવી પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પોતાનાં ધ્વજ, ગાત કે મુદ્રા માટે આકાંક્ષાસ્પર્શક ન્યાય-પ્રતીકોની વરણી કરે છે. એની પાછળ ઇતિહાસ હોય છે, પૂર્ણ થવા હમ્મતી ભાવના હોય છે. હિંદની રાષ્ટ્ર-મુદ્રા-અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર-કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. એના દર્શને ભગવાન બુદ્ધ

લાંબા પરદેશી રાજ્યઅમલમાંથી સ્વતંત્ર થઈને હિંદ ન્યારે સર્વ દિશાઓમાં પોતાની મુક્ત પાંખો ફરડાવી રહ્યું છે ત્યારે—ન્યારે હિંદ સદીઓ પછી પહેલી જ વાર, બહારથી નહિ લદાયેલી એની, રાજકીય એકતા અનુભવી રહ્યું છે ત્યારે, એની આશા અને આકાંક્ષા-ઓનાં સચક જ રાષ્ટ્રપ્રતીકો યોજવામાં આવ્યાં છે તે વસ્તુતઃ ભૂતાં હોવા છતાં એની યોજનામાં નવાં છે. એવું જ એક પ્રતીક આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા છે.

અશોકનું જે સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્ર-મુદ્રા બન્યું છે તે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બનાવેલા પાસેના સારનાથમાં સને ૧૯૦૫માં કરાવેલાં બોદ્ધામોમાં મળ્યું હતું. ભગવાન બુદ્ધના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું સ્થાન હોવાથી સારનાથ એકવાર બોદ્ધોનું મોટું તીર્થધામ હતું અને હવે સૌક્યોની વિસ્મૃતિ પછી ફરી પાછું એ જગતભરના બોદ્ધો અને બુદ્ધપ્રેમીઓને આકર્ષી રહ્યું છે. આ સ્થાનમાં પૂર્વે 'મૃગદાવ' એટલે કે મૃગવન નામે એક ઉદ્યાન આવેલું હતું. એ વિષે એવી-એક અત્યંતકથા છે કે બુદ્ધ પોતાના એક પૂર્વ-

જનમમાં એ વનમાં દાંણોના રાખ દત્તા. વારાણસીનો રાખ આ વનમાંથી ઘણાં દાંણોનો સિકાર કરી જતો હતો તે અટકાવવા તેમણે રાખને દરગેજ એક દારૂ આપવાનું કબૂલ કર્યું. પછી એકવાર એક સગર્ભા દહીંનો વારો આવ્યો ત્યારે દરહીની સાથે તેના નિર્મિષ ગર્ભનો પણ નાશ ન થાય એ માટે શાધિશત્રુ પેાતે રાખ પાસે જવાને તૈયાર થયા, પણ તેમનો આ આત્મભોગ ભોઈને રાખએ પે તે જ દરહોની દિસા બધ કરી. સારંગ અથવા દરહુનું નિવાસસ્થાન હોવાથી આ જાણાનું નામ સારંગનાથ-સારનાથ પડ્યું હતો એવું કેટલાકનું માનવું છે એ વનમાં અધિષ્ઠા તપશ્ચર્યા કરતા હોવાને કારણે તે અધિપતિ-અધિષ્ઠાનું નગર પણ કહેવાયું. બુદ્ધગામમાં બોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી મોતમ બુદ્ધ પચ્છન કરતા આ મુગલાવમાં આવ્યા અગાઉ જે પાંચ અનુયાયીઓ તેમનાથી છૂટા પડી ગયા હતા તે અહીં એમને મળ્યા અને એમના શિષ્ય બન્યા ભગવાન બુદ્ધ પોતાનું પહેલું ધાર્મિક પ્રવચન અહીં જ કર્યું અને એ રીતે તેમના ધર્મશક પ્રવર્તનનો આરંભ થયો. આ રીતે સારનાથ બોદ્ધ ધર્મનાં પવિત્રતમ સ્થાનો પૈકીનું એક ગણાયું.

મોતમ બુદ્ધ પછી આશરે ત્રણસો વર્ષે થયેલા સમ્રાટ અશોકે પોતાના કસિતવિજય પછી દોદિમાળ કુદોષી ત્રાસીને વિજયશાત્રા બધ કરીને ધર્મવાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો બોદ્ધ ધર્મની ગાઢ અસર નીચે આવેલા એ શાસકે દેશ અને પરદેશમાં બોદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યના દરદરના પ્રદેશોમાં શિલાલેખો મારવાનીને સર્વ પ્રજાનેને પરમતસદિષ્ટ, દયાળુ અને પ્રામાણિક બનવા સમજાવ્યા અને એ જ આદેશ પોતાના અમલદારોને પણ આપ્યો. અશોકનાં આ શાસનો તેની ધર્મશિષિઓ તરીકે ઓળખાય છે.

પણ બહુજનસમાજના માનસ ઉપર ધર્મશાસ્ત્રની દૃઢ અસર નિષ્કલંબતા માટે અશોકે બીજા એક વધુ મૌલિક માગ લીધો એ માગ તે પોતાના રાજ્યમાં, બુદ્ધના ચરણ-સ્પર્શથી પાવન થયેલાં સ્થળોમાં, બહુ કે તેમના ધર્મશાસ્ત્રના પ્રતીક હોય એવા કોંઈ સ્તંભો ઊભા કરવાનો. પોતાના રાજકાળમાં અશોકે અનેક સ્તૂપો બાંધ્યા હતા; એમાંના એક સ્તૂપ સારનાથમાં પણ હતો. પણ ધર્મ-શિષિ અથવા સ્તૂપ કરતાં જે બુદ્ધના ધર્મ-શાસ્ત્ર વધુ સત્ત્વ પ્રતીક તેણે સ્તંભને ગણ્યું હોય એમ જણાય છે.

અશોકની પૂર્વે પણ ડાર્ક પ્રકરના ધર્મ-સ્તંભો દિદર્શા બનતા હશે જ. મહેને ધૃપ, ઇન્દ્રમહો સવનો ઇન્દ્રકોલ અથવા ઇન્દ્રગિરી નગરે ધાર્મિક નિષિષ્ઠોના પ્રતીકરૂપ સ્તંભો હતા; પરંતુ એ બધા તો લાકડાના બનતા હતા. એ જ કારણથી અશોકની પહેલાંના ડાર્ક સ્તંભ બન્યા નથી, કમચ અશોકે જ લાકડાના સ્તંભોને સ્થાને પથ્થરના સ્તંભો પહેલવહેલા લખલ કર્યા હોય ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે દિદર્શી સ્થાપત્યકલાના પ્રાપ્ત નમૂનાઓમાં અશોકના સ્તંભો જેમ સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે તેમ સર્વપ્રથમ પણ છે.

અશોકે પોતાના રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સ્થળોએ આવા સ્તંભો ઊભા કર્યા હતા એમાંના કેટલાક તો આજે પણ તદ્દન અજડ દેશમાં જળવાયેલા છે, એ પૈકી દસ સ્તંભો ઉપર એ સમયની બ્રાહ્મી લિપિમાં મારેશ લેખો પણ છે એમાંના પ્રાયેક સ્તંભ એક જ પથ્થરમાંથી બીભા કરવામાં આવેલા છે અને એ પૈકી સર્વથી મોટા સ્તંભનું વજન લગભગ પચાસ ટન થાય છે આ સર્વ સ્તંભો સુનારગઢ પાસેની એક જ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલા બજાર રંગના ખસ પથ્થર-માંથી બનાવેલા છે આ બૃહત્ સ્તંભોને ધા-

વાતું અને અશોકના વિશાળ સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોમાં વહી જઈને સખળ રીતે ઊભા કરવાનું કાર્ય જે રીતે થયું છે એ જતાવે છે કે અશોકના યુગના શિલ્પીઓ અને સ્થપતિઓ જગતના કોઈ પણ પ્રદેશના અથવા કોઈ પણ સમયના કારીગરો કરતાં ઊતરતા નહોતા.

આ સર્વે સ્તંભોના શિખર ઉપર ઘણું-ખરું કાર્ત્ત્વ પ્રાણીનું શિલ્પ હોય છે; તેમ જ વિવિધ ધાર્મિક પ્રતીકો તે ઉપર ફાટરેલાં હોય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રકારના સ્તંભોમાં ઈરાની અને ગ્રીક કલાની અસર જુએ છે. મૌર્ય રાજવંશકાળમાં પાટનગર પાટલોપુત્રમાં જ માત્ર નહિ, પરંતુ પ્રાંતિક પાટનગરોમાં થે ઈરાન વગેરે એશિયાઈ દેશોના વતની જનેલા ગ્રીક અને ઈરાનીઓની ઠીકઠીક વસ્તી હતી. અશોકના સ્તંભો સાથે રચના અને કારીગરીની બાબતમાં સરખાવી શકાય એવા સ્તંભો ઈરાનમાંથી મળેલા છે અને મૌર્યયુગ પૂર્વેનું આયું એક પણ નોંધપાત્ર પાષાણમય ભારતીય સ્મારક મળતું નથી, એ બધી વસ્તુઓ આ માન્યતાની પેષક છે.

પણ અશોકના સ્તંભોની કદાચ સૌથી વધુ નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા તો એ ઉપરની અદ્ભુત પોલિશ છે. ઉત્તમ બાંધકામ કરનારા પ્રાચીન જગતના બે દેશો ગ્રીસ અને મિસરની કલામાં બાંધકામની 'કાચ જેવી ચળકતી સપાટી'ને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે, છતાં એ મહાન દેશોનાં સ્થાપત્યસર્જનો પૈકી એકેય, મૌર્યયુગના કારીગરોએ શિલ્પરચનામાં સાધેલી લગભગ મીનાકારી જેવી સફાઈની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે એમ છે. ઈસ્વી-સન પૂર્વે ત્રીજા સદ્કામાં પથ્થર ઉપર થયેલી આ પોલિશ આઠસો વર્ષ પછી પણ એટલી બધી આકર્ષક હતી કે પાંચમા સદ્કામાં દિલ્હી આવેલા ચીની યાત્રાળુ ફાહાન વર્ણવે છે કે

'એ કાચની જેમ ચળકતી હતી' અને બાવીસસો વર્ષ પછી પણ આ ભારતીય કૃતિઓની ચમક કંઈ બહુ ઝાંખી પડી નથી. સાધારણ દ્રાવિડા પથ્થરોમાંથી બનેલા એ સ્તંભો યુખ્યત્વે એ પોલિશને કારણે જ સચવાઈ રહેલા છે. ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીથી આ કલા દિલ્હીમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલી છે અને ત્યારપછીની કાર્ત્ત્વ શિલ્પરચનામાં હજી સુધી તે બેવામાં આવેલી નથી.

સારનાથના સ્તંભ એ અશોકના સ્તંભો પૈકી કલાદૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે. અગિયારમા સદ્કામાં મહમ્મદ ગઝનવીએ અને ત્યારમા સદ્કામાં શાહજહાન ઘોરીએ સારનાથ જતું અને લૂંટ્યું, ત્યારે ત્યાંના કેટલાયે વિહારો, સ્તૂપો, મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ થયો હતો. એ સમયે આ ભવ્ય સ્તંભને પણ ખડિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ જણાય છે. અત્યારે એ સ્તંભ ખડિત દશામાં તેના મૂળ સ્થાન ઉપર ઊભેલો છે. અસલ સ્તંભ આશરે ૫૫ ફીટ ઊંચો હતો. આ સ્તંભને અગ્રભાગ-એનું સિંહશિખર એના દંડથી છૂટું પડી ગયેલું હોઈ સારનાથના સંગ્રહસ્થાનમાં ગૂંજવામાં આવેલું છે. સિંહશિખરની ગંથાઈ પણ સાત ફીટની છે. એમાં સૌથી નીચે ઉલટાવેલી પાંખડીવાળા એક સુંદર પગની આકૃતિ દ્રાવિડેલી છે. પગની ઉપરના ગોળાકાર દ્વચક ઉપર ચાર દિશાઓમાં હાથી, વૃષભ, અશ્વ અને સિંહ-એ ચાર બળવાન પશુઓની ગતિદર્શક આકૃતિઓ છે અને તેમની વચમાં એકાંતરે ચોવીસ આગવાળાં ચાર ધર્મચક્ર દ્રાવિડેલાં છે. એની ઉપર ચાર મિશામાં સુખ રાખીને ચાર સિંહ ઊભેલા છે. અગાઉ આ સિંહોની પણ ઉપર-સમગ્ર સ્તંભના શિલ્પભાગમાં લગભગ ત્રણ ફીટ વ્યાસનું એક વિશાળ ધર્મચક્ર રહેતું હતું. અત્યારે તો એના કેટલાક દુકાંજ જ સચવાઈ રહેલા છે.

આ રત્નની રચનામાં ભાવપ્રતીકોનો અદ્ભુત કુશળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. પદેલી વસ્તુ તો એ કે સારનાથમાં ભુદે કદેલા પોતાના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું એ સ્મારક છે. શિખર ઉપરના સિંહને કેટલાક વિદ્વાનો શાક્યસિંહ તરીકે ઓળખાતા ભુદના પ્રતીક-રૂપ ગણે છે. ફક્ત ઉપરનું ધર્મચક્ર તથા ગતિમાન ધર્મ-આકૃતિઓ એ ચક્રનું પ્રવર્તન ચારે દિશામાં થયું હોવાનું સૂચવે છે. આ પ્રતીકો સાથે સંયોજિત થયેલી ઉત્તમ કારીગરી પરત્વે દિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વારના વડા નંદોન માચેંલ લખે છે. 'આ આકૃતિઓ અદ્ભુત ચેતનમયી અને સ્વાભાવિક છે અને શિલ્પકલાની સર્વ મહાન કૃતિઓના પ્રાચુર્ય સાધાર્ણ અને સંયમ-થી તેની રચના થયેલી છે. સાથે જ આની તોલે આવે એવું બીજું એક શિલ્પ દિંદે પેદા કયું નથી.' મુમસિદ્ધ કૃતિદાસકાર અને કલાવિવેચક વિન્સેન્ટ રિમ્પ એ વિષે જણાવે છે: 'આ મુંદરકલાકૃતિ કરતાં ચડિયાતો અરે, એની તોલે આવે એવા પ્રાણીશિલ્પનો પ્રાચીન નમૂનો કોઈ પણ દેશમાંથી શોધી કાઢવો મુશ્કેલ પાડે, જેમાં વાસ્તવશીલ રચના અને ભાવનાત્મક ગાંભીર્યનું આટલી સંગતતાથી સંયોજન થયું હોય અને પ્રત્યેક વિગતમાં આટલી નખશિખ કુશળતાથી જેનું આવેશન થયું હોય.'

આ ઉપરથી તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય કે જેમ પ્રતિમાશાળી કવિને કોઈ ધન્ય પળે અદ્ભુત કલ્પના સ્ફૂરે તેમ આપણા રાષ્ટ્ર-વિધાયકોને સારનાથનું સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્રપ્રદા તરીકે સ્વીકારવાનો નિચાર સૂચ્યો. એ ઉપરનું ચક્ર કોઈ સ કુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. વિશ્વવ્યવસ્થાની ભાવનાને ચક્રનું રૂપ આપવાની કલ્પના ભુદ કરતાં થે થણી પ્રાચીન છે. મૂળ તો ચક્ર એ સર્વનું પ્રતીક હતું.

વિષ્ણુ એ પ્રાચીનતર સર્વદેવનું રૂપાંતર છે અને તેમના હાથમાંનું સુદર્શનચક્ર પણ સર્વનું જ પ્રતીક હોય એ સંભવિત છે. ઋગ્વેદ માં ત્રણ ઋતુ, બાર માસ ને ત્રણસો સાડ દિવસના વર્ષને ત્રણ ધરી, ત્રણ પૃથ્વી અને ત્રણસો સાડ આગવાળા એક ચક્રનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. કાળની અનંતતાના પ્રતીકરૂપ આપણી યુગોની કલ્પના પણ એક ચક્રરૂપે જ ચિત્તી છે. પ્રાચીનતમ ભારતીય સંસ્કૃતિ નિકસિત સ્વરૂપમાં પ્રથમવાર જ્યાં ભેવા મળે છે ત્યાં-મોદે-એ-દોડે અને દરા-પાનાં હમરો વધે જૂના અવશેષોમાં પણ ચક્ર અને ત્રિજની આકૃતિઓ છે. આમ ચક્ર એ તો ભારતીય ધર્મનું માપ નહિ પણ ભારતીયચિંતન-સંદિગ્ધ એક નિશિષ્ટપ્રતીક છે.

સારનાથના સિંહશિખરનું આપણું રાષ્ટ્ર-પ્રતીક તરીકેનું ઔચિત્ય બીજી રીતે પણ છે. પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાનો એ સર્વોત્તમ નમૂનો છે. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે, આપણે માનવદિતની ભાવનાથી વિજયયાત્રાને બદલે ધર્મયાત્રામાં ચિત્ત ભેગનાર, સુરાન્યપ્રવર્તક તત્ત્વજ્ઞાની સમ્રાટ અશોકે સ્થાપેલાં સ્મારકો પૈકીનું તે એક છે, અને સોથી વધારે તો, અઢી હમર વર્ષ પૂર્વે માનવપ્રેમની ધાવણા ફરીને, 'વેરથી વેર રામતાં નથી; પ્રેમથી જ વેર રામે છે' એમ પોકારનાર જગન્નયોતિ શાક્યસિંહની ધર્મદેશનાનું એ પ્રતીક છે, જેનું પુનરવર્તન આપણને એવા જ મહાન જગન્નયોતિ મહાત્મા ગાંધીજીના અદ્ભુત જીવન અને એથી થે અદ્ભુત મરણમાં ભેવા મળ્યું.

આમ આપણી રાષ્ટ્રપ્રદા એ આપણા દેશ અને સંસ્કૃતિનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વોનું સૂચન કરે છે. બ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં એને અનુરૂપ આચરણ કરવાનું પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપે.

અણસાવધ કિશો

૦

શ્રી નટવર મૂ. વીમાવાળા

કેષક 'પ્રસાદર' તથા 'ગાંડીવ'ના લેખો અને ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરના સંચલક છે.

‘એ’ એ’ એ’...મને બાપુ સાથે જવા દે ને...એ’ એ’ એ’ એ’ એ’.....’

‘તારા બાપુ તો ક્યારના બસમાં બેસી કચેરી પહોંચી ગયા હશે. એ શ્યામુ, હવે જાનો રહી જ. કાલે તને એમની સાથે મોકલીશ, હં.....’ બા-લીલા બોલી.

‘હં અ...અ...એ...એ...તું જોડું જોલે છે. રોજરોજ એમ જ કહે છે, પણ બાપુ મને કોઈ દિવસ લઈ જતા નથી...એ એ એ... તું મને પઠાવે છે...એ’ એ’ એ’...’

લીલાએ ચાર વરસના શ્યામુને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ શ્યામુએ તો ને’કડો શરૂ કર્યો અને જાનો રહે જ નહિ. એણે તો જમીન પર આંખોટવા માંડ્યું ને બરામ પાડવા માંડ્યા.

ગોડીવાર સુધી લીલાએ તે ચાલવા દીધું, પણ પછી તે કંટાળી. પુ’કળ ઘરકામ હતું અને આવા ગેરાગથી તેને ત્રાસ થતો હતો. તે પાછી બહાર આવી અને બોલી :

‘હું તો હવે શ્યામુ, તારાથી છેક જ કંટાળી. બાપા, હવે જાનો રહે છે કે લઈ સોંપી...?’

‘કેમ લીલી ? સોંપી કેમ લેવાની ચર્ચા મર્ધ ?’ બોલતીબોલતી લીલાની સખી સુવર્ણા ત્યાં આવી પહોંચી. તે તે જ મહોલ્લામાં રહેતી હતી અને અત્યારનવાર આવતીજતી. લીલા કરતાં તે પાંચસાત વર્ષે મોટી હતી અને ત્રણચાર બાળકોની માતા હતી. મોટી હોવા છતાં તે સખીમાથે જ લીલા સાથે વર્તતી અને લીલાને પણ તેના તરફ માન-ભાવ હતો.

માનસશાસ્ત્રનો હૃદયવ જગતના ઇતિહાસમાં થયો મોટો, પણ છેલ્લા સૈકામાં એણે પશ્ચિમના દેશોમાં અગતી પ્રગતિ સાધી છે. કવનને સાચી રીતે સમજવામાં એણે આગેવાની નેપાળી છે. બાળકો નિવારવાના હકિત કાર્યમાં આ સાત દેવી સરસ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એમ છે તે અહીં સુંદર રીતે અઠ પ્રસંગકથામાં ગૂંથાયું છે.

‘અને આ શ્યામુ કેમ આટલો બધો આંખોટીને બરાડી રહ્યો છે ? આ બધું છે શું ?’ સુવર્ણા આવે વખતે-સાડાદસ-અગિયાર વાગે લીલાને ત્યાં કહી આવી ન હતી, આજે જ આવી. એ સમયે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ભાગ્યે જ ઘરકામમાંથી નવરી પડે કે બહાર નીકળે. ખાસ જરૂરી કામ સિવાય નીકળી ન જ શકે એટલે સુવર્ણાએ આ દરમિયાન આજે પહેલી જ વાર બેઠું.

‘અરે, કોરો, સુવર્ણાબહેન ! આવો, ભરખાળ ! આ તો મારે રોજનું જ કામ્યું છે. શ્યામુના બાપુ કચેરી જવા નીકળે ત્યારે રોજ એ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ કરે, રોજ એમને વળગી પડે, રોજ છૂટો પાડવો પડે, એને કેટલું જ સમજાવીએ છીએ કે ત્યાં આપણે કલાક બેસી રહેવું પડે, સમવાન નહિ મળે ને જૂથ લાગશે; પણ એની જિદ્દથી તો બાપરમેશ્વર કોઈનું કંઈ મોનતો જ નથી. હવે કલાક સુધી એનું રડવું ચાલશે કંઈ રસ્તો બતાવો તો મોટો પાડ, સુવર્ણાબહેન !’ લીલાએ પોતાની મુઠ્ઠાવણ રજૂ કરી.

‘એમ !’ સુવર્ણા જરા નિચારમાં પડતાં અને શ્યામુ સાથે જોઈ રહેતાં બોલી, ‘પણ લીલીજાહેન, મને લાગે છે કે એમાં તારી જ જૂથ છે-તમારી જ જૂથ છે.’

‘મારી જૂથ ? અમારી જૂથ ? શી ?’ લીલા નિચારમાં પડી મર્ધ.

‘એ તને એકદમ નહિ સમજાય. ચાલ, પહેલાં તારું કામ પતાવ. પછી નિરાંતે બેસીને કહું...’ સુવર્ણાએ કહ્યું.

‘હીક, થોડીવાર ભેસો ત્યારે. હું દમણી આવી’ કહી લીલા રસોડા તરફ ગઈ. દમ્બાન સ્થામુ રડતો બધ પથ્યો હતો.

ઔરંગામાં મેજ પર એક બધૂક પડેલી હતી તે હાથમાં લઈ સુવર્ણાએ સ્થામુને પૂછ્યું: ‘સ્થામુ, ઓહો, તારી પાસે તો આવી રહ્યા બધૂક છે. તને એ ફેલાતાં આવડે છે?’

સ્થામુ બધૂક તરફ જોઈ રહ્યો એના મનમાંથી કચેરી અને બાપુ સરકી ગયાં અને તેમનું સ્માન તરત જ બધૂક અને તે ફેલાવાની આવડતના ખ્યાલે લીધું. એ આવડતનું સ્વર્ગોત્તર હતું. જિંદ અને રડકણપણા પર ફરી વળ્યું, અને તે બંને એ રેલમાં તણાઈ ગયાં. એ પટ રફને ઊભો થઈ ગયો અને બોલ્યો: ‘મને ફેલાતાં આવડે છે...જુઓ...’ એમ કહી એણે બેત્રણ બગડા કપાં, ‘જુઓ, જુઓ, આમ દીકડી મૂકવાની, આમ થોડો તાજાનો, એટલે આ આમ રટ... હું હું નવી દીકડી લઈ આવું...’ કરતો એ બીજા ઔરંગામાં ગયો.

થોડીવારે લીલા લીવાનખાનામાં આવી ને પૂછવા લાગી: ‘સ્થામુ ક્યાં ગયા?’

‘દમણી જ બધૂક સાથે રમતોરમતો આમતેમ ગયો છે’ સુવર્ણાએ જવાબ આપ્યો.

‘સુવર્ણાબહેન, આજે તો તારી આવીને મારો ઉદાર કર્યો, છુટકારો કર્યો; નહિ તો હજુ એને તો પમરો કઢાકેટ હાંપી જાણત. કહો ત્યાં કામે આવ્યાં છે?’

‘અરે બહેન, મારે ત્યાં એક વાગે આજે મહેમાન આવવાના છે ને ધરમાં ત્યાં તદ્દન ખલાસ થઈ ગઈ છે ને અત્યારે બેવા ઠોણ અપ? એટલે થોડીક ત્યાં લેવા આવી છું, પણ ઉતાવળ નથી. હું પરવારીને આપશે તો ચાલશે. દશપંદર મિનિટ આમતેમનો મને વાંધો નથી.’

‘હું તો પરવાશી જેવી છું, પણ તમે

ચેલી વાત કહેતાં દતાં તે કહો અમારી બૂલ છે એવું તમે કરતાં દતાં તે મને સમજાવો. ત્યાં તો મારે ત્યાં કાલે જ આવી છે, એટલે તમને જોઈશે તેટલી આવીશ, પણ ચેલી વાત મને કહીને જ બચો તો કૃપા.’

‘તારે સ્થામુ પર સચનરાક્તિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ એ ક્યાંથી જ એની દડ છૂટી જશે. મેં એ વિષયમાં થોડું વાંચ્યું છે અને એના પ્રયોગોનાં બ્લાનો વાંચ્યાં છે, તેમ જાતે પણ પ્રયોગ કરી બોધા છે એથી મને એ વિશે ખતરી થઈ છે’ સુવર્ણાએ અરમાં ઉતારી લગાડ વતી તેના કાચ લૂગાં જણાવ્યું.

‘સચનરાક્તિ? તે વળી શું? મેં તો એવું કંઈ સંભળ્યું જ નથી તમે સમજાવો તો જ ખતર પડે’ લીલાએ અજ્ઞાન દર્શાવતાં પૂછ્યું.

‘એ તો એકાદને યાત્રોમાં સમજાવવા તેવું નથી એની બ્યાખ્યા આપવાનું કામ તો કંઈ છે. પણ બાળકને સ્વભાવ ડોળવે માટે એ સારામાં સારી પદ્ધતિ છે, ને એનો ઉપયોગ પણ વળી આનંદ આપનારો, રમવામાં થઈ પડે છે’

‘પણ એમ કઠામાં મને શી સમજ પડે? આ સ્થામુના પર એ પ્રયોગ કેમ ને કેવી રીતે કરવો તે સમજાવોને બહેન! એટલી સમજ પડે એટલું માફ’ કામ માથે બીજા બધી વાત પછી. લીલાએ આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘હું સમજું છું છું કો ભરાય, જિંદ લે ત્યારે એની એ વખતની મન રિપતિનું આપણે જતા બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું’ જોઈએ બાપુ બદાર જવાની તૈયારી કરે કે તરત જ સ્થામુના મનમાં એમની સાથે જવાના નિયારો બને છે-પ્રજાળ રીતે બને છે. એ વખતે એ પ્રજાળ ઇચ્છા એટલું જોર કરે છે કે બીજે કોઈ પણ નિચાર ત્યાં તાબલ થઈ શકતો નથી. બલકે વિચાર કરવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થયેલી હોય છે. આ વાત ખાસ ખ્યાનમાં

લેવાની છે.

ખાઈ એનાથી કંઈ અગિયારથી પાંચ વાગ્યા સુધી એના બાપુની કચેરીમાં બેસી રહી શકાય જ નહિ. કંટાળેા આવે. રડવું આવે. ભૂખ પણ લાગે જ. પણ આ બધી બાબતો એની મગજમાં તે વખતે પ્રવેશી શકતી નથી. એ વખતે એના વિચારો એક જ દિશામાં વળેલા હોય છે. એના મનનો કબજો જ તેણે લીધેલો હોય છે. તે સમયે આપણે ગમે તેટલું સમજાવીએ, મનાવીએ, પટાવીએ પણ બાળકના મન પર એ શિખા માલુ કશી અસર કરતી નથી, કરી શકે પણ નહિ. 'સુવર્ણ' એ લંબાણપૂર્વક વિષય સમજાવતા મોઢિયો.

‘પણ તે પ્રસંગે સૂચનશક્તિ શા કામમાં આવે? કોનું કરવું શું?’ લીલાએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘તે વખતે સૂચનશક્તિ વાપરવાની જ નથી. તે વખતે એનો કશો ઉપયોગ નથી. એને સમજાવવાનો યત્ન તે વખતે કરવો તદ્દન મિથ્યા છે. કિલ્લામાં જ્યાંસુધી શત્રુનું લશ્કર સાવધ બનીને ખડી બહુકે બેઠું હોય ત્યારે એને સર કરવાનો પ્રયત્ન ફળવાનો સંભવ ઓછો જ. ગાંધી સેનાપતિ એવા વિચાર પણ ન કરે, પણ શત્રુદળ અવ્યવસ્થિત, નબળું, અસાવધ અને લડવા બાબતમાં બેધ્યાન હોય ત્યારે તેના પર કરેલો હાથી જરૂર સફળ નીવડે, તેવું જ આમાં છે.’

‘સુવર્ણબહેન, બબ્બું, મને તો આ તમારી વાતમાં કશી સમજ પડતી નથી. કિલ્લો શું ને લશ્કર શું, સેનાપતિ કાણ, ને હાથી શાના પર?—એ તો બધી લગાઈની વાતો છે. બાળકની હઠ સાથે એને શી રીતે સરખાવાય? બાળક કંઈ આપણું દુરમન છે? આપણા સાત લાડનું મોઢું બબ્બું હોય તેના પર વળી હુમલો શાનો?’ લીલાએ અકબાલી કહ્યું.

‘એ તો બધી ભાષાનાં ઘરેણાં જેવી વાતો છે. અહીં એવા અંચ તો નથી કાઠ કિલ્લો કે નથી કાઠ શત્રુ, પણ બાપુ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ એ બાળકના મનરૂપી કિલ્લામાં બેઠેલા સાવધ શત્રુ સમી છે. સૂચનશક્તિ એ હોશિયાર સેનાપતિ છે. ચતુર ને હોશિયાર સેનાપતિ, શત્રુ સાવધ બેઠા હોય ત્યારે લગાઈ નથી જગાડતો. તેમ બાળક જ્યારે જિદ્દે ચડ્યું હોય, એના મનનો સંપૂર્ણ કબજો એ જિદ્દે લીધેા હોય તે વખતે તેની સાથે ખટપટ ન કરતાં સૂચનશક્તિરૂપી સેનાપતિ યોગ્ય તકની રાહ બેઠું રહે છે. ‘સુવર્ણ’ એ લગભગ ભાંધણું જ આપ્યું. ‘સ્થામુના બાપુ કચેરીએ જવા નીકળે ત્યારે સ્થામુને સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રગળ હોય છે પણ તે પછી થોડે વખતે એ ઇચ્છા નિર્બળ બને છે. બીજે સમયે તો એ તદ્દન નિદ્રાવસ્થામાં હોય છે, એ ઇચ્છા ઊઘતી જ હોય છે, અને એ ઊઘતી હોય ત્યારે જ એ ઇચ્છા વિરુદ્ધના વિચારો એના મગજમાં ભરવાનો યત્ન કરવો બેઠકો. તે વખતે જ બાળકના મન પર એની અસર થવાનો પૂરે પૂરો અવકાશ રહે છે. સાથે જવાની ઇચ્છા ભગત અર્ધ એના મનનો કબજો લે તે પહેલાં, વેળાસર, એના પર ઊંધા જ વિચારોનાં સૂચનો કર્યે જવાં બેઠકો, અને જાપ પાકી દેવી બેઠકો. એ જાપ બરાબર પકી હોય તો સાથે જવાની જિદ્દ તો શું, પણ વિચાર સરખો થે કરે નહિ. મારા કહ્યા પ્રમાણે હું સૂચનશક્તિનો ઉપયોગ કરીશ, તો જેવણું હાડામાં જ સ્થામુ બદલાઈ જશે.’

‘સુવર્ણબહેન, તમે તો ખડા હોશિયાર છો. પણ મને જરા વિગતવાર સમજાવો, અને મારે પોતે શું કરવું તેટલું જ ઓછસ રૂપે ઠસાવો, તો સોરો પાડ થશે.’ લીલાએ સમજ માગી.

પાંચી સુવર્ણએ એ વાત અતિ વિગતે

લીલાને સમજવી, અને કચેરીને કાળે નહિ
પણ ઇતર વખતે સ્યામુના મન પર કચેરીએ
જવાબી થતા ગેરલાભની છાપ અવારનવાર
પાડ્યા કરતી એ કરામત સમજવી પછી તે
આ લઈને ગઈ

*

તે જ સાંજે લીલા સ્યામુને લઈ બગીચે
ફરવા ગઈ એક બાકડા પર બેસી એણે સ્યામુ
સાથે વાતો કરવા માંડી

‘સ્યામુ તું બહુ યલો છોકરો છે તું મને
કેવો વહાલોવહાલો લાગે છે ! તું બધાનું કહ્યું
કેવું માની બધું છે ! તેથી તો મેં તને પેલી
આગાડી રમવા માટે આણી આપી છે ’

‘પણ મને એક ફૂટબોલ નહિ અપાવે,
બા !’ સ્યામુએ વહાલથી લીલાને હાથ
એચતાં કહ્યું ‘આપણી પડોશમાં પેદા સુરસ
છે ને, તેની બાજે એને કેવો સરસ ફૂટબોલ
આણી આપ્યો છે ! મને તું એવો ફૂટબોલ
નહિ લાવી આપે !’

‘વાહ, કેમ નહિ !’ લીલાએ એને
બોલામાં લઈ બગીચે ભરતાં કહ્યું ‘અરે,
એના કરતાં મેં સરસ ફૂટબોલ લાવી આપીયો ’

સ્યામુના મોં પર આનંદઆનંદ પ્રસરી
રહ્યો, પોતાના નવા ફૂટબોલ સાથે રમી જ
રહ્યો હોય એવી ઉજ્જવળતા તેના મોં પર
છવાઈ રહી

એટલામાં લીલાએ શરૂઆત કરી ‘સ્યામુ,
હું તને રોજ સાંજે અહીં ફરવા લાવું છું ને ?’

‘હા, બા તું સારી છે ’
‘પણ તું ક્યાં મારું કહેવું સમજે છે ?’
‘કેમ વળી ! સમજી જ છું ને ! ક્યારે
નહિ સમજીયું !’

‘પણ હું કહું છું તે માનતો નથી ને ’
‘માનું તો છું વળી બધું જ માનું છું ’
સ્યામુએ કહ્યું ‘તું કહે તે કર, બોલ, શું
કામ છે ?’

‘કામ તો એક છે તે કરજે બેઠ બે,

તારા બાપુ જમીને કચેરી બધું છે ત્યારે તું
રોજ રહે છે ને ? હવેથી નહિ રહે એમ બોલ !’

ફૂટબોલ મળવાનું બંધાયેલી સ્યામુનું મન
આનંદમાં હતું તે બોલી બિલ્લો ‘નહિ
રહું, બા હવેથી નહિ રહું ’

‘ને સાથે જવાનું પણ નહિ બોલે ?’
સાચ્ચે ?’

‘સાથે જવાનું પણ નહિ કહું, સાચ્ચે ’

‘એને ભાઈ, કચેરીમાં તો બધા મોટા
મોટા માણસ હોય તે કઈ તારી સાથે રમે ?’
બધા કામમાં હોય કલમ લઈને લખતા
હોય કાઈને કુરસદ હોય નહિ તું ત્યાં
જઈને કામી સાથે રમે ? તારા બાપુ પણ
કામમાં જ હોય, ખરું કેની ?’

સ્યામુ જરી વિચારમાં પડી જતો થીમો
ધીમો બોલ્યો ‘હાતો વળી ’

‘ત્યાં તને ખાવાનું શેષ આપે ? રમકડાં
ક્યાંથી લાવે ?’

સ્યામુ ફરી વિચારમાં પડી જતાં બોલ્યો
‘હાતો વળી ’

સુવર્ણની ભાષામાં ‘સ્યામુનું મન આ
વખતે કચેરી જવાના વિચારો સબધી ‘નિદ્રા
વસ્થામાં’ હતું એ વિચારો સબકત નહોતા,
ચચળ નહોતા એના એના મન પર કબજો
નહોતો એટલે એ એ વિષય પર વધુ સ્વસ્થ,
શાંત, નિરાંતભર્યા વિચાર કરી શકતું હતું
તેથી સ્યામુએ બરાબર કહ્યું જવાબો આપ્યા

‘ત્યારે તું હવે બાપુ સાથે કચેરી જવાનું
માગશે !’

સ્યામુએ કહ્યું ‘પણ તું મને ફૂટબોલ
અપાવશે ને ?’

‘હા, તે તો અપાવીશ જ, પણ તું કચેરી
જવાની વાત કરશે ?’

‘નહિ કરું, નહિ રહું ’ સ્યામુએ કબૂ-
લાત આપી

‘ત્યારે હું કહું તેમ બોલી જશે ?’

‘શું હું ?’ તે હસતાહસતા કામે

પ્રાણીમાત્રને નાશ થઈ જાય.

આ બધું થતાં તો મહિનાઓ થાય, પણ ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય તો એની તરત ખસર કેવી થાય ?

આનો નિચાર કરવા એક કોરડો ૧૦૦ ફૂટ \times ૧૦૦ ફૂટ \times ૨૫ ફૂટ જેટલો મોટો કદખીએ. તેની બહાર એક એવું બટન રાખીએ કે જે દબાવીએ તો કોરડામાંથી ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય, અને ઊંચું કરીએ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ પાછું આવે.

આ કોરડામાં ચાલવું અશક્ય થઈ જાય; કારણકે ચાલવા માટે પગ અને જમીન વચ્ચે ઘર્ષણનું બળ જોઈએ, અને ઘર્ષણનું બળ વજન પર આધાર રાખે છે. એટલે વજન શૂન્ય થઈ જાય તો ઘર્ષણ શૂન્ય થાય એટલે ચલાઈ નહિ. તરતાં ન આવડતું હોય ને દરિયામાં ચાલવું જેમ અશક્ય થાય છે તેના જેવી કંઈક સિધ્ધિ થાય. ઘર્ષણ ન હોવાને લીધે આવા કોરડામાં સાઈકલ કે ગાડી ચલાવી શકાય નહિ.

વળી વજન ચાલી જવાથી કેટલીક વિસ્મયજનક ઘટનાઓ બને. લોલકવાળી ઘડિયાળ આ કોરડામાં લઈ જઈએ તો લોલક એક બાજુ જઈને હાલતું ખંધ થઈ જાય અને ઘડિયાળ અટકી પડે.

પાણીની પિચકારીની ધારા સામાન્ય રીતે વળાંકમાં પડે છે. પણ આ કોરડામાં જુદી જ રીતે પડશે. કોરડાની નીચાલનાં કાણુમાંથી એક પાણીની પિચકારી છોડી હોય તો તે સીધી લીટીમાં સામી ઘેરાલને અથડાશે ને તેમાંના કેટલાક છાંટા અથડાઈને પાછા એ જ કાણુમાં આવે તો નવાઈ નહિ.

આ કોરડામાં હાથી, રેલવેનું એન્જિન કે કોઈ પણ અતિશય ભારે વસ્તુ દાખલ કરી હોય તો તેનું વજન રજરના કુચ્છા કરતાં

પણ હલકું થઈ જાય. એને જો સહેજ ઉપર વેગ આપવામાં આવે તો તે સિલિંગ સુધી પહોંચી જાય.

હવાનું દબાણ એના વજન પર આધાર રાખે છે, એટલે જો વજન શૂન્ય થઈ જાય તો દબાણ પણ શૂન્ય થઈ જાય. એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાના કોરડામાં કોઈ પણ ભત્તનો પંપ નકામો થઈ જાય. ત્યાં પેન ભરવાની નળી કે અંખમાં ટીપાં નાખવાની નળી કામ કરી શકે નહિ. ત્યાં સ્ટ્રોમાંથી લેગોનેક કે સોડા પી શકાય નહિ.

આવા કોરડામાં છવીં શકાય ખરું ? ખાવામાં પુષ્કળ ઝુસ્કેલી આવે. બેરાક તદ્દન વજનવિનાનો થઈ જાય એટલે પેટમાં કેવી રીતે ઊતરે ?

વળી શ્વાસ પણ ન લઈ શકાય. શ્વાસ લેવાની ક્રિયા આ પ્રમાણે થાય છે: પાંસળી વચ્ચેના ફેટલાક રનાયુઓની હાલચાલથી ખાલીનું કદ મોટું થાય છે ને તેથી ખાતીમાં રહેલી હવાનું દબાણ ઓછું થાય છે. બહારની હવાનું દબાણ વધારે હોવાથી નાકવાટે બહારની હવા ફેફસાંમાં દાખલ થાય છે. હવે જો હવાનું દબાણ જ ન હોય, તો બહારની હવા અંદર કેવી રીતે આવે શકે ? એટલે જો ગુરુત્વાકર્ષણ ન હોય તો શ્વાસ લીધા વિના શોડી જ ફાણમાં આપણું મૃત્યુ થાય. પ્રાણીમાત્રને શ્વાસ લેવો પડે છે એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિના એ બધાનું પણ મૃત્યુ જ થાય. એટલે ઉપર કહ્યો તે હાથીનો પ્રયોગ જ ન થઈ શકે !

પણ આ ગુરુત્વાકર્ષણ ક્યારે છૂટે ? અને કેવી રીતે ? હજી સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિકે ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટવાની કદખના જ કરી નથી. જેનો આદિ છે તેનો અંત હોવો જોઈએ એવું પૃથ્વી વિષે કદખી શકાય. પૃથ્વીની ઉંમર ૧-૨ અબજ વર્ષની ગણાય છે, સૂર્યની

માનવતાની સુગંધ

અધ્યા, શશિન્ ઓઝા

એમ એ

છોકરી આ વાર્તા એવી માનવતાનું સદૃશ દર્શન અહીં કરાવે છે

માનવીના અવનવ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ ભરી
યાવ છે ત્યારે જલ્દી માનવતા પણ પરવારી નથી
હોય એવું સામાન્ય રીતે દેખાવ છે. વિપત્તિના
સમયમાં માનવતા છૂટી જાય છે, ત્યારે તેનું
તેજ અનેક લાગે છે, પણ એ માનવતા સાવ
સહેજ રીતે પ્રગટે છે, ત્યારે તેા ઈશ્વરનો શાશ્વત્કાર
કરતા હોઈએ એવા આનંદ આપણે અનુભવીએ

જાણે લઘુ સ્વપ્નમાં જ બનવું હોય એમ
મને લાગ્યું હતું એ દિવસ પહેલાં જ
ખાંડનો ભાવ ચોદે આના હતો એ પછી
જ્યારે રૂપિયા મુશો, સાંજે સવા રૂપિયા અને
રાત્રે તો પડોશી પાસેથી સંભળ્યું કે જમર
માંથી ખાંડ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે! કાઈ કરતા
કાઈ પણ રથને ખાંડની એક કણી મુદા
દેખાતી નથી બહુ લાગવગ અને ઓળખાણ
વેપારી સાથે હોય તો વળી ત્રણ કે ચાર

રૂપિયાના ભાવે તમને મળે! એ વ શેર તો
નહિ જ 'હમણાં પાશેર લઈ આવ. પછી વળી
એવું જશે' કહી પાશેર કે અચોર જ
આપણી ઉપર મહેરબાની થતી હોય એ વારે
આપણને મળે!

વિચાર કરતો કરતો હું ધરે આવ્યો
આવતાવેત જ કુસુમને પૂછ્યું, 'કેમ આપણા
મરમાં ખાંડ તો છે ને?'

'કેમ?' આશ્ચર્ય પામી કુસુમે પૂછ્યું

ઉંમર ૫૦૦૦ અઝગ વર્ષની મહાત્મા છે, એટલે
એ બધાનો એક દિવસે અત આવશે એમ
માનવુ સ્વાભાવિક છે પણ તે માટે આપણે
અત્યારથી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી એક
પ્રોફેસરે પોતાના ભાવણમાં સમજાવ્યું કે
અનુક્ર કારણોસર પૃથ્વીનો અત પાંચ અઝગ
વર્ષો પછી આવશે ભાવણને અત એક ભાઈ
ચિંતાતુર વદને ઊભા થયા ને તેણે વજનને
પૂછ્યું 'કેટલાં વર્ષો પછી પૃથ્વીનો નાશ
થશે એમ તમે કહ્યું?' પ્રોફેસરે કહ્યું 'પાંચ
અઝગ વર્ષ' પછી 'એ ભાઈની ચિંતા અદૃશ્ય
થઈ ગઈ અને તેણે નિવૃત્તિથી કહ્યું 'હારા!
હવે મને નિરાંત થઈ ગે તો ધાયુ' કે તમે
પચાસ લાખ વર્ષ જ કહ્યાં હતાં!' જલ્દી
પચાસ લાખ વર્ષ એ પોતે જીવવાનો હોય
તેમ! માનવજાતિનો નાશ અણખોઈથી
ધાય, અથવા પૃથ્વી હાડી મઈ જવાથી ધાય

અથવા ચંદ્ર ધીમેધીમે પાસે આવીને પૃથ્વી
સાથે અઘાત થશે ધાય આ બધી કલ્પનાઓ
રાક્ય છે પણ ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટે કો કલ્પના
અરાક્ય છે ગુરુત્વાકર્ષણ કુદરતનો અચલ
સિદ્ધાંત છે હમણાં આઈનસ્ટાઇને એને જુદું
સ્વરૂપ આપ્યું છે એડિન્બરો શાળામાં કહીએ
તો આઈનસ્ટાઇને ગુરુત્વાકર્ષણ નામના 'બૂત'ને
ભગાડ્યો છે પણ એને! અથ' એટલે જ છે
કે એની એ દલીલત જુદા રૂપમાં મુકાઈ છે
એટલે આપણને ડરવાનું કશું કારણ નથી
બહુ અને પાતળા મનુષ્યોનું વજન એકસરખું
થઈ જવાનું નથી, હાથી કે રેલવેના એન્જિનને
આપણે કુગાની માફક ઊઠાળી શકવાના નથી,
આપણી પાચનક્રિયા ને શ્વાસોચ્છ્વાસ અટકવાનાં
નથી, અને માનવજાતિએ 'રહે ગુરુત્વાકર્ષણ
છૂટે તો?' એ બાતનો લય રાખવાનું જરા શે
કારણ નથી

વરે ગયા.

કાતાબહેન મને ભેઈ જવાર આવ્યાં. મેં ધીમેથી ઓશિયાળા મુઝે થોડીક જ ઊછીની ખાંડ માટે માગણી કરી. એ સાંભળતાં જ કાતાબહેને મામિ'ક રીતે હસીને કહ્યું. 'અરે, તમારી બેળી એ મારી જ બેળી છે ને ! પણ અમારા ઘરમાં મુઘ્લ ખાંડ નથી. પૂછી બુઝો મા'રાજને. આજ બધાંએ જોળની આ પીધી. નહિ તો વળી ખાંડના વસ્તારમાં શું હતું ?'

અને ખાલી કબો લઈ હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો. 'હે પ્રભુ !' કહી રસ્તાને નાકે ચાલવાને દેઠા દઈ વિચારમાં ઊભો રહ્યો.

માનવીની પામરતા ઉપર શાપ વરસાવતા હોય તેમ આકાશમાં તારકો સગળી રહ્યા હતા. ક્યાંસુધી હું આકાશ તરફ ભેઈ રહ્યો હઈશ તેનું મને લાન ન રહ્યું, ત્યાં ઓચિતો મારે કાને અવાજ પડ્યો :

'મા'બ, આમ અહીં ઊભા સો ?'

એ અવાજે હું ચોંકી લાનમાં આવ્યો. સામી દિશિ કરી તો લખમી ઊભી હતી.

'અરે !' મેં એકદમ સ્વસ્થ અવાજે પ્રયત્ન કરી કહ્યું, 'આ ભેને ખાંડની મોંકાણુ ! ચેલી નાની બેળલી મોણું દૂધ નથી પીતી. તેથી ખાંડ લેવા નીકળ્યો, પણ કોઈ ચપટી ખાંડેય આપે એમ નથી.'

'અરે એવું તે હોતું હોસે સેટ, બેળલી-બેન સારું' હું આલી દઈ નાના બચ્ચાવતું

તો એવું જ હોય સેટ. દ્યો. 'ખમબે બરા' કહી એ વીજળીની છટાથી સરકી ગઈ.

હું તો આશ્ચર્યથી આવો જ બની ગયો. આ -લખમી અમારે ત્યાં દાતણ નાખવા આવતી. બતની કાળણ હતી. પૈસા કંઈ ન લેતી; પણ બદલામાં ટાકું કોરું જે હોય તે વાળુ સારુ લઈ જતી.

થોડીવારમાં તો એણે આવીને મારા હાથમાં પડીકું મૂક્યું.

મારું અંતર આભારની લાગણીથી તર-ભાળ બની ગયું. મેં કહ્યું. 'તારે નહિ ભેઈએ ?' મને ખબર હતી કે એને યે એક ધાવણું છેકરું હતું.

'નારે સેટ, અમારા સોકરાવને હોય તો ય ઠીક, ના હોય તો ય ઠીક.'

મારા હૈયામાં આ નીચલા વણુના માણસની ઉદારતા ને દિલની દિલાવરી ભેઈ હઈને પાર ન રહ્યો. મેં ખીસામાં હાથ નાખી પાંચની નોટ કાઢી કહ્યું, 'લે.'

'નારે, સેટ ઈ શું ? ઈ તો હું ને બેન હમબશું. તમે જટ લેર જાવ. બેબલીબેન રોતાં હશે.' ને સિતથી મારો હાથ પાછો ટેલી 'દાતણ લેવા રે...' નો મીઠો હલકા ભર્યો અવાજ ફાટતી એ આલી ગઈ. હું કંઈજ બોલી સજ્યો નહિ. આ માનવતાની ચીડી સુમધથી પ્રસન્નતા અનુભવતો હું ઘર તરફ વળ્યો.

★

એક માણસને ઘડિયાળ ચોરવા માટે ન્યાયાધીશ આજણ અરો કરવામાં આવ્યો. પૂરતા પુરાવાને અભાવે ન્યાયાધીશને તેને છાડી મૂકવો પડ્યો. પણ ચેલો તો સમજે જ નહિ. બજે પોતાનો ચુકાદો કરીથી સંભગવતાં કહ્યું :

'પૂરતા પુરાવાના અભાવે તને છાડી મૂકવામાં આવે છે. હવે તું સ્વર્ગમાં છે. તને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવે છે, બા.'

પણ આ માણસને વિચાર પ્રસતો નહોતો. એણે ચાખવટ કરી બોઈ :

'એનો અર્થ નાગદાર, એવો અરો કે હું ઘડિયાળ માની ખાસે રાખી શકું ?'

×

લોકશાહી

શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ

એમ. એ. એવએલ, બી.

લોકશાહીના ઉત્તમ વચોને આવી તથા આપણી જઘારણુ સમાજો નૂતન દિંદના વંત્રની વ્યવસ્થા કરી છે. નનુઆરીની રાખાએ રવત્ર સર્વશોભ દિંદનુ જઘારણુ અમલના આવે છે અને દિંદ પ્રભાતનાં બને છે, ત્યારે લોકશાહી વિશે વિવિધ માલિની આપતો આ લેખ ઉપયોગી મણારો.

કોઈ પણ રાજતંત્રને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય : રાજશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી જે રાજતંત્રમાં જેતું વચરવ અને સત્તા હોય તે પ્રકારતું તે રાજતંત્ર કહેવાય રાજશાહીમાં રાજ સર્વોપરી હોય છે અને સઘળી સત્તા તેને હસ્તક હોય છે. એ ક્યારે તે કરી શકે છે અને એને કોઈ પ્રકારનાં જબન હોતાં નથી. અમીરશાહીમાં થોડી ગણીગાંધી મજિતઓ-જે મોટે ભાગે જમીર, ઉમરાવ કે એવા જબનાદય વગની હોય છે તેતું વચરવ ચાલે છે અને રાજની સત્તાતું સુકાન એના હાથમાં હોય છે. ત્રીજે પ્રકાર તે લોકશાહીને છે; એમાં રાજ્યતું શાસન લોભાના પોતાના હાથમાં હોય છે. રાજવહીવટલોખ પોતે ચલાવે છે. એટલે જ અજાદમ હોંકને લોકશાહીની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે 'લોકશાહી એટલે એવું રાજતંત્ર કે જે લોકોતું હોમ, લોકો મારે હોય અને લોકોના પોતાનાથી ચાલતું હોમ.'

એ તો દેખીતું છે કે લોકો પોતે જતે મર્ધને રાજની ધૂરા સંભાળી શકે નહિ અસલના વખતમાં શ્રીસ જેવા કોઈકે દેશમાં લોકશાહી અસલ સ્વરૂપે એવા મળતી હતી. ત્યાં કાયદા-કાનૂન લોભાની પોતાની કચ્છા મુજબ ષડાતા હતા. તેમ જ રાજ્યની સર્વ મોટી બાબતે અને રાજ્યનીતિ સંબંધી સર્વે લોકો એકલા મળી, જે તે નિર્ણય કરતા હતા. ત્યાં

માનવી ન્યારથી સાથે રહેવાનું શીખ્યો ત્યારથી જ એને કોઈ વંત્રવ્યવસ્થાની જરૂર પડી. આમાથી અનુક્રમે સગનયા રાજશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી પોતાના દક્ષ વિશે, પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે દુનિયાના દરેક દેશમાં માનવી કદાચ આજ જેટલો ક્યારે ચ મળત નહોતો. ડગ્લેન્ડ, અમેરિકામાં જરા જુદી રીતે પ્રવર્તતી

લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરતા નહિ, પરંતુ જતે જ રાજ્યવહીવટ ચલાવતા હતા પરંતુ તેમ કરતું આજના દરેક દેશમાં રાજ્ય નથી, કેમકે ઘણાખરા દેશો હાલ એટલા મોટા છે અને વસ્તીતું પ્રમાણ પણ એટલું મોટું છે કે શ્રીસના લોકોની જેમ જણા એકલા મળીને કાયદા ધરી શકે નહિ કે રાજ્યવહીવટના અટપટા પ્રસો ઉઠાવી શકે નહિ આપણા દેશનો જ દાખલો લઈએ તો સમજશે કે આટલા મોટા દેશમાં ત્રીસ-ચાળીસ કરોડ જેટલા માનવીઓ એકત્રિત મળે ને કાયદો ધરે એ અસંભવિત વસ્તુ છે. એટલે આજે આપણે એઈએ છીએ કે દરેક દેશમાં, ન્યાં ન્યાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે ત્યાં, લોકો એક અથવા બીજી પદ્ધતિ દ્વારા પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂટી કાઢે છે. એ પ્રતિનિધિઓ સમગ્ર પ્રજા મારે કાયદા ધરે છે, રાજ્યનીતિ નક્કી કરે છે અને રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. એટલે હાલની લોકશાહી મૂળ સ્વરૂપની એટલે કે શ્રીસના જેવી નથી, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહી છે.

સોથી સારામાં સારા અને ઉત્તમ રાજતંત્રના પ્રકાર તરીકે લોકશાહી સર્વમાન્ય યથેષ છે; કેમકે એમાં રાજ્યકર્તા વગર અને પ્રજા વચ્ચે ઘણું જ સામ્ય-એકાત્મભાવ હોય છે. રાજસત્તા જેમના હાથમાં હોય છે એ

દેશના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. લોકોએ એમને એ સ્થાને નિયુક્ત કર્યા છે માટે તેઓ રાજતંત્ર સંભાળે છે અને નદિ કે તેઓ અમુક રાજ્યશી કુટુંબમાં જન્મ્યા હોય છે અગર તે અત્યંત ધનિક છે માટે. એટલે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ખરું ભેદ કંઈ જ દેર રહેતો નથી. જ્યાંસુધી જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ એ સત્તા રાખી શકે છે; જે ઘડીએ જનતાનો વિશ્વાસ ઊઠી જાય એ ઘડીએ એમને રાજતંત્રનું સુકાન ખીજ માનવીઓને—જેમનામાં જનતાએ શ્રદ્ધા અક્ત કરી છે એમને—સોંપવું પડે છે. જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ અને જેનામાં વિશ્વાસ હોય તે જ વ્યક્તિ રાજતંત્ર ચલાવી શકે એને લોકશાહીનું એક મુખ્ય લક્ષણ કહી શકાય.

જુલાઈના દેશની લોકશાહીમાં કેટલોક ફેરફાર રહેલો હોય છે જેમકે ઇંગ્લેંડમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી પાર્લામેન્ટ સંકારી દરખાસ્ત ન સ્વીકારે તો કાં તો પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડે અગર તો જનતાનો મત જલ્લતા માટે પાર્લામેન્ટ અખાસ્ત કરી, નવેસંથી ચૂંટણીઓ કરવી પડે એટલે કે પ્રજાનો જેમ મત હોય તેમ જ વર્તવું પડે. અમેરિકામાં વસ્તુસ્થિતિ જરા જુના પ્રકારની છે. ત્યાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ (જે પ્રેસિડેન્ટ) —જે વહીવટી વડો છે તે ચાર વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલો હોય છે. તેને હોદ્દા ઉપરથી દર કરી શકાતો નથી. પરંતુ ત્યાં પણ લોકમત જલ્લવાનું એક સારું સાધન છે. અમેરિકાની ધારાસભા, જે કોંગ્રેસને નામે ઓળખાય છે, તેમાં ઉપલા સભાગૃહ (સેનેટ) માં દર બે વરસે એક તૃતીયાંશ સભ્યોની ચૂંટણી થાય છે. એટલે એક વખત રાષ્ટ્રપ્રમુખ ચૂંટાય પછી તેના અમલ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે આ ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકમત જલ્લવાની પૂરેપૂરી તક સંપડે છે.

આનો અર્થ એ કે અમેરિકામાં લોકશાહી

અવર્તે છે, પરંતુ ત્યાં જવાબદાર રાજતંત્ર નથી. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં જવાબદાર રાજતંત્ર છે, તે એ લોકશાહીનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. આપણા નવા બંધારણમાં આ બંને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરીને એક નવી જ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે. આપણા નવા બંધારણ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલો હશે, પરંતુ તેને આપણી મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર એવા પ્રધાનમંડળની સલાહ-મુતયા અનુસાર વહીવટ ચલાવવાનો રહેશે. મધ્યસ્થ ધારાસભા જનતાના પ્રતિનિધિઓની બૂનેલી હશે આમ આપણે ત્યાં રાજતંત્ર જનતાને એટલે કે તેમના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રહેશે.

લોકશાહીની ખીજ એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે, કે એમાં દરેક વ્યક્તિ સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને રાજતંત્રનું સુકાન સંભાળવા માટે લાયક ગણાય છે. રાજકર્તા અમુક જ કુટુંબ, કોમ, વર્ગ, ધર્મ કે ભૂતિ-માથી આવવા ભેદ એ એવું બંધન હોતું નથી. જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ દાખવી શકે અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તે રાજ્યધૂર વહન કરવા માટે શક્તિશાળી બને છે આ જ કારણથી આપણે ઇતિહાસમાં કેટલાક દાખલાઓમાં ભેદ એ છીએ, કે તદ્દન ગરીબ અને સામાન્ય કુટુંબના કે તદ્દન નાની વયના માનવીઓ પણ સર્વોચ્ચ સ્થાને આરૂઢ થાય છે. નાનો પીટ માત્ર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેંડનો વડો પ્રધાન બન્યો હતો અને કયે-કટીબર્થા સંજોગોમાં, દેશના નાવનું સુકાન સંભાળ્યું હતું. અમેરિકાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો પણ ઘણાં દૃષ્ટાંત મળે તેમ છે જ્યોર્જ વે. શિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાંથી રાષ્ટ્રપ્રમુખનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બન્યા હતા. વર્તમાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ટુમેન પણ નાના સરખાં જોડા કુટુંબમાં જન્મેલા

છે. એટલે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિ રાજ્યમાં ચલાવવા માટે અને રાજ્યધુરા સંભાળવા માટે કાયદે ગણાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિને પરિણામે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે અને હિંચવમ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતી તક રહે છે અને દરેક સાચી લોકશાહીમાં એવી તક રહેવી જ જોઈએ.

લોકશાસનમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી શકે એમ છે, એનું કારણ એ છે કે એને વાણી, લખાણ ને ચર્ચાની સ્વતંત્રતા હોય છે. બીજાના કાયદે-સરના હક્ક કે હિત ઉપર તરતપ્રત્યેક માંડ સિવાય એ પોતાને ફાવે તે બોલી શકે છે, લખી શકે છે અને ચર્ચી શકે છે. એકબીજાની સાથે એકલા મંળી શકાય છે અને દરેક પ્રકારની ચર્ચા કરી શકાય છે. વાણી, લેખન કે ચર્ચાનું આ સ્વાતંત્ર્ય ન હોય ત્યાં કહી પણ લોકશાહી પ્રવર્તે છે એમ કહી શકાય નહિ. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ તો લોકશાહીના પ્રાણ છે; એ જો ન હોય તો પછી લોકશાહી કહી સજીવન રહી શકે નહિ. આની સાથેસાથે એટલું સમજવું જરૂરી છે કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે સ્વચ્છંદતા નહિ. જો વચ્ચે ઘણે દરક છે. કોઈ પણ બાબતમાં સ્વતંત્રતા હોય તો એને અર્થ છે કે બીજાના કાયદેસરના હક્કને-હિતને નુકસાન થવું જોઈએ નહિ. સમાજમાં દરેકના કાયદેસરના હક્ક અને હિતો જળવાઈ જોઈએ. નહિતર તો અંધાધૂંધી અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ જાય. વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એમ નહિ કે બીજાને ગાળ દઈ શકાય જગર તો બીજાની આજ્ઞા હથેલી પાકી શકાય. વાણી-સ્વાતંત્ર્ય એટલે તમને ફાવે તે, તમને ગમે તે રીતે તમે કહી શકો છો, પણ તે એવી રીતે કે બીજા કોઈના કાયદેસરનાં હિત કે હક્કને નુકસાન થવું જોઈએ નહિ. એટલા જરૂરી અને ઇચ્છનીય અંકુશની મર્યાદામાં રહીને દરેક

વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય જોગવવા હકાર છે. લોકશાહીમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય વસ્તુ છે. એટલે જ એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે તેમ લોકશાહીમાં આપણે લોકશાહી વિરુદ્ધ કે સરમુખત્યારશાહીના કાયદાઓ ચર્ચી શકીએ છીએ. જ્યારે સરમુખત્યારશાહીમાં આપણે લોકશાહી સંબંધી એક દરક પણ ઉચ્ચારી શકતા નથી. લોકશાસન અને આપણું શાસન વચ્ચે આ એક મોટો તફાવત છે અને તે મૂળભૂત તફાવત છે.

સરમુખત્યારશાહીમાં કે આપણું શાસન નીચે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય એવી કોઈ વસ્તુ જ હોતી નથી ત્યાં તો જે સરમુખત્યાર હોય પછી તે વંશપર પરાધી બિતરી આવેલા કોઈ રાજ હોય કે કોઈ નાના વર્ગ તરફથી પસંદ કરાયેલી વ્યક્તિ હોય-તેની ઇચ્છા એ જ કાયદો ગણાય છે અને તેથી સાધારણ વિરુદ્ધ જ્યારે ને આકરામાં આકરી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા રાજતંત્રમાં સઘળી સત્તા એક વ્યક્તિના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે. સત્તા એક માત્રું વ્યક્તિ છે એ બંધનમાં જે કસાય તેનાથી તે જલદી મૂકી શકાતું નથી. લોક એટલે કહ્યું છે તેમ દરેક પ્રકારની સત્તા સડો ઉત્પન્ન કરે છે અને નિરંકુશ સત્તા અમર્યાદિત સડો ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે એક વખત સત્તા જોગવ્યા પછી તે મૂકવાનું મન મળે નથી અને સત્તાને બેર ને થઈ શકે તે બહુ જ કરવાને સત્તાશાળી પ્રેરણ છે. લોકશાહીમાં એ નથી શકે નહિ, કેમકે જ્યાં સત્તાનો દુરુપયોગ થવા માટે એટલે તરત જ નેણું, એ સત્તા બચી હોય છે તે જનતા દુરુપયોગ કરનાર અધિકારીની સાન ઠેકાણે લાવી શકે છે.

એટલે લોકશાહીનો મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે એમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારવામાં આવેલું હોય છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિને પોતાની સહિતજો ખીલવવા માટે અને

સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસાવવા માટે પૂરતી તક મળે છે. આ નાગરિકસ્વાતંત્ર્ય અમેરિકા જેવા દેશમાં બંધારણમાં ચોક્કસ જોગવાઈ કરીને મૂકવામાં આવેલું હોય છે, જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં ન્યાયની અદાલત દ્વારા વ્યક્તિગત કેસલાઓ દ્વારા સ્થાપિત થયું હોય છે. આપણે ત્યાં પણ નવા ધરાતા બંધારણમાં મૂળભૂત હક્કોની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. આ મૂળભૂત હક્કો દરેક હિંદી નાગરિકને ધર્મ, ભતિ, વર્ગ કે કોમના ભેદભાવ સિવાય સરકારી નોકરીઓ માટે અને રાજકીય હોદ્દાઓ માટે સમાનતા બક્ષે છે. અસ્પૃશ્યતાની બંદી કરવામાં આવી છે. દરેકને વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને સભાસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવેલું છે. આ મૂળભૂત હક્કો અમુક ખાસ અસાધારણ સંજોગો સિવાય કોઈ પણ રીતે કોઈ સત્તાથી નકારી શકાય નહિ. એટલે આપણું નવું બંધારણ પણ લોકશાહી બંધારણોની દરોજમાં મોખરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. કોઈ પણ લોકશાહીની કસોટી, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે કેટલી સવક અને તક છે એ બે વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી મહત્ત્વની બિના છે; કેમકે ચૂંટણી દ્વારા જનતા પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓને રાજ્યતંત્ર સોંપી શકે છે. તેમ જ જેમને રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાની કચ્છા કે શક્તિ હોય તેઓ ચૂંટણી દ્વારા જનતાની મંજૂરી જોળવી શકે છે; પરંતુ આપણે ધણી વખત ભેટ્રોએ હીએ તેમ ચૂંટણીમાં કેટલાકે અનિષ્ટો દેહેલાં છે. એક તો આજના યુગમાં, કોઈ પણ ચૂંટણી સીધીસાદી હોતી નથી. પરંતુ ગઢન હોય છે. ચૂંટણીમાં પ્રચાર અને લોકસંપર્ક મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને માટે અદ્યતન નાણાંની જરૂર પડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ધાર્સીય તબક્કા પ્રચાર કરવાની આવશ્યક

અને લોકસંપર્ક સાધવાની કળા હસ્તગત કરવી પડે છે. વળી કોઈ એક વ્યક્તિ અગર બેચાર વ્યક્તિઓ આ ભગીરથ કાર્ય આસાની-પૂર્વક કરી શકતી નથી. એટલે જેટલું વધુ સમૂહગળ હોય તેટલી વધુ સફળતા મળવાનો સંભવ રહે છે. આથી જ લોકશાહીમાં પશ્ચીય રાજકારણ ઉદ્ભવે છે. એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્થપાયેલા પક્ષ હોય તો તે ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને પસંદ કરી શકે છે અને પોતાનો કાર્યક્રમ જનતા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે. પ્રબલ પણ સમજી શકે છે કે બે અમુક પક્ષ સત્તા ઉપર આવશે તો તેણે બહાર પાડેલા કાર્યક્રમમાંથી બધી જ નહિ તો થોડીધણી બાબતો અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. જ્યારે એક માનવી તે ગમે તેટલો પ્રતિભાશાળી હોય, તો પણ તેણે બહાર પાડેલી નીતિ અથવા કાર્યક્રમને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. વળી કોઈ માનવી સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટણીજંગ ખેડે એના કરતાં એક પક્ષ દ્વારા પ્રયાસ કરે તો તેને ઓછી મુશ્કેલીઓ નડે છે; કેમકે એ જ પક્ષ તરફથી ચૂંટણીમાં ઊભો રહે છે તે પક્ષ એને માટે પ્રચારનું કામકાજ સામુદાયિક રીતે ઉપારી લે છે, એટલે વ્યક્તિગત પ્રચાર કરવાનો ભાગ્યે જ રહે છે.

આજની ચૂંટણીઓ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેમાં થોડા સાધનવાળો માનવી ભાગ્યે જ જીતી શકે. આ તો બહેરાતનો-પ્રચારનો જમાનો છે. આ સંજોગોમાં ન્યાયસિદ્ધિ વિષમ પ્રકારની અર્થિક અસમાનતા પ્રવર્તે ત્યાંસુધી સીધી વધુ લાયક જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે એક માનવી સત્ રીતે લાયક હોવા છતાં એ તેના પ્રતિસ્પર્ધી તેના કરતાં અનેકગણા વધારે સાધનસંપન્ન હોય તો ચૂંટણીમાં તે પાછો પડી જવાનો સંભવ છે. વળી પક્ષો પણ

સાધન-સપ્તિવાળા માણસોને પસંદ કરવા પ્રત્યે વલણ ધરાવે છે, કેમકે એવી પણ ઉપર આર્થિક સ્તર હળવો થઈ જાય છે પણ ને જે કંઈ પણ આર્થિક સદાય આપી ન શકે એમ હોય એવા માનવીને પસંદ કરતા પહેલાં કોઈ પણ પણ અનેક વિચાર કરશે અને ન હોય તેવા માનવીને પોતાના તરફથી ઉમેદવાર તરીકે ઊભો નાજશે દૂરકર્તા આર્થિક અસમાનતા હોકશાહીને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ યથા દેતી નથી.

જો કે હોકશાહીમાં પશ્ચીમ રાજ્યોમાં સર્વસામાન્ય ચરતુ છે, તેમજ સંપૂર્ણ રીતે સારી પદ્ધતિ છે એમ તો ન જ કહી શકાય પશ્ચીમ રાજ્યોમાં કેટલાંક દુષણો આવી જાય છે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એવી થઈ જાય છે એક વખત એક મતુષ્ય કોઈ પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા પછી, તે પણ જોમ કહે તેમ જ એને વતી પડે છે એ એનો સ્વતંત્ર વિચાર પણ સમજી રજૂ કરી શકે છે, પરંતુ તે એ પક્ષને માન્ય ન હોય તો પક્ષના આદેશ અનુસાર એને કામ કરવું પડે છે. બંધી પક્ષના કેટલાક મોવડીઓ સરકાર ઉપર અધારિત લાગવગ વાપરે છે અમેરિકામાં આ દુષણ વધુ પ્રમાણમાં દર્શિગ્યર થાય છે ત્યાં જે પક્ષની સરકાર હોય તે પક્ષના મોવડીઓ એક પ્રકારની દાદાળીરી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અમેરિકામાં તો આ સંબંધી બીજા કેટલાંક દુષણો પણ એવા મળે છે અને તેમાં ખાસ કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખને પોતાની ચૂંટણી બદલ પોતાના પક્ષના કામ કરેને એક અથવા બીજી રીતે પ્રસન્ન રાખવા પડે છે એમાં કેટલીક વખત અધારિત આચરણ અને સરસિદારસના લખણ પણ જન્ય કરે છે આ જર્મી દુષણો ટાળી શકાય એવા છે, જ્યારણે હોકશાહીના ધત્તરમાં જે દુષણો નથી પરંતુ તેના વહેવારમાંથી જન્મેલાં છે.

એટલે જેવી આપણી ભાવના હોય, જેવી આપણી સિદ્ધાંતપાલનની તૈયારી હોય, ન્યાય માટેની ધમકા હોય અને નિષ્પક્ષતાની વલણ હોય તેટલી સુર, તેટલી સુદઃ અને આદર્શ હોકશાહી બની શકે કોઈ પણ રાજ્ય તરફ હોકશાહી કેટલે અંશે નહેલી છે એનું માપ કાઢવું હોય તો વ્યક્તિત્વ પ્રદર્શિત કરવા, વિકસાવવા ને પૂર્ણતાએ લઈ જવાની તક કેટલી છે એ ઉપરથી સહેજે નીકળી શકે.

એ તો દેખીતું છે કે દરેક માનવી પોતે કામદા ધરી શકે નહિ, કે કામદાને અર્થ પોતાને ફાવે તેમ કરી શકે નહિ એ તેમ થાય તો અઅવસ્થા અને અસાધ્યતા દેવાઈ જાય, એટલા માટે જ મળ જલુમતિથી જેને પસંદ કરે તે જ હોશ કાપા ધડવાનું, કામદાને અમલ કરાવવાનું અને કામદાને અર્થ કરવાનું કામ કરે છે.

કેટલીક વખત આપણને કામદાનું જે નિયંત્રણ કે અકુશ જેવું લાગે છે તે નિયંત્રણ નથી પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતા ભંગવાનું સાધન છે કામદા ને કાનૂન કોઈક વખત આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ મોટેભાગે તો કામદા ને કાનૂન આપણે મજબૂત કરે છે, આપણી સ્વતંત્રતા ભંગવે છે, આપણને સહીસલામત બનાવે છે, એટલે કામદાને માન આપવું એ સૌ કોઈની ફરજ છે.

અસરકારો-જેવી દશામાં ખાસ કામદા-કાનૂન, ખાસકરણ હોતાં નથી અને પોતાને ફાવે તેમ સૌ વતે છે એમાં બળિયાના બે ભાગ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે દેખીતી વાત છે જે સૌથી વધુ બળવાન હોય તે નબળાને દબાવી શકે છે, પરંતુ જ્યાં કામદા મુખ્ય રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાં જે પ્રમાણે થતું નથી જે રાષ્ટ્રમાં કામદાને માન આપવું

દર્શનોનો કાળક્રમ

શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ

અહીં આપો છે. ભારતની ફિલસૂફીની અહતતનો પરિચય કરવા માટે તો માનવીને યોગ્ય જીવનદર્શન આપનારા એ તર્ક અથવા મૂલ્યવ્યવસ્થાને જોઈએ. આ રૂપરેખા એ સાગરમાં ડૂબકી મારવાની પ્રેરણા આપે.

૧. દર્શના કાળક્રમાનુસાર ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય : ૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ અને ૩ ઉપનિષદ.

ઉપાસના અથવા ભક્તિપ્રધાન સાહિત્ય તે સંહિતા. બ્રાહ્મણકર્મપ્રધાન છે, ત્યારે ઉપનિષદ નૃનપ્રધાન છે.

પરમાત્મા એ જ ખરું તત્ત્વ છે એ બહુવું શી રીતે ? શ્રુતિએ કહ્યું અને આપણે સાંભળ્યું (શ્રુતિ). પણ તે નજરે એવું (દૃશ્ય) શી રીતે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાંથી આપણા દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ.

બ્રાહ્મ દર્શન તે કષિલમુનિનું સાંખ્ય દર્શન છે. સાંખ્ય કહે છે કે આપણે બ્રહ્મને બાજુમાં નથી, તેનું કારણ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો અવિવેક છે. આપણે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એટલે

હોય ત્યાં કોઈ લખપતિ ગરીબમાં ગરીબ માનવી ઉપર ગુનો ગુમરે તો તેને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થાય છે. એટલે કાયદા-કાનૂન લોકશાહીમાં લોકો ઉપર નિયંત્રણ-અંકુશ મૂકવા માટે નથી; પરંતુ જીવનવ્યવહાર સુચવવ-ફિતલ જનતાવવા માટે હોય છે. એ કાયદા લોકોએ-લોકોના પ્રતિનિધિઓએ ઘરેલા હોય છે એટલે લોકોની ઇચ્છાનું પ્રતિબિંબ પાડે

સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક, ન્યાય, પૂર્વમીમાંસા ને ઉત્તરમીમાંસા અગર વેદાંત-આ છ દર્શનો છે. આર્થસંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના આકરશ્રીઓ. આત્મા, પરમાત્મા અને જડચેતન તત્ત્વોની એમાંથી હલોદિક તથા પારલોદિક દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ દર્શનોની તાત્ત્વિક ચર્ચાનો ઉત્તરોત્તર ઘટી રીતે વિકસર થતો ગયો તેની લેખકે આછી રૂપરેખા

ટૂંક અને આત્માને લેખસેજ કરી નાખીએ છીએ તેથી પરમાત્મા ઢંકાયેલો રહે છે. સાંખ્યે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. પરમાત્મા વિષે કોઈ કહ્યું નથી એટલે એ મૌન નિષેધના અર્થમાં લેવાય છે. એ નિયમને અનુસરીને પરમાત્મા નથી એવું સાંખ્ય દર્શનનું તત્ત્વ સમજાયું અને તેથી સાંખ્ય દર્શન અનીશ્વરવાદી હતું. દર્શનના તે પછીના કાળના ગ્રંથોમાં એ અનીશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કદાચ કષિલ-મુનિનો એ આશય ન પણ હોય.

બુદ્ધ ભગવાને પણ મૂળ બ્રહ્મનો નિષેધ કર્યો નથી. એઓ વેદનું ખંડન પણ કરતા નહોતા; પરંતુ વેદાનુસારી કેટલાક આચાર્ય-નું ખંડન કરવાનો જ એમનો હેતુ હતો. એમનો ઉપદેશ મોક્ષ પામવાના સાધન

છે એમ કહી શકાય. આ પ્રમાણે લોકશાહી એ જ સર્વોત્તમ રાજતંત્ર છે. એમાં દરેક માનવીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની અને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચવા માટે સારામાં સારી તક રહેલી છે. ગરીબમાં ગરીબ માનવી રાષ્ટ્રનું મુદ્દાન સંભાળી શકે એવી જો શક્યતા કોઈ પણ રાજતંત્રમાં હોય તો તે લોકશાહીમાં જ છે.

આચરવાનો જ હોતો, પરંતુ આ સાધન માટેનો એમનો આશય સાધ્યના એટલે જાણના નિષેધના જ અર્થમાં લેવાયો છે.

પ્રકૃતિ-પુરુષના અવિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપ-મૂળતત્ત્વ દેખાયેલું રહે છે ખરું પણ ત્યારે એ અવિવેક ટાળવો શી રીતે? અને વિવેક ઉપભવવો શી રીતે? એ માટે કાંઈક સાધનની યોજના કરવી ભેદ છે આ વિચારસરણીમાંથી યોગની ઉત્પત્તિ થઈ.

પ્રકૃતિથી પુરુષને જુદો પાડવા 'યોગ' એટલે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' કરવો ભેદ છે અને એ નિરોધ ઈશ્વરમાં પ્રલિપ્ત કરવાથી થઈ શકે ઇચ્છાદિ સાધનસરણી યોગ-યોગદર્શને બતાવી.

કપિલમુનિનું સાંખ્ય તે તાત્ત્વિક સાંખ્ય કહી શકાય ત્યારે પતંજલિના યોગને બ્યવહાર સાંખ્ય કહી શકાય.

આપણા શ્રેયોમાં ઉભય 'નિરીશ્વર સાંખ્ય' અને 'સેશ્વર સાંખ્ય' એ નામો એક જ દર્શનના બે ભાગરૂપે ઓળખાય છે.

પણ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેકની અને તે માટે ભેદતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધની શી જરૂર? આત્મા, પરમાત્મા એવા જ પદાર્થ ક્યાં છે? તકપ્રધાન યુગની આ શકાઓના ઉત્તર રૂપે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો ઉત્પન્ન થયાં આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ખર્ચો નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક.

અને તે માટે ભેદતાં અનુમાનાદિ પ્રમાણોની યોગ્ય ઘટના કરનાર દર્શન તે ન્યાય છે.

આમ પૂર્વે કહેલાં સાંખ્ય અને યોગ ઉપરાંત બીજા એ દર્શનો વૈશેષિક અને

ન્યાય થયાં.

પરંતુ આ દર્શનોમાં એક ખામી ઉઘાડી હતી એ દર્શનોમાં પ્રમાણો લોકિક છે લોકિક પ્રમાણો વડે અલોકિક પદાર્થનો નિર્ણય કરવા આ દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં હતાં.

'પરંતો વદ્ધિમાન ધૂમાત્' એ અનુમાનપદ્ધતિ ધૂમ અને અગ્નિ માટે ભલે યથાર્થ હોય, પણ આપણે જે વિષય વિચારવા બેસીએ તે તે ધૂમ અને વદ્ધિ કરતાં યજ્ઞો જડા છે એમાં સામાન્ય અનુમાન પદ્ધતિ નિશ્ચય ઉપભવી શકતી નથી.

એટલે આ રીતે વૈશેષિક અને ન્યાય દર્શનો અસંતોષકારક પ્રતીત થયાં.

મનુષ્યચુક્રિએ યાત્રીને ફરી સ્મૃતિનું શરણ લીધું પૂર્વગીર્માંસાએ જાણણને અને ઉત્તર મીર્માંસાએ ઉપનિષદને આશ્રય લીધો.

જાણણની કમકાંડની બૂન પૂર્વગીર્માંસાએ બરાબર જોડવી.

પરંતુ એ બળ વિચારોને-તત્ત્વચિંતોને મુક્તિને અનુકૂળ ન દેખાઈ.

તેઓના આત્માને જાણણની તૃણ લાગી હતી ને એ તૃણ ઉત્તરમીર્માંસાએ છિપાવી.

દર્શનોની ઉત્પત્તિ આ રીતે થતાવી શકાય છે *

○ દારૂનો શારદાપીઠની યાદી પર અધિષ્ઠિત રહેલા ને હાલ અધ્યક્ષિત રહ્યાની યાદ અસરવતી પીઠ વિચારક હતા આપણા દર્શનો કાળક્રમ કેમ જોડવાના તે વિષે એઓએ પ્રસાદીરૂપે ને વિચારો સ્પષ્ટતા તે આ લેખમાં દ્રઢતા જણાવ્યા છે. —ચેષક

★

ભૂતપ્રેતની વાતો સામળી એક જળને જરા આશ્રય પશુ 'શું બૂન અધિકા જેવું લાગતું હતું? હું તો માનતો નથી તમે રપદ ને ચોકસ રીતે કહી શો? ખરા કે એ લમણો પોતાનો જ પડકારો નહોતો?'

પ્રભુ પધાર્યા

શ્રી ભાનુકુમાર સુ. નાયક

હોય તો વહાલામાં વહાલી ને મેઘામાં મેઘી વરતુનો પણ લાગ કરતાં આપણે આંચકો ન અનુભવીએ તે સાચી માનવતા, તે જ સાચું જ્ઞાન અને તે જ સાચી ભક્તિની. આ વાર્તાના ધના ભગત એની પ્રતીતિ આપશે.

મને કેવાડે એક જોરકું ઊભેલું છે. પડું-પડું થતી દીવાલો, માંડમાંડ સહેલ વળીએને થોડાંક તૂટેલ નળિયાંનો લાર ઝીલી રહી છે. ચારેકાર સાકસરીને અલાવે બળા બાજી રહ્યા છે. જાપરાનાં બાકાશમાંથી સૂરજનો તડકો ચંદરવા પાડતો હોય ત્યારે પરસાળમાં ધના ભગત લોકડાની વર્ષેજૂની ઘોડી પર રામાયણ વાંચતા નજર પડતા.

મોચી ભગતની વાત ઘણી રસિક છે. લોકો કહે છે કે તેમની પાસે પહેલાં ઠીકઠીક પૂંછ હતી. ઘેર જેતીવાડી હતી. ભુવાનએષ. દીકરા હતા. ઘેર દૂધાડું દોર હતું અને નિત સવારના ઘંટીનાં મીઠાં ગાણાં અને વલોણના ધમકારા ગાણ રહેતાં.

કાંઈ પણ મુસાફર ગામપાદરેથી તેમનો મહેમાન થયા સિવાય જઈ શકતો નહિ. તેમને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ કે ખ્રિસ્તી જેવા ભેદ ન હતો. તેઓ સંન્યાસીબાવાને ઓલાવતા, તેા સાંઈજાવાને પણ સંતકારતા. તેમને ત્યાં ગુરુ નાનકતા પંથના સાધુઓ થે ઊનરતા અને ક્યારેક અંગ્રેજ મિશનરીઓ આવી ચડે તો તે થે આશરો પામતા. મોચીનો ધંધો કરતાંકરતાં ભગતને ભક્તિનો નાદ લાગ્યો. તેઓ દરેક ધર્મની વાતો સંખળતા અને સીમાં સારું કથું તે સમજવાની કૌશલ્ય કરતા.

માત્ર માનવી પર જ નહિ, પશુ-પક્ષી ને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ ઉપર પણ સમાન દષ્ટિ રાખી વર્તે તે સાચો ભક્ત અને જ્ઞાની એમ લગભગ દરેક ધર્મમાં હોવાયું છે. આ સંલને જે જીવનવ્યવહારમાં ઉતારે તેવું જીવન ધન્ય ખની જાય. 'સહ નૌ મુનુવતુ-આપણે બધા સાથે મળી લોગલીએ' એવી ભાવનાથી સામું ખાત ગમે તે હોય પણ તેને જે વિશેષ નરર

એ વખત પણ ચાલ્યો ગયો. કાળના સપાટે તેમની જેતીવાડી, દીકરા, દીકરીઓ, બધું ય ક્યાંક ઊપડી ગયું અને ભુકાર્થ પણ ગયું. આજે જિંદગીની આખરી ઘડીની રાહ જોતા તે જીવી રહ્યા હતા.

ધનારામે એક વખત જ્યારથી કથામાં એવું સાંભળ્યું, કે 'ભક્તને મળવા માટે ભગવાન એક દિવસ નરર આવે છે' ત્યારથી તેમનું જીવન પલટાર્થ ગયું. ઓસરીમાં બેઠા-બેઠા અંપલોને ટીકા મારતાંમારતાં તેમની નજર રાદલરીઓનાં પગલાં પારખતી રહેતી. દરરોજ મગનભાર્થ જોડ કરવા જાય. અમીચંદ દુકાને જાય કે ગોપાલ ટપાલી કાગળો વહેંચવા જાય. એ સૌની પગરવટ એમને કાઢે ધર્મ ગધેલી. આખા દિવસમાં એમને જંપવારો વળતો નહિ. થોડીવાર કામ કરે, વળી બેસે. ઘડીમાં રામાયણ વાંચે, તેા ઘડીમાં તેમની તૂટીફૂટી સાદરી પર આડા થાય. એમ આખો દિવસ પસાર થઈ જતો. તે આનુરતાપૂર્વક દરરોજ કાંઈની રાહ જોતા. તેમની નજર ચૂકવી કાંઈ પણ રાદલરીની પગરખાં પસાર થતાં નહિ.

વૈજાળનો ધામ ધમ્મી વહો હતો. ચારે તરફ લૂ વાર્થ ચાલી હતી. મોચી ભગત એસ-રીમાં બેઠાથેના મોચા વડે અંપલમાં દોરા

નાખી રહ્યા હતા.

એવામાં કંઈક ધૂન જાગી. જોડા સીવવાનું એક માણુ 'મૂકી દીધું અને રામાયણુ ઉઘાડ્યું. ભગવાન રામ વર્ષોથી રાહ જોઈ રહેલ સંજારીને મળવા જઈ રહ્યા હતા તે વિગત પર જ નજર પડી. વંચિયું શરૂ કર્યું; પણ દુને તો આંખે અપારા આવર્તા હતા. ઘાપણુને લઈને તરાજરામાં મોતી જેવાં પાણીનાં ટીપાં નીતરતાં. ઘરડું મગજ પણ કામ નહોતું કરતું. થોડીક વારમાં જ ભગત યાકી ગયા અને ત્યાં જ એમની વર્ષોની સોજતી સાદી પર આડા પડ્યા.

ભગતને સ્વપ્નું આત્મું. તેમાં જાણે કે તેમના બોગમાં ભગવાન પ્રકટયા, જાણે કે જાણે અજવાણું ફેલાયું. ભગવાને ભગતને કહ્યું: 'તારે જોરડે હું આવીશ, ટું જાગતો રહેજે.' આટલું બોલી ભગવાન અલોપ થઈ ગયા...

...અને ભગતનું સ્વપ્નું પૂરું થયું હોત તો વેંત જ તેમને થણું ફૂલ થયું, ટેપું મીઠું સ્વપ્નું હતું? શું ખરેખર ભગવાન આ જોરડું ખલિત કરશે? એમની શ્રદ્ધા વધુ દઢ જાતી.

સાંજ નમી ન નમી ત્યાં એક બાઈ આવી. બારણે હોલી રહીને ભગતને કહ્યું: 'પાણી પાશે કે ભગત?'

ભગતને ત્યાં એકવાર દૂધની ખરજ હતી. જમાનાના પવરાએ દૂધને લલે ચાને જગા આપી, પણ આજે તો તે ય ક્યાંથી મળે?

આજુમાણુ ચોતરફ ટુંકાળનેાં ઘેરો હતો. દૂધ અને વાવ મુકાઈ ગયાં હતાં. એ પાણી-વિનાના રેશમાં લોભે 'પાણી, પાણી' કરતાં તરફો-તરફો હતાં. ઘેરોને બાવા ધાન નહોતું ને પોંચા પાણી નહોતું. ભરોજ સવારે પાણી ભરીને ગિલ્લામાંથી ખટારો આવતો. ગામ-ઘોઠાને માથાદીક એક માપિયું ભરીને પાણી

અપાતું. તે પછી પાણું બીજે દિવસે સવારે. એમાંથી જ આખો દિવસ ચલાવવાનું હતું. કપરો કાળ આવ્યો હતો.

ઘરોઘડપણુ આવા દહાડા એવા ભગવાન પોતાને શા માટે છવતો રાખતો હતો? એવું વિચારતા ધના ભગત સાકીને ઠેક એક માપિયું પાણી રોજ લઈ આવતા. એકઠે પડે નકરું પાણી થે કેટલું પિવાય? થોડું બાકી રહે એ તરસ્યાને પિચાવી દેતા. ધના ભગતે પેલી બાઈનેાં અવાજ સાંભળીને માટકીમાં થોડું ઘણું પાણી હતું તેમાંથી તેને આપ્યું. અને પાછા મંડી પડ્યા અંધવને ટાંકા મારવા.

પણ બાજે કાણુ બાજે તેમને જાણીને બેસવા ન દેવા હોય તેમ એક ફૂતરું ખાંડથી તરફડું આંગણમાં આવી પડ્યું અને દયા-મણે અહેરે ભગત તરફ જોઈ રહ્યું. ભગતે તેને તરસ્યું બચ્યું અને બાકીના પાણીમાંથી થોડું તેના મોઢામાં રોડ્યું. એમ કરતાં કેટલોક દહાડો વીતી ગયો.

એવે ખાંડથી ચીં ચીં કરતી થોડી ચકલી-ઓ જોરગાની વળી પર બેઠી. આજુમાણુ બેઠી અને ફરી પાછી વળી પર બેઠી. વારે-ઘણીએ ચક્રર લગાવે અને પાછી વળી પર બેસે. આપું એઈને ભગતને કંઈક સૂઝ્યું. તેમણે તેમના જોડ પલાંગવાના ઝલવામાં થોડું પાણી નાખી ચકલીઓ આગળ મૂક્યું. પાણી પીને ચકલીઓ ઘેરો ગઈ, એવે. આંજ પડે.

તુલે માટકીના ઠોકરામાં ખાંડથી માંગી આણેલ તેલ વડે દીવો કરીને ભગત ઝાંખે અજવાળે રામાયણુ વાંચવા લેઠા પણ કેમે કયું મન ગોઠે નહિ, ભયોરના સ્વપ્ના પર એ વિચાર કયો કરે, 'ભગવાન કદા પ્રમાણે આવ્યા કેમ નહિ?' અને એ વિચારતા જ ભગત હાલી ગયા.

*

તે સત ભગતના છવનની મોંઘામાં એથી

પિતાજીનાં રંગીન ચિત્રોવાળાં વર્તમાનપત્રોમાં એક નબળી તસવીર ભેઈ હતી. એણે સોનાનો તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા પહેરી હતી. આથી મેં વિચાર્યું કે અમે બધા મુસલમાન રાજ બની જઈશું અને માથા પર સોનાના તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા હશે.

પાણીપતમાં મુસલમાન ઘણા વધારે રહે છે અને હિંદુ થોડા છે. આથી અમે હિંદુઓની સામે અકબરને ચાલતા હતા અને વાલિયાઓના છોકરાઓની સામે 'પાકિસ્તાન ઝીંદાબાદ'ની ભેરભેરથી બૂમો મારતા, અને જો એ કોણેસ અથવા આપનું નામ લેતા તો એને મારતા પણ હતા; પરંતુ જ્યારે પાકિસ્તાન બની ગયું ત્યારે અમે સંભળ્યું કે પાણીપત પાકિસ્તાનમાં નથી આવ્યું, અને અહીં મુસલમાન રાજ નહિ બને. પાછું સંભળ્યું કે આખા દેશમાં મારા મારી થવા માંડી. પિતાજી જ્યારે દિલ્હીથી પાણીપત આવતા ત્યારે એ કહેતા કે હિંદુઓ મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે; આથી હું હિંદુઓની વધારે નફરત કરવા લાગ્યો. પણ એક વાત મારી સમજમાં ન આવી કે જ્યાં મુસલમાન વધારે અને હિંદુઓ ઓછા હતા એવા પાકિસ્તાનમાં મુસલમાનોને હિંદુ કેમ મારી શકે? અને અમે મુસલમાનો તો બાદશાહોના વંશજ છીએ અને મારદાસમાં આગળ રહીએ છીએ. પંબજ અને સરદારમાં જ્યાં મુસલમાન જ મુસલમાન રહે છે. ત્યાં અમે હિંદુઓને મારી શકતા હતા અને કલાચ માર્યા પણ હશે. પરંતુ હું તો બાળક હતો, મેં કલાચ સમજવામાં બૂલ કરી હોય અને પિતાજી ભણેલાભણેલા રહ્યા એટલે હું સૂપજ નહોતો. પણ આ વાત દિવમાં ખટકતી હતી!

પછી દિલ્હીમાં મારામારી શરૂ થઈ ગઈ! પાણીપતના મુસલમાન પાકિસ્તાન બાગવાની

તૈયારી કરવા લાગ્યા; પણ મારા પિતાજી જ્યાં તૈયાર નહોતા. વાત એમ છે-કે મારા પિતાજી જરા કંબૂસ છે અને પેતાની મિલકત, ઘરગથ્થુ અને જેતરોને છોડીને જવા નહોતા ઇચ્છતા. એમણે કહ્યું: 'આરતેઆરતે બધી ચીજોને સારા ભાવે વેચીને જઈશું.' પણ એટલામાં પાણીપતમાં પંબજના ભાગેલા ઘણા હિંદુઓ અને શીખો આવી પહોંચ્યા. હજારોને લાખો લોકો! એ સૌને રહેવા માટે સકાન ભેઈતા હતાં. એ બધાનાં ઘર પંબજના મુસલમાનોએ લૂંટી લીધા હતાં-પશ્ચિમ પંબજના મુસલમાનોએ હંપ અને એમના બાલકમચ્ચાને માર્યા પણ હતાં. આથી આ બધા લોકો દરેક મુસલમાન પ્રત્યે નફરત કરતા હતા, એટલે પાણીપતમાં મુસલમાનોનું રહેવું મુશ્કેલ બની ગયું. કેટલાક પોલીસના હાથે માર્યા પણ ગયા. રોજ રાત્રી જોતા કે પાકિસ્તાનથી મોટરલોરીઓ આવશે-પણ એ ન આવી. પછી જ્યારે ભેખમ વધી ગઈ ત્યારે બાકી પિતાજીને દિલ્હીમાં લખ્યું-અને એ ત્યાંથી લશ્કરીલોરી લઈ આવ્યા, અને અમે થોડાથોડા સામાન સાથે એ લોરીમાં દિલ્હી ગયા.

હવે હું આપને મારી બંધૂક વિશે જણાવવા ઇચ્છું છું. આ બંધૂક બહુ મુંદર છે. અમકતી નથી, લાકડીનો કુંદો અને ફેડો તો ફટાક અવાજ આવે છે. આ મારા પાંચમા જન્મદિવસે પિતાજીએ લાવી દીધી હતી. અને કહ્યું હતું કે અત્યારથી બંધૂકનો શોખ રાખો તો મોટા થઈને વીર સિપાહી બનશો, અને કાશ્મીની વિરુદ્ધ જોડાઈ ઉઠાવી શકશો. મૂજ તો આ રમવાની જ બંધૂક છે, પણ એને ખમા ઉપર રાખીને હું આખી ગલીના છોકરાઓને પરેડ કરાવતો હતો. આ અમારી પાકિસ્તાની ફેજ હતી!

હં-તો જ્યારે અમે પાણીપતથી આવ્યા

ત્યારે અને જ્યાં સરસામાન ઊંડી રેવો પડ્યો
ચિતાઈનાં મુગળો, જાતનાં કપડાં ચાલડો,
પેટીઓ અને ગંભીરો લાખું રહી ગયું જસ,
બેચાર પહેલાનાં કપડાં સાથે ન જાણ્યા,
પણ મેં આ લાલુકાની માની ના લઈ
લીધી; કેમકે આનાથી તો હું જેમને જામને
પાણીપણથી કાઢ્યા હતા તે કાઢે નો વત્તો
લેવાનો હતો.

દિલ્લીમાં અમે વસવાટ કરવા એક ઊંચા
માં જઈ રહ્યા, કેમકે ત્યાં મુસલમાનોને
મારવામાં આવતા હતા. ત્યાં અમારો મોડો
દિલ્લી પડી ગયો પછી અમે સાંભળ્યું કે
આપ કલકત્તાથી આવ્યા છે અને મુસલમાનોને
જાણવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. પહેલા
તો પિતાજી કહેતા હતા કે આ પણ માંથીની
કોઈ ચાલુ દશે, પણ પાછળથી માની ગયા
કે આપ ખરેખર મુસલમાનોના ડર જાણી
રહ્યા છે. દિલ્લીમાં વોડી સાંતિ થઈ ગઈ,
પણ રસ્તામાં ભરતપુરની રિયાસતમાં સાંભળ્યું
કે રેલવેમાં મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે, એટલા
માટે જ્યારે પિતાજીની જાણી મુજબ થઈ ત્યારે
અમે તવાઈજાજા દ્વારા અહીં આવી ગયા.

મેં સાંભળ્યું છે કે આપ તવાઈજાજામાં
બેઠા જ નથી. વાદ, બાપુ! લાગે છે કે આપ
ડર છે. હું તો બિલકુલ ડરો નહિ આજે
રહેતો બારીની પાસે ઊંચે રહ્યો, એટલે મુખી
કે છુટ્ટીમાં પણ ન કરી-આવતાચાલતાં હવાઈ
જહાજમાં બેઠીએ. 'હસ્તાથી' પાન ફૂટી
રહી એ પણ આપની જેમ જ તદ્દન બોખી
છે ને! પણ એ તો પહેલાં લખી ચૂક્યો છું.

મુજબમાં અમને રહેવા માટે એ ઊંચા
મળી ગયા-શિવાજીપાડનાં રસ્તા પર જ્યાં ચારે
તરફ દિલ્લી અને દિલ્લી જ રહે છે અમે
બધા પહેલાં તો જલ્દી જ ડરો કે કોઈ મારી
ન દે, પણ છુટ્ટીમાં જરા પણ ન કરી એ તો
જુરબો કોહીને સમુદાયે કિનારે દૂર મુખી જઈ

આવવી અને કહેતી દિલ્લી-શીખ પણ અલ્લા-
હનાં જ દા છે અને છુટ્ટીને કોઈ મારે.

અમાના ધર્મી પાસે સમુદાય છે મેં સમુદાય-
ની જાતો નિરાશમાં વાંચી હતી, પણ બેચે
ન હતો એ તો લડુ મોરો નીકળ્યો, પાણી-
પતની નદોર અને સિંહીની જમનાનરી અને
દસ સરોવરો અને દસ તળાવને બેગાં કરીએ
એનાથી પણ મોરો! જસ, પાણી જ પાણી
... છુટ્ટીમાં કહેવા લાગી, એ પાણીપત તો
ખાતી જ કહેવાય છે, ખરું પાણીપત તો આ છે.

અમાત મોરોના મકાનમાં દિલ્લી રહે છે
કે પાણીમાં માથા પે ગોપાળના કાકા, લડુ
ચૂન દિલ્લી છે, અને સમવાળા સાથે પરેડ
કરે છે એમણે પોતાના પરનાં જાળકોને શીખવી
તાંબુ દર્ન કે મુસલમાન લડુ બરાજ હોય છે,
એમને મારવા ભેઈએ એટલે ગોપાળે પોતાના
મગમાં એક દિલ્લી સેના જનાવી રાખી હતી,
અને લાકડાની તલવારો, એક દીનની પિસ્તોલ
અને વાંસનાં તીરકમાન લઈને તેઓ રાજપરેડ
કરતા હતા, અને બૂમો મારતા- 'હિંદુ રાજ
જનાવીશું મુસલમાનોને મારી ભગવાનીશું હરહર
મહાદેવ' આવી તો બીજી પછી ય બૂમો
હતી જે જનતા મુખી મરાઠીમાથામાં હતી
એની જરોલરી કરવા માટે મેં અમારી
પાકિસ્તાની ફોજ જનાવી લીધી ગોપાળની
ફોજમાં ફસથી બાર જાળકો હતા અને અમે
ચાર જ હતા, પણ અમે ડરતા નહોતા
એક તો જેમ પિતાજી કહેતા હતા તેમ એક
મુસલમાન ચારપોચ દિલ્લીએની જરાજર હોય
છે અને બીજાં મારી પાસે બધું હતી અને
એમની પાસે લાકડાની તલવારો અને તીર-
કમાન હતા એટલે જરાજર સામનો કરાતો જ્યારે
એ બૂમો મારતા- 'હરહર મહાદેવ' ત્યારે અમે
સરો પાડતા- 'અહીં કો આકર' જ્યારે એ
કહેતા- 'દિલ્લી રાજ જનાવીશું' તો અમે કહેતા
'જુશીથી લીધું પાકિસ્તાન, લડીને લઈશું
દિલ્લી' પિતાજી મનાઈ પણ કરતા કે ચારે

બાલુ હિંદુ રહે છે, આવી વાતો ન કરો અને જુદી મા પછુ વધ્યા; પરંતુ અમે થોડા માનવાના હતા? એક દિવસ ખૂંમે મારતામારતા ગોપાળ અને એની ફેળે અમારા ઘર પર હુમલો કરી દીધો. જુનુને પણ વાચું, પણ મેં પોતાની બંધૂકથી બધાને ડરાવીને મારી ભગાડ્યા.

જ્યારે હિંદુ સેના અને પાકિસ્તાની ફ્રાન્ચમાં લડાઈનું ધંમસાણુ મચી રહ્યું હતું, ત્યારે મેં મોહનને પહેલીવાર જોયો. એ અમારી લડાઈને એવી ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ રહ્યો હતો, જાણે એણે આવી લડાઈ પહેલાં પણ ક્યારેક જોઈ હોય! એ બોલ્યો નહિ, પણ એની આંખોમાંથી ટપટપ આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. ગોપાળની ફેળને ભગાડીને ખમીસ અને સુરવાલ પહેરીને ઘરની વચ્ચેની દીવાલ ઉપર બેસી જાના માના રડી રહેલા મોહનને મેં પૂછ્યું: 'કેમ ભાઈ, તું કાણ છે? હિંદુ યા મુસલમાન?' કેમકે સુરવાલથી હું સમજ્યો કે કદાચ એ મુસલમાન હશે, પરંતુ એણે કશોય જવાબ આપ્યો નહિ. બસ, ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ જ રહ્યો! એની આંખોને જોવાથી બીક જેવું લાગતું હતું. કલંદર સાહેબની દરગાહ ઉપર આવ્યો ફકીર બેઠો રહે છે એવું એની આંખમાં લાગતું હતું. મેં પણ વિચાર્યું કે આ પણ જાવલો હશે અથવા કદાચ ગૂંગો હશે! પરંતુ એટલામાં ગોપાળ આવી ગયો ને કહેવા લાગ્યો: 'આ વિચારને કેમ મારો છે? આ તો પંજાબી આગ્યો છે. એનાં માળાપ ત્વાં માર્યાં ગયાં છે અને એ અહીં પોતાના સંબંધીઓને ત્યાં રહે છે.' આ સાંભળીને મને બહુ દયા આવી અને બંધૂકની રમતમાં જીવ ન લાગ્યો. રાતના સ્વપ્નમાં મોહનની બિલામણી ફાટીફાટી આંખો નજર સામે આવતી રહી. હું બીકને માર્યો જિંદમાં રોવા લાગ્યો.

એ દિવસથી મોહન ઘણીવાર દીવાલ ઉપર બેસી જતો અને અમારી રમત ફાટીફાટી

આંખોથી જોઈ રહેતો, એ પોતે ન મારી સાથે રમતો ન ગોપાળની સાથે. બસ અલગ ચૂપચાપ બેઠો રહેતો અને કાણ જાણે શુંય વિચાર કરતો! કાણ જાણે એની આંખો શું કહેતી! કાણ જાણે એ આંખોએ શું જોયું હતું જેથી એ ચૂપ ચર્મ ગઈ હતી.

તે પછી અમે રેડિયો પર સાંભળ્યું કે આપે ઉપવાસ કરો છો અને જ્યાંસુધી દિલ્હીના હિંદુઓ મુસલમાનોને મારવું બંધ ન કરે ત્યાંસુધી આપ ખાશો નહિ. આ સાંભળીને જુદી માની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને એકબે વખત હોજન પણ ન લીધું. ત્યારે તો પિતાજી પણ કહેવા લાગ્યા કે હિંદુઓમાં સારા માણસ હોય તો તે ગાંધી જ છે. મેં જુદી માની સાથે એક દિવસ દૂધ ન પીધું અને બપોરના ખાંડું પણ નહિ. સાંજ થતાંમતાં તો બૂરા હાલ થઈ ગયા, અને ન રમતમાં જીવ લાગ્યો, ન ભણવામાં. બસ, આંખો સામે હોજનની યાળીઓ આવતી રહી અને વિચારતો રહ્યો કે આપ ખાધાપીધા વિના કેમ રહી શકો છો!

જ્યારે આપના ઉપવાસને કેટલાક દિવસ થયા અને અમે સાંભળ્યું કે આખા દેશમાં બધા હિંદુ-મુસલમાન કાન પકડી રહ્યા છે કે અમે હવે નહિ લડીએ ત્યારે અમે પણ હિંદુસેના અને પાકિસ્તાની ફ્રાન્ચની રમત બંધ કરી દીધી. બાદ એક દિવસ સવારે જ્યારે મેં મોહનને દીવાલ ઉપર ચૂપચાપ બેઠો જોયો, ત્યારે હું એની પાસે ગયો, ત્યાં બીજા બાળથી ગોપાળ આવી ગયો.

ગોપાળ કહેવા લાગ્યો: 'અનુ!'

મેં કહ્યું: 'ગોપાળ, શું વાત છે?'

તે બોલ્યો: 'બાપુજી...'

અને બસ આટલું કહીને એ રડવા લાગ્યો.

એ દિવસે વર્તમાનપત્રમાં છપાયું હતું કે આપની તબિયત ઘણી નબળી પડી ગઈ છે એ જાણવું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. આ વિચારીને

હું પણ રડી પડ્યો

ગોપાળે મારી તરફ આશ્ચર્યથી જોયું
અને બોલ્યો : 'હું પણ રડી રહ્યો છે ?'

મેં કહ્યું : 'હા જો મુસલમાનને માટે
તો આ જુઠું કરી રહ્યા છે '

ગોપાળે કહ્યું : 'આજથી દિલ્હી-મુસલ-
માનની લડાઈની રમત બંધ '

મેં કહ્યું : 'વિશ્વકુલ બંધ કરી દઈશું.
જ્યારે બધા કાન પકડી રહ્યા છે, ત્યારે આપણે
પણ કાન પકડીએ છીએ '

જમે જનેએ નિશ્ચય કર્યો કે જલૂક,
પિસ્તોલ, તલવારો તોડીને સમુદ્રમાં ફેંકી
દઈશું.

કોણ બંધે કેમ મારી નજર મીઠન તરફ
ગઈ અને આદરણીય દિવસોમાં પહેલી જ વાર
મેં જોની આંસોમાં થોડો આનંદ બોધ્યો-અને
એણે લાગ્યું કે બંધે કોઈએ બંદુ કરી દીધું
ન હોય !

પિતાજી પણ બીજો દિવસે કહેવા લાગ્યા
કે દિલ્હીમાં બંદુ મઈ ગયું દિલ્હી-શીખ અને
મુસલમાન નેતાઓએ ગાંધીજીની સામે કાન
પકડ્યા છે કે ચોરો દબે કદી નહિ લડે !
મુસલમાનોની મસ્જિદ એમને પાછી મળી
ગઈ અને દિલ્હીની બબરોમાં મુસલમાનો
ખુશીથી ફરવા લાગ્યા અને આજે ઉપવાસ
તોડ્યા અને જવાબ કુટુમ્બીનની ઘરગણતરી
પણ આપ ગયા.

હા-તો એક દિવસ પહેલાં તો અમારો
ધરણો હતો કે હું મારી જલૂક અને ગોપાળ
એના તીરકમાન તોડી નાખે, પણ જ્યારે મેં
અમકતરી જલૂકને જોઈ ત્યારે મારો જીવ એને
તોડવાનો ન શક્યો. મેં વિચાર્યું : શીખ
ખજર ગોપાળે એની પિસ્તોલ અને તીરકમાન
ન પણ તોડ્યા હોય ! હું પણ જલૂક કેમ ન

રાખી લઉં ! અને હું કઈ થોડો જલૂકનો
ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો ! જસ જરિયાતને
માટે મેં એ રાખી મૂકી હતી

ત્યાં ગોપાળે પણ વિચાર્યું કે અન્ન પોતાની
જલૂક કદાચ ન તોડે તેથી હું મારી પિસ્તોલ
અને તીરકમાન શા માટે ખોઈ દઉં ? આપના
ઉપવાસ પૂરા મઈ ગયા અને અમે વિચારસને
શ્વાસ લીધો. કોણ બંધે કેમ, પછી આપની
બીમારી અને નબળાઈની ખતરથી દિલ્હી
મહારાણું હતું, જેમ પિતાજી મા બાની તબિયત
ખરાબ હોય ને મહારાજ તેમ મારું અને
ગોપાળનું નહિ પણ આખા મહોલ્લાવાળાનું
સ્વિ મહારાણું હતું. આથી તો બધા આપને
'બાપુ'-'બાપુ' કહે છે !

પછી અમે એ સાંભળી સડક મઈ બધા
કે આપ પર બોગ્ગ ફેંકાયો. છુટાની મહેરબાની
કે આપ તદ્દન સહીસલામત રીતે બચી ગયા
અને બોગ્ગ ફેંકવાવાળો પકાઈ ગયો.

મેં ગોપાળને કહ્યું : 'ગોપાળ, આ તો
પણ ખરાબ કહેવાય ! પૂરા હોટો ગાંધીજીને
મારવા ચાહે છે '

ગોપાળે કહ્યું : 'આપણે ગાંધીજીની રક્ષા
કરવી જોઈએ '

મેં કહ્યું : 'કેવી રીતે ?'

તે બોલ્યો : 'આપણે દિલ્હી જઈને
ગાંધીજીને ઘરે મહેરો દઈશું '

મેં કહ્યું : 'હું કેમ મહેરો ભરીશ ? ન
જલૂક, ન તલવાર.. '

તે જલદીથી બોલ્યો : 'પિસ્તોલ અને
તીરકમાન તો છે ' પછી તે ચૂપ મઈ ગયો,
બંધે બૂલથી કહી ગયો હોય તેમ.

હું પણ વચરવિચારે જ બોલી પડ્યો :
'પિસ્તોલનો ગોળી તો બેચાર ગજ જ
પહોંચે, હું તો જલૂક લઈને મહેરો ભરીશ.'

એ મારી તરફ ધૂરકીને કહેવા લાગ્યો :

ગોપાળે કહ્યું 'બાપુ આપણા બનેલી રૂઠીને ચાલ્યા ગયા છે'

પછી જામે બને મળીને રડવા લાગ્યા મોહન પાછો જોડેથી રડવા લાગ્યો અને જામે એ બેઠને દમ મારી ગયા કે આ રોગથી એનો અવાજ બંધી ગયો હતો હવે તે બોલી શકતો હતો

*

૧૩મી ફેબ્રુઆરી

કાલે કેટલાય ડૉક્ટરો અને નર્સોમાં આપની ચિતાની તામ નાખવામાં આવી ચોપાટી પર જામે પણ અમારી આજોથી બેધુ કેટલાય લાખનુ સંપત્તિ હતી એમાં થણા મુસલમાનો પણ હતા આપના મૃત્યુને તેર દિવસ થયા છે આ દિવસોમાં અમારી સરકારે હિંદુ-મુસલમાનોને લાવનારા અને આપને માત્રા છત્તનાત થણા પૂરા માણસો

ને પકડ્યા છે હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન બનેલા હિંદુ-મુસલમાન કાન પગી રહ્યા છે કે હવે મારમુક નહિ કરે આપ એમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

હા, આજ સંમિતના બ્યારે બધા માણસો સમુદાયે કિનારેથી ચાલ્યા ગયા ત્યારે એ જાનામાના મારી બધુંકે તેમને પાણીમાં ફેંકી દીધી જ્યાં મેં મારી બધુંકે દુકા ફેંક્યા હતા ત્યાં મેં બેધુ તે ગોપાળની તુટેલી પિસ્તોલ અને તુટેલા લીરકમાન પણ પડ્યા છે

અને હવે હું ને ગોપાળ છુડું અને જૈનજ સંપ્રદાય અને સીતા બધાંય કાન પકડી રહ્યાં છીએ કે ફરીથી અહરજ દર નહિ લગીએ હવે અમને માફ કરી દો ને પાછા આવો

આપ પાછા આવશો ને બાપુ ! +

+ અનુવંદક શ્રી કિરીટકુમાર ભીમજીયાણી

*

કહે છે કે એક વખત મરતવિ વરીકે બળીલા બાળાસ કરે વસ્ત્રાસરામ કમારિયા અને શુભશાવી સાહિત્યના પ્રથમ ધીરવિવેચક નવલરામ લક્ષ્મીરામ પડયાને કોઈ બહેર ચર્ચાં જામે મતભેદ પડેલો એ દરમિયાન બાળાસ કરતુ નવુ જ પ્રસિદ્ધ થયેલું એક પુસ્તક જેના અવલોકનો નવલરામભાઈ લખતા હતા તે સાળાપત્રમાં અભિપ્રાયાર્થે આવ્યું હતું એ પુસ્તક પોતાની પત્નીને અપણું કરી નીચે સહી આમ કરી હતી 'લક્ષ્મી બાળ'

નવલરામે એક મિત્રને આની ટોલ કરતા હતા

આ અપણુંની કેમી હટાવી દોમ તો ? આ પુસ્તક લેખકે પોતાની માતાને અપણું કયુ દોમ એમ લાગે છે એવી રીતે અવલોકનની સરખાત કરી દોમ તો ? આસપાસ બેઠેલી લખી મંદળી હસી પડી પણ સાચા નવલરામે તે વાતને બેટલેથી જ અટકાવી

*

પરીક્ષાના દિવસો હતા હોસ્ટલમાં રહેતા બે નિઝામન મિત્રોમાંથી એકે બનેના કપડા ધોળોને આપી દીધા

'વેલું ત્યાં લટકાવેલું અમીસ પણ આપી દીધું કે ?'

'હા હા બધું જ દઈ દીધું એ ખમીસ તો કેટલું બધું મેલું હતું'

અમીસ આપવાથી એકદમ ચુરસે પડેા મિત્ર બોલ્યો

'અરે મૂજબ, એની બાવ પર તો સેમન સમયનો આજો ઇતિહાસ લખેલો હતો !'

*

સાધુતાની પગદંડીએ

શ્રી સુરેશ ગાંધી

મગેલા અંતરાત્માની આસપાસ આ એકાંકી નાટિકાના દોર વણાયા છે.

દશ્ય પહેલું

ધનદત્ત : અરે ગણુદાસ !

ગણુદાસ : હ શેહુ. મને જોલાવ્યો ?

ધનદત્ત : લુઓ સાંજ પડ્યા આવી

છે. ગણુદાસ, મંદિરોના દીપકો સળગી ઊઠ્યા છે. આપણી હવેલીના દીવા સળગાવો. બારણે ચોટીદાર બેસાડી દો, જો જો કોઈ જહારથી અંદર પ્રવેશવા ન પામે. આજકાલ ચોર-ગંદોનો ભારે ત્રાસ છે. રાતના અંધારાનો લાગ જોઈ તેઓ હવેલીમાં ઘૂસી જાય છે અને લૂંટ કરી નાસી જાય છે.

ગણુદાસ : હું પણ એ જ વિચાર કરું છું. શેહુ, પણ—

ધનદત્ત : કેમ શું છે ? શું વિચારમાં પડ્યો ગણુદાસ !

ગણુદાસ : હવેલીનાં દ્વાર કેમ કરીને વાસવાં ? ઇલાચીકુમાર હજી ઘેર નથી આવ્યા.

ધનદત્ત : હેં ! ઇલાચી નથી આવ્યો ? શક્તિના ઓળા ઊતરવા લાગ્યા અને મંદિરોમાં દીવા ચલા તોય ઇલાચી નથી આવ્યો ? ક્યાં ગયો છે એની ખબર છે, ગણુદાસ ?

ગણુદાસ : હા, અજદાતા, પણ કહેતાં છતાં અચકાય છે.

ધનદત્ત : કેમ કોઈ વિપરીત બન્યું છે ?

ગણુદાસ : તમે પેટીએ હજી એ અરસામાં એક નટમંડળીએ આવીને યોગાનમાં નાટ્ય રંગ માંડ્યો હતો. ઇલાચીકુમાર નટલોડોને એ જોઈ રહ્યા હતા, નાટ્યરંગ જઈ પડ્યો અને નટલોડો એમનો સરજમ ઉપાડીને ચાલ્યા

કાંચન અને હામિનીના મોહવત્માં જડા ને જડા ખૂંપી ગયા પછી કુદરત આતુળ હોય તો જ પુનરુદ્ધાર થઈ શકે. ઉશ્કરણપાની એક જ ચિન્તારી એવાઓને માટે પૂરતી થઈ રહે છે. અંધકાર... પછી આશિંતો જ ઝળકાશે ને પછી પૂર્ણ પ્રકાશ ! મોહની ઘોર નિદ્રામાંથી ઉત્થાન કાતે

ગયા. ઇલાચીકુમાર પણ તેમની વાંસેવાંસે ગયા. મેં એમને પાછા વળવા ઘણું સમજાવ્યા પણ માન્યા જ નહિ.

ધનદત્ત : નટલોડોએ ક્યાં પડાવ નાખ્યો છે ? ગણુદાસ : ગામની ભાગોળે તંબૂ તાણીને એ લોકો પડ્યા છે. ઇલાચીકુમારને શોધવા હું ત્યાં ગયો હતો.

ધનદત્ત : એ ત્યાં હતો ?

ગણુદાસ : હા, અજદાતા. એક તંબૂની જહાર લાગેલા ખાટલા પર એ બેસા હતા. સામે બેઠી હતી એક રૂપાળી નટકન્યા. એની રૂપને એ એકાચ દૃષ્ટિએ પી રહ્યા હતા.

ધનદત્ત : હેં ! ઇલાચીકુમાર નગરીના કુબેર પતિ ધનદત્તના પાટવીપુત્રનું આ અધઃપતન ?

ગણુદાસ : નટકન્યાના મોહક રૂપમાં સાન જ્ઞાન જોઈને, સરસ્વતી બૂલીને ઇલાચીકુમાર બેસા હતા. એના મોહા ઉપર નહોતો ભય કે નહોતી લજ્જા. જ્યારે મેં એમને એ મોહસ્વપ્નમાંથી જગાડ્યા ત્યારે માત્ર થોડું સ્મિત વેળું.

ધનદત્ત : પછી ? કહે, જહલી કહે, મારી અધીરાઈ વધે છે.

ગણુદાસ : મેં એમને પગે પડીને વીનવ્યા, ઘેર પાછા વળવા કહ્યું, પણ એમણે ના પાડી.

ધનદત્ત : મારો પુત્ર આટલો મોહાઈ ?

ગણુદાસ : એમણે કહ્યું કે મારું સ્થાન આ નટલોડોની વચ્ચે છે. હું અહીં જ રહીશ. નટકન્યા મહિલા વિનાનું મારું જીવન ચાલુ છે.

ધનદત્ત : શું ઇલાચીએ એમ કહ્યું ? મારા

હોતિ'મ વિરના કાંગરા આજે ફું ખરાતા હેયું
છું આકાશનાં અધારાં અવની પર ઊતરતાં
લાગે છે અને બધું મારા સમયે છુવતને
અધકારથી ભરી દેતાં હોય કેવું તાગે છે.
હાય દેવ ! આ યુ યવા ભેડું છે ?

ગણદાસ : વિનાસકાળે વિપરીત બુદ્ધે !

ધનદત્ત : પણ કહે ગણદાસ, એ નટા-યા
યું એટલી બધી રૂપમણી છે કે ઇલાહી
એમાં બાન ભૂલીને ખેડે છે ?

ગણદાસ : આકાશની ચક્રલાએ મહિકા-
ને રૂપના આભરણો આપ્યાં છે

ધનદત્ત : આપણી નાતમાં કન્યાઓનો
ક્યાં તોરો છે ?

ગણદાસ : પણ ઇલાહીકુમારને મન નટ-
કન્યા મસ્તકાજ સર્વમુંદર છે.

ધનદત્ત : એ કોઈ રીતે પાછો ફરશે
ગણદાસ ? મારું ધર, છુવત-જયું એના વગર
શન્ય છે.

ગણદાસ : અશક્ય, મસ્તકાએ એને
મોહના આનંદ આનંદો છે. કામાતુર એ
કુમાર નટકન્યાને લીધા વગર પાછા ફરવા
મમતા નથી. એના આ લમચોરાલુમાં એ
આપની સંમતિ માગે છે, આપણો !

ધનદત્ત : કેવી અસબદ વાતો ! દોડાને
કાલવ-કીલકમાં જ રહેવું ગમે છે. નટકન્યાને
પુત્રવધૂ તરીકે કેમ સ્વીકારી શકાય ?

ગણદાસ : તો પુત્રને ગ્રાપણો !

ધનદત્ત : જેને પોતાના કુળનું, ભતિનું
કે લમનું અભિમાન નથી એવા કલકિત પુત્ર
કરતાં એ ન હોય એ જ હું ઇચ્છું છું. કેલ્લે
મારી આબરૂ પર પાંછી ફેંચ્યું છે, ગણદાસ !

ગણદાસ : શેઠજી, આટલો બધો પ્રકાશ !

ધનદત્ત : દલેલીના ફરવાજ બધ કરો

ગણદાસ, બારણે લમિયારબધ ચોટી લેસાડી
શે. કોઈ પણ પાપી કલકિત માનવીને
અંદર પ્રવેશવાનો હક નથી. ખુદ ઇલાહી

આવે તોપણ દાર ન બોલશે, એને કહેજો
કે તારું રમાન અહીં નથી એ બદામનાં નટ-
નટીઓ જ્યાં ગામિગામ બેલ કરી ભીખ
માંગીને ખાય છે, તેમની વચ્ચે રહેજે

[ધનદત્ત આંધો બધ છે. ગણદાસ મલ લગી
લેઈ રહે છે.]

દર્શન બીજું

[નટા-ન્યા મસ્તકાએ આનંદના કામણ-
થી બન બપણો મલાચીકુમાર નટમંડળ સાથે
ગામિગામ ફરતા, તેમની સમે નાચતા અને બેલ
લાગતા એક નામમા આનંદો છે નટાએ નાખેલા
પદ્ય સારે એક તંબુમા મસ્તકા સાથે એ બેઠો છે]

મસ્તકા : મારી સામે આમ રસની
મીટ મોકાને યું એઈ રહ્યા છે ?

ઇલાચી : તારું રૂપ, મસ્તકા !

મસ્તકા : બા રૂપ એનાં પરાતા જ નથી ?

ઇલાચી : ના.

મસ્તકા : કામણ ?

ઇલાચી : એ રૂપે મને આકર્ષણ કયું.

આપણી વચ્ચે મીતિની ગાંઠ જંધાર્યાં રહેલના
એ જ લમનાં જંધારીને મેં મારું રતન
છેડ્યું ધનતાર. માળાપ, લકમી, દલેલીઓ,
મહેલાતો-તયું જ.

મસ્તકા : અને બીજું કાંઈ ?

ઇલાચી : સંસારનું રાગ્ય તો કીક પણ
છું નં છંદસન હોત તો એ પણ કોકરે મારીને
તારી સાથે ચાલી નીકળ્યો હોત.

મસ્તકા : મીતિનાં આ લેન કોલ્લે
પાપોં દશે ?

ઇલાચી : રૂપ અને ચીરને

મસ્તકા : કેટલીક વાર એલું સાથ છે
કુમાર, કે આ નટમંડળીનો સાથ લેડીને આ
રૂપમણી ઓડી તમારી સાથે નીકળું બલે,
છુવતને તમારા ચરણમાં ઢોળી દઉં ! પણ...

ઇલાચી : કેમ અટકી ?

મસ્તકા : બાપુએ તને આપેલા કોંઈ

વચ્ચે આવે છે. જ્યાંસુધી એ પૂરો થાય નહિ ત્યાંસુધી આમ જ રહેવાતું—હૃદયથી નિકટ જતાં જાણે દૂરનાં દૂર.

ઇલાચી : હું પણ ઇચ્છું છું કે તારા બાપુજીને આપેલું વચન પૂરું કરી તારી સાથે લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈ જઈ! પણ એ કેમ બનશે ?

મલ્લિકા : બનશે જ, એમ હિંમત કેમ ગુમાવો છો? બાપુના વચન પ્રમાણે તો તમે કયું જ છે. હવે માત્ર એક જ શરત બાકી છે.

ઇલાચી : હા, મલ્લિકા, તારા બાપુએ કહ્યું કે નટની કન્યા મેળવવી એમ સહેલી નથી. તું આટલી ફુલબ છે મલ્લિકા? એમણે કહ્યું કે નાતજાત છોડી નટ બનો અને મેં એમ કયું, કટું બકળીલો છોડી હું તમારી સાથે જોડાયો. નટવિદ્યા શીખ્યો, દોરણ પર ચડીને હાથમાં વાંસ લઈ નાચતાં શીખ્યો. હજી કેટલોક નચવો છે?

મલ્લિકા : એક જ શરત પૂરી કરવાની છે—તમારી નટકલાથી રાજને રીઝવવાની. તો એ રિઝાય તો બાપુ આપણા લગ્નની સાંભળે આપે.

ઇલાચી : એ મધુર પળ માટે હું જીવી રહ્યો છું.

મલ્લિકા : હું પણ એ જ ઇચ્છું છું કુમાર. આપણો હસ્તમેળાપ થાય, લગ્નની ચોરી રચાય, સ્ત્રીઓ મંગળગીતો ગાય. એ સ્વપ્નને હું જાંચું છું.

ઇલાચી : પદ્મ પ્રીતિનાં બંધને બંધાયેલાં પ્રેમીઓને લગ્નની ચોરી અને માંડરાના દેખાવ શા માટે? મારું કહ્યું માનીશ મલ્લિકા?

મલ્લિકા : શું?

ઇલાચી : આ બધું છોડીને કાર્ષ્વજનપયા રચો આત્મા જઈએ. આ નટ લોલો જોડે નાચીનાચીને હવે તો હું ચાછો છું.

મલ્લિકા : પણ બાપુને આપેલું વચન

મારે મન પવિત્ર વસ્તુ છે અને હવે ક્યાં વધારે વખત નાચવાતું છે? કાલ સવારે જ અહીંના રાજ સામે આપણે નાચવાતું છે. એ પ્રુથ થાય પછી આપણને લગ્ન કરતાં કોણ અટકાવવાતું છે?

ઇલાચી : એ આવતી કાલ પણ મને તો આપણી વચ્ચે અંતરાયના એક યુગ જેવડી લાગે છે.

[બીજા દિવસે ગામના રાજવી સમક્ષ નાટ્યરંગ થાય છે. ઇલાચીકુમાર અને મલ્લિકા બાંધેલા દોરણ પર વાંસના આધારે નાચે છે. ખરેખરી કલા દેખાડે છે; પણ રાજને ઇલાચીની કલાની કે નટની વિદ્યાની પડી નથી. એ તો રૂપસુંદરી મલ્લિકાનું ચીવન, શ્રમ તેમ જ લગ્નથી ગૌર બનેલું એ મુખ્યાર્વિંદ જ લેયા દેરે છે. જ્યારે કુમાર દોરણ પર રમત કરતાં બાળુના એક મહાનમાં જુદું જ દૃશ્ય નિહાળે છે. ત્યારપછી ત્રીજા દિવસે.]

મલ્લિકા : બાપુ, બાપુ, હું તમારે પગે પડું છું. મારી વિનંતિ સાંભળો.

બાપુ : એ નહિ બની શકે મલ્લિકા! તારો વિવાહ ઇલાચી સાથે નહિ થઈ શકે.

મલ્લિકા : કારણ?

બાપુ : એની શરત મુજબ એ પોતાની નટકલાથી રાજને રીઝવી શક્યો નથી.

મલ્લિકા : રાજ પ્રસન્ન ન થાય એમાં ઇલાચીકુમારનો શો વાંક? કેટલું સુંદર એ નાચતો હતો! દેહના તો એ કટકે કટકાં કરી નાખતો હતો, જતાં રાજ તો એના સામે નજર કર્યાં વગર મારા રૂપ સામે જ ચીટ માંડીને બેઠા હતા.

બાપુ : એમાં મને ઇલાચીનો જ પરજન્ય દેખાય છે. તારા રૂપ આગળ એની કલા કંઈ પણ વિસાતમાં નથી. રાજએ એનો ચુકાદો આપ્યો છે. દુનિયાને ડોલાવે એવું આ રૂપ એવા નાચીઝ માનવીને સોંપાશે? અને તેમાં જ એ તો શરતમાં હાર્યો છે.

મણિકા : પણ હું એને ચાહું છું, બાપુ !
તે' એની બેડે પરણવાનું વચન આપ્યું છે.

બાપુ : એ નહિ બને મણિકા, મારી સાથે ના છે.

મણિકા : પણ હું એને પરણવાની ના પાડીશ તો એના રિલેને આચો લાગશે; કદાચ એથી એનું મોત—

બાપુ : ભલે મૃત્, ઇલાચી કરતાં રાજ શું જોડા છે ? એ તને પટરાણી જનાવવા માગે છે. આજ સવારે જ રાજનો માલુસ આવીને મને કહી ગયો કે—

મણિકા : શું ?

બાપુ : રાજએ મને રાજમહેલમાં બોલાવ્યો છે. એ તારા રૂપ ઉપર મોહિત થયા છે. તારું કિસ્મત બદલાશે મણિકા. તું રાજની રાણી થઈશ.

મણિકા : એ નહિ બને બાપુ, રાજને હું પ્રિયારું છું. ઇલાચી સાથે વરવા સરખાયેલો આ રૂઢ અન્યને પડાચો પણ નહિ લે.

બાપુ : જોઈ છું કે મારી આશાને તું કેમ ઉઘાપી રહ્યો છે ? ઇલાચી બિખારી છે, એણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે.

[ઇલાચીમાર અને ડ.]

ઇલાચી : મેણે એમ કહ્યું કે હજી સર્વસ્વ મારી પાસે જ છે.

બાપુ : શું છે બિખારી ? બાપનું ઘર, પાણી, માલમિલકત બધું તો ગુમાવી ભેડા છે.

ઇલાચી : કારણકે તમારી પૂટી કન્યાએ મને એના રૂપમાં અંધ જનાવ્યો હતો, પણ જાણે મારી આંખો ઊપડી છે, મારો આત્મા ભગ્યો છે, મને લાગે છે કે મેં બધું ગુમાવ્યું નથી. સંમમ અને ચારિત્ર્ય હજી અખંડ છે, એ જ મારી મૂકીને આધારે અહીંથી ચાલ્યો બહાર.

મણિકા : કુમાર, મારા કુમાર, ક્યાં જયો ?

ઇલાચી : નેણે મારા ચક્ષુ જોઈ નશ્તમાં એ સાધુમંત્ર સાથે. એમણે મને દીક્ષા આપવા-

નું વચન આપ્યું છે.

મણિકા : કેવી ઢંગબગરની વાતો કરો છો ! તમે તો અમારી વચ્ચે જ છો. મુનિ-મહારાજને ક્યારે મળ્યા હતા ?

ઇલાચી : મઠ કાલે રાત્ર સમયે આપણે દોરમાં પર ચડીને નાચતાં હતાં. ત્યારે મેં કેતું મુંઝવણ લેયું ! કેવો અપૂર્વ એ સમય હતો !

મણિકા : શું બેપું, કુમાર ?

ઇલાચી : મેં બેપું તો એક સાધુ મહારાજે શિક્ષા લેવા ડેલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને એક અત્યંત રૂપવાળી સ્ત્રીએ આવીને એમને શિક્ષા આપી. કેવો અપૂર્વ સમય હતો ! બંને પુરાન હતાં, અનુકૂળ કોઈત હતી, બાબુમાં રંગા જેવી પુરાન સ્ત્રી હતી, છતાં સાધુના નયનમાં અપાર લગ્ન અને કરુણા હતી. સંબંધમાં પાછા ફરતા સાધુને એકેએ મારું આત્મજ્ઞાન બની ઊઠ્યું.

બાપુ : કેવી મારી વાત કરે છો ?

મણિકા : તમારા હૃદયમાં થોડો આંચો લાગ્યો, કુમાર ! મને જણાવ્યો !

ઇલાચી : મને મારી ભત પર પૂણા ખાવી. હું કેટલો પામર છું અને સાધુ કેટલા મહાન છે ! એને રંગાનું રૂપ પણ ગાળી રાખું નહિ અને હું એક નરકન્યાને બેપું પ્રથમ દષ્ટિએ જ મોહમાં પડ્યો. મને થયું કે સંમમ અને તપ એ જ જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે; બીજું બધું અર્થ છે. રૂપની લાલસા એ તો માત્ર સંમોહ છે. સંમોહના ત્યાગમાં જ મુક્તિ છે—આજે સવારે એ સાધુ મહારાજને શોધી કાઢી હું તેમના પગમાં પડ્યો અને દીક્ષા આપવા વિનંતિ કરી. હું બેપું મણિકા—સાધુતાની પગડીએ.

મણિકા : રહો મારા કુમાર, હું પણ આવું છું. તમારા વગર એકલી રહી આ સંસારમાં હું શું કરીશ ? સાધુ મહારાજને કહેલો કે મને પણ મેત ચીવર ઝોડાડો ! [પડાડો]

પતંજલિ ન યોગદર્શન

શ્રી શાંતિલાલ લા. બેધી

એમ. એ.; એસ. ટી. સી.; વિદ્યાલંકાર

વિશે તદ્દન આછો પરિચય ગીતામાં પ્રાપ્ત થાય છે ખરો. પણ એની સંપૂર્ણ વિગતો તો યોગદર્શનમાં જ મળી શકે છે. અનેક દંતકથાઓના હુમ્મોટથી ભરે મહર્ષિ પતંજલિની જીવનરેખા કદાચ વીરજાયેલી હશે, પણ જીવનકાર્ય સર્ગમાં અમનાં ગદાબદ્ધ, ચરન્દાસ તથા યોગદર્શન તો સૂર્યતેજ સમાં પ્રકાશવર્તા જ છે. એખરે અહીં યોગદર્શનના કર્તાના જીવનની ઉપલબ્ધ રૂપરેખા તથા યોગ વિશે સામાન્ય જ્ઞાન આપ્યું છે.

હિંદુઓ સ્વૃક્ષ, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર જગતનો વિચાર દર્શનશાસ્ત્રો દ્વારા કરે છે. દર્શન એટલે સંશય-વિષયવસ્તુ વિષે યોગ્ય અપેક્ષા જ્ઞાન. કેવળ તકથી નિષ્પન્ન થયેલ અનુમાનો દિદુર્દર્શનકારોને અધૂરા લાગે છે જે દર્શન ન્યાયયુક્ત, તર્કસંગત, શ્રુતિને અનુસંગત અને અનુભવગમ્ય હોય તે જ દર્શન અબાધિત અને સંપૂર્ણ છે. દર્શનકારો બુદ્ધિના કાર્યપ્રદેશને મર્યાદિત ગણે છે. જે વિષયમાં બુદ્ધિ-તર્કશક્તિની કામ લઈ શકાતું હોય ત્યાં જરૂર દર્શનશાસ્ત્ર બુદ્ધિ-તર્ક-અનુમાનાદિ પ્રમાણનો છૂટથી ઉપયોગ કરી બેસે છે; પરંતુ જ્યાં બુદ્ધિ કૃતિત ચર્ચ પરિવર્તન કરી પાછી ફરે છે, ત્યાં આસપ્રમાણ અને શ્રદ્ધાથી કામ લેવામાં આવે છે. એટલે દિદુર્દર્શનકારો શરૂઆતમાં બુદ્ધિથી જેટલું કામ લઈ શકાય તેટલું લઈને સદજ્ઞાન- (જં. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) થી સત્યોને આત્મસાત્ કરે છે. એક આધુનિક સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ કહે છે કે 'જ્યાં બુદ્ધિ કૃતિત થાય છે ત્યાંથી સદજ્ઞાન શરૂ થાય છે.' શાંતિપર્વમાં ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે 'અન્તિયાઃ સ્વલ્પં ચ માયાઃ ન તાન તર્કજ્ઞ યોજન્તે'. ખરેખર જે વસ્તુઓ અધિભ્રમ છે તેનો વિચારણામાં તર્કનો

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્ક સમાં આપણાં પદ્ધર્શનશાસ્ત્રોમાં વ્યવહાર, સામાન્ય જનને પણ આશ્વસ્તકર્મ યોગદર્શન છે. માનવી વશલેખી પ્રણાલી પ્રમાણે આછામાં એછા પ્રમાણ મૂત પતિલ સ યોગદર્શનના પ્રણેતા પતંજલિ માટે મળી આવે છે. એ આપણું કમલાગ્ર્ય છે. યોગ

વિનિયોગ ત કરવો બેઠકે 'આ મીતે આય' તત્ત્વજ્ઞો માત્ર તર્કને અનુસરતા નથી; પરંતુ શ્રુતિ, તર્ક અને સ્વાનુભવ-એ ત્રણેનો સમય સમન્વય કરીને જીવનના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો વિચાર કરે છે.

આના આયદર્શનકારોમાંના એક મહર્ષિ પતંજલિ છે. આ પતંજલિ ક્યારે થયા ક્યાં થયા અને તેમણે કયાકયા શ્રેણી રચના કરી વગેરે સંપૂર્ણ માહિતી હજી સુધી આપણને મળી નથી.

પુરુષોમાં તેમનું નામ ઘણીવાર મળી આવે છે. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રલયકાળ ખંડમાં બ્રહ્માના દ્વિતીયપગમના શ્વેતવરાહ કલ્પના વૈવસ્વત મન્વન્તરના અઠાવીસમા દ્વાપર યુગના અંતમાં તે જન્મ્યા હતા. પરંતુ આ માહિતી ઉપરથી તેમના સમયનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપણને મળતો નથી તેમના પિતાનું નામ અગ્ની અને માતાનું નામ ગૌલિકા હતું. ગૌલિકાને પુત્ર ન હતો એટલે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તે મુશ્કેલીનાયણની ઉપાસના કરતાં દર્તા. નિત્ય મુશ્કેલીગવાનને અર્ધ આપી ભક્તિભાવ પૂર્વક તેની પૂજા કરતાં દર્તા મુશ્કેલીગવાનના વંશનથી પ્રાપ્ત થયેલ પુત્રનું નામ પતંજલિ મળવામાં આવ્યું. તે બાળક ન્યારે મોટો થયો ત્યારે

તેજે માતાને કહ્યું : 'માતાજી હું તપ કરવા બંધે છું. જ્યારે તમે મારું સ્મરણ કરશે ત્યારે હું તમથી પાસે આવીશ.' એમ કહી તે શંકરની આજ્ઞાન કરવા ગયી. આશુતોષ શંકર પ્રસન્ન થયા અને તેને ભજવાન પાણિનિના બ્યાકગ્લ ઉપર મદાભાષ્ય રચવાનું સામર્થ્ય આપ્યું. આ એક પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી દત્તકથા છે. આ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન તારવી શકીએ કે પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપર મદાભાષ્ય રચનાર પતંજલિ અને યોગસૂત્રના રચયિતા પતંજલિ કદાચ એક અને અભિન્ન હોય.

આ ઉપરાંત વિદ્વાનોમાં એક બીજી વાત પણ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે, કે પતંજલિએ ચરક નામના વૈદકશાસ્ત્રની રચના કરી તેને ભારતવર્ષમાં પ્રચાર કર્યો હતો. મદાભાષ્યમાં 'વાતિવં ર્વસિદ્ધ એન્મિદમ્' વગેરે શબ્દો છે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ચરક નામના વૈદકશાસ્ત્રના રચયિતા અને મદાભાષ્યના કર્તા પતંજલિ એક હોવા ભેદથી મદાભાષ્યમાં યોગનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એમ કહિત પણ નહીં કે મદાભાષ્ય અને યોગસૂત્રોના પ્રણેતા જુદા હોવા ભેદથી; કારણકે મદાભાષ્યમાં યોગનો ઉલ્લેખ કરવો પ્રાસંગિક જણાયો નહિ હેય. યોગસૂત્રના ચોથા પાઠના પ્રથમ સૂત્ર 'ઝગ્યો-વધિમન્દતપઃતમાપિજ્ઞઃ સિદ્ધયઃ'માં જોગિનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે ચરકશાસ્ત્રના કર્તા અને યોગશાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા એક અને અલિપ્ત હોવા ભેદથી.

એક બીજી હોતોક્તિ પણ આ સજ થઈ પ્રચલિત છે. એકવાર ગોતમ દેશમાં મહામુનિ પાણિનિ તપશ્ચર્મા કરતા હતા. સૂર્યદેવને અર્ધ આપણી વેળા તેમની અંજસિમાથી સંપન્ન બન્યું ત્યારે પાણિનિ સહેજ બાજકરે મર્મગાયું. આથી પાણિનિ સહેજ

નિસ્મિત અને ભક્તીત થયા. એટલે સંભ્રમથી બાજકને 'કં મગન્' ને બોલે 'ગોતમાન્.' પ્રજ્ઞ સ્વતરક બાજકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'મગેદમ્.' પાણિનિએ પૂછ્યું. 'વમ્ તસ્માદ રેષ' (તારો કે છતાં મયો?) જવાબ મળ્યો 'તયા હા' (તમે દરી હોધો). પ્રત્યુત્તર મતિ બાજકના આ જવાબથી પાણિનિ પ્રમદ થયા અને બ્યાકગ્લ વિષયમાં તેનું પ્રાવીણ્ય ભેદને ચેતાનાં કર્યો ઉપર મદાભાષ્ય રચવાનું કહ્યું. આ રીતે પતંજલિને આર્ષદષ્ટિ સાંપડી.

ઉપરાંત દત્તકથાઓનો નહીં ધ્યાન છે કે ચરકશાસ્ત્ર પછીજ, મદાભાષ્યના રચયિતા અને સુપ્રસિદ્ધ યોગસૂત્રોના પુરસ્કર્તા એક અને અભિન્ન હોવા ભેદથી એકમેકથી અત્યંત જુદા વિષયો ભણવાનું કેટલું અગાધ સામર્થ્ય તેના દર્શી, તેની કાવના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. ઉપરની બધી દત્તકથાઓને ભણે કે સંકેપિત કરી રેતો હોય તેવા એક અતિપ્રાચીન શ્લોક પણ સુપ્રસિદ્ધ છે :

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચં

મદઃ કરીરસ્ય ચ વૈદરેન ।

યોગજગોત પ્રગ્ મુનીનામ્

પતંજલિ પ્રાચીનતાડસિ ॥

યોગસૂત્રો રચીને જેણે મનુષ્યના મનના પ્રહરે દૂર કર્યા, વ્યાકરણશાસ્ત્રની રચના કરી મનુષ્યનું પદ સંબંધી જ્ઞાન વ્યવસ્થિત અને શાસ્ત્રક કહ્યું અને વૈદક ઉપર જંબ રચીને જેણે શરીરના રોગને દૂર કર્યો તે મુનિમેક પતંજલિને હું હાય મોટી નહું છું.

ઉપરાંત દત્તકથાઓ સિવાય પતંજલિના જીવન ઉપર મહારા પાંડનાર કોઈ પણ વસ્તુ દાલમાં આપણી પાસે નથી; એટલે આ સમયે યોગીજન સજ થી માત્ર આટલું જ બહારી આપણે આપણી જિજ્ઞાસા પૂરી કરવી પડશે.

યોગશાસ્ત્રની ઘણી બાબતો કહી ચેતા-અતર ઉપનિષદોમાં તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્-

ગીતામાં છૂટીછૂટી વેરાચેલી નજરે પડે છે, પરંતુ કોઈ દેકાણે તેનું શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ વર્ણન નજરે પડતું નથી. આથી પતંજલિએ યોગવિષયક સઘળું જ્ઞાન સંગોપાંગ એકત્રિત કરી સુસુક્ષ્મતાના ઉદ્ધાર માટે ચાર પદોમાં વિલક્ષ્ય કર્યું છે. આ દર્શનને પાતંજલ યોગદર્શન કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ પાદમાં ઉત્તમાધિકારી માટે સમાધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે માટે તે પાદને સમાધિપાદ કહે છે. બીજા પાદ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ અધિકારીઓ માટે છે. તેમાં ક્રિયાયોગ અને અષ્ટાંગયોગનું વર્ણન માહિતીપૂર્ણ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને આ પાદમાં સાધનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એટલે તેનું નામ સાધનપાદ છે. ત્રીજા પાદમાં યોગ વિષે નિજાસુના હૃદયમાં શ્રદ્ધા સ્થાપના માટે સંયમશક્તિથી પ્રાપ્ત થતી અનેકાનેક વિભૂતિઓનું રસપ્રદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનું નામ વિભૂતિપાદ છે. અને ચોથા પાદમાં યોગના મુખ્ય ફળ કેવલ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે પાદનું નામ કેવલ્યપાદ રાખવામાં આવ્યું છે. આ તે માત્ર બધાં સૂત્રોનો અનુક્રમણિકારૂપે સાર જ આપવામાં આવ્યો છે.

યોગશાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એ છે કે મનમાં ઉત્પન્ન થતી ચંચળ વૃત્તિઓ, રાગ, દ્રેષ, અહંતા, અભિનિવેશ વગેરે ચિત્તના પ્રિયોપોને ધારણના, ધ્યાન અને સમાધિ દ્વારા દૂર કરી મનુષ્યની અંદર રહેલ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી આત્માની અગાધ શક્તિ અને અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું; જેથી સંસારના જંજાવાતો, હૃદો વગેરે મનની સ્થિરતાનો ભંગ ન કરે અને મનુષ્ય પોતાની બંતને સંપૂર્ણપણે યોગબળે.

‘યોગધ્વિત્તિનિરોધઃ’ એ પાતંજલયોગનું પ્રસિદ્ધ મુત્ર છે. ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ

કરવો તેનું નામ યોગ.’ આ ચિત્ત શું અને વૃત્તિઓ શું છે તે સમજવાની ખાસ જરૂર છે. આપણને આજો છે, પરંતુ તે માત્ર આજો કંઈ પદાર્થને બોધ શકતી નથી, આજો સાજ અને સારી હોય છતાં આંખ પદાર્થને બોધ શકતી નથી. ઘણા માણસો ઊંઘતા હોય છતાં આંખ ઉઘાડી રાખે છે, પરંતુ તે વખતે કોઈ પદાર્થને બોધ શકતા નથી. આપણા મગજની અંદર જે નેત્રેન્દ્રિય રહેલી છે, તેનો બે નાશ કરવામાં આવે તો એકલી આંખ કશું બોધ શકતી નથી. આ નેત્રેન્દ્રિય સાથે મનનો સંયોગ પણ આવશ્યક છે. એટલે પદાર્થના દર્શન માટે ત્રણ તરતુઓ જરૂરી છે. તે છે નેત્રેન્દ્રિયનું બાહ્ય ગોલક, નેત્રેન્દ્રિય અને મન. આ રીતે ત્રણેનો સંયોગ થતાં દર્શનની ક્રિયા શરૂ થાય છે; અને બાહ્ય પદાર્થ આપણા મનમાં એક બંતની પ્રતિ-ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે.

આ પ્રતિક્રિયાને પરિણામે મનમાં વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે. આ રીતે આપણા દૈનિક જીવનમાં આપણે ઘણી વસ્તુઓ બોધી છીએ, સાંભળીએ છીએ, સૂંધીએ છીએ, અહીંએ છીએ. આ બધી ક્રિયાઓની સામી પ્રતિક્રિયાઓ જન્મે છે. અને તે મનમાં એક પ્રકારની વૃત્તિઓ જન્માવે છે. આને લઈને મન શુદ્ધ રહેતું નથી. મન દેવળ ‘મન’ની અવસ્થામાં નહિ રહેતાં ‘વૃત્તિઓ’ની જ અવસ્થામાં રહે છે. મન પોતે જ વૃત્તિઓનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મનની આ બંતની આદત સ્વાભાવિક છે. ઉપનિષદકાર કહે છે કે ‘પરામિ ત્વાનિ વ્યવૃણ્ણ સ્વયંમુઃ’ બ્રહ્માએ છદ્ધિયોને બદ્ધિગામી કરી છે’ એટલે છદ્ધિયો સ્વાભાવિક રીતે બાહ્ય વિષયોને જ સ્વીકારે છે અને તેની પ્રતિક્રિયારૂપે મનમાં અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓ જન્મે છે.

આ વસ્તુ આપણે એક ઉદાહરણ લઈ સમજીએ. એક શાંત, સ્વચ્છ જળવાળા જળા-

શબ્દની કલ્પના કરે તેમાં એક નાનો એવો પથ્થર નાખે, તે પાણીમાં અનેક વર્તુળો થશે અને લઈને જળની સપાટીની શાંતિનો ભંગ થશે અહીં પદાર્થો પથ્થરને રથાને છે શાંત જળાશય જ્વલિતિત મનને રથાને છે અને જળાશયમાં ઉત્પન્ન થતાં વર્તુળો મનમાં ઉદ્ભવતી જ્વલિતિને રથાને છે ભગવાન પતંજલિ કહે છે કે જો આ જ્વલિતિને નિરોધ કરવામાં આવે તો યોગ પ્રાપ્ત થાય મૂળ મનમાં ફેરતી શાંતિ હોવી જોઈએ તેની કલ્પના આપણે જ્વલિતિયુક્ત મન વાળા માણસો કેવી રીતે કરી શકીએ? જો આપણું મન જ્વલિતિથી તદ્દન રહિત થાય તો તે શુદ્ધ સ્થિતિ સમાન નિર્મળ થાય છે અને તેમાં આપણા શુદ્ધ સ્વભાવનું દર્શન થાય છે આ શુદ્ધ સ્વભાવનું દર્શન તે જ યોગ આપણા શુદ્ધ મગરહિત સ્વત્ત્વનું દર્શન અને જ્ઞાન તે જ યોગ છે ‘યોગ’ શબ્દ ‘યુગ્મ’ ખાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે તેનો અર્થ ‘જોડવું’ થાય છે કોનું કોની સાથે જોડાણ કરવું? આપણા સ્વત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વત્ત્વ સાથેનું જોડાણ તે યોગ

‘તદા દ્રઢ સ્તસ્યેકસ્થાનમ્’ ત્યારે જોઈએ કે જ્યારે મન બધી જ્વલિતિથી મુક્ત થાય છે ત્યારે જોનારનું સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થાન થાય છે જ્યારે મન નિર્મળ, શુદ્ધ અને તરંગરહિત બને છે, ત્યારે આપણે આપણા સ્વરૂપને જોઈ શકીએ છીએ ‘જ્વલિતિરવ્યવિતરમ્’ પરંતુ જ્યારે મન જ્વલિતિરહિત થતું નથી ત્યારે તો દ્રષ્ટા જ્વલિતિ સાથે તફાકાર થાય છે અને જ્વલિતિને જ સ્વસ્વરૂપ માની બેસે છે કોઈલે સુખદુઃખ, લાલકાદાનિ, શીતઉષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વોષી પર ઘઈ શકે તો નથી

ત્યારપછી ભગવાન પતંજલિ આ યોગ સિદ્ધ કરવા માટે સાધનમાર્ગ બતાવે છે આ સાધનમાર્ગનો અંગીકાર કરેક જણ કરી

શકે છે તેમણે બતાવેલ માર્ગ અતિઆપક અને શુદ્ધિશાળ છે આ યોગશાસ્ત્રની રચના સાંખ્ય શાસ્ત્રની રચના ઉપર થયેલી છે આ સર્વ આત્મરબાણ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે સાંખ્યશાસ્ત્રની કરેલી મીમાંસા અત્યંત વ્યાપક અને વૈજ્ઞાનિક છે, કશું શંકા ઉપર છોડવામાં આવ્યું નથી ભગવાન પતંજલિએ સચવેલા સાધન માર્ગોમાં ક્રિયાયોગ અને અષ્ટાંગયોગ એ મુખ્ય માર્ગો છે આ અષ્ટાંગયોગને રાજયોગ પણ કહેવામાં આવે છે રાજયોગના પ્રધાન પુરસ્કર્તા શ્રી ભગવાન પતંજલિ છે પતંજલિના યોગ દર્શનના રચના ઉપરના દીકારા રાજયોગને જરા ગૂઢ કરી મૂકે છે દાખલા તરીકે, ભગવાન પતંજલિ પ્રાણાયામ વિષે ખાસ છંદી અર્થમાં નદિ ભીતરતાં માત્ર એટલું જ કહે છે કે પ્રાણનો સંયમ કરવાથી મન શાંતિપ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ત્યારપછીના યોગાધ્યાયોએ પ્રાણાયામને રાજયોગમાં મુખ્ય સ્થાન આપી દીધું છે

આમ આપણે અહીં લઈએ કે મનનો સંયમ કરવામાં રાજયોગનું શિક્ષણ અતિ મહત્ત્વનું છે પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરવાના મુખ્ય ત્રણ માર્ગો જ્ઞાનયોગ, વ્યક્તિયોગ અને કર્મયોગ છે આ ત્રણ માર્ગો પૈકી કોઈ એક માર્ગમાં વૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રગતિ સાધનારને આ રાજયોગ અતિમહત્ત્વનો છે કોમાં બતાવેલી ક્રિયાઓનું અનુશ્ઠાન જો મનુષ્ય શરૂઆતમાં કોઈ ચરના ઉપરના અનુસાર કરે અથવા તો જો યોગી સરકારી જીવ હોય તો યોગના હૃદયમાં ઉદ્ભવતી પ્રેરણા અનુસાર કરે, તો યોગના કેન્દ્ર તરફ મેવાસ કરનાર પાંચને આ પાતંજલ યોગનું શિક્ષણ અને અનુશ્ઠાન સત્વર સિદ્ધિ આપશે તે નિઃસંદેહ છે મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં યોગ એ એકમાત્ર વિધાય છે અનુષ્ઠાને વ્યવહારિક તેમ જ પારમાર્થિક ક્ષેત્રમાં આ એકાગ્રતાની આવશ્યકતા રહે છે વ્યવસાય-વાણિજ્ય માણસ વ્યવહારમાં પણ નકામો કરે છે

મગજની નબળાઈ

ડૉ. નાથાલાલ જે. દવે

જેને કમ પડ્યું છે તે સર્વ માટે આહીં અર્થથિલો

માનના મુખરેલા જમાન માં આ વ્યાખ્યાના દંદીઓ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આપણા સમાજની ડેલોકરગી તથા આદા:ચિદારને થતો હીન, મિથરા અને અતિયોગ તેનું મુખ્ય કાણુ છે: અત્યારે સંપૂર્ણ તદ્દરતી ભોગવતા માણસો ધણા થોડા જ જોવામાં આવે છે. તેમને કંઈ ને કંઈ કરિયાદ કરતા સાંભળીએ જ છીએ. તેમાં દેટકીક કરિયાદો તો ઓવી વિચિત્ર હોય છે કે દરદી પોતાને યું રોગ થાય છે ને બહો પણ શકતો નથી, તેમ જ ચોક્કસ કહી પણ શકતો નથી. તંથી કરીને વેદો તેમ જ ડોક્ટરો તેવી અધૂરી અને અચોક્કસ દહીકતો ઉપચાર શો વ્યાધિ છે તેનો નિર્ણય કરી શકતા નથી અને પરિણામે આડીઅવળો

આધ્યાત્મિક હેતુમાં તો અનેકશર્જીય મન અતિવિશેષકાંક છે એટલે આ હેતુમાં તો તેની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા છે.

આ રાજયોગના ચાર પદોના સમગ્ર સિદ્ધાંતોને દૂકમાં આવરી લેનાર પરંપરાથી ઊતરી આવેલો સંપ્રાદય લોક નીચે પ્રમાણે છે:

નિદાનં તાપાનામુદિતમય તાપાય કવિતા:

સદ્ગતિરશમિર્દિતમિદ્ધ યોગદ્વયમગ્નિ ।

કુતો સુત્તરજ્ઞા ગુણગુણમેદ: સ્ફુટતરો

દિવિસ્તો કવલ્યં પરિગલિતતાના ચિતિસ્તો ॥

શક્તિ ને ઉંમરનું પ્રમાણુ ધ્યાનમાં રખ્યા વિના વધુ માનસિક શાળ ઉપોડવામાં આવે તો તેને પરિણામે અપુરતી ઊધ, મદાંશ, હાથપગમાં કળાર, વારંવાર શસ્ત્રચૂક, આખો જીંડી જતી ને વિચારણામ એવી પરંપરા આવે છે. શહેંની શુભગતી પ્રલભા આ મેળના દરદીઓ દિનપ્રતિદિન વધતા જાય છે. એવા સંયોગોમાં મગજ સચે જ પ્રથ વિચારણોચ જી રહે છે.

ચિકિત્સા થાય છે અને જોઈએ તેવું સુંદર પરિણામ આવતું નથી.

આ જમાન માં સેંકડે પોષાસો ટકો જેટલા યુવાનો દુર્બળ, નિરુત્સાહી આખના યોગા અંદર ઘેસી ગયેલા અને ગાત્રમાં ખાત્ર પડી ગયેલા દ્વાપિંજર જેવા જોવામાં આવે છે. તેમાંના દેટકાકતો જાણી જેળવણી લીધેલા અગર તો ચાલુ અભ્યાસ કરતા હોય, તેમ જ હલના જમાનાની બેનકૂદી ભરેલી ફેશન પ્રમાણે જિંદગી ગુજ તા હોય છે. વળી દેટલાક અકાળે રુદ્ધવ પામેલા શિથિલ પોતાનો કામધંધા પણ માંડમાંડ ચલાવતા હોય. તેમ જ વાંચનારજીવાનુ કામ પણ જેમતેમ બળાતારે માંડમાંડ કરતા હોય, અને વાતચાતમાં માથું ચડી આવતું હોય તેવા પણ વિશેષ જોવામાં

આ સંવના પ્રથમ પાઠગાં-આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક અને આધિર્દૈવિક આ ત્રિવિધતાપનો કલ્પેષ્ય કરવામાં આવ્યો છે; અને તે દુ-ખો શા દારણથી ઉદ્ધવે છે તેવું કારણ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે જીન પાદમાં સ પ્રજ્ઞાત અને ચાત્ર પ્રજ્ઞાત ન મના જ પ્ર નસ્તા થામનું, યોગનાં આઠ બંગે સ્થિત વર્ણન કર્યું છે ત્રીવિદ પદમાં શુભ અને પુરુષનો વિવેક અથવા પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિવેક કે જે મોક્ષનું સાધન છે તે જીજ્ઞાસા વિરુધ્ધ રીતે રચત હોય છે: અને સ્વપ્નપાદમાં આ ચેતનશક્તિ-ઉપદેશક ત્રિવિધ તાપની રુદ્ધ સ્થિત છે એમ ઉપદેશના કવન વડે રચત હોય જતવ્યું છે.

આવે છે દાઘ અગર પગમાં કુળનર થતી હોય તો ડોર્મ કહેશે કે મારુ હોહી નમડી મધુ છે, તો ડોર્મ કહેશે કે મને ધાતુની નળખાઈ છે, અગર પેશાબ કરતાં ધાતુ બધ છે તો ડોર્મ કહેશે કે મને મૂંઢ ધાતુમ ભોગવવાની છૂંદા થતી નથી!

આવા આ જમાન ની આપણે દોકોતો અને ફરિયાદો સાંભળીએ છીએ ને આપણે આપણા પૂર્વજોની શારીરિક સપ્તિ સાથે સન્માનમાં કીડીએ નીએ તે વખતે આપણને દિવ્યગીરી થાય છે અને શે શાના જેવું લાગે છે ક્યાં તેમના ગુલાબી અને હટપટ ચહેા અને ક્યાં આપણાં દાઢિપિજર જેવાં ચાંચાં! અચારે માણસો ન્યાં ત્રીસ-બારીસ વધનાં માંડ થાય છે અને જધાં રાત પડવા માટે છે અગર કરાવવા પડે છે ન્યારે આપણા વઢીલો એ સીએ સી વધ ની ઉમ તા દોય છતાં કંક પછુ રાત મયો ન હોર્મ સ પલ્ ની નીંમી દોય છે અચારે ન્યાં હોકર દસપદર વરસની ઉમતનાં થાય છે ત્યાં તો આંખે ચરમાં આવી ગયાં હોય છે ત્યારે આપણા વઢીલો તો ઠેક વઢકાલ પર્મ ત પછુ બધુ બપોવીગી રોકતા આ વધાનુ કાઢુ આપણી કુરેવો, સાચા પે વલુનો અભાવ, વેગરેબલ શી ખાવાનુ ચોખ્ખુ દૂધ મળે નહિ, દધિ ન છૂલે કળે વૃત્તસ કા વાર્તા 'હાહીનુ તો નમ પછુ સાંભળવા મળતું નથી ત્યાં શી મળવાની તો વાતજશી કાવી? અને તેને જલ્દે વધાવામાં, આજો દિવસ ચના રમાા લીચવા તથા સિગારેટો કુટ્યા કરવી, ને રાતના બેગાઉબગમ કરવાનાં કલ્લાક તો પેતાને બહુ જ ચોડી અગર મોટી લોધ આપવામાં બલ્લે કેમ ગીનવ સેતા હોય તેમ બીબને ફેશનમાં કહેતા હોય છે, કે ભાઈ, આપણને તો બાર વાઆ પહેલાં લોધ આવે જ નહિ! કેમ બલ્લે કીમ કહેવામાં કાઈ બીગર્મ આવી જતી હોય! ખાસ કરીને મોટાં ચહેરાં મુંઝર્મ અમલવાદ, કલકલ્લા

વગેરેમાં આવા હોયો બિરોધ બેવામાં આવે છે અ સિવાય આ રોગમાં-મગજની નળખાઈ થવામાં દાહ દેટલીક બિનનરરી તેમ જ વખરેપડતી રેળવણી પણ કારણભૂત લાગે છે પોકરાઓની કુમળી વયમાં જ તેમને કંટલા બધા વિષયો ભણાવવામાં આવે છે કે તેમનુ કુમળુ મગજ લીગતાં જ બહેરુ ધર્મ બધ છે આપણા સદ્ભાગ્યે આપણા દોહાના નેતાઓને મોરેમોરે પણ તેનુ જ્ઞાન મધુ છે અને તેમાં યોગ્ય મુધાનઓ ધર્મ છા છે તેમાં પણ દેવલો શીયુત સર્વ પાલી! આપણને નો અદેવાલ યોગ્ય પ્રમાણ પાડે છે અથેશમાં જેને ન્યુરેચે ન અમેા રોગ પહે છે તે આ રોગ મોટ ભાગે નેઓને વધારેપાતુ મગજનુ કામ કરર પડતું હેયુ જેવા કે વડીલો બિપ્રાઈઝી, કાનકુની, ન્યાય ધીરો મહેગાશમે નામુ લખનારાઓ, દલ હો વગેરેમાં વધારે પ્રમાણમાં ભેવામાં આવે છે

આ વ્યાપિમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણો અને ચિહ્નો થાય છે એ ઉપ થી એની કાલક તા રેટલી બધી છે તેને વાચકને સહેને ખ્યાલ આવી જશે અને એ ચાલુ જમાનાને એક મુખ્ય વ્યાધિ, હોઈ તે બિશે પછુ કઈ ભણવું નરરી છે

હરે આપણે આ વ્યાધિ થવાનાં કાણો ભોઈ કી મગજ ઉપર વધારેપડતો બેબે, તેમજ હદ કરતાં વધરે અપાતો મગજનો શ્રમ એ મુખ્ય છે તે સિવાય હલતોય વીપ'નો હીન, મિથ્યા અને ચતો અતિયોગ વધારેપડતી કામવાસના પ્રતિકુળ સંભોગને લીધે પતાણે પળાતુ પ્રજ્ઞચય, કુખી શુદસ સાર, રાવના એટા ઉભગત ખરજ કામોત્તેજક નવકરકાઓનુ વાથન સાચા અને સારા પોષણને અભાવ વગેરે મુખ્ય છે બધોય તથા વારવાર ધર્મ આવનુ અજીર્ણ પછુ આ વ્યધિ થવામાં અનુક ભાગ બજવે છે હવે આપણે ન્યુરેચેનીઆ વ્યાધિનાં ખ સ ચિહ્નો ભોઈ એ

આ વ્યાધિ લાગે વખત રહેતાં દરદી ઓડિયો થઈ જાય છે, વાતવાતમાં કોઈ ભરાય છે. કોઈની સાથે સારી રીતે વાત પણ કરી શકતો નથી, વહેમી થઈ જાય છે, ખોટીખોટી મનમાં બીક પેસી જાય છે. કોઈ કોઈ વાર કહેશે કે મારા મગજમાં અમુક જાતના અવાજ થાય છે, બીજાની સાથે બેઠો હોય પણ દરદીને લાગે કે જાણે પોતે એકલો જ બેઠો છે અને જ્યારે ખરેખરો જ એકલો હોય ત્યારે તેવે વખતે તો તેને બહુ જ બીક લાગ્યા કરે છે. આ જાતના રોગોને અંગ્રેજીમાં મોનોફોલિયા (Monopholia) કહે છે. કોઈ વખત જાણે તે કેમ કોઈ જંગલમાં અટવાઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યા કરે છે. જરા પણ ખુબખુબ કે કંઈ અવાજ થાય તો તરત ઘાડી બેઠો છે અને શરીરે પરસેવો છૂટવા માંડે છે. કોઈ કોઈ વાર કેમ જાણે તેનું આખું ઘર હાલતું હોય, અગર અમુક વસ્તુ તેના માથા ઉપર પડશે એવું તેને લાગ્યા કરે છે. કેટલાક આવા દરદી બહુ જ શરમાળ થઈ જાય છે, કોઈની સાથે ખુલ્લી વાત પણ કરી શકતા નથી. દરેક બાજતમાં વહેમી થઈ જાય છે, બેખમદારીવાળું કામ કરી શકતા નથી. કંઈ ભૂલ થઈ જશે અગર તો ભૂલ થઈ ગઈ છે એમ ખોટી રીતે માની લે છે. કેટલાકને અમુક જાતના ચાળા કરવાની ટેવ પડી જાય છે, કેટલાક એકલાએકલા બગસ્યા કરે છે, કેટલાકને શુક્ર-અપશુક્રનતા વહેમ ભરાઈ જાય છે. આવા અનેકજાતનાં માનસિક અવ્યવસ્થાનાં ચિહ્નો જણાઈ આવે છે. મતલબ કે તે મગજની વ્યવસ્થાનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે છે. આવા દરદીઓને રાત્રે ઊંઘ પણ નહીં જ આવે છે.

આ વ્યાધિથી પીગતતા રોગીઓ ઘણા અજાણેલા રહે છે અને તેથી કેટલાક લેભાચુ ઊંઘવાની તેનો ગેરવાલ હિસે છે. કેટલાક બેભાગી ફૂંકનારી એવી ઓટી અદેર ખજરોથી

લેભાઈ તેવા ખોટા ઉપચારોનો આશરો લે છે; પણ તેથી તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફાયદો થતો નથી તેમ જ પોતાનો રોગ ખટશે જ નહિ, એવો વહેમ વધારે સજ્જડ થતો જાય છે અને દરદી પરેશાન થાય છે. માટે આવા ખોટા પ્રાધિક્ષિયાઓથી સાવચેત રહેવું અને તેમાં નફસાતાં કોઈ સારા વૈદ અગર નિષ્ણાત ડોક્ટરની સલાહ લઈ તે પ્રમાણે વર્તવું. પોતાના વૈદ અગર ડોક્ટર પાસે પોતાની કોઈ પણ હકીકત છુપાવવી નહિ. જે નક્કર હકીકતો હોય તે બધી જ કહેવી. એથી તેના ઉપાયો લેવામાં સરળતા થાય અને રોગ જલદી મટી શકે. કેટલાક દરદીઓ શરમના માર્યા પોતાની કુટેવો અને બીજી એવી હકીકતો છુપાવે છે તેથી ફાયદાને બદલે તુકસાન થાય છે; માટે તેણે બિલકુલ કંપવું નહિ.

જે બંધકાંપ રહેતો હોય તો અકનાડિયામાં એકાદબે વખત એરડિયું અગર ત્રિકાની ફાટી જેવો હલકો સાધારણ લુલાખ લેતા રહેવું. ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેવું. રાત્રે જીંઘ આવે કે ન આવે પણ અમુક ચોક્કસ વખતે સૂઈ જ જવું, તેમ કરતાંકરતાં ટેવ પડી જશે અને ઉંઘ આવી જશે. માથામાં રાત્રે તેલ (ધૂપેલ) ઘસાવવું. મન આનંદમાં રાખવું. પોતાને કંઈ વ્યાધિ છે જ નહીં, પોતે તદ્દન તંદુરસ્ત છે એમ માનવું. કેટલીક વાર દરદીઓ કંઈ નહોવા છતાં પણ પોતાને કંઈક બીમારી છે એવું માની લે છે; માટે જેને અંગ્રેજીમાં વિલપાવર કહે છે તે પોતાનું હૃદયબળ કેળવવું ને બિલકુલ નાદિમત થવું નહિ. પોતાને આનંદ આપે તેવા આનંદી મિત્રોનો સંવવાસ રાખવો. સંગીતનો શોખ હોય તો તે પણ શીખવું અગર સાંભળવાની ટેવ પાડવી. સંગીત આવા મગજના વ્યાધિઓ મટાવવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંઓ સાથે પણ મમત કરવી.

તેમની કાલીકાલી ભાષા કહ્યુંને બહુ પ્રિય લાગે છે અને એમાંથી આનંદ મળે છે કે કઈ પણ નુકસાન મળુ હોય કે નેને લીધે મગજ ઉપર અસર થાય તેવું હોય ત્યારે રામઅરજી કરવું, પણ મગજનો કાળૂ ગુમાવવો નહિ રામનામ અમૃત વરદ છે અને તે લય કર દરો મટાડવાનો પરમ મંત્ર છે

હસ્તદોષ પણ આ વ્યાધિનું મુખ્ય કારણ છે કેટલાક આની પકડમાં એવા સપડાઈ ગયા હોય છે કે તેનાથી ફરી શકતા નથી અને પરિણામે પાવમાલ મઈ બય છે તેમ જ ગાંઠ બની બય છે આવા દરદીઓને ચિકિત્સક પોતાના પ્રેમાળ વતનથી તેના મનનો કંઈકે લેવો બોઈએ આસ્તેઆસ્તે તેમાંથી તે દર માય તેવા ઉપાયો શોધવા બોઈએ અને દરદસ પૂછું મટી જશે એવું તેના મન ઉપર દસાવવું બોઈએ

કામવાસના ઉત્તેજિત માય તેવો દલકી નવલકથાઓ તથા એવાં ચોટાં ચોપાનિયાં વાંચવાં બંધ કરી દેવાં બોઈએ કાઈ સારા ચરિત્રવાળા પુરુષોનો સદવાસ કરવો મહાત્મા ઓનાં જીવનચરિત્રો વાંચવાં અને તેનું મનન કરવું, બેથી આપણા મનને શાંતિ મળે મૃદસ સારમાં મેળ ન હોય તો સ્ત્રી તેમ જ પુરુષ બંનેએ અ-યોગ્ય અનુકૂળ મળુ બોઈએ એકબીજાને નકામા અણમો ન ઊતરતા પોતાનો મૃદસ સાર આનંદ માય તેમ કરવું બોઈએ

આવા દરદીઓએ સવારસાંજ ખુલ્લી દવામાં ફરવાની નિયમિત ટેવ પાડવી બોઈએ કુલ્લી સોઈવંથી મન ઉપર અસર માય છે તદુપરાંત શારીરિક કસરત પણ મળે છે બોરક પાચન માય છે અને તેથી જૂથ પણ સારી લાગે છે

કેટલોકે વાર આવા દરદીઓનાં સર્ગાવહાલાં ઓ પણ આ દરદ વખતવામાં મદદ કરે છે દરદીને બેતાં જ 'અર માર્ક, તું તો દુઝલો

પડો મથો મોહુ તો સાવ લેવાઈ ગયું' ! સાચું લગાડવા માટે આવા બોગ રાખે બોલી બોલીને માણસ વધારે મરિા ન હોય તો પણ તેના મનમાં પોતે કઈક વધારે મરિા છે તેવો વહેમ પેસી બય છે, તે કેમે કરી નીકળે તો નથી તેથી આવા દરદીને સર્ગાવહાલાંથી તદન અલગ રાખવો બોઈએ આવા દરદીઓ પાસે તો તેને હિ મત આપનારા- 'તને કઈ દરદ છે જ નહિ હમણું જ મગે જશે' એવું કહેનારા- હિ મતવાળા માણસો જ બોઈએ બોરાક પણ સારો પોષિક લેવો બોઈએ ખાસ કરી દૂધ વધારે પ્રમાણમાં લેવું બોઈએ અને આસ્તેઆસ્તે મથવું હોય તે પ્રમાણે દૂધ વધારે જવું ધીરજ અને શ્રદ્ધાથી પાંચથી સાત શેર સુધી તો અવશ્ય પહોંચી જવું, કારણ કે 'શય છુઠ્ઠકર પય' દૂધનું અઘલી વીય બને છે

પોતાથી બની શકે તેવા પ્રકારની કસરત કરતા રહેવું શરીરે તેલ ચોળવું અને બને તો ચ પી કરાવવી ચ પીધી શરીરના સ્નાયુઓ દઢ અને મજબૂત માય છે અને લોહીનું ફરવું નિયમિત માય છે, જેથી તે આ વ્યાધિ મટાડવામાં સારો ફાયદો આપે છે

ઔષધોપચાર આ વ્યાધિની દવાઓ માટે તો કોઈ સરૂ પેદરાજ તથા નિષ્ક્રાંત ઝોઝર પાસે જ જવું. કારણકે એ બધી દવાઓ દરદી પોતાની બંતે બનાવી અજર લઈ શકે તેવી નથી હોતી છતાં પણ કેટલીક મરગમ્યુ દવાઓ નીચે આપી છે તે યોગ્યતા પ્રમાણે લેવાથી અવશ્ય ફાયદો થશે

અગ્રેજ દવાઓમાં-ફોરફેટ, ગ્લીસેરો હોલફેટ, લેસીથીન, સ્ટ્રીકનીન, લોહ વગેરે દવાઓનાં મિશ્રણો મુખ્ય હોય છે

દેશી દવાઓમાં-લોહકરમ મવાલ શિલા જિત, રાના પાનાં, સંઘણું, વસતમાલતી, પૂછુંચીદોષ, મકરન્જ લેવાં ચોગ્ગ માવા તથા અનુપાન સાથે ઉપરોક્ત દવાઓ લેવાઈ

ઐદિક સુખનાં સાધનો દ્વારા થતી ઉત્પત્તિને અર્થથી ગૌણપદ આપાયેલું છે.

શુભરાતના સુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક શ્રી મહારાજાના શુરુ શ્રી કેશરનાથજીનું એક વાક્ય છે કે 'ઉત્પત્તિનો માર્ગ' સુખ અને સગવડતામાં અર્ધને પસાર થતો નથી.'

વિજ્ઞાનની અતિવિસ્મયકારક શોધોના આ નવયુગમાં માનવી ઉત્પત્તિને શિખરે ચઢ્યો છે, એમ આત્મશક્તિથી અજ્ઞાત જનો માને છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ વિના આધુનિક ઉત્પત્તિ એ સાચી ઉત્પત્તિ નથી એમ જગતના પરમતત્ત્વજ્ઞો અદ્યાપિ નીચરતાથી પડકારે છે.

સર રાધાકૃષ્ણનું લગ્ન છે, કે 'વિજ્ઞાને આપણને જ્ઞાનની મર્યાદા વધારી આપી; એટલા જ માટે આપણે માનીએ છીએ, કે આપણે પ્રકૃતિ પર છત મેળવી છે; છતાં આપણી ચોતાની આંતરિક પ્રકૃતિ પર આપણે દલું વિજય મેળવી શક્યા નથી. ને એ વિજય આપણાથી નેટલો દૂર અગાઉ હતો તેટલો જ અત્યારે પણ છે.'

આ ઉપરથી ભણી શકાય છે કે ઉત્પત્તિ-માત્રનો અંતર્ભાવ આત્મિક ઉત્પત્તિમાં ધર્મ જાય છે, એથી જ કહેવાયું છે કે 'નિત્ય જીવનની સત્ય શોધ વિષ્ટુ અન્ય શોધ સહુ પૂણ સમાન.'

ઉલ્કર્ષનાં સાધનોને સંગ્રહી સાધ્ય વસ્તુ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો, એ યોગનું સાદું સ્વરૂપ છે, માનવજીવનનું એ એક અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. સર્વોલ્કટ આનંદની પ્રાપ્તિ એ જીવમાત્રની મહદિચ્છા હોય છે, તેની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રત્યેક માર્ગને યોગ કહી શકાય. એનો અધિકાર ધર્મ પણ વહુના જિજ્ઞાસુને છે એમ યોગપારંગત ધીસુરેશ્વરાચાર્યે સિદ્ધ કરેલું છે.

કેવળ આર્ષીને મોળમળ કરી ખૂબ ધનમાલ મેળવી લેનાં, એનાથી વિશેષ જીવી

ભાવના જેમને નથી તેવા મનુષ્યો માટે શાંતનું કથન બંધવાદરૂપ હોય છે. પણ જેમના ચિત્તમાં ચોતાને જીવનનું તત્ત્વ સમજાય, ચોતે અને ચોતાનો સમાજ અબુધ્ધને માર્ગે વધે એવી ઉદાત્ત ભાવના ભરેલી હોય, તેમને મહાન પુરુષોનાં અનુભવ-સૂત્રો સચોટ માર્ગદર્શક બની રહે છે.

ઇલિયગમ્મ વિષયોના સંયોગથી આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ યોગાનંદની અપેક્ષાએ આનંદની અતિ ક્ષુદ્ર અવસ્થા મનાય છે.

ઐદિક સુખેચ્છાથી પર નિષ્કામકર્મ, અનન્ય ભક્તિ કે અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનના રાહે સંવિચ્છાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ મનુષ્યની સર્વોચ્ચ ઉત્પત્તિનું અંતિમ પદ છે અને તે જ યોગીને ઈસિત હોય છે.

શ્રી કેશરનાથ મહારાજા કહે છે કે 'યોગ કે સમાધિ સામાન્ય' મનને ચાતાં જ નથી એમ માનવાનું નથી. ચિત્તના એ સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને દરેકને એનો કંઈક અનુભવ છે જ. પણ એના પ્રત્યે લક્ષ્ય મળ્યું નથી. તથા એના ઉપર નિયંત્રણ મેળવ્યું નથી. આ એ ભેદ રહેલો છે.'

એ નિયંત્રણ મેળવવા માટે જ અનેક પ્રકારના યોગો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. અને તેઓનો સમાવેશ મુખ્ય ચારમાં ધર્મ જાય છે. (૧) હઠયોગ, (૨) લયયોગ, (૩) મંત્રયોગ અને (૪) રાજયોગ.

(૧) હઠયોગમાં પ્રાણાયામની પ્રક્રિયાથી શ્વાસોચ્ચ્વાસનું નિયમન કરી મેરુદંડના અંતર્ભાગે રહેલી કુંડલિની શક્તિનું ઉત્થાન કરવાનું હોય છે. શ્રી સ્વાત્મારામ યોગીદ્રે એનું 'હઠયોગપ્રદીપિકા'માં સચિરતર વર્ણન કરેલું છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એના સંબંધે લખે છે કે 'અંતઃશોધ વિનાના પ્રાણાયામાદિ બંધનનું એક સાધન બની મનુષ્યને મોહ-રૂપમાં વધારે કીડે લઈ જાય છે.' સ્વામી

વિવેકાનંદે કહેલું છે કે 'હાથોગ એ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિનો માર્ગ નથી, પણ એમાંની એકાદ બે કૃતિઓ પછી ઉપયોગી છે ' હાથોગનાં પદ્યરો-નેતિ, ધોતિ, નીલિ, જસિત, ત્રાટક અને કપાલભાતિ પ્રત્યક્ષ ગુરુ વિના જલુધા નુકસાન કરનારાં ગણાય છે

(૨) હાથોગમાં વિષયોની વિસ્મૃતિ કરવાના ઉપાયોનો સમાવેશ થાય છે એમાં પ્રાણાયામાદિ હાથોગની ક્રિયાના ક્રમ વિના જ શાંભવી મુદ્રાનાં અવ્યાસથી શરીરમાં આવેલા પદ્યરો પૈકી કોઈ એકમા દષ્ટિ, પ્રાણુ અને ચિત્તને શ્રદ્ધાવ્રવનામાં સ્થાપિત કરવાનાં હોય છે

(૩) મંત્રયોગમાં ' હ ' કારથી નીકળતા અને ' સ ' કારથી પ્રવેશતા સાસોઁઠવાસની કિમ્બા પર ધ્યાન આપી તેને પદ્ધતિસર ઉત્તરવી 'સોહ' જાપના અવ્યાસથી મનને સ્થિર કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે, અર્થાત્ અહોનિશ ક્ષણેવના અપમાં યત્તિને ભક્તિભાવે તદ્વચ કરવાની એમાં રેમ રહેલી છે તથા નાદાનુ સધાનની પ્રક્રિયાનો એ યોગમાં અતર્ભાવ ગણેલો છે

(૪) રાજયોગમાં ચિત્તની અનલભાકાર યત્તિનો નિરોધ કરવાનો આશય છે પત્તજીવિ યુનિએ એનો આજીવન અનુભવ કરીને ૧૯૪ સુત્રોમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે, જે 'યોગદશ'નને નામે યોગનામ છે સરળા યોગમાગેનિ આ યોગમાં જલુધા સમાવેશ થતો હોવાથી અને એના આરભનાં બે અંગે સિવાય બીજા યોગો અથજ જની જતા હોવાથી પદ્યરોમાં યોધુ દશ'ન શાસ્ત્ર પાતંજલયોગને ગણેલું છે જધા યોગોનો, એ નિમામક ૧૫ હોવાથી એને રાજયોગનું પ્રભાવશાળી નામ અપાયેલું છે એની આઠે અંગે કમ્બાનુસાર સિદ્ધ કરવાનાં હોવાથી એ અજંઝયોગના નામથી

પણ સુમસિદ્ધ છે એ આઠ અંગે અલુધાં જોવાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે

(૧) યમઃ એનાં યોગબધતાં ઉપાંગો પ્રચલિત છે પુરાણુ શાસ્ત્રમાં બાર, સ્મૃતિ શાસ્ત્રમાં દશ અને યોગદશ'નમાં પાંચ ગણેલાં છે, અર્થાત્ બાર અને દશ અંગોનો મુનિ પત-જસિએ નીચેના પાંચમાં જ સમાવેશ કરેલો છે (ક) અહિં'સાઃ કોઈપણ જીવને મન, વચન, કર્મથી દુશ્વરે નહીં (ખ) સત્યઃ જે સાચુ હોય તે જ બોલવું (ગ) અસ્તેયઃ પાંડી વસ્તુની ચોરી ન કરવી (ધ) અબ્રહ્મચર્યઃ એક પત્નીવ્રત કે એક પતિવ્રતથી છદિયનો નિગ્રહ કરવો (ક) અપરિગ્રહઃ નિર્વાદની વસ્તુનો અધિક સમ્પદ ન કરવો (શબ્દાથ' અ એટલે નહીં, અનંદિસાંહિસા નહિ કરવી અનસ્તેય=ચોરી નહિ કરવી, જણાઅથ' અબ્રહ્મની શોધ કરવી, અપરિગ્રહ=મક્ત હેવું' નહિ, અધિક સમ્પદવું' નહિ. હાનં પણ પરિગ્રહ ગણાય છે)

આ પાંચ યમોનું દેશકાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેઃ એટલે અપવાદ સિવાય પાલન કરવું, કરાવવું અને સમતિ આપવી તે સાવ'ભોમ માત કહેવાય છે

(૨) નિયમઃ આ નિયમઅંગનાં પણ યોગાં-વધતાં ઉપાંગો પ્રચલિત છે પુરાણુમાં બાર અને સ્મૃતિમાં દશ છે તેનો યોગદશ'નમાંના પાંચમાં સમાવેશ કરેલો છે એમાં એક ખાસ સરળતા એ છે કે આપણા અને હાથની દશ અંગોનો સાધ, તેના આધારે પાંચ વમ અને પાંચ નિયમની દિવસાત સહેજે સ્મૃતિ રહી શકે છે (ક) શીથઃ શરીર અને મન બંનેને શુદ્ધ રાખવી (ખ) સતોષઃ નિર્વાદનાં સાધનોમાં સાધારણુ પ્રયત્નોથી ને મળે તેમાં રાજ રહેવું (ગ) તપઃ ધર્મના પાલન માટે અગ્રતાથી કષ્ટ પડે તે સહન કરવું (ધ)

સ્વાધ્યાય : આવશ્યક સત્યાગ્રહોને અને સંધ્યાવંદન-પાઠપૂજા આદિ નિત્યકર્મોને નિયમિતપણે અભ્યાસ કરવો. (૩) ઈશ્વર પ્રાણુપન : સઘળાં સત્કર્મો ઈશ્વરની પ્રીતિ અર્થે તેને જ માટે કર્યાં છે એવી ભાવના રાખી નમ્રતા ધારી અહંકારથી રહિત થવું.

(૩) આસન : પદાસન અથવા સિદ્ધાસન વગેરેમાંથી કોઈ પણ રીતે આસાનીથી લાંબો સમય સ્થિર, ટટાર બેસી રહેવાનો મહાવરો પાડવાથી અળવિચળતા દૂર થાય છે. ત્રણ કલાક સુધી એક જ આસને બેસી શકાય, ત્યારે તે આસન સિદ્ધ થયેલું ગણાય છે.

(૪) પ્રાણાયામ : પ્રાણ-અપાન વાયુની ડાબા-જમણી શ્વાસોન્ધીસ લેવાની ગતિને નિયમિત રીતે અલાવવા માટે પૂરક, કસક અને રેચકના ક્રમથી પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવો. ચિત્તની સ્થિરતા માટે, પ્રાણની સ્થિરતા ઉપયોગી ગણાય છે. પ્રાણુચિનિમય અર્થાત્ મેસ્મેરિઝમના પ્રયોગો આ અગની જ વિશિષ્ટ પ્રક્રિયાઓ છે.

(૫) પ્રત્યાહાર : ચિત્તની વૃત્તિઓને બહારના ત્રિપથોમાંથી યત્નપૂર્વક દૂરથીને અત્યુર્ણ કરવા માટે કાર્મ એક નિર્ધારિત આકાર રૂપમાં વાળી લાવવાનો અભ્યાસ કરવો તે.

આ પાંચે અંગે યોગનાં બહાંગ ગણાય છે; કારણકે તે અંગોના દૃઢ પાલન વિના બાકીનાં અંગો સિદ્ધ નથી થતાં અને હવે પછીનાં અંગો યોગનાં અંતરંગ અંગો ગણાય છે.

(૬) ધ્યાન : ચિત્તની એકાગ્રતા માટે કાર્મ એક સાકાર વસ્તુ પર વૃત્તિને ચોટાડી રાખવાનાં યત્નને ધ્યાનનામ અપાયેલું છે. અહીં ઈશ્વરની પદ્મંગી મનની પ્રીતિનો વિષય બનાવી શકાય છે. મૃતિનો ઉદ્ભવ એને માટે જ થયેલો મનાય છે. બાર માત્રા

એટલે દશ સેકન્ડ સુધી ચિત્તની વૃત્તિ, ધ્યેયની સાકાર વસ્તુ પર સ્થિર રહે ત્યારે એક ધ્યાનસિદ્ધ થયેલી ગણાય છે.

(૭) ધ્યાન : વૃત્તિને ઇન્દ્રિય વસ્તુ પર બાર ધ્યાનસુધી એટલે ૧૨૦ સેકન્ડ અથવા બે મિનિટ સુધી સ્થિર રાખી શકાય, ત્યારે ધ્યાનવસ્થા સિદ્ધ થયેલી ગણાય છે.

અહીં સુધી અનેક સાધકો આવી શકે છે, પણ હવે પછી સાધકજનોને વિદ્યો નડવાનો આરંભ થાય છે, એ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. તેને યોગના અંતરાયો કહે છે. એનો સામનો કરવામાં પોણોસો ટકા જેટલા સાધકો પાછળ પડે છે, જેથી અહીંથી આગળ જતાં અટકી પડાય છે. યોગનાં વિદ્યો :

(ક) લય : એટલે ઊંઘ. તે અતિશ્રમ, ઉત્તમગત અને અતિ આહારથી ઊપજે છે.

(ખ) ત્રિદોષ : એટલે ચિત્તની અચળતા. પ્રત્યાહાર અને ધ્યાનના અભ્યાસથી વૃત્તિ સ્થિર થવા માંડેલી હોય પણ કાર્મ પ્રવળ સંસ્કારના કારણે અગર આબુજાણના કાચાહલને લીધે થેડીથોડી વારે ચિત્ત અસ્થિત થઈ જાય છે, જેથી ધ્યાનમાંથી ધ્યાનમાં ચિત્તવૃત્તિનું સ્થાપન નથી થતું. એના ઉપાય

તરીકે ઉત્સાહ અને અભ્યાસમાં દૃઢતા વધારી નીરવતાના સંગો ઉપજાવવા ભેદ્ય છે. (ગ) કપાય : એટલે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ વૈભવોમાં રાગની સ્મૃતિ. અહીં વૈરાગ્ય હોવા

જતાં પૂર્વકાળમાં ભોગવેલા ભોગો યાદ આવી જાય છે, જેથી ચિત્તની ધ્યાનવસ્થાનો ભંગ થઈ જાય છે. એના ઉપાય માટે ભોગમાં દોષદષ્ટિ ભેલી અને તેની વિસ્મૃતિ કરવી.

(ઘ) રસાનુવાદ : એટલે ચિત્તની સ્વસ્થ ત્રિધનતાથી જે આનંદ થાય છે તેમાં અલભ્ય શુદ્ધિ ઊપજતી તે રસાનુવાદ કહેવાય છે. એ સ્વરૂપાનંદમાં સતોષ માની લેવાથી, સમા

વિના અશોકિત આનંદથી વચિત રહેવાય

છે. અને અલ્પાનંદ પણ સમય જતાં હ્રાસ ધર્મ બધા છે. - તેથી એના ઉપાસકો પીરજથી અભ્યાસને આગળ વધારવા ઉત્સાહ રાખે.

આ ચારે દોષોનો વિગ્રહ ક્યાં પછી જ સ પ્રજ્ઞાત સમાધિની કક્ષામાં પ્રવેશી શકાય છે.

(૮) સમાધિ : ખાર ખ્યાન એટલે ચોવીસ મિનિટ સુધી ચિંતાવૃત્તિ ખારેલી વસ્તુ પર રિધર રહે તેને સ પ્રજ્ઞાત સમાધિની અવસ્થા કહેવાય છે. ખ્યાત, ખ્યાન અને ધ્યેય એટલે ખ્યાન ધરનાર પુરુષ, ખ્યાન ધરવાની વસ્તુ અને એ બંનેનું ભેદાલુ કેરનારી વૃત્તિઓ ત્રણની સામ્ય અવસ્થા (એટલે બુદ્ધાપહ્વાનું જ્ઞાન નહીં રહેવું તે) ને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહે છે. પહેલી સ પ્રજ્ઞાત-સમાધિ તે સગુણ અવસ્થાની અને બીજી નિર્ગુણ અથવા શુદ્ધાતીત અવસ્થાની સમાધિ કહેવાય છે. અને એ જ યોગનું સર્વોચ્ચ પદ છે.

આ ઉપરથી બાણી શકાય છે કે યમ અને નિયમ એ બે જોડા નીતિસિદ્ધિશુભના જ વિકાસો છે. પણ એ બંને યોગના પણ પાયાનું હોવાથી એના નિન્ન યોગની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. એ બંને અગત્ય પ્રત્યેક ઉપાંગનો આપણાં મન, વચન અને કર્મની ક્રિયામાં આવિર્ભાવ થવા પછી જ યોગના અનુપમ સામર્થ્યની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવા માટે છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક મહા-પુરુષોએ એનો જીડો અભ્યાસ કરી એ સંવંધી સરળ ટીકાઓ લખેલી છે, જેથી સામ્પ્રતમાં નવીન સાધકોનો માગ સુગમ બનેલો છે. જેમ અભ્યસા પ્રદેશમાં ચલુ રસ્તા ભેગા થયા હોય ત્યાં પ્રત્યેક રસ્તા પર તે ક્યાં બધા છે તે જલુવનારાં પાટિયાંથી પ્રવાસીની મંઝર સુધી અંશે મરી બધા છે તેવી જ સરળતા અનુભવીઓની

આગમ વાણીથી ગિજ્ઞાસુઓને ધર્મ શકે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે એ વિષયને ઘણી જ સરળતાથી સમજાવતાં કહ્યું છે કે 'રાજયોગ, મનુષ્યજાતિને તેના ઉચ્ચિત સ્થાને પહોંચાડવા માટેનો અનુસવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલો માગ જતાની દે છે.'

શ્રી નચ્ચુરામ શર્માએ સુમંગિરામાં સાધારણ જનોના કલ્યાણ માટે 'યોગકોસ્તુભ' નામની ટીકા રચેલી છે; યોગી શ્રીઅરવિન્દજાણુ-એ 'યોગઆધાર' આદિ ટીકામાં સાધકોને સરળ માર્ગો બતાવ્યા છે.

સાધકોની યોગ્યતા મમનિયમના તીવ્ર પાલન ઉપર જ હોય છે. વિશદ આચાર માટે બેદરકાર રહીને ઉત્તમોગામાં હામી આગળ વધનાર પોતાને જ નુકસાન કરી લેસે છે. જેથી યોગમત્તિ ચલુવાને નિશ્ચય કરનારે યજ્ઞનિયમરૂપ પાયાની સદૃઢતા માટે ખુબ ચીનટ રાખવી પડે છે, અને એનું પાલન વ્યવહારમાં રહીને પણ ધર્મ શકે છે એમ કોઈ પણ મહાપુરુષના પૂર્વજીવન પરથી ભેઈ શકાશે.

સર તાષાકૃષ્ણન કહે છે: 'માણસો વનમાં કે ઝાડોમાં બધા છે તેનું કારણ એ છે કે તે સ્થળો આત્માને તેના પરિચિત વાતાવરણમાંથી એથી દેવામાં મદદગાર હોય છે. જામ જમતને છોડી એકાંત સ્થળમાં આત્મા જનું એ મદદગાર છે ખરું પણ તેના વિના સાધના ન જ ધર્મ શકે એવું નથી. નિઃશબ્દીરેવાવશ મનની એકાગ્રતામાં સામાન્ય જીવન અથવા પરિચિત વાતાવરણથી ભ્રમ પાડતો નથી'.

વ્યવહારમાં રહેલા યોગસાધક યોગના પ્રારંભિક અંગોને નિષ્કામ ભાવે અભ્યાસ કરી તેના આદર્શને જીવનમાં ઉતારવાનો મથાન કરે તે દરમ્યાન સત્સંગ, વિવેક,

વૈરાગ્ય, શમદમાદિ નિગ્રહી બળવડે કામાદિ વિકારોનો વારંવાર સામનો કરી શકે છે. એવા નાનુભાવની પરપરાને અંતે હૃદયમાં રહેલા કિન્નરશુભો પર અંકુશ મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

શોગ સાધવાની શક્તિ આપણા સહુમાં રહેલી છે પણ તે શક્તિ જગતની નાશવંત વસ્તુઓ મેળવવામાં વપરાઈ જાય છે. એથી જ સર રાધાકૃષ્ણને કહ્યું છે કે ‘આ શક્તિનો વિકાસ એ મનના સામાન્ય વ્યાપારોથી નિરાળી વસ્તુ નથી પણ એ સર્વ વ્યાપારોને સર્વભાવે ઈશ્વર વિશે એકાગ્ર કરવાથી એ શોગ સધાય છે.’ ગીતાછતુર્થ અંતિમ ઉપદેશ-સૂત્ર પણ એમ જ કહે છે :

ધર્માધર્મના પ્રત્યે સૌંધ હં બુદ્ધને બધા,
રાશ્નું રાખ હું પાર્થ! અનન્યાશ્રયથી મુજ,
હું તને શ્રવં પાષોથી સુકાવીશ, નચિંત રહે.’
(ગીતાધ્યયન ૧૮, ૬૩)

સ્ત્રી, ધન, કીર્તિ, પરિવારમાં આસક્ત પુરુષને શાસ્ત્રનાં વિધાન બહુ મહત્ત્વનાં નથી લાગતાં. તેમને વિકારો-પ્રકૃતિ-મુણો અથવા ગ્યાયા જે કહો, તે, જેમ નચાવે તેમ નાચવું ગમે છે. પણ નિઃશ્રેયસ્સને વાંછતાર પુરુષને, તે ગાસ છે કર્તવ્યો અવશ્ય કરવાનાં હોય છે. તેમાં પ્રથમ છે શપદમ અથવા યમનિયમના પાલન વડે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને બીજું છે ચિત્ત-વૃત્તિના નિરોધ માટે સતત અભ્યાસ. એમાં પહેલાં કર્તવ્ય માટે સંસાર એક દુર્ગંધે

ઉપયોગી થાય છે. ત્રીજા અને ચોથા આશ્રમમાં આત્માનંદને અનુભવવા માટેના બે સંગ્રામ મુદ્ધસ્થાશ્રમમાં જ કરવાં હોય છે. એ જ સમયે નિષ્કામતાથી દૈવી સંપત્તિને સંગ્રહી આસુરી ભાવનાની સત્તામાંથી આત્મ-રાખ્યને મુક્ત કરવાનાં અનેક મુદ્ધો બેલવાનાં હોય છે. પરિણામે આ દેહમાં જ યોગી મુક્તિને માણી સ્વરાજ્ય-સ્વરૂપ આત્મસામ્રાજ્ય પામે છે.

આ મહાન હેતુને અનુલક્ષી કરક્ષેત્રના સુદ્ધારકો મોદથી હતાશ બનેલા અર્જુનને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહેલું :—

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
કર્મિભ્યઃપ્રધિકો યોગી તત્માયોગી ભવાર્જુન ॥

(ગીતા ૬-૪૬)

‘તપસ્વી એટલે તપશ્ચર્યાના ફલરૂપશ્રિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા સાધકના કરતાં, જ્ઞાની એટલે બ્યવહારમાં રહીને નિષ્કામતાથી સ્વકર્તવ્ય બનવાના સત્પુરુષ અધિક છે; જ્ઞાની એટલે અનેક શાસ્ત્રોને બધ્યા કરતાં આત્માનુભવથી રહિત શુદ્ધ જ્ઞાની કરતાં પણ તે આત્મદર્શી અધિક મનાય છે. તેમજ કર્મકાંડી એટલે સ્વર્ગ, વૈકુંઠ આદિ ગરલોકનાં મુખની તમલાવાળા સકામી કરતાં તે નિષ્કામ કર્મયોગી અધિક છે. માટે હું અર્જુન! હું યોગી થા.’

આવે યોગી જનકેશ્વરે માટે સમાજમાં સરસો રહી પ્રાપ્ત બ્યવહારને નિભાવતાં માને છે કે : ‘ચત્વોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં તત્ત્વેન સંપન્નમ્ ।’

આજ મને મળવા યોગ્ય સધણું મળ્યું છે, જેથી હું ક્ષતા છું, હું ધન્ય છું. (પંચદશી)

★

કહે છે એક વખત હૌરવષ્ટાંશ લેગા બ્રહ્મા હતા, ત્યાંદે શ્રી હૃષ્ણે પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘આ જગતના રાત્રઓમાં દુર્જન રાત્ર કોણ હશે ?’

દુર્યોધને તુરત જવાબ દીધો :

‘આ હાલમાં બધા જ રાત્ર દુર્જન છે.’

ત્યાંદે હૃષ્ણે કહ્યું :

‘અને તે કોઈ રાત્ર દુર્જન હાલનો નથી.’

×

દુઃખમુક્તિની ચાવી

શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ

સુખ સમુદાય છે એવું શું કારણ? જગતમાં કોઈને ય પ્રશ્ન કરીએ કે 'તમે સુખી છો?' તો જવાબ નહારમાં જ મળવાનો નાના પેઠા વિદ્યવિષ્ણુ પ્રશ્નના અસપ્ષ્ણ જાતના દુઃખથી મનુષ્ય ખીજાય છે તેના કોઈ ઉત્તર ખેંચી લેખકે દુઃખમાંથી છટી સકવાની હમેશા પાઠશાળા સુરનાવી અઢી જગાવી છે

દુઃખની વ્યાખ્યા કરવાની કે તેને સમજાવવાની જરૂર છે ખરી? પ્રાણીમાં જ સુખદુઃખની લાગણી સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે, કેમકે તે બટિમુંબ છે, દેહગ્રંથ છે, ઉદ્વિચારામ છે ન્યાસુધી માનવ અતરથ નથી જનતો, અત સુખ અને અતરાતામ નથી જનતો ત્યાસુધી તેને સુખદુઃખના ધક્કા લાગ્યા જ કરવાના

આવા સુખદુઃખના ધક્કા લાગવાનું કારણ આપણમાં અનાદિકાળથી ચાલી આવતી ટેર જ છે દુઃખને હેય માની તેની પ્રત્યે અણુમત્રે જતાવવાની-સુખને પ્રાપ્ત્ય માની તેને માટે સતત ઇચ્છા કર્યા કરવાની રતિમાં માનવી પશુો રહેશે ત્યાસુધી તેને શાંતિ મળવાની નથી અને દુઃખની જડ પછુ નિમંજ થવાની નથી

સુખદુઃખની તાર્ત્વિક સમજણ જરૂરની છે એક વખત સુખદુઃખ શાથી થાય છે તેની પાછી સમજ મનમાં બેસી ગર્ધકે પછી બીજની દૃષ્ટિએ મદાન ગણાતાં દુઃખોની વચમાં પણ માનવી અડગ રહી શકે

અસ્થિર સ્થિતો ન દુઃશેન મુક્તાપિ વિવશ્ચતે ।

એ સ્થિતિમાં રહેનાર વ્યક્તિ મદાન મણાતા દુઃખમાં પછુ અતાયમાન થતો નથી

પ્રથમ તો સુખદુઃખની કાવના અથવા તો તેમાં સતત રમી રહેલી રતિનું અવ

‘સુખદુઃખ રહી રાહ નથી, એ સમજ લેવાનું નામને યુગે થી હહેવામાં આવ્યું છે પણ માનવીની પાત્રવગા તો લુચ, એ હમેશા સુખની શોધ પા જ ન મળો રહે છે। દુઃખને હવેલ વધાવન ર નિરલાચો ફેલા હમેશ અનુકરે સુખમાં હોય તે અન્યને દુઃખદ કરવું ખન છે ને નીનતુ દુઃખ તે આપણને

લજન જ દુઃખ ઉત્પલ કરે છે જૂન જેવું કદ નથી, એવું ન્યાં આપણે ચોક્કસપણે માનીએ છીએ, ત્યાં બાળકનું મન ખત લુચે છે તેનાથી તે બીએ છે, રડે છે અને કંપ અનુભવે છે આ બોડુ છે, છતાં બાળકની દૃષ્ટિએ સાચુ કાગે છે, કેમકે બાળકની કદપના દદ થયેલી છે અને તેની માત્ર કદપના જ દુઃખ ઉત્પલ કરે છે

સુખદુઃખની કદપનાનો સંતર ત્યાગ એજ કાયમ માટે દુઃખમાંથી મુક્ત થવાની ઉત્તમ ચાવી છે

દુઃખના અસ્થિતિની કદપના જ દુઃખ જન્માવે છે દુઃખનો તાર્ત્વિક વિચાર દુઃખને નિમંજ કરશે દુઃખ જોને માય છે, શા માટે માય છે? જ્યારે માય છે? આ બધાનો સહેજ બોડા બીતરીને વિચાર થાય, તો જણારો કે દુઃખ જેવી વસ્તુ જ નથી

અમુક વસ્તુ પ્રાણી કે જનાવમાં મનની પ્રતિકૂળતાને આરોપ એ દુઃખ અને તેમાં અનુકૂળતાને આરોપ એ સુખ છે વસ્તુતઃ કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ કે જનાવમાં સુખદુઃખ આપવાની શક્તિ નથી એ તેમ હોય તો સર્વકામે સર્વ અવસ્થામાં તેમની તે શક્તિ કાયમ રહેવી જોઈએ ઉનાળામાં ઘરુ સુખની લાગણી ઉત્પલ કરે છે, તો શિયાળામાં તે જ વસ્તુ દુઃખની મવેના ઉત્પલ કરે છે પાનીના

મૃત્યુનો બનાવ નરસિંહ મહેતાને આરામ કે સુખની સંવેદના ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેની પાસે બોલાવે છે કે ‘હાલુ થયું ભાંગી જાજી, મુજે લાજ્યું શ્રીગોપાળ,’ ત્યારે ખીજી જગ્યાએ પત્નીવિશોગનું અસહ્ય દુઃખ પોકપોક મૂકીને રાવડાવે છે. બનાવ એકનો એક જ છે, પરંતુ વ્યક્તિઓના મનનો તે તે બનાવ પ્રત્યે ભુલોભુલો આરોપ સુખદુઃખની લાગણી જન્માવે છે. પુત્રવધૂ સાથે આખું જીવન લાલક કરનારી સાસુનું મૃત્યુ પુત્રવધૂને શાંતિપ્રદ નીવંડે છે, ત્યારે એનો એ જ બનાવ તેના સસરાને પોતાની પત્ની માટે અસહ્ય વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સુખદુઃખ વસ્તુગત નથી, પણ મન પર અવલંબિત છે. સુખદુઃખનું સતત ધ્યાન કરનારી વૃત્તિ જ દુઃખરૂપ છે.

સુખદુઃખનું અસ્તિત્વ આપણા પોતાના મને વારંવાર ઘૂંટેલું છે, તેમાં તેણે જડ પાત્રી છે. મનમાંથી આ કલ્પના સમૂહઊખડી બન્યે તો તાત્કાલિક સુખસાગર-અધનંદસાગર ઇલકાર્મ બન્યું છે. તે આનંદ અંતરમાં ભર્યો પડ્યો છે. તેને બહારથી લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી.

મૂર્ત નાસ્તિ કૃતઃ શાસ્ત્રા । જેવી વાત છે. કોઈ કહે છે કે ‘આ ભાઈ કે બહેન મને ખૂબ ઉપકારક કે અપકારક છે.’ કેટલાક કહે છે કે ‘દમણી તો દૈવ બહુ જ સાનુકૂળ હોય એમ લાગે છે; લાભ ઉપર લાભ થયે જ બન્યું છે.’ તો કોઈ એમ બોલે છે કે ‘દમણી દૈવની અવદૃષ્ટા યર્ષ હોય એમ લાગે છે. પૈસેટકે ખાલી યર્ષ ગયા, સ્વજનો ગયા.’ કોઈ કાળને માથે દોષારોપણ કરે છે, તો કોઈ ક્રમનો જ વાંક કાઢવા કરે છે. કોઈ વળી પોતાના પુણ્યમાં કે સુકૃતમાં જ રાગે છે અને જ્યાં ત્યાં ધન, ધાન્ય, પશુ, પુત્ર, લાભની જ વાતો કર્યા કરી અદને આગળ કર્યા કરે છે. અમમ બધે જ્યાં ભુજો ત્યાં દરેક રચણે

આવી વાતો, એક વા ખીજી રીતે થયા જ કરવી હોય છે.

પરંતુ આ કથન તદન અસત્ય છે, સાપેક્ષ છે, સ્વભાવગત નથી, આરોપ માત્ર છે. ખરું બોતા તો આવી લાવનાનું મૂળ પ્રેરક મન છે. આ અચળ સિદ્ધાંતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવતો, શ્રીમદ્ ભાગવતનો ઉત્તમ શ્લોક આ રહ્યો. એક બિંદુ ગાય છે :

નાયં જનો મે સુસદુઃસદેતુ-

નં દેવતાત્માપ્રદર્શકભાગાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ

સંસારચક્ષુ પરિવર્તયેદ્ વપ્ ॥

મારા સુખદુઃખનું કારણ કોઈ વ્યક્તિ, દેવ, હૈ-પોતે, ગ્રહ, કર્મ કે કાળ કોઈ નથી; પરંતુ આ સંસારચક્ષુમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર મન એકલું જ. સુખદુઃખનું મુખ્ય કારણ છે.

વન્ધ્યાપુત્રને પરજીવવાના સમારંભો રચાય નહિ, આકાશમાંનાં પુષ્પોની માળા બનાવવાનું ગાંડપણ શોભે નહિ, મૃગજળના પાણીથી કદી તૃપ્તાત્તિ થાય નહિ, તેમ આ દુનિયામાં રહેલાં પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ કે બનાવો સુખ કે દુઃખ અર્પી શકે નહિ. માત્ર આપણા મનની ગણતરી જ સુખદુઃખના કારણરૂપ છે.

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃખં ન ચ સુખમ્ ।

મનસ્વી અને ભયં સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિ સુખ કે દુઃખની ચણના કરતો નથી. તે તેની માર ગયેલા જ હોય છે.

સુખદુઃખના અનુભવની બાબતમાં મનની અચુક પ્રકારની પકડ જ કારણરૂપ છે. બાકી વસ્તુતઃ નથી સુખ કે નથી દુઃખ. સતત એક જ અવસ્થા છે, જે સુખ કે દુઃખથી પર છે.

દાગીના-બરેલુમાં રહેલું સુત્રાણું ન દેખાય અને દાગીનાનું રૂપ અને નામ સ્મૃતિમાં-દૃષ્ટિમાં જગર્ષ બન્યું તો દુઃખનો પરંપરાનું મૂળ તેમાં રહેલું છે. દાગીનાનું નામરૂપ તો

અતાકથી સ પૂજે

ભીલ સંસ્કૃતિ

શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ

ધર્મ અને ઉત્સવપ્રિયતા આ પ્રબંધમાં બર્મા છે એમનામાં પ્રવેશોલી દાહજી બહી, અજ્ઞાન ને ગરીબાઈ દૂર થાય તો ખરીબતી આ પ્રભુની હીર આપોઆપ પ્રકાશી લહે આ પ્રભુને લક્ષ્યરમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જે સરજીના ક્ષેત્રમાં આપણને કેટલી શક્તિ મળે ? ભીલ સંસ્કૃતિનું સાચું દર્શન આને તો બહુ જ બરી છે

કેળવણી : ભીલ બાળક છ-સાત વર્ષનું થાય એટલે બાપ જેને ત્યાં ચાકરી કરતો હોય અગર મા જેને ત્યાં કામ કરતી હોય, તેને ત્યાં ઘેર ચારવાને કામ લાગી જાય છે ગોળગિયા તરીકે દાખલ થાય છે વીસ વર્ષ ઉપરાંતની ઉંમર થતાં પરણ્યા માટે ચાકર રહી રૂપિયા દોઢસો-બસો ઉપાડે છે તે કન્યાના બાપને આપી પરણે છે આ દોઢસો-બસો રૂપિયામાં ચાકરીના ચાર-પાંચ વર્ષ લખી આપે છે ચાકરી દરમ્યાન ગેરહાજર અને ચાકર રાખનારની કુનેહ કહેા કે દયાગ્રાહ્ય, પરંતુ બ્યાનનું બ્યાન અને તેનું બ્યાન મણી દોષક વખતે ઉપાડમાં થોડું થઈ અનાજ અનેકગણાભાવે આપી લેણાને બિાજ વધારેજ

ખાલાનું જ રહે છે સુવર્ણ એ જ એક સત્ય વસ્તુ છે સમુદા નળમાં તરતોનું જ દર્શન થાય અને જળ દેખાય નહિ, તરંગો જગરૂપ જ છે, એ સમજાય નહિ અને તરંગોની ઉત્પત્તિ અને નાશમાં જ હવેશોકની પ્રતીતિ જણાય, તો માનવી શી રીતે શાંત બની શકશે ?

તેવી જ રીતે આ હુનિયાનાં પ્રયેક પદાર્થ પ્રાણી અને જનાવની પાછળ એક અજ્ઞ : અવિનાશી તત્ત્વ છુપાયેલું છે તેનું

ગુપ્તરાશ્ત્રમાં કેટલેક રથો બીચ લોકોના ઉદ્ધાર માટે આક્રમો સ્થપાયા છે એમના પાંચક મેળા વડાઓ થાય છે આ આક્રમોની ખેતને પહોંચી વળવા માટે કાય કતિઓ લોળા લઈને ફરે છે એ ખરા, પરંતુ સમય સમાનનું એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું નથી અતિશયોગિ વિના કહી શકાય કે આ ભૂા જીવનભાષી ધસાતા જતા

ધર્મ અને ઉત્સવપ્રિયતા આ પ્રબંધમાં બર્મા છે એમનામાં પ્રવેશોલી દાહજી બહી, અજ્ઞાન ને ગરીબાઈ દૂર થાય તો ખરીબતી આ પ્રભુની હીર આપોઆપ પ્રકાશી લહે આ પ્રભુને લક્ષ્યરમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જે સરજીના ક્ષેત્રમાં આપણને કેટલી શક્તિ મળે ? ભીલ સંસ્કૃતિનું સાચું દર્શન આને તો બહુ જ બરી છે

ભય છે અને તે છેવટ જીવનભરની ગુલામીમાં પરિણમે છે પરણ્યા માટે કરેલા રૂપિયાને ઉપાડ એટલે તો બહુ જીવનભરની કાળી ગુલામી !

આમ કેળવણીનું પ્રમાણ હબરે કોકાડ ટકા અને તે પછુ અક્ષરજ્ઞાન પૂરતું જ નીકળે.

નિર્દોષ માનસ : બીલોનું નાનસ બાળક જેનું નિર્દોષ છે જેના લાગણીપો ઉરકેરાઈ ભય તેવા જ સહેજમાં બધું ભૂલી પછુ ભય એને ગમે તેટલી વખત ફોગે પછુ એ છાતા જ રહે છે સહેજ માનથી બોલાવો કે બધું જ વેર-ઝેર ભૂલી ભય એવી ઉમદા દિલની એ પ્રજા છે !

માંસાહારી ખોરાકને લઈને સ્વભાવ તેજ

દર્શન ન કરતાં પ્રત્યેક પ્રાણી પદાર્થ કે જનાવમાં અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાનો આરોપ કરી સુખદુખની કથ્થપાઓ કયાં કરીશું તો અનતકાળે પછુ સુખદુખ બની જડ નીકળવાની નથી માટે અહર્નિશ તે અવિનાશી તત્ત્વને દાષ્ટ સમક્ષ રાખી સર્વ વ્યવહાર કરવાની ટેવ પાડીશું અને સુખદુખનો આરોપ કરવાની શક્તિનો લ્યાજ કરીશું તો દુખમુક્ત થવાની આવી આપણા હાથમાં જ આવીને પાડે.

એક સ્વરૂપના સુદરીને બોધ એક
પાટણને આદમી (પુરુષ) સ્ત્રી પર ઘાણી પડે
છે અને એને લોભવના ભત્રાજીની લાલચો
આપે છે, છતાં સુદરી લોભવાતી નથી
અને જવાબ આપે છે

પુરુષ-આલો આરો આલો આલો ર રોઆરો
સ્ત્રી નહિ આવુ તારી આલે ર, રોઆરો
પુરુષ નહિ ભડ પાટણ શહેર રે રોઆરો
સ્ત્રી જલ્યુ તરે પાટણ શહેર રે રોઆરો
પુરુષ-નાહિ આવે તો ડિયરી ભડ ભડ > > ભારો.
સ્ત્રી-આલો તો માયુ તાર પવેરે રે રોઆરો

પરપુરુષ આલો-સ્પર્શી' તો મરવા-માનવા
જેટલી દિ મત દત્તી, શોહર દત્તુ આતમ-ક્ષા
કાળે શિયળ-ક્ષા કાળે 'માયુ તાર નધેરે-'
તુ જળ દત્તુ આ ભતની જ્યાં જાવના
દત્તી, ત્યાં વીરો જ પ્રગટે ને ?

એક યુવાન બાગમાં ફરનાદિત્તા એક
યુવતીને બોધ મોહી પડે છે, મોહાવરમામાં
જાન બૂલી તેની પાછળ દોડે છે દોડવાની
બહેન પોતાના ભાઈને માગલું બની દોડતો
બોધ કહે છે

'ના દોડ મારા વંદરે,
હાથે પરજાહ કોના દેરામા રે લોહ
એ ના માને તો, એથી ચંદિયાતીને,
મોટો મેલાણ કુલાખનો ર લોહ
દેરાદા આપણા કુળ લાજે,
વીરને દોડતુ ન કાળે રે લોહ'

આમ કહી બોધને સમજાવે છે અને
બાળની શિયળ-ક્ષા કરે છે કુળજાળને કેટલું
મહત્તર અપાતું અને એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીનું
શિયળ પોતાના જેવું જ કીમતી માનતી
અને રક્ષતી તેણી આ ઉદાહરણ છે

બીજામાં વ્યગ્રીતો ગવાતાં દિવસના
પરિવ્રમને લોકો દાસ્યવિનોદથી વીસરી
બય છે

એક સસારચાળી ભેગી પરણે છે ત્યારે
તેની રજેલી કેરી થાય છે તે તેની જ સ્ત્રીના

સમોમાં બોધ એ સ્ત્રી કહે છે

વેણુ મૂઆ ભે દીડા ભેગણુ કઈ બાળે વેણુ રે ઠક
ભેગીડને કાળે મે તો ઠગતો મજાળો રે,
મેર મૂઆ ભેગીડા મજા ના મેલે રે વેણુ
ભેગીડને કાળે મે તો મહેલ જધાવો રે,
મેર મૂઆ ભેગીડા મૂખડી ના મેલે રે વેણુ

એક સ્ત્રી પોતાના પતિને સવાયો આપીને
વસ્ત્ર મૂગાવે છે, પરંતુ સવાયો નહિ તાપરવાની
સલાહ આપે છે અને વ્યગ્રમાં કહે છે

'આજ પરવ્યા વાત કેવ સવાયાની
સવાયાતુ લગજ લાવજે,
પાલવ નર બલતો પરવ્યા નખે વાપરતો સવાયો'

આ વીર ભતિ જ ગલમાં વસી, વાધ
અને સિંહ એમનાં નિમ્નનાં સાથે જન્યાં
એક યુવાન ધણુ ચારે છે એ એક યુવતીને
ચાહે છે યુવતી એક કુગર ઉપર પોતાનાં
પશુ ચારે છે યુવાન યુવતી માટે કપડું લાવ્યો
છે, તે યુવતીને આપણુ છે, પરંતુ કુગર ઉપર
જવાના માર્ગે વાધ બેઠેલો છે યુવાન કહે છે.

'મેલા મૂળડુ લગજ આવજુ, તને દેવાને,
દેવા આવજુ' તો મારજો રાહે, વનનો રાજ'

યુવતી કહે છે
'વનનો રાજ પોળનો સાથીડો,
કાન આમળી કાલ બોલડો બનાવ સાથીડાને'
એના તે જાત રા! યુવાન કરે છે, ત્યારે
યુવતી કહે છે

સાથીડથી ડરનાસ, તાર મોડું મને બતાવનો ત્રા,
આલો ના તારે મારો મારી વાંટ આનતો ત્રા
કેટલી બદાદુર ભતિ!

એમના સમાગમમાં પણ સામુવદ્વના અમર
થાય છે વહુને સામુ જમતુ જેવી લાગે છે
આજે પણ સામુવદ્વનો સળધ અમ્મના
સમાગમ એવો જ છે એક બાઈ પોતાના
ઉકરાની વહુને તેડવા બય છે વહુ સામુને
બોધને નાસી બય છે, પણ જ્યારે ધણી તેડવા
આવે છે, ત્યારે દોડતી ઘેર આવે છે .

મહિલાલ, કરસનદાસ, લક્ષ્મીદાસ—એ લાલ
ને દામ વેચ્યમચક છે.

ત્યારે બીલોનાં નામ પાછળ 'ચો' કે
'લો' પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. શિવલો,
ગણપતિલો, મહિપતિલો : જોષાજિલો,
સતિલો : ચીમનિલો, મહિલો, કરસનિલો :
લખિલો, રામલો, શામલો વગેરે વગેરે...
એ 'ચો' કે 'લો' લાગેલું નામ, એટલે બીલ.
આ નર જાતિનાં નામ થયાં, એવી જ રીતે
નારિ જાતિનાં નામ :

ઉપજિયાત રતન	લીલ	રતની.
" મણી	"	મણી.
" ભૂરી	"	ભૂરી.
" સરજ, સરી	"	સરકી.
" દેવકી, દેવબા	"	દેવલી.
" રેવા	"	રેવલી.

આમ આપણી એ જાતિનાં નામોને પ્રત્યય
લગાડી નામ ઉપરથી એળખાતાં કર્યાં. ખિસ્તી-
ઓએ રેવલાને રેવરન અને શામલાને રમાટ
ખનાયા સ્ત્રીઓને રેવલીને રેવડ અને
શામલીને રમાડી ખનાવી ગાતાં કર્યાં.

'ઈસુને શરણે આવો દે, અવસર છે છેલ્લો.

આંધળાને દેખતા કીધા, ઈસુએ,

આંધળાને દેખતા કીધા દે લોક.

પાંચ હાંતી શેરકી ને બે હાંતી માઝલી,

પાંચ હાંતીને જમાવ્યા દે લોક.'

પણ પૂજ્ય હકરે બાપા, પૂજ્ય રવિશંકર
મહાનાથ અને શ્રી. કલ્યાણુજીમાર્ગ નિરૂપણાર્થ
મહેતાના લગીર્ય પ્રયાસે, તેમ જ જ્યાંજ્યાં
મીરાન પહ્યાં, ત્યાંત્યાં આર્યસમાજીઓએ
કેશ-તંત્ર કાઢ્યા તેને લીધે એ જાતિને દવે
પેતાના પ્રાચીન ગૌરવનું લાન થયું છે અને
પાછા એ પેતાના મૂળ ધર્મમાં આવતા જાય
છે અને જાય છે :

'કિંદ દત્તા ને કિંદ હીએ, હુએ માથે કાપી દે,

ખિસ્તી લોકોએ સમાવી માર્યાં, વાતો તેમની જોડી દે.'

x

પૂર્વ જ અમે દાનિય વીરોના, જન્મ્યા કૃષ્ણ ને રામ,
લીમ, અર્જુન આદિ વીરો, જેવાં ખનશું તમામ.

અમે સૌ સારતનાં સંતાન.

વીર વાલ્મીકિ, રાજરી માતાનાં,

વીર જાતિનાં સંતાન,

અમે સૌ સારતનાં સંતાન.'

જે જંગલમાં વસતી કેમોનાં—આરજૂ-
લા-હે... સરજુ—ગીતો રવ. એવરચંદ મેઘાણી
જણાવી ગયા છે, તેવાં જ ગીતો—સરજુઓ
આરજૂ અને બીલોમાં ગાવામાં અતિ પ્રચ-
લિત છે.

કોઈ મોટા મેળામાં—ચકડોળોમાં કે
જમરોમાં એકબીજાના ગળે હાથ લપેટી
આ લીલ લોકો સરજુઓ ગાય છે. જેમ રાજિ
જમતી જાય છે તેમ એમની સરજુઓની
મીઠાશ અને હલક પલુ વધતી જાય છે.

હોળીને તહેવાર એમને મુખ્ય તહેવાર
છે. હોળી મગરાવાના સમયે દાઢમાં ચકચાર
થઈ, એકબીજાના ગળામાં હાથ લપેટી
સરજુઓ (એમની બાપામાં—હેનિયા) ગાતા
તેઓ આવે છે. રાત બધી બેળે—આરચાર-
ની ટુકડીમાં સરજુઓ ગાતાં નાચે છે.
સ્ત્રીપુરુષ સાથેનું એમનું સમુદાય કોઈ પણ
અગ્રેજ વ્યવસ્થામાં પાડે એનું હોય છે.

એ લોકો એક વખત જે તંદુ વળે
તે તરફથી એમને વાળવાની ભાગ્યે જ
કોઈનામાં તાકાત દશે. સામે પૂરે અને
સામે આવતી આફતે એ ખરું સમા સામા
ભિમા રહે છે. એમની વાણીમાં કડવાશ કે
જુઆઈ નથી. એ વધારા માલિક ખાતર મરી
કાટવારા છે. એમનામાં ક્રોધ નથી. કામ સોંપે
એ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પણ કરી કાઢશે.
એમની જરૂરિયાત બહુ જ ઓછી—મારતનાં
વનેવન એમણે પગ તળે ગરેલા છે. આવી
છે લીલ—જાતિની સંસ્કૃતિ !

તપસ્વીની તેજધારા

શ્રી રતુભાઈ શેઠ

જણાય તે અંગારો એવા નાનકડા પ્રસંગોના પ્રેરણાક વાર આપી બધા છે

ગોખરાદી ધરિનના મદાકવિ હતા નાના હતા ત્યારે તેઓ તેમના પિતા સાથે એક વખત દુગ કરવા ગયા હતા એવો નિયમ હતો કે દરેક સવારમાં વહેલા ઊઠી નમાજ પઢવી .

એક વખત નિમમ પ્રમાણે પિતાપુત્ર વહેલા ઊઠ્યા બીજા યાત્રાળુ હજુ સતા હતા રોજસાદીએ તેમના પિતાને કહ્યું 'ભાપુજી આ ઘોડો કેવા આજસુ છે કે નમાજ પઢવાનો સમય થયો છે છતાં હજુ સતા છે ?'

'ઘેટા' પિતાએ કહ્યું 'તું પણ સહ નહો હેત તો સારુ થાત'

'કેમ પિતાજી ?' સાદીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું

'કારણકે આવા પવિત્ર સમયે તું પારકા ની નિદ્રા કરવાનું પાપ તો ન કરત !'

પ્રભુ મહાવીરના વિરોધી ગોશાલકે તેમને મારી નાખવા તેમના પર તેલોરવા નાખી પ્રભુ મૃત્યુ ન પામ્યા પણ બેભાન થઈ ગયા

હોઝોને જતર પડી એક પછી એક સો આવવા લાગ્યા બહાર કોલાહલ વધી મચી પ્રભુના શિષ્યે બહાર આવી કહ્યું 'ભાઈજો, શાંત થાઓ, પ્રભુ મૃત્યુ નથી પામ્યા, માત્ર બેભાન જ ગયા છે' ધીરધીરે શુદ્ધિમાં આવતા બંધ છે'

કોટલામાં અત વેદના સદન ન ચર્ચાથી સામેથી જ ગોશાલક દોડતો પાછો આવ્યો,

સૂનાતુ સર્વ અરો નેમ તેના કિરણ મા હોય છે, તેમ તા વી પુરુષોના સર્વ અરો તેમના જીવનમાં જનતા નાના કે મોટા સર્વ જનાનોમા કિવાય છે, અને જીવનસરની તેમની કિલકટી એમા યે એવા નજીવા મળે છે આપુ જીવનચરિત્ર વાચતા જે મહત્તાની જાણી ન પાય જે પ્રકાશ ન

પ્રભુ પાસે હુમા માગવા

શિષ્યો હિંચાર કરી રહ્યા હતા 'નમો અરિહતાહુ, નમો અરિહતાહુ, પ્રભુ બચી ગયા છે !

ગોશાલકને જોતાં જ ઘોડો તેને મારી નાખવા તૃપી પડ્યા

'શાંત થાવ' મહામહેનતે બહાર આવી પ્રભુએ ઘોડાને શાંત પાડ્યા

'હોઝો દો, એને મારી પાસે આવવા દો.' હરકેરથેહું દોશુ માનવું ન હોવામાં અતે પ્રભુ વચ્ચે પડ્યા કહ્યું 'વહેલાં મને મારો પછી-એને મારજો' દોશુ શરમાઈને જાણ્યોએ ખસી ગયું ગોશાલક પ્રભુચરણે નમી પડ્યો

*

સ્વામી વિવેકાનંદ અશ્વરમાં દીવાન રામચંદ્રને ત્યાં ઊતરેલા

પાતચીત પરથી અશ્વરપતિ મ મહાસિંહે કહ્યું 'સ્વામી, મુર્તિપૂજા પ્રત્યે મને શિષ્ય કેમ શ્રદ્ધા નથી લાકડી અથવા પાત્રના હુકમમાં ઈશ્વર ભરાયો છે એમ માનવું અને તેની પાછળ શક્તિ વેળી દેવી તેને હું મૂર્ખતા માનું છું'

તરત જ સ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્ય પાસે દીવાનના રૂમમાં ભટકતો મ ગલતિ હોને ફેરો મગાવ્યો અને દીવાન રામચંદ્રને કહ્યું 'આના પર ધૂકો'

'આપ આ શું કહો છો ?' દીવાને અભયપૂર્વક કહ્યું 'આ તો અમારા પાલક મહાશય છે'

તમારા મહારાજ તો મારી સાથે વાત-
ચીત કરી રહ્યા છે, સ્વામીએ કહ્યું 'તમારા
દાસમાં તો કાગળનો દુકડો છે, એમાં મહા-
રાજ ક્યાંથી બરાયા ?'

'એ તો મહારાજનો ફેરો છે.'

'ત્યારે' સ્વામીએ કહ્યું 'મૂર્તિ' એ
પણ ભગવાનનું પ્રતીક છે. ભક્તજનો એને
પર્યટ માનીને નહિ, પણ ભગવાન માનીને
પૂજે છે, સમજ્યા ?'

મંગલસિંહને બરાબર સમજણ પડી.

*

હજરત ગોસની બાલુમાં એક વિચિત્ર
પાડોણી રહેતો હતો. બ્યારેબ્યારે હજરતના
બરમાં નમાજ પઢાતી ત્યારેત્યારે તે વાજ
અને દોશ વગાડતો.

એક દિવસ નમાજ પઢવાના વખતે
દોશાદશ વધી ગયો. હજરતના શિષ્યોએ
કહ્યું: 'સાહેબ આટલો બધો કેશાદશ આપ
શા માટે અચાવી દો છો?'

'તમે કેશાદશ સાંભળ્યો?' હજરતે પૂછ્યું:
'હા.'

'ત્યારે તો તમારું ચિત્ત નમાજની
બદાર દોયું એકંએ.'

શિષ્યો નિરુત્તર બની ગયા.

*

શિવાજીના યુર કોંડેને ફરમાન કાઢ્યું
હતું, કે શિવાજીના બાગમાંથી માળીની રજ
લિવાય કોઈએ કંઈ પણ તોડવું નહીં, પરંતુ
એક દિવસ બાગમાં આમથી તેમ ફરતાં જુવથી
યુર કોંડેને પોતે જ થોડાંક ફળ તોડી બેઠા.

તોણ્યા પછી તરત જ તેમને પોતાનું
ફરમાન યાદ આવ્યું અને પોતાની બૂલ
માટે તગ્ત જ પોતાનો જમણો દાસ કાપી
નાખવા તૈયાર થયા. એ જ વખતે અચાનક
ત્યાં આવી ચડેલા શિવાજી મદાનજ અને

માતા જીજ્ઞાષા તેમને પગે પડી તેમ ન
કરવા વિનવવા લાગ્યા:

'હોય, યુરદેવ!-એક બૂલ તો સૌ કોઈથી
થઈ જાય.'

'પણ આવી બૂલ તે હોય? હું જ ફરમાન
કરું અને હું જ ભંગ કરું?'

'એમાં શું થઈ ગયું? આ બાગ તમારો
જ છે ને?'

'ના, ના, એ કંઈ ન બને?'

'તો એમ કરો, એ માટે તમારા ખમીસની
અડધી બાય કાપી નાખો.' જીજ્ઞાષાએ કહ્યું.

અને યુરએ એ બૂલની યાદગીરી તરીકે
પોતાના ખમીસની જમણી બાય બિંદગી
સુધી કાપેલી જ રાખી.

*

પોતાની બૂંપડીના આંગણમાં બેસી
અબ્રહામ દરરોજ બૂખ્યાતરસ્યાને ખવડાવીને
પછી જ ખાતા.

એક દિવસ એક ડોસો આવ્યો. અબ્રહામે
તેને જમાવ્યો. ડોસાએ જમતાંજમતાં કે
જમી રહ્યા પછી પણ ભગવાનનું નામ ન
લીધું કે પાડ ન માંચો. એટલે અબ્રહામે
કહ્યું: 'તું તે કેવો માણસ છે, ભગવાનનો
ઉપકાર પણ નથી માનતો!'

ડોસો અશિષ્ટ બનેલો, એટલે તે બોલી:
'ઈશ્વર છે જ નહીં, હું આજ સો વર્ષથી
તેનો ઇન્કાર કરતો આવ્યો છું.'

અબ્રહામે યુરે થઈ ડોસાને કાઢી મૂક્યો.
તે જ રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં
દેવદૂતે પૂછ્યું: 'આવી દંડીમાં તે' પેલા
ડોસાને કેમ કાઢી મૂક્યો?'

'નાસ્તિક છે નાસ્તિક! એ પ્રભુનો
ઇન્કાર કરે છે.'

'એક દિવસ પણ તારાથી સદન ન થયું?'
દેવદૂતે શાંતિથી કહ્યું: 'પ્રભુ તો સો સો
વર્ષથી સદન કરતો આવે છે.'

સેવામૂર્તિ હરિભાઈ

અધ્યા. ધીરજલાલ પરીખ
એમ એ

ખાનદાન લોકસેવકની અહીં અપારી આંખી પરિચય-રેખામાંથી પણ હરિભાઈના સ્વભાવની સુવાસ તો અનુસવાળ છે જ પરિચયનાર અ યા પરીખ કવિ અને કેળવણીદાર છે

અમારા ખૂણામાં જન્મી આસપાસના પ્રદે-
શને અજવાળી જગતને મહાન તરીકે ન જાણનાર
મુળા સેવકો-ચરદીવડાઓના પ્રાશનાં મૂલ્ય
ઓછા નથી રાષ્ટ્રની હજારોની દીપમાળામાં
અલેક જગત આ અમણિત દીવાઓ મહત્વની
સેવા બળને છે સચેત્રોને અત્રાલે ને શરમાળ
સ્વભાવને લીધે પ્રશસ્તિથી દૂર ભાગનાર એક

મુખના અતરતમ પેગાળમાં છુપાયેલા
રત્ન સમું અને વેરાન અત્પયમાં વિકસી
ખરી પડેલ ખુસમકળી જેવું હરિભાઈનું
જીવન દુનવી પ્રકાશથી અદ્ભુત અને ઇતિહાસ
નવેલોથી અરુણ રહ્યું છે સાદિત્ય, સમાજ,
રાજકારણ સર્જિતિ પ્રત્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમાં
એમનો ફાળો બહુમૂલ્ય હોવા છતાં એકેય
ક્ષેત્રમાં એમની સેવાઓની નોંધ ઇતિહાસ
પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, કે કોઈએ એમની યશમાયા
ગાઈ નથી હરિભાઈનું સમગ્ર જીવન સેવા
મંત્રના વાળ્ય સમુ હોવા છતાં-ને કદાચ તેથી
જ-પ્રશસ્તિથી એ અસિદ્ધ જ રહ્યું છે

હરિભાઈનો જન્મ કપરાજમાં સને
૧૮૮૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૫મી તારીખે થયો
હતો. ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી વીસી એ
એમનો બાલ્યકાળ એ રીતે બારતવષના અનેક
રાજકીય દિનચિત્રોના એ સચોવડિયા હતા

વિદ્યાર્થી હરિભાઈ ઓછાઓછા હતા
પૂઞ્ય વિના કોઈ ન કહેવાની એમની ટેવને
લઈને એમના પિતાશ્રી દ્વારા 'સદેવ
ભોષી'નું વિરુદ્ધ એમને મળ્યું હતું હરિભાઈ
જેટલા ઓછાઓછા હતા એટલા જ સત્યપ્રિય
હતા દશબાર વર્ષની ઉંમરે એકવાર ભાસ્તર
ને ત્યાં હેસન કરવા જવાનું નામ લઈ એક
હોકરાની સાથે 'ભારતની કથા' સાંભળવા
ગયેલા તે સિવાય તેઓ કદી જુનું ભોભા નથી
હરિભાઈના કોલેજજીવન દરમિયાન એમના

પિતાશ્રી નોકરી બંજે બરચમાં હોઈ, અવાર
નવાર હરિભાઈ બરચ જતા તે કાળે હરિભાઈ
લગ્ન થઈ બેઠાઈ ગયા હતા

કોલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો
વિષય સારી રીતે બેઠ્યો હોઈ બી એ ની
ઉપાધિ મેળવ્યા પછી હરિભાઈની વૃત્તિ વેપારી
ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની થઈ

થોડો સમય પ્રાગજી સુરજની પેઠીમાં
કામ કર્યાં. પછી સને ૧૮૦૬માં હિમરૈફ
જ્યુનિલી ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં હેડમાસ્તર તરીકે શરૂ
આતમાં કામ કરીને બીજે જ વર્ષે વડોદરા
હાઈસ્કૂલમાં ફેર શિક્ષક તરીકે, વડોદરા
રાજ્યના કેળવણી ખાતાની નોકરીમાં ભેગ્યા

રથેન પછીના જેવા તાકવાળા, ઉત્સાહમાં
ઠીકઠીક, લક્ષિત ચિત્તવાળા, પવનના સપાટા
સાથે જીરી જાન એવા મુકલકડી શરીરવાળા
હરિભાઈ વડોદરા હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓના
પ્રિય 'માસ્તર સાહેબ' બન્યા એમની રહેણી-
ઠરણીમાં ત્યારે પણ સાદાર્જન હતી મૂઠીમાં
માઈ બચ એવો નાજુક ફેરો એક સાદો
લોન્ગ ક્રોટ અને, કઈકે પચિયાને મળતું
એક ધોતિયુ-એ એમનો નિત્યનો પહેરવેશ
હતો આવા સાદા પૈશાકમાં પણ પહેરવાની
કલામય પદ્ધતિને લીધે શરીરની પ્રત્યેક હિલ
ચાલમાં સૌન્દર્યામિયુખતાને લીધે અને
મિતાશરી તેમજ સુરપણ યુદ્ધ વાણીને લીધે,
એમણે પણાનું ખ્યાન જોયેલું

વડાદાર કોરેજમાં તાતા કુટુંબ તરફથી જે ચ
મેદિયરની જગ્યા થતાં જે ચ અધ્યાપક પ્રો.
ફીલ્ડની આગ્રહા. ફાન્સની સાથે ચોલાદના
એ પ્રતિનિધિ ગણાતા પ્રોફેસર સાથે જે ચ
લાપામાં વાત કરી શકે એવા વડોદરામાં જે
ગણુસો જ હતા. એક શ્રી. અખ્યાસ તૈયમજી
(તે વળતના જજ સાહેબ) અને ધીમ શ્રી.
હરિભાઈ.

જે ચ શાસ્ત્રિયના વિપુલ વાંચનથી એમાંના
લાક્ષણિક હાસ્યરસનો પરિચય હરિભાઈને
એટલો બધો થયો હતો કે અનેક પ્રસંગોએ
એમાંના મીઠી મજકવાળા તુકાઓ સંબંધી-
ઓ, મિત્રો અને શિષ્યોને અવારનવાર તેઓ
સંભળાવતા. એજાબોલા છતાં એમની વાણીમાં
'માઈ' દ્વેષનું કે 'આનાંતોલ ફાંસ-'
ને મળતો એવો મદમ, ઝીણી છુદિયો ગ્રાહ
મિનોદ સગર ભર્યો હતો.

હરિભાઈની આંખ, ઊંચરતીં વિદ્યાથી
આલસ ઉપર હેતથી મીટ માંડતી જેમણે
એઈં હશે, તેને એના અદ્ભુત બહુની ખગર
દશે જ. એ શાંત આંખોમાંથી ભાવિ પ્રજના
અટ્ટાઓ ઉપર મૂંગા આદીવાંદ વરસતા અને
ઉત્તમજી રાવિખ્યાના સ્વમપ્રદેશમાં વિહરનાર
આર્ષદંષ્ટિ બળી ઊઠતી. હરિભાઈ નાનાઓ
એડેં એમના જેવમ ન હોય એવી સરખ,
નિષ્કપટ વર્તણુક દાખવતાં અને એમની
વિચારસરણીએ ઊંડરી એમની એડેં વિચાર
કરવા લાગતા. આમ છતાં અસંત વિનથી
તથા સુધારક મનાતા ભારતર હરિભાઈ
પ્રાચીન ગુરુ-શિષ્ય સંબંધની પ્રજાલીમાં
માનતા ને એ પ્રજાલી પળાવવાના આશ્રી.
પણુ હતા. આથી શ્રીમંત ગાયકવાડ કુટુંબના
કુમારો પણ વિશેષ જ્ઞાનોપાજ્ઞન માટે હરિ-
ભાઈને ઘેર જવું પસંદ કરતા.

હરિભાઈ એટલે પ્રેમ, નમ્રતા અને સમ-
લાવ. વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રોને આકર્ષતો

કાઈ બહુ એમનામાં હોય તો આ હતો.

એમ પણ કહેવાય છે કે હરિભાઈને ત્યાં
આવનાર પ્રત્યેક મહેમાન પોતાનાં કુખેલું
પોટલું, પગધિયાં ચઢતાં ઓટલા ઉપર જ
મૂકીને આવતો હોય, એમ અનુભવતો. હરિ-
ભાઈને ત્યાં મહેમાનોની અવરજવર એટલી
બધી બહુલીતી થઈ ગઈ હતી કે, ભરચમાં
હતા ત્યારે સ્ટેશન ઉપર કાઈ ખાદીધારી
સજ્જનને આવતા એઈં ગાડીવાળો તરત જ
પૂછતો કે 'હરિભાઈ ભારતરને ત્યાં જવું
છે ને?'

હરિભાઈનું ગૃહજીવન અનેકાનેક રીતે
લોકોત્તર હતું. કાઈ પણ પ્રકારે અન્યને
ઉપદેશી થવાની ભાવના ઉપરાંત 'કુમારે
લોક ના જેથી લોકથી ન દુભાય જે' જેવી
ગીતાભાષી ભાવના એમણે જીવનમાં મૂત
કરી હતી.

મહાત્મા ગાંધીજી અમદાવાદ આવીને
વરયા ત્યારે હરિભાઈ પ્રત્યેક શનિવારે
વડોદરાથી અમદાવાદ જઈ દાનરી આપતા
અને સાચા ભક્તહૃદયથી ત્યાંની પ્રવૃત્તિ
નિહાળતા. મહાત્માજી વિશે થલુંથલું બહુવાની
એમને વૃણ લાગી. સરકારે જે પુસ્તક જમ
કયું હતું તે 'દિવ સ્વરાજ'ની દસ્તલિખિત
પ્રત મેળવી પોતાના મિત્ર શ્રી. કલ્યાણરાય
એથી સાથે સદવાચન આરંભ્યું. શ્રી એથી
આ સંબંધમાં લખે છે, કે 'ભાઈ હરિભાઈ
તો આ પુસ્તકના સિદ્ધાંત ઉપર આધરીન
થઈ ગયા. તે દિવસથી તે જાનાજાના
ગાંધીજીના ભક્ત બન્યા.' ત્યારથી હરિભાઈને
ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે અહોભાવ બગ્યો,
તે એમની તિતિશાપ્તિ દિવસોદિવસે બળવતર
થવા લાગી.

દંત્રમિયાન હરિભાઈ વડોદરાથી પોતાના
વતન કપડવંજમાં આવતા જતા ને પોતાની
જ્ઞાન તથા સૌન્દર્યનો લાભ સ્વજનો અને

મિત્રોને આપતા રહેતા શાળા કરતાં પુસ્તકાલયની અસર વિશેષ બ્યાપક છે તે સત્ય એમને સમજાયું; ને તેથી ૧૯૧૬ના ઓક્ટોબરમાં નાના પાયા પર નાચનાસપ્તમ પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરી આ પછી દરિયાઈએ કપડાવંજની અનેક રીતે સેવાઓ કરી છે, પરંતુ એમની સૌથી પહેલી અને કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ સેવા તે પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી એ છે.

પોતે તો નાનપણથી જ સ્વદેશપ્રેમથી તરબોળ હતા એટલે સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરતા, અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની સલાહ આપતા સ્વદેશીના પ્રચાર માટેની દરિયાઈની ધન્યા એટલી બધી વીંમ દત્તી કે કોલેજમાં કોઈ વિદ્યાર્થીને જ આનાનો દેશી દુવાલ અથવા એક આનાનો દેશી સાસુ બેઈતો હોય તો પોતે ચાર માઈલનો ફેરો ખાઈને પણ એને સ્વદેશી વસ્તુ લાવી આપતા. એક વિદ્યાર્થીને એકવાર એમણે ખાદીનો તાકો બેટ આપ્યો હતો. ખાદીધારી બનેલા એ ભાઈ જણાવે છે કે 'એ ખાદીનો તાકો એ મને દરિયાઈ તરફથી બેટ ન મળ્યો હોત તો કદાચ મેં ખાદી ધારણ જ ન કરી હોત !'

દરિયાઈ ધીમેધીમે ગાંધીજીના ગાદ પરિચયમાં આવ્યા. એમની સ્વદેશભક્તિ, હૃદયની સરળતા, સંપૂર્ણ ન્યાયશક્તિ અને કાર્યક્ષમતાથી મહાત્માજીનું ખ્યાલ તેમના તરફ એચાયું, ને ઘણી વખત મહાત્માજી સાથે કલાઈ સુધી એકાંતમાં વાત કરવાનો લાભ દરિયાઈને મળતા હાગ્યો પરિણામે દરિયાઈ ગાંધીજીના પ્રખર અનુયાયી બન્યા.

દરિયાઈમાં ત્યાગશક્તિનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, એવામાં વડોદરા હાઈસ્કૂલના ફેરિશિક્ષક તરીકેના એમના સ્થાનેથી બધારે પચાઈ ભાદરણ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર તરીકે એમની જલ્દીની વાત આવી, કોઈ પણ શિક્ષકે

આ ગોલ્ડન રૂલ સાથે વધાવી લીધી હોત, પરંતુ દરિયાઈના પૂર્વ નિશ્ચય મુજબ નિરૂપિત સેવાનો ને સેવાકાર્યોમાં સંપૂર્ણપણે ઝપલાવવાનો સમય આવી હાગ્યો હતો પોતાની તિતિશઃશક્તિને આ તક મળતાં, નિરૂપિતેતનની કેળીન કરા લાભની અપેક્ષા ન રાખતાં, સને ૧૯૨૦ના મે માસમાં વડોદરા રાજ્યના શાળાખાતામાંથી પોતાની નોકરીનું એમણે રાજીનામું આપ્યું. એમના રાજીનામાનો બાલુ થતાં, ત્યારના ફેબ્રુઆરીમાતાના વડા પ્રિન્સિપાલ શ્રી કલાઈ દરિયાઈને બોલાવી બાલી નહિ કરતાં વડોદરામાં જ કાયમ રાખવા જણાવ્યું, પરંતુ દરિયાઈ તો નોકરી છોડી સમાજસેવા કરવાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યા ને તે જ વિચિત્ર કોઈપણ જાહેર સંસ્થામાંથી આજીવિકાનું સાધન લીધા વિના, જ્યાંજ્યાં એમની સેવાની જરૂર એમને જણાય, ત્યાંત્યાં અનન્ય ધૈર્યથી સમાજસેવા અને દેવસેવા કરવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. વડોદરાની નોકરી દામિયાન એમણે કોઈ ખનસ અથ કચો ન હતો, છતાં ઈશ્વર ઉપર દૈનિક વિશ્વાસ રાખી, નોકરીમાંથી છૂટા થયા પછી મરણુ પર્વત કોઈ પણ જાહેર સંસ્થામાંથી પોતાના ઉપયોગ માટે પાઈ પણ નહિ લેવાના દંડ સંકલ્પને વળગી રહેવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા હતા.

દરિયાઈના આ ત્યાગથી કપડાવંજની સંસ્થાએને અત્યંત લાભ થયો કપડાવંજની અનેકવિધ જાહેર પ્રવૃત્તિઓના એ પ્રણેતા બન્યા, અખાડો, પુસ્તકાલય, વજાટશાળા ઉપરાંત ૧૯૨૦ના ઓક્ટોબરમાં એમની પ્રેરણાથી કપડાવંજમાં 'મહાલક્ષ્મી ઉદ્યોગશૃંગ' સ્થપાયું.

આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી છતાં દરિયાઈને મુખ્ય આકર્ષણ તો ફેબ્રુઆરીના ફેબ્રુવું હતું તે અને કપડાવંજમાં કે બેડા બિરલામાં અનુકૂળ વાતાવરણ કે અનુકૂળ

સંજોગો ન જડતાં શિક્ષણપ્રણાલી અંગેના એમના સ્વતંત્ર તથા મૌલિક વિચારોને અમલમાં મૂકવાનું યોગ્ય સ્થળ ભરૂચ જણાયું. તેથી ભરૂચ કેળવણી મંડળના સ્વતંત્ર કામમાં તેઓ જોડાયા ને જીવન પર્યંત ત્યાં જ રહી, કેળવણી મંડળની અને પ્રો. અંદુભાઈ, શ્રી. છોટુભાઈ પુરાણી તથા શ્રી. દિનકરરાય દેસાઈ સાથે 'ભરૂચ સેવાશ્રમ' ની સેવા બનવી. જોની સ્થાપનામાં હરિભાઈએ અગ્રણ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. 'ભરૂચ કેળવણી મંડળને આશ્રયે' મેટ્રિક ઉપરનો કોલેજનો વર્ગ ચોલવામાં આવ્યો હતો; તે વર્ગ ચાલ્યો ત્યાં લગી હરિભાઈએ શિક્ષણનું કાર્ય બજવું હતું. 'સેવાશ્રમ' ના કો વર્ગમાં હરિભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યનું તેમ જ અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કરતા.

મહાત્માજી સાથેના હરિભાઈના પ્રવાસ સંબંધી નોંધમાં સ્વ. મહાદેવભાઈએ લખ્યું છે, કે "મારા કરતાં ઉંમરે દશેક વર્ષ મોટા હતા છતાં હરિભાઈને અમારા કામમાં નાનકડામાં નાનકડું કામ ઉપાડી દેતાં કદી સંકાચ થયો નથી. તે વેળાની અમારી મુસાફરીઓની બહો-જલાલીની શી વાત? હોટલોનો અથાગ પ્રેમ; ચાલી ઉપર ખાડેધાડાં આવે; અમારા ડબ્બા ખાનાના પદાર્થો અને ફળોથી ભીભાય. હરિ-ભાઈ આ બધું ભેઈને દસતા, અને મીલાના (શૌકતઅલી) સાથે ખાનાપીવામાં અને ગમ્મત-મસ્કરીમાં પણ ભળતા. પણ જોડેજોડે એમને એમ થયા કરતું, કે 'આ બધાના આપણે અધિકારી છીએ? હોકો આટલો પ્રેમ વરસાવે છે, જોનો આપણે કશો બદલો આપી શકીએ છીએ ખરા?'"

વડોદરાની જેમ ભરૂચમાં પણ હરિભાઈનું ઘર મહેમાનોને અખડો હતું. હરિભાઈના ઘરનું વાતાવરણ શ્રી. ખાત્રાલાલ વેલ્લ નીચેના શબ્દોમાં સુંદર રીતે ચિત્રિત છે :

'ઘરમાં ઓઝામાં ઓઝાં ૧૦-૧૨ માણસો

કાયમ માટે રહેતાં, પણ જરાકેય ગરબ નહિ, જરાકેય અબળવરંધા નહિ. સૌ સીના કામમાં શાંતિપૂર્વક લાગી રહેલા. સેવાની હરીફાઈ ચાલી રહી હતી એમ કહું તો ચાલે. રસોડામાં અંખાબહેનની મદદે કેટલાક હોય, કેટલાક હરિભાઈ પાસે જોડેલા હોય, કેટલાક ફેરામૂંઠામાં રોકાયેલા હોય; અને આ બધા વચ્ચે દેવ-દૂત સર્મા સૌમ્યમૂર્તિ કુસુમબહેન અંતરમાં આત્મ અને વેદનાથી બળી રહ્યા છતાં એકદમ શાંત અને નિર્વિકાર! સર્વની ચિંતા તેમને હોય જ. ને આ બધાની ચિંતા પધારીમાં પહોંચાપહોંચા હરિભાઈને પણ હોય જ ને! 'જયશંકર શું કરે છે, ભીલે છે કે કામમાં છે? મોહનભાઈ રૂંદે છે કે બહાર છે? કુસુમે ખાધું કે? અંખાનું શરીર કેમ છે?'-નાનામાં નાની બાળતો તરફ હરિભાઈનું ધ્યાન હોય જ!"

ઘરમાં ચાંચડને લઈને ઘણીવાર બધાને ભીલ ન આવે, ને સૌ બકબકાટ કરે, ત્યારે પણ હરિ-ભાઈના મોમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળતો નહિ. એકવાર એકે સ્વજને પૂછ્યું, કે 'તમને ચાંચડ નથી કરડતા શું?' હરિભાઈએ પહેરાણ ભીલું કરીને બતાવ્યું, એટલે ચાંચડ એમને પણ કરડતા હતા એ સ્પષ્ટ થયું. પછી હરિભાઈએ કહ્યું, કે 'હું બાળું છું કે, તમે બધાં બખડો છો, તોપણ ચાંચડ તમને કરડવાનું જરા પણ જોણું કરતા નથી. પછી હું બખડીશ તો મને કરડવાનું જોણું કરશે એમ હું શા માટે માની લઉં?' આવો જ એક પ્રસંગ શ્રી. મોહનભાઈ સાથે સર્જના કરવા ગયા ત્યારે વીંછી કરજાનો બન્યો હતો. સહેજ પણ મોં બગાડ્યા સિવાય હરિભાઈએ કહ્યું : 'મોહન, મને વીંછી કરજો છે, જરા બેસીઓ.' તે પછી વાર્તા-લાપ તો દસતે મોટે ચાલતો જ રહ્યો. પાસેથી માળી આવ્યો. એણે હરિભાઈના મુખ ઉપર દાસ્ત બેઈ આશ્ચર્યભાવે પૂછ્યું, 'શું તમને ખરેખર વીંછી કરજો છે?' એ પ્રશ્નના

જવાબમાં કૌમલે કહ્યું, કે 'ભાઈ, રત્ન તેથી વીંછી ઊતરી જશે' જે રત્નાથી ઊતરે નહિ તે પછી રત્ન-ન રત્ન બધું સરખું જ છે ને !'

અનેક પ્રસંગોએ દરિયાઈએ કુલેવરુ-શિવમતાઃ કુલેવરુ વિગતરૂપ. 'ની ગીતામયોધી સિંધતમન્નતા ઘાખવી હતી. એ સિંધતિની પરાકાષ્ઠા તે કૌમની આખરી માંદગી પ્રસંગે, અને ખાસ કરીને અવસાન સમયે કૌમના અતેવાસીઓ-સ્વજનોએ બોધે હતી. કૌમના બાધિનું નિદાન-દુષ્ટ પાંડુ સાથે જલદરુ મૈયું ને બધા મિતામાં પડ્યા, ત્યારે દરિયાઈ તે દેશ પણ બધું યથા વગર દમેશના જેવી ચાંત મુખમુદ્રા રાખી હાસ્યવિનોદ વરસાવતા રહેતા. દરિયાઈના જીવનની આશા હોડી છે વિમાસતા ડોકર દર્શનું નિદાન દરિયાઈ આગળ કહેતા સંજોગાતા હતા, ત્યારે દરિયાઈએ દરુડીને કહ્યું: 'મને મરવાનો જતા થે શોક નથી મૃત્યુ મારે મન રમત છે. કેમ મરવું તે મને આવડે છે'

મૃત્યુ પછીની પસંદગી બાબત કોકચાર દરિયાઈએ વિનોદમાં કહ્યું હતું, કે 'મારા મૃત્યુ પછી પરમેશ્વર મને પૂછે તે કદું કે, મારે પ્રાણ વગેરે નથી ભોઈતો; પણ ભાઈ આગળ ખૂજ કાવ' કરી શકાય ને મારે બધું રેનેહી મડળ તેમજ ટીકાકારની દરિયાઈ ભેનાર માણસો પણ હોય હાં આગળ જ મને જન્મ આવશે.'

દરિયાઈની ઘણી અધિભાવો અપૂર્ણ

રહી છે, છતાં સાપેક્ષદષ્ટિએ ભોતા અત્ય આધુન્યમાં દરિયાઈ ઘણું કરી મયા. સેવા અને સ્વાર્થત્યાગનો, પરમતસદિ-કૃતા અને બ્રહ્મિતસ્વાત-ગ્યનો, સમસાવ અને સહાનુ-ભૂતિનો, ઉજ્જવળ દાંપત્ય અને વિશાળ કુટુંબભાવનો, સાદાર્થ અને સુંદરતાનો, શિક્ષણ અને સાદિત્યનો, અતિથિ અને મૈત્રીનો અને એવા અનેક ઉદાત્ત જીવનના સંદેશોનો મહાન સંદેશ કેવળ ઉપદેશથી જ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ આગરણથી તેઓ આપી મયા છે. કૌમલે કલ્પેકું ભવિષ્યતુ કપાવંજ, 'પુસ્તકાલય,' 'મહાત્મા ગાંધી ઉવાન' કલ્પાદિ સિદ્ધિઓ દ્વાન મીમેષીમે આકાર લેતું મયુ છે. કૌમલે કલ્પેત 'સેવાસંધ' કૌમના અવસાન બાદ તરત જ મૃત સ્વરૂપ લઈ, અનેક સેવાકાર્યોમાં વિરતત બની કપાવંજની યથાશક્તિ સેવા ભભવે છે પાતાની અમત દોરનણી નીચે સમાજસેવકોતુ નાનકડું મંડળ ઊભું કરવાનું જીવનનું મહાન કાર્ય દરિયાઈએ ભળવ્યું. એના પ્રતીકરૂપે 'સેવાસંધ' અને 'મહાજન લાખગેરી,' 'દરિકુંજ સોસાયટી' અને 'દરિયાલાલય,' દરિયાઈની સેવાશયવનાનાં જામર સમારક છે. દરિયાઈનું ચિંતાન, મનન અને સમમ જીવન એક મહાન બાલ્યાનું પ્રકટી-કરણ હતું. એનું પ્રકટ સમારક દરિયાઈના સિંધી, સ્વજનો અને રેનેહીઓના પ્રિતાળ સમુદાયના અતઃમાં ચિરમરણીય રહેશે.

★

સુધારો

'આજ દ આનંદ'ના ટિસેમ્બર અંકમાં ૫૪ કર ઉપર ચત્તરૂપી એક જૂલ રહી જવા પામી છે : ત્યાં સેખમાં નીચેના ફકરામાં દિર્ઘાં ભાગલ ધવામ શેળવનાર બે મહાન બ્રહ્મિઓ તરીકે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સર મંદ્રેશ્વર વેહટ શમન વાંચવું

x

વધુ અનાજ ઉગાડો

શ્રી પ્રધુમન દેસાઈ

એમ. એસસી. (એમોનીયા)

આમન યવાથી વરસીમાં થયેલ વધારો તથા ઘોઠાદ કુદરતી પ્રકોપ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. પણ હવે હિંદ સરકારે ૧૯૫૧ની આખર સુધીમાં એવીની બાબતમાં જિલકુલ સ્વાવલંબી બની જવાનો અદ્દર નિર્ધાર કર્યો છે. એટલે આ પ્રશ્ન પરત્વે સરકારે ક્યાં રચનાત્મક પગલાં લેવાં જોઈએ, એટલે આમપ્રભ, વિદ્યાર્થીઓ તથા નહેરુ કાર્યકર્તાઓએ કઈ રીતે સહકાર આપવો જોઈએ તેનાં ઉપયોગી સૂચનો આ લેખમાં મળી રહે છે.

હિંમાં વધારે અનાજ વાવવાની યુએસને શરૂ કર્યે આજે ૭ વર્ષ થવા આગા, છતાં હિં એવીપ્રધાન દેશ હોવા છતાં, ખોરાક બાબતમાં આપણે સ્વાવલંબી થઈ શક્યા નહિ. દિવસેદિવસે જે ઉત્પાદ આ મહત્વના પ્રશ્ન તરફ ખેડૂતઆલમ દેખાડતી હતી તે એસરતો જવા લાગ્યો. બીજી પ્રશ્ન અને ખાસ કરીને શરેરી જનતા તેમને ખાવા પડતા હલકા અનાજનો દોષ ખેડૂતની અનાજની અંતરનીતિ અને સરકારી ખાતાશીની અણુઆવડત તથા ગેરઅવસ્થા ઉપર આરોપી આગળ વિચાર કરવા તૈયાર થઈ નહિ, ત્યારે હિંના વડાપ્રધાનને આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવાની ફરજ પડી. તે માટે તેમણે અનાજના મોરચાને યુદ્ધ મોરચા પછી બીજું સ્થાન આપી તે તરફ દરેક પ્રભાજનને પોતાનાથી બનતું કરી છૂટા ઘોષણા કરી.

હિંમાં એવીલાયક, બહોળો અને ફળદ્રુપ પ્રદેશ હોવા છતાં પોતાની જરૂરિયાતનું અનાજ તે પકવી શકતું નથી તે ખરેખર, બહારના દેશોની નજરમાં પણ હિં માટે શરમભર્યું છે. આ પરિણામ અહીં અનાજ ઉત્પાદ કરવાના ઉત્પાદને અમાલે આલું હોવા છતાં હિંની જનતાને પેટપરતું પાવાનું આપવા માટે આપણી સરકારને બીજા દેશોને અનાજ માટે હજુ ઠાણાવાણા કરવા પડે છે અને ગમે

જે પ્રદેશમાં હાઈ-ફળતી નદીઓ વહેતી કહેવાતી, જેનાં એતરો સોના-ચાંદીથી રસેલાં ગણનાં તે હિંને અનાજ માટે વિદેશોની મહેરબાની પર આધાર રાખવો પડે એ કેટલું ચોચનીય ગણાય? હિંના લાગલા પડવાથી ઘઉં-જાણ ના પાકવાળા સારા વિસ્તારોનું ખાદિ-સ્તાનને ભાગે જવું, લાખો નિરાશ્રિત ભાઈ-બહેનોનું

તેલું અનાજ આ દેશો આપે તે લેવાની તૈયારી બતાવવી પડે છે. પ્રશ્નને આ અનાજ ખાતું કાવતું નથી તે આપણી સરકારના ખાતની બહાર છે એમ નથી; પણ હિં પોતાનું અનાજ ઉત્પાદ ન કરી શકે ત્યારે આ સિવાય બીજો રસ્તો કયો હોઈ શકે? એક બાળુ આપણને આપણી જરૂરિયાતના ખોરાક માટે બહારના અનાજની જરૂર છે, ત્યારે બીજા દેશોમાં આ ઉત્પાદન વધી જઈ તેમને ખીચા ભાલે અનાજ આપવું પડશે, એ બીકે આ દેશો ઉત્પાદનમાં નિમમન મૂકવાની વિચારણા કરવા મંડ્યા છે. વધારામાં આપણા ઉત્પાદના અમાલે આપણા પરદેશી દુરિયામલુનો મોટેભાગે ઉપયોગ અનાજ ખરીદવામાં જ કર્યો પડે છે, આથી હિંની ઉત્પાદની બીજા ચોજનાઓમાં કાપકૂપ કરવી પડે છે અથવા તેને પડતી મૂકવી પડે છે. આથી રીતે ચાલવાથી જો હિં સમૃદ્ધ થવા માગતું હોય તો તેને ફવી રીતે અને ક્યારે આ સમૃદ્ધિ મળશે એ એક સવાલ છે.

અનાજ વાવવાના પ્રચારથી અને ઉત્પાદ અનાજ ઉગાડવાના કાયદાથી હિંમાં અત્યાર સુધીમાં અનાજના વાવેતરના ક્ષેત્રજમાં વધારો કરી શકાયો છે; પણ એકરે ઉત્પાદ તો લઘુજન જોઈએ તે લક્ષમાં ન લેવાથી ૭ વર્ષના સમયનો ગળો મળ્યા છતાં આપણી અનાજની સ્થિતિ એવી ને એવી રહી. તેમાં

પાકિસ્તાન છઠ્ઠા પાતાં નહેરોની ખીલનણીવાળો અને ચરિણામે અનાજના વધારાવાળો પ્રદેશ હિંદને ગુમાવવો પડવાથી, અનાજની અહીંની

સ્થિતિ વધારે વિષમ થઈ. એકરે ઉત્પન્નની દૃષ્ટિએ ખીલ દેશોની સરખામણીમાં આપણે ૧૮લા પાછળ છીએ તે નીચેના આક્રમ દર્શાવે છે :

એકરે ઉત્પન્ન—રતલમાં

	હિન્દ	યુનાઈટેડ કિંગડમ	મિસર	અમેરિકા	ઈટાલી	સ્પેન	જાપાન
ચોખા	૮૨૫		૨૬૮૦	૩૦૦૦*	૪૨૩૦	૫૬૦૦	૪૫૦૦
મકાઈ	૮૦૦			૧૮૨૦			
ધણે	૬૩૦	૨૧૪૪	૧૧૮૮	૮૫૨			૧૫૦૦

હિંદમાં ચોખા ઉત્પન્નનું કારણ અનિયમિત તરુ, પાણીની સગવડતાનો અભાવ (પિયતની ભેતી ફક્ત એ દેશ છે), ખાતરની અછત (છાલિયું ખાતર ફક્ત ૨૫ ટકા જમીન પરતું જ છે), સારા ખીનો અભાવ (સુધારેલા ધણેના ખીના ૩૫ ટકા અને ચોખાના ખીના ૫૮ ટકા છે) અને ખેડૂતની અજ્ઞાનતા અને નવળી આર્થિક સ્થિતિને આભારી છે. ઉપલા આક્રમકોમાં જાપાન ઉત્પન્નમાં આગળ આવે છે; કારણકે ત્યાં સુધારેલા ખીનું વાવેતર સૌ એ સૌ દેશ માથે છે, ૫૬ ટકા જમીનને પાણી નહેરો વગેરેથી મળે છે અને જરૂરિયાતનો ૮૦ ટકા નાદરોજન કુરતી ખાતરો પૂરો પાડે છે. અને હીંદે જાપાન ૧૯૩૮થી ૧૯૪૨ના પંચ વરસના માળામાં ચોખા, ઘઉં, સામાન્ય જવ અને જવની ખીજ ભતો ('નેડેડ બાલી') અનુક્રમે ૧૦,૧૪૦, ૧૧૬ અને ૬૨ ટકાનો ઉત્પન્નમાં વધારો લાવી શક્યું.

સને ૧૯૪૧-૪૨માં જાપાને જાપાન લગાઈમાં બીવું અને હિંદમાં ઉગાડવામાં આવતા દૂધા તારતુ ૩ લેવા ડોઈ તૈયાર ન હતું. તેમજ લગાઈને હીંદે લગાઈ પહેલાં ખીજ દેશોમાંથી મળતું અનાજ બધે થયું, ત્યારે દૂધા તારતા કપાસને બદલે અનાજનું વાવેતર કરવાનો પ્રયાસ હિંદે શરૂ કર્યો. લગાઈ જેમજેમ વધારે ગભીર સ્વરૂપ પકડતી ગઈ તેમતેમ અનાજનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ થતો આવ્યો એટલે ૧૯૪૫-૪૬ની સાલમાં અનાજ ઉગાડવાનો કાયદો પસાર કરવામાં આખા હિંદમાં મુજબ હસાકાએ પહેલ કરી, અને દબુમુધી તે કાયદાનું અન્વિત છે આ વખતે બિનખાધ પાકોના શાવો ખાદ્ય પાકોના શાવો કરતા ઊંચા ન જાય તે માટે રેતા મમાળાના ભાવ લાંબવામાં આવ્યા, જેને દિસાણે અનાજના પાકોનું ક્ષેત્રફળ કપાસના ક્ષેત્રફળના બેગે ઠીક વધી શક્યું.

કપાસનું વાવેતર હઝાર એકરમાં

	પ્રચાર પહેલાં	કાયદા પછી	ઘટાડો		
	૧૯૩૯-૪૦	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૬-૪૭	૧૯૪૭-૪૮	લગભગ
ગુજરાત	૧૦૧૧	૧૧૩૫	૪૬૧	૫૦૧	૫૦૦
મુંગઈ પ્રાંત	૨૭૨૨	૩૮૮૫	૧૧૬૭	૧૨૮૫	૧૪૦૦
અખડ હિંદ	૨૧૫૮૦*	૨૩૩૧૧	૧૪૮૬૦	૧૪૮૦૦	૮૦૦૦

* માત્ર ૧૯૪૮ના 'એકર બેવું'માં અમેરિકા અને જાપાનના અનુક્રમે ૫૦ અને ૭૦ લાઈલ કપાસી.

કપાસના વાવેતરમાં લગભગ અર્ધઅર્ધ કાપ આવ્યો અને આ છૂટી થયેલી જમીનમાં અનાજ અને ખીજ પાકો આવ્યા. કાચો અરણ્યમાં આવતાં તેમાં આપેલ હદ પ્રમાણે અનાજ અને કટોળ વાવી બાકીની જમીનમાં અનાજ કરતાં વધારે નફાકારક શિંમ, તમાકુ, શાકભાજી, લીંછુ, કેળાં વગેરેનું વાવેતર થયું. આથી કાચદાથી ધાયું પરિણામ આવ્યું નહિ.

કાચદાથી અનાજનું ક્ષેત્રફળ વધ્યું અને તેનું એકરે ઉત્પન્ન વધારવા માટે પણ સરકારે નીચે પ્રમાણે પ્રયત્નો કર્યા જે ફળુ ચાલુ છે.

૧. જોળ અને ખીજ મિશ્રણ ખાતરોનું સસ્તા ભાવે વેચાણ.

૨. છાલિયા ખાતરનો જથ્થો વધારવા કમ્પોસ્ટના ખાડા જોડવામાં મદદ.

૩. મ્યુનિસિપાલિટીઓ દ્વારા મળ અને કચરામાંથી કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવું.

૪. પિયતના પાકો લેવા કૂવા બાંધવામાં અને સમારવામાં મદદ.

૫. સારા ખીની વહેંચણી.

૬. ખેતી લાયક પડતર જમીનનું જોડાણ.

૭. અનાજપૂરક કંદમૂળોનું વાવેતર.

આ બધા પ્રયાસો છતાં અનાજનું એકરે ઉત્પન્ન વધ્યું નથી, તે નીચેના આક્રમણો દેખાડે છે.

કુલ ઉત્પન્ન-હજાર ટનમાં

ગુજરાત

વર્ષ	૩૮-૩૯	૩૯-૪૦	૪૦-૪૧	૪૧-૪૨	૪૨-૪૩	૪૩-૪૪
ચોખા	૧૧૧	૩૬	૬૭	૧૯૧	૧૯૮	૧૩૭
બઉ	૫૦	૪૪	૫૪	૧૦૦	૫૪	૬૮
વડવાર	૧૭૪	૧૭૧	૨૧૪	૧૧૨	૧૨૨	૧૧૪
ખાતરી	૮૯	૬૯	૧૨૮	૬૮	૭૬	૭૪
કેડ	૪૨૪	૩૨૦	૪૬૩	૪૭૧	૪૫૩	૩૯૩
સરાસરી	←	૪૧૨	→	←	૪૪૨	→
વાવેતર (એકરમાં) ૧૬૯૦	૧૬૪૭	૧૭૬૧	૨૦૭૫	૧૬૮૫	૧૮૨૪	→
સરાસરી	←	૧૬૬૯	→	←	૧૬૬૧	→
એકરે ઉત્પન્ન (ટનમાં) ૫૬૨	૪૩૫	૬૨૭	૫૦૮	૫૧૧	૪૮૪	→
સરાસરી	←	૫૪૧	→	←	૫૦૧	→

મુંબઈ પ્રાંત

વર્ષ	૩૮-૩૯	૩૯-૪૦	૪૦-૪૧	૪૧-૪૨	૪૨-૪૩	૪૩-૪૪
ચોખા	૭૮૯	૬૬૮	૮૦૨	૮૨૧	૮૪૬	૭૬૭
બઉ	૩૩૭	૮૧૧	૨૧૯	૩૮૬	૧૧૪	૨૫૭
વડવાર	૧૮૨૦	૧૨૪૭	૧૪૧૭	૧૦૫૫	૧૧૦૨	૧૨૭૨
ખાતરી	૫૦૧	૪૭૭	૫૨૨	૩૫૮	૪૨૫	૫૦૬
કેડ	૨૯૪૭	૨૭૦૩	૨૦૬૦	૨૬૨૦	૨૪૮૭	૨૮૩૫
સરાસરી	←	૨૯૯૩	→	←	૨૬૪૭	→
વાવેતર (એકરમાં) ૧૫૮૫૭	૧૫૮૪૬	૧૫૬૬૪	૧૬૬૫૭	૧૬૬૭૩	૧૬૧૧૬	→
સરાસરી	←	૧૫૮૮૯	→	←	૧૬૮૨૯	→
એકરે ઉત્પન્ન (ટનમાં) ૪૧૫	૩૮૨	૪૩૦	૩૪૬	૩૨૮	૩૮૭	→
સરાસરી	←	૪૦૬	→	←	૩૫૧	→

અનાજના કાયદા પછી ઓછું ઉત્પન્ન આવવાનું કારણ પ્રતિકૂળ ઋતુ પણ છે, કારણકે ૧૯૪૬-૪૭માં ગેરનો રોગ લાગવાથી ઘઉંનો પાક ઘણો જ ઓછો હિત થઈ હતો, પણ આ કારણ સિવાય તીચેના કારણોએ પણ ઓછું ઉત્પન્ન લાવવા સારો ભાગ યજ્ઞ થયો હતો.

૧ ખાતરો વગેરે જે સરકારે સસ્તા ભાવે અનાજના પાક માટે આપ્યું તેનો ઉપયોગ શાકભાજી, કેળાં, તમાકુ વગેરે અનાજ સિવાયના નફાકારક પાકોમાં સારા પ્રમાણમાં થયો.

૨ ઝાણિયા ખાતરનો જથ્થો વધારવા માટે કમ્પોસ્ટ ખાતરના ખાસ જોડવા સરકારે મદદ આપી તે ખાસથી બીજે વરસે વૈજ્ઞાનિક રીત પ્રમાણે ન બરાયા આથી ખાતરમાં જમણા નાઇટ્રોજનને જે લાભ મળ્યો એક જો તે ન મળ્યો અને આ ખાતર અનાજના પાકો સિવાયના પાકોમાં પણ આપવામાં આવ્યું.

૩ સરકાર તરફથી ખાતર મળતું હતું તે બાદ કરતાં વધારાનાં ખાતરો મળતાં ન હતાં અને જે મળતાં તે પણ ઊંચા ભાવે મળતાં હતાં એટલે ઘણી જમીન ખાતર વિનાની રહેવાથી ફળદ્રુપતા થી.

૪ અનાજના બાંધવામાં આવેલા ભાવો ખેડૂતોને આકર્ષણરૂપ ન હતા, કારણકે લગભગ મહેલાના ભાવ કરતાં અનાજના ભાવ સામાન્યરૂપે મળતા હતા, ત્યારે બીજા પાકો જેવાકે તમાકુ, વરિયાળી, લીંબુ કેળાં, શાકભાજી, આદુ, છાંય વગેરેના ભાવ આમણા મળતા હતા સાથે ખેડૂતની જરૂરતની વસ્તુઓ માટે ખેડૂતને આમણા હાથે આપવા પડ્યા આથી અનાજના ઉત્પાદનમાં ખેડૂતનું રિવ ચોટણું નહિ અને એ રસાભાવિષ છે, કારણકે નફાકારક પાકો કરવા તરફ સૌ કોઈ તેવાર દોષ.

આથી દેવી આપી શકાય તેટલું જ ખેડૂતે વેદ કરવા મહેનત કરી વળી વધારાનું જે અનાજ ખેડૂત પાસે રહ્યું તેનો ઉપયોગ દોરોના દાણ (ખાણ)માં થયો, કારણકે મુવાર-કપાસિમાના ભાવ અનાજના ભાવ કરતાં ઊંચા હતા!

૫ ઋતુની પ્રતિજ્ઞતાનો સામનો કરવા નહેરો વગેરેની મજબ તામાં ખાસ પ્રગતિ થઈ ચકી નહિ નવા ફૂવા સારા પ્રમાણમાં જ ધામા પણ એનિર્જન-પ પના ભાવ ઊંચા હોવાથી અને ખેડૂતોને માફક આવતી હતી ન મળતી હોવાથી ફૂવાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ન થયો, કારણકે કેસથી પિયત કરવાનું મોધુ પડતું હતું.

૬ ન્યાં કાયદાકારક પાકો જેવા કે તમાકુ છાંય, શાકભાજી વગેરે ઉગાડવાની ગિમતિ ન હતી, તે પ્રદેશમાં ખેડૂતની આર્થિક રિયલિટી નજળી પાતી ચાલી આથી ખેડૂત ધામાં મુજબ ખેડ, ખાતર અને બીજા આવજત કરી શક્યો નહિ બજાતણની તાણ પડવાથી અને કપાસનું વાવેતર ઓછું અર્તા કપાસની કરાહી પણ પૂ તી નહિ મળવાથી ઓછો ઉપયોગ ઓછા બનાવવામાં થયો.

૭ અનાજના કાયદાને લીધે વૈજ્ઞાનિક રીતે પાકની ફેરવણી અશક્ય નીવડી આથી જુવાર પછી બીજે વરસે એ જ ખેતરમાં જુવાર આપતાં પાક ઘણાં જ ઓછા હિત થો.

૮ કપાસ ઉગાડવાના પ્રદેશ ભરથ જિલ્લામાં અનાજની ખેતી કેમ પચકી શકે તેનો ચિતાવ રાવજમાઈ પટેલે ૧૯૪૭ના નવે અરના 'ભરથ સમાચાર માં આપ્યા છે જે પ્રમાણે ખેડૂતની આર્થિક ગિમતિ કેવી થવા પામી હતી, તે ગર્ષ સામના મુજબતના દુધાકો દેખાડી આપ્યું છે, ઉપલાં દા જોને વીધે, અનાજનું ઉત્પન્ન

વધ્યું નહિ. અને ખાતરની વહેંચણીથી અને ફવાથી પિયત ચતા વધતું ઉત્પન્ન વગેરેની જે ગણતરી સરકારે કરી તે સાચી ન પડવાથી અને વધારેપડતો વિશ્વાસ આ ઉત્પાદનની રીતો ઉપર મૂકવાથી અનાજની સ્થિતિ વધારે વિષમ બની. આ બધાં પ્રતિકૂળ કારણોને વહેંચે નિકાલ થાય અને આ વખતની અનાજ ઉત્પન્ન કરવાની કુબેશ ક્ષતેદમંદ નીચે તે માટે નીચેના સુદાઓ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે.

સરકારે શું કરવું જોઈએ ?

૧. અનાજના ઉત્પાદન માટે આખા ઈલાકામાં એક જ પ્રથા અમલમાં ન મૂકતાં દરેક જિલ્લાની ખેતીવાડીના સંજોગો પ્રમાણે રીતો શોધી દરેકની મદદતા પ્રમાણે અમલ કરવો. દાખલા તરીકે પંચમહાલ જિલ્લામાં જ્યાં નાનાં નાનાં તળાવો થય્યાં છે ત્યાં નહેરોની સગવડતા કરી પિયતને પહેલું સ્થાન આપવું; કારણકે ત્યાંના અજ્ઞાન ખેડૂત પાણીને લાભ તુરત જ લેશે. ભરૂચ જિલ્લા વગેરે જ્યાં પિયતની ખેતી નથી અને શિયાળુ અનાજના પાકે લેવામાં આવે છે, ત્યાં કમ્પોસ્ટ ખાતર, લીલું ખાતર વગેરેને પ્રથમ સ્થાન આપવું. જેઠા જિલ્લામાં પિયતના પાક માટે સરકારી ખર્ચે એંજિન-પંપ મુકવાનો અવરધા કરવી અને સીરાઈમાં નાની નદીઓમાંથી પાટો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ તુરત લાગ લેવી.

૨. ફવા તેમ જમીનના ઊંડાણનું પાણી બહાર લાવવા માટે છે ને ડાસ અને એંજિન પંપથી પિયતની ખેતી નહેરોનાં પાણી જેટલી સસ્તી પડતી નથી. તે લાંબા વખતની નહેરોની યોજનાઓને તુરત પૂરી કરી સહાય તેવા પ્રયત્નો કરવા; કારણકે ૧૯૪૨ પછી દરેક સુધી એક પણ

મોટો નહેર બંધાઈ હોય તેવું બહુવામાં આવ્યું નથી.

૩. અનાજના કાયદાનો અમલ કરતાં પહેલાં વૈજ્ઞાનિક પાકની ફેરબદલી કેમ બની શકે, તે નક્કી કરી દરેક જિલ્લાવાર અને દરેક પ્રકારની જમીન માટેની આ વૈજ્ઞાનિક પાકની ફેરબદલીની પત્રિકાઓ છપાવી અથવા છાપાંઓમાં છપાવી દરેક ખેડૂતને પહોંચે. તેવો બ કોષ્ટક કરવો.

૪. દરેક ખાતની જમીનમાં અને દરેક પ્રકારના પાક માટે, સરકાર તરફથી આપવામાં આવતાં ખાતરો ફેટલા પ્રમાણમાં આપવાથી ફેટલું ઉત્પન્ન વધે છે તે ખેડૂત સમજી શકે તેવી રીતે પત્રિકાઓ દ્વારા અથવા વર્તમાનપત્રો દ્વારા જહાર પાડવું. આ ખાતરોથી વધતા ઉત્પાદનના આંકડા આધારે દર્શાવે આપવા.

૫. અનાજના પાકોના ભાવ નક્કી કરતાં અત્યારના ખેડૂતની જરૂરિયાતની વસ્તુઓની પ્રત્યક્ષ મોંઘવારી ધ્યાનમાં લેવી. અને મજૂરીના ચાલતા ઊંચા ભાવ ગણતરીમાં લઈ તેમાં ખેડૂતની આબાદીના ૧૫ ટકા ઉમેરી ભાવ નક્કી કરવા; કારણકે આખાં ખેડૂત વિના ખેતીની કોઈ સુધારણા થઈ શકે તેમ નથી.

૬. અનાજનો દુરુપયોગ ન થાય માટે તેના ભાવો ઢોરના દાણના ભાવો જેવા કે ગુવાર, કપાસિયા વગેરેથી નીચા ન હોવા જોઈએ. નહિતર ૧૯૪૬-૪૭માં થઈને ગેરલાગવાથી થઈને પાક ઓછો ઊતર્યો હતો બાલના થઈ બળદના ખાણમાં ગયા હતા. આ જ વખતે જેઠા જિલ્લાની જાનરી ભેંસોએ બાંધી હતી અને તુવેર બળદોએ બાંધી હતી. સુસ્ત અને ભરૂચ જિલ્લાની જુવારનો પણ તેવો જ ઉપયોગ થયો હતો; કારણકે આ સાલ ગુવાર, તુવેર, ઘઉં, બાજરી અને જુવારના ભાવ એક બંગાળી મહુના

અનુક્રમે રૂ. ૧૬, ૧૪, ૧૨, ૧૦ અને ૬ હતા.

૭. પાકમાં રોગ આવે તો તેનો સામનો કરવા માટે જરૂરી દવાઓ અને સાધનોનો પૂરતો જથ્થો દરેક જિલ્લા અને તાલુકામાં હોવો જોઈએ. નહિતર રોગ આબ્યા પછી બે સરકારી ખાતાઓ દવા બનાવવી કે પત્રીને ઓડર આપે તો દવા આવતા પહેલાં જ ચેમ પાકનો પૂરતો નાશ કરશે.

૮. સરકારી ખાતાના ઓફિસરો અને ખાસ કરીને ખેતીવટી ખાતાના અમલદારો કાગળિયામાં પહોંચા ન રહેતાં, મામડાંઓમાં ફરી પાકની સ્થિતિ અને પ્રશ્નોનો ખ્યાલ લે અને ખેડૂતને પાતી મુશ્કેલીનો નિકાલ કરવા દુરત પગલાં લે. આમ યવાથી પાકોતુ ઠેકું ઉત્પન્ન આવશે તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે.

૯. જ્યાં જ્યાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને ગ્રામ પંચાયતો હોય ત્યાં તેમને દરેક દરેક કચરાના ટુકડાનું અને મળતું કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવા જરૂર પડતી. આ ખાતરનો જથ્થો ખેડૂત સહેલાઈથી લઈ શકે તેવા રમળોએ રાખવાની અવર્યા કરવાનું તેમને ફરમાવવું તૈયાર થયેલ કમ્પોસ્ટ ખાતર ડાન્ડ્રાક્ટથી અમુક બિન ખેડૂત વ્યક્તિઓને હાથ માટે ન વેચતાં સીધું

ખેડૂતને મળે તેવી અવર્યા કરવી. આથી ૧૦૦ ટકાનો ડાન્ડ્રાક્ટનો નફો બચતાં ખેડૂતને થોડા ભાવે ખાતર પાશે. મુળ-ધના તબેલાઓના ખાતરનો જેટલો બને તેટલો બગાડ ઓછો થઈ, સરકારની થોજના પ્રમાણે ૨૦૦ માઈલ સુધીનાં રોશનોએ આ જથ્થો દુરત ખસેડી થોડા બજાતે ખેડૂત મેળવી શકે તેવી અવર્યા કરવી; અને વાહનવ્યવહારના ખર્ચાંથી ખાતર મીઠું ન થઈ પડે તે બાજતની કાળજી રાખવી.

આ માટે બપાન અને ચીન આ કિમતી ખાતરનો કેમ સંગ્રહ કરે છે તે નજર આગળ રાખવું જરૂરી છે. બે કે બે દેશોમાં આપણે દેરના છાણને જેવી રીતે દાઘ તમા-ડીએ છીએ, તેવી રીતે ત્યાં મનુષ્યમળનો સંગ્રહ થાય છે આપણે ત્યાં મનુષ્યમળ તરતની સૂચને લીધે આ બંને દેશોતુ આપણે અનુ-કરણ કરી શકીએ તેમ નથી; પણ મ્યુનિ-સિપાલિટીઓ અને ગ્રામ પંચાયતો આ કિમતી કુદરતી ખાતરનો કમ્પોસ્ટ બનાવી સફાઈથીયે કરી શકે તેમ છે બપાને ૧૯૪૬ની સાલમાં પોતાની જરૂરિયાતના ખાતરનાં તત્ત્વો પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન થતા કુદરતી ખાતરમાંથી મેળવ્યા હતાં એટલે તે કુદરતી ખાતરોએ આ પ્રમાણે તત્ત્વોના ટકા પૂરા પાડ્યા:

	નાઇટ્રોજન	ફોસ્ફરસ	પોટાશ
દોરવાડિયાનું ખાતર	૪૭ ટકા	૬૬ ટકા	૬૪ ટકા
મનુષ્યમળનું ખાતર	૧૬	૮	૧૦
લીધું ખાતર	૫	૩	૬
રાખ, દરિમાઈ વનસ્પતિ, પક્ષીઓની ચરક વગેરે	૧૪	૧૫	૧૬
કુલ કુદરતી ખાતરોમાંથી	૮૨	૯૨	૯૬
ખીખ ખાતરોમાંથી	૧૮	૮	૪
કુલ	૧૦૦ ટકા	૧૦૦ ટકા	૧૦૦ ટકા

એટલે જપાનમાં જ્યાં જમીનને ખાતર આપ્યા વિના ખેતી કરવામાં આવતી નથી ત્યાં, પંડિતની જરૂરતનાં અર્ધાં તરવો વતરપતિ-જન્ય ખાતરમાંથી પૂરાં પાડવામાં આવે છે. જપાનમાં આ પ્રમાણે ઘણાં લાંબા વખતથી અમદામાં છે; કારણકે સર નિકોલ્સેન ૧૬૦૭માં 'જપાનની ખેતી' ઉપર લખેલા પુસ્તકમાં વર્ણવે છે, કે:

'મનુષ્યમળના ફક્ત ૨૫ ટકાનો જગાડ ત્યાં પાવ છે એટલે ત્રણ અક્ષિ દીઠ એક એકર જમીનને ૧૬૦૦ રતલ મળતું ખાતર મળે છે. જપાનમાં નદીના પ્રમાણમાં ગાછલી અને કોઈય ખોળ-ખાતર તરીકે વપરાય છે, તે ખાદ કરતાં જપાન જમીનની ફળદ્રુપતા સામ્યથી રાક્ષુ' છે, તે ફરેકને ખારણે મળતા ખાતરને (મળના ખાતરને) આસારી છે. ત્યાં ત્રણ જમીનમાં એકરે ૨૦૦૦ રતલ ચોખાનો પાક અથવા ૨૭૦૦ રતલ ઠાંમરનો પાક ભીતરે છે. એક ખેતરમાં ત્યાં ઉપરા-ઉપરીએ પાક-ચોખા (ચોખાસુ) અને ઘઉં (ચિયાજી) પાક લેવામાં આવતા હોવાથી ઘઉંનો પાક ૧૪૦ રતલ ઉમેરતાં એક વર્ષમાં એક એકર ૩૦૦૦ રતલ અનાજ પાવે છે. ફિલાદેલ્ફિયામાં સારામાં સારી જમીન ૨૭૦૦ રતલ, તમ્બી જમીન ૧૪૦૦ રતલ અને ચાકુ જમીન ૨૩૦૦ રતલ ચોખા પાકે છે. વળી ૩૩૦૦ થી ૪૦૦૦ રતલ સુધી પાક એકરે ભીતરનાં ઘણાં જમીન પાવે છે.'

આપણે આ કુદરતી ખાતરનો પૂરેપૂરો લાભ લેતા નથી તે દર્શાવવા અમદાવાદનો લખલો લઈએ. ત્યાંની વસ્તી ૬ લાખની ગણતરી દર બાંધિત દીઠ ૬૦ ગેલન ગણતરી, ૮૬૦ લાખ ગેલન મળતું ખાતર જપાનની ગણતરી પ્રમાણે મળતું એઈએ. તે ૧૫ હજાર એકરમાં એક ઇંચ બઝાઈનો થર પાડી શકે. આથી એ ગુજરાતની વસ્તી ૪૧ લાખની ગણતરી તેમાંથી જપાન ૧૪૦ હજાર એકર જમીન પૂરતું ખાતર આ મનુષ્યમળમાંથી પૂરું પાડી શકે. એટલે ફક્ત જમીન ૪૦ લાખ એકરના ત્રીજા ભાગની જમીનને આ મળમાંથી ખાતર

મળી શકે. ડૉ. આચાર્યની ગણતરી પ્રમાણે ૬ લાખની અમદાવાદની વસ્તી ત્યાંની મ્યુનિ-સિપાલિટીને ૬૦ હજાર ટન કમ્પોસ્ટ આપે. એક ઘનફૂટ કમ્પોસ્ટનું વજન ૪૦ રતલ ગણતાં ૩૩૬ હજાર ઘનફૂટ કમ્પોસ્ટ બનાવી શકાય. અમદાવાદે મશે વરસે ૧૧૭ હજાર ઘનફૂટ કમ્પોસ્ટ બનાવ્યું. એટલે કમ્પોસ્ટ બનાવવામાં ગુજરાતનું આગળપડતું શહેર અમદાવાદ હજી અધું કરી શક્યું છે. અમદાવાદ જિલ્લાની ખેડાણ જમીન ૧૮ લાખની ગણાય છે તે અમદાવાદ શહેર જ ૬૦ હજાર ટન કમ્પોસ્ટ-માંથી દર ટને ૧૦ એકર ગણતાં ૬ લાખ જમીનને ખાતર પૂરું પાડી શકે. તેમાં ખેડૂત-ની સગવડ માટે બને તેટલી વધારે કમ્પોસ્ટ ડીપો રાખવામાં આવે, તે તેના પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય. આમ પંચાયતો અને મ્યુનિસિ-પાલિટીઓ અનાજના મોરચામાં ફેટલા અક્રિય કાળો આપી શકે તેમ છે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આ જરાકે લંબાણુલમાં વિવેચનથી આવી શકશે.

૧૦. ભાલનું ખાતર: આ પ્રદેશમાં પાકતા ઘઉં ઇંદોરનાં ઘઉંથી ધીમે ધીમે આવે છે અને ત્યાં વાવેતર પણ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. છતાં ત્યાં બહુલા ખાતરનો ઉપયોગ થતો નથી. ભાલમાં ટોરની સંખ્યા ૧૩ હજારની છે, જે દરવરસે ૫૨ હજાર ગાડી ખાતર ચોખામાં ચોખું આપે. અમદાવાદ જિલ્લામાં ઘઉંનું વાવેતર ૩ લાખ એકર હોવાથી, તેમાંથી ૨ લાખ એકર ભાલમાં ગણતા તે ઘઉં લમબગ પોણાથી એક લાખ ગાડી કુવળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રદેશમાં કુવળને ઉપયોગ ટોરના ચોખા-કર્માં નહોતો થતો હોવાથી ૫૦ હજાર ગાડી કમ્પોસ્ટ આમાંથી સરેલાઈથી બનાવી શકાય. સારી દુનિયામાં ભાલ એક જ એવા પ્રદેશ છે કે જ્યાં કુદરતી ખાતર- (બહુલું ખાતર)નો ઉપયોગ ત્યાંની

જમીન સોજ ખાજવાની દોષા છતાં થતો નથી તો સરકારે ત્યાં સંશોધનક્ષેત્ર ઉપાધી ઇન્સિયુ ખાતર આ પાક માટે કેટલું, કેમ અને ક્યારે આપવું તે શોધી જેલૂતોને ખાતરનો ઉપયોગ કરતા કરતા બેઠકો

- ૧૧ કારખાનાઓમાં મજૂરીના બાવ વધતાં, જેલીની મજૂરીના સાવ પણ વધે તે અમાનિક તે ખાસ કરીને જેલીમાં મજૂરીની તાલુ ચોમાસુ પાકની કાપણી વખતે એલે રિવાજી ઉપર વધારે નવાણ, કાનુ કે આ વખતે શિયાળુ પાકની વાવવાની કાનુ પણ દોષ છે તો એ દવે પછી નિશાનો અને કોલેસેમાં વોગન પાકી દરેક વિદ્યાર્થીને અનાજના ઉત્પાદનમાં સક્રિય થાય આપવા પ્રેરણા આપાય, તો મજૂરીના ખર્ચમાં જેલૂતને નાદત મળી શકે
- ૧૨ સરકારી સંશોધનક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને જેલ, ખાતરના પ્રયોગોનાં પરિણામો જેલૂતજનતાના કાન મુધી પહોંચ્યાં નથી તો તે પ્રતિક્રિયા દ્વારા અથવા રચાનિક છાયામાં છપાવી દરેક જેલૂતને તેની જાણ થાય તેવી અવરખાની જરૂર છે નદિતર વરસોથી થતી શોષણ, અવરિયાત પ્રકારના અભાવે ઉપયોગમાં ન લઈ શકાય તો તે વિજ્ઞાનીઓની સક્તિ અને સરકારી નાણાંનિ કુશળ મજાણ.

- ૧૩ ખાજવાળી જમીનમાં ઉગાડી શકાય તેવા પાકો શોધવા બેઠકો, નેવા કે ખાતરમાં થતી ગંધર રસિયાએ જરૂરવાળી જમીન માં આ પ્રદેશમાં થતા ઘાસ એકો પાઈમનો મળેલી સાથે સકર (અ ક્રાસિંગ) કરી જ વસે વાઆ ચિના મળેલી કુટમાંથી પાક મળે તેવી જાત શોધી કાઢી, તો તેના પ્રમાણમાં આ પ્રશ્ન સંદેશ છે

- ૧૪ અલ્પમૂલ્યાં ખાતર - વલ્લભવિધાનગુરમાં જે રીલિતે શોધેલ આ ચમત્કારિક ખાતર

વડે જાજરીને પાક ૪૦ ટકા વધારે અને આઠ દિવસ વહેલો છોતરો તેમ જ કાનુ વગર આ ખાતરથી થળેનો સાગે પાક મેળવી શકાયો, તો તે ખાતરના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો સરકારે દરેક જાતની જમીન અને દરેક જાતના પાક ઉપર તુલત જ શરૂ કરી તેનાં પરિણામો જેલૂતજનતા ની જાણ માટે તુલત બદાર પાકનામાં આવે તેવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે બીજા ચોથા ભાગનું આ ખાતર બેઠકું દોવાળી અને તે બે ઉપરિ રતલ પાનું દોવાળી આર્થિક દૃષ્ટિએ અને પાકમાં નાખવાનું પણ સુગમ પડશે. આવા ખાતરનું ઉત્પાદન તુલત મોગ પાયા ઉપર વધારી તેની વહેલુ દ્રાવ્યમાં લેવી બેઠકું છે

- ૧૫ અનાજનો કાપડો અને અત્યાત્મી લેવી - પ્રથા નાખી કરી તેને જલ્દી જમીનના જગ્યા પ્રમાણે દરેક જેલૂતને કેટલું અનાજ આપવું પડશે તે સજ્જી કાનની સરખાત પહેલાં જાણવી જેનું આથી તેટલું અનાજ ઉત્પાદન કરવા જેલૂતને ચોખ લાગે તેટલી જરૂરિયાત તે ઉપાડી પૂરતું ખાતર, જેલ અને પાણી આપી પૂરતો પ્રયત્ન કરશે અને જાકીની જમીનમાં તે પોતાને કાપડાકાક પાકો લઈ શકશે ચોખાસાના પાકથી બે જેલૂત આટલું અનાજ ન આપી શકે તો તેણે શિયાળુ અને ઉનાળુ પાક કરી પૂરું કરી આપવું પડશે આમ થવાથી અનાજની જેલી જલૂવિધિ (અં ઇન્ટેન્સિવ) થશે તેમાં બે સરકારની માનવૃદ્ધિ વધારાનું અનાજ જેલૂતને સીધા વાપરનારને વેચવાની છૂટ આપવામાં આવે, તો અનાજની જેલીને વધારાનો ખર્ચ, વાપરનારા પાસેથી વધારે મળતા ભાવમાંથી તે મેળવી શકશે

[' કમશાં ']

તંત્રીની ટપાલ

‘અખંડ આનંદ’ના નવેબર અંકમાં ‘અહિંસાનો મહિમા’ શિર્ષક નીચે શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીની એક મોંઘ આપવામાં આવી હતી. એ મોંઘમાં રત્ન થયેલી વિગત ખીજાં કેટલાંક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ વિશે ‘હરિજન બંધુ’ના તંત્રી શ્રી. કિશોરલાલ મરાઠવાળાએ તપાસ કરી એક પુતાસો પ્રગટ કર્યો છે. શાસ્ત્રીજી તરફથી પણ એ જુલાસો અમને મળ્યો છે, તે અહીં પ્રસિદ્ધ કરવાનું થોડું માનીએ છીએ:

નાપાયાદાર વાત

ઈ. સ્ટેન્લી જોન્સ મહાત્મા ગાંધી-જેન ઇન્ટરપ્રિટેશન નામના પોતાના પુસ્તકમાં પાન ૧૦૧ પર લખે છે:

‘નોઆખલીમાં બનેલા પ્રસંગનો અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલો અહેવાલ મને એક મોટી જગ્યા ધરાવનાર પત્રકારે આપ્યો હતો. દેખીતાં કારણોસર તે વખતે તેને આ પ્રસિદ્ધ કરવાની રત્ન આપવામાં આવી નહોતી. પરંતુ હવે મને એ પ્રસિદ્ધ કરવાની તેઓ રત્ન આપે છે. ‘મહાત્મા ગાંધી તેમની સાંતિયાત્રા વખતે પંચપાળા એક ગામથી બીજા ગામ જતા હતા ત્યારે તેમની આખ સાથે આંખ મેળવવાની હિંમત ન હોવાથી યુદ્ધનો આગમથી તે ગામ છોડી ભાગી જતા હતા, જેઓ તેમની સામે આવતા તેમનો પહેલો યર્થ જતો અને શાંતિ ભવનના ભાર પોતાને ગાથે કંપાડી દેતા. તેમણે સરકાર સાથે એવી ઝોકવણી કરી હતી કે તેમની પ્રાર્થનાસભામાં કોઈની ધરપકડ કરવી નહિ. એક સુરિષમ આવ્યો. એના પર ગાંધીજીની કશી અસર ન થઈ તેણે ગાંધીજીનું ગળું ‘પકડ્યું’ અને તેમનું મોં વાદળી યર્થ ગયું ત્યાંસુધી દગાનું. પણ મહાત્મા તો એ વખતે પણ હસતા જ હતા, સામે થવાની પ્રતિભા અને અણગમતાને એ અભાવની એના પર એટલી અસર થઈ કે તેણે ગાંધીજીને છોડી દીધા, પાછળથી આવીને તે મહાત્માને પો પડ્યો અને પોતાની બૂમ માટે તેણે ગાંધી માગી. મહાત્માજીએ તો બંધે છું બન્યું ન હોય એ રીતે પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું.’

આ લખાણના દિવંદ્રી કેટલીક ભાવણોમાં અનુવાદ પણ થયા છે. જે શ્રી સતીશબાણુ, શ્રી ખારેલાલ, શ્રી મનુ ગાંધી, શ્રી આશા ગાંધી અને ખીજાઓ જે નોઆખલીની યાત્રામાં ગાંધીજી સાથે હતા તેમને આ હકીકત સાચી છે કે જોટી અથવા એને મળતી કાઈ ખીજા બની હતી કે દેગ તે વિષે પૂછ્યું. મનુ ગાંધી સને ૧૯૪૬ના ડિસેંબરમાં ગાંધીજી સાથે જોડાયાં ત્યાંથી તે ઉલટ ગાંધીજીના અવસાન સુધી તેમની સાથે રહ્યાં હતાં. તેઓ ચોક્કસપણે કહે છે કે આવો બનાવ ૧૯૪૬ના ડિસેંબરથી ૧૯૪૮ના બન્યુઆરી સુધીમાં નોઆખલી, કલકત્તા, બિહાર કે બીજાં ક્યાંય જન્મ્યો નથી. અને તેમના જોડાયા પહેલાં પણ ક્યાંય જન્મ્યો હોય તેવું તેમણે કદી સાંભળ્યું નથી. ખીજાઓએ પણ આવો બનાવ જોયો કે સાંભળ્યો નથી. તેથી ઉપરની વાતને એ પત્રકારે કેવળ કલ્પનામાંથી ઉપજાવી કાઢેલી ગણવી જોઈએ અને ફિઝબીરીની વાત છે કે શ્રી સ્ટેન્લી જોન્સે એ સાચી માની લીધી અને પૂરતી તપાસ વિના પ્રગટ કરી. તેમનું એ પુસ્તક જગપ્રસિદ્ધ છે અને ખીજા ભાષાઓમાં તેનો અનુવાદ થવાનો સંભવ છે તેથી આ વાગ તેમણે પાયાવિનાનો હોવાથી કાઢી નાખવો ઘટે છે.

વર્ષ, ૨૦-૧૧-૪૯ (અંગ્રેજી પરથી)

કિશોરલાલ મરાઠવાળા

‘અખંડ આનંદ’ના ગયા અંકમાં ‘હરિજનગીતા’ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. લેખકનો હેતુ સ્વરૂપકથાનિવારણનો છે; પરંતુ તેમાં કેટલાંક હકીકતોયો છે એવું મિત્રો અને વિદ્વાનો તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. ‘અખંડ આનંદ’માં ચર્ચાપત્રોતે રખાન નથી તેથી તે અંગે આવેલા પત્રો અંગે પ્રસિદ્ધ કરતા નાંથી, પરંતુ પત્રલેખકને ખાતરી આપીએ છીએ કે આવી બાબત પગલે લાવિષ્યમાં વિશેષ ધાજી રાખવામાં આવશે.

યુગ પ્રવાહ

શ્રી મોખાન

૨૬મી જાન્યુઆરી

ખરાબ વીસ વર્ષ પહેલાં દિલ્હીમાં
જામડેગામડે અને શહેરોશહેરે આપણે
બહાર રીતે પૂર્ણસ્વરાજ્યની પ્રતિજ્ઞા
લીધી હતી. એ પ્રતિજ્ઞામાંથી જે તાકાત
પેલા મર્ધ તે તાકાત વડે આપણે ૧૮૩૦નો
સમ્યાગ્રહ-જન-એથો હતો અને તે પછી
તો મિલમિલ મોરચે દિલી પ્રજા પોતાના
જનમસિદ્ધ અધિકારો મારે લાડી જ રહી હતી
૧૯૪૨માં 'દિલ્હી ઘોડો નો પેઢાર કરી આપણે
છેલ્લી લખઈ લખ્યા હતા જમતના સર્વગ્રહ
પુરુષના નેતૃત્વ નીચે આપણે વીસ વર્ષ પહેલાં
જે કૂચ આરબી હતી, તે કૂચ આવડી
તારીખ ૨૬મી એ સફળ થાય છે આમ તો
૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની પંદમી તારીખે આપણે
સ્વતંત્ર થયા છીએ તે દિવસથી આજની
પછી સુધી આપણી આંતરિક અને વિદેશી
રાજનીતિ સંપૂર્ણ રીતે આપણી ઇચ્છાનુસાર
જ ચલાયેલી છે છેલ્લા અઢાવીસ મહિનામાં
આપણે જે કંઈ કયું છે તેના યશ-અપયશના
અધિકારી આપણે પોતે જ છીએ છતાં આ
અઢાવીસ મહિના દરમિયાન કાયદાની દૃષ્ટિએ
આપણે સ્વતંત્ર સાવંભોમ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય
તરીકેનો નહિ પરંતુ એક સરમાન તરીકેનો
દરજો ભોગવ્યો છે બ્રિટિશ તાજને આપણે
સર્વોચ્ચ સ્થાને સ્થાપ્યો છે આપણા નાજનના
વડાની નિમણૂક ઈંગ્લેન્ડ ના રાજ કરે છે અને
તેની સત્તા સર્વોપરી મનાય છે તાજ સાથેનો
આ ઓપરારિક સંબંધ આપણી સ્વતંત્રતામાં
ખામી રૂપ ગણાય આવડી તા ૨૬મી એ
આ ખામી આપણે જૂસી નાજવાના

છીએ તા ૨૬મી જાન્યુઆરીએ વીસ વર્ષ
પહેલાં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આપણે પૂર્ણ કરીએ
છીએ અને સ્વતંત્ર સાવંભોમ પ્રજાસત્તાકનો
દરજો ભોગવીએ છીએ તે દિવસથી રસિયા,
અમેરિકા કે ક્રિયન જેટલા જ આપણે સ્વતંત્ર
બનનાર છીએ.

આપણું બધારણ

પ્રજાસત્તાક દિલ્હી બધારણ મનુર થઈ
ગયું છે તા ૨૬મીથી તે અમલમાં આવશે
આ બધારણમાં આપણા પ્રજાજનનું આભે
હજ પ્રતિબિંબ પડેલું છે બધારણ સર્વાંગ
સંપૂર્ણ છે એમ ભાગ્યે જ ઠાઈ કહી શકો
પૂર્ણાંશીએ આપેલા આદર્શોનું પ્રતિબિંબ
પૂર્ણપણે બધારણમાં પાડુ નથી તે ખરું છે,
પરંતુ ઠાઈપણ રાજ્યનું બધારણ પ્રજાની
રાક્ષિત-અરાક્ષિતનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે એ
ધ્યાનમાં રાખીએ તો આપણી પોતાની ખામી
સુધારવા તરફની ચીવટ વધે આપણું બધા
રણ દુનિયામરનાં બધારણનાં એક તત્ત્વોના
અર્ક જેવું કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં મુખ્ય
અસર ઈંગ્લેન્ડના રાજબધારણની નહીં છે
દિલ્હીમાં પોતાના ઇતિહાસમાં પહેલી જ
વાર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બને છે આ પ્રકારના
રાજ્યતંત્રનો આપણને અનુભવ નથી છેક
અરોહના કાળથી માજસુધીના આટલા મોટા
ચિરતાર ઉપરની એકતા પણ સિદ્ધ થયેલી
નથી આપણે નવા બધારણમાં પુખ્તવયના
મતાધિકારનો સ્વીકાર કર્યો છે આ રીતે
સત્તર કરોડ માણસો મતદાર બને છે દુનિયા
માં ઠાઈ દેશમાં કહી સત્તર કરોડ મતદાર
બન્યા નથી આપણી પ્રજાનો મોટો સમૂહ

વિચાર છે, પણ માણીન સંસ્કારને વારસો
 એટલા પ્રભવાન છે કે આપણે આ પ્રયોગમાં
 મૂળ વર્તણૂં એવી આશા રહે છે. આપણી
 પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ છે, પણ તે જાણી સમજ અને
 તારા સંસ્કારને ધરાવે છે. આ બધારણ
 આપણી કસોટીરૂપ બનવાનું છે.

લોકસભાનું કાર્ય

જે લોકસભાએ બંધારણ ઘડ્યું તેની
 પ્રથમ દળભાગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં વિચિત્ર
 સંધિમાં સર્જાઈ હતી. તે વખતે દિંદના ભાગ-
 લાની વિચારણા નહોતી, પરંતુ સુરિલભાને
 ખાસ શક્તિધારી, પ્રતિના જૂથો અને
 વિચારતાનું મર્યાદિત જોડાણ એવું વિચારવામાં
 આવ્યું હતું. આને એમ લાગે છે કે એ
 પ્રકારની રચના ઘડી હોત તો કિંદ અત્યંત
 નિર્બળ બની જત અને એના અનેક પાતલા
 પાત. પરિસ્થિતિ બદલાતાં લોકસભાનું રચણ
 પલટાયું. દિંદનાથી અમુક પ્રદેશ કપાયો અને
 મર્યાદિત બન્યું. પરંતુ જે બાકી રહ્યું તે
 મર્યાદિતમાં પ્રાર્થ દિવસ નહોતું એટલું સુગ-
 રિત બન્યું. આ બેકતા અને સંગત ટકાવવા
 માટે આપણા બંધારણમાં મધ્યસ્થ તંત્રના
 પ્રકાર નિર્ણય પાતાએ મુકવામાં આવી છે.
 આપણે બંધારણ સમજાવી નહીં તેમ એક-
 તરીકે પણ નથી, છતાં દેશની એકતા કદી ભેગ-
 નામાં ન મુકાય તેનું તથા પ્રતિ અને એકત્રી
 પાતાની રીતે વિચાર સાધી શકે તેનું પૂરું
 માન રાખવામાં આવ્યું છે. બંધારણમાં અમુક
 સ્વતંત્ર સંપૂર્ણ જૂથો નાખવામાં આવી છે.
 રાજીની આપણે પ્રાર્થ એ નીચેની નાખવામાં
 આવ્યાં છે. સમગ્ર પતાશક્તિને દેને સમાન બ
 વતી. માનવીના મુશ્કેલ વાકીની રૂઢ માટે પૂરી
 ખાતરી આપવામાં આવી છે. પ્રાર્થ પ્રકારના
 સંસ્કારને બંધારણમાં રચના નથી. બંધારણની
 બીજામાં સમાનતાનો સ્વીકાર કરવામાં

આવ્યો છે. આપણે કંચીની તે પ્રકારે બંધા-
 રણમાં ફરતાર કરી શકીએ તેવી પણ સમગ્ર
 રાખવામાં આવી છે. પ્રાર્થ પણ બંધારણ અંતે
 તે બંધ વસ્તુ છે. તેના સુદુપયોગ કે દુરુપયોગ
 કરવાનું સુખ્યત્વે આપણા બંધારણમાં છે.
 તો રાજીની આ બંધારણ અમલમાં આવતાં
 આપણે પ્રત્યક્ષતાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરીએ
 છીએ; સાથે જ આપણી જવાબદારી વધે છે.
 આપણે જણે આખા જગતને કહીએ છીએ
 કે અમે અમારા પગ ઉપર ઊભા રહેવાનો
 દબે નિશ્ચય કર્યો છે. આખી દુનિયાની દોસ્તી
 અમે માગીએ છીએ, પરંતુ જે માટે પ્રાર્થની
 તાલેબરી સ્વીકારવા અમે તૈયાર નથી. કંચરે
 આપણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તતા લોગે પણ
 રાખવાનો અમારો નિર્ધાર છે. આવતાં રાજીએ
 સ્વતંત્ર્યદિન ઉજવતાં આપણે આ વસ્તુ
 સ્થિતિને લક્ષમાં રાખવી જોઈ છે.

પુણ્યતિથિ

તા. ૩૦મી જાન્યુઆરીએ પૂન્યગાંધીજીની
 પુણ્યતિથિ આવે છે. ૫ ગાંધીજીની જન્મજયંતી
 અને પુણ્યતિથિ આપણા સૌને માટે આત્મ-
 નિરીક્ષણનું પર્વ છે. તા. ૨૬મીએ આપણે
 જગતના મહારાજાની વચ્ચે જે દંડી પ્રાપ્ત
 કરીએ છીએ તેનો યશ ૫. ગાંધીજીને છે.
 એમની રાજનીતી નીચે આપણે શાલ્યા તેથી
 જ અહીં સુધી પહોંચી શક્યા છીએ. આપણે
 એમને સંપૂર્ણતાનું ચિરદ આપ્યું તે વચ્ચે
 છે. દબાવે વરો સુધી એ ચિરદ કાયમ રહે-
 વાનું છે. એટલું ખરું છે કે એમના આદર્શથી
 આપણે ઘણા દંડ છીએ, પરંતુ આ વસ્તુનું
 આપણી ઝલને અને આપણા મેતાઓને
 ભાન છે તે સદ્ભાવની નિશાની. ગણાય.
 આપણે ક્યાં જવાનું છે તે ૫. ગાંધીજીએ
 નક્કી કરી આપ્યું છે. આને સંપૂર્ણ શાપ-
 સંસ્કારના તમામ આજેવાન સંસ્કારને ખાતરી

યર્ષ ચૂકી છે કે અહિંમોગથી યુદ્ધ અટકતું નથી, દૂર હેવાતું નથી, પણ નહક જ આવે છે આને અણસાકિત ઉપર નિયમન મૂકવાની નિવારણ ચાલી રહી છે આ બધા પ્રયત્નો સારા હોયથી માય છે, પરંતુ તેના મૂલમાં જ ખામી છે, તે ત્યાંસુધી સંખ્યાના નેતાઓના લશમાં નહિ આવે ત્યાંસુધી વિશ્વસાંતિની આશા નથી સંસ્થાની હરીફાઈ ત્યાંસુધી ચાલશે ત્યાંસુધી જગત ઉચ્ચથી યુદ્ધનો વ દૂર થશે નહિ રાસો ઓળા વિના શાંતિની સાધના થવાની જ નથી થોડા દિવસ પહેલાં બાપલ્ડી લોકસભાના પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રચાલુ એ કહ્યું કે દુનિયાના તમામ દેશોમાં વસતો સામાન્ય માનવી જો જામત નહિ યાય, જો પોતાના જીવનનું દરિદ્રિય નહિ જાણે તો દુનિયાના નેતાઓ યુદ્ધ તરફ આખા જગતને ઘસડી જશે અને સ્વંનારા અનિવાર્ય જનશે એમણે કહ્યું કે ત્યાંસુધી ઔદિક સુખ અને ઉપભોગ એ જ માનવીનો આદર્શ છે, ત્યાં સુધી જગતમાંથી દરીદ્રાઈ, ઈર્ષ્યા અને યુદ્ધ નાબૂદ થવાનાં નથી પૂ બાપુની પુણ્યતિથિએ આપણે એમનાં વચ્ચેનું સ્મરણ કરીએ, મનન કરીએ ને આચરણ કરીએ.

પ્રાંતોની યુનિયનવાદ

આંધ્રપ્રદેશીઓએ મહાસ રાહેર ઉપરનો પોતાનો ઘરો ઘોઘો અને એ રીતે નહેરુ-મહાબી-પંથ સમિતિના અહેવાલનો સ્વીકાર કર્યો, તેથી આંધ્રપ્રાંતની રચના શરૂ થઈ છે કોંગ્રેસ કારોબારીએ તમા હિંદ સરકારે આ વિશે જગતા નિર્ણયો લઈ લીધા છે થોડા મહિનામાં જ આપણે આંધ્રના લોકોની આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમત થયેલી બોઈ રાકીશ આંધ્રની રચના થતાં કલ્કત્તા અને કેરલ ના કોંગ્રેસમાં પોતાના પ્રાંતની રચના માટેની લાગણી તીવ્ર જાળી છે મહાવાલમ સ્થાપનાથી

એણે કેરલની રચના માટે પ્રમાણમાં મહાદા ભજવી પ્રયત્નો કર્યા છે, જ્યાં કાનકીભાષા ભાષી કલ્કત્તાથી વધુપડતા ઉચ્ચ જાળી ગયા છે થોડા દિવસ પહેલાં કલ્કત્તા પ્રાંતિક સમિતિની કારોબારીએ એક ઉમ ઠરાવ કરી કલ્કત્તા પ્રાંતની રચનાની માગણી કરી હતી એ ઠરાવ દ્વારા કલ્કત્તા ભારાસભ્યોને ખારા સમા ઓડનાનો આદેશ અપાયો હતો આમાં સીંગ્લ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે મધ્યસ્થ પાર્લામેન્ટરી થોડાંની મજૂરી મળે તો જ રાજ્યમાં આપણા બીજા બાળુ કલ્કત્તાના વેપારી મળે 'સલામત' કરવા થોડું ફેર એકતુ કરવા માંડ્યું છે આને પરિણામે કલ્કત્તાનું વાતાવરણ ખૂબ હોળાણુ છે અને દેશમાં પણ તેના પડખા પડ્યા છે સમિતિના ઠરાવને માન આપી ધક્કામરો ભારાસભ્યોએ પોતાનાં રાજ્યમાં આપી લીધાં છે કોંગ્રેસ ની વરિષ્ઠ કારોબારીએ આ યત્ને પોતાનો નિર્ણય આપી લીધો છે કારોબારીના ઠરાવ માં કલ્કત્તાના પગલા પ્રત્યે સખત નાપસંદગી દર્શાવવામાં આવી છે અને હરીને જલુવવામાં આવ્યું છે કે ત્યાંસુધી નેત સમિતિની ભલા મણીમાં જલુવેલી શરતો માન્ય ન થાય ત્યાંસુધી કલ્કત્તા પ્રાંતની રચના શક્ય નથી

આપણે અગાઉ બોર્ડ ગયા છીએ કે કેરલ અને કલ્કત્તાને પ્રશ્ન વાવણી-કોંગ્રેસ સહ તમા મહીસુરના પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલા છે આ રાજ્યો પ્રાંતમાં મળે નહિ અને નાબ કે રાજપ્રમુખ ગાલી છોડે નહિ ત્યાંસુધી આ કોયો લોકલે તેમ નથી સદુએ સાથે મળીને આ કિશામાં જ પ્રયત્ન કરવો બોઈ એ મહારાષ્ટ્રના સંવાલમાં આવી ફેર્ક ચૂચ નથી, પરંતુ ત્યાં સુધી રાહેરનો કડવો ધૂટકો ગળે ઉતારવો પડે એમ છે લખા સભ્યોએ એતાં એમ લાગે છે કે આંધ્ર સિવાય બીજા ફેર્ક પ્રાંતની રચના તરતમાં માય સેથા સંભવ નથી

કાશ્મીરનો કાશ્વ

અશુભા રાષ્ટ્રસંસ્થાના કાશ્મીર પાંચે કાશ્વ મોઈ નાખ્યા છે અને પેતાનો અહેવાલ સલામતિ સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી દીધા છે. આ અહેવાલમાં દિલ્લુ દરિનિદ્રુ યોગ્ય રીતે રજૂ થયું છે; પંચતું પાકિસ્તાનવતરી નદાણ છતું નથી રહેતું. કાશ્મીરમાં આક્રમણ-કાર હાલુ છે તે વિષે પાંચે મોન રાખ્યું છે અને બીજી બધી બાબતમાં દિલ્લુ અને પાકિસ્તાનને સમાન કક્ષામાં મૂકી દીધા છે. હિંદે નગત સરકાર પેતાનો કેસ સરળ રીતે રજૂ કર્યો છે, પાકિસ્તાનના પ્રચારનો પરપોરો દિલ્લે ફેડી નાખ્યો છે. આ સંબંધી સર્વ તકીકતો જાહેર કરવામાં આવી છે. લોકચત્તની

આડે માત્ર છે જ અંતરણ્યો બાકી રહ્યા છે.

હિંદુ દલ માત્ર છે કે આઝાદ કાશ્મીર જીંદને નિઃશસ્ત્ર કરી વિજેરી નાખવામાં ન આવે અને ઉપરનો પ્રદેશ હિંદી સેનાના અંરક્ષણ નીચે ન મુકાય ત્યાંસુધી મુકા લોકચત્ત લઈ શકાય નહિ. આ બાબત અત્યારે સલામતિસમિતિ પાસે છે અને ત્યાં સમાધાનના પ્રયાસો ચાલે છે, પરંતુ સંયોગો ભેતાં બહુ આસા હિંદુવતી નથી. સલામતિ સમિતિના સભ્યો બજતી સમતુલા અગવવાની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ શુદ્ધ ન્યાયની દૃષ્ટિએ જ કાશ્મીરનો પ્રશ્ન વિચારે તો જ આ ફાયદાના ઉકેલની આસા છે, અન્યથા આ સમાગ્રાઈ ચાલુ જ રહેશે એમ લાગે છે.

તા. ૨૨-૧૨-૪૬

✽

શ્રિલંકા રાષ્ટ્રસમૂહની પરિષદ વખતે પંડિત જવાહરલાલે રાષ્ટ્રસમૂહમાં ચાલુ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. આ ખબર સાંભળી ત્યારે એક વખતના કલ્પડના વડાપ્રધાન ગિ. અ. મલિને એમનો ખતકાળ ચાલ આપ્યો. તેમ તત્કાલીન લડત માટે જે પંડિત જવાહરલાલે શ્રિલંકા કેરવાં એ વર્ષો સુધી લેલમાં રાખ્યા હતા, તે જ જવાહરલાલે શ્રિલંકા રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહી મેચી કાચમ રાખવાની ખાનદાની બતાવતા હતા. નાજના ધઈ ગિ. અ. મલિને બાકી લીધા :

‘નું નથી માનતો કે હું આટલો બધો મહાન બની શક્યો હોત.’

✽

એક વખતની તે જ કારણમાં ન્યાયાધીશ તરીકે નિમણૂક થઈ. ચોરી કરવા માટે પકડાયેલા એક માણસનો કેસ પડેલો આવ્યો. આ માણસ વારંવાર ચોરી કરતાં પકડાયો હતો અને દરેક વખતે આ ન્યાયાધીશ તેના વકીલ તરીકે હતો ત્યારે તેણે તેને એક કે બીજી રીતે બચાવી લીધો હતો.

‘વળી ખામા તમે સુદૃઢીમાં આવી પડ્યા ?’ તમા જાણે છલું.’

‘હા, હા. પણ આ વખતે તમે મારાં બચાવ નહિ કરી સડો, ખરું ને ?’

‘હા. તમે કરેલા હો તો તમારે માટે ખીલ રૂઈ વકીલની મોટરણુ કરું.’

‘નહિ છ, આસાર. મારે આ વખતે વકીલ કરવો નથી. હું સાચો અને બધી જ દ્રષ્ટીકત રજૂ કરી દેવાનો છું.’

✽

એક મોટા શેઠિયો ને એનો નાનો દીકરો એટલેમાં દરવા જતા હતા. તેકે મનકયાં દીકરાની ટોપી તઈને ભારીમાંથી બહાર નાખી દેવાં દેખાવ કરી અંદાડી દીધી. દીકરો રજો એટલે મોટાથી સીધી વગરલોખાવતા પેલને ખજર ન પડે એટલે ટોપી લઈ પાછી દીકરાને માથે મૂકી દીધી.

દીકરો તો ઘરવ જ રડતો હાલો રહી ગયો. એને ઘણું બાપા ને સીધી વગારે છે તેવાં બહુ છે ને ટોપી પાછી આને છે. ‘આ તો ઘણું જ મુંઝવું’ હુને પિતાને કહ્યું. ‘ચાલો બાપુ, દીકરી આવો પ્રથમ દરીયા’ એમ કહી બેલું સ્વદરેતે જ ટોપી મોટરની બહાર નાખી દીધી !

✽

સંસ્થા-સમાચાર

સ્વામી અખંડાનંદની પુણ્યતિથિ

આ સંસ્થાના આઠ સ્થાપક અને સંચાલક શિક્ષુ અખંડાનંદની પુણ્યતિથિ તા. ૪-૧-૫૦ને રોજ આવે છે. તે પ્રસંગે દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે આપવાની જીદીજીદી પાંચ યોજનાઓ જાહેર થઈ છે. તેની વિગત આ પછીના પાન ૧૨૯ ઉપર આપનામાં આવી છે. તે તરફ વાચક બંધુઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે આશા છે કે વાચક બંધુઓ આ તકનો લાભ લઈ પોતાને ત્યાં ન હોય તે પુસ્તકો વસાવીને અને બીજાઓને વસાવી લેવાની પ્રેરણા આપીને જ્ઞાનપ્રચારના કાર્યમાં ખતરો સહકાર આપશે.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાના આઠકોને દેશ અને કાળનું પુસ્તક (પાન ૪૮૮, મૂલ્ય ૪-૦) હિસેબર માસની આખરે મોકલી અપાયું છે. હવે પછી વનરાજ આવડો, આરોગ્યની કૂચી, શામળતા છપ્પા અને પ્રજામય જીવનનું રહસ્ય એ અને બીજાં એવા ઉપયોગી પુસ્તકોમાંથી પત્ર દેરીને મોકલાશે.

‘આરોગ્યની કૂચી’ કેટલાક કારણોસર તૈયાર થયું નથી. આ માસની આખર સુધીમાં તે તૈયાર થઈ જતા દોહ-એ માસમા આ માળાના આઠકોને મોકલી અપાશે.

‘અખંડ આનંદ’

‘અખંડ આનંદ’ના આઠક બંધુઓને વિનંતિ છે, કે લવાજમ મનીઓડરથી મોકલતાં અથવા રૂમમાં આપતી વખતે પોતાનો જૂનો આઠક નંબર અવશ્ય જણાવવો. તેમ જ સરનામું બદલાવવાનું કે એવી કંઈ પણ સૂચના કરવાની હોય ત્યારે ત્યારે પણ પોતાનો આઠક નંબર અવશ્ય જણાવવો. આઠકોની સંખ્યા વધી ગયેલી હોવાથી આઠક નંબર સિવાયના મળતા પત્રોની સૂચનાનો અમલ કરવામા લીલ થશે.

નવાં પ્રકાશનો

છેલ્લા બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પ્રકાશનો

ત્રિશક્તિનંદન મહાવીર : લે. રતિલાલ મં. શાહ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આ કથા ઉપદેશ દ્વારા અનેકોનાં જીવન અજવાળે છે.
પાન ૧૨૮ : કિ. ૦-૬

ગોસ્વામી તુલસીદાસ : (આમ્રેષી) તુલસી રામાયણના રચયિતાનું સફળ શિક્ષુ અખંડાનંદજીએ તૈયાર કરેલું આ મહાન સંત-ચિરોમણિનું અલ્પ પ્રેરક ને બોધક છે.
પાન ૧૨૮ : કિ. ૦-૬

દેશ અને કાળ : (શુજરાતીમાં જ્ઞાનના પ્રમાણનું પહેલું પુસ્તક) લે. સ્વામી
માધવતીર્થજી : વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના
સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી બે હકીકતો
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી, તે સર્વનું વિસ્તૃત વર્ણન અને
સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮ : કિ. ૪-૦
(વિવિધ ગ્રંથમાળા)

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લે. શ્રીમતી કાશીબહેન મં.
દેસાઈ : ઉચ્ચ શિક્ષણ દેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી
બહેનોને પણ વાંચવા-ગ્રમજન્યમાં ગ્રજણ પડે એવી સારી ભાષામાં
ભુદ્ધીભુદ્ધી વાનીઓ બતાવવાની રીત, પ્રમાણ, સમજ વગેરે આ પુસ્તકમાં
અપાયું છે. પાન ૨૦૦ : કિ. ૧-૮ : પાકાં પૃષ્ઠાં ૨-૦

બાળકોના આચાર : (સચિત્ર, આમશ્રેણી) લે. સોમાભાઈ ભાવસાર:બાળકોને
સફલતર શીખવતા પાઠો. આવૃત્તિ ૨જી. પાન ૪૮ : કિ. ૦-૩.

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

તુલસીકૃત રામાયણ : (આવૃત્તિ દ્વિતી, બે ગ્રંથોમાં-સચિત્ર)

ટોહા-ચોપાઈ શુજરાતી લિપિમાં આપ્યાં છે. મૂળ રામાયણ ઉપરાંત.
દોષકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકા-
પ્રશ્ન, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પાંચ ઉપયોગી બાબતો
અપાઈ છે. ચિત્રો ૩૪, પાકાં પૃષ્ઠાં, પાન ૧૨૧૬ : કિ. ૧૦-૦

મારો ભારત દેશ : (આવૃત્તિ ૨જી, સચિત્ર) લે. કાંતિલાલ પરીખ : ભારત-
વર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. પાન ૧૨૮ : કિ. ૦-૧૦

શ્રીશંકરભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ. શ્રી વામનરાવ પ્રા. પટેલ
બી. એ., એલએલ. બી. : ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના
સરળ શુજરાતી અનુવાદ સાથેનો કેટલાંય વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ.

પાન ૪૪૮ : કિ. ૪-૦

શામળના છપ્પા : સં. શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી : શામળના ઉપલબ્ધ થતા
ભગવાન બધા ગ્રંથોમાંથી છપ્પા, ઉપરાંત બીજી ચૂંટેલી બોધક
કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ. પાન ૧૬૦ : કિ. ૦-૧૦

સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો—અપૂર્વ લાભ !

સફળત મિશ્ર અખંડાનંદની ૮મી પ્રુણતિવિપ્રસંગે દર વરસે પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે આપવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે. તે મુજબ આ વરસે આ સુધિમાં જણાવ્યા પ્રમાણેની, સસ્તા મૂલ્યે પુસ્તકો આપવાની પાંચ યોજનાઓ જાહેર થાય છે.

આ યોજનાઓ મુજબ તા. ૪-૧-૫૦થી તા. ૩-૧-૫૦ મુખીના એક માસ માટે પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે અપાયો. તા. ૩-૧-૫૦ પછી આ યોજનાનો લાભ મળતો નહિ એટલે જોઈતાં પુસ્તકો માટે નાણાં મોકલીને ઉપલો સુદ્ધ પહેલા નામ નોંધાવી દેવું જરૂરી છે.

યોજનાના નિયમો

(૧) તા. ૩-૧-૫૦ પછી આ યોજના મુજબ પુસ્તકો મળશે નહિ, એટલે તે પહેલાં, યોજનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જોઈતા પુસ્તકોની યાદી સાથે નાણાં મોકલી, આપનું નામ પહેલી તકે નોંધાવી લેવાની આપને માટે જરૂર છે.

(૨) નોંધાયેલ ક્રમ પ્રમાણે પુસ્તકો મોકલાશે.

(૩) બહારગામના ગ્રાહકોએ અમદાવાદના કાર્યાલયમાં જ લખવું.

(૪) રેલવેનું મંગાવનારે ભરવાનું રહેશે.

યોજના નં. ૧

ઘરમાં વસાવવા જેવા ગ્રંથો

નીચે જણાવેલાં ૮૬ પુસ્તકોની કિંમત રૂ. ૨૧૨૩૩ થાય છે. તે આજો મેટ્રો લેનારને માત્ર રૂ. ૧૪૦)માં અપાયો. આ સેટનાં પુસ્તકોમાંથી છૂટક પુસ્તકો ખરીદનારને પોણા મૂલ્યે અપાયો. સેલેક્ટેડ ગ્રંથો સમગ્રવો.

પુસ્તકનું નામ અને વિષય

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

મહાભારત-સંપૂર્ણ-ભાષાત્મક, સાત હજાર મંથોમાં	૫૨૦૮	૫૨-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-વિમ્લ હતવગાર	૭૮૪	૪-૦
રામચંદ્ર કવિ અને નાગમહાશય-વિમ્લ ચરિત્રો	૩૧૬	૧-૦
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-૨ જો-મદાન મેરલા ચરિત્રો	૧૨૪	૨-૦
આગાખાં ધર્મો-એતના અને હિમાલયેરક પ્રય	૪૬૮	૩-૦
હતવગાર-ધર્મગ્રંથોનાં જીવન આવેખનું પુસ્તક	૧૬૬	૩-૦
આરમાનંદ સરસ્વતી-ટૂંકું ચરિત્ર અને ઉપદેશ	૧૬૨	૧-૮

તુકારામગિરિ-પસંદ કરેલા અભિજા મરાઠીમાં	૧૨૦	૦-૫
રાજયોગ-પ્રત્યાહાર, ધારણ, ધ્યાન, સમાધિ વગેરે	૧૩૬	૦-૧૨
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-લેખ રમણલાલ વળે દેસાઈ: રવિચંદ્રચાની		
પ્રેમણા આપતું પુસ્તક	૧૬૮	૧-૦
સાદર્પિ દયાનંદ-નવી આયુષિ	૧૫૨	૧-૮
પાકશાસ્ત્ર-ગિદ્યાન-કરસાયુ-પાકો વગેરે બનાવવાની સરળ રીતો ...	૨૬૪	૨-૮
ભારતના વીર પુરુષો-૪૦ ઐતિહાસિક વીરપુરુષોનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૪
આદર્શ દર્યામગાના-ભા. ૧ લો-ભા. ૨ જો-બોધક ૮૧૯ દૂકાં દર્શાવે	૯૨૮	૫-૦
પંચાંગ. સં. ૨૦૦૬-૭-અલ્પલાઘવીય	૧૧૨	૦-૬
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુપરના વેદ તુલ્ય બોધ ...	૩૮૪	૧-૮
આખ્યાનમાળા-ભાગ ૧ લો-બોધક આખ્યાનો	૭૦૮	૩-૦
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો-એમના સદુપદેશ, આખ્યાનો કલ્યાણ ...	૫૧૪	૩-૦
” ” ” ૪ થો-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૬૭૨	૩-૮
દિવેદાનંદ-ભાગ ૮ ગો-સ્વામીશ્રીના ઉપદેશો, ભક્તિયોગ, આયુષ્ક્રિ ૨૭	૩૮૪	૨-૦
તુકારામગાથા-ગ્રંથ ૧ લો-૨ જો-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક		
અભિજાનું સરળ ભાષાતર	૧૮૪૦	૬-૦
શુદ્ધાભિનંદ-સ્વ. મણિલાલ નબુભાઈ દિવેદીકૃત	૪૧૬	૪-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા ઐક્યનાથનાં ચરિત્રો	૫૦૪	૨-૮
સંતની વાતો-ધર્મ, નીતિ વગેરેનાં દર્શાવે	૨૬૪	૧-૮
અત્યંત મહાત્મ્ય-ગ્રંથ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સંગ્રહ)	૧૫૬૬	૮-૦
સંત તુકારામ-મહાત્માના ગુણસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર	૬૪૮	૩-૦
સ્વામીશ્રી અક્ષાનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો-	૪૨૪	૧-૬
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળામાં નહિ આવેલા ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
દૃઢી વાર્તાઓ-ગ્રંથ ૧ લો-સામાજિક નિર્દોષ ૧૬ વાનો	૫૮૮	૨-૮
” ” ” ૬ ઠી-સર્વ મટે ઉપકારક ૮૬ વાનો	૭૨૦	૨-૮
ભારતની દેવીઓ-ગ્રંથ ૧ લો-પ્રાચીન યુગની સ્ત્રીઓ	૭૪૨	૩-૦
” ” ” ૨ જો-મધ્યયુગના ઐતિહાસિક ચરિત્રો	૭૪૨	૩-૦
” ” ” ૩ જો-મધ્યયુગ ને અર્વાચીન યુગનાં ચરિત્રો ...	૮૦૪	૩-૦
પ્રીતમદાસની વાણી-મળતો, શોખ, હાસ્ય, કહાડા, મહત્તા ઇત્યાદિ ...	૫૬૦	૩-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા (ગુલશન) -મહાત્મા શેખ સાદીકૃત	૧૩૬	૦-૫
શુભસંગ્રહ ભાગ ૨ જો-દવાઓ ને વઢરી માર્ગદર્શી આપતા ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૩-૦
” ભાગ ૯ જો-દવાઓ ને વઢરી માર્ગદર્શી આપતા ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૩-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિપદ સાદી વાનો	૪૬૨	૨-૦
સ્વર્ગની કૃત્રી-સ્વર્ગના રાખતા ક્ષીણવનાને બોધ	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-ગોસમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના ૧૨ પદ્યધર્મો	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિના અદિમાના કરપ દાખલા	૩૭૨	૨-૦

સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૪૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-અસારને સ્વર્ગ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
મોહમુદ્ગર ને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૧૬૮	૧-૦
રાતશ્લોકી ને બીજાં ચાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે	૨૦૦	૦-૧૨
સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાન્ત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે	૨૨૦	૦-૧૦
સર્વ વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત-સારસંગ્રહ-આપાતર સાથે	૨૨૪	૧-૪
વિવેકચૂડામણિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૦	૦-૧૨
એકનાથી ભાગવત-એકનાથ મહારાજના વિવરણ સાથે	૬૦૦	૫-૦
મહાવાક્ય-રત્નાવલિ-૧૦૮ ઉપનિષદોના સારરૂપ મંથન, સરળ આપાતર સાથે	૧૮૪	૦-૧૨
વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે	૧૬૮	૧-૦
આત્મસાક્ષાત્કારની કેસોટી-સ્વામી સ્વપ્નચોતીથી	૨૦૮	૧-૪
અવધૂત ગીતા-મુધારાવધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ	૧૪૪	૧-૪
અષ્ટાવક ગીતા-મૂળ સાથે સરળ આપાતર	૭૨	૦-૮
ગીતા પુરુષાર્થબોધિની-એ ગ્રંથમાં				

ભાગ ૧ લો- [મૂળ શ્લોકો, ૫૬૨૩૬, અર્થ અને] ૧૦૧૮ ૧૨-૮
 ,, ૨-૩ લો- [૫૬૧૮ સાતવલેકરજીની ટીકા સાથે]

જ્ઞાનસત્ર ગીતા-મૂળ શ્લોકો (શુભરાત્રી લિપિમાં)	૩૬૮	૧-૪
મૂળ પંચરત્ન ગીતા-માત્ર સંસ્કૃત શ્લોકો, પાઠ કરનાર માટે	૨૩૨	૦-૮
મોક્ષમાળા-ત્રીમહ રાજચંદ્રકૃત	૧૬૨	૧-૪
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ ભાગ ૨ લો-રામકૃષ્ણ કથામૃતથી આગળના ભાગમાં				

આવતા ઉપરથી તથા કથાપ્રમંજી ... ૩૧૨ ૨-૦

ધર્મપદ-મોદ ધર્મનું ગીતા નેપું અમૂલ્યું પુસ્તક ... ૧૯૨ ૧-૦

પચીસરણ-મુમુક્ષુઓના આત્મમોક્ષ માટે સર્વોત્તમ ગ્રંથ, દર્શનો અને
 યુક્તિ-અનુભવવાળી ટીકા સાથે ... ૨૧૪ ૨-૦

પ્રભુમય જીવન-સુખી થવાના સરળ ઉપાયો ... ૧૯૨ ૦-૧૨

પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, બળનો કલ્યાણ સાથે ... ૧૬૮ ૧-૦

વિચારસાગર-૨જી આવૃત્તિ, મીનિશળદાસજી વેદાન્તનો મહાન ગ્રંથ મૂળ

હોદા, અર્થ તથા વિવરણ સાથે ... ૪૦૦ ૨-૦

સૂર્યકાંત-મુમુક્ષુઓ માટે અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ ... ૨૭૨ ૨-૦

બાળસરમોક્ષ-રાત્રીએરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ... ૧૨૮ ૦-૮

બાલભારત-(સચિવ) સંશોધ મહાભારત ... ૨૮૮ ૧-૮

ઝોખીહરણ-(મહાકવિના પ્રેમાનંદજી) મોટા અક્ષરોમાં અક્ષરો

રુપદોના અર્થ સાથે ... ૧૧૨ ૦-૮

નળાખ્યાન-(મહાકવિ પ્રેમાનંદજી) મોટા અક્ષરોમાં ... ૧૩૬ ૧-૦

ભગવદગીતા-મુદ્રાવલિ સંતોનાં ૨૩૬ બજનોનો સંગ્રહ	૨૪૦	૧-૦
શ્રી રમણ મહર્ષિ-સુધારાવધારી સાથેની ૨ છ આલ્પિતિ	૨૧૬	૨-૦
હરિ મહારાજ-વેદાન ગંગા ગદન વિષયને વિવિધ દષ્ટાએ દ્વારા સરળ રીત સમજાવતું પુસ્તક	૨૮૦	૨-૮
શ્રીશારદાપણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદચૈતન્ય	૧૦૪	૦-૮

૬૫,૮૪૦ ૨૧૨-૭

નોંધ : ઉપર પ્રમાણે છપાસી પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેટું
મલ્લ ડા. ૨૬-૭-૦ છે તે, માત્ર ડા. ૧૪૦-૦-૦માં મળશે. મેલ-
ટ્રેમ સાથે ડા. ૧૪૮-૬-૦માં ૩ગ૩માં મળશે. જહારગામથી રેલવેરસ્તે
મંગાવવા એ ડા. ૧-૨૦-૦ પેરિંગ-રવાનગી સાથે ડા. ૧૪૬-૦-૦
મોકલવા. આ યોજનાનાં છૂટક પુસ્તકો લેનારને પાણા મૂલ્યે
(પચીસ રૂકા વળતરથી) પણ મળશે.

યોજના નં. ૨

આમ સાહિત્યશ્રેણી

જ્ઞાન-આનંદ-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ
ક્રિમતથી પૂરું પાડવાના ઉદ્દેશથી, નાની પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું શરૂ કર્યું છે.
અરીષ પળ સંસ્કારી વર્ગ પેતાની શુંવશ પ્રમાણે નાની શી લાયછેરી વસાવી
શકે એવો આશય છે.

આ શ્રેણીનાં નીચે જણાવેલાં ૭૭ પુસ્તકોની ક્રિમત ડા. ૧૬-૫-૬ થાય
છે. તે આગે સેટ લેનારને માત્ર ડા. ૧૫-૮-૦ અપાશે. ફળદ્રુપ સેલકેસ સાથે
ડા. ૧૬-૦-૦માં મળશે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

તેત્તરીય ઉપનિષદ-સરળ અર્થ સાથે ૦-૩	
શ્રીધાણુશાસ્ત્રનામ-સરળ અર્થ સાથે ૦-૪	
સો મૂળાંજાનાં લક્ષણો-અર્થ અને મનઃમની મલ્લ ... ૦-૩	
દમ-દશ્ય રિવેન્ડ-સરળ અનુવાદ સાથે ૦-૨	
ચંદ્ર અને સુરિષ્ટિર-સા અને સુધિષ્ટિરનો નિર્વાદ મળુ નિર્વાદ મલ્લ મરણબાપામાં ૦-૩	
દત્તાત્રય-અર્થ મળુ ૧ દત્તાત્રયના ૨૪ મુદ્રાઓનું વર્ણન ... ૦-૩	

નીતિશાતક-(શ્રીભર્તૃદરિકૃત) સરળ

અનુવાદ સાથે	૦-૩
વંશગ્યશાતક-(શ્રીભર્તૃદરિકૃત) સરળ અનુવાદ સાથે	૦-૪
પ્રેમપન્થ(૧) [માધીજના પોતાના શબ્દોમાં ૦-૩ " - ૨)] સં : શ્રી. વાલજી દેસાઈ ૦-૪	
(શિવમહિ) : સ્તોત્રમ-મળ સાથે બાપાતર ૦-૧	
કંભાવરમ-પ્રાર્થનામંત્રો-અર્થ સાથે ૦-૩	
તત્ત્વની સાધના-સે ૦ આચાર્ય સાંનિગોદન સેત : ... ૦-૪	

ગીતાસાર-દાશ કાલેલકર : ગીતાનું સંક્ષિપ્ત દોહન ૦-૪	
ગીતાપોથી-નમનહીનાની બાળપોથી- કમયોગના ૧૦૫ શ્લોકો અર્થ તથા વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ... ૦-૬	
ગીતાસંકલન-મેં શ્રી રમણ મદધિ : બીજાં ત્રણ સંકલનો સરળ અર્થ સાથે ૦-૩	
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-(૧૨ ને ૧૪ અધ્યાય) અર્થ સાથે ... ૦-૩	
હિતરૂગીતા-મનમોહનો સરળ અનુવાદ, શ્લોકો સાથે ૦-૬	
અધિરત્નમાળા-શ્રીશંકરાચાર્યકૃત : સરળ અર્થે શ્લોકો સાથે ... ૦-૧૧	
ધરમપુરુષાર્થ-મેં દેનામી અદેતાનંદ, માનવજીવનનો ઉદ્દેશ દશોવતું પુસ્તક ૦-૧	
આર્ય, બોદ્ધ અને જૈન ધર્મના મૂળ શિક્ષાંતોનો સુમન્ય લેં પાંડત બહેચરણ દોશી ... ૦-૨	
નારદનાં ભક્તિસૂત્રો-શ્લોકો, અર્થ તથા વિવેચન સાથે ૦-૩	
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-આરતિ ત્રીજી) ૦-૩	
શ્રીરામકૃષ્ણ ઉપદેશ-મોધરાય ઉપદેશ ૦-૫	
વિચારસૂચક-લામો માધવતીયકૃત ૦-૩	
હિંચ જીવન-વિદ્યાધીરો માટે ઉપયોગી ૦-૩	
ધ્યાન અને જ્ઞાન-મેં સ્વામીશ્રી માધવતીયકૃત ૦-૩	
ખંડીમાં ભગવાને શું ગાયું? ૦-૩	

જીવનચરિત્રો

રામાયણની સ્ફુટસ્વરૂપ ... ૦-૧	
ભક્ત જલારામ-મહાન પ્રભુભક્તના જીવનપ્રસંગો ૦-૧	
ચંદ્રહાસ-મહા ચંદ્રહાસની કથા સારથે ૦-૩	
ભક્તરાજ હવુમાન-ટૂંક જીવનચરિત્ર ૦-૬	

સતી સાવિત્રી-મત્તવાન ને સાવિત્રીની રમ્ય કથા ૦-૩	
બાળકોના વિચેદન-મેં શ્રી, પ્રફુલ્લ દાસ ૦-૪	
ભક્ત અંબરીય-અગ્નિ ... ૦-૩	
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-કિશોરિ માટે ૦-૬	
નાનકદે બાપા-એક આદર્શ પેદા ... ૦-૪	
નાનક-ટૂંક ગ્રેસ્યાદાશી ચરિત્ર ... ૦-૬	
મુકાબાચરિત્ર-(કાવ્ય) પ્રેમાનંદકૃત ૦-૩	
ભક્ત શેણીદાસ-ભાવવાદી ચરિત્ર ... ૦-૩	
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભગદત્તિ ને વિદ્ય-૫૦ શ્લોકો સાથે ૦-૩	
દેવદાસ ને તોરણ તથા બલધર ને ગોપીચંદ-મેં ૦-૨૫ કલાપી ૦-૩	
શ્રીલેખા સ્વામીની વૃંદાવન તથા ચોટાદાસનાં ચરિત્રો ... ૦-૪	

સંતવાણી

ગોતાંજલિ-ગુરુદેવ ટામરનો વિશ્વવિખ્યાત કૃત ૦-૬	
સો ભજનો-ચૂટેલા ભજનો ... ૦-૬	
કોહારેલાયલી-અર્થ સાથે ... ૦-૩	
હરિપાઠ-શ્રી જ્ઞાનદેવ રચિત ૨૮ અભિજા, સરળ ભાષાતર સાથે ... ૦-૨	
ભક્ત સુરદાસનાં પદો-ટૂંકા જીવનચરિત્ર સાથે ... ૦-૪	
ધીરા ભગતનાં પદો-મેં ૬ મરશી મેપટ ૦-૪	
ભોળભગતના આખખા-મેં ,, ,, ૦-૬	
હાટમતી વાણી-મહાત્મા હાટમતી ખંદકરી ચૂટેલાં ૬૬ પદોનો એકમ ૦-૪	
કબીરની સાખીઓ-ગુજરાતી અર્થ સાથે ૦-૪	

વાર્તાઓ-નાટકો

બે ગુસ્તાની જાતના-મેં દોષ્ટોપકૃત ૦-૩	
દયાળુ માતા-જાવનારપરથી વાર્તા ૦-૩	
સદગુણી પુત્રી-ગ્રેસ્યા અને બોધક વાર્તા ૦-૪	

૧૨ અગ્નિગ્ન્ય સાધના-લે. શ્રી. હંમરશી ધરમશી સંપટ :

અગ્નિગ્ન્ય સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ... ૧૫૮ ૦-૧૦

૧૩ ભગવાનનાં ઠોરે-(સચિત્ર) શ્રી. પુરાનન શુચ :

હરિવલ્લભા છવન-પ્રસંગોનાં દ્વિત્વ ચિતાર... ૧૩૬ ૦-૧૦

૧૪ સાહસસાધના-લે. શ્રી. રમણીક અરાવવાળા :

લોકકથાઓથી સાહસ કરનાર વીંઝીની કથાઓ ... ૧૪૪ ૦-૧૦

૧૫ ગુજરાતના સેવકો-લે. શ્રી. ચંદ્રકાંત શાહ :

ગુજરાતના ૪ મુક સેવકોના છવનચરિત્રો ... ૧૧૬ ૦-૧૦

૧૬ ધૃતલાઈના પેચ ભાગ ૬ લો-લે. ઈશ્વર પેટલીકર :

સામાજિક દુરદિઓ પર વેધક દર્શિપાત ... ૧૫૨ ૦-૧૦

૧૭ ધૃતલાઈના પેચ ભાગ ૨ જો-લે. ઈશ્વર પેટલીકર :

સામાજિક દુરદિઓ પર વેધક દર્શિપાત ... ૧૭૬ ૦-૧૦

૧૮ ગીતાકોરી ને ધીજા નાટકો-લે. સુરેશ માંધી :

તખ્તાકાવચીવાળાં પાંચ ગીત-નાટકોનો સંગ્રહ ... ૧૬૦ ૦-૧૦

૧૯ ગ્રામરચના-(સચિત્ર) લે. શ્રી. ત્રિશંકર મહારાજ :

૨૦ હંકુ ને હન્યા-લે. શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર ... ૨૮૦ ૧-૪

૨૧ પરમ પૂજ્ય આપુ-લે. શ્રી. સોપાન તથા શ્રી. જી. રામચંદ્ર :

૨૨ આળકોની આવજત-લે. શ્રીમતી જી. કે. ઉપાધ્યાય ... ૧૪૪ ૧-૦

૨૩ ખોળાનો ખૂંદનાર-લે. શ્રી. પીતાંબર પટેલ ... ૬૬ ૦-૧૦

૧૩૮ ૦-૧૦

૩૩૭૪ ૧૬-૦

નોંધ : ઉપર પ્રમાણે ૨૩ પુસ્તકોનો સેટ, જેનું છાપેલું મૂલ્ય

રૂ. ૧૬-૦-૦ થાય છે તે, માત્ર રૂ. ૧૨-૮-૦માં મળશે. ટપાલરસ્તે

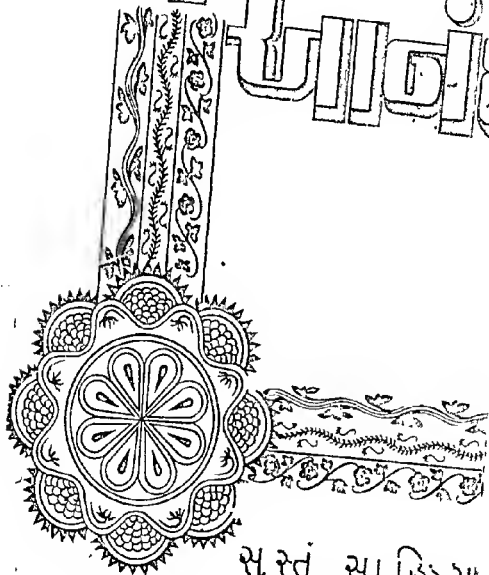
મંગાવનારે સેલેક્ટસ, પોસ્ટેજ-પેકિંગ ઇત્યાદિ ખર્ચ સાથે રૂ. ૨-૪-૦

મળી રૂ. ૧૪-૧૨-૦ મોકલવા. રેલવેરસ્તે મંગાવનારે પેકિંગ,

મુદ્રાદશી, સેલેક્ટસ વગેરેનો રૂ. ૧) સાથે રૂ. ૧૩-૮-૦ મોકલવા.

પાપાંક

પાપાંક

સ રતું સા હિરયા

એક રૂપિયે

૫૦ ગા. ના રમમદાવાદ

એલ્યુમિનિય

અને

પિત્તળનાં વાસણો

વાસણોનો વિચાર આવતાંજ કાઉન
માર્કની યાદ તાજ થાય છે. જનાવટની ઉત્તમતા,
ઉપયોગિતા માટેનું સંશોધન, લાવોનું વ્યાજબી-
પણું અને વ્યવહારની નિયમિતતાનું એ સાચું
પરિણામ છે.

એલ્યુમિનિયમના વાસણો વજનમાં હલકા,
જલ્દી ગરમ થાય તેવા અને કોંમતમાં કીફાયત
હોય છે કલાઈ દરવાની જરૂર નથી પડતી.

દુધના હાન્ડા, ટીફીન કેરીયર, છીટલી, થાળી
બ્લાસ, પ્લેટો, બદના, લોટા, ટોપ, હાન્ડી, વિગેરે
કરોડો માણસો સંતોષથી વાપરે છે.

તમારી જરૂરિયાતો

માટે

લખો અથવા મળો :

જીવનલાલ (૧૯૨૯) લિમિટેડ

લેખકોને

- ★ ‘અખંડ આનંદ’ ની લેખ-પમંદગીનું ધારણ પાછલાં બે વર્ષમાં લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂકું છે. ‘અખંડ આનંદ’ ડૉર્લે મોક્ષમ વિવર કે વર્તનું’ માસિક નાં, એ સર્વદેશીય અને મનોરંજકી યાજ એવા અમારા પ્રયત્નો છે.
- ★ સાહિત્યના ડૉર્લે પણ પ્રકારને-વાનો, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રમંથકથા, રેખામિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે ડૉર્લે પણ કપમાં માનવજીવનને કાંચે લાવનારા, પ્રેરણા આપનારા લેખોગી વિચારો મૂંઝાયા દેવા તેમાં તમામ પ્રકારનાં લખાણો ‘અખંડ આનંદ’ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. એ સારી આપમાં ને સરળ દેખીમાં આવેખાયેલાં દોર્લો નેર્લેએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજસાત્ર, માનસસાત્ર, સિદ્ધાન્ત-સાત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સાંસારિક પ્રથ, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપવા પરિચયો વગેરેને રચાન છે.
- ★ ‘અખંડ આનંદ’ પ્રત્યે યુગ્મરાનના લેખો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ, યોગવર્ણીકારો, અભ્યાસીઓ, મોકસેવો, સાધો અને લર્મજો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે. તંત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખનાસ્વીકાર-અસ્વીકારનો નવાજ એક અડવાડિયામાં આપવામાં આવે છે; પરંતુ લેખ મોકલસ કના માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે. લખાણોની પમંદગીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ રચાન આપવામાં આવે છે; પરંતુ શારી ‘વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે. ડૉર્લે પણ કૃતિની નવાજદારી તે
- લેખકની જ રહે છે.
- ★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતાં જ લેખકને અંક, પોષ્ટા પ્રસારકર અને લખાણની છટી પાંચ પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે. આ જાગનમાં ‘અખંડ આનંદ’ ખૂબ નિયમિત છે.
- ★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કાગ્લો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે. એથી અર્થમાં કૌનરવું પડે છે. કેટલાક લેખકોને માફ પણ જાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી ‘અસ્વીકાર’ એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નહીં કરવું પડ્યું છે. લેખો આ જાગનમાં પ્રેમપ્રજ ન કરે એવી વિનંતિ છે. લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો દોર્લે રાં છે.
- ★ લેખકની કૃતિ છાદીથી, કામગીરી એક જ માનુએ, મારા અરે લખેલી, દોર્લો જારી છે. અમિજ, સંસ્કૃત કે બીજી ડૉર્લે જાગનાં અવતરણો મૂકવાં હોય તો તેનું યુગ્મરાતી જાગાંતર આવશ્યક છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારના નવાજ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલ-અર્થ મોકલવું આવશ્યક છે. જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તે લખાણને એકાદ માસ પછી રદ કરવામાં આવે છે.
- ★ તંત્રી સાથેતો તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બદલાનાં પત્રો મારેનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે:

તંત્રી : ‘અખંડ આનંદ’
 સુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,
 મેરેક રોડ, મુઆઈ-૧

રચક છે. ક્રોધની લાગણીને આપણે પુરુષાર્થમાં પલટાવી નાખીએ. ક્રોધની વરાળથી આપણાં કર્તવ્ય-કર્મોનું એન્જિન વધુ કોરથી ચલાવીએ. આમ કરવું કાઠન છે પણ જેને વિકાસ સાધવો છે તેને એમ કયાં વિના છૂટકો નથી.

ખીબનો દોષ લાગતો હોય તો યે ઘડીસર ગમ ખર્ચ જઈએ. સખળની સામે લયથી દખાર્ધ એ છીએ, એવા સંયમમાં આપણી ચોલા નહીં, શરમ છે; નિર્ખળની સામે ઊપજેલો ક્રોધ બે દખાવી દઈએ તો એ સંયમ છે. એવા સંયમથી આપણું બળ વધશે ને માનવતાનો શુભ વિકાસ પામશે. એટલું યાદ રાખીએ કે આપણા ક્રોધના ભોગ ખનનાર એ ક્રોધનો પડવો પાડશે તો તરત જ આપણે સંઘર્ષમાં ઊતરવું પડશે અને પડવો નહીં પાડે તો એના દિલમાં એ વેરના રૂપમાં સંઘરાઈ જશે. ખને રીતે આપણને નુકસાન જ છે.

આ સ્થિતિમાં સારા માર્ગ એ છે કે ક્રોધ ઊપજતાં જ એને રોકીએ અને પછી શાંત-ચિત્તે વસ્તુનિશ્ચિતિને વિચાર કરીએ. જેના ઉપર ક્રોધ ઊપજ્યો હોય તેને શાંત સ્વરે પૂછીએ તો ખરા કે કયા સંજોગોમાં એણે ભૂલ કરી છે? તમારા સંપર્કમાં આવતા નબળા માણસો ઉપર એકવાર આ પ્રકારે વર્તીશો તો તમને ખાતરી થશે કે સોમાંથી નેવું દાખલાઓમાં ભૂલ કરનારની ખદ્દાનત કે ખેદરક્તારી નહીં પણ લાચારી જ જવાબદાર હતી. આવા લાચાર ઉપર તમે ક્રોધ કરશો? નબળાં ને નાનાંની સંભાળ રાખવાનો આપણો સ્વભાવ નથી એટલે એના શરીર-મનની અવ્યવસ્થાની આપણને ખબર નથી પડતી. એના ઘરની ચિંતાઓ વિશે તો આપણું ઘેર અજ્ઞાન હોય છે. એનાં ભૂખ-થાક તરફ પણ લાગ્યે જ આપણું લક્ષ બંધ છે. માણસની નબળાઈઓ આપણે સમજી શકતા નથી, માટે ધીરજ રાખીએ. ક્રોધને કાબૂમાં રાખીએ ને નિર્ભય કરતાં પહેલાં પરિસ્થિતિને પૂરો અભ્યાસ કરીએ.

ક્રોધ સર્વ સંયોગોમાં ખરાબ છે પણ નિર્ખળ ઉપર સહજમાં થયેલો ક્રોધ તો ઘેર અન્યાયની સઘે વૈરવૃત્તિને જનક બને છે. ક્રોધને લાગણીનું એક મોહનું સમજવું બોઈએ. એ મોહનું પસાર થઈ જવા દઈએ તો આપણી સલામતી છે. જેવું ક્રોધનું તેવું ખીલ લાગણી-ઓનું પણ સમજવું. લાગણીનું મોહનું જિઠે ત્યારે સ્વાધ બની જઈએ. અંતરમાં એક દૂબકી મારી લઈએ અને મોહનું પસાર થાય એટલે ફરી પગ ઉપર ઊભા રહી પરિસ્થિતિનું અવ-લોકન કરીએ. લાગણીનાં મોહ-ઓમાં જે તલ્લુચ છે તે કાં તો કિનારે ફેંકાઈ બંધ છે ને કાં તો મધદિનમાં ખેંચાઈ બંધ છે. સંસારસાગર તરંગો છુંછનારે આ વિષે ખબરદાર રહેવું બોઈએ.

ભગવાન

શ્રી રવીંદ્રનાથ ટાગોર

વેધક કદાચ પૂરો છે પ્રશ્ન પાસે પોતાની માત્ર મૂકવા દરેક જાણે આ પ્રશ્ન વારંવાર વાંઠે રાખવો પડે.

વાળો ભારે ત્રસ છે માણસ અકળાઈ
છિલ્લો છે ગાય, વધ્ડાં ને ઉનટ
માણસ સ્વદા વાળેને કોળિયે થવા
લાગ્યાં છે આખર ખધા લાહી, લાલ,
અંદક લઈને બહુ નીકળી પડ્યા ને વાળેને
વાગી નાખ્યો. એક વાલ ગયો, પણ બીજો
એક આવ્યો આખરે માણસે ભગવાનને
પ્રાર્થના કરી.

‘ભગવાન, ઇશના પામ્યાથી અમને
અચ્ચાનો.’

ભગવાને કહ્યું ‘ઠીક !’

પણ એ પછી તરત જ વાલે આવીને
ભગવાનના દગ્ગ રમા ફરિયદ કરી.

‘અમે માણસન ન સ્થળી અકળાઈ છિલ્લ
છીએ. એક વનમાંથી બીજા વનમાં નાસતા
ફરીએ છીએ, પણ શિકરી અમને કોઈ રીતે ય
શાંતિથી ગઢેવા દેતે નથી આ સખંધમાં
તમે કોઈ બદાબગ્ત દરો ને !’

ભગવાને કહ્યું ‘વર !’

એ જ વખતે ન છુની માએ ભગવાન
આગળ નિવેદન કર્યું.

‘કાકોગળ બાપા, માગ નાણુને એક ગોરી
ગોરી ને નાણુક વહુ મળે એવું કરો તમારા
સમ કાકોગળ, હું તમને પાંચ પૈસની
સાકર ધરીશ.’

ભગવાને કહ્યું ‘સાર !’

હરિકે સદ્ગાર્થ અદાલતમાં કેસ લડવા

આ દુનિયા પરના અનેક ધર્મો, એ ધર્મોમાં
માનવાસોની અશ્વિત સખ્યા, તે એ સોની પ્રશ્ન
પામે ધરીધરી અદાલત તરફાણા જેવી બિલબિલ
મામળીઓ ! કેટલીક પરપર વિરોધી, કેટલીક કેવળ
સ્વાર્થધર્મ ને કેટલીક અનુદાર ને અવરિત ! માનવ
સ્વભાવના આ એક અત્યંત વિચિત્ર લક્ષણ ઉપર
સુરેષે ટાગોરે એક બાનકડા પ્રશ્નમાં જાણીતો ને

જતા હોત. એમણે ભગવાનને સંબોધી કહ્યું :

‘અબી જિદગી તમરી પૂર્વા કરી છે.

ઉપવામ કરીકરીને કયા ગાળી નાખી છે
નલાયક ભનીવાને હવે મરે ખતાવી અપણુ
છે કે હું કોણુ છું તમે મને સહય થાજો.’

ભગવાને કહ્યું ‘ભયે !’

સુશીલ મરીશા આપવાનો છે એ રાજ
ભગવાનને કહે છે

‘હે પ્રમ કૃપાણુ, મને પાસ કળવી દે’
આજે એણે કહ્યું ‘હે ભગવાન, જો મને
રકોલગશિષ અપવી શકે તે હું પાંચ રૂપિયા
ખરચીને મંદિરમાં પ્રસાદ વહે આવીશ.’

ભગવાને કહ્યું ‘અર !’

હરેન પુરુષાયગ્ય હિસિદ્રકટ બેડોનો ચેર-
મેન થવ છંછે છે કાલિચરણ પુરોહિતની
મારફત એણે ભગવાનને કહેવડાવી દીધું છે :

‘મારે અગિયાર વેટ કોઈએ છે’

કાલિચરણ પુરે હિતે સરી સખી દક્ષિણા
પામીને જોતા સંસ્કૃતવાળા મનના આધાતથી
ભગવાનને અકળાવી મૂક્યા ‘બોદ દેહિવેદ દેહિ !’

ભગવાને કહ્યું ‘ઠીક સાઈ, ઠીક !’

જેહતે જેણે ધરીને કહ્યું ‘ભગવાન,
વસ્સાદ લાવો’

ભગવાને કહ્યું ‘સર !’

માતા બાળકની માતાએ ભગવાનને
પ્રાર્થના કરી

‘ભગવાન, આ મારો એકનો એક દીકરો’

છે. એને મારા ખોળામાંથી ઊઘડી લેશે નહીં.’

ભગવાને કહ્યું : ‘સતે !’

પ્રાસેના જ ઘરનાં મંછાનાસીએ આ માતાને વિશે જ ભગવાનને કહ્યું :

‘ભગવાન, એ કમળામાં ખુમારી ઘણી છે. દરરોજ નવાંનવાં ઘરેણાં પહેરીને બાથે દુનિયામાં એના જેવું ખીલું કોઈ છે જ નહીં એમ માનતી હતી. તમે એના છોકરાનું ગળું દૂધી નાખ્યું તે તો સારું જ થયું છે. દયા-મય ! એ કમળાને સારી સરખી શિક્ષા કરજો.’

ભગવાને કહ્યું : ‘ઠીક !’

દ્વિલસૂકે કહ્યું : ‘ભગવાન, હું તમને સમ-જવા આતું છું.’

ભગવાને કહ્યું : ‘સારું !’

ચીન દેશમાંથી ચિત્કાર ભીલો :

‘બાપાનાગેના પંડતમાંથી અમને બચા-વો, પ્રભુ !’

ભગવાને કહ્યું : ‘વાર !’

ખંજાળનો એક તરણ ભગવાનનાં ચરણ-

કમળ પકડી ખેડો. એ કહે :

‘કોઈ પણ સંપાદક મારો લેખ છાપતો નથી. ‘પ્રવાસી’માં મારો લેખ છપાય એવું ઇચ્છું છું. રામાનંદબાબુને જરા સહૃદય થવાનું કહો ને !’

ભગવાને કહ્યું : ‘ઠીક !’

વચમાં સહેજ વખત મળ્યો કે તરત જ ભગવાને પાસે ખેડેલા બ્રહ્માને પૂછ્યું : ‘તમારે ત્યાં થોડુંક સરસવનું તેલ તો હશે ને ?’

બ્રહ્માએ કહ્યું : ‘હા, છે. એની શી જરૂર પડી ?’

ભગવાને કહ્યું, ‘મારે સહેજ કામ છે. આપણે ને ?’

બ્રહ્માએ ચારે મુખથી કહ્યું : ‘જરૂર, જરૂર.’

બ્રહ્માને ઘેરથી સારી જાતનું સરસવનું તેલ આવ્યું. તરત જ ભગવાને એનો નાસ લીધો ને નિદ્રાધીન થઈ ગયા. હજી સુધી એમની ભિંવ પૂરી થઈ નથી !

‘વતકૂત’માંથી અતુલાક : અધ્યા. મુરેશ હ.ભેષી

ત્રણ વિવેક

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા

વિવેક તથા શાસ્ત્રવિવેકમાં લેખકે નિત્યવિવેકને જ આજરી કમોડીરૂપ આહી ગણાવ્યો છે. શુભરાત્રીમાં આ લેખ શ્રી રમણીકલાક મોદી દ્વારા પ્રગટ થયો છે.

પાછલા અંકને મરે. એમ વાંચીને એક લાઈએ પૂછ્યું છે કે જ્યારે સર્વમાન્ય ધર્મશાસ્ત્રોના પાપ અર્થોમાં મોટામોટા વિદ્વાનોમાં તીવ્ર મતભેદ રહે છે, ત્યારે પ્રધાન રહ્યું માણસ, જે કેળવણી અનુવંક દ્વારા મૂળ ગ્રંથ વાંચી શકે છે તે, કે.પુ ઠીક કહે છે અને કે.પુ ઠીક નથી કહેતું એની કેવી રીતે તપાસ કરે અને નિર્ણય કરે? અને પછી કેવી રીતે ધર્મશાસ્ત્રનો લાલ ઉઠાવે?

કુપારે પણ નિર્ણય કરવામાં મૂલ ન થાય એવો બિલકુલ સરળ નિયમ ખતાવવો કઠણ છે, તોપણ કંઈક તો પોતાની સમજથી અને કંઈક કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખ્યાથી ધર્મશાસ્ત્રો અને મહાપુરુષોનાં વચનોનું વાચન-મનન આપણી ખુદ્દિ સ્પષ્ટ કરવામાં અને અસ્પષ્ટ સુધારવામાં ઘણું લાલદાયક થઈ શકે છે.

સત્યપરવાએ કહ્યું છે કે કઠણ પ્રશ્નોમાં આપણે ત્રણ અનુભવો મેળવીને વાવું બોધ્યે. જે પ્રમાણે એ મોટી સંખ્યાએનો (ધારો કે ૬૪૦૭૮ અને ૩૯૬૫૮ નો) ગુણુકાર કરવો હોય અને તેની લઘુપદ્ધતિને આપણે ન જાણતા હોઈએ તો પહેલાં આપણે ૬૪૦૭૮×૩૯૬૫૮ નો ગુણુકાર કરીને બોધ્યું. પછી ૩૯૬૫૮×૬૪૦૭૮ નો ગુણુકાર કરીને બોધ્યું અને ત્યાર-પછી જ.વ.એને મેળવીશું. કદાચ જ.વ.એને એક સુલુકથી શાળાને તપાસીશું છતાં જે સૂઝ ન

હોઈ પણ રાષ્ટ્રના ભૂતકાલીન વારસા એવા લેખાત્મ ધર્મશાસ્ત્રોના અર્થો વારંવારમાં મોટામોટા વિદ્વાનો પણ પારપર વિરોધી મતંત્રી રહી કરે, ત્યારે અનુ-વાદો દ્વારા જ તે મંથનું પાત કરી શકનાર સમાન્ય માનવીએ કેવું માનવું? ધર્મશાસ્ત્રો મૂળ લેખ હશે. લેખ છે ને તેમાં કોણે કઈ રીતે પ્રવેશી ન્ય છે તે સાબલ સાથે વજુલીને નિત્યવિવેક, તત્ત્વ-આજરી કમોડીરૂપ આહી ગણાવ્યો છે. શુભરાત્રીમાં

ન્હી લાય તેની ખાતરી કરી લેવા માટે બીજા કે.ઈ પાસે તે હિસાબ કરાવીશું અને છેવટે બે કે.ઈ પુસ્તકમાં એવા હિસાબો લેવાર આવ્ય. કે.ઈ તો તે સાથે મેળવીશું અને પછી જ પે.તને બિલકુલ નિશ્ચિત માનીશું. બીજા પાસે જ્યારે હિસાબ કરાવીએ ત્યારે કાઈ નવા શિખાઉને આપણે પ્રમાણ નહીં માનીએ પણ આપણાથી વધારે જ્ઞાનવગરના ગણિત-શાસ્ત્રીને. આશરે લાઈશું અને જેની છપાઈમાં લલો ન હોય એવા પુસ્તકને બોધ્યું; કારણકે અ.પણે બહુણે છાએ કે આ આંકડાએનું કામ છે અને ધૈ.ડી જ્ઞાનથી ઘણું કરકે પડી લાય છે

એજ પ્રમાણે જીવનના અને ધર્મશાસ્ત્ર-ના ઝીણા પ્રશ્નોમાં ત્રણ પ્રકારે વિવેક કરવો પડે છે. પહેલાં તો પોતાની ખુદ્દિ અને જાણના ને જરૂરી શુદ્ધ અને નિર્મળ જીમિકા પર લાવી શકાય તેટલી જીમિકા પર લાવીને વિચાર કરવો. બોધ્યે. વિચાર કરવામાં આપણે અનુભવ-ની તરફ જોઈ બોધ્યે, કદપતા અને તરંગો કે તર્ક અને અનુમાનોની તરફ નહીં. અને વિવેક કરવામાં યથાસંભવ આપણને શું સચિ-કર અને શું અચિકર છે એ તરફ ન બોતાં પોતાને અને બીજાએને માટે શું હિતકર છે અને શું અહિતકર, શું સત્ય છે અને શું અસત્ય એનો ખ્યાલ કરવો બોધ્યે. એ પરથી જે પરિણામ થર આપણે આવી પડે-

ચીએ તે થશે નિજવિવેક.

પરંતુ સંસવ છે કે આપણી ખુદ્ધિ, લાવનાઓ, સંસાર અને જીવનનું આપણું અજ્ઞાન કે અધૂરું જ્ઞાન આપણને ભૂલ ખવડાવે અને આપણે સત્યને જૂઠું સમજીએ અને જૂઠાને સત્ય; તેથી જે પ્રમાણે પેલા મોટા ગુણાકારનો હિસાબ ખીબ સારા ગણિતશાસ્ત્રી પાસે કરવીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આપણે પોતાના જમાનાના ખીબ તજજ્ઞોનો અનુભવયુક્ત અભિપ્રાય જોવો જોઈએ. આપણાં પરિણામ અને એમનો અભિપ્રાય બધારે એક જ હોય, ત્યારે તે વાત વધારે પાકી થાય છે. આ થયો તજજ્ઞવિવેક.

પરંતુ આ તજજ્ઞવિવેક કરવો પણ સહેલો નથી, ખસકે તે વધારે જૂંચવણમાં નાખનારો પણ થઈ શકે છે; કારણકે કોને તજજ્ઞ કહેવા એ કરવડું મુશ્કેલીભર્યું થાય છે. કેવળ તે વિષયનો જ નહીં, પણ સર્વસાધારણ રીતે જે સારા પડિત છે, ઘણો સૂક્ષ્મ તાર્કિક છે, જેણે ઘણો પુરુષાર્થ પણ કર્યો છે, મોટાં ટાંમે શરૂ કર્યાં છે-સંગઠિત કર્યાં છે અને સફળતાપી ચલાવ્યાં છે, જે વૃદ્ધ છે, હુનિયાનો અનુભવી છે, જેણે દેશવિદેશ બોધ્યા છે. જે સારા ચારિત્રવાન પુરુષ પણ છે અર્થાત્ ત્યાગી

માનવામાં આવશે. પરંતુ એવા જે તજજ્ઞોનો અભિપ્રાય એકખીબથી ભલેટો પડે છે, ત્યારે જ જૂંચવણ પેદા થાય છે, તે વખતે શાસ્ત્રોમાંથી ત્રીજી સાબિતી મેળવવી એવો રસ્તો ખતાવવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ પ્રાચીન મહાપુરુષો અને અનુભવીઓનું શું કહેવું છે? તેઓ શું શિખવાડે છે? પરંતુ તે પણ એક જાતનું તજજ્ઞ-પ્રમાણ છે. એક અર્વાચીન છે, ખીજું પ્રાચીન છે. શાસ્ત્રો પણ જુદીજુદી જાતનાં હોય છે અને તેનો અર્થ કરનારા પણ જુદાજુદા હોય છે. અને ઘણીવાર તો તેમને જોઈને પણ જૂંચવણ તો જમની તેમ ભણી રહે છે. ત્યારે શું કરવું? જેનાથી આપણે જે મોટા તજજ્ઞોને માપીએ તે કઈ વસ્તુ છે? આ પ્રમાણે તજજ્ઞવિવેક અને શાસ્ત્રવિવેક કરવામાં પણ નિજવિવેક કરવો પડે છે.

અહીં આપણે પ્રાણી, માનવ અને ઈશ્વર-ત્રણેમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ ફરકને સમજવાની જરૂર ભણી થાય છે. માણસ પ્રાણી તો છે, પરંતુ તે પ્રાણી જ નહીં, તેનાથી આગળ વધેલો છે. તે પ્રાણીસ્વભાવને ખિલકુલ છોડી શકતો નથી, પરંતુ તેમાં તે મર્યાદિત પણ રહી શકતો નથી. પ્રાણીભાવથી માનવસ્વભાવ તરફ વધતા રહેવું એ વિદ્યાસ છે. માનવભાવથી

માનવીનો ધર્મ પેતાની માનવતાની દૃષ્ટિ અને તેની પૂર્ણતા કરતા જવાનો છે; તેના પ્રાણીસાવનું સ્મર્યન કે તેને નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નહીં. તેને લલે મ.યાવેલિત છુદ્ધિ કહો, મિથ્યાવાદી દષ્ટિ કહો, અજ્ઞાન-દષ્ટિ કહો, કાંઈ નીચેની ભૂમિકાની દષ્ટિ કહો, માનવનો ઉત્કર્ષ આ ધર્મને શી ધવ.માં અને પાળવામાં જ છે. ભજવિવેકને. આ અર્થે. એક પાથે પાકે સમજવે. બોઈ એ. તેમાં કલ્પનાગમ્ય નીચી ભૂમિકા એ. બત વનારા-ઓની વ.તો સ્વાપણે માટે નથી, એમ સમજ-ને તેને દરખી છે. કી દેવી બોઈએ.

અસાનથી જ્ઞાન, સ્વર્થથી પરર્થ, અલ્પ-ધર્થી પરમાર્થ, ભોગથી અધમ, રાગદ્વેષથી વૈરાગ્ય (વીતરાગદ્વેષ), હિંસા-કેધ-વેર-કઠોરતા વગેરેથી અહિંસા-દામ-મૈત્રી-મૃદુતા વગેરે, પરિશ્રદ્ધના સુખથી દ.નનું સુખ, અસત્ય કે અલ્પ સત્યથી ઊંડું સત્ય, સ્વૂળ આનંદથી સૂક્ષ્મ અમાધાન, ધન્વિરોની દ્વિધી હૃદયની શાંતિ તરફ પ્રગતિ કરતા રહેવ.માં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે. આ સિદ્ધાંત તર્ક અને વિચાર વડીને બનાવેલા કૃત્રિમ સંસ્કાર નથી, પણ તેના વિકાસના ક્રમમાં અનેકો તેનો સ્વભાવ જ છે. પરંતુ સાથે જ તેને માટે ઐતેહા પ્રયત્નશીલ રહેવામાં આવે, તોપણ તે પ્રાણી તો રહેશે જ માટે જ્ઞાન, પરર્થવૃત્તિ પરમાર્થદૃષ્ટિ, સંયમ, વૈરાગ્ય, અહિંસા-દામા-મૈત્રી-મૃદુતા વગેરે કામળ સાવનાઓ, દાન-સુખ, સત્ય, સમાધાન, શાંતિની શોધ વગેરેમાં તે એટલો વધી જશે કે તેનો પ્રાણીસાવ નાશ પામશે અને સંસ્કારમાં રહેવાને અચોગ્ય થઈ જશે એવો ડર રાખવાની જરૂર નથી.

પણી કે વિમાન આકાશમાં ગમે તેટલું ઊંચું આવ્યું બય, તો જે તે પૃથ્વી પર આવવાનું સુધી જશે કે પૃથ્વીથી દૂર આવ્યું જશે એ ડર એવો નકામો છે, તે પ્રમાણે જ મનુ-

ષ્યનું મનુષ્યત્વ પણ વધી જવાથી તેનો પ્રાણીસાવ નાશ પામશે એ ડર જોડો છે. પણી કે વિમાનને જીવતાં કે મરીને પણ જમીન પર આવવું પડે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યનો પ્રાણીસાવ નાશ પામવાનો નથી. મનુષ્યમાં રહેલાં પશુભાવ અને પ્રાણીસાવ ઉતેજિત કરનારાં નિમત્તો જગતમાં હમેશાં છે અને રહેશે.

ક્યારેક એવો સમય થોડા વખત માટે આવવાનો સંભવ છે કે મનુષ્યના મનુષ્યત્વને બગી બાજુએથી વચાર કરવામાં ન આવશે તે જ અને કેઈ એક જ બ.જુ પર ભોર ખૂંચ વમાં આવ્યું હોય અને તેથી કેટલાક દેવો પેદા થય. હે.ય. નામદેવની રાટી બ્યારે કૂતરો લઈ ગયે. ત્યારે તે તેની પાછળ ધીની વાટકી લઈને દોડ્યા. અને કૂતરે ને પોકારીને કહેવા લાગ્યા કે ધી ચોપકમ.વગરની રાટી ન ખી. એક ખીજો ભકા પોતે એકાદથી ધરતો અને પેતાની સાથે બળદને પણ ઉપવાસી રાખતો. આ તો ક્યારેક એક દ વ્યાકાતની ધૂન (એ. એક્સિન્ટ્રિસિટી) હોઈ શકે છે, અથવા ક્યારેક કેવળ વકાસની એક ભૂમિકા થે હોય છે. જે પાછલી વાત હોય તો થોડા દવસો ખૂંચી પોતાની મેળે તે યોગ્ય માત્રા પર આવી બય છે. થોડુંક ધ્યાન આપવાથી સુધરી શકે છે. અને વ્યવહારકુશળ મનાયેલા એવા લોકોનો જગતમાં કદી તોડો નથી કે એઓ એમ વિચારે છે કે મનુષ્ય થયો: સારો મનુષ્ય ન બની બય, યોગ્ય માત્રામાં પશુપણું પણ રાખે, અકલ્પ-હોશિયારી અને ધર્મદૃષ્ટિથી હિંસા, ક્રુદ્ધ, માત્ત-ખિતા-શુભો વધ કરવાની હિંમત કરે કે વ.મમાર્ગીનું અવલંબન વગેરે લે. એવા ઉદ્દેશથી એક ધર્મજ્ઞની રચના થઈ શકે છે.

આ બધી વસ્તુઓ તો આપણા હૃદયમાં પડી જ છે 'બત વરસે વત પોગરે,' વરસાદ આવતાં જ અનેક જાતનાં ઘાસ અને

દીકરાની જીવન પોતાની મેળે જ સરાઈ બાજુ
 કે તે માટે જમીનને હળથી ખેડવી પડતી નથી
 કે તેનાં ખી વાવડું પડતું નથી. એનાં મૂળિયાં
 ઉખાડવા માટે હળથી ખેડવી પડે છે. અનાજ
 માટે ખી વાવડું પડે છે અને નકામી વન-
 સ્પતિઓ નીંકવી પડે છે. એ પ્રમાણે આપણા
 મનમાં રહેલા પ્રાણીલાલોનો નાશ થવાના
 ઠરપી વર્તમાનની રચના નથી. થઈ શકતી.
 જ્યારે કેઈ અંધનો એવો અર્થ ઠાકવામાં
 આવે જે ત્યારે મનહુ બેઠે એ કે દાં તે તે
 ધર્મઅથ નથી અથવા તેને સમજવામાં ભૂલ
 થઈ રહી છે.

એવંજાણ મોટા સુસ્ત કુરાનસાંક
 મનાતો હતો. કહે છે કે પોતાના ખાનગી
 જીવનમાં ઘણી સાદાઈથી તે રહેતો હતો,
 ઈસ્લામના લોકોએ માનેલાં બાદ ગિહ્નો-
 દાહી અને રાંધે ખાંને ખરાબર રાખતો હતો.
 નમજ પણ ખરાબર પઢતો હશે અને કુરન
 પણ. પરંતુ પોતાના વહીવટને કેદ કરીને અને
 પોતાના ભાઈઓ સાથે હજો કરી તેમને મારી
 નાખીને રાજગાદી ઝૂંટવી લેવામાં અને અનેક
 પ્રકારની કુટિલ નીતિ આચરવામાં તેને કશી

મજબૂતી રાજા બિંબિસારના પુત્ર અબલ-
 શત્રુને રાજ્યલોભ થયો ત્યારે દેવદત્તે શુભ
 ખનીને શિખવાહ્યું: “ જુઓ ભાઈ, કુનયા ખે
 દિવસની છે. બિંદગીનો કશો સરોસો નથી.
 તમે પહેલાં મરશો કે બાપ એ કાણુ બણે
 છે? તેથી ધર્મનું વચન છે કે ‘ જે કંઈ કરો તે
 આજે કરી લો.’ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો
 આજે જ પ્રાપ્ત કરો.” આમાં પહેલાંનાં બધાં
 વાક્યો ધર્મોપદેશનાં છે. પરંતુ પરિણામવાળું
 છેવટનું વાક્ય? શું એમ કહીશું કે આ
 ઉપદેશ એક ધર્મવાણી છે? પછી દેવદત્તને
 દાઝું કે ખુદ્દ દ્વારા ધર્મનો પ્રચાર કીક થતો
 નથી. તેઓ વૃદ્ધ થયા છે અને સંધને કીક
 ચલાવી શકતા નથી. તેમની આબુખાબુ નકામ
 માણસો ભેગા થયા છે; તેઓ નિવૃત્ત પણ
 થતા નથી; માટે ધર્મની વૃદ્ધિ માટે શુભને
 મારી નાખવા બેઠે, અને તે જાતના તેણે
 પ્રયત્નો કર્યા. દેવદત્તની કામના ખુદ્દના સમ-
 વમાં સફળ ન થઈ એ ખીજી વાત છે. પરંતુ
 શું તેને ધર્મચાર કહીશું? યાદ રાખવું બેઠે
 કે દેવદત્તને પણ એક ત્યાગી પુરુષ ખતાવવામાં
 આવેલ છે.

સંતકવિ રવિદાસ

આચાર્યશ્રી સિતિમોહન સેન

હુંકા ભક્તિ ભતાવી છે શી એમની તત્ત્વતા હજી સહન કરવાની શી અદ્ભુત શક્તિ અને કવનની અનુભવશાળામાંથી ધરાયેલું શું સરખા છતાં ઇત્ત એમનું મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન ! એવા એ ભક્ત રવિદાસના કવન ને કવનનો અદ્ભુત આછો પરિચય મળે છે

[૧]

અજે લગતવંર્ષમાં હરિજનોનો પ્રશ્ન ચર્ચાય છે આપણે તેમના તરફ દયા ગાળવી જોઈએ એમ કહેવડય છે સાલળાય છે કે 'હરિજનો પતિત છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ' જો આપણે દયા કરીને તેમને ભિયા નહિ અણીએ તો તેમનું દૈન્ય એટલું બધું છે કે બીજો કોઈ આરો નથી તેમના મનનું દળદળ એટલું બધું છે કે તેમને તેમાંથી બચાવી ન શકાય તો તેમનું રક્ષણ થનાર નથી, માટે આપણે તેમને આપણા ધર્મનો હિસ્સો આપવો જોઈએ, આપણાં મંદિરનાં બારણાં તેમને માટે ખોલવાં જોઈએ, આપણા શાસ્ત્રો અને સાધનામાં તેમને અધિકાર આપવો જોઈએ 'આવા અર્થની સૌકીની વાતો સાલળવા મળે છે કેમ બાહે-આપણે તો કોઈ જાણ આસન પર બેઠાં જોઈએ અને એ બધા અધમતાના કોઈ ગ્લાતભાગ કુળી ગયા ન હોય !

આવા તુમ્મલ ધ્વનિની સાથે મને મરે સૂર મેળવતા સંકોચ થય છે તેનું કાગળુ એ નથી કે હું હરિજનોને એટલા બધા હીન ધારુ છું કે તેમનો હૃદય કરવો આપણા જેવા માટે અનુચિત કે અસહવિત છે આપણાં મંદિરોને પણ હ એવા મહાન સ્થાનો

પ્રશ્નભક્તિ ક્યારેય મન યોવન ભતિ કે લેચન નીચલાવ સાથે સબંધ રાખતી નથી હોલું સૂચ્યા હૃદયની ઈશરપ્રીતિ તો સમાજે બાંધેલી વધુ વ્યવસ્થામાં નીચા ગણાતી ભવિષ્યોમાં જ વિરોધ જણાઈ છે મોચી ચમાર નજુકર પિતૃશ કસાઈ નાથી વોરે ભવિષ્યોએ સમાજમાં કોઈ ખજૂ ઘરના પ્રજા ભક્તોની તોલે આવી રાકે એવી મહત્ત્વની ઔરવ

નથી માનતો કે જ્યાં ગયાથી હરિજનેની પેઢીએ તરી જશે હોલહ, મને તો એમ જણાય છે કે હરિજનોમાં જે સાધુ અને સતપુરુષો રહ્યા ગયા છે તેમનું જો આપણે યેગ્ય અનુકરણ કરી શકીએ તે આપણે ધન્ય રહીશું !

ભાગતન ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બન્ન ભાગમાં ફેટલાય સતો અને ભક્તો નીચ કુળમાં જન્મ્યા હતા મધ્યયુગની ભરતીય સધનાનાં મંદિરમાં તો તેઓ એકબીજા સમાટનાં એવે વિરાલ ગદ્દા છે તેમનું આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્ય અપ્રતિમ હતું એમનું આ ઐશ્વર્ય મેળવના માટે પ્રાણજીવન મહા શુરુ ગમાન દે પોતના ભવિષ્યોગ્યને તિલાંજલિ આપી હતી અત્યારે આપણે દમિયુની વાત પકડી મૂકીએ ઉત્તર ભાગતના વણકુ કુળી, મોચી ગવિન્ય, કસાઈ સબન, બાંટ ધન્ન, નપિત સેન, ડોમ નભાજી, પિંડા દોલ, ગજબજ વગેરે સધકોના નામથી કે પુ અજાણુ છે કે આ માન દરેક કોઈ પણ દેશના શુરુ તરીકે વદનીય છે; એટલે હરિજનેને ઉદ્ધાર કરવ જેવે દલા કરવે કે તેવું આદસ કરવું મરે માટે શક્ય નથી !

કુળીનું નામ જો ભાગતમાં સર્વત્ર સુચાગ્યિત છે ભાગતને મધ્યયુગ તેમનું જ સર્જન હતું એમ આપણે સ્વલલિ ભવે દક્ષી શકીએ કહેવ ત હીન વશમાં જન્મેલો

મહાપુરુષોની વાણી પૃથ્વીના સર્વે યુગોમાં અને દેશોમાં નવેનવે. આધ્યાત્મિક પ્રકાશ પાડવાને સમર્થ છે.

[૨]

જે મહાપુરુષ રામાનંદના શિષ્ય કબીર હતા તેમના જ શિષ્ય રવિદાસ પણ હતા. કદાચ રવિદાસનું નામ કેટલાક લોકો જાણતા હશે પરંતુ તેમનો ખરો પરિચય વણા થોડાને જ હશે. આપણે જેને તે વખતનો ઇતિહાસ કહીએ છીએ તેણે કંઈ એ સાધુસંતોને મન હેતું નહીં. એકવાર પૂર્વ જંગળના એક ખાડિલને મારું આ દુઃખ જણાવી રહ્યો હતો. એ તેને કહ્યું : 'મોટામોટા પદરચયિતાઓ અને સાધક ગુરુઓનાં જીવનવૃત્તાંત શાથી મળતાં નથી ?' તેણે તે વખતે નમસ્કૃત બલિના એક મહાસાધક ગંગારામની વાણી ટાંકીને મને ઉત્તર દીધો. વાણી આ હતી :

ખાલેર પેકે ઠેલે જખન નાણો,
પછેર દિકે જે ચિન્ન થાકે,
તાતેઈ મેલે ભાઓ.

(જખન) ગહીન જલે પાલ પુઈલ્યા
નાઓ ભય.

પથેર જે ચિન્ન કઈ વા મિલાય,
કેમને બા ભાઓ પાય ?

'ત્યારે નોકાને વહેળાના કાદવમાં હઈ જઈએ છીએ ત્યારે તેની પાછળ જે ચિદ્રત રહે છે તે પરથી તેની ભાવ મળી શકે છે; પરંતુ ત્યારે જ્યાં પાણીમાં એ સહ ગદાવીને લંકારાય છે. ત્યારે તેના સાર્ગનાં

મળે છે એ તો મોટામોટા ખૂનીઓનો, મોટા-મોટા ધૂંટારાઓનો ! જેમણે ખરેખર માનવ-સંસ્કૃતિનું ઘડતર કર્યું હતું એવા કેટલાકનો પરિચય કહેવાતા ઇતિહાસમાં આપણને ક્યાં મળે છે ?

આ કારણે કબીર, રવિદાસ જેવા મોટા સાધકોનાં વૃત્તાંત આપણને મળતાં નથી. તેમ છતાં કબીરની વાતો વણે લાગે જાણીતી છે, પણ રવિદાસના અધ્યાત્મ-ઐશ્વર્યની વણી થોડી વાતો આપણે જાણીએ છીએ.

કબીર સ્વેસાવ-સાધક હતા. જેઓ નીતિથી રહેવાવાળા. કે કર્મપરાયણ હોય છે તેમને આગળ ધપવા માટે કોઈ એક સુનિશ્ચિત કર્મમાર્ગ જરૂરી જણાય છે. પરંતુ જેઓ અધ્યાત્મ ભાવના ભાવુક હોય છે, જેઓ મરમી (અં. મિસ્ટક) હોય છે તેમને માટે કોઈ ચોક્કસ માર્ગની જરૂર જણાતી નથી હોતી. કબીર આ પ્રકારનાં હતા. તેમને માટે ખુબ જ સહજ હતું. તેથી જ્યારે કોઈને માર્ગ ખતાવવાની વાત આવતી ત્યારે તેઓ મુઝાતા. એકવાર કોઈ વિદ્વાસુએ કબીરની પાસે જઈને પૂછ્યું : 'ભગવાનની પાસે જવાને માર્ગ કયો ?' કબીરે કહ્યું : 'સાઈ, માર્ગ એ શબ્દમાં જ દૂરત્વને માની લેવું પડે છે. શું તેમનામાં અને મારામાં કોઈ દૂરત્વ સંભવે છે ? તેઓ છે પ્રાણ, હું છું પ્રાણી, ક્યાં રહી શકે એ દૂરત્વ ?'

અર્જુન પૂર્વક સધક રવિદાસને મળવાનું
જણાવત

સંતનરો રવિદાસ સંત હૈ,
પંથ-ખજર સોલી જાતે

[૩]

રવિદાસ ધીરધીરે યથાક્રમે માર્ગમાં
અવત કાઠાએ દૂર દરીને પેતાને જાવને
સ્થને આશ્રય ધપત હત નૈતિક મર્તિના
ઘણા દુઃખ-દુઃખોની તેમને ખજર હતી, માન
વની એવ અને કર્મ કરતા તેઓ દુઃખિ
થકતા નહિ, તેથી ઘણુ દોડના સાધન
માર્ગનું દુઃખ દૂર દરીને તેમને તેને ઠીસક
આપી શકતા.

રવિદાસની સાધનાની મધો મહત્વની
વાત માનવસેવા હતી તે વખતે ઘણે ઠેકાણે
સાધક સંતોના સમેલન ભગતા તેવે ઠેકાણે
તેમ જ મેટ મેટા મેળ એ મા ઘરડ, રોડી,
અપગ વગેરેની સેવા કરતા તેએ થકતા
નહી તેમનું દુઃખ હમેશા તરણ પહેતુ, એટલે
તરણો પગ તેમને મેટા પ્રભાવ પડતો કેટ
સાધક મનતા કે તેઓ યુવકે નુ માથુ નકામું
ખર્ચે ગયા છે, પગતુ અ યુવકોની અથે
રહીને માનવસેવા નુ જે મધુર્ય તેમણે અનુ
ભવ્યું હતું તેનો રસારનાદ આપણને તેમની
અનુભવ 'સૈવ ત્રીપ અપ્રણુતિ' વાળી વાણીમાં
મળે છે.

એકલા યુવકોમાં તે શુ, ગજપૂત નાની
મહ ગણીએ મા પણ તેમની સાધનાની શક્તિ
નો પ્રભાવ પડ્યો હતે કદાચ ઈતિહાસનો
તાળો મેળવતા મુરડેલી નડે, તેમ છતા
સક્રોમાં આ વાત ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે કે મીરા
બાઈ રવિદાસના શિષ્યા હતાં જેમ શરૂ
ચાર્જની પછળના અચાર્ય શકરાચાર્ય
કહેવાય છે, નાનક પછીના ગુરુઓ નાનક
ગણાય છે, મીરાના અનુયાયીઓ પણ પેતાને

મીરાને નામે એ જાણ વે છે, તેમ શુ રવિદાસના
અનુયાયીએ પણ રવિદાસ ન હોય? વાત
એમ છે કે તેમની સાધના દ્વારા નવજીવન
પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી મીરાએ વારવાર
અયુ છે કે

‘રવિદાસને મેં ગુરુ તરીકે મેળવ્યું છે’

રવિદાસને ગુરુ કર્યા પહેલાં મીરાની
સધન એ કે સમાજમાં પ્રચલિત શત્રુસંગત
શિ પરલાલથી શરૂ થઈ હતી, તે ય પછળથી
તેમણે એવા એક પુરુષની સધના સ્વીકારી
જેએ જાતે મેચી કત અને જેમની સાધના
સ પ્રસમત ‘વ્યક્તિ નિચારી’ નહિ પણ
‘અન્યકા સિંગ ચારી’ હતી. જો તેઓ જિગ
ધગલાલને દેઠ સુધી મનતા હોત તે તેમણે
પેતાન કુશિયુર અને બ્રહ્મણુરુ વગેરેને
છેડીને વ્યક્તિ સિંગ ચારના વિરોધી એમ
મેચીના અરજીમાં પેતાને અપણુ કર્યા ન
હોત. ખાસ કરીને આ કાગણુને લઈને જ
તેમને સાસરને અને પિયરનો ત્યગ કરવો
પડ્યો હતો.

ચિતોડના મહારાણી શ્રદ્ધા પણ રવિ
દાસના શિષ્યા હતા લગ્નમ લગી દીવ ‘ભક્તિ
અભોધિની’માં પ્રિયાદાસજી જણાવે છે
અમૃત ચિતોર ચીઠ રાણી એક વાલી તાપ,
નામ બિનકામ આલી આસિનિશિષ્યમર્ધવે

આ પ્રીતમાં પાછળથી એક વાત આવે
છે, જો સગ એ છે કે ગાણને એટ મોચી
સક્રાના ચણુમાં પડેલી બોઈને રાણીના સાથી
દગ ગ્રાદણે એ જઈને આ હકીકત ગળને
જણાવી રાજસભામાં બ્રહ્મણી સાથે રવિ
દાસને પણ બોલાવવા મા આ યા હરિહર
રમાનુજદાસ કૃત ‘હિંદુભક્તિમકાશિકા’માં
જણાવ્યું છે કે રવિદાસ આવી પડેલી વિધ
તિમાં ગણુ હતું.

હેવાધિરવ આપે તુમ શરણુ,
કૃપા કીર્તિયે જન અપને જનલ

કુલલ જનશુ પૂનકલ પાઈકિ,
વિરથા જાત અવિરથે. (અં. સા. રાગ-સૌરઠ)
'પુણ્યના ફળે આ કુલલ માનવજન્મ મળ્યો
છે. અવિરથને લઈને તે યથા ચાલ્યો બધે છે.'

કપા મોહને વશ થઈને મનુષ્ય પોતાને
દુઃખી, હીન અને શક્તિહીન માને છે કે એ
તો છે દિવ્ય, અદ્ય. ત્મસાવી અને કમાલ.
તેની દૈન્ય અને દુઃશીલ્યની લાવના માત્ર એક
સિદ્ધ્યા દુઃસ્વપ્ન છે। તેથી તેઓ કહે છે:

નરપતિ એકુ સિંધાત્સનિ સોઈયા
સુપને લઈયા બિખારી.

આછત રાજ બિધુરત દુઃખ પાઈયા

સો ગતિ લઈ હમારી. (અં. સા. રાગ-સૌરઠ)

'માનવ છે એક નરપતિ. સિંહાસન પર સુતાંસુતાં
તેણે સ્વપ્ન ભર્યું કે તે બિખારી છે। રાજ્ય હોવા
હતાંય તેણે મનથી દુઃખ માની લીધું. એવી જ મારી
સ્થિતિ થઈ છે.'

જ્યારે તેને પોતાનો મહિમા સમજાય છે
ત્યારે વિશ્વપ્રકૃતિની પાસે જઈને તે માગણી
કરી છે:

દેહુ કલાલી પૂરણ પિયાલા,
થંદ સૂર દોઈ સનસુખ હોઈ,
પીયં ખ્યાલા મરે ન દોઈ.

'હે સ્વદામી, મારો ખ્યાલો ભરી દે...જે માનવ
પ્રકાશના રક્તો ભરપૂર ચન્દ્ર-ચંદ્રિકા ખ્યાલો સામે
રાખીને પાણે છે તે મૃત્યુને એળખી બધે છે.'

કૃત્રિમ રામજનનાં બંધનોથી જકડાયેલો
મનુષી પોતાનું સહજ મહત્ત્વ ભૂલી ગયો છે.
તેથી સ્વિકારે એવા એક સહજ પામની
સ્વાંત રાક્ષાં શેઠની વાત જણાવી છે. જ્યાં
કોઈ મિત્રના વાત, ભેદભાવ કે કૃત્રિમ હીનતા
જનના માનવ હૃદયને નહિ.

બેગમપુરા સહરકો નાઉ,
દુખ અંદોહ નાદીં તિલિ કાઉ,
ના તસવીસ બિરાલુ ન માહુ,
ખડિડુ ન ખતા ન તરસુ જખાહુ.
અખ મોદિ ખૂબ ખતન મત પાઈ,
જોડો ખરિ મરા મરે બાઈ.

x

x

કહ સવિદાસ ખલાસ ચમારા,
જો હમ-સાહરી સો મિતુ હમારા.
(અં. સા. રાગ-ગૌરી)

'જો શહેરનું નામ છે બેગમપુર, ત્યાં નથી દુઃખ,
નથી હદેગ. ત્યાં નથી દુર્ગત, નથી કરભાર, નથી
વેલવનો બ્યથા સંચય, નથી લથ, ત્રાસ કે દાહ.
હો બાઈ, હવે તો હું એક એવા ઠેકાણે પહોંચ્યો છું
ત્યાં સદાય કલ્યાણ જ કલ્યાણ છે. બ્રહ્મા ચમાર
સવિદાસ કહે છે કે જે માણસ આ નગરમાં વસે છે
તે ખરેખર મારો મિત્ર છે.'

આ ગાન દ્વારા સવિદાસે, કહેવાય છે કે,
રાજકર સરવાનો અસ્વીકાર કરીને; ધનિક
અને દરિદ્રના ભેદનો લોપ કરવાની વૈષણ
કરીને અને હોય તેમજ નીચના ખનાવટી
ભેદો તોડી નાખવાની સૂચના કરીને રાજ-
શક્તિનો હિત્તેહ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો.
કેટલાક જણે આ પ્રકારની વાત રાજને કાને
પહોંચાડી હતી. આને કારણે તેમને કેટલુંક
સહન પણ કરવું પડ્યું હતું. ગમે તેમ હોય
પણ આ ગાન દ્વારા આપણને સવિદાસના
અંતરમાં રહેલા એક આદર્શ શેઠની વાતને
આભાસ મળે છે, જેને આપણે અત્યારની
સામ્યવાદી ચળવળની મુખ્ય વાતની સાથે
કંઈક અંશે સરખાવી શકીએ.

આપણે તેમની વાણીમાં કોઈ એ છીએ
કે તેમણે માનવમાં રહેલા દેવની, તેના મહત્ત્વની
વિવેચવૈષણ કરી છે. આથી તેમની
વાણીના સ્વર્ગમાં આપણે સુધા, અખસર
કે દિનચીની વાતો સાંભળતા નથી, પરંતુ
તેમાં સર્વ બંધનમુક્ત માનવસત્યની પ્રતિભા
બોધમાં આવે છે. આથી તેમનો તે વખતના
તરણેની સાથે જાટ સંબંધ હતો અને
રાજસ્થાનની રાજસાહુકો પણ બહુ દુઃખ
સહીને તેમની સાધનના જીવનનું મહત્ત્વ
સાંકી શકી હતી.

[૫]

તેમના શિષ્યો ખાસ નહોતા પણ અનુ-
રાગી ઘણા હતા. તેમાંના એકનું નામ ઉદ્ધવ-
દાસ હતું. ઉદ્ધવદાસના શિષ્ય વીરણ છે. સ.
૧૫૪૩માં એક સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, જેનું નામ
હતું 'સાધ સંપ્રદાય.' તે સંપ્રદાયના મુખ્ય
સ્થાનકો પંજાબના દક્ષિણ પૂર્વ ખૂણામાં અને
રાજપૂતાનાના ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલા નરનૌલ
જિલ્લાના ખીજશ્વર સ્થાનમાં હતાં. નારનૌલ,
રોહતક, લીરાણી વગેરે પ્રદેશો અનેક લક્ત-
સાધકોનાં સ્થાનો છે.

આ સાધસંપ્રદાયીઓ ભગવાનને 'સત્ય-
નામ' કહીને સંબોધવાને કારણે કેટલાક
તેમને 'સતનામી' તરીકે પણ ઓળખાવે
છે. અસક્ષ સતનામીઓ જગજીવનના શિષ્યો
છે. આ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને જ અહીં રહેવા
દઈશું. આ સાધ સતનામીઓ, એટલે કે
જેઓ રવિદાસની ધારામાં આવે છે તેઓ
એકેશ્વરવાદી છે ખહારનો આડંબર, મદ,
ગંજો, અફીણ, લાંગ, પાન, તમાકુ વગેરેનો
તેમનામાં કેવળ નિષેધ છે. તેઓ ધોળાં કપડાં
અને ફેંટા ધારણ કરે છે. નકામી વાતો અને
સોગંદ લેવાને તેઓ હસકટ ગણે છે. કાંઈ
જીવની હિંસા કરતા નથી, મૂર્તિને માનતા
નથી અને કેાઇની પાસે માથું નમાવતા નથી.
પોતાની સાધનાની વાત કાંઈની આગળ
જણાવતા નથી. તેમના ધર્મગ્રંથ અથવા
'પોથી'ની વાણી 'સાધા'માં લખાયેલી છે.
સંધ્યાટાણે ત્રી-પુરોષે જીલમાજીકે અર્થોવ
ચોકી નામે ધર્મસ્થાનકે એકઠાં થઈને ઉપા-
સના કરે છે. એમની સાધનાના મુખ્ય અંગો
છે ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ, સત્યનિષ્ઠા, નમ્રતા,
સરળતા, ભગવાન પર ભરતરતા, અહિંસા
વગેરે અને પરાનંદા, લોભ, ચેત્રી, કટુ, વાણી
એ રાજનીય ગણાય છે. એક ઉપરાંત ત્રી
પરણી નહિ, જીવંત જીવન જીવવું, પોતામાં

ઈચ્છનીય ભેદ ગણવો નાહ એ કર્તવ્ય છે.
એ લોકે. શુભાશુભ, નસત, તિથિ મ નતા નથી.
તેમના મુખ્ય ગ્રંથનું નામ 'નિર્વાણવાણી' છે.

એમની સાધના ખૂબ સૌમ્ય અને વીરતા-
વાળી છે. તેમના મત પ્રમાણે માનવ એ જ
મોટ માં મોટું તત્ત્વ છે. માનવમહિમાની આ
વત તેમણે તેમના આદિ ગુરુ રવિદાસની
પાસેથી મેળવી છે. પાછળથી આ સંપ્રદાય
નારનૌલથી બીજા પ્રસાર્યો. ગંગા-જમુન ના
મધ્ય પ્રદેશથી માંડીને અટલાહાબાદ, મિરતપુર
વગેરે સ્થળે તેમના ઘણા સાધકો જણાય છે.

તે વખતના દિવસોમાં જ્યારે સાંમ જિલ્લ
ખલિલ્હાર થતો હતો, ત્યારે મોચીના ઘરમાં
જન્મ્યા છતાં રવિદાસે કેવી રીતે માનવમનનો
મહિમા પ્રાપ્ત કર્યો હતો તે વિચારતાં વિસ્મય
પ્રમાય છે. અને તેમ છતાં તેમણે જીવન તો
ગળુ બુદ્ધસ્થનું, આજીવકનું સાધન ગળુ
પોતાનો પ્રધો અને કેણ બણે કયાંય
કવારેય માનવમહિમાને આંચ આવવા
દીધી નહીં.

એક બાબતથી તેમનો નિર્ભયલ વે સરળ
સાચો મત અને ખીજ બાબતથી મોચીના ઘરમાં
જન્મ, એ ખસે હકીકતોએ તેમને. મર્જ
કાંટાળો કરી મૂક્યો હતો એ નિર્વિવાદ વત
છે. પાછળથી જો કે કેટલાક લોકોએ ખધ-
બેસાકું કે તેએ. પૂર્વજન્મે જાણ્યું હતા
અને આ જન્મમાં તેમના ચામડાની નીચે
સુવર્ણનું ઉપવીત હતું, તોય તેમણે પોતે તો
સહજ સત્ય વત ભેરપૂર્વક જણવી છે;
હાલકું તે વખતની લમમાં પડેલી સમાજજીલ્લિને
આવાત કરવા તેમણે વારંવાર જણવ્યું હતું:
'લાઈ, હું છું બાતે નીચ, મારી પંક્તિ
પણ છે નીચની અને મારો જન્મ પણ નીચ
કુળમાં છે.'

ભતી જોણ પાતી જોણ
જોણ જનમુ ઠમારા. (મં. સ. રાત્ર-આસ)

સાથે મારો વાસ છે. તેથી જ નીચ વહવાથી જવલ
થયો છું, ત્યાં મધ અને મુંગધનો નિવાસ છે.

હારિદુ રેખિ સ્વાકો હસે જોતી દયા લગારી,
અસુદૃશા સિધિ કરતલે સ્વજ કિપા તુમારી.
(મં. સા. રાગ-નિશાવલ)

‘મારું હારિદુ જોઈને જાણ કરે છે એવી છે
મારી કુદૃશા ! તો એ અદારે સિધિ મારા હાથમા છે,
એ છે તમારી કૃપા !’

ભગવાનના ગૌરવમાં જ તેમનું ગૌરવ તેઓ
માને છે. ભગવાનની સાથેના પ્રેમમાં તેઓ
અસિત થઈ ગયા હતા. તેમનામાં જે પ્રહમય
સ્થિતિની જાગૃતિ થઈ હતી, ત્યાં તેઓ અને
ભગવાન એક જ હતા.

તોહિ મોહિ મોહિ તોહિ અંતર કેસા ?

(મં. સા. શીરામ)

‘તમારામાં ને મારામાં કે મારામાં ને તમારામાં
ક્યાં અંતર છે ?’

આ પ્રહમય સ્થિતિ થયા પછી સંસારમાં
ભય કે ચિંતાની કોને પડી હોય ? તેથી રવિદાસે
કોઈ મુશ્કેલીને ગણકારેલી નહિ.

હજા ભયજો જઈ તનુ બધજો છિનુ છિનુ
પ્રેમુ બઈ તઉ બાર પે તેશે જનુ.

(મં. સા. રાગ-આરાધ)

‘આ શરીર છિન્નવિન્ન થઈ નવ તોય કોણ
દરે છે ? જે પ્રેમ ચાહ્યો નવ તો જ તમારો જણ
દરે તેમ છે.’

આ પ્રેમમાં પોતે હોમાઈ ગયા છે, જે
હવે એક થઈ ગયા છે.

જળ હમ હોતે તપ તુ નાહિ,
અળ તુ હી મેં નાહી. (મં. સા. રાગ-સોરઠ)

‘ન્યારે હું હતો ત્યારે તમે નહોતા. હવે તમે જ
રહ્યા છો અને હું નથી.’

આ પ્રેમસાધના માટે રવિદાસે શી શી
સાધના કરી હતી !

ધરૌ ધ્યાન આસ સખ લયકારી,
મન પવન સખ નય હારી.

x

x

કલ રેદાસ નિરંજન ધ્યાઓ,

અપાર ધર સૌ બહુરિ ન આઓ.

‘ધ્યાન એવું ધરીશ કે તે સર્વલયકારી હશે, જેની
પાસે મન, પવન જાણ હારી જશે. રવિદાસ કહે છે
કે નિરંજનનું ધ્યાન ધરીશ અને એ અપાર ધરથી
ખાજો નહિ ફરે.’

કઠોર સાધના દ્વારા પોતે સર્વે પાશમાં-
થી મુક્ત થઈને પછી તેમણે ભગવાનને પ્રેમના
પાશમાં બાંધ્યા.

જઈ હમ યૌધિ મીઠ ફાસ હમ

પ્રેમપ્રાપ્તિનિ પુમ યૌધિ,

અપને છૂટનકે જતન કરજુ

હમ છૂટે પુમ આશપિ. (મં. સા. રાગ-સોરઠ)

‘ન્યારે હું મીઠપાસમાં જાણી હતો, ત્યારે મેં
તમને પ્રેમના જાંબનમાં બાંધ્યા હતા. હવે જે પ્રેમમય
પોતે મુક્ત થવા માટે પ્રયત્ન કરો. હું તો તમારું
આશ્રયન કરીને ફરી મથો છું.’

‘તેમની ઘણી ગાનો આજે પણ બધા
લોકોને કંઈ લલકારાય છે :

પુમન તોરજુ તઉ હમ નહીં તોરજિ,

પુમ સિઉ તોરિ કળન સિઉ જોરજિ.

જઉ પુમ મિરિવર તઉ હમ મોદા,

જઉ પુમ ચંડ તઉ હમ બયેડે ચંડેરા.

જઉ પુમ દીવરા તઉ હમ ખાતી,

જઉ પુમ તીરથ તઉ હમ જાતી.

સાચી પ્રીતિ હમ પુમ તિઉ જોરી,

પુમ સિઉ જોરિ અપર સાંઝિ તોરી.

જહ જહ જઉ તવા તેરી સેવા,

પુમ સો કાકુર અઉર ન દેવા.

પુમરે ભજન કલિ જમ ફાસ,

ભજતિ હેત આદે રવિદાસ.

(મં. સા. રાગ-સોરઠ)

‘હવે મને ન છોડો તો હું તમને કેવી રીતે
છોડું ? તમને ત્યજીને કોની સાથે યુગ વર્ષ રાખું ?
જે તમે ચિરિવર હો તો હું છું મોર, તમે ચંદ્ર હો
તો હું છું ચંદ્ર, તમે દીપસિખા હો તો હું છું જાતી,
તમે વીથ હો તો હું છું વાતી. મારી સાચી પ્રીતિ
તમારામાં જોડી છે. તમારી સાથે યુગ વચાને લીધે

મારાં બધાં બંધન તૂટી ગયાં છે. ત્યાં જઈ છું ત્યાં તમારી જ રોવા છે. તમારા જેવા ઠાકોર અને દેવ કોણ હોઈ શકે? તમારા બળબથી જમનો પાસ તૂટી જાય છે. તમારી પ્રેમબંધિનાં ગાન સ્વિદાસ ગાય છે.’

તેમના અંતરમાં પ્રેમની જે વ્યાકુળતા હતી તે જ તેમનાં બધાં આંખોમાં એક અપૂર્વ રસનો સંચાર કરતી જણાય છે.

પિંડ પ્રેમ સંગ કળહું નહિ પાચે,
બિથા કેસે ખિસારી.

‘પ્રિયતમનો પ્રેમસંગ કદાપિ ન મળ્યો, એ વ્યથા કેવી રીતે બીસરીશ?’

હાસનિ વેદનિ આખું,
હરિ બિન હવ ન રહે કસ રાખું.

x x x x

હવે વેદાસ અંદેસા ચોડી,
બિન દરસન કયોં તિવાદી સનેહી.

‘કોની પાસે આ વેદના જણાવું? હરિ વિના હવન તો રહે નહીં’, તેને કેમ કરીને રાખું? સ્વિદાસ કહે છે કે સુકુંલી એ છે કે તેમના દર્શન વિના આ પ્રેમાશીન કેવી રીતે રહે?’

તેથી જ તેઓ ચોકારે છે-

દરસન દીનૈ દરસન દીનૈ,
દીનૈ દરસન બિલખન દીનૈ.
દરસન તોરા હવન મોરા,
બિન દરસન કયોં હયૈ ચકોરા.

--

અનલ નૈન, દીસ વૈન, સમ જટાધારી,
કોટિ કલ્પ, ધ્યાન અલ્પ, મદન અંતકારી.
પરમ તત્ત્વ ધ્યાન મત્ત, કોટિ સૂરજ માલા,
પ્રેમ મગન, નૃત્ય ગગન ઘેરિ બહ્નિનવાલા.
અસ મહેસ રુદ્ર લેસ અજહું દરસ આસા,
કેસે સાઈં મિલો તોહિં ગાવૈ રેદાસ.

‘હે સ્વામી! તમારી પ્રેમસમાધિમાં યુક્ત થઈને જ યોગેશ્વર મહેશે અનંગને ભરમ કરીને અને અંગે ભરમ ચોળીને શાશ્વત વેરાગ્ય ધારણ કર્યો છે. એ મદન-ભરમકારીની આંખોમાં અગ્નિ છે, તેમનું વલન જળહળવું છે અને માથે છે જટાનો ભાર. કોટિકલ્પ ધ્યાન પણ તેમની આગળ અલ્પમાત્ર છે. તેઓ પરમ તત્ત્વના ધ્યાનમાં મસ્ત છે. કોટિ સૂર્યની માળા તેમને કંઠે શોભી રહી છે, તેમનું પ્રેમનિમગ્ન નૃત્ય નિરંતર ગગનમાં થઈ રહ્યું છે. એ નૃત્યની આસપાસ વહ્નિની જ્વાળાઓ ગગનપર જળી રહી છે. લેમનો આવો રુદ્રવેરા છે એવા તમારા દર્શનની આસપાસ આજે વ્યાકુળ છું. સ્વિદાસ ગાય છે કે હે સ્વામી! ક્યારે તમારી સાથે મિલન થશે?’

દિવ્યદ્રષ્ટિસંપન્ન સ્વિદાસે બેયું કે તેમની નિરંતર આરતી કોટિ સૂર્ય-તારામાં સચર-ચર થઈ રહી છે. આ મહાન આરતી અસીમ દેવતાના મંદિરને યોગ્ય જ છે.

આરતી કહોં લૌં ભૌવૈ,
દેગિ મહારતી અચંડ હૌવૈ.
અનંત કંચન દીપ જલલાવૈ,
જડ વૈરાગ દષ્ટિ ન આવૈ.
કોટ ભાન આવત મોહાવૈ,
કંઈ નિત આરતિ અગિ પાવૈ.
અપાર અંધેર અનંત ભાન,
નૃત્ત ચલે નિત આરતિ આન.
વેદાસ આરતિ દેખૈ માહૌં,
જનમ મરણ ભય કહુ અજ નાહૌં.

ગાંધીજીના અમરિત્વ વાર્તાલાપો

ઉપવાસની સાંકળ

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

ગાંધીના હાથમાં ચોપતો નય છે તેમ શુદ્ધ તપનો જનતામાં નિકાસ સાધવા માટે પદ્ધતિપૂર્વકના ઉપવાસની સાંકળ જરૂરી છે. સામુદાયિક પ્રાયશ્ચિત્ત માટે પણ આ અનોખું શસ્ત્ર છે. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૩૩ના રોજ વર્ષા મુકામે શ્રી કિરોરિલાલજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર તથા અન્ય આશ્રમવાસીઓ સાથે ૫ માસે કદેશી આ વાતચીતમાં ઉપવાસની સાંકળ તત્પ્રજ્ઞાન બરેડુ છે.

૧૯૩૩ની શરૂઆતના મહિનાઓમાં ગાંધીજી યરવંડા જેલમાંથી રાસપૂરવત નિવૃત્ત અને ઉરિજનસેવાની પ્રવૃત્તિ ચલાવતા એ કાર્યની જે પ્રગતિ ધત્તી હતી તેનાથી એમને સંતોષ થતો નહોતો. હિંદુ લોકમાનસ આ સુધારા વિશે પૂરતું જાગૃત થયું નથી એવું એમને લાગ્યું. કદાચ તે માટે તેમણે ૧૯૩૩ના મેની ૮મીથી ૨૧ ડિસેમ્બરના ઉપવાસ કર્યો. એનો નિશ્ચય તેમણે અકવાડિયા પહેલાં જાહેર કર્યો, ત્યારથી જ તેમને એમ લાગતું

હતું કે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થાય એટલી હદે હિંદુસમાજને અંતગતમાં જાગૃત કરવા માટે તેમણે એકલાનું અનશન-તપ પૂરતું નહીં થાય; અને ખીજા અનેક શુદ્ધ માણસોના એક તપની જરૂર પડશે, તેથી તેમને તે જ વખતે ઉપવાસની એકધારી સાંકળ ગ્રથવાનો વિચાર આવ્યો, ને તેની ચર્ચા તેમણે સ ધીએ બોલે શરૂ કરી. કલ્પના એ હતી કે એક માણસના ઉપવાસ પૂરા થયે તે જ વખતે ખીજાના શરૂ થાય; ખીજા પછી તે પ્રમાણે ત્રીજાના

ચેતનાવદા હશે? આ મહાગતીમાં જુઓ તો, અષ્ટાર અષ્ટકાર અને અનંત બાનુ જણાય છે. નિત્ય નૃત્ય થાય છે, જ્ઞાન અવાય છે. રવિલાસ તો આ આસીને અંતરમાં જુએ છે. હવે નથી જન્મ કે મરણનો રહ્યો કેઈ બચા?

સુર નાનકેની પ્રખ્યાત 'ગગનમય થાલ' વાળી આરતી રવિદાસની પછીની છે અને તેમનો સમય પણ રવિદાસ પછીનો છે

રવિદાસનું અપૂર્વ સંજીત હજી પણ સાધુસંતોમાં જીવંત છે. દિવસોદવસે તે હ્રસ થતું જાય છે. એ બધી વાતો તો શી રીતે કહેવાય! અહીં માત્ર તેમનું એક ગાન આપીને આ લેખ પૂરે કરીશ. તેમના વર્ણન-ઉદ્દેશવનું ગીત ગંધસાહેબમાં પણ છે. એ જ

ગાન મેં ભિતરેપે લક્ષ્મીને કંઈ સાંભળ્યું છે. એ ગાનની ભાવસંપત્તિ અને કવિત્વનું એશ્વર્ય અજબ છે!

ગાનનો અર્થ સદજલાલે સમજાય તેવો છે.

આજ વસંત ફૂલ ફૂલ ફૂલે વસંત સળ દિસ, તારી ફજનાઈ સખ હૂબો ગેમિ અલનિસ. આજુબાજુ બેઠા મન મેરે મિલડુ પ્રેમ મુલાગુ, તરુ જન સળ ફૂલત હેલાયુ પ્રીતમ સઅલાયુ. ફીડી સૂખી આજ કંધુ નાહી આજ અમરસ ઉમંગ કાહે ઉકાસ રવિદાસ આજદિન

લાયુલાયુ પિવ સંમ.૦

* 'આનંદ બનર પત્રિકા' ના બં.સં. ૧૩૪૧ના 'સદ્દ અંક'માંથી.

અનુ. શ્રી જયંતીલાલ આચાર્ય

એમ ઉપવાસની અતૂટ સાંકળ ચાલે. ૨૧ દિવસના તેમના ઉપવાસ થયા તે પછી તા. ૧લી ઓગસ્ટે તેમણે ફરી બેલવાસ સ્વીકાર્યો ને ફરી આઠ દિવસના ઉપવાસને અંતે તેમને જિનશરતે કારાવાસમાંથી છોડવામાં આવ્યા; ત્યાંસુધી સાંકળના આ પ્રશ્નની અર્થા અર્થ શકી નહોતી પણ એ વિચાર તેમના મનમાંથી ખસ્યો નહોતો; એટલે તેઓ પૂનાથી વર્ધા ગયા. ત્યાં એ વિષે તેમણે આ અર્થા મુખ્ય આશ્રમવાસીઓ સાથે ઉપાડી. એ વાર્તાલાપ આગળ આપ્યો છે.

આ સાથે એટલું કહેવું બેઈએ કે તા. ૭મી નવેમ્બર ૧૯૩૩થી તેમની જે હરિજન-યાત્રા શરૂ થઈ તેમાં સર્વાર્થ હિંદુઓના ઉત્સાહનો જે જીવાળ તેમણે ઠેરઠેર બેઠો તેથી

ખ્યાલ આ પરથી આવશે. આશ્રમવાસી મંડળમાં મોખરે શ્રી કિશોરલાલભાઈ હંતે, એટલે તેમને ઉદ્દેશીને ગાંધીજીએ મંવાદની શરૂઆત કરી.

ગાંધીજી (કિશોરલાલભાઈને) : આજે છે એવી સ્થિતિમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું બેઈએ એમ તમે માનો છો ? ઉપવાસ પ્રાયશ્ચિત્તનો એક ઉપાય છે એમ માનો છો ને ?

કિશોરલાલભાઈ : હા.

ગાંધીજી : હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતો તે હિંદુ ધર્મના છે માટે તમે સ્વીકારો એવું નથી. તમારી ખુદ્દિ સ્વીકારો તો તમે એનો સ્વીકાર કરો. તપશ્ચર્યાનો એક પ્રકાર ઉપવાસ હોઈ શકે એમ માનો છો ? તમારી ખુદ્દિ એ સ્વીકારો છે ?

એ નિશ્ચય તો વાતાવરણ બોધને
રહે, એમાં શક્તિનું માપ પણ આવી
તો એક સાંકળ વર્ધ કરવા જેવી
આવી પચાસ સંકળ થાય. બીજે
પણ એવી અનેક સંકળો ચાલે. તે
ચાલે. મારા જેવો મણસ એકવાર
કરીને બે મહિનામાં પછો તૈયાર
એમ કરતાં મણસે મરી જાય તેની
છે? કાંઈ ગાંઠા બને, કાંઈને પચા-
મ, કાંઈ નખળા પડી જાય, કાંઈ મરી
કાંઈ દીકાકારે મારે ત્વષે કહ્યું કે
વાસ કરીને મૂઢ બની જાય, એના
રી 'કેમ નથી જતે?' તો હું છું
રી એવી સ્થિતિ આવે તો બે ન્યાય
જાણે લાગ્યો તેમને પણ લાગુ પડે.
આ ઉપવાસ કરનારને પટેા આપી

હજી કે 'તમે એનાથી મરવાના નથી,' તો
એ ઉપવાસ પણ લાગે. મારા ૨૧ ઉપવાસ
પ્રખત મહેરબાનીએ મને કહેવડાવ્યું, કે 'તમે
ઉપવાસ પૂરા કરી શકશો.' તો મેં કહ્યું:
'તમે શું પરમેશ્વર છો તે એવું દહી શકો?'
ઉપવાસને અતે મરવાનું નથી ને સ્વરાજ
મળવાનું છે એ પ્રખર મળે તો માણસ દુઃખ
માન્યા વિના ૪૨ ઉપવાસ પણ કરે; પણ
આપણી આ સાંકળના પચાસમાં તો મરણ-
નું ભોખમ વહેરવાનું જ છે. અત્યારે ભય-
કર વાતઃવરણ છે, અનેક રોગો થાય છે ને
હજારો માણસો મરે છે. એક જવાને માટે
અંગેકોએ ૨૯ હજાર મણસના ભોત ચડા-
વ્યા, પણ આખરે ધુનયન જેક ત્યાં સ્થાયી.
એવાએવા સાહસને સારુ ચાટલા ભોગ
અપાય છે, તો આ પાપને માટે જેટલું પ્રય-
શ્ચિત્ત કરીએ તેટલું એણું છે.

કિશોરલાલભાઈ: પ્રયાતિ મેળવક માટે
ઉપવાસ કરવાને વિવાજ થઈ જાય તો
એમાંથી પ્રાપ્તિતા ચાલી જાય.

ગાંધીજી: વસ્તુ જેટલી સારી તેટલો મોનો
કુરુપયોગ થવાનો સંભવ વધારે, પણ તેથી કંઈ
આપણે ધર્મની ને સત્યની કિંમત બોલી નથી
આકલા છત્છતા. આડખર થાય, કુરુપયોગ
પણ થાય. પણ બહુ કુરુપયોગ ન થાય એવી
આ વસ્તુ છે. એમ બને કે કેટલાક માણસો
જાનજાના ખાત્ર ને ઉપવાસ કરે છે એમ
કહેવડાવે. આતું જેલમાં થતું હોય, પણ
ખદાર આપણા જેવાથી થોડું થાય છે? જેલના
દાખલા હું ભૂલી જઈ છું પણ ખડારના
દાખલા બોલું છું ને! સાચા ઉપવાસ કરનાર
પણ કેટલાયે વ્તરી જાય છે; તેમના ભૂકા ઘઈ
જાય છે. અમલાનું તણ ઉપવાસ પછી એવું
થયું; કેમકે એની પ્રાછળ કાંઈ જાતનું બળ
નહોતું. મારી પાસે ઉપવાસ છોડાવવા એણે
ઉપવાસ કર્યા હતા. મેં એને કહ્યું: 'તારા
જેવા પચાસને મરવા દઈશ, પણ મારા ઉપ-
વાસ તો ચાલવના છે.' એ પરજુદીયાં આવી
ત્યારે મેં સરિગિનીદેવીને કહ્યું કે 'એ લાલે
ઉપવાસ કરે.' એમણે કહ્યું: 'પણ એને
હૂધ પાઈ શકું તો?' મેં કહ્યું: 'તો તમને
ધન્યવાદ.' એ તરત જ પી ગઈ. એમ ઉપ-
વાસ નથી થઈ શકતા. એ ભય મને એ.છ.માં
ઓછો છે; કેમકે આ ભારે તપસ્યા આડખ-
રને ખાતર ઘણાથી ન થઈ શકે. મેંહસ્તિનીના
ઉપવાસ કરતાં જતીનના વધારે હતા. જતીન-
ને ત્વષે મને માન થયું છે. પણ હું માતું
હું કે એન. ઉપવાસની પ્રાછળ ઘોર અજ્ઞાન
હયું. એને છીપે જેલમાં બે નિયમો થયા તે
ભયકર છે. સરકાર ચેતી ગઈ. તેણે અ, બ,
ક વર્ગ કાઢ્યા. એણે ઘણું કાઢ્યો છે. ખાપટ
ને અવાસીના ઉપવાસમાં ઘોર અજ્ઞાન હયું.
ઘોર અજ્ઞાનને વશ થઈ ઉપવાસ કરશે એ,
ગીતામાં કહ્યું છે તેમ, તામસી કે રાજસી તપ
હશે: સંકળ રાઈ કરી શકાય તો કરવી બોધ્યો.
એ ઉપવાસ જેલ જનરથી મેં થઈ શકે.

જેલમાં તો ન જ કરાય. ખહાર રહેનારથી જ કરાય. પાત્ર મળે નહીં ત્યાંસુધી શરૂઆત ન કરીએ. ૨૧ વધારે લાગે તો ૭ કરીએ. પછી તો એમાં વ્યવહારકુશળતા ભળે છે. આ બંતના ઉપવાસ આવશ્યક છે એમ એક વાર સાબિત થવું બેઠાં. પછી ખીબા એમાં ભળશે. જેને ઉપવાસની આવશ્યકતા વિશે ને પોતાની ચેતના વિશે શ્રદ્ધા હશે તે ભળશે. હું બેઠું છું કે એ વસ્તુ કર્યા વિના આ કામને. પાર જ નહીં આવે. આ વિષયમાં ખુદિ થોડે સુધી જ આલશે. માણસોનાં કઠોર હૃદય પર આઘાત ખીજી રીતે ન થઈ શકે. આવું તપ થાય તો તે કરોડો માણસોને આધાન પહોંચાડશે જ.

કિશોરલાલભાઈ : મહેલા ઉપવાસનો બેટો આઘાત થાય છે તેટલો ખીબાનો નથી થતો.

કાકાસાહેબ : માણસો મહેલાં રીઠા થશે ને પછી ખીજશે. ક્યાંસુધી રીઠા રહી શકશે ?

ગાંધીજી (કિશોરલાલભાઈ) : કાકાએ કહી એ વાત પાંચ છે. તમે કહ્યું એ ખુદિનો ઉપયોગ કાકાએ કર્યો. એમાં આપણી તપસ્ય. વિશેની

ળતા મળી છે તે મારા નહીં પણ વડીલોના. તપને લીધે, હિંદુ ધર્મના તપસ્વીઓનાં તપને લીધે. પ્રત્યક્ષ પારણામ થોડાં પર પડે છે. કરોડોનાં હૃદય પર જે અસર થાય તેની આપણને શી ખબર પડે ? કરોડોનાં હૃદય પર અહીં બેઠે સચોટ અસર પાડવો ભારેમાં ભારે ઉપાય આપણને વડવાએ બતાવ્યો છે.

કાકાસાહેબ : આપે અગાઉ સાંકળ સૂચવી હતી, તે કંઈ રીતે રચવી એની યોજના સૂચવી નહોતી. યોજના શા માટે બેઠાં ?

ગાંધીજી : સાંકળ એક માણસ થોડો જ રચી શકે ? શરૂઆત કાકે તો કર્યું ને. યજ્ઞની શરૂઆત સામગ્રી મળે તો જ કરી શકાય. આપણે સામગ્રી તો મેળવવી જ પડશે; કેમકે સાંકળ રચવી છે. ધારો કે હું યાત્રિક છું ને સાંકળ રચું છું, તો હું બહાર કરું કે 'હું આ યજ્ઞ શરૂ કરું છું, એમાં સામેલ થવા જેને આવવું હોય તે આવે.' અન્ય બંધુની બેઠે આ વિષે વાત કરી છે. એ કામ સહેજે થશે તો નહીં.

મોટા થવાનો કીમિયો

શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે

સંબંધીઓ મહેલા પ્રાપ્ત કરે તેમા વાંધો નહોતો, મારી આસપાસના વર્તુલમા હું જ દસ આગળ સૌથી ઊંચો રહ્યો-એવી મનુષ્યની ઊંડેથી ઊંડી ઇચ્છાનું લેખકે અહીં દૃષ્ટિ પૂરકરતું કહ્યું છે.

‘સાઈ, તમને મૂકીને ખાવા બેસી ગયે ચ’ મારો નાનો બાળક જમવા માટે મારા પહેલાં પાટલે બેસી બેઠો છે, ત્યારે મને સંબોધીને આ પ્રમાણે કહે છે. બાળકને સોજનના વાતમાં જેટલો રસ પડે છે તેટલો બીજા વાતમાં લાગે જ પડે છે. એટલે જમવા બેસતી વેળા એના આનંદની મુગ્ધા પ્રતી બેઠો એ તદ્દન કુદગતી છે. પણ મને મૂકીને ખાવા બેસી જવામા એને કોઈ એ ર આનંદ આવે છે ‘તમને મૂકીને ખવા બેસી ગયો ચ’ એમ કહેતી વેળા એના મુખ પર વિજેતાનો લાવ હોય છે.

નાનું બાળક આમ કરે તે સ્વાભાવિક લાગે, પણ કોઈ મોટી ઉમરને મનુષ્ય જમવા બેઠો હોય ને હું ત્યાં જઈ રહું ત્યારે મને કોઈને એ કહે કે ‘તમને મૂકીને જમવ બેસી ગયો છું,’ તો એ કેવું લાગે? કોઈ પણ કોળવાયેલો ને સંસ્કારી મનુષ્ય એવે વખતે બીજાને પોતાની સાથે જમવા બેસી જવાનો આગ્રહ કરે અથવા તો ‘આપ જરા બેસો, હું જમી લઉં’ એમ કહીને આગ્રહ કરે બીજા એરડામા બેસાડી પોતે જમવાનું કાર્ય પતાવી દે. જમવા જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં આપણે આ બાલવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી લીધો છે, છતાં જીવનની બીજી ઘણી બાબતોમા આ જાતની બાલોચિત ને સહજ વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવી શક્યા નથી.

મહાન યવાન કે કોઈ આયવાન તો કોને ન ઝોડે પણ માનવીનો સ્વભાવ એવો વિચિત્ર છે કે એ પોતે માત્ર મહાન થવા જ નથી ઇચ્છતો, એટલાથી એને પૂરો સંતોષ નથી થતો, એ તો ઇચ્છે છે, પોતે મહાન થાય અને પોતાને જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તે બીજા કોઈને ન મળે-અને આ બીજા તે પોતાના જ સગાં, વડાલા, મિત્રો ને પરિચિતો. હરહરમા

આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે દરેક મનુષ્ય મહેનત કરે છે. પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર માણસ જુદીજુદી રીતે આનંદ મેળવી લે છે. દુનિયાની કે બહારની કોઈ પણ વસ્તુ પર આધાર ન રાખતાં કેવળ પોત નામાંથી જ આનંદ મેળવી લેવો એ ઊંચામા ઊંચા પ્રકારનો આનંદ છે એમ ફિલસૂફી ને વિચારે કહે છે. પણ એ પ્રકારને આનંદ કોઈકને જ મળી શકે છે.

જદુ જ વિરલ અપવાદ બાદ કરતાં મોટા-સામાન્ય મનુષ્યોને તો આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે બહારની વસ્તુઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. જે વસ્તુની ઇચ્છા રાખી હોય તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે સૌને આનંદ થાય છે. એ આનંદ સામાન્ય પ્રકારનો હોય છે. એમાં કલેશ રહેતો હોય છે ને એ ટકે છે પણ ઘોડો વખત. પરંતુ આપણા જેવા સામાન્ય માણસોના નસીબમા એવા ક્ષણ-જીવી ને દુઃખમિશ્રિત આનંદનો જ અતુલવ દેવાનું લખ્યું હોય છે.

લોકોત્તર પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારની બાલ ઉપાધિ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના પોતાનામાંથી જ આનંદ મેળવી લે છે સમન્ય મનુષ્યે આનંદ મટે બાહ્ય વસ્તુ પર આધાર રાખે છે પરંતુ એ વસ્તુ સહે એમનો યોગ્યતા, માણ્ય મળી જતાં, એમને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાયની કે ઈકે ત્રીજી જ વસ્તુ

પર એમને આનંદ નહોતો રહેતો નથી.

પરંતુ કેટલાક માણસ એવા પણ હોય છે, જેમને પોતે ઇષ્ટ માનેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી જ સંતોષ થતો નથી. મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહેલા એક સંજ્ઞિત રોજ સગવાનને પ્રાર્થના કરતા કે ‘હે સગવાન, તું મને ઊંટપટ કન્યા મળે ને મારા આ ત્રણે પાડોશીઓની વહુઓ મરી જાય એવું કર.’

‘અલ્યા, આવું તે સગવાન પાસેથી મંગાતું હશે? તારે વહુ જોઈતી હોય તો બેશક તે માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કર. પણ તારા પાડોશીઓની પત્નીઓને મારી નાખવાનું શા માટે એને કહે છે?’ એમના એક મિત્રે એક વખત એમની પ્રાર્થના સાંભળીને નવાઈ પામી બ્રહ્મ કહ્યો.

‘હું ખાયડીવાળો થાઉં તેમાં મને આનંદ તો જરૂર મળે, પણ મારા આ પાડોશીઓ ખાયડીવિનાના થાય તો મારો આનંદ કંઈક ઓર વધી જાય.’ એમણે જવાબ દીધો.

‘તું તો ગાંડો થઈ ગયો છે ગાંડો.’ એમના મિત્રે કહ્યું.

છે એમ એ માનતા હતા. ત્યારપછી લડાઈ આવી અને એમના ધંધામાં એકદમ સ્વચ્છ ભિસરાઈ ગયા. લડાઈ પૂરી થયા પહેલાં જ એમને ઘેર, એક ઓફિસની ને એક અંગત કામ માટેની, એમ બે મોટરો પણ આવી ગઈ. મેં ધાર્યું કે હવે એમને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો હશે.

ત્યારપછી એ મને મળ્યા ત્યારે વાતચીત દરમિયાન મેં એમને કહ્યું: ‘હવે તો તમને પૂરેપૂરો સંતોષ થઈ ગયો હશે. એકને બદલે બે મળી ગઈ.’

‘બે? શું કહ્યો છો? બેને મારે શું કરવી?તી?’ એમણે કંઈક નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

‘કેમ? તમે સ્કૂલમાં હતા ત્યારથી તમને મોટર વસાવવાના કાંડ હતા. હવે એકને બદલે બે મોટર ઘેર આવી ગઈ.’ મેં કહ્યું.

‘હા. તમે મોટરની વાત કરો છો?’ એમણે કહ્યું.

‘ત્યારે તમે શું સમજ્યા?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું તો સમજ્યો કે તમે કન્યાની વાત

ખબરે મોટર મળી. ધાર્યા કરતાં પણ ખેવડી સિદ્ધિ મળી પરંતુ કંઈ અચ્ચ અનંદ તમને થયો હોય એમ દેખાતું નથી ' ને કહ્યું

‘ એ મોટર ઘેર આવી એ ખરું પણ કે-’

‘ પણ શું ? ’ એમને અવકાશ બેઠાને મેં પૂછ્યું

‘ ના, ખાસ તો કંઈ નહીં શરૂઆતમાં એ મોટર આવી ત્યારે મને ખડું અનંદ થયો તો પણ એ પછી પેલું ગમણું ત્યાં પણ મેક્ટર અવી એટલે મારો આનંદ અડધો ઓછો થઈ ગયો ’ એમણે કહ્યું

‘ એ રમણુ વળી કોણ છે ? ’ મેં પૂછ્યું

‘ અમારી બાળુમા જ એની પણ દુકાન છે ધંધાપાણીમાં મદી હતી ત્યારે અમે સાચે ખેસીને રાહણી ગડતા હતા મારે ત્યાં પહેલી મોટર આવી ત્યારે એ બિચરા બસની વાટ બોલો હારમાં ઊભો ગ્લા હોય ને હું ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતો હોઉં તો એને બેસવાને મોટરમાં બેસાડી દેતો મને એમા બહુ આનંદ આવતો. પણ હવે તો એને ત્યાં પણ મોટર આવી ગઈ ’ એમણે વાર્ધક બિજલત વીંકણું

‘ એટલે તમે એને મોટરમાં બેસાડવા પૂરતો એના પર ઉપકાર કરી ચકતા હતા તે તક હવે જતી ગઈ તેને તમને શોધવાય છે એમ જ ને ? ’ મેં પૂછ્યું

‘ ના, ઉપકાર-પ્રપંચારની વાત નથી પણ એને ત્યાં મોટર આવી તે જ મને ગમતું નથી ’ એમણે જવાબ દીધો

‘ તમને એ રમણુ પર કંઈક ઊરેઊરે દેખાવાય હશે કદાચ એણે તમારો ઠઈઠ અગાધુ હશે ’ મેં કહ્યું

‘ ના, એવું પણ નથી. એણે મારું કંઈ પણ બગાડ્યું નથી, તેમ જ એના પર મને દેખાવા પાડ્યું નથી. પરંતુ એને ત્યાં પણ મોટર અમી પછી મારે ત્યાં મોટર આવી તેની મેટાઈ ક્યાં ગઈ એમ મને લાગ્યા

કરે છે ’ એમણે જવાબ દીધો

અ જાતની વૃત્તિ આપણા બધામાં હેય છે આપણે મોટેભાગે એને દબાવી રાખીએ છીએ એ વૃત્તિને બને તેટલી નગમ બનાવી છઈએ છીએ; પરંતુ કેટલાક મનુષ્ય એ વૃત્તિનું શમન કરી શક્ત નથી પે તનુ લાગે થય, પે તને કેઈ હિતમ વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા એમલ થી જ એમને આનંદ મળી શકે તે નથી એમને અનંદ ચાતાના પૂરતો જ મર્યાદિત ગહેતે નથી, પણ બીજાનું ઉપર પણ એ અધ ગણે છે પે તનુ સારુ થય ને બીજાનું ન થય તે જ એમને અનંદ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે

અ પાળે ધણે શરીરે પેસ દગ ને વગર બનેલા એક જીવરથના મગાવડ લાંબે કૃત્રિમ કરે છે ‘ એ તે બહુ સારું કામય પણ અમે એમનું ધધામા પડવાની સલાહ લેવા જઈએ છીએ તો એ વસીને ના પાડે છે ત્યે કહે છે ‘ એ તમર ઠમ નહીં ’ એમને થય છે કે ગણેને કેઈ બીજો મારા જીવો પેસ દગ થઈ બાય આથી એમનું ધધ મા પડતા એ અમને અટકવે છે ‘ આ વત સચી હોય કે નહીં, પણ એ એ ધધામા ગ્રહેલા લોખમન અનુસાર પગથી જ બીજાએને એ ધધ મા પડાની એ અવકાશ પાત નહીં હેય પણ ‘ ટૂ જૂબ પેસ દગ થઈ ને બીજા પેસ ન થાય ’ એની ઇચ્છા અનુભવ પડેલો એમનું મનમાં ગ્રહેલી હેય તે નવાઈ નડી

એ જૂબીની વાત એ છે કે આ જાતની વૃત્તિ બહુમા નિમિટનાઓ, મગાસ બધીએ ને પડે શીએ વચ્ચે જ સેવતી હોય છે બહુ દૂરની કે અપરિચિત વ્યક્તિએ પરત્વે આ પ્રકારની વૃત્તિ વતી નથી

હિંદુસ્તાન ને પકિસ્તાન એ બે પડે શી ગળે છે એટલું જ નહીં, પણ અમલિ, ગળવીય ઔતિહાસિક, લે હિંક, સાર્વત્રિક એમ અનેક દરિએ લેતા એ જ અંગના

નથી. એ વિષે ખસ કંઈ બોલવા જેવું હોય એમ મને લાગતું નથી.' મેં જવાબ દીધો. મારા જવાબથી એમને સંતોષ ન થયો એટલે એમણે મારું વજન કીધું. વજન દેખાડતો કાંટો પચીસેક માઈલની મુસાફરી કરી તબો જ પાડો ફર્પો હોય ને ખૂબ થાકી ગયો હોય તેમ ધીરધીરે જરાક સરકયો. 'બગબર છીસ રહો.' ડોક્ટરે મારા જિભા રહેવામાં કંઈક વાધો હતો એમ ધારીને કહ્યું. હું નીચે જિતરીને ફરી જિભો રહ્યો. કાંટો. રહેવાની માફક જ આસ્તે-આસ્તે યાદુક ફર્પો, ચાલ્યો. 'આ મશિનમાં કંઈક વાધો લાગે છે' એમ કહીને એમણે મને જિતરી જવ. કહીને મશિન તપાસી લેવું. પોતાનું વજન કરી લેવું. 'બધું બરબર છે. હવે તમે ફરી જિભ રહો ભાઈ?' એમ કહીને એમણે 'મને ફરી જિભો કયો કાટો. પ્રથમની પેઠે જ ધીરધીરે જરાક ફરી એકાદ આંકડો આગળ જઈ અટક્યો.

'ખસ! આટલું જ તમારું વજન? હોય નહિ!' ડોક્ટરે કહ્યું.

'સાચું પૂછે. તો ડોક્ટરસાહેબ, મારું આ જ વજન છે. નથી તમારા મશિનમાં કંઈ વાધો કે નથી મારા જિભા રહેવાની રીતમાં વાધો, વાધો હોય તો તે મારા શરીરમાં રહેલી અથવા નહીં રહેલી ચરબીનો છે.' મેં કહ્યું.

'અરે! ત્યારે તો તમારા વીમે કેમ ઉતારી શકાય?' એમણે જરા નિરાશ થઈને કહ્યું.

'કંઈ વાધો નહીં ડોક્ટરસાહેબ, ન ઉતારાય તો ન ઉતારશો. ઉતારો જ એવો કંઈ ખાસ મારો આગ્રહ નથી.' મેં કહ્યું.

'તમારું વજન પહેલેથી જ એટલું હતું?' ડોક્ટરે પૂછ્યું.

• 'હાલ, નાનપણથી જ.' મેં કહ્યું.

'વધુ જ નથી?' એમણે પ્રશ્ન કર્યો.

'વધુ છે. જરૂર વધુ છે. નાનપણમાં હું માન પાંચ રતલને હતો, તે કરતાં મારું વજન વધુ છે. સત્યાદે વર્ણુ જ વધારે છે.' મેં જવાબ દીધો.

ડોક્ટરને મારો જવાબ બહુ રસ્યો હોય એમ લાગ્યું નહીં. પણ એમને તેવા નળખામાં નળખ. મણસનું શરીર પણ એ જાતે છે પછી મોટું થતુ બન્યું છે ને એવું વજન વધતુ બન્યું છે. મોટા વખત પછી એ વધતું અટકી બાક છે ને તે પછી એ ઘટવા પાછું મળે છે. પણ તે જુદી વ વ છે જન્મે એટલે તરત જ માણસ મેટે થવા મળે છે. શરીરને. એ ધર્મ જ છે. આ મોટાઈ એકલું શરીર પ્રાપ્ત કરે તેથી માણસને મંતોપ થતો નથી એને તો દરેક રીતે મેટા થતુ હોય છે. મોટા થવાની ઈચ્છા દરેકમાં કુદગતી રીતે ગ્હેલી હોય છે. મોટા મણુસી બીજા પર સરસાઈ ભોગવતા હોય છે, અન્યો ઉપર પોતાની સત્ત્વ ચલાવતા હોય છે એમ આપણે જાણે છીએ. મોટાઈ હમેશાં સાપેક્ષ હોય છે અકબરને બિરખલની વાતમાં આવે છે કે અકબર એક છીટી દોરીને બિરખલને કહ્યું, કે 'તુ આ છીટીને અડક્યા વિના એને મોટી કરી અપ.' બિરખલે એ છીટીની નીચે ખીજ નાની છીટી દોરી ને કહ્યું 'જુઓ જહાંખનાહ આપની છીટી મોટી થઈ ગઈ' આ પાર્તી માત્ર બિરખલની ચતુરાઈ બતાવે છે એટલું જ નથી, પણ એમાં જાડું રહસ્ય ગ્હેલું છે. બિરખલે અકબરની દોરેલી છીટી કરતાં નાની છીટી દોરી એ છીટીને મોટી કરી બતાવી, તેથી કીમિયો આપણે ખાસ કાઈ ને કાઈ રીતે કમ્પત હોઈએ છીએ આપણી મોટાઈની આકાંક્ષા બીજાને નાનો બનાવીને આપણે વૃક્ષ કરીએ છીએ. બીજો પણ જો આપણા જેટલી ઉચ્ચ પદવીએ પહોંચે અથવા આપણા જેટલો જ સુખી ને સમૃદ્ધ બને તો

પછી આપણી મોટાઈ ક્યાં રહે? બીજાના કંઈતાં આપણે મોટા છીએ એમ શી રીતે કંડી શકાય? બીજાને ભોગે, કોઈકને નાના બનાવીને જ મોટા થઈ શકાય છે અને તેથી મોટાઈ માટેની અતુલ રહેલી વાંછના બીજાને પોતાના જેવા જ સ્થાને પ્રહોંચતો બોઈને અકળાઈ જાય છે. આથી ‘તને મૂકીને હું ભોગવું, હું મોટો થાઉં’ ને તું નાનો થા’ એમ માણસ બીજાને ઉદ્દેશીને પ્રગટ રીતે નહીં તો પોતાના મનમાં કહે છે. સરખામણી હંમેશાં જે પાસે-પાસે હોય તેની જ થઈ શકે છે. એટલે આ વૃત્તિ નિકટના મનુષ્યો તરફ જ વધારે સેવાતી

હોય છે. પાડોશી કરતાં પોતાના મકાનનું છાપરું ઊંચું કરાવવામાં, અથવા તો પરિવિત ને સગાંસંબંધીઓના વચલા વર્ગ કરતાં પોતાની સ્ત્રી કપડાંલેતાં ‘હંમેશ વધારે સારાં પહેરે’ એવી કાળજી રાખવામાં આ જ વૃત્તિ પ્રધાનપણે કામ કરી રહી હોય છે. સમાનતાની ખૂમે પાડવા છતાં આપણને બીજાની સમાન થવું રચતું નથી. આપણા સિવાય બીજાઓ વચ્ચે ભલે સમાનતા રહે, આપણે તો સૌથી ઊંચા-અત્યંતિષ્ઠદગોચરમ્-દસ આંગળ સૌથી ઊંચા રહીએ એમ ધૂરછીએ છીએ.

ગેરસાધના સફળ એવનંદ બનવા માટે કાન તીવ્ર લેઈએ. આવા સફળ ગેરસાધને નોર્વે મોક્ષવામાં આવતા હતા. ત્યાં તેઓ નોર્વેની પ્રાંતની બધી ચાંપલી દિવસવાદ રાખતા. એક દિવસ આવા એક ગેરસાધાએ કોઈ એક અભવયા સાથે વાત કરતા એક જગને સાંભળ્યો.

જદ્દ જાણતો હતો :

‘નાનીઓની ચિરદ્દ તમારે કહેવું હોય તે કહો, પણ વ્યક્તિગત રીતે તો હું એક નોર્વેવાસીનું કામ ન કરું, પણ દર જન્મનોતું કરું.’

નવા આવેલા ગેરસાધને પોતે કંઈકી શોધ માટે આનંદ થયો. તેને થયું કે નક્કી આ ભાઈ મારી જન્માતના રાજદ્રોહી જ છે. આનંદથી એણે પેલા જગને અસિનદન આપતાં પૂછ્યું :

‘પણ તમે એવું ક્યું કામ કરો?’

‘ધૌર ખોદવાતું!’ જવાબ મળ્યો.

ભાગવત ધરની દીકરા રચયિતા એકનાથ મહારાષ્ટ્રના વિખ્યાત સંત થઈ ગયા. એમના શુક જન્મદિન સ્વામી હતા. એકનાથ જુને વારંવાર પૂછે :

‘ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કઈ રીતે થઈ શકે?’

શુક દરેક વખતે એમને ચોખ્ખો હત્તર આપતા નહીં.

એક વખત શુકનો દિસાબ રાખતા હતા, તેમાં આવેલી એક પાઈની ભૂલ શોધવાનું એકનાથને એમને કહેવામાં આવ્યું. રાત્રે આઠ વાગ્યે એ બેઠા. જગાહધારનાં પાસાં વારંવાર હથલાયાં. બૂલ નહોતી નહીં. ઉવટે ગણના રહોરા પડ્યા. એકનાથને થયું :

‘એક વખત પણ મારે શુકની સાગળી દુખાય એવું શા માટે કરું? ફરજમાંથી ચલિત કેમ થવાય?’

પંદર મિનિટનો વિદ્યામ લઈને પુનઃ બેઠા. મહામહેનતે ભૂલ શોધાઈ, ત્યારે એમના હાસાદનો પાર નહોતો. આનંદમાં આવી જઈ એ ગાવા લાગ્યા. ‘પાછું જુએ છે તો શુક બિભેલા હતા. એકનાથ એમને ધગે પડ્યા. શુકએ કહ્યું :

‘વત્સ, સાક્ષાત્કાર કું છે તે હવે શું જાણી શક્યો છે. આટલી જ એકમતાથી આંતરિક્ષિ રહી કર. હૃદયમાં બેઠેલા સ્વચાચરનાં તને અચૂક દર્શન થશે.’

તે પછીથી કહેવાય છે કે એકનાથને સાચી આંતરિક્ષિ પ્રાપ્ત થઈ.

ગજબ છે !

શ્રી ગુલાબદાસ બ્રોકર

મારવાની રૂતિ થોડી છે? સંજોગોના માર્યા બેકાર બનેલ છે બાઈઓ ને એક નોકરી-આ પરિસ્થિતિનું કલાત્મક ચિત્રણ લેખકે આ નાટિકા દ્વારા રજૂ કર્યું છે.

પાત્રો :

પત્તાલાલ : મધ્યમ વયનો માણસ

અંખા : પત્તાલાલની સ્ત્રી

મોહન : પત્તાલાલનો પુત્ર

અમુ : પત્તાલાલનો બાઈ

સ્થળ : કાઠિયાવાડમાં હોય છે એવું એક, ઘણા સામાન્ય સ્થિતિના માણસના ઘરનું હીવાનખનું. એરડામાં રાચરચીદું એ સ્થિતિને થોડી હોય છે. એ એરડામાં અંદરના રસોડામાં જવાના એ રડાનું બારણું પડે છે.

સમય : સાંજના સાડા છ

[પડોઠો બેઠે છે ત્યારે પત્તાલાલ કાજીનાં વારડું પતાકડું લઈને આનંદમાં એ વારંવાર વાંચતો હોય છે. તેની કંઠર પાંત્રીસેક વર્ષની છે. એ બેસી ચલું છે. શરીર નબળું છે. સ્થિતિની આશ-વત્તા રમથ દેખાઈ આવે છે]

પત્તાલાલ : (અવાજમાં કલાહ અને આનંદ-પૂર્વક) ચાલો, જલદી ભાતુખાતું કરવા મંડી બાવ. મારે આજે ને આજે જ જવાનું છે હોં !

[તેની પત્ની અંખા ત્રીસેક વર્ષની, નમણી કહી શકાય એવી, પણ લગ્નથી ચપેલી દેહસ્થિતિવાળી રસોડામાંથી ક્ષતાવળા આવે છે.]

અંખા : (રાડી આવતી) શેઠનો તાર આવ્યો ?

પત્તાલાલ : નહીં ત્યારે ? આ હમણાં તારવાળો એ હું ન કોણે ?

અંખા : ન કોણે હું જ સાતં ધુ. નહીં તો મારી છે તો એવી ધડકતું !

સંયુક્તા કુટુંબજીવનની મીઠાસ આજે ભણે આદર્ય થતી જાય છે. પિતાપુત્ર અને બાઈબાઈ વચ્ચેના સંબંધોમાં અમી નથી, મુલાસ નથી કેટલાક કિસ્સાઓમાં હોલીસબંધે સકળાયેલી બે બાઈઓ આજીવનને દુઃખનું પેઠું બીરમે છે. બહુી એકદમ અન્યથા માર્યામાં વિઠંબણા લેવા કરાય છે. પણ એ રાહ શું સાચો છે ? પેઠને માટે બીબને પાડું

પત્તાલાલ : એમાં છાતી જેની ધડકે કે ખબર હતી તોય ?

અંખા : રખેને ના આવી તો ?

પત્તાલાલ : ના શેની આવે ? એમ ના કહેવા કંઈ શેઠિયાએ તારના પૈસા ખરચે ?

અંખા : મને એવી બધી શી ખબર પડે ? (વધાવથી) હું બધું તમે છું શિયાર માણસો બાણો. સાતં ધુ લો મારી માનતા કળી-તારમાં શું લખ્યું છે ?

પત્તાલાલ : (હર્ષથી) હીવા જેવું ચીખ્યું છે : બેઈન સર્વિસ હું મિડિયેટથી. લે વાંચ-

અંખા : (હસી-હસી) હું તો મૂંઝે શું વાચું ? મેં કંઈ કાળા અક્ષર કૂટી માર્યા છે તો હું વાચું, કે તમે આમ જોડાપીટ જે ટપીટ કરી આ એમાં સમજું ? ફાડ પાડીને કહે તો ખબર પડે ?

પત્તાલાલ : (હસતા) તો આંહી મને ય ક્યા જાતું આવે છે ? આ તો મહાવરથી માડ આટલું સમજાય. (સમજાવતાં) હું તો એમ કહે છે કે જલદી નોકરીમાં જોડાઈ બાણો.

અંખા : (હર્ષથી) તો જોડાઈ જ જઈશ. અહીં ઠાની ના છે ? જેની જ વાટ બેતાં બેઠાંતાં.

પત્તાલાલ : અહીં, આજ આટલો પોપસ ને સફાઈ કરે છે પણ આ ઠી પડેલાં 'વિચાર કરીએ છીએ' એવો શેઠનો ઠાગળ આવ્યો ત્યારે તો તારું ડાચું નોવા જેવું થઈ ધુલું.

અ'પા : ન થાય ત'યે? કે આપણાં યે વાંઢે છે? આ દોઢ સાલમાં બિચારા મોહનને કેટલી ય વાર બે ટંક ખાવાનું ય..... (ગળગળા થઈ નય છે.)

પત્તાલાલ : (વહાલથી) લે, રહેવા દે હવે, દેલડી, આવા સારા સમાચારને ટાણે અપ-શુકન ન થાય.

અ'પા : (વિચારથી) ઈ તો હું ય બાણું છું; પણ મૂકું મન છે ના? કેવાકેવા દા કાઢ્યા..... (ફરી ગળગળા થઈ નય છે.)

પત્તાલાલ : ફરી ગાંડી થઈ ના? બા, જરી મીકું મોહનું કરાવ બેઈ.

અ'પા : (હત્તાકથી) નસેઈ તો ખીતેયાર છે. જમવા બેસો એટલી જ વાર છે. હમણાં જરા લોટ થીકી નાખું એટલે શરીર તૈયાર.

પત્તાલાલ : બ તો જલદી કર બેઈ.

અ'પા : આ ચાલી.... હાં, પણ ટપ્પા-વાળાને કહેવડાવ્યું?

પત્તાલાલ : ઠીક ચાલ કેવડાવ્યું. ઈ તો આનંદમાં ને આનંદમાં રહી જ બાત.

અ'પા : હું કંઈ ન ભૂલું ના પશું!

પત્તાલાલ : (હેતથી) ખજૂ જ ડાહી છે તું તો, ડાહાલી.... પણ એટલે મોહનને કયાં ગયો? (ખમ પારતો) મોહનના, એ મોહન, અદલા મોહનિયા? (જવાબ ન આવતાં) કયાં મરી ગયો ઈ યૂરજો? ખખર સાંભળીને રાજી-રાજી થઈ ગયો.

અ'પા : તમારો હીકરો છે તી રાજી તો થાય જ ના? આંહી થોડીમાં જ ક્યાંકે રમતો હતો. (ખમ પારતો) મોહન...

પત્તાલાલ : (મોટથી) મોહન...

[ચોટક વર્ષતો મોહન આવે છે. જે ગમી નય અંધા વચવેતો ને મોહામણો ડાહ્યા છે.]

મોહન : (દરથી દારતો આવતો હોય તેમ) મને બોલાવ્યો બા? (ચાસ લેતાં) શું કામ છે? કેવી રમન બચીતી!

પત્તાલાલ : રાખ હવે રમતવાળા, બ જલદી ટપ્પાવડાને કહી આવ કે રાતના ગાડીએ જવા માટે મને બોલાવી હવે. લૂલે નહીં, હોં!

મોહન : (આતુરતાથી) ખાપુ, હુકમ આવી ગયો?

પત્તાલાલ : આ હમણાં જ તાર આવ્યો ના? વાંચ બેઈ, કેવુંકે શીખ્યો છે તું?

મોહન : (ધીમેધીમે અક્ષર બેસાડતાં) પત્તાલાલ દલીલકં, મહુવા બે.... બે-ઈ-ન સરવિસ...ઈમિ...ઈમિ...ખાપુ, આ બેકલતું નથી.

પત્તાલાલ : કંઈ નહીં ને બેકલે તો. બ લાઈ, જલદી ટપ્પાવાળાને કહી આવ હોં!

મોહન : આ હમણાં પહોંચું, જરા ટોપી થાધી લઉં.

અ'પા : ને જરા મોં પણ ઘેઈ લેજે હોં, લાઈ, કેવે રજીરજીનીને કાળો પડી ગયો છે!

મોહન : આ આવ્યો. (અક્ષર નય છે.)

પત્તાલાલ : અહીં માથું આ રેલવેનું સારી દુઃખ. રાતે બે વાગ્યે જ બેપડે. આખી રાત બમડે.

અ'પા : (આનંદથી) પણ બિ'દગી તો સુધરી ગઈ ના?

પત્તાલાલ : તો હું જરા બબરમાં બંધ આવું? બેઈતી કરવતી ચીજ તો લેવી કૌંશે ના?

અ'પા : હજી ય બેલે કંઈ બાકી રહ્યું હશે, કાં? આ ચાર દીધી તો એની ને એની જ તૈયારી કરે છે... કે હરખ નહિ માતો હોય, કાં? બાવ, જરા આંટો મારી આવો મન થ્યું હોય તો.

પત્તાલાલ : હમણાં જ આવીશ.

અ'પા : તી બાવને તમતમારું કોણ નાં દહેય છે?

મોહન : (આવીને) બા, હું હમણું જ ટપ્પાવાળાને કહી આવું હોં. (દારથી નય છે.)

ચંપા : માય છે એનો હરણ ક્યાંય ?
કેવો રજરાજ થઈ ગયે છે ?

પત્તાલાલ : થાય જ ના ? ફીક, તો લાવ
માની ટોપી પાણી.

ચંપા : ત્યાં હું પાણી શીરો હલાવી ન શકું,
(એક પળ શાંતિ પછી) હો આ ટોપી. પાણી...
(આશિર્વાદ યાદ આપું) હોય તેમ, ધીમા ગવાળે)
એવો, પાણી ધમુલાઈને કંઈ ખખર ન પડે
હોં. નહીંતર ખરાબ લાગશે.

પત્તાલાલ : (ચિંતાચુકત સ્વરે) હા, ઈવાત
સાચી હો. (બજતરાશી) ને એલ્યા મોહનિયાને
કહેતો ભૂલી ગયો કે ગામમાં એ કોરા ન કરે.

ચંપા : (આશ્ચર્ય આપતી હોય તેમ)
કંઈ એકીંગ નહીં કરે, ઈ તો ડાઘા છે.

પત્તાલાલ : (એ ને એ જ ચિંતામાં) બી
ધમુને ખખર પડી ના, તો મરી ગ્યા.

ચંપા : એમાં શેના મરી ગ્યાં ? કંઈ ચોરી-
લાખાડી થોડી જ કરી છે ?

પત્તાલાલ : (ધીરેથી) પાણી તો ય.

ચંપા : એમાં તો ય શું ? માર્શલને નેકરી
મળે તો નોકરી ય ન રહે ? એમ તો કંઈ
ખળખળરી ચાલતી હશે ?

પત્તાલાલ : ખળખળરી તો શું, પાણી એને
કુદાશ થશે ને ઈ છે ય મગજને આકરે.

ચંપા : પણ એમાં આપણે શું કરીએ ?
(પછી હિમત આપતા અને મેનવતા) ધમુલાઈને
કંઈ કરતાં કંઈ ખખર નથી પડવ ની, તમ-
તમારે ધીરજ રાખોની. આ સાડા છ તો થઈ
ગ્યા ને હમણા થશે અધારા ને સ્વયં પડશે
ત્યાં તો તમે એ...છીલા સહેર છૂટા ક્યાંના
ક્યાં નીકળી ગ્યા હશે.

પત્તાલાલ : (આશ્ચર્ય મેનવતાં) હા રે
હા. ઈ તો કોઈને કંઈ ખખર નથી પડવાની
મરશે. ટાણે સહુ બેઈસેવાગે. પણ.....હા, યાદ
આવ્યું. આમ બહાર જવાનું કહ્યું એના કરતાં

બાહ્ય-ચીંધવાનું ન કરું ? મારે અમે ય
શું કમ છે બજામાં ?

ચંપા : તો એમ જ કરે ની ! મને પુણ
એ ઘડી તમારું મોઢું તો બેઈ લેના મળે.
પછી તો. ક્યારે છેકે કોણ બાણે... (અવાજ
ધીમા પડી નબૂ છે.)

પત્તાલાલ : (કમીને કડાવતાં) અ. મે હામાં
એવા જેવું ય શું રહ્યું છે ? તમે તો મૂરખીને
કંઈ શેષ કે આવડત પાણી ન મળે. મુખ્ય
જેવું જમે છે ?

ચંપા : ગળે રાખે. હવે, સારા નથી
લાગતા.

પત્તાલાલ : ઈ તો હું ય કંઈ હું કે હું
સારા નથી લાગતે, તો બાઈને મોઢું બેવાનું
મન ચાલ્ય છે !

ચંપા : હવે ધીમે બે યે. હમણી છેકેરો
આવી પહોંચશે, હો, આ અ.બો. (મોહન
આવે છે.)

પત્તાલાલ : આવ્યો હીકરા ? કહી હીધું
ના ટપ્પાવાળાને ?

મોહન : હોવે બજામાં નહોતો, તો છેક
ટેસને જઈને એ તો આવ્યો. કહી હીધું. ખરા-
બર ટેમમાં ફર નો પડે.

ચંપા : થાક્યો નહીં, ભાઈ, આટલી
વાગમાં ટેસને જઈ આવ્યો તો !

મોહન : એટલામાં થાક શું લે... ?
બા, બાણ, રસ્તામાં ધમુલાઈ મથ્યે તો.

પત્તાલાલ : } (એકાચાસે) હો !

ચંપા : } હાંય હાંય !

મોહન : (વાતમાં રસ પૂરતા) મને ઝીમે
પણ રાખ્યો.

પત્તાલાલ : (નિરાશથી) બહાઈ ગ્યું નહીં,
નસીબ એ ડગલાં અગળ ને આગળ જ છે.

ચંપા : (સંસ્થાપી) તને હોમો રાખીને
શું પ્રયત્ન, મોહન ?

મોહન : મને કહે કે 'ક્યાં જાય છે

છેરા, આવો ઉતાવળો-ઉતાવળો ?' મેં કહ્યું :
'કંઈ નહિ, અમથો' તો કહે કે 'તો ય ?'
મેં કહ્યું : 'મારા દોસ્તારની ઇડિપેન મારા
ખીસામાં રહી ગઈ છે, તી એને પાછી આપવા
જઈ છું.'

ચંપા : ખીલું કંઈ ન પૂછ્યું ?

મોહન : ના, ખીલું શું પૂછે ?

પત્રાલાલ : (હત્સુકતાથી) પણ તને આવો
જવાબ આપવાનું કેમ સૂઝ્યું, મોહન ?

મોહન : કાં, એમાં શું સૂઝવાનું હતું ?
ધમુકાકાને હમણાં કહેવાય કંઈ ?

પત્રાલાલ : શાખાશ, મોહનના, તું યે
હુંશિયાર નીકળ્યો.

ચંપા : (અવધૂત) હુંશિયાર જ હોય
ના ? તમારા દીકરા થ્યો છે ઈ કાંઈ અમથો
થ્યો છે ?

મોહન : બા, કંઈકે ખતાવું ?

ચંપા : (વહાલથી) શું છે, ખટા ?

મોહન : આ બે.

ચંપા : આ શું ? પીપરમીટ ! ક્યાંથી
ઠાકી ? ને માથે આ બે પૈસા ? લઈ ગ્યો'તો
વેરધી ?

મોહન : ક્યાંથી કાઢ્યા હશે, કહે બેઉ ?

ચંપા : ક્યાંથી કાઢે, તી સાચવી રાખ્યા
હશે ક્યાંક ઘરમાં; તારા બાપુને નોકરી મળી
એના માનમાં ઉભાણી કરી દીકરા ?

મોહન : બાપુ, તમે કહો, ક્યાંથી કાઢ્યા
હશે ?

પત્રાલાલ : મને શી ખબર પડે, ભાઈ !
મેં કંઈ તને આપ્યા નથી.

મોહન : કહું ?

ચંપા : કહે ને.

મોહન : (આનંદથી) ધમુકાકાએ એક
આનો આપ્યો.

ચંપા : શા સારુ ?

મોહન : મેં કહ્યું ના કે ઇડિપેન આપવા

જઈ છું તી મારે માથે હાથ ફેરવીને કહે :
'શાખાશ દીકરા, આવો ને આવો પ્રમાણિક
રહેજે હોં. તારા બાપદાદાની સાબરુ વધારજે.
ને લે, આની પીપરમીટ ખાજે.' કહીને તરત
એક આનો આપ્યો.

... ચંપા : (ચતિને) ધમુસાઈને વહાલ બહુ
છે હોં મોહનયા ઉપર.

પત્રાલાલ : એને તો બધાં ઉપર વહાલ
છે. ઈ તો બિચારો આજે.....

ચંપા : લ્યો ત્યારે, તમે બાપદીકરા
વાતું કરો, ત્યાં હું જલદીજલદી શીરો કરી
નાખું. (બચ છે.)

મોહન : હેં બાપુ, તમે યાં ક્યારે
પહોંચશો ?

પત્રાલાલ : ચોથે દીએ.

મોહન : એટલું બધું ?

પત્રાલાલ : છેક ખંગાલ જહું છે, કંઈ
નજીક થોડું છે ?

મોહન : રજા ઉપર પાછા ક્યારે
આવવાના, બાપુ ?

પત્રાલાલ : ઈ તો કેમ કહેવાય, ખેટા !
બે વરસ તો એછામાં એછાં ખરાં જ.

મોહન : એટલું બધું ?

પત્રાલાલ : ત્યારે ? નોકરી કરીને પેટ
ભરવું સહેલું છે, ભાઈ ?

મોહન : બાપુ, પાછા આવશે ત્યારે
મારે માટે શું લાવશે ?

પત્રાલાલ : તું કહે ઈ, મોહન. જે તું
કહે ઈ લઈ આવીશ, ખોલ, તું તો મારે
ઠાકો દીકરો છે. તારી બાપુ' દયાન રાખજે
હોં, એને એણું ન આવે જરી ય. ખોલ, શું
લઈ આવું તારે માટે ?

મોહન : કહું ? (બચ વાર રહીને) જરા
વિચાર કરી લઈ.

પત્રાલાલ : ખરખર વિચાર કરી લે.
અજે મારે આનંદને, વિવસ છે. તું કદીય

મને કહે કે 'હવે પચાસમાં જ રહેજો.' મેં ના પાડી. પચાસમાં મારું પૂરું કેમ થાય ? સાત વરસની નોકરી મારી. મારા જેવું માણસ એને યાં છેટ મળે પણ કોણ ? મારા મનમાં કે જરૂર મહિને-મહિને મને ખોલાવશે. મને શી ખબર કે માને જણ્યો સગો ભાઈ જ મને દગો આપશે ?

પન્નાલાલ : તી ભાઈને પેટ નહિ હોય કાં ? આજ દોઢ વરસથી આમ નવરો ખેડો છું છ' બોતો નથી ? દાગીના પણ વેચાતી વેચાતા ખલાસ થવા આવ્યાં. શેઠે માણસ કમી કરવા ખાતર મને રજા આપી ત્યારે તને એમ ન થયું કે મારો પગાર જરા ઓછો કરે. પણ મારા ભાઈનો બન લ્યો મા.

ધમુ : લ્યો, ભાઈ ખાલ્યા ! જરાય જરા વસે છે કે આગલી નોકરી છૂટી ગઈ ને ખાલી પડ્યા ત્યારે શેઠને કેટલાં-કેટલાં વાનાં કરીને તમને નોકરીએ રખાવ્યા 'તા ! ખાડી માણસ કમી કરે ત્યારે તો નવા માણસને પહેલાં છૂટા કરે એમાં હું એને કહું ચ શું ?

ચંપા : છ'તો ઘણું ચ, દાનત હોય તો, હહેવાય કે મારો ભાઈ છે, એને છૂટો નહીં થાય ને એને છૂટો કરવો હોય તો આ હું ચ છૂટો.

પન્નાલાલ : આ તો શેઠે કહ્યું કે પત્નાલાલને છૂટો કરો ને ભાઈએ આંખમાં પાણી આણીને કહ્યું કે ભાઈ, શેઠ કામકાજ ઓછું કરે છે ને તમને છૂટા કરે છે. ખસ, થઈ રહ્યું. આંખમાં પાણી આવ્યાં એટલે બહુ ચ આવી ગયું.

ચંપા : છ'તો આંકી આ રુદ્ધિમાં લડકો લાગવો. બેને લડકો, તરે થાય.

ધમુ : (વિચારે) મને કંઈ ચે નહોતું લાગતું. હાઈ ! મને કંઈ ને નહેતું ધારું ને આંખમાં પાણી ચ અગાં આવતાં 'તા.

(શુસ્થાપૂર્વક) જખ મારી એટલા કાલાવાલા કરીને તમને નોકરી અપાવી છ', ખસ ?

પન્નાલાલ : એમ કોણ કહે છે તી આટલો શુસ્થો કરે છે ? નોકરી અપાવી છ' તારો હિપકાર, કહે તો તારે પગે પડું.

ધમુ : મોટાભાઈ, મને નાહકનો ચીકવો મા. શેઠ સાલ્વો સદે ચડી ગયો ને બે પૈસા કમાણે! એમાં જીનમાં કામ 'ઓછું કરી નાખ્યું, એમાં હું શું કરું ? તમારે ઘેર બેસવું પડ્યું એમ અંતે તો મારે ચ છ'જ વાણ આવ્યો ના ? મન મારાં બાણે છે 'કેમ દહાડા બાય છે છ'.

પન્નાલાલ : મને એનો અનુભવ ક્યાં નથી ? પૂછ તારી ભાભીને, આ દોઢ વરસમાં પેટ ભરીને ખાધું છે કોઈ હી ?

ચંપા : ખાવાની તો વાત બળી, પણ હમેશાં ને હમેશાં લોહી ખાળ્યા કરે. એમ લોહી ખાળ્યે કંઈ નોકરી મળતી હશે ? શિલ-ટાન! સુકાઈને પોતે ઠીક થઈ ગયા.

પન્નાલાલ : સુકાય નહીં તો શું થાય ? છતી શક્તિએ કામધંધો ન મળે ને ઘરના દાગીના ખાવા પટે છ' કાળિયો બળે કેમ ભીતરે ?

ધમુ : એટલે તો હું કહું છું ના કે મારો કાળિયો તમારે નો 'તો જૂંટવો !

પન્નાલાલ : તારે એમ જ ખોલવું હોય તો એમ જ બેલ, બા મારે જવ.ખ નથી દેવો.

ધમુ : ક્યાંથી જવ.ખ દો તમે પત્નાલાઈ, મારી વાત સાવ સાચી હોય ત્યાં ?

ચંપા : કયાળ તમારી વાત સાચી છે, ધમુભાઈ.

ધમુ : ત્યારે ?

પન્નાલાલ : ત્યારે શું ? ક્યાંયે નોકરી ન મળતી હોય ને ઘરમાં ખાવાને દૂરી પાડ્યો ન હોય તો તારા વડેને ખાતર ત્રાડીસ બૂબે

મરે ? હું ન લેત તો મારે બાપ બીજો નોકરી લઈ લેત. શેઠે એાછા માણસોને કમી ક્યાં છે ?

ચંપા : ને છે બીજે ક્યાંય નોકરી ? તમે જ ખત વો, ધમુલાઈ. તમે તો આટલા અનુભવી ને એક જ જગ્યાએ કામ કરેલા જૂના માણસ છો. તો ય તમને ય ક્યાંય નોકરી મળે છે ?

ધમુ : ક્યાંથી મળે આવે ટાણે ? છે એની ય છૂટી બાંધ છે.

ચંપા : તો પછી આને બિચારને દોષ લો છો. પણ કંઈ વિચાર કરો છો ?

ધમુ : વિચાર તો ખરો થાય પણ શું જાય ? હું આડા ન પડ્યા હોત તો જીન લલે જોઈ ન ચલાવે પણ એતું ધ્યાન રાખવા માણસ રાખ્યા વગર એને છૂટકો નહોતો. એની મેળે મને બોલાવત.

પન્નાલાલ : બોલાવવો હત તો તો ન બોલાવત આટલા મહિનામાં ? હું કંઈ આપણે વટ સાંખીને બેસી ન ગ્દેય, હું ચેકિયલ્યો. એને ય માણસ મળી રહે.

ધમુ : (હસીને) મળી જ રીધો ના એને માણસ ? મં રસો તાર મૂકીને બોલાવ્યો.

પન્નાલાલ : ઠાણે કીધું તને તાર મૂકીને બોલાવ્યો હું ?

ધમુ : એમાં કહે તી કાણ ? આજુ ગામ બાણે છે. (હસતાથી) તમને એટલી પણ જુદિ ન સૂઝી કે આવડા નાના ગ મમાં મને તર આવશે હ વાત છ ની નહીં રહે, તી ચે રની જેમ નાસી જવા તૈયારી કરી ?

પન્નાલાલ : નાસી રેના બાય ? ચે રી-જોરી થોડી કરી તી ?

ધમુ : તો તો આમ શિયાવિયા ન થઈ જાત મને બોઈને ! પણ મેં તો પછી તપાસ કરી બોઈ. ટપાવાળાને પણ પૂછી બોધું. પછી

અહીં આવ્યો. હું ય કંઈ કાચો નથી. તમારો લાઈ છું.

ચંપા : (ધમીથી) એટલે જ આમ કસ હ જેમ વર્તો છો ના ?

ધમુ : (શસ્તાથી) કસાઈ જેમ હું વર્ત્યો કે મગ લાઈ ? એક તો મારી ગળન છાપી ને પાછી સફાઈ કરો છો ?

પન્નાલાલ : અહીં વ તે બાડા ભગાય, ધમુ. તારું શું કમ્પું છે ? બોલ. તકરાર જ કમ્પી છે ? તો કરી લે તારે મન પડે એટલી, હું એક અક્ષર નહીં બોલું.

ધમુ : મારે તકરાર કરીને શું કરવું છે ? પણ આ મારી લાખી કેવું મેં લે છે ? એને તો કંઈ કહેતા નથી.

પન્નાલાલ : હું પણ કંઈ નહીં બોલે, ખસ ? (પનીને) તારે કંઈ જ નથી બોલાવાનું હો, આપણે તકરાર નથી કરવી.

ચંપા : (ધમી સાથે) મારે શા સારું કંઈ ચે બોલવું બોઈએ ? ખબર જાવ મળે છે તી બેલી જવાય છે. બાકી ધમુલાઈને કંઈ કહેતા મને ય શું થતું હશે હું તો હું એકલી જ બાણું છું. (જનમળી થઈ જતાં) કેટલો સખ હવે આપણા વરમાં, ને તમને લાઈએ ને તો કેટલું ખનતું ? ને આજે... (ચર્ચ થયે છે.)

પન્નાલાલ : હું તો એમ જ ચાલે માણસ છે, ગુસ્સો પણ આવી બાય.

ચંપા : (કમ્પીથી) મારી મૂઈની જીલ જ એવી છે. એવું કહેતાં હં છાપડી કેમ કે વ બાણે ! બાકી આ મારે સજે હ થે રે ટલા લડીને મગ મોહન ને જેટલા હેતથી મેં જમાવ્યો છે એટલા હેતથી મેં ધમુલ હંને ન જમ છા હેાય તો મને (રેવારોય) અગે અગે.....

ધમુ : (જનમળો) ખખખાટ છે લાખી, વધુ કમ્પું બોલ્યાં તો, ઘરે હોય યાં એમ જ ચલે. બાકી કંઈ થયું એણે થવાનું છે ?

ચંપા : આજે જ મોહનાએ કહ્યું કે કાકાએ મને આનો આપ્યો ત્યારે મેં શું કહ્યું? તું ઈ પૂછી બેવ તમારા લાઈ ને.

ધમુ : (હસવાનો પ્રયત્ન કરતો) મારે કંઈ નથી પૂછવું, બાપા ! હવે તમે શાંત રહેશો ?

ચંપા : મારા સમ છે ન પૂછી તો આ મોહનાને જ પૂછીની ? મોહન, તું જ કહે બેઉં, લાઈ !

મોહન : મેં કહ્યું કે કાકાએ મને એક આનો આપ્યો એટલે બા બાપુને કહે કે 'ધમુલાઈને વહાલ બહુ છે હાં મોહનિયા ઉપર' એટલે બાપુએ કહ્યું કે એને તો બધાં ઉપર વહાલ છે ઈ તો બિચારો આજે—

ચંપા : (વચ્ચથી) હાંઉ ?

ધમુ : (સ્નેહપૂર્વક) પણ મેં એની કયાં ના પાડી લાખી ?

(જે પણ શાંતિ ક્ષવાય છે. ખજી વાતાવરણ હળવું લાગતાં—)

મોહન : તી બાપુ, થોડું પણ આમ માણુ-સોને મોહરીમાંથી રબ આજે છે ને પગારો ઘટાડે છે: તી ઈ પણ બિચારા ગરીબ થયા હો ત્યારે જ ના ?

[પન્નાલાલ તથા ધમુ હસી પડે છે.]

ધમુ : (હસત-હસતાં) ગાંઠો છે કંઈ ? જો તો હમણાં જ મહિના પહેલાં જ બે નવી મોટરો લીધી.

ચંપા : (આશ્ચર્યથી) પણ તમારો પગાર ન પેસાય ને મોટરના ખર્ચા કેમ પેસાયો ?

ધમુ : ઈ તમે એમાં ન સમજો, લાખી. ઈ તો લારશિયાએ પણ મિલની વરમીમાં મજૂરના શરીરમાંથી પરસેવો વર્ષો બાંધ ને હાથેસ તાકા કાપડના ઈ પેદા કરે. થોડું બાંધ ત્યારે મજૂરને થરથરતાં અંગેને ટાંકવા એક વીંપણું પણ ન મળે ને ખીન્ન અમનચમન કરે.

મોહન : પણ એમ કેમ, કાકા ?

ચંપા : ઈ તે. જેવાં જેનાં કરમ લાઈ.

આજે સવારે જ વ્યાખ્યાનમાં ચા'રા જ હું કહેતા'તા ?

મોહન : ઈ તો એલા બાલુવાળા છોકરાઓ મીઠાઈયું ઉડાવતા'તાં ને તું મને સૂકો ચેટલો આપતી'તી ત્યારે ય તું એમ જ કહેતી'તી, બા જેવાં જેનાં કરમ !

ચંપા : તી ઈ જ સાચું છે ના ? બધાં ઘરમમાં ઈ જ એક વાત હંહી છે.

મોહન : (હજી એવું આશ્ચર્ય ગળું નથી ધામેમતો વિચારતો જતો હોય તેમ) પણ તો ય થોડે બે નવી મોટર લીધી ઈ પેસાણી તો તમને સાઠના પચાસ ન કીધા હો:ત તો...

ધમુ : (આશ્ચર્યથી) ઈ તો તું મોટા થઈશ ને અમારી જેમ કંઠાવા નીકળીશ ત્યારે ખખર પડશે કે કેટલી વીસે સો થાય છે. શેઠિયાઓ સો રૂપિયા ખીડીમાં ખરચી નાજો પણ આપણા પાંચ રૂપિયા એમને ભારે પડે. એમ વાત છે, બેટા.

પન્નાલાલ : (આવિ'તા'જ ધમુ પાસે જઈ ગંભીર અવાજે) ધમુ.....

ધમુ : (આશ્ચર્યથી) શું થયું પન્નાલાઈ ? કેમ આવો ચાલજ.....

પન્નાલાલ : (તેને ખજે પડવા જતાં, અજબા શાદે) માફ કરજો. લાઈ, તારો મોટરો મેં ખૂંટવી લીધો છે. પણ તું ન હોત તો કે.ક ખીજી ઈ લઈ લેત.

ધમુ : (તેને હઠારતાં, કંપતા અવાજે) અરે અરે, મોટાલાઈ, આ શું કરે છે ? મારે ખજે તમારે પડાયું ? મને પાતક લાગે.

પન્નાલાલ : (ભીંને, આંસુભર્યા અવાજે) મારે જાત વેચીને તને નણાવવો. બોઈએ એને બદલે તારા પેટમાં ખાટું મારી અનાજ પેદા કરવનો વખત આવ્યો. હે પ્રભુ ! શી દુનિયા છે !

[ચંપા અને મોહન દુસકાં ખાંચે છે.]

પન્નાલાલ : (એજ અવાજે) મારે જ ખાંચકી-એકરાં છે લાઈ, એને લાજે કેમ

મગય ૨ હું એકસે હોઉં તો તો દગિયો ય
મને મલરી હયે

ધમ્મુ : (ગજબને સાહે) એવુએવુ ખોલો
મા, લાઈ ભૂખના કુખે કુ પાણુ આકરે
થઈ ગયે ખાકી ખીખ ખાચ એના કુખે
તમે શુ ખેટા છો ?

[ખને લેદીને રૂએ છે પણ પછી]

ધમ્મુ : (ભાગ્યપૂર્વક) તમારે જાવાને
દિવસે આ વો ઠગિયો કીવો તી તમે જ મને
માફ કરો (પછી હલ્લાદથી) લાખી, ચલો
જલદી કરો થાળીઓ પીરસો અમે ખને
સઈએ મેળા મૂળીને આજે તો જમી લઈએ,
પછી ક્યારે ભેળા થઈશું કોણુ જાણે !

ચંપા : (હાથી) ચાલો ચાલો તૈયાર જ છે

પગ્નાલાલ : } (સાથે જ) ચાલો
ધમ્મુ :

(તેણે જામ છે મોહન એકવે તહે છે)

મોહન : (ભગ્નિ આગળ મૂકી-) માણુ
આયે ગજબ છે એ લા રોકને ખે નવી મોટ
ચોસ ય છે ને હસ રૂપિયા પગાવના ભારે
પટે છે ને આ લોકા અટલુ લહે, અઘટે
છે પણ તો ય ઈ વતનો તો જરી ય અચળા
પણુ એમને નથી થતો ઈજ મોટો અચળા
નથી ? ગજબ છે, ગજબ છે, ગજબ છે !
(હસતાહસતા તે રસોડામાં ચાલે નવ છે)

પડદો પડે છે, x

x આ નાટિકા લખનાર પદેલા લેખકની
પ્રસ્તાવના લેવી અરી છે

★

મકસૂદ યજી જારાદ આઝ કાખાઓ છુતખાના

મચખૂદ યજી દાનદ હમ મુસ્લિમો હમ હિન્દુ

કાખા અને દેવમંદિરપી લોકો એક જ વસ્તુ હમ્મે છે, હિન્દુ અને મુસ્લમાન એક જ
હતવને પ્રભુ અને છે !

x

નહરે આરિફ સફર કાખાઓ છુતખાના પકીરત

હમ્મેકે ઈલા ગિલો સંગો છુતખાના આંખાઅરત

સત્યશોધકને કાખા અને દેવમંદિર દલાવની જાત સરખા જ છે, કેમકે અહીં માટી અને
પથ્થર છે અને ત્યાં પ્રતિમા અને નરોઈ

x

ગર મુસલમાં વ નસારા વ અર આઝ હમતુસ્લીમ

હમ્મે આઝ યક નરખ વ યક પિદર વ યક પુરતીમ

હદાય અમે મુસલમાન વા ખિન્ડી વા જરથોસ્તી લાવે હોઈએ છતાં સર્વે એક મૂળતાં, એક રૂઢતાં
અને એક જ પિતાના હીએ.

x

છુતખાના વ કાખા ખાનએ બહીરત

નાફસ અંદર તરાનએ બહીરત

લનારો કલીસા તસ્બીહો અલીબ

હમ્મે દે હમે નિરાનયે બહીરત

મંદિર કે મસ્જિદ એ શક્તિનાં જ સ્થાન છે. શબ્દ રૂઢતાં કે સમીતનો અભાવ કરવો એ
અશક્તિનો જ અવાજ છે નરોઈ, માળા, પંદુલીનું દેવજ અને ઈશુખ્રિસ્તનો કોષ્ટ-એ સર્વે જરખર
શક્તિનાં જ નિરાન છે

—સુ'આવકઃ તતિશાસ્ત્ર ભાવસાર—

પ્રાચીન હિંદનાં

પ્રજાસત્તાક રાજ્યો

શ્રી દેવેન્દ્રરાય પુ. મજમૂદાર

ખી. એ.

‘વેદાર્ચિકા’ (ધારાશાસ્ત્રીઓ), ‘સૂત્રધારો’ (હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશો) હતા. ત્યારે નત્તિ (દરબારતો) મુકતી, પ્રતિજ્ઞા (કરાવ) મુકતી; ‘છંદ’ (મત)નો અધિકાર હતો, ‘બહુતર’ (બહુમતિ) દ્વારા સભાના કરાવો નક્કી થતા; ત્યારે ‘રાજા’ (મતપત્રિકા)ઓ હતી, ‘ગણુચેરીઓ’ (લોકસભાઓ) પણ હતી, સ્વરાજ્ય, વૈરાજ્ય, દ્વૈરાજ્ય, ચારાજક વગેરે પ્રકારનાં ત્યારે જે પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા : ગઈ તા. ૨૬મી નવ્યુઆરીથી ભારતવર્ષ પ્રજાસત્તાક બહાર થયું છે ત્યારે, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન પદ્ધતિનો દુલતાત્મક અભ્યાસ સ્પષ્ટાયક થઈ પડશે. લેખકે શ્રમપૂર્વક માહિતી એકઠી કરીને એની સામગ્રી અહીં પૂરી પાડી છે.

એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે વેદો દુનિયાભરની સાહિત્યકૃતિઓમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. તેનો સમય સામાન્ય રીતે ઈ. પૂ. ૫,૦૦૦ વરસ ઉપરનો આંકવામાં આવે છે. તે સમયથી ભારતવર્ષમાં વસતી આર્યપ્રજાએ અદ્વિતીય સંસ્કૃતિ વિકસાવી હતી (જે હજી સુધી ટકી રહી છે.) એ પણ બહુતું છે. અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનવિજ્ઞાન, હુન્નરકળાના ધામ સમા અવા ભારતવર્ષમાં આધુનિક

ભૂતકાળની કળાકારીગીરી ને બીજી સમૃદ્ધિની ગૌરવગાથા સામાન્યજનને અનેકાનેકવાર સાંભળી હશે. પણ નૂતના કાળમાં ભારતમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યવંત્રો પણ હશે એમ બહુ ઓછા બહુતા હશે. એ સમયે પણ ‘સંધો’ (રાજકીય ને ધાર્મિક સંસ્થાઓ), ‘ગણો’ (પ્રજાકીય ધારાસભાઓ), ‘રાજ’ (પ્રજાસત્તાકનો પ્રમુખ), ‘વિનિમ્યથ મહામતો’ (ન્યાયકચેરીઓ),

તરીકે હયાતી ભોગવતી હતી. દરેક સંસ્કૃત પ્રજાની સુધારણાનો પ્રથમ દર્શનીય પુરાવો તેની રાજ્યવંત્રની પદ્ધતિ છે, એ એક ઐતિહાસિક સત્ય છે; કારણકે તેના વગર દેશના સમગ્ર જીવનનું અસ્તિત્વ અને વિકાસ સંભવી શકે નહીં; તેથી જ પ્રાચીન ભારતના આર્યોએ રાજકારણના મહત્ત્વના વિષયોમાં મોટા પાયા ઉપરના બંધારણીય અખતરા કર્યાનું માલૂમ પડી આવે છે. આવો સૈદ્ધી મોટો અખતરો

વર્ણને પણ છે 'અર્ધશય'ની રચન વખતે તે મ્રજસત્તાક રાજ્યના ક્રમશઃ પ્રચીન બન્ય હશે, તેમજ તેમના મહાવીરની મ્રજ સત્તાક સંસ્થાની રચના વહેલી છે છે તેથી એ મુશ્કેલ થાય છે, કે તે પદ્ધતિની ખીજ ક્યાં મુકે તે મીઠા વનીરૂતિએ હેતી વેળેએ

વેલસ કિલ્લન મ્રજાનિગમ, રાજ્ય પ્રતિનિધિત્વનની 'સમિતિ' ને મળી ને ભગાય ન ઉદ્દેશ છે 'સમિતિ'ની 'ચાલ' બના તેના પછી 'વિદા' બની તેમા રક્ષા કુશળતાથી જોદાર વકત્વ રાની અભિલાષા બાધતે (મુદ્દવંદન વિરમે ગુર્વતા) તેમા ન દર એવે અમૃતનિર્ણય ('નરિષ્ટ'—ભાષણ) લેવ તે સમયે પ્રમુખ મલ પતિ બનતે તેમા પિતરે (મોટેના) ખેસત સસન ન્યય-ધીશના નિર્ણયથી કુદા થયેલી વ્યક્તિ આનદ પ મતી 'વિદ્ય' સમામા તો ધર્મિક ઉપાત મૂટકી અને લશ્કરી બખતે પણ ચર્ચાતી 'વરિષ્ઠ'મા મનચર્ચા થતી આ બધામા લોકશાહી હજ રહેતી આમ છતાં વ્યવસ્થા મુજબના મ્રજસત્તાક તત્ત્વ અસ્તિત્વ લે ન પાછળના મુગથી અસ્તિત્વમા આવ વ લાગુ હતુ એતરેય પ્રાદાપુ (ઈ સ પ ૧૦૦૦) ન સમયથી મ્રજસત્તાક તત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે અધાર લેવા લાગુ હતુ બુદ્ધપૂર્વે ગયેલા 'ભાતકા'માં લન અપષ્ટ ઉલ્લેખ છે

જેન આ આગ સુતમા દોરઘાણિ મળરઘાણિ ને ઉલ્લેખ છે, તેમાને મળ શબ્દ મ્રજસત્તાકનો પર્થીમ શબ્દ છે 'મળ'નો અર્થ મ્રજકીય ધારાસભા ને લમિન્ટ પણ થતો, પણ મ્રજસત્તાક ગમ્મરુ બધારણ નામ 'સવ' બુદ્ધ સમયમા બાણીસુ હતુ ભાતકા, પાલિ ધર્મસૂત્રે, પાણિન ને પત્તજલિની કૃતિએ તેમજ મહાભારતમા પણ આધા 'ગણે', 'સવે'ના વર્ણન વિપુલ પ્રમણમા છે આ લે કશાહી મ્રજસત્તાક લેનની રાજકીય સ્થાઓ ઉપરથી જ બુદ્ધે પે ત ના

ધાર્મિક ગાંધી રચન કરી હતી શકે ના પ્રભાવત આધી ઉદ્ભવે : પેત ન નાજકીય વચ્ચેને ઉપરે : કરી નાજકીય સંઘના ધોરણે મ્રજ ન ધર્મિક અધિક બુદ્ધે લોકશાહી ધર્મચક્ર નુ અને તેન પેતે બેત જ નાજકીય બન્ય આ 'સવ' મા લાગુએ ને શિસ્ત પળવી પડતી હતી, કામદ મળવ પડત હત : પટણીએ થતી, જુનેગારે ને શિશ થતી, સવની મિલકતને વકીવટ થતો નામ 'સવ' એ ધર્મિક લે જાહી બની રહ : તેથી બુદ્ધધર્મની અવરના લાખી થ લી

નાજકીય મ્રજસત્તાક તત્ત્વની શાસન-પ્રણલિન ગયે ઉપે નાજકી હોવાથી તેના ધોરણે ગચાયેલા ધર્મિક સંવેષા અલતા વકીવટ ઉપરથી અપાળે રાજકીય તત્ત્વને વકીવટ બરુવા મળી શકે છે.

ઉપરકથિત 'સવો', 'ગણે' પાણિનિ મતજલિની વ્યાખ્યા મ્રજે રાજકીય એકેનો ઉત્તમ પાણિનને મરિક (પાળ)ના શસ્ત્રો-પળવી (લશ્કરી) મ્રજસત્તાકોને ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમા 'છ ત્રિગતો', 'નવ ચૈષેયે', 'ઈ આવે છે 'સુદ્રક' અને 'માલવો' સહિત તેમના મ્રજસત્તાક નાજકે, કાશમી, પાળ, સાર્દદ (ગાળા, કામે જ) અને સિંધ સુધી પથગમેલા હતા આ લોક ચક્ર સવે સિવય ખીજ મદ્ર, વૃજિ, ગાજન્ય, અધ્ય-વૃષ્ટિ, ભર્ગ વ મ્રજસત્તાકા અર્ધ-લશરી હતા. ઈતિહ સ-પુગણુમા અધક વૃષ્ટિએ રાજ વગરના કહેવાયા છે, કે સણકે તેમની રાજ્યપદ્ધતિ ગબવ દી નહોતી આ ઉપગત પૂર્વભારતમા વજળએ, લિચ્છવિઓ, શકે ઈ ના વિશાળ અને શક્તિશાળી મ્રજસત્તાકો ને ગમપુરથી લાગુપુર અને મગધની ઉતરે હિમાલયની તજેરી સુધી ફેલાયેલા હતા. તેમા ઉત્તરમા શકે ની ગામપુર મ્રજમા કપિલવસ્તુ-રાજનધની હતી

લિચ્છવિઓની રાજ્યધાની વૈશાલી (હાલ મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનું ખસાઈ) હતી. દરસંગા જિલ્લામાં વિદેહોની રાજ્યધાની મિથિલા હતી. આ લિચ્છવિઓ અને વિદેહોથી સંયુક્ત રાજ-દારી પ્રજાસત્તાકસંસ્થા (અં. લીગ) ‘વજ્ર-ઓ’ના નામથી ઓળખાતી. આ ‘વજ્ર-ઓ’ના પ્રદેશોથી દક્ષિણમાં વિસ્તરેલાં ‘મલ્દે’-નાં બે પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં. કોશાંબીના ‘વત્સો’નું પડોશી રાજ્ય ભર્ગોનું હતું. આ બધાંમાં વજ્રઓ (લિચ્છવિઓ-વિદેહો) બહુ મહત્વનાં હતાં. ભર્ગોને ઉદ્દેશ મહા-ભારતમાં અને પાલિસાહિત્યમાં આવે છે. પશ્ચિમદિશના ‘યે.પેયે’ માફક પૂર્વ દિશનું તે પ્રધાન રાષ્ટ્ર (જનપદ) હતું. પાછલા વખતમાં ‘વત્સો’ સાથે, સ્વત્વ રાખીને પણ ભર્ગોને ભળી જવું પડ્યું હતું.

પ્રજ્ઞાના શાક્યોના પ્રજાસત્તાકની ધારા-સત્તામાં સરયોની સંખ્યા ૫૦૦ની હતી. તે રાષ્ટ્રમાં એક પત્નીવ્રતનો કાયદો થયેલો હતો. ભારતની શ્રેષ્ઠતા જમનાથી ખમાતી નથી એવા કેટલાક પશ્ચિમના વિદ્વાને કહે છે તેમ આ બધાં રાષ્ટ્રો પછાત દેશો પેઠે બાંતીય (અંટ્રાઇબલ) નહોતાં, પણ રાજ્યની છત્રછાયા તળે આવેલાં રાજકીય એકમો હતાં. તેમાં ગમે તે બહારનો વસીને તેનો પ્રબળન થઈ શકતો; એટલે બાંતીય રાજ્યનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો ? આ વાતના અનંક પુરાવા મેં જુદા જગ્યા છે.

ખરેખર હતો. પ્રજ્ઞાના પિતા શુદ્ધોદન આવા પ્રમુખ હતા. તેઓ ચૂંટાયા પૂર્વે સાધારણ શહેરી પેઠે ‘શુદ્ધોદન’ નામથી ઓળખાતા હતા. લિચ્છવિઓના પ્રજાસત્તાક-માં ત્રણ મુખ્ય શાસકો ચૂંટાતા-રાજ (પ્રમુખ), ‘ઉપરાજ’ (ઉપપ્રમુખ) અને સેનાપતિ. કોઈવાર ‘સંકારિક’ (અં. ચેન્સલર એફ. એક્સચેન્સર) પણ ચૂંટાતો. લિચ્છવિઓની સરકાર ફરતા ત્રણ દુર્ગોથી રક્ષિત એવી વિશાળ ને સમૃદ્ધ વૈશાલીનગરીમાં કામ કરતી. સભ્યો સંભામાં આવે ત્યારે શંખનાદ થતા. સંભામાં રાજકીય, જેતી વિષયક, વ્યાપારી, લશ્કરી વગેરે પ્રશ્નો ચર્ચાતા. સૌને મતસ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય હતાં. રાજવાદી ગ્રંથોએ આની વિરુદ્ધ દીકાઓ પાંચ કરી છે, તે તેના પુરાવા છે.

આ પ્રજાસત્તાકને પ્રમુખ ‘રાજ’ ન્યાયનો વડો પણ ગણાતો. ધર્મીવાર બહારનો પણ ન્યાયનો વડો નીમાતો. નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનું શુદ્ધ પાલન થતું. રાજ, ઉપરાજ અને સેનાપતિની સંમતિ સિવાય કોઈને ગુનેગાર કરાવાતો નહીં. દફતરોમાં પ્રમુખના ચુકાદાઓ, ગુનાઓ અને શિક્ષાઓની નોંધવહી રખાતી. વિનિયમ મહમતો (ન્યાયકચેરીઓ)માં ગુનાઓ, મુલકી કાવાઓ વગેરેના મુકદ્દમા ચાલતા. બોહારિકો—ધારાશાહીઓ અને ન્યાયાધીશો-પાસે અપીલનાં કામ ચાલતાં. હાઈકોર્ટ જ એ ‘સૂત્રધારો’ કહેવાતા. છેવટની અપીલ આઠ સભ્યોની કારોબારી સમિતિ (અં. કાઉન્સિલ) પાસે ચાલતી.

હરી સામાન્ય ન મ 'વજ્રજ્યો' ધ રણ કુર્ચ હવે આવી બેઠાગુસ્થ (મ ફેડલ કોલોનિયલ)માં દરેક સભ્યને સમ ન મત ધિક્કાર રહેતો.

સિકંદરની ચદ ઈ અને કે ટિલ્કન નખ તમા થયેલો મૈયાર્ સામ્રાજ્યને ઉદ્ધવ, એમ બે જળપ્રદસ્ત ફેટકા સહન કર્યાં છતાં 'વજ્રજ્યો' જેવા શક્તિશાળી પ્રજાસત્તાકો ટકી ઘા હતા એમ 'અથશાસ્ત્ર' ઉપગ્રથી જણાય છે આ પ્રજાસત્તાકો 'રાજ' (કેસલ)વાળા અને 'રાજ' વગરના હતા, એમ સિકંદરે ઉપગ્રથી જણાય છે પહેલા વર્ગના લિન્થ વર્કા, વજ્રજ્યો વગેરે હતા બીજા 'ગજ' વારના પશ્ચિમ હિન્દા 'કામ્બે બે', 'સુગર્જે', 'હાન્નિયો' વગેરે પ્રજાસત્તાકો લડ ચડ હતા તેનો દરેક લકાચક ન ગણિક યુદ્ધ ઉપગત ખાન ધ ધાઓ, જેવાકે વેપાર, ઉદ્યોગ, ખેતી વગેરે કરતો બધા જ પ્રજાસત્તાકે મજબૂત, સ્વયં અને તાલેવત હતા કારણકે તેમણે અદ્યતન ગણે મેકે જીવનનો સાર્વાત્રિક વિરોધ સાધ્યો હતો.

સિકંદર વખતના શ્રીક તનાગિજનવેશો અધ્યાપક સ્વયંત પ્રજાસત્તાકોનો ઉદ્ધેષ કરે છે મેગેસ્થિનાસ પણ ભૂતવર્ષની ગળ્ય વ્યવસ્થા પ્રજાસત્તાક અને રાજાસત્તાક એમ બે ભાગમાં વહે ચાલેલી નોંધે છે પાળખમાં ગાંધિની પૂર્વે આવેલા કાંથીઓના (ઠકા)ન મળળ પ્રજાસત્તાકમાં સ્ત્રીપુરુષો ઇચ્છાલમ કરતા સૌદર્ય એ પ્રજાકે ખાસ લક્ષણ હવે સૌથી વલ રે રૂપળ મનુષ્યને 'ગજ' મયુખ ચુટાવાની તક વધારે મળતી, એમ શ્રીકો નોંધે છે સધિ માટે અવેલા સુમ્રકો-મલે વેન ૧૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિએ નુ મિ.રે બાદશાહી સ્વગત કર્યા હવે તેઓ રૂપાળા, કલ્પવર, કૌચ અને ગીવવતા હતા 'કચળી પલ્લવે વાળા વજ્રોમાં શોભતા, ગથમાં બેસીને

તેઓ વ્યારે આવ્યા ત્યારે શ્રીકો તેમને બેઈ છક વઈ ગયા હતા આ બધા પ્રજાસત્તાકોના વી ૧, સ્વતંત્ર પ્રેમ, યુદ્ધે શાંત્ય ઇત્યા િએ બીકની ઊપગ્ર ઉડી છપ પડી હતી આ ગજે ખૂબ ન તખગ હતા લેકા એક ગસે કે જમતા ગુલામીની પ્રથાને તે તેએ એ નખુ જ હરી હતી લડ ચક હે ના છતા તેઓ યુદ્ધે રીને ન પસંદ પડત

ખીજ વિગતે મથે શ્રીકે આ પ્રજાસત્તાકે ન ગળ્યખપ ગણુ વર્ણન આપવાનુ બુદ્ધ્ય નથી તેઓના પ્રદેવ મુજબ પ્રજાસત્તાકો ચૂટણીની પ્રવ અનુસંગ ગસલ ના પ્રતિનિધિઓ ચૂટત સતનેની માલિકી લગલ ગળ્યની જ ગણુ તી સરા ન ગિકના હવે મટે ગળ્ય ડળજી લેતું વ્યક્તિનું જીવન ગળ્ય માટે જ હવે ગળ્ય માટે વ્યક્તિએ ફના થઈ જવનું હતું રાજસભાનો બે ચક હતા વડે યોની બનેલી ડરાબારી સમિતિ હતી અને ખીજ સામાન્ય સભા હતી ફેટલાકમાં સામાન્ય સભા જ સર્વ કાંધીમાં મતાધીશ રહે જેવી પ્રથા હતી.

પ્રજાસત્તાકે ન સ્વગળ્ય, દેવ ગળ્ય, અગળ ગળ્ય વગેરે પદ્ધતિઓના અખતગઓ વિષે એતરેય પ્રાદ્રણો જેવા પ્રચીન સધનોમાંથી મળતી મળી આવે છે અગળકે મા ન મ પ્રમાણે ન મને પણ 'ગજ' કે શસક હતો જ નહી આનો અર્થ અશ્રેણમાં જેને એન કી કહીએ છીએ તે નહોતે, પણ તે એક વિશિષ્ટ પ્રરના બધ રણુવણુ ગળ્ય જ હવે, જેમાં મત કાયદો શસક કોતો *

પ્રજાસત્તાકેની ગળ્યભાએ માક મક જ શી રીતે ન લડું હશે, તેની માહતી સ્વતંત્ર અધને માધી મળી શકતી નથી સહન છે, કે તેન અથો નહ થઈ ગય હે ય પણ તે

એ હતી શયે હત ને ફેજન અદમી
એ પે હત ગસ માસત, વહેવન અત
િય હત, હલનઈએ ને નેહી હત, ઘેખી
હત ને દ હ હત, કજમ ને કૂલ હત,
મેચી ને વપુ હત — છુ પત અ ગા
શહેર કશી જ ન કીપત દોલ.

સવારે ૨ ને જમન ને ઢાહી, શહી
મહેલ તે ને દમ મ ને વિશળ ગસ્તાની અને
ખજુએ પૂકી પડતા ઝડે ની ઘટ એ, વિશળ
હુગિયળા મે ને ને ઉડુ છૂરુ અગ્ય,
ગગ ગના પખીએ ને તેમનુ સૂચી સચીત
સચેજ, અર્થ અનવી છુ મ નુ ન
દેઈ શહે.

અ માધી મેડે દૂર સિ દગ પસ અમે
જરા થેથ મિક્ક મા બદલાહસન મતના
ખખખન અહખગશ હતી કખ ગાદશ હ
સલામતે કખ ગા કૂલ ચડ વ્યા, દુવ ગુલારી,
ગરીખશુરણાએન લાન આખ્યા અને અમે
અગળ ચલ્ય

આખો ગસ્તો વણો મુદ્દા ને મેટે. કોતે
રસ્તાની અને ખજુએ મદદ ઝડે અહી
ગ્લા હતા પાંચપાંચ છછ માઈલે મુમ ફરે ને
હિતરવા મટે વર્મશળ એ અવતી, ને ત
ચ્યાની તગસ છિપ વવ કૂવ અવત મ
ખાળ એ કહુ કે અગથી છેલ લહેર મુખી
આ લાતની મહત તયા ઘઈ રૂહી છે

પાંચેક કેમ ચલ્ય પછી અમગ
કફલાએ ખપેરને મુક મ યા ખધા જમ્ય
ખાખા જરા અટે પડખે થયા અમે છે કરાએ
તે સુઈએ જ શના? ખખા બગી ન બન
તેવી રીતે હળવે પાડે અમે ખહુ ર નીકળી
ખધા, ને નહીના કિનાર પર પથગમલ અમારા
બફલ મઈ હમી અવ્ય નહીનુ પાણી ધીમે-
ધીમે વહેતુ હત ને કિનાર પના ગાહુ ધીમે
ધીમે ડાહ્યે ગ્લા હતા

ત્યા 'ગવીગળખ, ચલો તે, રાખા
બહલી ગલી ખાદી મને બેલાવન અવી
હુ અમ્મ પસે ગયે

'અટ તપમા ખહુ જવય, ખેટા ?'
અ માએ મીશધી મને પૂછ્યુ

'અમે તે છાયડ મા મતા'તા, અમ્મી !'
મે કહ્યુ

'પતુ જર અરમ તે કડ, ખેટા !
રતઅ ખીને ઉગાઈ છેથ ઠલ ય હશે !'

'શદર થડ તે એ પેલે પાન લઈ
!, અ મા !'

—અને અમ્મી મરી અમે કોઈ ગહી
એની આખે મા એ ઉચ્ચ હતુ, એ મરી
અમ્મી ચિવય ખીજી કેઈ એ ગાની આખમા
મે તોય નથી

સૂર્ય નમવ ડાએ કાફ ગા ફરી મળ
વળાટ શર થયે ડેરા ડિપકા અમે રવાન
થય હિંદુસ્તનના વિશાળ મે નોમા શઈને
આવતે પવન ખુશતુમાલ તો હતે ખપારના
તપથી ખચવા માળ એ મા ભગઈને બેસી
અથેલા પખેર કોડવ ને ગાવા લાગ્યા હતા
અમરો કફ્યે તમેમાએ થઈને ચલતે હતે

અમે મથુ — વૃદાવન પહોચ્યા ત્યારે
સાજના ગગ ની રાન અસમાનમા ફેલાઈ
ખઈ હતી, ને પાખીએ ની રગખેગી પાખ
પર અવમત સગજના કિંગ્ણે રમતા હતા

હત એ ત્યા મુગ મ કપો ગવદીએ
નખઈ, તથુ તથુ ય બજી કે નાનું એલુ
ના જ ગયઈ ગય એમા શેરીએ હતી,
ગલીકૂચીએ હતી, ગસ્ત હતા એમા ખબર
પણ હતી ને ડાવ ખનાયે હતા

'મુગ નખ થો કે રાવદીએની ખહાર
એ ગ્તે એ રસાઈઠરવા માટે ચૂલા સળગાયા.
સહસો લેહાએ ને મ લિસ કગવા માટે નહી
ઢલિ લઈ ગયા મહાવતો કાથીએને નીરણુ—

પૂજો કરવામાં પડ્યા. ખાખા હાથ-માં ઘોંઘાં
જહાંપનાહ પાસે ગયા.

‘અમી, આગ્રામાં તો કીકે પગ મુસા-
ફરીમાં યે ખાખા ખાદશાહ સલામત પાસે આખો
દવસ ઠેમ-રહે છે?’ મેં પૂછ્યું.

અમીએ જવાબ આપ્યો, ‘ખાદશાહ
સલામતને કેટલું કામ રહે છે તે તું જાણે છે,
ખાખા? મુસાફરીમાં યે જહાંપનાહને આરામ
ક્યાં છે? તારા ખાખા કહેતા હતા કે આજે
ધરાનથી કોઈ એલચી આવવાનો છે. એને
સૂચનાઓ આપીને અલાહાબાદ મોકલવાનો
છે. દખખણમાં પેલો મલીકાંખર છે તે તેજાન
કર્ચાજ કરે છે. એના સમાચાર જસૂસે
જહાંપનાહને રસ્તામાં આપ્યા, એટલે એનો
ખંદોખસ્ત પાછો કરવાનો...’

‘તે આ ખર્ચુ જહાંપનાહ કરે?’ મેં
પૂછ્યું.

જગદૂપ ગોંસાઈ પર ખાદશાહ સલામતની
ભારે મહેરબાની છે.’

મથુરાથી અમે દિલ્હી ગયાં. અમારો
રોજનો શિરસ્તો એવો કે સવારે સવાના થયું,
ખપોરે મુકામ કરવો; ખાણપરવારી, આરામ
લઈ, ખપોર નમ્થે ફરી મજલ શરૂ કરવી.
સાંજ પડયે ફરી કોઈ સરસ જગ્યાએ મુકામ
કરવો. પુરુષો કામ કરે, ઓરતો રસોઈ કરે,
છોકરાંઓ રમે ને લામે.

રસ્તામાં ટેકરીઓની ધાર આવે. નદીઓ
ને નાળાં આવે. હીલાંછમ ખેતરો આવે.
નાનાંનાનાં ગામડાં આવે. મેઠાંમોંટાં શહેરો
યે આવે.

અમારો કાફલો ટેકરીઓ હોય તો વટી
જાય, નદીનાળાં આવે તેને તરી જાય, ખેતરો
ને મેદાનોને વટાવતો જાય, ગામડાંના લોકો
એને બોલા માટે ટોળે મળે. શહેરની આસ-

પણ ત'જુ શો ? ને વાત શી ? હું ભૂલો પડી ગયો. થોડીવાર તો મેં હિંમત ટકાવી ગઈ; પણ અંતે માગથી 'અમ્મી' કહીને જૂમ પડાઈ ગઈ. 'અમ્મી' સામેથી અવાજ આવ્યો. મેં ફરી જૂમ મારી. 'અમ્મી, અમ્મી, અમ્મી.' સામેથી ફરી અવાજ આવ્યો. 'અમ્મી, અમ્મી, અમ્મી...' હું ચમક્યો; મેં ફરી જૂમ મારી. 'અમ્મી ઇ ઇ ઇ.' સામેથી ફરી અવાજ આવ્યો. 'અમ્મી ઇ ઇ ઇ.' 'કેણુ છે ?'...હું ચિડ્યો.

'કેણુ છે ? અમ્મી ઇ ઇ ઇ' સામેથી કાઈએ મારા આળા પાડ્યા. હું વધારે ચિડાયો. ક્રોધમાં ને રોષમાં મારાથી રડી દેવાયું : 'એ એ એ એ' 'એ એ એ એ'... હા ! હા ! હા ! હા !—આમ મારા આળા પાડીને ખડખડાટ હસતી એક છોકરી મરી પાસે આવી. 'કેમ રહે છે ?' એણે મને પૂછ્યું.

'માસી અમ્મી...મારા ત'જુ'...મરણી વધારે ખોલાયું નહિ. 'ભૂલો પડી ગયો છે કે ?' એણે પૂછ્યું. ત્યાં તો પાસેના તાપણુ ના અજવાળામાં એનું ધ્યાન મારા છૂંટણુ પર પડ્યું. 'અરે ! અરે ! આ શુ ? આટલું બધું વાગ્યું ક્યાંથી ? આટલું બધું ? ચ.લ.' એણે કહ્યું.

અને અમે તેના ત'જુમાં બધાં. એની આંખે મારો પગ ધોયો. પાટે ખાધો. મરી 'વેદના જરા એણી ચઈ. 'રેશન, બેટ, હેમણાં તારા બાબા આવશે એટલે પરવીઝને મૂકી આવશે. ત્યાંસુધી તમે વાતો કરો. પરવીઝને દ્રાક્ષ ને જરદહુ આપ.'

'પરવીઝને દ્રાક્ષ અને જરદહુ, તો મને શું ?' રૂપાની ગ્લુકતી ઘાંટડી જેવા સ્ફુરેલ સંસારાંકસતાં એણે પૂછ્યું.

'શુ યે દેજે જરદહુ, શુ ?'

'એ તો માર લાગના, પણ ઇના-મનું શું ?'

'ઇનામમા ધાખો. રહીશ હવે ?'

અને માદીકરીના હારથથી આળો ત'જુ લગાઈ ગયો.

અમે-રેશન અને હુ-ખાતાંખાતાં વાતે વળ્યાં. મેં એને વતવાતમા પૂછ્યું :

'તે આગ્રા જાયું છે, રેશન ?'

'નહી' ત્યારે ? અમે ત્યાં જ રહીએ છીએ ને ?'

'આગ્રા તને ગમે છે ?'

'જરા થ નહિ.'

'કેમ ? આગ્રાના ખમીયા, જમનાનો ઠિન રો, શહેરનાં ખજારો...'

'એમાં તે શું બોવા જેવું છે, ધૂળ ? મને તો આગ્રા દીઠે ય જમતું નથી. આમો દિવસ તાપમાં બફાઈ મરીએ. ને શિયાળો હોય તો ટાંઢમાં થીલ જઈએ. એના કરતાં તો અમારું કાજુલ સાત સારું.' એ વચમાં જ ખોલી.

'પણ બાદશાહ સલામતનો મહેલ તે' એવો છે, 'રેશન ?'

'ના.'

'ત્યારે આગ્રા તે' જોયું જ નથી.'

'એમ કેમ, પરવીઝ ?'

'નહિ ત્યારે ? બદશાહ સલામતનો મહેલ કેવો છે તે જાણુ છ ? મોટામોટા દીવાન-ખાનાં...ઊંચીજીંચી અજાશી ને રૂપાળા-રૂપાળા ઝરખા. નાહવાના હોજમાં જમનાનું પાણી સોધેસીધું આવે...ને પાણી જે અતરની વાસણી મહેત્તમહેકે થઈ રહેતું હોય...સુખડનાં ખાસીખારણાં...'

'સ એજ, પરવીઝ'—રેશન નવાઈ પામતી હતી.

'ત્યારે ? હીંગ ને મેતી અને માણિક ને પાનમાંથી જેડેલી ખીંતો—સંજેમરમરની ફરસ-ખદી ને શિયાળામાં બૂંફ અને ઉનાળામાં ટાંઢક...'.

'પરવીઝ !'

‘હા, હું તને એની શી વાત કહું, રેશન ? એની કરમત તું જુએ તે મોમાં આંગળી નાખી જાય. એનાં ચિત્રોના રંગ પાસે આસમાનનાં રંગો રહ છે. ને એની દરીગરીનો બેટો દુનિયામાં યે નાંહ મળે.’

રેશન આશ્ચર્યથી આંખો ફાટીને આ બધું સાંભળી રહી હતી. હું ખીલ્યો હતો. મેં આગળ ચલાવ્યું :

‘ખાદશાહ સલામત પાસે એવા વણકરો છે, રેશન ! જેણે વણેલી એક આખી સાડી એક નાનકડી ડબ્બીમાં સમાઈ જાય. ને એક ઊભેલો હાથી આખેઆખો ઠંકાઈ જાય એટલું કાપડ માત્ર મૂઠીમાં જ સમાઈ જાય.’

‘સાચી વાત, પરવીઝ ?’

‘જુદી ત્યારે ? તેમાં વળી હમણું એક પરદેશી આવ્યો છે. એણે ખાદશાહ સલામતને કંઈ ભેટસોજાદ ધરી છે, કંઈ ભેટસોજાદ ! જરી કિનખખનાં થાન ને ખંદક ને ગાડી... એનું નામ ફિરંગી.’

‘ફિરંગી ?’ રેશન પૂછ્યું.

‘હા. એ દરેદરેનું દરિયા કિતરીને આવ્યો છે.’

‘પણ અમે કાબુલ ચાલ્યાં જયાં હોઈશું તે ?’ એણે પૂછ્યું.

‘કાબુલ ? કેમ ?’

‘મારા ખાખા કહેતા હતા કે ઘણાં વરસ ધયાં ઘેર જયાં નથી. તે જઈ આવીએ.’

‘કાબુલ કયાં આવ્યું, રેશન ?’

‘કુંગરોની પેલી પાર, પરવીઝ ! તું અંગારી સ્થળે આવશે ? હું મારા ખાખાને કહું.’

‘પણ મારી અમ્મી ને ખાખા મને રંગ ન આપે ને ?’

‘આપશે, આપશે, મારી અમ્મી તારી અમ્મીને કહેશે... ને પરવીઝ ! કાબુલમાં એવી મઝા પડશે, એવી મઝા પડશે ! મોઠામોઠા બગીચા... ફૂલના ઢગલા... તડખૂંચનાં વેલા... દ્રાક્ષના માંડવા... એક જુઓ ને ખીજું ભૂલો ! ને મોઠામોઠાં. કુંગરો... આપણે. એનાં પર ચડીશું ને એની ખીણને ખૂંદીશું, પરવીઝ ! ને રસ્તામાં યે એવી મઝા આવશે ! આપણે કુંગરોએમાં થઈને જઈશું... પરદેશી શિખર-વળાં કુંગરોએમાં થઈને...’

મારી ફરિયાદ કરતી એની બાને કહેવા લાગી. એના બાબા આવી ગયા હતા. એ મને મારે તંબૂએ મૂકી ગયા :

ને તંબૂએ પહોંચતાં વેત હું મરી અમ્મીના ખોળામાં લપ્પઈ ગયે.

પછી તો રાશનની સોબત મારે રાજની થઈ પડી. આખો દી અમે સાથે ગમીએ, ફરીએ ને લડીએ. એ મને કાજીલની વાતો કંઈકું કરતી હોય, હું આશાની. ને એમ કરતાંકરતાં અમે લાહોર પહોંચ્યાં.

લાહોર પહોંચ્યા પછી ખોજે કે ત્રીજે દિવસે સાંજે બદલાઈ સલામત શાહીમાર ખાગમાં બેઠા, હતા. થોડા અમાર ઉમરાવો ય હતા ને શાયરો યે હતા. ત્યાં કાર્નશ ખબલી દરવાન ભાસે રવો.

‘કેમ ર’ મારા બાબાએ પૂછ્યું.

‘એક અજબ જેવી લડકી આવી છે.

જહાંપનાહની ફરમાદેશ હોય તો...’

ખાદશાહ સલામતે આંખવતી હા પડી ને થોડીવારમાં દરવાન પાછો હજર થયે. પણ એની સાથે આ કોણુ? ખુદા! ખુદા! આ તો લડકી? કે...કે...કોઈ સાંઈ મૈલા? લડકીના મોઢા પર દાઢીમૂછ ઊઝ્યાં હતા. દરબારે આખો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. જહાંપનાહ અને શાહાનશાહખાનુ પણ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. હું તો આખો જ બની ગયો—એવો આભો કે લડકી બચારે પાછી ગઈ ત્યારે તેની પાછળપાછળ હું ગયો.

‘અરે! લડકી! જરા ખડી રહે તો!’ એ અટકી: ‘કયો?’ એણે પૂછ્યું.

‘અરે! વાહ! શી ફાંકડી દાઢી ઉગાડી છે?’ કહીને એની દાઢીને પસવારવા ગયો, ત્યાં તો ફડાક કરતો મારા ગાલ પર તમાચો પડ્યો. હું ગાલ પંપાળવા લાગ્યો ને લડકી ચાલી ગઈ.

તે દિવસે રાશનને મેં લડકીની વાત કહી: લપ્પાકની નહિ.

લાહોર છોડ્યું ને કુદરત આખી ખલસાઈ જ ગઈ. પસંત બેસી રહી હતી ને કાશ્મીર દૂર નહોતું. ખારામુલા ગયા ને અમે કાશ્મીરને આંજણે આવી પહોંચ્યાં. જાતબાતનાં ફૂલો ને જાતબાતની માછલીઓ, જાતબાતનાં પંખી ને જાતબાતનાં મશુઓ, એના કુંગરો ને નદીએ, અરીસા જેવાં સરોવરો ને ઊંડું ઘેરું આસ-માન: કાશ્મીરની શોણાની તોલે કાણુ આવી શકે? ખારામુલામાં તો મોર ને વાંદરાનું જ બાણે કે રાજ્ય હતું. ત્યાં ખેતરુ દિવસ રોકાઈને અમે શ્રીનગર ગયા. અને ત્યાં દલ સરોવર પર ખાદશાહ સલામતનો મુકામ પડ્યો.

આમ અમરે કાફલો કાશ્મીર પહોંચ્યો. ઘર છેડયે કેટલા દિવસ થયા? આજે ગુરવાર છે. દરોરને દિવસે આશા છોડ્યું ત્યારે યે ગુરવાર હતો. પાણુ તે દિવસે શેહરિયાર મહિનાની તેરમી તારીખ હતી. આજે ફગવરલીનની અગિયારમી. કાશ્મીર પહોંચતાં અમને ખરાખર સાડાપોંચ મહિના થયા.

કાશ્મીરની હવા મરા ગાલને અડી કે એ ગુલાબીગુલાબી થઈ ગયા ને જરા ફાટી ગયા. એ બેઈ કોઈએ મારા બાબાને કહ્યું કે ‘કાશ્મીરની હવા એવી બેરહાર છે કે નારતા માટેની મરઘીને એનો જરા હાથ અડે તો એ યે, ગદાખીમાંથી છવતી થઈ પાખો ફફડાવતી બેડી બય!’

અને બન્યું યે, સાથે તેમ જ. મને ને રાશનને ય પાખો ફૂટી ને અમે ઊપડી જતા દરદર દલ સરોવરને કોઈક ખૂણે ને ત્યાં ઝડોળું ઘટું. નીચે કલાકોનાં કલાકો સુધી બેસી રહી, સરોવરના જળમાં પડતું અમારું પ્રતિબિંબ બેઈ રહેતાં.*

* એલ્ફ હિન્ડિયા રેડિયોના સીનચેથી. ૧૪-૬-૪૬.

આયુર્વેદનું ઔપચિશાસ્ત્ર

શ્રી વલ્લભરામ વૈદ

આયુર્વેદશાસ્ત્ર

વૈદ્યાશયોગે કરી છે. આ શાસ્ત્રની મુખ્યમ બાબતો

૧. નામ. આયુર્વેદનું નામ આયુર્વેદ છે. આયુર્વેદનો અર્થ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રાણ-સાધનો નક્કી કરવાનો છે. આયુર્વેદની લખાણ ૬૦૦ ઔપચિશાસ્ત્રનાં આયુર્વેદનાં પરીક્ષા ઉપરની પદ્ધતિથી કરી છે, એ ૪ તેનું આયુર્વેદ-શાસ્ત્ર છે. અનુમાન ઉપર રચાયેલ આ પદ્ધતિ આજની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સાથે સુલભ હોઈ શકે તેવી છે. આયુર્વેદના આ પ્રયોગો જનારો ઉપર કરવાની જરૂર પડતી નથી, તેથી તેમાં વિદ્યાર્થીને વેશ પણ અંશ નથી. આ પ્રયોગો સીધા માણસો ઉપર તથા પ્રાણિ-પ્રાણીઓ પોતાની બાત ઉપર જ કરેલા છે અને હજુ પણ તે મુખ્ય વધારે શોધણોળ આપી શકે છે. જાણને કાંઈ સીજનો સ્પર્શ થાય અને સ્નાન દિવાન થાય તે વખતે x મીઠા, ખાટા, ખારા, તીખા, કડવા અને દુર. એ ૭ રસનાંથી જે સ્નાન આવે તે સ્નાન કરેવાય છે. તેથી ૭ રસે પ્રત્યેક ગરમ છે કે ઠંડું એ બધાં ૭ પ્રયોગોમાં લેવાયેલાં છે. મરી અને

વૈજ્ઞાનિકો દેવાતા દ્રવ્યોના સ્નાન બહુતા ૭ રસનાંથી એક હોય, પણ ઉદરમાં ગયા પછી તેના પદ ક્રિયાઓ થવાથી તેનો વિપાક-પરિણામ સ્વભાવે છે. કેટલીક વખત રસ, વીર્ય અને વિપાક સરખાં દેવા છતાં પણ તે દ્રવ્ય ઠંડું ગુણકાર્ય કરે છે. આ સર્વની જાણ અને ચોક્કસ શોધ, સેકેન્ડે ર્વેર્થે થયેલા આપણા પ્રાચીન આયુર્વેદી સર્વશાસ્ત્રમાં આવી છે.

ચિત્રક ગરમ છે. ચંદન ને ગોખરું ઠંડું છે, એ વીર્ય કહેવાય છે. મોટે ભાગે ગરમ અને ઠંડું એ બે બાતનાં વીર્ય છે. કેટલાક તેને આઠ બાતનાં કહે છે.

વિપાક એટલે શરીરમાં દ્રવ્ય ગયા પછી તેના ઉપરની ક્રિયા થઈને તેની સમાપ્તિ થાય અને તેનું જે પરિણામ આવે તે, જેમકે ગોળ મીઠા છે. તે શરીરમાં પ્રત્યેક પછી તેનો વિપાક પણ મીઠો ગણાય છે. કુદા વિપાક ત્રણ બાતનાં છે: મીઠા, ખાટા, અને તીખા.

મીઠા અને ખારા રસનો વિપાક મીઠા થાય છે. ખાટા રસનો વિપાક ખાટા જ થાય છે. તીખા, કડવા અને દુરા રસનો વિપાક તીખા થાય છે. આમ રસ, વીર્ય અને વિપાકની સામાન્ય વ્યાખ્યા થઈ.

હવે પ્રશ્ન એટલે શું? એ આપણે જોઈએ: કાંઈ પણ દ્રવ્યનાં રસ, વીર્ય અને વિપાક સરખાં દેવા છતાં જે ગુણકાર્ય તેમનાંથી (રસ, વીર્ય અને વિપાકથી) જુદું જ કરે તેને પ્રમાણ કહે છે.

(૧) જેમકે ફણસ ખાટું છે અને આંખમાં પણ ખાટું છે. આમ છતાં આંખમાં જાયે હોખને મારે છે, જ્યારે ફણસ તેમ કરતું નથી. પણ માત્ર આમરસનો જુલુ વાસુ છતાં નો છે, તે જ તેમાં છે.

÷ સર્વવિવિધાકામાં સમાનં વચ વિદાંતે ।

વિશેષ: કર્માણાં વૈત પ્રમાવસ્તસ્ય મ સ્મૃત: ॥

+ ગોમાર્ગાં તુ ચો વિષાન્ દેશકાલોપવાદિતમ્ ।

પુરુષે પુરુષે વીર્ય સ જ્ઞેયો મિપયુક્તમ: ॥

ચ. સ. ૧-૧૨૩

૨. રસો વિપાક દ્રવ્યાણાં વિપાક: કર્મનિષ્ઠમા ।

વીર્યં સાવચીવાતાન્ મિતાત્તત્ત્વોપલભ્યતે ॥

ચ. સ. ૨૬-૬૬

૩. આયુર્વેદોપ લઘ્વઃ પદ્ધતિશ્ચ ઇવ ચ ।

આયુર્વેદો જ્ઞેયો રસાણાં મેદઃ સ્મૃત: ॥

ચ. સ. ૧-૬૬

ચ. સ. ૨૬-૬૭

એ જ હોય છતાં પણ પુરુષમાં ફક્ત હોય તે તે પ્રમાણથી જ પેતનું હૃદય કાર્ય કરે છે એમ કહેવયું. આ દષ્ટિએ માનવ ગચ્છમાં જે પ્રલો મળતા છે, છતાં પુરુષમાં યુગ્મગ્નિગ્નિ હોય છે, તેનું વિચિત્રપ્રત્યક્ષાર્થ પ્રદેશ છે.

વિષક

ગ્નિનું બળનો નર કરીને વિપ્ર પેતનું બળ કે શક્તિ શરીરમાં ખત્તવે છે એમ આ પહેલું અંગ કહી ગયું. જમક મધ્યમાં મધુર નસ છે તેમ છતાં એને વિષાક તીખે (કટુ) થાય છે આથી મધુર ગ્નિનું વયુન શક વનું કાર્ય થતું નથી; ઉલટું વયુક પગા ક નુસત કટુ વિષાક થાય છે મધને એ પ્રમાણ છે કે મધુર ગ્નિનું કાર્ય નથી કરતા તેમાં મહેલ દૂર ગ્નિથી તે કટુ-વિષાક આવે છે એથી જ તે કક્ષાચક્ર પ્રત્યક્ષ મન થાય છે.

છે એ ગ્નિ નરણુનાતન વિપ્ર કમન્ય છે, પણ સુશ્રુત વર્ણવે જ વિષાક માને છે. મધુર અને વટકા જ્યારે વટકા અને વચ્ચે મધુર, આમ્લ અને કટુ એમ ત્રણ વિપ્ર ક્રોડ સ્વીકારે છે ત્યાર પછી આ ત્રણેય ન ત્યાર જ્યારે તે અને આ ત્રણેય એ મધુર ત્રણ વિપ્ર ક્રોડ સ્વીકારી છે ત્યારે ત્યાર જ્યારે ત્યારે ત્યારે પૂર્વક ક્ષત્રીતન એ વિપ્ર ક્રોડ ખડક વડે છે, જ્યારે સુશ્રુત તે કહે છે કે છ એ ગ્નિના છ એ વિપ્ર ક્રોડ પણ બને અને તેના દગાતે આપતા આ બંને વિપ્ર ક્રોડ એમ પેતનો મત જણવે છે એથી એ કળમાં વિષકની બળતમાં ઘણા મતમતાત ઉત્તા એ સ્પષ્ટ સમજાય છે આ મહત્તા વિષાક ત્રણ જાતનું માનવ એ પણ અનલગત્ય હોય છે, કે ત્રણેય ખડક પદ્ધતિ વિષાક ખંડે થાય છે, એમ આ પહેલું તેની શરીર

પગની અસરથી બાહ્ય શબ્દો છોડે એવું નીતિ અલ્પવિષાકને મન્ય ગણવે જ નોંધવું. ધીરશ્ચર્યો એવો માટે કહ્યું છે કે.

દૂરો, તીખે અને કડવે એ ગ્નિને વિપ્રાક એ પ્રેક્ષે એવી જ થાય છે - એને અર્થ એમ પણ ખોલે કે કેઈ વખત પ્રલોમાં નસ ખાવન હોય ત્યારે પેતન જેવું એટલે દૂરો અને કડવે વિષાક પણ કરે બરે આ વત આજે પ્રસિદ્ધ આ અનુભવ કરીને કહી શકાય.

મધુર રસના વિષાક મધુર જ કહી છે જ્યારે સ્વભાવ (પર) ગ્નિને વિષાક પણ મધુર જ માન્ય છે જ્યારે અલ્પ (પદ) ગ્નિને ખાટે જ વિષાક મન્ય છે.

આમ ગ્નિ ને વિપ્ર ક્રોડ જ્યારે કટુ પડે છે, ત્યારે કટુ અને દૂરો ગ્નિનું પરિણામ તીખું જ આવે એવું નસના શુભ એક બહુ મહેતા વિપ્ર ક્રોડ ત્રણ લાગુ પડે છે આ ચર્ચા એ વિપ્ર ક્રોડના શ્રેણી વિચાર્યો છે.

- મધુર વિષાક થાય તે તે મળમૂત આદિ ગમે, શરીરમાં ફેરવે છે બળ વધારે અને વીર્ય પણ વધારે છે ખડે વિપ્ર ક્રોડ થાય તે મળમૂત તે સ્વક્રોડે જ, પણ વીર્ય રેટતે શક્તિ મધુરને ન શકે એટલે કુચ દરે-વટકે એ અર્થમાં નાશ કહી છે ઉપાગ તે સિત વધારે છે પરંતુ જ્યારે પરિણામ તીખું એટલે વિષાક તીખે થાય તે તે મળમૂતની કળવિયત વડે, તેમજ વીર્ય ઘટતે અને વયુ ક્રિપત કરે; કેમકે મધુર વિષાક લાટે હોય છે, જ્યારે તીખે અને ખડે ત્રણ કહાય છે હોય છે.

- ક્રામિકક્રોડનિકામાં વિષાક પ્રાપ્ત કરુ :

અલ્પોગ્નિ પાત ત્રણમધુર સ્વભાવે.

વ સુ. અ. ૨૬-૨૮

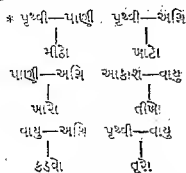
* ગુરુશ્રી બદ્ધવિષ્ણુના વિષાક વાતલ કરુ : *

મધુર, મૃદુવિષ્ણુના વિષાક ક્રક શુકલ ॥

x યુગ્મો. ચર. સુ. અ. ૨૬ સ્ત્રો ૬૧-૬૨

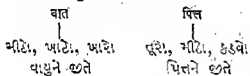
- યુગ્મો. સુશ્રુ. સુ. અ. ૪૦ ગણ ૧૦

બાણુનું બેઈ એ.

ઉપર મુજબ બંને તત્ત્વોના સમ-વિષમ મિશ્રણથી છ રસો થયા છે. જેમકે પૃથ્વી અને પાણીના મિશ્રણથી મીઠા, પૃથ્વી અને અગ્નિતત્ત્વના મિશ્રણથી ખાટો બને છે.

રસોત્પન્ન થયેા ઉપર ચર્ચાસ્પદ

કફ

પૂરો, તીણો, ઠડવો
કફને છતે

એ જ રીતે તીણો, ઠડવો અને પૂરો વાયુને પ્રકોપ કરે છે. તીણો, ખાટો અને ખારો પિત્તને પ્રકોપ કરે છે અને મીઠા, ખાટો તથા ખારો કફને પ્રકોપ કરે છે.*

રસો ગાટેને આ સામાન્ય નિયમ થયો, પરંતુ આમાં અપવાદો તો છે જ. જે ઔષધિ-ઓ કે દ્રવ્યોમાં જે રસો પાતશામક હોય

* શુભ્રો વાગ્બટ ઇ. દ્વ. અ. ૧૦-૧

+ સ્વાદુમ્લવણા વાયુ કપાયસ્વાદુતિક્તકાઃ ।

અવન્તિ પિત્તે પ્રત્યેષાણ કપાયકટુતિક્તકાઃ ॥

જ. સ્. ૧-૬૬

× કટુમ્લવણાઃ પિત્તે સ્વાદુમ્લવણાઃ કફમ્ ।

કટુતિક્તકાપાથ કોષ્યન્તિ સર્ગારણમ્ ॥

જ. સ્. અ. ૧ સ્તો. ૬૬ (કોષક)

તોપણ તે દ્રવ્યોમાં જે રોચ્ય, લઘુ અને ક્ષીત શુભ્રો હોય તો તે વાયુનો નાશ કરી શકતા નથી.

એવી જ રીતે જે રસો પિત્તશામક હોય છતાં તે દ્રવ્યમાં તીક્ષ્ણ, ઘ્ણ અને લઘુ શુભ્રો હોય તો તે પિત્તને છતી શકતા નથી. એવી જ રીતે જે દ્રવ્યમાં જે રસો કફને મારનાર હોય છતાં જે તે દ્રવ્યમાં સ્નિગ્ધતા, ગુક્તા અને ક્ષૌતલતા હોય તો તે કફને મારી શકતા નથી.

આપણે જે શુભ્રોનું વર્ણન કરી ગયા તે તે દેવોને વધારનારા શુભ્રો. દ્રવ્યોમાં હોય તો તે દ્રવ્યોમાં રહેલા રસો તે તે દેવોને હરવાવાળા હોવા છતાં શુભ્રો તેઓને તે કાર્ય હરવામાં નિષ્ફળ બનાવે છે, તે ખાસ યાદ રાખવું એવી વાત છે.

વળી ઘણાં દ્રવ્યો એવા છે કે જે રસમાં પરસ્પર ખાણખર હોય, છતાં શુભ્રમાં સિન્ધુ ભિન્ન હોય છે. તેઓને વિચિત્રપ્રત્યયારૂપ દ્રવ્યો બાણુનાં જેમકે—

(૧) કાકું અને આંબળું બંને ખાટા છે, છતાં કાકું કળાવિયાત કરે છે એટલે સંગ્રાહી છે, બંધાર આંબળું દસ્તને સાફ કરતું હોવાથી મેદી છે.

(૨) તીણા રસવાળું દ્રવ્ય પુષ્ટિકર્તા હોતું નથી એવો નિયમ હોવા છતાં પીપર અને સૂંઠ બંને વૃણ છે.

(૩) કપાય એટલે પૂરો રસવાળું દ્રવ્ય સામાન્ય નિયમ મુજબ સ્તમ્ભક અને ક્ષીતશુભ્ર થરવે છે. આમ છતાં હાલે પૂરી કાઠને રેતક તથા ઘ્ણ શુભ્ર પણ થરવે છે.

આમાં પ્રમાણનો સ્પષ્ટો લાગુ પડી શકે તેમ નથી. તેનાથી આમાં ફેર એટલો છે કે રસ, કૌશ્ઠ અને વિપાક એ ત્રણે જે જે દ્રવ્યોનાં

÷ શુભ્રો સ્ત્રુત મ. અ. ૪૦ સ્તો. ૬, ૭, ૮

એક જ હોય છતાં પણ ગુણમાં ફરક હોય તો તે પ્રમાણથી જ પોત તુ બુદ્ધિ કાર્ય કરે છે એમ કહેવાય. આ દ્રવ્યોમાં માત્ર રસમાં જ દ્રવ્યો મળતાં છે, છતાં ગુણમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, તેને વિવિધરસપ્રાપ્ત્ય દ્રવ્યો કહ્યા છે.

વિપાક

રસના પળનો નાશ કરીને વિપાક પોત તુ બળ કે શક્તિ શરીરમાં ખતમ થાય છે એમ આપણે આગળ કહી ગયા. કેમકે મધમાં મધુર રસ છે તેમ છતાં એનો વિપાક તીષ્ણ (કટુ) થાય છે. આથી મધુરે રસ તુ વાયુનાશ કરવાનું કાર્ય થતું નથી; બિલ્વડું વાયુકેપના કરરજીત કટુ વિપાક થાય છે. મધને. એ પ્રમાણ છે કે મધુર રસનું કાર્ય નહીં કરતાં તેમાં રહેલા દૂર રસથી તે કટુ-વિપાક આપે છે એથી જ તે કક્ષાશક દ્રવ્ય મનાય છે.

છે રસોના ત્રણ બળના વિપાક માન્યા છે. પણ સુશુતાચર્ય જે જ વિપાક માને છે. મધુર અને કટુ જ્યારે ચરક અને વાસ્કરે મધુર, અમ્લ અને કટુ એમ ત્રણ વિપાકોની સ્વીકાર કર્યો છે. ત્યારપછીના આયુર્વેદના વ્યાખ્યાનકરો અને મંત્રકરોએ પણ ત્રણ વિપાક સ્વીકાર્યા છે. ચરકના વ્યાખ્યાનકાર ચક્રદત્ત ભેર-પૂર્વક સુશુતાચર્ય જે વિપાકનું ખંડન કરે છે, જ્યારે સુશુતાચર્યે કહે છે કે જો રસના છ બુદ્ધિ વિપાકો પણ બને અને તેનાં દર્શનો આપતાં આખરે જે વિપાક છે એમ પોતનો મત બહાવે છે. એથી એ કાળમાં વિપાકની બાબતમાં ઘણાં મતમતાંતરો છતાં એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. આમ છતાં વિપાક ત્રણ બળના માનવા એ વધુ અનુસંગિક હોય છે; કારણકે ખાટો પદાર્થોનો વિપાક ખાટો થાય છે, એમ આપણે તેની શરીર

પરની અસરથી બાણી શકીએ છીએ. એટલે ત્રીજા મત્તવિપાકને માન્ય રાખવો જ જોઈએ. ઔષધિશાસ્ત્રે એટલા ખાટો કહ્યું છે કે :

દૂરો, તીષ્ણ અને કટવો એ રસોના વિપાક મોટેભાગે તીષ્ણ જ થાય છે. એનો અર્થ એમ પણ ખરો કે કોઈ વખત દ્રવ્યમાં રસ પળવાન હોય ત્યારે પોતાના જેવો એટલે દૂરો અને કટવો વિપાક પણ કરે ખરો. આ વાત આજે પ્રતિષ્ઠા મા અનુસંગ કરીને કહી શકાય.

મધુર રસને વિપાક મધુર જ કહ્યો છે જ્યારે સ્વળખ રસને વિપાક પણ મધુર જ માન્યો છે. જ્યારે અમ્લ (ખાટો) રસને ખાટો જ વિપાક માન્યો છે.

આમ રસો ને વિપાકમાં જ્યારે ફરક પડે છે, ત્યારે કડવ. અને દૂરો રસનું પરિણામ તીષ્ણ જ આવે એટલે રસોના ગુણ એક બાજુ રહેતાં વિપાકને ગુણ કાશુ પડે છે. આચાર્યો-એ વિપાકના ગુણો વિચાર્યા છે.

મધુર વિપાક થાય તો તે મળમૂત્ર સાફ રાખે, શરીરમાં કફ એટલે બળ વધારે અને વીર્ય પણ વધારે છે. ખાટો વિપાક થાય તો મળમૂત્ર તો સાફ રાખે જ, પણ વીર્ય એટલે શક્તિ કે ધાતુનો નાશ કરે એટલે ક્ષૂબ કરે-ઘટાડે એન. અર્થમાં નાશન કહ્યું છે. ઉપરાંત તે સિત વધારે છે. પેરંતુ જ્યારે પરિણામ તીષ્ણ એટલે વિપાક તીષ્ણ થાય તો તે મળમૂત્રની કળબિચાત કરે, તેમ જ વીર્ય ઘટાડે અને વાયુ ઉત્પન્ન કરે; કેમકે મધુર વિપાક ભારે હોય છે, જ્યારે તીષ્ણ અને ખાટો વિપાક હલકો હોય છે. *

÷ કષ્ટાવકટુતિકાનો વિપાક પ્રાચીન કટુ : ।

અન્તોડમ્લઃ પચ્યતે સ્વાદુમધુરે સ્વળક્ષણા ॥

ચ. મુ. બ. ૨૬-૫૦

* ક્ષુદ્રા કટુવિષ્ણુનો વિપાકો યાતલઃ કટુઃ ।

મધુરઃ સૂર્યવિષ્ણુનો વિપાકઃ કફ ક્ષુદ્રકઃ ॥

× યુઓ ચરક સ. અ. ૨૬ શ્લો. ૬૧-૬૨

÷ યુઓ સુશુત સ. અ. ૪૦ ગણ. ૧૦

દરેક ઔષધિ કે દ્રવ્યના ગુણો બાણ-
વામાં રસ, વિપાક, વીર્ય, પ્રભાવ બધું જ વિચાર-
વાનું રહે છે. સૂંઠ તીખી છે પણ તેનો વિપાક
મધુર થાય છે, એટલે તે વાયુનો નાશ કરે છે.
એ એક જ વસ્તુ બેતાં ઔષધિગુણદોષ પ્રસંગે
આપણે કેટલી ખાત્રી આપવાની છે, તે
જણાઈ આવશે.

વીર્ય

વીર્ય એટલે કુદરતી શક્તિ. એની વ્યાખ્યા
તો આપણે પ્રથમથી જ કરી ગયા છીએ.
મરી, સરસવ અને રાઇ, એ ત્રણ ચીજો
પૈકી કોઈ ચીજનું ચૂણુ કરે અને પછી
સૂંધો-એ બધાં જ તીખાં છે; અને એમાં
એક પ્રકારની ઉગ્ર ગંધ પણ છે. એ બતાવે
છે કે રસમાં એ તીખાં છે, જ્યારે વીર્યમાં
રુચિ છે.

છે. તેમાં જ જ્યારે બેથી કામ ચાલે એમ
લાગ્યું એટલે મુખ્ય બેને સ્વીકાર્યો છે.
અને બીજાઓનો ઉપયોગ પણ યથાસમય
કર્યો છે. તે ઔષધિ ગુણવર્ણન વખતે જણાશે.
સુશ્રુતના વીર્ય વિષેના દાખલાઓ નીચે
મુજબ છે :

(૧) મહાપ્રંચમૂળનો કષાય રસમાં
કડવો છે, આમ છતાં રુચિવિષે હોવાથી તે વાયુને
શમાવે છે. રસમાં કડવો એટલે વિપાક તીખો-
જ થાય. બન્ને વાયુકર્તા હોવા છતાં બન્નેની
શક્તિની ઉપરવટ થઈને વીર્ય પોતાનું કામ
સાધે છે. આપણે આગળ બોધી ગયા છીએ
કે વીર્ય રસ અને વિપાક બન્ને ઉપર દાખ
ધરાવે છે.

(૨) કળથી (કુલ્તવ) રસમાં કષાય
છે અને ડુંગળી (પલાન્ડુ) રસમાં તીખી છે

તેમાં કંઈ નવું હોય તે શેષી કાઢવું બોધ્યું છે. અનુભવમાં ન આવે તે કાઢી પણ નાખવું બોધ્યું છે. આયુર્વેદ પાસે પણ સુંદર પદ્ધતિ છે. માત્ર વૈદ્યોને મહેનત કરવી જરૂરી છે, તો વિજ્ઞાન સાથે આયુર્વેદ સાક્ષી શકે અને એથી જે આગળ વધી જાય તેમ છે.

મલાવન

પ્રભાવનને સ્વીકાર કરવાની જરૂર શ્રીચરકાચાર્યને લાગી એટલે એમણે એની સરસ વ્યાખ્યા કરી છે. જ્યારે તુલ્યરસવાળાં દ્રવ્યો-વૃષ્ટિ અને જ્યની મુક્ક પગરપર રિન્દ્ર ગુણ કરતાં અનુસંધ્યાં ત્યારે નેને વિવિધપ્રત્ય-ચારત્વ દ્રવ્યો કહ્યાં. તેમજ એવાં ખીન્ન દ્રવ્યોના પણ દાખલાઓ આપ્યા છે કે જે તુલ્યરસના હોવા છતાં પણ ગુણમાં વિરુદ્ધ હોય. પણ જેમ આગળ કહ્યું છે તેમ જ, કીર્ણ અને વિષાક ત્રણે સમાન હોય છતાં ગુણમાં ઘણી ઉત્તમતા કે અધિકતા બોવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રમાત્ર માન્યો. શ્રીવણ્ણક પણ ચરકના વાક્યને અક્ષરશઃ અનુસરે છે. તેના દાખલાઓ છે ફણસ અને આંખળા-રસ, કીર્ણ વિપાકમાં સમાન હોવા છતાં ફણસ, અખરસ, કીર્ણ વિપાકનું કાર્ય કરે છે, જ્યારે આંખળાં ત્રણે દેહોને હરે છે, એ તેનો પ્રમાત્ર છે.

પ્રભાવના આવા દાખલાઓ તેની વ્યાખ્યા આપતી વખતે આપણે બોધે જયા છીએ. એ પણ કહેવાઈ ગયું છે કે રસ, કીર્ણ અને વિષાક એ ત્રણેનાં કાર્યને આપરી લઈ પ્રમાત્ર પોતાનું કાર્ય કરી જાય છે.

આયુર્વેદનું દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર આ રીતે અનુગમન ઉપર રચાયેલું હોવા છતાં તેમાં માણસ ઉપરના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો કરીને ચોક્કસ અનુભવ

+ રસદિસાધ્યે યત્કર્મ વિશિષ્ટં તત્ પ્રમાત્રમ્ ।

અ. ૬. ૪-૨૫

* દ્રઢં તુલ્યરસેઽપ્યેવં દ્રવ્યં દ્રવ્યે ગુણાન્તરમ્ ।

વ. ૬. ૩. ૨૬

મેળવવાનો ક્રિયા હોવાથી આજના વિજ્ઞાન કરતાં પણ તે વિશિષ્ટ ગુણવાળું છે. આજના વિજ્ઞાન મુજબ ઘણી જે વખત-ઉંટ, સિંહ, બકર જેવળાને એક લાકડીએ હાંકવાનો ન્યાય દેખાય છે. જેમકે તેલ, ઘી, ખસેને ચરબી મળીને એક ઔષ્ધ તેલ, કે ઘી કેટલીકેટલી ગરમી આપી શકે એ રીતે જ ખસેના ગુણ-દેહોનું સમાન માપ કાઢવામાં આવ્યું છે. આયુર્વેદમાં અનુભવજન્ય ગુણોનો જ સ્વીકાર છે નથી જ્યારે કોને પિત્તશામક બોવામાં આવ્યું અને તેલને વાયુશામક ગુણ કરતું બોવામાં આવ્યું ત્યારે તરત જ પ્રભાવથી અને પરસ્પર ગુણોના પ્રાબલ્યથી તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. એવી જ રીતે મધને વિજ્ઞાનમાં તેમાં વધારે મહેલ સાકરથી કેવળ ઉચ્છૃંતા આપનાર ગણ્યું છે; પરંતુ આયુર્વેદમાં મધને કફદોષનાશક જણાવ્યું છે. આ રીતે પૃથક્કરણથી વસ્તુનાં તત્ત્વો અપણું પ્રત્યક્ષ જણાયાં હોય છતાં મનુષ્યના શરીરમાં ગયા પછી તે બધાનું પરિણામ કેવું આવે છે તે જોવાની પદ્ધતિ તો હજી વિજ્ઞાનને આયુર્વેદ પાસેથી સ્વીકારવી પડશે. જ્યારે આયુર્વેદમાં પ્રમાત્ર અને વિવિધ પ્રત્યચારત્વ શબ્દોથી મનુષ્યના સંચા ઉપર ગયા પછીના દ્રવ્યોના ગુણોષની કિંમત અનુભવથી સહેલાઈથી બઢી શકાય છે. તેની પદ્ધતિની આ એક વિશિષ્ટતા છે.

આયુર્વેદના નિયમો મુજબ આ રહ્યાં તેલ, ઘી, અને મધના દાખલાઓ:-

- સૈલસર્વમૃદ્ધિતિ વાતપિત્તક્લેષપ્રશમનાનિ ભવન્તિ । સૈલમ્-સ્નેહ ઔષ્ણ્યતૌર્યોપપન્નવાત વાતે જયન્તિ સતતે અન્યસ્માનમ્ । વાતો હિ રોક્ષ્યન્તિ-ત્વાષ્ણોપપન્નો વિરુદ્ધગુણો ભવતિ ।

સર્પિઃ-ચક્ર એવમેવ પિત્તં જયન્તિ માધુર્યાત્ સૈત્થાત્ મંદકૌશલવાત્ । પિત્તં હિ અમુરમ્ ઉષ્ણમ્ તીષ્ણમ્ ચ ॥

મધુ-ચ ક્લેષપ્રાણં જયતિ । રોક્ષાત્ તૈષ્ણાત્

ચીકાશ, ઉષ્ણતા અને ગુરુતા એ ગુણો તેલમાં વાધુના રક્ષ, શીત અને લઘુ ગુણોથી વિરુદ્ધ છે. એટલે આ ગુણના પ્રભાવથી તે વાધુને જીતે છે.

તેવી જ રીતે મધુરતા, શીતલ અને મંદ ગુણો હોવાથી ઘી પિત્તને જીતે છે; કેમકે પિત્ત એ મધુર, ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ ગુણવાળું છે. એ એના પ્રભાવ છે; કારણકે દૂધમાં અને ઘીમાં સ્વરૂપ રસો અને વિપાકો હોવા છતાં ઘીના વિકૃત ગુણોનો આ પ્રભાવ સ્વીકારીને તેને પિત્તશામક કહ્યું છે.

એવી જ રીતે કંઠના ચીકણા, મંદ અને ભારે ગુણોના વિકૃત ગુણો રક્ષ, તીક્ષ્ણ રહેલા છે. તેમજ ક્વાથ રસના પ્રાપ્ત્યથી તે મધુર રસના પ્રાપ્ત્યને પણ જીતે છે. આમ વિરુદ્ધ ગુણ અને રસના પ્રભાવથી તે કફદૂર સિદ્ધ થયું છે.* આમ બધાં વિરુદ્ધ ગુણો કે રસો વગેરેનું વધુ પ્રાપ્ત્ય હોય ત્યાં જેનું પ્રાપ્ત્ય વધુ હોય તે અલ્પપ્રજાવાળાને જીતે જ છે. એ સામાન્ય નિયમ અહીં પણ પ્રભાવમાં લાગુ પાડી શકાય છે.

ઉપર કહ્યો તે પ્રભાવ વિનિયમપ્રમાણ કહેવાય છે. એટલે કે તેનું કારણ આખી શકાય છે કે વિરુદ્ધ ગુણો હોવાથી આ દ્રવ્ય આ કાર્ય કરે છે, પણ કેટલીક સ્થિતિમાં અવિનિયમપ્રમાણ પણ સ્વીકારવામાં આવે છે; કારણકે દ્રવ્ય એ કાર્ય તો કરે છે, પણ તેનું કારણ શું તે ખરખર સમજાતું નથી. જેમકે હરડેમાં અમ્લ અને તીખે રસ પણ છે. એટલે નિયમ મુજબ તે પિત્ત અને વાયુ વધારે, પણ આમ છતાં તેમાં રહેલા ખીબ રસો અને ગુણોના અધિ-

કારથી, કે જે વિગતવાર સમજાતા નથી તે હરડે વાયુ પિત્ત તથા કંઠ ગુણો દોષોના વિકારોને હુણે છે. એટલે અંતઃકરને એમ લખવું પડ્યું કે તેના પ્રભાવથી તેણે જે ગુણો ખતાવ્યા તે અમે ખતાવીએ છીએ.*

રસ વગેરેનું આટલું વર્ણન કર્યા પછી જુદાજુદા રસોના ગુણો અને તેનાં દ્રવ્યોના થોડા દાખલા લઈએ.

મધુરરસ માટેલાગે ખંધાને પ્રિય અને માફક આવે છે. ધાતુઓના ખળને વધારે છે, વજન વધારે છે, કંઠને સારો કરે છે, દૂધ વધારે છે, ભારે છે, ચીકણું છે, પિત્ત, વાયુ અને ગેરુને હરે છે; આયુષ્ય વધારે છે, પ્રાણશક્તિ પણ વધારે છે. તેના અતિ સેવનથી ચરબી અને કંઠના વિકારો, અગ્નિમંદતાના મૂત્રવિકારો (મેદ વગેરે) કંઠની ગાંઠો (કેન્સર) વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે.

મધુરનાં દ્રવ્યો : ઘઉં, ઘી, ગોળ, જેઠીમય, વિદારીકંદ, અશ્વગંધા, શાભરું, શતાવરી, દ્રાક્ષ, દૂધ વગેરે.

અમ્લરસ અગ્નિ તેજ કરે, હૃદયને સારો, થોડી ચીકણોવાળો સચ્ચકર, મળ ભેદનાર, હલકો (લઘુ) કંદ અને રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરે, વાયુના અનુખંધને તોડે. તેના અતિ સેવનથી શરીરમાં શિથિલતા આવે. અંધારા અને ચક્રર પણ આવે; ચેળ, રતવા, ફોળ વિરેદક જેવાં દરદો પણ થાય. શરીર પીથું પણ પડે, દાહ અને તાવ પણ આવે છે.

અમ્લરસનાં દ્રવ્યો : આંખલી, લીંણ, ખિબેર, નરંગી, ચાંખળાં, દડમ, છાશ, છીં. કાચી કેરી, કાકું વગેરે.

તથાગ્નિ વખંધને તોડે છે. અગ્નિને તેજ કરે છે. તીક્ષ્ણ ગુણવાળો હોવાથી તે ઉદન

* નિરદગુણમધિષ્ઠે મૂલસાડલ્યં હિ જીવંત ॥

+ પ્રમાણદોષદૂત્ત્વં નિર્દં વત્ત્વ પ્રકાર્યત્ ॥ ૧

અને મેદન પણ કરે છે. વળી સ્નેહન અને સ્વેદન પણ કરે છે તેના અતિ સેવનથી વાતરક્ત વગેરે રક્તદોષો થાય છે. વૃક્ષ-વસ્થા લાભે છે, વાળ ધોળા કરે છે અને પ્રાણશક્તિ ઓછી થાય છે.

ત્રવણશર્ના દ્રવ્યોઃ સંચળ, સિંધાવૃણુ, સાકું મીઠું, સાલખાર વગેરે.

તિષ્ઠ(કડવે) રક્ત લોકે પોતે સ્થિર નથી, છતાં પણ અસ્થિ, કૃમિ, વિષ, કૂટ, મૂર્છા, તાવ, દાહ, પિત્ત અને કફના વિકારોને દૂર કરે છે. શરીરમાં ખીનાશ, ચરખી અને મળમૂત્રમાં શુષ્કતા લાભે છે, એટલે તેને સુકવે છે, કેમકે તેમાં જોષણ ગુણ રહેલો છે. તથા ગુણવાળો છે. કઠો અને સ્થા ગુણ પણ છે. દૂધ અને કંઠ બંનેની શુદ્ધિ કરે છે.

આત સેવનથી ધાતુક્ષય, વાધુના રોગ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે.

તિષ્ઠ(કડવા) રસનાં દ્રવ્યોઃ પરવળ, ગળો, કડું, કઠિયાલુ, લીંબડો, ઉદ્રજન, કઠાછાલ, અતિવિષ વગેરે. (મહાપંચમૂલ) પહાડમૂલ વગેરે.

કટ (તીખા) રસ કોઠ, સોળ અને ત્રણ

એટલે ગડગમકાં વગેરે મટાડે છે. વળી ચીકાસ-ચરખી વગેરેને તોડે છે. જોષણ ગુણ તેમાં પણ છે. વિષધને દૂર કરે, કફને તોડે, અન્નને પચાવે, શરીરના અન્ય ભાગો(સ્રોતો) શુદ્ધતા કરે છે. તેના અતિ સેવનથી ધાતુ અને પ્રણ-શક્તિ નાશ પામે છે. કમ્બર, વાસો વગેરેમાં કુણ્ણ લેવા થાય, મૂર્છા અને કંપ પણ થાય.

કટ(તીખા) રસનાં દ્રવ્યોઃ હાંચ, મરી, ચાંદ, પીપર, પીપરીમૂળ, લસણ, તજ, વવડિંગ, સુસવ, રાઈ વગેરે.

કમ્બ(તૂરા) રસ લાંબે ગુણવાળો છે છતાં વિષ અને કળને પણ હથે છે. દોઢી સુધારે છે. પક કરે છે અને રૂઝ પણ લાભે છે. જીવ ગુણવાળો પણ છે. મેદન શોષણ કરે છે. આમલુ સ્તંભન પણ કરે છે. આમલુને ખૂબ સરસ ગણે છે. અતિ સેવનથી વિષધ, આદરે, કબજિયાત, હૃદયનો રોગ, નબળાઈ, પુરુષ તનમે ક્ષય વગેરે થાય છે.

કમ્બ(તૂરા) રસનાં દ્રવ્યોઃ હિમજ-હરડે, ખહેડા, મધ, સરસડા, જીરુ, કદંબ, ઉંખરો, લોહન, કાચું કોહું, ખજૂર, કેમળ વગેરે.

[પાન નં. ૫૮ ૫૯ ચક્ર]

કેટલેખમાં એક પ્રોફેસર સિસ્તપાલજીના પછાત દિમાયની હતા. એક દિવસ કોલેજીયલમાં તેમની મારફતે કરવાનું વિચાર્યું. એક દરવાને લાવી તેના ઉપર કોઠ ઓઢાવ્યો, આને પ્રોફેસર પહેરતા હતાં તેવાં વસ્ત્રો લગાવ્યાં, માથે હેટ મૂકી અને મૂકે ચોતરવા જતા હતા, એટલામાં જ પ્રોફેસરનું આગમન થતાં બધાને જાણ પડી તેથી જઈ પડ્યું.

પ્રોફેસર સ્થિતિ અવિચલ રાખી બધા. માગ્યો જોયો તે દરત જોયી બિચાર :

‘હીં છે કોઠાઓ, ત્યારે આખરે તમારી માનસિક શક્તિને અવરજી જને એવો શિક્ષક હવે થોડો શક્યો ખરો!’

✱

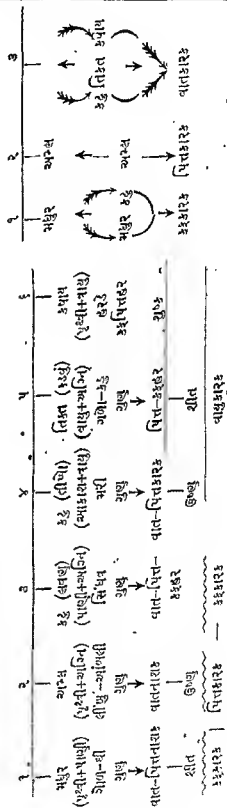
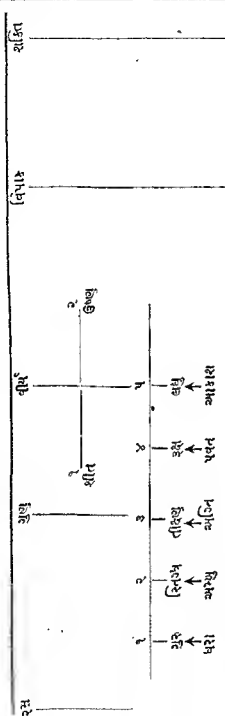
‘જ્યેષ્ઠાઈ પ્રેમની મુશ્કેલીને જઈ ગયા હતા, તે જો તે એમની માનસિક સ્થિતિમાં

યથા મેટા વિસ્તાર થયો હશે.’

‘ના. મુશ્કેલીએ તે એમની વાતોના લંબાણમાં મનનનો વિસ્તાર થયો છે.’

✱

દ્રવ્યોના રસ, ગુણ, વીર્ય અને વિપાક અતાવનાર ક્રોડક

પરમ હિતૈષી પરમાત્મા

શ્રી રામનારાયણ ના. પાઠક

શાશ્વત મર્મજ્ઞાને બોધપ્રદ ને બ્રહ્માને વધુ નમ્ર બતાવનાર દુર્લભસ્વીય સમાયણ ઉપરથી તેવાર થયેલું આ ઉપાખ્યાન બતાવે છે

અસિદ્ધાર્થો નૈવ ક્વચિદપિ સદવાભુતારે
નિવર્તન્ત નિત્ય જગતિ જયિતા સ્ય વિચિત્રાઃ ।
સ વસ્યમીશ ત્વમિતરસુરસાધારણમમૂત
સ્મર સ્મરેધ્યામા નદિ વશિષ્ઠ પવ્ય પરિમિત ॥

દેવ, દાનવ કે મનુષ્ય કોઈની ઉપર જેવા બાણ નિપુણ જતા નથી, એવો જગદિશ્વર કામદેવ આપને સ્થામાન્ય દેવતા ભાષીને હાથવા આગ્રે, તો તે રમૂતિયો નિપુણ બની ગયો ઉદ્ધિયો ઉપર વિજય મેળવનારની ઉપર આક્રમણ કર્યું એ સહેલું નથી

ઉપર કહ્યું તેમ મહાદેવના તપમા ભગ કરાવવ જતા કામદેવ ભગ્નાસાત્ બની ગયો હતો તેવી જ રીતે એકવાર નાન્દમુનિના તપને ભગ કરાવવ જતાં એ પરાજય પામ્યો હતો

સુત્ર ગ્રંથને કાઠે નાન્દમુનિ તપ કરત હત વસત પૂરજાડામા ખાલી ગઈ હતી. આશ્રમના ઉપવનમાં કે વલ કુલ ગઈ હતી મીઠા કંઠે યુવન ભીલ સીએ જ ન કરતી હતી. નારદમુનિ ધ્યનમાં બેઠા હતા પદ્માસન પડ્યું હતું શરીર ટહુક હતું દષ્ટિ નાક ઉપર કરી હતી. મન અને ઉદ્ધિયોને લોભ પનારી કામદેવની રોન નાન્દ મુનિનું ધ્યન ચલિત ન કરી શકી ધ્યનમાંથી બીકીને નરદ મુનિ પાછો પહેરે પડે શના આશ્રમમાં પર્યટન કરવા નીકળ્યા આશ્રમવાસી વિધાર્થીઓ, નાથિપત્નીએ, નાથિકુમારો-સૈએ સ્નાનવસ્તુ સ્વાગત કર્યું આશ્રમને આગળે વટવૃક્ષની છાયામાં સૌ બે ઘડી બેઠા

કંઈક બોલ્યા પાનાર માતાની જેમ ઈશ્વર પછુ ભજોના હંડવનુ આરોગ્ય સાચવે છે મનની નિર્ભ- બતાવી કે શક્તિક અભિમાનને વશ થવાથી ભક્ત બને અને તેવી વાછના કરે, પણ પ્રશ્ન તો ભક્ત કાગે કે પથ્ય ને હિતકર હોય તેજ કરે છે ઈશ્વરના ભક્ત નારદ પછુ કેવી રીતે પથ બધ્યા ને અતિ એમલે કેવી રીતે સાચા રાહ મેળવ્યા તે, માનસ

નાન્દમુનિએ નાથિને ઉદેશીને કહ્યું

‘બહુ વિચાર કરતા મને લાગે છે કે આશ્રમ સ્વીકારનાર એક કી વસતુ બોધે’

‘અમરે અતુલવજ્રહો છે’ નાથિએલ્યા- ‘અમને તે કુમર અને માતા સૈ ઉપયોગી નીવડે છે જૈ શળા, હોમશળા, અતિથિ સહાર, સર્વકાર્યમાં નેમની સહાય ઉપયુક્ત નીવડે છે’

‘એ મેં હ છે, અમ છે’ નાન્દમુનિ જર. ઉ-ચ સ્વરે બેલ્ય ‘એને કાંઈ આશ્રમના કાર્યને વિસ્તાર વધતો હશે પણ તેજ વધતું નથી’

‘આપ તો મહામુનિ છે આપના આદર્શથી અમે બહુ દૂર છીએ’ નાથિ હાથ બેઠી બેલ્યા નાન્દે કેટલોક સમય સુધી ઉદ્ધિયમન, મને નિશ્ચય, બ્રહ્મચર્ય વગેરે બળતો ઉપર પ્રવચન કર્યું ત્યાંથી વિદાય લઈ બીજા આશ્રમે ગયા ત્યાં પણ એ જ પ્રમાણે ચર્ચા અને પ્રવચન ચલ્યાં મોડી રાતે નાન્દમુનિ પોતાને આશ્રમે પાછ ફરત હત, તે વખતે રસ્ત માં ભગવાન સમા મલ્યા

અચ નક પ્રભુના દર્શન થતા નારદજી સ્તબ્ધ બન્યા, પણ સદે લક્ષ્મીજીને જોતાં પ્રભુને પ્રભુ મન કયા, માત્ર ઔપચારિક રીતે કુશળ સમાચાર પૂછ્ય ભગવાનને લારિ આશ્ચર્ય થયું સમે મળતા જ રનેહ-દર્શન બની ભક્તિભાવથી સાદાગ નમસ્કાર કરનાર

લક્ષ્મીનારાય નારદ આજે આમ અઠકડા સાથી
ખન્યા હશે ? પ્રભુ વિસ્મિત છે એટલામાં
નારદ બોલ્યા :

‘આ જ તો કામદેવનું સૈન્ય ચઢી આવ્યું
હતું મહારાજ !’

‘કેની ઉપર ?’

‘આપના આ સેવક ઉપર.’ નારદ
હસીને બોલ્યા : ‘પણ જેમ મહાદેવે એને પાક
ભણાવ્યો તેમ આજે ય ખન્યું. ક્યાનમાં બેઠો
હતો ત્યાં કાચલ ટણ્ડી, કુંસુમની સુગંધ
પંસરી, અપ્સરાઓનાં નૃત્યગાન સાંભ-
ળાવા લાગ્યાં.’

‘હા, પછી ?’ ભગવાને વાતમાં રસ
દેખાડ્યો.

‘પછી શું ? કામદેવનો ખાપ આવે તો ય
આપનો આ સક્ત હારે ?’

‘કામદેવના ખાપથી તો હારે.’ ભગવાન
હસીને બોલ્યા.

‘તમે પૂરી વાત તો સાંભળો.’

‘કહો.’

‘ખસ પછી આપણું તો ક્યાન અખંડ-
પણું ચાલ્યું. બે ઘડીને બદલે ચાર ઘડી
ચાલ્યું.’

‘અન્યવાદ, તમારા જેવા જિતેન્દ્રિય ભક્તો-
થી હું શોણું છું. વળી તમને બિચારો કામદેવ
શું કરી શકે ? તમારા જેવા ભક્તના સ્મરણથી
મૃત્યુલોકના માનવીઓના મોહમદ નાશ
પામે છે.’

તુમ્હે સુમિત તે મિટહિ મોહ માર મદ માન ॥

એટલું જ નહીં પણ-

સુસુ મુનિ મોહ હોઈ મન લોકે ।

શન વિરાગ હૃદય નહિ જાકે ॥

મમ્મચરજ વ્રતરત મતિ ધીરા ।

તુમ્હરિ કિ કર્હ મનોભવ પીરા ॥

તે શુનિ સંભળો. જેના હૃદયમાં જ્ઞાન

અને પ્રેરણા ન હોય એને મોહ ઉત્પન્ન થાય

છે. આપના જેવા પ્રભુચર્યવ્રતમાં રત રહેનારા
ચૈર્યવાન મુનિશ્રીને કામદેવ બિચારો કેમ
પીડા કરી શકે ?’

વિશ્વભાગવાને આમ કહ્યું એટલે-

નારદ કૃષ્ણ સહિત અભિમાના ।

કૃષ્ણા તુમ્હાર સકલ ભગવાના ॥

નારદજીએ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું કે
‘મહારાજ ! એ ખપું આપની કૃપાનું ફળ છે.’

આમ કહી પ્રણામ કરીને નારદજી બીજા
આશ્રમ તરફ વળ્યા. નારદજીને તો આશ્રમો
અને નગરો, જંગલ અને વસ્તી સર્વ સમાન
હતું. મનુષ્યલોક, દેવલોક, ત્યજુરલોક, સર્વ
રક્ષણે એમનો પ્રવેશ હતો. સર્વ સ્થળે તેઓ
પરિભ્રમણ કરતા હતા. આશ્રમો અને ઉપ-
વનો છાડીને નારદજી નગરો તરફ ભ્રમણ
કરવા નીકળ્યા.

આ ખાણુ ભગવાને વિચાર કર્યો કે
નારદજીનું અભિમાન ઉતારવું કોઈએ.
ખાણકને તાવ અને આંધકી આવે ત્યારે
માતાને ચિંતા થાય તેવી ચિંતા પ્રભુને
પોતાના પરમ ભક્ત વિષે થવા લાગી. સદા
નીરાગી અંતઃકરણવાળો નારદજીના હૃદયમાં
અભિમાનનું કોર વધેલું કોઈ તેનો ઉપચાર
કરવા ભક્તહિતેષી ભગવાન તત્પર ખન્યા.

નારદમુનિ ચાલ્યા બધે છે. ‘નારાયણ,
નારાયણ’નો ખાપ જપતા બધે છે. મનમાં
પોતાના તથાનો જર્વ ક્યાંય માતો નથી. જે
કોઈ ખાણુસ સામે મળે તેની સામે તુચ્છકાર-
ભરી તીરછી નજર કરતા બધે છે.

સૂરે સંભળાયા. નગરના રસ્તા સ્વયં અને પહોળા હતા. રસ્તા ઉપર પાણી છંટાયા હતાં. સ્ત્રી-પુરુષ, બાળકો, સૌ સુઠર વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી ફરતા હતાં. ઘોડા, હાથી, રથ, સુખપાલમાં શણગાર સજીને શ્રીમંતો, સરદારો, રાજ્યશુભો ફરતા હતા. એ ઉપરથી નગરની સંસ્કૃત્તિને જ્યાં આપતો હતો. યોદ્ધોએ હથિયાર સજીને ચોર-ચોરે, દરવાજા-દોહીએ ઊભા હતા. અમરાપુરી કાંખી પડે એવી શાલા ને સંપત્તિ નગરમાં નજરે પડતી હતી.

જેતાવિંત નારદમુનિ આભા જની ગયા. એમણે ઇંદ્રપુરી, બ્રહ્માપુરી અને વૈકુંઠપુરી દીકી હતી, પણ આવી શેભા જોઈ ન હતી. સામે મળતા માણસોને પૂછવાનો વિચાર થાય, પણ પૂછવાની હિંમત ચાલતી નથી. આખરે એક જણને પૂછ્યું :

‘આ કઈ નગરી ભાઈ?’

‘માયાપુરી મહારાજ.’

‘આને કાંઈ ઉત્સવ છે?’

‘રાજકુમારી માયાવતીનો સ્વયંવર થવાનો છે.’

‘માયાકુંવરી?’ નારદજીથી અચકાતા બોલી જવાયું.

‘હા હા, મહારાજ. માયાકુમારી, જુઓ, આ સામે સુખપાલમાં ખેસીને જાય છે.’

‘કયે રસ્તેથી જશે? મંડપમાં કયારે આવશે?’

‘સ્વયંવરના મંડપમાં તો પાછલે પહોંચે પધારશે. સાંજનું મૂરત છે, પણ કુંવરીએ આજલ નથી રાખતા. તમે પેલી તરફ જઈને ઊભા રહે તો જોવા મળશે.’

‘એમ કે?’ કહેતા નારદજી ઉતાવળા આગળ-ચારે રસ્તા એકઠા થતા હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.

કુમારી માયાવતીને જોયાં તેવા જ નારદજી

મુગ્ધ જની ગયા. બાણે દેહની સુધસુધ ન રહી. મનની દહતા, વર્ષેનો સંયમ, બાણે એક દિવસમાં ગળી ગયાં. સ્વયંવરમાં યાવતીને પરાણું તો હું જ પરાણું, એમ મનથી નક્કી કરીને સામે એક મંદિર હતું તેમાં પહોંચ્યા. મંદિરને આંટાએ આસન લગાવીને ભગવાનનું ધ્યાન થયું. ઘેડીવાર-માં ભગવાન પ્રસન્ન થયા. ‘માયો મુનિરાજ, જે માગ્યું હોય તે માગો.’

નારદજીએ આંખો બંધ રાખીને માગ્યું : ‘મહારાજ, મને એવું રૂપ આપો કે સ્વયંવરમાં કુંવરી મને વરમાળા પહેરાવે. મારે બીજું કંઈ નથી જોઈતું. આપના જેવું રૂપ મને આપો.’

વિષ્ણુ ભગવાન બોલ્યા :

એહિ વિધિ હોહિ મમહિત નારદ મુનહુ દુન્ધાર
હોદે હમ કવ ન આન કયુ ભવન ન મુષા હમાર ।

કુંવર મો રૂપ બ્યક્ત રોગી ।

વેદ ન દેવ મુનહુ મુનિ જોગી ॥

एहि विधि हित दुन्दार मे दय ।

कहि भक्त कंतहिर प्रभु मयक ॥

હે નારદ! ને રીતે તમારું કથ્યાણ માવ તેમ હું કરીશ. મોરો માણસ અધીરો મરને મતમાનું બેસડે માર્યું છે, પણ ખરો હિતૈષી વેદ તે આપેના નથી; પણ ને ઔપચિયો રાત્ર મટી જાય તે આપે છે. તે જ પ્રમાણે તમારું પરમ હિત મરો એમ હું કરીશ.

આંટાં કહીને પ્રભુ અંતર્ધાન થઈ ગયા. ભગવાને એવી માયા રચી કે નારદજી મોં વાંદરા જેવું જની ગયું, પંજુ એમાં ખૂબી એવી કરી કે એ રૂપ પેલી કુંવરી સિવાય કોઈને ન દેખાય.

નારદજી તો રાજ થતાથતા સ્વયંવર-મંડપમાં આવ્યા. ખપેરના ખાર નહોતા; વાઝ્યા ત્યાં એવીને એક મેટા મિંદાસન ઉપર સૂકી પડ્યા. આગળ છતી કહીને ઊઠા. મોટામોટા રાજાઓ આવ્યા. માયા-

વતીના પિતા આવ્યા, પણ પોતે ઊભા ન થયા. આજો મંડપ ચિકાર સરાઈ ગયો.

સમય થતાં ઠંકા-નિશાન, ઢોલ-ત્રાંસાં, શરણાઈ એના નાદ ગાજી ઊઠ્યા અને રાજકુમારી માયાવતી સોળ શણગાર સજ્જને સ્વયંવર-મંડપમાં દાખલ થઈ. સાથે જે દાસીઓ ખંજે ખાજી ચાલી આવે છે. દરેક રાજનાં વખાણ કરતી એક સખી આગળ ચાલે છે. નારદમુનિ ડોક લંખાવીને ખેઠા છે. ચેતાના જ કંઠમાં વરમાળા આરાપવાની છે એની તેમને ખાતરી હતી. સાક્ષાત્ વિષ્ણુ લગવાનું રૂપ ધારણ કરેલ વરને મૂકીને બીજે રાજકુમારી નહિ જ બંધ એવી એમને ખાતરી હતી.

પણ ત્યાં તો રાજકુવરી પસાર થઈ ગઈ. અને છોક છેડે ખેઠેલા રાજના ગણમાં વરમાળા પહેરાવી. નારદજી પોતે આંગળની હરણમાં પ્રથમ ખેઠા હતા એટલે ચહેરા ચોળખાયો નહીં, પણ કોઈ સાધારણ રાજને કુનડીએ પસંદ ક્યાં અને બીજા સુન્દર અને મોટા રાજએ મંડી ગયા એવી હવા ફેલાઈ ગઈ. ફરી નેખતો ગાજી અને મંડપ ઊભો થયો.

નારદજી તો રીસલયાં સિંહાસનેથી ઊઠ્યા. રાજજોની પીડમાંથી માર્ગ કરતા ગઠાર નીકળવાના હરવાજેથી નીકળી શીધો પૈકું ઠપ્પુનીને લગમણો માર્ગ પકડ્યો.

રાસલયાં હોજ્યા બંધ છે ત્યાં એક પાવ આવી. તરસ ખૂળ લાગેલી પણ પાણી સીંચવાતું કશું સાધન ન હતું. પગથિયાં જણાં હતાં. હિતવશ જેટલી ધીરજ કે શાંતિ ન હતી. એમાં લગવાનને કરવું તે પાણીમાં ડોડાયા. નજર કરતાં તો પ્રતિબિંબ પડ્યું. અચીન્નામાં દેખાય એવું આજુબુજુ રૂપ દેખાયું. અસલ વાંદરા જેવું જ મોઢું! બોતાંવેત નારદજીને પગથી માથા સુધી રીસ ચડી ગઈ. મારું અપમાન કયું. વિષ્ણુએ લગવાન

થઈને મારી મશ્કરી કરી, ખસ એનો બદલો લઉં. ધૂંવાંધૂવાં થતા હોમે રસ્તે બંધ ચાલ્યા.

એમાં સામેથી વિષ્ણુ લગવાનને આવતા દીઠા. એક ખાજી લક્ષ્મીજી અને બીજી ખાજી પેલી રાજકુમારી માયાવતી ચાલી આવે છે. બોતાં તો નારદને મિબંબ હાથ ન રહ્યો. એમનો ક્રોધ સાતમે આસમાને ચઢી ગયો. આમ તો નારદજી પ્રભુના મોટા લડા હતા, પણ મનમાં છિડેછિડે ક્યાંક ઈર્ષા છુપાઈ રહી હતી તે તક મળતાં ખઠાર નીકળી પડી. નારદ, વિષ્ણુ લગવાનને જેમ કાવે તેમ કહેવા લાગ્યા :

‘પર સંપદા સંકટ નહીં દેહી ।

તુમ્હરે ફરિપા કમટ વિશેષી ॥

મયન સિધુ રહિ ચૌરાયદ્ ॥

સુરન્દ પ્રેરી વિપાન કયાયદ્ ॥

અકુર કુરા, વિષ સંકરહિ, આપુ રમા મનિ નાઈ ।

સ્વારથ સાચક કુટિલ તુમ્હ સદા કમટ વ્યવહાર ॥

‘પરમ સ્વતંત્ર નં સિરપર કોઈ ।

ભાવદ મનહિ કરહુ તુમ્હ સોઈ ॥

‘મહેદિ મંદ મંદેદિ મલ કરદ્ ॥

વિરામય હરથ ન હિય કમ્હુ ધરદ્ ॥

બીબતું સાકં તમે લેઈ શક્તા નથી. તમારા મનમાં ઈર્ષા અને કષ્ટ લયાં છે. કોઈની ચડતી લેઈને તમારી આંખમાં ડેર આવે છે.

સસુદ્રમંથન વખતે તમે શંકરને ચડાવ્યા, દેવતાઓની આરક્ષા મહાદેવને હેર પિપરાવ્યું. સસુદ્રમાંથી નીકળેલી આલેની વહેચણી તમે મનમાની રીતે કરી. દેવોને ફોસલાવી એમને મહિસા આપી, શંકરને હેર આપ્યું અને લક્ષ્મીજી જેવી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી અને દોસ્તભણિ પોતે રાખી લીધાં. તમે સ્વાર્થસાધુ, કુટિલ અને મહાકષ્ટી છો. તમારો વહેવાર સદાય છળથી ભરેલો હોય છે.

તમે સ્વપ્નકંઈ થઈ ગયા છો. તમને કોઈ કહેનાર નથી. તમારા મનમાં જે કીલ લાગે તે કરો છો. સ્વપ્નને ખસાવ અને ખરાબને સાકં દેશો છો. છતાં તમારા મનમાં કોઈ આંશક લાગતો નથી.

ઊઠેંકિ ઊઠેંકિ પરિવેદુ સય કાહુ .

મતિ અસંક મન સદા ડગુહુ ॥

કરમ સુમાસુમ તુમ્હરિ ન કાયા .

અવલગિ તુમ્હરિ ન કાહુ સાધા ॥

તમે ઠગવિદ્યા કરીને આખી દુનિયાને છેતરી છે. સૌનાં મન પેટમાં પેટીને ભાસી લીધાં છે અને પોતે બહુ કશું ભણતા ન હોય એમ અભિપ્રાય અને આનંદમાં નહોં છો. તમારે મન સ્વર્ગ-પરાણ બંધુંં સરખું ન છે. આજ સુધી તમને સીધા કરવાનું કોઈ મહત્ત્વ નથી.

મહે મનન ગ્રમ જાપન કીન્હા .

પાવદુગે ફલ માપન કીન્હા ॥

વચેહિ મોહિ જગનિયરિ વેહા .

સો તન ઘરુદુ સાત મય દ્યા ॥

આજ તમે સાચે ધર આવ્યા છો. તમને ખરો પુત્ર બેટપો છે એમ ભણાવે. આજ તમને તમારી કર્મણીનું પુત્ર કળ મળ્યો. ને મનુષ્યરૂપથી મને છેતરીને આ કન્યાને પડાવો લીધો છે, એવું શરીર તમે પ્રજ્ઞા કર્યો નહીંને ધારણ કરો એવો મારો શાપ છે.

કવિ માહુતિ તુમ્હ કીન્હ દ્યારી .

કરિહરિ કીસ સદાય તુમ્હારી ॥

મમ અપકાર કીન્હ તુમ્હ મારી .

ગારિ વિરહ તુમ્હ હોમ દુસારી ॥

તમે મારું મોહું નાંદરા જેવું બનાવો શીખું મારે તમારે હમેશાં એ મોં બેળાં પટે માટે તમારી આસ-પાસ સદાયક વાંદરા ન મળશે. મને સ્વપ્નમાં આ સ્વરૂપવાન શ્રી મેલવવાની ઊંચ કમ્પા હતી. તમે મારી એ કમ્પાઆટે આવ્યા અને મને આનંદ થયો, તેથી તમને પણ પત્નીને વિદાય થશે અને સ્ત્રીની પાછળ વનવન રહતા ફરશે એવો મારો શાપ છે.

સાપ સીતપરિ હરણિ દિય

પ્રમુ વદુ વિનતિ કીન્હ .

નિજ માયા કે પ્રલતા

કરવિ કૃપાનિધિ કીન્હ ॥

વિષ્ણુસગવાને નારદજી સામે હાથ બોઝ્યા. નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે ‘મુનિશર્જા મારું કરો. તમારો શાપ હું મારો ચડાવું છું.’ આ

કહેવાની સાથે જ પે.તાની માયા સંકેતી લીધી.

નારદજી સુએ તો લક્ષ્મી કે પેલી રાજ-કન્યા કોઈ ન મળે. એકદમ નારદજીની આંખ ઊઘડી ગઈ. સગવાનના પગ પકડી લીધા. અભિમાન ઊતરતા મોહ ટળ્યો. અને હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપની લાગણી ઊભરી આવી. આખે માં આંસુ ઊભરાયા: ‘મહારાજ! હમા કરો. લક્ષ્મીની લાજ આપને હાથ હોય છે. મારી દીનજનની રક્ષા કરો.’

પ્રભુએ નારદમુનિના મસ્તક ઉપર હાથ મૂક્યો અને પોતે અતર્ધાન થયા.

બીજા યુગમાં સગવાનને મનુષ્ય સ્વપ્નાર લઈને પૃથ્વી ઉપર આવવું પડ્યું. પંચવટીથી પંપા સરોવર સુધી સીતાના વિદાયદુઃખથી રહતા ગમ વનવન ફરતા હતા ત્યારે નારદજી સામે મળ્યા.

એ વખતે મમતાપૂર્વક નારદજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘પ્રભુ! આપે મારું વાંદરા જેવું મુખ શા માટે બનાવેલું એ મને હજી સમજાનું નથી.’ સગવાન રામચંદ્રજીએ ઉત્તર આપ્યો: ‘મુનિવર તમે જ વિચાર કરો, કોઈ અશાન બાળક આગમાં હાથ નાખ્યો. જાય તો શા તેમ કરવા દેશે? બાળકનો હાથ પકડી તેને ગોદમાં ઉઠાવી દર મૂકી દેશે. બાળક રહ્યા લાગશે, માને લાતો મારશે, માતાના બાળકો ચરે, તોપણ એ બાળકને આગમાં પડતું બચાવશે. હું પણ લાકોની રક્ષા માતાની પેઠે જ કરું છું. મને ખબર હતી કે તમે રીસ ચઢાવીને ભારે શાપ આપશે. તમારા કટલાણુ અર્થે એ શાપ વહોરી લઈને મેં તમને બચાવ્યા. આજે આ વિરહદુઃખમાં એ લાકોનું હિત કર્યોને સંતોષ હું બોગવી રહ્યો છું.’

નારદજીએ પ્રણામ કર્યો અને તેઓ પ્રભુનાં સુણગાન ગાતા વિદાય થયા.

ખતાવે, તે જો કેવળ પ્રમ હોય તો વાત જુદી. પરંતુ યોગમાર્ગથી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શાસ્ત્રકારોએ તેમ જ સત્પુરુષોએ જે વાતો પ્રત્યક્ષ હીકી છે, તેનો, આપણામાં પ્રત્યક્ષ જોવાનું સમાર્થ્ય આવે ત્યાંસુધી શ્રદ્ધાના સાધનથી અનુભવ લેવો એમાં કશું અશુભગતું નથી. સારું તરતાં આવડે ત્યાંસુધી તુંખડાં પર ખેસીને તરવામાં શું અયોગ્ય છે ? જ્યારે તરતાં આવડી જાય ત્યારે દેખીતી રીતે જ સહુ કોઈ તુંખડાંનો ત્યાગ કરે છે. તેવી જ રીતે પારલૌકિક પ્રત્યક્ષના અનુભવ થવા લાગે, ત્યારપછી શ્રદ્ધાનું મહત્ત્વ રહેતું નથી, પણ ત્યાંસુધી તો તે આવશ્યક છે.

જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધા એ એક ગરીબાઈ-નું-પણ પ્રમાણિકતાનું-લક્ષણ છે. જે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર છે, અગર તો જેઓ તેની જ કૃપાથી સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ થયેલા છે, અને જેનાથી તેમને બધી વાતો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમને-જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાંના તે ધનાઢયોને-તે લક્ષાધી-શીને-તે કાલ્યાણીશીને શ્રદ્ધાની કશી પણ હિંમત નથી. જેની પાસે રોકડા પૈસા છે, તેને; ઉધારીનું શું કામ છે ? આંટ, હેડિટ, પ્રોમિસરી નોટ ઉત્પાદિ સાધનો જેમની પાસે રોકડા પૈસા નથી, તેમને માટે છે. પારલૌકિક જ્ઞાનના રોકડા પૈસા જેમની પાસે જોઈએ તેટલા છે, તેમને શ્રદ્ધાની ઉધારીની કદી પણ જરૂર પડતી નથી. પરંતુ આપણે માનવપ્રાણી તો જ્ઞાનના આ ક્ષેત્રમાં કેવળ લિખારી જ જન્મ્યા છીએ. આપણા જ્ઞાનધનનું લાંઠાળ ખડુ થોડું છે. આપણાં સત્કર્મોને પરિણામે જેમજેમ આપણી ઉત્ક્રાંતિ થતી જશે તેમ-તેમ આપણું જ્ઞાનધન વિપુલ થશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ એવી પાત્રતા આપણામાં લાગવા માટે, અને ત્યાંસુધી આપણે વ્યવહાર ચલાવવા માટે શ્રદ્ધાની આંટ પર આપણી ગરીબ દુકાન ચલાવવી જોઈએ. પરમેશ્વર

મનુષ્યને ફક્ત પાંચ જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આપેલી છે. પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનાર્જનમાં સાધનભૂત એવી એક છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય મનુષ્યપ્રાણી પોતાને માટે નિર્માણ કરી લે છે, અને આ છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય તે શ્રદ્ધા છે. જ્યાં પાંચ ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન અટકે છે, ત્યાં શ્રદ્ધાથી મળનાર જ્ઞાનની શરૂઆત થાય છે.

આવા પ્રકારનું જ્ઞાનેન્દ્રિયનું શ્રદ્ધારૂપી છઠ્ઠું દ્વાર જેમના અંતઃકરણમાં ઊધકું છે, તેમને આગળનો આધ્યાત્મિક માર્ગ ખુલ્લો જ સુગમ થાય છે. મનને એકવાર શ્રદ્ધાની ટેવ પડે, પછી તેને કોઈ પ્રણ વાત સહેજે સાધ્ય થઈ શકે છે. આ શ્રદ્ધાની યોગ્યતા ભગવદ્ગીતામાં એક ઠેકાણે વર્ણવેલી છે. 'યો યદ્દુઃ સ એવ સઃ' આ ચરણમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે, કે જે જેવી શ્રદ્ધા રાખશે, તેવો તે થશે. ઈશ્વરે આપણને આપેલું આ 'મહત્ત્વનું' સાધન ક'ઈ જેલું તેલું' નથી. અધ્ધશ્રદ્ધા અહિંતકારક છે, એમાં શંકા નથી. પરંતુ ભગવદ્ગીતાના સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ, એવી જે ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા કહેલી છે, તે પૈકી જેને સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા કહી શકાય તેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી મનુષ્યના મન પર-અને તેનાથી તેવી ઉત્ક્રાંતિ પર-અત્યંત સારાં પરિણામ થાય છે. સામાન્ય લૌકિક વ્યવહારમાં સંશયથી કેવા ફાયદા થાય છે, એ વાત ઉપર કહેવામાં આવી છે. પરંતુ જો કે લૌકિક વ્યવહારમાં એવા ફાયદા થાય તેમજ એકંદર રીતે સંશય એ મનની અત્યંત ક્ષુદ્ર વૃત્તિ જ છે. સંશય અને શ્રદ્ધા એ બંને મનોવૃત્તિઓની અધ્યાત્મ વ્યવહારમાં તુલના કરીએ, તો એવું દેખાઈ આવે કે, કે સંશય એ મનની અત્યંત નીચ વૃત્તિ છે અને શ્રદ્ધા એ મનની અત્યંત ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત વૃત્તિ છે. સંશય તો કોઈ પણ અધમ વૃત્તિને.

મનુષ્ય કરી શકે, પરંતુ શ્રદ્ધા ગાંધી એ વાત એક પણ અનુભવ અને જાણે પ્રતિનંદી કરી દેય એવાને હાથે ધની શક્ય નથી મશય એટલે જ્ઞાનનો અભાવ અને શ્રદ્ધા એટલે ભવિષ્યની અગાઉથી ખતરી જેવી રીતે કેઈ પણ મનુષ્ય સશય ઉઠાવી શકે, તેવી જ રીતે કેઈ વાત પ્રત્યક્ષ બોલ્યા પછી તેના પર વિશ્વાસ રાખવું નું કામ કેઈ પણ કરી શકે પ્રત્યક્ષ પર વિશ્વાસ રાખવો એમા મોટે ભાગે નથી. એ બિલકુલ સીધી સાદી વાત છે પરંતુ એ વાત પ્રત્યક્ષ નથી, તેને વિશે સશય ન ગણતા, તેને વિશે દૃઢ વિશ્વાસ ગણવો, એ માટે મનના એક અંશના ધૈર્યની જરૂર પડે છે બીકણ, દુઃખાનનનો કે સશયી વૃત્તિને મનુષ્ય કેઈ પણ અપ્રત્યક્ષ અજ્ઞાત વત પર એકદમ વિશ્વાસ રાખતો નથી પરંતુ ધીર, ગર્વીર, સાત્વિક અને ઉદાત મને વૃત્તિને માણસ સંકેત વિના અપ્રત્યક્ષ અને અજ્ઞાત વસ્તુઓ પર પણ વિશ્વાસ ગણે છે.

આ વિશ્વાસ-આ શ્રદ્ધા-જેમનામું કુદરતી છે, તે ખરેખર પુરુષશાળી અને ભાગ્યશાળી છે પરંતુ સ્વભાવતઃ જેમનું મન શ્રદ્ધાપુરુષ નથી, તેઓ પેતાના મનમા અન્ય સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન કરી જ ન શકે એવું નથી. પરમેશ્વર, પુનર્જન્મ, સત્કર્મના સંતપ્તિશુભ, શ્રદ્ધાથી ઉત્પાદિ વાતો પર વિશ્વાસ રાખવો તેમને મટે કઠિન નથી. જેણે કદી કેઈને ભત્રીયા નથી, પોતાને ભત્રીયાવાનું જેમને વિશેષ કારણ નથી અને જેઓ સદા એક ધર્મથી અને નિયમે પ્રમથ પર્તે છે, તેમના પર અને તેમન શમ્ભો પર શ્રદ્ધા રાખવામાં શે વાધો છે? આ જાતનો વિવેક કરવ શી અપણી શ્રદ્ધા આખણે વપારી શકીએ છીએ આખણે સશય વધારતા બેસીએ તો શ્રેયશ્ય વધે છે, અને શ્રદ્ધા વધારીએ, તો શ્રદ્ધા વધે છે આખણે જેવું વાલીએ તેવું

છીએ, એ સુદ્ધિનો નિયમ બે કડકો ને પાડે અપણે સશય જરૂર આવે છે, તો આપણું અતઃકર્ણરૂપી ક્ષેત્રમાં સરાય અને શ્રદ્ધાની વાણી કંઈથી શે કાપડે ૨ જેવી શ્રદ્ધા ગાંધીએ તેવું થવ નો ધર્મ બે સુદ્ધિમાં છે, તે સુદ્ધિમાં આપણે શ્રદ્ધા ને ખલે સશયનો આગળ ૨ ખીએ, તો કલ્પવૃક્ષના શક નીચે ઉપવાસી મના ૨ ને આપણી વચે શે ફરક છે?

મહાશ્વરદવાનમઃ યશાયત્મા વિનમ્યતિ ।

નય કોઠોદિતિ ન પરો ન મુર્ધ સઘયામન ॥

અશ્વરદવા પુરુષા ધમત્વાસ્ય પરતપ ॥

અપ્રાય માં નિવત્તે મૃત્યુસંભારતમનિ ॥

અશ્વરદવા હૃતે દત્ત લગ્નસ્ત્વ હૃતે ન મત્ ॥

મ્મત્સિચુચ્યતે પાય ન ન તત્રવ ના ર્હ ॥

આ ભગવદ-ઉક્તિમાં સશયવૃત્તિના અને અશ્રદ્ધાના અતિ ભયકર પરિણામો વર્ણવેલા છે અધ્યત્મ વિષયક પ્રશ્નની ખખતમાં અશ્રદ્ધા ગાંધવ ને ક્ષીયે તે માં લૈકિક ફળો તો શુભ થે છે જ, પરંતુ એકિં સુખનો પણ તેથી નાશ થાય છે 'માર્ગે કોઠોદિતિ ન પર', 'નિવત્તે મૃત્યુસંભારતમનિ' 'ન ન તત્રવ નો ર્હ' આ વચને માં પૃષ્ઠી અને વ્યર્ગ બંને ઉકાળેન સુખને નશ વતો હોવ ને ઉલ્લેખ છે તેથી અવા ભયકર પરિણામો જેમાંથી ઉત્પન્ન થય છે, તે સશયી વૃત્તિને ત્યાગ કરીને શસ્ત્રબચને પર અને સુદ્ધિધર્મો પર વિશ્વાસ રાખવો એ જ શ્રેયસ્ક છે.

પરંતુ સશય ઉડીને શ્રદ્ધા ગણે, એવું કાઈ અનેકવં કહે તે પણ મનની વૃત્તિ એકદમજ ક્ષતિજતી નથી. મન ઉમેશ ઉત્કાંતિતત્ત્વ પર ચાલે છે તે મન મૂળમાં જ નશયી વૃત્તિનું હોય તે જગતમાન સત્ય મિદાતો વિશે મનમાં જ્યરેજ્યરે સશય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારેત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમ ચુના

વિચારથી તેને તરત દબાવી દેવો જોઈએ. મનને એવી ટેવ પડતાં સંશય ઉત્પન્ન થવાની ક્રિયા ખંધ પડતી જશે. આટલું થાય એટલે આપણા મનમાં શ્રદ્ધાનું વાવેતર કરવા જેવું ક્ષેત્ર તૈયાર થયું એમ કહી શકાય. સંશય એ આપણા માનસક્ષેત્રમાંનાં આંખરાંઓ છે તેને ઉખેડી નાખી, પાછાં કદી ન ભેગે એવી તકેદારી રાખવી જોઈએ. આટલું થયે શ્રદ્ધાનું અર્ધું કાર્ય થયું ગણાય. આધ્યાત્મિક વિષયોમાં મનુષ્યના મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૈકી કેટલાક સ્વાભાવિકપણે જ ઉદ્ભવે છે. તેને શરૂઆતમાં જ ઉખેડી નાખવા જોઈએ.

આ સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ સિવાય કૃત્રિમ કારણોથી પણ કેટલીક વાર મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. આ કૃત્રિમ કારણોમાં નાસ્તિક ગ્રંથો અને તેમાંના મતોનું અગ્રસ્થાન છે. નાસ્તિક ગ્રંથોમાંના મતો મનમાં પુબ્ધિ વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરે છે; અને લડાઈમાં જેમ એકાદ દિલ્લે સુરંગથી તેડી પાડવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે પરમેશ્વર, પરલોક, પુનર્જન્મ, પાપપુણ્ય, પરમપાવન ધર્મ, ઇત્યાદિની ઇમારત તેના વડે જમીનદોસ્ત થઈ બચે છે.

સંરક્ષણ કરવું જોઈએ. આપણે ત્યાં પણ નાસ્તિક ગ્રંથો કંઈ એછા નથી. પરંતુ પાશ્ચાત્ય વાહ્મયમાં તેની સંખ્યા વિશેષ છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ મોટેભાગે આધિભૌતિક તત્ત્વનો જ વિચાર કરે છે. તે તત્ત્વોની પેલી ગમના અજ્ઞેય પ્રદેશમાં તેઓ ઘણેભાગે સંચાર કરતા નથી. ખરાખર તકેદારીના નિયમ પ્રમાણે જ અનુમાને કરવામાં એ તત્ત્વવેત્તાઓ ઘણા કુશળ હોય છે, તેથી જડ વસ્તુઓના સ્વભાવ ઉપરથી તેમણે ઉપજાવેલાં અનુમાનોથી ભરેલા લેખો પોતાની રીતે અત્યંત રમણીય જણાય છે. પરંતુ આધિભૌતિક વિચારોની મર્યાદાનું ઉદ્ભવન કરીને અધ્યાત્મ વિષયોના વિચારના પ્રદેશમાં સંચાર કરવાની તેમનામાં મહત્વાકાંક્ષા ન હોવાથી, અથવા તેમ કરવા માટેની ઉપયોગી એવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ તેમને અનુકૂળ ન હોવાથી અથવા જે અદૃશ્ય પ્રદેશમાં ગમન કરવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી ત્યાં વિનાશકારણ ધડાધડ કરવી વ્યર્થ છે એવી તેમની સમજણ હોવાથી, ત્યાંના તત્ત્વવેત્તાનીઓના વિચારો મોટેભાગે જોય સૃષ્ટિની હદ પર આવીને જ અટકી પડે છે.

ચોક્કસ બંધના નિયમ અને પરમાણુની ક્રિયા, ઇત્યાદિ અનેક જડ સાધનશીલી દીવાના પ્રકાશથી જેટલું દેખાય, તેટલું બેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ આ ભૌતિક સૃષ્ટિની પેલી પારની અતીન્દ્રિય વાતો વિષેનું જ્ઞાન કરાવી આપનાર આપણા તત્કાલે જે યાજ માર્ગ છે તેની-તે યોગમાર્ગના સૂર્યપ્રકાશની, સ્વાના લોકોને કલ્પના પણ નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનની વાત બાજુએ ગાળી તેમના ધર્મ તત્કાલે જોઈએ તેમના ધર્મ પગમેશ્વર અને જીવમા પુણ્ય બેલસાવ ગણે છે પરંતુ આપણા તત્કાલે ધર્મ જીવ અને જાણતું તાત્કાલ્ય પ્રતિપાત્ર કરતો હોય છે આપણને બહુ ફાયદો થાય છે એ ફાયદો આ પ્રમથ છે પગમેશ્વરના જે ગુણધર્મ છે તે જ તેની સાથે એકવૃષ્ઠનાર જીવન પણ ગુણધર્મ છે, એવી દૃઢ ભાવના છે, તેથી અપણી અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું, એવી મહત્વાકાંક્ષા આપણામાં ઉદ્ભવ થાય છે અને એને આપણા યોગશાસ્ત્રમા પુષ્ટિ મળેલી છે.

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે, કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને દેશોના લોકોની આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોના કાર્યોની મર્યાદા અને મહત્વાકાંક્ષા એકમેકથી તદ્દન સિત્તસિત્ત છે પશ્ચિમ લોકોના મુખ્ય સંધના સ્વાયંભુવજ, યજ્ઞ શાસ્ત્ર ઇત્યદિ છે આર્યલોકોએ આ જડ શાસ્ત્રોનો તો યથાનકાશ ઉપયોગ કરેલો છે જડ પરંતુ તેમનું મુખ્ય મંથન તો યોગશાસ્ત્ર જ છે પાશ્વત્ય લોકે જ્ઞાનની મજલ ફક્ત જડ અને દૃશ્ય સૃષ્ટિની જ હોય છે, પણ આપણા તત્ત્વવેત્તે એએ જડ અને દૃશ્ય સૃષ્ટિને જેટલો ઉપયોગ કરી શકાય તેટલો કરી લઈને વધારેમા, તેની પેલીગમની સૃષ્ટિમાના પ્રમેયો પણ જ્ઞાનજળથી બાંધી ચેવાના સફળ પ્રયત્નો કર્યા છે.

જેમણે દૂષ્ણીનને કલો ઉપયોગ કર્યો નથી

તેમને એલુ કહીએ કે 'શાનની ફગતા જેટલાક ઉપશ્વેદો અમને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે' ને જે રીતે તેઓ ન માને, તે જ પ્રમાણે આ યોગબળન દૂષ્ણીનમાથી દેખાનાર અતીન્દ્રિય વતો-તે દૂષ્ણીન જેમની પાસે નથી એવ જડવાદીઓને-સંભવિત નહીં લાગે.

ત્યારે આ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની બાબત-મા પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે મુખ્ય ફૂંક એ છે, કે યોગશાસ્ત્રનું આ દૂષ્ણીન પૂર્વ તત્કાલે લોકો પાસે છે અને પશ્ચિમન લોકો પાસે નથી તેથી હિન્દુઓના વેદાન્તશાસ્ત્રમા ઉચ્ચ અને અતીન્દ્રિય પ્રમેયોને પાશ્વત્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અન્ધમા કયા પે સ્થાન મળ્યું નથી તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના આના અન્ધમા આ વાત કહેવામા આવી નથી તેથી તે ખરી શ ઉપરથી માનવી, એવો વિશ્લેષ સાહસિક રીતે જ તે પુસ્તકોના વાચનથી મનમા ઉત્પન્ન થાય છે માટે એ રીતે જેમને નાસ્તિકતાનો સંગ્રહોષ લાગે છે તેમને કહેવાનું કે એવા પુસ્તકો મનની અમગલસ અવરથમા જેટલા ઓછા વચાય તેટલાં સાગા એ પુસ્તકોમા માત્ર જડવાદાત્મક વાતો જ હોવાની, યોગમાર્ગજન્ય અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ન જ હોય, એવી દૃઢ ભાવના મનમાં ગાળીને તે પુસ્તકોનું કેવળ જડવળના અભ્યાસ માટે જ પરિશીલન કરીએ, તો તો બાજી કાંઈ જાતનો વાધો નથી પરંતુ આપણી શ્રદ્ધાને હાનિકારકની રહે અને સંશયને ઉત્તેજન આપે એના તત્ત્વજ્ઞાનની બાગ-ખડી છૂટવા બેઝવામાં કંઈ જ ફાયદો નથી.

આ રીતે નૈસર્ગિક અને કૃત્રિમ એવા બે પ્રકારના સંશયનો નશ કર્યા પછી, અપણું મનમા જેનાથી શ્રદ્ધાની અભિવૃદ્ધિ થાય, એવ પ્રયત્નો અપણે કરવ જોઈએ પગમેશ્વરનો ધર્મ દયાશુભાલ ન રક્ષામા અપણે અને 'અવ પગમેશ્વર પગ હું શ માટે'

નૃત્ય

શ્રી શાંતિલાલ ઠાકર એમ. એ.

સાથે એ કળા સંકળાયેલી છે. વિવિધ રસ-ભાવના પ્રગટીકરણનું એ આણુગોલ સાધન છે. એ વિશેની માહિતી પ્રદેશ વિચારણા અહીં રજૂ થાય છે.

પ્રાચીન યુગથી માનવી પોતાના હૃદયના પ્રબળ ભાવોને વ્યક્ત કરવા માટે નૃત્યના અભિનયનો આશ્રય લેતો આવ્યો છે. અમુક પ્રકારની અંગલંગી દ્વારા અને મુદ્રાઓ તથા હાથ, પગ, અંગુલિ, આંખ, પાંપણો, મુખ, કમર વગેરે અવયવોનાં હલનચલન દ્વારા માનવી પોતાના હૃદયના મધુર, શૃંગારમય, ભયાનક, વીર, હંસ્યજનક, કરુણ એમ અનેક ભાવો પ્રદર્શિત કરતો આવ્યો છે; અને પરિણામે નૃત્ય એક સંપૂર્ણ, જટિલ, અટપટી કલા બની ગયું છે અને શાસ્ત્ર પણ બની ગયું છે.

માનવસંસ્કૃતિની પ્રાથમિક દશામાં માનવી પોતાનો આનંદ જરાક સ્થૂલ અને પ્રામ્થ નૃત્યપ્રકાર દ્વારા વ્યક્ત કરતો. જેમજેમ માનવ-સંસ્કૃતિ વિકાસ પામતી ગઈ, વધારે સૂક્ષ્મ, રસિક, ઉચ્ચ અને માર્મિક બનતી ગઈ, તેમ-તેમ નૃત્યના અનેક સૂક્ષ્મ, ભાવગમ્ય અને ભાવદર્શક પ્રકારો ખીલતા ગયા. હિંદમાં તેમ જ બીજા દેશોમાં નૃત્યને ધર્મ સાથે

છેક પ્રાચીન સમયથી આદિ માનવે નૃત્યને ઓઝણે અંશે અપનાવ્યું તો જ. ગ્રીસ, તિબે, અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ફીજી ટાપુઓ, બાવા, આફ્રિકા, વગેરે દેશોમાં પ્રાચીન નૃત્યકળા આજે પણ જીવે છે. વાણી નથી કહી શકતી તે મુખભાવની એકાદી લહર કે મુદ્રાનું નજીવું હલનચલન કહી આપે છે. નૃત્ય એ કળા છે. ધર્મ જેટલી જ સામાજિક ઉત્સર્વો

આપવા લાગ્યા.

હિંદમાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં અત્યારપ્રધી ચાલતી આવેલી દેવદાસીની પ્રથાનું મૂળ નૃત્ય અને ધર્મને સંકલિત કરવામાં રહેલું છે. નૃત્ય દ્વારા પ્રભુ પ્રત્યેના ભાવને પોતામાં બાજત કરવો, તે ભાવને અનેક રસિક, કલામય તથા અનંદની રસવર્ષા વરસાવતાં આવિષ્કરણો આપવાં; અંગના મૃદુલલિત મરોહો દ્વારા એ સમર્પણભાવને સ્થૂલ સ્પર્શિકા પર પ્રગટ કરવો; તેનાં દર્શન દ્વારા પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં પણ પ્રભુ પ્રત્યે સમર્પણની ભાવના બાજે તેવી પ્રબળ આસર ઉત્પન્ન કરવી; અને આ દુષ્કર કલાને સિદ્ધ કરવા, જીવન પર્યંત તે કલાનું પરિશીલન કરવું, અભ્યાસ કરવો, અને તો વંશપરંપરાગત રીતે તેનો તંત્ર આગળ જઈ ચલાવવો; અને તે કલામાં અધિકાધિક પ્રગતિ, સૂક્ષ્મતા અને ભાવવાહિતા પ્રાપ્ત કરવાં, અને ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ સંધવો; આ દેવદાસીની પ્રથાની પાછળ રહેલો હેતુ હોય તેમ જણાય છે.

હાલનચાલન અને વાદ્યોના સહાયક સૂરથી એક એવું લયકારક, શાંતિપ્રેરક, નિઃસ્પંદ-જનક વાતાવરણ રચવામાં આવતું કે તેને પરિણામે ઘણુંક દેવદાસીઓ નૃત્ય કરતાં-કરતાં, અને ઘણા પ્રેમીઓ તે નૃત્ય તથા સંગીતને બોતા ને શ્રવણ કરતાકરતાં લાવ-સમાધિમાં આવી જતાં, અને અંતે નિર્વિકલ્પ સમાધિદશા સુધી પહોંચી જતાં. ખ્રિસ્તી દેવળોમાં ચોરકેસ્ટ્રા રાખવાનો હેતુ પણ આવો જ છે.

ગ્રીસમાં પણ નૃત્ય અને ધર્મનો સંબંધ તેની પ્રાથમિક દશામાં ઘણો ગાઢ હોય તેમ દેખાય છે. માદેરાના દેવ હાયોનિસસની અર્ચના નિમિત્તે નૃત્યોત્સવ રચવામાં આવતો. રાત્રિના નીરવ વાતાવરણમાં, ટેકરીઓના શૃંગ પર આ ઉત્સવ થતો. કરતાલ અને શુદ્ધગત્તા અવાજો પર બંસરીનો ધ્વાન તરી આવતો. માણસો આનંદની ક્રિકિયારીઓ કરતાંકરતાં નૃત્યમંડળમાં ધૂમતા. આને પરિણામે બધી જ ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ બહેર મારી જતી અને એક પ્રકારના આનંદ-ઉન્મદની તીવ્ર માત્રામાં ફૂળી જતી. આ ઉન્મદની પરાકાષ્ઠામાં તેઓ પર્સદ કરારેલા બલિ-પશુ પર તુટી પડતા અને તેના અવયવે અવયવને છિન્નશિન્ન કરી નાખતા. પછી દોહીનીગળતા તે પશુદેહમાંથી માસના ટુકડાઓને પોતાના હાંતવતી કાચા ને કાચા કરી ખાતા. તે પ્રસંગે બહુ તેમનામાં કંઈક 'આવેશ' થયો હોય તેવા તે ઉન્મત્ત બેવા દેખાતા. સામાન્ય જીવનની મર્યાદાઓ બાંધે સરી ગઈ હોય અને તેમના લગવાન બહુ તેમની મધ્યમાં પ્રત્યક્ષ હાજર હોય તેવા લાવ તેઓ અનુભવતા.

હાયોનિસસની આ નૃત્યચર્ચા પશુ-બલિના સમયની અને માનવસંસ્કૃતિની પ્રાથમિક અવસ્થાની યાદ અપાવે છે. હિંદમાં

પણ હૈરવીચક, તાંત્રિક વિધિ પ્રમાણે કેટલાંક બીલત્સ રાસવર્ત્તો અને નૃત્યમંડળોની યાદ આની સાથેસાથે આવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના મધ્ય યુગમાં-ખાણુલદના 'કાદબરા'માં અને દંડી કવિના 'દશકુમાર-ચરિત'માં ચોરલૂંટારાઓની ટોળીઓ કાલીના મંદિરમાં કાઈ બળકનો ભોગ આપવા-તેનું નૈવેદ્ય ધરાવવા તેને લીચકી જતા અને તે રાતે પોતાની હાંટમાં મળેલી સફળતાની માનતા-ખાધા પૂરી કરતા અથવા ભવિષ્યમાં હાંટમાં મહાન સિદ્ધિ મળે તેને માટે જંગલી નૃત્ય સંગેત, સુરાપાનથી મત બનીને તે નરખળકનો બલિ કરવ માં આવતો. અ. જંગલી સંસ્કૃતિને અવશેષ આ ગ્રીક નૃત્યની સ્વ-સાથે એક જ હરોળમાં બેસી શકે તેમ લાગે છે !

ત્રિગેમા એબિસિનિયન લોકોનો એક નૃત્યપ્રકાર છે. તેમાં લાગ લેનારા માણસો એક વર્ણસં રચી, પોતાના ખલા હલાવે છે અને કોણીઓને આગળ અને પાછળ તાલ-બજારી તે ગતિ આપી નૃત્ય કરે છે. વચ્ચેવચ્ચે નૃત્ય કરનારાઓ ભૂમિ પર બેસી પણ બંધ છે. બે કે તે વખતે પણ તેમના ખલા અને કોણીઓની ગતિ તો ચાલુ જ હોય છે ! પોતાના નીચાં છાપરાંવાળી શૂંપડીઓમા છુશમેનો જ્યારે નૃત્ય કરે છે, ત્યારે તેઓ પોતાનો એક પગ સ્થિર રાખે છે અને લાકડી-ને ટેકે તેમનો બીજો પગ એક પ્રકારની જંગલી તાલબજારીમાં ગતિ કરે છે ! તેમનો નૃત્યપ્રકાર આ જાતનો હોય છે.

મગ્યર જાતિના પુરવેનો નૃત્યપ્રકાર વળી શુદ્ધ જ હોય છે. તેમાં પુરવે નૃત્ય શરૂ કરે છે અને સ્ત્રીઓ એક બ.જુએ બેઠેલી હોય છે. જ્યારે તે નૃત્ય બરબર જામે છે ત્યારે તેના આવેગમાં-આવેશમાં તણુ ધીને દરેક સ્ત્રી પોતાનો લાગીદાર શેધી લે છે

અને તે નૃત્યમાં જોડાય છે. આરબલોકોમાં દરવિશોનો (ધર્મગુરુઓનો) અને મિસરમાં પાણુ ધર્મગુરુઓનો કંઈકે જનૂની, ઘૂમરડી લેતો નૃત્યપ્રકાર હોય છે. ન્યૂ કેલેડોનિયામાં નૃત્ય કરનારાઓ એક જ સ્થળે જિલા રહે છે, એક પછી બીજો-એમ પણ ઉપાડી તાલ આપે છે અને સમગ્ર શરીરને ગુકાવીગુકાવી નૃત્ય કરે છે, દેહને અનેક પ્રકારના મરોડ આપે છે. ફિલ્પિના લોકો આમથી તેમ બંને બાજુએ કૂદકા લે છે, બંને હાથને પૂંઠ પર રાખે છે, અને નૃત્ય કરે છે. બવાના લોકો નૃત્ય સમયે ખડું જ સુંદર અને મોહક રાતે હાથ અને અંગુલિઓની ગતિ કરે છે. આંકામાનના લોકો નૃત્ય કરતી વખતે એક પગ પર કૂદે છે અને હાથને આગળ અને પાછળ ખડું જ ખળપૂર્વક ધ્રુમાવે છે. વેફા લોકો બંને પગથી કૂદે છે, હાથ વડે કાં તો તાલી વગાડે છે અથવા પોતાના શરીરના અમુક ભાગને જોડી થાપડે છે; અને પોતાના લાંબા સુંદર વાળથી પોતાના મુખને ઢાંકી દેવામાં જોરવ માને છે.

જુડુઓનાં નૃત્ય મોટેભાગે યુદ્ધનાં સહકારી અંગજેવાં વા શિકારમાં વીરતા પ્રેરે તે હેતુવાળાં હોય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ અમુક પ્રશ્નો પૂછે છે, જેના ઉત્તર પુરુષોએ આપવાના હોય છે. નિઝી-હળસી લે.કોનાં શોકનૃત્યો ખૂબ અસરકારક હોય છે. અમેરિકાની એક અગત્યની ટેબીનું નામ 'નહાવે: ઇન્ડિયન્સ' છે. તેઓ વર્ષમાં અમુક વખતે સમિતિ ભરે છે અને નૃત્ય તેનું મુખ્ય અંગ હોય છે. તેમનામાં 'નૃત્ય' અને 'વિધિ' પર્યાય શબ્દો ગણાય છે.

મણુકાની માળાઓ વગેરે) ઉપાડી જતી. તે સમયમાં દરિયાપરથી બીજી સંસ્કૃતિવાળી જાતિઓ હજી તેમના દેશમાં જિતરી ન હતી.

હિંદમાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખતાવી આપે છે કે નૃત્યનો વિકાસ ખડું પ્રાચીન સમયમાં થયો હતો અને તેના અનેક પ્રકારો પણ શાસ્ત્રીય રીતે ગ્રથિત કરવામાં આવ્યા છે. ભગવાન પશુપતિનાથનું મલયકાળનું તાંડવનૃત્ય લીલણુતાનો અપ્રતિમ નમૂનો છે. પાર્વતી જ્યારે મહાદેવનું દિલ જીતી લેવા જાય છે, ત્યારે વસંત યુધ્ધોનાં આભરણો, પહેરી, લલિતકામળ અંગસંગીઓથી યુક્ત, મૃદુ અસિનથેવાણું રમણીય મોહક નૃત્ય કરે છે, તેને 'લાસ્ય' કહેવામાં આવે છે. સ્વર્ગમાં ઇદ્રસલામાં ઉર્વશીનું, તિલોત્તમાનું, રંભાનું, મેનકાનું એમ અનેક અપ્સરાઓનાં નૃત્યો પુરાણપ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીકૃષ્ણની ખંસીના મોહક ધ્વનિ સાથેની રાસલીલા તે ગોપનૃત્યનો એક અપ્રતિમ પ્રકાર છે, જેમાં મુક્ત પ્રણયની ઉદ્ઘાટના અને મધુર લાવની કામળતાનું કોઈ અનેક સંમિશ્રણ રચાય છે. 'મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, કુમ્ભરા ન કોઈ' કહીને મંજિરા સાથે ગાનારી અને નાચતારી, ભક્ત કવયિત્રી, ભક્તોદય વંશની કાત્રીવધૂ, રાધાના પુનરુત્થવતાર સમી, ગિરધરલાલની લાડિલી મીરાંનો ભક્તિપ્રવાહમાં તરતો-ધસડાતો નૃત્યપ્રકાર કોઈ અજબ હતો. તેમાં ભગવાનન: હૃદયકપાટને ખળપૂર્વક પ્રેમની ઝજીતાથી ઉઘાડવાનો કીમિયો હતો. ખંગાળમાં ભગવત્ત્રમની પતિતપાવની ગંગા જેમણે વહાવી હતી, જેમાં જગાઈ અને માધાર્મિ જ્યા દરિડિયાઓનો પણ ઉદ્ધાર થઈ ગયા હોતો, તે ભગવાન ચૈતન્ય જ્યારે 'હરિ' બોલતી પૂન જન્મવત, મંજિરા વગાડતા અધ્યા કરતાલ ખબવતા, ત્યારે તે સૂરની સાથે તાલખંજ કઈ, લયલોન થઈ કોઈ દિન્યમધુર નૃત્ય કરતા મંડી જતા!

આધુનિક કાળના પણ શ્રી હિંદુસકર, શ્રી રુકિમણીદેવી, મેનકા દેવીતાં છે. કથકથી નૃત્ય, કથક નૃત્ય, ગુજરાતી રાસનૃત્ય, મહાગણૂ પવાડા સાથેનું મહાનગીસણું નૃત્ય વગેરે બિન-પાર્શ્વિક, દુન્યવી ભૂમિકા પરના, વ્યાવહારિક નૃત્યોના પ્રકાર છે તેમા કેટલાક નૃત્યપ્રકારો તો તદ્દન નવીન, આધુનિક ભાવનાને વ્યક્ત કરતા પ્રકારો છે દાખલા તરીકે ચત્રનૃત્ય, મૂડીવાદ નૃત્ય વગેરે આમાંના કેટલાક નૃત્ય-કારોએ તો હિંદુની શ ન જગતમા વધારી છે અને કલ ના ક્ષેત્રમા ગણુન પાત્ર સેવા કરી છે

પશ્ચિમમાં પણ પાવ્લોવાથી માડીને અનેક નૃત્યગમણીએ એ નૃત્યના અનેક મુદ્રમય પ્રકારોને તે સંસ્કૃતિની પ્રાસિયત સાથે વિકસાવ્યા છે અને જગતની કલા-સંસ્કૃતિની સેવા કરી છે

પણ મૂળ મુદ્દે વિચારીએ તો એમ કહી શકાય, કે ભારતના શિલ્પ પેઠે અથવા ભાગતની ચિત્રકલા પેઠે, ભારતની નૃત્યકલા ધર્મતત્ત્વથી ગુથાયેલ કોઈ પગથોમકાના સત્ત્વો સાથે વ્યવહારની સાકળ સ્થાપવા મથતી, કોઈ ઉચ્ચતર ચેતનાના સ્તર પર જીવાત્માને તથા આકલતરી રીતે સર્વ સહૃદયી પ્રેક્ષકોને લઈ જવા મથતી, પ્રભુ પ્રત્યે ઝાંઝરના અણુકાર સાથે તાલબદ્ધ પગલા મારતી, ૧૬ ય કળા હતી તેથી જોલકું પશ્ચિમની ખીજ કલાઓની પેઠે તેની નૃત્યકલા પણ વધારે પ્રાણુ-મય ભૂમિકા પગ વિલાસતી, ગજબેગી ચિત્રોને ઉઠાવ આપતી, ઉલ્લાસમય, આશાની વીજાના સૂઝની રમજટ મચાવતી, આહલાદ-મય, ધનગનાટવળી, તરલ, તેજસ્વી, જાણીગ સુદર, સપ્રમણ અને ચર્મચક્ષુને તથા વ સના-કલેવરને વૃષ્ટિની પગમ કલાએ પહોંચાડનારી

એક ઉત્તમ કલા હતી એક દિવ્યલક્ષ્મી હતી, ખીજાન દલક્ષ્મી હતી. એકના હાથમાં પરમ તત્ત્વની પૂજામાળ હતી, ખીજની આખમાં વિલાસના ઘેન અને હાથના મરોડમા અલિંગનની માઠક મોહકતા હતી પણ ઘણા દિગ્ગજોએ મા પૂર્વની નૃત્યકલાનું લક્ષણ કેઈ પશ્ચિમી નૃત્યકાગની અદામા જોતરી પણ જોવાનું મળતું હતું અને કેઈકે વાર પશ્ચિમની પ્રાણુદલાસમય નૃત્યકલાની પ્રાસિ-યતનાદર્શન કોઈ પૂર્વના નૃત્યકારની યાદમાં, મુદ્ર મા કે અગલગીમા જોવા મળતા હતા

આમ નૃત્યકલાનો ઇતિહાસ માનવ-સંસ્કૃતિના વિકાસમા ખદ્ધ અગત્યનો ફાળો નોપવે છે, કાગણુકે તેથી માનવહૃદયનાં લવો અગમ્ય રીતે પણ અચૂકપણે શિલ્પ, સૂક્ષ્મ, સંસ્કૃત અને ઉચ્ચ બને છે અને તે રીતે જોતા તે હૃદયની મુખળ કેળવણીરૂપ બની ન્દય છે નૃત્ય લલિત વ્યાયામ આપે છે, તેથી દેહસૌન્દર્ય અને તેજસ્વી વાતિછટા તેની સંદોહરીઓ છે તેમા અભિન્યનુ પાદંધ ઠોવાથી તે માનસશાસ્ત્રની ઔરસ પુત્રી છે, તેમા લાવનુસનુ નિરૂપણ ઠોવાથી તે ગ્ચ-શાસ્ત્રની પરમપાવની લાગીગથી છે તેમા નવ-રસોની વિવિધ સેરોનું મગટીકરણ ઠોવા-થી તે કલાએનો પ્રયાગગજ છે, પ્રાનંત તીર્થગજ છે તે ગીત-વાદ્ય-નૃત્યની ત્રિવેણી છે માનવીઉરના ભાવોને સૂક્ષ્મ, રાસક તથા ઊર્ધ્વગામી બનાવીદિવ્યતાના વ્યોમમા લઈ ન્દય છે આવી અજબ નૃત્યકલાને શાસ્ત્રરૂપે અને કલારૂપે સ્વીકારી માનવજાતિના દિગ્ધી-કરણ મારે અને આનંદ-શુદ્ધ આનંદની ગ્ચલક-ક્રુ કરવા મટે તેનો યથાર્થ વિનિયોગ કરવામા આવે, તો નૃત્ય એક દિવ્ય ને અમેાવ સાધન છે

હિંદમાં કાપડઉદ્યોગ

૦ ૧

અધ્યા. એમ. પી. ગાંધી

(એમ. એ.; એફ. આર. ઈ. એસ; એફ. એલ. એલ. બે. પી.)

ભારતવર્ષે આ પ્રશ્નમાં સ્વાવલંબી બનવું જ રહ્યું. તેજ ને તેજ સાંલણીએ છીએ કે કાપડભરવાને લીધે અમુક મિલ બંધ થઈ જાય—હજી વધારે સાવચેત નહીં બનીએ તો આવતા ચોરાક મહિનામાં કાપડઉદ્યોગ પર અંતીર લેવ તોળાઈ રહ્યો છે. વિદેશ-લેખકે આજના આપણા આ ઉદ્યોગની અંહી તલરપણી સમીક્ષા કરી છે અને કાપડઉત્પાદન, વહેંચણી તથા તેના નિકાસ માટે ચોચ બંદોબસ્ત કરવાનું સરકારને સૂચન પણ કર્યું છે.

હિંદમાં કાપડઉદ્યોગનો જન્મ અને વિકાસ છેલ્લાં સા વર્ષથી છે. ચાલુ વર્ષે આ ઉદ્યોગ ગૌરવપૂર્વક પોતાની શતાબ્દી જીજ્વનાર છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્ર કેટલી પાધના મેળવી છે તેનું આ ઉદ્યોગ ઉત્તમોત્તમ દાંત છે. ઔદ્યોગિક રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતવર્ષ ટહું શક્તિશાળી છે તેનું પણ એ પ્રતીક છે. વિકાસના પ્રારંભમાં આ ઉદ્યોગના જ્યોતિર્ધનને ઘણીઘણી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો; પરંતુ તેમના અપિરત પારશ્રમ અને ખલિલાનેને લીધે આ ઉદ્યોગ આજે આપણા દેશના આર્થિક તંત્રમાં ઘણું જીંચું સ્થાન ભોગવે છે.

૨૫: ઉદ્યોગને જ પરિણામે આજે ૭૦૦,૦૦૦ મજદૂરને રોટી મળે છે. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂ. ઉપરની મૂડીનું એમાં ચોક્કસ થયેલું છે. ૧૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ રૂ. અને ૨,૦૦,૦૦૦ રૂ.ના જોડાને ૧૬૦૦૦ લાખ રેતલ તાર કાટવામાં આવે છે અને ૪૮૦૦૦ લાખ વાર કાપડ આ ઉદ્યોગની મિલો વણે છે. દર વર્ષે રાષ્ટ્રમાં બનેલા ચોટાભાગના રૂની લગભગ પચાસ લાખ યાંત્રહીનો આ ઉદ્યોગમાં વપરાય છે. આ ઉપરાંત રૂઝા ઉદ્યોગનો એક ખીલો વિલાસ ના.પં.કુ.ટના ઉદ્યોગનો છે. જેમાં પ્રજા ભગલા:

એસક પછીનો મહત્વનો પ્રશ્ન કાપડનો છે. દુનિયાના અન્ય દેશોની સુરખામણીમાં હિંદના રહેવાસીને માયાદીક ધણું જ ઓછું કાપડ પહેરવા મળી શકે છે. ભાગલાએ હિંદને પારંવાર તુકસાન કર્યું છે, તેમાં કાપડનો પ્રશ્ન ચે આવી ગયો છે. ર પેલા કરતા-ક્ષેત્રનો વધારે ભાગ પાકિસ્તાનને ફાળે જવાથી તથા હુઝિયામણના દરોની મુશ્કેલીને લીધે ૨૫ લાખ માણસોને કામ મળે છે અને એમાંથી વાર્ષિક સા કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું ૧૩૦૦૦ લાખ વાર કાપડ બને છે. જ્યારે મિલમાં બનતા કાપડની કિંમત આશરે ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા થાય છે. +

આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ તેમ આપણા દેશમાં આજે કાપડનું ઉત્પાદન જીવનનિર્વાહના આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે પ્રમાણે પ્રબળી મૂળભૂત ને ચોચ જરૂરિયાત કરતાં ઘણું જ ઓછું છે. એટલા માટે આ ઉદ્યોગના વધુ વિકાસ માટેની ઘણી મોટી શક્યતા છે. આજે હિંદુસ્તાનમાં માથા દીઠ માત્ર ૧૩ જ વાર કાપડ વાપરી શકાય છે. દુનિયાના આજળ વધેલા અન્ય દેશમાંની માથા દીઠ વપરાશ કરતાં આપણે ઘણા જ પાછળ છીએ. રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિએ સૂચના કરેલી કે નજીકના સવિષ્યમાં જ રાષ્ટ્રની અંદરનું ઉત્પાદન ધોરણે જિંચું લાવવું જોઈએ અને જલુ દીઠ લગભગ ૩૦ વાર કાપડ મળી શકે એટલી શક્યતા ઊભી કરવી જોઈએ. અમેરિકામાં કાપડની મ.થ. દીઠ વપરાશ ૫૫ વારની છે, બ્રિટનમાં તે ૪૫ વારની છે, પશ્ચિમ યુરોપમાં

+ લેખિકા શ્રી દેવલક્ષ વિવિધ દરેક એન્યુઅલ ૧૯૪૨ને આધારે.

તે ઉપ વગી છે, પૂર્વે હું પણ ૨૦-૨૫ વગી છે, અને જાનમા છે ૩૦ વગી દેશની સંદર્ભ અને અસામન બદલેલા સોજોન તોતા, નજીબ લખિયામા અજા કતાં નેધિ લેવા જેટલા વધારે કપડાન જમ્યું હિંદુસ્તાન ઉત્તર દેશી શકે એવું અજમી ધડીએ તે સકાય લાવુ નથી. ૧૯૮૫માં સરકારે કુલે તરુ દેવન અમિતેની નિમજ્જીક કરી. આ અમિતેએ હિંદમાં કપડ ઉદ્યોગન વિકસ મટે ચોક દેવન તૈયાર કરાવી ઉત્તર વંશીની આયત કવમા નહેલી મુશ્કેલીએ ને ક્યનમા લાઈ, દેશમાં લગભગ ૧૭૦૦૦ લાખ વગ કાપડનું જ વધારું ઉત્પાદન થઈ શકે એવું આ સમિતિનું મતન્ય હતું. આ કવ મટે ૧૦૦ લાખ ત્રકે ને બંને ૧૨૦૦૫ લાખ ત્રકે થેજને ૨૭૫માં શક્તિને વધારે કરવાની અમિલિએ સુચના આપી હતી.

વિકસની આ નની અમરતી એવના પણ તુલક લિંક તે અમલમા આવી શકે એમ નથી; અને એના વધારા કરણે પણ છે પહેલું તે એ કે તમેતમા ગજુમા ખરીદ-શક્તિ થઈ નઈ છે અને કુદના વર્ષો દરમિ-યાન લેકે કાપડ મટે જે 'લવે લાવે'ની માગ દર્શાવતા હતા તે હાલમા નથી ખીજું આજે અર્થિક સંકટ પણ ઘણી જ લાગે છે અને કુદ પહેલાની યંત્રસ મચી કતા લગભગ ૨૦ થી પાચગણા આજન લાવોમા નવાં યંત્ર ન ખવા એ પર્યાજ બની નાચ રીતું હિંદુસ્તાનન સાગલા પડવાથી, હિંદી સઘમાં કપાસ મળતો ઘણો એ છે. થયો છે ૧૯૪૬-૪૭માં વર્ષો દરમિયાન અવિલાજિત હિંદમાં રૂમી, ચેદાશત્રું ક્ષેત્ર ૧૫,૦૩૮,૦૦૦ એકર હતું, ત્યાર હવે તેમાંથી હિંદી સમને લાગે ૧૧,૬૭૭,૦૦૦ એકર તથા પાકિસ્તાનને કાળે ૩,૩૬૭,૦૦૦ એકર જમીને વહેંચાઈ ગઈ

છે આ જ વર્ષોમાં અવિલાજિત હિંદમાં નહેરો-વટેપ અ ઉત્પાદન કરતી લગભગ ૪,૧૦૦,૦૦૦ એકર જમીન હતી લગભગ થતા જ એમાંની લગભગ તે રીસ લાખ એકર જમીન તો પાકિ-સ્તાનને ફળે ગઈ. ખીજા સપ્તદેશમાં હતીએ તો લગભગ ને મરિણામે અવિલાજિત હિંદના કુલ ધીવન થેથ લાગથી થોડોક એ છે પિત્ત ૨ અને નહેરો ક્ષેત્ર પકવવા આવતા રવિન્દતર ને ૪/૫ માં લગ પાકિસ્તાનને ફળે થો છે ૧૯૪૭-૪૮માં હિંદુસ્તાનની અંતરે રવિ ઉત્પાદન લગભગ ૨૬ લાખ ગાસડીનું હતું, જ્યારે મિલના દરેક ભાતન રૂમી કલ વધારે ૪૨ લાખ ગાસડીની માનવામાં આવી હતી આ વધારું માલ પાકિસ્તાન, ઈજિપ્ત, અમેરિકા અને અન્ય રાષ્ટ્રોમાંથી અવાત કરે પડ્યા હતા.

૧૯૮૮ન એ નસ્ટન અતમા રૂમી બાર લાખ ગાસડીએ ને અનામત જથ્થે પડી ગઈ હતો નજીકન મદિન એ મા હિંદી સરકાર આઠ લાખ ગાસડીએ આયાત કરવાનું ધારે છે સમાન્ય રીતે દર વર્ષે છ લાખ ગાસડીએ બહારથી આપણે મગાવીએ છીએ, તેમાં આ બે લાખ ગાસડીને વધારે થશે, એ બાકે ન નેસૂનો નથી ૧૯૪૭ના વર્ષમાં ઉત્પાદન થયેલી ૨૬ લાખ ગાસડીએ માથી, નકાસના પગવન એવ બીજા કાતારની બે લાખ ગાસડી-એ બહાર જશે અને હેશમાં ખીજા કારખ-નાએમે બે લાખ ગાસડીએ બેઈશ એટલે આ ઉધોગ માટે તો ૨૨ લાખ ગાસડીએ જ મળી શકશે.

વિદેશી કુટિયામણના દર આપણને અનુ-કૂળ આવે તો હાલ વિસ્તારે સમેત બુદા-નુદા રાષ્ટ્રોમાંથી લારત સરકાર આઠ લાખ ગાસડીએની આયાત કરશે અને આની

• લેખકના પત્રી કનિયા મોટન ટ્રેડિંગ ઇન્ડસ્ટ્રી એસોસિએટ (૧૯૪૬) માથી

મજૂરો માટે આદર્શ ઘર

શ્રી ગજનન વિ. પાઠક

સ્થપતિ

જેટલો જ રહેણાંકનો પ્રશ્ન મહત્વનો છે. મજૂર ભાઈજાહેનો માટેનાં આદર્શ ગૃહો કેવાં હોવાં જોઈએ, એમાં હર્ષહર્ષ પ્રારંભિક જરૂરો પાયાથી જોઈએ તેનો સમ્પૂર્ણિતની દૃષ્ટિથી અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. લેખકે સ્થપતિ તરીકેની પ્રાપ્ત કરેલી ખ્યાતિ આ વિષય પર બોલવાને તેમને અધિકારી બનાવે છે.

દેશમાં પચીસેક વર્ષથી એટલે કે મહાત્મા-જીના હિંદુઓના આગમન પછી દેશોદ્ધાર-માં મજૂરોનું સ્થાન અપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓને સમજવા લાગ્યું છે એમ કહેવાય.

બ્રિટિશ સરકારે પણ મજૂરીના કાયદાઓ, ઘડ્યા, મજૂરોનો ઉત્કર્ષ કેમ સધાય તેનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. તમારે માટેના હામ કરવાના કલાકો, તમારા પગાર, તમારાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય વગેરે માટે પગલાં લેવાયાં. તમારે માટે મિલોમાં દવાખાનાં, ભોજનલયો અને થોડિયાઘરો રખાયાં. છંદાંડમાં તો મજૂર પક્ષ એટલે: બધો આગળ વધ્યો કે ત્યાં તે. અત્યારે એ પક્ષ જ બહુમતિ બિગવી ર.જ ચલાવે છે. એ હિસાબે તો આપણે હજુ બહુ પાછળ છીએ. બ્રિટિશોએ હિંદુસ્તાન આપણને સોંપી દીધું ને તેએ ચલ્યા ગયા. આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ અને હવે આપણી સરકાર દેશની આબડી માટે જે વિચારો કરી રહી છે તેમાં અત્યારે તો અસામાન્ય અને યત્નહીન વિકસાવી આપણું વિવિધ વધારવાનું હામ ખૂસ મહેત્વનું સમજે છે તેને માટે જે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે તેમાં અત્યારે મજૂરોના જીવનવિકાસના કાર્પ-હામાં તેમની કેળવણી અને સ્વાસ્થ્ય એ બે સમસ્યાઓ રજૂ ને છે. સ્વાસ્થ્યની સંરક્ષા માટે જાનની મુખ્ય જરૂરિયાતો. શાન્ત, વરસ અને

અંધકાર, ભેળ, ઘેંચાટ ને પૂરતા હવાબિનસ-વિનાના સ્થળમાં હલાકો સુધી તનતોડ જહેમત ઉઠાવનાર મજૂરો ઘેર જાય ત્યાં પણ એવું જ વાતા-વરણ હોય; તો જિંદગીનો બોળ કેટલો ભાર પડી જાય? જેમના ઉપર દેશના ઉદ્યોગધંધાનો મુખ્ય આધાર છે તેમના કાંડાંમાં ભેર નહીં હોય તો દેશની ખિલવણી ક્યાંથી થઈ શકશે? ચનાજ ને વસ

રહેઠાણ. રહેઠાણની બાબતમાં તમારે કેવાં ઘરો જોઈએ, કેવાં ઘરો અદર્શ કહેવાય તે વિષે વિચારીએ.

તમે જાણો છો કે શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે મજૂરોને શું કે મોટા શેઠિયાઓને, શું-બધા માટે એકસરખી રીતે જ સારાં ઘરોની ઘણી જરૂર છે. આપણા અમદાવાદમાં કિલ્લાની અંદરની ગલીઓનાં પુરાણાં ઘરો બ્યારે થયાં હશે, ત્યારે તે સમય માટે તે યોગ્ય જ હશે, પરંતુ શહેરની વસ્તી વધી જતાં અને હવે આધુનિક જમાનાની આપણી જરૂરયાતો પણ એટલી બધી વધી ગઈ છે ને જુદા પ્રકારની થઈ ગઈ છે કે આપણને આ ઘરો આપણાં સ્વાસ્થ્ય માટે અનુકૂળ નથી રહ્યાં. અને તેમાં પણ તમે અત્યારે જેવાં ઘરોમાં અને જેથી રીતે રહો છો તે તો મનુષ્યને રહેવા માટે જરા પણ લાયક નથી. માટે આપણી મ્યુનિસિપાલિટી શહેર સુધારવાના પ્રયત્નો કર્યા જ કરે છે. એ નવાનવા રસ્તાઓ કરે છે, સાંકડા રસ્તાઓ પડેાળા કરે છે, તેણે હામરની સડકો કરી અમદાવાદમાંથી ધૂળ કાઢી નાખી. ગટરે કરી, છતાં પણ શહેરનો ઘણો મોટો ભાગ એવો છે કે તેને માવ તોડી પાડે ત્યારે જ તે સુધારી શકાય. આ મુશ્કેલીને ઉકેલ તેણે એમ કર્યો કે શહેર બહાર નવ. વસવાટના વિસ્તારો કર્યા, જે 'ટાઉન પ્લેનિંગ સ્કીમ'

(નગરવિધાસભાએ જન) ન નામથી જે જાણાય છે તે તે વિસ્તરે મટે બાધક મનુષ્ય એ વ્યાપક છે કોને પણ શરૂ કરવા વસવાટની કિમત સમજાઈ વચ્ચે મટેના નવાગ ન આ નવ શરૂ કરવિસ્તર ગયા છે (૧૧૬ શરૂ કરી ખોલ વસ્તી એ છી થય તા ૧૧ વેળા હિંમોગ વચ્ચે સ છે બ ૨૧ મની વસ્તી અવધ જ લાગી અને તમા વળી ગઈ ૮૮૬ ૮૮૬ યન અને હવે પાવિત્તન થવ ધી નિઃ ક્રિતે ને ધે ધસ ૨૦ ડિ ગા ફે ૧ તા અમદ વદનેલ જે મલુ થઈ ને દીસ ન્ય ૧૫ ૧૧ ની થઈ છે અ વધતી જતી વસ્તીને સમવધ મટે મ્યુનિસિપલિટી શરૂ કર ખડર ટાઉન પ્લેન ૧ સ્ટોમ વધ વસ્તી જ તલ છે તે બધી જગામા વસ્તી જ્ય ર ફે ૧૧ થી ત્યરે એ પ્રગણા થઈ ગા વધે મે કા શહેરવ માડો ને પછી ધીમેધીમે એ ગેરવા લાયક થઈ થતા જમે એમ મની શાય

તમારે માટેના ઘર ના નવ વિસ્તરમા હેવાં લોઈએ એ કેવા રે ના લોઈએ તેને તમને જ્ય ન હોવે લોઈએ, જધી તમે જ તેવા ઘરોની માગણી કરી શકે

પહેલું તે એ કે તમે બધ મનુષ્યમા કમ કમ વાળ છે એટલે અબધિક રીતે જ તમરે સમુદાયમાં ગેર નવ ર ફે મટે તમગ મને જે બેના મ ને ની જમ મ વ લોક દેના 'કરે ૧૦' થવા લેવ એ પોળોમા એમ સે હે હેમે થરે એકસ થ અ હા અનના, માનાપ ૮, ઈમાનીયા થદલા છે એમ નહિ પણ દસ ૫ જ ૨૦ જરતા જથ્થ મા (અ પ્રથમા) હેવા લોઈએ જધી કરીને તમે નવર રાની વેળ એ ખ ૦ સાથે હોમામળી ગમત હો અને એકબીજને સીક વખતે કામ લ એ જુદાજુદા નાના ના ઘરે કે તેની લેડના થરે જુલજુલ કમ્પ ઉન્ડવાળા તમને ન ફેવ કે તો કહ હું કે

મધ્યમવર્ગીય જ એને પણ જુલજુલ કમ્પા ઉન્ડવાળા મને ન ફેવે ને તે મેસ રા અને સધનસધન કે કોને જ ફાવે હવે અવા ઘરે ન મનુરે તમરે કામ કમ જવા ના ક ખાનાએ કે જગાઓ પર તમે મહેલ ધીથી પહેાઈ શરૂ તેવ સરિય મ ગસ્ત થી ખજુ હ ન હેવ લોઈએ વળી તે રસ્તે તમારો વાસ્તાના પ પહેાસવ માટે વહોને ની સારી પાુ હેવી લોઈએ આ નધ તમ ગ થરે કેવી જગ એ હોવા લોઈએ તેની વત

હવે આ સમુદે મા તમ ગ થરે કેવા હેવાં લોઈએ તે વિચરીએ તમરે માટેના ઘરે ની ત્રણ ભાત (અ ટીપ્પ) કહી શકાય પદક્ષી ભાતના મત્ર કુટખિનાન છટેછડા જ ગે બીજમા એક દપતી અને એકાદ બજક રહે અને ત્રીજમા એમ દપતી અને એકજુ બજક ગે તે પછી તમરા કુટખ વિસ્તર વધે ત્યર એમ મ નવ મ કે મોટા છે ૦ એ અત ન મા હી કરત જુ ૦ રહે ન એ રીતે ઘરમા ગેન રાએની સખ્યા વધ ગપડતી ન થઈ જતા ઘરની મે મળ શ અ સખ્યને અનુકૂળ જ છે હરે

આ ત્રણ ભાતના ઘરોમા અમણુ શરીર-સ્વ સખ્યને લોઈતી નીચીની બધી જરૂરિય તો હેવી લોઈએ

પહેલી જરૂરિય ત હવની છે ઠડીના વખતમા લો તમે તમ ગ ઘરના બધો થ બ રી બ ગણા બધ કરા, તે પણ તમે ગુગળ એ નહી તેટલ પૂરતે પ્રજુવ કે તમને મળી રહે, એની રીતના 'વ ન્ય ગ' મન નમા લોઈએ અ ગ્રેજમા એને વે ટિલેટર્સ કે હે આપદા ગે હા ઇલાડ કે અમેરિકની એમ જ્યાંથી વીજળીથી ચલતા ન થાય ત્યા સુધી ધુમાડ ને જવ મટે અને બળતણ સળગવવા મટે તેને હવ (અ પ્રાફટ) મને

તેવી યેજનાવાળાં હોવાં બોધે. વળી આપણને પવનની જરૂર રહે છે. ઠંડા મુલાકમાં પવનની જરૂર નથી રહેતી, એટલે આપણે ત્યાં ખારીખારણાં એવી રીતે મુકાવાં બોધે કે તેમાંથી સોસરવો પવન ફર ફર વહી શકે. તે જ પ્રમાણે ગરમીના દિવસોમાં ખહાર આકાશ તમે ખુલ્લામાં સૂવાનું આપણને ખૂબ ગમે છે. તે માટે આપણા મકાનને ખુલ્લી એસરીઓ, અગાશીઓ કે રવેશો બોધે અથવા તો ઘરની આગળપાછળ આંગણું કે વાડાઓ બોધે; જ્યાં તમે ખુલ્લા આકાશ તમે નિર્ભયતાથી સૂઈ રહી શકો.

વળી તમે લોકો તો કારખાનાની ખંધિયાર હવામાં આજો દહોડો કામ કરીને ઠંટાળી ગયા હો, ત્યારે તો આમ ખુલ્લી હવા અને જગાની તમારે તો ઘણી જ જરૂર ગણાય; એટલે તમ.રાં ઘરેના જથ્થાઓ એવી રીતે ગોઠવાવા બોધે કે તે ખાનાની વચ્ચે મોટી ખુલ્લી જગા હોવી બોધે. જ્યાં છોકરાંઓ રમેકરે અને તમારા દરેક ઘરને આગળપાછળ તમારે કળને એવી જગા હોય કે જેમાં તમે કંઈ ખીચા જેટું પણ કરી શકો.

નાનાંનાનાં બળિયાં મૂકેલાં જણાશે ને તેવાં ઘરોમાં ઠંડક ખૂબ સારી રહે છે. ગરમીના દિવસોમાં શહેર ખહારના ખંડાઓ કરતાં યોગનાં મકાનો સરખાવશે તો તમને આ હકીકત તરત સમજશે. ખીખું તમને અજવાળાં આપતી ખારીઓ ખારણાંની જેમ રૂમના તળ સુધીની હોવી બોધે; કેમકે તમે કાંઈ પુરશીસોફા પર ખેસનારાં નથી, એટલે ખારી નીચી હોય તો જ રૂમની ફરસ પર અજવાળું પૂરતું પડે. આપણે ત્યાં આ તળથી સા-૩ ફૂટ પર ખારીઓ ઊંચી ચડી ગઈ છે તે અંગ્રેજોના સમાગમ અને તેમની જેમ આપણે ઊંચે ખેસાંખું ખેસતા થયા પછી થયું છે. આપણાં બૂનાં મકાનોમાં ખારીઓ ઓરડાઓની તળેથી જ મુકાતી.

ત્રીજી જરૂરિયાતમાં આપણે રસોડાં લઈએ. રસોડામાં પણ પૂરતું અજવાળું અને પૂરતી હવા બોધે. એ ખાખતમાં આપણે ખહુ ખેદરકાર રહ્યા છીએ. ત્યારબાદ પાણીની વ્યવસ્થા બોધે. હવાથી ખીજે જ નંખરે જરૂરી વસ્તુ પાણી છે, ને તેમાં પણ આપણા જેવા ગરમ દેશમાં તો તેની ઘણી જ અગત્ય છે. તેને માટે આપણે પાણિયારાં

હવે ખાંડની જરૂરિયાતે મા હું શારીરિક સ્વચ્છતા અને શ્રેયની સચ્ચરૂપને મહત્વના ગણું છું તમ રમટે સારા જાજરૂઓ બોઈએ અને નહવ મટે બધરૂઓ પણ બોઈએ આખણે ત્યા બહરૂમે તુ મહરૂર હવુ પા સમતથ નથી, એ જીવનીય છે અગ્નિની મુનિસિપલિટી । ખાધક મા દયદ એ મા જાજરૂ દગજિયાત ગાખ્યા હ, પણ હરેક રહેક ડુન મઝનમા બધરૂમ રરજિયાત નથી કહો બહબ પુ નહવાની સગવડ વિના પુરુષે તે નતુ પેતિયુ પહેરૂને બકીતુ તગી બાબર સરૂકગી શક, ત્યારે સ્ત્રીએ તે ખુ પે શરીરે નારીજ ન શકવાથી મટે ભજે અરૂરજ જ રહે અને પરિણુ મે દદગ-ખમ જેવ ચામડીન રોજો ધાય છે અગ્ધી તદુસ્તીતે સ્વચ્છતા પા જ અધાર રજે છે

આવી રીતે હન, બજાણ, રસોડાં, પહો, જાજરૂ અને બધરૂમ, એમ પાચ વસ્તુએ એવી છે કે જે ગરીબ અને તવગને બે ભવ વગર સરખી રીતે જ રૂરની છે એમાની કોઈપણ વસ્તુ ન હોય કે અધૂરતી હોય તે મધાન અધૂર જ પાણ્ય આટલી વસ્તુઓ મેળવના પછી વ્યક્તિઓની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે તેના પોતાના આનદ, પંખવ, ગસિત, તેનો સમાજમાં જે હોદ્દો હોય તે પ્રમણે ઘર મોહુમે હુ થતા નનકડા બગલાથી આમલદરો અને રાજો માટેના રાજમહેલે જવહા અનેક એ રૂડાઓને મમાવતા મકાનો બાપણે ત્યા વિક્રયા છે ને વધા છે

પણ તમારી સ્થિતિ અને મોલા પ્રમણે તે હું અગળ સચવી ગયા તે પ્રમણે તણુ પ્રમના મકાનો પૂરતા છે પહેલા પ્રકારમા છહેછક અમાઓને રહેવા માટે છટી એસરીઆ, અકેક રૂમમા બપ્પે જણ રહી શકે, તેવડે રૂમ અને તેને હાગડિયા એક બધરૂમ હોવો બોઈએ તેમના જાજરૂઓને

પહેક બુલો ગહી શકે આવ દસદસ રૂમના ખરોડો જમીન પા એવી રીતે ડાકવાયસા હે ન બોઈએ કે બધી બજે સમૂહ સુદર લ તેની મધ્યમા ખાંડા જણ પણ તમને અપતુ બોઈએ કુટુંબવિનન અ ભઈઓ મટે રસોડા અને એક સચુક્ત ભોજનાલય પણ ગહેણકના સમૂહધીતગવડ પડતી જગ એ મૂકી શકાય અ ભોજનલય તેએ મહકાગ્ધી અલભે તે કઠમગ્ધી બોઈતુ ભોજન તેઓ મેળી શકે

ખીખા પ્રકરના મકાનોમા એક નના દપતી માટે એક (રૂમ) 'ઓગ્રોડા,' એક રસોડા અને એક ખાધરૂમ હોવાં બોઈએ તેમા જાજરૂ પણ-દરેકને આપી શકાય અગર તે તેનો સ્વતત્ર પ્લોક મૂકી શકાય

ત્રીજા પ્રકારના ઘરમા બિ (રૂમ) 'એ રૂડ' રસોડા ને ખાધરૂમ તે હોવા બોઈએ તે સાથે સગવડ હોય તો જાજરૂ પણ હોય, નહી તે તેમને મટે પણ જાજરૂનો પ્લોક અલગ રખાય

હવે આ પ્રમણેનાં મકાનોમાં રૂમોના માપ કેવડા હોવા બોઈએ તેનો જગ વિચાર કરીએ આ મકાનોના ખ્યાલ તમને હું ફટની ગણતરીથી આપીશ તો તમને ખગખગ ખ્યાલ નહી આવે પણ એમ સમજો કે રૂમ એવડા હોવો બોઈએ કે તમે બે પથરીઓ કરો, તમારો સામાન એક તંદુ મૂકે અને ત્યાર બાદ તમારે હરવ ફરવા મટે-એક રૂમમાંથી ખીખમા જવ મટે કે ઓસરીમા જવ માટે ચાગ ફટની તો એછ મા આછી જગા ગ્રેવી બોઈએ વળી તમારી પથારી અને બીતવચ્ચે બે ફટ જગ રહેવી બોઈએ તમારી એસરી એટલી પહાળી હોવી બોઈએ કે તમારો બટોલો તેમા આડો ગહી શકે ને તમે ઓસરીમા ખાટો મરી શકે પાછી આ ઓસરી દરેકને સ્વતત્ર નળવી બોઈએ, બધી

તેનો ઉપયોગ તમે તમારો મલાએ સાચવીને કરી શકો.

તમારો ખાદ્યરૂમ એવડો હોવો જોઈએ કે તમે તેમાં બેસીને તમારા હાથ લાંબા-પહોળા કરીને તમારું શરીર ચોળી શકો, તે ઉપરાંત તેમાં પાણીની ડાલ અને પીપર રહી શકે.

તમારું રસોડું પણ મેકળાશથી બેસીને રસોઈ કરી શકા. રસોઈનાં વાસણો, મસાલાઓ ને ખીણ ચીજો ગોઠવી રાખી શકો ને પાછું તમારું કુટુંબ તેમાં જમવા બેસી શકે તેવડું હોયું જોઈએ. તમારું બળતણ તમારે તમોને મળેલા પછવાડેના વાડામાં રાખવાનું.

આ પ્રમાણે તમને ચોક્ક મકાન તો મળ્યું, પણ પાછું તેને સાચવવાનું ને તેને ચોખ્ખું રાખવાનું કામ તમારું પોતાનું છે. તમે તેના માલિક ન હો અને લાડે રહેતા હો તોપણ તેને ચોખ્ખું રાખવાની ફરજ તમારી જ છે. મકાન એ તો આપણા શરીરને રક્ષણ આપનાર ચોક્ક ખીજ શરીર જેવું જ છે. જો શરીર ચોખ્ખું ન રાખો તો જેમ ચોપી રાખો થાય તેમ મકાન સ્વચ્છ ન રાખો તો તેમાં બળાંચો થાય, બિધર્થો થાય, છવાત થાય, માંકઠ થાય અને એ જ તમને ફરડી ખાય ને પરિણામે તમે માંકા પડો. ખાદ્યરૂમ પણ પૂરું સ્વચ્છ રાખવો, તેની નીકામાંથી પાણી ચાલ્યાં જાય તેમ સ્વચ્છ રાખવી જોઈએ. જે નીકમાં એવી ચીજો ન જવા દેવી જોઈએ કે જે મેલાં પાણીને વહેતાં અટકાવી દે. તેમાં બિલકુલ પેસાળની વાસ ન આવે તેવી નીકા રાખો. તમારું

બજરૂઓ પણ સ્વચ્છ રાખો. તે ન બગડે તેવી કાળજી રાખો. પૂ. મહાત્માજીની પાયાખાનાં સ્વચ્છ રાખવાની પ્રકૃતિ તદ્દન વ્યવહારુ છે. લણી જગાએ પાયાખાનામાં અપશબ્દો લખાય છે. રેલવેનાં પાયાખાનાં, મ્યુનિસિપાલિટીનાં પાયાખાનાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મેલાંથી ને અપશબ્દોથી લરેલાં હોય છે. આ તમારી તમારા મનમાં રહેલી મેલી મુરાદોનું પ્રતિબિંબ છે. તમે જમાલ કરો કે જે જગમાં તમે તમારું શરીર અંદરથી સ્વચ્છ કરવા બેઠા છો તેને જ તમે અપશબ્દો લખીને ખરાબ કરો છો ! પાયાખાનાં, ખાદ્યરૂમ, પેસાળખાનાં એ ખર્ચાં શોચનાં સ્થાનો આપણી સચ્ચતાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

આવી રીતે આ ખર્ચાં જુદીજુદી બાતના બ્લોકોનાં મકાનો પાછાં સુંદર હોવાં જોઈએ તેમ જ તેના સમૂહની ગોઠવણી પણ સુંદર હોવી જોઈએ. સુંદર વસ્તુઓ આપણી નજર આગળ રહેવાથી આપણું મન બહુ પ્રકુષ્ઠ રહે છે. આ ઉપરાંત આવા સમૂહો વચ્ચે અમેરિકા અને જાપાનની જેમ છાકરાંચોને રમવાનું મેદાન, તેમને લણવા: માટેનાં બાલ-મંદિરો અને શિક્ષણસ્થાનો તથા એક નાનકડી લાયબ્રેરી અને રીડિંગ પુણ હોય તો તમને શરીરસ્વાસ્થ્ય સચવાવા સાધે તમારો મન-સિક વિકાસ થઈ તમારી સર્વોચ્ચ ઉત્પત્તિ થતી રહે અને પરિણામે આપણા દેશનું ઉત્પાદન વધે અને આપણો દેશ સમૃદ્ધ થાય.

* જોલ ઈન્ડિયા રીડિંગ-અમદાવાદના શૌચનયી.

★

ઈંગ્લેંડમાં ઘણો વખત રહી તાલ જ દેશમાં ખાટા ફરિયા એક બાઈ હેરફેરિંગ સહુનમાં ગયા. ત્યાં પૂછવામાં આવ્યું :

‘જાલો સ દેવ, દાદી બનાવું કે વાણી લાપવા છે ?’

‘અલબત્ત વાળ જ લાપવાના છે.’

‘તો મહેરબાની કરી તમારી હેટ ઉપાડો ?’

‘માફ કરો, મને ખબર નહિ કે અહીં સત્તાવીસો દરો !’ દેશનથી દેવાયેલા બાઈના મુખમાંથી સખ્તો સરી પડ્યા !

×

બાળકની કુતૂહલવૃત્તિ

શ્રી પુરુષોત્તમ છગનલાલ શાહ

એમ. એ. બી. ઇ.

નય છે તેનો ખ્યાલ તેમને આવી શકતો નથી. બાળકની કુતૂહલવૃત્તિનું, નવું જોવાનું વસ્તુની એની ઇચ્છાઓનું અર્ધીકરણ કેવા રીતે થઈ શકે તેનો આઠો વિચાર અહીં અપાયો છે.

મનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે દરેક બાળકમાં કુતૂહલ ભારોભાર ભરેલું હોય છે. એમ બાળક નાનું તેમ તેનામાં કુતૂહલ વધારે, અને આ પ્રકારેના કુતૂહલને ક્ષયે જ બાળક બિન્દગીભરમાં શીખી ન શકે તેટલું બહુ તેના બાળપણનાં વર્ષોમાં શીખી જાય છે. બાળકમાં રહેલ આ કુતૂહલને દરેક માળાએ તેમ જ શિક્ષકે સમજી લેવું જોઈએ. બહાર જરાક ઢોલ વગેરે કે વરંદોડા જતો હોય ત્યારે બાળકનું કુતૂહલ બગી જાય છે અને તે શું છે, શાથી છે, વગેરે અનેક બાબતો બાળવા બારીએ, ચટારીએ કે અગાસીએ પહોંચી જાય છે. પોલીસ ડે.ઈને પકડીને લઈ જવો હોય, મદારી કે બહુગર પોતાના ખેલ ખતાવતો હોય, ત્યારે ટોચે વળેલાં મ.જી.સોમાં મોટાસાગનાં બાળકો જ હોય છે અને તે તેમનામાં રહેલી કુતૂહલવૃત્તિને આસરી છે.

આ કુતૂહલવૃત્તિને ક્ષયે તેમને નવુંનવું જોવાનું ગમે છે. નવીનતા પ્રવૃત્તિ કરવડું ગમે છે. જ્યાં ન સમજાય ત્યાં વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછે છે. તેમના પ્રશ્નો પણ કુતૂહલવૃત્તિથી ભરેલા હોય છે. સમજી માળાએ આ પ્રશ્નોના ઘણા જ સંતોષકારક ખુલાસા આપે છે. બાળમનસને ન સમજનાર માળાએ પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવવા કે બાળક તેમાં શું સમજે, એમ માની ધમકાવીને તેને ખાલતું બંધ કરી દે છે. આમ કરવાથી બાળકની ઇચ્છા-

કુતૂહલવૃત્તિ બાળકનો કલકટ સ્વાભાવિક ગુણ છે. આપણને કોઈ તરફ અપરિચિત-નવા વાતાવરણમાં મુક્યા હોય ત્યારે નિઃશ્વાસના અસરો કેવા યનમની લાગે છે ! પણ બાળક તો રહ્યું પનેપછી. માળાએ એની દરેક નિઃશ્વાસ સંતોષવા દેતાં નથી. ક્યારેક પોતાના અજ્ઞાનથી પણ તેઓ આમ કરે છે, એથી બાળકની ખામતવા મથતી કેટલી બધી વૃત્તિઓ દગાઈ

ઓ, અનિચ્છાઓ વગેરે અજ્ઞાત માનસમાં પ્રકટ થાય છે. પ્રશ્નો પૂછવાની તેની વૃત્તિ કુતિત થઈ જાય છે. તેની કુતૂહલવૃત્તિ પીછેહઠ કરે છે. આજે જુએ ખરું, કને સાંભળે ખરું, છતાં વિચારનાં અદિ કાન તેન. મગજમાં બગતાં નથી.

ધીરધીર આપું બાળક ઓછાઓ પૂછી વધારે સમજનારું, જેને આપણે મેઠું કહીએ છીએ તેવું થાય છે. માળાએ પોતાનાં બાળકો આ પ્રકારનાં હોય તો શા માટે છે તેનું માનસ-શાસ્ત્રીય કારણ સમજી લેવું જોઈએ.

કેટલાંક બાળકોમાં કુતૂહલ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. એટલા બધા પ્રમાણમાં કે તેને ક્ષયે તેમન માં કોઈપણ પ્રકારની શારીરિક કે મનસિક સ્થિરતા ઢેલી નથી. જ્યાં જ્યાં કંઈ નવીનતા જોવા મળે, નવીન સાંભળવા મળે ત્યાં ત્યાં તેમની કુતૂહલવૃત્તિ તેમને દોરી જાય છે, તેમને રમતિય જ બનવી દે છે. સંયમનું લાન રહેતું નથી, જેને ક્ષયે મા.જ.પે. બાળકને લાન-વમરનું, જઠ ને જોશક કહે છે. સદી સાધનામાં કહીએ તો ઘણું રમતિયાળ કહે છે. માનસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ કુતૂહલના અતિરેકથી બાળક રા બાલનું અસ્થિર માનસવાળું બની જાય છે. ધોમધોમે કુતૂહલ ચોપું થતાં તેનું માનસ સ્થિર બનતું જાય છે.

આ પ્રકારનું એક બાળક મ.રા. જોવામાં આવ્યું હતું. તેને ક્ષયે તે જરાયે જાણીને જોડો

શકતું ન હતું. આ બાળકને એકડો લાણાવવાનું કામ એક શિક્ષકને સોંપવામાં આવ્યું, પણ શિક્ષક જરા જૂના જમાનાના હતા. બાલમાનસ-નો તેમને લાંબો પરિચય નહોતો એટલે બાળકને ઘણું બે કહેવામાં આવે પણ તે એકડો-બગડો છૂંટયા ખેસતું જ નહીં. મહાપરાણે ખેસાડવામાં આવતું તો રડારોળ કરી મૂકતું કે થાકતું ત્યારે લાગ બેઈ માસ્તરની ટોપી લઈને જતું રહેતું. છેવટે માસ્તર કંટાળ્યા અને ઉદ્ધમાતિએ છોકરો નહીં જ લાણી શકે તેવો અભિપ્રાય સ્થાપી ચાલતા થયા.

આ બાળકના પિતા મારા સ્નેહી હતા. તેમણે એક વખત આ બાળક મારી આગળ રજૂ કરી. મને આ બાળકમાં તોફાનવૃત્તિ કરતાં વધારેપડતી કુતૂહલવૃત્તિ અને વધારેપડતો રમતિયાળ સ્વભાવ, ખે મુખ્યત્વે જાણ્યાં. બે આ બંને વૃત્તિઓનો વિનિયોગ કરી શિક્ષણ આપવામાં આવે તો બાળક અવશ્ય લાણે એમ મને લાગ્યું. તે માટે બાળમાનસથી પરિચિત એક શિક્ષકની મેં પસંદગી કરી, અને તે વૃત્તિ પાંખ કામ કરી રહેલ બીજી વૃત્તિએ પણ સમજાવી. શરૂઆતના પંદર દિવસ સુધી તો આ શિક્ષકે બાળકને લાણાવવાનું નામ સરખું પણ હીંમત નહીં; પરંતુ બાળકને જે જે રમકડાં વધારે ગમતાં હતાં તે રમકડાં વડે રમવાનું-રમાડવાનું શરૂ કર્યું. વળી આ શિક્ષક દરરોજ કાંઈને કાંઈ નવાઈની ચીજ લેતા આવે અને તે બાળકને બતાવે ને સમજાવે. આમ કરવાથી પ્રથમ તો બાળક શિક્ષક સાથે હળીમળી ગયું એટલે નાસી જવાની. રડવાની કે ટોપી લઈને લાગી જવાની અર્ધી મુશ્કેલી એટલી યદ્યર્થ ત્યારપછી પેલા કુશળ શિક્ષકે રંગબેરંગી ચાક મંગાવ્યા અને ઘરની લાદી પર ઇંગ્લેન્ડની ચિતરોમણી કાઢવા મોકલ્યાં. બાળકને આ વસ્તુ તદ્દન નવી લાગી અને તેણે ખૂબ જ રસ લેવા માંડ્યો. બાળક ચિતરોમણી કાઢે, ઘૂંસી નાણે,

વળી પાછું કાઢે એમ દરતાં તેનું ચિત્ર સ્થિર થવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે કરવામાં શિક્ષકે લગભગ વીસેક દિવસ ગાળ્યા.

ત્યારપછી આ બાળકનાં ચિતરોમણી-લીટા વગેરે સ્લેટ પર ચેન વડે ચાલુ થયાં. હવે બાળક ઠીકઠીક સમય સુધી ખેસતું હતું. શિક્ષકમાં તેને વિશ્વાસ ચોંટ્યો હતો. કામમાં તેને મજા પડતી હતી. હવે એકડો-બગડો છૂંટવાનું શિક્ષકે શરૂ કર્યું. બાળકને આ પણ નવાઈની બાબત લાગી. ગમેતેમ લીટા દોરવા તેના કરતાં સારા આકાર ના અક્ષરો સારા લાગે એમ બાળકને લાગ્યું હોય કે ગમે તેમ પણ હવે તેનું ક્યાં એકડો-બગડો તરફ દોરાયું ને તે હોશિયારી શીખવા લાગ્યું. લગભગ એકાદ મહિનામાં તો એકથી પંદર સુધી બહુ સારી રીતે લખતાં આ બાળકને આવડી ગયું.

બધાં બાળકો આટલી બધી હલે રમતિયાળ નથી હોતાં તેમ જ બધાં માખાંપે માટે મોટા પ્રમાણમાં દરકાર લેવી અસંભવિત નથી હોતી; પણ માખાંપોને એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તમારા બાળકે અગળ કુતૂહલપોષક નવીનવી ચીજો મૂકતાં બસો; તેમને સમજાવો, તમારાથી બની શકે તેટલાં સજ્જો બતાવો, ચિત્રો બતાવો. સમજાવવા જેવું હોય ત્યાં સમજાવો અને તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નોના સ્વતંત્રપ્રકારે જવાબ દો. આમ કરતાં બાળક ઘણું થોડા સમયમાં ઘણી બાબતો સમજી લેશે અને તેની સગવડ-મથકો વિસ્તરતી જશે.

જાન્ય નિશાળને ખદલે ફોબેલના કી-કુરગાર્ડનની મફક ખગીચા જલુ લુગલુ બેઈએ, જ્યાં નાના બાળકો યુષ્માને સ્થાને હોય અને ખાલમ દિગ્મા સ ચાલકો કુશળ માળીને સ્થાને હોય માટીના ખનાવેલા ગંબેગી પક્ષીએ, રગબેગી અને સાદા ચિત્રો, રમતપેટીઓ, મલુકાપેટીઓ વગેરે યુષ્કળ પ્રમાણુમા હોલુ બેઈએ અને બાળકે તેમને છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે તેવી સુદર વ્યવસ્થા હોવી બેઈએ.

ખાલમ દિરને વટાવી બાળક પ્રાથમિક શાળામા જાન્ય ત્યરે તે તેની કુતુહલવૃત્તિને મહત્વનુ સ્થાનુ અ પી તેને શિક્ષણ આપલુ બેઈએ તેની તે કુતુહલવૃત્તિનો શિક્ષણ સ થે સુદર સુમેળ સધાય તેમ કરલુ બેઈએ ચિત્રકામ, હસ્તકામ, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કુશળ, ખગીચાકામ વગેરે વપથોમા વલુ સરસ રીતે કુતુહલવૃત્તિ જગાડી શકાય, બાળકોને વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછતાં કરી શકાય, પરંતુ તે માટે શિક્ષક અહોનિશ જન્મત હોવે બેઈએ નવાનવા નર્મના, નવાનવા ચિત્રો, નવીનવી પૂર્વવિદ્યિત ખાખતો બાળકો સમક્ષ મૂકવા પ્રમત્નશીલ અને ચિત્તનશીલ હોવો બેઈએ અ રીતે શિક્ષણ આપવાથી એક તો બાળકે નીસમજણુ મર્મદા અને વિચારમર્મદાના વર્તુલો વધે અને બીજી રીતે તે તે ઓછા શ્રમે કામ કરી શકે એક વખત કુતુહલવૃત્તિ જાગ્યા પછી ધ્યાન અપોઆપ આવે છે ધ્યન આવે એટલે ગ્સ આપોઆપ આવે છે ધ્યાન ને ગ્સ ખતે આવતા શિક્ષણ સજીવન-જીવત ખની જાય છે.

પ્રાથમિક શાળાઓમા પણુ નાનાં પર્યટનો ચોજી શકાય આજુબાજુના ખગીચા બેવા, નદીઓ બેવી, ડુંગરો ચઢવા અને ઊતરવા, ત્રણી વનસ્પતિનુ અવલોકન કરલુ, પક્ષી-એ ને બેવાં અને તેમના અવાજ પારખવા,

આવા કાર્ય માટે વધારે નહી તે અઠવ કિ-ચામા બેતણુ કલક દરમિયાન શાળામા રહી બાળક જેટલુ ભણી શકે તેના કગ્ત કુદગતની વચ્ચે રહી જે શીખે તેનુ મૂલ્ય અનેકગણુ વધારે છે અહી એક સૂચના જરૂરી છે કે આવા પર્યટનોમા સાથે રહેનાર શિક્ષક ઘણી વસ્તુઓ તન્ક અગુધીનિર્દેશ કરી શકે-સમજવી શકે તેવો હોવે બેઈએ જે શિક્ષકો ઘરમાથી કદી બહાર નીકળ્યા ન હોય કે જેને કુદરતના સ્વાદની કરી ખખર ન હોય તેવા શિક્ષકો આ બાળકો સાથે જાન્ય તો બાળકોને કથ થે નલુ માર્ગદર્શન ન આપી શકે, કે બાળકોના પ્રશ્નોના ખુલાસા પણુ ન કરી શકે માત્ર પગ ઘસડતા જાન્ય અને પગ ઘસડત આવે અને જે કથલુએ તે મજજનાં ખાગણુ ખધ રાખીને-તો તેથી બાળકોની કુતુહલવૃત્તિને પોષણુ ન મળે અને કીધેલો શ્રમ નકામો જાય.

કુતુહલવૃત્તિ સખધમા પ્રથમિક શાળાના બાળકની પ્રાક્ર સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે ઘગ આગળ તેમજ શાળામા તેના કુતુહલને થેગ્ય માર્ગે વાળવા મા ન આવે તો તે અવજો માર્ગે જરૂર વજો કુતુહલવૃત્તિ એ શક્તિને પ્રવહ છે; બો તેને સન્મર્ગે વાળવામા ન આવે, હિતકારક કાર્યો તન્ક થોજવામા ન આવે તો ખગળ માર્ગે વળ્યા સિવાય તે રહે જ નહી કુતુહલ ન પોષાય તો બાળકો જહી ચેઈ એ બેવા તરફ વજો છે, શૃંગારિક ચિત્રો તરફ વજો છે, જહી વાતો તન્ક અને આસ્થલ સાહિત્ય તન્ક વજો છે અને આમા ખગળ મિત્રોની સોખત તેમને મહકરૂપ ધાય છે આ રીતે તેમની કુતુહલવૃત્તિ ખરાળ માર્ગે વજો છે છેતગ્વા માટે નવીનવી પુક્તિ-ઓ શોધી કઢવી, નવાનવા લુકા થોજવા, આ ખધા ઉખરે ચડેલી કુતુહલવૃત્તિનાં અનિષ્ટ પગિણામો છે.

১. প্রথম প্রকাশিত হইবে।
 ২. প্রথম প্রকাশিত হইবে।
 ৩. প্রথম প্রকাশিত হইবে।

፤ ረከ ህጅ ስዊዘርላንድ.ሆኑ

ਪ੍ਰਸਿਦ੍ਧ ਮਾਮਲਾ ਦਾ ਮਿਤੀ ੧੮੮੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਫ਼ੌਜੀ
 ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ
 ਦੇਣ ਦੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ
 ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ
 ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ
 ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ
 ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।
 ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
 ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ
 ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ
 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
 ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ
 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
 ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ
 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
 ਕੀਤੀ ਸੀ।

‘ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜਰਾਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਦੁਬੀਏ ਮੁਕਾਮੇ ਵੀ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
ਮਝੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
ਵਿਚੋਂ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’
‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’ ਦੇ ਸਿਲ੍ਹੇ ‘ਦੁਬੀਏ ਪ੍ਰਾਂਤ’

[illegible]

ከዚህ በኋላ በጥንቃቄ የሚገኝ ሕግ ለሕግ ባለሙያዎች
ይቀርባል፡፡

[illegible]

፤ ። ለክብር ገጽ

[illegible][illegible]

• ३२९ १३६

ከዚህ ምሳሌ ሲሆን ያረፈ 'የኮሎኔል' ምዝገባ
 -ጽሑፍ የሆነ የረዕሰ ሰውነት ስም ስላለ
 'የታደሰ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ
 ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ
 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ
 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ 'የሰላሳ' ስላለ

કહ્યું : 'આજની રી પતંગિયા જેવી ખનતી
જાય છે. એ બે રંગેમાં જ રાચનારી ને
આછીંતછીં સ્વેરપિહર કરનારી ખની જશે
તો પછી આર્યસંસ્કૃતિનું અ.વી જ ખન્યું.'

ઉદ્ભવ વિચારસરણી ને પ્રભાવશાળી
શૈલીવળું આ પ્રવચન કોયેજ આખીમાં
એટલી તે. પ્રશંસા પામ્યું કે કેટલાંયે
વિધાર્થીએ. ને વિધાર્થીનીએ. રેણુક.ન્ત સાથે
મંત્રી ખાંધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. પણ
એકલવિહારી ને અવ્યાસપરાયણ રેણુક.ન્તે
રા.વ. પ્રયત્ને.ને જર. યે પ્રોત્સાહન ન આપ્યું.

ચારુએ પણ આવો એક પ્રયત્ન કરી
બોધે. રેણુક.ન્તન. સાંજના ફરવાને મ.ર્ગે તે
તેને સ.મી મળી અને મોં પર મધુર સ્મિત
મૂકીને તથા આંખમાં અનેરી ચમક પૂરીને બોલી :

'તમે તે દિવસે સલામાં ઘણું જ સરસ
ખાદ્યા. આતું સરસ પ્રવચન ઠઠી સાંભળ્યું
નહોતું. સાંભળીને હું તો મુગ્ધ થઈ ગઈ'તી.'

ફરવું એ જ તેમની લગની ! અને એ લગનીને
સંતોષી શકે એવાં ઘરઘર મેળવી લેવાં એ
જ તેમની ઝંખના !

ચારુ પણ એક રીતે તો આવી જ હતી
ને ? રેણુ સાથે ખોલવાના શબ્દો પણ તે
ગોળીને જ આવી હતી. રેણુ કાણ બાણે કેમ
આ ખડું કળી ગયો ને તેથી જ તો 'તમારાં
અભિનંદન ખંદલ આભાર' એટલું જ કહીને
તરત ચાલી નીકળ્યો.

ચારુ ગજબ ભેંકી પડી. તેના ગુલાબી
ઝાંચ મારતા ગાલ લાલલાલ થઈ ગયા.
અણિયાળી આંખોને ખૂણે એકેક આંસુ
પાણીદાર મેતી જેવું બાઝી રહ્યું. આવો
જીવાન તેણે કદી બોધે નહોતો. ખીજ જીવાનો
તો પોતાની પાસેથી પસાર થતાંથતાં યે
કેવા તાકીતાકીને તેને નિહાળી રહેતા ! ત્યારે
આ તો કોઈ અનોખી જ માટીનો ઘડલો
લાગ્યો. તે વિભાસણમાં પડી ગઈ, પણ એમ
એ હારી બધ એવી નહોતી. પોતાની આકર્ષણ
-શક્તિમાં તેને અજબ વિશ્વાસ હતો. એટલે
તે. તેને હાંસટી વધુ ચાનક ચડી પોતાની
શક્તિને કંસોટીએ ચડાવવાની ને વિજયી

અને 'હીક નમસ્તે' કહીને તે ધીમે શોકસર્થે પગલે ચાલતો થયો.

તે હાલે ચાલતો થયો પણ ચારુએ બોધ લીધું કે પોતે તેને વિચાર કરતો, લાગણી અનુભવતો. કરી મૂક્યો હતો, છતાં તે પ્રસન્ન મીઠીને એકાએક ખિન્ન કેમ થઈ ગયો? ચાલી કેમ નીકળ્યો?...જરા! છાંડાં છિતરીને વિચાર કરતાં ચારુએ શોધી કાઢ્યું કે અમુક હૈયાં સીધી મીડી નજરથી જ વીંધાય છે. અસિ-સારિકાની પે.તે લજવવા માંડેલી ભૂમિકામાં જરાક યે.અ ફેરફાર કરી લે તો નિશાન આખંડ વીંધાઈ જાય એમ લાગ્યું.

અને ખરેખર એમ જ હતું. રેણુ ચારુ વિષે વિચાર કરતો, લાગણી અનુભવતો, હૃદયનાએ સેવતો થઈ ગયો હતો. ચારુ શા માટે મારામાં આટલી બધો રસ લઈ રહી છે? સ્ત્રીસ્વભાવનું મૂળસ્ત સ્વરૂપ સમજાવવાને બહાને હૃદયનું કોઈ ગુપ્ત સંવેદન તેને પ્રેરતું હશે તો?...તો?...તો! શું જોઈટું છે?... ચારુ કેટલી રમણીય છે! કેવી ચખરાક છે!

શકે. આજનાં ઘણાખરાં રચનાત્મક સેવાકાર્યો સફળ થવા માટે સ્ત્રીનો સહકાર માગી લે છે અને એ સ્ત્રી બે પોતાની જ પત્ની હોય તો એ કાર્ય કેટલું સરળ થઈ જાય!

અને ચારુને અઠસી બોવાનો રેણુએ વિચાર કર્યો. પછી તો તેઓ જ્યારે ત્યારે મળવા લાગ્યાં. ચારુની ભૂમિકા સફળ થતી ચાલી-એટલી હદ સુધી કે રેણુ તેની સાથે ફરવા જવા લાગ્યો એટલું જ નહિ, તેને પોતાને ઘેર પણ તેડી જતો થયો.

હવે ચારુને રેણુન. સ્વભાવનો, તેના ઘરના વાતાવરણનો વધુ સાચો, વધુ ગાઢ પરિચય થયો. ચારુની જેમ રેણુ માટે પણ માગાં-એની પડાપડી થઈ હતી. આવું અત્યંત વૈલક્ષણી બહેનું કુટુંબ અને આવો અત્યંત સોહામણો, સંસ્કારી, સુશિક્ષિત મુરતિયો પછી શી મણા રહે? પણ વિચિત્ર રેણુકાન્તે આમાંથી એક પણ માગાંને સ્વીકાર કરવાનો લહાવો તેનાં માખાપને લેવા હીથે નહીં. એ મારેનાં કારણો પણ તે વિચિત્ર-વિચિત્ર

અને થડી પછી તો બન્નેની મુખમુદ્રા પર એવાએવા ભાવો રેલાઈ આવ્યા ને બન્ને એકબીજા સાથું એવી રીતે બેઠી રહ્યાં, બાણે અગાઉ એકમેકને કહી બેઠ્યાં જ ન હોય! આંખો જ બોલી રહી હતી ને બાણે આંખો જ સાંભળી રહી હતી.

ચારુ ત્યારે ને ત્યારે કશો એક્કસ જવાબ ન વાળી શકી, પણ દિલમાં એક તુમુલ મંથન ઊપડી ચૂક્યું. આટલા દિવસો દરમિયાન તેનામાં રેણુ માટે વધુ ને વધુ લાગણી બળતી જતી હતી, વધુ ને વધુ માન પેદા થતું જતું હતું; પણ આજની વાતો સાંભળીને રેણુમાં રહેલી નિર્મળતા ને નિષ્કલસતા, માનવતા ને મહત્તા બેઠીને-ખાસ કરીને તો તેની આંખોમાં આજે તરી અવેલી ટાઈ દેવી ચલક નિકળીને-તે પેતાનું હેયું હારવા લાગી, અથવા: કહે. કે તેના હૈયામાં પ્રેમની જ્યોત જળી ઊઠી. આવી હતી તો રેણુને છતવા, પણ પે.તે જ પૂરેપૂરી જિતાતી જતી હતી; અને પરિચય તથા પ્રેમને પંથે આટલી લાંબી મજલ કાઢ્યા પછી તેનાથી હવે પાછું વળી શકાય તેમ નહોતું.

ભેમભેમ વખત જતો ગયો તેમતેમ રેણુના વિચારોને ને વ્યક્તિત્વને વિકાસ થતો ગયો અને તેમતેમ ચારુ રેણુના રંગે વધુ ને વધુ રંગાતી ચાલી. તેની રહેણી-કરણી એકકમ સાદાઈ, ગ્વાઅય ને સત્વિકતા તરફ દળવા લાગી.

પરિસ્થિતિ આતું ચણુધાર્યું, અનિચિત્ત ત્વ પકડતી જતી હતી એ ચારુનાં માખાપની ક્ય.ન ખંઠાર ન રહ્યું.

આ બધી વસ્તુવિશિષ્ટતા માખાપને જણાવવાને: ચારુ ઘોડા દિવસથી નિચાર કર્યાજરતી હતી, પણ વાત કેમ મૂકવી એ તેને સ્વચ્છ નહોતું. માખાપે તેને દોઢેબમાં મોકલવા પાછળ, રેણુ સાથે સંબંધ બાંધવાની હમરિ

આપવા પાછળ જે આશા રેવી હતી, તે તેને ખસખસ ચાદ હતી. તે આશા જરાયે કશો એવી રિશ્તિ હવે રહી નહોતી. આ રિશ્તિ માખાપને પોતે જણાવશે ત્યારે તેમનાં દલને કેવો પ્રચંડ આઘાત લાગશે, એની કલ્પનાથી તે ધ્રુજ ઊઠતી. પણ તેણે ધીમે-ધીમે દિલને દબ કહ્યું અને એક દિવસ એકાંત બેઠીને માખાપ પાસે વાત મૂકવા બંધ છે, ત્યાં તો તેની બાંએ જ પોતાના મનમાં ઘોળાઈ રહેલી આ વાત છડી:

‘બેટા, રેણુ તો વધુ ને વધુ પૂની થતો બંધ છે. એમાં કશું વળે એમ નથી. જે પોતે તો બાવો બનશે, પણ બીજાનેય બાવો બનાવશે.’

જે પોતે કહેવા જતી હતી, એ જ વાત બાને મોંએથી જુદી દરિથી, જુદી દબે રબ્દ થઈ. ચારુ થકીસરં તે: મૂઠે જેવી થઈ ગઈ. તેનું અંગેઅંગ કાંપી ઊઠ્યું, પણ ઘોડી જ વારમાં તેણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી ને બોલી:

‘એ તો મને ખબર નથી, પણ એમ હોયતોયે હવે એનો કશો ઉપાય રહ્યો નથી.’

ચારુના શબ્દોમાંથી નીકળતાં, અર્થ કરતાંયે તેના ચહેરાને આવરી રહેલા ઉત્કટે ભાવે. બેઠીને માખાપ ચમકી ઊઠ્યાં. વર્ષોથી બાધેલી આશાએની અલીશાન ઇમારત એકાએક એક મામટી તૂટી પડે ને માણસ ભેમ બેખાકયો થઈ ચીસ પાડી ઊઠે તેમ ચારુની બાંથી જૂમ પડાઈ ગઈ:

‘જું દટ્ટુ ?’

આવી જ પરિસ્થિતિની ચારુએ અપેક્ષા રાખી હતી. એટલે તે ગળાઈ તો ન ગઈ. પણ અત્યારે ને અત્યારે એકબે એકબાં તાત કહી નાખવાનું સ્વાધન્ય: ઊગાળી બેઠી. તે હળવેથી ઊભી થઈ અને ઘણી વાત કરીશું એમ કહીને તેની પૂંઘણાં ઊડતી બાને અને નિષ્કામ્યું ચિત્તનનાં ધૂળી ચંદા

આપને ત્યાં ને ત્યાં મૂકી બાબુના ખંડમાં ચાલી ગઈ.

તે દિવસે તે ઘરમાં દારૂની નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. બહુ કોઈ કામવાદીએ તુ યગલ બનેલું દોષ પરકાગના ઘર પર એકાએક હુમલો લઈ આવે, ને એ ઘરને તોડી, કોડી, માંસમિલકત છૂટી ચલ્યુ બચ અને પછી એ ઘરમાં જેવી નિઃસ્તબ્ધતા ફેલાઈ બચ તેવી ફેલાઈ રહી. સો રૂપ થઈ ગયા.

પણ ગમે તેમ તોય ચારુ તેના માખાપની લાડકી ને વડાલસોઈ દીકરી હતી. મોટા શ્રીમંતઘેર પુત્રીને વગવીને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કમાઈ દેવાનો પ્રયત્ન હોલ તેમને હતો. એ ખરું, પણ પોતાના એ હોલ ખાતર યુનાનુ વૈયું લાગી નાખવાની હદ સુધી બચ એટલાં અધમ નહોતાં. રાત્રિભરના ઠારમા મંથન પછી તેમનાં હૈયાં હળવાં પહાં અને સવારે ચા પીતી વખતે ચરની બાજે જ શાંતિથી પૂછ્યું:

‘બેટા, હું કહેતી તી ના કે પછી કરીશ; તે તે શું નક્કી કર્યું?’

‘શેનુ ખા?’ બહુ ન સમજી હોય તેમ ચારુ બોલી. તેના અવાજ આટલું બેલતાંયે જરા મૂલ ઊઠ્યો.

‘શેનું તે? રેણું.’

ચારુ ફિક્કું હસી-સમથો ભરેલું, છતાં મોહક, કોઈ અનેરી દીપ્તિથી ઝળકી રહેલું. ‘એનું શું નક્કી કરવાનું છે, ખા! એ તો નક્કી થઈ જ ગયેલું છે ને?’

‘પણ ચારુ, દીકરી, એ તો ધૂની છે. ખાલો થઈ જશે એની ધૂનમાં ને ધૂનમાં, ને તને શોખ લોઈએ છે. એ આપણને કેમ પેસશે?’

‘એ શોખ કરવાની ચ મારી ધૂન જ હતી ના?’ હસીને: ‘એની આ ખાવા થવાની ધૂનમાં, મેંજશોખ કરવાની માની ધૂન નહીં

ગઈ.....ને ખા, આપણે સદાથી જ રહ્યાં છીએ ના? મને એની સાદાઈમાં યે વાંધે નહીં આવે.’

‘પણ અમારા મનમાં તો, બેટા, હું શ્રીમંત થા, સુખી થા, એવી ઇચ્છા હતી. એટલે તે તારા બાપુને પેસાણું નહોતું તે. ચ આટલો મર્ચ કરી તને.....’

‘ખા, બાપુજી, એ તમારું ઉપકાર તો બિંદગીમાં નહીં ભૂલું ને એનો ખલેલો તો વળી જ શી રીતે શકું? તમારા પ્રતાપે આટલું ભણના ન પામી હેત તો મને જે મળ્યું છે એની કિંમત હું શી રીતે સમજત? એને પ્રતાપે તે આજે હું સૌથી શ્રીમંત બની ગઈ. બે હું સમજે ના ખા, તો મારા જેવું કોઈ શ્રીમંત જ નથી-આ દુનિયામાં.’

ખા એની સામે તાકી રહી. ચારુ તેની પાસે ગઈ. યે તાના હથમાં ખાનો હાથ લેતાં બાંધી:

‘મને મફત કરીશ ને, ખા? તારી આશાઓ ને સ્વપ્નો મેં આમ તોડી નાખ્યાં.....પણ મારો કથો. ઉપાય જ નથી રહ્યો. નહિતર કેઈ વાતે તારું મન મેં ફાલવ્યું છે?’ ચારુ એટલું બોલતાં ચારની આંખમાં ઝળઝળિયાં તગતગી રહ્યાં.

ત્યાં તો માતાનું વત્સલ હૈયું પણ આખો વડે પીગળી પડ્યું. તેણે ચારને પોતાની સોડમાં લઈ લીધી ને પોતાને વડાલસોઈ હાથ તેના મોં પર, માથા પર, વાંસા પર પસવારવા લાગી. આ શુદ્ધ દરશ બોઈને ચારના પિતા સ્નેહભર્યો અવજે બોલ્યા:

‘કાઈ હરકત નહીં, બેટા! એ તો તારી જ પણ સમજશે.....તને મોકલી હતી તો લેતિક સંપત્તિ મેળવવા, પણ લઈ આવી આશ્રાત્મિક સંપત્તિ. અને આ સાદું પણ ખેટમા તો નથી જ ગયું, લભમા જ ગયું છે.’ અને સો હસી પડ્યાં-ચરની ખા પણ.

ગંગાવતરણનું રહસ્ય

શ્રી બિહારીલાલ લલ્લુભાઈ પરીખ

સહેલે પૂછે છે: 'સગરરાજને ૧૦,૦૦૦ પુત્રો હોઈ શકે? જંગાળને શિવજીએ જટામાં સમાવી એ તે કેવું કહેવાય? જહૂતરાજ ગંગાને પી ગયા એ શું સમ્બ છે?' ખરી વાત તો એ છે કે આ એક રૂપક-કથા છે. લેખકે આ પ્રસંગો વ્યવહાર અર્થે સાથે આવી સુંદર રીતે રચી દર્શાવે છે.

વેદના જમાનામાં જંગાનહીતું નામ નથી. આ નદી ભગીરથરાજ લાવ્યા તેવી કથા શ્રીમદ્ ભાગવતના નવમાં સ્કંધના અધ્યાય આઠ-નવમાં છે. દૂંઠમાં એ કથા નીચે પ્રમાણે છે:

'અયોધ્યાના રાજ સગરને સાઠ હજાર પુત્રો હતા. રાજ સગરે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો. તેમાં ઇષ્ટ અશ્વને ચોરી ગયો. આની શોધમાં રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોએ, પૃથ્વીને ઠેકાણે-ઠેકાણે ખણી દાઢી, અને 'મે.ટા સાગરો ખનાવ્યા; છતાં પૃથ્વીમાંથી ઘોડો જહ્યો નહીં. આમ ઘોડાને શોધતાં તેઓ (જંગાળના ઉપસાગર આગળ) જંગાસાગર આગળ (કે જ્યાં જંગાળ સાગરને મળે છે ત્યાં) આવ્યા. તે ત્યાં ઘોડાને પાંચેલે. બેસા. પાસે જ કપિલ-મુનિ તપ કરતા બેઠા હતા. ઘોડાને આ જ ચોર છે એમ ધ.રીને, મધળ. કહિષ્ઠાર ઉઠાવી કપિલમુનિને મારવ: દે:હ્યા; પણ કપિલમુનિએ નંત્ર ખેલ્યા તેમને બાળી મૂક્યાં.

સગરરાજને આ ખબર પડી. તેણે પોતાના પુત્ર અંશુમાનને અશ્વ જોળાર માટે મોકલેલ; એણે આવી કપિલમુનિની અનેક-ગિધ સ્તુતિ કરી. આથી કપિલમુનિએ કહ્યું: 'આ તારા બળી ગયેલા કાકાને જંગાનું જળ મળ્યો તે જ મુક્તિ પામશે. જાન કશાથી તેમને મુક્તિ મળશે નહીં.' (અ. ૮,

અંગાનું સ્વર્ગમાંથી ભતરી શિવજીની જટામાં ઝિલાવાનું ને ત્યાંથી પાણી પૃથ્વી પર વંદી અંતે ખારા સમુદ્રને મળવાનું, એ કથાથી આજે કેણુ અત્યંત છે? ભૂઈ હરિએ આ પ્રસંગને 'વિવેકચંદ્રાનાં ભવતિ વિનિપાત: શતમુખ:-વિવેકબ્રહ્મ થયેલાનો બધીયે દિશામાંથી વિનિપાત થાય છે' કહી કહેવતરૂપ બનાવ્યો છે, પણ જંગાવતરણ સંબંધે આજની વિવેકબુદ્ધિ

શ્લોક ૨૯)

અંશુમાન ઘોડાને લઈને પાછો ગયો ને સગરરાજ અંશુમાનને રાજ્ય સોંપી વનમાં ગયા.

રાજા અંશુમાને ઘણા કાળ સુધી જંગાળ લાવવા તપ કર્યું અને તેમાં જ મરણ પામ્યા.

અંશુમાનના પુત્ર દિલીપે આ પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો, ને તે પણ તેમ દરતાં મરણ પામ્યો.

દિલીપના પુત્ર ભગીરથે પણ દાઢા તથા બાપના પ્રયત્નને ચાલુ રાખ્યો, ને તેને જંગાળ પ્રસન્ન થયાં.

જંગાળએ કહ્યું, કે 'મારા વેગને કોઈ ધ.રણુ દરનાર બેઈએ, નહીં' તો પૃથ્વી ફાડીને પ.ત.ળમાં જતી રહીશ.' (અ. ૯, શ્લોક ૪)

ભગીરથે કહ્યું: 'સદાશિવ તમારા વેગને ધ.રણુ કરશે.' ને તેણે સદાશિવનું આરાધન કર્યું.

સદાશિવે જંગાળને વેગને ધ.રણુ કર્યો ને જંગાળ શિવજીની જટામાં રામઈ ગયા. ભગીરથે સદાશિવની સ્તુતિ કરી, બેથી જટામાંના ઘોડા વ.ળને આઘા કરી જંગાળને જવા દીધાં.

આગળ સાર. વેગપળા રથમંત્ર ખસીને જતા ભગીરથ ને પધવડે દેડતાં ને દેડોને પવિત્ર દરતાં જંગાળ ચાલ્યા આવે છે.

વચ્ચમા, જહ્નુગળ તપ કરતા હતા તેમણે આવતા ગંગાને જોઈ અજસિમા પી કીધાં ભગીરથે વાણી પ્રર્થન કરી ત્યારે જહ્નુરાજાએ પોતાની જગ્યા ચીરીને ગંગાને જવા દીધા.

આ ગંગાજીએ બળી ગયેલા સગર રાજાને પુત્રને નવડાવ્યા ને ગંગાજીના સ્પર્શ માત્રથી બધા અર્ગલેક પામ્યા.

*

ઉપર મુજબની કથામા કેટલીક શક્ય એવા ધાય છે.

(૧) સઠ હજાર પુત્ર હોતા હશે?

(૨) અશ્વમેધન દોડાને મેધવ સઠ હજાર વીરોએ પૃથ્વી કેમ ખેંચી?

(૩) થોડે કંઈ પૃથ્વીન ગર્ભમાં તે સતાડેલે હોય?

(૪) ગંગાજીને ને અશ્વને શે સબધ?

(૫) સદાશિવે જાડામા ગંગાજીને સમવી દીધા ને જટન ઘોડા વળા અથ કરી ગંગાજીને જવા દીધા, એ તે કેવું?

(૬) જહ્નુગળ ગંગાજીને પી ગયા, ને જધા ચીરીને ગંગાજીને બહાર જવા દીધા એ વાત માન્યમા આવે?

ઉપર મુજબની શક્ય સમ્બંધ, આ કથાને આધુનિક રૂપમા સમજાવે તો આમાં અશ્વને વૃષ્ટિ (જળ) સમજવી અને તપને મહેનત કે પ્રયત્ન સમજવે શક્ય છે?

વેના જમનામા ઉત્તરે હિમાલય અને દક્ષિણે વિંધ્ય રાજ, એ બેની વચ્ચે આવેલા સંકુચ પ્રાત, ખિહાર ને બંગાળની જગ્યાએ સમુદ્ર હોતે કંઈ કરી એ જમીન ભીંચી આવી ને હલ છે તેવે હિંદુસ્થાન થયો.

નદીઓ સિધુ ને સગરસ્વતી હતી અનેક નાની નદીએ હિમલયમાથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહેતી, પણ આ નદીઓને કંઈએ દી નહીને અધાર ન હતે કે જે તેમના પાણીને

સમુદ્ર સુધી પહોંચાડે આથી આ નદીએ ના વહેણ સુકાઈ જતા હતા કુકાળ તે જમનામા મોટા મોટા પડતા જળ વિના જમીન વેગ ન બનતી.

અવેશ્યામા તે વખતે સગરના હતા પ્રભાને પુત્રવત્ ગણી રાજ્ય છૂટા હતા. વૃષ્ટિ થાય તે માટે તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ આપ્યો, (અશ્વ કહેતા પાણી) પણ વૃષ્ટિને મેળ નાથે (કન્દે) અટકાવી દીધી.

કુવરા આગળ ખીજે શે હિમય ચરે? પોતાની પ્રજા જે સાઠ હજારની હતી, તેમને સગરગાજીએ અશ્વ(પાણી)ની શોધ તપ કહ્યું.

પાણી પૃથ્વીના ગર્ભમા હોય છે, બાણી આ સાઠ હજાર વીરોએ પૃથ્વીને યોગ્ય વ્યથે ખેંચી ને મોટા સાગર જેવા તળાવ બાંધ્યા, કે જેથી કદય વૃષ્ટિ થાય તો આ તળાવે આ સંગ્રહાયેલ પાણીથી નહેરુ દ્વારા ભેતી ધાય ને જમીન લીધી ધાય.

કહે છે કે આ વીરોએ ચાતસાગર જેવા મેટા તળાવે બંધ્યા ને તે બે ત્તાં, બાંધના, તેણે ગંગાસાગર કે જ્યાં ગંગાજી સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાએ કપિલમુનિને આજ્ઞામ હોતે ત્યાં આવ્યા ત્યાં તેમણે સમુદ્ર ભેળે - મણી બેયુ-પણુ તે ખાર હતું મીઠું જળ ન મળતુ જી મો લાઈ પાછા જતુ? એ વિચરે હતા થયેલા તે બધાય વીરે ત્યાં બળી મૃત્યુ આ વતને લાગવતનો રોકા છે તેમા લખ્યું છે (મ ૮, શ્લોક ૧૧-૧૨) કે 'જેણેની ખુદ્ધિ ઉદ્ધે હરી કીધી હતી, તેવે એ સવળ પુત્રો પેતાના શરીરમાથી નીકળેલ અગ્નિથી કાણુ માત્રમા ભસ્મ થઈ ગયા.'

તે પછીન શ્લોક ૧૪મા મા લખ્યું છે કે 'આ' ગર્જકુમારો કપિલમુનિને કહેધી મૂચ નધી; કેમકે 'સાખ્યજ્ઞાનના પ્રણેતા, બ્રહ્મસૂત થયેલા કપિલદેવજીને શત્રુ ને મિત્રની ભેદભિધની શી રીતે બંધવે?' વગેરે.

કપિલદેવજીએ આ હકીકત સગર-રાજાને પહોંચાડી. સગરરાજાનો પૌત્ર અંશુ-માન આ હકીકતથી માહિતગાર થવા ગંગા-સાગર આગળ આવ્યો. ત્યાં કપિલદેવજીએ સલાહ આપી કે તારા કાકાઓ જે પ્રયત્ન કરતાં મૂઆ, તે પ્રયત્ન તું આણુ રાખ ને તેમાં ફળીભૂત થતાં તારા કાકાઓની સદ્ગતિ થશે.

આ પ્રયત્ન તે જળથી તેમના દેશને સીંચવાનો હતો તે. જળનું સ્થાન પૃથ્વીમાં છે ને પૃથ્વીને તો ખાણી બોઈ, ને તેમાં નિષ્કળતા મળી. તો હવે તમે હિમ(ખરફ, જળ)નું સ્થાન હિમાલય છે; ત્યાંથી કોઈ જળપ્રવાહ (ગંગાજી) તમારા પ્રદેશમાં થઈ સમુદ્ર સુધી લાવે તો જ મરનારને શાંતિ થશે.

મુનિનું વચન માથે ચઢાવી પ્રબવત્સલ રાજા અંશુમાને હિમાલયમાંથી વહેતા હિમ-પ્રવાહને (અં. ઝેસિયર) કોઈ અનુકૂળ રસ્તે વાળી લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આ પ્રયત્ન કરતાંકરતાં રાજા અંશુમાન દેવલોક પામ્યા. તેમના પુત્ર દિલીપે અધૂરા રહેલો પ્રયત્ન બરી રાખ્યો ને તેમનો પણ આ કાર્ય કરતાં દેહ પડ્યો.

આમ બંને પેઢીઓ બેઠલો કાળ હિમાલયના હિમપ્રવાહનું નિરીક્ષણ કરવામાં જતો રહ્યો.

રાજા દિલીપનો પુત્ર ભગીરથ રાજગાદીએ આવ્યો. પાપદાદાનાં અધૂરાં રહેલાં કાર્ય પૂરાં કરે તે જ સુપુત્ર ગણાય, એ ન્યાયે, બંને પેઢીઓના અનુલભેથી માહિતગાર થયેલો રાજા હૈલાસ આગળના હિમપ્રવાહને નીચે લાવવા કટીબદ્ધ થયો.

‘ભગીરથને ગંગાજી પ્રસ્તૂત થયાં ને દર્શન લીધાં’ એમ (ભાગવત અ. ૯, સ્ત્રીકંડ અલ્પમાં) કહ્યું છે, તે એ જ કે ભગીરથે ક્ષત નિદ્રા કરા લીધી કે આ જ હિમ-પ્રવાહ મારે લઈ જવાનો છે ખીજે નહીં.

રાજાએ વિચાર, કયો કે હિમાલયથી દેહ ગંગાસાગર સુધી પાણીનો અખંડ અવૃદ્ધ પ્રવાહ વહે એ માટે મોટામાં મોટો હિમ-પ્રવાહ વળાય તો જ નહીં વહેતી રહેશે, નહીં તો અધવરમાં જ નહીં બંધ થઈ જશે, ને બંને ત્રણતણ પેઢીની કરાયેલી મહેનત-તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ જશે.

આથી જ મોટો હિમપ્રવાહ રાજાએ હૈલાસ ખાણુ વાહયો, પણ હૈલાસ આગળની પર્વત-ની ઊંડી કરાડમાં આ પ્રવાહ પૂરે સમાઈ ગયો. અર્થાત્ મહાદેવજીની જટામાં સમાઈ ગયો. x

રાજા ભગીરથ આથી નિરત્સાહ ન થતાં આ જળ ઊંડી કરાડમાંથી ઊલરાઈને પણ આવશે એ ઇતેબરીએ થોડો કાળ વિતાવે છે, ત્યાં તો ઊલરાતા પાણીનો પ્રવાહ શક્તિ થાય છે; અર્થાત્ શિવજી જટામાંથી ગંગાજીને જવા દે છે.

વર્ષોની શોધે નિશ્ચિત કહેલા માર્ગે આ પ્રવાહને વાળવામાં આવે છે. આગળ ભગીરથરાજા રથમાં બેસી પવનવેગે ચાલી રહ્યા છે ને પાછળ ગંગાજી વેગભર્યાં આવી રહ્યાં છે. રસ્તે જહ્નુરાજા મોટો બંધ બાંધી રહ્યો હતો, કે બંથી ચેમાસાનું પાણી સેકાઈ મોટું તળાવ થઈ શકે. કર્મસંબંધે ગંગાજી આ જ રસ્તે આવ્યાં ને આડો બંધ બાંધેલો હોવાથી, બધું પાણી ત્યાંથી પાછું હેલાયું, અર્થાત્ જહ્નુ-રાજા ગંગાજી પી ગયા.

ભગીરથરાજાએ જહ્નુને સમબલ્યા. આથી જહ્નુરાજાએ પોતાના બાંધેલા બંધમાંનું એક

x આ સ્થાન ઝંજોમીથી ઉતરે છે. ત્યાં બરફ ચઢતા પાણીનો મોટો પ્રવાહ એક મોટી કરાડમાં પડે છે. અને તેના ઊરાડા જળાશયથી આ જગ્યાએ પ્રધ્ન્યુ ધુમ્મસ બેસું રહે છે, અને ત્યાં સુર્યકિરણ પડવાથી ચાચીના અનની જેવી બાવનાં કોઈ તેજ આકાર આ ઊડતા ધુમ્મસમાં દેખાય છે.

પારનાથું ઉઘાડી (ગાંધીવીરી) પ્રાણીજવા દીધું.
આ જગ્યાએ ગંગાજી વાંદીની કહેવાય છે.

ત્યાંથી ગંગાજી આગળ ચાલ્યાં ને ગંગા-
સાગર આગળ સ.ગરને મળ્યાં. સાંજ થયેલા
પરિશ્રમથી પિતૃઓ સૂતોષ પામ્યા ને સર્વે
આરામ.

ભગીરથજીએ ગંગાજી લાવી અર્ધા-
વર્તને કુંઠળરહિત કરી અને ગંગાજીના
પહેરુને, રસ્તો પાળી કીચે, ર.જેલે, કે અનેક
વાતનાં ખનીજ ને ઔષધોથી ભરેલા મર્જમા-
થી વહેતા ગંગાજળમાં કાઢને મ.રવ ને. હૃદ
ને મેલને દૂર કર્યા ને શુદ્ધ પી. ઔષધની ગંજ
સારે એટલા ગુણે ગંગાજળમાં સંગ્રહાય.

આ મહાન પ્રયત્ન ભગીરથરાજએ કર્યો
તેને. અમર કરવા નેટસે મોટા પ્રયત્નને
'ભગીરથ પ્રયત્ન', 'ભગીરથ કામ' કહેવા-
માં આવ્યું-આવે છે.

હિમાલયમાં અનેક નદીઓ ગંડકી, ચે.મતી,
ગંગા, કુસી વગેરે ગંગાનદીને મળી સન ગંધર્વ.

યમુનાની પ્રણી આ જ સરસ્વતીમાં વહેતી
થઈ અને એ પ્રણી રાજા દિલીપને તેમના પિતા
અંશુમાનની વર્ષોની મહેનતનું દલાય પરિણામ
હોય, ને પરિણી મ લોતાં પહેલાં તેઓ સુજરી
જાયા હોય.

પહેલાં સરસ્વતીનદી હિમાલયમાંથી
નીકળી પ્રસ.સપાટણ આગળ સમુદ્રને મળતી.
હોલ આ નદી વહે છે પણ અધવચમાં પ્રવાહનું

ભેર ન હોય થી સુકાઈ જાય છે.

હાલ હિંદ સરકારે બે આ નદીના (સર-
સ્વતી) મૂળની તપાસ કરાવે અને કે.ઈ.મે.ટે.
જર્મણ દિગમ્બરે નંદાદેવી શિખરમાંથી વળી
આવે, સરસ્વતી. મતજગનદીને આ નદીમાં
વળી દે તે આ નદી પહેલાંની જેમ ચાલુ
થાય ને પ્રતિય.ળ., બીક.નેર, લોધપુર આગ-
ળમાં ઘરપરકરન-ર.જાહત.ન.ન. રાણુને
લીલાં કરી દગ્ધન. રાણુને એક જળકં તળ વ
ખનાથી, આગળ વધી, કાઠિયવાડને આંધી
પ્રસ.સપાટણ (સોમનાથ પાટણ) આગળ
સમુદ્રને મળે, તે. હિંદની અનાજપાણીની
પડતી દાણુને પહેાંચી વળાય.

પ્રતિય.ળ.થી માંડીને ઉક દરિયે સોમનાથ
પાટણ સુધીને પ્રદેશ સપાટ મેડ ને વેંવા છે
ને સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૦ ફૂટ જ ઊંચી છે.
તેને ટળ દરિયુને છે અને નદીઓના પ્રવાહને
ચેકવ.ર. વધ્યા કે પછી પેતાની મેળે પાણી
ટળવાળી જગ્યાને વહેતું થઈ જાય છે ને
વહેણ પોતાની વ.ટ પડી દે છે.

સુએઝની નહેર પનામ- નહેર વગેરે
નહેરે જમીન ખોદીને સમુદ્રને લોડી દીધેલી
છે. એ પ્રણી મહાન પ્રયત્ન જ છે.

હિંદ સરકાર હાલમાં હિમાલયના બરફનું
'સરવે' કરાવ્યા હેરછા રાખે છે. બે આ 'સરવે'
કરનાર સમિતિને સરસ્વતીનદીને ફરીથી સજી-
વન કરવાનું કામ સોંપાય તો એક અમર કામ-
મહાન લોકોપયોગી કામ થાય.

જે

એક નાની સ્ત્રીમાં એક વક્ત્ર પેલાની જ વાલ જમી કહેવા લાગ્યો :

'હું હાથેનિયગ જમીની બળું છે. સિલ્કર પર ચાઢો લાઇ સરસ મોઢા છે. હું નવજામી લખું
'હું. હું મૂંઝ વાતોમાં મલી સડું છું. હું મોઢા દાંડી સડું છું. હું નાજવાનું પ્રણી કામ લડું છું. એક
સ્વયં'હું વિશ્વ વરીકે પજી કામ લડું છું.'

એક શ્રોતા વચ્ચે જાણી લાખો : 'રે'કું'વ' તમે કેટલા જમા ડા ને સાંભળનારા કેટલા મોઢા છે !'

૫

અનનુ" અથમ કર્તવ્ય

આરોગ્ય-સાધના

ડૉ. સૌભાગ્યચંદ લ. ખાવીશી

આદરે, કૃતનિશ્ચયી અને અને પોતાના આહારવિહારમાં નિયમિત રહે ને ઈદ્રિયોને અયોગ, અતિયોગ કે મિથ્યાયોગ ન કરે તો શરીરસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ કેટલી સહેલી વસ્તુ છે? શરીરના દરેકદરેક અવયવની તંદુરસ્તી કેવી રીતે સાચવી રાખાય તેની અહીં વિચારણા થઈ છે.

જાગતમાં દરેકે દરેક મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની કર્તવ્યસાધના હોય છે. કેઈ ખૂબ પૈસા કમાવે અને તેના સ્વચ્છ કરવો એને પરમ કર્તવ્ય માને છે; કોઈ ફિઝિકલ થર્મીયોલોજીકાલો પ્રમાણે જીવન વિતાવવું એને કર્તવ્ય માને છે; કોઈ મનુષ્ય-સેવા કરવામાં, કોઈ દેશસેવા કરવામાં તો કોઈ જ્ઞાતિસેવા કરવામાં કર્તવ્ય માને છે.

આ રીતે દરેક વ્યક્તિમાં કર્તવ્યસાધના હોય છે. ભલે તેના પ્રકાર જુદા-જુદા હોય; પરંતુ આ બધા પ્રકારનાં કર્તવ્યોથી સંપૂર્ણપણે ભિન્ન અને છતાંય બધા મનુષ્યોએ ખલાવવા જેવું એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે; અને તે છે, તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવાની સતત કાળજી.

આપણા કમલાએ આજે આપણે પૈસાને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. આપણી તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવા માટે પણ પૈસા વડે આવતી દવાઓ ઉપર જ આધાર રાખતા થયા છીએ. સેંકડે નેચું ટકા મનુષ્યોને પોતાની તંદુરસ્તીની પડી નથી અને છતાંય બે આ વાત તેમને હેઠેવામાં આવે તો હહેણે કે 'અમે દર વર્ષે અ.ટ.સ. બધા રૂપિય. ખર્ચીને 'વિટામિન્સ લીવર'ની બન-વટો, 'કેલ્સિયમ' પેગરિ વગરની છીએ; અને કે.કેટરેનાં બિલ ભરીએ છીએ તે. તમે કેવી રીતે અમારો ઉપર આવો સંભાળ આપી પડે છે?'

એમ કહેવાય છે, કે જ્યાં દુનિયામાં એક માત્ર માતૃપિતા બરીદી ચક્રાતાં નથી, તે સિવાય બધી ચીજો માનવી મેળવી શકે છે, પણ પરંપરાપ્રાપ્ત આ કહેવતમાં સુધારો થવો જરૂરી છે. કોઈની બક્ષિસ-થી, દ્રવ્યથી, મોદરચાકરથી, વાડી ને વજીરથી, કે આહીશ્યાન મહેલોથી પણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; અને છતાં માનવી સજ્જાન રીતે પ્રયત્ન

ખરેખર તેમની વાત પણ ખરી છે. તેઓ પોતાની કમાણીમાંથી સારા ભાગ દવાઓ પાછળ ખર્ચે છે. કલોકાના કલોકા તે પીવા પાછળ ખર્ચે છે. પોતાના શરીરમાં ઈન્ફેક્શનની સોયો ઘોચાવે છે; અને એ ઉપરાંત વાજી-વાજી કરે છે.

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિ તો માંદા થયા પછી સાબ થવા માટેની છે; અને તે તો દરેકે દરેક જ છૂટકો; કારણકે કોઈને માંદા રહેવું અમતું જ નથી. એટલે આ બધી પ્રવૃત્તિને સાબ થવાની કાળજી રહી શકાય.

પરંતુ આપણે બે સાબ થવાની કાળજીમાં થતા વળતરો, પૈસાનો અને મહેનતનો વ્યય ખચાવવો હોય અને માંદગીમાં ભોગેવવી પડતી ખીડામાંથી ખચકું હોય તો સાબ રહેવાનું જ્ઞાન મેળવવું જ બેઈએ. અને તે અનુસાર જીવન જીવતાં શીખવું બેઈએ. એકવાર બે આપણે તંદુરસ્ત રહેવાનો નિશ્ચય કરીએ તો ખરેખર એ કાર્ય બહુ અઘરું નથી.

દરેક ઈદ્રિયનો સમયોગ કેળવવો : દરેક ઈદ્રિયના અન્ય વસ્તુઓ સાથેના સંબંધોના ચાર પ્રકાર છે : અયોગ, અતિયોગ, મિથ્યાયોગ અને સમયોગ.

અયોગ એટલે પાંચમું વસ્તુએનું પણ ન પથ્ય એટલે અનુકૂળ વસ્તુ-માફક આવે એવી વસ્તુ, અપથ્ય એટલે પ્રતિકૂળ વસ્તુ-માફક ન આવે એવી વસ્તુ.

પરંતુ સેવન ન કરવું તે એ પ્રમાણે જરૂરી વસ્તુઓનું પૂરું સેવન ન કરવાથી ઉદ્રિયોના વિકાસ અટકી જાય છે અને પરિપુરે ઉદ્રિયે નિર્બળ બને છે.

અતિયોગ એટલે પાંચ વસ્તુઓનું સ્વતિ સેવન કરવું એ પ્રમથે કરવાથી ઉદ્રિયે ને ચેતની શક્તિ વગ્તા વધારે એમ કરવ પડે છે, અને તેથી તેને ઘસારો પહોંચે છે અને ઉવટે તે નિર્બળ થાય છે.

મિથ્યાદેય એટલે વાપરવાનું સેવન આ પ્રમથે કરવાથી-ઉદ્રિયે પાસે ચેતની શક્તિ બહારના અંશે રહે છે. જેમાં રૂપવાદી ઉદ્રિયે વિકૃતિ પડે છે.

સમયોગ એટલે પાંચવું સમય ભૂ (શક્તિ-પૂર્વક) સેવન આ પ્રમાણે ઉદ્રિયે પાસેથી દેય કામ લેવાથી અને શક્તિની મર્યાદા અવવાથી ઉદ્રિયે વિકાસ પામે છે-ધીમે-ધીમે તેમની શક્તિ વધે છે અને નાશ પામે રહે છે.

અપર શરૂઆતમાં બળ વેલા ઉદ્રિયોના ત્રણ પ્રકારના રૂપો ઉદ્રિયે, નિર્બળ, રોગી અને વિકૃત થાય છે, જ્યાં રહે છે તેવા ચેતની ઉદ્રિયોને વિભાજનવૃદ્ધિ અને નીરાજિતા પ્રાપ્ત થાય છે.

પાચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અંશે ૧, અતિયોગ અને મિથ્યા ચેતના દ્વંકમાં મૂકવા હોય તે આ પ્રમથે આવે.

ઉદ્રિયો	અયોગ	અતિયોગ	મિથ્યાયોગ
ચક્ષુ	આખા ખંધારીને બેસી રહેવું આખો ઉપર પાટા બાંધી રાખવા, અંધારી શેડીમાં પુરાઈ રહેવું બહુવાચ્યા કરવું અને બહાર ખુલ્લામાં જઈ દૂરની વસ્તુઓ જોવાની રેવન રાખવાથી, દૂર જોવાનો અયોગ થાય-પરિણામે દૂર જોવાની શક્તિ ધીરધીર નાશ પામે	આખો ચાકે છતાં વ તેને આરામ આપવા વિના વાચ્યા કરવું ચૂંપ્યા કરવું વગેરે, સિનેમા જોતી વખતે બહુ અડપથી ચિત્રો જસાર થતા હોવાથી આખોને મટમટાવવા પડે તો પણ આરામ મળતો નથી, તેથી અતિયોગ થાય છે	મુખ સામે જોવું બહુ જોરદાર વીજળી-દીવા સામે જોવું, બહુ તેજદાર વીજળી-દીવાના અજવાળામાં એવી રીતે વાચવું કે જોઈ તેનો પ્રકાશ ચોપડી સાથે અધકારીને આખોમાં પડે, જોઈ દીવા સામે જોવા બરાબર મિથ્યા યોગ થાય.
કાન	જ્યાં અવાજ ન હોય તેવી જગ્યાએ બહુ સમય નથી, પરંતુ કોઈ માણસ પૂમડા રામે તો તેનાથી અવાજનો અયોગ થાય.	જ્યાં દિવસ-રાત્રિનો મોરો ભાગ અવાજ થયા મરતો હોય તેવી જગ્યામાં વસવાથી અવા જનો અતિયોગ થાય.	તોપોના અવાજ સાંભળતા, દીવાસળીથી ખોળાવું નહોતી વખતે કાનમાં પાણી ભરાવા રહેવું
ગાંધ	સુમધ અને દુર્મધનું અભિ તવ દરેક જગ્યાએ હોય છે, માટે તેનો અયોગ સમયે નહો છતાં સુમધ અને દુર્મધ પાર બરા પ્રત્યે એકબીજા રહેવાથી અત્યયોગ થાય.	દુર્મધ અને સુમધના અભિ સંવાસમાં રહેવું	અભિ ઉપર વસ્તુઓ સુધવી, એરમિશિત હવા સુધવી

જીભ	જીભને બહુ લાંબો સમય એક જ રસવાળો ખોરાક આપવાથી બીજા રસોનો અયોગ થાય.	એક જ રસ (મધુર, અમ્લ, લવણ વગેરે) લાંબા વખત લેવાથી તેનો અતિયોગ થાય.	દાહક વસ્તુઓ ખાવી; અતિ ગરમ-અતિ ઠંડી વસ્તુઓ ખાવીપીવી.
આમડી	આમડી હમેશાં હવા સાથે સંબંધમાં આવવી જોઈએ. કાચનું કાપડ પહેરવાથી તેમાં છિદ્રો નહોવાથી હવાનો અયોગ થાય; દાહ, તડકો અને પવનનું જરાય સેવન ન કરવું.	તદ્દન ખુલા શરીરે કરવું; દાહ, તડકો તથા હવામાં ખુલા શરીરે લાંબા વખતે કરવું.	બહુ ગરમ પાણીથી દાઝવું; ખરફથી દરી નવું.

હવે આપણે આપણું લક્ષ્ય સમયોગ વિસ્તારથી જોઈએ. સમયોગ એટલે બરાબર થોડા ઉપયોગ-એટલું જ નહીં; એ ઉપરાંત ઇદ્રિયોને પોતાની શક્તિ સાચવવામાં અને વધારવામાં ઉપયોગી હોય તેવી વસ્તુઓનો યથાનિયમ ઉપયોગ કરવો. તે, અને તે બધું પણ દરેક મનુષ્યની દરેક ઇદ્રિયની શક્તિ અનુસાર થવું જોઈએ; એટલે દ્વંદ્વમાં આપણે આપણી ઇદ્રિયોને સાચી રીતે અને શક્તિ અનુસાર વાપરીએ; તેની શક્તિ સાચવી રાખવામાં મદદકર્તા વસ્તુઓનું યથાનિયમ સેવન કરીએ તો તે સમયોગ કહેવાય.

અધુ : આંખનું કામ દર્શનનું છે. એટલે આંખો વડે કુદરતે રચેલી દુરની તેમ જ નજીકની વસ્તુઓ જોવી જોઈએ. પરંતુ તેમ કરતાં આંખ જરા પણ ખેંચાવી ન જોઈએ. અને જ્યારેજ્યારે થાક જેવું જણાય ત્યારેત્યારે એકાદ મિનિટ સંપૂર્ણ બંધ કરીને આરામ આપવો જોઈએ. આંખ કુદરતી રીતે જ તેની કીકી ચારખાજુ ફરી શકે તેવી ગોઠવણવાળી છે. તો આંખને એકી નજરે એક જ વસ્તુ ઉપર તાકી રહીને સ્થિર ન કરવી. આજુબાજુની તેમ જ ઉપર નીચેની વસ્તુઓ જોવા માટે આંખને બહુ ન ખેંચતાં સાથેસાથ હેંકીને પણ વાળવી-જેથી આંખને અતિશ્રમ પડે નહીં. ભરતાં-ગૂંથતાં

આંખને ભરાતી અથવા ગૂંથાતી વસ્તુ ઉપર સ્થિર ન રાખતાં સોયની સાથેસાથે ફેરવવી; તેવી જ રીતે રેડિયો કાંતતાં આંખને ત્રાક ઉપર સ્થિર ન કરતાં પૂણીની સાથેસાથે ફેરવવી. ચાલતી વખતે જમીન આપણી સામી દિશામાં ચાલી જાય છે અને વાંચતી વખતે છાંટી-ઓ ડાબી બાજુએ ચાલી જાય છે તેવી લોગણી-કદપના-રાખવાથી આંખની તંદુરસ્તી વધે છે.

દષ્ટિ શીત-સાત્ત્ય છે એટલે કે એને ઠંડા શુણ્ણવાળી વસ્તુઓ અનુકૂળ છે અને ગરમ શુણ્ણવાળી વસ્તુઓ પ્રતિકૂળ છે. માટે તેની તંદુરસ્તી ટકાવી રાખવા માટે ઠંડા શુણ્ણવાળી વસ્તુઓ સેવવી; જેમકે ઠંડું પાણી છાંટવું, આંખોને ઠંડક આપનાર કીલા રંગની વનસ્પતિનું નિરીક્ષણ કરવું વગેરે.

કાન : કાનનું કામ સાંભળવાનું છે. નાન-પણમાં કાનની શક્તિ બહુ ખીલી હોતી નથી. તેથી બાળકો બહુ મોટા અવાજ સાંભળવાથી ખીએ છે. માટે કાનને ધીરધીરે અવાજ સાંભળવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. વળી દર અઠવાડિયે કાનમાં મીઠા તેલનાં ટીપાં પાડવાં; કારણકે તેના પડવાને સ્નેહન થવાથી તે મજબૂત થાય છે અને સાંભળવાની શક્તિ વધે છે; તેમ જ વધારાનો મેલ છૂટો પડીને ઉપર આવી જાય છે.

નાક : નાકનું કામ બુદ્ધિબુદ્ધા પ્રકારની ગંધો

પારખવાનું છે. સારું નાક છે.ય તો ખાજા
મકારની સુગંધો અને દુર્ગંધો પારખી શકે
અને તેનું વિતરણ કરી શકે. માટે હમેશાં
આપણા સંસર્ગમાં આવતી વસ્તુઓની ગંધથી
આપણે પરિચિત રહેવું બેઠું છે; પરંતુ તેમ
કરતાં બહુ ઊંચ ગંધ હોય અથવા અતિ દુર્ગંધ
હોય તો તેમાંથી બચવું બેઠું છે.

જીભ : જીભનું કામ જીહ્વાદોષો સ્વાદોને
પારખવાનું છે. તેને અવારનવાર ઇથરો-મધુર,
અમ્લ, લવણ, કટુ, તિક્ત અને કષાય-નુ આ-
સ્વાદન કરાવવું બેઠું છે. અને તેના ઉપર
ભ્રમતો મેલ દરરોજ સાફ કરીને સરીરીતે
કોળણ કરવા બેઠું છે; કારણકે તેમ કરવાથી
જ્ઞાનતંત્રુઓનાં મુખ પ્રવર્તી રહે છે અને તેનું
કાર્ય ખરાબર થાય છે.

ચામડી : ચામડીનું મુખ્ય કામ સ્પર્શ
પારખવાનું છે; તે ઠંડાપણું, ઊંનપણું, ખડ-
ખડાપણું, સૂવાળાપણું, તીક્ષ્ણતા, ઘૂઠપણું
વગેરે સ્પર્શ માત્રથી જાણી શકે છે. ચામ-
ડીને તંદુરસ્ત રાખવા માટે હમેશાં તેલનું
મર્દન અને તે પછી ચણુનો લોટ, હળદર
વગેરેના મિશ્રણથી ઉલ્લસન કરવું બેઠું છે.

આ રીતે આપણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના
અયોગ, અતિયોગ નિધ્યાયે જ અને સમયે જ
બેસ્યા. હવે આપણા અવયવો વિષે પણ એ
દિશાએ કાંઈક વિચારીએ.

હોજરી : હોજરીનું કામ સરી રીતે
અવાઈને આવેલા ખોરાકને પચાવવા માટે
પાચકરસનો આવ કરવાનું છે. અને પછી
તે આવ સાથે ખોરાકને ખરાબર મિશ્રિત
કરીને ધીરધીર આગળ ધકેલવાનું છે. જે
આપણે આપણી હોજરીને નિયમિત રીતે
અને પ્રમાણસર ખોરાક આપીએ તો ધીમે-
ધીમે તેની શક્તિ બીલે અને તે વધુ ખોરાક
સંગ્રહવા માટે તેમ જ પચાવવા માટે
શક્તિવાન થાય.

પરંતુ જે આપણે હોજરીની માત્રા કરતાં
પાંચ ગોણે ખોરાક લઈએ અથવા તો હોજરી
સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત હોવા છતાં ઉપવાસ કરીએ
તો ધીમેધીમે હોજરીમાં થતા સ્ત્રાવો ઘટતા
જાય અને તેની સંગ્રહશક્તિ વધારવારૂપી
અને આવડું પ્રમાણ વધારવારૂપી શક્તિનો
વિકાસ અટકે.

એથી જીલટી રીતે જે આપણે હોજરીની
શક્તિ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ખોરાક લઈએ
તો હોજરીમાં થતા સ્ત્રાવો એકા પ્રમાણમાં
ખોરાક સાથે ભળે; વળી હોજરીની મિશ્રણ
કરવાની ક્રિયા પણ ખરાબર ન થાય, તેથી
હોજરીમાંથી ખોરાક વખતસર આગળ ન વધે
અને ધીમેધીમે હોજરીને બગાડે અને તેની શક્તિ
ઘટાડે, વળી જે આપણે મનુષ્યની હોજરીને
પ્રતિદૂષ એવી વસ્તુઓ-વાળ, કાંટા, જવનાં
ફેતરાં, હાંગરના ફેતરાં, દાહક એસિડ,
વગેરે ભૂલથી હોજરીમાં જવા લઈએ તો
તેનાથી પણ હોજરીની દીવાલમાં ભોળો, ચાંદી
વગેરે થાય.

ગર્ભાશય : ગર્ભાશયનું મુખ્ય કામ ગર્ભ
ધારણ કરવાનું છે. ગર્ભાશયનો વિકાસ પ્રથમ
રજસ્રાવથી શરૂ થાય છે અને છત્રીસ રજ-
સ્રાવ થતાં સુધી તે સારા પ્રમાણમાં વિકસે
છે અને ત્યારપછી તે ગર્ભ ધારણ કરવા માટે
પૂર્યું શક્તિવાન થાય છે.

હવે જે તે પછી પાંચ વર્ષમાં તેને ગર્ભ
ધારણ કરવાનો દોગ ન થાય તો તેનો વિકાસ
અટકે છે અને ધીરધીર ગર્ભ ધારણ કર-
વાની શક્તિ પણ ઘટે છે; પરંતુ જે એ અર-
સામાં ગર્ભાધાન થાય તો તેની દાવાલો
ખેંચીને તેની ધારણશક્તિ (અ. કેપેસિટી)
વધે છે અને રોગ્ય સમયે ગર્ભને અભાગવ
રીતે જન્મ આપે છે અને પોતે સંકોચાઈને
પૂર્ણવત્થ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ક્રિયાને
અંતે ગર્ભાશય ત્રણથી પાંચ વર્ષનો આરામ

કારણકે તે સમયે ચૂર્ણના ધોણણાથી તે ઘોરાક જરૂરી છે .

પ્રસૂતિ થયા બાદ દોઢ મહિનામા સ્ત્રીઓએ પેતની પ્રકૃતિ અને શક્તિ અતુસાગ ધી અથવા તેલ મોટા પ્રમાણમા વાપરવું જોઈએ અને વયુ કરનાર ઘોગક સત્તર બધ કરવો જોઈએ

છાકર ધાવતું હોય તે સમયમા પણ સ્ત્રીઓએ દૂધ-ધી મધ્યમ પ્રમાણમા લેવા જરૂરી છે, પણ સાથેસાથે સ્ત્રીઓને સદાય હિતકારી તેલ, ગેળ, તલ, છાશ વગેરેનો ઉપયોગ પણ સારી રીતે કરવે જોઈએ

પુરુષોએ ક્રમેશ મટે દૂધ, ઘી, ભાત, ઘઉં, સાકર સારી રીતે વાપરવા જ જોઈએ, કાગળકે એ બધી વસ્તુઓ વીર્યની વૃદ્ધિ કરી પુત્રધને સામર્થ્ય આપે છે

ઘડપણમા ફરી માછા પુરુષ અને સ્ત્રી એક જ કક્ષામા આવે છે, કાગળક સ્ત્રીત્વના અવધવો પોતાની ફગો બળવ્યા પછી પુનઃ નિવૃત્તિ લે છે ઘડપણમા શરીરની નસો કડક થાય છે ને સક્રિય-વિકાસ શક્તિ ઘટે છે તેમ જ પાચનશક્તિ પણ એ છી થતી જાય છે માટે પાચનશક્તિ ટકી રહે તે દૃષ્ટિએ પ્રથમામા હલકા અને છતાય શરીરમા શક્તિ અને મૃદુતા વધારી શકે તેટલા ખતર સ્નેહયુક્ત ઘોર કન્નરાબડી, શીરો વગેરે લેવા જોઈએ ઘડપણમા દૂધ કરતાય ધી-તેલની વિશેષ જરૂર છે

આ બધું વય અને જાતિની દૃષ્ટિથી બેધું રહે પ્રકૃતિની દૃષ્ટિથી જોઈએ

પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ શરીરની પ્રકૃતિ એટલે શરીરને સ્વલ વ-જાતિ જેમ એન્જિનન પ્રકાર હોય છે-પેટ્રોલથી ચાલનાર, વરાળથી ચાલનાર, અને કોલોસેથી ચાલનાર, તેમ શરીરના પણ સિમ્પલિસ્ટ સ્વલય હોય છે આ રીતે જન્મથી કેટલાક માણસો

વાતપ્રધાન, કેટલાક મણસો પિત્તપ્રધાન અને કેટલાક મણસો કફપ્રધાન હોય છે, અને તેથી દરેક મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિ-સ્વલ વને અનુકૂળ આહારવિહાર લેવવા જોઈએ, જેથી પેતાની તકુરતી ટકી રહે

વતપ્રધાન માણસોએ ઘી, તેલ, ગેળ, દૂધ, દહીં, ચડક વગેરે વિશેષ પ્રમાણમા વાપરવા જોઈએ, અને સારી રીતે ડાંબવું જોઈએ પિત્ત પ્રધાન માણસોએ દૂધ, ઘી, સાકર, દ્રાક્ષ, ભાત, વગેરે વિશેષ પ્રમાણમા વાપરવા જોઈએ અને તપથી ગુણવું કરવું અને ચાંદનીનું સેવન કરવું જોઈએ ક્ષપ્રધાન માણસોએ જવ, બાજરી, મગ, મધ, ચણ, છશ વગેરે વિશેષ પ્રમાણમા વાપરવા જોઈએ અને વ્યાયામ કરવો જોઈએ

ઋતુની દૃષ્ટિએ પણ ઘેગકમા ઋતુર કાવા જોઈએ આપણા પૂર્વજોએ અપણા ઘણું તહેવારા એ દૃષ્ટિએ ગોઠવ્ય છે ખરેખર તે બદલ આપણે તેમના ઋણી છીએ પરંતુ આપણા અજ્ઞાનથી આપણે તે ખુશાનત જઈએ છીએ

શરન્ક્રતુમા પિત્તની શાંતિ અર્થે દૂધ સાગ પ્રમાણમા લેવું જોઈએ અહપશ ખરેખર શરન્ક્રતુમા છે તો તે નિમિત્તે અથવા આરોગ્યની દૃષ્ટિએ સકળ ગાદધને છૂટથી ઉપયોગ કરવે જોઈએ, અને બાદ ખાટા, તીખ ને પિત્તકર પદાર્થોનો ઉપયોગ એ છે કરવે જોઈએ

હેમત અને શિશિન્ક્રતુએમા પાચન શક્તિ બહુ જ સારી થાય છે મટે તે સમયે અડદની દાળ, ગેળ, ઘી વગેરેથી બન લેલ મિશ્રાન મરી પેડે વાપરવા જોઈએ લાસ-ગાળો તો ઋતુમા જ આવે છે શરીરને લગ પુષ્ટ કરવા માટે આ ઋતુએ જ બહુ અતુ કુળ છે

વસતન્ક્રતુમા વાયુનો પ્રકોપ થાય છે

એટલે કફના રોગો થવાનો વિશેષ સંભવ હોય છે. એટલે હોળાછક આ અરસામાં આવે છે અને તે સમયે ધાણી, ચણા વગેરે કફને સૂકવી નાખનાર પદાર્થો ખાવાનો રિવાજ છે. છેવટે હોળિકાના દર્શન વખતે શરીર શેકાઈને રક્ષોચ્છ્વો કફ પણ નાસી જાય છે.

ગ્રીષ્મઋતુમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે અને તેથી કેરીનો રસ, શીખંડ વગેરે બહુ અનુકૂળ આવે છે. આપણા દેશમાં ઈશ્વરે કેરી ઉત્પન્ન કરી હોવાથી આપણને બહુ અનુકૂળતા રહે છે.

વર્ષાઋતુમાં પાચનશક્તિ મંદ થઈ જાય છે અને અભૂતિના રોગો થાય છે; માટે તે સમયે હલકો-સહેલાઈથી પચે તેવો-ગોરાક લેવો બેઈએ. આહું-લીંબુ વગેરે પાચન કરનાર વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો બેઈએ. અને થોડા ભૂખ્યા રહેવું બેઈએ. આ દૃષ્ટિએ એકાસણાં કરવાનો શ્રાવણમાસ વર્ષાઋતુમાં જ આવી જાય છે.

આપણે દેખાદેખીથી શરીરનો જ આહાર નથી એવી અનેક વસ્તુઓ શરીરમાં ઠાપલ કરીએ છીએ અને તે મિથ્યાયોગ હોવાથી તેનાથી અનેક વિકૃતિઓ પામીએ છીએ, તેનો ઉલ્લેખ દ્વંકમાં કરવો યોગ્ય થશે.

(૧) તમાકુ: તમાકુમાં કોઈ જાતના ગોરાકનાં તત્ત્વો-શરીરને પોષનાર, શરીરને ફાયદાકારક તત્ત્વો નથી-છતાં તેનો છુમાડો પીએ છીએ. ચૂના સાથે મેળવીને મોંમાં ભરી રાખીએ છીએ. પાન સાથે ખાઈએ છીએ અને નાક વાટે સૂંઘીએ છીએ. પરિણામે દાંત પીળા પડે છે, જીભ વારંવાર આવી જાય છે, મોં દુર્ગંધ મારે છે, નાક ગંધાય છે અને લાંબા ગાળે હૃદય પણ નબળું થાય છે.

(૨) અફીણ: અફીણમાં કોઈ જાતના ગોરાકનાં તત્ત્વો નથી અને કંઠકું જેર જેવું હોવા છતાં લોકો તેને હોશિ હોશિ ખાય છે. પરિ-

ણામે રનાયુઓ શિથિલ થાય છે.

(૩) ચા: ત્યાંમાં કોઈ જાતના ગોરાકનાં તત્ત્વો નથી. અતિ ગરમ અને તેમાં રહેલા યુનિક નામનાં તત્ત્વોને કારણે કબજિયાત કરનાર છે અને વીર્ય પાતળું કરનાર છે.

બુદ્ધિશાળીઓએ તેના આ અવગુણો દૂર કરવા માટે તેમાં દૂધ અને ખાંડનું મિશ્રણ કર્યું છે, તોપણ એનાં દુષ્ટ તત્ત્વો પૂરેપૂરાં નાશ પામતાં નથી; કારણકે દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ શરીરનું ધોવાણુ કરે છે. એટલે કે શરીરમાં કચરો હોય તો તે કાઢે અને કચરો ન હોય તો ધાતુઓને ધીરેધીરે કાઢે. દૂધ શરીરને ખાંધે છે. દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ શરીરને તોડે છે અને રહેલ દોષને કાઢે છે. આપણે અથવા આપણાં બાળકો કાંઈ હમેશાં શરીરમાં દોષોવાળાં હોતા નથી તેથી આ આપણા ખાંધાને તોડે છે. એટલે જો આને પીવામાં ન વાપરીએ પણ ગોરાકની સાથે વાપરીએ તો જ તે અનાજ સાથે પાણી મળી જવાથી શરીરને તોડવાની ક્રિયામાંથી અટકે. માટે આ પીવો જ હોય તો સારી પેટે દૂધ-વાળો આ ગોરાકની સાથે લેવો.

(૪) દારૂ: દારૂમાં ગોરાકનાં તત્ત્વો છે. કારણકે દારૂ શરીરને પોષક એવા મધુર રસવાળા દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ એમાં મંદ લાવવાની શક્તિ હોવાથી તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં અને ગાળ્યા પવના (એટલે અંગ્રેજીમાં જોને ડિસ્ટિલ કરવાનું કહે છે તેમ કરીને તેજ બનાવ્યા વિના) વાપરવામાં આવે તો શરીરને મજબૂત અને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવે પણ ખરા.

પરંતુ કમલાગ્યે આપણે ત્યાં પરદેશીઓએ તેને માત્ર નશા માટે ઉપયોગ કરતાં શીખવાડેલ હોવાથી તેણે આપણી પ્રજાને વણ્ણ જંતુકસાન કર્યું છે અને આપણાં મોં ખૂરી ટેવો પડી છે. એટલે બહારમાંથી તે જાય.

મૃત્યુ સમયના ઉપચાર

વૈદ્ય ડાહ્યાભાઈ મનસુખરામ પુરોહિત

દ્રવિગત જોડા ઉપચારો પાછળ ન બસડાતા સાચી અહીં જતવાયું છે

મનસુખરામની વધારેમા વધારે કસ્યુલા એ છે કે અનેકને મૃત્યુ પામતા એવા છતાં છુટ્યને લડે-લિડેથી એ પોતાની જાતને અમર માની જોડે છે। અવસ્થામાં જેવા નિશ્ચિત મૃત્યુની આસપાસ અધ-અધ્યક્ષતા ધર્મની સાથે ટેટસેક રથને અવેશનિક વહેણે પશુ દેખા છે કે દર્દી કે બીમાર જીવને એથી અત સમયની નીરવ શાંતિ મળી શકતી નથી એવા શુદ્ધિયુક્ત ને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ થી દોવી જોઈએ તે

હિંદુ સમાજમાં મનુષ્યના મગ્નુ સમયે ઘડવળ-સબધીએ પરલોક સુધારવાના વિશિષ્ટ નિમિત્તે કેટલાક કામ એવા કરે છે કે એમા મગ્નાર મનુષ્યને બહુ પીડ-દુઃખ થાય છે, તેથી નીચે લખેલી વાતો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ

(૧) કલાચ રાગી બેત્રણ મજલાવાળા મહાનમા ઉપરના લાજમા હોય તો એવી હાલતમા એને નીચે લખવાની જરૂર ન રાખવી
(૨) ખટલા ઉપર સૂઈ રહેલાને એમ જ રહેવા દેવો જોઈએ

(૩) ક્યારે પશુ ખટલા ઉપરના મગ્નુમા કંઈ વહેમ હોય અને નીચે ઉતારવાની આવશ્યકતા જણાય તો અનુમાનથી મૃત્યુકાલ પહેલાં

બેચાર દિવસ પહેલાથી દરદીને ખાટલાથી નીચે ઉતરી જમીન ઉપર રેતી પાથરી તેમા પધારી કરી સુવાડવો રેતી એવી નમ્મ દોવી જોઈએ કે દરદીને કંઈ નડે નહીં બેચર દિવસ અગ્ર બેચાર પહેા પહેલા ધેાને પૂછી રેગીના લક્ષણુ જોઈ અગ્ર મેટા તેમ જ અનુભવી પુરુષે ની સહ હુથી અઠાજ ઠરી લેવો ખરેખર અમ કંવાથી રાગીને નીચે ઉતારી સુવડવામા જે કષ્ટ થાય છે તેમાથી એ બચા શકે રાગીને પોતાને બેચાર દિવસ પહેલાથી વધરે જણવું હોય તો કહી દેવું જોઈએ કે મને નીચે સુવાડો જે ગી સારો થઈ જાય તો પાછો ખાટલામા લેવામા ઠાઈ અડચણ નથી અને કદાચ ધારણ પહેલાં

અને જોખમ તરીકે જ ગ્રહે એ જરૂરી છે

(૫) બરફ, આઈસ્ક્રીમ, ગુલ્ફરી, ફાલ્ડ ફ્રીન્ક વગેરે: ઉનાળામા ઠંડકની જરૂર બહાર ના વાતાવરણમા છે, પેટમાં નહીં, પેટમા તો શરીરમાથી પડેલા વાટે ગરમી બહાર નીકળી જતી હોવાથી વાડવું જોર વધે છે એટલે પૂરતા આવે! ઉનાળામા થતા નથી, તેમા વળી આવા અતિ ઠંડા પીણા વિશેષ સકાચ કરીને આવેને વધુ અટકાવે છે એટલે કે પગિણામે પ્રાચનને વધુ બગાડે છે દ્રવિયું સાંકડું સામાન્ય ઠંડ પાણી ઉનાળામા

પીવા લાયક છે

અ રીતે દરેક માણસે પોતાનું આરોગ્ય સચવવું હોય તો અવા આરોગ્યશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવે જોઈએ કાનુકે અરોગ્ય એવી વસ્તુ નથી કે જે કોઈ બક્ષિસ આપી શકે આરોગ્ય દરેક માણસે પોતાની જાતે હમ વની વસ્તુ છે પૈસાથી, ને ગયાજ રથી, ઘેડાગાડી અને મેટરાથી, હવેલીબગલા અને એરોપ્લેનેથી તે મળી શકે તેની વસ્તુ નથી એટલું દરેક જણ સમજ લે

દરદીનું મૃત્યુ થઈ બચ તોપણ કંઈ અડચણ આવે નહીં.

(૪) આવી અવસ્થામાં મૃત્યુ પહેલાં દરદીને સ્નાન કરાવવાની જરૂર નથી; કારણકે એથી એને વધારે દુઃખ પડે છે. મળ વગેરે સાફ કરવો હોય તો બીના કપડાથી ધીરેધીરે ઘસીને સાફ કરવો જોઈએ.

(૫) આવી અવસ્થામાં ગંગાજળમાં તુલસીપત્ર ધૂંટીને આપવું. એકવાર એક તોલા જળથી વધારે ન આપવું. પાંચ-દસ મિનિટ પછી ફરીવાર એ પ્રમાણે આપી શકાય. ગંગાજળ બાદ જૂનું ખેસવાદ ન હોવું જોઈએ; એથી જેમાં ગંધ આવી ગયેલી હોય અગર કડવાશ આવી ગઈ હોય તેવું ગંગાજળ આપવું નહિ. ગંગાજળમાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ કે સ્પર્શસ્પર્શનું કંઈ વિધાન નથી. રાગી મોઢું ખંધ કરી લે તો એને કંઈ પણ ન આપવું જોઈએ.

(૬) દરદીની પાસે ખેસી ધરના માણસોએ રડવું ન જોઈએ તેમજ સંસારની વાતોની યાદ ન આપવી જોઈએ. માતા, સ્ત્રી, પતિ, પુત્ર, કે બીજાં સ્નેહીઓએ પણ પાસે ખેસી પેતાનું દુઃખ સંભળાવવું નહીં અને રડવું નહીં. એના મનને અનુકૂળ એવી હરેક પ્રકારથી કલ્યાણમયી સેવા કરવી જોઈએ.

(૭) ડોક્ટરી કે જેમાં અપવિત્ર પદાર્થોના સંયોગ હોય એવી દવા ન આપવી જોઈએ.

(૮) જ્યાંસુધી ચેતન રહે ત્યાંસુધી બીતાબનો પાઠ અને એના અર્થ સંભળાવવા જોઈએ. ચેતન ન રહે તો પછી ભગવાનનું નામ સંભળાવવું એ ઉચિત છે. બીતા વાંચનાર માણસ ન હોય તો પહેલેથી ભગવાનનું નામ સંભળાવવું.

(૯) દરદી ભગવાનના સાકાર, નિરાકાર કેઈ પણ રૂપને પ્રેમી હોય તો સાકારવાળાને

ભગવાનની છબી કે મૂર્તિ બતાવવી જોઈએ અને એના રૂપ તથા પ્રભાવનું વર્ણન સંભળાવવું જોઈએ. નિરાકારના પ્રેમીને વિરાકાર પ્રકારનાં શુદ્ધ, બોધસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સત્, ચિત્, ઘન, નિત્ય, અજ, અવિનાશી આદિ વિશેષણોની સાથે આનંદ શબ્દ બોલી તે સંભળાવવું જોઈએ.

(૧૦) કદાચ કાશી આદિ તીર્થોમાં દરદીને લઈ જવા ઇચ્છા હોય તો તે દરદીને પૂછવું. એની ઇચ્છા હોય, ત્યાંસુધી જીવિત અવસ્થામાં પહોંચવાની શકા ન હોય, વૈધોની સંમતિ મળે અને એટલા રૂપિયા ખર્ચ કરવાની શક્તિ હોય તો ત્યાં લઈ જવામાં કશો ખાધ ન ગણવો.

(૧૧) પ્રાણ નીકળ્યા પછી ઓછામાં ઓછી પંદરવીસ મિનિટ સુધી કાઈને ખબર ન આપવી. ભગવાનના નામનું કીર્તન કરતા રહેવું કે જેથી ત્યાંનું વાયુમંડલ સાસ્ત્રિક રહે. રડવાનો હલ્લો ન કરવો; કારણકે એ વખતનું રડવું મરનાર પ્રાણી માટે સારું નથી.

(૧૨) ઘરવાળાં સમજવાળાં હોય તો એમણે રડવું ન જોઈએ. બીજાં માણસોએ પણ એમની પાસે આવી સહાનુભૂતિના શબ્દો જ કહેવા પ્રાણ રડાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો.

(૧૩) શોકચિહ્ન ખાર દિવસથી વધારે ન રાખવું જોઈએ.

(૧૪) નાની ઉંમરનાં બાળ-ખરચાંઓના મૃત્યુનો શોક ન માનવો.

(૧૫) મરનાર માટે શોકસલા ન કરતાં પોતાની સાવધાનતા માટે સલા કરવી જોઈએ. એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે એ પ્રકારે એક દિવસ આપણું પણ મૃત્યુ થવાનું છે.

(૧૬) જીવન્મુક્ત પુરુષના મૃત્યુ ઉપર શોક ન કરવો. એય કરવું એ એનું અપમાન કરવા જેવું છે.

× ‘‘તત્ત્વજિતામણિ’’માંથી ઉદ્દત્ત

ચંદ્રનું પર્યટન

શ્રી કૃષ્ણદાસ કોટડાવાળા

બી એસસી.

મિત્ર અવકાશમાં કલાકના ૨૫૦૦૦ કે તેથી વધુ માર્ગની ગતિ વિશ્વપ્રદેશની મુદ્રાકર્ષીએ માનવી નીકળે ત્યારે કેવો ધન્ય અવસર આવી પહોંચે છે? અત્યારે ને ચંદ્રમાં પર્યટન લઈ જવું હોય તો તેની શાશ્વત્વ વિશે ઘણી ચર્ચા વાતો આવી કહેવામાં આવી છે.

માનવીને કોઈ એના પોતાના જ નિવાસસ્થાનમાં બંદીવાન રાખે તો તેની કેવી હાલત થાય? આને મનુષ્યને પોતાના પૃથ્વી-પરમા ગોઠાઈ રહેવું અમશ્ય નથી; તે પાડોશીઓ-ચંદ્ર, મંગળ, શુક્ર, શુક્ર, શનિ વગેરેની પાસે જવા તકલીફ રહ્યો છે. પૃથ્વીપા થર એને નાણું પડયું છે. આખાપે નિશ્ચયી જગતમાં જમણું કરવા એના અશો ધન્યની રહ્યા છે. અપારિ-

પૃથ્વીની પાસેની હુનિયા તો ચંદ્રની જ છે. અને તેથી મે તાની જાતની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યારથી મ નવી ચંદ્રને નીરખતો આવ્યો છે અને તેના વિશે બુદ્ધિશીલો અનુમાનો બાધતો આવ્યો છે. અ પણા પુરાણોમાં ચંદ્રને દેવ તરીકે સ્થાન અપ વ. સાથે ચિત્રવિચિત્ર વતે. સ્ખૂ કરાવેલી છે. હજારે વર્ષ પહેલાં ઈ નના ખગોળશાસ્ત્રીએ એવું ધારતા કે ચંદ્ર એક મોટો રાક્ષસી કદના તરતા અસીસ બને છે અને તેમાં જે પડછ.યા દેખાય છે. તે અ પણા પોતાના મૂમિખડે તથા અમુદ્રેનાં પ્રતિબિંબો છે.

જે પછીન સૈક જે માં એસ્ટ્રોલિયાના મૂળ ગ્રહેવ સીએ ખાતરીપૂર્વક એમ મ નતા હતા કે ચંદ્રની અંદર એક મોટી ખિલાડીની આખ છે દક્ષિણ ગોળાર્ધના સમુદ્રના હીપવાસીઓ જે ક્રસ રીતે એવી માન્યતા ગણતા હતા કે ચંદ્ર ઉપર ચળકાટવળાં ફળેથી લારેલાં વૃક્ષો ટેકા દઈને રહેલાં હતાં. સ મોન ન મની પ્રજા તો વળી એવો વિચિત્ર ખ્યાલ સેવતી કે ચંદ્રમાં એક સ્ત્રી બેઠીબેઠી સતત રીતે કે પડ વણતી હતી અને તે કાપડમાંથી પ ઇળથી આપણી પૃથ્વી ઉપર વાજાં બની જતા હતાં. આ સિવાય પણ વિવિધ પ્રજાઓ ચંદ્ર વિશે જાતજાતના ભ્રમ સેવતી હતી.

પરંતુ આજે અપણુને ચંદ્ર વિશે સ્પષ્ટ

વિચારો કંવ ની જર પણુ જર નથી આ ઉપગ્રહનું પૃથ્વીથી સરેરાશ અંતર ૨,૩૮,૦૦૦ માઈલનું છે; પગનું અમેરિકામાં આવેલી મ ઉન્ટ વિલસન ઉપગ્રમી વેધશાળાનું દૂરદર્શક-યંત્રમાંથી જ્યારે અ પણુ ચંદ્રને બોઈએ ત્યારે તે બાણુ કે ખસે જ માઈલ દૂર હોય એવો જણાય છે. તાજેતરમાં ૧૯૪૮માં કેલીફોર્નિયામાં પેય મર ગિગ્ગન્ટીય ઉપર ૨૦૦ ઈંચનું અતિશય તીવ્ર વેધક દૂરદર્શક યંત્ર તૈયાર થયું છે, જ્યાંથી ચંદ્રને બોઈએ તો તે ૪ મ ઇંચ જ દૂર હોય એવો જણાય છે. સહવે ગાડી બેવા નાનાનાના પહારો પણુ આ દૂરદર્શક યંત્રથી દેખાય છે.

પરંતુ માનવીને મ ત્ર બેવાથી જ સંતોષ થતો નથી તેને તો ત્યાં જઈને નજરોનજર, સ્પર્શોસ્પર્શ ચંદ્રલોકને અનુભવ કરવો છે. આ હકીકતમાં જરા પણુ અતિશયોક્તિ નથી અમેરિકાના વેસ્ટિંગ હાઉસના સંશોધન-ખાતાના ડાયરેક્ટર ડો. જે. એ. હવેનસન બેવા સર્વોચ્ચ કક્ષામાં વૈજ્ઞાનિકો એવું જણુ વે છે, કે આ સિદ્ધિ અમાપ્ય નથી. તેમણે તો એવું પણ કહ્યું છે કે લશ્કરી દષ્ટિએ ચંદ્ર ઉપર રોકેટ મોકલવ ની યોજના ઘડાઈ રહી છે આણું પહેલી વખત મોકલેલું રોકેટ કંઈ માણુસોને નહીં લઈ જાય, પરંતુ માણુસની ખીણ હુનિયાઓને જીતવાની સદૈવ આત્મ

આકાંક્ષાઓ ફળીભૂત કરવા માટે. તે પ્રથમ પગથિયા સમાન હશે.

રોકેટને પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્ર ઉપર લઈ જવા માટે અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે એમ છે. તેમાંની એક તો પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની છે. અવકાશમાં નાસી છૂટવા માગતા કોઈ પણ પદાર્થની સામે નીચે ખેંચતું પૃથ્વીનું પ્રબળ આકર્ષણ થાય છે, અને જ્યાંસુધી તે પદાર્થ કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિ મેળવતો નથી, ત્યાંસુધી તે ગુરુત્વાકર્ષણ બળની સામે ધર્ધને નાસી શકતો નથી. પૃથ્વીની સપાટીની ઉપર લગભગ સાડા ચારસો માઈલની ઊંચાઈએ આ ગુરુત્વાકર્ષણ બળનો અંત આવે છે. આ ઊંચાઈએ હવા, પ્રકાશ કે અવાજ, કંઈ પણ નથી; ત્યાં આગળ નિર્પૂર્ણ અવકાશ છે. જો કોઈ રોકેટ આ ઊંચાઈ સુધી આવી ચડે, તો તેને 'ગતિ'નો પ્રશ્ન રહેતો નથી. એ ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગમે તે ગતિથી રોકેટ પૃથ્વીની બહારની આકાશી દુનિયાઓમાં જઈ શકે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં એક અમેરિકન વિમાને કલાકની ૧૦૫ માઈલની ગતિ મેળવી હતી. ૩૫ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૯૪૭માં કોસ્ટન ચાર્લ્સ અવાજના કરતાં પણ વધારે ઝડપથી કલાકના ૮૩૬ માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરી હતી. ૩૫ વર્ષના ગાળામાં જ જે ગતિમાં કલાકનો ૭૩૧ માઈલનો વધારાનો વેગ મેળવી શકાય છે, તો હવે પછીના ચોસાક વર્ષમાં જ કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિ અશક્ય નહીં બને.

દુનિયાભરના શ્રેષ્ઠ ઇજનેરો અને વૈજ્ઞાનિકોના કહેવા પ્રમાણે આ ગતિ મેળવવાનો અવચર દૂર નથી. પરંતુ પાર્ષળ, કલાકના ૩૫૦૦ માઈલના ગતિથી ઊડી શકે એવું 'ઇમ્પેન્ડેટ' હિડ્રોનકાર તૈયાર છે. 'રેમ રોકેટ' કલાકની ૫,૦૦૦ માઈલની ગતિ-

વાળું અને કલાકની ૮,૫૦૦ માઈલની ગતિવાળું રોકેટ-પ્રમાણ અને એ ઉપરાંતનું કલાકની ૧૦,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળું હોરવાળું રોકેટ તૈયારીમાં છે.

કલાકની ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળા વિમાનથી જરા પણ ડરવાતું નથી. હિડ્રોન નિષ્ણાતી ઇજનેરો તો એ પણ જણાવે છે કે આપણે કલાકના ૫૦,૦૦૦ માઈલની ગતિએ જઈએ તોપણ તેમાં ભય-રાખવાનો નથી. આપણી પૃથ્વી પોતે જ અવકાશની અંદર મિનિટના એક હબાર માઈલની ગતિથી સૂર્યની આસપાસ પરિક્રમણ કરી રહી છે. જ્યારે ગતિમાં ફેરફાર થાય ત્યારે જ આપણને ઊલટી થવાની સ્થિતિ, મૂંઝવણ, ખેંચેની કે એટું કંઈ પેદા થાય છે. ચળડોળ નીચે આવે અને ગતિ એકંદમ એાછી થઈ જાય, ત્યારે જ તેની અંદર ખેંચેલાં ખેંચેની થાય છે. તેથી આવી રાક્ષસી ગતિથી મુસાફરી કરતાં ધ્યાનમાં લેવાતી હકીકત તો ગતિના ફેરફારની છે; મોટી ગતિથી ડરવાની લેશ પૂર્ણ જરૂર નથી.

ચંદ્ર ઉપર જવાની ખીજ મુશ્કેલી બળતણની છે. પૃથ્વીની સપાટીથી ૬૦ માઈલથી ૧૧૪ માઈલ અંધર ઊડેલાં V-૨ રોકેટો ૯૦ સેકન્ડથી વધારે ઊંડી શક્યાં ન હતાં. કલાકના ૩,૦૦૦ માઈલની ગતિ આટલા સમયમાં જ રાખવા માટે ટનના ટન બળતણની જરૂર પડે. ચંદ્ર સુધી જવાની ૨,૩૮,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી માટે ૭૨ કલાક લાગે. સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિએ આ કોયડો ઉકેલાઈ ગયો છે. બહુ જ એાછી જગા રોકે અને અત્યંત પ્રબળ હોય એવા બળતણની આ મુસાફરીમાં જરૂર પડે. આજે વૈજ્ઞાનિકો પાસે આજુ પડમાજુ-બળતણ તૈયાર છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે આપણી પાસેનાં વપરાશી બળતણો જ કાર્યશક્તિ

આપે તેટલા જ વમરાશી બળતણના લાખમા લાગતું પરમાણુ-બળતણ તેટલી જ કાર્ય-શક્તિ આપી શકે.

રેક્ટમાંથી નીકળતા ખૂબ જ ગરમ વાયુઓ સામે કોઈ પણ ચીજ ગરમ બનીને વાયુરૂપ બની જાય. પરંતુ તે અંગે પણ વૈજ્ઞાનિકોએ યુક્તિઓ શોધી કાઢી છે. રસ્તે માં યુક્ત બરતા તારાઓનો પણ સામનો કરવો પડે.

કલાકના ૨૫,૦૦૦ માઈલની ગતિવાળું રેક્ટ છોડવા શક્તિશાળી થાય, તોપણ તેની અંદર બેઠેલા માણસો પણ ઉત્તમ પ્રકારની તંદુરસ્તી યોગ્યતા હોવા જોઈએ. આવી રાક્ષસી ગતિના આંચકા ખાવા માટે તેમણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. રેક્ટ ઠંડી, ગરમી, ને હવા વગેરેથી આંતરિક રીતે રક્ષિત હોવું જોઈએ. પૃથ્વીની સપાટીની લગભગ ૩૦૦ માઈલ ઊંચે જ્યારે રેક્ટ અથવા ત્યારે તે પૃથ્વીની કક્ષા ની સમાંતર છોડતું બનશે. જોળ-જોળ ચકરાવા ખાતુ એ રેક્ટ સાડ ચારેસો માઈલના અંતરે વચા પછી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની તાબેદારીને હુડસેલી દેશે અને ત્યાંથી પછી તે બમે તે રીતે હવેલામાં આવે તેમ યુગ્મ દૂરી કરવા માટે સ્વતંત્ર બનશે. પછી તે અવકાશી વહાણુ ચંદ્ર તરફ મથાણુ માંડશે. ચંદ્રની નજીક આવતાં રેક્ટને પીમેથીમે ચકરાવા લઈને ચંદ્ર ઉપર ઊતરવાની સહ મત જગા શોધવી પડશે.

દરેક વિમાનની અંદર હવાની ઝે હવાણુ કરવી પડે. ગમુક વિલાગ સતત રીતે પ્રાણુ-વાયુ આપ્યા કરે, અને બીજો વિલાગ કાર્બન મોનોક્સાઈડ અને કાર્બન ડાયોક્સાઈડને દૂર કરવાનું કામ કરે.

ચંદ્રસૈક ઉપરના પર્યટનમાં વૈજ્ઞાનિકોને ભારે રસ છે. ત્યાંના હવામાન વિશે વેધ-શાળામાંથી અવારનવાર વર્તારા બહાર પડે

છે. પરંતુ વાયુશાક્ષીઓ હમેશાં સવા પડતા નથી. આજે વાયુશાક્ષીઓ અનિમેષ નયનોએ ચંદ્ર સામું મીટ માંડીને જોઈ રહ્યા છે. ચંદ્ર ઉપર હવામાનનું મથક ખનાવ્યું હોય, તો ત્યાંથી પણ અમુક પ્રકારની ગણતરીઓ મળી શકે. જેવી રીતે ભરતી અને ઓટ ઉપર ચંદ્રનો અંકુશ છે, તેવી જ રીતે હવે મન ઉપર પણ તેને. અંકુશ છે કે કેમ તે વ્યુ-શાક્ષીઓ નક્કી કરવા માગે છે. ચંદ્ર ઉપરના પર્યટનથી આ સિદ્ધિ મળી શકે.

ખગોળશાસ્ત્રીઓને મન તો આ પ્રશ્નિ કોઈ અલૈકિક આનંદની બક્ષિશ છે. પૃથ્વીની ઉપર જે વાતાવરણુ રહેલું છે, તેનાથી દૂર-દર્શક યત્રે મા કેટલાયે અવરોધો આવે છે. ચંદ્ર ઉપર બિલકુલ વાતાવરણુ જ નથી. ખગોળશાસ્ત્રીઓ એલું માને છે કે જો તેઓ ચંદ્ર ઉપર દરખીને મારે તો તેમાંથી તેઓ વિશ્વન જોડાણમાં ખૂબ જ વધારે જોઈ શકે, અને પ્રજ્ઞાંકના મેદે. કળી શકવા સમર્થ થાય. આજે મોટામાં મોટા ખગોળનો કે.યડો આ છે: ‘ખરે જ શુ વિશ્વ કેટલું બધું છે?’ આજના આદ્યર્થ આદ્યનરટાર્કન અને હબલ જવા મે.ટા વૈજ્ઞાનિક અને ખગોળશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નની પાછળ જ પડેલા રહ્યા છે.

ચંદ્ર ઉપરની બીજી અગત્યની શક્યતા વિવિધ ખનિજસંપત્તિની છે; ખાસ કરીને આજના પરમાણુ યુગના અદ્વિતીય અંગ જેવ યુરેનિયમ વિશેની છે. જ્યારે જ્યારે આ શક્યતા વિશેની ચર્ચા થાય છે, ત્યારે ત્યારે વૈજ્ઞાનિકો હેરાત ખમડે એવી રબ્બાતો ખડી કરે છે.

આપણી પૃથ્વી એક મોટો ખાડો છે; જે ખગોળશાસ્ત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે મોટી ગડમથલ થવાથી ઉપરસ્થિત થયો હતો. આ ખાડો બીજો કોઈ નહીં, પરંતુ ચેમિસ્ટિક મહાઆજરનો છે, અને જે ગડમથલ

કૂટ સુધી દડો એક ઘૂંટી ફેલી શકે

ચંદ્ર ઉપર માઉન્ટ એવેરેસ્ટ જવા શિખરો કરતા પણ વધારે ઊંચા પર્વતો ગ્રહો છે, અને જ્યાં ત્યાં ચંદ્રની ભૂમિમા મોટા સક્ષસી ખાડાઓ પડેલા છે

અમેરિકાની વિખ્યાત કાર્નેજી સંસ્થાના નિષ્ણાંતો એવા નાનર્ણય ઉપર આવ્ય છે કે ચંદ્ર ઉપર જે ચક્રચકિત પરિવર્તનો થાય છે, તે ત્યાંના જવાળામુખીઓમાંથી નીકળતી 'પ્યુમાઈસ' નામની માટીને આભારી છે ચંદ્ર ઉપર જનારને સૂર્ય તો આકશમાં સ્થિર જ લાગશે, ચંદ્ર ઉપરનો દિવસ આપણી પૃથ્વીના દિવસ કરતાં ચૌદગણા મેટો છે આ કાગળુથી ચંદ્રની ભૂમિ ઉપર બળબળતી ગરમી ચૌદ દિવસ રહે છે, અને બકીના ચૌદ દિવસો શૂન્ય નીચે કેટલાયે અંશ નીચે મન્ય માત્ર આવે એટલી ઠંડી રતમા બળ્ય છે

વિલ્સન વેધશાળાના ખગોળશાસ્ત્રીઓ એણે જણાવે છે કે ચંદ્ર ઉપર બંધેરે સૂર્યને લઈને થતું ઉષ્ણતમાન એંછ માં આજી ક્રિયાત પાણી કરતા ૩૮° વધારે રહે છે જ્યારે સૂર્યપ્રકાશ જતો ગ્રહે છે, ત્યારે આદ્રગત શરૂ થાય છે એ વખતે શૂન્યની નીચે આંધ્રમા એંછી ૨૦૦° ઠંડી પડે છે

ચંદ્ર ઉપર જો આપણે જઈએ તો રેડિયેશન વાત કરવી પડે, કારણકે ચાંદ્ર-કુનિમા સંપૂર્ણ રીતે અવાજહીન છે, કારણકે અવાજનાં મોજા લઈ જવા ત્યાં હંવ જ નથી

પૃથ્વી ઉપરથી ચંદ્રનાં વેશન પ્રદેશ ઉપર નજર કરતાં સહેજે પ્રશ્ન થશે 'ત્યાં કદાપિ વસનટ થઈ શકશે ખરો?' એક વૈજ્ઞાનિક જણાવે છે કે ત્યાં યુરેનિયમ ધાતુ હોય તો જરૂર થઈ શકે તે એણે મને છે

કે ચાંદ્ર સૂર્ય પહેરીને માણસ ત્યાં એક અગ્ર વધારે પગમાણું કાગખાના બાધી શકશે અને ત્યાંથી બીજી પ્રગતિઓ કરી શકશે

કાગખનાઓમાંની ગરમીથી તેઓ ત્યાંની રેતીમાંથી મોટી કાચની આરસીઓ બનાવીને એકાદ સપાટી ઉપરના સુખ ઉપર છાપત બનાવશે પછી તેઓ ઠંડકિયા ચોરઠની ચોકવણુ વરશે, અને પૃથ્વીમાંથી માણવાણુ દબક કરશે તે પછી તેઓ કદાચ ત્યાંથી ખનિજો કાઢશે અને તેમાંથી ઓક્સિજન, હાઈડ્રોજન અને માણવાણુ કાઢીને કૃત્રિમ વાતાવરણ બનાવશે

એક મોટા પર્વતના છાયકે બનતેલા કચન છ પગમાંથી બળબળતા સૂર્યનાં િરિયો કે પિ પસાર થઈ શકશે નહીં ગત્રિ મગિચન થીજ ન ખેંચેની ઠંડીમાંથી બચવા માટે પગમાણું કાગખનાં માધી ગરમી અપવામાં આવશે આ રીતે પૃથ્વી ઉપર રહેતા હોઈએ એમ ત્યાં ગ્રહી શકીશું

એક વખત ચંદ્ર ઉપર પહોંચી ગયા એને આવું સરથાન શક્ય છે વૈજ્ઞાનિકો એણે માને છે કે પૃથ્વીના પર્વ સુધીમા અપણે ચંદ્રશિકની પ્રવૃત્તિ કરી હશે

વૈજ્ઞાનિક અને ખસ કરીને ખગોળ-વૈજ્ઞાનિકો ચંદ્રશિકની સિદ્ધિ પછી અગળ જગના સ્વપ્ન સેવે છે પહેલો હંમેશા મગળન ગ્રહ ઉપર લઈ જવની વિચારણુ ચાલી ગઈ છે ચંદ્ર ઉપર જવાની મુસફરી નહુ વિચનની લગ, પગંતુ મગળ અવવાતે શકેન ચંદ્ર ઉપર જતાં એક મહિનો કે તેથી પણ વધારે સમય લાગે મગળ ઉપર મનવીએ વસે છે, એણે મોઝા ખગોળશાસ્ત્રીએ માને છે બહાની કુનિયાના છયો સધે અપણે સપર્દમાં અવીએ, એ દિવસ ક્યારે અવશે ?

શ્રી કનૈયાલાલ બાઈશંકર દવે

જાનવીઓની મહત્વાકાંક્ષાએ ને વિજયોત્સવો, ખલિદનો ને-દત્તકથાઓનો-ઘતિકાસ પોતાના સંદર્ભમાં રાખીને બેઠો છે ! પુરાણી સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અભિમુખ થવા માટે એમાંથી પ્રેરણા મેળવવા માટે, આવી કૃતિઓની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દર્શનની અવારનવાર ધમ્મા માનવીને રહે છે. લેખકે સારીરીતે એ ધમ્મા અહીં સંતોષી છે.

ગુજરાતનાં પ્રાચીન કલાધામોમાં ‘રૂઢમહાલય’ નું નામ સૌથી આગળ તરી આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેની ખ્યાતિ સમસ્ત ગુજરાત અને બહારના પ્રાંતોમાં વિસ્તાર પામી હતી. એટલું જ નહીં પણ તેનાં દર્શન કરવાં તે જીવનનું એક લક્ષ્ય ગણાતું. દૂરદૂરના પ્રાંતવાસીઓ રૂઢમહાલયની ખલિકા રચના-કલા બેવા માટે નિત્ય ઝંખતા હતા. આજે જેમ આશાને નાજમહાલ. સ્વ. હાલનાં દહેરાં, ઇતિહાસ અને અવંતાનાં શુદ્ધ-મંદિરો બેવા માટે સંસ્કારી સમાજ ભારતભરમાંથી ત્યાં બંધ છે, તેમ પાટણનું સહસ્રાલગ સરોવર અને સિદ્ધપુરના રૂઢમહાલય પ્રસાદનાં દર્શન માટે, હજારે કલાધામિકા પવિત્ર શ્રીસ્થળના પુનિત તીર્થમાં પાવન થવા અને કલા-સૈન્દર્યનું પાન કરવા ત્યાં આવતા હતા. આમ રૂઢમહાલયે ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં, પણ સ્વાંતરપ્રાંતીય રીતે સારા ચે હિંદમાં ઉત્તમ કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. તેની અપૂર્વતા માટે એત્રણ બીજાં કારણો પણ તેમાં સમાયેલાં રોનાધી, ઉત્તરિતર તેની પ્રશંસા વધતી જ ચાલી.

સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે ભારતનાં શ્રાદ્ધ-તીર્થોમાં એમ પિતા માટે પિતૃતીર્થ ગણાવાય છે, તેમ માતા માટે શ્રીસ્થળ-સિદ્ધપુર એ માતૃતીર્થ મનાય છે.

પ્રાચીનકાળના સ્થાપત્યની જે ચોટીઘણી કૃતિઓ સુજસતમાં જળવાઈ રહી છે તેમાંનો એક, લોકજીએ ચટેલો શબ્દ વાપરીએ તો, સિદ્ધપુરનો ‘રૂઢમહાલ’ છે. માતૃશ્રાદ્ધ માટે માતૃતીર્થનો સિદ્ધપુરનો મહિમા જળવડેલો છે. ને એ રૂઢમહાલ ! સામાન્ય માનવીને માત્ર પથ્થરની શિલાઓતરીકે જ લાગતો આપણે આ પ્રાચીન વારસો ! એની પાછળ કેટકેટલાં યુદ્ધો,

તેથી માતૃતીર્થમાં માતૃકણ અંદા કરવા, શ્રદ્ધાળુ યાત્રિકો ચાહી હજારોની સંખ્યામાં ભારતભરમાંથી આવતા હતા અને આજે પણ આવે છે. આ લોકો તીર્થયાત્રાના પુણ્યની સાથે રૂઢમહાલયની કલાસૌરસ પણ પોતાની સાથે લઈ જતા અને પોતાના પ્રાંતોમાં તે સૌરસને ફેલાવી રૂઢમહાલયનાં પણ યથોગાન, ગાતા. આ સિવાય આ મહા-પ્રાસાદનું સર્જન અવંતીનાં મહાકાલની હરીફાઈમાં સર્જાયું હોવાથી, અહીં શિલ્પ-સ્થાપત્ય, કલા અને લગવતી સરસ્વતીને ત્રણે સ્વરૂપે અવતારવામાં, તેના સર્જક સિદ્ધચક્રવર્તી સિદ્ધરાજે કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી ન હતી. આવાં અનેક કારણોને લઈ સિદ્ધપુરને રૂઢમહાલય ધર્મ અને કલાના મહાધામ તરીકે અતિ પ્રસિદ્ધ થયું હતો. ગુજરાતનું તો આ મહામુલ્ય શિલ્પસૌક્ય પ્રદર્શિત કરતું અમર કલાધામ ગણાતું હતું.

આ મહાપ્રાસાદનાં સ્થાપત્ય, લવ્યતા, રચના અને કલા વર્ગોની સામાન્ય ઝાંખી રજૂ કરવાને પ્રયત્ન કરીએ.

રૂઢમહાલયની સ્થાપના મૂળરોજે સૌથી પ્રથમ કરી હતી એમ લાટોની ખ્યાતો ઉપરથી કહેવામાં આવે છે. વળી મૂળરોજે ગાદીના લોકથી મામાનું ખૂન કરેલું, તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તેણે સિદ્ધપુરમાં ઉત્તરમાંથી

તે શિવમંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોવાનું ઇતિહાસ કહે છે. પછી તો સિદ્ધરાજે ખર્ખરક ઉપર ચઢાઈ કરી, તેને હરાવી વશવર્તી બનાવ્યો હતો. અને આજે ખાખરા ભૂતની કેટલીયે લોક-કથાઓ, સિદ્ધરાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સમાજમાં પ્રચલિત છે. ખાખરા ભૂતે તોડેલ લગવાન શિવના પ્રાસાદનો પણ જીર્ણોદ્ધાર, શિવના પરમભક્ત અને પોતાને પરમ માહેશ્વર તરીકે ઓળખાવનાર સિદ્ધચક્રવર્તી, ખર્ખરક-જિજ્ઞાસુ, સિદ્ધરાજે કરાવ્યો હતો.

દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં માળવાના વિજય ખાદ સિદ્ધરાજે કેતવાયન, તૈકાયન વગેરેને વાંસ કરવા યોગ્ય એવા સિદ્ધપુરમાં પ્રાચી-સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર લગવાન શિવનો રુદ્રમહાલય પ્રાસાદ બાંધાવ્યો હતો, એમ પંદરમા સર્ગના પંદરમા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. માળવાનો વિજય લગભગ ૧૧૯૨-૯૩માં સમાપ્ત થયો હતો અને ત્યાર ખાદ એટલે સંવત ૧૧૯૪-૯૫માં રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર સિદ્ધરાજે કરાવ્યો હશે, એમ આથી માંડૂમ પડે છે.

આ રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં તેના બે મુખ્ય આશયો હતા. એક તો સોલંકી કુળના પૂર્વજોએ બાંધાવેલ આ મહાસ્થાનનો પુનરુદ્ધાર કરી સોલંકીઓ શિવના અનન્ય ભક્તો હતા તે જણાવવાનું અને બીજું અવંતિના જેવું જ રુદ્રમહાકાળનું ભવ્યધારા ગુજરાતમાં અવતારવાનું. સિદ્ધરાજે માળવાનો વિજય કર્યો પછી ત્યાંના મુખ્ય આદર્શોને ગુજરાતના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અપનાવ્યા હતા. આવા આદર્શોમાં ગુજરાતને અવંતિના ભોજ-વ્યાકરણ જેવા સ્વતંત્ર વ્યાકરણની તેમ જ મહાકાલ જેવા ભવ્ય અને ભારતભરમાં પ્રશંસા મેળવે તેવા કલાધામની ખાસ જરૂરત સિદ્ધરાજને લાગી હતી. તેથી આચાર્ય હેમચંદ્ર પાસે ભદ્રહેમ વ્યાકરણની રચના કરાવી, ગુજરાતનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ સર્જાવ્યું. તેવી જ રીતે રુદ્રમહાલયનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરતાં,

તેમાં શિલ્પ, કલા, વૈવિધ્ય અને વિધાવિનોદનો મહાસ્થાનોથી યુક્ત એક દેવનગર જેવું રમ્ય કલાધામ બાંધાવી, પોતાના અંતરમાં છુપાયેલી મહત્વાકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરતાં, આત્મસંતોષ અનુભવ્યો. આ મહાપ્રાસાદ કેવો હતો, તેનું અભિધાન શાથી પ્રકૃત, કલાની દૃષ્ટિએ તેમાં કેવું વૈવિધ્ય હતું તે હવે વિચારીએ.

આ મહાપ્રાસાદ જગતમાં રુદ્રમહાલય નામથી આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ તેનું સાચું નામ તે જ હતું કે કેમ, તે વિચારવાનું રહે છે. પ્રાસાદ, મંદિર, મહાલય વગેરે નામો શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે બનાવેલાં મોટાં મંદિરો કે રાજમહેલો માટે વપરાય છે. અને તે જ ધોરણે શિવના આ મહાપ્રાસાદને રુદ્ર-મહાલય એવું નામ આપ્યું હોય તે વાસ્તવિક છે. દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં પણ સિદ્ધરાજે સર-સ્વતીના તીર ઉપર ‘રુદ્રમહાલય’ બાંધાવ્યો, જણાવી તેનું એ જ નામ હતું એમ સૂચવ્યું છે. દ્વયાશ્રયનો વૃત્તકાર અભયતિલક ગણે આ જ ગ્રંથના બારમા સર્ગમાં, છઠ્ઠા શ્લોકનું વિવેચન આપતાં જણાવે છે, કે સુંદર અદ્યતન સ્વયંભૂ રુદ્રમહાકાલ દેવનું મંદિર, હાલમાં રુદ્રમહાલયથી પ્રસિદ્ધ, તે રાક્ષસોએ લાંબી નાખ્યું છે. દ્વયાશ્રય કાવ્ય ઉપર અભયતિલકે સંવત ૧૩૧૨માં અર્થીત આ મહાકાવ્ય પછી સો વર્ષે ટીકા લખી હતી. આ માણસે શ્રુત-પરંપરામાં પણ તેનું રુદ્રમહાલય નામ સાંભળ્યું હોવું જોઈએ. આથી એવો પણ તર્ક થાય, કે અવંતિના રુદ્રમહાકાલને ગુજરાતમાં અવતારવાનું સિદ્ધરાજનું મહા-સ્વપ્ન સિદ્ધ થતાં, તેણે રુદ્રમહાકાલ નામ આપીને લગવાન પિનાકપાણિ માટે રાખ્યું હશે. એ અનુમાન સ્પષ્ટિકાંક્ષ લાગે છે. છતાં તેનું લોકમાન્ય નામ તો ‘રુદ્રમહાલય’ અને પાછળથી ‘રુદ્રમાળ’ જ સમાજની જીલ ઉપર ‘ચંદી ગંધ’ અવંતિના રુદ્રમહાકાલની હરીકાંઈમાં જ, ગુજરાતમાં જ તેણે રુદ્રમહાકાલને સિદ્ધપુરમાં

અવતારી હતા, તે વસ્તુને પ્રમાણિત કરાવતાં બીજાં પણ પ્રમાણિત મળે છે. અર્થાતિમાં મહાકાલની ધ્વજા ફરકતી હોય, ત્યારે કોઈ પણ જૈનમંદિર ઉપર ધ્વજ લાડતી ન હોતી; તે જ નિયમ સિદ્ધાન્તે ગુજરાતમાં કયો હતો એમ પ્રબંધોચિતામણિ, તથા પુરાતન પ્રબંધ-સંગ્રહ વગેરેમાં જૈન યંત્રકારે એ જણાવ્યું છે. તેટલું જ નહીં પણ આ મંદિરના પ્રતિષ્ઠા-વિધાન વખતે, બધાં જૈનમંદિરોની ધ્વજો નીચે ઉત્તરાવવામાં આવી હતી. પ્રબંધચિંતા-મણિકાર આ મંદિરને રૂઢમહાકાલ પ્રાસાદ તરીકે જ એ જાણાવે છે. આ બધાં પ્રમાણો બોતાં તેનું રાજમાન્ય નામ રૂઢમહાકાલ પણ હોય એવું જણાય છે. આ સિવાય મહાકાલ માટે બીજો પણ તર્ક છે. મહાકાલ એટલે મંદિર અને બીજા વિધાન પ્રમાણે અહીં પ્રાચીન-સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મહાકાલ તીર્થ હતું, તેના સમન્વય સાધતાં આ લાઘ્ય પ્રાસાદનું રૂઢમહાકાલ નામ પણ, વિદ્વાનોની સૂચનાથી લોકોએ તેમ જ ગજશાસ્ત્રે એ નિયત કર્યું હોય. એમ તેમ હોય પરંતુ રૂઢમહા-કાલ કે રૂઢમાળ નામ ગુજરાતમાં વધારે વિખ્યાત હતું. છતાં તેનું રાજમાન્ય નામ રૂઢ-મહાકાલ હતું એ વસ્તુને ભૂલી શકાય તેમ નથી.

આ લાઘ્ય પ્રાસાદ ગુજરાત અને બહારના પ્રાંતોમાં જ્યારે આવી મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી શક્યો હતો, ત્યારે તે કેવો હશે તેની વિચારણા પણ જરૂરી તો છે જ. પરંતુ તેનું યથાસ્થિત વર્ણન આપતું કોઈ પણ પ્રાચીન અને પ્રામા-ણિક પુસ્તક હજી સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી. તેના વર્ણન માટે બેચર કાવતો આજે પણ ત્યાના પ્રાચીણો સંભળાવે છે કર્નલ ટેરે પણ ઇ સ. ૧૮૨૨માં શંકર જીવસુખરામ પાઠ્યા નામના માણસ પ્રાણેથી તે સાંભળ્યું હતું એમ છે. બજાસ કહે છે. એટલે આજથી સવાસો વર્ષ પહેલાં આ સંબંધી જે કવિત સાંભળ્યું હતું

તેમાં રૂઢમહાકાલનું વર્ણન કરતાં, તેમાં ૧૬૦૦ સ્તંભ, અઢાર હજાર પૂતળીઓ, ત્રીસ હજાર ધ્વજદંડ, સતરસો સુવર્ણ હાથ, છપ્પન લાખ હાથીધોડા, સવાલાખ ત્રાવધ મસજીનો કોરિદો ચિત્રો, આ મહાપ્રસાદમાં હતાં એવી નોંધ આપેલી છે. એમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ તો છે જ. છતાં તેમાં ૧૬૦૦ સ્તંભ હતાં તે વાત સત્ય લાગે છે. આ સંબંધી એક પ્રાચીન કવિત બાદરે તેમના સૈકાનું મળ્યું છે. તેમાં તેની અંદર ૧૪૪૪ સ્થર, ૧૭૦૦ સ્તંભ, ૧૮૦૦ પૂતળીઓ, ૩૦૦ હજાર નાનામોટા ધ્વજદંડ અને ૧૭૦૦૦ હાથીધોડા ના આકારો કોતરેલાં હોય તું જણાવ્યું છે. આનું બીજું કવિત-ઉપદેશ તરંગિણીમાં પણ છે. આ કવિત લાતીય વિધાના સિંધી-સ્મૃતિ ગ્રંથમાં પુગતત્ત્વવિદ્ શ્રી. જિનવિજયજીએ પ્રકટ કર્યું છે. આથી તેને ૧૭૦૦ સ્તંભ હતા એમ ચોક્કસ લાગે છે. આજે તો આવા સંકેતો સ્થંભો ધરાવતાં મંદિરો ગુજરાતમાં નથી પરંતુ મગવાડમાં આવેલ રાણકપુરનું 'ધરણવિહાર' નામનું ચતુર્થજ જૈનમંદિર ૧૪૪૪ સ્તંભો ધરાવે છે. આ મંદિર સિદ્ધ-પુરના રાજવિહાર જેવું બનાવવામાં આવ્યું હતું, એમ આ મંદિરના પ્રધાનદેવની પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર, સોમસુદગસુરીના પંડિત શિલ્પ પ્રતિભાસે મે, સંવત ૧૫૫૪માં રચેલ 'સોમ-સૌભાગ્ય' કવ્યમાં જણાવ્યું છે. સિદ્ધપુરના વદિદેવસુરીના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે ચતુર્થજ જૈન પ્રાસાદ કરાવ્યો હતો એમ પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહમાં જણાવ્યું છે. દ્વયાત્રયમાં પણ તેણે મહાવીરો ચેત્ય કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આવા રાજ-પ્રસ્થ પિત મંદિરોને રાજ-વિહારથી જ લોકો એ જાણતા હતા એ તો ચોક્કસ જણાય છે અને રાણકપુરનું મંદિર તેના જેવું જ બનાવ્યું હતું, એટલે તેમાં પણ ચોદસે-પંદરસો સ્તંભ હશે જ.

વધુ અનાજ ઉગાડો

શ્રી પ્રધુમ્ન દેસાઈ

એમ. એસ.સી. (એગ્રીકલ્ચર)

ને અજ્ઞાન કેમ દૂર કરી શકાય ? સરકારની આજ્ઞા અંગી પાછળ મોટો ખર્ચ થવાનો જ, પણ આજે આપણે સહુ કૃતિમી બનીએ તો અનાજની જાળમાં જરૂર સ્વાવશ્ય બની શકીએ. રાષ્ટ્રની ધન્યતા આ સવાલમાં સહકારીનો સહકાર પ્રાપ્ત થાય એ ઇચ્છે.

રાષ્ટ્રપર સામુદાયિક કોઈ વિપત્તિ આવે ત્યારે તેના નાનામોટા પ્રત્યેક અંગે એકતાએ, એકસાથે સંજીવે કામ કરવું જોઈએ. નાણાંનો મહત્વનો ભાગ અનાજ આપાત કરવામાં ભારતની સરકારને ખરચો નાખવો પડે છે. એટલે આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તેલી રહે તો સ્વર્ણ હિંદુનું પુનર્વિધાન કે નવચંચા ક્યારે ને કયી રીતે શક્ય બને ? ખરીબી કેમ ફેડી શકાય

પરાવશ્ય છે. પરિસ્થિતિ બદલાય નહીં ત્યાં સુધી પરાવશ્ય છે. પરિસ્થિતિ બદલાય નહીં ત્યાં સુધી પરાવશ્ય છે. પરિસ્થિતિ બદલાય નહીં ત્યાં સુધી પરાવશ્ય છે.

૧૬. દરેક જિલ્લો અને તાલુકામાં વૈજનિક રીતે હવા ઠાપણ ન થઈ શકે તેવા અનાજના કોઠાઓ બિલ કરવા જોઈએ. ઉદર નુકસાન ન કરે તેવા ખતનારના કોઠાએ થી ખણ ફાયદે નહીં થાય. આથી અનાજને દર મહિને ધુમાડો ચાપી સારી સ્થિતિમાં સંગ્રહી શકાય. અનાજ સડવાથી થતું નુકસાન અટકી જશે. અમેરિકા, જ્યાં દેશીએ અવા કોઠાઓ સડકારી પદ્ધતિએ થાણું વર્ષો પહેલાં બાંધ્યા છે. ત્યાં અનાજ લંચવું વગેરે યંત્રની મદદથી થાય છે. જ્યારે હજી હિંદમાં આવો એક કોઠો બેવા પણ મળતો નથી.

૧૭. ય મેગામ ઉત્પાદકો ખેડૂતોની અનાજ-ઉત્પાદન માટે સમિતિઓ સ્થાપવી; કારણકે એકથી જાહેરીઓની કસ્ટિઓથી ખસ ફાયદે નહીં થાય. આ સમિતિઓ અનાજ ઉત્પાદનમાં ખેડૂતોને નુકસાન દેશે. સરકાર તરફથી અપાતી મદદોને ગેરઉપયોગ થાય છે કે નહીં તેની તપાસ રાખશે અને નૈતિક દબાણ પણ અવા ખેડૂતો ઉપર લાગે. આ સિવાય છ.ણિયા ખાતરને કુરુપયોગ, નહેરુ પાણીને ખગડ વગેરે અવી સમિતિએ જ અટકાવી શકે.

ખેડૂતોએ શું કરવું જોઈએ ?

હિંદમાં લઠાઈથી આવેલ નફાખોરીથી જનતાનું નૈતિક અધઃપતન થયું છે, તેમાં ખેડૂત અપવદ્વ્ય નથી. આ બધે સૂતકાળ ભૂધી જઈ ખેડૂતે ધોતાનું વિશાળ માનસ પણ લાવી, દ્રવ્ય અને તુરતન લાભ જતા કયી લાખી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી સરકારને અનાજ-મેરચમાં સહકાર આપવો જોઈએ; કારણકે આ મેરચનો સોએ સો ટકા આખાર અ વર્ગ ઉપર છે. આ માટે તેજી-

૧. જમીનની ફળદ્રુપતા અચવાઈ રહે તે પ્રમાણે પકવી ફેરબદલી, જોઈતું ખાતર અને ખેડ આપી સાથે પાણીને સુમેળ થે જ બને તેટલી વધારે જમીનમાં અનાજ વાવી, તે બધાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરવે. અમ કરતાં અનાજ મોંઘું પડે અથવા બીજી મુશ્કેલીએ આવે તે સંગ્રહન કરી સરકારનું ધ્યાન દેરી અનાજને મેગ્સો વ્યવસ્થિત થાય તેવા પ્રયત્નો કરવા. સેવી મટે અપડું પડતું અનાજ જો તે પકવી બેસી રહેશે અથવા અનાજના ફાયદાને મન આપવા ખાતર જીવંત સ્ત્રવણમાં અનાજ વાવી પછે ખેતરો તરફ આંટો મારવા પણ નહીં બંધ, તો દેશને એકંદરે નુકસાન જ છે. અને હિંદ એટલે ૮૦ ટકા ખેતી ઉપર નાનનીરો

- દેશ; એટલે જેકૂતને જ આ તુકસાન છે. આ માટે તરત જ દરેક ગામે અનાજ-ઉત્પાદનસમિતિઓ સ્થાપી અનાજઉત્પાદનમાં એકરકાર જેકૂતને આ તેની વલણુ માટે નૈતિક દબાણ લાવી ચોગ્ય કરવું.
૨. સરકાર તરફથી અપાતી મદદોનો સહુ-પયોગ થાય છે કે નહીં તેની તપાસ રાખતા રહેવું. અનાજ માટે આપેલ ખાતર અનાજના પાકમાં નાખવા તે (જેકૂત) નૈતિક રીતે બધાથેલો છે.
૩. છાણિયા ખાતરનો જથ્થો કેમ વધે અને તે વધારે સત્વવાળું કેમ થાય તે તરફ દરેક જેકૂતે પ્રયત્ન કરવો. એટલે છાણાં થાપવાની પ્રથા બંધ કરી પોતાને ત્યાં ઉત્પન્ન થતા કચરાંનું કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવી જમીનને તે પાછું આપવું. કચરા બાળી દેવો એના જેવું તુકસાન જેકૂતને બીજું કંઈ નથી. આ ખાતરને બગાડો અટકાવવાથી ખાતરનો જથ્થો સહેલાઈથી બમણો થઈ શકશે અને મૂત્રનો ખાતર બનાવવામાં ઉપયોગ કરવાથી તે સત્વવાળું બનશે. એટલે ગુજરાતમાં દેશની સંખ્યા ૨૮ લાખ ગણતાં, દરેક દેશનું વાર્ષિક છ ગાડી ખાતરનું ઉત્પન્ન ગણતાં, ૧૬૮ લાખ ગાડી ખાતર આ દેશ આપશે. અનાજ, કઠોળ વગેરેનું વાવેતર ૨૦ લાખ એકરમાં થતું હોવાથી તેમાંથી દેશના ખેડાકમાંથી નીકળતો ઓગાટ, જુવાર-બાજરીના ખૂંપરા, સૂકાં પાંદડાં વગેરેમાંથી ૫ લાખ ગાડી કમ્પોસ્ટ ખાતર મહેલાઈથી બનાવી શકશે; એટલે કુલ ૧૭૩ લાખ ગાડી ખાતર કુલ ખેડાણ જમીનના ત્રીજા ભાગને પૂરતું થઈ પડશે.
૪. પાણીના કૂવા વગેરેના પૂરતો ઉપયોગ કરી જેમ બને તેમ વધારે પિયતના પાક ઉગાડવા પ્રયત્ન કરવો; ક.રજુકે વગર-પિયતના ઘઉં કૂચ એકરે ૫ બંગાળી મણુ બિતરે છે, બધારે પિયતના ઘઉંનો ઉતારો ૨૫ બંગાળી મણુ સુધી બંધ છે.
૫. સરકારી, તળાવોના પાણીનો સદુપયોગ કરવો, એટલે તેમાંથી જરૂરિયાત પ્રમાણે પાણી લેવું. અંધી જમીનની ભૌતિક સ્થિતિ પણ બગડેલી નહીં. નહેરોના દરવાજા, પાણીઓ વગેરેમાંથી નકામું પાણી ચાલ્યું ન બંધ તેની ખાસ સંલોચ રાખી ચોગ્ય અધિકારીઓનું ધ્યાન, આ લંગાણુ જો પોતાનાથી ન સમારી શકાય તેમ હોય તો દોરવું.
૬. ખેતરમાં બેઠે કામ કરવામાં અથવા પોતાની સ્ત્રી, છોકરાં વગેરેને ખેતરમાં કામ કરવા દેવામાં જો જેકૂતો નાનમ ગણતા હોય, તો આવી ખોટી મોટાઈનો ડાળ છોડવાનો હવે વખત આવી પહોંચ્યો છે. હિંદના હાકેમ રાજાજીએવાને હળ પકડતાં જો શરમ ન આવે તો જ જેકૂતો ખેતીને પોતાનો ધંધો ગણે છે; છતાં કામ કરવામાં નાનમ અનુભવે તેનાથી ખેતૂર અને અક્કલહીન માનસ કયું ગણાય? હાલ તુરત તો દેશને અનાજના કપરા સંજોગોમાંથી બચાવવા માટે જેકૂતના કુટુંબની દરેક વ્યક્તિએ પોતાથી બની શકેલું કામ કરવા માંડી પડવું જરૂરી છે. ખેતીનું કામ એવું છે કે જેમાં બાળકથી માંડી વૃદ્ધને પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનું કામ મળી રહે છે; માટે જો અનાજનું ઉત્પાદન વધારવું હોય તો એકલા આરી, દુખળા, સાથી વગેરે ઉપર આધાર રાખી ખેતી રહેવું નહીં પરવડે.
૭. ચેનડીનાં કારખાનાંવાળાએ ધારૂં તો આ મે.રચાં પર ઘણું કામ કરી શકે તેમ છે. ચેનડીનો એકરે ઉતારો કેમ વધારે બિતરે તેવી રીતે, જે રીતે તેમને

શોધી છે અને તેમાં ખેડ, ખાતર અને પાણીનો સુમેળ મેળવી લીધો છે તે રીતો, તેમણે અનાજના ઉત્પાદન માટે શોધી, તેમાં અમલ કરી ખીજા ખેડૂતોને તેનું અનુકરણ કરવા સમજાવ્યું આપવી.

પ્રજાએ શું કરવું ?

"ખેડૂત સિવાયની પ્રજા પણ અનાજ ઉગાડવામાં ઘણી મદદરૂપ થઈ શકે તેમ છે. આં વર્ગે અત્યાર સુધી આ તરફ પોતાનું લક્ષ આપ્યું નથી, સિવાય કે ખેડૂતોની સંગ્રહ-નોતિ, સરકારી તંત્રની અણુઆવડત વગેરે ઉપર ટીકા ભરપટ્ટે કરી છે. સૌથી પહેલું તો પોતાના મક્કાનની આબુખાબુ જમીન હોય તો તેમાં શાકભાજી અને ખડોળી જમીન હોય તો અનાજ ઉગાડી શકાય-આ સિવાય:

૧. પોતાને ત્યાં જે કચરો પડતો હોય તેને એકઠો કરી મ્યુનિસિપાલિટીએ રાખેલ કચરાની ઘેટીઓમાં નાખી આવવો. આ કચરામાં કાચના ટુકડા, ઇંટ અને પથ્થર, નળિયાં, કોઠા અને પતરાના ટુકડાં ન જાય તેની ખાસ દરકાર રાખવી; ઠાંરણુ-કે મ્યુનિસિપાલિટીએ કચરામાંથી કમ્પોસ્ટ બનાવતાં પહેલાં આ ટુકડાઓ છૂટા પાડવા માટે પુષ્કળ ખર્ચ કરવો પડે છે અને પરિણામે ઉત્પન્ન થતું ખાતર મોતું પડે છે; તેથી તે ખેડૂતને પરવડી શકતું નથી.

૨. અનાજમાં થતા ખગાડ તરત જ અટકાવવો. સરકારી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરી ચોરી-છૂપી-થી જમણવાર વગેરે કરવાના પ્રયત્નો બંધ કરવા. ઘર-વપરૂશમાં અનાજના દરેક કણનો ઉપયોગ કરવો. ખોરાક સત્વવાળો રહે તે પ્રમાણે રાંધવો, એટલે કે ચોખા એંસાવવાની પ્રથા બંધ કરવી. સરકાર તરફથી આપવામાં આવતા અનાજની જુદીજુદી વાંનીઓ બનાવી સ્વાદિષ્ટ જમણ

કેમ કરવું તે તરફ પ્રયત્ન કરવા અને આ વાંનીઓ ખીજાને શીખવવી.

૩. રજાઓના દિવસોમાં આબુખાબુનાં ગામોમાં પોતાનો ખાવાનો ખોરાક લઈ સમૂહમાં જઈ અનાજનાં ખેતરોમાંથી કચરો સાફ કરવો, ખેડૂતોને કાપણીમાં મદદ કરવી. આવી ગીતે ટુકડીઓ ગામ-ડામાં જવા માટે ગોઠવવામાં આવે તો શહેરની આબુખાબુના અનાજનાં ખેતરો, ખાસ કરીને ઘાસકચરાથી ભરેલાં હોય છે તે, ચોખાં થતા ઉત્પન્ન વધશે; કારણકે શહેરની આસપાસના ગામોમાં મજૂ-ગના લાવે બધારે હોય છે એટલે અનાજના ખેતરોની ઉપલી સ્થિતિ રહેવ પામે છે. વરસાદની ઋતુમાં ઉબાડ વખતે નીંદવા માટે અને કાપણી વખતે લાણવા માટે મજૂરોની ખૂબ તાણુ હોય, તો તેવે વખતે આવો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન અનાજના મોરચાને ઘણો જ પ્રોત્સાહન-રૂપ થશે. ઇંગ્લાડ વગેરે પશ્ચિમના દેશોમાં શહેરી જનતા અનાજના મોરચા માટે ખેતરમાં કામ કરવા ગામડામાં ગયેલ હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે, પણ આપણા ખેતીપ્રધાન દિંદમા ઉજી સુધી તો આ વે એકે દાખલો બન્યો નથી.

૪. ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં ખનખેડૂત પ્રજા ખાસ કરીને પાકને નીંદવાને વખતે અને લાણુલી વખતે ખેતરમાં કામ કરવા આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં જતી હતી; તે કહેવાતી મોટપને લીધે હમણાં બંધ થયું છે આ ખૂની પ્રધાને બે પાછી સજીવન કરવામાં આવે તો દરેક ગામના મજૂરોનો પ્રશ્ન ઉઠવો થઈ જાય.

વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે ?

દેશની સ્વતંત્રતાની લડાઈઓમાં વિદ્યાર્થી આદ્યે આવેલ ફાળો અદ્વિતીય છે. અપ્રેર

યુગ પ્રવાહ

શ્રી સોપાન

આ એક પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે આપણા દેશી સ્વતંત્ર સર્વસૈમ પ્રજાસત્તાકને દુશ્મની પ્રાપ્ત કરી લીધો હશે અહીં વર્ષ પહેલાં આપણે બ્રિટિશ સુલાનીમાથી મુક્ત થયા અને એ મુક્તિ સંપૂર્ણ હતી, છતાં ઔપચારિક રીતે સુલાનીનું એક નિશાન કથમ રહેતું હતું આપણે 'સંસ્થાન' ગણતરતા આપણું બ્રિટિશ તાજનું વર્ષસું હતું આપણા ગજનના વડા તાજના પ્રતિ નિધિ ગણતા હતા આપણી સરકાર તજને નામે કમ કુત્તી હતી આ ઔપચારિકતા શા માટે રાખી ? બ્રિટનના આપણે સુનામ હતા ત્યારે તો લાચર હતા, હવે શા માટે આપણા મહાન અને પ્રચીન દેશને બ્રિટન કરતા દેખાવપૂરતો પણ નાનો ગણવે ?

આત્મગર્ભીય ક્ષેત્રે પણ આ બાબત મહત્ત્વની છે આપણે સંસ્થાન કે હુમિનિયન ગુપ્તાર્થે એટલે હુનિય મા કેટલાક એમ માને કે આપણે બ્રિટનને પૂછડે બધાથેલા છીએ, આપણી ને બ્રિટનની વિદેશનીતિ એક રહેશે, વિશ્વયુદ્ધ જાગશે તો આપણે બ્રિટનને પછેમે શાલ્ય જઈશું આ વાતાવરણ સ્પષ્ટ કરવું પણ પ્રજાસત્તાકને દુશ્મની ખૂબ હિપ્ત દેગી થશે હ, પ્રજાસત્તાક થયા છતાં ગજ સમૂહમાં આપણે રહીએ છીએ, પણ ત્યાં કેઈ મેદાનાનું નથી હવે તો સ્વતંત્ર એશિયઈ દેશેને થય જ બળવ ન બન્યે છે ગજ સમૂહનું કશું બંધ ગણ નથી તેઓ મિત્ર લાવે આખી હુનિયના પ્રશ્નો ચર્ચે છે ને એકબીજાના મતબદ્ધી માહિતગર બને છે ભરત પ્રજાસત્તાક હોવ છતાં એમા રહી

શકતું હોવ તે શા માટે ન ગહે ? સુમાવવાનું તે કશું છે જ નહીં અને મેળવવા માં એક અંશ છે એ દ્વરા વિશ્વશાંતિનું કાર્ય સહેલું બને, અથડામણે કઈ એછી થાય, રાષ્ટ્ર સમૂહમાં ગંદકીથી આપણી સ્વતંત્રતા માં કશી જ ખમી ગહેતી નથી

આપણું નવું બંધ ગણ અમલમાં આવી ગયું ત્રિદેધીએ પણ કહે છે કે બંધ ગણમાં આપણું કિંમત મટેની પૂર્વતા સંગવડે છે આ બંધ ગણ અતુસર બહુ વર્ષમાં કે ૧૯૫૧ન પ્રવલમાં સામન્ય રૂઢાણીએ થશે આપણી-૨૬મી એ ઉત્સવ ઉજવન ગણે ની-ત્યારે ખરી કસેટી થશે પ્રજાસત્તાકનો અર્થ જ પ્રજાની નવન એટલે કે પ્રજા જેન હાથમાં રાજ્યદુગ સે પે તેની અત્તા આપણું દેશના પુષ્પ વચન ૧૭ કરેડ મણસે પોત ન લખ્યને ત્યારે ફેસલે નોધવજે આ જવખ દરી એછી નથી વિવિધ પદ્ધિ ને નેતાઓ પોત ન કય કમે લઈને પ્રજા પામે મતે ની મળાણી દારે પ્રજાએ આ વિષે અજબી જ વિચર માડવું બોધ એ સમજ્ય વિના અપયન મતની પણ અસર છે મટે પ્રથમ થી સમજી વૈધ બોધ એ કે કેના હાથમાં આપણી આઝાદી સન મત ગહેશે ને કેણુ આપણને અખાદીને મર્ગ દોરી જશે

સ્વતંત્રતા ની સંધે જ જવાબદારીને લાગુ કરે છે તે ન જણીએ

લાલ ચીન

આત્મગર્ભીય જગતમાં ગયે મહિને આપણે એ મોટું યગલુ લખું ચીનના આત્મવિગ્રહમાં સમ્યવદી સેન વિજય

અર્થ અને તેનું રાજ્ય સ્થપાયું. ચીનની મુખ્ય ભૂમિ પર લાલ ઝંડો લહેરાઈ ગયો. ચીન-કાઈ-શેકની જૂની સરકાર ફોર્મોસાના ટાપુ ઉપર નાસી ગઈ. એના હાથમાં હવે ફોર્મોસા અને હેનન, નામના જે બે ટાપુઓ રહ્યા છે. એ હજી એ આખર સુધી લડવાની પાત હશે છે, પણ તેનો ફંશો અર્થ નથી. ચીન ઉપર સામ્યવાદી સરકારનું રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું છે તે નક્કર હકીકતનો મનકાર કેમ થઈ શકે?

લાલ ચીનને સ્વીકૃતિ આપવામાં સોવિયેટ રશિયા અને તેના સાથીઓ મુખ્ય હતા. એ પછી બ્રહ્મદેશે સ્વીકૃતિ આપી; પરંતુ ભારતની સ્વીકૃતિએ આખી સ્થિતિ પલટી નાખી. રશિયા વગેરેની સ્વીકૃતિ સ્વાભાવિક ગણાય. બ્રહ્મદેશની સ્વીકૃતિ પોતાની આંતરિક પરિસ્થિતિને કારણે હતી, જ્યારે ભારતે તે બેઈ-વિચારી પોતાની તટસ્થ અને વાસ્તવિક વિદેશનીતિ અનુસાર સ્વીકૃતિ આપી. સામ્યવાદીઓ તરફથી થયેલી એ વાર એવા આશ્ચર્ય થાય છે કે ભારત અમેરિકાના જૂથમાં સામેલ થયેલું છે. આ આશ્ચર્ય કેટલા જૂઠા છે તેનો પુરાવો લાલ ચીનને સ્વીકૃતિ આપતાં મળી ગયેલો ગણાય. ભારત પછી પાકિસ્તાન, સિલેન, ખિટન અને નોર્વેએ પણ પોતાની સ્વીકૃતિ આપી હીધી છે. સૌનું ધ્યાન હવે અમેરિકા ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું છે. એ સ્વીકૃતિ આપતાં પહેલાં માથે ત્સે તુ'ંગની સરકાર પાસે કેટલીક ખાતરીઓ માગે છે, પણ ખાતરીઓ મળે, કે ન મળે લાલ ચીન યોગ્ય સમયમાં જ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લેશે એમાં શંકા નથી.

લાલ ચીનના સ્વીકારનો અર્થ સામ્યવાદનો સ્વીકાર એવો થતો નથી. એમ તો રશિયા, પોલાંડ, યુગોસ્લાવિયા વગેરેનો સ્વીકાર થયેલો જ છે. હુનિયાના જે જે દેશોમાં સરકારે દંડાય છે તેને સ્વીકાર થાય જ છે. ચીનની

અસહ્ય તો હાથે મોટી છે. વસ્તીવિસ્તાર અને ભૌગોલિક સ્થાનને કારણે ત્યાંનું પરિવર્તન આખા જગત ઉપર અસર ઉપજાવશે. નવી સરકાર કેટલે અંગે સોવિયેટની સાથે રહે છે તે હવે બોવાનું રહે છે. ચીન અને રશિયાની નીતિ એક જ રહે તો શું થાય તેની અંગે કલ્પના શા માટે કરવી? પરિસ્થિતિનાં બંને પોતાનું કામ કર્યું જાય છે. આપણે વાસ્તવિક દ્રષ્ટિએ જ વિચારવું બેઈએ.

ભારતનું મિત્રરાજ્ય

ગયા મહિનામાં એશિયાના આકાશમાં એક નવા તારાનાં દર્શન થયાં. આ તારો આજ સુધી કય શાહીવાદના ધાખા નીચે દબાયેલો હતો અને એ ધાખું ભૂંસી નાખી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશવા મથતો હતો. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયામાં ક્રાંતિનો જીવાળ થયો, તેમાં ઈન્ડોનેશિયાનું મોખરાનું સ્થાન હતું. અમેરિકા, ખિટન અને યુરોપના બીજા શાહીવાદ દેશોની મૂંગી સહાનુભૂતિથી કય લોકોએ ફરી ત્યાં કબજો જમાવ્યો હતો; પરંતુ ઈન્ડોનેશિયાની પ્રજાનો મજબૂત ખલલોઈ ગયો હતો. ખિટને ભારત, પાકિસ્તાન, સિલેન અને બ્રહ્મદેશની ખાખતમાં જે હડાપણ ખતમ્યું તે હડાપણ હોલેન્ડની સરકાર ખતાવી શકી નહિ, એણે તલવારને બેર સાત ટચેડ ઈન્ડોનેશિયાના પ્રજાજનોને, બવા-સુમાત્રાની સુંદર ધરતીને શુભામ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમાંથી લડકો પેદા થયો. એ પછી કય શાહીવાદીઓએ ઈન્ડોનેશિયામાં લંગણ પડાવવાના પણ પ્રયત્નો કર્યા; પણ એમાં એ સફળતા ન મળી. હુનિયાનો પ્રજામત પણ ખલલાવા લાગ્યો. ભારતે આ ખાખતમાં થયેલો જ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા અને સલામતા સમિતિ જ્યારે પાણીમાં ખેસી ગયાં, ત્યારે ભારતે આગેવાની લઈ

સમગ્ર એશિયાના દેશોને પેતાને આગળે ને તર્ક અને ઇન્ડોનેશિયાના મુક્તિઅદિલનમાં ઉઘાડી તથા સક્રિય સહાયશક્તિ નોંધાવી અને અસર પાડી સારી થઈ ડચ શાહી વહીવટીઓ જે નરમ પશુ સલામતી સમિતિએ પણ સાર વણણ છીકું એમાથી વાટા-વાટો દ્વારા ઇન્ડોનેશિયાની મુક્તિ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું.

ઇન્ડોનેશિયાનું અનેક રીતે મહત્વ છે પ્રશાંત સગરમાં એ અગત્યનું ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે છે સાત કરોડની વસ્તી ધરાવતો એ દેશ છે પ્રબલ મોટેભાગે મુસ્લિમ વર્મ પામે છે, પણ કે મવાદને ત્યાં સ્થાન નથી પાકિસ્તાન અકળાય છે અને પ્રયત્ન પણ કરે છે કે ઇન્ડોનેશિયા પેતાને મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર કરે, પરંતુ ઇન્ડોનેશિયાના નેતાએ કરાચીમાં જ જાહેર કર્યું છે, કે તેઓ મુસ્લિમ નહીં, એશિયાઈ પ્રજા છે ઇન્ડોનેશિયામાં ધર્મનો હથડો નથી ઇન્ડોનેશિયા ભગતનું પરમ મિત્ર છે ભાગતની અને તેની વિદેશનીતિ એકસરખી છે

ઇન્ડોનેશિયા મુક્ત થયું તેથી તેના દુ બો નો અત આવી ગયો છે એમ નથી આખું જગત જે આર્થિક મુસીબતો ભોગવે છે તેમાં તે પણ ઘેગેલું છે જ, પણ ત્યાં આત્મ-હલાકતી અને લે હિયાળ સામ્યવાદની ભીતિ વિશેષ છે આપણે એવી આશા ગાળીએ કે ઇન્ડોનેશિયાને કોઈ સગદાર વલણભાઈ માસ થાય અને આતંકિક એકતા વજ્રોપ સમી બને

કેલંબો-પરિષદ

ગાંધીસમૂહના દેશોના વિદેશ પ્રધાનોની પરિષદે ફેલ બોમાં મળી હતી આ પરિ-ષદે ધ્યાન મુખ્યત્વે એશિયાના પ્રશ્નો ઉપર કેન્દ્રિત થયેલું હતું આપણા વડ પ્રધાન

પરદેશ ખતાનું દક્ષિણ સલામતતા હોવાથી નેચો બંતે જ ત્યાં ગયા હતા ભાગતનું દક્ષિણે એમણે સખળ અને મુદ્દર રીતે રજૂ કર્યું હતું સિલોનની પ્રજાએ એમને અદ્ભુત સહાર કર્યો હતો ભારતે હંમેશાં એમ મન્યું છે કે બે એશિયાના આર્થિક પ્રશ્નો સાચી રીતે ઉકેલાય નહિ અને યુરોપ-અમેરિકાના સ્વાર્થી ત્યાંથી દૂર થાય નહીં, તો સમ્યવાદને અટકાવવાનું મુશ્કેલ છે. લલ ચીન અને ભારતની નીતિ કેટલી વાસ્તાવક છે તેનો ખ્યાલ એમણે આપ્યો હતો

ગાંધીસમૂહની કાર્યપદ્ધતિમાં કઠોર કે નિર્ણયોને એકે અવકાશ છે તેઓ સાથે બેસી એકબીજાના મતવ્યે સમજે છે વિશ્વ-શાંતિની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવતા સવાલોની વિચારણા કરે છે અમ બોઈએ તો કોલ બો-પરિ-ષદ સફળ થયેલી ગણાય, પણ જ્યાસુધી બધા દેશોની વિદેશનીતિ અને પરસ્પરના સખ ધોરમાં એકવ ક્યતા ન આવે ત્યાસુધી કાયમી સફળત માટે ઓછી આશા રહે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની કેમ્બેન્ગી નીતિ, ઓસ્ટ્રે-લિયાને અલગત વાત, પાકિસ્તાનની દાદાઈ, બ્રિટનની મલાય અંગેની નીતિ, આ બધું રજૂસમૂહના વિકાસ માટે અતગચરૂપ છે.

પાકિસ્તાન સાથેનાં વર્ષણો

પાકિસ્તાન સરથેના આપણા વર્ષણો છેલ્લ મહિનામાં ઘટવાને ખદલે વધ્યા છે કાશ્મીરનો સનાઇ સલામતી સમિતિ સમક્ષ છે પરંતુ અહેવાલ એકપક્ષી પુરવાર થયો છે એ પક્ષી કેનેડાના પ્રતિનિધિ જનરલ મેકનોટને ભાગત-પાકિસ્તાનની સમિતિ માટે એક વરખાસ્ત રજૂ કરી હતી. આ દર ખાસ્તમાં મુલાકાતને ભાસ થાય એવું છે, કારણકે એમાં લશ્કર ખસેડવની, શસ્ત્રો રોકા મૂકવની અને લોકમત લેવાની વાતો છે.

પરંતુ ઘરખાસ્તોમાં મૂળભૂત દષ્ટિ એ છે કે ભારત અને પાકિસ્તાનને બંધા કાશ્મીર રાજ્ય તથા પાકિસ્તાનના ખ્યાદાંરૂપ કહેવાતી આઝાદ સરકારને સમાન સ્થાન આપવામાં આવેલું છે. જ્યાંસુધી આ દષ્ટિબિંદુ કાયમ રહે ત્યાંસુધી સમાધાન માટે આશા જણાતી નથી. કાશ્મીરની પ્રજા અને તેના રાજા કાયદેસર પદ્ધતિએ ભારત સાથે જોડાયેલા છે. અઘડામણ નિવારવા માટે ભારતે સામે આક્ષીને શોકમત માટે તૈયારી ખતાવી છે. ખીજા બાજુ પાકિસ્તાન આક્રમણખાર છે અને આઝાદ રૂબો તેનું જ સર્જન છે. એમને સમાન સ્થાને મૂકવાની પાછળ રાજદ્વારી રમત છે. સલામતી સમિતિમાં બિરાજતા દેશો જ્યાં સુધી કાશ્મીરનો પ્રશ્ન આ દષ્ટિએ વિચારશે ત્યાં સુધી સમાધાન માટે આશા જણાતી નથી. સલામતિ સમિતિએ સર્વ પ્રથમ એ નક્કી કરવું જોઈએ કે શુનેગાર છે કોણ ?

નિર્વાસિતોની મિલકતનો અઘડો એમનો એમ જાણે છે. પાકિસ્તાને જૂના કરાંચી-કરારને વળગી રહેવાની અને એ રીતે અમુક અર્નાકમાં મિલકતની ફેરબદલી અંગે બહેરાત કરી છે; પણ એમાં પાકિસ્તાનની ખૂરી હાનતનાં જ દર્શન થાય છે. ભારતમાંથી પાકિસ્તાન ગયેલા કેટલાક મુસલમાનોની મિલકતો મેળવવાની આ બાજી છે. નિર્વાસિતોની મિલકતનો ફેસલો હવે સહકારી ધોરણે જ થઈ શકે. જગતના કોઈ પણ તટસ્થ પંચ પાસે બંને મિલકતોની કિંમત કરાવવી જોઈએ અને જે રકમ નક્કી થાય તે બંને સરકારોએ પરસ્પર ચૂકવી દેવી જોઈએ. પાકિસ્તાન આ માટે તૈયાર નથી, પણ એણે વહેંચે મોડે તૈયાર થવું જ પડશે એમાં શંકા નથી. વહેંચનાં પાણીનો અઘડો નિજાતોનો અલિખ્ય સહ નિવારી શકાય એમ છે, પણ તે બાબત

પર પાકિસ્તાન કશી ચોખવટ કરતું નથી.

પાકિસ્તાન અને ભારત વચ્ચેનું આર્થિક યુદ્ધ ગયા મહિનામાં વધુ ઉગ્ર બન્યું છે. પાકિસ્તાને પોતાનો રૂપિયો હજી સુધી ટકાવી રાખ્યો છે, પણ તેનાં સ્વાભાવિક પરિણામોમાંથી તે બચી શક્યું નથી. પૂર્વ બંગાળના કરોડો ખેડૂતો કાચા શણના ભરાવાથી અને લાલો પૂરી જવાથી ત્રાસમાં સપડાયા છે. ભારતને મૂંઝવવા માટે પાકિસ્તાને આઝાદ ખરીદાયેલું ભારતનું શણ રોક્યું છે, આસામથી આવતો માલ પૂર્વ બંગાળમાં અટકાવ્યો છે અને છેલ્લે નાકાબંધી જેવું પગલું લીધું છે. ભારત સરકાર આનો ચોરખ જવાબ આપી રહી છે એટલે એવી આશા જાપજ છે કે પાકિસ્તાનને આ પ્રશ્નમાં ઢાંઢાઈ ભારે પડી જવાની છે.

વિશ્વશાંતિનો આદર્શ રાખનારે તેનો અમલ ઘરઆંગણેથી અને પાકાશીએ સાથેના સંબંધોથી કરવો જોઈએ. ભારત સરકારે આ બાન્યતાથી પ્રેરાર્થને પાકિસ્તાન સરકારને જણાવ્યું છે કે આપણી વચ્ચેના તમામ અઘડાઓનો નિર્કાલ શાંતિમય સાધનો દ્વારા જ આપણે કરીશું અને યુદ્ધનો માર્ગ કદી જ ગ્રહણ નહીં કરીએ એવી સંયુક્ત બહેરાત આપણે કરવી જોઈએ. પાકિસ્તાન સરકારે પ્રથમ તો આ માગણીનો જવાબ આપ્યો જ નહીં અને આપ્યો ત્યારે એવી શરત મૂકી કે પહેલાં અઘડા પતાવવાની પદ્ધતિ નક્કી કરવી જોઈએ. યુદ્ધના લય નીચે, એ તલવાર તોળાયેલી હોય ત્યારે જે વાટાઘાટો થાય તેમાં સફળતા મળે જ નહીં, એટલે પદ્ધતિ નક્કી કરવાની માગણી યુદ્ધ બંધ કરવાની બહેરાત ન કરવા માટેનું બહાનું જ છે. આમ પાકિસ્તાન અને ભારતના સંબંધો બગડતા જ જાય છે. તા. ૧૯-૧-૫૯

સંસ્થા-સમાચાર

વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળાના ચાલુ વરસના બીજા હપ્તાનું પુસ્તક 'દેશ અને કાળ' (સ્વામી માધવતીર્થજી દ્વારા) પ્રાદેશીને મોકલી આપાયું છે, અને હવે પછી 'વનરાજ ચારણ', 'પાકશાસ્ત્ર', 'આરોગ્યની કુંઝી' છત્વાદિમાંથી પસંદ કરીને મોકલી આપાશે.

નવા પ્રકાશનો

બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટન : અનુવાદક : પ્રફુલ્લ પ્રા. કાકેર એમ. એ. : અમેરિકન હબસી બીરની પ્રેરક ને બોધક આત્મકથા. પાન ૨૧૬ : કિં. ૧-૮

તુજ ચરણે : સંપાદક : નંદલાલ લોગીલાલ શાહ, હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ. આવવાહી ને હૃદયપુલકિત કરનારી પ્રાર્થના. પાન ૪૦ : કિં. ૦-૨

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો

ત્રિશદ્ધાનંદન મહાવીર : (આમત્રેણી) લે. રતિલાલ મં. શાહ : ઉપદેશ દ્વારા અમણ ભગવાન મહાવીરની આ કથા અનેકોનાં જીવન અજવાળે છે. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૬

ગોસ્વામી તુલસીદાસ : (આમત્રેણી) તુલસી રામાયણના રચયિતાનું સંગત મિશ્ર અખંડાનંદજીએ તૈયાર કરેલું આ ચરિત્ર પ્રેરક ને બોધક છે. પાન ૧૨૮ : કિં. ૦-૬

દેશ અને કાળ : (ગુજરાતીમાં જ્ઞાનના પ્રમાણનું પ્રથમ પુસ્તક) લે. સ્વામી માધવતીર્થજી : વેદાંતના વિવેકવાદ સાથે પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ સંબંધી જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લેવામાં આવતી નથી, તે સર્વનાં વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે. (વિવિધ ગ્રંથમાળા)

પાન ૪૪૮ : કિં. ૪

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલી નવી આવૃત્તિ) લે૦ શ્રીમતી કાશીબહેન ખ૦ દેસાઈ : ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાળી બહેનોને પણ વાંચવા-સમજવામાં સરળ પડે એવી સારી ભાષામાં જુદીજુદી વાંચીઓ, યાદાવવાની રીત, પ્રમાણ, સંખ્યા વગેરે આ પુસ્તકમાં અપાયાં છે. પાન ૨૦૦ : કિ. ૧-૮ : પાકાં પૂઠાં ૨-૦

બાળકોના આચાર : (સચિત્ર, આમગ્રેણી) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર : બાળકોને સદ્વર્તન શીખવતા પાઠો. આવૃત્તિ ૨જી. પાન ૪૮ : કિ. ૦-૩

તુલસીકૃત રામાયણ : (આવૃત્તિ દસમી, બે અંશોમાં-સચિત્ર) ટોહા-ચોપાઈ શુજરાતી લિપિમાં આપ્યાં છે. મૂળ રામાયણ ઉપરાંત દ્વેષકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકા-પ્રશ્ન, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પણ ઉપયોગી બાબતો અપાઈ છે. ચિત્રો ૩૪, પાકાં પૂઠાં, પાન ૧૨૧૬ : કિ. ૧૦-૦

ભારત ભારત દેશ : (આવૃત્તિ ૨જી, સચિત્ર) લે. કાંતિલાલ પરીખ : ભારત-વર્ષનાં શૌર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય. પાન ૧૨૮ : કિ. ૦-૧૦

શ્રીકૃષ્ણકર વ્યાખ્યા સહિત ભગવદ્ગીતા : અંતુ૦ શ્રી વૃંદાવનરાવ ધ્રૃ. પટેલ બી. એ., એલ.એલ. બી. : ભગવાન શંકરાચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ શુજરાતી અનુવાદ સાથેનો ફેટલાંચ વર્ષોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ. પાન ૪૪૮ : કિ. ૪-૦

ત્રીચેનાં પુસ્તકો તુરતમાં છપાશે

મુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ : નવી આવૃત્તિ.

વીર હનુમાન : (સચિત્ર) લે૦ સોમાભાઈ ભાવસાર.

સંત-ગુરુનો પરિચય : લે૦ સ્વામી પ્રકાશાનંદજી.

હરદે : નવી આવૃત્તિ.

સદાચાર ને મુખ : લે૦ શ્રી. સિદ્ધિગુનિકૃત.

વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર : લે૦ રામનાથજી તા૦ પાઠક.